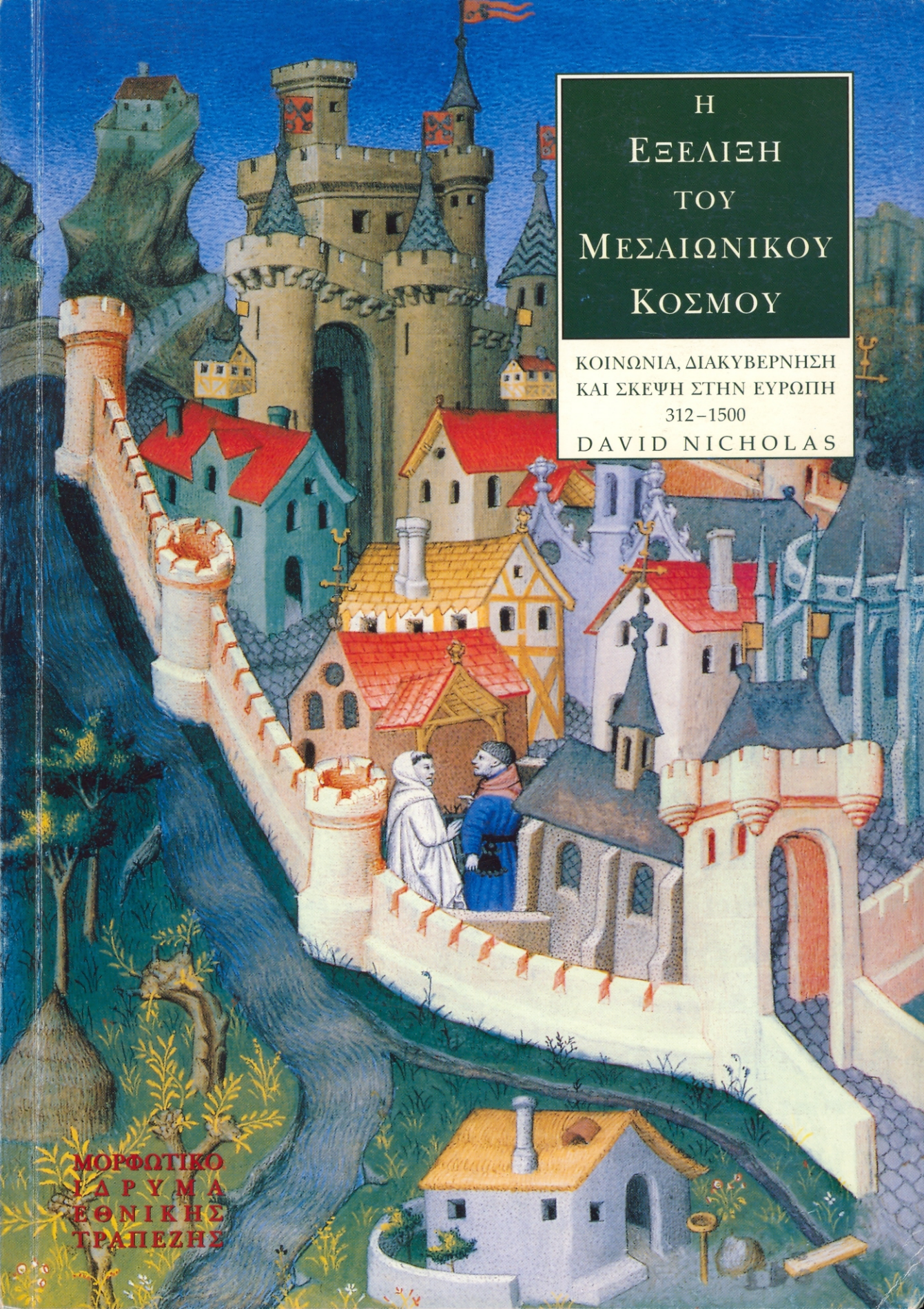

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΚΑΙ ΣΚΕΨΗ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ 312–1500

DAVID NICHOLAS

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ
ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

Πρόεδρος: Τάκης Αράπογλου
Αντιπρόεδρος: Δημοσθένης Κοκκινίδης
Γενικός Γραμματέας: Βίκτωρ Θ. Μελάς
Ταμίας: Μιχ. Α. Τιβέριος
Μέλη: Άννα Αβραμέα, Ιάκωβος Καμπανέλλης, Κ. Β. Κριμπάς, Παναγιώτης Μουλλάς
Διευθυντής του Ιδρύματος: Διονύσης Καψάλης

Η μετάφραση της Μαριάννας Τζιαντζή θεωρήθηκε από την Αγλαΐα Κάσδαγλη, λέκτορα της Ιστορίας των Μέσων Χρόνων στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Τίτλος του πρωτοτύπου
The Evolution of the Medieval World
Society, Government and Thought
in Europe, 312-1500
Longman
London & New York 1992

© για την ελληνική γλώσσα
Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1999
Τα δικαιώματα της μετάφρασης παραχωρήθηκαν από την Addison Wesley Longman Limited, London

ΦΙΛΟΔΟΞΙΑ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΑΥΤΟΥ είναι να αποτελέσει επίτομη και συνάμα περιεκτική επισκόπηση της μεσαιωνικής Ευρώπης και να ανταποκριθεί στην πολυπλοκότητα και τον πλούτο του θέματος. Ως χαρακτηριστικό της μακράς αυτής ιστορικής περιόδου προβάλλεται η εξελικτική συνέχεια, η οποία είναι εμφανής ακόμα και στις εποχές κρίσης και αναδιατάξεων που χωρίζουν συμβατικά την ιστορία της Δύσης σε διαδοχικές φάσεις: συγκεκριμένα, τις εποχές ανάμεσα στον ύστερο ρωμαϊκό κόσμο και την «Ευρώπη των φυλών» του 6ου και του 7ου αιώνα, αλλά και ανάμεσα στον ύστερο Μεσαίωνα και τον 16ο αιώνα.

Ιδιαίτερη έμφαση δεν δίνεται σε καμία περιοχή. Μολονότι η Γαλλία και η Αγγλία κυριαρχούν στη συνολική εικόνα, η Γερμανία, η Ιταλία και η Ισπανία παρουσιάζονται κι αυτές λεπτομερώς, χωρίς να λείπουν και εκτενείς ενότητες για το Βυζάντιο και το Ισλάμ, τους ισχυρούς γείτονες που άσκησαν τόσο σημαντική επιρροή στη μεσαιωνική Δύση. Η προσέγγιση είναι σε γενικές γραμμές συγκριτική και λαμβάνει υπόψη τις κατά τόπους διαφορές όταν πρόκειται για την πνευματική ζωή, τους πολιτικούς και κοινωνικούς θεσμούς, τη διακυβέρνηση και τις οικονομικές εξελίξεις.

Ο συγγραφέας εξετάζει και τις πολιτικές ιδέες, αλλά διερευνά κυρίως την πραγματικότητα της δημόσιας διοίκησης και τους μηχανισμούς διακυβέρνησης της μεσαιωνικής Ευρώπης σε όλα τα επίπεδα —τοπικό, περιφερειακό, εθνικό. Ενώ τα περισσότερα εγχειρίδια μεσαιωνικής ιστορίας εστιάζονται στα πολιτισμικά στοιχεία που πηγάζουν από την Εκκλησία και όχι στην κοσμική πνευματική ζωή, εδώ τα πράγματα εξισορροπούνται, αφού εξετάζεται η κοσμική ζωή αλλά και ο λαϊκός πολιτισμός τόσο του πρώιμου όσο και του ύστερου Μεσαίωνα. Με τον ίδιο τρόπο αντιμετωπίζεται και η παιδεία, όχι απλώς ως παρελκόμενο της θρησκείας, αλλά και ως προσεκτικά σχεδιασμένο πρόγραμμα εκπαίδευσης με πρακτικές εφαρμογές στους χώρους εργασίας. Η ίδια η θρησκεία μελετάται ως θέμα που απασχολούσε όχι μόνο τον κλήρο αλλά και το κοσμικό πλήρωμα της Εκκλησίας, γι' αυτό και υπάρχουν πληροφορίες για λαϊκές μορφές λατρείας. Τέλος, το κείμενο φανερώνει το ερευνητικό ενδιαφέρον του συγγραφέα για την ιστορία των γυναικών, της παιδικής ηλικίας και της οικογένειας κατά τον Μεσαίωνα.

Ο ΝΤΕΪΒΙΝΤ ΝΙΚΟΛΑΣ είναι καθηγητής της Ιστορίας και πρόεδρος του Τμήματος Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Κλέμσον της Νότιας Καρολίνας.

Στο εξώφυλλο Μεσαιωνική πόλη με τείχος: η Αβινιόν του 14ου αιώνα.
Από το βιβλίο του Πιέρ Σαλμόν Les Lamentations dans l'état de Charles VI (Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη).

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο όρος «Μεσαίωνας» επινοήθηκε για να στιγματίσει μια χιλιετία πνευματικής καθυστέρησης και κοινωνικής αδικίας, όπως τη θεωρούσαν κάποτε οι ιστορικοί. Η χιλιετία αυτή χωρίζει την κλασική Αρχαιότητα από τη σύγχρονη «φωτισμένη» εποχή, που αρχίζει είτε με την ιταλική Αναγέννηση είτε με την προτεσταντική εξέγερση. Πολλοί μελετητές της μετά το 1500 ευρωπαϊκής ιστορίας εξακολουθούν να διακρίνουν ένα κατακόρυφο ρήγμα ανάμεσα στον Μεσαίωνα και τη «σύγχρονη» εποχή και αποδίδουν μεσαιωνική προέλευση μόνο σε όποιο στοιχείο των πιο πρόσφατων αιώνων θεωρούν απωθητικό ή αναχρονιστικό. Πολλοί μεσαιωνολόγοι συμπλέουν μαζί τους καθώς αντιλαμβάνονται τον Μεσαίωνα ως μια διακριτή χιλιετή περίοδο της ιστορίας με τα δικά της ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και με σαφή αρχή και τέλος, αλλά διαφέρουν από τους ιστορικούς των νεότερων χρόνων κατά το ότι βρίσκουν τις μεσαιωνικές ιδιοτυπίες αξιέπαινες. Εντούτοις, άλλοι μεσαιωνολόγοι έχουν εντοπίσει σύνθετους κοινωνικούς και πολιτισμικούς δεσμούς ανάμεσα στη Ρώμη και την κελτική και γερμανική Ευρώπη του πρώιμου Μεσαίωνα, όπως και ανάμεσα στον ύστερο Μεσαίωνα και τους νεότερους χρόνους. Αυτοί οι μελετητές βλέπουν την ιστορία ως συνεχή και εξελικτική διαδικασία και όχι ως διαδοχή ασυνεχών σταδίων.

Η δική μου προσέγγιση στη μελέτη της ιστορίας είναι δεδηλωμένα εξελικτική. Μολονότι κάθε συμβάν του παρελθόντος είναι μοναδικό, αναπτύσσονται ωστόσο κάποια πρότυπα που κατά καιρούς επανέρχονται με ανησυχητική κανονικότητα. Προπάντων στα διδακτικά εγχειρίδια, η μεσαιωνική ιστορία πολύ συχνά γράφεται για να υπογραμμιστούν τα κατά θαυμαστό τρόπο ανεπανάληπτα χαρακτηριστικά της, ιδίως στη θρησκεία, τη λογοτεχνία και τις εικαστικές τέχνες. Οι αενάως εξελισσόμενες διαδικασίες της κοινωνικής ανάπτυξης περνούν συνήθως απαρατήρητες. Ωστόσο, η ιστορία είναι ουσιαστικά η μελέτη των ανθρώπινων όντων και ειδικά των ατόμων στις σχέσεις τους με τις ομάδες, καθώς και των ομάδων μεταξύ τους. Ένας από τους λόγους για τους οποίους έγραψα αυτό το βιβλίο ήταν για να επιχειρήσω να προσφέρω στους αναγνώστες μια συνολική και εμπλουτισμένη με τα πιο πρόσφατα στοιχεία επισκόπηση των κοινωνικών και οικονομικών όψεων του μεσαιωνικού πολιτισμού και της σύνδεσής τους με τις πολιτικές, θεσμικές και πολιτισμικές εξελίξεις.

Οι ιδέες είναι προφανώς τμήμα του συνολικού ανθρώπινου περιβάλλοντος. Το γεγονός ότι τα μεσαιωνικά σχολεία βρίσκονταν υπό την κηδεμονία της χριστιανικής Εκκλησίας, οπότε τα ιερά κείμενα και οι Λατίνοι κλασικοί κυριαρχούσαν στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα, σημαίνει ότι οι σπουδαστές αποκτούσαν ορισμένες στοιχειώδεις γνώσεις των βασικών δογμάτων της πίστης τους, έστω και αν αγνοούσαν τις πιο περίτεχνες θεολογικές θεωρίες των συγχρόνων τους. Ο εκκλησιαστικός προσανατολισμός δεν ήταν οικουμενικός και σαφώς ούτε μονολιθικός αλλά, τουλάχιστον πριν από τον 14ο αιώνα, ο χριστιανισμός προσέφερε στους περισσότερους διανοουμένους μια κοινή βιωματική βάση, ανεξάρτητα από την εθνικότητα ή την κοινωνική προέλευσή τους. Στα χρόνια του Μεσαίωνα όμως, όπως και σήμερα, οι περισσότεροι άνθρωποι επιζητούσαν τη μόρφωση περισσότερο ως μέσο για κοινωνική και οικονομική άνοδο παρά για τη μάθηση καθαυτήν. Ενώ η θεολογία και το κανονικό δίκαιο προσέδιδαν στους γνώστες τους κύρος, οι περισσότεροι σπουδαστές προτιμούσαν το αστικό δίκαιο και τις ελευθέριες τέχνες, που είχαν πιο πρακτικό χαρακτήρα και τους παρείχαν καλύτερες δυνατότητες σταδιοδρομίας στον εγκόσμιο στίβο. Επομένως, θα διερευνήσουμε την πρακτική διάσταση της εκπαίδευσης και θα εξετάσουμε τις νέες μορφές απασχόλησης που προέκυψαν από αυτό τον επαγγελματικό προσανατολισμό της.

Εντούτοις, αυτές καθαυτές οι πράξεις των ανθρώπων, οι οποίοι παρακινούνταν από κάποιες ιδέες πιστεύοντας ότι τις κατανοούσαν σωστά, είναι μια πολύ πιο εμφανής κινητήρια δύναμη στην ιστορία απ' ό,τι οι ίδιες οι ιδέες. Επιπλέον, στην προσπάθειά μας να δώσουμε μια ρεαλιστική εικόνα του παρελθόντος, θα πρέπει να κάνουμε κάποια διάκριση ανάμεσα στην αντικειμενική βαρύτητα που είχαν οι ιδέες και οι εξελίξεις για το μέλλον και στο πώς οι άνθρωποι του Μεσαίωνα

αντιλαμβάνονταν τα γεγονότα της εποχής τους. Τα έργα των χριστιανών, των μουσουλμάνων και των Εβραίων θεολόγων του Μεσαίωνα είναι μνημεία του ανθρώπινου πνεύματος και η διαχρονική σημασία τους ξεπερνά κατά πολύ την επίδραση που άσκησαν στους συγχρόνους τους. Οι χριστιανοί του 20ού αιώνα που κατανοούν τη θεολογία του αγίου Θωμά Ακινάτη (1225-1274) είναι περισσότεροι από τους αντίστοιχους του 13ου αιώνα, η πλειονότητα των οποίων δεν τον είχε καν ακουστά. Οι περισσότεροι Ευρωπαίοι που έζησαν στους μεσαιωνικούς χρόνους ήταν χριστιανοί, τέκνα χριστιανών γονέων. Η χριστιανική πίστη είχε γίνει αποδεκτή επειδή οι πιστοί ποτέ δεν είχαν διανοηθεί να τη θέσουν υπό αμφισβήτηση. Ήταν περισσότερο συναισθηματικό βίωμα παρά εγκεφαλική σύλληψη . Και τότε, όπως και σήμερα, η θρησκεία για τους περισσότερους ανθρώπους είχε μάλλον θαυματουργικό παρά λειτουργικό χαρακτήρα, και μάλλον λειτουργικό παρά θεολογικό. Επίκεντρο της μεσαιωνικής πίστης ήταν τα μυστήρια, τα θαύματα, η λατρεία των τοπικών αγίων και, ιδίως, το προσκύνημα των ιερών τους λειψάνων, οι εορτασμοί και η προσωπική σχέση με τον εφημέριο της ενορίας.

Η τέχνη και η αρχιτεκτονική του Μεσαίωνα, ιδίως η γλυπτική, η ζωγραφική και τα υαλογραφήματα των μεγάλων καθεδρικών ναών, μετέδιδαν την παράδοση της χριστιανοσύνης στους αγράμματους. Οι περισσότεροι θεατές τους όμως ήταν μόνιμοι κάτοικοι των μεγάλων πόλεων η τακτικοί επισκέπτες τους. Είναι πολύ πιθανό ότι τον 12ο αιώνα οι άνθρωποι αυτοί όχι μόνο είχαν πια μάθει να διαβάζουν την καθομιλουμένη γλώσσα της ιδιαίτερης πατρίδας τους, αλλά γνώριζαν και στοιχειώδη λατινικά καλύτερα απ' ό,τι υποθέτουν σήμερα μερικοί. Οι μεγάλοι καθεδρικοί ναοί δεν ήταν μόνο μνημεία της καλλιτεχνικής δημιουργικότητας, αλλά αποτελούσαν και πηγή περηφάνιας για τον πολίτη και συχνή αφορμή για ιλιγγιώδεις δαπάνες των τοπικών ναών και των ενοριτών.

Το ανθρώπινο στοιχείο στην εκπαίδευση, την τέχνη και τη σκέψη αναδύεται επίσης και όταν πραγματευόμαστε την ιστορία της πολιτικής και της διοίκησης. Τα μεγάλα συνταγματικά κείμενα της μεσαιωνικής Ευρώπης, όπως η αγγλική Μεγάλη Χάρτα, μνημονεύονταν ως θεμελιώδεις νόμοι σχεδόν από την πρώτη στιγμή που τέθηκαν σε ισχύ. Οι άνθρωποι όμως που τα συνέταξαν συχνά δρούσαν βασιζόμενοι στην πρακτική σκοπιμότητα, που έφερε το ένδυμα υψηλών αρχών. Οι ιδεώδεις αρχές της συνταγματικής διακυβέρνησης γοήτευαν τις μάζες των άνεργων και δίχως πολιτικά δικαιώματα κατοίκων των πόλεων όπως ελκύουν τους σύγχρονους πολιτικοποιημένους πολίτες, αλλά η βασική έγνοια των περισσότερων ανθρώπων του Μεσαίωνα ήταν κατά πόσον οι φοροσυλλέκτες ήταν έντιμοι και όχι αν ο βασιλιάς που τους έδινε διαταγές κυβερνούσε ελέω θεού ή αν η εξουσία του περιοριζόταν από την κυριαρχία του νόμου ή αν ήταν αναγκασμένος να συμβουλεύεται κάποιο ευρύτερο όργανο. Συνεπώς, θα εστιάσουμε την προσοχή μας λιγότερο στη μεσαιωνική συνταγματική θεωρία και τις αντίστοιχες ιδέες και περισσότερο στις πρακτικές εφαρμογές τους μέσω της δημόσιας διοίκησης. Όπως θα διαπιστώσουμε, η σύγχρονη κοσμική διοίκηση έχει σημαντικές ρίζες στην τέχνη της διακυβέρνησης του ύστερου Μεσαίωνα.

Το φυσικό περιβάλλον, η τεχνολογία που αναπτύσσει ο άνθρωπος για να επιβιώσει μέσα σ' αυτό και οι κανόνες που διέπουν την ανταλλαγή των αγαθών, των υπηρεσιών και των δεξιοτήτων —κοντολογίς, οι μηχανισμοί μέσω των οποίων οι περισσότεροι άνθρωποι κερδίζουν τα προς το ζην και διατηρούνται στη ζωή— αποτελούν το αναγκαίο υπόβαθρο για τα μεγάλα επιτεύγματα κάθε εποχής. Στη διάρκεια του Μεσαίωνα σημειώθηκαν εκπληκτικές πρόοδοι στην τεχνολογία, ιδίως στην εφαρμοσμένη μηχανική. Ο χάρτης των πόλεων της Ευρώπης πήρε τη μορφή που ξέρουμε ως σήμερα. Οι επεμβάσεις στη γη είχαν καθοριστική σημασία, καθώς οι άνθρωποι μετέβαλλαν τη μορφολογία του εδάφους εκτρέποντας τη ροή των ποταμών, ανοίγοντας αρδευτικά κανάλια και εκχερσώνοντας τα δάση για να επεκτείνουν την καλλιεργήσιμη γη.

Πολλοί από τους ανθρώπους των Μέσων Χρόνων οραματίζονταν μια αμετάβλητη, υπερβατική αιωνιότητα. Αλλά σε καμία άλλη περίοδο της ανθρώπινης ιστορίας πριν από τη Βιομηχανική Επανάσταση δεν κατόρθωσε το συχνά ανώνυμο ανθρώπινο πλήθος να θέσει τις βάσεις ώστε να

αντιμετωπιστούν οι πρακτικές ανάγκες του υλικού κόσμου στον κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό, αλλά και τον εκπαιδευτικό και επιστημονικό τομέα, και με αποτελέσματα τόσο ουσιαστικά και μόνιμα, όσο κατά τον Μεσαίωνα. Ισορροπώντας ανάμεσα στην κατάκτηση του υλικού κόσμου και στην ενατένιση του αιωνίου, οι άνθρωποι του Μεσαίωνα δημιούργησαν τη βάση του δυτικού πολιτισμού όπως τον γνωρίζουμε σήμερα. Καθήκον μας, λοιπόν, είναι να εξετάσουμε τις διαδικασίες και τα στάδια μέσω των οποίων συντελέστηκε αύτη η εξέλιξη.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ
ΟΙ ΠΡΟΔΡΟΜΟΙ ΕΝΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο πολιτισμός της μεσαιωνικής Ευρώπης θεμελιώθηκε πάνω στα επιτεύγματα των Ρωμαίων. Η δημόσια διοίκηση, το δίκαιο, η τέχνη, η αρχιτεκτονική και η παιδεία των Ρωμαίων έμελλε να διατηρηθούν και να αποτελέσουν αντικείμενο μίμησης. Οι Ρωμαίοι προσέδωσαν οικουμενικότητα στον χριστιανισμό, που γεννήθηκε σε μια μακρινή περιοχή της αυτοκρατορίας τους, αλλά εξελίχθηκε σε κυρίαρχη θρησκεία του δυτικού κόσμου. Αντίστοιχα, η χριστιανική Εκκλησία δανείστηκε στοιχεία από τους Ρωμαίους και έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διατήρηση μεγάλου μέρους της ρωμαϊκής λογοτεχνίας και μάθησης. Οι λαοί του Μεσαίωνα γνώρισαν τη Ρώμη μέσω της χριστιανικής Εκκλησίας.

Οι Ρωμαίοι επίσης οικειοποιήθηκαν και αξιοποίησαν στη βορειοδυτική Ευρώπη έναν κατά βάση κελτικό πολιτισμό· έτσι, καθώς η ρωμαϊκή ισχύς έφθινε, τα κελτικά στοιχεία πρόβαλαν ξανά στην επιφάνεια. Οι Γερμανοί εισήγαγαν κι αυτοί πρωτότυπα στοιχεία και, αναπόφευκτα, οι Ρωμαίοι και οι Γερμανοί προσαρμόστηκαν ο ένας στον άλλο δημιουργώντας έναν καινούριο πολιτισμό. Στα ανατολικά η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία συνέχισε να υπάρχει· αλλά ενώ στη Δύση αναβίωσαν κάποια κελτικά στοιχεία τα οποία είχαν αξιοποιήσει οι Ρωμαίοι, στην Ανατολή οι ελληνικές βάσεις του ρωμαϊκού πολιτισμού γέννησαν μια νέα ρωμαϊκή ή «βυζαντινή» αυτοκρατορία που τον 6ο αιώνα ήταν πλέον περισσότερο ελληνική παρά ρωμαϊκή. Τέλος, η άνοδος του Ισλάμ, κατά τον 7ο αιώνα, οδήγησε στην ανάπτυξη νέων πολιτικών οντοτήτων, με τις οποίες οι Λατίνοι χριστιανοί της Δύσης έμελλε να αναπτύξουν πολιτικές, οικονομικές και πολιτισμικές σχέσεις. Οι μουσουλμάνοι όμως κατέλαβαν εκτεταμένες περιοχές που είχαν υποστεί ρωμαϊκή επίδραση. Αφομοιώνοντας στοιχεία του ρωμαϊκού πολιτισμού, άνοιξαν μία ακόμα δίοδο μέσω της οποίας ο τροποποιημένος αυτός πολιτισμός αποτέλεσε θεμέλιο της μεσαιωνικής Δύσης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'
Η ΡΩΜΑΪΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Από τη Δημοκρατία στην Αυτοκρατορία

Η ρωμαϊκή χιλιετία άρχισε τον 6ο αιώνα π.Χ., όταν οι Λατίνοι εκτόπισαν τους πιο εκλεπτυσμένους Ετρούσκους από τη Ρώμη. Στη συνέχεια οι Λατίνοι αύξησαν συστηματικά τη δύναμή τους εις βάρος άλλων γειτόνων τους. Ως το 265 π.Χ. η Ρωμαϊκή δημοκρατία είχε γίνει το πιο ισχυρό κράτος στην Ιταλία. Τη χρονιά εκείνη ξέσπασε ο πρώτος από τους τρεις πολέμους με την Καρχηδόνα, το σημαντικότερο λιμάνι της βόρειας Αφρικής. Με τον πρώτο καρχηδονιακό πόλεμο, οι Ρωμαίοι καθυπέταξαν τη Σικελία και τη Σαρδηνία, ενώ με τον δεύτερο κατέλαβαν την Ιβηρική χερσόνησο. Ύστερα οι Ρωμαίοι στράφηκαν προς την Ανατολή. Οι εσωτερικές συγκρούσεις τους προσέφεραν το πρόσχημα για να κηρύξουν διαδοχικούς πολέμους που κορυφώθηκαν με την προσάρτηση της Ελλάδας το 146 π.Χ., τη χρονιά που η Καρχηδόνα καταστράφηκε ολοσχερώς και κατακτήθηκαν περιοχές της Αφρικής. Το 129, το αλλοτινό βασίλειο της Περγάμου έγινε η ρωμαϊκή επαρχία της Ασίας, η πλουσιότερη υπερπόντια κτήση της Ρώμης. Το 31 π.Χ., οπότε και προσάρτησε την Αίγυπτο, η Ρώμη κυριαρχούσε πλέον σε ολόκληρη τη λεκάνη της Μεσογείου.

Πολλοί ιστορικοί έχουν υποστηρίξει ότι το ρωμαϊκό κράτος ήταν τόσο εκτεταμένο, με μήκος συνόρων περίπου 3.000 μίλια (4.800 χλμ.) από τη Μικρά Ασία στα ανατολικά μέχρι τον Ατλαντικό στα δυτικά, που η αποτελεσματική διακυβέρνησή του ήταν ανέφικτη. Στην πραγματικότητα, μέχρι τον 1ο αιώνα π.Χ. η Ρώμη ουσιαστικά είχε κυριαρχήσει μόνο στις περιοχές που βρέχονταν από τη Μεσόγειο. Οι θαλάσσιες επικοινωνίες ήταν τακτικές και απρόσκοπτες. Καθώς οι Ρωμαίοι είχαν αποσπάσει τον έλεγχο των θαλάσσιων οδών από τους Καρχηδονίους, η μεγάλη έκταση της αυτοκρατορίας τους δεν αποτελούσε εμπόδιο μέχρι τα τέλη του 2ου αιώνα. Η Ρώμη είχε καθυποτάξει πολλούς λαούς, αλλά η αριστοκρατία και μάλιστα όλοι οι μορφωμένοι κάτοικοι σε κάθε εθνική κυριαρχία ήταν δίγλωσσοι και μιλούσαν λατινικά και ελληνικά. Η ανατολική Μεσόγειος και η Αίγυπτος ήταν πανάρχαια κέντρα πολιτισμού, με οικονομική ευμάρεια και με παράδοση αποτελεσματικής διοίκησης.

Ωστόσο, οι διοικητικοί θεσμοί της Ρώμης δεν τροποποιήθηκαν ώστε να ανταποκριθούν στις ανάγκες της διακυβέρνησης μιας αχανούς αυτοκρατορίας. Η ανώτατη δημόσια αρχή ήταν η σύγκλητος (*senatus*), ένα σώμα απαρτιζόμενο από τριακόσιους περίπου γαιοκτήμονες, που οι περισσότεροι ήταν αρχαίας καταγωγής. Οι ανώτατοι άρχοντες ήταν δύο ύπατοι (*consules*), που ο καθένας είχε δικαίωμα βέτο στις αποφάσεις του άλλου και δεν μπορούσε να αναλάβει δεύτερη φορά το ίδιο αξίωμα παρά μόνο μετά την παρέλευση δεκαετίας. Η ευνόητη ανάγκη για ισχυρή εκτελεστική εξουσία καλύφθηκε μόνο τον 1ο αιώνα π.Χ., όταν ο Ιούλιος Καίσαρ και ο μικρανιψιός του Οκταβιανός («Αύγουστος») συγκέντρωσαν διάφορες εξουσίες, στρατιωτικές και πολιτικές, στα χέρια ενός ισόβιου ηγέτη (ηγεμονία του πρώτου πολίτη, του *princeps*). Οι μετέπειτα ηγεμόνες επονομάζονταν «αυτοκράτορες» (από το *Imperator,* διοικητής). Όταν αναφερόμαστε στη Ρώμη, από την εποχή του Αυγούστου και μετά, χρησιμοποιούμε συνήθως τον όρο αυτοκρατορία [*Imperium*] και όχι δημοκρατία [*Res publica*]. Η εξουσία του αυτοκράτορα ήταν σχεδόν ανεξέλεγκτη. Αν και η σύγκλητος εξακολούθησε να λειτουργεί και μοιράστηκε τη διοίκηση των επαρχιών με τους αυτοκράτορες, το μοναδικό αποτελεσματικό της όπλο ενάντια σε κάποιο δεσποτικό ηγεμόνα [*dominus*] ήταν η δολοφονία του.

Οι αυτοκράτορες έστρεψαν τις εδαφικές φιλοδοξίες της Ρώμης προς τα βόρεια, μακριά από τη Μεσόγειο. Ο Ιούλιος Καίσαρ απέκτησε φήμη στρατηλάτη χάρη στην κατάκτηση της εντεύθεν των Άλπεων Γαλατίας και στην καθυπόταξη διαφόρων κελτικών φύλων από το 59 ως το 51 π.Χ. Όταν ο Αύγουστος διέταξε περαιτέρω διείσδυση προς τα ανατολικά, ο στρατός του κατατροπώθηκε από

τους Γερμανούς το 9 μ.Χ. Εν συνεχεία οι Ρωμαίοι όρισαν μια μεθόριο κατά μήκος των ποταμών Ρήνου και Δούναβη. Βόρεια και ανατολικά αυτού του συνόρου, οι Ρωμαίοι κατείχαν μόνο την επαρχία της Δακίας, στη σημερινή Ρουμανία. Μέχρι τα τέλη του 2ου αιώνα μ.Χ. οι Γερμανοί, που δεν είχαν παραβιάσει αυτή τη μεθόριο, διατηρούσαν εμπορικές σχέσεις με τους Ρωμαίους και προφανώς πολεμούσαν μεταξύ τους, αλλά όχι εναντίον των Ρωμαίων.

Η Γαλατία όμως ήταν η πρώτη επαρχία της αυτοκρατορίας που ο έλεγχός της απαιτούσε τη χρήση αποκλειστικά χερσαίων αρτηριών. Οι δρόμοι ήταν δύσβατοι και διέσχιζαν τους ορεινούς όγκους των Άλπεων και των Πυρηναίων. Η Γαλατία ήταν αραιοκατοικημένη και οι Ρωμαίοι ενθάρρυναν τον εποικισμό της, ιδίως από βετεράνους που αποστρατεύονταν από τις λεγεώνες. Από την εποχή του Καίσαρα μέχρι τον 5ο αιώνα μ.Χ. δημιουργήθηκε ένας «γαλατορωμαϊκός» πληθυσμός από τις επιγαμίες ανάμεσα σε Ρωμαίους στρατιώτες, κρατικούς υπαλλήλους και άλλους αριστοκράτες με ντόπιες Κέλτισσες. Αλλά η Γαλατία ήταν οικονομικά καθυστερημένη και, εκτός από μερικά κεραμικά και υφάσματα, ελάχιστα προϊόντα της μπορούσαν να εξαχθούν. Το κόστος της διοίκησης ήταν πολύ υψηλό, καθώς απαιτούσε την κατασκευή και τη συντήρηση δρόμων και οχυρών.

Η Βρετανία, η τελευταία μεγάλη ρωμαϊκή κτήση στον Βορρά, ήταν πηγή ακόμα μεγαλύτερων προβλημάτων. Εδώ η πρόσβαση ήταν δυνατή μόνο μέσω της Γαλατίας. Ο Καίσαρ είχε κάνει δύο εκστρατείες βραχείας διάρκειας στη Βρετανία, αλλά η συνεχής ρωμαϊκή κατοχή της νήσου άρχισε με την εισβολή του αυτοκράτορα Κλαυδίου το 43 μ.Χ. Μέχρι τη δεκαετία του 80, οι Ρωμαίοι είχαν καθυποτάξει το μεγαλύτερο μέρος της Αγγλίας, διαιρώντας την σε δύο επαρχίες, και είχαν προελάσει στη Σκοτία. Εκεί κολάκευσαν τους τοπικούς αρχηγούς με την παροχή δώρων και τίτλων και μετέτρεψαν τις πρωτεύουσες των διαφόρων φυλών τους σε διοικητικά κέντρα. Αυτή την αποτελεσματική τακτική θα την εφάρμοζαν και αργότερα, όταν θα συναλλάσσονταν και με άλλες φυλές, κατορθώνοντας μερικές φορές να διαχωρίζουν μια «εκρωμαϊσμένη» αριστοκρατία από τους συμπατριώτες της τής ίδιας φυλής, οι οποίοι προτιμούσαν τις επιδρομές και τη λεηλασία. Ωστόσο, οι σοβαρές ταραχές που ξέσπασαν στη Βρετανία κατά τον 2ο αιώνα ανάγκασαν τους αυτοκράτορες να δαπανούν εκεί μεγάλα χρονικά διαστήματα. Για να αποκρούσει τους Καληδονίους και να προστατεύσει τους κατοικημένους οικισμούς στα νότια, ο αυτοκράτορας Αδριανός (117-138 μ.Χ.) κατασκεύασε το περίφημο Αδριάνειο Τείχος, ύψους 15 ποδιών και μήκους 73 μιλίων, με φρουρές ανά μίλι, ανάμεσα στους ποταμούς Σαλγουέυ και Τάιν. Ένα δεύτερο αμυντικό τείχος, που χτίστηκε βορειότερα από τον διάδοχό του Αντωνίνο Πίο (138-161 μ.Χ.), αποδείχθηκε ανεπαρκές.

Η διακυβέρνηση της πρώιμης Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας

Οι Ρωμαίοι διαιρούσαν τις πρόσφατα κατακτημένες περιοχές τους σε επαρχίες όπου διόριζαν Ρωμαίους πολίτες ως διοικητές. Στα χρόνια του Αυγούστου οι επαρχίες του ρωμαϊκού κράτους ήταν περίπου 50, αλλά κατά τον 4ο αιώνα πιθανόν ο αριθμός τους να είχε φτάσει τις 120. Οι περισσότερες επαρχίες υποδιαιρούνταν σε *civitates* (πόλεις κράτη), αποτελούμενες από μια σχετικά πυκνοκατοικημένη και ανεπτυγμένη περιοχή, που την περιέβαλλε μια αγροτική περιφέρεια. Οι περισσότεροι διοικητές επαρχιών της πρώιμης αυτοκρατορίας ασκούσαν τόσο πολιτικά όσο και στρατιωτικά καθήκοντα, αλλά το προσωπικό τους, εκτός από τους στρατιώτες, ήταν ολιγάριθμο. Καθώς δεν διέθεταν το αναγκαίο ανθρώπινο δυναμικό ώστε να διοικήσουν άμεσα τις περισσότερες κτήσεις τους, οι Ρωμαίοι συνήθως διατηρούσαν τους διοικητικούς θεσμούς των κατακτημένων λαών και επάνδρωναν τα μεσαία και τα κατώτερα κλιμάκια της γραφειοκρατίας με ντόπιους που ήταν πρόθυμοι να συνεργαστούν μαζί τους.

Ένα άλλο σχεδόν μόνιμο πρόβλημα ήταν η οικονομική διοίκηση. Ως τον 4ο αιώνα δεν είχε καταβληθεί καμία προσπάθεια για την τυποποίηση του υπολογισμού των φόρων σε ολόκληρη την αυτοκρατορία. Ορισμένες επαρχίες, ιδίως στην οικονομικά ανεπτυγμένη Ανατολή, κατέβαλλαν πολύ

υψηλούς φόρους, ενώ άλλες στην ουσία δεν πλήρωναν κανέναν. Καθώς οι Ρωμαίοι δεν διέθεταν αρκετούς κρατικούς υπαλλήλους ώστε να συγκεντρώνουν απευθείας όλα τα έσοδα, νοίκιαζαν το δικαίωμα είσπραξης των φόρων σε επιχειρηματίες, τους επονομαζόμενους δημοσιώνες (*publicani*), οι οποίοι, όπως ήταν φυσικό, έπρεπε να συγκεντρώνουν περισσότερα απ' όσα κατέβαλλαν οι ίδιοι ως ενοίκιο στη Ρώμη και να καρπώνονται τη διαφορά. Τον 1ο αιώνα μ.Χ. οι καταχρήσεις των δημοσιώνων είχαν πάρει πια τόσο κραυγαλέες διαστάσεις που η κυβέρνηση άρχισε να μεταφέρει τη συγκέντρωση των εσόδων στα τοπικά σώματα διακυβέρνησης (στους *βουλευτές* ή δεκουρίωνες, *curiales* ή *decuriones*) των *civitates.* Όσοι αναλάμβαναν το βουλευτικό αξίωμα συχνά ήταν υποχρεωμένοι να χρηματοδοτούν δαπανηρά δημόσια έργα εν είδει εγγύησης. Ακόμα και πριν από τον 4ο αιώνα είχε εκδηλωθεί κάποια τάση να καθίστανται οι τοπικοί βουλευτές προσωπικά υπεύθυνοι για τους φόρους τους οποίους αδυνατούσαν να εισπράξουν. Με τη σειρά του το γεγονός αυτό ανάγκασε πολλές επιφανείς ρωμαϊκές οικογένειες να αποσυρθούν από τον δημόσιο βίο, ακόμα και προτού ξεσπάσουν οι κρίσεις που συγκλόνισαν την ύστερη αυτοκρατορία. Έτσι, πριν από τον 3ο αιώνα, η ρωμαϊκή τοπική διοίκηση δεν ήταν ούτε συνεκτική ούτε επαρκής. Στηριζόταν σε μεγάλο βαθμό στη συνεργασία ή, τουλάχιστον, στη σιωπηρή αποδοχή της ντόπιας ελίτ κάθε περιοχής. Οι Ρωμαίοι δεν αντιμετώπιζαν μεγάλη εσωτερική δυσαρέσκεια, και έτσι ήταν σε θέση να συγκεντρώνουν τα στρατεύματά τους στα σύνορα μέχρι που οι εχθρικές δυνάμεις άρχισαν να απειλούν την αυτοκρατορία στα τέλη του 2ου και ιδίως τον 3ο αιώνα. Η ανεπάρκεια της ρωμαϊκής διοίκησης των επαρχιών και η αδιαφορία των ντόπιων πληθυσμών απέναντι στο ρωμαϊκό κράτος πρόβαλαν τότε σε όλη τους την έκταση.

Οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες

Η ρωμαϊκή κοινωνία ήταν χωρισμένη σε «τάξεις» (*ordines*) που ο ορισμός τους είχε κατά καιρούς διαφορετικό περιεχόμενο. Ωστόσο, πάντα η διάκριση αυτή βασιζόταν σε κριτήρια κοινωνικής θέσης, όπως στην κατοχή δημόσιων αξιωμάτων και την οικογενειακή προέλευση και όχι όπως συμβαίνει σήμερα στον υλικό πλούτο. Δύο ήταν οι κύριες ομάδες πριν από την κρίση του 3ου αιώνα: οι *honestiores* (οι *εντιμότεροι,* ή συγκλητική αριστοκρατία, στην οποία εκείνη την εποχή άνηκαν πολλές οικογένειες από τις επαρχίες, η ανώτερη μεσαία τάξη —οι ιππείς— η ανώτερη ιεραρχία του στρατού και οι βουλευτές) και οι *humiliores* (οι *ταπεινότεροι,* δηλαδή όλοι οι άλλοι). Στο κατώτερο επίπεδο διακρίνουμε ένα σημαντικό αλλά όχι αγεφύρωτο χάσμα ανάμεσα στους ελεύθερους και τους ανελεύθερους. Η θέση των ελεύθερων αγροτών επιδεινώθηκε κατά την ύστερη Δημοκρατία και την πρώιμη αυτοκρατορία, ιδίως στη δύση, καθώς ο κλήρος τους απορροφήθηκε από τα μεγάλα κτήματα (*latifundia*) που άνηκαν σε Ρωμαίους αριστοκράτες. Οι περισσότερες ιδιοκτησίες αυτού του τύπου καλλιεργούνταν από ομάδες δούλων που συνήθως ήταν απόγονοι αιχμαλώτων πολέμου. Μολονότι οι Ρωμαίοι ήταν περιβόητοι για τη σκληρότητά τους απέναντι στους δούλους, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι χειραφέτησαν πολλούς από αυτούς. Καθώς από τον 1ο αιώνα μ.Χ. έληξε η περίοδος των ρωμαϊκών κατακτήσεων, οι πηγές εφοδιασμού σε δούλους περιορίστηκαν. Η συνακόλουθη έλλειψη εργατικής δύναμης ανάγκασε πολλούς ιδιοκτήτες να εκμισθώσουν τμήματα των ιδιοκτησιών τους σε αγρότες ενοικιαστές.

Το γεγονός ότι η ρωμαϊκή γεωργία δεν ήταν σε γενικές γραμμές εκμηχανισμένη (λόγου χάρη, ο νερόμυλος ήταν γνωστός, αλλά σπάνια τον χρησιμοποιούσαν) συχνά αποδίδεται στην ανάγκη δημιουργίας θέσεων εργασίας για την απασχόληση των δούλων. Οι Ρωμαίοι όργωναν με ένα απλό ελαφρύ άροτρο, κατάλληλο για τα αβαθή, αμμώδη μεσογειακά εδάφη, το οποίο εξακολούθησαν να χρησιμοποιούν σε όλη τη διάρκεια της μεσαιωνικής περιόδου. Η χρήση ζεύγους ζώων για την έλξη του αρότρου και ο ζυγός, με τον οποίο τα ζώα ζεύονταν στο άροτρο από τα ακρώμια και όχι από τον αυχένα, αποτελούν μεσαιωνική επινόηση. Εντούτοις, η ρωμαϊκή γεωργία ήταν πολύ προωθημένη από την άποψη των αρδεύσεων και της εναλλαγής των καλλιεργειών, ενώ η απόδοση του εδάφους ήταν μεγαλύτερη απ' ό,τι στον Μεσαίωνα. Το κλίμα της μεσογειακής λεκάνης ευνοούσε τη διετή

εναλλαγή των καλλιεργειών, την οποία εφάρμοζαν οι Ρωμαίοι φυτεύοντας τη μια χρονιά σιτηρά και την επόμενη κηπευτικά. Αντίθετα, στη βόρεια Ευρώπη επικρατούσε η συνήθεια της εναλλαγής διαφορετικών σιτηρών κάθε δύο ή τρία χρόνια. Η κατά περιφέρειες ειδίκευση της αγροτικής παραγωγής, την οποία εισήγαγαν οι Ρωμαίοι, συνεχίστηκε και στη διάρκεια του Μεσαίωνα: φρούτα, μέλι και ελαιόλαδο στην Ισπανία· σιτηρά στη νότια Ιταλία και τα παράκτια νησιά, κυρίως στη Σικελία· και πάνω απ' όλα, αμπέλια για την παραγωγή κρασιού τα οποία καλλιεργούνταν όπου ήταν δυνατόν, με βόρειο όριο την περιοχή του Ρήνου και του Μοζέλα.

Οι τεράστιες πόλεις της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ήταν διοικητικά και στρατιωτικά κέντρα. Οι περισσότερες ήταν οικονομικά παρασιτικές «πόλεις καταναλωτών» που παρήγαν λιγοστά εξαγώγιμα αγαθά και υπηρεσίες και συντηρούνταν με τρόφιμα που συχνά αποσπώνταν ως φόρος υποτελείας από τις επαρχίες. Η Ρώμη ποτέ δεν ανέπτυξε σημαντική βιοτεχνική παραγωγή. Οι περισσότεροι τεχνίτες παρήγαν χρηστικά προϊόντα, που προορίζονταν για την τοπική αγορά, αν και ορισμένα είδη, όπως υφάσματα, κεραμικά και γυαλικά εξάγονταν σε άλλες επαρχίες. Τα είδη πολυτελείας, τα περισσότερα από τα οποία παράγονταν στην Ανατολή, οι βαφές και τα ορυκτά μεταφέρονταν σε μεγαλύτερες αποστάσεις. Οι τεχνίτες ήταν οργανωμένοι σε επαγγελματικές ενώσεις, τα λεγόμενα *κολλήγια* (*collegia*), αλλά συχνά απασχολούνταν σε κρατικά εργαστήρια, καθώς ελάχιστοι Ρωμαίοι με κεφάλαιο προς επένδυση ενδιαφέρονταν για τη βιοτεχνία μεγάλης κλίμακας. Οι Ρωμαίοι κεφαλαιούχοι προτιμούσαν να επενδύουν τα χρήματά τους στη γη, που απέδιδε μικρότερο εισόδημα απ' ό,τι η βιοτεχνία, καθώς όμως τα περισσότερα αξιώματα προορίζονταν μόνο για γαιοκτήμονες, η γαιοκτησία προσέφερε κοινωνικό γόητρο και πολιτική ισχύ.

Συχνά διατυπώνεται η άποψη ότι η μεγάλη έκταση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και η ποικιλία των προϊόντων που παράγονταν στις επαρχίες της διεύρυναν το εμπόριο. Ωστόσο, ο ισχυρισμός αυτός είναι υπερβολικός. Πράγματι, υπήρχε ένα κοινό νόμισμα και ένα επαρκές οδικό δίκτυο· εντούτοις, στα σύνορα των περισσότερων *civitates* επιβάλλονταν διόδια ύψους 2,5% ενώ οι δασμοί στα σύνορα της αυτοκρατορίας έφταναν το 12,5%. Ήδη κατά τον 4ο αιώνα το υψηλό κόστος μεταφοράς και τα διόδια διπλασίαζαν κάθε 300 μίλια την τιμή ενός φορτίου σιτηρών. Εκτιμάται ότι το εμπόριο άρχισε να φθίνει από την ίδρυση του *principatus,* ενώ η πιο απότομη κάμψη σημειώθηκε στα τέλη του 2ου αιώνα.

Επομένως, η πολιτική δομή της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας παρουσίαζε μια ενότητα κορυφής που επί ένα διάστημα συγκάλυπτε την οικονομική υπανάπτυξη και τις βαθιές εθνικές και πολιτισμικές διαιρέσεις. Αυτή η συγκάλυψη εξέλιπε με ταχείς ρυθμούς στα τέλη του 2ου αιώνα.

Η κρίση του 3ου αιώνα

Στους εχθρικούς προς τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία συγγραφείς συναντάμε ανατριχιαστικές διηγήσεις για την ακολασία και τα ανομήματα των Ρωμαίων αυτοκρατόρων, αλλά οι ηγεμόνες διοικούσαν σε γενικές γραμμές με επάρκεια, μετά το ξεπέρασμα του χάους της ύστερης Δημοκρατίας. Στο διάστημα 96-161 μ.Χ., κανένας αυτοκράτορας δεν είχε δικό του γιο και οι ηγεμόνες υιοθετούσαν κορυφαίους πολιτικούς και τους όριζαν διαδόχους τους. Η βασιλεία του στωικού φιλοσόφου Μάρκου Αυρηλίου (161-180) σηματοδοτεί ένα σημείο καμπής. Με μεγάλο κόστος, ο αυτοκράτορας κατόρθωσε να αποκρούσει τους Μαρκομάννους και τους Κουάδους, γερμανικές φυλές που είχαν εισβάλει στη βόρεια Ιταλία. Τον διαδέχτηκε ο φυσικός του γιος, ο ανίκανος και έκφυλος Κόμμοδος.

Μετά τη δολοφονία του Κομμόδου, το 193, ξέσπασε ένας σύντομος εμφύλιος πόλεμος. Ο Σεπτίμιος Σεβήρος (193-211) και οι γιοι του στηρίχτηκαν στον στρατό για να εκφοβίσουν τη σύγκλητο κι έτσι κατάφεραν να αποκαταστήσουν την τάξη. Ενίσχυσαν τις λεγεώνες προσλαμβάνοντας βαρβάρους ως μισθοφόρους και παρέχοντας στα στρατεύματα τεράστια επιδόματα. Αρχικά οι Ρωμαίοι δεν

στρατώνιζαν τις λεγεώνες τους στις επαρχίες απ' όπου κατάγονταν οι στρατιώτες τους, αλλά στις αρχές του 2ου αιώνα αυτή η τακτική εγκαταλείφθηκε. Από το 197 επιτράπηκε στους στρατιώτες να παντρεύονται και να δημιουργούν οικογένεια. Έτσι, οι στρατιωτικές λεγεώνες συνδέονταν ολοένα και περισσότερο με τις περιοχές στρατωνισμού τους και συχνά οι στρατιωτικοί γίνονταν υποχείρια των επαρχιακών διοικητών. Αυτοί κρατούσαν τους αυτοκράτορες σε ομηρεία, απαιτώντας όλο και υψηλότερες αμοιβές και περισσότερα προνόμια.

Η αντίδραση των Σεβήρων στις εντεινόμενες τοπικές ταραχές ήταν να αυξήσουν τον αριθμό των κρατικών υπαλλήλων σε ολόκληρη την αυτοκρατορία. Οι αυτοκράτορες αναγκάζονταν να δαπανούν ολοένα και περισσότερο χρόνο στα σύνορα. Ο ίδιος ο Σεπτίμιος Σεβήρος πέθανε το 211 στην Υόρκη, μετά από έναν τρίχρονο πόλεμο κατά των Καληδονίων. Οι διάδοχοί του αποδείχθηκαν λιγότερο ικανοί και, ύστερα από τη δολοφονία του τελευταίου Σεβήρου, το 235, ακολούθησε μίσος αιώνας σχεδόν αδιάκοπου εμφυλίου πολέμου. Διοικητές επαρχιών ανακηρύχθηκαν από τα στρατεύματά τους αυτοκράτορες, βάδισαν κατά της Ρώμης, και αργότερα τους δολοφόνησαν αυτά τα ίδια στρατεύματα. Οι στρατιώτες κατέστρεφαν τη σοδειά που δεν μπορούσαν να καταναλώσουν οι ίδιοι, επειδή ο στρατός έπρεπε να συντηρείται από τη γη και, ταυτόχρονα, να εμποδίζει τους αντιπάλους του να κάνουν το ίδιο. Το εμπόριο, στο οποίο ποτέ δεν είχαν ιδιαίτερα διαπρέψει οι Ρωμαίοι, διακόπηκε. Οι περισσότερες ρωμαϊκές πόλεις, εκτός από τα μεθοριακά οχυρά, δεν ήταν περιτειχισμένες πριν από τον 3ο αιώνα, αλλά οι κίνδυνοι ανάγκασαν τους αυτοκράτορες, πιθανόν με πρώτο τον Αυρηλιανό (270-275), να οχυρώσουν τις υπόλοιπες. Η μεσαιωνική πόλη, με ένα τείχος που χωρίζει το κατοικημένο κέντρο από την περιβάλλουσα αγροτική ύπαιθρο, μορφοποιείται ως πολεοδομικός τύπος στα τέλη του 3ου αιώνα.

Επίσης η Ρώμη αντιμετώπιζε προβλήματα στο εξωτερικό. Μια νέα Περσική αυτοκρατορία αναβιώνει το 224. Ουσιαστικά, όλοι οι μεταγενέστεροι αυτοκράτορες μέχρι τον 7ο αιώνα ήταν αναγκασμένοι είτε να διεξάγουν πολέμους κατά των Περσών είτε να τους κρατούν ουδέτερους. Τα εχθρικά γερμανικά φύλα, εκμεταλλευόμενα αυτή τη σύγχυση, παραβίασαν τα σύνορα το 250. Η μεθόριος αποκαταστάθηκε μόνον ύστερα από δύο δεκαετίες πολέμων, και ακόμα και τότε η γραμμή του Ρήνου δεν απέκτησε ξανά οχυρά βόρεια του Ξάντεν, κοντά στην Κολονία. Οι Γερμανοί αγρότες πέρασαν σιγά σιγά τον Ρήνο για να εγκατασταθούν στην περιοχή αυτή, που συμπεριλάμβανε τις Κάτω Χώρες και τμήματα της σημερινής Γερμανίας και του βόρειου άκρου της Γαλλίας. Από τα τέλη του 3ου αιώνα μέχρι τον 5ο, η εθνική σύνθεση αυτής της περιοχής της βόρειας Ευρώπης έγινε οριστικά γερμανική.

Διοκλητιανος και Κωνσταντίνος: το διοικητικό επίτευγμα

Η τάξη αποκαταστάθηκε από τον αυτοκράτορα Διοκλητιανό (284-305), που είχε διατελέσει κυβερνήτης της επαρχίας της Ιλλυρίας στα Βαλκάνια. Ο Διοκλητιανός προχώρησε σε ριζικές αλλαγές, που ανέκοψαν προσωρινά τη στρατιωτική παρακμή της αυτοκρατορίας και ισχυροποίησαν τη θέση του ανώτατου άρχοντα. Παράλληλα, ενισχύθηκαν ο στόμφος και η μεγαλοπρέπεια της αυτοκρατορικής αυλής. Από τον 1ο αιώνα, η σύγκλητος είχε θεοποιήσει τους περισσότερους Ρωμαίους αυτοκράτορες, αλλά ο Διοκλητιανός τόνισε την αχλή του μυστηρίου που περιέβαλλε το πρόσωπο του *princeps.* Όλοι όσοι βρίσκονταν κοντά του έπρεπε να γονατίζουν και να αποφεύγουν να κοιτάζουν κατάματα το θεϊκό αυτό ον.

Ο Διοκλητιανός έλπιζε να εξασφαλίσει μια ομαλή διαδοχή ώστε να κλείσει ο κύκλος των δολοφονημένων αυτοκρατόρων. Αντιλαμβανόμενος ότι η ανατολική περιοχή της αυτοκρατορίας ήταν πιο πλούσια και λιγότερο, συγκριτικά με τη Δύση, ταλαιπωρημένη από τους πρόσφατους εμφυλίους πολέμους και τις εισβολές και ότι η διοίκησή της παρουσίαζε λιγότερες δυσκολίες, χώρισε το ρωμαϊκό κράτος στα δύο. Σε κάθε μισό θα βασίλευε ένας «αύγουστος», ένας από τους

οποίους ήταν ο ίδιος ο Διοκλητιανός. Μετά από μια εικοσαετία, ο αύγουστος θα έπρεπε να παραιτηθεί για να τον διαδεχτεί ο αναπληρωτής του, ο επονομαζόμενος «καίσαρ». Ήταν αναμενόμενο ότι ο Ανατολικός αυτοκράτορας θα υπερείχε έναντι του Δυτικού ομολόγου του. Ο Διοκλητιανός πράγματι παραιτήθηκε, αλλά οι διάδοχοί του δεν συνέχισαν αυτή την τακτική. Ωστόσο, η διαίρεση της αυτοκρατορίας γενικά διατηρήθηκε, αν και μέχρι το 395 ορισμένοι αυτοκράτορες βασίλεψαν και στα δύο τμήματα. Ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος (312-337) ίδρυσε την Κωνσταντινούπολη, που πήρε το όνομά του, τη «νέα Ρώμη», στις ακτές του Βοσπόρου, στη θέση της αρχαίας ελληνικής πόλης Βυζάντιο. Η διαίρεση της αυτοκρατορίας πιθανόν να όξυνε τα προβλήματα του πιο καθυστερημένου δυτικού τμήματος [*pars occidentalis*] αλλά ενίσχυσε το ανατολικό [*pars orientalis*] και, μετά το 375, το διευκόλυνε να αποκρούσει τα κύματα των μετακινούμενων γερμανικών φυλών.

Ο Διοκλητιανός είχε αντιληφθεί ότι η κύρια εστία αντιπολίτευσης βρισκόταν στη σύγκλητο. Γι' αυτό προσέφερε τα περισσότερα αξιώματα σε ιππείς, δηλαδή σε νεόπλουτους με πιο ασταθή κοινωνική θέση. Ο Κωνσταντίνος κατέφυγε ξανά στην τακτική της αξιοποίησης των συγκλητικών, αλλά αύξησε τον αριθμό τους σε τέτοιο βαθμό που ουσιαστικά όλοι οι εύποροι γαιοκτήμονες των επαρχιών έφεραν αυτό τον τίτλο. Αλλά, ως συγκλητικοί, αυτοί οι άνθρωποι ήταν αξιωματούχοι του ρωμαϊκού κράτους. Η πρακτική των επιγαμιών μεταξύ Γερμανών και γόνων συγκλητικών οικογενειών, που συνεχίστηκε μέχρι και τα τέλη του 7ου αιώνα, ήταν ένα μέσο για τη νομιμοποίηση της εξουσίας τους. Η αριθμητική αύξηση της γαλατορωμαϊκής συγκλητικής τάξης είναι ένα σημαντικό σημείο σύγκλισης ανάμεσα στις άρχουσες ομάδες της ύστερης αυτοκρατορίας και της μεσαιωνικής Ευρώπης.

Οι Ρωμαίοι δεν μπορούσαν πλέον να στηρίζονται στη συναίνεση των υπηκόων τους ή σε μια ολιγάριθμη γραφειοκρατία προκειμένου να κυβερνήσουν την εκτεταμένη αυτοκρατορία τους και τους ετερογενείς πληθυσμούς της. Ακόμα και μετά τις ταραχές του 3ου αιώνα, ο πληθυσμός της αυτοκρατορίας παρέμενε γύρω στα 50 εκατομμύρια. Οι αυτοκράτορες προσπάθησαν να τηρήσουν την τάξη διευρύνοντας τις δημόσιες υπηρεσίες και τη στρατιωτική μηχανή και επιβάλλοντας δυσβάσταχτη φορολογία για τη συντήρησή τους. Η κεντρική γραφειοκρατία, που ήδη από τον 3ο αιώνα βρισκόταν σε άνοδο, έφτασε ως τα τέλη του 4ου αιώνα να αριθμεί 30.000 υπαλλήλους περίπου. Μέχρι το 400 το μέγεθος του στρατού είχε υπερδιπλασιαστεί, φτάνοντας, στα χαρτιά τουλάχιστον, τους 600.000 στρατιώτες. Πρόκειται για μια τρομακτικά υψηλή αναλογία σε σχέση με τον συνολικό πληθυσμό της αυτοκρατορίας. Ας σημειωθεί ότι σ' αυτό τον υψηλό αριθμό δεν έχει συνυπολογιστεί η περιορισμένης διάρκειας θητεία τοπικών αξιωματούχων, όπως οι βουλευτές, και ότι έτσι καθίσταται πολύ αυστηρή η διάκριση μεταξύ της πολιτικής και της στρατιωτικής διοίκησης, που σε ορισμένες περιοχές ουσιαστικά εναλλάσσονταν μετά το 375.

Προκειμένου να επιλύσει αυτό το πρόβλημα, ο Διοκλητιανός προσπάθησε να αναδιοργανώσει την κεντρική διοίκηση και να εξυγιάνει την ιεραρχική αλυσίδα. Σχεδόν διπλασίασε τον αριθμό των επαρχιών, αλλά στη συνέχεια τις ομαδοποίησε σε δεκατρείς διοικητικές περιφέρειες (διοικήσεις). Σε καθεμιά από αυτές τις διοικητικές μονάδες ασκούσε δικαιοδοσία ένας βικάριος [*vicarius*], που ήταν υπόλογος στον αυτοκράτορα (η διοικητική περιφέρεια του βικαρίου δεν διατηρήθηκε στον Μεσαίωνα και δεν πρέπει να συγχέεται με τη «διοίκηση» —*diocese*— των χριστιανών επισκόπων, που η σφαίρα δικαιοδοσίας τους συνέπιπτε συνήθως με την *civitas*). Οι διοικητές των επαρχιών έγιναν υφιστάμενοι των βικαρίων και απαλλάχθηκαν από τα στρατιωτικά τους καθήκοντα. Από την άλλη μεριά, ο Κωνσταντίνος υποδιαίρεσε κάθε μισό της αυτοκρατορίας σε δύο υπαρχίες ή έξαρχίες (*praefecturae*). Ωστόσο, το μόνο που πέτυχαν αυτά τα μέτρα ήταν να προσθέσουν νέα στρώματα στη γραφειοκρατία.

Οι βικάριοι αναφέρονταν στον έπαρχο [*praefectus*] των πραιτωρίων. Αυτός ο αξιωματούχος, που αρχικά ήταν ο αρχηγός της αυτοκρατορικής σωματοφυλακής, ουσιαστικά έλυνε και έδενε στην

πρωτεύουσα τον 3ο αιώνα. Ο Διοκλητιανός περιόρισε τα καθήκοντά του στο πολιτειακό επίπεδο. Ήταν έπαρχος του πραιτωρίου και υπουργός οικονομικών, υπεύθυνος για τη φορολόγηση σε είδος. Ένας αρχιστράτηγος, επικεφαλής τεσσάρων αναπληρωτών στρατηγών με αντίστοιχες περιοχές δικαιοδοσίας, ανέλαβε τα στρατιωτικά καθήκοντα του επάρχου. Ουσιαστικά, όλοι οι στρατηγοί ήταν Γερμανοί. Ενώ πριν από τον 3ο αιώνα τα ρωμαϊκά μεθοριακά στρατεύματα ήταν στρατωνισμένα σε μεγάλα στρατόπεδα λεγεωναρίων, ο Διοκλητιανός τα διασκόρπισε σε μικρότερες μονάδες, σε απόσταση 25-30 χιλιομέτρων η μία από την άλλη —μια λύση που εμπόδιζε τη γερμανική διείσδυση στην αυτοκρατορία και, ταυτόχρονα, επέτρεπε την άμεση παροχή βοήθειας όταν κάποιο οχυρό δεχόταν επίθεση.

Οι αυτοκράτορες, που περιβάλλονταν από ένα πλήθος αυλοκολάκων, των οποίων το αξίωμα συχνά ήταν απλώς τιμητικό, έτρεφαν την αυταπάτη ότι θα μπορούσαν να ασκήσουν προσωπικό έλεγχο στον τεράστιο κρατικό μηχανισμό. Έτσι, άφηναν ελάχιστες πρωτοβουλίες στους τοπικούς διοικητές. Ωστόσο, στην πραγματικότητα η θέση των ηγεμόνων ήταν τόσο επισφαλής που, φοβούμενοι ταραχές στην πόλη της Ρώμης, μετέφεραν το 305 την πρωτεύουσα στα Μεδιόλανα (Μιλάνο) κι έπειτα, το 402, στη Ραβέννα, που αργότερα έγινε έδρα της κυβέρνησης των Οστρογότθων, οι οποίοι μετά το 488 ηγεμόνευαν στην Ιταλία. Θέλοντας να υπερασπίζονται οι ίδιοι τα σύνορά τους, οι περισσότεροι αυτοκράτορες της ύστερης περιόδου περνούσαν πολύ χρόνο εκτός Ιταλίας. Οι Τρεβήροι, η πρωτεύουσα της επαρχίας της Γαλατίας, ήταν συχνός τόπος διαμονής του αυτοκράτορα στη διάρκεια του 4ου αιώνα.

Διοκλητιανός και Κωνσταντίνος: οικονομική πολιτική και κοινωνική διάρθρωση

Στη διάρκεια του 3ου αιώνα η ρωμαϊκή οικονομία δέχτηκε βαριά πλήγματα. Οι Ρωμαίοι χρησιμοποιούσαν χρυσά, αργυρά και χάλκινα νομίσματα, που κατά τον 3ο αιώνα υποτιμήθηκαν όλα σοβαρά. Ο Κωνσταντίνος σταθεροποίησε το χρυσό νόμισμα, που από τη φύση του ήταν το πιο πολύτιμο, και επομένως το χρησιμοποιούσαν μόνο για τις μεγάλης κλίμακας συναλλαγές —ο χρυσός του σόλιδος (*solidus*) παρέμεινε σταθερός μέχρι τον 11ο αιώνα— αλλά το αργυρό νόμισμα εξακολούθησε να ανεβαίνει. Ο πληθωρισμός του χάλκινου νομίσματος, που χρησιμοποιούνταν στις περισσότερες αγοραπωλησίες, εκτινάχτηκε σε επικίνδυνα ύψη μετά την κοπή ενός επάργυρου χάλκινου νομίσματος από τον Διοκλητιανό. Η σοβαρότερη έκρηξη του πληθωρισμού, που σημειώθηκε στα χρόνια της βασιλείας του Κωνσταντίνου, ήταν αποτέλεσμα των συνεχών υποτιμήσεων, καθώς και της αυτοκρατορικής δήμευσης των θησαυρών των ειδωλολατρικών ναών, γεγονός που διοχέτευσε ακόμα μεγαλύτερη ποσότητα ευγενών μετάλλων σε μια οικονομία που η παραγωγική της ικανότητα έφθινε.

Φαίνεται ότι ο Διοκλητιανός δεν μπορούσε να κατανοήσει γιατί οι τιμές συνέχιζαν να καλπάζουν, ακόμα και αφού είχε διατάξει να χαραχτεί ορισμένη αξία πάνω στα υποτιμημένα νομίσματα. Αποδίδοντας το πρόβλημα στην απληστία των εμπόρων, εξέδωσε το 301 έδικτο περί μεγίστων τιμών και ημερομισθίων. Τα περισσότερα προϊόντα που υπάγονταν στο εν λόγω διάταγμα ήταν πρώτες ύλες, τρόφιμα και βιοτεχνικά προϊόντα, απαραίτητα στο ρωμαϊκό κράτος και στο στρατιωτικό του έργο. Τα αποτελέσματα αυτού του μέτρου ήταν μηδαμινά· απλώς έτσι δόθηκε στην κυβέρνηση το πρόσχημα για να επιβάλλει πρόστιμα στους παραβάτες και να καθορίζει σταθερές τιμές για τα προϊόντα που αγόραζε το δημόσιο.

Οι αυτοκράτορες χρειάζονταν επειγόντως χρήματα για να καλύψουν την αύξηση της γραφειοκρατίας και του στρατού, και αυτό σήμαινε ότι έπρεπε να αυξηθούν οι φόροι. Η φοροεισπρακτική ικανότητα μιας οικονομίας πρέπει να συνδέεται με την αύξηση του αριθμού των εργαζομένων, των παραγόμενων προϊόντων, των παρεχομένων υπηρεσιών και του διαθέσιμου

κεφαλαίου· ωστόσο, και οι τέσσερις αυτοί συντελεστές παρουσίαζαν πτώση. Μόνο στα τέλη του 4ου και στη διάρκεια του 5ου αιώνα το κράτος προσέφερε ουσιαστικά κίνητρα στην παραγωγή, κυρίως θεσπίζοντας φοροαπαλλαγές για τους βετεράνους του στρατού που θα μετέτρεπαν εγκαταλελειμμένες γαίες [*agri deserti*] σε καλλιεργήσιμες. Ο Διοκλητιανός αύξησε το ύψος των φόρων, αλλά επίσης προσπάθησε να τυποποιήσει τον υπολογισμό του φόρου, που παρουσίαζε σημαντικές διακυμάνσεις στις διάφορες επαρχίες. Σε μερικές επαρχίες ίσχυε ο κεφαλικός φόρος (ένα ορισμένο ποσό ανά άτομο, ανεξάρτητα από εισόδημα ή ηλικία), σε άλλες οι έγγειοι φόροι και σε άλλες και τα δύο είδη. Οι απογραφές του Διοκλητιανού, που επαναλαμβάνονταν ανά δεκαπενταετία, όρισαν μια φορολογήσιμη μονάδα που εξίσωνε μια «ζευγαριά» γη (περίπου 2,5 στρέμματα) με ένα άτομο ή αρχηγό νοικοκυριού και συνδύαζε τα δύο κριτήρια σε έναν ενιαίο φόρο. Αν και η ανισότητα μεταξύ των περιοχών περιορίστηκε κατά πολύ, σύμφωνα με τον νέο υπολογισμό ένα πρόσωπο το οποίο συντηρούνταν από έξι ζευγαριές γη πλήρωνε τον ίδιο φόρο με έξι άτομα τα οποία συντηρούνταν από μια ζευγαριά γη. Ο έπαρχος κατένεμε ποσοστά από τον συνολικό απαιτούμενο φόρο στις τοπικές διοικήσεις και υπεύθυνοι για τη συγκέντρωση των χρημάτων ορίστηκαν οι βουλευτές.

Δυστυχώς, τα ποσά που απαιτούσε η ρωμαϊκή κυβέρνηση υπερέβαιναν τη φοροδοτική δυνατότητα των πολιτών. Εκτός από την αύξηση της φορολογίας στον αγροτικό τομέα, ο Διοκλητιανός και ιδίως ο Κωνσταντίνος επέβαλλαν υπερβολικά υψηλούς φόρους στους εμπόρους και τις πωλήσεις, εξασθενίζοντας ακόμα περισσότερο ένα στρώμα που ποτέ δεν ήταν ιδιαίτερα ισχυρό. Ορισμένοι συγγραφείς της εποχής ισχυρίστηκαν ότι οι τοπικοί πληθυσμοί δέχτηκαν με ανακούφιση την εισβολή των Γερμανών, πιστεύοντας ότι οι ξένοι θα τους λύτρωναν από τους Ρωμαίους φοροεισπράκτορες. Η κυβέρνηση ολοένα αύξαινε τους φόρους σε είδος, εν μέρει για να καταπολεμήσει τον ολέθριο πληθωρισμό και εν μέρει επειδή ήταν πιο εύκολη η πληρωμή των στρατιωτών σε είδος, καθώς η οικονομία της αγοράς ήταν αδύναμη στις μεθοριακές επαρχίες.

Τα πράγματα περιπλέκονταν επειδή οι περισσότεροι φόροι καταβάλλονταν από ομάδες στις οποίες, από την εποχή του Κωνσταντίνου, το δικαίωμα του μέλους είχε γίνει δια νόμου κληρονομικό: βουλευτές, μέλη των συντεχνιών των πόλεων και κολωνοί (ενοικιαστές αγρότες). Οι τελευταίοι ήταν δεμένοι με τη γη, ώστε να διασφαλίζεται ότι δεν θα εγκατέλειπαν το χωράφι τους προκειμένου να αποφύγουν τη φορολογία. Η διαστρωμάτωση των ομάδων του πληθυσμού είναι η απαρχή μιας βαθμιαίας αλλαγής προς έναν λειτουργικό, αν και όχι οικονομικό, όρισμα της κοινωνικής τάξης. Οι γαιοκτήμονες που νοίκιαζαν κτήματα σε κολωνούς ήταν υπεύθυνοι για την καταβολή του φόρου των τελευταίων στο κράτος. Τα σχετικά διατάγματα δείχνουν συνεχή επιδείνωση του προβλήματος των φυγάδων κολωνών, που σε πολλές περιπτώσεις γίνονταν καλλιεργητές σε διαφορετικό αφέντη από εκείνον στον οποίον είχαν αρχικά ανατεθεί. Ακολούθησε μια σοβαρή αγροτική κρίση, που προκλήθηκε από έναν συνδυασμό παραγόντων, όπως οι πλιατσικολόγοι (πολλοί από τους οποίους ήταν λιποτάκτες στρατιώτες), η ολοένα και μεγαλύτερη σημασία των πληρωμών σε είδος, οι αυξανόμενοι φόροι που τελικά βάραιναν τους αγρότες, και το δέσιμο των κολωνών με τη γη. Εντούτοις, μολονότι ο κολωνός έχασε την κινητικότητά του, παρέμεινε νομικά ελεύθερος και εξασφάλισε τα δικαιώματα κατοχής, εφόσον, αν δεν ήταν σε θέση να πληρώσει το νοίκι, ο κύριός του δεν είχε το δικαίωμα να τον διώξει από το χωράφι που καλλιεργούσε. Έτσι όμως οι κολωνοί επιβαρύνθηκαν με πάρα πολλά χρέη, γεγονός που ενίσχυσε την εξουσία των τοπικών αρχόντων εις βάρος του ρωμαϊκού κράτους.

Οι τοπικοί βουλευτές, οι δεκουρίωνες, δεν ήταν ακριβώς «μεσαία τάξη» με τη σύγχρονη έννοια του όρου, αλλά μάλλον αριστοκράτες γαιοκτήμονες που είχαν και ιδιόκτητη κατοικία στην πόλη. Γενικά, προσπαθούσαν να αποφύγουν τις υποχρεώσεις τους προς το ρωμαϊκό κράτος· αλλά εκτός από το ότι τώρα το αξίωμά τους μεταβιβαζόταν κληρονομικά, τα προβλήματά τους ήταν χρόνια και διαρκώς επιδεινώνονταν. Κατά την Αρχαιότητα και τον Μεσαίωνα τα όρια μεταξύ της ατομικής ιδιοκτησίας του ηγεμόνα και των πόρων της κυβέρνησης ήταν πολύ ασαφή. Τα αξιώματα δεν

θεωρούνταν διοικητικές υποχρεώσεις αλλά προσωπικές διακρίσεις. Οι δημόσιοι λειτουργοί του κάθε τόπου χρησιμοποιούσαν τα ατομικά τους έσοδα προς όφελος του κράτους και είχαν την αξίωση να αποζημιώνονται για τις δαπάνες τους από τον κρατικό κορβανά. Ακόμα και κατά τον 2ο αιώνα, συχνά οι βουλευτές θεωρούνταν προσωπικά υπεύθυνοι για την απόδοση των οφειλόμενων φόρων από τις *civitates* στην κεντρική κυβέρνηση. Αρχικά, σκοπός αυτού του μέτρου ήταν να διασφαλιστεί ότι οι δεκουρίωνες δεν θα έκλεβαν την κυβέρνηση· αλλά από τον 4ο αιώνα η είσπραξη των φόρων είχε γίνει αδύνατη και οι βουλευτές κατέβαλλαν φόρους για γαίες που δεν παρείχαν εισόδημα.

Αν και η κυβέρνηση ενθάρρυνε άτομα από μη προνομιούχες τάξεις να κατατάσσονται στον στρατό, οι φυγάδες βουλευτές που είχαν υπηρετήσει στις λεγεώνες λιγότερο από είκοσι χρόνια ανακαλούνταν εφόσον τους ανακάλυπταν. Ωστόσο, ενώ πολλοί βουλευτές καταστράφηκαν, η έκταση του προβλήματός τους έχει υπερτονιστεί. Οι δεκουρίωνες ήταν μια ημιαγροτική ομάδα και στην πραγματικότητα πολλοί από αυτούς αποσύρονταν στα γαιοκτήματά τους και ανέπτυσσαν πελατειακές σχέσεις με τις εξαρτημένες και τώρα διαστρωματωμένες τάξεις των αγροτών. Άλλοι κατάφερναν να γίνουν μέλη κοινωνικών τάξεων που απαλλάσσονταν από το φόρο, κυρίως με την εξαγορά αξιωμάτων στην κεντρική κυβέρνηση ή με την ένταξή τους σε θρησκευτικά τάγματα.

Ο τελευταίος αιώνας της Δυτικής αυτοκρατορίας: στρατιωτικοποίηση, αποκέντρωση και συγχώνευση

Μολονότι η ρωμαϊκή διοίκηση ήταν διεφθαρμένη και ανεπαρκής, φαίνεται ότι στις αρχές και τα μέσα του 4ου αιώνα η μείωση του πληθυσμού και της παραγωγικότητας είχε σε μεγάλο βαθμό σταθεροποιηθεί ή και αντιστραφεί· γύρω όμως στο 375, με τις νέες μετακινήσεις των γερμανικών φυλών, οι πτωτικές τάσεις εμφανίζονται ξανά. Μόνον η Δυτική αυτοκρατορία κατέρρευσε ως πολιτική ενότητα τον 5ο αιώνα· το ανατολικό τμήμα εξακολούθησε να υπάρχει και επομένως το πρόβλημα φαίνεται να ανάγεται σε συνθήκες που ήταν ιδιάζουσες στη Δύση ή πάντως πιο ακραίες απ' ό,τι αλλού.

Αν και από την εποχή του Διοκλητιανού η ρωμαϊκή κυβέρνηση έγινε πολύ πιο πολυμελής, πολλές λειτουργίες που σήμερα θεωρούνται αρμοδιότητα του κράτους εξακολουθούσαν να ανατίθενται σε ιδιώτες εργολήπτες. Η σύγχυση μεταξύ δημοσίου και ιδιωτικού, που από τη φύση της είναι πάντα προβληματική, στην ύστερη αυτοκρατορία εκφυλίστηκε σε χάος. Καθώς έφθινε η εξουσία του κράτους, οι Ρωμαίοι αριστοκράτες και οι Γερμανοί πολέμαρχοι εναλλάσσονταν στα κυβερνητικά αξιώματα με τρομακτική ταχύτητα. Έτσι, η εμφανής και συχνά συμβατική διαίρεση της κοινωνίας σε δύο ομάδες, των ισχυρών παραγόντων και των πελατών τους, συνδέεται με τη ρωμαϊκή πρακτική της απόκτησης κοινωνικού κύρους μέσω κάποιου δημόσιου αξιώματος. Οι αξιωματούχοι εξαγοράζονταν ανοιχτά και χρησιμοποιούσαν τα προνόμια της θέσης τους για να ενισχύουν την ατομική επιρροή τους και να αποκτούν προσωπική εξουσία και πελατεία από πολίτες που γύρευαν προστασία από τους βαρβάρους, τους στρατιώτες και τους εισπράκτορες: κοντολογίς, από την ίδια κατηγορία ανθρώπων που αντιπροσώπευε ο ίδιος ο τοπικός άρχοντας. Ορισμένοι τοπικοί άρχοντες απολάμβαναν προνόμια *immunitas* (απαλλαγή από φόρους, δικαστικές και άλλες υποχρεώσεις) από την αυτοκρατορική διοίκηση, κατακτώντας έτσι το δικαίωμα να συλλέγουν φόρους από τους υποτελείς τους και να τους δικάζουν οι ίδιοι.

Από τα τέλη του 2ου αιώνα αυξάνει συνεχώς η στρατιωτικοποίηση, καθώς και η γραφειοκρατία του ρωμαϊκού κράτους. Όπως η κυβέρνηση δυσκολευόταν να διατηρεί τους βουλευτές και τους ενοικιαστές αγρότες στα πόστα τους, αντίστοιχα δεν μπορούσε να στρατολογήσει αρκετούς στρατιώτες για να καλύψει τις ανάγκες της, ιδίως μετά το 375. Οι μόνες σημαντικές πηγές για τη στρατολόγηση πολιτών ήταν οι παγιωμένες ομάδες: οι ελεύθεροι χωρικοί, οι δεκουρίωνες και οι

τεχνίτες. Έτσι, τον 4ο και τον 5ο αιώνα συντελείται μια θεμελιακή δομική αλλαγή στον ρωμαϊκό στρατό: το επάγγελμα του στρατιωτικού γίνεται κληρονομικό. Αν και η κεντρική κυβέρνηση προσπάθησε να εμποδίσει την είσοδο των βουλευτών στον στρατό, ήδη τον 5ο αιώνα γίνονταν δεκτοί και δούλοι στις λεγεώνες.

Αυτά τα μέτρα ήταν ανεπαρκή και ο στρατός των πολιτών έπρεπε να συμπληρωθεί με μισθοφόρους και κληρωτούς. Ακόμα και κατά τον 3ο αιώνα οι Ρωμαίοι παραχωρούσαν σε «ακρίτες» (*laeti,* δηλαδή μη ελεύθερους Γερμανούς, συνήθως αιχμαλώτους πολέμου), γαίες κοντά στα σύνορα με αντάλλαγμα την παροχή στρατιωτικής υπηρεσίας. Στις αρχές του 5ου αιώνα η αυτοκρατορία είχε ήδη αρχίσει να προσλαμβάνει *limitanei* —στρατιώτες που όφειλαν να καλλιεργούν τις γαίες που τους είχαν παραχωρηθεί και να υπερασπίζονται τα σύνορα. Συχνά οχύρωναν τα αγροκτήματά τους. Πίσω από αυτή τη γραμμή άμυνας δρούσαν «μετακινούμενες» στρατιωτικές μονάδες. Οι φόροι σε είδος που οφείλονταν στο κράτος συχνά διανέμονταν στους στρατιώτες και τους δημόσιους υπαλλήλους αδιακρίτως με τη μορφή σιτηρεσίου ή μισθού, και μόνο το πλεόνασμα στελνόταν στη Ρώμη. Έτσι, στη Γαλατία δημιουργήθηκε ένας μεικτός ή ρωμαιοκελτογερμανικός στρατός πολιτών αγροτών που κατά καιρούς λειτουργούσε περίπου ως εφεδρικός. Το αν μια στρατιά στη Δύση ήταν «ρωμαϊκή» ή όχι εξαρτιόταν συνήθως από την εθνικότητα του στρατηγού της, αν και μέχρι το 420 ακόμα και αυτό δεν είχε γίνει ο κανόνας. Τα περισσότερα στρατεύματα ήταν συγκεντρωμένα κατά μήκος του Δούναβη· οι φρουρές του Ρήνου ήταν υποτυπώδεις, ενώ υπήρχαν λιγοστά στρατεύματα στην Ιταλία και στην Ισπανία. Η διαίρεση των στρατευμάτων σε μικρότερες μονάδες διευκόλυνε τον ανεφοδιασμό τους αλλά δυσκόλευε τη συγκεντρωτική διοίκησή τους. Όταν οι ρωμαϊκές δυνάμεις συνενώνονταν σε μια ενιαία στρατιά, ήταν εν γένει καλύτερα εξοπλισμένες και υπερείχαν αριθμητικά των αντιπάλων τους, αν και συνήθως έχαναν τις μάχες.

Έτσι, τα προβλήματα του ρωμαϊκού κράτους συνέχισαν να συσσωρεύονται. Ο Θεοδόσιος Α', ο λεγόμενος Μέγας (379-395), ήταν ο τελευταίος ηγεμόνας μιας ενωμένης Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Ανέλαβε την εξουσία υπό δυσμενείς συνθήκες: ο προκάτοχός του στη Δύση, ο Ουάλης, είχε χάσει τη ζωή του πολεμώντας κατά των Βησιγότθων. Ο Θεοδόσιος στάθηκε ικανός και δραστήριος ηγεμόνας, αλλά ήταν ο πρώτος αυτοκράτορας που αντιμετώπισε την πίστη στον χριστιανισμό ως στοιχείο της κρατικής πολιτικής, γεγονός που προκάλεσε τη δυσαρέσκεια πολλών υπηκόων του και δημιούργησε πολιτικές ταραχές. Οι περισσότεροι διάδοχοί του στην Ανατολική αυτοκρατορία δεν διέθεταν τις δικές του ικανότητες, αλλά τουλάχιστον μπόρεσαν να εξουδετερώσουν τις συχνά ολέθριες δραστηριότητες των Γερμανών, μερικές φορές στέλνοντάς τους στη Δύση για να πολεμήσουν ως σύμμαχοι των Ρωμαίων.

Τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν τον 5ο αιώνα οι Δυτικοί αυτοκράτορες ήταν ακόμα πιο σοβαρά, και οι ίδιοι αποδείχθηκαν ανίκανοι να τα επιλύσουν. Οι περισσότεροι ήταν υποχείρια της αυλής και των σωματοφυλακών τους. Το 406-407 οι Γερμανοί πέρασαν για τελευταία φορά τη μεθόριο του Ρήνου και προχώρησαν διαμέσου της Γαλατίας και της Ισπανίας. Οι ρωμαϊκές λεγεώνες αποσύρθηκαν από τη Βρετανία για να ενισχύσουν την άμυνα των ηπειρωτικών περιοχών. Στο Κεφάλαιο Γ' θα αναφερθούμε στις μετακινήσεις και τις τελικές εγκαταστάσεις των Γερμανών. Οι αυτοκράτορες του 5ου αιώνα δεν διέθεταν σαφή πολιτική για να διαλύσουν τη σύγχυση· περιορίστηκαν να δέχονται ομάδες Γερμανών ως συμμάχους (*foederati,* φοιδεράτοι) και μετά να τους στρέφουν ενάντια σε άλλους Γερμανούς. Η εξουσία των κυβερνητών των επαρχιών είχε τόσο διαβρωθεί που χριστιανοί επίσκοποι είχαν αναλάβει την άμυνα, την εκπαίδευση και τη φροντίδα των απόρων στις πόλεις. Το 451 ο πάπας Λέων Α' «ο Μέγας» υπερασπίστηκε τη Ρώμη από τους Ούνους, ενώ η απόφαση του Αττίλα —ύστερα από την έκκληση του πάπα— να μην επιτεθεί στην πόλη θεωρήθηκε θαύμα.

Η χρονολογία που δίνεται συνήθως για την πτώση της Δυτικής αυτοκρατορίας είναι το 476, όταν έχασε την εξουσία ο τελευταίος Δυτικός αυτοκράτορας πριν από τον Καρλομάγνο. Τα γεγονότα του

476 έχουν συμβολική σημασία, αλλά όχι επειδή η Ρώμη του Αυγούστου ή ακόμα και η Ρώμη του Διοκλητιανού δεν βρισκόταν πια στο προσκήνιο. Ο αυτοκράτορας Ρωμύλος Αυγουστύλος (Μικρός Ρωμύλος Αύγουστος, που πήρε τα ονόματα του θρυλικού ιδρυτή της Ρώμης και του πρώτου αυτοκράτορα) είχε ενδυθεί την αυτοκρατορική πορφύρα όταν ο πατέρας του Ορέστης —ένας Ρωμαίος που είχε διατελέσει γραμματέας του Αττίλα και αποστάτησε μετά το θάνατο του Ούνου αρχηγού— εκθρόνισε τον αυτοκράτορα Ιούλιο Νέπωτα. Το 476 ο Οδόακρος, ένας Ούνος που βρισκόταν στην υπηρεσία του Ανατολικού αυτοκράτορα Ζήνωνα, συμμάχησε με τον Ρωμύλο Αυγουστύλο και, αφού τον εκθρόνισε, δολοφόνησε τον Ορέστη και εξαγόρασε τον Ζήνωνα.[1] Η αιώνια πόλη είχε γίνει παίγνιο στα χέρια των βαρβάρων.

Συχνά ο μύθος και ο θρύλος ασκούν μεγαλύτερη επίδραση στη μεταγενέστερη ιστορία απ' ό,τι τα τεκμηριωμένα γεγονότα, και αυτό συνέβη και με τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Η πτώση της Ρώμης είναι μύθος· πραγματικότητα ήταν η μετάλλαξη.

Η επιβίωση της Ρώμης

Η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία στη Δύση εξελίχθηκε βαθμιαία σε Ευρώπη των γερμανικών διάδοχων βασιλείων. Μολονότι οι αλλαγές που συντελέστηκαν κατά τον 5ο αιώνα ήταν ραγδαίες, πουθενά δεν σημειώνεται κάποιο απότομο ρήγμα. Ορισμένες όψεις του ρωμαϊκού πολιτισμού συνέχισαν υποσυνείδητα να επηρεάζουν όλους τους κατοίκους της αλλοτινής αυτοκρατορίας και να εμπνέουν συνειδητά τους ηγέτες τους. Οι περισσότεροι νέοι ηγεμόνες της Ευρώπης πίστευαν ότι είναι διάδοχοι των Ρωμαίων και αν εμείς τους θεωρούμε περισσότερο διαδόχους του Ρωμύλου Αυγουστύλου παρά του Κωνσταντίνου, τουλάχιστον πριν από τον 8ο αιώνα, ωστόσο αντιλαμβανόμαστε ότι αυτή η εντύπωση δεν ήταν προϊόν αυταπάτης. Οι άνθρωποι αυτοί εξιδανίκευαν, αλλά αναπόφευκτα τροποποιούσαν, αρκετά στοιχεία της κληρονομιάς της Ρώμης και άφηναν άλλες πτυχές των ρωμαϊκών επιτευγμάτων να παραμεριστούν είτε από αδιαφορία είτε από καθαρή ανικανότητα. Ωστόσο, σε γενικές γραμμές, το αποτύπωμα της Ρώμης στη μεσαιωνική Ευρώπη ήταν έντονο.

Η Ανατολική Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, που η συνέχειά της στην περίοδο του Μεσαίωνα συνήθως αποκαλείται Βυζαντινή αυτοκρατορία, άντεξε τις εσωτερικές αναταραχές, τους κλυδωνισμούς των μετακινήσεων των γερμανικών φυλών, τη μουσουλμανική επέκταση κατά τον 7ο και τον 8ο αιώνα και, αργότερα, τις τουρκικές εισβολές. Το 1204 παραδόθηκε στο μένος των Λατίνων σταυροφόρων· το 1261 έγινε η παλινόρθωση μιας ντόπιας δυναστείας, και η αυτοκρατορία επιβίωσε στην κόψη του ξυραφιού μέχρι την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς το 1453. Ήδη τον 6ο αιώνα το ανατολικό τμήμα είχε γίνει εν πολλοίς ελληνικό· με τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό, που χρησιμοποιούσε τη λατινική γλώσσα, σημειώνεται μια συντηρητική αταβιστική στροφή. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, οι πολιτικές και πολιτιστικές σχέσεις του Βυζαντίου με τα δυτικά βασίλεια παρουσιάζουν πολλές διακυμάνσεις. Ίσως γι' αυτό το λόγο η πνευματική παραγωγή της ελληνικής Αρχαιότητας έφτασε στη Δύση κυρίως μέσω των μουσουλμάνων και όχι μέσω των Βυζαντινών. Η ειρωνεία είναι ότι μολονότι τον 5ο αιώνα οι Βυζαντινοί επιτάχυναν το πολιτικό τέλος της Δυτικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στέλνοντας τους Γότθους στα δυτικά, στη συνέχεια, και χωρίς να έχουν τέτοια πρόθεση, προστάτευσαν τη Δύση από τους Σλάβους, τους Τούρκους και τους Μογγόλους.

Η φυλετική και η γλωσσική συνέχεια είναι δύο προφανείς όψεις της συνεχιζόμενης ρωμαϊκής παρουσίας στη Δύση. Προς τα νότια, οι Γερμανοί εγκαταστάθηκαν μαζικά μόνο μέχρι τον ποταμό Λίγηρα. Οι μικρότερες φυλές, όπως οι Βουργουνδοί και οι Βησιγότθοι, σεβάστηκαν το δικαίωμα των Ρωμαίων να χρησιμοποιούν το δικό τους δίκαιο. Οι Γερμανοί αριστοκράτες προσπάθησαν να νομιμοποιήσουν την εξουσία τους μέσω επιγαμιών με τοπικές ρωμαϊκές συγκλητικές οικογένειες. Πολλές επιφανείς γαλατορωμαϊκές οικογένειες διατηρήθηκαν μέχρι τον 8ο αιώνα και λιγότερες

μέχρι τον 9ο. Ως τον 7ο αιώνα τα ανώτερα στρώματα του χριστιανικού κλήρου αποτελούνταν κυρίως από Ρωμαίους αριστοκράτες· από τότε το ρωμαϊκό στοιχείο υποχωρεί και το αντικαθιστούν Γερμανοί, που προφανώς είχαν εκπαιδευτεί από Ρωμαίους.

Οι τελευταίοι Ρωμαίοι αυτοκράτορες είχαν δώσει εντολή στους γαιοκτήμονες να παρέχουν «φιλοξενία» [*hospitalitas*] σε όσους Γερμανούς συνέβαινε να είναι σύμμαχοί τους τη συγκεκριμένη στιγμή: κατά το νόμο, αυτό σήμαινε ότι έπρεπε να παρέχουν κατάλυμα στα στρατεύματα και να τους παραδίδουν το ένα τρίτο της συγκομιδής του γαιοκτήματος. Αν και φαίνεται ότι ορισμένοι Γερμανοί ερμήνευσαν αυτή την εντολή ως παροχή του δικαιώματος να ιδιοποιηθούν αυτό το ποσοστό γης, τα περισσότερα ρωμαϊκά *latifundia* δεν καλλιεργούνταν αδιάλειπτα σε όλη την περίοδο των μεταναστεύσεων. Στις γερμανικές ιδιοκτησίες (*villae*), που οργανώθηκαν κοντά στα εγκαταλελειμμένα ρωμαϊκά γαιοκτήματα, συνήθως τα οικήματα ήταν διαφορετικά και συχνά η διάταξη των αγροτεμαχίων είχε τροποποιηθεί, καθώς οι τετραγωνισμένοι αγροί των Ρωμαίων απέκτησαν πιο επίμηκες και συχνά ακανόνιστο σχήμα.

Η νομική κοινωνική θέση των Γαλατορωμαίων κολωνών φαίνεται ότι διατηρήθηκε στη νότια Ευρώπη σε όλη την περίοδο των μεταναστεύσεων. Αν και ο όρος κολωνός (*colonus*) απαντά σε αγροτικά έγγραφα της καρολίγγειας περιόδου για πρόσωπα που η θέση τους ήταν παρόμοια με τη θέση των Ρωμαίων κολωνών, οι κολωνοί του Μεσαίωνα δεν ήταν κατά το νόμο ελεύθεροι. Από τον 4ο αιώνα, ο Ρωμαίος αγρότης ενοικιαστής δεν μπορούσε να εγκαταλείψει τη γη του, αλλά δεν ήταν δεμένος με το πρόσωπο του γαιοκτήμονά του. Παρέμενε ελεύθερος, αλλά εδώ θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η ρωμαϊκή αντίληψη περί ελευθερίας ήταν πολύ διαφορετική από τη δική μας: τα ελεύθερα άτομα είχαν υποχρεώσεις, ιδίως την καταβολή φόρων και την παροχή στρατιωτικής υπηρεσίας. Ο ορισμός της ελευθερίας δεν παρέπεμπε όπως σήμερα στο αυτονόητο δικαίωμα της απαλλαγής από ορισμένες ενοχλήσεις. Επομένως, οι Ρωμαίοι κολωνοί ήταν τυπικά ελεύθεροι, και ας μην μπορούσαν να εγκαταλείψουν τη γη τους.

Οι γερμανικές φυλές κατέκτησαν και κυβέρνησαν αυτόν τον πολυάριθμο γαλατορωμαϊκό πληθυσμό, αλλά σύντομα προχώρησαν σε επιγαμίες και, σε μεγάλο βαθμό, υιοθέτησαν τη γλώσσα και τα έθιμά του. Οι κορυφαίες εξαιρέσεις ήταν οι φυλές που δεν μετακινήθηκαν σε μεγάλες αποστάσεις, αλλά εγκαταστάθηκαν μαζικά ως καλλιεργητές κοντά στα σύνορα της αυτοκρατορίας. Στις ζώνες επαφής στην κεντρική Γαλλία, οι Γερμανοί γενικά δεν απομάκρυναν τους Ρωμαίους κατόχους γης, αλλά ίδρυαν νέα, γειτονικά χωριά. Πιο νότια, δημιουργήθηκαν θύλακες γερμανικών οικισμών από πληθυσμούς διάφορων φυλών που οι Ρωμαίοι τις είχαν εγκαταστήσει εκεί ως *laeti* ή φοιδεράτους. Αν και στις πλησιέστερες προς τον Ρήνο και τον Δούναβη περιοχές οι *laeti* και οι φοιδεράτοι έπαιζαν σημαντικό ρόλο και συνήθως ήταν κάτοχοι της γης ακόμα και πριν από την άφιξη των βασιλιάδων των φυλών τους, στη Βρετανία και σε νότιες περιοχές της ευρωπαϊκής ηπείρου οι βασιλιάδες πρώτοι έφταναν και καταλάμβαναν τα εδάφη.

Οι ρομανικές γλώσσες, που είχαν αναπτυχθεί από τις διαλέκτους της καθομιλουμένης λατινικής γλώσσας (ακόμα και στο απόγειο της αυτοκρατορίας, τα «ορθά» λατινικά ήταν κυρίως γραπτή γλώσσα), είναι ένα σημαντικό κληροδότημα των Ρωμαίων. Ενώ η ολιγάριθμη ρωμαϊκή αριστοκρατία στη Γαλατία αφομοιώθηκε από τους πολέμαρχους τους οποίους συχνά υπηρετούσε, στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις σημειώθηκε το αντίστροφο, ιδίως νότια του Λίγηρα, όπου οι Γερμανοί υιοθέτησαν μια νεορωμαϊκή ταυτότητα. Οι γερμανικές διάλεκτοι διαδόθηκαν ευρέως κυρίως στις αρχές του 9ου αιώνα, όταν ομιλούνταν στο μεγαλύτερο μέρος του σημερινού Βελγίου, σε μεγάλο τμήμα της βορειοδυτικής Γαλλίας και σε μια ζώνη δυτικά του Ρήνου. Από τότε οι χρήστες των ρομανικών γλωσσών μετατόπισαν αυτό το όριο προς τα βόρεια και τα ανατολικά, γεγονός που σημαίνει είτε τον εποικισμό των ρομανικών πληθυσμών είτε την εξασθένηση των τοπικών γερμανικών ελίτ. Οι ρομανικές γλώσσες εξακολουθούν να ομιλούνται στις περισσότερες περιοχές όπου κάποτε ηγεμόνευαν οι Ρωμαίοι.

Τα λατινικά επίσης χρησιμοποιούνταν σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα, αλλά η εξέλιξη των μεσαιωνικών λατινικών είναι λιγότερο άμεση απ' ό,τι των ρομανικών γλωσσών. Τα πρότυπα της λατινικής γραμματικής, σύνταξης και ορθογραφίας παρουσίασαν απότομη κάμψη κατά τον 6ο και τον 7ο αιώνα. Με τη μεταρρύθμιση που πραγματοποιήθηκε στις αρχές του 9ου αιώνα στην ανακτορική σχολή του Καρλομάγνου (βλ. Κεφάλαιο Ε'), τυποποιήθηκαν το λεξιλόγιο και η χρήση των λατινικών. Με εξαίρεση λιγοστούς νεολογισμούς, τα λατινικά διατήρησαν μέχρι την ιταλική Αναγέννηση τη μορφή που είχαν τον 9ο αιώνα. Τα μεσαιωνικά λατινικά δεν ταυτίζονται με τα κλασικά· πρόκειται για γλώσσα των εγγραμμάτων, που ακολουθεί συγκεκριμένους κανόνες. Η χρήση των λατινικών, ωστόσο, περιοριζόταν στην Εκκλησία, τα σχολεία και τις αυλές των ηγεμόνων, που τα κατέστησαν διεθνή γλώσσα στην παιδεία και τη διπλωματία.

Οι πολυάριθμοι γαλατορωμαϊκοί πληθυσμοί της πρώιμης μεσαιωνικής Ευρώπης ακολουθούσαν τους κανόνες του ρωμαϊκού δικαίου, παρά τις ενδεχόμενες παρερμηνείες τους από τους Γερμανούς ηγεμόνες. Παραδόξως, το ρωμαϊκό δίκαιο ως συνεκτικό κρατικό νομικό σύστημα άσκησε περισσότερη επίδραση στο μεσαιωνικό και το σύγχρονο δίκαιο απ' ό,τι στους ίδιους τους Ρωμαίους. Στα χρόνια της ύστερης αυτοκρατορίας η νομοθεσία ήταν χαώδης. Τα αυτοκρατορικά διατάγματα είχαν ισχύ μόνο στην επικράτεια του ηγεμόνα που τα εξέδιδε, ενώ πολλά αφορούσαν μόνο συγκεκριμένες κοινότητες. Η κρίση των δικαστών επίσης θεωρούνταν ότι καθιέρωνε νομικό προηγούμενο. Εντούτοις, μολονότι οι δικαστές είχαν υψηλό κύρος, δεν ήταν απαραίτητο να είναι και γνώστες του νόμου, ενώ πολλοί κατείχαν και άλλα αξιώματα και η δικαστική τους δραστηριότητα δεν ήταν παρά πάρεργο. Κάθε αυλή έπρεπε να διαθέτει έναν εμπειρογνώμονα στο δίκαιο, που τον διάλεγαν ανάμεσα στους τοπικούς νομομαθείς, οι οποίοι ήταν εκπαιδευμένοι στην τέχνη της ρητορικής. Μόνο από τα τέλη του 4ου αιώνα, και παρά τη σθεναρή τους αντίδραση, υποχρεώθηκαν και οι δικηγόροι να σπουδάζουν το νόμο. Οι νοτάριοι, που ο ρόλος τους ήταν ανάλογος με των σύγχρονων συμβολαιογράφων, προετοίμαζαν τις υποθέσεις και συνέτασσαν διαθήκες και συμβόλαια. Καθώς οι αυτοκράτορες εξέδιδαν μυριάδες διατάγματα και οι νομομαθείς έκαναν αναρίθμητες γνωμοδοτήσεις, που συχνά έρχονταν σε αντίφαση με την κρίση των προγενεστέρων τους, το δίκαιο έγινε ένα συνονθύλευμα που συνέβαλε στη σύγχυση και τη φαυλότητα του ύστερου ρωμαϊκού κράτους. Ό,τι και αν φαινόταν πως έλεγε ο νόμος, μια δωροδοκία προς τον δικαστή ή μια εύστοχη επιλογή συνηγόρου μπορούσε να τον τροποποιήσει.

Η κωδικοποίηση των νόμων είχε καταστεί επιτακτική ανάγκη. Το 438 ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος Β' εξέδωσε τον Θεοδοσιανό Κώδικα, όπως θα γινόταν αργότερα γνωστός, που περιλάμβανε όσα αυτοκρατορικά διατάγματα είχαν θεσπιστεί από το 312. Την οριστική όμως σύνοψη του ρωμαϊκού δικαίου την πραγματοποίησε ο ανατολικός αυτοκράτορας Ιουστινιανός (527-565), ο οποίος το 528 ανέθεσε σε μια επιτροπή νομομαθών να εξετάσει τη νέα νομοθεσία, που αποτελούνταν από διατάγματα των τελευταίων αυτοκρατόρων, και να άρει τις αντινομίες. Το αποτέλεσμα ήταν ο *Κώδικας*. Το 530 μια νέα επιτροπή συνέταξε τον *Πανδέκτη* (*Digesta ή Pandectae*) συνδυάζοντας την παλαιά νομοθεσία (τα νομοθετήματα της Δημοκρατίας και της πρώιμης Αυτοκρατορίας, διατάγματα της συγκλήτου και γνωμοδοτήσεις νομομαθών). Ο *Πανδέκτης* θα έπαιζε πιο καθοριστικό ρόλο απ' ό,τι ο *Κώδικας,* καθώς στηρίχτηκε σε διάφορες πηγές και ήταν μια πιο επιμελημένη σύνοψη νομικών αρχών. Οι πολύ συντομότερες *Εισηγήσεις* (*Institutiones*) ήταν εγχειρίδια για σπουδαστές, ενώ οι *Νεαρές* (νέα νομοθετήματα, *Novellae*) εκδίδονταν περιοδικά από τον Ιουστινιανό και άλλους αυτοκράτορες. Αυτή η λαμπρή σύνοψη του ρωμαϊκού δικαίου επονομάστηκε *Κώδικας του αστικού δικαίου* (*Corpus juris civilis*) ή, σύμφωνα με μια λιγότερο ακριβή απόδοση, Ιουστινιάνειος Κώδικας. Η ύπαρξή του ήταν γνωστή στην πρώιμη μεσαιωνική Δύση, αλλά εκτός από τις *Εισηγήσεις* και ορισμένες *Νεαρές,* μέχρι τον 11ο αιώνα δεν αποτελούσε αντικείμενο μελέτης. Ο *Κώδικας του αστικού δικαίου,* που έπαιζε καθοριστικό ρόλο στη διατήρηση του ρωμαϊκού δικαίου και στη χρήση του στην ελληνική Ανατολή και τη λατινική Δύση, ήταν πολύ πιο συστηματοποιημένος απ' ό,τι οι εφαρμογές του ρωμαϊκού δικαίου πριν από τον 6ο αιώνα.

Η σημασία του ρωμαϊκού δικαίου του Ιουστινιανού δεν έγκειται τόσο στις συγκεκριμένες αρχές του δικαίου που εξέφραζε όσο στο ότι προσέφερε έναν ενιαίο κώδικα, που αποτελούσε μια βάση για την κριτική εξέταση, και συχνά τη νομιμοποίηση του τοπικού εθιμικού δικαίου. Και τούτο επειδή, παρά την προγραμματισμένη του τακτοποίηση, ο *Κώδικας του αστικού δικαίου* εξακολουθούσε να περιέχει αλληλοαναιρούμενους νομικούς κανόνες και εφαρμογές. Ήταν αρκετά ευέλικτος ώστε η χριστιανική Εκκλησία να στηρίξει σ' αυτόν ένα μεγάλο μέρος του κανονικού δικαίου της. Αν και κατά βάση πρόκειται για ένα δίκαιο του κράτους που υπογράμμιζε την υπεροχή του ηγεμόνα έναντι του πολίτη και του ιδιωτικού συμφωνητικού, αργότερα και πιο δημοκρατικοί στοχαστές κατέφευγαν με ανακούφιση στον κανόνα ότι «αυτό που αφορά όλους πρέπει να εγκρίνεται από όλους».

Η χρήση του ρωμαϊκού δικαίου στη μεσαιωνική Ευρώπη ευνοήθηκε από την αρχή την οποία ασπάζονταν οι μικρότερες γερμανικές φυλές περί της «προσωπικότητας του νόμου»: κάθε κατηγορούμενος είχε δικαίωμα να δικαστεί σύμφωνα με το δίκαιο της εθνικής του ομάδας και όχι του τόπου κατοικίας του. Έτσι, οι Ρωμαίοι που ζούσαν σε γερμανικά βασίλεια μπορούσαν να επικαλούνται το ρωμαϊκό δίκαιο. Νότια του Λίγηρα, η μεγάλη πλειονότητα του πληθυσμού παρέμενε γαλατορωμαϊκή, και το ρωμαϊκό δίκαιο, με τη μορφή του *Θεοδοσιανού Κώδικα,* αποτέλεσε τη βάση του *Συνοπτικού Κώδικα* που εξέδωσε για τους Ρωμαίους υποτελείς του το 506 ο βασιλιάς των Βησιγότθων Αλάριχος Β', ήταν όμως γνωστός και σε άλλους μονάρχες της εποχής. Ο *Συνοπτικός Κώδικας* εξακολουθούσε να ισχύει στη νοτιοδυτική Γαλατία και μετά την εκδίωξη των Βησιγότθων από τους Φράγκους στην Ισπανία το 507. Ο Βουργουνδός βασιλιάς Γονδεβαύδος (474-516) διέταξε την κατάρτιση δύο κωδίκων: ενός *Ρωμαϊκού νόμου των Βουργουνδών* [*lex Romana Burgundionum*] για τους Ρωμαίους υποτελείς του και έναν ξεχωριστό *Κώδικα των Βουργουνδών* [*Lex Burgundionum*] για τη δική του φυλή. Μετά την κατάκτηση της Βουργουνδίας από τους Φράγκους το 533, ο κώδικας του Γονδεβαύδου [*Lex Gundobada*] αντικαταστάθηκε τελικά από τον *Συνοπτικό Κώδικα* του Αλαρίχου. Έτσι, με την αναβίωση των ακαδημαϊκών σπουδών του ρωμαϊκού δικαίου στα τέλη του 11ου αιώνα, ο κώδικας αυτός απέκτησε μια ισχυρή βάση στις νομικές συνήθειες ενός μεγάλου μέρους της νότιας Ευρώπης.

Στο Κεφάλαιο Γ' θα αναφερθούμε πιο αναλυτικά σε πτυχές της διοικητικής και θεσμικής παράδοσης της Ρώμης. Τα όρια πολλών ρωμαϊκών *civitates* διατηρήθηκαν ως «διοικήσεις» των χριστιανών επισκόπων. Ωστόσο κατά τον 7ο αιώνα, η κοσμική δικαιοδοσία που ασκούσαν οι περισσότεροι επίσκοποι περιορίστηκε στην περιοχή που περιέκλειαν τα τείχη της πόλης, ενώ οι κόμητες ασκούσαν εξουσία πάνω στην υπόλοιπη έκταση της πρώην *civitas.* Μόνο σε ορισμένες περιοχές συναντάμε ενδείξεις ότι οι δημοτικές σύγκλητοι ή οι ρωμαϊκές επαγγελματικές συντεχνίες των πόλεων διατηρήθηκαν και μετά τον 5ο αιώνα. Οι Γερμανοί προσπάθησαν να συνεχίσουν το ρωμαϊκό σύστημα φορολόγησης των επαρχιών αλλά με ελάχιστη επιτυχία.

Οι Ρωμαίοι διέπρεψαν στην οικοδομική. Τα δημόσια κτίρια στις περισσότερες πόλεις τους κατέρρευσαν στη διάρκεια των μεταναστεύσεων, αλλά τα αρχαιολογικά ευρήματα υποδηλώνουν ότι οι Γερμανοί ηγεμόνες χρησιμοποιούσαν ορισμένες ρωμαϊκές πόλεις ως διοικητικά κέντρα, ακόμα και σε βορινές περιοχές, ως τη Φλάνδρα. Στη νότια Ευρώπη δεν έπαψαν να χρησιμοποιούνται τα ρωμαϊκά υδραγωγεία, όπως και οι υστερορωμαϊκοί ναοί. Δείγμα της ρωμαϊκής κοσμικής αρχιτεκτονικής είναι η βασιλική, ένα κτίσμα ορθογωνικής κάτοψης με έναν τρούλο στο ένα ή και στα δύο άκρα του. Στον Μεσαίωνα η βασιλική εμφανίζεται κυρίως στη ναοδομία, στον «ρομανικό ρυθμό», όπως εύστοχα χαρακτηρίστηκε. Επίσης υιοθετήθηκε ευρέως το ημικυκλικό ρωμαϊκό τόξο. Τόσο η βασιλική όσο και τα τόξα διαδόθηκαν κυρίως στα χρόνια του Καρλομάγνου (768-814), καθώς οι κατασκευαστές κτιρίων μιμούνταν συνειδητά τους ρωμαϊκούς ρυθμούς.

Οι Ρωμαίοι είχαν κατασκευάσει λιθόστρωτες οδούς σε όλη την Ευρώπη δυτικά των *limes,* συχνά με την απλή λιθόστρωση των παλαιότερων κελτικών δρόμων. Ακόμα και στη Βρετανία, τη λιγότερο εκρωμαϊσμένη από τις δυτικές επαρχίες, κατασκευάστηκαν πάνω από 6.000 μίλια οδικού δικτύου

για τη σύνδεση των οχυρών με τις *civitates.* Αν και στις αρχές του Μεσαίωνα η συντήρηση των δρόμων ήταν ελλιπής, τελικά αυτοί αποτέλεσαν τον βασικό κορμό του χερσαίου εμπορίου.

Οι Ρωμαίοι έχτισαν πόλεις σε όλη τη Γαλατία ως διοικητικά κέντρα των *civitates*, συχνά σε τόπους όπου προϋπήρχαν εγκαταστάσεις φυλών. Οι αρχαιολογικές ενδείξεις φανερώνουν μια ρήξη στη συνέχεια των οικισμών στις περισσότερες ρωμαϊκές τοποθεσίες, που διήρκεσε τουλάχιστον μια γενιά στον 5ο αιώνα και στις αρχές του 6ου, ενώ ορισμένοι οικισμοί εξαφανίστηκαν εντελώς. Έκτοτε, ο επίσκοπος και οι κληρικοί του επέστρεψαν, επανίδρυσαν τη «διοίκηση», και συγκρότησαν τον πυρήνα ενός μικρού οικισμού, συχνά στη λιγότερο ευπρόσβλητη γωνιά του παλαιού ρωμαϊκού τείχους. Αγροτικά χωριά ιδρύθηκαν σε άλλες θέσεις μέσα στο ευρύτερο πρώην αστικό συγκρότημα. Ορισμένες ρωμαϊκές *civitates,* όπως η Κολονία και το Παρίσι, εξελίχτηκαν σε σημαντικές πόλεις στη διάρκεια του Μεσαίωνα. Μερικές, όπως η Βόννη, επανοικήθηκαν αλλά παρέμειναν δευτερεύουσες, ενώ άλλες διατηρήθηκαν ως επισκοπικές έδρες αλλά δεν αναπτύχθηκαν επειδή η θέση τους δεν ήταν ευνοϊκή για το εμπόριο, όπως συνέβη με την Τερουάν.

Οι ρωμαϊκοί οικισμοί που εξελίχτηκαν σε σημαντικές μεσαιωνικές πόλεις δεν ήταν όλοι *civitates.* Ορισμένα μικρότερα κέντρα, που οι Ρωμαίοι τα είχαν οχυρώσει ως στρατόπεδα τον 3ο και τον 4ο αιώνα, όπως το Ουί και η Ναμύρ, επεκτάθηκαν πέρα από τα ρωμαϊκά τείχη τους και έγιναν σημαντικές πόλεις. Αν και αυτές οι περιπτώσεις δεν αποτελούσαν τον κανόνα, το ρωμαϊκό αποτύπωμα στο χάρτη των πόλεων της μεσαιωνικής Ευρώπης είναι ευκρινέστατο: με μοναδική εξαίρεση τη Βενετία, όπου είχαν εγκατασταθεί πρόσφυγες από την ενδοχώρα που διέφυγαν από τους Οστρογότθους, καμία πόλη δεν αναπτύχθηκε από πυρήνα που πρωτοκατοικήθηκε στη διάρκεια των γερμανικών μεταναστεύσεων. Όλες οι άλλες μεσαιωνικές πόλεις είτε κατοικούνταν συνεχώς από τη ρωμαϊκή περίοδο είτε ήταν προσωρινώς εγκαταλελειμμένα ρωμαϊκά ερείπια που επανοικήθηκαν ή αναπτύχθηκαν μετά τον 8ο αιώνα.

Η ρωμαϊκή επίδραση στη μεσαιωνική Ευρώπη εκφράζεται πιο παραστατικά στη χριστιανική Εκκλησία. Στη διάρκεια του 4ου αιώνα, ο χριστιανισμός έγινε η επίσημη θρησκεία της αυτοκρατορίας, γεγονός που του προσέδωσε τεράστια αίγλη και διευκόλυνε τη διάδοσή του στους εν μέρει εκρωμαϊσμένους ευγενείς των γερμανικών φυλών που εισέρχονταν στην αυτοκρατορία, συχνά ως φοιδεράτοι της αυτοκρατορικής κυβέρνησης. Ο χριστιανισμός μορφοποίησε το πολιτισμικό και, σε μεγάλο βαθμό, το πολιτικό και το κοινωνικό τοπίο της ύστερης Ρώμης. Ουσιαστικά, όλη η δημιουργική δραστηριότητα κατά τους τελευταίους δύο αιώνες της Δυτικής αυτοκρατορίας παρήχθη ή επηρεάστηκε καθοριστικά από τους χριστιανούς, και η υστερορωμαϊκή πνευματική παραγωγή με αυτή τη μορφή αποτέλεσε τη βάση των πιο επίσημων ή δομημένων όψεων της πνευματικής ζωής του Μεσαίωνα. Καθώς μετά τον 8ο αιώνα οι κοινωνικές αντιλήψεις έγιναν λιγότερο άκαμπτες, η πολιτιστική κληρονομιά της Ευρώπης εμπλουτίστηκε με την ανεύρεση αναρίθμητων ρωμαϊκών και ύστερων ελληνικών κειμένων, αλλά οι απόψεις περί Ρώμης που πρέσβευαν οι διανοούμενοι του Μεσαίωνα πάντα διαμορφώνονταν υπό την ισχυρή επίδραση της Εκκλησίας. Επομένως, θα στρέψουμε την προσοχή μας σε αυτή την πτυχή της πολιτισμικής και πνευματικής διασύνδεσης των πολιτισμών.

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Philippe Ariès/George Duby, *A History of Private Life,* τόμοι 1-2, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1986-1988.

Timothy D. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine,* Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1982.

Brown Peter, *The World of Late Antiquity, AD 150-750,* Νέα Υόρκη, Harcourt Brace Jovanovich, 1971.

Mortimer Chambers (επιμ.), *The Fall of Rome: Can It Be Explained?,* Νέα Υόρκη, Holt, Rinehart & Winston, 1963.

Michael Grant, *The World of Rome,* Cleveland, World Publishing Company, 1960.

A. H. M. Jones, *The Decline of the Ancient World,* Νέα Υόρκη, Holt, Rinehart & Winston, 1963. Συντομευμένη παραλλαγή της πρώτης έκδοσης του βιβλίου του *The Later Roman Empire,* 2 τόμοι, Βαλτιμόρη, Johns Hopkins University Press, ^{2}1986.

Ferdinand Lot, *The End of the Ancient World and the Beginnings of the Middle Ages,* Νέα Υόρκη, Harper & Row, 1961.

Ramsay MacMullen, *The Roman Government's Response to Crisis, AD 235-337,* New Haven, Yale University Press, 1976.

—*Corruption and the Decline of Rome,* New Haven, Yale University Press, 1988.

Henry St L. B. Moss, *The Birth of the Middle Ages, 395-814,* Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 1935, 1964.

Mikhail Rostovtzeff, *Rome,* μτφρ. από τα ρωσικά J. D. Duff, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη, Oxford University Press, 1960.

Lynn White Jr., *The Transformation of the Roman World: Gibbon's Problem After Two Centuries,* Berkeley και Los Angeles, University of California Press, 1973.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'
Η ΔΙΑΠΛΑΣΗ ΜΙΑΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Η γέννηση μιας θρησκείας

Γενέτειρα του χριστιανισμού ήταν η Παλαιστίνη και η ανατολική Μεσόγειος της εποχής του αυτοκράτορα Αυγούστου. Η προσάρτηση της Ιουδαίας ως ρωμαϊκής επαρχίας, το 63 π.Χ., αναστάτωσε τους Ιουδαίους και οι εικασίες γύρω από την άμεση έλευση του πολυπόθητου Μεσσία φούντωναν. Ο βίος του Ιησού εξιστορείται, σε αδρές γραμμές, στα τέσσερα Ευαγγέλια, από τα οποία το αρχαιότερο και το πιο απλό, το Κατά Μάρκον, γράφτηκε αμέσως μετά την καταστροφή της Ρώμης από πυρκαγιά το 64. Η γέννηση του Ιησού στη Βηθλεέμ, το 4 π.Χ., συνδέθηκε με ουράνιους οιωνούς και την περιβόητη «Σφαγή των Νηπίων» κατά διαταγήν του Ηρώδη, ενός Παλαιστινίου που ήταν υποχείριο των Ρωμαίων, οι οποίοι τον είχαν διορίσει βασιλιά τους στην Ιουδαία. Με εξαίρεση ένα μεμονωμένο επεισόδιο, όταν ο δωδεκάχρονος Ιησούς εντυπωσίασε με το εύρος των γνώσεών του τους διδασκάλους στο Ναό του Σολομώντος, τίποτε άλλο δεν γνωρίζουμε γι' αυτόν μέχρι την εποχή που συγκέντρωσε τους δώδεκα μαθητές του και άρχισε τη διδασκαλία του.

Ιδίως προς τα τέλη της τριετούς αποστολής του, ο Ιησούς τόνιζε στους μαθητές του ότι αυτός ήταν ο Ιουδαίος Μεσσίας, ο σταλμένος από τον Θεό. Την Κυριακή των Βαΐων, το 29 μ.Χ., έκανε τη θριαμβευτική του είσοδο στα Ιεροσόλυμα, την εβραϊκή πρωτεύουσα. Οι Εβραίοι τον συνέλαβαν έξω από την πόλη, τον κατηγόρησαν για βλασφημία και τον παρέδωσαν στους Ρωμαίους. Ο Πόντιος Πιλάτος, ο επίτροπος της Ιουδαίας, ήταν απρόθυμος να τον εκτελέσει αλλά συγκατατέθηκε στη σταύρωσή του ύστερα από την επιμονή του Σανχεντρίν, του συνεδρίου των αρχιερέων. Ο τάφος του Ιησού σφραγίστηκε, αλλά την Κυριακή διαπιστώθηκε ότι το σώμα του απουσίαζε, ενώ αργότερα οι πιστοί του ανέφεραν ότι τον είχαν δει και είχαν συνομιλήσει μαζί του. Λέγεται ότι σαράντα ημέρες μετά την Ανάστασή του ανελήφθη στους ουρανούς, έχοντας δώσει την υπόσχεση ότι θα επέστρεφε.

Πέρα από τον πολιτικό αντίκτυπο της σταδιοδρομίας του, ο Ιησούς θεράπευσε πολλούς ασθενείς, και με τη διδασκαλία του διέδωσε ένα απλό ηθικό μήνυμα αδελφοσύνης. Επέκρινε τους Ιουδαίους επειδή, στο όνομα της τυπικής προσήλωσης στο τελετουργικό και το γράμμα του νόμου, είχαν εγκαταλείψει το πνεύμα των εντολών του Ιεχωβά, αλλά δήλωσε επίσης, απαντώντας στους επικριτές του, ότι είχε έρθει για να «πληρώσει» [και όχι να «καταλύσει»] το νόμο. Το μήνυμά του απευθυνόταν στους Εβραίους αγρότες και κατοίκους των μικρών πόλεων της Παλαιστίνης. Μόνο δύο φορές αξιώθηκε ένας μη Εβραίος πιστός να γνωρίσει τις θαυματουργικές του ιδιότητες.

Η σταύρωση του Ιησού εξανέμισε τις ελπίδες των Εβραίων της Παλαιστίνης, που έβλεπαν στο πρόσωπό του τον σωτήρα τους, καθώς αντιλαμβάνονταν τον Μεσσία ως εγκόσμιο κατακτητή. Στην εποχή του Ιησού όμως πολλοί Εβραίοι, ίσως η πλειονότητά τους, κατοικούσαν εκτός Παλαιστίνης. Στις μεγάλες πόλεις της Μικράς Ασίας και της ανατολικής Μεσογείου υπήρχαν αποικίες εύπορων κατά κανόνα ελληνόφωνων Εβραίων που επέστρεφαν στην Ιερουσαλήμ μόνο για τις μεγάλες θρησκευτικές τελετές. Αυτοί οι Εβραίοι αποτέλεσαν τη γεωγραφική βάση για τη διάδοση του χριστιανισμού πέρα από την Παλαιστίνη, καθώς και για τη μετατόπιση του κέντρου βάρους από την ύπαιθρο στις πόλεις και για τη στροφή προς μια πιο αφηρημένη φιλοσοφική αντίληψη περί Μεσσία. Οι Εβραίοι της διασποράς ήταν πιο εξοικειωμένοι απ' ό,τι οι συμπατριώτες τους της Παλαιστίνης στον αφηρημένο τρόπο σκέψης, στο πλαίσιο της ελληνικής φιλοσοφικής παράδοσης. Έτσι, δεν δυσκολεύτηκαν να ταυτίσουν τον Ιησού με τον *Λόγο*, την ενοποιούσα αρχή που συνδέει τον Θεό και τον άνθρωπο, μια έννοια που ενισχύθηκε από την οικουμενική διδασκαλία του αποστόλου Παύλου. Αυτή η ταύτιση αποτέλεσε τη βάση της χριστιανικής αντίληψης περί Μεσσία. Στα τέλη του 1ου αιώνα, στις περισσότερες μεγάλες πόλεις της ανατολικής Μεσογείου είχαν συσταθεί χριστιανικές ομάδες, που αρχικά ο πυρήνας τους ήταν εβραϊκός. Επομένως, ο ρωμαϊκός χριστιανισμός έγινε μια

θρησκεία κυρίως των πόλεων. Στα τέλη του 4ου αιώνα, η λατινική λέξη *paganus,* που αρχικά αναφερόταν στον κάτοικο μιας αγροτικής περιοχής (*pagus*), είχε πια καταλήξει να σημαίνει «παγανιστής», με την έννοια του αθρήσκου.

Η αποστολή τον Παύλου και ο νέος περιούσιος λαός

Ωστόσο, ο χριστιανισμός παρέμενε κυρίως εβραϊκή θρησκεία, τουλάχιστον μέχρι τη δεύτερη άλωση της Ιερουσαλήμ από τους Ρωμαίους, το 70 μ.Χ. Προκειμένου όμως ο χριστιανισμός να διαδοθεί, έπρεπε να διαχωριστεί από τον ιουδαϊσμό. Το έργο του αποστόλου Παύλου έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διάδοση του χριστιανισμού στους «εθνικούς» (ειδωλολάτρες, μη Εβραίους). Ο Παύλος, ένας Εβραίος από την Ταρσό της Μικράς Ασίας, αρχικά ήταν διώκτης των χριστιανών, τους οποίους θεωρούσε αιρετικούς. Ύστερα από τη μεταστροφή του, με το περίφημο όραμα που είδε στο δρόμο για τη Δαμασκό, έγινε φλογερός κήρυκας του χριστιανισμού σε όλο τον ρωμαϊκό κόσμο όπου, ως Ρωμαίος πολίτης, μπορούσε να κυκλοφορεί ελεύθερα. Ο Παύλος ανέπτυξε την ιδέα του Μεσσία ως αφηρημένου όντος, σύμφωνα με την ελληνική παράδοση. Ενώ ο απόστολος Πέτρος φρονούσε ότι το κήρυγμα του χριστιανισμού έπρεπε να απευθύνεται πρωτίστως στους Εβραίους, ο απόστολος Παύλος πίστευε ακράδαντα ότι δεν έπρεπε να εξαιρεθούν οι εθνικοί. Ανέπτυξε μια μη εθνοκεντρική αντίληψη για τον περιούσιο λαό, τον οποίο αντιλαμβανόταν ως κοινότητα πιστών που αποδέχονταν τον Ιησού ως Μεσσία. Και οι δύο απόστολοι, ο Πέτρος και ο Παύλος, μαρτύρησαν πιθανόν στη Ρώμη το 64, την εποχή των διωγμών των χριστιανών από τον Νέρωνα. Στα τέλη του 1ου αιώνα, οι περισσότεροι χριστιανοί ήταν πια μη Εβραίοι, ενώ μπορούμε να διακρίνουμε ακόμα και κάποιον αντισημιτισμό στις επιστολές του Παύλου, καθώς και στην κριτική που άσκησαν οι συγγραφείς των Ευαγγελίων στους Εβραίους της Παλαιστίνης.

Ο χριστιανισμός στον ρωμαϊκό κόσμο

Οι Ρωμαίοι, αν και πραγματιστές και γενικά αδιάφοροι προς τη φιλοσοφία, ήταν βαθιά θρησκευόμενος λαός. Θα ήταν λάθος να τους χαρακτηρίσουμε άθρησκους επειδή οι πρώτοι χριστιανοί τους θεωρούσαν εχθρούς τους. Οι Ρωμαίοι κατά καιρούς στρέφονταν σε διάφορες θρησκείες, τελικά και στον χριστιανισμό, για να εξηγήσουν τα υπάρχοντα προβλήματα και μυστήρια. Η πίστη στη μαγεία και τα ξόρκια ήταν σχεδόν καθολική, ιδίως στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις. Η τελική επικράτηση του χριστιανισμού συχνά αποδίδεται στο γεγονός ότι τα δόγματά του προσέφεραν στους Ρωμαίους πολλά στοιχεία τα οποία δεν μπορούσαν να βρουν σε άλλες θρησκείες. Είναι αλήθεια ότι ο Δίας, ο Ιανός και οι άλλοι θεοί της επίσημης ρωμαϊκής θρησκείας δεν ενέπνεαν βαθιά πίστη στους μορφωμένους, αλλά η απήχησή τους στις μάζες παρέμενε ισχυρή. Η αντίθεση ανάμεσα στον χριστιανισμό και τις άλλες θρησκείες της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας επίσης αμβλύνεται αν λάβουμε ως μέτρο σύγκρισης όχι τους ρωμαϊκούς θεούς, αλλά τις αφηρημένες μυστηριακές λατρείες της Εγγύς Ανατολής. Ακόμα και λατρείες που είχαν επίκεντρο κάποιο θεϊκό πρόσωπο, κυρίως την αιγυπτιακή μητέρα θεά Ίσιδα και τον Πέρση πολεμιστή σωτήρα Μίθρα, παρουσίαζαν κάτι κοινό με τον χριστιανισμό: το μέλημα για το υπερβατικό στοιχείο και την ηθική συμπεριφορά.

Ο χριστιανισμός δεν ήταν η μοναδική θρησκεία στον ρωμαϊκό κόσμο που πρέσβευε τη μετά θάνατον ζωή ή που συνέδεε τη μεταθανάτια τύχη της ψυχής κάποιου με τις πράξεις του επί της γης. Ασφαλώς δεν ήταν η μοναδική θρησκεία με υψηλό ηθικό περιεχόμενο, ούτε η μόνη μονοθεϊστική θρησκεία. Ωστόσο, η ιδιαιτερότητά του έγκειται στο ότι συνέδεσε τον μονοθεϊσμό τόσο με μια αφηρημένη δημιουργική αρχή όσο και με έναν θεό που έχει βούληση και προσωπικότητα και παρεμβαίνει άμεσα στις υποθέσεις των ανθρώπων. Η ανεπανάληπτη ελκτική δύναμη του

χριστιανισμού οφειλόταν στο ότι άγγιζε τους ελληνομαθείς λογίους και, ταυτόχρονα, προσέφερε στις μάζες το παράδειγμα και την παραμυθία του βίου και των θαυμάτων του Ιησού.

Η προσαρμογή του χριστιανισμού στο σύγχρονό του θρησκευτικό περιβάλλον είναι περισσότερο εμφανής στο τελετουργικό παρά στο δογματικό μέρος. Ο Ιησούς είπε ελάχιστα πράγματα για το θρησκευτικό τυπικό, και έτσι οι οπαδοί του μπορούσαν να δανειστούν πολλά στοιχεία από άλλες θρησκείες χωρίς να προδώσουν την πίστη τους. Καθώς οι χρονολογίες στα Ευαγγέλια είναι αόριστες, οι χριστιανοί άρχισαν να γιορτάζουν τη γέννηση του Ιησού στη γιορτή των Σατουρναλίων. Το Πάσχα, που το υπολόγιζαν από την εαρινή ισημερία, το πήραν από τη γιορτή του θεού ήλιου και επίσης πλησιάζει ημερολογιακά το εβραϊκό Πάσχα.

Όταν γιόρταζαν οι άλλες θρησκείες, οι χριστιανοί γιόρταζαν κι αυτοί. Τα πρώτα μυστήρια, η θεία ευχαριστία και η βάπτιση, αναφέρονται σε πηγές από τα τέλη του 1ου αιώνα. Το τελετουργικό της βάπτισης το πήραν από τη λατρεία του Μίθρα, που είχε βαπτιστεί στο αίμα ενός ταύρου. Η μετουσίωση, η τελετουργική ένωση με τον Ιησού κατά τη θεία λειτουργία, που συντελείται με τη «βρώσιν» του σώματός του και την «πόσιν» τού αίματός του παρουσιάζει αναλογίες με αρκετές μυστηριακές λατρείες. Αυτές οι ιεροτελεστίες εξυπηρετούσαν τον κορυφαίο στόχο της συμβολικής και συμβιωτικής σύνδεσης του πιστού με τον Ιησού, της κεντρικής μορφής της χριστιανικής πίστης. Το βήμα αυτό έγινε ακόμα πιο επιτακτικό καθώς εξανεμίζονταν οι ελπίδες για μια άμεση δεύτερη έλευση του Μεσσία, ενώ εκείνοι οι οποίοι είχαν γνωρίσει είτε τον Ιησού είτε άλλους που τον είχαν προσωπικά γνωρίσει έφευγαν αναπόφευκτα από τη ζωή. Επίσης οι τελετουργίες συνέβαλαν ώστε οι οπαδοί του Χριστού να φαίνονται λιγότερο αλλόκοτοι στα μάτια των μη χριστιανών και διευκόλυνε την αποδοχή τους από τους Ρωμαίους.

Οι διωγμοί

Οι περισσότεροι Ρωμαίοι, που κάθε άλλο παρά εξ ορισμού εχθρικοί προς τη θρησκεία μπορούν να χαρακτηριστούν, ήταν ανεκτικοί πολυθεϊστές, πρόθυμοι να ικανοποιήσουν οποιουσδήποτε θεούς ή πνεύματα κατείχαν ενδεχομένως κάποια δύναμη. Πιο εύκολο τούς ήταν να αποδεχτούν τους θεούς των υποτελών τους λαών παρά να προσπαθήσουν να τους εκριζώσουν. Ωστόσο, κατά τον 1ο αιώνα ο χριστιανισμός τέθηκε εκτός νόμου. Η απέχθεια των Ρωμαίων για τους χριστιανούς αρχικά ήταν πολιτική και κοινωνική. Επί μια γενιά μετά τη Σταύρωση, οι Ρωμαίοι δεν είχαν αντιμετωπίσει τους χριστιανούς ως ιδιαίτερη ομάδα. Η τάση ήταν να τους θεωρούν Ιουδαίους, και οι Ιουδαίοι προκαλούσαν ίσως τα περισσότερα προβλήματα απ' όλους τους υποτελείς πληθυσμούς των Ρωμαίων. Επίσης, οι Ρωμαίοι απαγόρευαν τις μυστικές συγκεντρώσεις, και οι συναθροίσεις των χριστιανών στις κατακόμβες γύρω από την πρωτεύουσα συνιστούσαν παράβαση αυτού του κανονισμού. Η μυστικότητα των χριστιανών τροφοδότησε τις φήμες ότι ασκούσαν τελετουργικές αφαιμάξεις, κυρίως την ιουδαϊκή τελετή της περιτομής, που αντιθέτως καταργήθηκε το 50 μ.Χ. Τέλος, οι χριστιανοί ήταν μονοθεϊστές, αρνούμενοι να παραδεχτούν τη θεία φύση των άλλων θεών, τη στιγμή που στο πάνθεον των ρωμαϊκών θεών είχαν συμπεριληφθεί αρκετοί αυτοκράτορες.

Αυτά τα δεδομένα, που είχαν αποτέλεσμα να παραμένουν οι χριστιανοί μια ολιγάριθμη και κοινωνικά απομονωμένη ομάδα, έδωσαν αφορμή στον αυτοκράτορα Νέρωνα να τους χρησιμοποιήσει ως αποδιοπομπαίους τράγους και να τους κατηγορήσει για την πυρκαγιά που κατέστρεψε το 64 τη Ρώμη. Οι αυτοκράτορες του πρώτου μισού του 2ου αιώνα φάνηκαν πιο ανεκτικοί απέναντι στον χριστιανισμό απ' ό,τι οι προκάτοχοι και οι διάδοχοί τους, αφήνοντας εν γένει τους χριστιανούς στην ησυχία τους, εφόσον και αυτοί περιορίζονταν στα του οίκου τους. Ένας σημαντικός διωγμός εξαπολύθηκε από τον αυτοκράτορα και στωικό φιλόσοφο Μάρκο Αυρήλιο (161-180). Εντούτοις, μολονότι σημειώθηκαν αρκετοί σποραδικοί τοπικοί διωγμοί κατά των χριστιανών, και μερικοί από αυτούς πολύ βίαιοι, ο διωγμός του Νέρωνα ήταν ο μοναδικός που

εξαπολύθηκε σε όλη την αυτοκρατορία πριν από τα μέσα του 3ου αιώνα.

Πριν από τα τέλη του 2ου αιώνα, η διάδοση του χριστιανισμού ήταν πολύ αργή. Η μετέπειτα ανάπτυξή του οφείλεται, ως ένα βαθμό, στη γενικότερη στροφή προς τη θρησκεία —ένα επακόλουθο των κλυδωνισμών του ρωμαϊκού κράτους και της κατάλυσης της δημόσιας τάξης. Ο αυτοκράτορας Δέκιος εξαπέλυσε το 249 έναν μεγάλης κλίμακας διωγμό που κράτησε ως το 261, αλλά έκτοτε ο χριστιανισμός άρχισε να διαδίδεται με ραγδαίους ρυθμούς, ιδίως στις γραμμές του ρωμαϊκού στρατού. Επίσης, κατά το δεύτερο μισό του 3ου αιώνα, για πρώτη φορά οι χριστιανοί κατέλαβαν υψηλές θέσεις στη ρωμαϊκή γραφειοκρατία. Ο Διοκλητιανός αντιμετώπισε τους χριστιανούς ως σοβαρή απειλή και εξαπέλυσε τον τελευταίο, όπως αποδείχθηκε, μεγάλο διωγμό εναντίον τους.

Τέταρτος αιώνας: ο θρίαμβος του χριστιανισμού

Στις αρχές του 4ου αιώνα οι χριστιανοί στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία δεν πρέπει να ξεπερνούσαν το δέκα τοις εκατό του πληθυσμού. Εντούτοις, μέχρι το 325 είχε γίνει φανερό ότι ο χριστιανισμός ήταν η προτιμώμενη θρησκεία του αυτοκράτορα, και μέχρι τα τέλη του ίδιου αιώνα είχε αναδειχθεί σε επίσημη θρησκεία της αυτοκρατορίας. Επομένως, ο 4ος αιώνας ήταν μια εξαιρετικά κρίσιμη περίοδος στην ιστορία της Εκκλησίας.

Είναι σχεδόν βέβαιο ότι ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος (312-337), γιος μιας χριστιανής και ενός ειδωλολάτρη (το ενδιαφέρον σε αυτόν το συνδυασμό έγκειται στο ότι θα τον απαντήσουμε και σε άλλους ρωμαιοχριστιανούς ηγέτες, όπως στον ιερό Αυγουστίνο και τον άγιο Αμβρόσιο), ασπάστηκε τον χριστιανισμό. Στη δύση της ζωής του εκμυστηρεύτηκε στον επίσκοπο Καισαρείας Ευσέβιο ότι το 312, την παραμονή της κρίσιμης πολεμικής αναμέτρησης με τον αντίπαλό του Μαξέντιο, είχε δει ένα ουράνιο όραμα με το χριστιανικό σύμβολο του σταυρού και τη φράση «εν τούτω νίκα». Έτσι, πολέμησε με αυτό το έμβλημα στα λάβαρά του. Όταν ο Θεός των χριστιανών του χάρισε τη νίκη, ο Κωνσταντίνος προσχώρησε στον χριστιανισμό.

Ανεξάρτητα από το αν πρόκειται για πραγματικό γεγονός ή για μια εκ των υστέρων επινόηση ενός αυτοκράτορα που ήθελε να εντυπωσιάσει έναν θαυμαστή του, η ιστορία του προσηλυτισμού του έχει εγγραφεί στη χριστιανική μυθολογία. Αργότερα, και άλλοι ηγεμόνες, όπως ο βασιλιάς των Φράγκων Χλωδοβίκος (481-511), μεταστράφηκαν στο πεδίο της μάχης με παρόμοιο τρόπο. Ο Κωνσταντίνος και ο χριστιανός επίσκοπος που τον βιογράφησε ήθελαν να δώσουν στις μέλλουσες γενεές την εντύπωση ότι η μεταστροφή του ήταν απόρροια ενός θαύματος που είχε συντελεστεί στο πεδίο της μάχης. Αν και η στάση που κράτησε αργότερα ο Κωνσταντίνος απέναντι στις χριστιανικές αιρέσεις δείχνει ότι, σε κάποιο βαθμό, είχε κατανοήσει το χριστιανικό δόγμα, η ορθοδοξία ήταν γι' αυτόν κυρίως ζήτημα πολιτικής σκοπιμότητας.

Το 313, με το Διάταγμα των Μεδιολάνων, ο Κωνσταντίνος κατοχύρωσε το δικαίωμα της ανεξιθρησκίας, έτσι ώστε όποιος θεός ή θεοί κυβερνούσαν το σύμπαν να ευνοούν τον ίδιον και τα εγχειρήματά του. Το εν λόγω διάταγμα μνημονεύεται από έναν μόνο χρονογράφο και δεν διασώθηκε ως αυτοτελές κείμενο. Αν και δίνει μεταγενέστερη ημερομηνία για την επί του πεδίου της μάχης μεταστροφή του αυτοκράτορα, η έκδοση του φανερώνει είτε κάποια ανάγκη κατευνασμού των πολιτικών αντιπάλων είτε μια όχι και τόσο ολόψυχη αφοσίωση στον χριστιανισμό. Πράγματι, ο Κωνσταντίνος αναφέρθηκε ονομαστικά στους χριστιανούς, επειδή αποτελούσαν τη μεγαλύτερη εκτός νόμου ομάδα, και διέταξε να τους αποδοθούν οι δημευμένες περιουσίες τους. Έτσι, για πρώτη φορά η Εκκλησία αναγνωρίστηκε από το νόμο ως οργανισμός, γεγονός που της επέτρεπε, σύμφωνα με το ρωμαϊκό δίκαιο, να είναι κάτοχος περιουσίας. Επίσης, το 313 ο Κωνσταντίνος απάλλαξε τους κληρικούς από τη δημοτική φορολογία.

Επομένως, ο προσηλυτισμός του Κωνσταντίνου ήταν γεγονός με τεράστια σημασία. Προφανώς, ο αυτοκράτορας έλπιζε να χρησιμοποιήσει μια σχετικά νέα θρησκεία, της οποίας οι περισσότεροι οπαδοί εξακολουθούσαν να φαίνονται πολύ δεμένοι συναισθηματικά με την πίστη τους, για να αντισταθμίσει την κλονιζόμενη πίστη των Ρωμαίων προς τους παραδοσιακούς θεούς τους. Το 325 ο αυτοκράτορας προέδρευσε ο ίδιος στην οικουμενική σύνοδο της Νικαίας, όπου διατυπώθηκε «η ομολογία πίστεως», που θα αποτελούσε το ορθόδοξο δόγμα της Αγίας Τριάδας. Διόρισε χριστιανούς σε σημαντικές κυβερνητικές θέσεις, δήμευσε τα ταμεία των ειδωλολατρικών ναών και προίκισε πλουσιοπάροχα την Εκκλησία. Η προσχώρηση στη θρησκεία του αυτοκράτορα ήταν μέσο κοινωνικής και πολιτικής ανόδου, ενώ η Εκκλησία επωφελήθηκε από τα μαζικά κληροδοτήματα και τις δωρεές. Ο μόνος μη χριστιανός Ρωμαίος αυτοκράτορας μετά τον Κωνσταντίνο ήταν ο Ιουλιανός, ο επονομαζόμενος Αποστάτης (361-363), που καθαίρεσε τους χριστιανούς από ορισμένα αξιώματα και προσπάθησε να αποκαταστήσει τους ρωμαϊκούς θεούς στο πρότερο μεγαλείο τους. Ωστόσο, δεν ήταν αρκετά ισχυρός ώστε να κάνει αποτελεσματικούς διωγμούς εις βάρος των χριστιανών, και το 391 ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος Α' κήρυξε τον χριστιανισμό μοναδική επίσημη θρησκεία της αυτοκρατορίας.

Αιρέσεις και ορθοδοξία στην ύστερη αυτοκρατορία

Στο εσωτερικό της οργάνωσης της Εκκλησίας δεν είχε διαμορφωθεί ακόμα κάποια ιεραρχία που θα μπορούσε οριστικά να κρίνει ποια πίστη ήταν επιτρεπτή. Ωστόσο, η έλλειψη αυτή δεν σήμαινε ότι δεν υπήρχαν ανώτερες αρχές. Οι πρώτες εκκλησίες ήταν μικρές κοινότητες, στις οποίες μπορούσε να πάρει το λόγο οποιοσδήποτε το επιθυμούσε, αλλά στα τέλη του 1ου αιώνα οι περισσότερες είχαν ήδη αποκτήσει ιερείς (πρεσβυτέρους) ή διακόνους που μιλούσαν εν ονόματι των πιστών. Ο διαχωρισμός του σώματος των κληρικών από τους λαϊκούς έγινε πιο σαφής με τη βαθμιαία ανάπτυξη των πρώτων μυστηρίων, τα οποία τα τελούσαν οι ιερείς και ήταν απαραίτητα για τη σωτηρία της ψυχής.

Στις πόλεις με περισσότερες από μία χριστιανικές εκκλησίες, ο επικεφαλής της σημαντικότερης γινόταν επίσκοπος. Η περιφέρεια της δικαιοδοσίας του, η «διοίκηση», συνέπιπτε συνήθως με την *civitas.* Τον 2ο αιώνα, η ενορία υπό έναν πρεσβύτερο είχε πια μορφοποιηθεί ως υποδιαίρεση της «διοίκησης». Στα τέλη του 2ου αιώνα, ο επίσκοπος της Λυόν Ειρηναίος διατύπωσε την άποψη ότι ο Χριστός είχε μεταβιβάσει εξουσία στους αποστόλους, οι οποίοι, με τη σειρά τους, την εκχώρησαν στους πρεσβυτέρους και τους επισκόπους. Το 313 νομιμοποιήθηκε η οργάνωση των χριστιανών και σύντομα οι επισκοπικές σύνοδοι αναγνωρίστηκαν ως ανώτατα όργανα της εκκλησιαστικής διοίκησης, αλλά στα τέλη του 4ου αιώνα η υπεροχή τους είχε αρχίσει να αμφισβητείται από τις διεκδικήσεις του επισκόπου της Ρώμης. Η εξουσία του επισκόπου ενισχύθηκε με τόσο ραγδαίο ρυθμό που ήδη τον 5ο αιώνα οι περισσότεροι επίσκοποι εκλέγονταν από τη συγκλητική αριστοκρατία. Ο θεσμός της αρχιεπισκοπής, στην οποία υπάγονταν αρκετές επισκοπές, δημιουργήθηκε μόλις τον 5ο αιώνα και χρειάστηκε να περάσουν πολλά χρόνια μέχρις ότου επεκταθεί σ' ολόκληρη την Ευρώπη. Αυτή η εδαφική οργάνωση, παράλληλη με εκείνη της ρωμαϊκής δημόσιας διοίκησης, ήταν ένα από τα σημαντικότερα προπύργια του πρώιμου χριστιανισμού.

Οι πρώτοι χριστιανοί στοχάζονταν ελεύθερα, υιοθετώντας και συνθέτοντας ετερόκλητα στοιχεία από την ελληνική φιλοσοφία, τον ανατολίτικο μυστικισμό και το ιουδαϊκό τελετουργικό και δόγμα και ενσωματώνοντάς τα σε μια οικουμενική θρησκεία. Η Εκκλησία προσπαθούσε να προσελκύσει μια όσο το δυνατόν ευρύτερη βάση υποστηρικτών και ήταν πρόθυμη να δεχτεί στους κόλπους της όλους εκείνους που ομολογούσαν την πίστη τους στη διδασκαλία του αποστόλου Παύλου και αποδέχονταν τον Ιησού ως Μεσσία. Το έργο αρκετών εμβριθών θεολόγων προσέφερε στην Εκκλησία ένα επεξεργασμένο σύνολο δογμάτων. Ο Κλήμης και ο Ωριγένης ήταν οι πιο διακεκριμένοι θεολόγοι στην Αλεξάνδρεια, το παγκόσμιο πνευματικό κέντρο του 3ου αιώνα. Σε πολυάριθμα

εξηγητικά των Ευαγγελίων κείμενα, ο Κλήμης υπογράμμιζε το ρόλο που έπαιξαν η ελληνική φιλοσοφία και ο ιουδαϊσμός στην προετοιμασία της έλευσης του Χριστού. Η θεολογία του Ωριγένη συνέδεσε τον χριστιανισμό με την ελληνική σκέψη και θεμελίωσε τη βάση για τη διάδοση του χριστιανισμού στην ελληνική μορφωμένη αριστοκρατία των ρωμαϊκών επαρχιών. Ο Ωριγένης είχε συλλάβει τον θεό ως καθαρό Είναι αλλά η ενεργός αρχή της αγάπης, που ώθησε τον θεό να δημιουργήσει, αντικατέστησε το *καλόν* και το *αγαθόν* του Πλάτωνα ως υπέρτατα αρχέτυπα. Ο Ωριγένης ήταν ασκητής, που ίσως αυτοευνουχίστηκε προκειμένου να κατακτήσει τη βασιλεία των ουρανών, σύμφωνα με τα λόγια του Ιησού. Η ασκητική παράδοση, που συνδέθηκε με το κίνημα των ερημιτών και, αργότερα, με το κίνημα του μοναχισμού, ανάγεται εν πολλοίς στον 3ο αιώνα.

Ωστόσο, μπορούμε να θεωρήσουμε προάγγελο των μελλοντικών εξελίξεων το γεγονός ότι ο Τερτυλλιανός, ένας θεολόγος με σημαντική απήχηση, προτίμησε να αποτρέψει τους χριστιανούς από τη μελέτη των αρχαίων Ελλήνων στοχαστών, αν και ο ίδιος ήταν εξαιρετικά μορφωμένος. Ήδη από τον 2ο αιώνα είχε εμφανιστεί κάποιο πρόβλημα με μια ευρέως διαδεδομένη αίρεση. Οι Γνωστικοί ήταν ασκητικοί θιασώτες της διαρχίας και απέρριπταν την άποψη ότι ο Χριστός είχε και ανθρώπινη φύση. Πίστευαν πως ο υλικός κόσμος είναι το βασίλειο του θεού της Παλαιάς Διαθήκης, ο οποίος αντιπροσώπευε το κακό. Ο θεός του φωτός, που είναι απαλλαγμένος από κάθε διεφθαρμένη υλικότητα, τους είχε αποκαλύψει τη γνώση και, μέσω αυτής, κατακτούσαν τη σωτηρία.

Μολονότι μεμονωμένοι θεολόγοι καταδίκασαν τις θέσεις των Γνωστικών, το γεγονός ότι πριν από το 313 η Εκκλησία συγκαλούσε μόνο τοπικές συνόδους και δεν διέθετε κεντρικά όργανα καθιστούσε αδύνατη τη συντονισμένη δράση εναντίον τους. Στη διάρκεια του 4ου αιώνα τα πράγματα άλλαξαν. Η ξαφνική ανάπτυξη ενός χριστιανικού μαζικού κινήματος και η ανάγκη προσηλυτισμού των Γερμανών σήμαιναν ότι δοξασίες πολύ χονδροειδείς για τους θεολόγους και πολύ κοσμικές για τους μυστικιστές αποκτούσαν ευρεία αποδοχή. Έτσι, ο χριστιανισμός ανέπτυξε μια προς υπεράσπιση ορθοδοξία. Ο κανόνας της Καινής Διαθήκης εγκρίθηκε τελικά στη σύνοδο της Καρχηδόνος το 397. Η Εκκλησία άρχισε να διώκει όχι μόνο τις πεποιθήσεις που έκρινε αιρετικές μέσα στους κόλπους της, αλλά και τους μη χριστιανούς. Ωστόσο, η προσπάθεια αυτή δεν ολοκληρώθηκε καθώς, μέχρι τα τέλη του 4ου αιώνα, η Εκκλησία δεν διέθετε μια επίσημη ιεραρχία ή κάποιο μέσο που θα έκρινε τι ήταν η ορθόδοξη πίστη.

Ένα σοβαρό δογματικό πρόβλημα, που δίχαζε επί αιώνες τους χριστιανούς, αφορούσε τη φύση της Αγίας Τριάδας. Ήδη στα τέλη του 1ου αιώνα είχε διατυπωθεί η μυστικιστική έννοια περί της τριαδικής φύσης της θεότητας, στη βάση των αναφορών του Ιησού για μια τριάδα Πατρός, Υιού και Αγίου Πνεύματος, αλλά η φύση αυτής της τριάδας ήταν διφορούμενη. Ο Άρειος, ιερέας στην Αλεξάνδρεια, υποστήριξε ότι εφόσον ο Θεός Πατήρ δημιούργησε τον Θεό Υιό, ο υιός έπεται χρονολογικά του πατέρα, έχει διαφορετική φύση και δεν είναι ούτε εξ ολοκλήρου άνθρωπος ούτε εξ ολοκλήρου Θεός. Ο κύριος αντίπαλος του Αρείου ήταν ο άγιος Αθανάσιος, ο τότε γραμματέας της επισκοπής Αλεξανδρείας. Η πρώτη οικουμενική σύνοδος των επισκόπων, που συγκλήθηκε στη Νίκαια το 325 υπό την προεδρία του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου, εξόρισε τον Άρειο. Το Δόγμα της Νικαίας, που διακήρυξε το «ομοούσιο» πατρός και υιού, παραμένει η ορθόδοξη «ομολογία πίστεως» για τη φύση της Αγίας Τριάδας.

Εντούτοις, το ζήτημα του αρειανισμού κάθε άλλο παρά είχε λυθεί, καθώς ο Άρειος διέθετε πολυάριθμους οπαδούς, ιδίως στην Αφρική. Οι περισσότεροι ανατολικοί επίσκοποι πέραν της Αφρικής ήταν οπαδοί του Ωριγένη και πίστευαν στη θεϊκή φύση του υιού, αλλά δεν ενέκριναν τη διατύπωση του «ομοουσίου». Ακόμα και ο Κωνσταντίνος, ίσως υπό την επίδραση του βιογράφου του, του επισκόπου Ευσεβίου που ήταν αρειανός, έκανε λίγο πριν από το θάνατό του μια θεαματική στροφή και εξόρισε τον Αθανάσιο. Ο ένας γιος του Κωνσταντίνου ήταν ορθόδοξος, ενώ ο άλλος ήταν αρειανός. Οι συγκρούσεις επεκτάθηκαν σε πολλές επισκοπές και συνεχίστηκαν κατά το μεγαλύτερο

μέρος του 4ου αιώνα. Το 379 ο ορθόδοξος αυτοκράτορας Θεοδόσιος Β' έθεσε εκτός νόμου τον αρειανισμό, ενώ φαίνεται ότι ύστερα από την πρώτη οικουμενική σύνοδο της Κωνσταντινουπόλεως, το 381, ο αρειανισμός έπαψε να αποτελεί σημαντική δύναμη στην Ανατολή. Αλλά ενώ μέχρι τα τέλη του 5ου αιώνα οι περισσότεροι Ρωμαίοι είχαν γίνει ορθόδοξοι, οι Γερμανοί που ζούσαν μαζί τους ήταν οπαδοί του Αρείου. Ο Ουλφίλας, ο ιεραπόστολος που εκχριστιάνισε τους Γότθους στα μέσα του 4ου αιώνα, ήταν αρειανός, και αυτή η παραλλαγή του χριστιανισμού εξαπλώθηκε και στους Γερμανούς που διείσδυσαν αργότερα στην αυτοκρατορία. Μοναδική εξαίρεση αποτέλεσαν οι Φράγκοι, αλλά ακόμα και αυτοί ίσως ήταν αρειανοί και πριν από τον προσηλυτισμό του βασιλιά τους, του Χλωδοβίκου, στον ορθόδοξο χριστιανισμό στις αρχές του 6ου αιώνα.

Ο αρειανισμός, αν και η πιο διαδεδομένη αίρεση του χριστιανισμού, δεν ήταν η μοναδική που προκάλεσε σοβαρές ανησυχίες. Οι δοξασίες του Νεστορίου, που το 428 έγινε πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, παρουσιάζουν αναλογίες με τον αρειανισμό. Οι νεστοριανοί ισχυρίζονταν ότι ο Ιησούς είχε δύο φύσεις που συνδέονταν άρρηκτα, αλλά τόνιζαν περισσότερο την ανθρώπινη πλευρά, εφόσον η Παναγία γέννησε τον άνθρωπο Ιησού [«χριστοτόκος» και όχι «Θεοτόκος»]. Ο νεστοριανισμός καταδικάστηκε στην τρίτη οικουμενική σύνοδο της Εφέσου το 431.

Ενώ ο αρειανισμός και ο νεστοριανισμός διατείνονταν ότι ο Ιησούς ήταν κυρίως ανθρώπινο πρόσωπο με ορισμένες θεϊκές ιδιότητες, ο μονοφυσιτισμός υπογράμμιζε τη θεϊκή φύση του Ιησού και παραγνώριζε την ανθρώπινη, υποτιμώντας έτσι τη σημασία της ενσάρκωσης και της ιλαστηρίου θυσίας. Αναπτύχθηκε τον 5ο αιώνα, προφανώς ως αντιστάθμισμα του νεστοριανισμού, και ισχυριζόταν ότι ο Ιησούς είχε μία και μοναδική θεϊκή φύση. Το 451 η τέταρτη οικουμενική σύνοδος της Χαλκηδόνος καταδίκασε μια πρώιμη εκδοχή του μονοφυσιτισμού, αλλά οι Ανατολικοί αυτοκράτορες και πληθυσμοί, που ήταν πιο εξοικειωμένοι με τον αφηρημένο τρόπο σκέψης απ' ό,τι οι Δυτικοί, βρήκαν εξαιρετικά οικεία αυτή την έμφαση στη μη σωματικότητα του Ιησού. Έτσι, προέκυψε ένα σχίσμα που από το 482 ως το 519 κράτησε διασπασμένες την ανατολική και τη δυτική Εκκλησία, και οι έριδες συνεχίστηκαν λόγω της ανοχής που έδειχναν οι ανατολικοί αυτοκράτορες απέναντι στον μονοφυσιτισμό, ακόμα και όταν δεν τον ασπάζονταν προσωπικά.

Αν και ο μανιχαϊσμός δεν ήταν αποκλειστικά χριστιανική δοξασία, άσκησε μεγάλη επίδραση σε πολλούς εκπροσώπους του πρώιμου χριστιανισμού, κυρίως στον ιερό Αυγουστίνο της Ιππώνος (354-430). Η αίρεση αυτή ιδρύθηκε στα μέσα του 3ου αιώνα από τον Πέρση ασκητή Μάνη, τον αυτοαποκαλούμενο «απόστολο του Ιησού Χριστού», και γρήγορα αφομοίωσε το κίνημα των Γνωστικών. Ο μανιχαϊσμός τονίζει τη διαρχία μεταξύ του Θεού, άρχοντα του φωτός και του καλού, και του Σατανά, που ήταν το πνεύμα του σκότους και του κακού. Ο υλικός κόσμος αντιπροσωπεύει το κακό και δημιουργήθηκε από τον Σατανά στην πάλη του κατά του Θεού. Ο άνθρωπος εμπεριέχει το αγαθό στοιχείο και, επομένως, η πορεία της ανθρώπινης ιστορίας είναι ο αγώνας μεταξύ των δυνάμεων του Σατανά και των δυνάμεων του Θεού στον κόσμο.

Ο donatismός εμφανίστηκε τον 4ο αιώνα όταν προέκυψε το ζήτημα αν στο πλαίσιο των αιώνιων αξιών μπορεί να έχουν κάποια εγκυρότητα τα μυστήρια που τελούνται από ηθικά ανάξιους κληρικούς. Η συγκεκριμένη διαμάχη αφορούσε κάποιον επίσκοπο, αλλά η συνεκδοχή ήταν σαφής: εφόσον οι χριστιανοί μπορούσαν να κατακτήσουν τη σωτηρία μόνο μέσω των μυστηρίων που τελούσαν οι ιερείς, τα μυστήρια που τελούνταν από ανάξιους ιερείς δεν είχαν ισχύ. Αν και ο donatismός καταδικάστηκε στη σύνοδο της Αρελάτης (Αρλ), διατηρήθηκε ως πολύ ισχυρό ρεύμα μέχρι τις αρχές του 5ου αιώνα, ιδίως στην Αφρική.

Ο νεοπλατωνισμός είναι περισσότερο φιλοσοφική σχολή παρά θρησκευτική αίρεση. Στις αρχές του Μεσαίωνα το έργο του Πλάτωνα ήταν ελάχιστα γνωστό στη Δύση, αλλά η εκδοχή της σκέψης του που περιέχεται στα έργα των νεοπλατωνικών, όπως μεταδόθηκαν μέσω του ιερού Αυγουστίνου, άσκησε βαθύτατη επίδραση. Ο νεοπλατωνισμός πρωτοεμφανίστηκε στις αρχές του 3ου αιώνα στην

Αίγυπτο με τον φιλόσοφο Πλωτίνο. Ο Πλωτίνος υποστήριξε ότι όλο το Είναι είναι ενιαίο, αποτέλεσμα της συνεχούς εκπόρευσης από το Εν ή τη Μονάδα που βρίσκεται στο κέντρο του σύμπαντος. Η πρώτη εκπόρευση του Ενός είναι ο Θείος Νους, που περιέχει όλες τις μορφές, και η εκπόρευση συνεχίζεται, με τη μορφή ομόκεντρων κύκλων, μέχρι το κατώτερο επίπεδο της δημιουργίας, τα μεμονωμένα ανθρώπινα όντα και την ύλη. Η ψυχή εκπορεύεται από το νου και έχει δύο όψεις: μια ανώτερη, που ατενίζει το Εν και μια κατώτερη, που συνεχίζει τη διαδικασία της εκπόρευσης στον υλικό κόσμο. Είναι φυσικό οι θνητοί να πασχίζουν να ενωθούν με το Εν που είναι άυλο. Ο ιερός Αυγουστίνος, που στη νεότητα του υπήρξε νεοπλατωνικός, αργότερα απέρριψε επισήμως το εν λόγω δόγμα, αλλά εξακολούθησε να επηρεάζεται ασύνειδα από αυτό. Εντούτοις, ευθυγραμμιζόμενος με τον χριστιανισμό, δεχόταν έναν θεό με βούληση και προσωπικότητα και θεωρούσε το κακό περισσότερο ως μη ον, ως στέρηση του όντος, παρά ως δημιούργημα.

Οι αιρέσεις συγκλόνισαν την Εκκλησία στη διάρκεια του 4ου και του 5ου αιώνα. Τα θρησκευτικά ζητήματα ήταν μείζονος σημασίας, και πάμπολλοι χριστιανοί τα κατανοούσαν αρκετά καλά ώστε να πρεσβεύουν απόψεις που συχνά εκδηλώνονταν με ακραία αδιαλλαξία. Σε αρκετές μεγάλες πόλεις ξέσπασαν ταραχές με αφορμή τη φύση της Αγίας Τριάδας. Οι αιρέσεις κηρύχτηκαν παράνομες, ενώ οι εκδοχές αρκετών από αυτές, κυρίως ο μανιχαϊσμός, δημιούργησαν αργότερα προβλήματα στη μεσαιωνική Εκκλησία.

Η χριστιανική κοινοπολιτεία: Εκκλησία και κράτος στην ύστερη αυτοκρατορία

Εφόσον ο στόχος του Κωνσταντίνου ήταν να εξασφαλίσει τη νομιμοφροσύνη προς το κράτος παρέχοντάς του μια νέα επίσημη θρησκεία, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ίσως σημείωσε κάποια επιτυχία στην Ανατολή· αλλά στη Δύση οι διάδοχοί του έβλεπαν την εξουσία τους να κλονίζεται και, ταυτόχρονα, να ενισχύονται οι επίσκοποι τους οποίους οι ίδιοι προστάτευαν. Οι ηγέτες της Εκκλησίας δεν δίσταζαν να εναντιωθούν στους αυτοκράτορες όποτε αυτό τους εξυπηρετούσε. Ο χριστιανός αυτοκράτορας, που η σωτηρία του εξαρτιόταν από την Εκκλησία και τα μυστήριά της, έπρεπε να τηρεί τη δημόσια τάξη σε έναν πολιτισμικά ανομοιογενή πληθυσμό. Ίσως ήταν αναπόφευκτες οι συγκρούσεις μεταξύ του κοσμικού κράτους και των επίγειων συμφερόντων μιας Εκκλησίας με πολυάριθμους πιστούς που ο πλούτος της αυξανόταν αδιάκοπα. Καθώς οι επίσκοποι ασκούσαν περισσότερες πολιτικές αρμοδιότητες, οι χριστιανοί ηγέτες έβλεπαν ότι η Εκκλησία αποκτούσε χαρακτήρα δημόσιας αρχής και ότι μπορούσε να ελέγχει πλήρως την εξουσία του κοσμικού κράτους. Η πιο γνωστή διατύπωση αυτής της άποψης δόθηκε από τον πάπα Γελάσιο Α' (492-496), που επισήμανε ότι ο υλικός κόσμος υπάγεται τόσο στην αρχή του κλήρου όσο και στην εξουσία του αυτοκράτορα. Ο όρος «αρχή» δημιουργεί μια αίσθηση νομιμότητας, ενώ η «εξουσία» είναι απλώς η ικανότητα χρήσης βίας. Ο Γελάσιος θεωρούσε την πνευματική εξουσία ανώτερη από την υλική, εφόσον το κράτος είναι υπεύθυνο μόνο για τη φροντίδα των σωμάτων ενώ οι πνευματικοί ηγέτες ασχολούνται με τις ψυχές των ανθρώπων, μαζί και των ηγεμόνων.

Ιδέες σαν κι αυτές δεν περιορίστηκαν στο επίπεδο της θεωρίας· οι επίσκοποι τις έθεσαν σε εφαρμογή. Το 390, όταν οι χριστιανοί της Θεσσαλονίκης κατέσφαξαν την εβραϊκή παροικία της πόλης, ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος, που οι χριστιανικές περγαμηνές του ήταν υπεράνω πάσης αμφισβήτησης, διέταξε να εκτελεστούν οι πρωτεργάτες της σφαγής. Ο άγιος Αμβρόσιος (περί το 340-397), επίσκοπος Μεδιολάνων —που τότε ήταν η πρωτεύουσα του δυτικού τμήματος της αυτοκρατορίας— απείλησε τον Θεοδόσιο με αιώνια καταδίκη αν εξακολουθούσε να τιμωρεί χριστιανούς για τη δολοφονία Εβραίων, που είχαν σκοτώσει τον Χριστό. Ο Ρωμαίος αυτοκράτορας έκανε μια ταπεινωτική δημόσια δήλωση μεταμέλειας προς τον κορυφαίο επίσκοπό του. Ο Αμβρόσιος πίστευε ότι οι οδηγίες του Χριστού δεν περιείχαν καμία απολύτως αμφισημία και ότι έπρεπε να εισακούονται απ' όλη την Εκκλησία και να εφαρμόζονται.

Η σταδιοδρομία του Αμβροσίου ερμηνεύει και αντανακλά πολλές βαθιές αλλαγές που συντελέστηκαν στη χριστιανική κοινότητα στη διάρκεια του 4ου αιώνα. Ο Αμβρόσιος, που ήταν γιος του επάρχου της Γαλατίας, γεννήθηκε στους Τρεβήρους αλλά μετά το θάνατο του πατέρα του μεγάλωσε στη Ρώμη. Γνώρισε τον χριστιανισμό κατά τη νεότητά του, αλλά ακόμα και όταν ενηλικιώθηκε παρέμεινε αβάπτιστος. Το 374, όταν ξέσπασαν ταραχές στα Μεδιόλανα μεταξύ των αρειανών και των ορθοδόξων με αφορμή την εκλογή νέου επισκόπου, ήταν διοικητής της επαρχίας της Λιγουρίας και Αιμιλίας. Ο Αμβρόσιος οδήγησε μια στρατιά στον μεγαλύτερο ναό του Μιλάνου για να διαλύσει τους ταραξίες, κι εκεί το πλήθος τον αναγόρευσε δια βοής επίσκοπο. Αποσύρθηκε, σκέφτηκε το ζήτημα, και παραιτήθηκε από τη θέση του διοικητή ώστε να χειροτονηθεί επίσκοπος, αφού βαπτίστηκε και προχειρίστηκε άρον άρον.

Αν και ο Αμβρόσιος δεν απομάκρυνε αμέσως τους αρειανούς κληρικούς, ωστόσο υιοθέτησε την ομολογία πίστεως της Νικαίας και, αφού βαθμιαία διόρισε ομοϊδεάτες του κληρικούς, καταδίκασε επίσημα τον αρειανισμό σε μια σύνοδο. Η στροφή κατά του αρειανισμού στη Δύση πιθανόν να οφείλεται περισσότερο από κάθε άλλο στη δράση του Αμβροσίου. Αυτός έπεισε τον αυτοκράτορα Γρατιανό να εφαρμόσει όλους τους περιορισμούς εις βάρος των αιρετικών στη Δύση, και μάλιστα σε μια εποχή κατά την οποία η κυβέρνηση έπρεπε να επιστρατεύσει όλες τις δυνάμεις της για να αντιμετωπίσει τις εξωτερικές απειλές.

Ο Αμβρόσιος ήταν λόγιος. Η πραγματεία του *Περί των καθηκόντων του κλήρου* (*De officiis ministrorum*), μια διασκευή του *Περί καθηκόντων* (*De Officiis*) του Κικέρωνα, συνέβαλε αποφασιστικά στο μπόλιασμα του χριστιανισμού με τον στωικισμό του Λατίνου πολιτικού. Επίσης ο Αμβρόσιος συνέθεσε λεπταίσθητους ύμνους που στάθηκαν ορόσημο στην πρωτοχριστιανική ποίηση. Ο ιερός Αυγουστίνος ήταν μαθητής του και, όπως φαίνεται, συμμορφούμενος προς τις οδηγίες του δασκάλου του, αποκήρυξε τον μανιχαϊσμό και τον νεοπλατωνισμό, τις δύο μη χριστιανικές τρέλες της νιότης του.

Η άνοδος του παπισμού

Αφότου έγινε αντιληπτή η σοβαρότητα του προβλήματος των αιρέσεων, η αοριστία που επικρατούσε στη διοικητική ιεραρχία της Εκκλησίας δεν διατηρήθηκε για πολύ. Η χριστιανική πολιτεία, ως ορθοδοξία που είχε την υποστήριξη του κράτους, έπρεπε να θωρακίσει την πίστη της από κάθε εσωτερική αμφισβήτηση προτού την υπερασπιστεί έναντι των εξωτερικών υπονομευτών της. Οι περιφερειακές σύνοδοι, που είχαν αρχίσει να συγκαλούνται από τον 2ο αιώνα, είχαν περιορισμένες αρμοδιότητες, αλλά οι αποφάσεις των οικουμενικών συνόδων ήταν δεσμευτικές για ολόκληρη την Εκκλησία. Κατά τον 4ο και τον 5ο αιώνα συγκλήθηκαν τέσσερις σύνοδοι. Οι αποφάσεις τους καθόριζαν το επίσημο εκκλησιαστικό δόγμα κατά το μεγαλύτερο μέρος του 4ου αιώνα, μολονότι ακόμα και τότε αμφισβητήθηκαν. Στη διάρκεια του 5ου αιώνα, ο επίσκοπος της Ρώμης, ο πάπας (από το λατινικό *papa*, πατέρας), απέκτησε υπεροχή έναντι των συνόδων.

Η διεκδίκηση του παπικού πρωτείου σε δογματικά θέματα έναντι των αποφάσεων άλλων επισκόπων και των κρίσεων των εκκλησιαστικών συνόδων στηρίχτηκε στις Γραφές, και συγκεκριμένα στη φράση του αποστόλου Σίμωνα προς τον Ιησού (Ματθαίος ΙΣ', 18-19) «συ ει ο Χριστός ο υιός του Θεού του ζώντος», στην οποία ο Ιησούς απάντησε: «Συ ει Πέτρος, και επί ταύτη τη πέτρα οικοδομήσω μου την εκκλησίαν». Αν και στο κείμενο η λέξη «πέτρα» χρησιμοποιείται παρωνύμως, οι πάπες θεώρησαν ότι σήμαινε πως το θεμέλιο της Εκκλησίας ήταν ο άνθρωπος Σίμων, που έκτοτε επονομάστηκε Πέτρος. Στη συνέχεια το ευαγγέλιο αναφέρει ότι ο Ιησούς παραχώρησε στον Πέτρο την εξουσία του «δεσμείν και λύειν» στον ουρανό και τη γη, την «εξουσία των κλειδιών», όπως αποκαλέστηκε αργότερα. Η ερμηνεία που δόθηκε ήταν ότι η σωτηρία μπορούσε να επιτευχθεί μόνο μέσω της εκκλησίας του Πέτρου.

Σύμφωνα με τη χριστιανική παράδοση, ο Πέτρος ήταν ο ιδρυτής της Εκκλησίας της Ρώμης —και από τη θέση αυτή απείχε μόνο ένα βήμα ο ισχυρισμός ότι εκείνος ήταν ο πρώτος πάπας. Η ρωμαϊκή Εκκλησία βρισκόταν σχεδόν πάντα με το μέρος των νικητών στις δογματικές διαμάχες του 4ου αιώνα, και επιπλέον, επέδειξε γενναιοδωρία χρηματοδοτώντας και ενθαρρύνοντας τις μικρότερες χριστιανικές κοινότητες. Η διεκδίκηση του πρωτείου τέθηκε πρώτη φορά σε μια επιστολή που δήθεν γράφτηκε από τον Κλήμη της Ρώμης στις αρχές του 2ου αιώνα και υποτίθεται ότι περιείχε τις τελευταίες υποθήκες του αποστόλου Πέτρου προς τη ρωμαϊκή Εκκλησία. Εντούτοις, λατινική μετάφραση αυτής της επιστολής, που θα μπορούσε να γίνει κατανοητή από τους περισσότερους Δυτικούς διανοουμένους, δεν κυκλοφόρησε παρά στα τέλη του 4ου αιώνα, όταν πια είχε ξεκινήσει μια συστηματική εκστρατεία στους κόλπους της Εκκλησίας για την υποστήριξη της παπικής θέσης.

Ισχυροί ανταγωνιστές των επισκόπων της Ρώμης ήταν οι επικεφαλής των μεγαλύτερων άλλων εκκλησιών, οι πατριάρχες. Την πιο σοβαρή απειλή αντιπροσώπευε ο πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης. Οι εκκλησιαστικές σύνοδοι εξέδιδαν αποφάσεις σχετικά με το ζήτημα τίνος ο λόγος αποτελούσε την υπέρτατη αρχή στην Εκκλησία. Η σύνοδος της Σαρδικής, το 343, ήταν η πρώτη που έδωσε στη Ρώμη το δικαίωμα να κρίνει εφέσεις που αφορούσαν δογματικά ζητήματα. Το 381 η δεύτερη οικουμενική σύνοδος της Κωνσταντινουπόλεως αναγνώριζε «τα πρεσβεία της τιμής» στον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως για το χώρο της Ανατολής, αλλά παραχωρούσε το διοικητικό πρωτείο στον πάπα της Ρώμης. Ο πάπας Δαμάσιος Α' (366-384), ακολουθώντας τη συμβουλή του αγίου Ιερωνύμου, μελετητή της Βίβλου και φιλολόγου, απέρριψε αυτή την πρόταση, με τον ισχυρισμό ότι ο ίδιος είχε λάβει την εξουσία του από τον απόστολο Πέτρο και όχι από κάποια σύνοδο. Εντούτοις, η απόφαση του 381 επαναλήφθηκε λίγο ως πολύ στην τέταρτη οικουμενική σύνοδο της Χαλκηδόνος το 451.

Οι πάπες άρχισαν να επεξεργάζονται ένα κανονικό δίκαιο για την Εκκλησία, βασισμένο στις αρχές του ρωμαϊκού αστικού δικαίου. Ήδη το 385 οι πάπες είχαν αρχίσει να εκδίδουν διατάγματα από τη φράση «δεκρετάλια» [*decretum est* (διατάσσεται), που δηλώνει κατακυρωτική πράξη] παρόμοια με τα *responsa* των Ρωμαίων αυτοκρατόρων προς τους κυβερνήτες των επαρχιών. Ο πάπας Λέων Α' (440-461), που ανέβασε σε πρωτόγνωρα ύψη το κύρος του παπισμού σώζοντας τη Ρώμη από τους Ούνους, επίσης φημίζεται επειδή κατ' επανάληψη ανήγαγε την παπική εξουσία στη φράση του Ιησού προς τον απόστολο Πέτρο και απέδωσε στον παπισμό τα παραθέματα της «δύναμης της δικαιοδοσίας» και της «απεριόριστης εξουσίας», τα οποία το ρωμαϊκό δίκαιο χρησιμοποιούσε για τον αυτοκράτορα. Οι πάπες της υστερορωμαϊκής περιόδου επίσης διαχώρισαν το πρόσωπο του ποντίφηκα από το παπικό αξίωμα, γεγονός που κατοχύρωνε το συνεχές της παπικής εξουσίας και επέτρεπε στους μεταγενέστερους πάπες να κρατούν αποστάσεις απ' όσους προκατόχους τους δεν ενέκριναν.

Το 445 ο αυτοκράτορας Ουαλεντινιανός Γ' διέταξε τους κυβερνήτες των επαρχιών να επιβάλουν την αξίωση περί πρωτείου του πάπα στους λοιπούς επισκόπους. Ωστόσο, το έδικτο του Ουαλεντινιανού ήταν ορόσημο του θριάμβου της θεωρίας επί της πράξης. Μετά τα μέσα του 5ου αιώνα οι αξιώσεις της Ρώμης αγνοούνταν σιωπηρά, ακόμα και στη Δύση. Οι εκκλησίες της βόρειας Ευρώπης διοικούνταν από τοπικές συνόδους που υπάκουαν στους βασιλείς, ενώ ορισμένοι πάπες δεν ήταν καν Δυτικοί και, μετά την ανακατάκτηση του μεγαλύτερου μέρους της Ιταλίας από τους Βυζαντινούς κατά τον 6ο αιώνα, οι περισσότεροι ποντίφηκες έγιναν πιόνια των αυτοκρατόρων της Κωνσταντινούπολης. Αναθέρμανση των σχέσεων μεταξύ του παπισμού και των εκκλησιών της βόρειας Ευρώπης έγινε δυνατή μόνο κατά τον 8ο αιώνα, όταν οι πάπες προσπάθησαν να απαλλαγούν από την καταπιεστική εξουσία του Ανατολικού αυτοκράτορα προσφέροντάς του έναν Δυτικό αντίπαλο. Οι ιερατικές αντιλήψεις περί εξουσίας, που αναπτύχθηκαν από τους πάπες της ύστερης αυτοκρατορίας, προβλήθηκαν ξανά στις έριδες του 11ου αιώνα και αργότερα.

Πρώιμος μοναχισμός

Καθώς στην ύστερη αυτοκρατορία η Εκκλησία άκμαζε, πολλοί σκεπτόμενοι χριστιανοί έβλεπαν με ανησυχία τις αλλαγές που είχαν συντελεστεί στους κόλπους της, ιδίως τον αυξανόμενο πλούτο της. Οι ηγέτες της Εκκλησίας, που κάθε άλλο παρά έστρεφαν τα νώτα στους εγκόσμιους πειρασμούς, επιδίωκαν, με τη συσσώρευση πλούτου, να ενισχύσουν τη θέση τους έναντι των κοσμικών αρχών. Εφόσον οι πράξεις ενός ατόμου επί της γης καθορίζουν την τύχη του στη μετέπειτα ζωή, οι χριστιανοί παροτρύνονταν να κάνουν αγαθοεργίες, συχνά με τη μορφή δωρεάς ή κληροδότησης περιουσιών στις εκκλησίες. Και μάλιστα, μια φυσιογνωμία του διαμετρήματος του ιερού Αυγουστίνου νουθετούσε τους χριστιανούς να αφήνουν στην Εκκλησία «το μερίδιο ενός γιου» από την περιουσία τους, ενώ τα άτεκνα ανδρόγυνα όφειλαν να αφήνουν ολόκληρη την περιουσία τους. Η κατάλυση της δημόσιας τάξης επίσης ανάγκασε πολλούς να αναζητούν στην Εκκλησία, καθώς και σε κοσμικούς ηγεμόνες, προστασία, και να αναλάβουν διαμεσολαβητικό ρόλο μεταξύ ατόμων και του ρωμαϊκού κράτους.

Ο χριστιανισμός πάντα περιείχε ένα ασκητικό στοιχείο, που απαιτούσε από τους πιστούς να απαρνηθούν τις υλικές ανέσεις. Έτσι, ιδίως στις ερήμους της Αιγύπτου, της Συρίας και της Παλαιστίνης, ολοένα και περισσότεροι άνθρωποι, στην πλειονότητά τους λαϊκοί, επιζητούσαν να ξεφύγουν από τον υλικό κόσμο ζώντας στην απομόνωση ως ερημίτες. Μερικοί αναχωρητές, προκειμένου να ταπεινώσουν τη σάρκα, έφταναν στα άκρα. Ο στόχος όμως της απόλυτης μοναξιάς σπάνια μπορούσε να υλοποιηθεί, επειδή οι αναχωρητές αποκτούσαν τη φήμη του αγίου και του θαυματουργού, με αποτέλεσμα και άλλοι ερημίτες να ιδρύουν κοινότητες κοντά τους. Άλλοι συνέρρεαν γύρω τους με την ελπίδα της πνευματικής τους αναγέννησης ή της θαυματουργικής θεραπείας σωματικών παθήσεων. Κορυφαία φυσιογνωμία του κινήματος των ερημιτών στη διάρκεια του 4ου αιώνα ήταν ο άγιος Αντώνιος (251-356), ένας Αιγύπτιος κόπτης.

Ωστόσο, ο άγιος Αντώνιος θεωρείται και ιδρυτής του μοναχισμού επειδή, μολονότι ο ίδιος πέρασε την περισσότερη ζωή του σε απομόνωση, οι ερημίτες του ζούσαν σε χαλαρά οργανωμένες κοινότητες. Έτσι, εν μέρει ως αντίδραση απέναντι στον κραυγαλέο ασκητισμό ορισμένων ερημιτών, η κοινοβιακή ή μοναστηριακή μορφή μονήρους βίου αναπτύχθηκε στην Ανατολική αυτοκρατορία τον 4ο αιώνα και εξαπλώθηκε στη Δύση τον 5ο. Σε αντίθεση με τους ερημίτες, που ζούσαν κατά μόνας, οι μοναχοί ζούσαν σε κοινότητες, με κοινό στόχο την αποφυγή του υλισμού και των πειρασμών, αποφεύγοντας όμως τους κινδύνους που εγκυμονεί η πλήρης απομόνωση από τους συνανθρώπους τους. Η παράδοση θέλει τον άγιο Παχώμιο (πέθανε το 346) ιδρυτή του πρώτου μοναστηριού, που περιλάμβανε και μια μονή καλογραιών, στην κοιλάδα του Νείλου στην Αίγυπτο.

Ο πρώτος μοναστικός «κανόνας», που στην πραγματικότητα ήταν ένα σύνολο οδηγιών που κατοχύρωναν την εξουσία του επισκόπου και επέβαλλαν τη χειρωνακτική εργασία στους μοναχούς, γράφτηκε από τον άγιο Βασίλειο Καισαρείας (περί το 330-379). Ο κανόνας αυτός αποτέλεσε τη βάση του μοναχισμού στην ανατολική ορθόδοξη Εκκλησία. Όπως συνέβαινε συχνά με τους πρώτους μοναχούς, ο Βασίλειος έγινε τελικά επίσκοπος Καισαρείας και προσπάθησε να θέσει τα μοναστήρια υπό επισκοπικό έλεγχο, επειδή εκείνη την εποχή κανένας δεν μπορούσε να διανοηθεί ότι έπρεπε να τηρείται αυστηρή διάκριση ανάμεσα στον κοσμικό κλήρο (τους πρεσβυτέρους και τους επισκόπους, που ιερουργούσαν στον κόσμο — *saeculum*) και τον κανονικό κλήρο (τους μοναχούς, που ζούσαν σύμφωνα με έναν κανόνα —*regula*).

Τα κείμενα των ερημιτών και των μοναχών της Ανατολής άσκησαν μεγάλη επίδραση στην ανάπτυξη του μονήρους βίου στη Δύση. Ο επίσκοπος Αλεξανδρείας Αθανάσιος (296-373), που είχε αντιταχθεί στον αρειανισμό, έγραψε έναν πολυδιαβασμένο *Βίο του αγίου Αντωνίου.* Ο άγιος Ιερώνυμος (περί το 347-420), που μετέφρασε τη Βίβλο στα λατινικά, ίδρυσε ένα μοναστήρι στη Βηθλεέμ και διέδωσε τα ιδεώδη του ανατολικού μοναχισμού στη Δύση. Ο άγιος Ιλαρίων (περί το 315-367) ταξίδεψε στη

Δύση στη διάρκεια μιας εποχής ανόδου του αρειανισμού και έγινε επίσκοπος του Πουατιέ και αργότερα προστάτης του αγίου Μαρτίνου της Τουρ (πέθανε το 390). Αν και ο άγιος Μαρτίνος έγινε επίσκοπος της Τουρ, εξακολούθησε να ζει ως ερημίτης και ίδρυσε μια σημαντική αποικία ερημιτών στο Μαρμουτιέ, κοντά στην Τουρ. Δεν άφησε κανόνα, αλλά ήταν ο προστάτης άγιος τόσο της μεροβίγγειας φραγκικής δυναστείας όσο και πολλών μοναστηριών στην κοιλάδα του Λίγηρα και στην Ακουιτανία, ακόμα και προτού η φραγκική κηδεμονία επεκτείνει την επιρροή του πολύ βορειότερα.

Οι *Εισηγήσεις* του μοναχού της Βηθλεέμ Ιωάννη Κασσιανού, που είχε εγκατασταθεί στη νότια Γαλατία, γράφτηκαν ως κατευθυντήριες οδηγίες για την κοινότητά του στην Απτ της Προβηγκίας. Το 410 ίδρυσε δίδυμα μοναστήρια, για άνδρες και γυναίκες, στη Μασσαλία. Ο άγιος Ονωράτος (περ. 350-429), ενόσω ήταν επίσκοπος της Αρλ, ίδρυσε το αριστοκρατικό και ασκητικό αβαείο στη Ληρώνη —ένα νησί στ' ανοιχτά της Μασσαλίας, όπου εκπαιδεύονταν πολλοί θεολόγοι και διοικητικά στελέχη της Εκκλησίας.

Ο κανόνας των Βενεδικτίνων

Τον 6ο αιώνα τα αβαεία του Μαρμουτιέ και του Ροδανού ήταν τα πιο φημισμένα μοναστήρια της Γαλατίας. Τελικά, όμως, δύο μοναστικές παραδόσεις έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη δυτική Ευρώπη: η πρώτη συνδέθηκε με τον άγιο Βενέδικτο της Νουρσίας (περί το 480-547), ενώ η δεύτερη, η κελτική ή ιρλανδική μοναστική παράδοση, μεταλαμπαδεύτηκε στην ηπειρωτική Ευρώπη από τον άγιο Κολουμβανό (περί το 540-615). Ο άγιος Βενέδικτος ήταν ένας Ρωμαίος αριστοκρατικής καταγωγής που απαρνήθηκε τα πλούτη του και αποσύρθηκε για να ζήσει ως ερημίτης σε ένα σπήλαιο νότια της Ρώμης. Αφού υπέβαλε τον εαυτό του σε σωματικές στερήσεις, ο Βενέδικτος κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο άνθρωπος δεν πρέπει να απομονώνεται εντελώς από τον κόσμο. Έτσι, ίδρυσε ένα μοναστήρι στο Μόντε Κασσίνο. Προκειμένου η καθημερινή ζωή στο μοναστήρι να αποκτήσει τάξη και πρόγραμμα, ο Βενέδικτος εφάρμοσε επιφέροντας ορισμένες αλλαγές ένα ανώνυμο σύνολο κανονισμών, που αργότερα ονομάστηκε ο «Κανόνας του Διδασκάλου» και τελικά καθιερώθηκε ως κανόνας του αγίου Βενεδίκτου.

Ο κανόνας του Βενεδίκτου διακρίνεται για τη μετριοπάθειά του. Απέχει τόσο από τη χαλαρότητα που επικρατούσε στην Ιταλία της εποχής του, όπου οι μοναχοί κυκλοφορούσαν ελεύθερα εκτός των μοναστηριών τους, όσο και από τον ακραίο ασκητισμό που αργότερα συνδέθηκε με την κελτική παράδοση. Οι μοναχοί εξέλεγαν τον ηγούμενο (αβά) που ήταν επικεφαλής της μονής. Ωστόσο, από τη στιγμή της εκλογής του, η θητεία του ήταν ισόβια και η εξουσία που ασκούσε στους μοναχούς ήταν απεριόριστη. Όλοι οι εισερχόμενοι έπρεπε να περάσουν μια περίοδο δοκιμασίας, ώστε τόσο οι ίδιοι όσο και η μονή να είναι σίγουροι ότι ήταν πραγματικά άξιοι για τον μοναστικό βίο. Οι τεταγμένοι, τα αγόρια που αφιερώνονταν στο αβαείο από τους γονείς τους, διδάσκονταν εκεί τα λατινικά. Ο Βενέδικτος απαγόρευε στους μοναχούς να εγκαταλείπουν το μοναστήρι χωρίς τη συγκατάθεση του ηγουμένου. Οι μοναχοί έδιναν όρκους πενίας, αγνότητας και υπακοής, και παρέδιδαν στο αβαείο όλη την προσωπική τους περιουσία.

Βασικοί στόχοι του Βενεδίκτου ήταν αφενός η απασχόληση των μοναχών καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας και αφετέρου η ανεξαρτησία του μοναστηριού από τις κοσμικές εξουσίες που θα μπορούσαν να το διαφθείρουν. Θεωρούσε την αργία μεγάλο εχθρό της ψυχής. Οι μοναχοί του είχαν συγκεκριμένες υποχρεώσεις όλο το εικοσιτετράωρο: κοινή προσευχή, παρακολούθηση λειτουργιών, σιωπηλή περισυλλογή και κατ' ιδίαν ανάγνωση. Μολονότι ο Βενέδικτος ζητούσε από τους μοναχούς του να είναι εγγράμματοι, έπρεπε να περιορίζονται στην ανάγνωση λατρευτικών κειμένων. Επίσης έπρεπε να προσφέρουν χειρωνακτική εργασία στα κτήματα του μοναστηριού, τόσο για να ασκούνται στην ταπεινοφροσύνη όσο και για να μη χρειάζεται το ίδρυμα να έρχεται σε επαφή με

τον έξω κόσμο για τα τρόφιμα και τα αλλά χρειώδη.

Στην αρχή ο κανόνας του Βενεδίκτου δεν ήταν τόσο διαδεδομένος όσο άλλοι. Ο Βενέδικτος ποτέ δεν σκέφτηκε να ιδρύσει μια ομάδα συνδεδεμένων μοναστικών οίκων, και τα μεμονωμένα αβαεία του μετέπειτα «κανόνα του Βενεδίκτου» παρέμειναν ανεξάρτητα από το Μόντε Κασσίνο. Ο κανόνας του είναι μάλλον γενικός· οι αρχές του υιοθετήθηκαν από μεταγενέστερα μοναχικά τάγματα, που προσέθεσαν πιο συγκεκριμένους δικούς τους κανονισμούς. Λόγου χάρη, η περίφημη παράδοση της αντιγραφής λογοτεχνικών έργων από μοναχούς δεν είχε γενικευθεί πριν από τον 8ο αιώνα. Η διάδοση του κανόνα του Βενεδίκτου οφείλει πολλά στην υποστήριξη που του παρείχε ο πάπας Γρηγόριος ο Μέγας (590-604), ο οποίος έγραψε έναν Βίο του αγίου Βενεδίκτου και έστειλε μοναχούς να εκχριστιανίσουν και πάλι τις Βρετανικές νήσους. Τον 8ο αιώνα, Αγγλοσάξονες μοναχοί μετέφεραν στη φραγκική Γαλατία τον κανόνα του Βενεδίκτου, που το 816 έγινε ο επίσημος μοναστικός κανόνας της δυτικής Εκκλησίας.

Τα μοναστήρια ιδρύθηκαν για να προσφέρουν καταφύγιο σε ευαίσθητα πνεύματα που ήθελαν να ξεφύγουν από τη δίνη των εγκοσμίων και να ζήσουν σε μια ατμόσφαιρα πενίας και απλότητας όπως ο Ιησούς. Τελικά όμως, τα μοναστήρια, όπως και οι επισκοπές, απέκτησαν πλούτη από δωρεές και έγγεια κληροδοτήματα. Καθώς οι μοναχοί αναζητούσαν τη μοναξιά μακριά από τις πυκνοκατοικημένες περιοχές, προσηλύτιζαν ειδωλολάτρες στη χριστιανική πίστη και, ταυτόχρονα, γίνονταν αφέντες των ελεύθερων ενοικιαστών αγροτών. Καθώς οι κύριες οδοί προσπέλασης προς τη Γαλατία και τη Βρετανία ήταν παραποτάμιες, ήταν φυσικό οι μοναχοί να εγκατασταθούν στις εύφορες προσχωματικές κοιλάδες των μεγάλων ποταμών· έτσι, χωρίς να το έχουν προγραμματίσει, έγιναν κύριοι ενός μεγάλου μέρους της καλύτερης γεωργικής γης στην Ευρώπη. Επίσης πολλά μοναστήρια ιδρύθηκαν από ισχυρούς γαιοκτήμονες ως οικογενειακά ιδρύματα [κτητορικά μοναστήρια]. Καθώς τα μοναστήρια αποκτούσαν πολιτικό βάρος, η κοινωνική σύνθεση των περισσότερων έγινε εντελώς αριστοκρατική, αν και κατά κανόνα στέγαζαν, έστω και ενδεικτικά, κάποια άτομα πιο ταπεινής καταγωγής. Σχεδόν όλα τα μοναστήρια συγκέντρωναν περισσότερα χρήματα και προϊόντα από ενοίκια γης και δωρεές απ' όσα χρειάζονταν για τη συντήρηση των μοναχών. Το χρηματικό πλεόνασμα γενικά το έλιωναν για την κατασκευή ιερών σκευών, μερικά από τα οποία είναι ανυπέρβλητου κάλλους. Τα ιερά σκεύη αντιπροσώπευαν ένα είδος αναγκαστικής αποθησαύρισης ευγενούς μετάλλου, αν και με τις επιθέσεις των Βίκινγκ και των Μαγυάρων διασκορπίστηκαν κάποιοι από αυτούς τους θησαυρούς. Φυσικά, το πλεόνασμα των σιτηρών διετίθετο προς πώληση, και έτσι αναπτύχθηκαν αγορές κοντά στα μοναστήρια, ένα θέμα που θα εξετάσουμε αναλυτικότερα στο Κεφάλαιο Ζ'. Η επίδραση του μοναχισμού στην οικονομική και πολιτική ζωή της μεσαιωνικής Δύσης ήταν σχεδόν τόσο μεγάλη όσο και στη θρησκευτική και πολιτισμική της ανάπτυξη.

Χριστιανισμός και κλασική παιδεία

Είναι δύσκολο να διακρίνουμε μια στάση κοινή σε όλους γενικά τους χριστιανούς απέναντι στα υστερορωμαϊκά γράμματα, εφόσον το θέμα αυτό ήταν καθαρά προσωπικό. Οι θεολόγοι της νεαρής Εκκλησίας υιοθέτησαν τις ελληνικές φιλοσοφικές αρχές που γοήτευαν τους μορφωμένους Ρωμαίους, αλλά δεν φαίνεται να δανείστηκαν πολλά από τους ίδιους τους Ρωμαίους. Οι περισσότεροι έγραφαν στα ελληνικά· μέχρι τον 4ο αιώνα υπήρχαν ελάχιστα θεολογικά κείμενα γραμμένα στα λατινικά. Την εποχή που οι Ανατολικοί θεολόγοι πραγματεύονταν αφηρημένα ζητήματα γύρω από την Αγία Τριάδα και τη θέση των χριστιανών στον κόσμο, τους λιγότερο εκλεπτυσμένους δυτικούς ομολόγους τους τους απασχολούσε περισσότερο να εντάξουν σε ένα χριστιανικό πλαίσιο τα κακά πνεύματα που κατοικούσαν στην οικουμένη.

Το όχημα για τη γραπτή έκφραση στη Δύση ήταν η λατινική γλώσσα. Τότε, όπως και σήμερα, οι

μαθητές μάθαιναν τη γλώσσα γράφοντας δικές τους εκθέσεις στα λατινικά, αλλά χρησιμοποιώντας λογοτεχνικά έργα ως πρότυπα ύφους. Οι χριστιανοί Λατίνοι ποιητές υιοθέτησαν κλασικά μέτρα για τα θέματά τους. Ο Κομμοδιανός, ένας εκχριστιανισμένος Εβραίος που έγραψε στα τέλη του 2ου και στις αρχές του 3ου αιώνα, ανέπτυξε το νέο είδος της διδακτικής ποίησης, που συχνά γραφόταν σε ακροστιχίδες. Ο Παυλίνος, ένας δάσκαλος της ρητορικής από το Μπορντώ, που πέθανε το 409 ως επίσκοπος Νώλας, μαθήτευσε πλάι στον Αυσόνιο, μια αξιόλογη μορφή των γραμμάτων, και έγραψε χριστιανική ποίηση ακολουθώντας τα κλασικά πρότυπα. Ο Ισπανός Προυδέντιος (348-περί το 405) στάθηκε πιο πρωτότυπος. Έγραψε μερικά διδακτικά ποιήματα, μεταξύ των οποίων και την *Ψυχομαχία* (*Psychomachia*), μια αλληγορία της πάλης μεταξύ των αρετών και των αμαρτημάτων για το ποιος θα κερδίσει την ανθρώπινη ψυχή.

Άλλοι πρωτοχριστιανοί διανοούμενοι μιμήθηκαν τυφλά τα ρωμαϊκά λογοτεχνικά πρότυπα. Τον 4ο αιώνα η ποιήτρια Πρόβη ανέπλασε την ιστορία της δημιουργίας στη Γένεση, χρησιμοποιώντας εξάμετρο στίχο και παραθέτοντας αυτούσια χωρία από την *Αινειάδα* του Βιργιλίου. Αν τέτοια άκριτη λατρεία ήταν αναχρονιστική ήδη από την εποχή της Πρόβης, ακόμη και τον 7ο αιώνα ο επίσκοπος της Σεβίλλης Ισίδωρος ξεκινούσε το έργο του *Ιστορία των βασιλέων των Γότθων, Βανδάλων και Σουηβών* [*Historia de regibus Gothorum, Wandalorum et Suevorum*] με έναν πανηγυρικό που υμνούσε την Ισπανία με τις ίδιες ακριβώς λέξεις που είχε χρησιμοποιήσει για τη Γερμανία ο Ρωμαίος ιστορικός Τάκιτος και για τη ρωμαϊκή ύπαιθρο (*campagna*) ο Βιργίλιος.

Την τρίτη εικοσιπενταετία του 4ου αιώνα οι χριστιανοί είχαν πια κυριαρχήσει στην πνευματική ζωή της Δύσης, και οι περισσότεροι χριστιανοί στοχαστές ήταν άκρως συντηρητικοί στα δογματικά ζητήματα, όπως φαίνεται καθαρά από τη σύνθετη προσωπικότητα του αγίου Ιερωνύμου (347-420). Ο Ιερώνυμος δεν έδειξε πρωτοτυπία ως θεολόγος, αλλά έγινε ο κορυφαίος φιλόλογος της εποχής του, με έξοχο λογοτεχνικό ύφος που δείχνει ότι ήταν διαποτισμένος από την κλασική ρητορική. Ερημίτης στα νιάτα του, υποστήριξε με πάθος αμφιλεγόμενες θέσεις, και με την έντονη προσωπικότητά του απέκτησε εχθρούς: οι επικριτές του έργου του ήταν «δίποδοι όνοι», ενώ το όνομα του άτυχου ιερέα *Onasus* (*Ο Nasus,* ω μύτη) ενέπνευσε μια χονδροειδή σάτιρα. Ωστόσο, οι πραγματείες του υπέρ της επισκοπής της Ρώμης έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη γενικότερη αποδοχή του παπικού πρωτείου στη Δύση.

Ο Ιερώνυμος διετέλεσε για κάποιο διάστημα γραμματέας του πάπα Δαμασίου Α' (366-384), και φαίνεται ότι αυτός του ανέθεσε να επιμεληθεί μια νέα και οριστική έκδοση της Βίβλου. Ο Ιερώνυμος παρέβαλε λεπτομερώς τα αρχαία κείμενα των χριστιανικών γραφών στα αραμαϊκά, ελληνικά, εβραϊκά και λατινικά, επέλεξε τις πιο αυθεντικές εκδοχές του καθενός και τα μετέφρασε στα λατινικά. Εν συνεχεία τα συνέθεσε σε μια χριστιανική Βίβλο, τη λεγόμενη Βουλγάτα (Κοινή), από το *vulgus* (κοινοί άνθρωποι). Ο Αλκουίνος, ο επικεφαλής της ανακτορικής σχολής του Καρλομάγνου στα τέλη του 8ου αιώνα, συνέταξε ένα αναθεωρημένο αντίγραφο της Βουλγάτας για να εξαλειφθούν τα λάθη των αντιγραφέων, και αυτή η εκδοχή ήταν η λατινική Βίβλος που χρησιμοποιήθηκε σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα.

Παρά τη δυναμική παρουσία του στον δημόσιο στίβο, ο Ιερώνυμος πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του έγκλειστος στο μοναστήρι του στη Βηθλεέμ. Η ογκώδης αλληλογραφία του φανερώνει την πνευματική του ταλάντευση. Μας λέει ότι ακόμα και στην έρημο δεν μπορούσε να πείσει τον εαυτό του να απαρνηθεί τη βιβλιοθήκη του και ότι έκανε μετάνοιες επειδή προτιμούσε το λογοτεχνικό ύφος του Κικέρωνα από το ύφος των πατέρων της Εκκλησίας. Τελικά, συμφιλίωσε την αγάπη του για την αρχαία γραμματεία με την αγάπη του για τον Θεό περικόπτοντας από τα αρχαία κείμενα τα επίμαχα χωρία και αφήνοντας μόνον ό,τι μπορούσε να θεωρηθεί επωφελές για τους χριστιανούς.

Ωστόσο, αυτό που θα μπορούσε να θεωρηθεί χρήσιμο για τους χριστιανούς επιδεχόταν

διαφορετικές ερμηνείες. Το σεξουαλικό περιεχόμενο πολλών έργων της ρωμαϊκής γραμματείας προκαλούσε απέχθεια στους άγαμους ηγέτες της Εκκλησίας, ενώ ουσιαστικά όλα τα κείμενα περιείχαν συχνές αναφορές στους ρωμαϊκούς θεούς ως λογοτεχνικό σχήμα. Οι περισσότεροι λόγιοι χριστιανοί που διάβαζαν ρωμαϊκά έργα χρησιμοποιούσαν αναθεωρημένες εκδόσεις, από τις οποίες είχαν εξοβελιστεί τα επίμαχα χωρία.

Εντούτοις, στο ρωμαϊκό εκπαιδευτικό πρόγραμμα κυριαρχούσαν τα λογοτεχνικά και τα φιλοσοφικά μαθήματα που ήταν συγγενή προς τη θρησκευτική διδασκαλία αρκεί να χρησιμοποιούσε κανείς τα κατάλληλα πρότυπα, γεγονός που το είχαν συνειδητοποιήσει ορισμένοι χριστιανοί. Οι εφαρμοσμένες επιστήμες εμφανίζονταν σπάνια στο ρωμαϊκό πρόγραμμα σπουδών, και μόνον ως λογοτεχνικά θέματα. Το επίπεδο της στοιχειώδους παιδείας ήταν πολύ υψηλό για μια προβιομηχανική κοινωνία. Οι «ευγενείς» που λόγω της κοινωνικής τους προέλευσης προορίζονταν για δημόσια σταδιοδρομία εκπαιδεύονταν από δασκάλους της γραμματικής (στη γραφή και την ανάγνωση των ορθών λατινικών) και της ρητορικής (στη σωστή ομιλία). Οι ανώτερες σπουδές στο δίκαιο, τη φιλοσοφία, τα μαθηματικά και την ιατρική ήταν εφικτές μόνο στις μεγαλύτερες πόλεις, που διέθεταν επαρκείς βιβλιοθήκες και όπου ομάδες καθηγητών διορίζονταν και πληρώνονταν από τις δημοτικές αρχές ή το ρωμαϊκό κράτος.

Για τη διδασκαλία χρησιμοποιούνταν ως βοηθήματα κυρίως ανθολογίες με αποσπάσματα από έργα μεγάλων Ρωμαίων συγγραφέων. Κλασικά εγχειρίδια ήταν οι γραμματικές του Δονάτου και του Πρισκιανού. Για τη ρητορική, το πιο διαδεδομένο έργο ήταν το *Institutio oratoria* του Κοϊντιλιανού, αν και οι δημηγορίες του Κικερωνα επίσης χρησιμοποιούνταν ως πρότυπα. Έτσι, η κλασική παράδοση μεταβιβάστηκε στον Μεσαίωνα μέσω εγκυκλοπαιδιστών που συνδύαζαν την έμφαση στη γραμματική που περιέχεται στα υστερορωμαϊκά εγχειρίδια με θρησκευτικούς και φιλοσοφικούς προβληματισμούς.

Ο πρώτος εγκυκλοπαιδιστής που διαχώρισε την επίσημη διδασκαλία σε «επτά ελευθέριες τέχνες» ήταν ο Μαρτιανός Καπέλλας. Στην πραγματεία του *Περί των γάμων* του *Ερμή και της Φιλολογίας* [*De nuptiis Philologice et Mercurii*], που γράφτηκε τον 5ο αιώνα, οι επτά παράνυμφοι εκθέτουν με αλληγορικές ομιλίες τους ρόλους τους. Ο Βοήθιος (περί το 475-526), ένας Ρωμαίος αριστοκράτης που μάταια έλπιζε να ζήσει αρκετά ώστε να μεταφράσει τα άπαντα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη στα λατινικά, επίσης χρησιμοποίησε ως οργανωτικό εργαλείο τις επτά ελευθέριες τέχνες, που τις χώρισε σε δύο κύκλους: τους τρεις λογοτεχνικούς κλάδους ή *trivium* (γραμματική, ρητορική και λογική) και τις τέσσερις αριθμητικές επιστήμες (αριθμητική, γεωμετρία, αστρονομία και μουσική). Ο Βοήθιος είναι κυρίως γνωστός για το έργο του *Φιλοσοφίας παραμυθία* [*De consolatione philosophiae*] που το έγραψε ενώ περίμενε την εκτέλεσή του από τον Θεοδώριχο, τον Οστρογότθο ηγεμόνα της Ιταλίας. Εδώ η φιλοσοφία προσωποιείται από μια γυναίκα, η οποία συνομιλεί με τον έγκλειστο, που προσπαθεί να κατανοήσει τη μοίρα του, και τον διδάσκει να αποδεχτεί την υπέρτατη ευεργεσία ενός θείου όντος.

Ο διαχωρισμός σε επτά ελευθέριες τέχνες συνεχίζεται και από τον Κασσιόδωρο (περί το 485-585), έναν Ρωμαίο συγκλητικό που ίδρυσε ένα μοναστήρι στη γαιοκτησία του στο Βιβάριο, νότια της Ρώμης. Στον Κασσιόδωρο, και όχι στον Βενέδικτο, οφείλεται η καθιέρωση της μοναστηριακής πρακτικής να ανατίθεται στους μοναχούς η αντιγραφή αρχαίων κειμένων. Ο Κασσιόδωρος πίστευε πως οι χριστιανοί θα ήταν σε θέση να καταλάβουν τη Βίβλο μόνο αν γνώριζαν τις ρητορικές συμβάσεις της Αρχαιότητας, μια που οι γραφές έπρεπε να γίνουν κατανοητές τόσο στο συμβολικό όσο και στο λογοτεχνικό επίπεδο.

Ωστόσο, ο Κασσιόδωρος ήταν μια μοναχική φωνή. Ακόμα και στο δικό του μοναστήρι στο Βιβάριο, το πρόγραμμά του ήταν πολύ προωθημένο για την εποχή του και η απήχησή του εξασθένησε μετά το θάνατό του. Σε πολλές μοναστηριακές σχολές δεν γινόταν ούτε καν συστηματική διδασκαλία της

Βίβλου. Το πρόγραμμα σπουδών περιλάμβανε μόνο λατρευτικά μαθήματα και η ανάγνωση γινόταν μεγαλοφώνως· ο Ιερός Αυγουστίνος σημειώνει το γεγονός ότι ο άγιος διάβαζε σιωπηλά ως ένα από τα θαύματα του αγίου Αμβροσίου. Το πιο ανησυχητικό ήταν ότι στους κύκλους των εγγράμματων χριστιανών ενισχυόταν η άποψη ότι η μάθηση καθαυτή ήταν επικίνδυνη. Ορισμένοι, που τελικά κυριάρχησαν στην Εκκλησία, πίστευαν πως η χριστιανική λογοτεχνική έκφραση έπρεπε να διαχωριστεί εντελώς από τα ειδωλολατρικά πρότυπα. Ακόμα και ο ιερός Αυγουστίνος δίδαξε ότι όλοι οι κανόνες της γραμματικής και της ρητορικής φωτίζονται παραδειγματικά στις χριστιανικές γραφές· επομένως, ένας χριστιανός με μια καλή γραμματική ανά χείρας δεν χρειάζεται παρά μόνο τις γραφές, και έτσι μπορεί να αποφεύγει τα ειδωλολατρικά γράμματα.

Ο πάπας Γρηγόριος «ο Μέγας» (590-604) ήταν ο πρώτος μοναχός που αναγορεύτηκε πάπας. Είχε λάβει φιλελεύθερη μόρφωση και αυτός οργάνωσε τα παπικά κράτη σε ενιαία μονάδα διακυβέρνησης. Μαζί με τους αγίους Ιερώνυμο, Αμβρόσιο και Αυγουστίνο, συγκαταλέγεται στους Λατίνους «δασκάλους της Εκκλησίας», μια διάκριση που εκφράζει σεβασμό για τη μόρφωσή του. Παρά τη διακηρυγμένη του απέχθεια για τα ειδωλολατρικά γράμματα, τα λατινικά του ήταν καλά και ο ίδιος ήταν πολυγραφότατος. Προώθησε το έργο των ιεραποστολών, σημειώνοντας τη μεγαλύτερη επιτυχία του στον εκχριστιανισμό της Βρετανίας που άρχισε το 596. Το έργο *Περί των καθηκόντων του πνευματικού ποιμένος* [*Liber regulae pastoralis*] του Γρηγορίου έγινε το καθιερωμένο εγχειρίδιο για τους επισκόπους. Στην *Ερμηνεία στον μακάριο βίο του Ιώβ ή Ηθικών βιβλία 25* [*Expositio in beatum Job, seu Moralium libri xxv*] επίσης ανέπτυξε το σχήμα που θα αποτελούσε την παραδοσιακή τετραμερή βάση για την ερμηνεία των γραφών: κυριολεκτική, αλληγορική, συγκριτική και παραστατική.

Ωστόσο, αν και ο Γρηγόριος ήταν κάποτε παπικός απεσταλμένος στην Κωνσταντινούπολη, δεν έμαθε καθόλου ελληνικά και απαγόρευσε τη διδασκαλία των επτά ελευθέριων τεχνών στις σχολές των επισκοπών του. Ίσως έτσι αναγνώριζε ένα τετελεσμένο γεγονός· πάντως, οι ελευθέριοι κλάδοι συνέχισαν να διδάσκονται μόνο στις Βρετανικές νήσους, σε ιδιαίτερα μαθήματα, και στις ανακτορικές σχολές ορισμένων βασιλέων, όπως του Χιλπερίχου Α' του Φράγκου, τον οποίο ο επίσκοπος Γρηγόριος της Τουρ θεωρούσε βδέλυγμα ενώπιον του Θεού λόγω της κλίσης του στα γράμματα. Η εκπαίδευση δεν καταργήθηκε, αλλά απομακρύνθηκε από την κλασική ρωμαϊκή παράδοση.

Μια παράταιρη κλασική κληρονομιά: Αυγουστίνος και Ισίδωρος

Η σύγκρουση μέσα στους κόλπους της χριστιανοσύνης γύρω από την αντιμετώπιση της κλασικής παράδοσης φωτίζεται παραδειγματικά από δύο χριστιανούς λογίους που το έργο τους άσκησε καταλυτική επίδραση στους μεταγενέστερους στοχαστές. Ο πρώτος ήταν ο ιερός Αυγουστίνος, ένας καλλιεργημένος θεολόγος των τελευταίων δεκαετιών του 4ου αιώνα και των αρχών του 5ου, που είχε αφομοιώσει την αρχαία κληρονομιά και συμφιλίωσε τον χριστιανισμό με ένα μεγάλο μέρος της, αν και δημόσια αποκήρυττε την ειδωλολατρική σκέψη. Ο δεύτερος, ο άγιος Ισίδωρος της Σεβίλλης, ήταν ένας όχι ιδιαίτερα λεπτολόγος φιλόλογος του 7ου αιώνα που ο άκριτος, μιμητικός θαυμασμός του για τη λογοτεχνία των προγόνων τον ώθησε να γράψει μια παραποιημένη επιτομή των επιτευγμάτων της που επί μισή χιλιετία θα δρούσε ανασταλτικά στην ανάπτυξη των γραμμάτων στη Δύση.

Ο ιερός Αυγουστίνος (354-430), ο πιο εμβριθής από τους τέσσερις «Λατίνους δασκάλους της Εκκλησίας», ήταν ο πρώτος Δυτικός χριστιανός που επιχείρησε να συστηματοποιήσει τη μεταφυσική διάσταση εντάσσοντάς την σε ένα χριστιανικό πλαίσιο. Ο Αυγουστίνος ήταν η κύρια πηγή μέσω της οποίας η αντλημένη από τον Πλάτωνα φιλοσοφική παράδοση έφτασε στη χριστιανική Δύση. Ας

σημειωθεί ως γεγονός που δεν είναι ιδιαίτερα κολακευτικό για την κατάσταση της παιδείας στην εποχή του ότι στις αρχές του Μεσαίωνα το έργο του ήταν λιγότερο διαδεδομένο από το έργο των μιμητών του, κυρίως του Οροσίου, που στα επτά βιβλία του των ιστοριών κατά των εθνικών (*Historiarum adversus paganos libri vii*) υπεραπλουστεύει τη λιγότερο, ίσως, επεξεργασμένη φιλοσοφική άσκηση του Αυγουστίνου —τη χρήση της στοιχειώδους λογικής ώστε να αποδείξει ότι οι χριστιανοί δεν ήταν υπεύθυνοι για την παρακμή του ρωμαϊκού κράτους.

Ο Αυγουστίνος άφησε αρκετά σημαντικά έργα. Οι *Εξομολογήσεις* του [*Confessiones*] ήταν το τελευταίο αυτοβιογραφικό κείμενο που γράφτηκε στη Δύση μέχρι τις αρχές του 12ου αιώνα. Εδώ ο Αυγουστίνος περιγράφει τα νεανικά του χρόνια· μάλιστα, το έργο αυτό είναι η πιο σημαντική πηγή για τις αυστηρές και πατριαρχικές αντιλήψεις γύρω από την ανατροφή και την αγωγή των παιδιών που κυριαρχούσαν εκείνη την εποχή. Ο Αυγουστίνος, που γεννήθηκε στην Ταγάστη της βόρειας Αφρικής από χριστιανή μητέρα και ειδωλολάτρη πατέρα, είχε στη νεότητά του επιδοθεί τόσο σε σαρκικές όσο και σε πνευματικές απολαύσεις. Αρχικά τον προσείλκυσε ο μανιχαϊσμός και αργότερα οι πιο φιλοσοφικοί προσανατολισμοί του νεοπλατωνισμού. Στις αρχές της δεκαετίας του 380 δίδαξε ρητορική στη Ρώμη και μετά πορεύτηκε στο Μιλάνο όπου οι σπουδές του πλάι στον άγιο Αμβρόσιο τον έκαναν να αποκηρύξει το αιρετικό παρελθόν του. Ωστόσο, η ώριμη θεολογική σκέψη του χρωματίζεται από τον νεοπλατωνικό συμβολισμό (ο Αυγουστίνος περιέγραψε τον Θεό με όρους φωτός και μη υλικότητας), καθώς και από το κεντρικό πρόβλημα του μανιχαϊσμού: πώς μπορεί ο Θεός, που είναι ο κρουνός της δικαιοσύνης και της καλοσύνης, να επιτρέπει την ύπαρξη της αδικίας και του κακού;

Το κορυφαίο έργο του Αυγουστίνου είναι η *Πολιτεία του Θεού* [*Civitas Dei*], το μεγαλύτερο μνημείο τής ανθρώπινης διάνοιας στην υστερορωμαϊκή περίοδο. Άρχισε τη συγγραφή του μετά τη λεηλασία της Ρώμης από τους Βησιγότθους το 410, δίνοντας έτσι μια απάντηση στους ειδωλολατρικούς ισχυρισμούς ότι η Αιώνια Πόλη αλώθηκε επειδή είχε εγκαταλείψει τους θεούς στους οποίους χρωστούσε το μεγαλείο της. Το έργο αυτό τον απασχόλησε στην υπόλοιπη ζωή του, ενόσω ήταν επίσκοπος Ιππώνος στη βόρεια Αφρική. Πέθανε το 430, όταν ακριβώς οι Βάνδαλοι ήταν έτοιμοι να καταλάβουν τη γενέτειρά του.

Η *Πολιτεία του Θεού* εκφράζει μια χριστιανική αντίληψη περί της Ιστορίας ως συνεχούς προοδευτικής πορείας του ανθρώπου προς τη σωτηρία. Ο Αυγουστίνος διακρίνει επτά εποχές, που αντιστοιχούν στις επτά ημέρες της δημιουργίας και θεωρεί ότι ο άνθρωπος ζούσε τότε στην έκτη ημέρα. Αντικρούει τον ισχυρισμό ότι ο χριστιανισμός ήταν υπεύθυνος για τα προβλήματα της Ρώμης, επικαλούμενος ένα συλλογιστικό επιχείρημα παρμένο από τον Πλάτωνα: το μοναδικό αληθινό κράτος βασίζεται στη δικαιοσύνη, πράγμα που σημαίνει να δίδεται σε κάθε άνθρωπο ό,τι του αναλογεί. Το ρωμαϊκό κράτος όμως ήταν θεμελιωμένο στην αδικία, καθώς δεν είχε δώσει τα οφειλόμενα στον Θεό. Επομένως, η πτώση του οφειλόταν στην αμαρτία και ήταν αναπόφευκτη. Ο εκχριστιανισμός της αυτοκρατορίας ήταν πολύ ανεπαρκής και ήρθε πολύ αργά.

Η πορεία της ανθρώπινης ιστορίας έχει γνωρίσει δύο «πολιτείες» ή κοινωνίες που ανταγωνίζονται για να κερδίσουν τον άνθρωπο: μια πολιτεία του Θεού, την οποία συμβολίζει η Ιερουσαλήμ, και μια πολιτεία του ανθρώπου, που συμβολίζεται από τη Βαβυλώνα. Ο Αυγουστίνος ήξερε ότι ορισμένοι είχαν γίνει χριστιανοί ωθούμενοι από κίνητρα ιδιοτελή, και, κατά συνέπεια, δεν ταύτιζε την πολιτεία του Θεού με την Εκκλησία καθαυτή, μολονότι αυτό ακριβώς έκαναν ορισμένοι οπαδοί του. Θεωρούσε την Εκκλησία θεσμό με πνευματικά θεμέλια, που πρέπει να εδρεύει στον υλικό κόσμο, ενώ η πολιτεία του Θεού είναι μια μη ορατή κοινότητα πιστών. Το κοσμικό κράτος ήταν προϊόν του ανθρώπου που εξέπεσε από τη χάρη και επομένως δεν ήταν μια φυσική κατάσταση για τον άνθρωπο· στην πολιτεία του Θεού υπήρχε ισότητα ενώπιον του Θεού και όχι υπαγωγή στις εγκόσμιες εξουσίες. Στη διάρκεια όμως της παραμονής του ανθρώπου στη γη, το κράτος είναι, σύμφωνα με το θείο θέλημα, το μέσο για να αποφεύγεται η επιδείνωση των πραγμάτων. Ο

χριστιανός οφείλει πολιτική ανυπακοή όταν το κράτος του ζητά να παραβεί τον ηθικό νόμο, αλλά, υπό κανονικές συνθήκες, πρέπει να υπακούει στην πολιτική εξουσία.

Ωστόσο, η *Πολιτεία του Θεού,* ως φιλολογικό είδος, υπερβαίνει κατά πολύ την πολιτική θεωρία. Αντικρούοντας τους ισχυρισμούς των ποικίλων φιλοσοφικών και θρησκευτικών σχολών της εποχής του, ο Αυγουστίνος οικοδομεί ένα χριστιανικό φιλοσοφικό σύστημα. Ξεπερνά τη δυσκολία που έθετε η μανιχαϊστική διαρχία περί φωτός και σκότους, υποστηρίζοντας ότι το κακό ήταν αρνητική, μη δημιουργημένη ιδιότητα, δηλαδή η απουσία του αγαθού ή της φώτισης. Ο Θεός έπλασε τον κόσμο επειδή είναι καλός κι επειδή αυτό ήταν το θέλημά του και όχι υπακούοντας σε κάποια αναγκαιότητα. Μολαταύτα, ο άνθρωπος έχει την ικανότητα να επιλέξει το καλό ή το κακό, επειδή ο Θεός δημιούργησε τόσο τη δυνατότητα όσο και την πραγματικότητα και εμφύτευσε εν σπέρματι τη λογική σε κάθε ανθρώπινο πλάσμα, παρέχοντας στον καθένα την ελευθερία επιλογής. Με την εσφαλμένη τους επιλογή, ο Αδάμ και η Εύα είχαν διαρρήξει το δεσμό τους με τον Θεό, αλλά ο Θεός αποκατέστησε το δεσμό του με τον άνθρωπο στέλνοντας τον Χριστό να άρει την αμαρτία του ανθρώπου και να τον εξιλεώσει. Εντούτοις, ο άνθρωπος εκπληρώνει τη φύση του μόνο αν διαλέξει το καλό. Αν το κάνει, ανήκει πλέον στην «πολιτεία της Ιερουσαλήμ» και όχι στην «πολιτεία της Βαβυλώνας». Οι άνθρωποι όμως δεν μπορούν να διαλέξουν την πολιτεία του Θεού, εκτός και αν είναι εμποτισμένοι με τη θεία χάρη. Τα έργα και μόνο δεν αρκούν. Αν και ο Αυγουστίνος προσπάθησε να παρακάμψει το ζήτημα του προκαθορισμού, εντούτοις υπάρχει κάποιο τέτοιο στοιχείο στη σκέψη του.

Επίσης ο Αυγουστίνος καθιέρωσε ένα κατά βάση νεοπλατωνικό σύστημα επιστημολογίας. Ο Θεός, ως καθαρή μορφή, που συχνά στα κείμενα του Αυγουστίνου συμβολίζεται με τη μεταφορά του φωτός, εμφύτευσε τη γνώση των μορφών στον άνθρωπο, ο οποίος τις κατανοεί μέσω της χάριτος. Ο Αυγουστίνος δεν αγνοούσε εντελώς την αισθητηριακή αντίληψη, αλλά τη θεωρούσε κατώτερο επίπεδο γνώσης. Εφόσον, όπως κι εμείς, οι αισθήσεις μας είναι θνητές και, επομένως, βρίσκονται μέσα σε μια διαρκή διαδικασία αλλαγής, δεν μπορούν να μας προσφέρουν την ενόραση στις αιώνιες αλήθειες. Ο άνθρωπος επιτυγχάνει την ένωση με τον Θεό ατενίζοντας το άυλο.

Μολονότι πολύ λίγοι διανοούμενοι της πρώιμης μεσαιωνικής Ευρώπης γνώριζαν το έργο του Αυγουστίνου και ακόμα λιγότεροι το κατανοούσαν, ωστόσο η κοσμολογία και η επιστημολογία του, παρά την ελλιπή κατανόησή τους, αποτέλεσαν την αφετηρία για όλους τους σημαντικούς θεωρητικούς στοχαστές μέχρι τον 12ο αιώνα. Πολύ πιο συχνά, όμως, παρατίθεται το έργο του Ισιδώρου, επισκόπου Σεβίλλης (περί το 576-636) που ήταν εγκυκλοπαιδιστής και φιλόλογος. Το έργο του *Originum sive etymologiarum libri xx* είναι ευρύτερα γνωστό ως *Ετυμολογία* [*Etymologiae*], επειδή ο Ισίδωρος ήταν πεπεισμένος ότι η ουσία μιας οντότητας μπορεί να ανιχνευτεί μέσω των γλωσσολογικών της ριζών στις λατινικές και ελληνικές λέξεις που εκφράζουν και συμβολίζουν αυτή την ουσία. Ο Ισίδωρος έτρεφε μεγάλο σεβασμό για την κοσμική ρωμαϊκή κουλτούρα και τα γράμματα. Παραθέτει αδέξια ολόκληρα χωρία από συγγραφείς της προτίμησής του χωρίς να κατονομάζει τις πηγές του, προκειμένου να εκφράσει τις δικές του σκέψεις. Η πρακτική αυτή δεν συνάδει με τη δική μας αντίληψη περί υποκλοπής πνευματικής ιδιοκτησίας· δεν ήταν απλώς μια συνειδητή απόδοση φόρου τιμής, αλλά ο Ισίδωρος γνώριζε ότι οι λιγοστοί μορφωμένοι αναγνώστες του έργου του θα αναγνώριζαν τις πηγές του χωρίς να χρειαστεί να τους τις υπενθυμίσει. Η φιλολογία και η επιστήμη του Ισιδώρου ήταν υπερβολικά αφελείς, αλλά η συχνά δαιδαλώδης ανάλυσή του είναι το υψηλότερο επίτευγμα της γνώσης της εποχής του. Το έργο του είναι η μοναδική σημαντική πηγή που διαθέτουμε για τις αστρονομικές γνώσεις στον πρώιμο Μεσαίωνα. Ο Ισίδωρος εισηγήθηκε να υπολογίζεται ο χρόνος από την ενσάρκωση του Χριστού. Μόνο κατά τον 11ο αιώνα άρχισαν οι μελετητές να αμφισβητούν σοβαρά τις ιστορίες του για τέρατα σε μακρινές χώρες και διάφορα αλλά μαργαριτάρια, όπως την ερμηνεία του ότι το συκώτι είναι η έδρα των αισθησιακών απολαύσεων.

Με τον Ισίδωρο βρισκόμαστε σε έναν κόσμο όπου κυριαρχούν οι γερμανικές φυλές. Ο πολιτισμός της μεσαιωνικής Ευρώπης ήταν ένα αμάλγαμα του ρωμαϊκού, του χριστιανικού, του γερμανικού και του ισλαμικού στοιχείου· έτσι, στο επόμενο κεφάλαιο θα στρέψουμε την προσοχή μας στο τρίτο από αυτά.

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Henry Bettenson (επιμ.), *Documents of the Christian Church,* Οξφόρδη, Oxford University Press, [2]1967.

Peter Brown, *Religion and Society in the Age of Saint Augustine,* Λονδίνο, Faber & Faber, 1972.

—*The Cult of the Saints: Its Rise and Function in Latin Christianity,* Σικάγο, University of Chicago Press, 1981.

—*Society and the Holy in Late Antiquity,* Berkeley, University of California Press, 1982.

Henry Chadwick, *The Early Church,* Harmondsworth, Penguin, 1967.

Margaret Deanesley, *A History of the Medieval Church 590-1500,* Λονδίνο, Methuen, [2]1969.

Eleanor Shipley Duckett, *The Wandering Saints of the Early Middle Ages,* Νέα Υόρκη, W. W. Norton, 1964.

Robert M. Grant, *Early Christianity and Society: Seven Studies,* Νέα Υόρκη, Harper & Row, 1977.

J. N. Hillgarth (επιμ.), *Christianity and Paganism, 350-750: The Conversion of Western Europe,* Φιλαδέλφεια, University of Pennsylvania Press, 1986.

C. H. Lawrence, *Medieval Monasticism: Forms of Religious Life in Western Europe in the Middle Ages,* Λονδίνο, Longman, 1984.

Wayne A. Meeks, *The First Urban Christians: The Social World of the Apostle Paul,* New Haven, Yale University Press, 1983.

Jaroslav Pelikan, *The Christian Tradition: A History of the Development of Doctrine,* 4 τόμοι, Σικάγο, University of Chicago Press, 1971-1983.

—*Jesus through the Centuries: His Place in the History of Culture,* New Haven, Yale University Press, 1985.

Edward Peters (επιμ.), *Monks, Bishops and Pagans: Christian Culture in Gaul and Italy, 500-700,* Φιλαδέλφεια, University of Pennsylvania Press, 1975.

E. K. Rand, *Founders of the Middle Ages,* Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1928.

Jeffrey Burton Russel, *A History of Medieval Christianity: Prophecy and Order,* Νέα Υόρκη, Thomas Y. Crowell, 1968.

J. C. W. Wand, *A History of Early Church to AD 500,* Λονδίνο, Methuen, [4]1963.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'
Η ΕΥΡΩΠΗ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΟΝ 8ο ΑΙΩΝΑ: ΟΙ ΓΕΡΜΑΝΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΚΕΛΤΕΣ

Ο Βορράς πριν από τους Ρωμαίους

Οι γερμανικές φυλές αρχικά εμφανίστηκαν στη σκανδιναβική χερσόνησο τη δεύτερη χιλιετία π.Χ.· αργότερα άρχισαν να μετακινούνται βαθμιαία προς τα νοτιοδυτικά. Η λέξη «Γερμανός» είναι ένας σύγχρονος συμβατικός όρος που ουδέποτε χρησιμοποιήθηκε από τους ίδιους τους Γερμανούς. Κάθε Γερμανός θεωρούσε τον εαυτό του μέλος της ιδιαίτερης φυλής του· έτσι, δεν αναπτύχθηκε μια συλλογική «γερμανική» εθνική συνείδηση, διακριτή από την αντίστοιχη των Ρωμαίων και των Κελτών. Οι Ρωμαίοι, που τους θεωρούσαν δυνάμει επικίνδυνους, δημιούργησαν μετά το 9 μ.Χ. μια αμυντική μεθόριο κατά μήκος των ποταμών Ρήνου και Δούναβη με σκοπό την αναχαίτισή τους. Ωστόσο, μέχρι τα τέλη του 4ου αιώνα οι περισσότερες μετακινήσεις των Γερμανών στο εσωτερικό της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας δεν ήταν εισβολές, αλλά μια αργή μετακίνηση μικρών, χαλαρά οργανωμένων φυλών. Ουσιαστικά, οι Γερμανοί δεν είχαν γραπτή γλώσσα προτού συναντήσουν τους Ρωμαίους, αν και σώζονται κάποια ρουνικά αλφάβητα του 2ου και του 3ου αιώνα μ.Χ., τα οποία ήταν παραλλαγές των ελληνικών. Ορισμένοι Ρωμαίοι συγγραφείς μνημονεύουν τους Γερμανούς, κυρίως ο Ιούλιος Καίσαρ στο *Περί του Γαλατικού Πολέμου* [*De Bello Gallico*], που γράφτηκε στα μέσα του 1ου αιώνα π.Χ., και αργότερα ο Τάκιτος στη *Γερμανία* [*Germania*], που γράφτηκε γύρω στο 100 μ.Χ. Τα αρχαιολογικά ευρήματα, γενικά, δικαιώνουν τον Τάκιτο και ανασκευάζουν τις περιγραφές του Καίσαρα.

Η διάκριση που κάνει ο Καίσαρ μεταξύ των δυτικά του Ρήνου Κελτών και των πιο πρωτόγονων Γερμανών που ζούσαν ανατολικά του ποταμού είναι υπερβολική. Τόσο οι Γερμανοί όσο και οι Κέλτες ήταν ινδοευρωπαϊκοί λαοί και παρουσιάζουν ευρύ φάσμα πολιτισμικών αναλογιών. Οι Κέλτες γνώριζαν την κατεργασία του σιδήρου, ιδίως στη Βοημία, και οι Γερμανοί που είχαν εγκατασταθεί εκεί αφομοίωσαν, προφανώς, τις τεχνικές τους. Στην εποχή της διάδοσης του χριστιανισμού, οι Κέλτες εξακολουθούσαν να ζουν ανατολικά του Ρήνου, σε μια περιοχή που συνόρευε στα βόρεια με την κοιλάδα του Μάιν και εκτεινόταν προς τα δυτικά μέχρι τον ποταμό Σομ, ενώ οι Γερμανοί ήταν πιο πολυάριθμοι αρχικά στη Βοημία και κατά μήκος των ακτών της Βόρειας και της Βαλτικής Θάλασσας. Μόνον ύστερα από μια αισθητή αύξηση του πληθυσμού τους, κατά τον 3ο και τον 4ο αιώνα, προχώρησαν στην πεδιάδα του Δούναβη.

Η πολιτιστική και οικονομική αλληλοδιείσδυση μεταξύ γερμανικού και ρωμαϊκού κόσμου δεν ήταν αμελητέα. Το εμπόριο μεταξύ Ρωμαίων και μη Ρωμαίων ήταν αρκετά μεγάλης κλίμακας, αλλά ελεγχόμενο. Οι Ρωμαίοι απαγόρευαν το εμπόριο όπλων και, μερικές φορές, κρασιού, αν και σε κρίσιμες στιγμές έδιναν στους Γερμανούς αρχηγούς κρασί για να τους μεθύσουν. Γενικά, οι Γερμανοί έμποροι ήταν αφοπλισμένοι στα σύνορα και μετέβαιναν υπό ρωμαϊκή συνοδεία σε ελεγχόμενα εμπορικά κέντρα, αν και αυτός ο μειωτικός περιορισμός δεν ίσχυε για ορισμένες σύμμαχες φυλές. Οι Γερμανοί αρχηγοί αγόραζαν από τους Ρωμαίους είδη πολυτελείας, κυρίως προϊόνταα

μεταλλοτεχνίας και υαλοτεχνίας, αλλά και ορισμένα είδη αγγειοπλαστικής και σίδηρο, ενώ κοντά στη μεθόριο είχε αναπτυχθεί κάποιο εμπόριο χρηστικών αντικειμένων. Οι θησαυροί που ανακαλύφθηκαν φανερώνουν ότι το εμπόριο διεξαγόταν κυρίως με πληρωμές σε χρήμα και όχι με άμεση ανταλλαγή προϊόντων. Οι παλαιότεροι θησαυροί περιέχουν μόνο ασημένια νομίσματα· ωστόσο, έχουν βρεθεί μεγάλες ποσότητες χρυσών νομισμάτων του 4ου και του 5ου αιώνα, που προφανώς προέρχονταν από επιδοτήσεις προς τους φοιδεράτους.

Τα πορίσματα της αρχαιολογίας μάς έχουν υποχρεώσει να αναθεωρήσουμε ριζικά την αντίληψή μας για την προρωμαϊκή γερμανική γεωργία και τα οικιστικά πρότυπα. Κάποτε επικρατούσε η άποψη ότι οι Γερμανοί ήταν κυρίως ποιμενικός λαός και όχι καλλιεργητές της γης. Στην πραγματικότητα, αυτό γενικά ίσχυε κυρίως για τους Γερμανούς πριν από τον 4ο αιώνα και λιγότερο για τους μεταγενέστερους. Αρχικά οι βόρειες φυλές παρουσίαζαν μικρότερη κινητικότητα από τις νότιες, που ήταν πιο εκτεθειμένες στις επιθέσεις από τα ανατολικά και επίσης έλκονταν περισσότερο από τους Ρωμαίους και δέχονταν την επιρροή τους. Οι φυλές αυτές εκδιώχθηκαν από τα χωριά τους και αναγκάστηκαν να μετακινηθούν σε ρωμαϊκά εδάφη από τους Αλανούς και τους Ούνους (μογγολικές φυλές από τις ασιατικές στέπες) και εξακολούθησαν να μετακινούνται προς τα δυτικά και τα νότια.

Αν και οι περισσότεροι γερμανικοί οικισμοί δεν ήταν παρά χωριουδάκια, ήδη το 1200 π.Χ. είχε εμφανιστεί το πυρηνικό χωριό, όπου οι κατοικίες συγκεντρώνονται γύρω από έναν κεντρικό πυρήνα ενώ τα χωράφια ξεκινούν ακτινωτά από αυτό το κέντρο. Τα χωριά στα παράλια της Βόρειας Θάλασσας γενικά παρουσιάζουν δημογραφική σταθερότητα ενώ τον 2ο αιώνα μ.Χ. παρατηρείται μια αισθητή αύξηση του πληθυσμού τους που συνεχίζεται μέχρι τον 4ο αιώνα. Αργότερα οι πλημμύρες προκάλεσαν σοβαρά προβλήματα, αλλά με μια νέα επέκταση, που πραγματοποιήθηκε τον 5ο αιώνα, ο πληθυσμός των μεγαλύτερων οικισμών έφτασε τις αρκετές εκατοντάδες κατοίκους. Μερικοί οικισμοί στη Γιουτλάνδη συναγωνίζονται σε μέγεθος τις πόλεις των Βίκινγκ των αρχών του 9ου αιώνα. Ορισμένα χωριουδάκια είχαν σύνθετη κοινωνική δομή, όπως φαίνεται από την ύπαρξη στα περίχωρά τους μιας μεγάλης κατοικίας, που προφανώς ανήκε στον τοπικό άρχοντα. Τα αγροτεμάχια στο κέντρο του χωριού είχαν, κατά κανόνα, ακανόνιστο σχήμα, ενώ στα περίχωρα ήταν πιο κανονικά, σημάδι ότι η επέκταση προγραμματιζόταν από κάποια οργάνωση του χωριού. Οι Γερμανοί καλλιεργούσαν σιτάρι και κριθάρι· λίγο αργότερα, βρόμη και σίκαλη και, κατά καιρούς, λινάρι, που το χρησιμοποιούσαν για την παραγωγή λινέλαιου και λινών υφασμάτων.

Ελάχιστα στοιχεία δανείστηκαν οι Γερμανοί από τις τεχνικές καλλιέργειας των Ρωμαίων. Μέχρι τον 8ο αιώνα προτιμούσαν να εγκαθίστανται σε αμμώδη υψώματα αφήνοντας τα πιο εύφορα αργιλώδη εδάφη των κοιλάδων στους Ρωμαίους και τους Κέλτες. Ήδη εκείνη την εποχή οι Γερμανοί χρησιμοποιούσαν κυρίως το άροτρο με σιδερένια αιχμή, που επέτρεπε την καλλιέργεια εδαφών με πλουσιότερο χώμα. Η απόδοση των σιτηρών ήταν χαμηλή. Μερικές φορές οι Γερμανοί αναγκάζονταν να οργώνουν τα χωράφια τους «σταυρωτά» (στο δεύτερο όργωμα τα νέα αυλάκια ήταν κάθετα προς τα πρώτα, ώστε το χώμα να ανασκάπτεται πιο βαθιά), γεγονός που συνεπάγεται διπλάσια εργασία.

Ωστόσο, κάποιες βραχογραφίες δείχνουν ότι οι Γερμανοί είχαν άροτρα που τα έζευαν σε βόδια και άλογα. Στους βάλτους της Γιουτλάνδης έχουν διασωθεί μερικά πλήρη άροτρα. Υπήρχαν δύο κύριοι τύποι αρότρων: ένα με συμμετρικά τοποθετημένο υνί που απομάκρυνε το χώμα και από τις δύο πλευρές του κοφτερού άκρου, και ένα μεγαλύτερο άροτρο με ασύμμετρο ύνι που ανέσκαπτε το χώμα μόνο από τη μια πλευρά και έτσι δημιουργούσε πιο ευδιάκριτα αυλάκια. Ορισμένα άροτρα είχαν και ένα φτερό [αναστρεπτήρα] που ανασκάλευε το χώμα και έθαβε πιο βαθιά το σπόρο, καθώς και ένα μαχαίρι που έκοβε το χώμα μπροστά από το υνί. Δεν βρέθηκαν φτερά ή μαχαίρια στη Γερμανία ανατολικά του Ρήνου, αλλά ήδη από τον 1ο αιώνα π.Χ. ήταν σε χρήση το σιδερένιο υνί, που μάλλον είχε εισαχθεί από τις κελτικές περιοχές. Σύμφωνα με τους Ρωμαίους συγγραφείς, οι Γερμανοί ή οι Κέλτες ή και οι δύο γνώριζαν το τροχήλατο άροτρο και το σύστημα της τριπλής αμειψισποράς. Ο Τάκιτος υποστηρίζει ότι κάθε χρόνο οργώνονταν νέα χωράφια, γεγονός που φανερώνει μετακινήσεις πληθυσμού, αλλά φαίνεται ότι η πληροφορία του αληθεύει μάλλον για τους Γερμανούς του Νότου παρά για τους βόρειους.

Οι Γερμανοί μόλις είχαν μπει στην Εποχή του Σιδήρου. Κάποτε οι ιστορικοί πίστευαν ότι χάρη στον καλύτερο οπλισμό τους οι Γερμανοί υπερείχαν στρατιωτικά έναντι των Κελτών, αλλά σήμερα ο ισχυρισμός αυτός φαίνεται άκρως απίθανος. Οι Κέλτες της Βοημίας, με τον λεγόμενο λατένιο

πολιτισμό [Από το όνομα του λιμναίου οικισμού La Tène στη λίμνη Νευσατέλη.] που δέχτηκαν επιδρομή από τους Γερμανούς τον 2ο αιώνα μ.Χ., χρησιμοποιούσαν φούρνους με αεραγωγούς, εξίσου περίπλοκους με εκείνους των Ρωμαίων. Οι Κέλτες υιοθέτησαν τη σπάθη, παράλληλα με το πιο πρωτόγονο δόρυ, πολύ νωρίτερα από τους Γερμανούς. Μόνο από τον 2ο αιώνα συναντάμε στους γερμανικούς τάφους ενδείξεις για χρήση σιδερένιων όπλων. Ο Τάκιτος αναφέρει ότι δεν είχαν καλής ποιότητας σίδερο κι έτσι χρησιμοποιούσαν εργαλεία με σιδερένιες αιχμές αλλά δίχως στειλεό. Ο Βεοβούλφος, ο ήρωας του ομώνυμου σαξονικού έπους, αναγκάστηκε να παραγγείλει μια ειδική σιδερένια ασπίδα για να παλέψει με το δράκο, επειδή το πυρίπνοο τέρας θα αποτέφρωνε την ξύλινη ασπίδα την οποία έφερε συνήθως. Το σιδερένιο σπαθί του ήρωα Βεοβούλφου έγινε κομμάτια όταν προσπάθησε να διαπεράσει το δράκο. Το μαγικό άθραυστο σπαθί, που παίζει κεντρικό ρόλο στις μυθιστορίες του κύκλου του Αρθούρου, φανερώνει την κακή ποιότητα του σιδήρου στην περίοδο των μεταναστεύσεων, τότε που διαδίδονταν προφορικά οι ηρωικοί θρύλοι που αποτέλεσαν τη μαγιά αυτών των αριστουργημάτων της λογοτεχνίας.

Η κύρια δύναμη κρούσης των περισσότερων γερμανικών στρατευμάτων κατά τον 4ο και τον 5ο αιώνα εξακολουθούσε να είναι το πεζικό, όπως και στην εποχή του Τακίτου, αν και ορισμένες φυλές διέθεταν και ιππικό. Οι Γερμανοί δυσκολεύονταν να αντιμετωπίσουν τους Αλανούς και τους Ούνους που πολεμούσαν έφιπποι. Πασίγνωστη ήταν η καθυστέρηση των Γερμανών στην τέχνη της πολιορκίας, μια αδυναμία που ήταν αισθητή και στις συρράξεις τους με τους Ρωμαίους, που συχνά στήριζαν τις εκστρατείες τους περισσότερο στα ενισχυμένα οχυρά παρά στην ανοιχτή αναμέτρηση δυνάμεων.

Μολονότι η οικονομία της Ευρώπης των φυλών ήταν πιο σύνθετη απ' ό,τι πιστεύαμε κάποτε, οι Γερμανοί δεν είχαν εγκατασταθεί σε πόλεις πριν από την τελική τους διείσδυση στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Προφανώς τότε χρησιμοποίησαν ορισμένα ρωμαϊκά κέντρα ως φρούρια, αλλά τα δικά τους οχυρωμένα στρατόπεδα δεν ήταν παρά χωριουδάκια με διάσπαρτα κτίσματα. Ακόμα και το πυρηνικό χωριό ήταν επακόλουθο των μεταναστεύσεων με εξαίρεση τις παράκτιες περιοχές, σπάνια απαντάται από τον 5ο μέχρι τον 11ο αιώνα.

Πολεμιστές και αγρότες

Οι φυλές ήταν δίκτυα από γένη, που τα μέλη τους πίστευαν ότι κατάγονταν από κάποιον κοινό γενάρχη και στα οποία κυριαρχούσε μια αριστοκρατία πολεμιστών. Σε ορισμένες φυλές υπήρχαν κληρονομικές μοναρχίες πριν από τις μεγάλες μεταναστεύσεις, ενώ σε όλες συναντάμε συμβούλια της φυλής, στα οποία συμμετείχαν οι πρεσβύτεροι άρρενες των διευρυμένων οικογενειών. Η κοινωνική θέση ήταν εν γένει, αλλά όχι απαρέγκλιτα, κληρονομική. Οι νέοι άνδρες μπορούσαν να κληρονομήσουν υψηλή κοινωνική θέση από τους πατεράδες τους ή να την κατακτήσουν με τη συμμετοχή τους στην πολεμική ομάδα ενός άρχοντα που ιεραρχικά ήταν ανώτερός τους. Επίσης μπορούσαν να υποβιβαστούν κοινωνικά αν επιδίδονταν σε υποτιμητικές δραστηριότητες, κυρίως χειρωνακτική εργασία, την οποία εκτελούσαν οι γυναίκες, τα παιδιά, οι δούλοι και οι μη αρτιμελείς. Αρχικά ο πλούτος αντανακλούσε την κοινωνική θέση, χωρίς όμως να την καθορίζει. Η πρακτική αυτή αντιστράφηκε καθώς αναπτύχθηκαν εδαφικές ηγεμονίες και η κοινωνική θέση προσδιοριζόταν από τον πλούτο που κατείχε κάποιος σε γαίες, ζώα και ανθρώπους που εξαρτώνταν από αυτόν.

Η έμφαση στη στρατιωτική δραστηριότητα δεν είναι ασύμβατη με τη δομή του χωριού. Ακόμα και όταν περιγράφει μετακινούμενες στρατιωτικές ομάδες, ο Τάκιτος παρατηρεί ότι οι Γερμανοί είχαν αναπτύξει μια εδαφική οργάνωση και ότι κάθε περιοχή προσέφερε εκατό πεζικάριους που πολεμούσαν στην πρώτη γραμμή. Η μαρτυρία αυτή επιβεβαιώνεται εν μέρει στο αρκετά μεταγενέστερο κείμενο *Τα πάθη του αγίου Σάββα,* ενός χριστιανού που μαρτύρησε στα χέρια των Βησιγότθων το 372. Εκείνη την εποχή οι Βησιγότθοι είχαν έναν «δικαστή», που δεν ασκούσε

εκτελεστική εξουσία αλλά μπορούσε να παρέχει συμβουλές, καθώς και αρχηγούς της φυλής. Ένα αριστοκρατικό συμβούλιο ολόκληρης της φυλής, το οποίο απαρτιζόταν από εκπροσώπους του κάθε χωριού, νομοθετούσε για λογαριασμό της φυλής. Τα μέλη του έκαναν περιοδείες για να διασφαλίσουν την εφαρμογή των αποφάσεων του συμβουλίου σε επίπεδο χωριού. Αντίστοιχα, κάθε χωριό είχε ένα συμβούλιο όπου μπορούσαν να συζητηθούν τα διάφορα θέματα προτού τεθούν στη συνέλευση του χωριού στην οποία συμμετείχαν όλοι οι ελεύθεροι ενήλικες άνδρες που ήταν σωματικά ικανοί για στρατιωτική υπηρεσία. Όλα τα σημαντικά μέτρα έπρεπε να επικυρωθούν από τη συνέλευση του χωριού ώστε να έχουν υποχρεωτική ισχύ.

Επομένως, οι συνελεύσεις ήταν οργανώσεις των χωριών στην ιστορική περίοδο. Μετά τη διείσδυση των Γερμανών στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία και την έναρξη της εγκατάστασής τους σε πιο σταθερές εδαφικές μονάδες, οι συνελεύσεις της φυλής στο χωριό αποδυναμώθηκαν ενώ ενισχύθηκαν οι ευγενείς, που η εξουσία τους στηριζόταν ολοένα και περισσότερο στην κατοχή γης. Ωστόσο, ακόμα και μέχρι τις αρχές του 6ου αιώνα, το δίκαιο των Σαλίων Φράγκων δείχνει ότι τα χωριά είχαν ακόμα αρκετή δύναμη ώστε να απελαύνουν έναν ξένο που είχε εγκατασταθεί στο χωριό τους και τον οποίο δεν ενέκριναν οι κάτοικοι.

Οι συγγενικοί δεσμοί ήταν εξαιρετικά ισχυροί. Καθώς οι μηχανισμοί για την εφαρμογή των εθίμων της φυλής ήταν ανεπαρκείς, το άτομο προσέβλεπε στους συγγενείς του για να εκδικηθούν όποια αδικία είχε διαπραχθεί εις βάρος του. Οι βεντέτες ήταν διαδεδομένες και η διευρυμένη οικογένεια όφειλε να βοηθά την πυρηνική. Η δολοφονία ενός άρρενος θεωρούνταν περισσότερο προσβολή των άλλων ανδρών της πατριάς του, παρά της οικογένειας που είχε δημιουργήσει με το γάμο του· η εκδίκηση για ανθρωποκτονία ήταν καθήκον των αδελφών ή των ενήλικων παιδιών του νεκρού και όχι της συζύγου του ή της δικής της οικογένειας.

Οι μετακινήσεις πληθυσμών στο ρωμαϊκό έδαφος

Μετά το 160 μ.Χ. ξέσπασαν ταραχές πίσω από τη γραμμή των ρωμαϊκών συνόρων. Οι παλαιές ομοσπονδίες των φυλών διαλύθηκαν και σχηματίστηκαν καινούριες, από τις οποίες μακροβιότερες ήταν τελικά οι Φράγκοι, οι Γότθοι και οι Αλαμανοί. Πριν από τις μεγάλες μεταναστεύσεις, οι περισσότερες φυλές δεν ήταν οργανωμένες σε σταθερά βασίλεια, αν και οι Γότθοι αποτελούσαν χτυπητή εξαίρεση.

Κάποια στιγμή πριν από την κατάρρευση της Δυτικής αυτοκρατορίας, οι περισσότερες μεγάλες φυλές έγιναν σύμμαχοι ή φοιδεράτοι των Ρωμαίων. Ορισμένοι ιστορικοί έχουν υποστηρίξει ότι οι Γερμανοί θαύμαζαν τον ρωμαϊκό πολιτισμό και ότι πραγματικά ήθελαν να γίνουν και οι ίδιοι Ρωμαίοι. Άλλοι μελετητές φρονούν ότι ήδη τον 5ο αιώνα η διαφορά ανάμεσα σε Ρωμαίους και Γερμανούς ήταν μηδαμινή ή και ανύπαρκτη, παραβλέποντας ότι οι Ρωμαίοι συγγραφείς θεωρούσαν τους Γερμανούς αγρίους.

Οι Ρωμαίοι και οι γερμανικές φυλές είχαν εμπλακεί σε έναν περίπλοκο αγώνα για την εξουσία. Οι Γερμανοί φοιδεράτοι συνήθως βοηθούσαν τους Ρωμαίους στις πολεμικές τους επιχειρήσεις εναντίον άλλων Γερμανών ή και κελτικών ομάδων. Ήδη τον 5ο αιώνα οι περισσότερες μάχες δεν διεξάγονταν μεταξύ Ρωμαίων και Γερμανών, αλλά μεταξύ Γερμανών που ήταν φοιδεράτοι των Ρωμαίων και Γερμανών που δεν είχαν γίνει σύμμαχοι της Ρώμης. Οι περισσότερες μόνιμες εγκαταστάσεις γερμανικών φυλών σε ρωμαϊκά εδάφη έγιναν βάσει των συνθηκών συμμαχίας. Συχνά αναφύονταν διχογνωμίες ανάμεσα στους απλούς στρατιώτες και τους ηγέτες των φυλών, οι οποίοι έλαβαν γαίες από τους Ρωμαίους και στη συνέχεια ρύθμισαν την κατανομή τους στα μέλη της φυλής. Οι περισσότεροι στρατιώτες, χωρίς ρίζες από την εποχή που οι πρόγονοί τους είχαν προωθηθεί στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, αντιστέκονταν στον εκρωμαϊσμό και προτιμούσαν να

συνεχίζουν τις λεηλασίες ως νομάδες.

Η ανάμειξη του γερμανικού, του κελτικού και του ρωμαϊκού στοιχείου είχε συντελεστεί πολύ πριν από το πολιτικό τέλος της Δυτικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Δεν θα μπορούσε να είχε συμβεί διαφορετικά, εφόσον, με εξαίρεση ίσως τους Φράγκους, καμία από τις γερμανικές φυλές που είχαν εισχωρήσει στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία δεν διέθετε πάνω από δεκαπέντε με είκοσι χιλιάδες πολεμιστές, αριθμός που παραπέμπει σε συνολικό πληθυσμό περίπου εκατό χιλιάδων ατόμων. Οι πολιτικές και θεσμικές δομές της Ευρώπης του 6ου αιώνα μαρτυρούν σε πολλά σημεία συνέχεια με το ρωμαϊκό προηγούμενο, αν και τον 7ο αιώνα η ρωμαϊκή επίδραση είχε αρχίσει να υποχωρεί. Όπως θα δούμε στο Κεφάλαιο Ζ', αυτή η χρονολογία αντιστοιχεί σε δείκτες σημαντικών οικονομικών μεταβολών που δεν εμφανίζονται πριν από τον 7ο αιώνα, όταν ο καταλύτης της αλλαγής δεν θα μπορούσε να είναι οι γερμανικές μεταναστεύσεις. Τα χριστιανικά ιερά, γύρω από τα οποία αναπτύχθηκαν οικισμοί, χτίζονταν συχνά κατά μήκος υδάτινων οδών αφιερωμένων σε κελτικές θεότητες, ακόμα και όταν έπρεπε να εκτραπούν τα νερά σε νέες κοίτες, έτσι ώστε να μπορέσουν να κερδηθούν οι γηγενείς. Τέτοιου είδους εξελίξεις φανερώνουν συνέχεια· επίσης φανερώνουν ότι πριν από τη μαζική άφιξη των Γερμανών και των χριστιανών, ο ρωμαϊκός πολιτισμός στον Βορρά είχε σε μεγάλο βαθμό υποχωρήσει μπροστά στο κελτικό υπόστρωμα στο οποίο είχε επιβληθεί. Οι εισβολείς υιοθέτησαν τα τοπικά έθιμα και στηρίχτηκαν στην ισχύ των υφιστάμενων δικτύων προστασίας.

Διακρίνουμε ποικίλα «κύματα» Γερμανών μεταναστών στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας. Όλες οι αναλύσεις αυτού του τύπου εμπεριέχουν κάποιο τεχνητό στοιχείο. Θα αρχίσουμε συζητώντας το πώς οι μεμονωμένες φυλές μετακινήθηκαν στο εσωτερικό της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και ίδρυσαν βασίλεια. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε το σύστημα διακυβέρνησης, τις κοινωνικές και τις πολιτισμικές συνθήκες στα «διάδοχα» κράτη του 6ου και του 7ου αιώνα, κάνοντας τις αναγκαίες συγκρίσεις μεταξύ των φυλών και παρατηρώντας πώς οι μεταγενέστεροι γερμανικοί νομικοί κώδικες αντανακλούν αλλαγές σε σύγκριση με τους προηγούμενους.

Οι Βησιγότθοι

Οι Γότθοι, που το 250 παραβίασαν τη μεθόριο του Δούναβη, χωρίστηκαν αργότερα σε δύο ομάδες. Η ομάδα των Οστρογότθων, όπως ονομάστηκαν αργότερα, εγκαταστάθηκε στη νοτιοδυτική Ρωσία, ενώ οι Βησιγότθοι αρχικά ήταν μια πιο χαλαρή ομοσπονδία λαών κατά μήκος του Δούναβη. Οι Βησιγότθοι ήταν η πρώτη φυλή που έγινε στο σύνολό της σύμμαχος των Ρωμαίων το 332. Από το 340 ως το 383, και παρά τη σημαντική αντίθεση στο εσωτερικό της φυλής, οι Βησιγότθοι προσηλυτίστηκαν στο αρειανικό χριστιανισμό από τον Ουλφίλα, έναν Γότθο αριστοκράτη που είχε μαθητεύσει στην Κωνσταντινούπολη. Η γοτθική Βίβλος του Ουλφίλα είναι το αρχαιότερο σωζόμενο δείγμα γραφής στη γερμανική γλώσσα.

Ας μην ξεχνάμε ότι το σύστημα της ομοσπονδίας δεν ήταν συνώνυμο της φιλίας. Το 365 οι Βησιγότθοι άρχισαν να ενεργούν επιδρομές παραβιάζοντας τη μεθόριο του Δούναβη. Το 476 οι Ούνοι νίκησαν μια στρατιά Βησιγότθων, και η φιλορωμαϊκή ομάδα της φυλής, με επικεφαλής τον Φριτιγέρνη, κατέφυγε στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Οι Οστρογότθοι παρέμειναν εντεύθεν του Δούναβη και έγιναν υποτελείς των Ούνων. Οι Ρωμαίοι υποσχέθηκαν στους Βησιγότθους γαίες, αλλά οι αρχηγοί τους ισχυρίστηκαν ότι οι Ρωμαίοι παραβίασαν τη συνθήκη και ότι οι Ρωμαίοι έμποροι εξαπατούσαν τον λαό τους. Το 378 ο στρατός του Φριτιγέρνη νίκησε τους Ρωμαίους στην Αδριανούπολη και ο αυτοκράτορας Ουάλης σκοτώθηκε στη μάχη. Οι εξελίξεις των επόμενων χρόνων δείχνουν πόσο μάταιη είναι η απόδοση συνεπούς πολιτικής σε οποιονδήποτε ηγεμόνα, είτε Ρωμαίο είτε Γερμανό. Λόγου χάρη, ο Αθανάριχος, που ως βασιλιάς των Βησιγότθων είχε παλαιότερα πολεμήσει εναντίον των Ρωμαίων και καταδιώξει τους χριστιανούς, αναγνωρίστηκε το 381 από τους

Ρωμαίους, που τον έκαναν φοιδεράτο τους, ως ο Γότθος ηγεμόνας που θα αντιστάθμιζε την ισχύ του Φριτιγέρνη.

Το 382, συνάπτοντας μια νέα συνθήκη με ολόκληρη τη φυλή, ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος Α' παραχώρησε στους Βησιγότθους γαίες στη Δακία και τη Θράκη. Ως ομόσπονδοι, είχαν δικαίωμα φιλοξενίας [*hospitalitas*] σε κτήματα Ρωμαίων πολιτών, και επίσης μπορούσαν να υπηρετήσουν στον ρωμαϊκό στρατό υπό τους δικούς τους αρχηγούς. Οι Ρωμαίοι δέχτηκαν να καταβάλουν φόρο υποτελείας στους Γότθους και τους εγκατέστησαν ως ενιαία ομάδα σε απαλλασσόμενες της φορολογίας εκτάσεις, αλλά δεν τους παραχώρησαν το δικαίωμα να παντρεύονται Ρωμαίες πολίτιδες.

Το 395 οι Ούνοι πέρασαν τον Δούναβη και ανάγκασαν τους Βησιγότθους να κινηθούν προς την Κωνσταντινούπολη. Οι Βησιγότθοι συνομολόγησαν νέα συμφωνία με τους Ρωμαίους και αυτή τη φορά εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία. Αμέσως μετά το 400, για κάποιους λόγους που εξακολουθούν να παραμένουν συγκεχυμένοι, ο Βησιγότθος αρχηγός Αλάριχος οδήγησε μέσω των Βαλκανίων τη φυλή του προς τα δυτικά και έφτασε στην Ιταλία, όπου το 410 λεηλάτησε τη Ρώμη. Το 414 ο γαμπρός και διάδοχός του Ατάουλφος παντρεύτηκε τη Γάλλα Πλακιδία, κόρη του Θεοδοσίου Α' και αδελφή του Ρωμαίου Δυτικού αυτοκράτορα Ονωρίου. Ο Βάλια, ο διάδοχος του Αταούλφου, εξακολουθώντας τυπικά να δρα ως φοιδεράτος των Ρωμαίων, οδήγησε τους Βησιγότθους στην Ισπανία, ελπίζοντας προφανώς να φτάσει στην Αφρική. Το 418 οι Ρωμαίοι ανακάλεσαν τους Βησιγότθους από την Ισπανία και τους παραχώρησαν γαίες ανάμεσα στους ποταμούς Γαρούνα και Λίγηρα στη νοτιοδυτική Γαλλία. Η Τουλούζη (Τολώσα) έγινε πρωτεύουσα των Βησιγότθων. Οι Γότθοι, ακόμα και όταν ήταν φοιδεράτοι των Ρωμαίων, έκαναν επανειλημμένες αλλά άκαρπες απόπειρες να κυριεύσουν την Αρλ (Αρελάτη), την πρωτεύουσα της επαρχίας, αλλά θορυβήθηκαν όταν οι Ρωμαίοι επιχείρησαν αντεπίθεση καταλαμβάνοντας την Τουλούζη.

Η εγκατάσταση των Βησιγότθων στη νοτιοδυτική Γαλατία συνέβαλε στη μετατροπή τους σε εκρωμαϊσμένους γαιοκτήμονες και στην αποξένωσή τους από τους απλούς στρατιώτες της φυλής, που προτίμησαν να συνεχίσουν την περιπλάνηση και τη λεηλασία. Υπό τον βασιλιά τους Εύριχο (466-484), οι Βησιγότθοι εδραίωσαν την εξουσία τους. Παρέμειναν στην Τουλούζη μέχρι που οι Φράγκοι, το 507, τους απώθησαν στην Ισπανία, όπου εγκαταστάθηκαν κυρίως στην περιοχή ανάμεσα στους ποταμούς άνω Έβρο και Τάγο. Εκεί ήρθαν σε επαφή με άλλους Βησιγότθους, που οι πρόγονοί τους παρέμειναν στην κοιλάδα του Έβρου ακόμα και μετά το 418, όταν η υπόλοιπη φυλή επέστρεψε στη Γαλλία. Οι Γότθοι της Ιβηρικής είχαν πολεμήσει κατά των Βανδάλων, των Αλανών και των Σουηβών, δηλαδή των γερμανικών φυλών που το 406 είχαν διαβεί τη μεθόριο του Ρήνου κοντά στη Μαγεντία. Το 409 οι ομάδες αυτές είχαν πια φτάσει στην Ισπανία, αλλά οι Βάνδαλοι και ορισμένοι Αλανοί προχώρησαν στη βόρεια Αφρική, ενώ οι Σουηβοί παρέμειναν στη Γαλικία, στη βορειοδυτική Ισπανία.

Οι Φράγκοι χρειάστηκαν μια γενιά μέχρι να σταθεροποιήσουν τις κατακτήσεις τους, και ορισμένοι Βησιγότθοι παρέμειναν στη Σεπτιμανία, την οποία οι Φράγκοι αποκαλούσαν Γοτθία, κατά μήκος της νοτιοδυτικής ακτής της Μεσογείου. Αλλά το βησιγοτθικό βασίλειο στην Ισπανία ήταν ευπρόσβλητο. Το 554 οι Βυζαντινοί εισέβαλαν και κατέλαβαν μια εκτεταμένη περιοχή. Ο βασιλιάς Λεοβίγιλδος (568-586) νίκησε τους Σουηβούς και ανακατέλαβε το μεγαλύτερο μέρος των εδαφών που είχαν κατακτήσει οι Βυζαντινοί. Ο Ρεκκάρεδος, γιος και διάδοχος του Λεοβίγιλδου, εγκατέλειψε τον αρειανισμό και ασπάστηκε τον ορθόδοξο χριστιανισμό. Η μεταστροφή του διευκόλυνε την αφομοίωση των Βησιγότθων και των εκρωμαϊσμένων Ιβήρων, αλλά προκάλεσε και οξύτατες αντιδράσεις σε πολλούς ομοφύλους του. Ο Ρεκκάρεδος επίσης συνένωσε σε ενιαίο κώδικα το βησιγοτθικό δίκαιο και το ρωμαϊκό δίκαιο που είχε δώσει ο βασιλιάς Αλάριχος Β' στους Ισπανορωμαίους υπηκόους του το 506. Ο κώδικας αυτός, που εκδόθηκε γύρω στο 654 με τον τίτλο *Βιβλίο των κρίσεων* (*Liber judiciorum*), έγινε πιο γνωστός από την καστιλλιάνικη μετάφρασή του του

13ου αιώνα ως *Fuero Juzgo.* Η μουσουλμανική εισβολή στις αρχές του 8ου αιώνα σήμανε το τέλος του βησιγοτθικού βασιλείου στην Ισπανία.

Επειδή οι Γότθοι προκαλούσαν τον όλεθρο, οι Ρωμαίοι συγγραφείς ασχολήθηκαν πολύ μαζί τους. Πράγματι, απ' όλες τις μεγάλες γερμανικές φυλές, μόνον οι Βάνδαλοι φαίνεται να άφησαν στους λαούς μεταξύ των οποίων μετακινήθηκαν μονιμότερα ίχνη απ' ό,τι οι Βησιγότθοι. Οι Γότθοι ήταν νομάδες και απέφευγαν τη μαζική εγκατάσταση σε κάποια περιοχή. Ακόμα και στην Ισπανία, όπου παρέμειναν περισσότερο, κυβέρνησαν ως ελίτ πολεμιστών. Αν και άλλες φυλές διατήρησαν νομικές διακρίσεις μεταξύ των μελών τους και των Ρωμαίων, οι Βησιγότθοι απαγόρευαν ακόμα και τις επιγαμίες με τον ρωμαϊκό πληθυσμό μέχρι το 580 περίπου. Η γλώσσα των Βησιγότθων είχε εξαφανιστεί πολύ πριν από τη μουσουλμανική κατάκτηση και αφομοιώθηκε από τις ρομανικές διαλέκτους των υπηκόων τους· έτσι, ελάχιστες γοτθικές λέξεις επιβίωσαν στη γαλλική ή την ισπανική γλώσσα. Τα ρωμαϊκά τοπωνύμια διατηρήθηκαν στην Ισπανία, σαν να μην είχαν ποτέ περάσει από εκεί οι Σουηβοί και οι Βησιγότθοι· μόνον η μουσουλμανική κατοχή, μετά το 711, επέφερε σημαντικές αλλαγές.

Οι Οστρογότθοι

Ελάχιστα γνωρίζουμε για τους Οστρογότθους από το 375 μέχρι την προέλαση των Ούνων του Αττίλα προς τη Δύση το 451. Μετά το θάνατο του Αττίλα, το 453, οι Οστρογότθοι παρέμειναν πιστοί στους Ούνους και απωθήθηκαν στη ρωμαϊκή Παννονία, όπου έγιναν φοιδεράτοι των Ρωμαίων και ίδρυσαν τρία βασίλεια. Ο Θεοδώριχος, ο πιο επιφανής βασιλιάς τους, ήταν γιος του ηγεμόνα του δυτικότερου οστρογοτθικού βασιλείου, και ίσως η μητέρα του να ήταν Ρωμαία. Πέρασε τα εφηβικά του χρόνια ως όμηρος στην Κωνσταντινούπολη για να εξασφαλιστεί η καλή διαγωγή της φυλής του, και ήταν φανερό ότι εκεί δέχτηκε ισχυρή ρωμαϊκή επίδραση. Το 469 ο πατέρας του έγινε βασιλιάς ολόκληρης της φυλής, και ο Θεοδώριχος τον διαδέχτηκε το 474. Αν και ορισμένες δυνάμεις Οστρογότθων κινήθηκαν αργότερα προς τα δυτικά, οι περισσότεροι παρέμειναν στα Βαλκάνια και στην Ελλάδα από το 473 ως το 488.

Ο Θεοδώριχος ήταν τον περισσότερο καιρό, αλλά όχι πάντα, σύμμαχος του ανατολικού Ρωμαίου αυτοκράτορα Ζήνωνα (474-491), που το 476 του απένειμε τον τίτλο του πατρικίου και το 484 του υπάτου. Το 487 όμως ο Θεοδώριχος επιχείρησε να αποκλείσει την Κωνσταντινούπολη και έτσι ο Ζήνων αποφάσισε να στείλει τον απείθαρχο σύμμαχό του στη Δύση για να πολεμήσει κατά του Οδοάκρου, που ηγεμόνευε στην Ιταλία μετά την εκθρόνιση του τελευταίου Δυτικού αυτοκράτορα το 476. Υποτίθεται ότι ο Θεοδώριχος θα ανέτρεπε τον Οδόακρο, και στη συνέχεια θα κρατούσε την Ιταλία για λογαριασμό του αυτοκράτορα μέχρι την άφιξη του ίδιου του Ζήνωνα. Οι δυνάμεις του Θεοδωρίχου δεν συνάντησαν σοβαρή αντίσταση. Το 493 έγιναν διαπραγματεύσεις για τη σύναψη μιας συνθήκης ειρήνης, σύμφωνα με την οποία ο Οδόακρος και Θεοδώριχος θα συγκυβερνούσαν ως αντιβασιλείς, αλλά στο συμπόσιο που ακολούθησε για την επισφράγιση της συνθήκης, ο Θεοδώριχος σκότωσε τον Οδόακρο με τα ίδια του τα χέρια.

Στην πραγματικότητα, ο Θεοδώριχος ήταν βασιλιάς της Ιταλίας, αν και πάντα φρόντιζε να χρονολογεί τα χρόνια της βασιλείας του σύμφωνα με τα έτη βασιλείας των αυτοκρατόρων. Αν και λίγα πράγματα από το παρελθόν του Θεοδωρίχου, με εξαίρεση τα εφηβικά του χρόνια στην Κωνσταντινούπολη, δηλώνουν ιδιαίτερη συμπάθεια για τους Ρωμαίους —στα νιάτα του μάλιστα φαίνεται πως ήταν διπρόσωπος και φίλερις, ακόμα και σύμφωνα με τα χαλαρά πρότυπα της εποχής του— ωστόσο επιχείρησε να εγκαθιδρύσει στην Ιταλία ένα καθεστώς που θα έκανε διάκριση μεταξύ Γότθων και Ρωμαίων. Επονομάστηκε «Μέγας»· εντούτοις, η οστρογοτθική κυριαρχία στην Ιταλία ήταν η πιο βραχύβια σε σύγκριση με τη διάρκεια όλων των άλλων μεγάλων γερμανικών βασιλείων.

Ο Θεοδώριχος εξέδωσε έναν εδαφικό νομικό κώδικα, βασισμένο σε παραλλαγή των ρωμαϊκών εθίμων· κανένας αυτοτελής οστρογοτθικός νόμος δεν σώζεται. Ανοικοδόμησε τα δημόσια κτίρια και τα τείχη των πόλεων, με ιδιαίτερα εντυπωσιακά αποτελέσματα στη Ραβέννα, όπου βρισκόταν η κύρια κατοικία του. Αξιοποίησε το θεσμό της «φιλοξενίας» για την είσπραξη του ενός τρίτου των έγγειων φόρων της Ιταλίας ώστε να συντηρεί τα στρατεύματά του. Οι Γότθοι περιφρουρούσαν ευπρόσβλητες περιοχές, και για τη συντήρησή τους επιβαρύνονταν συγκεκριμένες γαιοκτησίες. Ο Θεοδώριχος παντρεύτηκε μια κόρη του Φράγκου βασιλιά Χλωδοβίκου. Το μεγαλεπήβολο σχέδιό του για την ένωση των Οστρογότθων και των Βησιγότθων ματαιώθηκε όταν πάντρεψε την κόρη του με τον άτυχο Βησιγότθο βασιλιά Αλάριχο Β'. Μάλιστα, το 511 ο Θεοδώριχος έλαβε το βησιγοτθικό στέμμα για λογαριασμό του νεαρού εγγονού του, φαίνεται όμως ότι οι Βησιγότθοι εχθρεύονταν τους Οστρογότθους περισσότερο απ' ό,τι οι Ρωμαίοι. Στα τέλη της βασιλείας του ο Θεοδώριχος, που ήταν αρειανός χριστιανός, άρχισε να αμφιβάλλει για τη νομιμοφροσύνη των ορθόδοξων Ρωμαίων υπηκόων του. Έτσι, εξετέλεσε τον Βοήθιο, πρώτο αξιωματούχο του βασιλείου του, με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας, και άσκησε διώξεις κατά των νικαιανών χριστιανών, των Εβραίων και των ειδωλολατρών.

Ο Θεοδώριχος πέθανε το 526 χωρίς να αφήσει άρρενα διάδοχο. Η Αμαλασούνθα, κόρη του και εγγονή του Χλωδοβίκου, κυβέρνησε ως κηδεμόνας του γιου της Αθαλαρίχου (526-534). Ήταν ικανή και θαρραλέα, αλλά δεν μπόρεσε να εξασφαλίσει την ισχυρή στρατιωτική ηγεσία από την οποία εξαρτιόταν το στέμμα. Η αντιρωμαϊκή ομάδα στους κόλπους των αριστοκρατών κατέλαβε την εξουσία και το 534 δολοφόνησε την Αμαλασούνθα. Αυτό ήταν και το πρόσχημα που χρησιμοποίησε ο Βυζαντινός αυτοκράτορας Ιουστινιανός για να στείλει τον επόμενο χρόνο μια στρατιά να καταλάβει την Ιταλία. Καθώς πολλοί ευγενείς της φυλής τους προτιμούσαν τους Ρωμαίους, οι Οστρογότθοι ποτέ δεν κατάφεραν να αντιτάξουν κοινό μέτωπο κατά των Βυζαντινών εισβολέων. Οι τελευταίοι τους βασιλιάδες, ιδίως ο Τοτίλας (541-552), ήταν αξιόλογοι ηγέτες αλλά το 555 η οστρογοτθική αντίσταση κατά των Βυζαντινών είχε οριστικά καμφθεί. Από τότε και ως τα τέλη του 11ου αιώνα, η Ανατολική αυτοκρατορία κυριάρχησε σε μεγάλο μέρος της Ιταλίας.

Έτσι, οι Οστρογότθοι, όπως και οι Βησιγότθοι, δεν κατάφεραν να αφήσουν τα σημάδια τους στις περιοχές απ' όπου πέρασαν. Ο πολιτικός χάρτης της Ευρώπης διαμορφώθηκε από τις μεγαλύτερες φυλές, που παρέμειναν πλησιέστερα στις πατρογονικές εστίες τους, πέρα από τον Ρήνο και κατά μήκος των ακτών της Βόρειας Θάλασσας. Αυτές οι φυλές ήρθαν ως καλλιεργητές γης αλλά και ως πολεμιστές: οι Λομβαρδοί στην Ιταλία, οι Φράγκοι στη Γαλλία και τη δυτική Γερμανία, οι Άγγλοι και οι Σάξονες στη Βρετανία. Μάλιστα, φραγκικοί και σαξονικοί πληθυσμοί είχαν ήδη εγκατασταθεί μαζικά ως αγρότες σε ρωμαϊκές εκτάσεις προτού καταφθάσουν οι βασιλιάδες τους.

Η κατάρρευση της μεθορίου του Ρήνου

Οι Βησιγότθοι και οι Οστρογότθοι ήταν φυλή του Δούναβη που διείσδυσαν στην Ανατολική αυτοκρατορία. Πιο δυτικά και προς τα βόρεια, διάφορες φυλές κατέλυσαν το 406 τη μεθόριο του Ρήνου και βαθμιαία προέλασαν με κατεύθυνση τη Δύση. Αν και μια από αυτές τις φυλές, οι Βουργουνδοί, έπαιξε σημαντικό ρόλο, η παρουσία των περισσότερων ήταν εφήμερη όπως των Γότθων.

Οι Αλανοί διείσδυσαν στη ρωμαϊκή επικράτεια σε δύο ομάδες. Ορισμένοι εγκαταστάθηκαν ως φοιδεράτοι γύρω από την Ορλεάνη και τη Βαλάνς, ενώ άλλοι προέλασαν στην Ισπανία όπου φαίνεται ότι ενώθηκαν με τους Βανδάλους. Ήδη το 409 οι Βάνδαλοι είχαν φτάσει στη βόρεια Ισπανία. Κάτω από την πίεση των Βησιγότθων, πέρασαν το 429 στη βόρεια Αφρική όπου το 439 ο βασιλιάς τους Γιζέριχος (428-477) κατέλαβε τη ρωμαϊκή επαρχία της Αφρικής. Οι Βάνδαλοι, που ήταν αρειανοί χριστιανοί, εγκαθίδρυσαν ένα καθεστώς σκληρής εκμετάλλευσης —αν και η κακή

τους φήμη φαίνεται να οφείλεται στις διώξεις που άσκησαν κατά των ορθόδοξων χριστιανών. Σε αντίθεση με τους περισσότερους Γερμανούς, οι Βάνδαλοι ήταν έμπειροι ναυτικοί. Αφού ενήργησαν επιδρομές στα παράκτια νησιά της Ιταλίας, κατάφεραν το 455 να λεηλατήσουν την ίδια τη Ρώμη. Η ισχύς τους εξασθένησε απότομα μετά το θάνατο του Γιζερίχου, και έτσι το 533 πρόβαλαν ελάχιστη αντίσταση στον βυζαντινό στρατό. Οι Αλαμανοί, η τρίτη φυλή που συνδέεται με την κατάρρευση της μεθορίου του Ρήνου το 406, ήταν συγγενείς των Σουηβών, αλλά πολλοί παρέμειναν στη Γερμανία, στην περιοχή κοντά στη συμβολή των ποταμών Ρήνου και Μάιν. Συνέχισαν να μετακινούνται νοτιοδυτικά μέχρι που οι Φράγκοι, υπό τον Χλωδοβίκο, τους απώθησαν το 496 πίσω στη Γερμανία. Μέχρι τον 8ο αιώνα δεν είχαν αφομοιωθεί από τη Φραγκική αυτοκρατορία.

Οι Βουργουνδοί επέδειξαν περισσότερη επιμονή, αν και τελικά υπέκυψαν και αυτοί στους Φράγκους. Μετά την εγκατάστασή τους, τον 3ο αιώνα, κατά μήκος της κοιλάδας του Μάιν, παρέμειναν αθόρυβοι μέχρι που πέρασαν τον Ρήνο. Ποτέ δεν απομακρύνθηκαν από τη Γερμανία και τη νοτιοανατολική Γαλατία. Κατέλαβαν τη Βορμς (Βορματία), το Σπάγιερ και το Στρασβούργο, και οι Ρωμαίοι τους έκαναν φοιδεράτους τους και αναγνώρισαν τις κατακτήσεις τους. Μετά την ήττα τους από τους Ούνους, το 437, οι Ρωμαίοι τους εγκατέστησαν στις όχθες της λίμνης της Γενεύης· από εκεί οι Βουργουνδοι επεξέτειναν βαθμιαία την κυριαρχία τους κατά μήκος του ποταμού Ροδανού. Στη διάρκεια της βασιλείας του Γονδεβαύδου (474-516), το βουργουνδικό βασίλειο έφτασε στο απόγειο της ισχύος του, εκτεινόμενο από τις οροσειρές του Ιούρα και των Άλπεων μέχρι τον Ροδανό και τον άνω Λίγηρα. Επί ένα σύντομο χρονικό διάστημα, οι Βουργουνδοι κυριάρχησαν στην Προβηγκία, αλλά σύντομα εκτοπίστηκαν από τους Οστρογότθους.

Οι Φράγκοι

Τα επιτεύγματα των Φράγκων, οι οποίοι για πρώτη φορά μνημονεύονται σε ρωμαϊκές πηγές στα τέλη του 3ου αιώνα, αποτέλεσαν τη βάση για την οικοδόμηση ενός νέου πολιτισμού. Ήδη τον 4ο αιώνα, ορισμένοι Φράγκοι είχαν εγκατασταθεί ως *laeti* στις Κάτω Χώρες. Μετά το 270, όταν οι Ρωμαίοι εγκατέλειψαν τη μεθόριο βόρεια του Ξάντεν, άλλοι Φράγκοι πέρασαν τον Ρήνο και κατέλαβαν εγκαταλελειμμένες γαίες. Όπως οι Βησιγότθοι, έτσι και οι Φράγκοι είχαν δημιουργήσει ένα δίκτυο από χωριά, χαλαρά συνδεδεμένα με οργανώσεις φυλών στις οποίες κυριαρχούσαν οι πολεμιστές.

Στα χρόνια της βασιλείας του Κωνσταντίνου πολυάριθμοι Φράγκοι υπηρέτησαν στον ρωμαϊκό στρατό. Στα τέλη του 4ου αιώνα, ο φράγκος Ριχίμερος έγινε αρχιστράτηγος στην Ανατολική αυτοκρατορία, ενώ ο ανιψιός του Αρβογάστης ήταν στρατηγός στη Δυτική. Ωστόσο, τον 5ο αιώνα η επιρροή των Φράγκων στους Ρωμαίους εξασθένησε. Οι Φράγκοι δεν συγκαταλέγονταν στα φύλα που διάβηκαν τον Ρήνο στο διάστημα 406-407. Έτσι, αντιπροσώπευαν πολύ μικρότερη απειλή για τους Ρωμαίους απ' ό,τι οι Βησιγότθοι και οι Βουργουνδοί, αν και οι Φράγκοι της Ρηνανίας, που η επικράτειά τους είχε επίκεντρο την Κολονία, ίσως διατέλεσαν σε κάποια φάση φοιδεράτοι.

Δύο ήταν οι μεγάλες φυλετικές υποομάδες. Οι Σάλιοι (από το λατινικό *sal*), που υπό την ηγεσία του Χλωδοβίκου κυριάρχησαν στη φυλή και στην υπόλοιπη βορειοδυτική Ευρώπη, αρχικά ήταν ασθενέστεροι από τους Φράγκους του Ρήνου, που από τον 8ο αιώνα αποκαλούνταν Ριπουάριοι [από το λατινικό *ripa,* όχθη]. Ο Μεροβαίος, που έδωσε το όνομά του στη μεροβίγγεια δυναστεία η οποία ηγεμόνευε στη φυλή μέχρι το 751, μάλλον ήταν παππούς του Χλωδοβίκου. Ο πατέρας του Χλωδοβίκου Χιλδέριχος, ο τελευταίος Φράγκος σύμμαχος των Ρωμαίων, είχε έδρα της εξουσίας του το Τουρναί.

Ο Χλωδοβίκος (481-511) επεκτάθηκε προς τα νότια και εγκατέστησε την πρωτεύουσά του στη Σουασσόν και αργότερα τη μετέφερε στο Παρίσι. Ο χαρακτήρας του Χλωδοβίκου περιγράφεται με

ζωντάνια στην *Ιστορία των Φράγκων* [*Historia Francorum*] του Γρηγορίου της Τουρ, ενός Γαλατορωμαίου από την Ωβέρνη, που το 573 διαδέχτηκε τον εξάδελφό του στο αξίωμα του επισκόπου της Τουρ και πέθανε το 594. Για τα συμβάντα πριν από την εποχή του, ο Γρηγόριος στηρίχτηκε στην προφορική παράδοση και πιθανόν σε γραπτά τεκμήρια, που όμως δεν σώζονται. Καθώς τα κείμενά του είναι η μοναδική μας πηγή, πολλοί ισχυρισμοί του παραμένουν ανεπιβεβαίωτοι.

Η προσωπογραφία του Χλωδοβίκου από τον Γρηγόριο χρωματίζεται από το γεγονός ότι ήταν ο μόνος από τους χριστιανούς Γερμανούς βασιλιάδες στην ηπειρωτική Ευρώπη εκείνης της εποχής ο οποίος ασπάστηκε την ορθοδοξία και όχι τον αρειανισμό. Ο Χλωδοβίκος προχώρησε σ' αυτή την καθοριστικής σημασίας κίνηση αφότου ο Θεός των χριστιανών εισάκουσε την προσευχή του και του χάρισε τη νίκη σε μια μάχη κατά των Αλαμανών —ένα περιστατικό που θυμίζει έντονα τη μεταστροφή του Κωνσταντίνου στο πεδίο της μάχης. Ύστερα, όπως συνήθιζαν οι Γερμανοί ηγεμόνες, ο Χλωδοβίκος επέβαλε τη νέα του θρησκεία στη φυλή του. Η ενέργεια αυτή συνέβαλε στη νομιμοποίησή του στα μάτια των Γαλατορωμαίων υπηκόων του, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν ορθόδοξοι χριστιανοί, και του προσέφερε ένα πρόσχημα για να στραφεί εναντίων ορισμένων Γερμανών ηγεμόνων, που οι πληθυσμοί τους κατοικούσαν νοτιότερα, με το επιχείρημα ότι είχαν ασπαστεί τον αρειανισμό. Το 507, στην πιο γνωστή εκστρατεία του αυτού του τύπου, απώθησε τους Βησιγότθους, με τους οποίους οι σχέσεις ήταν τεταμένες τουλάχιστον από το 496 στην Ισπανία. Ο Χλωδοβίκος διέλυσε θύλακες αντίστασης των Ρωμαίων στη Δύση και μετά ένωσε τους Φράγκους υπό την ηγεσία του, οργανώνοντας δολοφονίες των αντιπάλων του, κυρίως του βασιλιά των Φράγκων της Ρηνανίας Σιγιβέρτου του *Χωλού*.

Οι απόγονοι του Χλωδοβίκου συνέχισαν τις κατακτήσεις. Ο αρειανισμός των Βουργουνδών προσέφερε στους Φράγκους το πρόσχημα για να τους επιτεθούν στις αρχές του 6ου αιώνα. Στην αρχή, ο Χλωδοβίκος δεν μπόρεσε να τους υποτάξει, κι έτσι συμμάχησε μαζί τους κατά των Βησιγότθων. Η αναχώρηση όμως των Βησιγότθων για την Ισπανία απομάκρυνε τη μόνη άλλη δύναμη στη Γαλατία που θα μπορούσε να αναχαιτίσει τους Φράγκους. Το 523 η επίθεση των Φράγκων κατά των Βουργουνδών είχε ήδη κλιμακωθεί, και το 534 ο γιος του Χλωδοβίκου Θευδεβέρτος προσάρτησε τα εδάφη τους. Μετά την αναχώρηση των Βησιγότθων, οι Φράγκοι δεν μπόρεσαν να εποικίσουν ή να κυβερνήσουν τη νοτιοδυτική Γαλλία· έτσι, η Βουργουνδία ήταν το μοναδικό τμήμα του βασιλείου τους όπου κατοικούσε ένας κυρίως γαλατορωμαϊκός πληθυσμός. Καθώς η φραγκική βασιλική εξουσία συνήθως μοιραζόταν σε όλους τους γιους του εκλιπόντος μονάρχη, η Βουργουνδία συχνά είχε τον δικό της βασιλιά, ακόμα και μετά τη συγχώνευσή της με τη Φραγκική αυτοκρατορία.

Πιο νότια και ανατολικά, οι Φράγκοι σημείωσαν μικρότερη επιτυχία. Το 536 οι Οστρογότθοι, μες στην απόγνωσή τους, παραχώρησαν στους Φράγκους την Προβηγκία με αντάλλαγμα τη φραγκική βοήθεια κατά των Βυζαντινών. Μέχρι τις αρχές του 7ου αιώνα, διάφοροι Φράγκοι ηγεμόνες εξεστράτευσαν στην Ιταλία, αλλά ως τον 8ο αιώνα δεν είχαν σταθεί ικανοί να διοικήσουν με αποτελεσματικότητα την Προβηγκία. Από τις γερμανικές φυλές ανατολικά του Ρήνου, οι Φράγκοι καθυπέταξαν τους Θουριγγούς, αλλά το μόνο που είχαν καταφέρει μέχρι την καρολίγγεια περίοδο ήταν να ασκήσουν ονομαστική επικυριαρχία στους Αλαμανούς και τους Βαυαρούς.

Γη και εξουσία: Φράγκοι βασιλιάδες και ευγενείς κατά τον 6ο και τον 7ο αιώνα

Μετά το θάνατο του Χλωδοβίκου το 511, το βασίλειό του διαμοιράστηκε στους τέσσερις γιους του. Ορισμένοι θεωρούν τις συχνές διαιρέσεις του φραγκικού βασιλείου σημάδι παρακμής, αλλά μια τέτοια εκτίμηση αντανακλά τη σύγχρονη αντίληψη ότι το ενιαίο «εθνικό» κράτος είναι η φυσιολογική μορφή πολιτικής οργάνωσης. Στην πραγματικότητα, το ενιαίο κράτος ήταν μια

καινοτομία και για τους Φράγκους του Χλωδοβίκου επειδή η φυλή ήταν μια συσσωμάτωση επιμέρους ομάδων που τις ένωνε μόνο η στρατιωτική του ισχύς. Κανείς ηγέτης εκείνη την εποχή δεν διέθετε το θεσμικό πλαίσιο που θα του επέτρεπε να κυβερνήσει μια περιοχή τόσο εκτεταμένη όσο το φραγκικό βασίλειο. Ακόμα και οι πιο ισχυροί βασιλιάδες, όπως ο Χλωδοβίκος και ο Καρλομάγνος, ήταν αναγκασμένοι να στηρίζονται στην εξουσία των τοπικών ηγεμόνων που θα ήταν πιστοί στο πρόσωπο του βασιλιά.

Το βασίλειο του Χλωδοβίκου επανενώθηκε προσωρινά στο διάστημα 558-567 και μετά χωρίστηκε σε αυτοτελή βασίλεια. Η *Ιστορία* του Γρηγορίου της Τουρ απεικονίζει με παραστατικές λεπτομέρειες τους εμφυλίους πολέμους μεταξύ των απογόνων του Χλωδοβίκου στα τέλη του 6ου αιώνα. Τον 7ο αιώνα οι μεγάλες εδαφικές υποδιαιρέσεις είχαν ονομαστεί Νευστρία, Βουργουνδία και Αυστρασία. Σε πολύ γενικές γραμμές, η Νευστρία αποτελούνταν από περιοχές του Σηκουάνα και του Λίγηρα στη βορειοδυτική Γαλλία, η Βουργουνδία ήταν το παλαιό ομώνυμο βασίλειο, ενώ η Αυστρασία, στα βορειοανατολικά, περιλάμβανε τις νότιες Κάτω Χώρες και μια έκταση ανατολικά του Ρήνου. Με εξαίρεση τις περιόδους της βασιλείας του Κλοθαρίου Β' (613-623) και του Δαγοβέρτου (629-639), αυτή η διαίρεση διατηρήθηκε από το 567 ως το 679.

Οι γυναίκες έπαιζαν ενεργό ρόλο στην πολιτική ζωή των Φράγκων. Μια Μεροβίγγεια βασίλισσα προτίμησε να δολοφονηθούν οι εγγονοί της παρά να επιτρέψει στους αντιπάλους τους να τους κόψουν τα μακριά μαλλιά τους, σύμβολο της βασιλικής εξουσίας. Η αγριότητα των αδελφοκτόνων συγκρούσεων μετά το 584 οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, στην αντιπαλότητα ανάμεσα σε δύο βασίλισσες: στη Βρουγχίλδη —κόρη ενός Βησιγότθου βασιλιά και χήρα του βασιλιά της Αυστρασίας Σιγιβέρτου— και στη Φρεδεγόνδη, ερωμένη και μετέπειτα σύζυγο (που διαδέχτηκε την αδελφή της Βρουγχίλδης) του Χιλπερίχου Α' της Νευστρίας, αδελφού του Σιγιβέρτου. Μετά το 529, η Βρουγχίλδη κυριάρχησε στη Βουργουνδία και την Αυστρασία, καθώς αυτή κατείχε ουσιαστικά την εξουσία ενώ παρέπαιαν οι θρόνοι των γιων και των εγγονών της. Η βεντέτα ανάμεσα στις δύο βασίλισσες, που σφραγίστηκε από ανείπωτες ωμότητες και από τις δύο πλευρές, συνεχίστηκε μέχρι το 613, όταν εξετέλεσαν την ηλικιωμένη πλέον Βρουγχίλδη δένοντας τα άκρα της σε τέσσερα άλογα που μαστιγώθηκαν ώστε να ορμήσουν προς διαφορετικές κατευθύνσεις.

Η Βρουγχίλδη ηττήθηκε από μια συμμαχία Φράγκων ευγενών που δυσφορούσαν με τη συγκέντρωση της εξουσίας στα χέρια των μοναρχών. Η ειρηνευτική συμφωνία του 613 υποχρέωσε τον βασιλιά Κλοθάριο Β' να επιλέξει τους κόμητές του από τους αριστοκράτες γαιοκτήμονες της περιοχής που τους είχε παραχωρηθεί, αλλά αυτή η ενέργεια μάλλον ήταν η επικύρωση μιας ήδη καθιερωμένης πρακτικής. Επιπλέον, ο Κλοθάριος συμφώνησε ότι η Νευστρία, η Βουργουνδία και η Αυστρασία θα είχαν η καθεμιά τον δικό της μαγιορδόμο [αυλάρχη, επόπτη του παλατιού], που θα ασκούσε χρέη αντιβασιλιά. Με αυτό το διάταγμα ολοκληρώνεται η μεταβίβαση της εξουσίας από την πολύ εξασθενημένη φραγκική μοναρχία σε έναν όμιλο ισχυρών, που από ομάδες πολεμιστών εξελίχθηκαν σε αριστοκρατία που στηριζόταν κυρίως στη γη. Κι ενώ ακριβώς η γη γινόταν η βάση της αριστοκρατικής εξουσίας, οι Φράγκοι βασιλιάδες, σε αντίθεση με τους γαιοκτήμονες, ήταν πολύ απασχολημένοι με τις εμφύλιες συρράξεις ώστε να ασχοληθούν με την κατάκτηση νέων εδαφών.

Οι μαγιορδόμοι ήταν ηγέτες φατριών στους κόλπους της φραγκικής αριστοκρατίας και ταυτόχρονα είχαν τον βασιλιά υπό τον έλεγχό τους. Οι βασιλικές κτήσεις συρρικνώθηκαν λόγω των παραχωρήσεων γαιών στις εκκλησίες και των δωρεών για ανταμοιβή πιστής υπηρεσίας, ιδίως μετά το 639. Οι περισσότεροι Μεροβίγγειοι βασιλιάδες ήταν ανίκανοι ή ανήλικοι και οι αυλάρχες ουσιαστικά ασκούσαν περισσότερη εξουσία από τους μονάρχες, εφόσον ήταν σε θέση να δρουν εν ονόματι του βασιλιά ενώ στην πραγματικότητα ενίσχυαν τη δική τους θέση.

Έτσι, ενώ τον 6ο αιώνα οι κρίσιμοι αγώνες για την εξουσία διεξάγονταν ανάμεσα στους βασιλιάδες που ήταν απόγονοι του Χλωδοβίκου, τον 7ο αιώνα οι αγώνες αυτοί συνδέθηκαν με τους

μαγιορδόμους και τις φατρίες των ευγενών. Η διαπάλη αυτή ολοένα και περισσότερο έπαιρνε τη μορφή εδαφικών συγκρούσεων μεταξύ των ευγενών και των μαγιορδόμων της Αυστρασίας, της Βουργουνδίας και της Νευστρίας. Ωστόσο, το 687 ο Πεπίνος του Εριστάλ, μαγιορδόμος της Αυστρασίας και απόγονος του αγίου Αρνούλφου, επισκόπου του Μετς, νίκησε τους αντιπάλους του στη μάχη του Τερτρύ και σύντομα έγινε μαγιορδόμος ολόκληρου του φραγκικού βασιλείου, όπου από το 679 ηγεμόνευε ένας μόνο βασιλιάς. Ως προς την εθνική της σύνθεση, η Αυστρασία ήταν το πιο αμιγές φραγκικό βασίλειο και τα δικά της συμφέροντα κυριάρχησαν στο εκ νέου ενωμένο βασίλειο. Ο Πεπίνος ήταν προπάππος του Καρλομάγνου.

Ρωμαϊκή και πρώιμη μεσαιωνική Βρετανία: Άγγλοι, Σάξονες και Γιούτες;

Το αποτύπωμα του ρωμαϊκού πολιτισμού στην Αγγλία ήταν πιο αχνό απ' ό,τι στο βόρειο τμήμα της ηπειρωτικής Ευρώπης. Τη δεκαετία του 80 η ρωμαϊκή στρατιωτική παρουσία στη νοτιοανατολική Βρετανία είχε πια εξασθενήσει, και στη συνέχεια οι Ρωμαίοι προωθήθηκαν πιο δυτικά και βόρεια. Ίδρυσαν δύο επαρχίες, που τον 4ο αιώνα υποδιαιρέθηκαν σε τέσσερις, και δεκατρείς πόλεις κράτη, που συνήθως συνέπιπταν με τα όρια των κελτικών φυλών. Ανοίχτηκαν δρόμοι και οι Ρωμαίοι γαιοκτήμονες εγκαταστάθηκαν σε «επαύλεις» (*villae*). Οι αυτοκράτορες διατήρησαν μεγάλες γαιοκτησίες στην κεντρική Αγγλία και στις ελώδεις περιοχές της Ανατολικής Αγγλίας που τους εφοδίαζαν με σιτηρά ως φόρο υποτελείας.

Αρχικά η σοβαρότερη απειλή για τη ρωμαϊκή κυριαρχία προερχόταν από τις κελτικές φυλές στη Σκοτία. Από τα τέλη του 2ου αιώνα εντάθηκε η πειρατεία κατά μήκος της ανατολικής ακτής. Στη διάρκεια του 3ου αιώνα, δημιουργήθηκε μια γραμμή από οχυρά ανάμεσα στη νήσο Ουάιτ και τον ποταμό Ουώς υπό έναν κόμη της σαξονικής ακτής. Φαίνεται όμως πως οι αναστατώσεις του 3ου αιώνα έπληξαν λιγότερο τη Βρετανία απ' ό,τι την ευρωπαϊκή ενδοχώρα. Η κατάσταση επιδεινώθηκε μετά το 367, όταν οι κελτικής καταγωγής Πίκτοι και οι Σκότοι εξαπέλυσαν μια συντονισμένη επίθεση μαζί με τους Σάξονες πειρατές. Οι Ρωμαίοι άρχισαν να παραχωρούν στους Σάξονες εδάφη στη Βρετανία με αντάλλαγμα την παροχή στρατιωτικής υπηρεσίας. Το 383 ο διοικητής της Βρετανίας στασίασε και κατέφυγε στην ηπειρωτική Ευρώπη, παίρνοντας μαζί του πολλούς από τους εναπομείναντες Ρωμαίους στρατιώτες. Ποτέ δεν επέστρεψαν, και το 410 ό,τι είχε απομείνει απ' αυτές τις λεγεώνες είχε πια υποχωρήσει σε οχυρωμένες θέσεις κατά μήκος του Ρήνου.

Επομένως, οι Γερμανοί είχαν αρκετές επαφές με τη Βρετανία τουλάχιστον επί έναν αιώνα προτού βαρβαρικές ομάδες αρχίσουν να καταφτάνουν εκεί ως έποικοι. Ουσιαστικά, όλες οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τη Βρετανία από το 450 ως το 600 προέρχονται από αρχαιολογικά ευρήματα, τοπωνύμια και μεταγενέστερες γραπτές μαρτυρίες και όλες αυτές οι πηγές επιδέχονται ποικίλες ερμηνείες. Ως τη δεκαετία του 440 παρατηρείται κάποια συνέχεια στην εγκατάσταση του πληθυσμού σε λιγοστές πόλεις, αλλά φαίνεται ότι αργότερα οι πόλεις εγκαταλείφθηκαν επί μια γενιά τουλάχιστον· η πολεοδομική διάταξη των περισσότερων μεσαιωνικών πόλεων που χτίστηκαν σε ρωμαϊκές θέσεις —το Ουίντσεστερ αποτελεί χτυπητή εξαίρεση— δεν παρουσιάζει συγγένεια με την αντίστοιχη ρωμαϊκή. Η ρήξη στην ύπαιθρο ήταν λιγότερο ολοκληρωτική, αλλά μετά το 450 τα ίχνη της ρωμαϊκής παρουσίας είναι ελάχιστα.

Η άμεση συνέπεια της αποχώρησης των Ρωμαίων ήταν το ξεσήκωμα των κελτικών φυλών, που επί πολλά χρόνια καταπιέζονταν από τους Ρωμαίους. Ήδη στη δεκαετία του 430 στο μεγαλύτερο μέρος της Βρετανίας πιθανόν να βασίλευε ο Κέλτης αρχηγός Βορτιγέρνης, ο οποίος, σύμφωνα με μια μεταγενέστερη παράδοση, κάλεσε τους Σάξονες από τη Δανία και τη Γερμανία για να τον συνδράμουν κατά των αντιπάλων του. Το 500, οι Γερμανοί είχαν κυριαρχήσει στη νοτιοανατολική Βρετανία, αλλά η προέλασή τους προς τα δυτικά ανακόπηκε από τον Κέλτη ηγέτη Αυρήλιο

Αμβροσιανό στο όρος Μπάντον, μάλλον κοντά στο Μπαθ. Ο Αυρήλιος Αμβροσιανός σκοτώθηκε σε μια άλλη αναμέτρηση το 516. Από το 600 ήδη το ουαλικό ποίημα *Gododdin* αναφέρεται σε έναν θρυλικό Βρετανό (Κέλτη) ήρωα ονόματι Αρθούρο. Ίσως το αρχέτυπο του θρυλικού Αρθούρου να ήταν ο Αυρήλιος Αμβροσιανός, αν και έχει διατυπωθεί ο ισχυρισμός ότι πρόκειται για τον Βρετόνο Αρθούρο της Ουαλίας, Οι ανασκαφές στο Κάντμπερυ έφεραν στο φως ένα μεγάλο ανάκτορο, το οποίο ορισμένοι ειδικοί ταυτίζουν με το θρυλικό Κάμελοτ, αλλά τίποτα δεν μας επιτρέπει να το συσχετίσουμε με τον βασιλιά Αρθούρο ως ιστορικό πρόσωπο.

Οι Γερμανοί εισβολείς προέλασαν στην ενδοχώρα κατά μήκος των μεγάλων κοιλάδων του Τάμεση, των παραποτάμων που χύνονται στον Ουώς και τον Χάμπερ. Με εξαίρεση τη Σκοτία, την Ουαλία, τις δυτικές εσχατιές της Αγγλίας και την Ιρλανδία (που μέχρι τις σκανδιναβικές επιθέσεις του 9ου αιώνα ήταν εξ ολοκλήρου κελτική), τα κελτικά τοπωνύμια σπανίζουν. Ενώ στην ηπειρωτική Ευρώπη η αποχώρηση των Ρωμαίων φαίνεται ότι σήμανε την επανεμφάνιση μισοξεχασμένων κελτικών κοινωνικών δομών και τύπων αγροτεμαχίων, στη Βρετανία του 5ου αιώνα το φαινόμενο αυτό ήταν προσωρινό. Μετά οι Γερμανοί απορρόφησαν τους Κέλτες και η ρήξη έγινε πληρέστερη.

Η πιο πολύτιμη γραπτή πηγή μας για τη Βρετανία των φυλών είναι η *Εκκλησιαστική ιστορία του αγγλικού λαού* [*Historia ecclesiastica gentis Anglorum*] του Βέδα του Αιδέσιμου που γράφτηκε στις αρχές του 8ου αιώνα. Ο Βέδας μιλά για μια Επταρχία γερμανικών βασιλείων και διακρίνει τους εισβολείς σε Σάξονες (που βασίλευσαν στο Ουέσσεξ, το Σάσσεξ και το Έσσεξ, δηλαδή το δυτικό, το νότιο και το ανατολικό βασίλειο των Σαξόνων), σε Άγγλους (που ηγεμόνευαν στην Ανατολική Αγγλία, τη Μερκία και τη Νορθουμβρία) και σε Γιούτες, που κυριαρχούσαν μόνο στο Κεντ. Οι νομικοί κώδικες του Κεντ είναι παρόμοιοι με των Ριπουάριων Φράγκων, γεγονός που υπονοεί ότι οι Γιούτες μάλλον είχαν έρθει από τη Ρηνανία και όχι από τη Γιουτλάνδη. Οι Σάξονες ήταν βόρειοι Γερμανοί, ενώ οι Άγγλοι πιθανόν να προέρχονταν από τη Φρισία (τη σημερινή βόρεια Ολλανδία).

Έτσι, οι Σάξονες βασίλευαν στις πιο νότιες και δυτικές περιοχές. Προφανώς, έφτασαν κατευθείαν από τα παράλια και προήλασαν κατά μήκος του Τάμεση, ενώ οι Άγγλοι, που κυριαρχούσαν στην κεντρική Αγγλία, έφτασαν ως εκεί ακολουθώντας τους ποταμούς Ουώς και Χάμπερ. Τον 7ο αιώνα η Επταρχία είχε γίνει στην πραγματικότητα Τριαρχία. Το Ουέσσεξ είχε απορροφήσει το Έσσεξ και το Σάσσεξ. Η Μερκία ήταν ένα πολύγλωσσο βασίλειο της κεντρικής Αγγλίας, που όπως και το Ουέσσεξ διεκδικούσε την ηγεμονία στο Κεντ. Η Νορθουμβρία, το λιγότερο οργανωμένο από τα τρία βασίλεια, βρισκόταν βόρεια του ποταμού Χάμπερ. Ήταν η περιοχή που εποικίστηκε τελευταία· τελικά οι Άγγλοι κυριάρχησαν εκεί μόνο γύρω στο 600, και η Νορθουμβρία δημιουργήθηκε από την βίαιη ένωση δύο μικρότερων βασιλείων, του Ντέιρα στον Νότο και της Βερνικίας στο Γιορκσάιρ. Ήδη στα τέλη του 7ου αιώνα οι Νορθούμβριοι είχαν επεκταθεί μέχρι τη βόρεια Σκοτία, αλλά μετά την ήττα τους από τους Σκότους το 685 αναγκάστηκαν να οπισθοχωρήσουν στη γραμμή του τείχους του Αντωνίνου.

Πιο νότια, η εδραίωση των βασιλείων της Επταρχίας ήταν εξίσου αργή. Ο αρχαιότερος σημαντικός σαξονικός οικισμός στη διάρκεια του 5ου αιώνα πιθανόν να βρισκόταν στο Ουέσσεξ, αλλά μόνο στα τέλη του 7ου αιώνα οι Σάξονες έφτασαν στο Έξετερ, που έγινε η δυτική μεθόριός τους. Η Μερκία μορφοποιήθηκε τον 7ο αιώνα, σε περίοδο στρατιωτικής ανάκαμψης των Κελτών. Τα ταφικά ευρήματα και τα τοπωνύμια, σε συνδυασμό με τις οχυρώσεις, φανερώνουν ότι στην περιοχή είχαν διεξαχθεί σοβαρές συγκρούσεις. Η Μερκία, στην οποία ανήκαν τριάντα περίπου φυλές, ήταν το πιο εθνικά ανομοιογενές βασίλειο της Επταρχίας. Ο βασιλιάς Πέντα (632-655) ήταν φανατικός ειδωλολάτρης και δίωξε αρκετούς χριστιανούς, αλλά χάρη στη στρατιωτική ισχύ του ένωσε το βασίλειό του, εκστρατεύοντας κατά καιρούς εναντίον των Νορθουμβρίων και των Κελτών στην Ουαλία. Οι στόχοι του ήταν μάλλον εδαφικοί παρά θρησκευτικοί, όπως επιβεβαιώνεται από τη συμμαχία του με τους χριστιανούς βασιλιάδες του Γκουύνεθ στην Ουαλία και από το γάμο του γιου του με χριστιανή. Η Μερκία ήταν το πιο ισχυρό αγγλοσαξονικό βασίλειο στη διάρκεια του 7ου

αιώνα και στο δεύτερο μισό του 8ου. Το 700 οι Κέλτες είχαν πια απομονωθεί στην Ουαλία, ενώ ο Όφας, ο σημαντικότερος απ' όλους τους Μερκιανούς βασιλιάδες και σύγχρονος του Καρλομάγνου, είχε διανοίξει μια τάφρο κατά μήκος αυτής της μεθορίου.

Ο Βέδας επίσης μνημονεύει κάποιον «ηγέτη της Βρετανίας» (*Bretwalda*) που προφανώς άσκησε χαλαρή και ίσως μόνο ανεπίσημη επικυριαρχία στους άλλους βασιλιάδες. Αρχής γενομένης με τον Εθελβέρτο του Κεντ που το 597 επέτρεψε σε ιεραποστόλους από τη Ρώμη να κηρύξουν τον χριστιανισμό στον λαό του, οι *Bretwalda* που αναφέρει ο Βέδας ήταν όλοι χριστιανοί, γεγονός που αποκλείει τον ειδωλολάτρη Πέντα. Με εξαίρεση τον Εθελβέρτο, το βασίλειο των *Bretwalda* ήταν μια μεθοριακή ζώνη, γεγονός που σημαίνει ότι ενόσω ζούσε ο Βέδας μάχονταν κατά των Κελτών. Ο όρος *Bretwalda* χρησιμοποιήθηκε αργότερα για τους ηγέτες που πολέμησαν κατά των Δανών.

Οι Λομβαρδοί

Οι Λομβαρδοί (ή Λογγοβάρδοι) ήταν η τελευταία μεγάλη γερμανική φυλή που εισήλθε στα εδάφη της αλλοτινής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Αφού παρέμειναν επί μερικά χρόνια νότια του Δούναβη, εισέβαλαν το 568 στην κατεχόμενη από τους Βυζαντινούς Ιταλία. Μέχρι το 600 οι λομβαρδικές ομάδες είχαν κυριαρχήσει στις βορειοδυτικές και τις νότιες ιταλικές περιοχές του Σπολέτου και του Βενεβέντου, αφήνοντας στους Έλληνες μόνο τη νοτιοανατολική Ιταλία, τη Ρώμη και τα περίχωρά της, καθώς και τις εσχατιές του Νότου. Το 751 οι Λομβαρδοί κατέλαβαν τη Ραβέννα, κυριαρχώντας έτσι σε ολόκληρο τον Βορρά. Εν συνεχεία έστρεψαν την προσοχή τους στη Ρώμη και τον Νότο, αναγκάζοντας τον πάπα να ζητήσει βοήθεια από τη νεοσύστατη δυναστεία των Φράγκων. Το 774 ο Καρλομάγνος έγινε βασιλιάς των Λομβαρδών.

Οι Λομβαρδοί ήταν αρειανοί χριστιανοί προτού διεισδύσουν στην Ιταλία, αλλά κατά το τρίτο τέταρτο του 7ου αιώνα προσηλυτίστηκαν στην ορθοδοξία. Τον 6ο αιώνα η οικονομία τους ήταν κυρίως ποιμενική, και φαίνεται ότι απ' ολες τις γερμανικές ομάδες που πέρασαν από την Ιταλία αυτοί προξένησαν τις μεγαλύτερες καταστροφές. Ο μονάρχης τους ήταν αιρετός, αλλά επί μια δωδεκαετία μετά το 572 οι ηγέτες της φυλής απέφευγαν να διαλέξουν νέο βασιλιά. Οι δούκες ηγεμόνευαν σε σημαντικές εκτάσεις, ιδίως στη νότια Ιταλία.

Ο αρχαιότερος λομβαρδικός κώδικας εκδόθηκε το 643 από τον βασιλιά Ροθάριο. Τα διατάγματα του Ροθαρίου περιλαμβάνουν πολλά χαρακτηριστικά τα οποία γενικά συναντάμε στους γερμανικούς κώδικες, αλλά παρουσιάζουν και σημαντικές διαφορές που φανερώνουν μια πρώιμη εμπορική και διοικητική ανάπτυξη στην Ιταλία. Η αγορά γης ήταν ακμαία, ενώ οι πιο περίπλοκοι νόμοι του βασιλιά Λιουτπράνδου (712-744), που μέχρι τη δεκαετία του 720 προσέθετε σχεδόν κάθε έτος νέες διατάξεις, ρύθμιζαν το εμπόριο μακρινών αποστάσεων και τις δραστηριότητες των εμπόρων που ταξίδευαν έξω από το βασίλειο. Μέχρι το 733 ο Λιουτπράνδος είχε θεσπίσει νομικές αρχές, στη βάση δικαστικών προηγουμένων της νομολογίας, ενώ ήδη το 645 οι δικαστές εκδίκαζαν καθημερινά υποθέσεις. Ένα διάταγμα του Ράτχις, του διαδόχου του Λιουτπράνδου, δείχνει ότι συνήθως χρησιμοποιούνταν δικαιοπρακτικά έγγραφα για τη μεταβίβαση ακίνητων αγαθών.

Δίκαιο, οικογένεια και κοινωνία στη γερμανική Ευρώπη

Τα έθιμα των γερμανικών φυλών διατηρούνταν στη λαϊκή μνήμη μέσω των πρεσβυτέρων της φυλής. Αρχής γενομένης με τους βησιγοτθικούς και τους βουργουνδικούς κώδικες, καθώς και με τον κατά τι μεταγενέστερο κώδικα των Σαλίων Φράγκων [*lex salica*], τα έθιμα αυτά έλαβαν γραπτή μορφή. Τον 8ο αιώνα ο Καρλομάγνος διέταξε την κωδικοποίηση των νόμων της κάθε φυλής του βασιλείου του.

Από τη Βρετανία διασώζεται μια εντυπωσιακή σειρά από νόμους των φυλών, με πρώτους τους νόμους του Εθελβέρτου του Κεντ. Επίσης διασώζονται νόμοι του Ουέσσεξ από τα τέλη του 7ου αιώνα, με κορύφωμα τους κώδικες του Αλφρέδου και των διαδόχων του, που χρονολογούνται τον 9ο και τον 10ο αιώνα. Προφανώς, σκοπός της καταγραφής των νόμων ήταν να ληφθούν υπόψη οι επιπλοκές που είχαν προκύψει από τη συγχώνευση των λαών και την εδαφική έκφραση των κοινωνικών σχέσεων στο τέλος της περιόδου των μεγάλων μεταναστεύσεων. Επίσης έχει υποστηριχτεί ότι η μετάβαση στο γραπτό δίκαιο οφείλεται στην επίδραση της ρωμαϊκής πρακτικής ή της χριστιανικής Εκκλησίας.

Μολονότι οι γερμανικοί κώδικες διαφέρουν σε επιμέρους σημεία, γενικά διέπονται από μια κοινή αντίληψη. Φανερώνουν την ύπαρξη μιας ποιμενικής κοινωνίας και μιας κλίμακας αξιών πολύ διαφορετικής από τη δική μας. Σύμφωνα με τον Σάλιο νόμο, το πρόστιμο για την κλοπή ενός ταύρου ήταν τρεις φορές μικρότερο από εκείνο που επέβαλλαν οι Φράγκοι σε όσους αγνοούσαν μια κλήση παρουσίασης σε δικαστήριο και κάτι λιγότερο από τα τρία τέταρτα του προστίμου για το βιασμό μιας ελεύθερης γυναίκας. Οι ποινές για βιασμό, βιαιοπραγία ή κλοπή εις βάρος ενός ελεύθερου άνδρα, καθώς και για απόπειρα δολοφονίας, ήταν ίδιες.

Βασική αρχή της γερμανικής πρακτικής ήταν η «προσωπικότητα του νόμου», πράγμα που σήμαινε ότι ένα άτομο είχε δικαίωμα να δικαστεί σύμφωνα με τους νόμους της φυλής του, ανεξάρτητα από την περιοχή όπου εκδικαζόταν η υπόθεσή του. Το εδαφικό στοιχείο έπαιζε κάποιο ρόλο. Η κατοικία με τον περιβάλλοντα χώρο της θεωρούνταν ιερή, και τα αδικήματα που διαπράττονταν σ' αυτό το χώρο τιμωρούνταν πολύ πιο αυστηρά από εκείνα που διαπράττονταν εκτός κατοικίας. Η κρυψίνοια και η υποβολιμαία συμπεριφορά επίσης επιβάρυναν όλα τα παραπτώματα.

Σ' αυτή την «ιεραρχημένη» κοινωνία, υπήρχαν διαβαθμίσεις των ποινών ανάλογα με την κοινωνική θέση του θύτη και του θύματος. Έτσι, οι Ρωμαίοι που ζούσαν υπό φραγκική κυριαρχία αντιμετώπιζαν, για τα ίδια αδικήματα, βαρύτερες ποινές από τους Φράγκους, ενώ οι ποινές για τη δολοφονία ή την πρόκληση σωματικής βλάβης σε Ρωμαίους ήταν πιο ελαφρές από τις αντίστοιχες που επιβάλλονταν για την κακοποίηση Φράγκων. Ακόμα και ο βουργουνδικός κώδικας, που δέχτηκε τις περισσότερες επιρροές από το ρωμαϊκό δίκαιο απ' όλους τους γερμανικούς νόμους, προέβλεπε χρηματικές αποζημιώσεις για πολλά αδικήματα που διέπρατταν Βουργουνδοί, ενώ για τα αντίστοιχα αδικήματα ένας Ρωμαίος υποτελής των Βουργουνδών πλήρωνε με τη ζωή του.

Σε κάθε άνθρωπο αντιστοιχούσε μια τιμή του αίματος (*wergeld, βέργκελτ,* κατά λέξη: χρήμα για τον άνθρωπο). Ο Σάλιος νόμος διακρίνει μόνο τρεις βασικές κατηγορίες προσώπων: Φράγκους, Ρωμαίους και δούλους. Οι αρχαιότεροι αγγλικοί κώδικες παρουσιάζουν μικρή απόκλιση από τις αρχές που διέπουν τον Σάλιο νόμο, με εξαίρεση το γεγονός ότι ο ελεύθερος πληθυσμός των αγγλικών βασιλείων ήταν πιο διαφοροποιημένος από τον αντίστοιχο φραγκικό, καθώς υπήρχαν τουλάχιστον δύο διαβαθμίσεις ελεύθερων πολιτών σε κάθε φυλή και τρεις στο Ουέσσεξ. Ενώ το Κεντ, όπως και οι Φράγκοι, υπολόγιζε για έναν ευγενή μόνο το τριπλάσιο *wergeld* ενός ελεύθερου ανθρώπου, στο Ουέσσεξ, που η κοινωνική του δομή ήταν περισσότερο σαξονική παρά φραγκική, η διαφορά είναι εξαπλάσια. Οι Βουργουνδοί διέκριναν τρεις διαβαθμίσεις ελεύθερων ανθρώπων, που η «αξία» τους υπολογιζόταν σε 300, 200 και 150 σελίνια αντίστοιχα.

Άλλες πτυχές της κοινωνικής θέσης καθόριζαν διάφορες λεπτομέρειες. Το *wergeld* των προσώπων που βρίσκονταν στον φραγκικό βασιλικό περίγυρο και είχαν αποκτήσει υψηλή κοινωνική θέση λόγω της παροχής τιμητικής υπηρεσίας στον βασιλιά ήταν τριπλάσιο από το αντίστοιχο των συνηθισμένων ελεύθερων ανθρώπων. Ο κλήρος επίσης κατείχε ανώτερη κοινωνική θέση και συχνά βρισκόταν υπό την προστασία μιας ειδικής ειρήνης, αφού ο Θεός ήταν η πηγή του νόμου και του κράτους και θεωρούνταν ο εγγυητής της δικαιοσύνης. Σύμφωνα με τη νομοθεσία του βασιλιά Αλφρέδου του Ουέσσεξ (871-899), το πρόστιμο για βιαιοπραγία παρουσία αρχιεπισκόπου

ανερχόταν σε 150 σελίνια, ενώ η χρηματική ποινή για το βιασμό της συζύγου ευγενούς ήταν μόνο 120 σελίνια. Όλοι οι κώδικες καθόριζαν τη θέση της γυναίκας ανάλογα με τη θέση του συζύγου ή των εξ αίματος συγγενών της. Η αποζημίωση για το φόνο γυναίκας ή παιδιών επίσης παρουσίαζε κλιμάκωση, ανάλογα με την ηλικία του θύματος: η αξία ενός παιδιού αυξανόταν όσο πλησίαζε την ενηλικίωση, ενώ η αξία που είχε μια γυναίκα για τη φυλή της μειωνόταν απότομα μετά το τέλος της ηλικίας αναπαραγωγής. Η αποζημίωση για φόνο ή κακοποίηση εγκύου έφτανε σε αστρονομικά ύψη.

Όλοι οι γερμανικοί κώδικες στηρίζονταν στην αρχή «οφθαλμόν αντί οφθαλμού και οδόντα αντί οδόντος». Η βία βρισκόταν στον πυρήνα της γερμανικής κοινωνίας. Κανείς δεν θεωρούσε τη βία άδικη, και μάλιστα η προσωπική αντεκδίκηση θεωρούνταν αναμενόμενη. Σε μια εποχή κατά την οποία οι βασιλιάδες είχαν περιορισμένη εξουσία και η δημόσια διοίκηση ήταν υποτυπώδης, οι συγγενείς του θιγόμενου προσώπου συνήθως έπαιρναν το νόμο στα χέρια τους. Αν και ο βουργουνδικός κώδικας θεωρούσε την εκδίκηση νόμιμη μόνο όταν στρεφόταν κατά του προσώπου που πραγματικά είχε διαπράξει το αδίκημα, απαλλάσσοντας έτσι τους αθώους συγγενείς, ο φραγκικός νόμος καθιστούσε ολόκληρη την οικογένεια συλλογικά υπεύθυνη για το παράπτωμα κάθε μέλους της, εκτός και αν οι υπόλοιποι συγγενείς αποκήρυτταν επίσημα τον παραβάτη, που έτσι ετίθετο εκτός νόμου.

Η κλίμακα των αποζημιώσεων για ανθρωποκτονία και πρόκληση σωματικής βλάβης (τις οποίες οι συγγενείς είχαν το δικαίωμα να απορρίψουν) ήταν ενδεικτικές και η τελική διαμόρφωσή τους βασιζόταν στις συνήθειες της φυλής. Οι κώδικες προέβλεπαν αποζημιώσεις για ποικίλα αδικήματα, από την ανθρωποκτονία μέχρι την αφαίρεση ενός νυχιού. Όταν όμως η αποζημίωση δεν κρινόταν ικανοποιητική, οι συγγενείς του θύματος εξαπέλυαν βεντέτα, χωρίς να εξαιρούν κανέναν από τους αθώους συγγενείς του θύτη, και ανεξαρτήτως ηλικίας ή φύλου. Αν και τον 8ο αιώνα είχε κάπως αποδυναμωθεί ο ρόλος των συγγενών και αντίστοιχα είχαν ενισχυθεί οι αρμοδιότητες των εδαφικών αρχόντων, αυτή η κατάσταση ουσιαστικά συνεχίστηκε επί μακρόν και μετά την εγκαθίδρυση των γερμανικών κρατών. Πολλές πόλεις, ακόμα και κατά τον ύστερο Μεσαίωνα, σπαράσσονταν από τις βεντέτες μεταξύ αντίπαλων οικογενειών.

Θα ήταν μεγάλο λάθος να υποθέσουμε ότι η ανθρωποκτονία ήταν κατά κάποιο τρόπο αποδεκτή, αρκεί να ακολουθούσε η καταβολή αποζημίωσης. Και τούτο επειδή οι περισσότερες αποζημιώσεις (που εκφράζονταν σε χρήμα αλλά γενικά πληρώνονταν με ζώα) ήταν τόσο υψηλές που μόνο οι πολύ πλούσιοι είχαν την ευχέρεια να τις καταβάλουν. Σύμφωνα με τους παλαιότερους γερμανικούς νόμους, οι συγγενείς εισέπρατταν ολόκληρο το ποσό της αποζημίωσης που το μοιράζονταν τα άρρενα μέλη σύμφωνα με καθορισμένους κανόνες. Καθώς οι φυλές αποκτούσαν μόνιμο τόπο εγκατάστασης, οι συγγενείς έπαιζαν όλο και μικρότερο ρόλο, ενώ τον πρώτο λόγο τον είχαν πλέον οι εδαφικοί άρχοντες. Ωστόσο, υπήρχε κάποια διάκριση ανάμεσα στο *wergeld* που το ύψος του οριζόταν μετά από διαπραγματεύσεις και στο πρόστιμο για αδικήματα που δικάζονταν επίσημα και κατέληγαν σε καταδίκη. Στην τελευταία περίπτωση, ήδη από την εποχή του Τακίτου, το μισό πρόστιμο το εισέπραττε ο βασιλιάς, και οι πρώιμοι γερμανικοί κώδικες επιβεβαιώνουν αυτή την πρακτική.

Εντούτοις, καθώς οι διαδικασίες εφαρμογής του νόμου ήταν ανεπαρκείς και οι Γερμανοί επέτρεπαν σε οποιονδήποτε συνελάμβανε επ' αυτοφώρω έναν κλέφτη να τον σκοτώνει επιτόπου, σπάνια έφταναν στο δικαστήριο οι υποθέσεις στις οποίες υπήρχαν αμφιβολίες για την ενοχή κάποιου. Τα κοινωνικά ήθη επίσης έπαιζαν κάποιο ρόλο. Αν και η φυλή ενθάρρυνε την αποζημίωση και την επανόρθωση, η τιμωρία θεωρούνταν όνειδος και η επιβολή της προϋπέθετε την καταδίκη από δικαστήριο. Η Σάλια νομοθεσία προέβλεπε σωματικές ποινές μόνο για τους δούλους.

Στις αμφισβητούμενες υποθέσεις το δικαστήριο δεν κατέφευγε σε αποδεικτικά στοιχεία αλλά

κυρίως σε επίκληση της κρίσης του Θεού. Οι υψηλά ιστάμενοι κατηγορούμενοι μπορούσαν να απαλλαγούν χάρη στους «ενόρκους αρωγούς» (*compurgatores* ή μάρτυρες υπεράσπισης): ανάλογα με την κοινωνική θέση του κατηγορουμένου, του θύματος και τη φύση του αδικήματος, ορισμένοι μάρτυρες, που ο αριθμός τους εξαρτιόταν από τη βαρύτητα του αδικήματος, κατέθεταν ενόρκως πως ο κατηγορούμενος ήταν έντιμος και δεν είχε διαπράξει το έγκλημα που του καταλόγιζαν. Αν ο κατηγορούμενος ήταν ένοχος, ο Θεός θα τον εμπόδιζε να παρουσιάσει τον απαιτούμενο αριθμό μαρτύρων ή θα ανάγκαζε κάποιον απ' όλους να κάνει ένα λάθος κατά την εκφώνηση του όρκου του.

Τα άτομα κατώτερης κοινωνικής θέσης έπρεπε να υποστούν μια απ' όλες τις συχνά αφόρητα οδυνηρές μορφές θεοκρισίας ή θεοδικίας, τις λεγόμενες «δοκιμασίες». Λόγου χάρη, ο κατηγορούμενος έπρεπε να κάνει λίγα βήματα κρατώντας ένα πυρακτωμένο σίδερο· ύστερα ο ιερέας επέδενε την πληγή του και έλεγε μια προσευχή. Αν, μετά από λίγες ημέρες, ο ιερέας έβρισκε ότι οι πληγές του είχαν επουλωθεί, ο Θεός τον είχε κρίνει αθώο. Μια παρόμοια κρίση, με την επίκληση της θεότητας, ήταν η δοκιμασία του «ζέοντος ύδατος» (ο κατηγορούμενος βύθιζε το χέρι του σε μια χύτρα με νερό που κόχλαζε και ανέσυρε από τον πυθμένα της ένα αντικείμενο). Η δοκιμασία του παγωμένου νερού ήταν κελτικό κατάλοιπο: έριχναν τον κατηγορούμενο σε μια λίμνη και, αν δεν βυθιζόταν στα παγωμένα νερά της τα οποία είχε προηγουμένως ευλογήσει κάποιος ιερέας, αυτό σήμαινε ότι τα ύδατα αρνούνταν να τον δεχτούν, γεγονός που επιβεβαίωνε την ένοχή του. Επομένως, δεν πρέπει να μάς ξενίζει το γεγονός ότι, κάτω από τέτοιες συνθήκες, οι περισσότεροι κατηγορούμενοι προτιμούσαν να διακινδυνεύσουν μια βεντέτα ή να στηριχτούν στην προστασία των συγγενών τους ή ενός άρχοντα παρά να υποστούν μια δοκιμασία. Ήδη τον 9ο αιώνα, οι Φράγκοι και οι δυτικοί Σάξονες ηγεμόνες απαιτούσαν από τους ελεύθερους πολίτες να διαλέγουν προστάτες που θα τους υπεράσπιζαν και θα διαχειρίζονταν τις συναλλαγές τους με τον βασιλιά.

Βασιλιάδες και τοπικοί ηγεμόνες στη Γαλατία των φυλών

Στη διάρκεια των μετακινήσεων των λαών, ο βασιλιάς στις περισσότερες φυλές ήταν πρώτος μεταξύ ίσων. Η αριστοκρατία είχε υπολογίσιμη εξουσία, όπως και η γενική συνέλευση της φυλής. Καθώς οι Γερμανοί αποκτούσαν μόνιμο τόπο εγκατάστασης, αποδυναμώνονταν οι συνελεύσεις της φυλής και του χωριού. Η δύναμη της αριστοκρατίας αυξήθηκε σε εκπληκτικό βαθμό επειδή, για τα σημαντικά ζητήματα, ο βασιλιάς ζητούσε τη γνώμη του συμβουλίου του, που το αποτελούσαν οι επιφανείς της φυλής. Η εξουσία του βασιλιά ήταν ευθέως ανάλογη των πολεμικών επιτυχιών του· όταν δεν είχε στο ενεργητικό του κατακτήσεις και δεν μπορούσε να ανταμείψει υλικά τους οπαδούς του, η πλάστιγγα της εξουσίας έγερνε προς το μέρος τους.

Η κοινωνική θέση ήταν καταρχήν κληρονομική, αν και μπορούσε να μεταβληθεί λόγω της άσκησης ορισμένων δραστηριοτήτων. Φυσικά, η θέση του βασιλιά ήταν η ανώτερη σε όλες τις φυλές και ο βασιλιάς αναβάθμιζε κοινωνικά εκείνους στους οποίους παρείχε την ιδιαίτερη προστασία του: αρχικά την ομάδα των πολεμιστών του, αλλά αργότερα και άλλες ομάδες, όπως τους εμπόρους.

Η θέση του βασιλιά περιπλέκεται από το γεγονός ότι εκείνος ήταν ανεξάρτητο φυσικό πρόσωπο και, ταυτόχρονα, ασκούσε δημόσιο λειτούργημα ως βασιλιάς. Το παράδειγμα των Ρωμαίων αυτοκρατόρων και, σε ορισμένες φυλές, οι αρχές του ρωμαϊκού δικαίου ενίσχυαν τη θέση του βασιλιά. Ένα χαρακτηριστικό κοινό σε όλες τις γερμανικές φυλές είναι η απουσία κάθε εννοιολογικής διάκρισης μεταξύ της υπηρεσίας στον βασιλιά ως πρόσωπο και της υπηρεσίας στο κράτος. Μάλιστα, ορισμένοι ισχυροί βασιλικοί λειτουργοί είχαν δουλική καταγωγή, αλλά απέκτησαν υψηλό *wergeld* επειδή βρίσκονταν στο στενό βασιλικό περιβάλλον.

Δεν υπήρχε διάκριση μεταξύ των προσωπικών ή οικογενειακών πόρων του βασιλιά και της δημόσιας περιουσίας. Όλοι έβρισκαν φυσικό ο βασιλιάς να ζει και να κυβερνά κυρίως με

εισοδήματα που προέρχονταν από τις γαιοκτησίες του και τα πολεμικά λάφυρα. Ο διαχειριστής της βασιλικής περιουσίας σε κάθε περιοχή ήταν ιεραρχικά ισοδύναμος με κόμη. Ο αρχιδιαχειριστής, στο ρόλο του οποίου έχουμε ήδη αναφερθεί, ήταν ο μαγιορδόμος του κεντρικού ανακτόρου. Οι Φράγκοι βασιλιάδες του 6ου αιώνα συνέτασσαν φορολογικούς καταλόγους ρωμαϊκού τύπου και προφανώς προσπαθούσαν να συγκεντρώσουν τον έγγειο φόρο, καθώς και δασμούς από τις αγορές και το εμπόριο. Επίσης υποχρέωναν τους υπηκόους τους να παρέχουν φιλοξενία στον ηγεμόνα. Με εξαίρεση τα διόδια, που μπορούσαν να συγκεντρωθούν με το κλείσιμο των δρόμων, ελάχιστες από αυτές τις πληρωμές διατηρήθηκαν μέχρι τον 7ο αιώνα. Ο κεφαλικός φόρος ήταν ιδιαίτερα βραχύβιος, καθώς οι Γερμανοί θεωρούσαν πως η υπαγωγή σε μια τέτοια πληρωμή ήταν ένδειξη υπηρετικής θέσης — μια αντίληψη που εξακολούθησε να δυσχεραίνει τη φοροεισπρακτική ικανότητα των βασιλιάδων μέχρι τον 14ο αιώνα.

Η ρωμαϊκή οργάνωση της Γαλατίας σε επαρχίες καταργήθηκε τον 5ο αιώνα. Ωστόσο, στις *civitates* του Νότου οι Φράγκοι βασιλιάδες διόριζαν κόμητες, τους οποίους μπορούσαν να ανακαλέσουν κατά βούλησιν. Αρχικά, οι Φράγκοι κόμητες του Νότου μοιράζονταν την κοσμική εξουσία με τον επίσκοπο, αλλά γενικά ως τον 7ο αιώνα η εξουσία των ιεραρχών είχε πια περιοριστεί στα όρια της περιοχής που περικλειόταν από τα τείχη της πόλης, αφήνοντας στους κόμητες την περιβάλλουσα αγροτική περιφέρεια. Ωστόσο στον Βορρά, όπου κυριαρχούσαν οι Γερμανοί, κάθε γεωγραφική ενότητα (*pagus*) *μέσα* στην *civitas* είχε κάποιον κόμη, γεγονός που σήμαινε ότι ήδη στην εποχή του Καρλομάγνου οι «κομητείες» στη βόρεια Γαλατία ήταν πολύ μικρότερες απ' ό,τι στον Νότο. Ο κόμης συγκαλούσε το τοπικό δικαστήριο του βασιλιά και εισέπραττε ένα ποσοστό από τα πρόστιμα, αλλά φαίνεται ότι τα περισσότερα δικαστήρια δεν συνεδρίαζαν τακτικά στη διάρκεια της μεροβίγγειας περιόδου. Μέχρι το δεύτερο μισό του 6ου αιώνα οι βασιλιάδες είχαν επίσης τοποθετήσει δούκες ως στρατιωτικούς αρχηγούς κατά μήκος των συνόρων.

Ωστόσο, η φραγκική διακυβέρνηση στα τέλη του 6ου αιώνα δεν ήταν διόλου πρωτόγονη. Τα δικαιοπρακτικά έγγραφα ήταν ευρέως διαδεδομένα. Τα τυποποιημένα έγγραφα (υποδείγματα χαρτών ή εντολών που συμπληρώνονταν με τα ονόματα των συναλλασσόμενων μερών και το είδος της συναλλαγής) ήταν σε χρήση στη διάρκεια του 7ου αιώνα. Οι συντάκτες αυτών των υποδειγμάτων γνώριζαν την *Επιτομή του Αλαρίχου* [*Breviarum Alarici*] και τον Θεοδοσιανό Κώδικα. Τα έγγραφα αυτά δείχνουν ότι οι όρκοι πίστης στη μοναρχία δίνονταν στις συνελεύσεις του χωριού, μια παράδοση την οποία θα αναβίωνε ο Καρλομάγνος.

Από την πρώτη σχεδόν στιγμή που αναπτύχθηκαν οι μόνιμα εγκατεστημένες κοινότητες, μια νέα μορφή κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης, η χωροδεσποτεία [*seigneurie, lordship*] άρχισε να συμπληρώνει τη συγγενική ομάδα και βαθμιαία να την εκτοπίζει. Ο βασιλιάς δεν μπορούσε να μεταβιβάσει τη βασιλική εξουσία του καθαυτή, αλλά μπορούσε να εκχωρήσει το δικαίωμα άσκησης ορισμένων τομέων αυτής της εξουσίας. Το προνόμιο της *immunitas,* που παραχωρούνταν σε άτομα στα οποία είχαν δοθεί βασιλικές γαίες, αποδυνάμωνε τη θέση του βασιλιά, καθώς καθιστούσε αυτούς τους γαιοκατόχους ανεξάρτητους από τους βασιλικούς φοροσυλλέκτες και δικαστές. Επίσης κατά τον 7ο αιώνα οι βασιλιάδες έχασαν το μονοπώλιο της κοπής νομισμάτων. Για όλους αυτούς τους λόγους, συχνά βλέπουμε να αναπτύσσονται σχέσεις έντασης ανάμεσα στους βασιλιάδες και τους εδαφικούς άρχοντες.

Εντούτοις, αυτή η πτυχή της διακυβέρνησης έχει υπερτονιστεί. Μολονότι οι εδαφικοί άρχοντες μπορούσαν να απειλήσουν τους μεμονωμένους ηγέτες, και πράγματι το έκαναν, οι βασιλιάδες τούς χρειάζονταν για την τήρηση της τάξης σε τοπικό επίπεδο. Ο λομβαρδικός νόμος του 643 προέβλεπε το τεράστιο πρόστιμο των εννιακοσίων σελινιών για όποιον υπεράσπιζε τον δολοφόνο του άρχοντά του· από αυτό το ποσό, το μισό προοριζόταν για τον βασιλιά και το άλλο μισό για τους συγγενείς του θύματος. Για τον ίδιο τον δολοφόνο προβλεπόταν εκτέλεση. Τον 8ο και τον 9ο αιώνα οι τοπικοί άρχοντες έγιναν ακόμα πιο ισχυροί. Οι διατάξεις των διαδόχων του Καρλομάγνου προϋποθέτουν ότι

οι ελεύθεροι πολίτες υπάγονται σε άρχοντες. Οι νόμοι του βασιλιά Αλφρέδου του Μεγάλου του Ουέσσεξ (871-899) περιόρισαν την εκδίκηση του αίματος και κήρυξαν δύο σημαντικές αρχές: ότι ένας άνθρωπος μπορεί να πολεμήσει υπέρ του άρχοντά του χωρίς να γίνει στόχος βεντέτας εκ μέρους των επιτιθεμένων στον άρχοντα, και ότι κάποιος μπορεί να πολεμήσει υπέρ των συγγενών του, με τη διαφορά ότι δεν μπορεί να στραφεί ενάντια στον άρχοντά του. Τα συμφέροντα του άρχοντα προηγούνταν ακόμα κι αν δεν ήταν προσωπικός αξιωματούχος του βασιλιά, ο άρχοντας ήταν πάντως η δημόσια αρχή.

Θρησκεία και κοινωνία στη Γαλατία των φυλών

Οι χριστιανοί ιεραπόστολοι στη Γαλατία βρήκαν πολλά στοιχεία που τους γοήτευσαν και πολλά που τους απώθησαν. Ενώ οι κελτικές θεότητες ήταν στοιχεία της φύσης ή απρόσωπα όντα που ζούσαν σε ιερά ύδατα ή πάνω στα βουνά, οι Γερμανοί είχαν πολυάριθμους θεούς που οι ιδιότητές τους θύμιζαν τους θεούς του ρωμαϊκού πανθέου. Το πρόβλημα ήταν ο πολεμοχαρής χαρακτήρας αυτών των θεών. Έτσι, όταν οι ιεραπόστολοι κήρυτταν τον χριστιανισμό στους Γερμανούς, φρόντιζαν να τονίζουν τα ηρωικά κατορθώματα των μορφών της Παλαιάς Διαθήκης. Επίσης πρόβαλλαν τη δύναμη του Ιησού, ενώ θαυμάσια τους εξυπηρετούσε η ρήση του ότι δεν ήρθε στον κόσμο για να φέρει την ειρήνη αλλά τη «μάχαιρα». Μάλιστα, σε ορισμένα γερμανικά γλυπτά ο Ιησούς απεικονίζεται ως έφιππος πολεμιστής.

Η διάδοση του χριστιανισμού στον Βορρά, όπως είχε συμβεί και νωρίτερα με τους Ρωμαίους, οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στην πολιτική. Οι Γερμανοί ταύτιζαν τον ηγεμόνα με τους θεούς της φυλής τους, και οι χριστιανοί ιεραπόστολοι φρόντιζαν να προσηλυτίσουν τους βασιλιάδες προτού κηρύξουν το λόγο του θεού στους υπηκόους τους. Καθώς ο βασιλιάς και, σε ορισμένες φυλές, η αριστοκρατία διέθεταν θεϊκές ιδιότητες ως απόγονοι του Βόταν, του αρχηγού των θεών, ο προσηλυτισμός του ηγεμόνα ήταν απαραίτητο προκαταρκτικό βήμα.

Επίσης, οι χριστιανοί αφομοίωναν συνειδητά όσα τοπικά θρησκευτικά έθιμα έβρισκαν συμβατά με το χριστιανικό δόγμα. Στηρίχτηκαν στις παραδόσεις των γηγενών, ιδρύοντας οικισμούς και ναούς σε τοποθεσίες που ήταν ιερές για τους Γαλάτες, συχνά σε κάποια απόσταση από τις ρωμαϊκές θέσεις για να τονίσουν τη διαφορά. Τα δάνεια είναι περισσότερο εμφανή στο τυπικό. Αν και ο χριστιανισμός υιοθέτησε πολλά στοιχεία από την ιουδαϊκή και τη ρωμαϊκή θρησκεία, όπως τις ημερομηνίες σημαντικών εκκλησιαστικών εορτών καθώς και σημαντικές τελετές όπως τη βάπτιση και τη θεία ευχαριστία, τα τοπικά λατρευτικά έθιμα και οι παγανιστικές ιερές μορφές μπολιάστηκαν στον χριστιανισμό της γερμανικής Ευρώπης. Ο πάπας Γρηγόριος Α' ο Μέγας (590-604) συμβούλευε τους ιεραποστόλους του να προσαρμόζουν τις κελτικές τελετουργίες, να μετατρέπουν τα παγανιστικά ιερά σε ναούς με αγιασμό και να αντικαθιστούν τα είδωλα με λείψανα αγίων. Η μετάβαση από τη μια θρησκεία στην άλλη δεν ήταν τραυματική.

Η θρησκεία του 6ου αιώνα είχε προσωπικό χαρακτήρα και ήταν πανταχού παρούσα και προσανατολισμένη στο θαύμα. Το υλικό και το πνευματικό πεδίο ήταν συστατικά ενός και μοναδικού κόσμου. Η απώλεια του υλικού σαρκίου καθιστούσε πιο μυστηριώδη τα έργα των πνευμάτων· η ευεργετική ή η αρνητική τους επίδραση ήταν παντού ορατή. Οι δαίμονες και οι διάβολοι βρίσκονταν παντού. Το υλικό και το πνευματικό συνενώνονταν στα ιερά λείψανα (σκήνωμα και ρουχισμός) των αγίων, που είχαν τη δύναμη να ανακαλούν τα πνεύματα εκείνων στους οποίους κάποτε ανήκαν. Σπάνια θεμελιωνόταν ένας νέος ναός χωρίς προηγουμένως να αποκτήσει κάποιο λείψανο από γονικό ναό· χωρίς αυτά, ο δεσμός του νεότευκτου ναού με τις δυνάμεις του επέκεινα ήταν πολύ αφηρημένος για να τον συλλάβει ο μέσος πιστός.

Ορισμένοι Γαλατορωμαίοι φαίνεται ότι έβλεπαν τον θεό των χριστιανών ως έναν από τους πολλούς.

Ο Γρηγόριος της Τουρ αναφέρει ότι ένας μισθοφόρος στρατιώτης ονόματι Κλαύδιος συμβουλεύτηκε τους οιωνούς με τον τρόπο των ειδωλολατρών, και μετά ρώτησε αν είχε εκδηλωθεί πρόσφατα στην Τουρ η δύναμη του αγίου Μαρτίνου. Η απάντηση τον ικανοποίησε· έτσι παραβίασε έναν ιερό χώρο κάνοντας την προσευχή του στον ίδιο τον Μαρτίνο, αλλά πλήρωσε αυτή τη βέβηλη πράξη με τη ζωή του. Το προσκύνημα στους τάφους των αγίων είχε θαυματουργική επίδραση στην υγεία. Γεγονότα που σήμερα μπορούν να εξηγηθούν ως φυσικά φαινόμενα, τότε θεωρούνταν σημάδια θείας παρέμβασης. Ο γερμανικός χριστιανισμός ήταν κατά βάση χρησιμοθηρικός. Ο Χλωδοβίκος πέτυχε επειδή είχε συμπαραστάτη τον Θεό για την προώθηση της χριστιανικής ορθοδοξίας· οι ανθρωποκτονίες που είχε διαπράξει δεν είχαν την παραμικρή σημασία. Ο Γρηγόριος της Τουρ και άλλοι συγγραφείς παραθέτουν αναρίθμητα παραδείγματα τού πως η προσωπική αγιοσύνη οδηγεί στη συσσώρευση πλούτου.

Ο χριστιανισμός ήταν νεαρή θρησκεία. Κύριο μέλημά του ήταν οι αιρέσεις, που, όπως είδαμε, έπαιρναν πολιτική διάσταση μερικές φορές, και η προπαγάνδιση της πίστης. Οι περισσότεροι Ρωμαίοι που ζούσαν στη Γαλατία είχαν προσηλυτιστεί σε μια χριστιανική ορθοδοξία με έντονες ιδιομορφίες, προτού καταφθάσουν μαζικά οι Γερμανοί. Ο προσηλυτισμός των φυλών της ενδοχώρας και των περισσότερων Γερμανών ήταν έργο των ιεραποστόλων, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν μοναχοί.

Ο κελτικός μοναχισμός και ο εκχριστιανισμός του Βορρά

Η κελτική μοναστική παράδοση ήταν εντελώς διαφορετική από των Βενεδικτίνων. Μαζί με τα δυτικά φραγκικά μοναστήρια, που συνδέονταν με τη λατρεία του αγίου Μαρτίνου της Τουρ και τα μοναστικά ιδρύματα του Ροδανού που είχαν κέντρο τους τις Λερίνες νήσους, οι κελτικές μονές άσκησαν πολύ μεγαλύτερη επίδραση απ' ό,τι οι μονές των Βενεδικτίνων στη βόρεια Ευρώπη μέχρι τον 7ο αιώνα. Ο χριστιανισμός έφτασε στην Ιρλανδία στα τέλη του 4ου ή στις αρχές του 5ου αιώνα, την εποχή ακριβώς που έσβηνε στην Αγγλία. Αν και εξαιρετικά ανεκτικοί, οι Ιρλανδοί μοναχοί δεν ήταν αποκομμένοι από τον έξω κόσμο αφού η εδαφική δικαιοδοσία των ηγουμένων ήταν ανάλογη με των επισκόπων στην ηπειρωτική Ευρώπη.

Οι Κέλτες μοναχοί δεν περιόρισαν τη δραστηριότητά τους στη Βρετανία. Γύρω στο 590, ο άγιος Κολουμβανός, που ο *Κανόνας* και το *Εξομολογητάριό* του χρησιμοποιήθηκαν ευρέως, πορεύτηκε από τη Σκοτία στην αυλή του Γκαντράν, του Φράγκου βασιλιά της Βουργουνδίας. Ίδρυσε αρκετά μοναστήρια, από τα οποία το πιο γνωστό ήταν του Λυξέιγ, αλλά βρέθηκε σε δυσχερή θέση εξαιτίας της σκληρής κριτικής που άσκησε κατά της βασίλισσας Βρουγχίλδης και της άρνησής του να αποδεχτεί ως προϊστάμενό του τον τοπικό επίσκοπο. Εκδιώχθηκε στη λομβαρδική Ιταλία όπου ίδρυσε το Μπόμπιο, ένα από τα πιο σημαντικά πολιτισμικά κέντρα του πρώιμου Μεσαίωνα.

Από όλα τα αβαεία της Ευρώπης του 7ου αιώνα το πιο φημισμένο ήταν του Λυξέιγ, αλλά σύντομα και αυτό υιοθέτησε έναν «μεικτό» κανόνα που συνδύαζε στοιχεία των Βενεδικτίνων —η πρώτη χρήση του κανόνα του Βενεδίκτου στη Γαλλία— με τις λιγότερο ασκητικές διατάξεις του κανόνα του Κολουμβανού. Την ίδια εποχή ιδρύθηκαν «μεικτά» μοναστήρια, για άνδρες και γυναίκες (ορισμένα μάλιστα διευθύνονταν από μοναχές), τα οποία ακολουθούσαν τον κανόνα του Λυξέιγ. Με την εξάπλωση του νεοκελτικού μοναχισμού, οι ευγενείς άρχισαν να ιδρύουν αβαεία στις δικές τους γαιοκτησίες και να ενισχύουν τοπικά τη δύναμή τους προωθώντας τη λατρεία μελών από την ίδια την οικογένειά τους ως αγίων.

Οι Βενεδικτίνοι στον Βορρά

Η Βρετανία προσηλυτίστηκε εκ νέου στον χριστιανισμό από δύο πυρήνες. Το 596, θορυβημένος από τις πληροφορίες για την ειδωλολατρία των Άγγλων και των Σαξόνων, ο πάπας Γρηγόριος ο Μέγας έστειλε μοναχούς, με επικεφαλής τον ιερό Αυγουστίνο, για να επαναφέρουν τη Βρετανία στο δρόμο του Χριστού. Πορευόμενοι προς τα βόρεια, από το Κεντ στην Ανατολική Αγγλία και τη Νορθουμβρία, οι ιεραπόστολοι ήρθαν σε επαφή με μια παλαιότερη κελτική χριστιανική παράδοση, την οποία είχε μεταφέρει από την Ιρλανδία στη Σκοτία ο άγιος Κουλουμβανός, που το 565 είχε ιδρύσει ένα μοναστήρι στο νησί της Ιόνας. Ο βασιλιάς Όσβιο της Νορθουμβρίας συγκάλεσε το 664 μια σύνοδο στο Ουίτμπυ για να ρυθμίσει τις διαφορές μεταξύ των δύο παραδόσεων, κυρίως όσον αφορά τις σφαίρες δικαιοδοσίας του επισκόπου και του ηγουμένου και τον τρόπο υπολογισμού της ημερομηνίας του Πάσχα. Όταν ο Όσβιο, που μέχρι τότε ακολουθούσε την κελτική εκδοχή, διάλεξε τη ρωμαϊκή θέση, το ζήτημα είχε πια κριθεί. Ιδίως μετά το 664, το ρωμαϊκό τελετουργικό συνδέθηκε με τη διάδοση του μοναστικού κανόνα του Βενεδίκτου στην Αγγλία.

Φαίνεται ότι ο Καρλομάγνος είχε συνδέσει το μοναχισμό του Βενεδίκτου με την Αγία Έδρα, για την οποία έτρεφε απεριόριστο σεβασμό. Ο γιος του, ο Λουδοβίκος ο Ευσεβής, ανέθεσε στον Βενέδικτο του Ανιάν —που επί Καρλομάγνου είχε παίξει ενεργό ρόλο στη διάδοση του κανόνα του Βενεδίκτου στην Ακουιτανία— να αναμορφώσει όλα τα μοναστήρια μεταξύ των ποταμών Λίγηρα και Μεύση. Τα διατάγματα των δύο συνόδων στο Άαχεν, το 816 και το 817, συμπληρωμένα από ένα βασιλικό καπιτουλάριο, επέβαλαν την εφαρμογή του κανόνα του Βενεδίκτου σε όλη την επικράτεια του Λουδοβίκου.

Στις αρχές του 8ου αιώνα υπήρχαν πια αρκετές εκατοντάδες μοναστήρια στη Βρετανία και τη Γαλατία. Οι μεγαλύτερες μονές ήταν αριστοκρατικές, αλλά τουλάχιστον ως τον 10ο αιώνα άτομα ταπεινής καταγωγής μπορούσαν να γίνουν δεκτά στα μικρότερα αβαεία. Η μεγαλύτερη εξάπλωση των μοναστηριών σημειώθηκε τον 7ο αιώνα, με αποτέλεσμα να αυξηθεί σημαντικά ο όγκος της περιουσίας που βρισκόταν υπό τον έλεγχο της Εκκλησίας. Πολύ πριν από την καρολίγγεια εποχή, ο πλούτος των εκκλησιών ήταν τόσο μεγάλος, ο έλεγχος που ασκούσαν στις συνειδήσεις των ανθρώπων ήταν τόσο ολοκληρωτικός, κι από την άλλη πλευρά, τα μέσα που διέθεταν για να υπερασπιστούν τα συμφέροντά τους σε ένα βίαιο περιβάλλον ήταν τόσο ανεπαρκή ώστε αναπόφευκτα ο έλεγχος των εκκλησιών από τους βασιλιάδες και τους αντιπάλους τους έγινε ζωτικό ζήτημα πολιτικής και για τους δύο. Ως εκ τούτου, γεννήθηκε ο κτητορικός ναός που ήταν εξαρτημένος από κάποιον λαϊκό για την ιδιοκτησία του και γενικά για το προσωπικό του. Η Ευρώπη ήταν μια χριστιανική πολιτεία όπου το κάθε πρόσωπο ασκούσε μια υπηρεσία. Δεν υπήρχε ούτε «εκκλησία» ούτε «κράτος» με τη σύγχρονη έννοια: η Εκκλησία διέθετε υλικό πλούτο και πολιτική ισχύ, ενώ οι κοσμικοί ηγεμόνες ασκούσαν επιρροή τόσο σε θέματα εκκλησιαστικών λειτουργών όσο και σε δογματικά ζητήματα.

Γράμματα και τέχνες στην προκαρολίγγεια Ευρώπη: οι λαϊκοί

Κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα, οι ρωμαϊκές πολιτισμικές παραδόσεις συνέχισαν να κυριαρχούν στη Γαλατία νοτίως του γερμανικού γλωσσικού συνόρου. Ο κλήρος προσπάθησε να περιορίσει την εκπαίδευση αποκλειστικά στις επισκοπικές και μοναστικές σχολές, πιστεύοντας ότι σκοπός της μάθησης ήταν η μελέτη των μυστηρίων του Θεού. Ο βασιλιάς Χιλπέριχος Α' της Νευστρίας (561-684) έγραψε λατινική ποίηση και ύμνους και επιχείρησε, χωρίς όμως να το πετύχει, να προσθέσει τέσσερα ελληνικά γράμματα στο λατινικό αλφάβητο. Η διαταγή του να διδάσκεται αυτή η αλλαγή σε όλους τους μαθητές των πόλεων υποδηλώνει ότι υπήρχε μεγάλος αριθμός μαθητών. Αυτό το αμάρτημα της οίησης, σε συνδυασμό με τις απόπειρές του να θέσει την Εκκλησία υπό κοσμική

εποπτεία, ανάγκασε τον Γρηγόριο της Τουρ να τον επικρίνει για ντιλεταντισμό και να τον συγκρίνει με τον Νέρωνα.

Στη διάρκεια της μεροβίγγειας περιόδου οι αριστοκράτες λαϊκοί επίσης σπούδαζαν στις ανακτορικές σχολές. Αν και ελάχιστα πράγματα διασώζονται από την αυλική πνευματική παραγωγή, οι φορολογικοί κατάλογοι του 6ου αιώνα και τα δικαιοπρακτικά έγγραφα του 7ου δείχνουν ότι στις αυλές υπήρχε εγγράμματο προσωπικό. Δυστυχώς, από το 639 οι εμφύλιοι πόλεμοι άρχισαν να υποσκάπτουν το κύρος της βασιλικής αυλής. Η ανακτορική σχολή επανέκτησε την προηγούμενη αίγλη της μόνο μετά την άνοδο της καρολίγγειας δυναστείας στην εξουσία. Από το 700 ως το 750 δεν συναντάμε ενδείξεις για εκπαίδευση των λαϊκών στη Γαλατία, και ίσως έτσι εξηγείται γιατί εκεί οι κληρικοί χρησιμοποιούνταν πολύ περισσότερο στη βασιλική διοίκηση απ' ό,τι σε άλλες περιοχές. Η εκπαίδευση των λαϊκών ήταν πιο συστηματική στη βησιγοτθική Ισπανία, που διατήρησε τους δεσμούς της με την ελληνική και τη μουσουλμανική Ανατολή. Αν και εκεί, όπως και στα φραγκικά βασίλεια, οι περισσότεροι λαϊκοί ήταν αγράμματοι, τα θέατρα εξακολουθούσαν να φιλοξενούν παραστάσεις, ενώ ποιητικές ανθολογίες κυκλοφορούσαν μέχρι τον 7ο αιώνα.

Επομένως, δεν μάς εκπλήττει το γεγονός ότι στη γερμανική Ευρώπη αναπτύχθηκε προφορική λογοτεχνική παραγωγή, βασισμένη στις τοπικές διαλέκτους. Πολλά ποιήματα μελοποιήθηκαν και τελικά αποτυπώθηκαν γραπτώς. Συνήθως τα ποιήματα αυτά μιλούσαν για περιπλανήσεις, πολέμους και για δεσμούς συγγένειας και φιλίας. Η Μπαλάντα του Χίλντεμπραντ, από την οποία σώζεται ένα απόσπασμα, αναφέρεται σε έναν πατέρα και τον γιο του, που χωρίστηκαν όταν το παιδί ήταν βρέφος, επειδή ο πατέρας έπρεπε να φύγει μακριά, μαζί με τον άρχοντά του, τον Θεοδώριχο, για να γλιτώσει από τον Οδόακρο. Αργότερα, όταν ο ενήλικος πλέον γιος ακολούθησε τον δικό του άρχοντα, πατέρας και γιος ανακάλυψαν ότι πολεμούσαν μεταξύ τους.

Η ανάπτυξη της λογοτεχνίας στις τοπικές γλώσσες σημειώθηκε πρώτα στη Βρετανία, όπου η λατινική λογοτεχνική παράδοση είχε εισαχθεί με κάποια καθυστέρηση. Διασώζονται αρκετά δείγματα κελτικής και αγγλοσαξονικής λυρικής ποίησης. Τα περισσότερα έργα, μερικά από τα οποία είναι υψηλής αισθητικής αξίας, είναι ανώνυμα. Ο «Περιπλανώμενος» μιλά για έναν άνδρα, πιθανόν φυγόδικο, που αναγκάστηκε να εγκαταλείψει το σπίτι του και να στερηθεί τους συγγενείς του. Το απόσπασμα «Το Ερείπιο» γράφτηκε με ελεγειακή διάθεση από κάποιον παρατηρητή των ερειπίων της ρωμαϊκής πόλης Μπαθ (Aquae Calidae). Το πιο διάσημο έργο στην καθομιλουμένη κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα είναι ο *Βεοβούλφος,* τον οποίο προφανώς τραγουδούσαν βάρδοι επί ολόκληρες γενιές μέχρι την καταγραφή του, στις αρχές του 8ου αιώνα, στη βόρεια Αγγλία. Πιθανόν ο συγγραφέας του να ήταν χριστιανός, αλλά το περιβάλλον είναι παγανιστικό σκανδιναβικό· επιπλέον, αν και το ποίημα είναι γραμμένο σε αρχαία αγγλικά, οι Άγγλοι δεν αναφέρονται διόλου. Ο ήρωας Βεοβούλφος ήταν ένας νεαρός πολεμιστής των Γιάετ στην υπηρεσία του βασιλιά Χρόθγκαρ των Δανών. Έσωσε το βασίλειο του κυρίου του σκοτώνοντας ένα τέρας ονόματι Γκρέντελ, και μετά τη μητέρα του τέρατος, σε μια τρομερή υποβρύχια μονομαχία μέσα σε μια λίμνη. Αφού έτσι απέκτησε φήμη, ο Βεοβούλφος επέστρεψε στη δική του φυλή, τους Γιάετ, και έγινε βασιλιάς. Όταν ήταν πια γέρος σκότωσε έναν δράκο που λυμαινόταν τη γη του, αλλά στην ύστατη αναμέτρηση πληγώθηκε θανάσιμα.

Η αλήθεια είναι ότι η θρησκευτική λογοτεχνία του πρώιμου Μεσαίωνα εκφραζόταν με πιο κοσμικούς όρους απ' ό,τι παραδεχόμαστε μερικές φορές. Αν και τα λατινικά έτειναν να επικρατήσουν κυρίως ως γλώσσα της εκπαίδευσης και του λειτουργικού της Εκκλησίας, ωστόσο συγγένευαν τόσο με τις τοπικές γλώσσες της νότιας Ευρώπης ώστε οι περισσότεροι εκκλησιαζόμενοι να καταλαβαίνουν τα λόγια των ακολουθιών. Επειδή όμως στον Βορρά τα λατινικά ήταν ξένη γλώσσα, φαίνεται ότι όντως η Εκκλησία ενθάρρυνε τη σύνθεση ποιημάτων που αφηγούνταν βιβλικές ιστορίες στην καθομιλουμένη. Το παλαιότερο ποίημα που αποδίδεται σε επώνυμο συγγραφέα ήταν ο Ύμνος του Καίδμωνα, που γράφτηκε από έναν Νορθούμβριο βοσκό στα τέλη του

7ου αιώνα. Ένα από τα πιο συγκινητικά θρησκευτικά ποιήματα όλων των εποχών είναι το αγγλοσαξονικό *Όνειρο του Σταυρού,* στο οποίο κάποιος θνητός βλέπει ένα όραμα όπου ο σταυρός του Ιησού μιλά για τη μεταμόρφωσή του από δέντρο σε χριστιανικό σύμβολο. Ήδη από τον 8ο αιώνα κυκλοφορούσαν Ευαγγέλια γραμμένα στην αγγλοσαξονική γλώσσα, που απέδιδαν τις γραφές με ηρωικό ύφος δείχνοντας τον Ιησού και τους μαθητές του να πολεμούν για την πίστη τους. Ένα έμμετρο σαξονικό έπος της ιστορίας του Ιησού, ο *Ελιάνδος* (σωτήρας), που γράφτηκε γύρω στο 830, περιγράφει τον Ιησού με τρόπο που θυμίζει τον Βεοβούλφο:

> Ύστερα ο Παντοκράτωρ Χριστός
> ξεμάκρυνε από το γιαλό: Ο Υιός του Κυρίου.
> Ξένοι ταξίδεψαν για να Τον συναντήσουν. Από πέρα μακριά
> είχαν ακούσει για τα καλά Του έργα. Κι εκείνος μίλησε
> με λόγια θαυμαστά γιατί ποθούσε να πληθύνουν οι πιστοί του
> κι ευθύς να υπηρετήσουν μετά χαράς τον Θεό.
> Να γίνουν υπηρέτες αληθινοί του Βασιλέα των Ουρανών,
> οι πολλοί του ανθρώπινου γένους.[2]

Γράμματα και τέχνες στην προκαρολίγγεια Γαλατία: ο κλήρος

Αφότου ο πάπας Γρηγόριος ο Μέγας απαγόρευσε τη διδασκαλία των ελευθέριων τεχνών στις επισκοπικές σχολές, τα μοναστήρια έγιναν το επίκεντρο της εκκλησιαστικής πνευματικής παραγωγής στην πρώιμη μεσαιωνική Ευρώπη. Ωστόσο, στα μοναστήρια της Γαλατίας του 5ου αιώνα και στα αβαεία των Βενεδικτίνων στην Ιταλία η διδασκόμενη υλη ήταν αποκλειστικά λατρευτική. Η προσπάθεια του Κασσιοδώρου να εισαγάγει τις κλασικές σπουδές στη μοναστική παιδεία δεν καρποφόρησε.

Εντούτοις, στη Βρετανία τα αριστοκρατικά κελτικά αβαεία έγιναν οι βασικοί θεματοφύλακες της ελληνορωμαϊκής παιδείας. Ο άγιος Πατρίκιος, που είχε εκχριστιανίσει την Ιρλανδία στις αρχές του 5ου αιώνα, προφανώς είχε μαθητεύσει πλάι σε Έλληνες δασκάλους, ενώ στη διάρκεια του πρώιμου Μεσαίωνα η Ιρλανδία παρέμεινε το μοναδικό σημαντικό κέντρο ελληνικών σπουδών στη βόρεια Ευρώπη. Οι Ιρλανδοί μοναχοί ήταν πιο ανοιχτοί στους Λατίνους κλασικούς απ' ό,τι οι Βενεδικτίνοι και, αντίστοιχα, διεύθυναν τις πιο λαμπρές σχολές της Ευρώπης στις αρχές του 7ου αιώνα· μόνο μετά τη σύνοδο του Ουίτμπυ τα αγγλικά αβαεία κατέλαβαν την πρώτη θέση. Ο Θεόδωρος της Ταρσού, αρχιεπίσκοπος του Καντέρμπουρυ (669-690), καθιέρωσε μια επισκοπική οργάνωση και ίδρυσε μια μεγάλη σχολή, οι μαθητές της οποίας έγιναν Βενεδικτίνοι ηγούμενοι στη νότια Αγγλία.

Την ίδια εποχή, ο Βενέδικτος Μπίσκοπ, ένας Άγγλος ευγενής, ίδρυσε το μοναστήρι του Τζάρροου στη Νορθουμβρία. Το Τζάρροου έγινε το κύριο κέντρο εκπαίδευσης στη βόρεια Αγγλία και εδώ μόνασε ο Βέδας (πέθανε το 735), ο πιο σημαντικός Αγγλοσάξονας λόγιος. Το πιο πολυδιαβασμένο έργο του Βέδα είναι η *Εκκλησιαστική ιστορία του αγγλικού λαού,* που πραγματεύεται τη νίκη των Άγγλων —τους οποίους συνδέει με τον ρωμαϊκό χριστιανισμό— επί των Κελτών και της θρησκείας τους. Μολονότι ο Βέδας πίστευε ακράδαντα στα θαύματα και τα χρησιμοποιούσε για να υπογραμμίσει τα διδάγματα της ιστορίας, ήταν ιστορικός με κριτικό πνεύμα και εξέταζε με προσοχή τις πηγές του. Προκειμένου να συγκεντρώσει πληροφορίες ώστε να περιγράψει την αποστολή του αγίου Αυγουστίνου, έστειλε στη Ρώμη έναν μοναχό να ερευνήσει στα παπικά αρχεία τις επιστολές του Γρηγορίου του Μεγάλου που αφορούσαν την Αγγλία και τις δημοσίευσε στην *Ιστορία* του.

Ο Βέδας διακρινόταν για την ευρυμάθειά του και τα ενδιαφέροντά του εκτείνονταν στα μαθηματικά και την αστρονομία. Αυτός καθιέρωσε τη μέθοδο για τον προσδιορισμό της ημερομηνίας του Πάσχα. Χάρη στη δημοτικότητα του έργου του Βέδα, η πρόταση του Ισιδώρου της Σεβίλλης για ένα

χριστιανικό χρονολόγιο που θα άρχιζε με την ενσάρκωση έγινε ο επιβεβλημένος τρόπος για τον υπολογισμό των ετών. Ο Βέδας έγραψε την πραγματεία *Περί της φύσεως των πραγμάτων* [*De Natura Rerurn*], μια βελτιωμένη εκδοχή του ομώνυμου έργου του Ισιδώρου, καθώς είχε πρόσβαση είτε στη *Φυσική Ιστορία* [*Naturalis Historia*] του Πλινίου είτε σε κάποια επιτομή της. Έγραψε πολλούς τόμους με σχόλια πάνω στις γραφές, βίους αγίων, ύμνους, ακόμα και μια πραγματεία για την ποίηση με τίτλο *Περί μετρικής* [*De arte metrica*]. Τα έργα του ήταν περιζήτητα· ο άγιος Βονιφάτιος, κατά τι νεότερος σύγχρονος του Βέδα, ζήτησε από τον αρχιεπίσκοπο της Υόρκης αντίγραφα των έργων του. Ωστόσο, ο ίδιος ο Βέδας μάς λέει στον επίλογο της *Ιστορίας* του ότι γεννήθηκε στην περιοχή του Τζάρροου και ότι πέρασε όλη του τη ζωή, από την ηλικία των επτά ετών, κλεισμένος στο μοναστήρι.

Παρά τα επιτεύγματά τους, οι αγγλικές και οι ιρλανδικές μοναστικές σχολές σηματοδοτούν μια σημαντική ρήξη με την κλασική παράδοση. Οι Άγγλοι έστελναν τόσο πολλούς λογίους στην ευρωπαϊκή ενδοχώρα, ώστε να παραμεληθεί τελικά η καλλιέργεια των λατινικών γραμμάτων στην ίδια την Αγγλία. Πολύ αργότερα, στην εισαγωγή του στη μετάφραση σε καθομιλούμενη γλώσσα ενός εγχειριδίου για επισκόπους, της *Ποιμενικής φροντίδας* [*Liber regulae pastoralis*] του Γρηγορίου του Μεγάλου, ο βασιλιάς Αλφρέδος του Ουέσσεξ εκφράζει το παράπονο ότι ενώ η Αγγλία φημιζόταν κάποτε για τους λογίους της, τώρα δεν υπήρχαν αναγνώστες ικανοί να διαβάσουν το έργο του Γρηγορίου στο πρωτότυπο, δηλαδή στα λατινικά. Προφανώς, ο Αλφρέδος υπολόγιζε ότι οι επίσκοποι θα το διάβαζαν στην καθομιλουμένη.

Επιπλέον, στις αγγλικές σχολές δεν σημειώθηκε αναβίωση των ελευθέριων τεχνών. Ενώ τα μοναστήρια του Κολουμβανού περιόρισαν συνειδητά τη διδασκαλία σε θρησκευτικά θέματα, οι Άγγλοι φαίνεται ότι έδρασαν περισσότερο από άγνοια παρά για λόγους αρχής. Ο Βέδας ευνοούσε τις ρωμαϊκές πρακτικές αλλά στα έργα του δεν αναφέρονται οι ελευθέριες τέχνες. Η εποχή του Καρλομάγνου συνέπεσε με θεαματική αναβίωση του θαυμασμού για το μεγαλείο της Ρώμης, μια στάση που συνέβαλε στη διαμόρφωση μιας μακρόβιας παράδοσης των λατινικών γραμμάτων στη Δύση, καθώς και στην ανασυγκρότηση των σπουδών των ελευθέριων τεχνών.

Κι ενώ οι γερμανικές φυλές σταθεροποιούσαν την κυριαρχία τους στη δυτική Ευρώπη —μια διαδικασία που κράτησε αρκετούς αιώνες— η Ανατολική Ρωμαϊκή αυτοκρατορία διατηρούσε και ενίσχυε την κυριαρχία της στην ελληνική Ανατολή. Την ίδια εποχή μια νέα δύναμη αναδύεται στην Αραβία, τη βόρεια Αφρική και την Ισπανία. Έτσι, στο επόμενο κεφάλαιο θα ασχοληθούμε με τους δύο πολιτισμούς και τις αντίστοιχες πολιτισμικές παραδόσεις που αναπτύχθηκαν στο αλλοτινό ανατολικό μισό του ρωμαϊκού κράτους.

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Leslie Alcock, *Arthur's Britain, AD 367-634,* Harmondsworth, Penguin Books, 1971.

Peter Hunter Blair, *The World of Bede,* Λονδίνο, Seeker & Warburg, 1970.

Jean Chapelot/Robert Fossier, *The Village and House in the Middle Ages,* Berkeley/Los Angeles, University of California Press, 1985.

Philip Dixon, *Barbarian Europe,* Νέα Υόρκη, E. P. Dutton, 1976.

Katherine Fischer Drew (επιμ.), *The Burgundian Code: Book of Constitutions of Law of Gundobad,* Φιλαδέλφεια, University of Pennsylvania Press, 1973.

—(επιμ.), *The Lombard Laws,* Φιλαδέλφεια, University of Pennsylvania Press, 1973.

Patrick J. Geary, *Before France and Germany: The Creation and Transformation of the Merovingian World,* Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 1988.

Walter Goffart, *Barbarians and Romans, AD 418-584: The Techniques of Accommodation,* Princeton, Princeton University Press, 1980.

Michael Grant, *The Fall of the Roman Empire: a reappraisal,* Νέα Υόρκη, C. N. Porter, 1976.

Gregory of Tours, *The History of the Franks,* μτφρ. και εισαγωγή Lewis Thorpe, Harmondsworth, Penguin Books, 1980.

Edward James, *The Franks,* Οξφόρδη, Basil Blackwell, 1988.

H. R. Lyon, *Anglo-Saxon England and the Norman Conquest,* Νέα Υόρκη, St. Martin's Press, 1962.

Bryce Lyon, *The Origins of the Middle Ages: Pirenne's Challenge to Gibbon,* Νέα Υόρκη, W. W. Norton, 1972.

Lucient Musset, *The Germanic Invasions: The Making of Europe, AD 400-600,* Amsterdam, North Holland, 1975.

Pierre Riché, *Education and Culture in the Barbarian West, Sixth through Eighth Century,* Columbia S. C, University of South Carolina Press, 1976.

P. H. Sawyer, *The Age of the Vikings,* Λονδίνο, Edward Arnold, 1962.

E. A. Thompson, *Romans and Barbarians: The Decline of the Western Empire,* Madison, University of Wisconsin Press, 1982.

Malcolm Todd, *The Barbarians. Goths, Franks and Vandals,* Λονδίνο, G. P. Putnam's Sons, 1972.

—*The Northern Barbarians, 100 BC-AD 300*, Οξφόρδη, Basil Blackwell, ^{2}1987.

Raymond Van Dam, *Leadership and Community in Late Antique Gaul,* Berkeley/Los Angeles, University of California Press, 1985.

J. M. Wallace-Hadrill, *Early Germanic Kingship in England and on the Continent,* Οξφόρδη, Clarendon Press, 1971.

—*The Long-Haired Kings and Other Studies in Frankish History,* Λονδίνο, Methuen & Co., 1962.

Suzanne F. Wemple, *Women in Frankish Society: Marriage and the Cloister,* Φιλαδέλφεια, University of Pennsylvania Press, 1981.

Herwig Wolfram, *History of the Goths,* Berkeley/Los Angeles, University of California Press, 1988.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'
Η ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

Από τη Ρώμη στο Βυζάντιο

Η Κωνσταντινούπολη, η επονομαζόμενη «νέα Ρώμη», βρισκόταν σε εξαιρετικά σημαντική στρατηγική θέση και ήταν ουσιαστικά απόρθητη. Χτισμένη πάνω στις ακτές του Βοσπόρου και της θάλασσας του Μαρμαρά, έλεγχε το πέρασμα προς τον Εύξεινο Πόντο και τις χερσαίες οδούς προς την Ανατολή. Μόνο δύο φορές στη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε, το 1204 και το 1453, έπεσε στα χέρια εχθρικών δυνάμεων. Ωστόσο, η επιβίωση της Ανατολικής αυτοκρατορίας ποτέ δεν ήταν εξασφαλισμένη. Οι θρησκευτικοί διχασμοί ήταν βαθύτεροι εδώ απ' ό,τι στη Δύση, καθώς στην Ανατολή ήταν περισσότεροι οι χριστιανοί που κατανοούσαν σε βάθος τα δογματικά ζητήματα. Παρά την επίσημη καταδίκη του το 451, η αίρεση του μονοφυσιτισμού παρέμενε ισχυρή στην Παλαιστίνη, τη Συρία και την Αίγυπτο. Η θρησκευτική δυσαρέσκεια απέναντι στην Κωνσταντινούπολη μάς βοηθά να κατανοήσουμε γιατί τον 7ο αιώνα αυτές οι περιοχές πρόβαλαν τυπική μόνο αντίσταση στο Ισλάμ.

Εντούτοις, η Ανατολή είχε μεγαλύτερη πυκνότητα πληθυσμού και υψηλότερο κατά κεφαλήν εισόδημα απ' ό,τι η Δύση, με αποτέλεσμα να αντιμετωπίζει λιγότερες δυσκολίες στη συντήρηση του πολυάριθμου στρατού και της διογκωμένης γραφειοκρατίας της ύστερης Ρώμης. Η διοίκηση της Ανατολικής αυτοκρατορίας ήταν πιο εύκολη επειδή, σε αντίθεση με τη γεωγραφική διασπορά της Δυτικής, ήταν εδαφικά συγκεντρωμένη κυρίως στη Μικρά Ασία, και διέθετε μια πρωτεύουσα σε νευραλγική τοποθεσία και έναν διοικητικό μηχανισμό που ποτέ δεν έπαψε να λειτουργεί.

Επιπλέον, το κεντρικό τμήμα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας είχε οικονομική αυτάρκεια στα απαραίτητα είδη μέχρι την κατάκτηση της Ανατολίας από τους Τούρκους κατά τη δεκαετία του 1070. Η Θράκη και η Μικρά Ασία παρήγαν δημητριακά και κτηνοτροφικά προϊόντα. Η Μεσόγειος και ο Εύξεινος Πόντος είχαν ιχθυοπαραγωγή, ενώ στο Αιγαίο παράγονταν κρασί και ελαιόλαδο. Τα αποθέματα ξυλείας, σιδήρου και ορυκτών ήταν άφθονα. Αυτό το πλεονέκτημα ενίσχυε τους Βυζαντινούς έναντι των Γερμανών και, ιδίως τον 7ο και τον 8ο αιώνα, έναντι των μουσουλμάνων, που διέθεταν μια πολύ πιο αδύνατη οικονομική βάση.

Τέλος, μολονότι ορισμένοι Ανατολικοί αυτοκράτορες του 5ου αιώνα ήταν βίαιοι και άρπαγες, γενικά οι Ανατολικοί ηγεμόνες ήταν πολύ πιο ισχυροί και ικανοί από τους Δυτικούς ομολόγους τους. Αξιοποιούσαν έξυπνα τους Γερμανούς φοιδεράτους, συνήθως στέλνοντας τούς πιο επικίνδυνους απ' αυτούς στη Δύση. Οι αυτοκράτορες παρακολουθούσαν με ενδιαφέρον τις εξελίξεις στη Δύση και έτρεφαν την αυταπάτη ότι εξακολουθούσαν να ηγεμονεύουν κι εκεί. Το 507 ο Αναστάσιος Α' (491-518) αναγνώρισε τις κατακτήσεις του Φράγκου βασιλιά Χλωδοβίκου και του έδωσε τον τίτλο του Ρωμαίου υπάτου. Ο αγέρωχος βάρβαρος ενδύθηκε την τήβεννο και παρέλασε θριαμβευτικά, σαν αυτοκράτορας, στην Τουρ, σκορπίζοντας χρυσά νομίσματα στο πλήθος. Ωστόσο, κάθε αλλαγή φρουράς στο θρόνο του Βυζαντίου σήμαινε την υιοθέτηση μιας νέας πολιτικής απέναντι στους Πέρσες, που η εκτεταμένη τους αυτοκρατορία συνόρευε ανατολικά με το Βυζάντιο, καθώς και μια νέα στάση απέναντι στη θρησκεία. Ο Αναστάσιος, που υπήρχαν υποψίες ότι έτρεφε συμπάθεια προς τον μονοφυσιτισμό, καλλιέργησε σχέσεις καλής γειτονίας με τους Πέρσες. Τον διαδέχτηκε ο επικεφαλής της σωματοφυλακής του Μακεδόνας Ιουστίνος Α' (518-527), που είχε φιλοδυτικό προσανατολισμό και εξαπέλυσε διωγμούς κατά των μονοφυσιτών.

Η βασιλεία του Ιουστινιανού (527-565)

Ο Ιουστινιανός, που διαδέχτηκε τον θείο του Ιουστίνο Α', συγκαταλέγεται στους επιφανέστερους Βυζαντινούς αυτοκράτορες. Στις αρχές της βασιλείας του φρόντισε να κωδικοποιηθεί το ρωμαϊκό δίκαιο (βλ. Κεφάλαιο Α'). Παρακινημένος εν μέρει από τις εκκλήσεις των ορθόδοξων χριστιανών της Δύσης για βοήθεια, ώστε να αντιμετωπίσουν τους αρειανούς Οστρογότθους στην Ιταλία και τους Βανδάλους, που ηγεμόνευαν στη βόρεια Αφρική, ο Ιουστινιανός προσπάθησε να ανακτήσει τουλάχιστον τις μεσογειακές περιοχές της Δυτικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Αρχίζοντας το 532, οι στρατηγοί του κατέλαβαν το μεγαλύτερο μέρος της Ιταλίας και της νοτιοανατολικής Ισπανίας, αφού όμως προηγήθηκε μια δεκαετία αιματηρών συγκρούσεων με τους Οστρογότθους. Η Ιταλία τέθηκε υπό την ηγεσία ενός εξάρχου (επαρχιακού διοικητή) στον οποίο, αντιστρέφοντας την πολιτική που ακολουθούνταν από την εποχή του Διοκλητιανού, ο Ιουστινιανός ανέθεσε τόσο πολιτικές όσο και διοικητικές αρμοδιότητες. Αν και με τη λομβαρδική εισβολή του 568 κλονίστηκε η θέση των Βυζαντινών, η Ιταλία, και ειδικά η Ρώμη, συνέχισαν να διατηρούν πολιτισμικούς και οικονομικούς δεσμούς με την Κωνσταντινούπολη.

Ο Ιουστινιανός εξασφάλισε ισχυρή διοίκηση. Κατέστησε τους διοικητές των επαρχιών έμμισθους αξιωματούχους, τερματίζοντας την πρακτική της ενοικίασης αυτών των θέσεων σε ενοικιαστές φόρων, και θέσπισε νόμους που υποχρέωναν τους γιους να ακολουθούν το επάγγελμα του πατέρα τους. Τα μέτρα αυτά ήρθαν σε σύγκρουση με τα παγιωμένα συμφέροντα, ενώ η εξωτερική πολιτική του Ιουστινιανού ήταν υπερβολικά πολυδάπανη. Για να εξασφαλίσει ελευθερία δράσης στα δυτικά, ο Ιουστινιανός αρχικά κατέβαλε φόρο υποτελείας στους Πέρσες, αλλά μετά το 540 αναγκάστηκε να στραφεί εναντίον τους. Αυτός ο διμέτωπος αγώνας εξάντλησε τα αποθέματα του θησαυροφυλακίου που είχαν συσσωρεύσει οι προκάτοχοί του, ενώ ταυτόχρονα ογκώθηκε η λαϊκή δυσαρέσκεια εξαιτίας της φορολογίας και των υπέρογκων απαιτήσεων των ευνοουμένων του αυτοκράτορα. Επίσης ο Ιουστινιανός δεν έδωσε την απαιτούμενη προσοχή στις μετακινήσεις πληθυσμών από τις ασιατικές στέπες στα Βαλκάνια, όπου μετά το 560 οι Άβαροι εγκαθίδρυσαν δικό τους καθεστώς.

Η θρησκευτική πολιτική του Ιουστινιανού παραλίγο να του στοιχίσει το θρόνο κατά τη Στάση του Νίκα το 532. Ο αυτοκράτορας και η πλειονότητα των ανώτερων τάξεων του Βυζαντίου ήταν ορθόδοξοι και φιλοδυτικοί, ενώ οι κατώτερες τάξεις και η αυτοκράτειρα Θεοδώρα, μια πρώην ηθοποιός με πλούσιο «παρελθόν», έκλιναν προς τον μονοφυσιτισμό. Κάθε παράταξη ήταν συνδεδεμένη με έναν από τους «δήμους» του ιπποδρόμου, που είχαν πάρει το όνομά τους από το χρώμα της στολής τους: οι Πράσινοι ήταν μονοφυσίτες και «φιλολαϊκοί», ενώ οι Βένετοι (γαλάζιοι) υποστήριζαν την επίσημη άποψη της Εκκλησίας και την αριστοκρατία. Το 532 οι αντίπαλοι δήμοι συμμάχησαν μεταξύ τους και προκάλεσαν ταραχές που συγκλόνισαν την Κωνσταντινούπολη. Ο Ιουστινιανός ήταν έτοιμος να παραιτηθεί αλλά τον εμπόδισε η σθεναρή παρέμβαση της Θεοδώρας.

Ο όρος «καισαροπαπισμός» χρησιμοποιείται για την περιγραφή καταστάσεων όπως αυτή που επικρατούσε στο Βυζάντιο, όπου ο κοσμικός ηγεμόνας είτε είναι και αρχιερέας ο ίδιος είτε καθοδηγεί άμεσα τον κατ' όνομα ηγέτη της επίσημης θρησκείας. Οι βασιλιάδες στη γερμανική Δύση προσπάθησαν να ασκήσουν έλεγχο στις εκκλησίες τους, αλλά δεν διέθεταν τα εντυπωσιακά μέσα των Βυζαντινών ομολόγων τους. Ο αυτοκράτορας συγκαλούσε τις οικουμενικές συνόδους, προέδρευε σ' αυτές και όφειλε να επικυρώνει τις αποφάσεις τους. Αυτός διόριζε τον πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης, ενώ η ιδιοσυγκρασία και τα ιδιαίτερα προσόντα των περισσότερων πατριαρχών φανερώνουν πόσο σοβαρά έπαιρναν οι αυτοκράτορες αυτή την ευθύνη. Η αίρεση τιμωρούνταν ως έγκλημα καθοσιώσεως κατά του κράτους και τυχόν αλλαγές στην πολιτική των διαδοχικών αυτοκρατόρων συχνά προκαλούσαν αυθόρμητες εξεγέρσεις. Ο Ιουστινιανός ανήγειρε το ναό της Αγίας του Θεού Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη, ένα μνημείο του βυζαντινού αρχιτεκτονικού και διακοσμητικού ρυθμού που εντυπωσιάζει με την αριστοτεχνική δομή και την εσωτερικότητά του. Η Αγία Σοφία μετατράπηκε τον 15ο αιώνα σε μουσουλμανικό τέμενος, αλλά ο

βυζαντινός ρυθμός, που φημίζεται για τα εξαίσια ψηφιδωτά του, επιβίωσε σε περιοχές της Δύσης που δέχτηκαν την ελληνική επίδραση. Έξοχο παράδειγμα αποτελεί ο ναός του Αγίου Βιταλίου στη Ραβέννα· απομίμησή του συναντάμε στο παρεκκλήσι του ανακτόρου του Καρλομάγνου στο Άαχεν.

Τα επιτεύγματα του Ιουστινιανού, ενός Λατίνου αυτοκράτορα σε έναν ελληνικό κόσμο, ήταν εφήμερα. Οι περισσότεροι διάδοχοί του θα απέρριπταν τον δυτικό προσανατολισμό του, στρέφοντας κατ' ανάγκη την προσοχή τους προς τα ανατολικά. Είχαν να αντιμετωπίσουν επιθέσεις από τους Πέρσες στην Ανατολή, από τους Λομβαρδούς στην Ιταλία και από τους Αβάρους στα βόρεια σύνορα του Βυζαντίου. Το 578 οι Έλληνες εγκατέλειψαν την Ισπανία και αποσύρθηκαν σε παράκτιους θύλακες στη βόρεια Ιταλία, αν και διατήρησαν μια πιο έντονη παρουσία στον Νότο. Ο αυτοκράτορας Μαυρίκιος (582-602) σταθεροποίησε τη σλαβική μεθόριο, αλλά σκοτώθηκε στη διάρκεια μιας εξέγερσης του στρατού που έφερε στο θρόνο τον ανίκανο στρατηγό Φωκά (602-610). Η βασιλεία του Φωκά σημαδεύτηκε από συνεχείς αναταραχές. Ο αυτοκράτορας κατέβαλε φόρο υποτελείας στους Αβάρους ενώ οι Πέρσες λεηλάτησαν το μεγαλύτερο μέρος της Ανατολίας και κατέλαβαν τη Συρία, την Παλαιστίνη και την Αίγυπτο.

Πέρσες, Σλάβοι και μουσουλμάνοι: οι επιθέσεις στην αυτοκρατορία κατά τον 7ο αιώνα

Ο Ηράκλειος Α' (610-641), που εκθρόνισε τον Φωκά, ήταν ένας από τους μεγαλύτερους Βυζαντινούς ηγεμόνες. Στις αρχές της βασιλείας του, οι Πέρσες και οι Άβαροι συμμάχησαν εναντίον του και το 626 κατάφεραν να πολιορκήσουν από κοινού την Κωνσταντινούπολη. Ωστόσο, ως το 629 ο Ηράκλειος είχε ανακτήσει τα εδάφη που είχαν καταλάβει οι Πέρσες στα χρόνια της βασιλείας του Φωκά και υποχρέωσε τους Σλάβους των Βαλκανίων να τον δεχτούν ως επικυρίαρχο. Μετά, στα τελευταία του χρόνια, αναγκάστηκε να καταπολεμήσει την επέκταση του Ισλάμ.

Οι πρώτες νίκες του Ισλάμ σημειώθηκαν σε απομακρυσμένες περιοχές της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, που έτρεφαν δυσαρέσκεια κατά της Κωνσταντινούπολης. Μολονότι η ελληνική επίδραση ήταν παντού ισχυρή, ο πολιτισμός της Αιγύπτου είναι κυρίως κοπτικός και της Συρίας αραμαϊκός. Και οι δύο περιοχές είχαν ασπασθεί τον μονοφυσιτισμό και, επομένως, βρίσκονταν σε διάσταση με τους Έλληνες ηγεμόνες, ενώ στην Παλαιστίνη ζούσαν πολυάριθμοι Εβραίοι τους οποίους δίωκαν οι Βυζαντινοί. Επιπλέον, η ληστρική φορολογία δεν συνέβαλλε στη βελτίωση της εικόνας που είχαν σχηματίσει για τους Βυζαντινούς οι υπήκοοί τους. Προτού καλά καλά σταθεροποιηθεί η κατάσταση που προέκυψε μετά τους Περσικούς πολέμους των αρχών του 7ου αιώνα, ο Ηράκλειος άνοιξε και πάλι το θρησκευτικά ζήτημα, προτείνοντας έναν συμβιβασμό με τους μονοφυσίτες που δεν ικανοποίησε κανέναν. Έτσι, η αρχική καθαρά παθητική αίσθηση αποξένωσης τώρα προσέλαβε εκρηκτικές διαστάσεις. Το 636, στη μάχη του Γιαρμούκ, οι Βυζαντινοί, αν και διέθεταν διπλάσιους στρατιώτες, συντρίφθηκαν από τους μουσουλμάνους και αναγκάστηκαν να αποσυρθούν από τη Συρία. Το 637 έπεσε η Δαμασκός, και σύντομα ακολούθησαν η Αντιόχεια, το Χαλέπι και η Ιερουσαλήμ. Ο Ηράκλειος αναγκάστηκε να υποχωρήσει στην Ανατολία ενώ οι μουσουλμάνοι, αφού εξεδίωξαν τους Πέρσες από το Ιράκ, κατάφεραν να λεηλατήσουν τη Μικρά Ασία, δηλαδή την καρδιά της Βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Ο Κωνστάντιος Β' (641-668), εγγονός του Ηρακλείου, βρισκόταν σε μόνιμη εμπόλεμη κατάσταση με τους Άραβες. Διαισθανόμενος, προφανώς, ότι δεν μπορούσε να εξασφαλίσει την άμυνα της Ανατολής, μετέφερε την πρωτεύουσά του στη Σικελία που, μαζί με την Αδριατική ακτή και ένα μεγάλο μέρος της νοτίως της Ρώμης Ιταλίας, εξακολουθούσε να βρίσκεται στα χέρια των Βυζαντινών. Οι διάδοχοί του, Κωνσταντίνος Δ' (668-685) και Ιουστινιανός Β' (688-695, 705-711) σημείωσαν μεγαλύτερη επιτυχία στην απόκρουση των μουσουλμάνων, αν και με βαρύ κόστος.

Στη διάρκεια του 7ου αιώνα οι Σλάβοι (Σκλαβηνοί) άρχισαν επίσης να επεκτείνονται στη χερσόνησο του Αίμου, νότια του Δούναβη. Ο Ιουστινιανός Β' εξεστράτευσε με επιτυχία στη Βαλκανική και

εγκατέστησε ορισμένους Σλάβους ως στρατιώτες κληρούχους στη Μικρά Ασία. Εντούτοις, ο Ιουστινιανός Β' ήταν ένας αμετανόητος τύραννος που τον απομάκρυναν βίαια από το θρόνο του, αλλά αφού έζησε δέκα χρόνια με τους Βουλγάρους, τον επανέκτησε, για να προκαλέσει μια νέα εξέγερση στη διάρκεια της οποίας έχασε τη ζωή του. Οι Βυζαντινοί δεν ανακατέλαβαν ολόκληρη τη Βαλκανική χερσόνησο, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας πέρασε στα χέρια ντόπιων Σλάβων ηγεμόνων.

Η δυναστεία των Ισαύρων (717-842) και η Εικονομαχία

Ο Λέων Γ' (717-741), ο πρώτος αυτοκράτορας της δυναστείας των Ισαύρων, ανέλαβε την εξουσία μετά από εμφύλιο πόλεμο. Υπεράσπισε με επιτυχία την Κωνσταντινούπολη στη διάρκεια της τετράχρονης πολιορκίας της από τους μουσουλμάνους (717-721). Ο Λέων και ο γιος του Κωνσταντίνος Ε' (741-775) επωφελήθηκαν από τις εσωτερικές διαμάχες των μουσουλμάνων για να σταθεροποιήσουν εκ νέου τη βυζαντινή κυριαρχία στη Μικρά Ασία.

Η δυναστεία των Ισαύρων συνδέεται και με μια ακόμα θρησκευτική διαμάχη, την Εικονομαχία. Ανέκαθεν ήταν παραδεκτό ότι η χρήση ζωγραφισμένων ή γλυπτών εικόνων στη θρησκευτική λατρεία εγκυμονεί τον κίνδυνο της ειδωλολατρίας, καθώς οι αδαείς μπορούσαν εύκολα να ταυτίσουν την τιμητική προσκύνηση με τη λατρεία. Πρώτος αποφάσισε την απαγόρευση των εικόνων ο Λέων Γ' το 726, και η ίδια απόφαση επαναλήφθηκε σε πιο έντονους τόνους το 754 από τον Κωνσταντίνο Ε' —μια κίνηση που συνήθως αποδίδεται στην επίδραση του Ισλάμ, επειδή ο Μωάμεθ απαγόρευε τις απεικονίσεις θεωρώντας τες υποβιβασμό της θεότητας. Αν και η αυτοκρατορική απαγόρευση δεν επιβλήθηκε εκ των άνω σε έναν εντελώς απρόθυμο λαό, ωστόσο η ακραία θέση των ηγεμόνων και το μένος τους κατά των διαφωνούντων δεν έβρισκαν σύμφωνη την πλειονότητα των υπηκόων τους και προκάλεσαν εχθρότητα προς τη δυναστεία, ιδίως στην Κωνσταντινούπολη. Επίσης, η Εικονομαχία μετατράπηκε σε όπλο ενάντια στα πλούσια βυζαντινά μοναστήρια, που ήταν οι κύριοι κάτοχοι των εικόνων.

Η Εικονομαχία αποτέλεσε άλλο ένα σημείο τριβής μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Οδήγησε στην απόσπαση της βυζαντινής βόρειας Ιταλίας που πρόβαλε μικρή αντίσταση στους Λομβαρδούς κατά τον 8ο αιώνα, καθώς και στην απόφαση των παπών να στέψουν τον Καρλομάγνο αυτοκράτορα ώστε να αντισταθμιστεί η ισχύς του ανατολικού ομολόγου του. Ακόμα και στον αυτοκρατορικό οίκο δεν υπήρχε ομοφωνία ως προς το ζήτημα των εικόνων. Η αντιβασίλισσα Ειρήνη, μητέρα του ανήλικου αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ', ήταν εικονόφιλη: το 780 αποκατέστησε τις σχέσεις του Βυζαντίου με τη Ρώμη και συγκάλεσε μια σύνοδο για την αναστήλωση των εικόνων. Τον 9ο αιώνα η Εικονομαχία έπαψε να είναι μείζον πολιτικό ζήτημα και τελικά καταδικάστηκε επίσημα από μια σύνοδο το 843.

Η Βυζαντινή αυτοκρατορία κατά τον 9ο και τον 10ο αιώνα

Ύστερα από την εξάλειψη της δυναστείας των Ισαύρων, οι Βυζαντινοί στάθηκαν ανίκανοι να ανακόψουν την επέκταση των μουσουλμάνων στη δυτική Μεσόγειο, που κορυφώθηκε με την κατάληψη της Σικελίας και της νότιας Ιταλίας. Η αποκατάσταση της βυζαντινής ισχύος άρχισε το 867 με την άνοδο της λανθασμένα επονομαζόμενης «Μακεδονικής» δυναστείας. Ο Βασίλειος Α' (867-886), που είχε γεννηθεί δούλος στην Αρμενία, ανέβηκε τόσο ψηλά ώστε να συμβασιλεύσει με τον Μιχαήλ Γ', τον οποίο στη συνέχεια δολοφόνησε. Αν και οι Έλληνες ποτέ δεν ηγεμόνευσαν ξανά στη Σικελία, ο Νικηφόρος Φωκάς, στρατηγός του Βασιλείου, αποκατέστησε την ελληνική παρουσία στη νότια Ιταλία.

Οι αυτοκράτορες της Μακεδονικής δυναστείας φημίζονται κυρίως επειδή αποσαφήνισαν τις σχέσεις των Βυζαντινών με τους Σλάβους και άλλες φυλές στα Βαλκάνια. Καθώς οι αυτοκράτορες ήταν απορροφημένοι με την Εικονομαχία και την υπεράσπιση των συνόρων από τις επιθέσεις του Ισλάμ,

ελάχιστα βήματα είχαν γίνει μετά τη βασιλεία του Ηρακλείου για τη στερέωση της βυζαντινής κυριαρχίας στον Βορρά και στη Δύση.

Στα τέλη του 7ου αιώνα και κατά τη διάρκεια του 8ου, οι Βούλγαροι ίδρυσαν ένα βασίλειο με βάση την Τρανσυλβανία και την πεδιάδα της Βλαχίας. Αν και κατά καιρούς διεξήγαν πολέμους κατά των Βυζαντινών, τον 8ο αιώνα καλλιέργησαν εμπορικές και πολιτιστικές σχέσεις μαζί τους. Αρχικά αντιστάθηκαν στον χριστιανισμό, αλλά το 865 ο χάνος Βόρης βαπτίστηκε χριστιανός. Επί ένα διάστημα, ο Βόρης ερωτοτροπούσε με τη Ρώμη, αλλά τελικά θεώρησε τον χριστιανισμό της Ανατολής πιο οικείο, ιδίως όταν ο Βυζαντινός πατριάρχης Φώτιος παραχώρησε σημαντικά προνόμια αυτονομίας στη βουλγαρική Εκκλησία και ενέκρινε την τέλεση της θείας λειτουργίας στην τοπική γλώσσα.

Ο πατριάρχης δεν ήταν ανεκτικός μόνο απέναντι στους Βουλγάρους· η συνήθης πολιτική της Κωνσταντινούπολης ήταν να παραχωρεί τοπική αυτονομία στις περιφερειακές εκκλησίες, υπό τον όρο ότι θα αναγνώριζαν την πνευματική επικυριαρχία του πατριάρχη και τα δόγματα των επτά οικουμενικών συνόδων. Οι αυτοκέφαλες τοπικές εκκλησίες διατήρησαν τις εθνικές τους γλώσσες. Δεν καταβλήθηκε προσπάθεια να υποταχθούν σε μια κεντρική εκκλησιαστική αρχή ούτε να επιβληθεί μια ξεχωριστή λειτουργική γλώσσα, όπως συνέβη στη Δύση. Στα μέσα του 9ου αιώνα οι αδελφοί Μεθόδιος και Κύριλλος στάλθηκαν να κηρύξουν το Ευαγγέλιο στους Μοραβούς, που είχαν καταλάβει την πεδιάδα δυτικά της Βουλγαρίας. Σ' αυτούς αποδίδεται η επινόηση του σλαβικού (κυριλλικού) αλφαβήτου. Οι Γερμανοί τους απέπεμψαν από τη Μοραβία, αλλά οι οπαδοί τους συνέχισαν το έργο τους στη νότια Ρωσία και στα Βαλκάνια. Αν και η Ρώμη συνέχισε τα ανοίγματα προς τους Σλάβους, η διείσδυση των Βυζαντινών είχε πια πάρει μόνιμο χαρακτήρα, και επακόλουθό της ήταν ο προσηλυτισμός των σλαβικών φυλών στον ορθόδοξο ανατολικό χριστιανισμό.

Η Βουλγαρία ήταν το μοναδικό βαλκανικό κράτος που διέθετε αρκετή ισχύ ώστε να δημιουργεί προβλήματα στους Βυζαντινούς. Ο γιος του χάνου Βόρη Συμεών (πέθανε το 927), που πήρε τον τίτλο του τσάρου, είχε μορφωθεί στην Κωνσταντινούπολη και προφανώς φιλοδοξούσε να βασιλεύσει εκεί. Μάλιστα, πραγματοποίησε έναν σύντομο αποκλεισμό της Κωνσταντινούπολης και φρόντισε ώστε η βουλγαρική Εκκλησία να αποκτήσει τον δικό της πατριάρχη. Αλλά στη διάρκεια της βασιλείας του γιου του, του τσάρου Πέτρου (927-969), που παντρεύτηκε μια εγγονή του αυτοκράτορα, μεγάλωσε η θρησκευτική και η διπλωματική υποταγή στην Κωνσταντινούπολη. Ο Βασίλειος Β' (976-1018), ο επιφανέστερος αυτοκράτορας της Μακεδονικής δυναστείας, κατέλυσε το 1018 την ανεξαρτησία της Βουλγαρίας. Πήρε το προσωνύμιο Βουλγαροκτόνος εξαιτίας της βάρβαρης μεταχείρισης που επεφύλασσε στους αιχμαλώτους του. Ωστόσο, ακόμα και ο Βασίλειος Β' επέτρεψε στη Βουλγαρία να κρατήσει τη γλώσσα, τα τοπικά έθιμα και την οργάνωση της Εκκλησίας της.

Οι αυτοκράτορες του 10ου αιώνα εδραίωσαν την εξουσία τους στην περιοχή του Εύξεινου Πόντου και ενίσχυσαν τη μεθόριο με το Ισλάμ. Οι Βυζαντινοί ηγεμόνες κατόρθωσαν να περιορίσουν τις αρπαγές γης των «δυνατών» εις βάρος των πολιτών στρατιωτών, και ο Βασίλειος Β' κατέπνιξε αρκετές εξεγέρσεις γαιοκτημόνων. Οι προελάσεις του στρατού συνοδεύτηκαν από επιθέσεις του ναυτικού σε μουσουλμανικά ορμητήρια. Η Κρήτη και η Κύπρος πέρασαν ξανά στα χέρια των Βυζαντινών. Όταν πέθανε ο Βασίλειος Β', το 1205, η αυτοκρατορία είχε φτάσει στην μεγαλύτερη έκτασή της μετά τον 6ο αιώνα.

Η διακυβέρνηση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας

Μέχρι τον 11ο αιώνα οι επιτυχίες που είχαν σημειώσει οι Βυζαντινοί ηγεμόνες στις πολυμέτωπες συγκρούσεις τους με εχθρικά στρατεύματα οφείλονταν, σε μεγάλο βαθμό, στο αποτελεσματικό τους σύστημα διακυβέρνησης —κάτι που καθυστέρησαν να αντιληφθούν οι Δυτικοί ιστορικοί.

Σύμφωνα με την παράδοση των Ρωμαίων αυτοκρατόρων, ο Βυζαντινός αυτοκράτορας θεωρούνταν παντοδύναμος, ένας ιεράρχης που η εξουσία του εκπορευόταν απευθείας από τον Θεό, μολονότι τον έστεφε ο πατριάρχης. Η απόδοση τιμών στον αυτοκράτορα ακολουθούσε ένα ολοένα και πιο περίτεχνο αυλικό πρωτόκολλο, που περιγράφεται λεπτομερειακά στο σύγγραμμα *Περί βασιλείου τάξεως,* που το έγραψε ο Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος τον 10ο αιώνα. Ο αυτοκράτορας έλεγχε πλήρως τη διπλωματία, την εξωτερική πολιτική και τις στρατιωτικές υποθέσεις. Στις εκστρατείες συχνά οδηγούσε ο ίδιος τον στρατό και αρκετοί αυτοκράτορες που ενδύθηκαν την πορφύρα ύστερα από πραξικοπήματα είχαν αρχίσει τη σταδιοδρομία τους ως στρατιωτικοί.

Κατά παράδοξο τρόπο, δεν υπήρχε κάποιος καθιερωμένος κανόνας για τη διαδοχή. Ο αυτοκρατορικός τίτλος δεν ήταν κληρονομικός. Ορισμένοι αυτοκράτορες έστεφαν τους γιους τους, ώστε να εξασφαλίσουν τη διαδοχή των απογόνων τους, αλλά αυτό σήμαινε ότι συχνά υπήρχαν συμβασιλείς. Από τις αρχές του 7ου αιώνα, ο κυρίως αυτοκράτορας έφερε τον αρχαίο ελληνικό τίτλο του *βασιλέως.* Ο αυτοκράτορας μπορούσε επίσης να ορίσει τον διάδοχό του,

αλλά συνήθως η διαδοχή των ηγεμόνων πυροδοτούσε αιματηρές παλατιανές εξεγέρσεις, στη διάρκεια των οποίων οι φατρίες του στρατού και της αυλής προωθούσαν αντίπαλους υποψηφίους. Ο νέος αυτοκράτορας έπρεπε να εξασφαλίσει την εμπιστοσύνη του λαού, της συγκλήτου της Κωνσταντινούπολης και του στρατού, και ύστερα ακολουθούσε η τελετή της στέψης. Στη θεωρία, οποιοδήποτε από τα τρία σώματα των εκλεκτόρων —λαός, σύγκλητος, στρατός— μπορούσε να ανατρέψει έναν αυτοκράτορα και να προτείνει τον δικό του υποψήφιο, ο οποίος μπορούσε στη συνέχεια να νομιμοποιηθεί, αρκεί να αποσπούσε τη συγκατάθεση των άλλων δύο. Στην πράξη ωστόσο, από τη στιγμή της ενθρόνισής του ο αυτοκράτορας ήταν απόλυτος μονάρχης και το μοναδικό μέσο για την ανατροπή του ήταν η δολοφονία του.

Αν και θεωρητικά οι αυτοκράτορες ηγεμόνευαν επί της Εκκλησίας, διακρίνονται ορισμένες αλλαγές αφότου έχασαν τη μάχη της αποκαθήλωσης των εικόνων. Από τον 10ο αιώνα η βυζαντινή εικονογραφία υπογραμμίζει τη συνεργασία του αυτοκράτορα με τον πατριάρχη, όχι την υπεροχή του πρώτου εις βάρος του δευτέρου. Μετά τον 12ο αιώνα, καθώς κλονιζόταν η ουσιαστική ισχύς των αυτοκρατόρων, ορισμένοι πατριάρχες κατάφεραν να στρέψουν τις μάζες της Κωνσταντινούπολης και της σλαβικής Ευρώπης κατά του βυζαντινού θρόνου, εκμεταλλευόμενοι κυρίως την αντιλαϊκή πρόταση των αυτοκρατόρων για ένωση της ανατολικής και της δυτικής Εκκλησίας. Ο αυτοκράτορας ήταν η πηγή του νόμου, και στην αυλή του παραπέμπονταν οι προσφυγές από τα τοπικά δικαστήρια. Ιδίως όμως μετά το 1261, συχνά χρησιμοποιούνταν κληρικοί μαζί με λαϊκούς ως περιοδεύοντες δικαστές στα βυζαντινά κοσμικά δικαστήρια, αν και υπήρχαν και ειδικά δικαστήρια, όπως στη Δύση, για τους κληρικούς και τις θρησκευτικές υποθέσεις. Εκείνη την εποχή το εκκλησιαστικό στοιχείο είχε αρχίσει να υποχωρεί από τις αυλές των δυτικών μοναρχιών.

Συνεχίζοντας την πρακτική των Ρωμαίων αυτοκρατόρων του 4ου και του 5ου αιώνα οι Βυζαντινοί ηγεμόνες εξακολουθούσαν να παραχωρούν ειδικούς τίτλους και αξιώματα που δήλωναν την ιεραρχία. Οι διαβαθμίσεις των τίτλων επιλέγονταν με αυστηρά κριτήρια και η μετακίνηση σε ανώτερη ιεραρχική βαθμίδα ισοδυναμούσε με κοινωνικό άλμα. Κάθε βαθμίδα είχε τα δικά της ξεχωριστά εμβλήματα. Κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα, ο τίτλος του πατρικίου ήταν ο ανώτερος που μπορούσε να αποκτήσει ένα πρόσωπο το οποίο δεν ανήκε στην αυτοκρατορική οικογένεια, αν και τον 10ο αιώνα είχαν ήδη δημιουργηθεί έντεκα διαβαθμίσεις πατρικίων· έκτοτε, όπως ήταν φυσικό, η αίγλη του τίτλου ξεθώριασε. Οι αυτοκρατορικοί ευνούχοι είχαν υψηλή θέση, αλλά και πάλι υπήρχαν διαβαθμίσεις. Το ακριβές περιεχόμενο ενός τίτλου μπορούσε να αλλάξει με τον καιρό. Ο τίτλος του καίσαρα, για παράδειγμα, που αρχικά σήμαινε συμβασιλέας, έπαψε να σημαίνει πολλά μετά τον 7ο αιώνα. Τον 13ο αιώνα είχε πια λιγότερο κύρος από τον δεσπότη, έναν τίτλο που συνήθως λάβαινε ο ηγεμόνας μιας κτήσης. Κατά τον ύστερο Μεσαίωνα ορισμένοι δεσπότες ανεξαρτητοποιήθηκαν ουσιαστικά από την Κωνσταντινούπολη.

Η βυζαντινή δημόσια διοίκηση ήταν πολύ ευέλικτη και αποτελεσματική. Πολλές υψηλές θέσεις στον αυτοκρατορικό οίκο, συγκαταλεγομένου του πριμικηρίου, απονέμονταν κατά παράδοση στους ευνούχους, που δεν μπορούσαν να ιδρύσουν δυναστείες. Ο έπαρχος της Κωνσταντινούπολης [*praefectus urbi*] ασκούσε σημαντική εξουσία. Αυτός ρύθμιζε τα ζητήματα των συντεχνιών και της οικονομίας, επόπτευε τα δικαστήρια και τις φυλακές και, όταν απουσίαζε ο αυτοκράτορας, τελούσε συνήθως χρέη αναπληρωτή του στην πόλη. Τον 10ο αιώνα, ο κεντρικός έλεγχος είχε πια γίνει πιο συστηματικός και ο αριθμός των υπουργείων (οφφίκια) είχε αυξηθεί σημαντικά.

Οι δικαστικές και οι οικονομικές υπηρεσίες είχαν αρκετά τμήματα. Γενικά, υπεύθυνος για τα οικονομικά της αυτοκρατορίας ήταν ο σακελλάριος ή αρχιγραμματέας, στον οποίο αναφέρονταν οι προϊστάμενοι των επιμέρους υπηρεσιών. Στις αρμοδιότητές του συγκαταλέγονταν η επίβλεψη των κρατικών εργαστηρίων, των υδάτινων αρτηριών, των τελωνείων και των ταχυδρομείων. Τον 12ο αιώνα ο αρχιγραμματέας αντικαταστάθηκε από τον μέγα λογοθέτη, που αρχικά ήταν ο πρώτος αναπληρωτής του σακελλαρίου στην υπηρεσία ταχυδρομείων.

Το εισόδημα των αυτοκρατόρων ήταν υψηλό. Τα κύρια φορολογικά έσοδα προέρχονταν από τους έγγειους φόρους, η εκτίμηση των οποίων αναθεωρούνταν ανά δεκαπενταετία. Όταν κάποιος αγρότης αδυνατούσε να πληρώσει το φόρο που του αναλογούσε, η ευθύνη βάραινε ολόκληρη την κοινότητα [θεσμός του «αλληλεγγύου»] και όχι τόσο τους δημοσιώνες, όπως συνέβαινε κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Υπήρχαν επίσης κεφαλικοί φόροι και φόροι κατοικίας, αλλά ελάχιστα γνωρίζουμε για τον τρόπο υπολογισμού ή συλλογής τους. Επίσης, οι αυτοκράτορες εξέδιδαν υποχρεωτικά δάνεια και συγκέντρωναν σημαντικούς πόρους από τα κρατικά μονοπώλια και την παραχώρηση εμπορικών προνομίων. Το αποτέλεσμα ήταν μια εξαιρετικά υψηλή φορολογία που ενίσχυε τη δυσαρέσκεια των υπηκόων τους. Έτσι, στην περίοδο των σταυροφοριών η οικονομία της αυτοκρατορίας κατέρρευσε.

Η κεντρική διοίκηση ήταν υπερβολικά συγκεντρωτική και άκαμπτη, αλλά ως τα τέλη περίπου του 10ου αιώνα λειτουργούσε με εκπληκτική επάρκεια, ιδίως στην Ανατολία. Το βυζαντινό κράτος είχε και μια επαρχιακή οργάνωση. Τα «θέματα», που διαδέχτηκαν το σύστημα των υπαρχιών [*praefecturae*] ήταν ο πυρήνας της τοπικής διοίκησης. Συναντάμε θέματα στις μεθοριακές περιοχές από τον 7ο αιώνα και οι Ίσαυροι επεξέτειναν βαθμιαία το σύστημα των θεμάτων και στην υπόλοιπη αυτοκρατορία. Κάθε θέμα έπαιρνε την ονομασία του σώματος που ήταν στρατωνισμένο στην περιοχή του και, τελικά, τα ίδια τα στρατιωτικά σώματα κατέληξαν να ονομάζονται θέματα. Γαίες παραχωρήθηκαν σε εποίκους που είχαν την υποχρέωση να υπηρετήσουν στον στρατό ή στο ναυτικό υπό τις διαταγές στρατηγών που είχαν και πολιτικές αρμοδιότητες.

Ωστόσο, στη διάρκεια του 10ου αιώνα οι «πολιτοφυλακές» των θεμάτων χρησιμοποιούνταν κυρίως για αμυντικούς σκοπούς. Ο ρόλος τους αποδυναμώθηκε καθώς τις αντικατέστησαν επαγγελματίες στρατιώτες που κατακτούσαν εδάφη. Η κυβέρνηση άρχισε να ενθαρρύνει το σχηματισμό μεγάλων γαιοκτησιών που ήταν υποχρεωμένες να παρέχουν ομάδες ιππικού, με αντάλλαγμα εκχωρήσεις γης και δικαστικών αρμοδιοτήτων (*πρόνοια*). Στη συνέχεια, οι άρχοντες αυτών των ιδιοκτησιών απορρόφησαν τις ελεύθερες κτήσεις που βρίσκονταν κοντά στα σύνορα. Έτσι, η θεματική οργάνωση περιερχόταν ολοένα και περισσότερο στα χέρια μιας αριστοκρατίας γαιοκτημόνων πολεμιστών. Οι νίκες που σημείωσε ο Βασίλειος Β' επί των γαιοκτημόνων [*δυνατών*] ήταν μόνο μια ανάπαυλα, καθώς ολόκληρα χωριά τέθηκαν τελικά υπό την προστασία τους. Η αυξανόμενη ισχύς των γαιοκτημόνων πολλαπλασίασε τις πιέσεις που αντιμετώπιζαν οι αυτοκράτορες τον 11ο αιώνα από τους σταυροφόρους και τους Τούρκους.

Βυζαντινός πνευματικός πολιτισμός: ένας ελληνικός κόσμος

Μετά τις μουσουλμανικές κατακτήσεις, οι υπήκοοι των αυτοκρατόρων ήταν κυρίως ελληνόφωνοι.

Τα λατινικά χρησιμοποιούνταν ελάχιστα, με εξαίρεση τις περιόδους κατά τις οποίες η δυτική επιρροή ήταν ισχυρή. Το ποσοστό των εγγραμμάτων στη Βυζαντινή αυτοκρατορία ήταν πολύ υψηλότερο από το αντίστοιχο στη Δύση, τουλάχιστον μέχρι τον 13ο αιώνα. Η στοιχειώδης εκπαίδευση ήταν προσιτή, ακόμα και στα μικρότερα χωριά, και για τα δύο φύλα. Παρόλο που η ανώτερη δημόσια εκπαίδευση περιοριζόταν συνήθως στους άρρενες, πολλές γυναίκες αριστοκρατικής καταγωγής μαθήτευαν πλάι σε παιδαγωγούς και αποκτούσαν πολύπλευρη μόρφωση.

Το 425 ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος Β' ίδρυσε το «πανεπιστήμιο» της Κωνσταντινούπολης. Καθώς η Αλεξάνδρεια, η Αντιόχεια και η Βηρυτός, όπου κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο λειτουργούσαν σημαντικές σχολές, έγιναν μουσουλμανικές, εξασφαλίστηκε η υπεροχή της Κωνσταντινούπολης, αν και μετά το 1204 ιδρύθηκαν επίσης αξιόλογες σχολές στη Θεσσαλονίκη και την Τραπεζούντα. Η θεολογία δεν διδασκόταν στο πανεπιστήμιο, αλλά στις εκκλησιαστικές σχολές, κυρίως στην πατριαρχική ακαδημία της Κωνσταντινούπολης, ενώ η φιλοσοφία περιλαμβανόταν στο πρόγραμμα σπουδών του πανεπιστημίου. Εντούτοις, μερικοί λαϊκοί είχαν άρτια θεολογική παιδεία· το χάσμα μεταξύ λαϊκών και κληρικών, που σφράγισε την πνευματική παράδοση στη μεσαιωνική Δύση, ήταν λιγότερο βαθύ στην Κωνσταντινούπολη.

Η ελληνική γλώσσα ήταν ελάχιστα γνωστή στην πρώιμη μεσαιωνική Δύση, με εξαίρεση την Ιρλανδία, κι εκεί ακόμα όμως όχι μετά τον 7ο αιώνα. Παραδόξως, ελάχιστα έργα της ελληνικής λογοτεχνίας διαβάζονταν στη Δύση, έστω και σε μετάφραση. Πριν από τον 12ο αιώνα, οι περισσότεροι διακεκριμένοι λόγιοι, τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση, πραγματεύονταν θρησκευτικά θέματα, και το γεγονός ότι υπήρχαν τόσο συχνές διαμάχες ανάμεσα στην ελληνική και τη λατινική Εκκλησία δυσχέραινε την επαφή μεταξύ των διανοουμένων. Η βυζαντινή θεολογία εξακολουθούσε να είναι πολύ αφηρημένη για τα γούστα των δυτικών στοχαστών. Υπάρχουν περισσότερες ενδείξεις ότι τον 12ο αιώνα, υπό την επίδραση των σταυροφοριών, πληθαίνουν τα πολιτισμικά δάνεια μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Ωστόσο, ακόμα και τότε τα γράμματα και τα αισθητικά πρότυπα του Βυζαντίου ασκούσαν μικρότερη επίδραση στη Δύση απ' ό,τι τα αντίστοιχα ισλαμικά, ίσως επειδή οι Λατίνοι χριστιανοί διανοούμενοι είχαν αρχίσει από πολύ νωρίτερα να σπουδάζουν στη μουσουλμανική Ισπανία. Είναι ειρωνεία της τύχης το γεγονός ότι η πρώτη σημαντική γνωριμία των δυτικών διανοουμένων με τα πρωτότυπα κείμενα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, των κορυφαίων στοχαστών της αρχαίας Ελλάδας, πραγματοποιήθηκε μέσω των λατινικών από μεταφράσεις που είχαν γίνει στη Μέση Ανατολή από τα ελληνικά στα αραβικά. Ύστερα τα κείμενα αυτά μεταφέρθηκαν στην Ισπανία, όπου τα μελέτησαν χριστιανοί διανοούμενοι.

Η βυζαντινή οικονομία

Όπως αναφέραμε, στις κεντρικές περιοχές της αυτοκρατορίας παράγονταν όλα τα βασικά αγαθά. Το Βυζάντιο διατήρησε ένα σταθερό χρυσό νόμισμα για το διεθνές εμπόριο και ένα αργυρό για τις μικρότερες συναλλαγές. Η αυτοκρατορία εισήγε δούλους, κερί και γουναρικά, κυρίως από τη δυτική Ευρώπη και από τον 9ο αιώνα από τη Ρωσία, και μπαχαρικά, πολύτιμους λίθους, μετάξι και βαμβάκι από τις ισλαμικές περιοχές.

Από την άλλη, το Βυζάντιο εξήγε βιοτεχνικά προϊόντα. Το Βυζάντιο ως προς τη βιοτεχνική παραγωγή υπερείχε κατά πολύ του Ισλάμ και ακόμα περισσότερο της Δύσης. Οι σχολαστικοί οικονομικοί κανονισμοί της υστερορωμαϊκής περιόδου παρέμειναν σε ισχύ. Σημαντική εξακολούθησε να είναι και η παραγωγή στα κρατικά εργαστήρια. Ιδιαίτερη φροντίδα είχε καταβληθεί για τη ρύθμιση της οικονομίας της Κωνσταντινούπολης. Το κράτος καθόριζε τις τιμές, τις ώρες εργασίας και τους μισθούς, επέβαλλε επιτόκια και είχε υπό τον έλεγχό του τα ορυχεία και το εμπόριο αλατιού. Λεπτομερής νομοθεσία ρύθμιζε το εμπόριο του μεταξιού, ενώ ορισμένα ιδιαιτέρως πολυτελή μεταξωτά υφάσματα μπορούσε να τα χρησιμοποιεί μόνον ο ίδιος ο αυτοκράτορας και δεν

προορίζονταν για εξαγωγή. Ο έπαρχος της πόλης διάλεγε τους «προστάτες» (προϊσταμένους) των συντεχνιών των τεχνιτών, όπου η είσοδος των νέων μελών ρυθμιζόταν με αυστηρά κριτήρια. Ιδιαίτερα αυστηρός ήταν ο έλεγχος στις συντεχνίες του κλάδου των τροφίμων, καθώς η ευταξία της Κωνσταντινούπολης —που ο πληθυσμός της στις αρχές του 11ου αιώνα ίσως έφτανε τις 500.000 κατοίκους— εξαρτιόταν από τις χαμηλές τιμές των ειδών διατροφής. Η μονοπωλιακή λειτουργία των επαγγελματικών συντεχνιών, που αργότερα έγινε πρωτεύον χαρακτηριστικό στη δυτική Ευρώπη, ήταν ήδη παρούσα στο Βυζάντιο· κάθε συντεχνία αγόραζε τις πρώτες ύλες που χρειαζόταν για τις εργασίες της και μετά τις διένειμε στα μέλη της, τα οποία πουλούσαν την πραμάτεια τους στην αγορά σε τιμές που καθορίζονταν από τις υπηρεσίες του επάρχου. Καθώς αναπτύσσονταν οι μεγαλύτερες πόλεις, αυτοί οι περιορισμοί βρήκαν μιμητές και εκτός της πρωτεύουσας.

Οι Βυζαντινοί ενδιαφέρονταν περισσότερο για το χερσαίο παρά για το θαλάσσιο εμπόριο, ίσως εξαιτίας της αυτονόητης σχέσης του με τις στρατιωτικές βλέψεις της αυτοκρατορίας. Τον 8ο αιώνα, στη διάρκεια της βασιλείας των Ισαύρων, οι Βυζαντινοί προσπάθησαν να παρακάμψουν τη Συρία και την Αίγυπτο, χτίζοντας την Τραπεζούντα και ανοίγοντας τις υδάτινες οδούς του Εύξεινου Πόντου για το εμπόριο με την Άπω Ανατολή. Αφού ανακατέκτησαν το 961 την Κρήτη και το 964 την Κύπρο, έκαναν νέες επιθέσεις κατά των μουσουλμάνων στα ηπειρωτικά πριγκιπάτα, ανακαταλαμβάνοντας έτσι, μέχρι το 975, την Κιλικία, τη βόρεια Συρία, την Αντιόχεια και την Άκρα. Ήδη το 1000 το Βυζάντιο έλεγχε τις προσβάσεις στις οδούς των καραβανιών από την Άπω Ανατολή και τη Ρωσία.

Αν και το ισοζύγιο εξωτερικού εμπορίου του Βυζαντίου ήταν θετικό σε όλη τη διάρκεια του 10ου αιώνα, η κυβέρνηση έδειχνε μια περίεργη αδιαφορία για το εμπόριο μακρινών αποστάσεων. Στο μεγαλύτερο μέρος του 9ου αιώνα οι μουσουλμάνοι κυριαρχούσαν στη Μεσόγειο. Τον 10ο αιώνα όμως, όταν οι Βυζαντινοί επανέκτησαν τη ναυτική υπεροχή, δεν φρόντισαν να τη μεταφράσουν και σε εμπορική υπεροχή. Η Βενετία και το Αμάλφι έλεγχαν τον μεγαλύτερο όγκο του εμπορίου της αυτοκρατορίας με τη Δύση, ενώ τον 11ο αιώνα οι Έλληνες αντιμετώπιζαν τον εντεινόμενο ανταγωνισμό άλλων ιταλικών πόλεων. Η κυβέρνηση αποθάρρυνε τους εμπόρους να ταξιδεύουν στο εξωτερικό και απαγόρευε την εξαγωγή χρυσού, παραχωρώντας έτσι τον έλεγχο του εξωτερικού εμπορίου της αυτοκρατορίας στους ξένους. Τα δικαιώματα των πολυάριθμων ξένων εμπόρων στην Κωνσταντινούπολη, που γενικά ζούσαν συγκεντρωμένοι σε παροικίες, ρυθμίζονταν από συνθήκες που είχαν συναφθεί με τις πόλεις ή τα κράτη καταγωγής τους.

Η Ρωσία

Τον 10ο αιώνα πέρασε και η Ρωσία στη σφαίρα επιρροής των Βυζαντινών. Ύστερα από την παρακμή της Ρώμης, η περιοχή που αργότερα θα ονομαζόταν Ρωσία δέχτηκε πλήγματα εξ Ανατολών από πολυάριθμους εισβολείς. Ως το 650 οι Χάζαροι είχαν κυριαρχήσει στην περιοχή ανάμεσα στον κάτω Βόλγα και τον Δον και είχαν απωθήσει τους Βουλγάρους στα Βαλκάνια. Η κυριαρχία τους τελικά επεκτάθηκε πέρα από τη νότια Ρωσία, στον Εύξεινο Πόντο και τον ποταμό Δνείπερο. Στο Χουρασάν οι σχέσεις με το Ισλάμ ήταν εν γένει εχθρικές, καθώς οι μουσουλμανικές επιδρομές προς Βορράν έφτασαν το 737 μέχρι τον ποταμον Δον. Έτσι, οι ντόπιοι πληθυσμοί που είχαν υποταχθεί στους Χαζάρους άρχισαν να αναζητούν προστασία από τους Σκανδιναβούς.

Στη διάρκεια του 6ου και του 7ου αιώνα οι Σουηδοί εδραίωσαν την παρουσία τους στη βόρεια Ρωσία. Το 750 ορισμένοι από αυτούς είχαν προωθηθεί στον Νότο και ονόμαζαν τους εαυτούς τους Ρως, όπως ονομάζονταν οι ντόπιοι σλαβικοί λαοί. Γύρω στο 825 ο Σουηδορώσος ηγεμόνας ίδρυσε ένα ανεξάρτητο κράτος και ο ίδιος πήρε τον τίτλο του μεγάλου χάνου. Με τη σειρά τους, οι Χάζαροι στράφηκαν στο Βυζάντιο και εγκαθίδρυσαν στην περιοχή του Κιέβου ένα καθεστώς Μαγυάρων που ήταν υποχείριό τους.

Έτσι, γύρω στα 856-862 οι Ρως προσκάλεσαν κι άλλους Σουηδούς, τους «Βαράγγους πέρα από τη

θάλασσα». Ο Ρούρικ, που κατείχε τη Γιουτλάνδη και τη Φρισία ως φέουδα που του είχαν παραχωρηθεί από τον αυτοκράτορα Λοθάριο, χρησιμοποίησε αυτό το πρόσχημα για να ιδρύσει ένα κράτος στην περιοχή του Νόβγκοροντ, αλλά δεν μετακινήθηκε προς τα νότια για να βοηθήσει τους Ρώσους. Ωστόσο, οι Ρώσοι στον Νότο νίκησαν τους Μαγυάρους του Κιέβου, και το 860 Ρώσοι και Μαγυάροι πολιόρκησαν από κοινού την Κωνσταντινούπολη. Το εκστρατευτικό σώμα αποσύρθηκε πολύ σύντομα αλλά, με εντολή του πατριάρχη, χριστιανοί ιεραπόστολοι ακολούθησαν τον στρατό που υποχωρούσε και έκαναν πολλές βαπτίσεις. Το 867 οι Ρώσοι αποδέχτηκαν έναν επίσκοπο. Στο μεταξύ ο Ολέγ, ο διάδοχος του Ρούρικ, προέλασε προς τα νότια και το 878 κατέλαβε το Κίεβο. Η πόλη αυτή έγινε η πρωτεύουσα ενός τεράστιου αλλά χαλαρά οργανωμένου κράτους. Το πρόβλημα των Χαζάρων έληξε μόνο χάρη στον πρίγκιπα Σβιατοσλάβο (964-972), ενώ η Ρωσία του Κιέβου εξακολούθησε να δέχεται σοβαρές απειλές από τους Πετσενέγκους Τούρκους, που κυριαρχούσαν σε μια σημαντική και γενικά επεκτεινόμενη περιοχή στις νότιες στέπες. Οι Ρώσοι σημείωσαν μεγαλύτερη επιτυχία στην απόκρουση των Ούγγρων και των Πολωνών, καθώς και στην επέκτασή τους προς τον Βορρά.

Το καθεστώς του Κιέβου βελτίωσε τις σχέσεις με το Βυζάντιο. Το εμπόριο άκμασε, καθώς η Ρωσία εξήγε κερί, γουναρικά, μέλι και δούλους και εισήγε κρασί, κοσμήματα και υφάσματα. Τον επόμενο αιώνα τα σιτηρά από την Κριμαία αποτελούσαν σημαντική πηγή ανεφοδιασμού για τους Βυζαντινούς, ιδιαιτέρως αφότου οι Τούρκοι τους απέσπασαν την Ανατολία. Η Ρωσία εξακολουθούσε να έχει αρκετές θρησκείες, μεταξύ των οποίων και την ιουδαϊκή, που την είχαν ασπασθεί οι Χάζαροι τον 7ο αιώνα. Μέσω των επαφών τους με τους Έλληνες, εκχριστιανίστηκαν ακόμα περισσότεροι Ρώσοι έμποροι. Ως επιβράβευση για τη βοήθεια που είχε προσφέρει στους Βυζαντινούς στη διάρκεια των πολέμων κατά των Βουλγάρων, ο Βλαδίμηρος Α' (980-1015), γιος του Σβιατοσλάβου, παντρεύτηκε το 988 την αδελφή του αυτοκράτορα Βασιλείου Β'. Ο Βλαδίμηρος, που αποδέχτηκε τη βάπτιση στο πλαίσιο του διπλωματικού του θριάμβου, δεν δίσταζε να καταφεύγει στη βία όποτε ήταν απαραίτητο, όπως έκανε στο Νόβγκοροντ, για να επιβάλει τον ορθόδοξο χριστιανισμό στη Ρωσία.

Οι γιοι του Βλαδίμηρου ήρθαν σε σύγκρουση μεταξύ τους· ο μεγαλύτερος, ο Σβιατοπόλκ, αναζήτησε ερείσματα στους ρωμαιοκαθολικούς της Δύσης. Ο φιλοανατολικός προσανατολισμός της Ρωσίας κατοχυρώθηκε με τη νίκη του αδελφού του Γιαροσλάβου του Σοφού το 1019. Ο Γιαροσλάβος συνέτριψε τους Πετσενέγκους, θέσπισε τον πρώτο κώδικα ρωσικού δικαίου και το 1037 οργάνωσε τη μητρόπολη του Κιέβου ως «διοίκηση» του πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης. Ο πατριάρχης θα επέλεγε τους μητροπολίτες (στην περίοδο του Κιέβου, που διήρκεσε μέχρι το 1240, όλοι οι μητροπολίτες, εκτός από δύο, ήταν Έλληνες), αλλά τις υποψηφιότητες των επισκόπων για έγκριση από τον μητροπολίτη τις όριζε ο πρίγκιπας του Κιέβου και σχεδόν όλοι οι προτεινόμενοι ήταν Ρώσοι.

ΤΟ ΙΣΛΑΜ

Κοινωνία και θρησκεία στον πρώιμο αραβικό κόσμο

Η ισλαμική θρησκεία γεννήθηκε στην Αραβία, την περιοχή που συνδέει τις οικονομίες της Ευρώπης και της Ασίας. Αν και η Αραβία ήταν φτωχή και η ενδοχώρα της ως επί το πλείστον έρημος, οι παράκτιες πόλεις και οι λιγοστοί οικισμοί στο εσωτερικό της παρήγαν και εξήγαν κάποια προϊόντα πολυτελείας. Μολονότι τον 6ο αιώνα η οικονομική ύφεση στη Δύση περιόρισε δραστικά τη ζήτηση για ανατολίτικα είδη πολυτελείας και μετατόπισε την ισορροπία δυνάμεων στην Αραβία προς το εσωτερικό της χερσονήσου, ο έλεγχος των εμπορικών οδών εξακολούθησε να έχει ζωτική σημασία.

Οι φυλές της ενδοχώρας ήταν νομαδικές και είχαν ισχυρή πατριαρχική κοινωνική δομή. Οι περισσότερες ασχολούνταν με την εκτροφή αιγοπροβάτων, και ιδίως καμηλών, και αντήλλασσαν τα

κτηνοτροφικά προϊόντα τους στις αγορές των πόλεων. Οι φυλές που κατοικούσαν πολύ μακριά από το εμπορικό δίκτυο των ακτών και των κοιλάδων των ποταμών ζούσαν από τις λεηλασίες και τη συγκέντρωση φόρου υποτελείας τόσο από τις φυλές που είχαν υποτάξει όσο και από τους διερχόμενους εμπόρους. Η κατάσταση αυτή, που από πολλές απόψεις θυμίζει τις συνθήκες της ίδιας εποχής στη γερμανική Ευρώπη, ήταν πολύ ρευστή. Ορισμένες φυλές, όπως οι Κορεϊσίτες (ή Κουραΐς) της Μέκκας, στους οποίους ανήκε ο Μωάμεθ, είχαν έντονη την αίσθηση ταυτότητας της ομάδας τους, ενώ άλλες αφομοιώνονταν από νέους συνασπισμούς φυλών που βρίσκονταν συνεχώς υπό διαμόρφωση. Κάθε φυλή είχε τις δικές της θεότητες, που συνήθως δεν ήταν πρόσωπα αλλά υπερφυσικές δυνάμεις, που λατρεύονταν υπό μορφή ιερών λίθων, δέντρων και απεικονίσεων. Αυτές φυλάσσονταν σε κάποιον ιερό χώρο (*χαράμ*), που ο φύλακάς του ασκούσε σημαντική τοπική εξουσία. Υπήρχαν επίσης πολυάριθμα αγαθά ή πονηρά πνεύματα [*τζιν,* τελώνια].

Παρά τη μη ευνοϊκή γεωγραφική της θέση, η Μέκκα έγινε σημαντικό εμπορικό κέντρο στη διάρκεια του αιώνα πριν από τον Μωάμεθ —μια εξέλιξη που οφείλεται κυρίως στη δραστηριότητα του γένους του Μωάμεθ, των Κορεϊσιτών, που τον 6ο αιώνα κυριάρχησαν στο *χαράμ* του, την Κάαμπα. Ακριβώς όπως η Ειρήνη του Θεού στη δυτική Ευρώπη όριζε γύρω από τους ναούς ένα είδος ουδέτερης ζώνης συναλλαγών όπου ίσχυε φορολογική και δικαστική ασυλία και οι έμποροι ήταν απαλλαγμένοι από κάθε παρενόχληση (βλ. Κεφάλαιο Η'), έτσι και το *χαράμ* της Μέκκας, όπου φυλασσόταν ο ιερός Μαύρος Λίθος, προστάτευε τα δικαστήρια και τις αγορές. Αργότερα οι Κορεϊσίτες επεξέτειναν τη δράση τους στις εμποροπανηγύρεις κοντά στη Μέκκα και στους δρόμους των καραβανιών προς τη Συρία, το Ιράκ και την Υεμένη.

Η πορεία και το κήρυγμα του Μωάμεθ

Στο γένος των Κορεϊσιτών ανήκαν πλούσια και φτωχά γένη. Ο Μωάμεθ, που γεννήθηκε γύρω στο 570, ανήκε σε ένα γένος που κάποτε ήταν ισχυρό αλλά αργότερα παράκμασε. Ωστόσο, πλούτισε ως έμπορος, ιδίως μετά το γάμο του με την πλούσια χήρα Χαντίτζα, που επίσης ανήκε στο γένος των Κορεϊσιτών. Γύρω στο 610 ο Μωάμεθ άρχισε να δέχεται θείες εντολές να «υμνήσει» τον Αλλάχ τον δημιουργό. Οι αποκαλύψεις αυτές συνεχίστηκαν σχεδόν μέχρι το τέλος της ζωής του. Η διδασκαλία του ήταν προφορική, οι μαθητές όμως απομνημόνευσαν τα λόγια του και το 651 τα ταξινόμησαν σε ένα ενιαίο επίσημο κείμενο, το Κοράνι (*Quran,* διάβασμα). Όλες οι άλλες καταγραφές των ρήσεων του Μωάμεθ καταστράφηκαν, και ακόμα και σήμερα οι μουσουλμάνοι οφείλουν να διαβάζουν το Κοράνι μόνο από το πρωτότυπο. Η σειρά με την οποία ο Μωάμεθ δέχτηκε τις αποκαλύψεις είναι ασαφής, καθώς τα 114 κεφάλαια του ιερού αυτού βιβλίου διατάσσονται ανάλογα με την έκτασή τους και ανεξάρτητα από το θέμα τους.

Η ουσία της πίστης των μουσουλμάνων (από την αραβική λέξη *salama,* που σημαίνει αφοσιώνομαι στον Θεό) ήταν απλή και πρακτική. Ο Αλλάχ είναι μεγάλος και παντοδύναμος και προκαθορίζει τα πάντα. Ο άνθρωπος δεν μπορεί να κάνει τίποτε άλλο παρά να περιμένει τα γηρατειά του λατρεύοντας τον Αλλάχ και διάγοντας βίο ενάρετο και ευσεβή. Ο ισλαμισμός ενθαρρύνει την ελεημοσύνη και απαγορεύει την τοκογλυφία. Ο μουσουλμάνος πρέπει να κάνει μια διπλή ομολογία πίστης, ότι δεν υπάρχει άλλος Θεός παρά μόνον ο Αλλάχ και ότι ο Μωάμεθ είναι ο προφήτης του. Οφείλει να προσεύχεται, στραμμένος προς τη Μέκκα, πέντε φορές την ημέρα και να νηστεύει από την αυγή μέχρι το σούρουπο του Ραμαζανιού, του ένατου μήνα, κατά τον οποίο άρχισε η φώτιση του Μωάμεθ. Κάθε μουσουλμάνος που έχει οικονομική ευχέρεια και βρίσκεται σε καλή φυσική κατάσταση οφείλει να ταξιδέψει για προσκύνημα στη Μέκκα, τουλάχιστον μία φορά στη ζωή του. Δεν υπήρχαν κληρικοί με τη δυτική έννοια, επειδή ο Μωάμεθ δεν άφησε διαδόχους. Η ερμηνεία του δόγματος ήταν έργο των σπουδασμένων σοφών που κήρυτταν τις παραδόσεις [*χαντίθ*]. Οι ηγεμόνες που εμφανίστηκαν αργότερα, οι χαλίφες, αρχικά επέβαλαν αλλά δεν επινοούσαν τα δόγματα, αν και αυτή η πρακτική έμελλε να εγκαταλειφθεί κατά την περίοδο των Αββασιδών.

Στην αρχή ο Μωάμεθ προσηλύτισε τη σύζυγο και τους συγγενείς του στη νέα πίστη του Ισλάμ (στα αραβικά, η λέξη αυτή σημαίνει «εγκατάλειψη» στο θέλημα του Αλλάχ) και μετά άρχισε να κηρύττει δημόσια. Ο αυστηρός μονοθεϊσμός του ερχόταν σε αντίθεση με την προηγούμενη θρησκεία, που στηριζόταν στα πνεύματα και τα είδωλα, ενώ η έμφαση που έδινε ο Μωάμεθ στη μετά θάνατον ζωή θεωρήθηκε ότι έφερνε σε μειονεκτική θέση τις ψυχές εκείνων που είχαν πεθάνει πριν από την έλευσή του. Το κήρυγμα μιας νέας θρησκείας ισοδυναμούσε από μόνο του με πρόσκληση προς την Κάαμπα, που ήταν η βάση της οικονομικής ισχύος των Κορεϊσιτών. Οι περισσότεροι από τους πρώτους προσηλύτους προέρχονταν από το γένος του ίδιου του Μωάμεθ, ενώ άλλοι, όπως και ο ίδιος, ήταν εύπορα άτομα που δεν βρίσκονταν στην κορυφή της τοπικής ιεραρχίας.

Η θέση του Μωάμεθ στις έριδες των γενών στη Μέκκα κλονίστηκε μετά το θάνατο της συζύγου του το 619. Το 621 ο Μωάμεθ έκλεισε συμφωνία με δώδεκα άνδρες, που κλήθηκαν να έρθουν τον επόμενο χρόνο στη Μεδίνα, μια πόλη χτισμένη σε όαση, που σπαρασσόταν από τις εμφύλιες συγκρούσεις μεταξύ των γενών και χρειαζόταν έναν ηγέτη φερμένο απέξω, χαρισματικό και αμερόληπτο. Στις 24 Σεπτεμβρίου 622 τους ακολούθησε ο Μωάμεθ, που εγκατέλειψε τη Μέκκα συνοδευόμενος από τον Αλή (τον μετέπειτα σύζυγο της Φατίμας, της κόρης του Προφήτη) και τον Αμπού Μπακρ (τον μέλλοντα πεθερό του, που ήταν επίσης Κορεϊσίτης αλλά και ένας από τους πρώτους πιστούς του Μωάμεθ εκτός του γένους του). Αυτή η μετάβαση ονομάστηκε *Εγίρα* (αραβικά *χίτζρα,* και εκλατινισμένα *Egira,* δηλαδή «αναχώρηση» από τη Μέκκα) και σημαδεύει το πρώτο έτος της μουσουλμανικής χρονολογίας. Μια ομάδα από εβδομήντα πέντε κατοίκους της Μεδίνας έδωσαν τον όρκο του 621, προσθέτοντας στα θεολογικά και τα ηθικά του προτάγματα την υποχρέωση των μελών της να πάρουν τα όπλα στον ιερό πόλεμο (*τζιχάντ*) για την υπεράσπιση του Προφήτη και της πίστης.

Οι οπαδοί του Μωάμεθ αυτοαποκαλούνταν *ούμμα,* δηλαδή μέλη μιας θρησκευτικής κοινότητας που υπερβαίνει όλους τους άλλους κοινωνικούς δεσμούς. Αν κάποιος άπιστος σκότωνε έναν μουσουλμάνο, όφειλαν να παίρνουν συλλογικά εκδίκηση. Για τα αδικήματα που διαπράττονταν στο εσωτερικό της μουσουλμανικής κοινότητας εξακολούθησε να εφαρμόζεται η εκδίκηση του γένους, ενώ οι βίαιες συγκρούσεις στο εσωτερικό των φυλών, που τις ενίσχυαν οι διαφωνίες σε δογματικά θέματα, εξακολούθησαν να σπαράσσουν τη μουσουλμανική κοινότητα. Ωστόσο, οι μουσουλμάνοι θεωρούσαν ότι ανήκαν σε ένα κοινό γένος. Η ίδια η Μεδίνα έγινε *χαράμ,* ιερός τόπος για τη νέα θρησκεία.

Ο Μωάμεθ επικράτησε πλήρως στη Μεδίνα και θέσπισε κανόνες για τις οικογενειακές σχέσεις, το κληρονομικό δίκαιο και το θρησκευτικό τυπικό. Μέχρι το θάνατο της Χαντίτζας ήταν μονογαμικός, αλλά αργότερα έκανε αρκετούς γάμους στη Μεδίνα (η πολυγαμία ήταν επιτρεπτή για τον Προφήτη, αλλά ρητά απαγορευμένη για όλους τους άλλους). Συνήψε συμμαχίες με τις γειτονικές φυλές και μετά κήρυξε πόλεμο κατά της Μέκκας. Προσπάθησε να αποκλείσει την πόλη διακόπτοντας τον ανεφοδιασμό της σε τρόφιμα και ενεργώντας επιθέσεις σε καραβάνια, καθώς ο έλεγχος της Μέκκας ήταν απαραίτητος για τη διάδοση της νέας θρησκείας. Το 630 ο Προφήτης κατέλαβε τη Μέκκα, αλλά χάρη στην ήπια στάση του, καθώς και στο γεγονός ότι υπερασπίστηκε με επιτυχία την πόλη στη διάρκεια της επίθεσης από μια φυλή Βεδουίνων που ήταν εχθρική και προς τον ίδιο και προς τους Κορεϊσίτες, πέτυχε την υποταγή της φυλής που μέχρι τότε τον λοιδωρούσε και αρνιόταν να τον δεχτεί ως Προφήτη. Στη συνέχεια επεξέτεινε το δίκτυο των συμμαχιών του σε ολόκληρη την Αραβία. Όταν πέθανε ο Μωάμεθ, το 632, το Ισλάμ είχε κυριαρχήσει στη μισή σχεδόν Αραβία και σε όλο το μήκος των ακτών της Ερυθράς Θάλασσας.

Η γενεά μετά τον Μωάμεθ

Ο Μωάμεθ ασκούσε απόλυτη εξουσία ως Προφήτης και δεν είχε προβλέψει για τη διαδοχή του. Με το θάνατό του, οι έριδες ανάμεσα στους αρχικούς ηγέτες και την αριστοκρατία των Κορεϊσιτών της

Μέκκας, που στα τελευταία χρόνια του Μωάμεθ είχαν καταλαγιάσει, αναδύθηκαν και πάλι στην επιφάνεια. Το βασικό ερώτημα ήταν αν ο νέος ηγέτης ή χαλίφης («διάδοχος») θα ήταν απόγονος του Προφήτη ή αιρετός. Οι άνδρες από τη Μεδίνα, που είχαν παραχωρήσει καταφύγιο στον Μωάμεθ, και οι αρχικοί οπαδοί του, που τον είχαν συνοδεύσει στην εξορία του από τη Μέκκα (οι Επήλυδες [*μουχατζιρούν*]), ήθελαν να εκλέξουν διάδοχο. Οι Κορεϊσίτες, και ειδικά το γένος των Ομμεϋαδών, προτιμούσαν την κληρονομική διαδοχή στο πλαίσιο του γένους· αλλά μια ομάδα Κορεϊσιτών ήθελε να περιορίσει το χαλιφάτο στους απογόνους του Μωάμεθ από τον Αλή (αν και όχι αποκλειστικά μέσω των απογόνων της Φατίμας, της κόρης του Μωάμεθ, επειδή οι συγγενικές δομές, στις οποίες συγκαταλέγονται τόσο η εξ αγχιστείας όσο και η εξ αίματος συγγένεια, ήταν ο κανόνας στην Αραβία).

Το αποτέλεσμα ήταν προϊόν συμβιβασμού: οι Επήλυδες εξέλεξαν τον Κορεϊσίτη Αμπού Μπακρ, έναν από τους παλαιότερους και στενότερους συνεργάτες του Μωάμεθ και πατέρα της προσφιλούς του συζύγου. Αυτή η επιλογή είχε ανυπολόγιστες συνέπειες, επειδή αρκετά ισχυρή ήταν και η υποστήριξη προς τον Αλή, εξάδελφο του Μωάμεθ και σύζυγο της κόρης του Φατίμας, λόγω της εξ αγχιστείας συγγένειάς του με τον Προφήτη. Ο Αμπού Μπακρ ήταν ο μόνος από τους τέσσερις πρώτους χαλίφες που γλίτωσε τη δολοφονία. Τελικά, ο Αλής έγινε ο τέταρτος χαλίφης το 656, αλλά ο αρχικός, συστηματικός όπως φάνηκε, αποκλεισμός του και κατόπιν οι συνθήκες του θανάτου του οδήγησαν τους οπαδούς του να οργανώσουν ένα αποσχιστικό κίνημα.

Η θητεία του Αμπού Μπακρ υπήρξε σύντομη (632-634) αλλά είχε καθοριστική σημασία. Ενώ πρωταρχικός στόχος του Μωάμεθ ήταν ο προσηλυτισμός της Μέκκας και της Μεδίνας στη νέα θρησκεία, οι πρώτοι χαλίφες έριξαν το βάρος στις στρατιωτικές κατακτήσεις. Ο Αμπού Μπακρ απέκρουσε σθεναρά τις απόπειρες κάποιων φυλών Βεδουίνων να απαλλαγούν από την υποχρέωση καταβολής φόρου υποτελείας. Έτσι, οι κατακτήσεις του στην Αραβία, στις οποίες συγκαταλεγόταν ολόκληρη η ακτή του Περσικού Κόλπου, μετέβαλαν το χαρακτήρα του Ισλάμ, παραχωρώντας πλήρη κυριαρχία στους Κορεϊσίτες και τους συμμάχους τους και περιορίζοντας το ρόλο των φυλών. Μολονότι οι ραγδαίες ισλαμικές κατακτήσεις στη δεκαετία μετά τον Μωάμεθ χαρακτηρίζονται μερικές φορές ως κίνημα πολυάριθμων μελών φυλών που ωθούνταν από θρησκευτικό φανατισμό, στην πραγματικότητα διεξάχθηκαν από σχετικά ολιγάριθμα αλλά άψογα οργανωμένα στρατεύματα που η αποτελεσματική δράση τους φανερώνει την ύπαρξη ενός μεγαλεπήβολου σχεδίου. Ο μουσουλμανικός αποικισμός δεν ήταν παρά επακόλουθο των κατακτήσεων.

Οι πρώτες κατακτήσεις πραγματοποιήθηκαν εις βάρος των Βυζαντινών. Ως το 639 ο Ουμάρ Α' (634-644), τον οποίον ο Αμπού Μπακρ είχε ορίσει διάδοχό του, είχε καταλάβει τη Συρία, ενώ το 642 είχε ήδη ολοκληρώσει την κατάκτηση της Αιγύπτου. Επίσης πέτυχε αλλεπάλληλες νίκες επί των Περσών, και μέχρι το 651 οι Άραβες είχαν κυριαρχήσει στην Περσία. Οι Άραβες κατόρθωσαν να εποικίσουν το Ιράκ, αλλά στην Περσία (που από το 1935 ονομάζεται Ιράν), που ήταν πιο απομακρυσμένη από την εδαφική τους βάση, πάντα παρέμειναν μια ολιγάριθμη ηγετική ελίτ. Επίσης, η εξουσία του χαλίφη ήταν λιγότερο ισχυρή στην Αίγυπτο απ' ό,τι στην Αραβία. Εκτός από την ίδρυση μιας νέας πρωτεύουσας στο Φουστάτ και τον εποικισμό του Φουστάτ και της Αλεξάνδρειας, οι μουσουλμάνοι περιορίστηκαν στην αναδιοργάνωση του διοικητικού μηχανισμού που είχαν αφήσει οι Βυζαντινοί και στην παραχώρηση αυτονομίας στις τοπικές ομάδες.

Πράγματι, η συνήθης πρακτική των μουσουλμάνων στις κατακτημένες περιοχές ήταν να δημεύουν μόνο τις δημόσιες γαίες και την περιουσία εκείνων που αρνούνταν να αναγνωρίσουν την επικυριαρχία τους. Οι χριστιανοί, οι Εβραίοι και οι πυρολάτρες οπαδοί του ζωροαστρισμού ήταν προστατευόμενες μειονότητες και μπορούσαν να κρατήσουν τις γαίες τους με αντάλλαγμα την καταβολή ειδικών φόρων. Στις περιοχές αυτές οι Άραβες εγκατέστησαν μια υψηλόμισθη γραφειοκρατία, που η ισλαμική της ορθοδοξία ήταν υπεράνω αμφισβήτησης, και ο Ουμάρ άρχισε να στέλνει μουσουλμάνους ως εποίκους σε αμφισβητούμενα εδάφη για να διασφαλίσει την κατοχή

τους. Τα εδάφη αυτά διοικούνταν από έναν *εμίρη,* που συχνά ταυτιζόταν περισσότερο με τα συμφέροντα της φρουράς του παρά με το χαλιφάτο.

Ο Ουμάρ δολοφονήθηκε το 644 από έναν δούλο. Και πάλι μια επιτροπή της φατρίας του παρέκαμψε τον Αλή και επέλεξε τον Ουθμάν (644-656), έναν Κορεϊσίτη έμπορο που συγκέντρωσε την εξουσία στα χέρια του χαλίφη σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι ο Ουμάρ. Ο Ουθμάν διόρισε διοικητές επαρχιών, διαχειριζόταν τα οικονομικά της αυτοκρατορίας από τη Μεδίνα, και παράγγειλε την κωδικοποίηση του Κορανίου. Ξεσήκωσε την εχθρότητα της νέας ελίτ που είχε ευνοηθεί από τον Ουμάρ, τη θέση του οποίου είχαν σφετεριστεί οι Κορεϊσίτες, και μάλιστα το δικό του γένος των Ομμεϋαδών, ενώ δυσφορία προκάλεσε η απαίτησή του να αποδίδεται το πλεόνασμα των εσόδων στη Μεδίνα, μετά την επιτόπου καταβολή των μισθών. Στα χρόνια της βασιλείας του πρωτοεμφανίστηκε το μουσουλμανικό ναυτικό στη Μεσόγειο και εδραιώθηκε η κατάκτηση της Περσίας.

Ο Ουθμάν δολοφονήθηκε το 656, και διάδοχός του ήταν ο Αλής, του οποίου η σύντομη βασιλεία σημαδεύτηκε από συνεχείς αναταραχές. Ο Αλής, που υποστηριζόταν από τη νέα αριστοκρατία την οποία είχε αναδείξει ο Ουμάρ, αντιμετώπιζε την εχθρότητα των Κορεϊσιτών. Αν και κατάφερε να αντικαταστήσει τους περισσότερους αξιωματούχους του Ουθμάν, δεν μπόρεσε να απομακρύνει τον Μωαβία, τον Ομμεϋάδη επαρχιακό διοικητή της Συρίας. Καθώς ήταν ο στενότερος επιζών συγγενής του Ουθμάν, ο Μωαβίας είχε υποχρέωση να εκδικηθεί το θάνατό του (ο Αλής δεν είχε προσωπική ανάμειξη στη δολοφονία, αλλά δεν συνέβαινε το ίδιο με αρκετά κοντινά του πρόσωπα). Το 611, αμέσως μετά τη δολοφονία του Αλή, ο Μωαβίας Α' (661 -680) αναγνωρίστηκε ως χαλίφης και μετέφερε την έδρα τού χαλιφάτου στη Δαμασκό.

Το χαλιφάτο των Ομμεϋαδών (661-750)

Το χαλιφάτο των Ομμεϋαδών εξέφραζε τα κορεϊσιτικά και τα συριακά συμφέροντα. Η πρακτική της εκλογής των χαλιφών από τους Επήλυδες εγκαταλείφθηκε και το πολίτευμα έγινε κληρονομική μοναρχία. Ο Μωαβίας ήταν ικανός διπλωμάτης και εξασφάλισε ευρεία βάση υποστήριξης στο καθεστώς του. Η πίεση στα σύνορα διατηρήθηκε και μάλιστα, στα τέλη της δεκαετίας του 670, τα συριακά στρατεύματα επιτέθηκαν στην ίδια την Κωνσταντινούπολη. Ο Μωαβίας όμως αντιμετώπιζε την ολοένα και βαθύτερη διάσπαση της μουσουλμανικής κοινότητας σε αντίπαλες φατρίες. Καθώς δεν διέθεταν ούτε το έμψυχο δυναμικό ούτε την απαραίτητη βούληση, οι Ομμεϋάδες χαλίφες δεν κατέβαλαν καμία προσπάθεια να συγκεντρώσουν την εξουσία στη Δαμασκό. Οι τοπικοί ηγέτες κατέβαλλαν φόρο υποτελείας, το ύψος του οποίου παρουσίαζε σημαντικές διακυμάνσεις από επαρχία σε επαρχία, όπως και το μερίδιο που έστελναν στο χαλιφάτο σε σχέση με αυτό που κρατούσε η περιφέρεια.

Το πιο ουσιώδες όμως ήταν ότι η οικογενειακή βάση της ισλαμικής κοινωνίας παρέμενε τόσο ισχυρή που οι προσωπικές έριδες θα διαιωνίζονταν επί ολόκληρες γενεές ή και αιώνες, ακόμη και όταν θα είχε πια ξεχαστεί η αρχική αιτία της διαφωνίας. Οι βεντέτες μεταξύ των φυλών και των γενών προσδιόριζαν τις θρησκευτικές και τις πολιτικές συμμαχίες. Για να εξουδετερώσει τα φιλικά συναισθήματα υπέρ της ομάδας του Αλή στο Ιράκ, ο Μωαβίας άρχισε τον εποικισμό της όασης Μερβ στο Χουρασάν, στη βορειοανατολική Περσία. Το αποτέλεσμα ήταν η δημιουργία του μεγαλύτερου μουσουλμανικού οικισμού πέραν της Γόνιμης Ημισελήνου. Οι Αββασίδες, που αργότερα θα ανέτρεπαν τους Ομμεϋάδες χαλίφες, ήταν απόγονοι αυτών των εποίκων.

Ο Μωαβίας έλπιζε να αποφύγει τις έριδες για τη διαδοχή φροντίζοντας να εκλεγεί ο γιος του χαλίφης ενόσω βρισκόταν ο ίδιος εν ζωή, αλλά πολλοί ενοχλήθηκαν με την ιδέα της κληρονομικής κατοχής ενός θρησκευτικού αξιώματος. Μετά το θάνατο του Μωαβία το 680, στη διάρκεια μιας αποτυχημένης εξέγερσης σκοτώθηκε ο εγγονός του Μωάμεθ από το γένος του Αλή, ο αλ-Χουσεΐν.

Με το θάνατό του έγινε θρυλικός ήρωας στην Κούφα, στην ιρακινή πόλη όπου είχε δολοφονηθεί ο Αλής και η οποία ήταν το βασικό κέντρο υποστήριξης της οικογένειάς του. Τα γεγονότα του 680 θα κατέτρεχαν τη δυναστεία των Ομμεϋαδών, εγκαινιάζοντας το θρύλο του μαρτυρίου των απογόνων του Αλή, που τον 10ο αιώνα ονομάστηκαν σιίτες. Οι ταραχές συνεχίστηκαν στην Κούφα, και εντάθηκαν καθώς το κίνημα των σιιτών διασπάστηκε σε αντίπαλα ρεύματα. Μια μετριοπαθής ομάδα αναγνώρισε τους απογόνους της Φατίμα, ενώ μια ριζοσπαστική πτέρυγα περίμενε κάποιον Μεσσία, τον Μάχντι. Αυτή η προσδοκία εκφράστηκε πρώτη φορά ανοιχτά σε μια εξέγερση, που ξέσπασε στην Κούφα το 685 και κράτησε ως το 687, υπέρ του αλ-Χαναφίγια, ενός γιου που είχε αποκτήσει ο Αλής από άλλη γυναίκα και όχι από τη Φατίμα. Μετά το θάνατό του, οι οπαδοί του αλ-Χαναφίγια κήρυτταν ότι ο αρχηγός τους δεν είχε χαθεί αλλά κρυβόταν και ότι κάποια μέρα θα επέστρεφε για να εγκαθιδρύσει ένα βασίλειο δικαιοσύνης επί της γης.

Ύστερα από τρεις σύντομες βασιλείες άλλων χαλιφών, ανέλαβε την εξουσία ο Αβδελμαλέχ (Αμπντ αλ-Μαλίκ, 685-705), ένας από τους πιο σημαντικούς χαλίφες των Ομμεϋαδών. Προφανώς, οι ταραχές της περιόδου 680-692 έπεισαν τον Αβδελμαλέχ ότι η διοικητική αποκέντρωση του Μωαβία δεν ήταν εφικτή. Μολονότι διατηρήθηκε η διάκριση ανάμεσα στο πρότυπο χρυσού της Συρίας, της Παλαιστίνης και της Αιγύπτου και στο αργυρό νόμισμα των παλαιών περσικών περιοχών, όλα τα νομίσματα έπρεπε να έχουν ένα καθορισμένο βάρος και να φέρουν το μονόγραμμα του χαλίφη. Τα αραβικά έγιναν η επίσημη γλώσσα της δημόσιας διοίκησης και όλα τα φορολογικά έσοδα που δεν προορίζονταν για τοπικές δαπάνες στέλνονταν στη Δαμασκό. Κατ' εξαίρεση, στο Ιράκ, που πάντα ήταν πηγή προβλημάτων, ο Αβδελμαλέχ διόρισε συγγενείς του σε θέσεις περιφερειακών διοικητών, αν και μακροπρόθεσμα το αποτέλεσμα ήταν ότι αυτοί ταυτίστηκαν με τα τοπικά συμφέροντα. Στο Ιράκ ο αλ-Χατζάτζ, ο περιφερειακός διοικητής του Αβδελμαλέχ, κατέστειλε την αντιπολίτευση και ενίσχυσε την ανατολική μεθόριο με συριακά στρατεύματα. Η εξουσία του Αβδελμαλέχ στηριζόταν στον συριακό στρατό· έτσι, διαμορφώθηκε μια παράδοση κλιμακούμενης έντασης ανάμεσα στους ηγεμόνες και τους υπηκόους τους, ενώ πολλοί απόγονοι των πρώτων πιστών του Ισλάμ είχαν την αίσθηση ότι το καθεστώς τούς είχε εγκαταλείψει χάριν των Συρίων.

Οι διάδοχοι του Αβδελμαλέχ κατόρθωσαν λίγο πολύ να διατηρήσουν την ισορροπία μεταξύ των αντιμαχόμενων ομάδων στη Συρία. Ένα εκστρατευτικό σώμα από την Αφρική άρχισε την κατάκτηση της Ισπανίας, αν και προφανώς χωρίς την παρότρυνση του χαλίφη. Στο διάστημα 717-721, ο μουσουλμανικός στόλος πολιόρκησε την Κωνσταντινούπολη. Ο Χισάμ Α' (724-743), ο τελευταίος ικανός χαλίφης των Ομμεϋαδών, υπερασπίστηκε τα ανατολικά σύνορα, που δέχονταν τις επιθέσεις των Τούρκων, και άσκησε αποτελεσματικό έλεγχο στο Ιράκ. Ωστόσο, οι εξεγέρσεις των Βερβέρων εξασθένισαν τη θέση των μουσουλμάνων στη βόρεια Αφρική και απομόνωσαν την Ισπανία από τις υπόλοιπες αραβικές κτήσεις. Το 743, μετά το θάνατο του Χισάμ, ξέσπασε αγώνας διαδοχής. Η άποψη ότι ο χαλίφης έπρεπε να κατάγεται από την οικογένεια του Μωάμεθ κέρδιζε έδαφος. Το 748 η οικογένεια των Αββασιδών άρχισε να αποκτά υποστήριξη στο Χουρασάν και πέτυχε τον προσεταιρισμό ορισμένων δυσαρεστημένων συγγενών των Ομμεϋαδών. Το χαλιφάτο των Ομμεϋαδών καταλύθηκε το 750.

Οι Ομμεϋάδες χαλίφες είχαν πολλά προβλήματα, που όμως δεν οφείλονταν αποκλειστικά στους χειρισμούς τους. Δεν ήταν απόγονοι του Προφήτη και αρκετοί από αυτούς αποδείχθηκαν ανεπαρκείς ηγέτες. Γενικά, επέδειξαν ανεκτικότητα σε μια πολύγλωσση αυτοκρατορία· ο υποχρεωτικός προσηλυτισμός στο Ισλάμ άρχισε αργότερα, με τους Αββασίδες. Εκτός από τις χρόνιες ταραχές στο Χουρασάν και το Ιράκ, μια από τις λίγες περιοχές όπου από πολύ νωρίς είχε πραγματοποιηθεί μεγάλης κλίμακας εξισλαμισμός, δεν σημειώθηκαν πολλές εξεγέρσεις των λαών των κατεχόμενων περιοχών, μολονότι οι Άραβες και οι μουσουλμάνοι ήταν μειονότητα στις περισσότερες από αυτές. Το γεγονός ότι οι Ομμεϋάδες ήταν Σύριοι και στηρίζονταν στον στρατό επίσης προκαλούσε αντιπολιτευτικές διαθέσεις.

Το χαλιφάτο των Αββασιδών: η πρώιμη περίοδος (750-892)

Όπως αναφέραμε, οι Αββασίδες χαλίφες, που ήταν απόγονοι του αλ-Αμπάς, θείου του Μωάμεθ, και είχαν βάση τους το Ιράκ, διαδέχτηκαν τους Ομμεϋάδες. Ενώ οι Ομμεϋάδες ήταν μια πολιτική ελίτ που ενδιαφερόταν πρωτίστως για τις κατακτήσεις, οι πρώτοι Αββασίδες ήταν απόλυτοι μονάρχες που κυβερνούσαν πολυπληθείς και ετερογενείς πληθυσμούς. Περιβαλλόμενοι από πλήθος αυλικών, ζούσαν μες στη χλιδή, απολαμβάνοντας τις χαρές του χαρεμιού και προστατεύοντας τις τέχνες και τα γράμματα. Το ουσιώδες όμως είναι ότι το πέρασμα των Ομμεϋαδών αντιπροσωπεύει τη μεταβίβαση της ηγεσίας των *ούμμα,* που αρχικά ήταν αποκλειστικά αραβική, σε μια πιο διευρυμένη ελίτ, στην οποία, εκτός από τους Άραβες, συγκαταλέγονταν και Πέρσες και, αργότερα, και Τούρκοι. Ενώ οι Ομμεϋάδες είχαν ενισχύσει τους Άραβες και ανέχονταν τη θρησκευτική διαφωνία, το κύριο μέλημα των Αββασιδών χαλιφών ήταν η καθαρότητα του θρησκευτικού δόγματος και όχι η διατήρηση της παλαιάς εθνικής βάσης της μουσουλμανικής ηγεσίας.

Πράγματι, ενώ οι χαλίφες είχαν ως νέα βάση της εξουσίας τους το Ιράκ, σύντομα προκάλεσαν την εχθρότητα των λαών του δυτικού Ισλάμ καθώς στηρίχτηκαν στο αυλικό τελετουργικό, το διοικητικό προσωπικό και την αντίληψη της Περσίας περί εξουσίας. Αν και ήταν πρόθυμοι να συνάψουν ειρήνη με τους περισσότερους αντιπάλους τους, οι Αββασίδες προσπάθησαν να δολοφονήσουν όλους τους Ομμεϋάδες. Γλίτωσε μόνον ένας, ο Αβδουλραχμάν (Αμπντ αλ-Ραχμάν), εγγονός του χαλίφη Χισάμ, ο οποίος, ύστερα από πολλές περιπέτειες, έφτασε το 756 στην Ισπανία και ίδρυσε το εμιράτο της Κορδούης (Κόρδοβα). Τον 10ο αιώνα, οι διάδοχοί του θα αυτοαναγορεύονταν χαλίφες, και έτσι θα γίνονταν αντίπαλοι των Αββασιδών.

Αυτός που εδραίωσε την εξουσία των Αββασιδών ήταν ο αλ-Μανσούρ (754-775), ένας από τους πιο σημαντικούς χαλίφες. Ο αλ-Μανσούρ έχτισε τη Βαγδάτη, προορίζοντάς τη για πρωτεύουσα, στη συμβολή των χερσαίων εμπορικών οδών με τον ποταμό Τίγρη. Σύντομα η Βαγδάτη έγινε ο βασικός διαμετακομιστικός κόμβος των ασιατικών εμπορευμάτων προς τη Δύση. Το Ιράκ, που τώρα ήταν η έδρα της κυβέρνησης, έγινε η πλουσιότερη επαρχία του χαλιφάτου. Ο αλ-Μανσούρ συνέχισε να ασκεί συγκεντρωτική οικονομική πολιτική και να επεκτείνει την επικράτεια του χαλιφάτου μέσω εγγειοβελτιωτικών έργων στο Ιράκ.

Τον αλ-Μανσούρ διαδέχτηκε ο γιος του αλ-Μαχντί το 775. Ο αλ-Μαχντί, που στον τομέα της διοίκησης βασικά συνέχισε την πολιτική του πατέρα του, προσπάθησε, γενικά με επιτυχία, να γεφυρώσει το ρήγμα με την ομάδα του Αλή. Κατά την πρώιμη περίοδο των Αββασιδών οι αξιωματούχοι και οι ανακτορικοί υπηρέτες του χαλίφη, ιδίως ο *χατζίμπ* ή θαλαμηπόλος, αποκτούσαν ολοένα και μεγαλύτερο πολιτικό βάρος. Ο βεζίρης αναδύθηκε ως κορυφαίος διοικητικός αξιωματούχος. Ήδη είχε δημιουργηθεί κάποια εχθρότητα μεταξύ των γραφειοκρατών και της στρατιωτικής ελίτ, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας προερχόταν από τη μεθόριο του Χουρασάν. Καθώς το κέντρο βάρους της γραφειοκρατίας βρισκόταν στη Βαγδάτη και του στρατού στις επαρχίες, ο χαλίφης απομονώθηκε ακόμα περισσότερο.

Τον αλ-Μαχντί τον διαδέχτηκαν ομαλά ο πρωτότοκος και ο μικρότερος γιος του, αλ-Χαντί και Χαρούν αλ-Ρασίντ. Στον ένα και μοναδικό χρόνο της βασιλείας του, ο αλ-Χαντί εγκατέλειψε τη συμφιλιωτική πολιτική του πατέρα του απέναντι στους σιίτες. Μετά την καταστολή μιας εξέγερσης, οι επιζώντες της οικογένειας του Αλή διασκορπίστηκαν, αλλά ίδρυσαν δυναστεία στο Μαρόκο και στα ορεινά, νότια της Κασπίας Θάλασσας. Επίσης ιδρύθηκαν ανεξάρτητα εμιράτα στην Τυνησία, την Αίγυπτο και τη Συρία, με αποτέλεσμα το 900 ο χαλίφης της Βαγδάτης να κυριαρχεί, κατ' ουσίαν, μόνο στο κεντρικό τμήμα της αυτοκρατορίας του. Καθώς φούντωνε η αντιπολίτευση, ο χαλίφης ζούσε απομονωμένος στο παλάτι στηριζόμενος στους Τούρκους σωματοφύλακές του και στους παλατιανούς ευνούχους του και διατηρούσε τον έλεγχο με τρομοκρατικά μέσα.

Ο Χαρούν αλ-Ρασίντ (786-809), ο πιο διάσημος χαλίφης των Αββασιδών, διαδέχτηκε τον αδελφό του με επανάσταση. Η φήμη του φαίνεται να οφείλεται περισσότερο στη γενναιόδωρη πολιτιστική πολιτική του (που εξασφαλίζει την υστεροφημία κάθε ηγέτη στα μάτια των ιστορικών), στις επαφές του με την αυλή του Καρλομάγνου και στο χάος που άφησε πίσω του παρά στη συνέπεια της πολιτικής την οποία ακολούθησε. Στην πραγματικότητα, ήταν υποχείριο των αυλικών του κατά το πρώτο μισό της βασιλείας του και, αργότερα, των στρατιωτικών. Διεξήγε αναποτελεσματικούς πολέμους κατά των Βυζαντινών και των επαναστατών στο Χουρασάν. Άφησε πάντως σημαντικούς πόρους στο θησαυροφυλάκιό του και ήταν ο τελευταίος αδιαμφισβήτητος ηγέτης ενός ενωμένου ισλαμικού κράτους.

Ο Χαρούν αλ-Ρασίντ επέφερε μια μοιραία αλλαγή στον τρόπο διαδοχής: από εδώ κι εμπρός τον χαλίφη θα τον διαδέχονταν οι γιοι του κατά σειρά ηλικίας, αντί να μεταβιβάζεται η εξουσία στον γιο και μετά στον εγγονό, όπως ήταν η καθιερωμένη πρακτική στη Δύση. Σκοπός αυτού του μέτρου ήταν η εξασφάλιση μόνιμης και ισχυρής ηγεσίας, οι γιοι όμως συνήθως συμμαχούσαν με διαφορετικές φατρίες της αυλής ή του στρατού και στρέφονταν ο ένας εναντίον του άλλου, με αποτέλεσμα, μετά το θάνατο κάθε χαλίφη, να ακολουθεί το χάος. Από το θάνατο του Χαρούν το 809 ως το 833 το ισλαμικό κράτος σπαρασσόταν από τον εμφύλιο πόλεμο. Ο αλ-Μαμούν, ο νεότερος γιος του Χαρούν, κυβέρνησε στο Χουρασάν και ήταν ο πρώτος χαλίφης των Αββασιδών που πήρε και τον τίτλο του *ιμάμη* (ιερωμένος ή μαθητής), που υποδηλώνει άσκηση και θρησκευτικής εξουσίας.

Το 833 διαδέχτηκε τον αλ-Μαμούν ο κατά πολύ νεότερος αδελφός του αλ-Μουτασίμ (833-842), που η σύντομη βασιλεία του συνοδεύτηκε από διάφορες αλλαγές στρατηγικής σημασίας. Ο αλ-Μουτασίμ αναδείχθηκε χάρη στην οργάνωση ενός ιδιωτικού στρατού από Τούρκους, κυρίως δούλους, ο οποίος αποτέλεσε τη βάση της εξουσίας του ως χαλίφη. Ενώ μέχρι τότε ο μουσουλμανικός στρατός στηριζόταν σε πολεμικές ομάδες των φυλών και των πόλεων, τώρα μετατράπηκε σε επαγγελματική ομάδα που ξεχώριζε από τον υπόλοιπο πληθυσμό. Οι στρατιωτικοί ηγέτες έγιναν διοικητές επαρχιών στις επαρχίες όμως κυβερνούσαν οι αναπληρωτές τους ενώ οι ίδιοι οι διοικητές παρέμεναν στην πρωτεύουσα. Ο αλ-Μουτασίμ κατέλυσε την εξουσία των υψηλόμισθων τοπικών αραβικών ελίτ. Επίσης συνδέθηκε με το θεολογικό δόγμα του μουταζιλισμού [αποσκίρτηση], σύμφωνα με το οποίο το Κοράνι «δημιουργήθηκε» και δεν ήταν προαιώνιο όπως ο Αλλάχ· επομένως, ο χαλίφης μπορούσε να το τροποποιήσει ώστε να το προσαρμόσει σε μεταβαλλόμενες καταστάσεις. Οι ζηλωτές της παράδοσης, που είχαν κέντρο τους τη Βαγδάτη, πρόβαλαν σθεναρή αντίσταση. Γι' αυτό το λόγο, ο αλ-Μουτασίμ μετέφερε την πρωτεύουσα από τη Βαγδάτη στη Σαμάρρα.

Η κρίση του 10ου αιώνα

Από το 892 μέχρι το 908 αποκαταστάθηκε προσωρινά η σταθερότητα. Τα συμφέροντα του στρατού και της γραφειοκρατίας εξισορροπήθηκαν, η πρωτεύουσα μεταφέρθηκε ξανά στη Βαγδάτη και ενισχύθηκαν τα σύνορα με το Βυζάντιο. Αλλά τώρα ο ανταγωνισμός ανάμεσα στον στρατό και τη γραφειοκρατία ήταν ένα πρόσθετο πρόβλημα, πλάι στον θρησκευτικό κατακερματισμό, την εχθρότητα μεταξύ των φυλών, τη δυσφορία στο δυτικό Ισλάμ απέναντι στους Πέρσες και τους Ιρακινούς και, τέλος, τις αντίπαλες ομάδες στους κόλπους της άρχουσας δυναστείας. Οι ανταγωνισμοί ανάμεσα στις φατρίες των Τούρκων στρατιωτικών ηγετών, που όλοι τους ήταν δούλοι ή γιοι δούλων, είχαν ολέθριες συνέπειες. Ο χρηματισμός και οι δωροδοκίες πήραν ανεξέλεγκτες διαστάσεις, ενώ οι δολοφονίες βεζίρηδων ήταν σύνηθες φαινόμενο.

Κατά τη δεκαετία του 920 στη μεθόριο επικρατούσε το χάος, ενώ οξύνονταν οι πολιτικές διαμάχες. Επακόλουθο αυτής της αποσύνθεσης ήταν η βαθμιαία αντικατάσταση της πολιτικής διοίκησης από εξεγερμένους στρατιωτικούς, οι οποίοι τάσσονταν υπέρ της λήψης αυστηρών μέτρων. Μετά το 946

η πραγματική εξουσία πέρασε στα χέρια της περσικής οικογένειας των Μπουγιδών (ή Μπουβαϊχιδών)· μάλιστα, ένας Μπουγίδης επανέφερε τον περσικό τίτλο του *σαχανσάχ* (βασιλέα των βασιλέων). Μολονότι μέχρι το 1258 το χαλιφάτο παρέμεινε στα χέρια της οικογένειας των Αββασιδών, οι τελευταίοι χαλίφες ήταν κατ' όνομα μόνο ηγέτες και στην πραγματικότητα τους χειραγωγούσαν οι στρατηγοί τους.

Οι Μπουγίδες στηρίζονταν στο *ίκτα,* έναν θεσμό που πρωτοεμφανίστηκε τον 9ο αιώνα και τώρα είχε γίνει κανόνας: κάποιος δεχόταν να καταβάλει στην κυβέρνηση ένα χρηματικό ποσό ή να εξοπλίζει έναν καθορισμένο αριθμό στρατιωτών και γι' αντάλλαγμα συγκέντρωνε τα δημόσια έσοδα σε μια ορισμένη περιοχή. Η πρακτική αυτή ισοδυναμούσε με την παραχώρηση του δημοσίου και του στρατιωτικού ελέγχου στους φοροσυλλέκτες. Εντούτοις, οι Μπουγίδες δεν μπορούσαν να επιβληθούν στους στρατιωτικούς. Οι *γκουλάμ* (που αργότερα θα ονομάζονταν *σελτζούκ*) ήταν νεαροί που στρατολογούνταν ως μισθοφόροι. Ήδη στα μέσα του 10ου αιώνα ο όρος συνήθως σήμαινε πολεμιστή του ιππικού και, κατά συνεκδοχή, Τούρκο. Οι *γκουλάμ* πολεμούσαν σε μικρές ομάδες, συνήθως με επικεφαλής εκείνον που τους είχε προσλάβει και τους πλήρωνε, κατά κανόνα, από τα κέρδη του *ίκτα.* Οι περιφέρειες αυτονομήθηκαν ενώ η οικονομική ύφεση στο Ιράκ και η μερική επιστροφή στην ποιμενική οικονομία επιδείνωσαν ακόμα περισσότερο τα οικονομικά του κράτους.

Στη διάρκεια της περιόδου των Μπουγιδών, και ιδίως μετά την τουρκική εξέγερση του 972-975, οι σουνίτες και οι σιίτες διαμορφώθηκαν ως διακριτές ένοπλες πολιτικές ομάδες. Στη Βαγδάτη κατοικούσαν σε χωριστές συνοικίες. Το θεολογικό δόγμα των σιιτών αναπτύχθηκε τον 10ο αιώνα. Οι σιίτες αναγνώριζαν δώδεκα *ιμάμηδες,* με πρώτο τον Αλή, και πίστευαν ότι ο τελευταίος ιμάμης είχε αφήσει έναν γιο που εξακολουθούσε να κρύβεται, αλλά κάποτε θα επέστρεφε για να τεθεί επικεφαλής του Ισλάμ. Οι σιίτες όμως ήταν διασπασμένοι στους απογόνους που είχε αφήσει ο Αλής με τις διάφορες συζύγους του. Όλοι συμφωνούσαν ότι κάποτε οι διάδοχοι του Αλή θα εξαντλούνταν και ότι ο τελευταίος ιμάμης θα επέστρεφε στη γη ως Μάχντι και θα προσηλύτιζε όλους τους ανθρώπους στο σιιτικό δόγμα. Δεν μπορούσαν όμως να συμφωνήσουν στο ποιος ιμάμης ήταν ο τελευταίος και οι διάφορες φυλές σιιτών αναγνώριζαν διαφορετικούς αριθμούς νόμιμων ιμάμηδων. Οι ισμαηλίτες, δηλαδή αυτοί που αναγνώριζαν τον έβδομο ιμάμη, τον Ισμαήλ, ήταν μια εξτρεμιστική επαναστατική ομάδα που το 909 ίδρυσε το χαλιφάτο των Φατιμιδών (των απογόνων της Φατίμα) στη βόρεια Αφρική.

Αν και οι Αββασίδες χαλίφες και οι Τούρκοι που υπηρετούσαν στον στρατό ήταν σουνίτες, η ομάδα που αναγνώριζε τη νομιμότητα της καταγωγής των χαλιφών από την εποχή του Αμπού Μπακρ, δηλαδή οι Μπουγίδες, ήταν σιίτες, χωρίς όμως να ανήκουν στην ομάδα των ισμαηλιτών από όπου προέρχονταν οι χαλίφες των Φατιμιδών. Τον 11ο αιώνα οι χαλίφες αξιοποίησαν τη θέση τους ως θρησκευτικοί ηγέτες για να προωθήσουν τον σουνισμό. Εξάλλου, δεν μπορούσαν να κάνουν αλλιώς. Μολονότι οι χαλίφες ήταν απόγονοι του θείου του Μωάμεθ από τη μεριά του πατέρα του, οι σιίτες όριζαν την καταγωγή από τον Μωάμεθ αποκλειστικά ως κληρονόμοι του Αλή. Έτσι, οι χαλίφες χρησιμοποίησαν το πρόσχημα ότι οι Μπουγίδες ήταν αιρετικοί για να τους καθυποτάξουν στρατιωτικά. Ο χαλίφης αλ-Καντίρ (991-1030) πήρε την πρωτοβουλία να δημιουργήσει μια σουνιτική θεολογία. Το 1029 καταδικάστηκε το δόγμα ότι το Κοράνι ήταν προϊόν δημιουργίας (η θέση των μουταζιλιτών), ενώ οι Επήλυδες του Προφήτη και οι πρώτοι τέσσερις χαλίφες κηρύχτηκαν άξιοι προσκύνησης. Ο γιος του, ο αλ-Καΐμ (1030-1075), επέζησε της πτώσης των Μπουγιδών και της κατάκτησης των Σελτζούκων και συνέχισε τη θρησκευτική πολιτική του πατέρα του. Ήταν ο πρώτος Αββασίδης χαλίφης από τις αρχές του 10ου αιώνα που απέκτησε δικό του βεζίρη.

Παραδόξως, η περίοδος της πολιτικής διάσπασης στον 10ο και τον 11ο αιώνα συμπίπτει με τον σχεδόν καθολικό προσηλυτισμό των υπόδουλων πληθυσμών στη μουσουλμανική θρησκεία και με μια άνθηση του πολιτισμού, ίσως επειδή η παρακμή της Βαγδάτης σήμαινε ότι και οι μικρότερες

αυλές επίσης προστάτευαν τους ανθρώπους των γραμμάτων. Τα αραβικά συνέχισαν παντού να είναι η γλώσσα της παιδείας και της διοίκησης, αλλά ταυτόχρονα αναπτύσσονταν τοπικές πολιτιστικές παραδόσεις που χρησιμοποιούσαν τα περσικά, τα κουρδικά, τα αρμενικά και τα αραμαϊκά, με τον ίδιο τρόπο που τα λατινικά και οι καθομιλούμενες γλώσσες αναπτύσσονταν παράλληλα στην Ευρώπη. Καθώς το Ισλάμ έπαψε να είναι το μονοπώλιο μιας αραβικής άρχουσας ελίτ και οι επαρχίες έγιναν κυρίως μουσουλμανικές, τα τοπικά συμφέροντα άρχισαν να παίζουν πρωτεύοντα ρόλο. Αν και οι θρησκευτικοί συγγραφείς στη Δύση κατέτασσαν όλους αδιακρίτως τους μουσουλμάνους στην κατηγορία του ειδωλολάτρη, οι Δυτικοί πολιτικοί ηγέτες ήξεραν ότι είχαν να κάνουν με διαφορετικούς ηγεμόνες, με συχνά αντικρουόμενα συμφέροντα, τα οποία μπορούσαν να τα εκμεταλλευθούν προς όφελός τους.

Δυτικό Ισλάμ: το Μαγκρέμπ και η Αίγυπτος

Ήταν ίσως αναπόφευκτο να είναι η βόρεια Αφρική η πρώτη σημαντική περιοχή που αποσκίρτησε από την αυτοκρατορία των Αββασιδών. Ελάχιστοι Άραβες είχαν εποικίσει την Αίγυπτο, κι έτσι οι διοικητές των επαρχιών της είχαν παραμείνει ανεξάρτητοι. Στις αρχές του 8ου αιώνα δημιουργήθηκαν στο Μαγκρέμπ, δυτικά της Αιγύπτου, μεθοριακοί σταθμοί, που σύντομα αποτίναξαν την εξουσία του χαλίφη της Δαμασκού.

Η πρώτη αποσκίρτηση χαλιφάτου, που σημειώθηκε στην Τυνησία στα τέλη του 9ου αιώνα, ήταν επακόλουθο της ανάπτυξης του κινήματος των ισμαηλιτών. Οι Βέρβεροι αποδέχτηκαν τον ισχυρισμό του Φατιμίδη Ουμπάυντ Αλλάχ ότι αυτός ήταν ο αληθινός εν ζωή ιμάμης. Το 909 αυτοαναγορεύτηκε χαλίφης, διεκδικώντας έτσι καθολική κυριαρχία στον ισλαμικό κόσμο. Όπως ήταν καθιερωμένο, χρησιμοποίησε δούλους στον στρατό και επίσης οργάνωσε στόλο. Μολονότι οι περισσότεροι υπήκοοί τους ήταν σουνίτες, οι ισμαηλίτες δεν επιδίωξαν τον δια της βίας προσηλυτισμό τους.

Μέσα στη σύγχυση που επικρατούσε στα τέλη του 9ου αιώνα, η Αίγυπτος επίσης απέκτησε μεγαλύτερη ανεξαρτησία. Το 868 ο χαλίφης παραχώρησε την Αίγυπτο στον Τούρκο στρατηγό Μπακμπάκ, του οποίου ο θετός γιος, ο Τούρκος Ιμπν-Τουλούν, που μιλούσε αραβικά και είχε σπουδάσει θεολογία, ίδρυσε μια βραχύβια δυναστεία, που την κατέλυσε το 905 μια στρατιά από τη Δαμασκό. Στη συνέχεια οι Τούρκοι στρατηγοί έδρασαν σαν διοικητές επαρχιών, στηριζόμενοι σε στρατούς μισθοφόρων και δούλων, που σχεδόν όλοι τους προέρχονταν από περιοχές εκτός της Αιγύπτου. Με δυσκολία μπόρεσαν να αντισταθούν στις ξένες εισβολές, ιδίως στις επιθέσεις των Φατιμιδών.

Το 969, μια εισβολή Φατιμιδών από την Τυνησία στην Αίγυπτο, με επικεφαλής τον πρώην δούλο Τζάουχαρ, συνάντησε μικρή αντίσταση. Ο Τζάουχαρ κυβέρνησε τέσσερα χρόνια προτού ο χαλίφης θεωρήσει συνετό να πάρει ο ίδιος την εξουσία, διατηρώντας κατά κανόνα στις θέσεις τους όσους υπαλλήλους του προηγούμενου καθεστώτος ήταν πρόθυμοι να συνεργαστούν μαζί του. Εγκατέστησε την πρωτεύουσά του στο Κάιρο, λίγο πιο βόρεια από το Φουστάτ. Σκοπός του, όπως και στις προηγούμενες περιπτώσεις προσχεδιασμένων μουσουλμανικών πρωτευουσών, ήταν να στεγάσει τη γραφειοκρατία και τον στρατό, που στη συγκεκριμένη περίπτωση αποτελούνταν κυρίως από Βερβέρους. Το Φουστάτ παρέμεινε κέντρο του εμπορίου και της βιοτεχνίας. Ο Τζάουχαρ ανήγειρε στο Κάιρο το τέμενος Αζχάρ, που εξελίχθηκε σε κορυφαίο κέντρο των ισμαηλιτικών σπουδών. Σε αντίθεση με την κατάσταση στη Βαγδάτη, όπου οι αγορές ανήκαν σε ιδιώτες, στο Κάιρο οι αγορές ήταν ιδιοκτησία του χαλίφη και του απέφεραν υψηλό εισόδημα. Η κυβερνητική ελίτ στο Κάιρο ήταν προπύργιο του σιιτικού φρονήματος και στοχασμού, όμως εκτός από τις καθιερωμένες δημόσιες ιεροτελεστίες, ελάχιστη προσπάθεια καταβλήθηκε για τη θρησκευτική μεταστροφή του υπόλοιπου πληθυσμού.

Αφότου εδραίωσαν την κυριαρχία τους στην Αίγυπτο, οι Φατιμίδες κυριαρχούσαν τυπικά μόνο στην

Τυνησία, όπου οι κληρονομικοί αναπληρωτές τους κυβερνούσαν για λογαριασμό τους. Σε αντίθεση με τους χαλίφες της Βαγδάτης, οι Φατιμίδες εφάρμοζαν μια αυστηρά κληρονομική διαδοχή. Παρότι υπήρξαν αρκετοί ανήλικοι ηγέτες, η πρώτη αμφισβητούμενη διαδοχή σημειώθηκε το 1094. Η Παλαιστίνη και η νότια Συρία, μαζί με τη Δαμασκό και την ιερή πόλη της Μέκκας, γρήγορα συμπεριλήφθηκαν στην αυτοκρατορία των Φατιμιδών. Οι παράκτιες πόλεις Τύρος, Σιδών, Ασκαλών, Γάζα, και ιδίως η Τρίπολη, ήταν πηγή τεράστιων εσόδων για τους χαλίφες. Ωστόσο, αυτές οι κατακτήσεις συνοδεύτηκαν από την παρουσία Τούρκων στρατιωτών, που από τότε κατείχαν υψηλές θέσεις στο κράτος των Φατιμιδών. Οι Τούρκοι συχνά ανταγωνίζονταν τους Βερβέρους, οι οποίοι προηγουμένως κυριαρχούσαν ως ιππείς στον στρατό.

Ο πιο γνωστός Φατιμίδης ηγεμόνας του 11ου αιώνα, ο αλ-Χακίμ, οργάνωσε ένα άλλο διασπαστικό θρησκευτικό κίνημα. Όταν ανέβηκε στο θρόνο του χαλιφάτου, σε ηλικία έντεκα ετών, επέδειξε αλλοπρόσαλλη και βίαιη συμπεριφορά: εγκατέστησε κράτος τρόμου και, τελικά, δολοφόνησε τους περισσότερους αξιωματούχους του. Στα τελευταία του χρόνια στράφηκε σε έναν ακραίο ασκητισμό, χωρίς όμως να εγκαταλείψει την πολιτική τρομοκρατία. Το 1021 εξαφανίστηκε, και το πτώμα του δεν βρέθηκε ποτέ. Αν και το ορθόδοξο Ισλάμ δεν θεωρεί τον χαλίφη θείο ον, η θρησκεία των δρούζων άρχισε να αποδίδει θεϊκή υπόσταση στον αλ-Χακίμ. Μολονότι το κίνημα αυτό ποτέ δεν απέκτησε ρίζες στην Αίγυπτο, ο Χαμζά, ο πιο σημαντικός κήρυκάς του, εγκαταστάθηκε στη Συρία, όπου το θρήσκευμα των δρούζων διατηρείται ακόμα και σήμερα.

Δυτικό Ισλάμ: Σικελία

Το 455 οι Βάνδαλοι λεηλάτησαν τη Σικελία, αλλά έκτοτε το νησί δεν δέχτηκε άλλες γερμανικές επιθέσεις. Το 535 ο Ιουστινιανός κήρυξε τη Σικελία βυζαντινή επαρχία και από τότε οι περισσότεροι κάτοικοί της μιλούσαν ελληνικά. Ωστόσο, μολονότι η Σικελία παρέμεινε σχετικά αλώβητη από τις ταραχές που ακολούθησαν τη λομβαρδική εισβολή στην Ιταλία, κινδύνευε, ως δυτικό προκεχωρημένο φυλάκιο, από την επέκταση του Ισλάμ. Τον 8ο αιώνα οι μουσουλμάνοι ενεργούσαν συχνές επιδρομές στη Σικελία, και μερικοί εγκαταστάθηκαν στο νησί ως έμποροι. Το 827 άρχισαν οι εισβολές από τη βόρεια Αφρική. Το Παλέρμο έπεσε το 831, και το 878 η βυζαντινή παρουσία στη Σικελία είχε πια περιοριστεί σε λιγοστούς θύλακες.

Η μουσουλμανική εξουσία στο Παλέρμο δεν απέκλινε από το πρότυπο που είχε εφαρμοστεί και αλλού. Οι μουσουλμάνοι ανάγκασαν τους χριστιανούς να καταβάλλουν φόρο υποτελείας και περιόρισαν τα πολιτικά τους δικαιώματα, αλλά τους επέτρεψαν να διατηρήσουν τους ναούς τους. Παρότι οι έποικοι και οι επιδρομείς από τη βόρεια Αφρική ταλαιπωρούσαν τους αγρότες, το εμπόριο υπό τη μουσουλμανική κατοχή άκμαζε, ενώ οι φόροι ήταν μάλλον χαμηλότεροι από εκείνους που είχαν επιβάλει οι Βυζαντινοί. Το Παλέρμο ήταν η δεύτερη μεγαλύτερη (μετά την Κόρδοβα) πόλη στην Ευρώπη του 10ου αιώνα. Αν και στη Σικελία αρχικά κυβερνούσε ένας τοπικός εμίρης, η ίδρυση το 969 στο Κάιρο του χαλιφάτου των Φατιμιδών κατέστησε το νησί πολύ πιο ανεξάρτητο, αλλά και πιο ευάλωτο στις χριστιανικές επιθέσεις. Στη δεκαετία του 1030 οι Βυζαντινοί εξεστράτευσαν κατά των μουσουλμάνων στην ανατολική Σικελία, διαπράττοντας το μοιραίο σφάλμα να χρησιμοποιήσουν Νορμανδούς μισθοφόρους.

Δυτικό Ισλάμ: Ισπανία

Κατά τον 5ο αιώνα και τις αρχές του 6ου, οι Βησιγότθοι ίδρυσαν στην Ισπανία ένα βασίλειο, που οι εσωτερικοί του ανταγωνισμοί το είχαν καταστήσει ιδιαίτερα ευάλωτο. Οι πρώτοι βασιλιάδες ήταν αρειανοί χριστιανοί. Αν και το 587 ο βασιλιάς Ρεκκάρεδος ασπάστηκε τον επίσημο χριστιανισμό, ο αρειανισμός εξακολούθησε να έχει ισχυρή απήχηση στα μέλη της φυλής, πολλά από τα οποία πίστευαν ότι η προσχώρηση του βασιλιά στη θρησκεία της πλειονότητας των Ρωμαίων υπηκόων τους ισοδυναμούσε με προδοσία των εθνικών τους παραδόσεων. Επομένως, οι βασιλιάδες

αντιμετώπιζαν ισχυρή αντιπολίτευση και έπρεπε να θωρακίσουν την εξουσία τους με τη στήριξη των εκκλησιαστικών συνόδων. Το γεγονός αυτό όχι μόνο δυνάμωσε τη δυσαρέσκεια ανάμεσα στους ίδιους τους Βησιγότθους, αλλά οδήγησε και σε διώξεις κατά των πολυάριθμων Εβραίων της Ισπανίας, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν έμποροι και τεχνίτες. Σύμφωνα με τις αποφάσεις μιας εκκλησιαστικής συνόδου του 649, οι Εβραίοι όφειλαν να επιλέξουν μεταξύ βάπτισης και υποδούλωσης.

Επομένως, οι μουσουλμάνοι ήταν ευπρόσδεκτοι από σημαντικά στρώματα του πληθυσμού στην Ισπανία. Ύστερα από μια αναγνωριστική επιχείρηση, ένα μουσουλμανικό εκστρατευτικό σώμα άρχισε το 711 την πολύχρονη κατάκτηση της Ισπανίας. Η αντίσταση που προβλήθηκε ήταν μικρή, και οι μουσουλμάνοι κατέλαβαν τη βησιγοτθική πρωτεύουσα Τολέδο. Ήδη το 714 οι μουσουλμάνοι είχαν προελάσει μέχρι την περιοχή του Μπούργος. Το 718 μόνο οι βορειότατες και οι δυτικές περιοχές είχαν παραμείνει εκτός του μουσουλμανικού κράτους. Οι Ομμεϋάδες επικύρωσαν την κατάκτηση της Ισπανίας κατόπιν εορτής.

Όπως και σε άλλες περιοχές, έτσι και εδώ οι μουσουλμάνοι δεν επιχείρησαν να προσηλυτίσουν βίαια τους χριστιανικούς πληθυσμούς του τόπου, και οι περιουσίες των ντόπιων που είχαν υποστηρίξει την εισβολή έμειναν άθικτες. Οι χριστιανικές και οι εβραϊκές κοινότητες διατήρησαν τις θρησκευτικές οργανώσεις τους και τα δικαστήριά τους. Οι μουσουλμάνοι αποκαλούσαν την Ισπανία «Ανταλούς», πιθανή παραφθορά της λέξης *Vandalicia* (χώρα των Βανδάλων). Η ονομασία αυτή διατηρήθηκε στην Ανδαλουσία, την περιοχή της νότιας Ισπανίας όπου η παρουσία των μουσουλμάνων εποίκων ήταν πιο ισχυρή. Επί ένα χρονικό διάστημα επικρατούσε χάος, καθώς οι Βέρβεροι, οι Σύριοι, οι Αιγύπτιοι και οι Άραβες είχαν εγκατασταθεί σε διακριτούς πυρήνες, ανάλογα με την εθνότητα και το γένος, και δεν ανέπτυξαν κάποια κεντρική εξουσία. Παρά τα προβλήματα, οι Ισπανοί μουσουλμάνοι κινήθηκαν προς τα βόρεια, καταλαμβάνοντας το 720 τη Ναρβόννη, και το 725 την Καρκασσόν και τη Νιμ. Συνάντησαν όμως αντίσταση από τον δούκα Εύδο της Ακουιτανίας, που το 721 τους εμπόδισε να καταλάβουν την Τουλούζη, καθώς και από τον Φράγκο μαγιορδόμο Κάρολο Μαρτέλο, που τους νίκησε κοντά στο Πουατιέ το 723, σε μια αψιμαχία για την οποία κάποτε ισχυρίζονταν οι ιστοριογράφοι, με αρκετή δόση ρητορικής υπερβολής, ότι έσωσε τον χριστιανισμό της Δύσης.

Διάφορες μουσουλμανικές ομάδες, που η βάση τους βρισκόταν στη βόρεια Αφρική, ανταγωνίζονταν για την εξουσία στην Ισπανία μέχρι το 756. Τότε ο Αβδουλραχμάν (756-788), ο τελευταίος επιζών Ομμεϋάδης, ίδρυσε ένα εμιράτο στην Κόρδοβα. Ο Αβδουλραχμάν επέβαλε τη μουσουλμανική κυριαρχία σε όλη την ανατολική Ιβηρική χερσόνησο εκτός από τη Ναβάρρα, κυβερνώντας τους χριστιανούς με πνεύμα ανοχής, αλλά διώκοντας αμείλικτα τους μουσουλμάνους αντιφρονούντες, και κυρίως συντρίβοντας μια εξέγερση το 763 που επιχείρησε να τον αντικαταστήσει με έναν Αββασίδη. Οργάνωσε πολυάριθμο μόνιμο στρατό, κυρίως από Βερβέρους και Σλάβους, και έκανε την Κόρδοβα μεγάλο εμπορικό κέντρο. Η Κόρδοβα έγινε η μεγαλύτερη πόλη στη δυτική Ευρώπη· πιθανολογείται ότι τον 10ο αιώνα ο πληθυσμός της έφτανε το μισό εκατομμύριο. Το 786 ο Αβδουλραχμάν ίδρυσε το Μεγάλο Τέμενος της Κόρδοβας, ως αντιστάθμισμα των ιερών ναών στην Ιερουσαλήμ και τη Μέκκα. Το 1236 το τέμενος αυτό μετατράπηκε σε χριστιανικό καθεδρικό ναό.

Στη διάρκεια του 9ου αιώνα διάφοροι αποσκιρτήσαντες ηγεμόνες απέσπασαν ένα μέρος της εξουσίας των εμίρηδων της Κόρδοβας. Οι μουσουλμάνοι κυβερνούσαν μέσω των κατά τόπους επαρχιακών διοικητών, που διορίζονταν από τους εμίρηδες και είχαν αρκετή ελευθερία δράσης. Επίσης, τον εμίρη πλαισίωνε ένα κυβερνητικό συμβούλιο από βεζίρηδες με συγκεκριμένες αρμοδιότητες, όπως ήταν η δικαιοσύνη, ο πόλεμος και τα οικονομικά. Οι αυλές των εμίρηδων ήταν θερμοκήπια της «πολιτικής του χαρεμιού», ενώ οι βεζίρηδες ήταν παγιδευμένοι σε ένα πλέγμα μηχανορραφιών ανάμεσα σε φατρίες της άρχουσας οικογένειας. Το πρόβλημα αυτό περιπλεκόταν από το γεγονός ότι οι εμίρηδες ήταν πολυγαμικοί και οι περισσότεροι είχαν πολλά παιδιά. Ιδιαίτερα

σημαντικό ρόλο έπαιζαν οι καδήδες, οι τοπικοί δικαστές, που συχνά η θητεία τους ήταν ισόβια. Αυτοί εκδίκαζαν κάθε είδους υπόθεση που αφορούσε μουσουλμάνους.

Η κεντρική εξουσία αποκαταστάθηκε από τον Αβδουλραχμάν Γ' (912-961), ο οποίος αυτοαναγορεύτηκε χαλίφης, κατέστειλε την εσωτερική αντιπολίτευση και αύξησε υπέρμετρα τον κυρίως μισθοφορικό μόνιμο στρατό. Προσπάθησε να εξαλείψει την απειλή που αντιπροσώπευαν τα χριστιανικά βασίλεια του Βορρά, αλλά υπέστη βαριά ήττα το 939 στη Σιμάνκας από τον βασιλιά Ραμίρο Β' (931-951) της Λεόν-Αστουρίας. Ωστόσο, μέχρι τα τέλη της βασιλείας του, τα χριστιανικά κράτη είχαν αρχίσει να του καταβάλλουν ετήσιο φόρο υποτελείας.

Ο Αβδουλραχμάν Γ' ίδρυσε ένα πανεπιστήμιο στο τέμενος της Κόρδοβας. Ο διάδοχός του, ο αλ-Χακίμ Β', οργάνωσε μια λαμπρή βιβλιοθήκη. Με το θάνατο όμως του αλ-Χακίμ αρχίζει μια περίοδος κρίσης. Ο νεαρός γιος του, ο Χισάμ Β' (976-1009), ανέβηκε στο θρόνο μόνο μετά από παλατιανό πραξικόπημα. Αυτός όμως που κατείχε ουσιαστικά την εξουσία ήταν ο Αμπί Αμίρ, που αργότερα πήρε το όνομα αλ-Μανσούρ. Ο αλ-Μανσούρ άρχισε τη σταδιοδρομία του ως παιδαγωγός του χαλίφη, μετά έγινε διευθυντής του νομισματοκοπείου και κατέληξε διοικητής του στρατιωτικού σώματος της Κόρδοβας. Απέκτησε τη φήμη του αδιάλλακτου θεματοφύλακα της θρησκευτικής καθαρότητας. Ο αλ-Μανσούρ αύξησε αριθμητικά τον στρατό χρησιμοποιώντας Βερβέρους και χριστιανούς μισθοφόρους και μετά εξαπέλυσε επιδρομές στον χριστιανικό Βορρά, καταστρέφοντας το 997 το ναό του Σαντιάγο [ντε Κομποστέλλα]. Το γεγονός αυτό τον αμαύρωσε στα μάτια των χριστιανών ιστοριογράφων, αλλά στην πραγματικότητα τα κίνητρα των εκστρατειών του δεν ήταν τόσο θρησκευτικά όσο πολιτικά και διπλωματικά. Ανάμεσα στις συζύγους του συγκαταλέγονταν και θυγατέρες των χριστιανών βασιλιάδων της Ναβάρρας και της Λεόν. Ωστόσο, με το θάνατο του αλ-Μανσούρ το 1002 και, ιδίως, μετά την εκθρόνιση του Χισάμ Β' το 1009, το χαλιφάτο παράκμασε ταχύτατα.

Στα χρόνια της κυριαρχίας των χαλιφών βελτιώθηκαν σημαντικά οι ανέσεις της δημόσιας ζωής στην Κόρδοβα, ενώ άκμασε η βιοτεχνία. Οι μουσουλμάνοι είχαν αναπτύξει τεχνικές επεξεργασίας του δέρματος οι οποίες βρήκαν μιμητές στο Μαρόκο· από εκεί μεταφέρθηκαν στη βόρεια Ευρώπη, όπου τα καλύτερα δέρματα ονομάστηκαν κορδοβιανά και μαροκινά. Υπήρχαν μάλιστα εξειδικευμένοι επεξεργαστές δερμάτων. Επίσης αναπτύχθηκε η εριουργία, ενώ οι μουσουλμάνοι εισήγαγαν στην Ισπανία μεταξοσκώληκες, η εκτροφή των οποίων αρχικά ήταν μονοπώλιο των Κινέζων. Από τους μουσουλμάνους οι Δυτικοί γνώρισαν το ρύζι, τα βερίκοκα, τα ροδάκινα, τα ρόδια, τα πορτοκάλια, το ζαχαροκάλαμο, το βαμβάκι και τη ζαφορά. Η μουσουλμανική Ισπανία εξήγε υφάσματα και έλεγχε τις εισαγωγές χρυσού από το Σουδάν στην Ευρώπη —ακόμα και οι εμίρηδες είχαν δικά τους χρυσά νομίσματα, που ήταν ανεξάρτητα από τη Δαμασκό. Έτσι, η μουσουλμανική Ισπανία είχε θετικό εμπορικό ισοζύγιο τόσο με τις χριστιανικές κοινότητες του Βορρά όσο και με το Μαγκρέμπ. Οι χριστιανικές πόλεις Βαρκελόνη και Παμπλόνα γνώρισαν μεγάλη ευημερία πουλώντας σε μουσουλμάνους Ανατολικοευρωπαίους δούλους που αιχμαλωτίζονταν από φραγκικά στρατεύματα.

Η οικονομία του πρώιμου Ισλάμ

Η επέκταση του Ισλάμ δεν επηρέασε ιδιαίτερα την οικονομία της κοιτίδας του. Η Αραβία παρέμεινε μια περιοχή με ακμάζουσες εμπορικές πόλεις στα παράλια και κατά μήκος των μεγάλων ποταμών και μία εκτεταμένη έρημο στην ενδοχώρα, που τη διέσχιζαν υποχρεωτικά τα καραβάνια τα οποία εκτελούσαν διαδρομές από και προς τον Περσικό Κόλπο και την Ερυθρά Θάλασσα. Οι μουσουλμάνοι βελτίωσαν το αρδευτικό δίκτυο και επεξέτειναν τις καλλιέργειες στην Περσία και το Ιράκ, γεγονός που συνέβαλε σημαντικά στην ευημερία αυτών των περιοχών.

Στα εξαγώγιμα προϊόντα συγκαταλέγονταν σιτάρι από τη Συρία, την Αίγυπτο, το Μαγκρέμπ και τη Σικελία· ελαιόλαδο από την Τυνησία, την Ισπανία και τη Σικελία· κρασί από τη Συρία, την Ισπανία και

την Περσία· ζάχαρη από την Ισπανία, τη Σικελία, τη Συρία, την Περσία και την Αίγυπτο· αποξηραμένα φρούτα από τη δυτική Μεσόγειο· και ρύζι. Η Συρία εξήγε μεγαλόσωμους πολεμικούς ίππους, ενώ το Μαγκρέμπ φημιζόταν για το μαλλί και τα δέρματά του. Η Περσία, η Συρία, η Ισπανία και η Σικελία εξήγαν μεταξωτά, ενώ το Ιράκ και η Περσία μπαμπάκι.

Εκτός από το Φουστάτ και την Αλεξάνδρεια στην Αίγυπτο, οι μουσουλμάνοι ίδρυσαν ένα δίκτυο πόλεων, κυρίως στην Περσία και το Ιράκ. Οι περισσότερες απ' αυτές τις πόλεις προορίζονταν για προωθημένα φυλάκια στα πρώτα στάδια της επέκτασης, αλλά τελικά προσείλκυσαν το εμπόριο και τον 11ο αιώνα είχαν πια γίνει κομβικά σημεία των εμπορικών δρόμων. Οι εμπορικές ελίτ στη Βαγδάτη, το Κάιρο και την Κόρδοβα ήταν αραβικές, και τα μέλη τους ήταν κυρίως απόγονοι των αρχικών εποίκων και όχι ντόπιοι —ακριβώς αυτό το στοιχείο όμως ευνόησε τις διαπεριφερειακές επαφές. Η κυβερνητική παρουσία ήταν πιο έντονη στη Βαγδάτη, που παράκμασε απότομα και κατακερματίστηκε σε διάφορα χωριά όταν το χαλιφάτο απομακρύνθηκε προσωρινά κατά τον 9ο αιώνα. Ωστόσο, ακόμα και πριν από τη γενική αναβίωση του εμπορίου, στη διάρκεια της οποίας σε πολλές πόλεις αναπτύχθηκαν ανθηρές οικονομίες σχεδόν εκ του μηδενός, ο πληθυσμός των μουσουλμανικών πόλεων αυξήθηκε με εντυπωσιακή ταχύτητα. Το πιο εύγλωττο παράδειγμα είναι η Βασόρα (Μπάσρα), ένα θαλάσσιο λιμάνι στα σημερινά σύνορα Ιράκ-Ιράν, που ιδρύθηκε το 636 και μέσα σε τριάντα χρόνια ο πληθυσμός της είχε φτάσει τις 200.000.

Οι μουσουλμάνοι έμποροι ανέπτυξαν πιο έντονη δραστηριότητα στη Μαύρη Αφρική και την Ασία παρά στη Βυζαντινή αυτοκρατορία και τη δυτική Ευρώπη με την εξαίρεση της Ιβηρικής χερσονήσου. Οι τραπεζίτες διεύρυναν την πίστωση με τη χρήση πιστωτικών επιστολών και επιταγών πολύ προτού αυτές οι μέθοδοι διαδοθούν στη δυτική Ευρώπη. Αν και η κυκλοφορία του χρυσού νομίσματος αρχικά περιοριζόταν στα μεγάλα ισλαμικά κέντρα, ενώ το αργυρό νόμισμα κυκλοφορούσε στην Ισπανία και την Περσία, η εισροή χρυσού από το Σουδάν, στα τέλη του 9ου και στον 10ο αιώνα, συνέβαλε στη διάδοση του χρυσού νομίσματος σε ολόκληρη σχεδόν τη μουσουλμανική επικράτεια.

Παραδόξως, λαμβάνοντας υπόψη την υπανάπτυξη της ευρωπαϊκής οικονομίας, το Ισλάμ φαίνεται ότι είχε θετικό εμπορικό ισοζύγιο με τους περισσότερους εταίρους του, με εξαίρεση τη χριστιανική Ευρώπη. Στη διάρκεια του πρώιμου Μεσαίωνα οι μουσουλμάνοι αγόραζαν πολυάριθμους δούλους σε υψηλές τιμές, καθώς και μεγάλες ποσότητες σιδήρου και ξυλείας από τη δυτική Ευρώπη, τη Βυζαντινή αυτοκρατορία και τη Ρωσία, ενώ ο συνολικός όγκος των μουσουλμανικών ειδών πολυτελείας που απορροφούνταν από τη δυτική αγορά παρέμενε μικρός.

Ισλαμικός πνευματικός πολιτισμός

Παρά τον πολιτικό κατακερματισμό του 9ου και του 10ου αιώνα, στο ανατολικό και το δυτικό Ισλάμ άνθησε ένας κοινός πολιτισμός. Αν και οι τοπικοί πληθυσμοί γενικά διατήρησαν τις δικές τους γλώσσες, τα αραβικά ήταν η οικουμενική γλώσσα της κυβερνητικής και της εμπορικής ελίτ, καθώς και της παιδείας. Το Ισλάμ είχε διασπαστεί σε πολυάριθμες αιρέσεις, αλλά το Κοράνι παρέμενε η βάση της μουσουλμανικής πίστης, συμπληρωμένο από την παράδοση, που καταγράφτηκε κατά τον 8ο και 9ο αιώνα με τα έξι βιβλία *σούννα* τα οποία τα σχολίαζαν και τα ερμήνευαν οι θρησκευτικοί δικαστές (καδήδες).

Ενώ στην περίοδο των Αββασιδών κυριαρχεί ο ωμός μιλιταρισμός, στην περίοδο των Ομμεϋαδών σημειώνεται μια στροφή προς τις τέχνες και τα γράμματα. Ο μουσουλμανικός πνευματικός πολιτισμός ήταν πολύ πιο εκλεπτυσμένος από τον χριστιανικό της ίδιας εποχής. Έχει επισημανθεί ότι ενώ ο αλ-Ρασίντ και ο αλ-Μαμούν εντρυφούσαν στην ελληνική και την περσική φιλοσοφία, οι σύγχρονοί τους στη Δύση, ο Καρλομάγνος και οι άρχοντές του, με δυσκολία κατάφερναν να γράφουν το όνομά τους.[3] Οι μεγάλοι μουσουλμάνοι λόγιοι ήταν πολυμαθέστατοι και στα συγγράμματά τους πραγματεύονταν τόσο φιλοσοφικά όσο και επιστημονικά θέματα.

Η ποίηση και η αφήγηση παραμυθιών έχουν πανάρχαιες ρίζες. Η πιο διάσημη ανθολογία παραμυθιών, οι *Χίλιες και μία νύχτες* ή *Αραβικές νύχτες,* πρωτοεμφανίστηκε στις αρχές του 10ου αιώνα ως συλλογή περσικών παραμυθιών. Στη συνέχεια προστέθηκαν και άλλα παραμύθια από την ινδική, την ελληνική, την εβραϊκή και την αιγυπτιακή λαογραφική παράδοση, ενώ η οριστική ανθολόγηση έγινε τον 14ο αιώνα. Η αραβική λογοτεχνία άνθησε στην Ισπανία, ιδίως στα χρόνια του Αβδουλραχμάν Γ'. Η λυρική αραβική ποίηση διακρίνεται για τα πλούσια σχήματα λόγου και τη μετρική δομή της που βασίζεται στα ανατολίτικα πρότυπα. Ορισμένα μουσουλμανικά έργα είναι πρόδρομοι της μετέπειτα χριστιανικής διδακτικής χρήσης των μύθων στον πεζό και τον έμμετρο λόγο για την πραγμάτευση θεολογικών ή φιλοσοφικών ζητημάτων.

Εκτός από την πρωτότυπη συνεισφορά τους στη λογοτεχνία, οι μουσουλμάνοι αποτέλεσαν το κανάλι μέσω του οποίου τα γράμματα από τη Συρία, την Αίγυπτο, την Περσία και την Ελλάδα, περιοχές με πλούσιο προϊσλαμικό πολιτισμό, μεταλαμπαδεύτηκαν στη Δύση. Η μεταφορά αυτή οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, στη γενναιόδωρη πατρωνεία των χαλιφών, μια τακτική που εγκαινιάστηκε από τον αλ-Μανσούρ. Οι μουσουλμάνοι ενδιαφέρονταν πρωτίστως για την ελληνική φιλοσοφία και επιστήμη. Λιγότερο τους συγκινούσαν η ελληνική ποίηση, η ιστορία ή το θέατρο, τομείς στους οποίους η περσική επιρροή ήταν πιο καθοριστική.

Στη Βαγδάτη είχε καταβληθεί συστηματική προσπάθεια για τη μετάφραση των έργων των Ελλήνων επιστημόνων στα αραβικά. Πιστεύεται ότι ο νεστοριανός χριστιανός γιατρός Χουνάιν ιμπν-Ισάκ (809-877) μετέφρασε όλα τα επιστημονικά συγγράμματα του Γαληνού, του Ιπποκράτη και του Διοσκουρίδη, καθώς και την *Πολιτεία* του Πλάτωνα και αρκετά έργα του Αριστοτέλη. Ο χαλίφης αλ-Μαμούν επέδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ελληνική παιδεία. Το 830 ίδρυσε στη Βαγδάτη τον «Οίκο της Σοφίας», που λειτουργούσε ως βιβλιοθήκη και μεταφραστικό κέντρο. Μέχρι το 900 είχαν συγκεντρωθεί εκεί οι αραβικές μεταφράσεις των απάντων του Αριστοτέλη, καθώς και τα περισσότερα ελληνικά ιατρικά και μαθηματικά κείμενα.

Εκτός από τις μεταφράσεις, οι μουσουλμάνοι συνέβαλαν σημαντικά σε έναν άλλο τομέα πρωτότυπης γνώσης, ιδίως μετά το 850. Η ιατρική τους ήταν πολύ πιο εξελιγμένη σε σύγκριση με τα τότε εγνωσμένα στη Δύση. Ήδη στις αρχές του 10ου αιώνα οι μουσουλμάνοι γιατροί έπρεπε να δίνουν εξετάσεις επάρκειας για την άσκηση του επαγγέλματός τους. Στις περισσότερες πόλεις ιδρύθηκαν νοσοκομεία, αμέσως μετά την ίδρυση από τον Χαρούν αλ-Ρασίντ του πρώτου νοσοκομείου στη Βαγδάτη. Στα συγγράμματα του Ραζή (αλ-Ραζ 865-925), του διευθυντή του, περιλαμβάνονται μια ιατρική εγκυκλοπαίδεια, η *αλ-Χάουι* (*Σύνοψη,* γνωστή στη Δύση ως *Continens*)*,* που εξακολουθούσε να χρησιμοποιείται ακόμη και τον 16ο αιώνα. Στα τέλη του 12ου αιώνα μεταφράστηκε στα λατινικά το *Βιβλίο των μυστικών* του Ραζή, που έγινε το πιο έγκριτο εγχειρίδιο χημείας. Ο *Κανόνας* του Αβικέννα (ιμπν-Σίνα, πέθανε το 1037) ήταν η πιο λαμπρή σύνοψη της ιατρικής γνώσης σε μια εποχή που πύκνωναν οι επαφές της Δύσης με το Ισλάμ.

Οι μουσουλμάνοι καλλιέργησαν και τις θετικές επιστήμες. Η ινδική παράδοση επηρέασε καθοριστικά το ενδιαφέρον των μουσουλμάνων για την αστρονομία και τα μαθηματικά. Στα τέλη του 8ου αιώνα, με εντολή του χαλίφη, ο Αλφαράβιος (αλ-Φαράμπι) μετέφρασε στα αραβικά μια ινδική διατριβή για την αστρονομία. Αυτό το έργο περιείχε επίσης τα εννέα αριθμητικά ψηφία που οι Άραβες αποκαλούσαν ινδικά, αλλά οι Ευρωπαίοι τα ονόμασαν αραβικά. Ο αλ-Καρίζμι (πέθανε το 850), ο κορυφαίος μαθηματικός της εποχής του, προσέθεσε το μηδέν. Ήδη τον 10ο αιώνα το δεκαδικό σύστημα αρίθμησης και η χρήση του άβακα διδάσκονταν στη μουσουλμανική Ισπανία, και εκεί τα έμαθαν ο Γερβέρτος του Ωριγιάκ και άλλοι διανοούμενοι της Δύσης. Παραδόξως, οι Δυτικοί εξακολούθησαν να γράφουν τους αριθμούς με ρωμαϊκούς χαρακτήρες, ακόμα και όταν έκαναν αριθμητικές πράξεις με το δεκαδικό σύστημα. Τα αραβικά αριθμητικά ψηφία δεν χρησιμοποιούνταν πλατιά, ούτε καν από επιχειρηματίες, παρά μόνο αφότου εκδόθηκε το έργο του Λεονάρντο Φιμπονάτσι της Πίζας στις αρχές του 13ου αιώνα. Ο αλ-Καρίζμι εκπόνησε μια διατριβή στην

αριθμητική και άλλη μια που εισήγαγε την άλγεβρα, βασισμένη στα ινδικά μαθηματικά (*αλ-δζεμπρ, Το βιβλίο*), στη Δύση. Επίσης έγραψε μελέτες γεωμετρίας, αστρονομίας και γεωγραφίας.

Ήδη στην εποχή του αλ-Κίντι (πέθανε το 850) οι μουσουλμάνοι στοχαστές είχαν επιδείξει ενδιαφέρον για τη συμφιλίωση της ελληνικής φιλοσοφίας, που τόσο θαύμαζαν, με τις αλήθειες της εξ απόκαλύψεως θρησκείας, ένα πρόβλημα που ως τον 12ο αιώνα δεν είχε τεθεί στους Δυτικούς ομολόγους τους. Εκείνη την εποχή η πνευματική ηγεσία του μουσουλμανικού κόσμου είχε μεταφερθεί από τη Βαγδάτη στη Δύση, και η συμβολή των μουσουλμάνων της Ιβηρικής χερσονήσου και της Αφρικής, καθώς και αρκετών στοχαστών που το επιστημονικό τους έργο αναφέρθηκε σ' αυτό το κεφάλαιο, συνέβαλε ουσιαστικά στην πνευματική αναβίωση της μέσης περιόδου του Μεσαίωνα. Στο Κεφάλαιο ΙΑ' θα παρουσιάσουμε αναλυτικά τα επιτεύγματά τους.

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Tor Andrea, *Mohhamed: The Man and his Faith,* Νέα Υόρκη, Barnes & Noble, [2]1955.

William C. Atkinson, *A History of Spain and Portugal,* Harmondsworth, Penguin Books, 1960.

John W. Barker, *Justinian and the Later Roman Empire,* Madison, University of Wisconsin Press, 1966.

Norman H. Baynes/H. St L. B. Moss, *Byzantium: An Introduction to East Roman Civilization,* Οξφόρδη, Clarendon Press, 1948.

Thomas N. Bisson, *The Medieval Crown of Aragon: A Short History,* Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 1987.

A. Chejne, *Muslim Spain,* Μιννεάπολη, University of Minnesota Press, 1978.

Roger Collins, *Early Medieval Spain: Unity in Diversity, 400-1000,* Νέα Υόρκη, St Martin's Press, 1983.

Charles Diehl, *Byzantium: Greatness and Decline,* New Brunswick, Rutgers University Press, 1957.

Gustave E. von Grunebaum, *Medieval Islam: A Study in Cultural Orientation,* Σικάγο, University of Chicago Press, [2]1954.

Philip Hitti, *The Arabs: A Short History,* Princeton, Princeton University Press, 1943.

—*History of the Arabs,* Λονδίνο, Macmillan, [10]1970.

Albert Hourani, *A History of the Arab Peoples,* Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1991.

Joan M. Hussey, *The Byzantine World,* Νέα Υόρκη, Harper & Row, 1961.

Gabriel Jackson, *The Making of Medieval Spain,* Νέα Υόρκη, Harcourt Brace Jovanovich, 1972.

Romily Jenkins, *Byzantium: The Imperial Centuries, AD 610-1071,* Νέα Υόρκη, Random House, 1969.

Hugh Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century,* Νέα Υόρκη/Λονδίνο, Longman, 1986.

Archibald R. Lewis, *The Development of Southern French and Catalan Society, 718-1050,* Austin, University of Texas Press, 1988.

Barnard Lewis, *The Arabs in History,* Λονδίνο, Hutchinson and Co., [2]1958.

Cyril Mango, *Byzantium: The Empire of New Rome,* Νέα Υόρκη, Scribner's, 1980 [ελλ. μτφρ. *Βυζάντιο, η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης,* Αθήνα, MIET, 4990].

Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain,* Ithaca, Cornel University Press, 1975.

Bernard, F. O'Reilly, *The Kingdom of Léon-Castille under Queen Urraca,* Princeton, Princeton University Press, 1982.

G. Ostrogorsky, [αγγλ. μτφρ.] *History of the Byzantine State,* Οξφόρδη, Blackwell, 1956 [ελλ. μτφρ. *Ιστορία του βυζαντινού κράτους,* Αθήνα, εκδ. Βασιλόπουλος, 3 τόμοι, 1978-81].

Stanley G. Payne, *A History of Spain and Portugal,* 2 τόμοι, Madison, University of Wisconsin Press, 1973.

A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire,* Madison, University of Wisconsin Press, 1952 [ελλ. μτφρ. *Ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας,* Αθήνα, εκδ. Μπεργαδή, 1954].

George Vernadsky, *A History of Russia,* New Haven, Yale University Press, [2]1969.

Speros Vryonis, *Byzantium and Europe,* Νέα Υόρκη, Harcourt Brace and World, H968.

M. Montgomerry Watt/Cachia Pierre, *A History of Islamic Spain,* Νέα Υόρκη, Anchor Books, 1967.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ
Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΕΝΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ:
Η ΕΥΡΩΠΗ ΤΟΥ ΠΡΩΙΜΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΑ
(περί το 700-920)

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τον 8ο αιώνα η Ρώμη έχει πια πάψει να καθορίζει άμεσα τις εξελίξεις. Στη δυτική Ευρώπη ηγεμονεύουν οι Γερμανοί και οι μουσουλμάνοι, ενώ το κέντρο βάρους της πολιτικής εξουσίας έχει μετατοπιστεί προς τα δυτικά και τα βόρεια. Ωστόσο, στα χρόνια του Καρλομάγνου και αργότερα, ο ρωμαϊκός πολιτισμός κερδίζει εμφανώς νέα εκτίμηση. Ενώ οι διαδικασίες της αφομοίωσης του 6ου και του 7ου αιώνα συχνά ήταν ασύνειδες, τώρα τα δάνεια από τη Ρώμη είναι συνειδητά. Μέσα από τη σύνθεση των διαφορετικών ρωμαϊκών, γερμανικών και, σε μικρότερο βαθμό, μουσουλμανικών και ελληνικών επιδράσεων —πολιτικών, πολιτισμικών και οικονομικών— αναδύεται ένας διακριτός «καρολίγγειος» πολιτισμός. Νέοι κλυδωνισμοί θα αποδιοργανώσουν την Ευρώπη κατά τον 9ο αιώνα και τις αρχές του 10ου, καθώς οι Σκανδιναβοί, Μαγυάροι και μουσουλμάνοι εισβολείς κλόνισαν την εύθραυστη ενότητα της αυτοκρατορίας του Καρλομάγνου και ενίσχυσαν τη θέση των τοπικών ηγετών, οι οποίοι μπόρεσαν να υπερασπιστούν τους πληθυσμούς τους πιο αποτελεσματικά απ' ό,τι οι βασιλιάδες. Εντούτοις, οι τοπικές διοικητικές και οικονομικές μονάδες, που τα χαρακτηριστικά τους προβάλλουν με σαφήνεια στη διάρκεια της καρολίγγειας εποχής, θα συνεχίσουν να διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο σε όλη τη διάρκεια της μεσαιωνικής περιόδου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε'
Η ΚΑΡΟΛΙΓΓΕΙΑ ΔΥΣΗ:
Η ΕΥΡΩΠΗ ΤΟΥ 8ου ΚΑΙ ΤΟΥ 9ου ΑΙΩΝΑ

Η γένεση μιας δυναστείας

Στη δεκαετία μετά τη μάχη του Τερτρύ του 687 (βλ. Κεφάλαιο Γ') ο Πεπίνος του Εριστάλ, ο μαγιορδόμος ολόκληρου του φραγκικού βασιλείου, επεξέτεινε τη φραγκική κυριαρχία στη Φρισία. Οι Φράγκοι ήταν ήδη εξοικειωμένοι με τους ιεραποστόλους από τις Βρετανικές νήσους, οι οποίοι είχαν συμπληρώσει σχεδόν έναν αιώνα παρουσίας στα μέρη τους. Έτσι, το 695 ο Πεπίνος, που έλπιζε να στερεώσει τις κατακτήσεις του στη Φρισία μέσω της διάδοσης της χριστιανικής του πίστης, έστειλε τον Νορθούμβριο μοναχό Βιλλιβρόδο στη Ρώμη, όπου ο πάπας τον έχρισε μητροπολίτη Φρισίας. Ο Βιλλιβρόδος ανέπτυξε ιεραποστολική δράση με κύριο ορμητήριο την Ουτρέχτη και με τη συγκατάθεση των Φράγκων ηγεμόνων. Τα ανοίγματα του Πεπίνου προς τη Ρώμη εγκαινιάζουν μια πολιτική στροφή με βαρύνουσα σημασία, τη συμμαχία της φραγκικής μοναρχίας με την παποσύνη.

Μετά το θάνατο του Πεπίνου το 714, η διαμάχη για την εξουσία έληξε με την επικράτηση του μοναδικού επιζώντος ενήλικου γιου του, του νόθου Καρόλου Μαρτέλου (το προσωνύμιο σημαίνει «σφυρί»). Προφανώς, μετά το 719 ο Κάρολος θεωρούσε διασφαλισμένη τη βάση της εξουσίας του στην καρδιά του φραγκικού βασιλείου και γι' αυτό στη συνέχεια έστρεψε την προσοχή του στις μεθοριακές, κυρίως, περιοχές. Το 732 νίκησε μια μουσουλμανική στρατιά ανάμεσα στο Πουατιέ και την Τουλούζη και διόρισε κυβερνήτες που ήταν υποχείριά του στην Ακουιτανία και την Προβηγκία.

Συνεχίζοντας την πολιτική του πατέρα του, ο Κάρολος Μαρτέλος καλλιέργησε σχέσεις με τη Ρώμη και τις ιεραποστολές, στο πλαίσιο μιας ευρύτερης στρατηγικής για την επέκταση της επιρροής του ανατολικά του Ρήνου. Το 716, όταν ο Κάρολος είχε χάσει προσωρινά την εξουσία στη Φρισία, ο Βενεδικτίνος μονάχος Ουίνφριθ από τη δυτική Σαξονία ανέλαβε ιεραποστολική δράση στην περιοχή, αλλά σύντομα εκδιώχθηκε από εκεί. Αφού σημείωσε περισσότερη επιτυχία στη διάδοση του χριστιανισμού στη Γερμανία και παρέμεινε επί ένα χρονικό διάστημα στην παπική αυλή, ο πάπας Γρηγόριος Β' τον ονόμασε το 722 Βονιφάτιο και του ανέθεσε επίσημα τον εκχριστιανισμό των Γερμανών που ζούσαν ανατολικά του Ρήνου.

Η προσηλυτιστική δραστηριότητα του Βονιφατίου, και στη συνέχεια το έργο του Αλκουίνου στην αυλή του Καρλομάγνου, ήταν το κορύφωμα της βορειοαγγλικής ιεραποστολικής παράδοσης στο φραγκικό βασίλειο. Αρχικά ο Βονιφάτιος πήγε στην αυλή, όπου ο Κάρολος Μαρτέλος έθεσε τους πόρους της μοναρχίας στη διάθεσή του. Το 732 χρίστηκε αρχιεπίσκοπος και το 747 είχε μόνιμη έδρα του τη Μαγεντία και είχε ιδρύσει πέντε επισκοπές. Επίσης ίδρυσε μοναστήρια, από τα οποία το πιο γνωστό ήταν της Φούλδας στην κεντρική Γερμανία. Η οργάνωση των επισκοπών ανατολικά του Ρήνου από τον Βονιφάτιο υπήρξε ο πρόδρομος της επίσημης ενσωμάτωσης αυτών των περιοχών στο φραγκικό βασίλειο υπό τον Καρλομάγνο.

Ωστόσο, ο Κάρολος Μαρτέλος δεν ήταν όργανο της Εκκλησίας. Χρησιμοποίησε τις γαίες της, που σε μεγάλο μέρος τους είχαν δοθεί στις εκκλησίες ως βασιλικές δωρεές, για να χρηματοδοτήσει την οργάνωση του στρατού. Μετά το θάνατό του το 741, οι γιοι του, Πεπίνος ο Βραχύς και Καρλομάνος, εύκολα υπέκυψαν στην πειθώ του Βονιφατίου, ο οποίος αξιοποίησε την επιρροή που ασκούσε πάνω τους για να αναδιοργανώσει τη φραγκική Εκκλησία συγκαλώντας αλλεπάλληλες συνόδους. Ο Βονιφάτιος διατηρούσε συστηματική αλληλογραφία με τον πάπα και, επομένως, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη σύσφιγξη των δεσμών των Φράγκων με τη Ρώμη. Παρά τις τόσες επιτυχίες

του, ο Βονιφάτιος ποτέ δεν λησμόνησε την ταπείνωση που υπέστη στη Φρισία. Έτσι, σε μεγάλη ηλικία, επέστρεψε εκεί, όπου και μαρτύρησε το 754.

Η επανάσταση του 751

Το 747 ο Καρλομάνος αποσύρθηκε σε μοναστήρι. Επί μισόν αιώνα το βασίλειο το κυβερνούσαν οι μαγιορδόμοι. Απαντώντας στο ρητορικό ερώτημα που του είχε θέσει ο Πεπίνος, ο πάπας Ζαχαρίας Α' δήλωσε ότι όποιος κατ' ουσίαν ασκούσε τη βασιλική εξουσία έπρεπε να κατέχει και τυπικά τον βασιλικό τίτλο. Έτσι, λέγεται ότι ο ίδιος ο Βονιφάτιος, ακολουθώντας τις οδηγίες του πάπα, έχρισε το 751 τον Πεπίνο βασιλιά των Φράγκων. Οι Βησιγότθοι περιέβαλλαν την ανάληψη του βασιλικού αξιώματος με θρησκευτική τελετή (πρακτική την οποία θα υιοθετούσαν και άλλοι μονάρχες), αλλά καταρχήν η περιβολή ήταν μια διάκριση που προοριζόταν μόνο για ιερωμένους. Η τελετή του χρίσματος συμβόλιζε τη θεία επικύρωση της βασιλικής εξουσίας του Πεπίνου. Η μακριά κόμη (σύμβολο ανδροπρέπειας) του τελευταίου Μεροβίγγειου βασιλιά θυσιάστηκε και ο ίδιος στάλθηκε σε μοναστήρι. Η νεοσύστατη δυναστεία θα ονομαζόταν αργότερα «καρολίγγεια», παίρνοντας το όνομα του Καρόλου του Μεγάλου ή Καρλομάγνου, του σπουδαιότερου βασιλιά της.

Η παπική συνδρομή στο πραξικόπημα του 751 προϋπέθετε κάποιο αντάλλαγμα. Ο Πεπίνος πέρασε το μεγαλύτερο διάστημα της βασιλείας του στην Ιταλία, πολεμώντας τους εχθρούς του πάπα, τους Λομβαρδούς, πράγμα που είχε αρνηθεί να κάνει ο Κάρολος Μαρτέλος. Το 757 παραχώρησε τις ιταλικές κτήσεις του στην παπική Εκκλησία. Το πρωτότυπο κείμενο της «Δωρεάς του Πεπίνου» δεν έχει διασωθεί· αναφέρεται όμως σε έναν Βίο του πάπα Στεφάνου Β' (752-757), που γράφτηκε εκείνη την εποχή, και επικυρώθηκε το 774 από τον Καρλομάγνο. Αυτή η ενέργεια ενέπνευσε τη λεγόμενη «Κωνσταντίνειο Δωρεά», την οποία μετέβαλαν οι μεταγενέστεροι μελετητές σε μια από τις πιο πολυσυζητημένες πλαστογραφίες του Μεσαίωνα. Το κείμενο αυτό προφανώς είχε συνταχθεί στην παπική αυλή πριν από το 800. Σύμφωνα με τη «Δωρεά», το 330, όταν ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος αναχώρησε για την Κωνσταντινούπολη, παραχώρησε τη Ρώμη, το Λατερανό ανάκτορο και ολόκληρο το δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας στον πάπα Σίλβεστρο Α', κρίνοντας ότι κανένας κοσμικός ηγέτης δεν ήταν άξιος να βασιλεύει στην έδρα της χριστιανοσύνης. Το κείμενο αυτό υπαινισσόταν καθαρά ότι με τη συγκατάθεση του ίδιου του αυτοκράτορα η Εκκλησία ήταν η νόμιμη αρχή στη δυτική Ευρώπη και επομένως μπορούσε να αποφασίζει ποιος θα ασκούσε την αυτοκρατορική εξουσία. Στην πράξη, οι επιπτώσεις της «Δωρεάς του Κωνσταντίνου» ήταν ελάχιστες. Ακόμα και ο κλήρος αμφισβήτησε την αυθεντικότητά της, και τελικά ο Λορέντζο Βάλλα, ένας Ιταλός ουμανιστής του 15ου αιώνα, προκάλεσε σάλο όταν, με αδιάσειστα στοιχεία, απέδειξε ότι ήταν πλαστή.

Το έργο του Καρλομάγνου (768/771-814)

Το 768 το βασίλειο του Πεπίνου μοιράστηκε στους γιους του, τον Καρλομάνο και τον Κάρολο, τους οποίους είχε στέψει βασιλιάδες τρία χρόνια μετά την ανάρρησή του στο θρόνο. Οι δύο αδελφοί ανταγωνίζονταν για τη βασιλική εξουσία, και μόνο ο θάνατος του Καρλομάνου το 771 απέτρεψε τον εμφύλιο πόλεμο. Η βασιλεία του Καρλομάγνου καθιέρωσε πρότυπα διακυβέρνησης, πολιτικών σχέσεων και πνευματικού πολιτισμού που θα κυριαρχούσαν στην Ευρώπη επί αιώνες. Μολονότι η ενοποίηση της Ευρώπης υπό έναν και μοναδικό βασιλιά ήταν προσωπικό επίτευγμα που κράτησε μόνο μία γενιά μετά το θάνατο του πρωτεργάτη της, ο μετασχηματισμός των τοπικών θεσμών, τον οποίο είχε επιβάλει ο Καρλομάγνος, διατηρήθηκε, έστω και με τροποποιημένη μορφή, σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα. Οι σύγχρονοι του Καρλομάγνου είχαν πλήρη επίγνωση της προσφοράς του. Η οικογένειά του κατάφερε να ανακηρυχθεί ο Καρλομάγνος «μακάριος» από την Εκκλησία —ένα ισχυρό όπλο προπαγάνδας για κάθε δυναστεία— ενώ ακόμα και σήμερα λατρεύεται σαν

άγιος σε μερικές εκκλησίες.

Μια επίσημη, απ' ό,τι φαίνεται, βιογραφία του Καρλομάγνου γράφτηκε στο διάστημα 817-829 από τον Εϊνάρδο, έναν παλατιανό υπάλληλο που προφανώς τον γνώριζε λίγο. Δεν μας εκπλήττει το γεγονός ότι ο Εϊνάρδος δανείστηκε χωρία με περιγραφές από τον Βίο του Αυγούστου του Σουητωνίου και τις χρησιμοποίησε για τον Καρλομάγνο. Ο Εϊνάρδος απεικονίζει τον ήρωά του με επιβλητικό παράστημα και εξίσου επιβλητικό προκοίλι (οι πρωτόγονοι άνθρωποι ταύτιζαν την παχυσαρκία με την ευμάρεια και την καλοπέραση), πρόσχαρο και λάτρη του κυνηγιού, ο οποίος συμμεριζόταν τις προκαταλήψεις των συγχρόνων του. Κανένας άνθρωπος σε τέτοια θέση δεν θα μπορούσε να κυβερνήσει αν έθιγε τους ευγενείς, και ο Καρλομάγνος φρόντιζε να τους ανταμείβει πλουσιοπάροχα με τα λάφυρα των κατακτήσεών του. Σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 790 εξεστράτευε σχεδόν κάθε χρόνο, αν και μετά το 800, καθώς είχε καταπέσει, προτιμούσε να παραμένει στην αγαπημένη του κατοικία στο Ακυίσγρανο (Άαχεν). Μολονότι ο Καρλομάγνος συνήθως τοποθετούσε Φράγκους σε υψηλά αξιώματα, εκγερμανίζοντας βαθμιαία τους Ευρωπαίους ευγενείς, δεν αποπειράθηκε να επιβάλει ενιαίο δίκαιο. Μάλιστα, έχουμε ήδη επισημάνει τη συλλογή του των νόμων των φυλών που τον αναγνώριζαν ως βασιλιά. Με χτυπητή εξαίρεση τους Σάξονες, ο Καρλομάγνος σεβάστηκε τα τοπικά έθιμα των λαών που είχε κατακτήσει.

Ιδίως όταν γέρασε, ο Καρλομάγνος συχνά αψηφούσε τις οδηγίες των γιατρών του, που τον συμβούλευαν να αποφεύγει τα ψητά κρέατα και την πολυφαγία. Άθελά του, ο Εϊνάρδος επιβεβαιώνει τα ρωμαϊκά λογοτεχνικά στερεότυπα περί μέθυσων Γερμανών, όταν μας πληροφορεί με καμάρι ότι ο ήρωάς του ήταν τόσο μετρημένος που έπινε μόνο τρία κύπελλα κρασί ημερησίως. Αν και ο Καρλομάγνος καλούσε μορφωμένους αλλοδαπούς στην αυλή του, ο ίδιος φρόντιζε να φορά τη φραγκική εθνική στολή και υιοθέτησε ξενική ενδυμασία μόνο κατά τη στέψη του στη Ρώμη. Είχε περί πολλού τη μάθηση, προώθησε την εκπαίδευση και μάλιστα φρόντισε οι γιοι του αλλά και οι κόρες του να διδαχτούν τις ελευθέριες τέχνες. Έμαθε να διαβάζει και να κατανοεί τα λατινικά και τα ελληνικά αλλά, παρά τις φιλότιμες προσπάθειές του, ποτέ δεν έμαθε να γράφει. Κοντολογίς, ο Καρλομάγνος συνδύαζε τα σωματικά προσόντα ενός μεγάλου Φράγκου ευγενούς με τις πνευματικές επιδόσεις που ήταν αρεστές στην Εκκλησία.

Τα οικογενειακά του προβλήματα δεν ήταν λίγα. Ο Καρλομάγνος παντρεύτηκε τέσσερις φορές και είχε πολυάριθμες παλλακίδες και νόθα τέκνα. Όπως και ο Καρλομάνος, παντρεύτηκε μια κόρη του Δεσιδερίου, του βασιλιά των Λομβαρδών, αλλά το 771 αποκήρυξε τη σύζυγό του επειδή ο Δεσιδέριος δέχτηκε στην αυλή του τη χήρα και τα παιδιά του Καρλομάνου. Το 774 ο Καρλομάγνος κατέλαβε το βασίλειο του Καρλομάνου και αυτοαναγορεύτηκε βασιλιάς των Λομβαρδών. Όλοι οι γιοι του, εκτός από έναν, πέθαναν πριν από αυτόν. Ο πρωτότοκος, ο Πεπίνος ο Κυφός, συνωμότησε κατά του πατέρα του και τελικά του δόθηκε ένα μικρό βασίλειο στην Ακουιτανία, που τότε ήταν ένα αμυντικό φράγμα κατά της μουσουλμανικής διείσδυσης στα νοτιοδυτικά.

Ο Καρλομάγνος ήταν μέγας κατακτητής. Συνέχισε την πολιτική του πατέρα του στην Ιταλία και, επιπλέον, το 778 συγκρούστηκε με τους μουσουλμάνους στη βόρεια Ισπανία και ίδρυσε μια *μαρκία*[*] στη νότια Ακουιτανία. Κατά την επιστροφή του στρατού, η οπισθοφυλακή του Καρλομάγνου έπεσε σε ενέδρα και αποδεκατίστηκε (όχι όμως από τους μουσουλμάνους αλλά από χριστιανούς Βάσκους) —ιστορικό γεγονός που ενέπνευσε το περίφημο *Άσμα του Ρολάνδου.* Οι τοπικοί Φράγκοι ηγεμόνες συνέχισαν να εκστρατεύουν κατά καιρούς σ' αυτή την περιοχή, και το 801 κατέλαβαν τη Βαρκελόνη.

Οι συνέπειες των εκστρατειών του Καρλομάγνου στον Βορρά είχαν πιο μόνιμο χαρακτήρα. Ήδη στην

---

[*] [Παραμεθόρια έκταση]

εποχή του Καρόλου Μαρτέλου οι Φράγκοι ασκούσαν χαλαρή ηγεμονία επί της ανατολικά του Ρήνου Γερμανίας και ο εγγονός του επισημοποίησε αυτή την κατάκτηση ιδρύοντας επισκοπές· επέβαλε επίσης διοικητική οργάνωση με δουκάτα και κομητείες στην περιοχή ανάμεσα στον Ρήνο και τον Έλβα. Το 757 ο δούκας Τασσίλων της Βαυαρίας έδωσε απρόθυμα όρκο υποταγής στον Πεπίνο, αλλά το 788 ο Καρλομάγνος τον ανάγκασε να παραδώσει το *δουκάτο* του. Ο Κάρολος ίδρυσε μια «Ανατολική Μαρκία» στα ανατολικά σύνορα με τη Βαυαρία, που αποτέλεσε τον πυρήνα του μετέπειτα δουκάτου της Αυστρίας. Κατέλυσε οριστικά το βασίλειο των Αβάρων στη νοτιοανατολική Ευρώπη και άρπαξε έναν αμύθητο θησαυρό.

Οι παγανιστές Σάξονες στη βόρεια Γερμανία είχαν προβάλει αντίσταση στη φραγκική διείσδυση. Από το 722 ως το 804 ο Καρλομάγνος εξεστράτευε περιοδικά εναντίον τους. Κάθε φορά μετά την αναχώρησή του, οι Σάξονες αποκήρυτταν την κυριαρχία του και επέστρεφαν στην παλαιά τους θρησκεία —δύο ισοδύναμης βαρύτητας προσβολές στα μάτια του Καρλομάγνου. Τα *Φραγκικά βασιλικά χρονικά* αναφέρουν ότι το 782 ο Καρλομάγνος εξετέλεσε 4.500 Σάξονες μέσα σε μία μόνο ημέρα. Το 797 εξέδωσε το Καπιτουλάριο για τη Σαξονία, το οποίο προέβλεπε την εσχάτη των ποινών για όσους εξακολουθούσαν να ασπάζονται θρησκείες άλλες πλην της χριστιανικής. Ο Καρλομάγνος έδειξε επίσης έντονο ενδιαφέρον για την προστασία των ναών, των λειτουργών τους και της περιουσίας τους. Οι εκκλησίες θα λάβαιναν το ένα δέκατο από την περιουσία και την εργασία όλων των υπηκόων, καθώς και από όλα τα πρόστιμα που θα εισέπραττε το βασιλικό θησαυροφυλάκιο. Μολονότι απαγορευόταν στους Σάξονες να βλάψουν ή να σκοτώσουν τους άρχοντές τους (μια διάταξη παρόμοια με την προστασία που απολάμβαναν οι άρχοντες στους οποίους υποτίθεται ότι έπρεπε να υπάγονται όλοι οι ελεύθεροι Φράγκοι), η αναφορά στους κόμητες, τους κορυφαίους κοσμικούς αξιωματούχους του Καρλομάγνου, μοιάζει να ήταν σχεδόν σκέψη της τελευταίας στιγμής.

Η αυτοκρατορική στέψη του 800 και η θεοκρατική μοναρχία

Κανένας άλλος ηγεμόνας δεν είχε βασιλέψει σε μια περιοχή τόσο εκτεταμένη όσο ο Καρλομάγνος. Ο Βυζαντινός αυτοκράτορας όμως, που λόγω της Εικονομαχίας θεωρούνταν ύποπτος για φιλοαιρετικές τάσεις, ήταν ο κοσμικός άρχοντας της πόλης της Ρώμης. Στις αρχές της δεκαετίας του 790 οι διανοούμενοι του παλατιού είχαν ήδη συζητήσει, προφανώς ενώπιον του Καρλομάγνου, την ιδέα περί σύστασης αυτοκρατορίας. Οι σχέσεις του βασιλιά με τον ισχυρό πάπα Αδριανό Α' (722-795) δεν ήταν ιδιαίτερα ομαλές, ενώ ο διάδοχος του Αδριανού Λέων Γ' (795-816) δεν κατάφερε να τιθασεύσει τους ανυπότακτους ευγενείς της Ρώμης. Το 798 οι προύχοντες της Ρώμης συνέλαβαν τον Λέοντα, τον καταδίκασαν για αιρετικό και τον κακοποίησαν. Ο Λέων ζήτησε τη βοήθεια του Καρλομάγνου, ο οποίος, ως βασιλιάς των Λομβαρδών, ήταν ο πιο ισχυρός ηγεμόνας στην Ιταλία. Ο Καρλομάγνος βάδισε προς τη Ρώμη όπου συγκάλεσε μια σύνοδο κατά την οποία ο πάπας ορκίστηκε ότι δεν είχε διαπράξει τα εγκλήματα που του καταλόγιζαν. Έτσι, ο κλήρος τον απάλλαξε από τις κατηγορίες.

Επομένως, ο Καρλομάγνος ήταν ο αδιαφιλονίκητος κύριος της Ρώμης την ημέρα των Χριστουγέννων του 800, όταν, καθώς σηκωνόταν από τη γονυκλισία της προσευχής, ο Λέων Γ' του φόρεσε το στέμμα και τον αναγόρευσε αυτοκράτορα και αύγουστο, κι οι συγκεντρωμένοι κληρικοί έσπευσαν να τον επευφημήσουν. Αν και στα σωζόμενα τεκμήρια υπάρχουν χρονολογικές ασυμφωνίες, σε καμία πηγή εκείνης της εποχής δεν συναντάμε τον ισχυρισμό ότι ο Καρλομάγνος δέχτηκε τη στέψη με βαριά καρδιά. Μάλιστα, αν λάβουμε υπόψη τη θέση του Λέοντα στη Ρώμη, ο Καρλομάγνος θα ήταν ανόητος αν επιχειρούσε να στραφεί κατά του σωτήρα του.

Ωστόσο, στη βιογραφία που έγραψε ο Εϊνάρδος μετά το θάνατο του Καρλομάγνου διατυπώνεται ο ισχυρισμός ότι ο πάπας αιφνιδίασε τον βασιλιά με την αυτοκρατορική στέψη. Σύντομα πάντως ο

Καρλομάγνος σκέφτηκε εκ νέου το ζήτημα, επειδή το 802 επανέλαβε την αυτοκρατορική στέψη στο Άαχεν, αλλά αυτή τη φορά πήρε το στέμμα από έναν κληρικό και το τοποθέτησε ο ίδιος στο κεφάλι του. Με αυτή τη χειρονομία, υπονοούσε ότι είχε λάβει την αυτοκρατορική εξουσία απευθείας από τον Θεό και όχι διαμέσου του πάπα. Ο Καρλομάγνος δεν ξαναπήγε ποτέ στην Ιταλία. Πιθανόν να μην είχε εκτιμήσει σωστά τον αντίκτυπο που θα είχε η στέψη του στην Κωνσταντινούπολη, η οποία αναγνώριζε μόνο έναν Ρωμαίο αυτοκράτορα. Είχε αρχίσει διαπραγματεύσεις για ένα γάμο διπλωματικής σκοπιμότητας με τη Βυζαντινή αυτοκράτειρα Ειρήνη, και είναι πιθανόν ότι ο Λέων τον έστεψε αυτοκράτορα για να αποτρέψει αυτή την ένωση και να ενισχύει τη θέση του πάπα στη Δύση. Πράγματι, οι διαπραγματεύσεις για το γάμο ναυάγησαν, η Ειρήνη εκθρονίστηκε και οι σχέσεις των Φράγκων με την Κωνσταντινούπολη δεν εξομαλύνθηκαν παρά λίγο πριν από το θάνατο του Καρλομάγνου.

Οι ιστορικοί έχουν αποδώσει σημαντική συμβολική σημασία στην αυτοκρατορική στέψη. Μάλιστα, έχει ειπωθεί ότι έτσι δημιουργήθηκε η «πρώτη Ευρώπη». Ασφαλώς το γεγονός αυτό είχε σημαντικές επιπτώσεις για τους απογόνους του Καρλομάγνου. Όταν οι εγγονοί του διαμέλισαν το βασίλειό του, το 840 και το 843, το μερίδιο του πρωτότοκου περιλάμβανε τη Ρώμη και τον αυτοκρατορικό τίτλο. Οι διάδοχοί του είχαν την υποχρέωση να βοηθήσουν τους πάπες κατά των Ιταλών πολιτικών εχθρών τους και, ταυτόχρονα, να αποδεχτούν την παπική καθοδήγηση σε θέματα αυλικού πρωτοκόλλου και ηθικής συμπεριφοράς. Το 924 το αυτοκρατορικό αξίωμα χήρευσε καθώς κανένας ηγεμόνας δεν ήταν πρόθυμος να διεκδικήσει τον τίτλο του αυτοκράτορα. Η αυτοκρατορία που προέκυψε με την αυτοκρατορική στέψη του γερμανού βασιλιά Όθωνος Α' το 962 δεν είχε άμεση συνάφεια με την αυτοκρατορία του Καρλομάγνου. Από το 1037 ο όρος «Ρωμαϊκή αυτοκρατορία» παρέπεμπε σ' αυτή την ένωση του γερμανικού βασιλείου με την Ιταλία και τη Βουργουνδία, που προστέθηκε στα εδάφη του Γερμανού βασιλιά το 1034. Το 1157 ονομάστηκε «Αγία Ρωμαϊκή αυτοκρατορία».

Παρ' όλα αυτά, ο αντίκτυπος που είχε η στέψη στους συγχρόνους του Καρλομάγνου είναι ασαφής. Αν και οι φραγκικές και οι παπικές πηγές αναφέρονται αναλυτικά στο περιστατικό, η στέψη δεν προσέφερε στον Καρλομάγνο πρόσθετα δικαιώματα έναντι άλλων ηγεμόνων. Το *Αγγλοσαξονικό χρονικό,* που γράφτηκε περίπου έναν αιώνα αργότερα, αλλά στηρίχτηκε σε τεκμήρια εκείνης της εποχής, δίνει λανθασμένη ημερομηνία για το συμβάν και υπογραμμίζει τις τριβές του Λέοντα Γ' με τους ευγενείς. Μόνο σε μία παραλλαγή του μνημονεύεται η αυτοκρατορική στέψη, και μάλιστα σε ένα χωρίο γραμμένο στα λατινικά, που ίσως να προστέθηκε εκ των υστέρων. Ορισμένοι ιστορικοί έχουν παρατηρήσει ότι τα νομοθετικά διατάγματα του Καρλομάγνου εκφράζουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τα θρησκευτικά ζητήματα μετά το 802 απ' ό,τι πριν. Ωστόσο, πάντα τα διαπότιζε το θεοκρατικό στοιχείο και η εν λόγω αλλαγή πιθανόν να σημαίνει ότι απλώς ο Καρλομάγνος γερνούσε και ήθελε να διασφαλίσει τη βασιλεία του, καθώς και τη σωτηρία της ψυχής του. Αν και οι Φράγκοι ηγεμόνες συνεργάζονταν με τους πάπες από την εποχή του Πεπίνου του Εριστάλ, ο τελευταίος Καρολίγγειος που διέθετε αρκετή ισχύ ώστε να σταθεί κάτι παραπάνω από ονομαστικός αρωγός τους ήταν ο Κάρολος ο Φαλακρός (πέθανε το 877). Κατά τον 12ο αιώνα οι Καπετίδες βασιλιάδες της Γαλλίας αναβίωσαν την τακτική της συμμαχίας με τον πάπα, στο πλαίσιο της προσπάθειάς τους να συνδεθούν με τους θρυλικούς Καρολιγγείους, τους οποίους είχαν ανατρέψει οι πρόγονοί τους. Αλλά από τα μέσα του 9ου αιώνα μέχρι τα μέσα του 11ου οι προστάτες της παποσύνης ήταν οι Γερμανοί βασιλιάδες και όχι οι Καπετίδες της Γαλλίας.

Εντούτοις, δεν θα ήταν καθόλου άστοχο να χαρακτηρίσουμε «θεοκρατική» τη βασιλεία του Καρλομάγνου. Ο ίδιος θεωρούσε τον εαυτό του εκπρόσωπο του Θεού, επιφορτισμένο με την ιερή αποστολή να υπερασπιστεί τους χριστιανούς και να διαδώσει και να προστατεύσει τη χριστιανική πίστη. Ακολουθώντας την παράδοση του Κωνσταντίνου, προέδρευε στις εκκλησιαστικές συνόδους. Το 802, μετά την αυτοκρατορική στέψη του στο Άαχεν, διέταξε κάθε αγόρι άνω των δώδεκα ετών να παίρνει όρκο, προφανώς ενώπιον της συνέλευσης του χωριού, ότι όφειλε στον αυτοκράτορα Καρλομάγνο την ίδια πίστη που του είχε δείξει και παλαιότερα, όταν ήταν βασιλιάς. Το διάταγμα

αυτό αναπτύσσει, σε αρκετή έκταση, τι εννοούσε ο Καρλομάγνος λέγοντας πίστη: ότι όλοι ζουν σύμφωνα με το νόμο του Θεού. Πάνω από τις μισές παραγράφους αυτού του διατάγματος αναφέρονται σε ζητήματα εκκλησιαστικής πειθαρχίας και στη στάση των κοσμικών έναντι της Εκκλησίας.

Η κρατική οργάνωση κατά την καρολίγγεια εποχή

Ο Καρλομάγνος εκσυγχρόνισε την οργάνωση του κράτους και έκανε σημαντικά βήματα στη δημόσια διοίκηση. Μολονότι φαίνεται να πίστευε ότι οι διαταγές του έπρεπε να εισακούονται τυφλά, στην πραγματικότητα δεν ήταν σε θέση να επιβάλει την εφαρμογή των περισσότερων διαταγμάτων του, καθώς ήταν εξαρτημένος από τους άρχοντες των ελεύθερων υπηκόων του, όπως ακριβώς οι προκάτοχοι και οι διάδοχοί του. Ο Καρλομάγνος είχε νομοθετικές και διοικητικές ικανότητες, αλλά τα διατάγματά του αναφέρονται σε μια επιθυμητή και στατική κατάσταση που δεν ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα.

Επίκεντρο της βασιλικής εξουσίας ήταν ο οίκος του βασιλιά —μια αρχή που θα γινόταν πρότυπο για τη βασιλική διακυβέρνηση σε ολόκληρη την Ευρώπη. Ο κόμης του παλατιού ήταν επικεφαλής της αυλής και των άλλων αξιωματούχων, όπως του διαχειριστή του οίκου ή θαλαμηπόλου (*senescalcus*, που είχε τη φροντίδα του βασιλικού τραπεζιού και αντιστοιχούσε στον Άγγλο *thegn*) και των διάφορων φροντιστών. Ορισμένοι αξιωματούχοι της αυλής δεν εκτελούσαν μόνο οικιακά καθήκοντα, όπως ο σταβλάρχης (κοντόσταυλος), που είχε στρατιωτικές αρμοδιότητες. Η εξουσία των αξιωματούχων του βασιλικού οίκου ήταν προσωποπαγής και δεν απέρρεε από τη συγκεκριμένη θέση τους· ανάλογα με την προσωπικότητά του και τις σχέσεις του με τον βασιλιά, κυρίαρχη φυσιογνωμία μπορεί να ήταν ο καγκελάριος, ο διαχειριστής ή ο κόμης του παλατιού.

Ουσιαστικά, ο βασιλιάς παρέμενε περιοδεύων στρατιωτικός ηγέτης, γι' αυτό και ελάχιστα γνωρίζουμε για την κεντρική αυλή του Καρλομάγνου πέρα από τους τίτλους των ανώτερων αξιωματούχων του. Ωστόσο, στα χρόνια της βασιλείας του σημειώθηκε μεγάλη πρόοδος στην τήρηση των αρχείων. Τα περισσότερα σωζόμενα έγγραφα αναφέρονται στις σχέσεις του ηγεμόνα με τους κοσμικούς και τους εκκλησιαστικούς αξιωματούχους. Λιγότεροι από εκατό επίσημοι χάρτες διασώζονται από την εποχή όλων των Φράγκων βασιλιάδων μέχρι τον Πεπίνο, ενώ διαθέτουμε διακόσιους εξήντα δύο των χρόνων του Καρλομάγνου και πάνω από χίλιους της περιόδου των Καρολιγγείων ηγεμόνων του 9ου αιώνα. Η γραμματεία του Καρλομάγνου εξέδιδε διατάγματα που αφορούσαν τη διοίκηση, τα λεγόμενα καπιτουλάρια (διαρθρωμένα σε κεφάλαια, *capitula*). Οι τοπικοί κόμητες όφειλαν να αρχειοθετούν αυτά τα έγγραφα. Ο καγκελάριος ήταν υπάλληλος στο βασιλικό παρεκκλήσι στα χρόνια του Καρλομάγνου, αλλά την εποχή του Λουδοβίκου του Ευσεβούς (814-840), διαδόχου του Καρλομάγνου, είχε αναδειχθεί σε σημαντικό παράγοντα. Οι υφιστάμενοί του ήταν ο μάγιστρος των νοταρίων και οι διάφοροι νοτάριοι που έγραφαν τα επίσημα κείμενα. Ουσιαστικά, όλα τα έγγραφα που σώζονται από την περίοδο του Καρλομάγνου είναι γνήσιες πράξεις που είχαν συνταχθεί στη βασιλική γραμματεία (το γραφείο αντιγραφής)· από την εποχή του Λουδοβίκου του Ευσεβούς όμως, πολλά κείμενα γράφονταν από τους ίδιους τους συντάκτες τους και απλώς στέλνονταν στη γραμματεία του βασιλιά για να επικυρωθούν με τη σφραγίδα του. Σχεδόν όλα τα έγγραφα που σώζονται από τον 10ο αιώνα είχαν διεκπεραιωθεί με αυτό τον τρόπο.

Φαίνεται ότι η αυξανόμενη εξάρτηση από τον γραπτό λόγο οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, στην επιθυμία του ηγεμόνα να γνωρίζει πόση στρατιωτική υπηρεσία του όφειλαν οι υπήκοοί του. Ο Καρλομάγνος ενθάρρυνε τα μοναστήρια να συντάσσουν καταλόγους όπου καταγράφονταν οι γαίες τους και οι υποχρεώσεις των ενοικιαστών αγροτών τους, και αυτές οι απογραφές δείχνουν το ποσό που έπρεπε να καταβάλουν οι ενοικιαστές για να απαλλαγούν από την υποχρέωση της στρατιωτικής θητείας. Επίσης, οι ετήσιες στρατιωτικές συνελεύσεις προσέφεραν στον βασιλιά την ευκαιρία να

συμβουλεύεται τους μεγάλους άρχοντες.

Ο Καρλομάγνος προσπάθησε να καταστήσει το γαιόκτημα (*mansus*) μονάδα εκτίμησης της στρατιωτικής υπηρεσίας και, πιθανόν, του οφειλόμενου φόρου. Το γαιόκτημα ήταν μια έκταση που χονδρικά αντιστοιχούσε στο αγγλικό *hide* και το γερμανικό *Hufe.* Πρωτοεμφανίστηκε τον 8ο αιώνα στο κεντρικό τμήμα του φραγκικού βασιλείου ως μονάδα επιφανείας με κυμαινόμενη έκταση, που η σοδειά της ήταν αρκετή για τη συντήρηση της οικογένειας που το καλλιεργούσε. Σύμφωνα με τους νόμους του Καρλομάγνου, κάθε τέσσερα *mansi,* που εκείνη την εποχή είχαν τυποποιημένες υποχρεώσεις έναντι του στέμματος, έπρεπε να προσφέρουν στον βασιλικό στρατό έναν στρατιώτη του πεζικού, ενώ κάθε δώδεκα *mansi* όφειλαν έναν ιππέα. Το 843, όταν οι τρεις εγγονοί του Καρλομάγνου διαμοίρασαν το βασίλειό του, συντάχθηκαν κατάλογοι με τον αριθμό και τα εισοδήματα των *mansi* κάθε περιοχής και καταβλήθηκε προσπάθεια να πάρουν ίσα μερίδια και οι τρεις αδελφοί. Έτσι, η Ευρώπη του 9ου αιώνα διέθετε γραπτά στοιχεία για τη γαιοκατοχή και τις προσόδους, από τα οποία σώζονται μόνον αποσπάσματα. Οι απογραφές αυτές μπορεί να συγκριθούν με το δικαίως φημισμένο Μέγα Κτηματολόγιο, το *Βιβλίο της Ημέρας της Κρίσεως* (*Domesday Book*), που συντάχθηκε στην Αγγλία το 1086-1087 κατ' εντολή του Γουλιέλμου του Κατακτητή.

Σε μια εποχή δυσχερών επικοινωνιών και αυξανόμενων αλλά πάντως ανεπαρκών βασιλικών πόρων, ο Καρλομάγνος και οι διάδοχοί του ήταν αναγκασμένοι να στηρίζονται στους ισχυρούς τοπικούς άρχοντες και στα δίκτυα πελατείας τους. Αναφέραμε ότι στη μεροβίγγεια Γαλατία είχαν ιδρυθεί κομητείες και δουκάτα όπου κυριαρχούσαν οι τοπικοί γαιοκτήμονες. Τον 7ο αιώνα η κοσμική εξουσία των περισσότερων επισκόπων είχε περιοριστεί στα όρια της *civitas,* εντός των τειχών της πόλης, ενώ οι κόμητες διοικούσαν την περιβάλλουσα αγροτική περιφέρεια. Στον Βορρά, συχνά το κέντρο της δικαιοδοσίας των κομήτων ήταν το *pagus,* μια περιοχή μικρότερη από την *civitas*.

Την εποχή του Καρλομάγνου υπήρχαν περίπου διακόσιες ως διακόσιες πενήντα κομητείες στο φραγκικό βασίλειο. Ο κόμης διοριζόταν από τον βασιλιά, συγκαλούσε το δικαστήριο της κομητείας για λογαριασμό του, ενώ ταυτόχρονα κατακρατούσε ένα ποσοστό των επιβαλλόμενων προστίμων και επέβλεπε τις εξαγορές της στρατιωτικής υπηρεσίας μέσα στα όρια της κομητείας του. Οι αρμοδιότητές του ήταν αντίστοιχες με τα καθήκοντα του Αγγλοσάξονα *ealdorman,* που για πρώτη φορά μνημονεύεται σε γραπτές πηγές του 9ου αιώνα, αλλά τον 11ο αιώνα αντικαταστάθηκε από τον σερίφη (*sheriff, shire-reeve*). Τα δικαστήρια των κομητειών συνέρχονταν κάθε τετράμηνο στην Καρολίγγεια αυτοκρατορία (κάθε εξάμηνο στην Αγγλία) με την υποχρεωτική συμμετοχή όλων των ελεύθερων γαιοκατόχων της κομητείας. Ο Καρλομάγνος επέβαλε την παρουσία στα δικαστήρια ενός μόνιμου σώματος υπαλλήλων, που είναι γνωστοί με διάφορα ονόματα, *rachimburgii* ή *scabini* (ένορκοι, μάρτυρες) ή *boni homines* (έντιμοι άνθρωποι) [γαλλ. *prud-hommes*]. Σε χαμηλότερο επίπεδο από το δικαστήριο της κομητείας, συναντάμε το δικαστήριο του βικαριάτου, που αντιστοιχούσε στην αγγλική «εκατοντάδα» (*hundred*) και συνεδρίαζε κάθε τέσσερις εβδομάδες υπό την προεδρία ενός βικαρίου ή *hundredman.* Σύμφωνα με εντολή του Καρλομάγνου, κάθε δικαστήριο έπρεπε να διαθέτει τουλάχιστον έναν υπάλληλο που να ξέρει να διαβάζει και να γράφει λατινικά. Το γεγονός ότι ο Καρλομάγνος επαναλαμβάνει αυτές τις οδηγίες σε αρκετά καπιτουλάρια σημαίνει ότι ο κόμης δεν είχε την απαραίτητη ισχύ ώστε να επιβάλει την εκτέλεση των βασιλικών εντολών.

Οι παλαιότεροι βασιλιάδες χρησιμοποιούσαν απεσταλμένους (*missi*) για να υπερασπίζονται τα τοπικά τους συμφέροντα, παρακάμπτοντας τους κόμητες. Από το 802 ο Καρλομάγνος συστηματοποίησε αυτή την πρακτική με το Καπιτουλάριο περί Απεσταλμένων. Δύο *missi,* ένας λαϊκός και ένας κληρικός, περιόδευαν το βασίλειο και έλεγχαν τις δραστηριότητες των κομήτων. Ο εγγονός του Καρλομάγνου Κάρολος ο Φαλακρός αύξησε τον αριθμό τους σε τέσσερις, αλλά μετά τον 9ο αιώνα οι *missi* έπαψαν να χρησιμοποιούνται κατ' αυτόν τον τρόπο, αν και φαίνεται ότι ορισμένοι είχαν αντικαταστήσει στις περιοδείες τους τούς κόμητες. Οι *missi* κυκλοφορούσαν μόνο στις

κεντρικές περιοχές της Αυστρασίας, της Νευστρίας και της Βουργουνδίας, που στη διάρκεια της μεροβίγγειας περιόδου ήταν φραγκικές. Στην Ακουιτανία και στις πρόσφατα κατακτημένες περιοχές της Γερμανίας, οι κόμητες ήταν κατά κανόνα υπό τις διαταγές των δουκών που ασκούσαν κυρίως στρατιωτικές αρμοδιότητες.

Η ατομική περιουσία του ηγεμόνα ταυτιζόταν με την περιουσία του στέμματος. Οι Καρολίγγειοι αναρρήθηκαν στην εξουσία χρησιμοποιώντας τη μεγάλη προσωπική τους περιουσία για να προσελκύσουν πελατεία. Γι' αυτό ακριβώς η έκταση των ιδιόκτητων βασιλικών γαιών είχε καθοριστική σημασία. Από αυτές τις γαίες ο βασιλιάς συγκέντρωνε ενοίκια σε είδος και χρήμα, αγγαρείες, καθώς και έσοδα από δικαστικά πρόστιμα. Ο Πεπίνος και ο Καρλομάγνος είχαν κατακτήσει τόσο πολλά εδάφη που για κείνους δεν αποτελούσε πρόβλημα να παραχωρούν πατρωνεία στους ακολούθους τους και δωρεές προς τις εκκλησίες. Οι μεταγενέστεροι Καρολίγγειοι όμως, που δεν ήταν κατακτητές αλλά έπρεπε και πάλι να παραχωρούν γαίες, έχασαν τελικά την περιουσία τους, όπως την είχαν χάσει και οι τελευταίοι Μεροβίγγειοι.

Επίσης, ο βασιλιάς εξασφάλιζε κατά καιρούς εισοδήματα χάρη σε «δωρεές προς το δημόσιο» από άρχοντες και ναούς, από λεηλασίες και φόρους υποτελείας, από δασμούς, από τη δημόσια στρατιωτική υπηρεσία και τους έγγειους φόρους, καθώς και από το πρόστιμο το λεγόμενο *heribannum*, δηλαδή την εξαγορά της στρατιωτικής θητείας. Επιπλέον, ο βασιλιάς είχε δικαίωμα να του παρέχουν φιλοξενία οπουδήποτε εμφανιζόταν με την περιοδεύουσα αυλή του. Όπως και στην Αγγλία, όλοι οι ελεύθεροι πολίτες ήταν υποχρεωμένοι να εργάζονται στην κατασκευή γεφυρών, δρόμων και οχυρώσεων. Η εξουσία του βασιλιά παρέμενε κατά βάση προσωποπαγής, αλλά ο ίδιος δεν ήταν πια απλώς «πρώτος μεταξύ ίσων» μέσα στην ευρύτερη ομάδα των ευγενών. Οι βασικές δομές, που επί αιώνες καθόρισαν τη διακυβέρνηση της Ευρώπης, μορφοποιήθηκαν κατά την περίοδο του Καρλομάγνου και, σε μεγάλο βαθμό, του γιου και των εγγονών του.

Η καρολίγγεια αναγέννηση: αναβίωση και εδραίωση της κλασικής παράδοσης

Η προσωπική στάση του ηγεμόνα επηρέαζε καθοριστικά τον πνευματικό βίο του Μεσαίωνα. Κατ' ουσίαν, όλη η σωζόμενη πνευματική παραγωγή πριν από τον 11ο αιώνα ήταν αποτέλεσμα της πατρωνείας που παρείχαν οι αρχές, κοσμικές και εκκλησιαστικές, στους καλλιτέχνες. Μόνο από τον 11ο αιώνα άρχισε να διαφυλάττεται η αυθόρμητη καλλιτεχνική δημιουργία, και τότε δημιουργήθηκε ένα βαθύ χάσμα ανάμεσα στη συντηρητική αυλική κουλτούρα και σε μια πιο πηγαία πολιτιστική ζωή, έξω από το ακαδημαϊκό πλαίσιο.

Στα τέλη του 8ου και στον 9ο αιώνα σημειώθηκε μια ξαφνική τόνωση της δημιουργικής παραγωγής, που προφανώς οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, στη διαφορετική στάση της βασιλικής αυλής. Δικαιολογημένα αυτή η περίοδος ονομάζεται «καρολίγγεια αναγέννηση». Ήταν μια αυθεντική υστερορωμαϊκή εποχή. Είχε και μια λαϊκή πλευρά· πολλά έργα της περιόδου, που δυστυχώς δεν σώζονται, ήταν γραμμένα σε τοπικές γλώσσες. Ο Καρλομάγνος συγκέντρωσε σε αρχείο τα παλαιά ποιήματα —στην καθομιλουμένη— των λαών που κατακτούσε. Ο Εϊνάρδος μας λέει ότι του άρεσε να ακούει μελοποιημένους τους ηρωικούς θρύλους.

Το κύριο μέλημα του Καρλομάγνου ήταν η μόρφωση του κλήρου. Μόνο διαμέσου του κλήρου υπήρχε ελπίδα να εκπληρωθεί το όνειρό του για μια εκχριστιανισμένη Ευρώπη. Αν και ο ισχυρισμός ότι επιδίωκε την επέκταση της εκπαίδευσης σε όλο τον πληθυσμό είναι υπερβολικός, η αλήθεια είναι ότι επανειλημμένως είχε διατάξει να λειτουργούν σχολεία σε κάθε επισκοπή και μοναστήρι όπου θα μπορούσαν να φοιτήσουν όσοι το επιθυμούσαν. Διέταξε τα αγόρια να μαθαίνουν ανάγνωση, αλλά η γραφή (την οποία ο ίδιος ο Καρλομάγνος δεν έμαθε ποτέ) ήταν υπόθεση μόνο των ενήλικων ανδρών, επειδή μπορούσε να διαφθείρει τους νέους. Ο Καρλομάγνος επανίδρυσε την

ανακτορική σχολή και κάλεσε τον κορυφαίο λόγιο της εποχής του, τον Αλκουίνο της Υόρκης, να τη διευθύνει. Η επίδραση του Αλκουίνου όμως υπερέβη κατά πολύ τα όρια της ανακτορικής σχολής, που αποτέλεσε πρότυπο προς μίμηση και γι' άλλες σχολές.

Ως θεοπρόβλητος ηγεμόνας, ο Καρλομάγνος ήταν φυσικό να ενδιαφέρεται για τη θεολογία. Με τη Γενική του Παραίνεση, προσπάθησε να συστηματοποιήσει τους κανόνες της συμπεριφοράς, ενώ πολλά καπιτουλάριά του αφορούσαν την εκπλήρωση των καθηκόντων των υπηκόων του τόσο έναντι του Θεού όσο και έναντι του βασιλιά ή μετέπειτα του αυτοκράτορα. Η Εικονομαχία τον είχε αναστατώσει. Το 794 η σύνοδος της Φραγκφούρτης εξέδωσε τα *Καρόλεια Βιβλία* (*Libri Carolini*) τα οποία περιείχαν τη διατύπωση που έγινε η επίσημη δυτική θέση, δηλαδή ότι οι εικόνες πρέπει να είναι αντικείμενο προσκυνήματος, αλλά όχι λατρείας. Επίσης η σύνοδος αυτή αναθεμάτισε τον υιοθετισμό (*adoptianismus*), ένα δόγμα παρόμοιο με την αίρεση του Νεστορίου, το οποίο είχαν κηρύξει δύο Ισπανοί θεολόγοι το 782. Οι οπαδοί του υιοθετισμού υποστήριζαν ότι ο Χριστός ήταν εντελώς ανθρώπινος κατά τη γέννησή του, αλλά υιοθετήθηκε από τον Θεό, τον πατέρα.

Στην αυλή υπήρχε αρκετή επιτήδευση. Ο Αλκουίνος αφιέρωνε βαρύγδουπα και φλύαρα ποιήματα στον προστάτη του, χρησιμοποιώντας το λογοτεχνικό ψευδώνυμο «Φλάκκος» (το επώνυμο του Οράτιου), ενώ ο βασιλιάς Κάρολος ήταν ο «Δαβίδ». Κάποτε ο διευθυντής της σχολής ζήτησε με τον εξής τρόπο από τον βασιλιά την άδεια να στείλει μερικούς σπουδαστές στην Υόρκη, με σκοπό να φέρουν βιβλία για τις ανάγκες της σχολής:

> Εγώ, ο Υμέτερος Φλάκκος, από τη δική σας παραίνεση και ενθάρρυνση ορμώμενος, επιθυμώ να προσφέρω στους ενδιαιτωμένους υπό τη στέγη του Αγίου Μαρτίνου το νέκταρ των ιερών Γραφών. Λαχταρώ να μεθύσω και άλλους με το παλιό κρασί της αρχαίας μάθησης· να αρχίσω να τρέφω και άλλους με τους καρπούς της γραμματικής λεπταισθησίας· να τους φωτίσω με την τάξη των ουράνιων σωμάτων, όπως αυτά απεικονίζονται στις οροφογραφίες των κατοικιών των μεγάλων ανδρών. Θα ήθελα να προσφέρω πολλά σε πολλούς, να διδάξω πολλούς προς όφελος της Αγίας του Θεού Εκκλησίας και προς αγλάισμα του αυτοκρατορικού σας βασιλείου... Δυστυχώς όμως στερούμαι ορισμένων σπανίων βιβλίων της σχολαστικής μαθήσεως, τα οποία ωστόσο διέθετα στην πατρίδα μου χάρη στον εξαιρετικό και διάπυρο ζήλο του διδασκάλου μου, καθώς και στη δική μου μέριμνα. Ταπεινότατος θεράπων σας, αναφέρω όλα αυτά στην Εκλαμπρότητά σας, μήπως εισηγηθεί ευμενώς προς το συμβούλιό σας, που εμφορείται από ειλικρινές ενδιαφέρον για το σύνολο της γνώσεως, ώστε να υπάγουν ορισμένοι σπουδαστές μας και να διαλέξουν επιτόπου τα χρειώδη και να φέρουν στη Γαλλία τους ανθούς της γνώσεως της Βρετανίας, ούτως ώστε να μην υπάρχει μόνο στην Υόρκη «περίκλειστος κήπος», αλλά και στην Τουρώνη να ευδοκιμήσουν τα «φυτά του Παραδείσου με τον καρπό του οπωρώνα», ούτως ώστε ο νότιος άνεμος να πνεύσει στους κήπους παρά τον ποταμό Λίγηρα και από εκεί οι ευωδιές να ξεχυθούν...[4]

Ίσως ο Αλκουίνος ήταν αυτός που πρότεινε την αυτοκρατορική στέψη στον Καρλομάγνο. Επίσης, καθιέρωσε μια λειτουργία σε συμφωνία με το ρωμαϊκό τυπικό, η οποία έγινε η τυποποιημένη εκκλησιαστική λειτουργία σε όλο το εκτεταμένο βασίλειο του Καρλομάγνου. Ο Αλκουίνος συγκέντρωσε αντίγραφα της λατινικής Βίβλου του Ιερωνύμου και διόρθωσε τα λάθη των αντιγραφέων. Έτσι, η αναθεωρημένη από τον Αλκουίνο Βουλγάτα έγινε η επίσημη Βίβλος της εποχής. Μετά από κάποια χαλαρότητα που είχε παρατηρηθεί κατά τη μεροβίγγεια εποχή, συστηματοποιήθηκαν στην ανακτορική σχολή οι κανόνες της λατινικής ορθογραφίας και γραμματικής. Τα «μεσαιωνικά λατινικά» δεν ταυτίζονται με τα κλασικά, αλλά αποτελούν ένα γραμματικά τυποποιημένο παράγωγό τους. Οι διαφορές έγκεινται στις δημώδεις γλώσσες, κυρίως σε ορισμένους νεολογισμούς, καθώς και στη χρήση, στα μεσαιωνικά λατινικά, δευτερευουσών προτάσεων που εισάγονται με προθέσεις αντί για τη σύνταξη σε δοτική και απόλυτη αφαιρετική πτώση. Ελάχιστοι εκτός της Εκκλησίας και των σχολών γνώριζαν λατινικά. Στους «όρκους του Στρασβούργου» του 842, οι οπαδοί των εγγονών του Καρλομάγνου, δηλαδή του Λουδοβίκου του Γερμανικού και του Καρόλου του Φαλακρού, έδωσαν όρκο οι μεν στον βασιλιά των δε χρησιμοποιώντας ο ένας την καθομιλουμένη γλώσσα του άλλου, προκειμένου να γίνουν κατανοητοί· πρόκειται για το πρώτο σωζόμενο γραπτό δείγμα καθομιλουμένης γαλλικής.

Από τα τέλη του 6ου αιώνα, η μελέτη των επτά ελευθερίων τεχνών ήταν απαγορευμένη στις επισκοπικές σχολές. Ο Αλκουίνος τις αποκατέστησε σε τιμητική θέση στο πρόγραμμα σπουδών της ανακτορικής σχολής. Στις καρολίγγειες σχολές διδάσκονταν κυρίως η γραμματική και η ρητορική. Η ρητορική ήταν η τέχνη της σωστής σύνταξης επιστολών στα λατινικά. Στις αρχές του 9ου αιώνα σημειώνεται κάποια άνθηση της νεοκλασικής επιστολογραφίας από συγγραφείς που προφανώς απευθύνονταν σε ευρύτερο κοινό, και όχι αποκλειστικά στους συγκεκριμένους παραλήπτες τους. Σώζονται πάνω από εκατό επιστολές του Λούπου του Φεριέρ (πέθανε το 862), της επιφανέστερης φυσιογνωμίας στα κλασικά γράμματα κατά την εποχή του Καρόλου του Φαλακρού.

Επίσης, γράφτηκε αρκετή καλή ποίηση στα λατινικά, ιδίως τον 9ο αιώνα. Η δροσιά και η πρωτοτυπία της έκφρασης αυτών των ποιημάτων αναπληρώνει την έλλειψη βάθους που τα χαρακτηρίζει σε γενικές γραμμές. Ο Θεοδόλφος της Ορλεάνης, που έγινε ο κύριος θεολόγος του Καρλομάγνου μετά το θάνατο του Αλκουίνου το 804, έγραψε κομψούς λυρικούς στίχους σε κλασικό ύφος. Ο Βάλαφριδ, ο επονομαζόμενος Στράβων, που επί αρκετά χρόνια ήταν παιδαγωγός του νεαρού Καρόλου του Φαλακρού και αργότερα έγινε ηγούμενος της μονής του Ράιχεναου, έγραψε ανάλαφρους στίχους, καθώς και το ποίημα «Περί κηπουρικής», όπου η εξύμνηση της ομορφιάς του κήπου του μοναστηριού συνδυάζεται με αναφορές στους κλασικούς και με κάποιο θρησκευτικό συμβολισμό. Ο Σεδούλιος Σκότος, γράφοντας στον επίσκοπο Χάρτγκαρ της Λιέγης, αρχίζει κάποιο ποίημα με μια ολοζώντανη, μελαγχολική περιγραφή του χειμώνα:

> Λυσσομανάει ο βοριάς και το χιόνι αρχίζει να πέφτει·
> άγριος σάλαγος κι αντάρα γεμάτη απειλές,
> και τρέμει σύγκορμη η γη, σε φόβο μεγάλο παραδομένη,
> θρηνεί η θάλασσα, στενάζουν τα λιθάρια, καθώς ο βοριάς
> σαρώνει στο άγριο διάβα του το απέραντο στερέωμα
> με κεραυνούς και τρομερά μπουμπουνητά·
> μεριάζουν τα χνουδωτά, γαλατένια σύννεφα
> κι η γη ζαρώνει, στο μανδύα του χιονιού τυλιγμένη.

Είναι χαρακτηριστικό όμως ότι στη συνέχεια η αντοχή του αναγνώστη εξαντλείται, καθώς ο ποιητής καταλήγει σε μια ικεσία προς τον προστάτη του:

> Οι ριπές του βοριά συνταράζουν —τι θέαμα θλιβερό—
> εμάς τους σοφούς γραμματικούς και τους ευλαβείς κληρικούς· ...
> Έτσι λοιπόν, εκλαμπρότατε επίσκοπε Χάρτγκαρ,
> σπλαχνίσου τον κάματό μας
> και βοήθησε, πανάγαθε, τους Ιρλανδούς λογίους σου...[5]

Πράγματι, άφθονη δημιουργική ενέργεια αναλωνόταν σε δουλοπρεπείς κολακείες. Αν και οι αυλές της γερμανικής Ευρώπης δεν φημίζονταν για την αρωγή τους προς τη λογοτεχνία, ο πανηγυρικός προς τον πάτρωνα αποτελεί εξαίρεση γιατί ήταν πάντα δημοφιλής. Συγγραφείς που το υπόλοιπο έργο τους ήταν πιο εκλεπτυσμένο, όπως ο Παύλος Διάκονος και ο Αλκουίνος, ξεπερνούν το όριο της γελοιότητας με τις χαμερπείς κολακείες τους προς τον Καρλομάγνο. Όλοι οι αριστοκρατικοί πάτρωνες, όχι μόνον οι μονάρχες, αντιμετωπίζονταν με τον ίδιο τρόπο. Ο Χούκμπαλντ του Σαιντ-Αμάν, που έγραψε ύμνους για τον Κάρολο τον Φαλακρό, συνέθεσε στα μεσαιωνικά λατινικά την ωδή «Φαλάκρας εγκώμιο», με σκοπό να αποσπάσει την εύνοια του αρχιεπισκόπου Χάττωνος της Μαγεντίας (891-913). Καθώς η κάθε λατινική λέξη αρχίζει με το γράμμα c (*calvus,* φαλακρός), καμιά μετάφραση δεν μπορεί να αποδώσει το μεγαλείο του πρωτοτύπου:

> Η εκλεκτή συντροφιά ξυπνάει μέσα μου τον ραψωδό
> που ποθεί να υμνήσει τους υπέρλαμπρους αποψιλωμένους τρούλους,
> να τραγουδήσει την έκπαγλο, λιπότριχο κεφαλή σας.
> Ευαρεστηθείτε με το άσμα μου προς τιμήν της φαλακρότητος,
> ω Μούσες!
> Ασφαλώς αξίζει η προσπάθεια

να πολεμάς, να συνταράσσεις τους φουντωτούς, μαλλιαρούς αυχένες
να εξουδετερώνεις τους δασύτριχους, να συντρίβεις
τους αγκαθωτούς κυνοκέφαλους πιθήκους
που λοιδωρούν την ποθητή τριχόρροια...
Καθώς η ατριχία προελαύνει από τον αυχένα στης κεφαλής το θόλο
θυμίζει τον κεκαρμένο κληρικό που κατακτά το στέμμα του ουρανού
την κόρη θυσιάζοντας,
Και όπως χάνονται της κεφαλής οι τρίχες, εκριζώνονται από την καρδιά
οι αμαρτίες,
γιατί όπως η καρδιά αποζητεί τον πλάστη της, έτσι και το σαρκίον ποθεί
τον ουρανό.[6]

Το εγκώμιο των κεκαρμένων κληρικών, των «αγίων ατρίχων», κορυφώνεται σε ένα ουράνιο «κογκλάβιο των κεφαλών». Πρόκειται για ένα κατόρθωμα της ακαδημαϊκής ρητορικής, που συγκαταλέγεται στα πιο φρικαλέα ποιήματα όλων των εποχών. Από μια άποψη, συμπυκνώνει την καρολίγγεια αναγέννηση: πριν από αυτή την εποχή, ελάχιστοι θα διακατέχονταν από ανάλογη επιθυμία να κολακεύσουν έναν προστάση των γραμμάτων, αλλά κανείς δεν θα κατείχε τόσο καλά τα λατινικά ώστε να μπορέσει να γράψει κάτι τέτοιο.

Η καρολίγγεια αναγέννηση επίσης συνδέεται με μια αλλαγή στη μορφολογία της γραφής. Οι Ρωμαίοι, στις πιο επίσημες επιγραφές και στα χειρόγραφά τους, χρησιμοποιούσαν κεφαλαία γράμματα και, στα υπόλοιπα κείμενα, την «ημιμεγαλογράμματη» γραφή, ένα συνδυασμό πεζών και κεφαλαίων. Πριν από τον 8ο αιώνα σημειώνεται δραματική επιδείνωση στην ποιότητα του γραφικού χαρακτήρα στη γερμανική Γαλατία και την Ιταλία. Συχνά οι επιστολές αποτελούνταν από ασύνδετες αράδες, οι λέξεις κολλούσαν μεταξύ τους, ενώ αφθονούσαν τα συμπλέγματα γραμμάτων και οι βραχυγραφίες. Ήδη στις αρχές του 8ου αιώνα ορισμένα χειρόγραφα ήταν πιο ευανάγνωστα, ιδίως στη βόρεια Βρετανία. Στην εποχή του Καρλομάγνου, ένας τύπος γραφής συνδέθηκε με το μοναστήρι του Αγίου Μαρτίνου της Τουρ και γρήγορα βρήκε μιμητές στα περισσότερα βιβλιογραφικά εργαστήρια (σκριπτόρια) της ηπειρωτικής Ευρώπης. Αυτός ο τύπος γραφής ονομάστηκε «καρόλειος» και διακρίνεται για τα στρογγυλόσχημα, ευανάγνωστα πεζά γράμματα με κάποια σημεία στίξης, τα ευκρινή διαστήματα ανάμεσα στις λέξεις, τις τυποποιημένες βραχυγραφίες και τα ελάχιστα συμπλέγματα γραμμάτων.

Εξαιτίας μιας ιστορικής παρανόησης, η καρόλεια μικρογράμματη γραφή έγινε ο πρόδρομος της πιο διαδεδομένης γραμματοσειράς στη σύγχρονη Δυτική Ευρώπη. Κατά τη μέση και την ύστερη περίοδο του Μεσαίωνα μετατράπηκε σε μια πιο γωνιώδη και πυκνή γραφή, που σήμερα την ονομάζουμε γοτθική. Οι ουμανιστές διανοούμενοι της ιταλικής Αναγέννησης, στην προσπάθειά τους να αναβιώσουν το μεγαλείο της αρχαίας Ρώμης, απέρριψαν αυτόν τον τύπο γραφής. Είναι ιδιαίτερα τιμητικό για τους καρολίγγειους γραφείς και, ταυτόχρονα, απόδειξη ότι οι προηγούμενες απαγορεύσεις της μελέτης των τεχνών είχαν μακροχρόνιες επιπτώσεις, το γεγονός ότι τα παλαιότερα δείγματα των περισσότερων ρωμαϊκών έργων που ανακάλυψαν οι ουμανιστές ήταν καρολίγγεια αντίγραφα. Έτσι, υπέθεσαν ότι οι Ρωμαίοι έγραφαν με αυτόν τον τρόπο και χρησιμοποίησαν τη μικρογράμματη γραφή ως πρότυπο για τον δικό τους τύπο γραφής, τον λεγόμενο «ουμανιστικό». Αυτό τον τύπο γραμμάτων υιοθέτησαν οι τυπογράφοι της Ιταλίας και της δυτικής Ευρώπης, αν και στη Γερμανία τα γοτθικά τυπογραφικά στοιχεία χρησιμοποιούνταν πιο συχνά.

Οι βασιλικές αυλές του Καρλομάγνου και των διαδόχων του έγιναν κέντρα της ιστοριογραφίας. Σκοπός της συγγραφής της ιστορίας ήταν να προβληθούν τα έργα του Θεού στον κόσμο καθώς και οι αρετές των εκλεκτών του Θεού. Μόνο αργότερα η αντικειμενικότητα θα θεωρούνταν αρετή για έναν ιστορικό. Ο Καρλομάγνος είχε κατανοήσει πως οι γραπτές πηγές θα εξυπηρετούσαν τους στόχους της δυναστείας του. Τα *Φραγκικά βασιλικά χρονικά,* που συντάσσονταν στην αυλή του Καρλομάγνου, καθώς και τα χρονικά που παρήγαν αρκετά μεγάλα αβαεία που βρίσκονταν υπό την

προστασία του, αποτελούν μια ανεκτίμητη αλλά διόλου απροκατάληπτη καταγραφή των βασιλικών επιτευγμάτων. Ο Παύλος Διάκονος, ένας αριστοκράτης Λομβαρδός που είχε διατελέσει παιδαγωγός γόνων Λομβαρδών μοναρχών, εγκαταστάθηκε στον Βορρά μετά την καρολίγγεια κατάκτηση του 774 και έγραψε την *Ιστορία των Λομβαρδών* στην αυλή του Καρλομάγνου.

Ο ίδιος ο Καρλομάγνος έγινε η πιο θρυλική μορφή της δυναστείας του, αρχής γενομένης με τον Βίο του Εϊνάρδου. Ο βασιλιάς Κάρολος ο Παχύς (882-887) ζήτησε από τον Νότκερ, έναν μοναχό στον Άγιο Γάλλο, να συγκεντρώσει τις ιστορίες γύρω από τον ένδοξο πρόγονό του. Μολονότι οι περισσότερες απ' αυτές ήταν απόκρυφες και ελάχιστα μας αποκαλύπτουν για τον ίδιο τον Καρλομάγνο, ωστόσο φανερώνουν πώς έβλεπαν οι κατοπινές γενιές αυτόν τον μεγάλο άνδρα. Μια από τις ιστορίες του Νότκερ —που δεν αποκλείεται να είναι αληθινή— λέει ότι ο Καρλομάγνος, αφού πρόσεξε ένα ζωηρό παιδάκι στην αυλή και προέβλεψε ότι το περίμεναν μεγαλεία και δόξα, ανακάλυψε με έκπληξη ότι το αγοράκι ήταν ο ίδιος του ο εγγονός.

Μετά το θάνατο του Καρλομάγνου, η ιστοριογραφία παρουσιάζει μεγαλύτερη ποικιλία. Ο Νιτχάρδος ήταν νόθος γιος της κόρης του βασιλιά Βέρθας και του αυλικού ποιητή Αγγιλβέρτου, ο οποίος, σε ένα δουλοπρεπές εγκώμιό του προς τον πατέρα της, είχε το θράσος να αποκαλέσει τη Βέρθα θρυλική παρθένα. Ο Νιτχάρδος ήταν υψηλόβαθμος στρατιωτικός και σκοτώθηκε το 845 σε μια μάχη κατά των Νορμανδών. Ήταν άτομο με υψηλές πνευματικές επιδόσεις· πάντως, μόνον υποθέσεις μπορούμε να διατυπώσουμε γύρω από το πόσοι άλλοι λαϊκοί είχαν καλή μόρφωση αλλά δεν άφησαν κανένα γραπτό ίχνος. Οι *Ιστορίες* του αφηγούνται τους πολέμους των γιων του Λουδοβίκου του Ευσεβούς και η ξεχωριστή σημασία τους έγκειται στο ότι είναι τα πρώτα σωζόμενα έργα ιστορίας που γράφτηκαν κατά το Μεσαίωνα από κάποιον λαϊκό, έστω και στα λατινικά. Στον πρόλογό του, ο Νιτχάρδος αναφέρει ότι έγραψε την ιστορία του με την προτροπή του βασιλιά Καρόλου του Φαλακρού, του οποίου σαφώς ήταν ένθερμος οπαδός. Από την εποχή εκείνη, ουσιαστικά όλοι οι ηγεμόνες παράγγελναν την καταγραφή των επιτευγμάτων τους.

Κατά την καρολίγγεια περίοδο επανέρχεται η χρήση ρωμαϊκών δομικών και μορφολογικών στοιχείων στην αρχιτεκτονική. Στη ναοδομία, οι Καρολίγγειοι υιοθέτησαν τον τύπο της βασιλικής, συνήθως με ένα εγκάρσιο κλίτος και στρογγυλεμένα τόξα. Ένα στοιχείο πρωτοτυπίας ήταν η έμφαση που δόθηκε στο δυτικό άκρο των ναών. Ορισμένοι ναοί είχαν ογκώδεις, βαριά διακοσμημένες όψεις, ενώ σε άλλους το κεντρικό κλίτος συνδυάζεται με δίδυμους πύργους στα δυτικά. Είναι προφανές ότι το οκταγωνικής κάτοψης ανακτορικό παρεκκλήσι στο Άαχεν χτίστηκε με πρότυπο τον βυζαντινό ναό του Αγίου Βιταλίου στη Ραβέννα.

Η τεχνοτροπία στις πλαστικές τέχνες επίσης παρουσίασε αλλαγές. Στην πρώιμη μεσαιωνική τέχνη, ιδίως στην κοσμηματοτεχνία, δεσπόζουν τα αφηρημένα γεωμετρικά σχέδια. Από τον 7ο αιώνα, στα εικονογραφημένα χειρόγραφα, ιδίως στην κελτική Βρετανία αλλά και στην ηπειρωτική Ευρώπη, προστίθενται εξαιρετικά ρεαλιστικές απεικονίσεις ζώων. Κυριαρχούν ο ταύρος, το λιοντάρι και ο αετός —σύμβολα των τριών από τους τέσσερις ευαγγελιστές. Ο Ματθαίος, που συμβολίζεται από τον άνθρωπο, ήταν η μοναδική υποχώρηση προς το ανθρώπινο είδος. Ωστόσο, από την καρολίγγεια περίοδο και μετά, η ανθρώπινη μορφή εμφανίζεται όλο και συχνότερα στις εικαστικές τέχνες, συχνά με ρωμαϊκά ενδύματα, ενώ η απεικόνιση είναι εξαιρετικά σχηματοποιημένη και συμβολική. Επίσης, στις καρολίγγειες προσωπογραφίες συναντάμε απεικονίσεις κτιρίων, αλλά με πλήρη έλλειψη προοπτικής. Πολλές φορές δεν υπάρχει καμία αντιστοιχία κλίμακας μεταξύ ανθρώπων και περιβάλλοντος, καθώς ο ρεαλισμός υποτάσσεται στο θεολογικό μήνυμα. Η καρολίγγεια τέχνη αντιπροσωπεύει μια ουσιαστική ποιοτική και ποσοτική βελτίωση σε σύγκριση με τις προηγούμενες περιόδους.

Η βασιλική πατρωνεία των τεχνών συνεχίστηκε και μετά τον Καρλομάγνο, σε τέτοιο βαθμό που ορισμένοι μιλούν για δύο καρολίγγειες αναγεννήσεις. Ο Ραβάνος Μαύρος, ένας μαθητής του

Αλκουίνου που έγινε ηγούμενος στο μοναστήρι της Φούλδας και αργότερα αρχιεπίσκοπος της Μαγεντίας, ήταν ένας κλασικός φιλόλογος που κατέστησε τη σχολή της Φούλδας την πιο ξακουστή στην Ευρώπη. Τελικά ο Μαύρος πέτυχε να καταδικαστεί ως αιρετικός ο πρώην μαθητής του, ο Σάξονας μοναχός Γκότσαλκ, επειδή έγραψε μια πραγματεία όπου υποστήριζε ότι ο Θεός προκαθορίζει τόσο τη σωτηρία όσο και τον κολασμό.

Το πνευματικό κλίμα ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκό στην αυλή του εγγονού του Καρλομάγνου Καρόλου του Φαλακρού (840-877). Με τη θεολογία ασχολήθηκαν δύο μοναχοί του Κορμπί: ο Ρατράμνος, που διατεινόταν ότι ο άρτος και ο οίνος της θείας ευχαριστίας δεν είναι παρά σύμβολα, και ο Ρατβέρτος, που εξέφραζε την επίσημη χριστιανική άποψη, δηλαδή τη μετουσίωση. Ο Κάρολος επίσης υποστήριξε τον Ιρλανδό Ιωάννη Σκότο Εριγένη, έναν από τους λιγοστούς Δυτικοευρωπαίους που γνώριζαν ελληνικά. Ο Εριγένης, που διακρίνεται για το δηκτικό του πνεύμα, ήταν ο μοναδικός πρωτότυπος φιλόσοφος της Ευρώπης του 9ου αιώνα, ενώ ακόμα και οι άριστοι μεταξύ των άλλων καρολίγγειων διανοουμένων ήταν ερανιστές και επιμελητές.

Η κύρια πηγή του Εριγένη ήταν ο Ψευδο-Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης, ένα σύγγραμμα που από παρανόηση είχε αποδοθεί στον Αθηναίο τον οποίο ο απόστολος Παύλος είχε προσηλυτίσει στο χριστιανισμό. Επίσης, ο Ψευδο-Διονύσιος συγχέεται με τον μάρτυρα Διονύσιο, που έγινε ο προστάτης άγιος της γαλλικής μοναρχίας. Το κορυφαίο έργο του Εριγένη *Περί Φύσεως Μερισμού* ήταν νεοπλατωνικό και υπογράμμιζε το ανέφικτο της απόδοσης συγκεκριμένων χαρακτηριστικών στον Θεό, εφόσον οι ιδιότητες αυτές δημιουργούνται από την πεπερασμένη κατανόηση μας. Ο Θεός είναι υπέρτατα ακατάληπτος. Ο αντίκτυπος της ύπαρξής του γίνεται αντιληπτός μέσω μιας ιεραρχίας εκπορεύσεων, που οφείλονται στη διάχυση της καλοσύνης του Θεού σε ολόκληρη τη Δημιουργία. Η αντίληψη αυτή προσεγγίζει τον πανθεϊσμό, αλλά το βάθος της προκάλεσε σύγχυση στους περισσότερους συγχρόνους του Εριγένη. Χρειάστηκε να περάσουν πολλά χρόνια μετά το θάνατό του για να γίνει κατανοητή η σημασία του έργου του.

Οι ύστεροι Καρολίγγειοι

Ο Κάρολος λογάριαζε να μοιράσει το βασίλειό του στους γιους του, αλλά έζησε περισσότερο από όλους πλην ενός. Όταν πέθανε ο γηραιός μονάρχης, στις αρχές του 814, τον διαδέχτηκε ο Λουδοβίκος ο επονομαζόμενος Ευσεβής, αν και το λατινικό προσωνύμιό του *pius* σημαίνει δίκαιος. Μέχρι πολύ πρόσφατα, οι μεταγενέστεροι δεν στάθηκαν πιο μεγαλόψυχοι απέναντι στον Λουδοβίκο απ' ό,τι οι σύγχρονοί του. Ωστόσο, σε ορισμένες πλευρές της βασιλείας του δεν υστερεί έναντι του πατέρα του.

Δεν ήταν εύκολο να μιμηθεί κανείς τον Καρλομάγνο, ιδίως αν λάβουμε υπόψη ότι οι δυσκολίες που είχαν συσσωρευτεί κατά τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του κληροδοτήθηκαν στους απογόνους του. Το 793 Σκανδιναβοί πειρατές είχαν κάνει επιδρομή στη βόρεια ακτή της Αγγλίας, λεηλατώντας το μοναστήρι του Λίντισφερν και καταστρέφοντας τη σπουδαία βιβλιοθήκη του. Αν και τίποτε πριν από το θάνατο του Καρλομάγνου δεν προοιωνιζόταν το μέγεθος του προβλήματος που θα προέκυπτε, η Φρισία δέχτηκε επιθέσεις Δανών πειρατών το 810. Η νότια Γαλατία παρέμενε μεθοριακή περιοχή και ταλανιζόταν από τις μουσουλμανικές επιδρομές.

Ο Λουδοβίκος ήταν σαράντα ετών όταν διαδέχτηκε τον πατέρα του. Το 816 δέχτηκε το αυτοκρατορικό στέμμα από τον πάπα, ανατρέποντας την πολιτική που είχε εφαρμόσει ο πατέρας του το 802, όταν στέφθηκε μόνος του αυτοκράτορας. Το 817 εξέδωσε το *Ordinatio Imperii* («Διευθέτηση της αυτοκρατορίας») με το οποίο διαίρεσε την επικράτειά του σε τρία βασίλεια για τους ισάριθμους γιους του, που η ηλικία τους κυμαινόταν από τα έντεκα ως τα είκοσι δύο, αλλά κράτησε τον αυτοκρατορικό τίτλο αποκλειστικά για τον πρωτότοκο. Το 823 όμως, η Ιουδήθ, δεύτερη

σύζυγος του Λουδοβίκου, γέννησε έναν γιο, τον Κάρολο τον Φαλακρό, και προσπάθησε να συμπεριληφθεί κι αυτός στη διανομή. Το 829 οι μεγαλύτεροι γιοι τέθηκαν επικεφαλής ενός συνασπισμού δυσαρεστημένων αρχόντων, και το 833 εκθρόνισαν με συνοπτικές διαδικασίες τον Λουδοβίκο και εξόρισαν τη μητριά τους.

Το 840, όταν πέθανε ο γηραιός βασιλιάς, το βασίλειό του διαιρέθηκε στα τρία (στο μεταξύ, ο ένας από τους μεγαλύτερους γιους είχε πεθάνει), αλλά το 842 ο Κάρολος και ο μικρότερος από τους ετεροθαλείς αδελφούς του Λουδοβίκος συμμάχησαν κατά του Λοθαρίου, του πρωτότοκου. Το 843, με τη συνθήκη του Βερντέν, ανάγκασαν τον Λοθάριο να αποδεχτεί τις γενικές αρχές ενός μόνιμου διακανονισμού. Ο Λουδοβίκος πήρε το μεγαλύτερο μέρος της Γερμανίας, ενώ ο Κάρολος το μεγαλύτερο μέρος της Γαλλίας και ο Λοθάριος το Μέσο Βασίλειο. Σ' αυτό συμπεριλαμβάνονταν οι Κάτω Χώρες, η Βουργουνδία, η Ιταλία προς τα νότια ως τη Ρώμη, καθώς και ο αυτοκρατορικός τίτλος. Το 855 το βασίλειο του Λοθαρίου διαιρέθηκε και αυτό στα τρία. Το βόρειο τμήμα, που συμπίπτει με τη βορειοδυτική Γερμανία και τις νότιες Κάτω Χώρες ανατολικά του ποταμού Σκάλδη (Εσκώ), δόθηκε στον Λοθάριο Β'. Μετά το θάνατό του, το 870, ονομάστηκε Λοθαριγγία και το μοιράστηκαν οι θείοι του.

Η αυτοκρατορία του Καρλομάγνου επανενώθηκε προσωρινά (875-877) από τον Κάρολο τον Φαλακρό, και αργότερα από τον γιο του Λουδοβίκου του Γερμανικού, τον Κάρολο Γ' τον Παχύ, που μέχρι το 882 είχε ήδη διαδεχτεί τους αδελφούς του στη Γερμανία και τη Λοθαριγγία και μέχρι το 884 τους εξαδέλφους του στη Γαλλία. Η αδυναμία του Καρόλου του Παχέος να προστατεύσει το βασίλειό του από τους Σκανδιναβούς ανάγκασε τους Φράγκους άρχοντες να τον εκθρονίσουν το 888. Στη διάρκεια του 9ου αιώνα και στις αρχές του 10ου ιδρύθηκαν τα μεγαλύτερα φραγκικά πριγκιπάτα. Τα δουκάτα της Βουργουνδίας και της Ακουιτανίας προέκυψαν από πολιτικά μορφώματα της μεροβίγγειας περιόδου, ενώ η Φλάνδρα, και αργότερα η Νορμανδία και η Βρετάνη, ήταν κομητείες που αρχικά είχαν ιδρυθεί σε καρολίγγειες μεθοριακές χωροδεσποτείες.

Στο ανατολικό φραγκικό βασίλειο, διάδοχος του Καρόλου του Παχέος ήταν ο ανιψιός του Αρνούλφος, που παρέμεινε στο θρόνο μέχρι το θάνατό του, το 889. Ο Αρνούλφος ήταν ο τελευταίος Καρολίγγειος ηγεμόνας που στέφθηκε αυτοκράτορας. Ήταν ικανός στρατιωτικός ηγέτης και είχε στο ενεργητικό του περισσότερες επιτυχημένες αποκρούσεις εισβολέων απ' ό,τι άλλοι σύγχρονοί του βασιλιάδες. Το 891 νίκησε τους Σκανδιναβούς στη μάχη του ποταμού Ντίλε στο κεντρικό Βέλγιο. Ο γιος και διάδοχός του Λουδοβίκος ο Παις, ο τελευταίος Καρολίγγειος βασιλιάς της Γερμανίας, πέθανε άκληρος το 911.

Όπως θα δούμε στο Κεφάλαιο Ζ', η γερμανική μοναρχία παρέμεινε ισχυρή παρά τον τερματισμό της καρολίγγειας γραμμής. Το «Μέσο Βασίλειο» ήταν ένα τεχνητό μόρφωμα. Οι βασιλιάδες παγιδεύτηκαν στις πολιτικές έριδες του πάπα στη Ρώμη. Ο ποντίφηκας αντιμετώπιζε αρκετά προβλήματα στην Ιταλία· ο πάπας Ιωάννης Η' σκοτώθηκε το 882, σε μια μάχη με μουσουλμάνους εισβολείς. Στις αρχές του 10ου αιώνα, ύστερα από διαδοχικές διαιρέσεις και επανενώσεις, το νότιο τμήμα του Μέσου Βασιλείου και ορισμένες περιοχές της Δύσης είχαν παραχωρήσει τη θέση τους στο δουκάτο της Βουργουνδίας και στα αυτοτελή βασίλεια της Βουργουνδίας, της Προβηγκίας και της Λομβαρδίας.

Οι νέες εισβολές

Οι αυξανόμενες εξωτερικές πιέσεις που ασκούνταν από παντού στη δυτική Ευρώπη επιτάχυναν τη διάλυση της Καρολίγγειας αυτοκρατορίας, αλλά οι συνέπειες των νέων εισβολών ήταν πιο οδυνηρές στη Δύση. Όπως αναφέραμε, η μουσουλμανική παρουσία γινόταν όλο και πιο έντονη στη Μεσόγειο. Η Σικελία και τμήματα της νότιας Ιταλίας είχαν καταληφθεί, ενώ ιδιαίτερα ολέθριες ήταν οι

επιδρομές στα μεσογειακά παράλια της Γαλλίας. Το ορμητήριο των μουσουλμάνων πειρατών στο Φραξινέτουμ καταστράφηκε τελικά μόλις το 972. Ακόμα και ύστερα από μια δεκαετία, το 982, ο Γερμανός αυτοκράτορας Όθων Β' υπέστη συντριπτική ήττα από τους μουσουλμάνους.

Οι Μαγυάροι ήταν Ασιάτες νομάδες που τον 5ο αιώνα είχαν διεισδύσει στη νότια Ρωσία, αλλά τον 9ο αιώνα οι Πετσενέγκοι τους ανάγκασαν να μετακινηθούν προς τα δυτικά. Στη συνέχεια οι Βούλγαροι τους απώθησαν προς τα βορειοδυτικά στην Ουγγαρία. Από εκεί οι Μαγυάροι άρχισαν το 899 να εξαπολύουν επιδρομές στη βόρεια Ιταλία, φτάνοντας μάλιστα προς τα δυτικά μέχρι τη Βουργουνδία. Μετά την ήττα τους στον ποταμό Λεχ από τον Γερμανό αυτοκράτορα Όθωνα Α' το 955, αποσύρθηκαν και εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην Ουγγαρία. Ήταν αμείλικτοι εισβολείς, αλλά άφησαν ελάχιστα ίχνη ή εποίκους στη Δύση.

Δεν ισχύει το ίδιο και για τους Σκανδιναβούς, το τελευταίο κύμα των Γερμανών μεταναστών. Οι Σκανδιναβοί είχαν αναπτύξει τη γεωργία και είχαν εγκατασταθεί σε μόνιμους οικισμούς, αλλά οι ηγεμόνες τους ανήκαν σε μια πολεμική ελίτ. Όπως ακριβώς και οι Γερμανοί που διείσδυσαν στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία από τον 3ο ως τον 5ο αιώνα, έτσι και οι Βίκινγκ διακρίνονταν για την κινητικότητά τους, ενώ το γεγονός ότι ενεργούσαν τις επιθέσεις τους δια θαλάσσης καθιστούσε πολύ δύσκολη την άμυνα εναντίον τους. Από το 793, όταν πρωτοεμφανίστηκαν ανοιχτά των αγγλικών ακτών, μέχρι τον 10ο αιώνα αντιπροσώπευαν μια συνεχή απειλή.

Διακρίνουμε διάφορες σκανδιναβικές εθνικές ομάδες. Οι Σουηδοί είχαν ιδρύσει το πριγκιπάτο του Κιέβου στη Ρωσία, ενώ οι Δανοί ενεργούσαν επιθέσεις στην Αγγλία και την ανατολική Σκοτία. Οι Νορβηγοί έπληξαν την Ισλανδία, την Ιρλανδία, την Ουαλία και τη δυτική Σκοτία. Στην ηπειρωτική Ευρώπη, οι Νορβηγοί επέδραμαν στη Βρετάνη και κατά μήκος του Λίγηρα, ενώ οι Δανοί συγκέντρωσαν την προσοχή τους στις Κάτω Χώρες και κατά μήκος των ποταμών Σηκουάνα και Σομ. Στα τέλη του 10ου αιώνα, ένα δεύτερο κύμα Σκανδιναβών κινήθηκε προς τα δυτικά. Η ομάδα αυτή δεν έπληξε την ευρωπαϊκή ενδοχώρα, αλλά επιτέθηκε στην Αγγλία, με τη βοήθεια του διόλου ευκαταφρόνητου σκανδιναβικού πληθυσμού που βρισκόταν εγκατεστημένος εκεί, ενώ άλλοι εγκαταστάθηκαν στη Γροιλανδία και, γύρω στο 1000, έφτασαν στην ανατολική ακτή της Βόρειας Αμερικής.

Ισλανδία

Η πιο μόνιμη υπερπόντια σκανδιναβική εγκατάσταση στην οποία οι μετανάστες δεν αφομοιώθηκαν από τον τοπικό πληθυσμό πραγματοποιήθηκε στην Ισλανδία. Από τα τέλη του 9ου αιώνα, Νορβηγοί έποικοι εγκαταστάθηκαν στις ακτές της Ισλανδίας. Μέχρι το 930 είχαν καθιερώσει μια γενική συνέλευση (*Althing*). Η Ισλανδία ήταν ένας ιδιαίτερα βίαιος τόπος, όπου εξακολουθούσε να ισχύει ο νόμος της αντεκδίκησης. Η ελευθερία που απολάμβανε ο πληθυσμός δεν δηλώνει παρά τη γενική απροθυμία αποδοχής της υποταγής στην κοινότητα. Η ατμόσφαιρα στην Ισλανδία αναπαριστάται με ώμο ρεαλισμό στα αρχαία σκανδιναβικά έπη, τα περισσότερα από τα οποία είχαν γραφτεί εκεί. Η *Παλαιά Έδδα,* γραμμένη σε στίχους, που ίσως ανάγεται στον 8ο αιώνα, περιέχει είκοσι επτά άσματα για θεούς και ήρωες, και οι ηρωικές εξιστορήσεις συνδυάζονται με στοιχεία θρησκευτικής μυθολογίας. Άλλα έπη, όπως η *Σάγκα του Βόλσουνγκ,* η πληρέστερη πηγή μας για τους γερμανικούς θεούς της πρώιμης εποχής, δεν είναι παρά καθαρή μυθολογία. Στα τέλη του 12ου και στις αρχές του 13ου αιώνα, οι πιο σύντομες εξιστορήσεις για βασιλιάδες συνδυάζονται σε μακροσκελή έπη χρονικά, όπου μερικές φορές είναι δύσκολο να διακρίνουμε τα ιστορικά γεγονότα από τον ποιητικό εξωραϊσμό.

Ορισμένα έπη έχουν καθαρά ιστορικό χαρακτήρα. Η *Σάγκα του Έγκιλ* εξιστορεί τις περιπέτειες του Έγκιλ Σκαλλαγκρίμσον, ενός ποιητή του 10ου αιώνα που πέρασε τη ζωή του πολεμώντας τη

Νορβηγία μετά τη δολοφονία του θείου του από τον βασιλιά Χαράλδο. Ο σημαντικότερος Ισλανδός λόγιος ήταν ο Σνόρι Στέρλεσον, που γεννήθηκε το 1179 και δολοφονήθηκε το 1241 σε μια από τις αιματηρές οικογενειακές βεντέτες που σπάρασσαν την ισλανδική αριστοκρατία. Το έργο του είναι δεξιοτεχνικό και ο στόχος του δεν ήταν απλώς φιλολογικός: ο Στέρλεσον φιλοδοξούσε να διδάξει και άλλους ποιητές, ιδίως στην *Πεζή Έδδα* του, ένα απάνθισμα μύθων που συνδυάζεται με μια διδακτική πραγματεία για την τέχνη της σκαλδικής ποίησης.[*] Στο *Ουράνιο στερέωμα του κόσμου* (*Heimskringla*) περιγράφονται, σε πεζό λόγο, τα κατορθώματα των Νορβηγών βασιλιάδων· το ένα τρίτο του κειμένου αφιερώνεται στα επιτεύγματα του Όλαφ Β' του Παχέος (1015-1028), του πολεμιστή βασιλιά που επέβαλε τον χριστιανισμό στους απρόθυμους ευγενείς του. Ο Όλαφ, που το 1028 εξορίστηκε και δύο χρόνια αργότερα σκοτώθηκε σε μια μάταιη προσπάθεια να επανακτήσει το βασίλειό του, ανακηρύχθηκε άγιος.

Οι Σκανδιναβοί και η Καρολίγγεια αυτοκρατορία

Η εντυπωσιακή επιτυχία που σημείωσαν οι επιδρομές των Βίκινγκ στην Ευρώπη αποδίδεται μερικές φορές στις εμφύλιες συρράξεις των απογόνων του Καρλομάγνου, αλλά η εξήγηση αυτή δεν είναι πλήρης. Κανένας ηγεμόνας μιας μεγάλης επικράτειας δεν μπορούσε να είναι παρών σε πολλά μέρη ταυτόχρονα. Η τοπογραφία της βορειοδυτικής Ευρώπης, διάστικτης από ποταμούς τους οποίους εύκολα μπορούσαν να αναπλεύσουν τα πλοιάρια των Βίκινγκ, καθώς και η στάθμη του νερού, που τον 9ο αιώνα ήταν πολύ υψηλότερη απ' ό,τι τον 11ο, σήμαιναν ότι η περιοχή ήταν εύκολος στόχος για ναυτικές επιθέσεις. Οι συνέπειες των πρώτων επιδρομών δεν ήταν ιδιαίτερα σημαντικές και μόνιμες, επειδή οι Βίκινγκ χτυπούσαν, άρπαζαν και έφευγαν. Αυτή όμως η πρακτική τροποποιήθηκε από τη δεκαετία του 840, όταν οι Δανοί λεηλάτησαν τη Ρουέν και το Παρίσι και, λίγο αργότερα, άρχισαν να παραχειμάζουν εκεί. Ύστερα ξεκίνησαν τις σχεδιασμένες επιθέσεις τους σε μεγάλα αστικά κέντρα, αφήνοντας μικρές δυνάμεις να φυλάνε τις κατακτημένες περιοχές ενώ ο κύριος όγκος του στρατού μετακινούνταν προς την ενδοχώρα. Ιδιαίτερα μεγάλες ήταν οι καταστροφές κατά τη δεκαετία του 880 στις περιοχές που βρέχονταν από τη Βόρεια Θάλασσα, όπου πολλοί οικισμοί ερειπώθηκαν και μετά έμειναν εγκαταλελειμμένοι επί μία γενιά. Μετά τη δεκαετία του 880, οι Σκανδιναβοί παρέμειναν πιο νότια, όπου βαθμιαία κατέλαβαν την περιοχή της βορειοδυτικής Γαλλίας που από τις αρχές του 11ου αιώνα θα αποκαλούνταν Νορμανδία (χώρα των ανθρώπων του Βορρά).

Οι Σκανδιναβοί και η εμφάνιση της αγγλικής μοναρχίας

Ο βασιλιάς Όφφας της Μερκίας (757-796) ήταν *Bretwalda* στο δεύτερο μισό του 8ου αιώνα κι έδωσε στον εαυτό του τον τίτλο «βασιλιάς των Άγγλων». Αν και δεν γνωρίζουμε πολλά για την εσωτερική του διοίκηση, αυτός και ο Καρλομάγνος είχαν συνάψει μια εμπορική συμφωνία και επίσης είχαν συζητήσει το ενδεχόμενο να γίνουν σύμμαχοι διαμέσου ενός γάμου. Η Τάφρος του Όφφα, που έγινε το σύνορο της Μερκίας με τους Κέλτες στην Ουαλία, αποτελούνταν από ένα όρυγμα και ένα ανάχωμα ύψους 8 περίπου μέτρων, ενισχυμένο με ξύλινους πασσάλους, και προφανώς η συντήρησή της απαιτούσε πολλούς άνδρες και υψηλές δαπάνες. Ο Όφφας εξέδωσε έναν νομικό κώδικα που δεν σώζεται. Αν και οι διάδοχοί του κατέπνιξαν τις εξεγέρσεις στο Κεντ και την Ανατολική Αγγλία, που τότε ήταν μικρά μερκιανά βασίλεια, η Μερκιανή αυτοκρατορία σύντομα κατέρρευσε.

---

[*] Σκαλδική ποίηση: οι ηρωικές συνθέσεις των αρχαίων Σκανδιναβών ραψωδών.

Ο Εγβέρτος του Ουέσσεξ (802-839), που στα νιάτα του εξορίστηκε από την πατρίδα του, κατέφυγε πρώτα στον Όφφα και μετά στη φραγκική αυλή. Το 802 αναγορεύτηκε βασιλιάς και στράφηκε κατά των Μερκιανών. Το 825 τους νίκησε στο Έλλενταν, ενώ το 829 είχε ήδη υποτάξει το Κεντ και την Ανατολική Αγγλία, αναγκάζοντας τους βασιλιάδες της Μερκίας και της Νορθουμβρίας να αποδεχτούν την επικυριαρχία του.

Τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Εγβέρτου, οι Δανοί αποτελούσαν πια σοβαρή απειλή. Το 855 ξεχειμώνιαζαν στο νησί Σέππυ, ενώ το 865 η «Μεγάλη Στρατιά» αποβιβάστηκε στη στεριά. Η Νορθουμβρία υπέκυψε στους Δανούς το 866 και η Μερκία το 874. Μέχρι τότε το Ουέσσεξ, όπου βασίλευε ο Αλφρέδος ο Μέγας (871-899), ήταν το μοναδικό ανεξάρτητο αγγλικό βασίλειο. Αμέσως μετά την ανάρρησή του στο θρόνο, ο Αλφρέδος άρχισε να καταβάλλει φόρο υποτελείας στους Δανούς ώστε να κερδίσει χρόνο. Στις αρχές του 878 ο στρατός του ηττήθηκε από τους Δανούς, αλλά ο Αλφρέδος ανέκαμψε γρήγορα και τον Μάιο της ίδιας χρονιάς νίκησε τους Δανούς στο Έντινγκτον. Όταν έγινε η συνθήκη ειρήνης του Βέντμορ, ο Δανός ηγέτης Γκούντραμ συμφώνησε να ασπαστεί τον χριστιανισμό, και οι δύο βασιλιάδες χώρισαν τη Μερκία: ο Γκούντραμ πήρε την ανατολική, που μαζί με τη Νορθουμβρία (όπου το 874 είχε μεταβεί για εποικισμό ένα τμήμα της Μεγάλης Στρατιάς) δεν άργησε να ονομαστεί Ντέινλω (Danelaw, «Δανικό καθεστώς»), ενώ ο Αλφρέδος πήρε τη δυτική Μερκία και την περιοχή νότια του Τάμεση. Σύμφωνα με τις συνθήκες εκείνης της εποχής, ίσως ο Αλφρέδος να σκέφτηκε ότι ο Γκούντραμ δεν ήταν πιο ξένος απ' ό,τι οι Μερκιανοί. Μετά την ίδρυση του Ντέινλω, ακολούθησε η ταχύτατη εγκατάσταση Σκανδιναβών στην Ανατολική Αγγλία.

Ο Αλφρέδος προχώρησε σε πολλές μεταρρυθμίσεις. Δημιούργησε στόλο και οργάνωσε τον στρατό με αναλογία ενός στρατιώτη για κάθε μονάδα οικογενειακής γης. Φρόντισε να διασφαλίσει τα κέρδη του στη Μερκία παντρεύοντας την κόρη του Εθελφλέδα με τον Εθελρέδο της Μερκίας και, γενικά, είχε τη βοήθεια των Μερκιανών όταν οι Δανοί επανέλαβαν τις επιθέσεις τους στο διάστημα 892-896. Αυτός και ο γιος του Εδουάρδος ο Πρεσβύτερος ίδρυσαν οχυρωμένους αστικούς οικισμούς (*boroughs*) σε στρατηγικές θέσεις, συνήθως σε απόσταση 25 χιλιομέτρων μεταξύ τους, στην ενδοχώρα του Ουέσσεξ και στα σύνορα. Τα οχυρά συντηρούνταν με υποχρεωτική παροχή εργασίας από την περιβάλλουσα περιφέρεια και πολλά απ' αυτά εξελίχθηκαν σε μεγάλες πόλεις.

Ο Αλφρέδος ήταν προστάτης των τεχνών και των γραμμάτων. Φρόντισε να μεταφραστούν από τα λατινικά στα αγγλικά η *Ποιμενική φροντίδα* του Γρηγορίου του Μεγάλου, οι *Μονόλογοι* του ιερού Αυγουστίνου, τα *Επτά βιβλία ιστοριών κατά των εθνικών* του μιμητή του Οροσίου και η *Φιλοσοφίας Παραμυθία* του Βοηθίου. Φαίνεται ότι αυτός παρήγγειλε τη σύνταξη του *Αγγλοσαξονικού χρονικού,* που στηρίχτηκε σε πρωτότυπα έγγραφα, τα οποία δεν σώζονται, και αποσκοπούσε στην εξύμνηση της άρχουσας δυναστείας. Το χρονικό αρχίζει με την περιγραφή της αποβίβασης των Γερμανών στη Βρετανία γύρω στο 450 και μετά πηγαίνει πίσω στη γέννηση του Χριστού, παραθέτοντας φύρδην μίγδην ουράνιους οιωνούς και βασιλικά έργα. Μια εκδοχή του συνεχίστηκε να συντάσσεται μέχρι το 1154. Πολύ λιγότερο λεπτομερές από τα *Φραγκικά βασιλικά χρονικά,* το κείμενο αυτό γίνεται μερικές φορές εκνευριστικά κρυπτογραφικό, ιδίως όσον αφορά ορισμένες πλευρές των σκανδιναβικών εισβολών.

Ο Εδουάρδος ο Πρεσβύτερος (899-924), με τη βοήθεια της αδελφής του και του Μερκιανού συζύγου της, κατέκτησε τη δανική Μερκία και επεξέτεινε και εκεί τη διοικητική οργάνωση σε οχυρωμένους οικισμούς. Τον διαδέχτηκε ο πρωτότοκος και προφανώς νόθος γιος του Άθελσταν (924-939), τον οποίο προτιμούσαν οι Μερκιανοί από τους άλλους γιους του Εδουάρδου που είχαν την εύνοια των αρχόντων της δυτικής Σαξονίας. Ο Άθελσταν θέσπισε έναν νομικό κώδικα και επέβαλε στη Μερκία ένα σύστημα διοικητικής οργάνωσης βασισμένο στην κομητεία (*shire*), το οποίο είχε εισαχθεί τουλάχιστον πριν από έναν αιώνα στο Ουέσσεξ. Ο Άθελσταν εξεδίωξε τους Σκανδιναβούς από τη Νορθουμβρία, εξεστράτευσε στη Σκοτία και ανάγκασε τους Ουαλούς βασιλιάδες να τον δεχτούν ως επικυρίαρχο και να αρχίσουν την καταβολή ετήσιου φόρου

υποτελείας. Ήταν ο πρώτος αδιαφιλονίκητος ηγεμόνας ολόκληρης της Βρετανίας μετά τους Ρωμαίους αυτοκράτορες. Όπως ήταν αναμενόμενο, μετά το θάνατό του επανεμφανίστηκαν τάσεις αποσκίρτησης στον Βορρά. Ωστόσο, το 995 τερματίστηκε μια γραμμή Σκανδιναβών βασιλιάδων που ήταν εισβολείς από την Ιρλανδία και είχαν ηγεμονεύσει προσωρινά στην Υόρκη. Ο Έδγαρος ο Ειρηνικός (959-975) προώθησε τη μοναστική μεταρρύθμιση και ήταν ο πρώτος ηγεμόνας που αυτοχαρακτηρίστηκε «βασιλιάς της Αγγλίας».

Ο Αλφρέδος είχε εκδώσει έναν νομικό κώδικα που συγκέντρωσε διατάγματα των προκατόχων του, όπως και των βασιλιάδων της Μερκίας. Μολονότι σεβόταν τους παραδοσιακούς θεσμούς, όπως το *wergeld,* και την καταβολή από τον θύτη αποζημίωσης για πρόκληση σωματικής βλάβης, προσπάθησε επίσης να ενισχύσει την εξουσία του βασιλιά. Επέτρεψε την εκδίκηση εκ μέρους των συγγενών, εκτός από τις περιπτώσεις κατά τις οποίες η αυτοδικία ερχόταν σε σύγκρουση με τις υποχρεώσεις κάποιου έναντι του άρχοντά του. Ο Άθελσταν επέβαλλε πρόστιμο στους άρχοντες που αρνούνταν την απόδοση δικαιοσύνης στους ελεύθερους πολίτες, αναγκάζοντάς τους έτσι να προσφεύγουν στο βασιλικό δικαστήριο, αλλά επίσης τιμωρούσε τους διαδίκους που προσέφευγαν στο βασιλικό δικαστήριο προτού δώσουν στα δικαστήρια των τοπικών αρχόντων τους την ευκαιρία να απονείμουν δικαιοσύνη. Αν και μόλις στην εποχή του βασιλιά Εδμούνδου (939-946) περιορίστημε η τιμωρία της βεντέτας στους πραγματικούς δράστες, ενώ οι υπόλοιποι συγγενείς θεωρούνταν πια αθώοι, δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι ενώ τον 7ο αιώνα θεωρούνταν εκτός νόμου ο άνθρωπος χωρίς συγγενείς, ήδη τον 10ο αιώνα εκτός νόμου ήταν ο άνθρωπος χωρίς άρχοντα.

Μολονότι τα χρονικά της εποχής καθρεφτίζουν το φόβο των σκανδιναβικών εισβολών, ίσως δεν θα έπρεπε να υπερτονίζουμε το βαθμό στον οποίο οι Σκανδιναβοί θεωρούνταν «ξένοι» από τους περισσότερους Ευρωπαίους. Μάλιστα, έπαιζαν κάποιο ρόλο στις τοπικές διαμάχες για την εξουσία. Ο κόμης Βαλδουίνος Β' της Φλάνδρας (879-918) πιθανόν να συνεργάστηκε μαζί τους για την εξόντωση ορισμένων αντιπάλων του, ενώ ο Αλφρέδος του Ουέσσεξ υπερασπίστηκε μεν την πατρίδα του κατά των Δανών, αλλά απέκτησε σημαντικά εδάφη διαμοιράζοντας τη Μερκία μαζί τους. Οι γλώσσες τους ήταν παρόμοιες με τις γερμανικές διαλέκτους που μιλιούνταν σε όλη την περιοχή της Βόρειας Θάλασσας, και έτσι οι περισσότεροι ντόπιοι μπορούσαν να τις καταλάβουν. Οι επιγαμίες μεταξύ πολεμιστών και τοπικών ομάδων δεν ήταν διόλου σπάνιες, ενώ αργότερα οι Σκανδιναβοί άρχισαν να φέρνουν μαζί τους και γυναικόπαιδα. Μάλιστα, στη Ρωσία της εποχής των πριγκίπων του Κιέβου, στη Νορμανδία και στις περιοχές της Αγγλίας που είχαν περάσει από δανική κατοχή (Ντέινλω) αναπτύχθηκαν σκανδιναβικές παροικίες που ήταν αρκετά πολυάριθμες ώστε να επηρεάσουν τα τοπωνύμια και τους διοικητικούς θεσμούς.

Η γένεση των φεουδαρχικών σχέσεων στην Ευρώπη του πρώιμου Μεσαίωνα

Στη διάρκεια της φραγκικής περιόδου γεννήθηκαν οι φεουδαρχικές σχέσεις, και ειδικότερα κατά το στάδιο που ο Αμερικανός μεσαιωνολόγος Joseph Strayer αποκάλεσε φεουδαρχία του ένοπλου ακολούθου, σε αντιδιαστολή με την ύστερη φεουδαρχία των κομήτων και των άλλων μεγάλων αρχόντων. Ο όρος «φεουδαρχία» έχει προκαλέσει αρκετές διχογνωμίες στο χώρο των μελετητών. Χρησιμοποιείται από μαρξιστές ιστορικούς, καθώς και από ορισμένους υπέρμαχους του καπιταλισμού όταν θέλουν να περιγράψουν οποιοδήποτε οικονομικό ή πολιτικό καθεστώς θεωρούν αριστοκρατικό ή καταπιεστικό. Άλλοι, πάλι, ταυτίζουν τη φεουδαρχία με την αποκέντρωση των κυβερνητικών λειτουργιών, όμως έτσι παραγνωρίζεται το γεγονός ότι οι περιοχές στις οποίες αναπτύχθηκαν πληρέστερα οι φεουδαρχικοί δεσμοί, δηλαδή η Γαλλία και η Αγγλία, εξελίχθηκαν σε συγκεντρωτικά κράτη, ενώ η μη φεουδαρχική Γερμανία και η Ιταλία διασπάστηκαν σε πολυάριθμες επαρχιακές ηγεμονίες η πριγκιπάτα. Άλλοι παράγοντες, πέρα από την έκταση του εκφεουδαρχισμού, έπαιξαν ρόλο σ' αυτές τις περιπτώσεις, αλλά οι κύριοι των υποτελών

γαιοκατόχων ασκούσαν κάποιο στοιχειώδη έλεγχο στα φέουδά τους, τον οποίο στερούνταν οι άρχοντες στις ελεύθερες (δημόσιες, μη φεουδαρχικές) γαίες τους.

Ορισμένοι ιστορικοί έχουν δώσει έναν πολύ ευρύ ορισμό της φεουδαρχίας, συμπεριλαμβάνοντας και τους όχι ιδιαίτερα τιμητικούς δεσμούς του δουλοπαροίκου με τον γαιοκτήμονα ως οικονομική φεουδαρχία. Άλλοι προτιμούν να αποφεύγουν εντελώς τον όρο, εφόσον η «φεουδαρχία» είναι μια νεότερη λέξη που δεν χρησιμοποιούνταν στη διάρκεια του Μεσαίωνα. Αυτή η σύγχυση οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, στην «ή του ύψους ή του βάθους» προσέγγιση ορισμένων ιστορικών. Αν και μερικοί άρχοντες είχαν συντάξει καταλόγους των υποτελών τους που κατείχαν φέουδα, ποτέ δεν υπήρξε φεουδαρχία ως «σύστημα». Ο όρος «φεουδαρχικές σχέσεις» φαίνεται προτιμότερος, επειδή ακόμα και η κατάληξη της λέξης «φεουδ-αρχία» συνεπάγεται περισσότερη ακαμψία απ' όση υπήρχε στην πραγματικότητα. Οι φεουδαρχικές σχέσεις αναπτύχθηκαν βαθμιαία. Γνωρίζουμε πολλά για τις φεουδαρχικές σχέσεις της ύστερης μεροβίγγειας και της καρολίγγειας περιόδου, αλλά αργότερα —μέχρι τον 11ο αιώνα και ιδίως μέχρι τον 12ο— οι πηγές είναι ελάχιστα διαφωτιστικές. Όταν αρχίζει ξανά η τήρηση αρχείων, βλέπουμε ότι στην ενδιάμεση περίοδο οι φεουδαρχικοί δεσμοί εξελίσσονταν διαρκώς σε πολλές αλλά όχι σε όλες τις περιοχές της Ευρώπης.

Εντούτοις, ενώ δεν υπήρχε η λέξη «φεουδαρχία», στα λατινικά και τις καθομιλούμενες γλώσσες υπήρχαν λέξεις για τον υποτελή (*vassus,* αργότερα *vassalus*) και το φέουδο, τα αναγκαία συστατικά του φεουδαρχικού δεσμού. Η υποτέλεια, ο προσωπικός δεσμός ενός υποτελούς με έναν άρχοντα, απέκτησε χαρακτηριστικά που τη διακρίνουν από άλλους παρόμοιους δεσμούς. Ο υποτελής, το εξαρτημένο μέρος, επιβαρυνόταν με τιμητικές υποχρεώσεις, κυρίως την παροχή στρατιωτικής υπηρεσίας, που δεν υποβίβαζαν τη θέση του στην κοινωνική ιεραρχία. Στη γλώσσα των κειμένων της εποχής, ήταν ένας «ελεύθερος άνθρωπος σε σχέση εξάρτησης». Δεν ήταν όλοι οι υποτελείς κάτοχοι φέουδων. Σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα, οι άρχοντες συνέχισαν να συντηρούν στον οίκο τους «οικόσιτους» ή «στεγασμένους» πολεμιστές. Θα ήταν ανακριβές να υποστηρίξουμε ότι εκείνοι οι άνθρωποι συνδέονταν μέσω φεουδαρχικού δεσμού με τους κυρίους τους: ζούσαν κάτω από την ίδια στέγη με αυτούς και δεν κατείχαν φέουδα. Το φέουδο ήταν ο «ιδιοκτησιακός» κρίκος που συνένωνε τον υποτελή και τον άρχοντα, ενώ οι όροι της κατοχής του ήταν πολύ διαφορετικοί από τη μη φεουδαρχική ιδιοκτησία. Οι υποτελείς που κατείχαν φέουδα όφειλαν να χρησιμοποιούν τις προσόδους τους από αυτά για να καλύπτουν τις δικές τους υποχρεώσεις που απέρρεαν από το δεσμό της υποτελείας. Δεν συντηρούνταν άμεσα από τον οίκο των αρχόντων. Ο πάπας Γρηγόριος Ζ' (1073-1085), που μεταξύ των υποτελών του συγκαταλεγόταν ο Ροβέρτος Γυισκάρδος, ο ηγεμόνας του μεγαλύτερου μέρους της νότιας Ιταλίας, ο οποίος διεκδικούσε το δικαίωμα να παραχωρήσει την Ουγγαρία και την Αγγλία στους βασιλιάδες τους ως φέουδα, θα δοκίμαζε μεγάλη έκπληξη αν άκουγε την άποψη ορισμένων ιστορικών ότι πολεμούσε για ένα αποκύημα της φαντασίας του. Μολονότι δεν υπήρξε φεουδαρχία ως σύστημα, το να αρνηθούμε την ύπαρξη της υποτελείας και της κατοχής φέουδων θα σήμαινε ότι αρνούμαστε τα γεγονότα.

Υποτέλεια

Ορισμένοι πιστεύουν πως το ρωμαϊκό σύστημα της πελατείας ήταν ο πρόδρομος του φεουδαρχικού δεσμού. Αν και σε ορισμένες περιπτώσεις πιθανόν να ισχύει κάτι τέτοιο, η πελατεία δεν ήταν καταρχήν στρατιωτική σχέση, όπως συνέβαινε με τους φεουδαρχικούς δεσμούς, αλλά κυρίως μια κατάσταση όπου ένας σαφώς κατώτερος εταίρος αναθέτει τον εαυτό του σε κάποιον ανώτερό του άρχοντα, ο οποίος του παρέχει προστασία και τον εκπροσωπεί στις συναλλαγές με τις αρχές, κυρίως με το ρωμαϊκό κράτος. Αντίθετα, η πελατεία ήταν μια από τις ρίζες της δουλοπαροικίας —ένα σύστημα, σύμφωνα με το οποίο ένας απελεύθερος εναποθέτει οικειοθελώς τον εαυτό του σε κάποιον άρχοντα, δίνοντάς του συνήθως ταυτόχρονα και τη γη του· μετά η γη επιστρέφεται στον ίδιο, με αντάλλαγμα την καταβολή χρηματικού ενοικίου, πληρωμές σε είδος και/ή παροχή εργασίας

για ορισμένα χρόνια ή, συνηθέστερα, για όλη του τη ζωή (ή και για τις επόμενες γενιές). Σύμφωνα με αυτό το διακανονισμό, το κατώτερο μέρος υποβιβάζεται κοινωνικά, αλλά τούτη η σχέση δεν αποτελεί ρίζα της φεουδαρχικής υποτέλειας.

Οι υποχρεώσεις που θα επιβάρυναν τελικά τους υποτελείς ήταν παρόμοιες μ' εκείνες των γερμανικών *comitati,* πολεμικών ομάδων. Οι ομάδες αυτές ήταν κατ' ανάγκην αριστοκρατικές. Ο Τάκιτος αναφέρει ότι οι μη ευγενικής καταγωγής νέοι μπορούσαν να ανέλθουν κοινωνικά, αρκεί να εντάσσονταν σε πολεμικές ομάδες αρχόντων και να εκτελούσαν ανδραγαθήματα. Σύμφωνα με μεταγενέστερες πηγές, αυτοί οι πολεμιστές εναπέθεταν τον εαυτό τους στους κυρίους τους. Οι γερμανικοί νομικοί κώδικες δείχνουν ότι η εγγύτητα στον βασιλιά προσέδιδε υψηλότερο κύρος, επειδή τα μέλη της πολεμικής ομάδας του μονάρχη, που ονομάζονταν «έμπιστοι» ή «νεαροί του βασιλιά» είχαν υψηλότερο *wergeld* από τους κοινούς ελεύθερους ανθρώπους.

Η λατινική λέξη *vassalus* προέρχεται από την κελτική *gwas* (νεαρός υπηρέτης). Η χρήση αυτής της λέξης υπονοεί μια σύνδεση μεταξύ των Γαλατορωμαίων τοπικών αρχόντων και της πελατείας από τη μια μεριά και της μεσαιωνικής υποτέλειας από την άλλη —με τη διαφορά ότι η υποτέλεια εξελίχθηκε σε πιο τιμητικό δεσμό. Στην αρχή οι υποτελείς ήταν ακτήμονες ακόλουθοι αρχηγών, οι οποίοι τους ανέθεταν συγκεκριμένα και ολοένα πιο τιμητικά καθήκοντα. Καθώς η τιμητική υπηρεσία ήταν η πιο ασφαλής διαδρομή για την κοινωνική άνοδο, στην Ευρώπη δυτικά του Ρήνου η υποτέλεια, από τον 5ο ως τον 8ο αιώνα, έχασε βαθμιαία το στοιχείο της υπηρετικής εξάρτησης. Εντούτοις, στη Γερμανία εξακολούθησε να δηλώνει άτομο κατώτερης κοινωνικής θέσης.

Η σύγχυση γύρω από την εξελισσόμενη κοινωνική θέση των υποτελών αντανακλά το γεγονός ότι στην υστερορωμαϊκή και τη γερμανική Ευρώπη οι σχέσεις εξάρτησης θεωρούνταν φυσιολογικές σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα. Η διάκριση εντοπίζεται στη φύση των υποχρεώσεων που επιβάρυναν το εξαρτημένο μέρος. Οι χωρικοί που ανέθεταν τον εαυτό τους και τη γη τους στον άρχοντα υποβιβάζονταν κοινωνικά. Οι υποχρεώσεις τους, ιδιαίτερα η αγγαρεία, δεν ήταν τιμητικές σύμφωνα με τα αξιολογικά πρότυπα εκείνης της εποχής. Οι άρχοντές τους τους προστάτευαν και έτσι αναβάθμιζαν τη δική τους κοινωνική θέση καθώς αυξανόταν ο αριθμός των εξαρτημένων απ' αυτούς προσώπων. Μολονότι όταν ο *gwas* έγινε *vassus* προέκυψε κάποια σύγχυση ανάμεσα στη δουλοπαροικία και την υποτέλεια, ως τον 8ο αιώνα η σύγχυση αυτή είχε πια διαλυθεί, ενώ η υποτέλεια είχε εξελιχθεί σε τιμητική σχέση μέσω της ελεύθερης «σύστασης» της τελετής με την οποία δηλώνεται η υποταγή.

Το φέουδο

Οι Μεροβίγγειοι βασιλιάδες είχαν παραχωρήσει γαίες στις εκκλησίες και ήταν επίσης υποχρεωμένοι να επιδεικνύουν γενναιοδωρία απέναντι στους κοσμικούς άρχοντες, ώστε να εξασφαλίζουν τη νομιμοφροσύνη τους. Σ' αυτό το στάδιο η Εκκλησία έπαιξε σημαντικό ρόλο στη νομιμοποίηση της φεουδαρχικής σχέσης. Σύμφωνα με το ρωμαϊκό δίκαιο, η περιουσία ήταν απόλυτο δικαίωμα: ή το είχε κανείς ή δεν το είχε. Το ευεργέτημα όμως (*beneficium*) [το οποίο αργότερα ονομάστηκε, πιο γενικά, φέουδο] ήταν κατοχή υπό όρους, καθώς ο ιδιοκτήτης του εκχωρούσε δικαιώματα πάνω σ' αυτό σε κάποιον άλλο άνθρωπο, αρκεί να εκτελούσε κάποιες υπηρεσίες. Σύμφωνα με το κανονικό δίκαιο, η Εκκλησία δεν μπορούσε να απαλλοτριώσει την περιουσία της για κανέναν λόγο, όσο σημαντικός κι αν ήταν αυτός, και έτσι εκχωρούσε την κατοχή της γης ως «ευεργέτημα», ανταποκρινόμενη στις εκκλήσεις (*preces*) του γαιολήπτη. Αυτές οι έγγειες εκχωρήσεις, που οι αποδέκτες τους ήταν άτομα κάθε κοινωνικής βαθμίδας, ονομάζονταν *precaria.* Ωστόσο, η κυριότητα παρέμενε στα χέρια της Εκκλησίας.

Κατά τον 6ο και τον 7ο αιώνα οι περισσότερες εκχωρήσεις βασιλικών γαιών ήταν δωρεές, αλλά

ιδίως από την εποχή του Καρόλου Μαρτέλου πήραν τη μορφή των *precaria*, και συχνά ο γαιολήπτης τις κατείχε εφ' όρου ζωής. Προκειμένου να καλύψει το κόστος των πολεμικών του επιχειρήσεων, ο Κάρολος Μαρτέλος άρχισε να επανακτά ορισμένες γαίες που τις είχαν παραχωρήσει οι βασιλιάδες σε εκκλησίες. Το γεγονός αυτό προκάλεσε την αντίθεση ενός οργανισμού, που την υποστήριξή του θα ήταν πολυτέλεια να χάσει μια ανερχόμενη δυναστεία. Έτσι ο Καρλομάγνος συμβιβάστηκε, επιτρέποντας στους ναούς να κατέχουν *«precaria* επί τω λόγω του βασιλέως». Αυτές οι γαίες όφειλαν στρατιωτικό φόρο στον βασιλιά, αλλά παρέμεναν ιδιοκτησία των εκκλησιών. Μέσω των *precaria* επί τω λόγω του βασιλέως το ευεργέτημα συνδέθηκε με την παροχή στρατιωτικής υπηρεσίας στον μονάρχη. Αυτή η πρακτική επεκτάθηκε και σε γαίες που δεν τις κατείχε η Εκκλησία. Το *allodium,* δηλαδή το γαιόκτημα που ο κάτοχός του είχε και την πλήρη κυριότητα, συνέχισε να είναι η κυρίαρχη μορφή γαιοκατοχής στη ρωμαϊκή νότια Ευρώπη, καθώς και σε περιοχές του Βορρά που δεν ανήκαν στο φραγκικό βασίλειο πριν από την εποχή του Καρλομάγνου.

Στις πρωτόγονες κοινωνίες, η γαιοκατοχή συνδέεται συνήθως με την ανώτερη κοινωνική θέση. Οι Φράγκοι ευγενείς, στους οποίους αντιστοιχούσε υψηλό *wergeld,* είχαν ιδιόκτητες γαίες και απέκτησαν ακόμα περισσότερες μέσω βασιλικών δωρεών. Οι υποτελείς με κατώτερη κοινωνική θέση έλπιζαν ότι οι υπηρεσίες τους θα ανταμείβονταν με εκχωρήσεις γαιών, και τον 8ο αιώνα αυτό συνέβαινε ολοένα και πιο συχνά. Αλλά ενώ οι παλαιές οικογένειες ευγενών είχαν τουλάχιστον κάποιες ιδιόκτητες γαίες, η γη δινόταν στους υποτελείς με «ανακλητό» δικαίωμα κατοχής, που η παράτασή του εξαρτιόταν από τη συνεχιζόμενη εκπλήρωση των στρατιωτικών υποχρεώσεων του υποτελούς. Από τη στιγμή που ένας υποτελής κατείχε γη, μπορούσε να συνδεθεί, μέσω επιγαμίας, με κάποιον παλαιότερο οίκο ευγενών ώστε να νομιμοποιήσει και να βελτιώσει την κοινωνική του θέση, όπως και οι πρόγονοι αυτών των ίδιων ευγενών είχαν έρθει σε επιγαμίες με τις οικογένειες Ρωμαίων συγκλητικών.

Η στρατιωτική οργάνωση της φραγκικής Ευρώπης

Ακριβώς όπως ο 8ος αιώνας στη δυτική Ευρώπη σφραγίστηκε από μια αποφασιστικής σημασίας αλλαγή στο δίκαιο της γης που επέτρεψε την ανάπτυξη του φέουδου, αντίστοιχα σημειώθηκε μια θεμελιακή μεταβολή στη φύση των πολέμων και των στρατιωτικών υποχρεώσεων. Καταρχήν, όλοι οι ελεύθεροι άνδρες εξακολουθούσαν να οφείλουν στρατιωτική υπηρεσία στον βασιλιά. Ωστόσο, η στρατιωτική υποχρέωση γινόταν όλο και πιο επαχθής. Όσο οι Γερμανοί ήταν κυρίως νομαδικός λαός, η απαίτηση παροχής στρατιωτικής υπηρεσίας στην περίοδο των εκστρατειών από όλους τους αρτιμελείς ελεύθερους άνδρες της φυλής δεν ήταν ιδιαίτερα επιβαρυντική, επειδή οι γυναίκες και οι δούλοι εκτελούσαν όλες τις γεωργικές εργασίες. Τον 8ο αιώνα όμως οι συνθήκες είχαν πια σταθεροποιηθεί σε μεγάλο βαθμό. Οι ελεύθεροι άνδρες δεν μπορούσαν πια να εγκαταλείπουν τα χωράφια τους την άνοιξη και το καλοκαίρι, την περίοδο δηλαδή των εκστρατειών, καθώς οι εποχές αυτές συνέπιπταν με τη σπορά και την ανάπτυξη των φυτών, οπότε η αγροτική εργασία ήταν πιο απαραίτητη από κάθε άλλη στιγμή.

Είδαμε ότι ο Καρλομάγνος επέβαλε κάθε τέσσερα *mansi* γης του βασιλείου του να συνενώνουν τους πόρους τους και να προσφέρουν έναν πεζικάριο στον βασιλικό στρατό, ενώ κάθε δώδεκα *mansi* έπρεπε να προσφέρουν έναν ιππέα, οπλισμένο με ασπίδα, δόρυ, ξίφος, εγχειρίδιο, τόξο και βέλη, οικοδομικά εργαλεία και προμήθειες για τρεις μήνες. Η στρατιωτική υπηρεσία σαφώς υπερέβαινε τις οικονομικές δυνατότητες των περισσότερων μεμονωμένων ελεύθερων αγροτών. Πολλοί δεν είχαν άλλη επιλογή παρά να τεθούν στην υπηρεσία κάποιου άρχοντα που θα ικανοποιούσε τις στρατιωτικές απαιτήσεις του βασιλιά για λογαριασμό τους.

Μέχρι τον 9ο αιώνα η στρατιωτική υπηρεσία των κοινών ελεύθερων ανδρών περιοριζόταν συνήθως στην υπεράσπιση της ιδιαίτερης πατρίδας τους, που κατά κανόνα συνέπιπτε με την κομητεία.

Εντούτοις, σε μια επιλεγμένη ομάδα, στους υποτελείς, παραχωρούνταν ευεργετήματα που τους εξασφάλιζαν ένα εισόδημα από ενοίκια το οποίο έπρεπε να διαθέσουν για την κάλυψη του κόστους της υπηρεσίας τους στον στρατό του βασιλιά. Αυτός ο διακανονισμός μπορούσε να εφαρμοστεί τόσο σε αμυντικούς όσο και σε επιθετικούς πολέμους και περιοριζόταν μόνο από τους όρους της συγκεκριμένης συμφωνίας μεταξύ του υποτελούς και του άρχοντα. Έτσι, οι άρχοντες εξασφάλιζαν τη στρατιωτική υπηρεσία, την οποία δεν μπορούσαν να πετύχουν αλλιώς παρά μόνο με την πρόσληψη μισθοφόρων. Οι αλλαγές στις στρατιωτικές συνήθειες των Γερμανών δεν οφείλονταν μόνο στο γεγονός ότι οι περισσότεροι απ' αυτούς μετατρέπονταν σε μόνιμους αγρότες, αλλά και σε δύο άλλες εξελίξεις: στη σύνδεση της στρατιωτικής άμυνας με τη χωροδεσποτεία και το κρατικό σύστημα διοίκησης, αλλά και στις αλλαγές της στρατιωτικής τεχνολογίας.

Τα γερμανικά στρατεύματα πάντα περιλάμβαναν πεζικό και ιππικό. Εξαιτίας του υψηλού κόστους της συντήρησης των αλόγων, οι νομαδικοί λαοί θεωρούσαν τη θητεία στο ιππικό σύμβολο περιουσίας και υψηλής κοινωνικής θέσης. Συνήθως οι υποτελείς όφειλαν υπηρεσία στο ιππικό και όχι στο πεζικό, γεγονός που συνεπαγόταν υψηλές δαπάνες για εξοπλισμό. Οι μάχες του ιππικού, που έγινε επίλεκτο σώμα, διευκολύνθηκαν σημαντικά από την εισαγωγή του αναβολέα, που η χρήση του στη Δύση επεκτείνεται από την εποχή του Καρόλου Μαρτέλου. Μολονότι ο φραγκικός στρατός είχε χρησιμοποιήσει το ιππικό πριν από τον 8ο αιώνα και κατόπιν συνέχισε να χρησιμοποιεί το πεζικό, αναντίρρητα μετά τον 8ο αιώνα η τέχνη του πολέμου έγινε πιο αριστοκρατική και συνέβαλε στην ανάπτυξη των φεουδαρχικών δεσμών.

Η χωροδεσποτεία και ο φεουδαρχικός δεσμός

Η ανάπτυξη της χωροδεσποτείας και της κατοχής βασιλικών αξιωμάτων συνδέθηκε τελικά, κατά τον 8ο και τον 9ο αιώνα, με το θεσμό της υποτελείας. Πρόκειται για έναν κατοχυρωμένο με συμβόλαιο δεσμό μεταξύ ελεύθερων προσώπων, καθένα από τα οποία έχει συγκεκριμένες και τιμητικές υποχρεώσεις έναντι του άλλου. Έτσι, η φεουδαρχική σχέση συσχετίστηκε με το σύστημα διακυβέρνησης. Ο Λουδοβίκος ο Ευσεβής εξέδωσε το 816 ένα καπιτουλάριο που απαγόρευε στον υποτελή να εγκαταλείψει τον κύριό του (πράγμα που επιτρέπει να υποθέσουμε ότι οι υποτελείς είχαν κυρίους), εκτός και αν ο κύριός του είχε επιχειρήσει να μετατρέψει την υποτέλεια σε υποδούλωση ή είχε συνωμοτήσει κατά της ζωής του υποτελούς του ή είχε διαπράξει μοιχεία με τη σύζυγό του ή του είχε επιτεθεί με γυμνωμένο ξίφος ή είχε αρνηθεί να υπερασπιστεί τον υποτελή ενώ ήταν σωματικά ικανός να το κάνει. Η γλώσσα του διατάγματος φαίνεται να εξισώνει τον υποτελή με τον ελεύθερο ακόλουθο και δεν αναφέρει τίποτα περί φέουδων. Αυτό επιβεβαιώνεται και από το Καπιτουλάριο του Μέερσεν του 847, που το εξέδωσαν από κοινού οι τρεις εγγονοί του Καρλομάγνου. Σύμφωνα με αυτό το διάταγμα, οι «άνθρωποι» του κάθε βασιλιά ήταν υποχρεωμένοι να υπηρετούν στον στρατό όταν βρίσκονταν στην επικράτεια κάποιου από τους άλλους δύο βασιλιάδες. Επίσης, το καπιτουλάριο κάνει διάκριση αφενός ανάμεσα στην υπηρεσία που οφείλει κάποιος στον άρχοντά του στο πλαίσιο αυτού του διακανονισμού και αφετέρου στην περίπτωση εισβολής εχθρικών δυνάμεων στο βασίλειο, οπότε απαιτείται η επιστράτευση του συνόλου του πληθυσμού.

Η σύνδεση με τη χωροδεσποτεία επίσης συνεπάγεται την ταύτιση της κατοχής αξιώματος με το φέουδο. Παρόλο που οι κόμητες και οι δούκες ήταν πλούσιοι τοπικοί γαιοκτήμονες, ουσιαστικά ήταν ανακλητοί, ανάλογα με τη βούληση του βασιλιά. Ο Καρλομάγνος όμως ενθάρρυνε τους ισχυρούς άνδρες του βασιλείου του να γίνονται υποτελείς του, ενισχύοντας έτσι με έναν ιδιαίτερο, διαπροσωπικό δεσμό την αφοσίωση την οποία οι κόμητες, ως βασιλικοί υπήκοοι και αξιωματούχοι, όφειλαν στον βασιλιά, την ενσάρκωση του κράτους. Επίσης ενθάρρυνε τους κόμητες να απαιτούν, αντιστοίχως, από τους προύχοντες των περιοχών τους να γίνουν δικοί τους υποτελείς. Έτσι, η υποτέλεια ήταν ένας δεσμός με δομή πυραμίδας, που διαπερνούσε από τα πάνω προς τα κάτω την

ιεραρχία των γαιοκατόχων. Καθώς ο βασιλικός έλεγχος γινόταν πιο χαλαρός, οι διακανονισμοί της υποτελείας βαθμιαία αποκτούσαν κληρονομικό χαρακτήρα, καθώς οι υποτελείς δεν είχαν δικαίωμα να εγκαταλείψουν χωρίς λόγο τους άρχοντές τους.

Την ίδια εποχή άρχισε να γίνεται κληρονομική και η θέση των κομήτων. Η πρακτική αυτή νομιμοποιήθηκε με το Καπιτουλάριο του Κερσύ του 877, με το οποίο ο Κάρολος ο Φαλακρός υποχρέωνε τους μεταγενέστερους βασιλιάδες να αναγνωρίζουν τη διαδοχή του γιου στο αξίωμα του πατέρα, αποκλείοντας ταυτόχρονα τους πλάγιους συγγενείς καθώς, όταν ο εκλιπών δεν είχε γιο, ο βασιλιάς είχε δικαίωμα να διορίσει πρόσωπα εκτός της οικογένειας του νεκρού. Το ίδιο κείμενο αναγνωρίζει το κληρονομικό δικαίωμα τόσο για τους υποτελείς του βασιλιά όσο και για τους υποτελείς των άλλων ισχυρών, μολονότι άλλες πηγές δείχνουν ότι ο θεσμός της «έμμεσης» υποτέλειας (όταν κάποιος είναι υποτελής ενός άλλου υποτελούς) έγινε κληρονομικός στη Γαλλία μόνο τον 11ο αιώνα και στη Γερμανία τον 12ο αιώνα.

Τον 9ο αιώνα είχε ήδη αρχίσει η παραχώρηση φέουδων σε κόμητες. Επίσης, η φύση του φέουδου συνεπαγόταν γενικά τη μεταβίβαση κάποιων διοικητικών αρμοδιοτήτων. Είδαμε ότι ήδη τον 7ο αιώνα, οι γαίες που δεν χαρακτηρίζονταν ευεργετήματα ή φέουδα απολάμβαναν φορολογική και δικαστική ασυλία (*immunitas*), γεγονός που εκχωρούσε στον γαιοκάτοχο το δικαίωμα να ασκεί διοικητικές αρμοδιότητες στην περιοχή του. Η εξέλιξη αυτή αποτελεί σημαντικό βήμα τόσο προς την κατεύθυνση της δημιουργίας αριστοκρατικής εξουσίας με εδαφική βάση όσο και προς τον ίδιο τον ορισμό της κοινωνικής θέσης του ευγενούς, καθώς τα μεταγενέστερα κείμενα δείχνουν ότι ένας ευγενής έπρεπε να κατέχει το *bannum* (την εξουσία να διοικεί ελεύθερα άτομα). Αυτό ισοδυναμεί με το δικαίωμα να διοικεί ο ίδιος μια περιοχή. Καθώς οι υποτελείς που κατείχαν φέουδα απολάμβαναν δικαιώματα ασυλίας σ' αυτά, αποκτούσαν άλλο ένα σημαντικό μέσο για την κοινωνική τους ανέλιξη, σε σύγκριση με την παλαιότερη έγγεια αριστοκρατία, που η ιεραρχία της δεν στηριζόταν τόσο στην κατοχή φέουδων όσο στις ιδιόκτητες ελεύθερες εκτάσεις της (αν και μπορεί ταυτόχρονα να κατείχε φέουδα και ιδιόκτητα κτήματα), καθώς και σε σύγκριση με εκείνους τους υποτελείς που δεν ήταν κάτοχοι γης.

Καθώς τα αξιώματα των κομήτων και των δουκών έγιναν κληρονομικά, οι δικαιοδοσίες που συνόδευαν τον τίτλο τους κατέληξαν να συνδέονται με τα δικαιώματα ασυλίας που απολάμβαναν στα φέουδά τους και τις ιδιόκτητες εκτάσεις τους. Στα τέλη του 9ου αιώνα πολλοί κόμητες είχαν γίνει υποτελείς του βασιλιά και γι' αντάλλαγμα λάβαιναν και έγγεια φέουδα και βασιλικά αξιώματα. Η διάκριση μεταξύ αυτών των δύο είχε ήδη αμβλυνθεί πριν από έναν τουλάχιστον αιώνα, καθώς είχε επικρατήσει το έθιμο να κληροδοτούνται η γη και το αξίωμα στην ίδια οικογένεια. Όταν συνέβη αυτό, η φεουδαρχική σχέση είχε πια προσλάβει νέα διάσταση, αφού τα εδαφικά αξιώματα στην τοπική ηγεμονία αποτελούσαν μέρος του φέουδου.

Προφανώς οι βασιλιάδες των αρχών του 9ου αιώνα προσδοκούσαν από κάθε άνδρα, είτε υποτελή είτε όχι, να υπηρετεί έναν μόνο άρχοντα. Το πρώτο καταγεγραμμένο παράδειγμα υποτελούς με περισσότερους από έναν κυρίους ανάγεται στο 895, γεγονός που σχεδόν σίγουρα σημαίνει ότι η εν λόγω πρακτική εφαρμοζόταν και παλαιότερα. Επομένως, υπήρχε σημαντική κινητικότητα στο εσωτερικό της φεουδαρχικής σχέσης, την οποία θα πρέπει να δούμε ως μία, αλλά όχι και τη μοναδική, μορφή εδαφικής διαμόρφωσης της εξουσίας. Οι λιγότερο επιφανείς, όπως οι υποτελείς με την αρχική σημασία του όρου, μπορούσαν να ανέλθουν κοινωνικά όχι μόνο υπηρετώντας κυρίους με υψηλότερη κοινωνική θέση, αλλά και αποκτώντας φέουδα από περισσότερους του ενός άρχοντες. Ακόμα και αν οι πλέον του ενός κύριοι κάποιου υποτελούς είχαν ειρηνικές σχέσεις μεταξύ τους και δεν υπήρχε έκδηλη σύγκρουση συμφερόντων, η πολλαπλή υποτέλεια υπονόμευε τον προσωπικό χαρακτήρα του θεσμού επειδή ο υποτελής δεν μπορούσε ο ίδιος να προσφέρει στρατιωτική υπηρεσία σε περισσότερους από έναν κυρίους κάθε φορά και έπρεπε να στέλνει αντικαταστάτες του. Ο γάμος ήταν άλλο ένα μέσο ανόδου, επειδή μολονότι οι γυναίκες μπορούσαν

να κληρονομήσουν φέουδα, τα διαχειρίζονταν οι σύζυγοί τους, οι οποίοι έπρεπε και να εκπληρώνουν τις υποχρεώσεις που επέβαλλε η κατοχή τους.

Η γεωγραφική διασπορά των φεουδαρχικών σχέσεων

Οι φεουδαρχικές σχέσεις αναπτύχθηκαν κυρίως στην καρδιά της Καρολίγγειας αυτοκρατορίας, μεταξύ των ποταμών Λίγηρα και Ρήνου, δηλαδή σε μια περιοχή με πολλούς και φιλοπόλεμους ευγενείς, με πολυάριθμους αγρότες και με έδαφος αρκετά εύφορο ώστε να καλύπτονται οι τεράστιες οικονομικές δαπάνες που απαιτούσε ο φεουδαρχικός δεσμός. Οι φεουδαρχικές σχέσεις ήταν ισχυρές και στις Κάτω Χώρες μέχρι τις αρχές του 12ου αιώνα, αλλά στη συνέχεια εξασθένησαν καθώς στις πόλεις αναπτύχθηκε εθιμικό δίκαιο με επαναστατικές επιπτώσεις στις σχέσεις χωροδεσποτείας και γαιοκατοχής τόσο στην ύπαιθρο όσο και στις αστικές περιοχές.

Πριν από τη νορμανδική κατάκτηση του 1066 στην Αγγλία συναντάμε τόσο την ατομική έγγεια ιδιοκτησία όσο και τη δανεισμένη γη (*laenland*). Ο όρος κάλυπτε τόσο την κατοχή γαιών από αγρότες έναντι ενοικίου όσο και τις γαίες που η εκχώρησή τους ρυθμιζόταν από συμφωνίες παρόμοιες με τη φεουδαρχική κατοχή, εφόσον και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για «ανακλητή» κατοχή. Αλλά το σύμβολο του αριστοκράτη γαιοκτήμονα (*thegn*) στη Βρετανία ήταν η ιδιοκτησία «γραπτής γης» (*bookland*), της οποίας ήταν κύριος βάσει κάποιου κατάστιχου ή επίσημου εγγράφου —κάτι ανάλογο με το *allodium* στην ηπειρωτική Ευρώπη. Η ιδιοκτησία αυτής της γης επιβάρυνε τους αριστοκράτες μόνο με την υποχρέωση της υπηρεσίας στον βασιλικό στρατό για την υπεράσπιση της χώρας κατά τη γενική επιστράτευση (*fyrd*), και επιπλέον κάθε πέντε *hide* (περίπου 2.400 στρέμματα) γης όφειλαν να προσφέρουν έναν έφιππο πολεμιστή. Προφανώς η ρύθμιση αυτή είναι ανάλογη με τις προφεουδαρχικές στρατιωτικές σχέσεις της εποχής του Καρλομάγνου. Μόνο μετά το 1066 οι Νορμανδοί εισήγαγαν φεουδαρχικούς δεσμούς στην Αγγλία, καθιστώντας την υποτέλεια και την κατοχή φέουδων αλληλεξαρτώμενες, και ταυτόχρονα ορίζοντας την αγγλοσαξονική μονάδα των πέντε *hide* ως βάση της στρατιωτικής υπηρεσίας του φεουδάρχη ιππότη.

Παρόμοια ήταν και η κατάσταση στη Γερμανία. Μέχρι τα τέλη του 11ου αιώνα οι φεουδαρχικοί δεσμοί δεν αποτελούσαν τον κανόνα. Ίσαμε τότε η Γερμανία γνώριζε τους εδαφικούς άρχοντες, αλλά ο όρος «υποτέλεια» ήταν σπάνιος και συνεπαγόταν κάποια υπηρετική εξάρτηση. Οι περισσότερες γαίες ήταν ελεύθερες (*allodia*), δηλαδή δεν επιβαρύνονταν με φεουδαρχικές υποχρεώσεις, ενώ τα αξιώματα που παραχωρούσαν οι βασιλιάδες δεν ταυτίζονταν με τα φέουδα. Στην Ιταλία οι Καρολίγγειοι εισήγαγαν τους φεουδαρχικούς δεσμούς στη Λομβαρδία, που αργότερα έγινε το νοτίως των Άλπεων ορμητήριο των αυτοκρατόρων. Αφού οι Νορμανδοί κατέκτησαν τη νότια Ιταλία και τη Σικελία στα τέλη του 11ου αιώνα, εισήγαγαν μια επιφανειακή φεουδαρχία. Επίσης συναντάμε φεουδαρχικούς δεσμούς στην Ισπανία και τη νοτιοδυτική Γαλλία, αλλά η ομοιότητα με το φεουδαρχισμό του Λίγηρα-Ρήνου βρίσκεται περισσότερο στην ορολογία παρά στους θεσμούς.

Έτσι, στην περίοδο του Καρλομάγνου διαμορφώνεται ένας μηχανισμός διακυβέρνησης σε τοπικό επίπεδο, ο οποίος στη θεωρία ελέγχεται από έναν πανίσχυρο βασιλιά και την αυλή του. Προκειμένου όμως να εφαρμοστεί μια τέτοια δομή στην πράξη, οι Καρολίγγειοι ηγέτες έπρεπε να στηριχτούν σε μια ταχέως ανερχόμενη αριστοκρατία, που ήταν δεμένη με τους βασιλιάδες μέσω της κατοχής αξιωμάτων και γης. Ιδίως στην περιοχή μεταξύ των ποταμών Λίγηρα και Ρήνου, όπου η δύναμη τόσο των βασιλιάδων όσο και των αρχόντων ήταν μεγαλύτερη, ο δεσμός μεταξύ του μονάρχη και των ισχυρότερων υπηκόων του πήρε τη μορφή φεουδαρχικής σχέσης, η οποία μέχρι τον 9ο αιώνα συνέδεε τη διακυβέρνηση, τη στρατιωτική υπηρεσία και τη γαιοκατοχή. Εκμεταλλευόμενοι τη σύγχυση που προκάλεσαν οι εισβολές του 9ου αιώνα, οι τοπικοί άρχοντες στη

Γαλλία και τις Κάτω Χώρες ενίσχυσαν τη δύναμή τους αναλαμβάνοντας οι ίδιοι την άμυνα των περιοχών τους. Από τα τέλη του 9ου αιώνα ως τις αρχές του 11ου, οι τοπικοί άρχοντες διαφέντευαν αυτές τις περιοχές, ενώ η άμεση παρέμβαση του βασιλιά ήταν περιορισμένη. Η εξουσία του βασιλιά ήταν πιο ισχυρή στην Αγγλία και στη Γερμανία και, τουλάχιστον στην περίπτωση της Αγγλίας, παρέμεινε ισχυρή σε όλη τη διάρκεια της μεσαιωνικής περιόδου.

Οι πολιτικές δομές της πρώιμης μεσαιωνικής Ευρώπης στηρίζονται σε μια οικονομία που βασίζεται ολοένα και περισσότερο στη γαιοκατοχή, παράλληλα όμως αναπτύσσεται και ένα εμπορικό στοιχείο, του οποίου δεν πρέπει να υποτιμήσουμε τη σημασία. Αφού ανιχνεύσαμε την καθιέρωση των σχέσεων κυριαρχίας και ελέγχου, μπορούμε τώρα να στραφούμε στις οικονομικές μεταβολές, που η επιτάχυνσή τους υπονόμευσε τελικά αυτές τις σχέσεις.

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Marc Bloch, *Feudal Society, 2* τόμοι, Σικάγο, University of Chicago Press, 1961, [ελλ. μτφρ. *Η φεουδαλική κοινωνία,* Αθήνα, Κάλβος, 1987].

Jacques Boussard, *The Civilization of Charlemagne,* Νέα Υόρκη, McGraw-Hill, 1968.

Philippe Contamine, *War in the Middle Ages,* μτφρ. Philip Jones, Οξφόρδη, Basil Blackwell, 1984.

Caecilia Davis-Weyer, (επιμ.), *Early Medieval Art 300-1150: Sources and Documents,* Toronto, University of Toronto Press, 1986.

Heinrich Fichtenau, *The Carolingian Empire,* μτφρ. Peter Munz, Οξφόρδη, Basil Blackwell, 1957.

F. L. Ganshof, *Feudalism,* Νέα Υόρκη, Harper and Row, ^{3}1964.

—*Frankish Institutions Under Charlemagne,* Providence R. I., Brown University Press, 1968.

Peter Godman, *Poets and Emperors: Frankish Politics and Carolingian Poetry,* Οξφόρδη, Clarendon Press, 1987.

Gwyn Jones, *A History of the Vikings,* Νέα Υόρκη, Oxford University Pres, ^{2}1973.

Rosamond McKitterick, *The Frankish Kingdoms under the Carolingians,* Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Longman, 1983.

—*The Carolingians and the Written World,* Cambridge, Cambridge University Press, 1989.

Thomas F. X. Noble, *The Republic of St Peter: The Birth of the Papal State, 680-825,* Φιλαδέλφεια, University of Pennsylvania Press, 1984.

Pierre Riche, *Daily Life in the World of Charlemagne,* μτφρ. Jo Ann McNamara, Φιλαδέλφεια, University of Pennsylvania Press, 1978.

Frank Stenton, *Anglo-Saxon England*, Οξφόρδη, Oxford University Press, ^{3}1971.

Joseph R. Strayer, *Feudalism,* Princeton, D. Van Nostrand, 1985.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ς'
ΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΗ ΓΗ

Η villa και το χωριό κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα

Η οικονομία της Ευρώπης του πρώιμου Μεσαίωνα ήταν προπαντός αγροτική. Ακόμα και μετά την εντυπωσιακή ανάπτυξη των πόλεων και του εμπορίου, που σημειώθηκε κατά τη μέση περίοδο του Μεσαίωνα, τα πολιτικά προνόμια και, σε μεγάλο βαθμό, οι κοινωνικές αξίες εξακολουθούσαν να συνδέονται με την κατοχή γης.

Από το 400 περίπου μέχρι τις αρχές του 9ου αιώνα ο καιρός ήταν κυρίως ψυχρός και υγρός, ενώ αργότερα ακολούθησε μια περίοδος υψηλότερων θερμοκρασιών. Η ψύχρανση επανεμφανίστηκε γύρω στο 1150, ενώ αισθητή επιδείνωση παρουσιάστηκε στα τέλη του 13ου αιώνα. Στους ενδιάμεσους αιώνες, χάρη στη βελτίωση των κλιματικών συνθηκών, σημειώθηκε μεγάλη δημογραφική αύξηση και οικονομική ανάπτυξη.

Στη διάρκεια της υστερορωμαϊκής περιόδου η στάθμη της θάλασσας ανέβηκε, και στα τέλη του 4ου αιώνα και στη διάρκεια του 5ου οι παράκτιες περιοχές στη Βρετανία και τις Κάτω Χώρες πλημμύριζαν από τα νερά της θάλασσας. Κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα σημειώθηκαν πολλές σιτοδείες τοπικής κλίμακας. Το 543 ενέσκηψε πανώλη, προφανώς παρόμοια με την επιδημία του 14ου αιώνα για την οποία διαθέτουμε περισσότερα στοιχεία, ενώ στη διάρκεια του 7ου αιώνα η πανώλη είχε πάρει ενδημικό χαρακτήρα. Μολονότι οι Γερμανοί βαθμιαία αποκτούσαν μόνιμο τόπο εγκατάστασης, γεγονός που συνήθως ευνοεί την αύξηση του πληθυσμού, οι ανασκαφές σε θέσεις μεσαιωνικών χωριών και πόλεων, καθώς και τα τοπωνύμια δείχνουν ότι η δημογραφική μείωση συνεχίστηκε μέχρι τις αρχές του 7ου αιώνα. Στα μέσα του 8ου αιώνα παρατηρείται κάποια αύξηση, αλλά από τη δεκαετία του 790 ακολουθούν μεγάλης κλίμακας λιμοί και δημογραφική κάμψη.

Οι ιστορικοί διακρίνουν τρεις τύπους αγροτικών οικισμών κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα. Τα τετραγωνισμένα και κανονικού σχήματος αγροτεμάχια των Ρωμαίων, με τη συγκέντρωση και την κεντρική χωροθέτηση των αγροτικών κτισμάτων, παρέμειναν χαρακτηριστικά της μεσογειακής λεκάνης. Η ανατολικά του Ρήνου Γερμανία δέχτηκε ελάχιστες επιδράσεις από τους Ρωμαίους. Εκεί, όπως και στην Αγγλία, τα αγροτεμάχια ήταν συνήθως επιμήκη. Στην υπόλοιπη Ευρώπη, ανάμεσα στον Ρήνο, τις Άλπεις και τα Πυρηναία, οι ρωμαϊκές επιδράσεις ήταν ποικίλης έντασης. Το κορύφωμα της ρωμαϊκής επίδρασης στο αγροτικό τοπίο της Γαλατίας παρατηρείται στα τέλη του 2ου αιώνα, όταν το μεγαλύτερο μέρος του αγροτικού πληθυσμού της βόρειας Ευρώπης φαίνεται ότι κατοικούσε σε μεγάλες ιδιοκτησίες ρωμαϊκού τύπου, τις επαύλεις [*villae*]. Έκτοτε η οργάνωση σε επαύλεις και η επαρχιακή διοίκηση φθίνουν ταυτόχρονα. Ακόμα και στις επαύλεις, η διασπορά των εγκαταστάσεων ήταν πιο συχνή στον Βορρά απ' ό,τι στη Μεσόγειο. Ήδη στα τέλη του 3ου αιώνα οι μεγάλες επαύλεις που βρίσκονταν σε κορυφές λόφων εγκαταλείπονται και προτιμούνται οι πεδινές περιοχές, ιδίως εκείνες που γειτνίαζαν με κάποιον υδάτινο δρόμο ή με χωριό, που συχνά ήταν θέσεις προϊστορικών κελτικών οικισμών. Το 700 στον Βορρά δεν είχαν απομείνει παρά μόνο ίχνη της ρωμαϊκής οργάνωσης σε επαύλεις.

Φαίνεται πώς μέχρι τον 8ο αιώνα οι Γερμανοί απέφευγαν τα βαριά αργιλώδη εδάφη των κοιλάδων. Μολονότι διατηρούνται ίχνη των τετραγωνισμένων ρωμαϊκών αγροτεμαχίων (ενώ αργότερα τα μικρότερα αγροτεμάχια κυριαρχούν στο μεγαλύτερο μέρος της γερμανικής Ευρώπης) δεν υπάρχουν ενδείξεις για μια τυπικά «γερμανική» μορφή αγροτεμαχίων. Σε καμία περίπτωση οι Γερμανοί δεν εκδιώκουν τους Ρωμαίους, ούτε μεταβάλλουν τη δομή των χωραφιών στα χωριά τους. Οι αρχαιολογικές έρευνες αποκάλυψαν τετραγωνισμένα αγροτεμάχια που χρησιμοποιούσαν οι

εναπομείναντες κελτικοί ή ρωμαϊκοί πληθυσμοί κοντά στα ορθογώνια αγροτεμάχια που προτιμούσαν οι Γερμανοί. Είδαμε ότι δεν υπήρξε κάποια τοπογραφική συνέχεια ανάμεσα στα περισσότερα ρωμαϊκά *latifundia* και τα μεσαιωνικά φέουδα. Έτσι, οι περισσότερες γερμανικές φυλές που μετακινήθηκαν σε περιοχές με πυκνό δίκτυο ρωμαϊκών οικισμών συνέχισαν τις μετακινήσεις τους για μία η δύο τουλάχιστον γενιές προτού αποκτήσουν μόνιμο τόπο εγκατάστασης.

Στις περιοχές που εποικίστηκαν κατά τη διάρκεια των μεταναστεύσεων και όπου κυριαρχούσε κάποιος άρχοντας, τελικά αναπτύχθηκαν πιο οργανωμένοι οικισμοί. Η κατοικία του άρχοντα βρισκόταν στην καλύτερη γη και την περιέβαλλαν οι αγροικίες των εξαρτημένων απ' αυτόν αγροτών. Η αγροτική εξάπλωση στη βόρεια Γαλατία τον 7ο αιώνα και στις αρχές του 8ου οδήγησε στην ίδρυση πολλών τέτοιων οικισμών. Οι περισσότερες κοινότητες είχαν μερικές βασικές καλλιεργήσιμες εκτάσεις ή αγρούς, όπου εφαρμοζόταν το σύστημα των εναλλασσόμενων καλλιεργειών. Οι αγρότες είχαν κλήρο σε κάθε αγρό, ώστε κανείς να μη στερείται τα αναγκαία για την επιβίωσή του όταν ένας αγρός παρέμενε σε αγρανάπαυση. Είναι μάλλον απίθανο να υπήρχαν «ανοιχτοί αγροί» (*open fields,* ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της γεωργίας του Βορρά κατά τη μέση περίοδο του Μεσαίωνα) πριν από τον 11ο αιώνα. Τα αυλάκια που άνοιγε το άροτρο χρησίμευαν συγχρόνως ως όρια και ως μονοπάτια στις διάσπαρτες λωρίδες γης, ενώ οι φράχτες επίσης διαχώριζαν τους όμορους αγρούς. Συνήθως οι οικισμοί είχαν ακανόνιστη κάτοψη και διαιρούνταν σε *mansi* κυμαινόμενης έκτασης. Το *mansus* ήταν μικρότερο από το αγγλικό *hide,* που αποτέλεσε μονάδα υπολογισμού του φόρου. Ωστόσο, με εξαίρεση τις πρόσφατα εκχερσωμένες περιοχές, οι γαιοκτησίες των αρχόντων είχαν σύνθετη διάρθρωση, καθώς προέρχονταν από δωρεές και από τις προσαρτήσεις γαιών πρώην ελεύθερων αγροτών που τώρα «εναπέθεταν» τον εαυτό τους και τη γη τους σε κάποιον άρχοντα με αντάλλαγμα την εκ μέρους του παροχή προστασίας.

Σε ορισμένα γερμανικά χωριά εφαρμοζόταν το σύστημα καλλιέργειας των τριών αγρών, δηλαδή κάθε χρόνο σπέρνονταν δύο αγροί ενώ ένας τρίτος έμενε σε αγρανάπαυση. Ωστόσο, στις περισσότερες περιπτώσεις, ακόμα και στον απώτατο Βορρά, ίσχυε η αναλογία ένα προς ένα. Πολλά έχουν ειπωθεί για τα υποτιθέμενα πλεονεκτήματα του τριπλού τύπου αμειψισποράς έναντι του διπλού. Το γεγονός ότι η ανοιξιάτικη σπορά κάλυπτε μεγαλύτερη έκταση απ' ό,τι η φθινοπωρινή σημαίνει ότι δεν μπορούσε να εφαρμοστεί μηχανιστικά η ετήσια εναλλαγή της ίδιας καλλιεργούμενης επιφάνειας. Κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα παρατηρούνται συνεχείς μεταβολές στη διάρθρωση των καλλιεργήσιμων εδαφών του χωριού, καθώς οι αγρότες προσάρμοζαν τις καλλιέργειές τους στις αλλαγές του κλίματος, τους διαθέσιμους πόρους και τις αγορές. Αργότερα, κατά τον 10ο και ιδίως κατά τον 11ο αιώνα, η αυξανόμενη ισχύς των αρχόντων επέτρεψε την επικράτηση του μεγάλου «πυρηνικού» χωριού, με τους ομοιόμορφους αγρούς, που αποτέλεσε τον κυρίαρχο τύπο οικισμού στην καρδιά της βόρειας Ευρώπης.

Στους πρώιμους γερμανικούς οικισμούς συναντάμε αρκετούς τύπους κατοικιών. Οι υπερυψωμένες καλύβες που στηρίζονταν σε πασσάλους χρησιμοποιούνταν κυρίως ως αποθήκες σιτηρών. Μέχρι το 1000 περίπου, αλλά όχι αργότερα, ήταν διαδεδομένη η ημιυπόγεια καλύβα με δάπεδο σκαμμένο κάτω από το έδαφος για ζεστασιά, και με κεκλιμένη οροφή που δεν άγγιζε το έδαφος. Στις καλύβες αυτού του τύπου έχουν βρεθεί αδράχτια, γεγονός που σημαίνει ότι χρησιμοποιούνταν ως υφαντουργικά εργαστήρια (*gynaecea*) από τις γυναίκες του χωριού. Η χαμηλή τους θερμοκρασία πιθανόν να ευνοούσε τη χρήση τους για τυροκομεία. Στη σλαβική Ευρώπη, αλλά όχι στη δυτική, ορισμένες ημιυπόγειες καλύβες είχαν εστίες, πράγμα που σημαίνει ότι χρησιμοποιούνταν ως ενδιαιτήματα.

Οι πιο εύποροι αγρότες και οι άρχοντες του χωριού συνήθως κατοικούσαν σε κατοικίες ορθογωνικής κάτοψης με ένα δωμάτιο, συχνά με πλάτος 4 ως 7 μέτρα και τριπλάσιο ως τετραπλάσιο μήκος. Σ' αύτη την πρώιμη περίοδο, η «κατοικία-στάβλος», που στέγαζε ανθρώπους

και ζώα αδιακρίτως, εμφανίζεται μόνο κατά μήκος της ακτής της Βόρειας Θάλασσας. Στο εσωτερικό της τα ζώα σταβλίζονταν σε ξεχωριστά διαμερίσματα, ενώ τα ενδιαιτήματα των ανθρώπων ήταν μικρότερα. Ο σκελετός αποτελούνταν από ξύλινα υποστυλώματα με θεμέλια, ενώ στα μεγαλύτερα κτίσματα συναντάμε δύο σειρές υποστυλωμάτων που σχημάτιζαν μια εσωτερική στοά. Τα υποστυλώματα στερεώνονταν με δοκάρια σε μια κεντρική οριζόντια δοκό που διέτρεχε όλο το μήκος του οικοδομήματος. Η εσωτερική εστία ήταν γνωστή αλλά σπάνια.

Στα τέλη του 12ου αιώνα, εκτός από την κατοικία του άρχοντα, και οι μεγαλύτερες αγροικίες ήταν επίσης χτισμένες από ξύλο ή άψητα τούβλα, ενώ οι στέγες τους ήταν από ψάθα η άχυρο. Οι χωροδεσποτικές επαύλεις, που περιβάλλονταν από βοηθητικά κτίσματα, ήταν σπάνιες μέχρι τον 11ο αιώνα· φαίνεται ότι οι πληρωμές σε είδος προς τον άρχοντα της γαιοκτησίας φυλάσσονταν σε αχυρώνες και ύστερα μεταφέρονταν σε μια κεντρική αποθήκη.

Η οικονομική διάσταση της αγροτικής παραγωγής

Οι αρχαιολογικές και τοπωνυμικές ενδείξεις έχουν εμπλουτίσει τις γνώσεις μας για την πρώιμη μεσαιωνική γεωργία, αλλά και πάλι λίγα πράγματα γνωρίζουμε γι' αυτήν πριν από την εποχή του Καρλομάγνου, οπότε συντελέστηκε θεαματική πρόοδος στην τήρηση αρχείων. Αν και η γεωργία των περισσότερων γερμανικών φυλών ήταν λιγότερο καθυστερημένη απ' ό,τι πιστεύαμε κάποτε, ωστόσο παρέμενε πρωτόγονη. Στην οικονομία των περισσότερων φυλών το ποιμενικό στοιχείο ήταν ακόμα ισχυρό. Γύρω από την αγροικία εκτρέφονταν κοτόπουλα. Τα άφθονα δάση παρείχαν βελανίδια για τη βοσκή των χοίρων, ενώ τα βοοειδή θεωρούνταν τόσο πολύτιμα που πολλές χρηματικές αξίες εκφράζονταν σε κεφάλια ζώων. Επίσης εκτρέφονταν και μικρότερα ζώα, ιδίως κατσίκες για το γάλα τους και πρόβατα για το μαλλί τους. Η βιοτεχνία ήταν υποτυπώδης. Η χειροτεχνική εργασία στον πρώιμο Μεσαίωνα ήταν αρμοδιότητα κυρίως των γυναικών, των παιδιών και των ατόμων που θεωρούνταν ανίκανα για βαριές αγροτικές δουλειές, γεγονός που παρεμπόδιζε την εξειδίκευση της παραγωγής και τις ανταλλαγές. Ελάχιστοι εργάτες μπορούσαν να αποσπαστούν από τα χωράφια για να απασχοληθούν ως τεχνίτες. Μάλιστα, σε μια επιστολή του ο πάπας Πελάγιος Α' (555-560) επισημαίνει ότι δεν πρέπει να απασχολούνται αρτιμελείς άνδρες σε εργαστήρια.

Είδαμε ότι τα τροχήλατα άροτρα με το σιδερένιο υνί ήταν γνωστά από την προϊστορική περίοδο, όπως και η ζεύξη αλόγων και βοδιών, αλλά δεν υπάρχουν αρκετές ενδείξεις για εκτεταμένη χρήση τους πριν από τον 8ο αιώνα. Αντίθετα, πιο διαδεδομένο ήταν το επιφανειακό όργωμα με ελαφρύ άροτρο. Τα άροτρα δίχως τροχούς ήταν πολύ ελαφριά, και επομένως ήταν δύσκολο να ανοίξουν ένα αυλάκι αρκετά βαθύ που θα προφύλασσε το σπόρο από τα πουλιά, τον άνεμο και τη διάβρωση του εδάφους από το νερό. Στην καλύτερη περίπτωση, η απόδοση των χωραφιών σε σχέση με το σπόρο υπολογίζεται σε 2 ή 3 προς 1 στη γερμανική Ευρώπη, ενώ συχνά ήταν χαμηλότερη. Έτσι, ένας προνοητικός καλλιεργητής σε μια περιοχή με άγονο έδαφος έπρεπε να κρατά τη μισή του σοδειά ώστε να τη χρησιμοποιήσει για σπόρο την επόμενη χρονιά. Επομένως, δεν είναι παράδοξο που στις πηγές του πρώιμου Μεσαίωνα αναφέρονται πολυάριθμες σιτοδείες, ενώ —αν λάβουμε υπόψη τα λιγοστά σωζόμενα τεκμήρια— η πραγματικότητα αναμφίβολα ήταν πολύ χειρότερη. Ορισμένοι τάφοι της μεροβίγγειας περιόδου δείχνουν ότι οι άνθρωποι τρέφονταν με χόρτα. Σε ορισμένους βίους αγίων επισημαίνεται, μεταξύ των θαυμάτων τους, το γεγονός ότι ενόσω ζούσε ο άγιος δεν είχε πλήξει λιμός τον τόπο του. Φαίνεται ότι ο μεγάλος αριθμός και η έκταση των σιτοδειών του 8ου και του 9ου αιώνα οφείλονταν στην επιδείνωση του κλίματος.

Λόγω της φτωχής απόδοσης των καλλιεργούμενων εδαφών, απαιτούνταν τουλάχιστον 30 ακρ (120 στρέμματα περίπου) γης για την άνετη διαβίωση μιας τετραμελούς οικογένειας στη Γαλατία της μεροβίγγειας περιόδου, αν και, με τη βελτίωση της τεχνολογίας, η έκταση αυτή άρχισε να ελαττώνεται. Κατά κανόνα, τα πυκνοκατοικημένα χωριά αναπτύσσονταν σε εύφορες περιοχές, αλλά

οι οικισμοί αυτοί περιβάλλονταν από εκτεταμένες δασικές και χέρσες εκτάσεις. Στα περισσότερα χωριουδάκια οι αγροτικοί κλήροι ήταν διάσπαρτοι· συνήθως τα χωράφια βρίσκονταν γύρω από την αγροικία, αν και μερικές φορές υπήρχε ένα κεντρικό βοσκοτόπι. Η ίδρυση εκκλησιαστικών ενοριών και η εμφάνιση συχνά οχυρωμένων περίκλειστων ιδιοκτησιών των αρχόντων του χωριού έτεινε να ενισχύει τη διοικητική λειτουργία αυτών των μικρών οικισμών και τελικά οδήγησε στο πυρηνικό χωριό.

Οι Γερμανοί καλλιεργούσαν βρόμη —που οι Ρωμαίοι τη θεωρούσαν αγριόχορτο— η οποία ευδοκιμεί σε εδάφη οριακής παραγωγικότητας. Ίσως το αγριοσίταρο (σίτος η σπέλτα) να ήταν το πιο διαδεδομένο δημητριακό. Η ανοιξιάτικη σπορά, δηλαδή κριθάρι, αγριοσίταρο και βρόμη, που όλα τους είχαν χαμηλή απόδοση αλλά ευδοκιμούσαν σε φτωχικά εδάφη, κάλυπτε πολύ μεγαλύτερη έκταση απ' ό,τι η χειμερινή. Τα χειμερινά σιτηρά ήταν το σιτάρι και η σίκαλη, που απαιτούσαν καλύτερες συνθήκες για την ανάπτυξή τους. Καθώς η χειμερινή σπορά ήταν μικρότερης κλίμακας από την ανοιξιάτικη, αυτά τα σπαρτά ήταν είδη πολυτελείας, ιδίως το σιτάρι, που συχνά κατέληγε στους γαιοκτήμονες ως ενοίκιο. Από τον 10ο αιώνα πληθαίνουν οι ενδείξεις για την καλλιέργεια σίκαλης στη βόρεια Ευρώπη καθώς, με την άνοδο της θερμοκρασίας και την αύξηση του πληθυσμού, η φθινοπωρινή σπορά απέκτησε βαρύνουσα σημασία. Η σίκαλη είναι ανθεκτικό σιτηρό με ικανοποιητική απόδοση, αλλά είναι ευπρόσβλητη από την ασθένεια εργότιο, που είχε γίνει ενδημική.

Ο Τάκιτος ισχυρίζεται ότι οι σύγχρονοί του Γερμανοί καλλιεργούσαν μόνο δημητριακά και όχι οπωροφόρα δέντρα ή λαχανικά. Τα αγροτικά κατάστιχα του πρώιμου Μεσαίωνα δείχνουν ότι αυτή η εκτίμηση, αν και υπερβολική, ήταν κατά βάσιν ακριβής. Καθώς τα δίκτυα διανομής ήταν υποτυπώδη, η ταχεία αλλοίωση των φρούτων και των λαχανικών σήμαινε ότι τα προϊόντα αυτά μπορούσαν να καταναλωθούν μόνο από το νοικοκυριό των ίδιων των καλλιεργητών ή να διατεθούν σε τοπικές αγορές, όπου όλοι πουλούσαν τα ίδια προϊόντα και, επομένως, η ζήτηση ήταν περιορισμένη. Η καλλιέργεια δημητριακών, που απαιτεί εντατική εργασία, δεν μπορούσε να αποφέρει κέρδη στα μικρά αγροκτήματα. Την προτιμούσαν όμως τόσο οι άρχοντες, επειδή τα σιτηρά ήταν εύκολα και σχετικά ανθεκτικά στη μεταφορά, όσο και οι καλλιεργητές με μεγάλες ιδιοκτησίες, λόγω της προσαρμοστικότητάς της.

Η «μονοκαλλιέργεια σιτηρών» του Μεσαίωνα οδήγησε τελικά στην εξάντληση του εδάφους. Το πρόβλημα αυτό δεν είχε εμφανιστεί νωρίτερα, επειδή πριν από τον 11ο αιώνα οι τεχνικές της σποράς ήταν πολύ επιφανειακές. Τούτο επίσης σημαίνει ότι η διατροφή της πλειονότητας του πληθυσμού ήταν βασισμένη στους υδατάνθρακες, με τη μορφή χυλού και ψωμιού, αν και ορισμένα ταφικά ευρήματα δείχνουν ότι οι γραπτές πηγές διογκώνουν την έκταση αυτού του φαινομένου. Η προμήθεια υγρών ήταν επίσης προβληματική. Τα ποτάμια ήταν μολυσμένα, ενώ το γάλα μπορούσε να διατηρηθεί μόνο ως τυρί, που όμως και αυτό αλλοιώνεται εύκολα, εκτός και αν συντηρηθεί σε χαμηλή θερμοκρασία. Έτσι, οι περισσότεροι άνθρωποι επιδείνωναν τη χρόνια ασιτία τους καταναλώνοντας μεγάλες ποσότητες φτηνών οινοπνευματωδών, κυρίως με τη μορφή μπίρας ή υδρόμελου για τις κατώτερες τάξεις, και κρασιού για τους πλούσιους και τον κλήρο.

Η ανάπτυξη της οικονομίας μετά το 700

Η αυξανόμενη ισχύς των λαϊκών και ιδίως των εκκλησιαστικών αρχόντων οδήγησε σε ένα πιο αυστηρά ελεγχόμενο σύστημα οργάνωσης της αγροτικής παραγωγής, βασισμένο στις μεγάλες ιδιοκτησίες. Ο έλεγχος αυτός ήταν πιο συστηματικός στις περιοχές μεταξύ Λίγηρα και Ρήνου, και μετά τον 7ο αιώνα έγινε πιο ασφυκτικός. Ήδη τον 7ο αιώνα, και ιδιαίτερα τον 8ο, υπάρχουν σαφείς ενδείξεις δημογραφικής αύξησης. Πολλά εδάφη, που μετά τις εισβολές είχαν μετατραπεί σε δάση, εκχερσώθηκαν ξανά. Όπου είναι δυνατές οι συγκρίσεις, παρατηρούμε ότι οι γαιοκτησίες της

καρολίγγειας περιόδου είναι πολύ μεγαλύτερες από τα παλαιότερα μεροβίγγεια γαιοκτήματα της ίδιας περιοχής. Μολονότι δεν υπάρχει λόγος να υποθέσουμε ότι οι περισσότεροι κοσμικοί άρχοντες έγιναν ικανοί διαχειριστές γαιοκτησιών, πολλοί απ' αυτούς προσπάθησαν να συγκροτήσουν ενιαίες ιδιοκτησίες. Καθώς οι Εκκλησίες διεύρυναν τις δραστηριότητές τους, και κυρίως καθώς οι μοναχοί κυκλοφορούσαν σε όλη την ενδοχώρα της Γαλατίας εκχριστιανίζοντας τον πληθυσμό, αυξάνονταν τα καλλιεργούμενα εδάφη.

Προφανώς για να ικανοποιήσουν τον Καρλομάγνο, που επιθυμούσε να συγκεντρώσει ακριβείς πληροφορίες γύρω από τη στρατιωτική υπηρεσία που του όφειλαν οι υπήκοοί του, τα μεγάλα μοναστήρια της κεντρικής Γαλατίας συνέτασσαν εκθέσεις, τα λεγόμενα πολύπτυχα, όπου καταγράφονταν οι γαίες και οι υποχρεώσεις των ενοικιαστών τους. Τα παλαιότερα σωζόμενα τεκμήρια αυτού του είδους ανάγονται στις αρχές και τα μέσα του 9ου αιώνα. Οι μοναστηριακές γαίες ήταν πυκνοκατοικημένοι θύλακες, όπου η πυκνότητα του πληθυσμού κυμαινόταν από 20 ως 35 κατοίκους ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο. Εντούτοις, οι περιοχές εντατικής καλλιέργειας χωρίζονταν από μεγάλες δασικές ή ελώδεις εκτάσεις, ενώ η επικοινωνία ήταν δυσχερής. Επομένως, οι εκτιμήσεις για το μέγεθος του πληθυσμού με βάση τις ιδιοκτησίες των μοναστηριών δεν μπορούν να θεωρηθούν αντιπροσωπευτικές για τη βόρεια Ευρώπη. Ωστόσο, ήδη το 900 ορισμένες περιοχές της μεσογειακής λεκάνης ήταν τόσο πυκνοκατοικημένες που δύσκολα ο πληθυσμός μπορούσε να επιβιώσει στηριζόμενος στην υπάρχουσα αγροτική τεχνολογία.

Η αγροτική κοινωνία

Η αγροτική κοινωνία στην Ευρώπη των φυλών διακρίνεται για τη μεγάλη της κινητικότητα. Ο Σάλιος νόμος παραχωρούσε στην οργάνωση του χωριού το δικαίωμα να απελαύνει οποιονδήποτε νεοφερμένο θεωρούσε ανεπιθύμητο. Το έθιμο αυτό φανερώνει και τη σημαντική κινητικότητα των ατόμων και την ισχυρή οργάνωση των χωριών κατά τον 6ο αιώνα. Ως προς την κινητικότητα, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη τόσο την κατακόρυφη, δηλαδή την αλλαγή στην κοινωνική θέση, όσο και την οριζόντια, που αφορά την αλλαγή στον τόπο κατοικίας. Με εξαίρεση τους δούλους που αποκτούσαν γη, η κατακόρυφη κινητικότητα στους αγρότες ήταν κυρίως καθοδική επειδή, σύμφωνα με τους περισσότερους γερμανικούς νομικούς κώδικες, τα παιδιά που οι γονείς τους είχαν διαφορετική κοινωνική προέλευση έπαιρναν τη θέση του κοινωνικά κατώτερου γονιού. Τα ελεύθερα άτομα που δεν μπορούσαν να προστατεύσουν τον εαυτό τους συχνά «εναπέθεταν» οικειοθελώς τον εαυτό τους σε κάποιον άρχοντα και γίνονταν δουλοπάροικοι με αντάλλαγμα την προστασία που τους παρείχε ο κύριός τους.

Οι καλλιέργειες κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα απαιτούσαν εντατική εργασία και για να αποφέρουν κέρδος χρειαζόταν πολυάριθμη εργατική δύναμη. Μετά τις γερμανικές μεταναστεύσεις, η γη έμεινε ακαλλιέργητη. Οι άρχοντες του πρώιμου Μεσαίωνα είχαν μεγαλύτερη ανάγκη από εργάτες γης για τη σπορά και τη συγκέντρωση των αγροτικών προϊόντων που θα γέμιζαν τις αποθήκες του άρχοντα παρά από χρήματα ή και πληρωμές σε είδος το οποίο θα μπορούσε να διατεθεί στην αγορά. Ενώ οι Ρωμαίοι «έδεναν» τους κολωνούς με τη γη ώστε να τους έχουν υπό έλεγχο για φορολογικούς σκοπούς, οι Γερμανοί χωροδεσπότες μετέτρεπαν τους ελεύθερους ενοικιαστές σε δουλοπαροίκους επειδή χρειάζονταν την εργατική τους δύναμη.

Οι μεταναστεύσεις επίσης επέφεραν κάποια αναβίωση της δουλείας σε ολόκληρη την Ευρώπη. Οι δούλοι ήταν ένα σημαντικό αγαθό στο πρώιμο μεσαιωνικό εμπόριο, αλλά καθώς από τον 7ο αιώνα εκχερσώνονταν νέα εδάφη, οι Γερμανοί, που είχαν χρόνια ανάγκη από εργατική δύναμη, κρατούσαν πολλούς δούλους ως λάφυρα κατακτήσεων αντί να τους πουλούν. Οι περισσότεροι δούλοι εργάζονταν στη γη άμεσης εκμετάλλευσης του άρχοντα, που η έκτασή της ήταν περίπου το ένα τέταρτο ως ένα τρίτο της γαιοκτησίας την οποία εκμεταλλευόταν προσωπικά ο άρχοντας. Ορισμένοι

όμως ήταν «οικόσιτοι δούλοι», κάτι αντίστοιχο, στην πραγματικότητα, με τους δουλοπαροίκους που διέθεταν κλήρο. Ορισμένα έγγραφα κάνουν διάκριση μεταξύ ελεύθερων και δουλοπαρικικών γαιοκτησιών (*mansi*). Οι ελεύθερες γαιοκτησίες ήταν προφανώς οι οικογενειακοί κλήροι που κατέχονταν από ελεύθερους αγρότες όταν έγινε η διανομή της γης, δηλαδή κατά τον 7ο αιώνα. Τα δουλοπαροικικά *mansi,* που συνήθως ήταν κάπως μικρότερα από τα ελεύθερα, ήταν γαίες που είχαν δοθεί προσωρινά σε δούλους ως κίνητρο για να τις εκχερσώσουν και να τις καλλιεργήσουν.

Αρχικά οι περισσότεροι δουλοπάροικοι είχαν μόνο ισόβιο δικαίωμα χρήσης της γης, ή μερικές φορές η γη παρέμενε στην ίδια οικογένεια για τρεις γενιές. Αυτά τα άτομα δεν ήταν δεμένα με τη γη, αλλά οι πιθανότητες να την εγκαταλείψουν ήταν ελάχιστες. Αν και πολλοί δουλοπάροικοι ζούσαν υπό άθλιες συνθήκες και σε αρκετές πηγές αναφέρονται εξεγέρσεις δουλοπαροίκων, η δουλοπαροικία δεν ήταν πάντα προϊόν της οικονομικής εξαθλίωσης. Οι δουλοπάροικοι δικαιούνταν να έχουν περιουσία, και γενικά είχαν κάποια συμφωνημένα δικαιώματα πάνω στη γη που καλλιεργούσαν, παρά το ότι δεν ήταν ιδιοκτήτες της. Ιδίως τον 8ο αιώνα, καθώς η στρατιωτική υπηρεσία γινόταν πιο επαχθής, ορισμένοι αγρότες προσπαθούσαν να την αποφύγουν εναποθέτοντας τον εαυτό τους στους άρχοντες που θα τακτοποιούσαν το ζήτημα για λογαριασμό τους. Ένα καπιτουλάριο του 825 επισημαίνει ότι ορισμένοι ελεύθεροι άνδρες εναπέθεταν τον εαυτό τους και την περιουσία τους στις Εκκλησίες και κατόπιν αποκτούσαν ξανά το δικαίωμα χρησικτησίας της γης τους με αντίτιμο ένα φεουδαρχικό ενοίκιο, όχι από ένδεια αλλά για να αποφύγουν τις υποχρεώσεις τους προς το δημόσιο. Αυτή η μορφή κατοχής γης από αγρότες μετατράπηκε βαθμιαία σε κληρονομικό δικαίωμα κατοχής της γης.

Επομένως, ο δουλοπάροικος του Μεσαίωνα είχε δικαιώματα κατοχής πάνω στη γη που καλλιεργούσε: δεν μπορούσε να εκδιωχθεί από τη γη του εφόσον πλήρωνε το ενοίκιο και εκτελούσε τις απαιτούμενες υπηρεσίες, αλλά ήταν δεμένος με το πρόσωπο του άρχοντά του, ενώ οι Ρωμαίοι κολωνοί και οι απόγονοί τους στη ρομανική Γαλατία ήταν δεμένοι μόνο με τη γη. Στα καρολίγγεια πολύπτυχα μνημονεύεται μια πολυμελής ομάδα με την ονομασία «κολωνοί». Σε αντίθεση με τους Ρωμαίους κολωνούς, οι καρολίγγειοι κολωνοί της βόρειας Γαλλίας ήταν δουλοπάροικοι, δεμένοι με το πρόσωπο του αφέντη τους. Μια άλλη σημαντική διάκριση μεταξύ του ύστερου Ρωμαίου κολωνού και του μεσαιωνικού δουλοπαροίκου (ακόμα και εκείνου που στα πολύπτυχα αποκαλείται κολωνός) ήταν ότι ενώ οι κολωνοί —όπως και οι δουλοπάροικοι— πλήρωναν τόσο σε χρήμα όσο και σε είδος στους κυρίους τους, και μάλιστα οι πληρωμές σε είδος κυριαρχούσαν, οι Ρωμαίοι κολωνοί δεν εκτελούσαν αγγαρείες στη γη άμεσης εκμετάλλευσης του αφέντη τους ώστε να καλύψουν τμήμα του ενοικίου τους. Στο μεγαλύτερο μέρος της νότιας Γαλλίας, όπου κάποτε ήταν έντονη η ρωμαϊκή κατοχή, παρέμεινε ένα «νεορωμαϊκό» σύστημα ελεύθερων κολωνών. Αυτοί οι κολωνοί ήταν τυπικά ελεύθεροι αλλά δεν είχαν το δικαίωμα να εγκαταλείψουν τη γη που καλλιεργούσαν.

Τα πολύπτυχα δείχνουν επίσης ότι υπήρχαν απόγονοι των *laeti,* των μη ελεύθερων Γερμανών, τους οποίους οι Ρωμαίοι είχαν εγκαταστήσει σε χωριά με αντάλλαγμα την παροχή στρατιωτικής υπηρεσίας. Ακόμη, στα περισσότερα χωριά κατοικούσαν άτομα που κάποια εκκλησία τους είχε παραχωρήσει ένα εισόδημα. Αυτοί οι «μισθωτοί» πιθανόν να είχαν έναν μικρό κλήρο, που όμως δεν επαρκούσε για τη συντήρηση μιας οικογένειας. Με εξαίρεση τους δούλους, που ήταν δεμένοι κυρίως με το πρόσωπο του αφέντη τους και όχι με τη γη, και πιθανόν τους *laeti,* όλοι αυτοί οι άνθρωποι ήταν ελεύθεροι να εγκαταλείψουν τη γη που καλλιεργούσαν, τουλάχιστον κατά τη μεροβίγγεια περίοδο.

Τα πολύπτυχα του 9ου και του 10ου αιώνα απεικονίζουν μια ζωντανή αγροτική κοινωνία, με έντονη κινητικότητα. Το γεγονός ότι μεγάλες εκτάσεις γης ήταν χέρσες και χρησιμοποιούνταν μόνο για βοσκή σημαίνει ότι λίγες μόνο γενιές χώριζαν αυτή την κοινωνία από την ποιμενική οικονομία, ακόμα και στις κεντρικές περιοχές του φραγκικού βασιλείου. Οι πρώτες γαιοκτησίες, που αρχικά συντηρούσαν μία μόνο οικογένεια, ήταν τεράστιες, αλλά ήδη τον 9ο αιώνα αναφέρονται πολλά

διαιρεμένα *mansi.* Ο κατακερματισμός αυτός φανερώνει ότι είχε σημειωθεί κάποια βελτίωση στην αγροτική τεχνολογία (εφόσον λιγότερη γη αρκούσε τώρα για τη συντήρηση μιας οικογένειας) και ότι οι ενοικιαστές μπορούσαν να μεταβιβάσουν τη γη τους, με την άδεια του άρχοντα φυσικά. Επίσης πολλές γαιοκτησίες ανήκαν σε περισσότερα από ένα νοικοκυριά, ορισμένες από αυτές προφανώς αντιστοιχούσαν σε οικογένειες που είχαν κληρονομήσει ή αγοράσει ένα ποσοστό του *mansus* αλλά που δεν ζούσαν σε αυτό. Η πληθυσμιακή πυκνότητα ήταν υψηλή στις γαιοκτησίες γύρω από το Παρίσι και στη βορειοδυτική Γαλατία, αλλού όμως ήταν εξαιρετικά χαμηλή.

Τα αβαεία που συνέτασσαν τα πολύπτυχα προσπαθούσαν να τυποποιήσουν τις υπηρεσίες προς τη γαιοκτησία, ώστε κάθε μονάδα γης, και όχι κάθε οικογένεια, να οφείλει τις ίδιες υπηρεσίες. Ορισμένοι χωρικοί κατέβαλλαν και κεφαλικό φόρο, που μέχρι τα τέλη του Μεσαίωνα ήταν ένδειξη ανελεύθερης κοινωνικής θέσης. Οι ενοικιαστές όφειλαν πληρωμές σε είδος και αναγκαστική εργασία (αγγαρείες) στη γη άμεσης εκμετάλλευσης του άρχοντά τους ως αντάλλαγμα για τα κτήματα που καλλιεργούσαν, και συχνά ενοίκια σε χρήμα ή σε είδος, που ωστόσο επίσης εξαγοράζονταν με κάποιο χρηματικό ποσό. Οι αγγαρείες συνήθως αντιστοιχούσαν σε δύο ή τρεις ημέρες εργασίας την εβδομάδα («βδομαδιάτικη εργασία»), κατά τις οποίες ο ενοικιαστής όφειλε να βρίσκεται στη διάθεση του άρχοντα, καθώς και συγκεκριμένα καθήκοντα («δουλειά με το κομμάτι») για τα οποία ήταν υπεύθυνος ο ενοικιαστής. Χαρακτηριστικό της νομικής αμφισημίας που διέπει το δικαίωμα γαιοκατοχής των ενοικιαστών αγροτών είναι το γεγονός ότι η υποχρέωση της «βδομαδιάτικης» αγγαρείας θεωρούνταν ένδειξη δουλοπαροικίας, ενώ η εργασία με το κομμάτι χαρακτήριζε ελεύθερους ανθρώπους —αν και πολλοί ενοικιαστές έκαναν και τις δύο. Εντούτοις, το σύνολο των αγγαρειών που απαιτούνταν από τους αγρότες ενοικιαστές ποτέ δεν επαρκούσε για την καλλιέργεια ολόκληρης της γης άμεσης εκμετάλλευσης του γαιοκτήμονα. Επομένως, είναι ευνόητο ότι ακόμα και οι ενοικιαστές γης ήταν ένα είδος ελίτ, επειδή τα γαιοκτήματα είχαν πολυάριθμους δούλους και αγρεργάτες.

Συχνά οι αγρότες κατείχαν γαίες που ανήκαν σε περισσότερους του ενός άρχοντες, και δεν ήταν όλες συγκεντρωμένες στο ίδιο χωριό. Οι κάτοικοι των χωριών που καταγράφονται στα πολύπτυχα ήταν πολύ περισσότεροι απ' όσους μπορούσε να θρέψει η γη του χωριού. Αναμφίβολα, πολλοί απ' αυτούς τους χωρικούς καλλιεργούσαν και άλλα κτήματα, που ανήκαν σε διαφορετικούς άρχοντες, πέραν εκείνου του οποίου σώζεται το κατάστιχο. Τούτο τεκμηριώνεται από τα άφθονα έγγραφα του ύστερου Μεσαίωνα που συμπληρώνουν την εικόνα των πρώιμων κατάστιχων. Η αγορά γης ήταν ακμαία, ενώ το κληρονομικό σύστημα ενθάρρυνε τη διαίρεση και την εκ νέου ομαδοποίηση τόσο των αγροτικών όσο και των αριστοκρατικών ιδιοκτησιών. Ωστόσο, ακόμα και αν συνυπολογιστούν όλα αυτά, γεγονός παραμένει ότι οι περισσότεροι αγρότες έπρεπε να συμπληρώνουν το πενιχρό τους εισόδημα με την καλλιέργεια ενός περιβολιού γύρω από την αγροικία τους —σημαντική πηγή εδώδιμων ριζών και άλλων λαχανικών, τα οποία δεν τα απαιτούσε ο άρχοντας ως «νοίκι» ούτε πωλούνταν για μετρητά— καθώς και με το κυνήγι, τη συλλογή καρπών στα δάση, το ψάρεμα και την εκτροφή μικρών ζώων και πουλερικών.

Η αγορά γης και οι ενδογαμίες ευνόησαν την ώσμωση των κοινωνικών τάξεων στις καρολίγγειες γαιοκτησίες. Ορισμένοι δούλοι έγιναν δουλοπάροικοι αποκτώντας γη και δικαίωμα χρήσης της, ενώ ελεύθερα άτομα έγιναν δουλοπάροικοι για να εξασφαλίσουν την προστασία κάποιου ισχυρού άρχοντα. Όλες οι απογραφές δείχνουν ότι συνάπτονταν γάμοι ανάμεσα σε ελεύθερα και μη ελεύθερα άτομα, ενώ οι ενδείξεις του 10ου αιώνα φανερώνουν ότι οι κοινωνικές τάξεις εξακολούθησαν να συγχωνεύονται. Σε ορισμένα γαιοκτήματα, ιδίως στις πρόσφατα εκχερσωμένες περιοχές, κυριαρχεί ο ανδρικός πληθυσμός, όπως θα περίμενε κανείς από μια «ακριτική» κοινωνία, και σ' αυτές τις περιοχές πολλές ελεύθερες γυναίκες παντρεύονταν μη ελεύθερους άνδρες που κατείχαν γη. Τα αφηρημένα κριτήρια περί κοινωνικής θέσης ήταν λιγότερο σημαντικά για τους αγρότες απ' ό,τι για τους κυρίους τους· η έκταση της γης που κατείχε ένας κολωνός, δούλος ή ελεύθερος, είχε καθοριστική σημασία για την επιβίωσή του.

Οι μεγάλες ιδιοκτησίες (*villae*) είχαν διαχειριστές ή επιστάτες, που συνήθως προέρχονταν από τις τάξεις των ίδιων των αγροτών. Αυτοί επιβαρύνονταν με λιγότερο φορτικές αγγαρείες και πληρωμές σε είδος απ' ό,τι όφειλαν οι ομόλογοί τους ως αντάλλαγμα για την κατοχή της γης τους. Επίσης, δεν ήταν σπάνιο το φαινόμενο να υπηρετούν δούλοι ως διαχειριστές. Αν και ορισμένα χωριά παρουσίαζαν κάποια έλλειψη σε εργατική δύναμη, οι περισσότερες γαιοκτησίες είχαν ειδικούς, ιδίως σιδηρουργούς, που κατασκεύαζαν κυρίως αγροτικά εργαλεία. Οι ιδιοκτησίες του αβαείου του Πρυμ στις Αρδέννες φανερώνουν ότι σ' αυτή την πλούσια σε μέταλλα περιοχή είχε αναπτυχθεί μια ομάδα επαγγελματιών σιδηρουργών. Ο κλήρος αυτών των τεχνιτών ήταν πολύ μικρός ώστε να συντηρηθεί μια οικογένεια, και έτσι συμπλήρωναν το εισόδημά τους κατασκευάζοντας εργαλεία, που τα χρησιμοποιούσαν οι μοναχοί και οι άλλοι ενοικιαστές ή πωλούνταν στην ευρύτερη αγορά.

Η γεωγραφική εξάπλωση της χωροδεσποτείας

Μερικές φορές οι ιστορικοί συγχέουν τη χωροδεσποτεία (*manor* ή *villa*) και το χωριό. Ο όρος χωροδεσποτεία αναφέρεται σε γαίες και σε δικαιώματα που ελέγχονταν από ένα ενιαίο κέντρο διοίκησης. Επομένως, η γαιοκτησία ενός άρχοντα πιθανόν να περιλάμβανε αρκετές χωροδεσποτείες, αλλά και αυτές, με τη σειρά τους, μπορούσαν να αποτελούνται από ιδιοκτησίες διεσπαρμένες σε διαφορετικές τοποθεσίες, οι οποίες ελέγχονταν από μια έδρα που βρισκόταν σε κάποια από αυτές. Τα χωριουδάκια και τα χωριά ήταν οι στοιχειώδεις οικιστικές μονάδες. Η γη τους μπορούσε να ανήκει σε περισσότερους από έναν άρχοντες, ενώ ορισμένοι ή και όλοι οι κάτοικοί τους μπορούσαν να είναι εντελώς ανεξάρτητοι ιδιοκτήτες.

Η «κλασική» *villa* που περιγράφεται στις καρολίγγειες απογραφές ήταν μια εξαιρετικά συμπαγής και αποτελεσματική μορφή αγροτικής εκμετάλλευσης. Η δημιουργία της ήταν εφικτή μόνο σε περιοχές με υψηλή πυκνότητα πληθυσμού και γόνιμο έδαφος, όπου οι άρχοντες ήταν αρκετά ισχυροί ώστε να επιβάλουν την οργάνωση σε χωριά και τον κεντρικό έλεγχο των αγροτών. Αυτός ο τύπος αγροτικής οργάνωσης δεν ήταν ιδιαίτερα συνηθισμένος, με εξαίρεση την περιοχή ανάμεσα στους ποταμούς Λίγηρα και Ρήνο και την Κεντρική Αγγλία (Midlands) μετά τη νορμανδική κατάκτηση του 1066. Στις Κάτω Χώρες, όπου υπήρχαν μεγάλα αγροκτήματα, η σύνδεση ανάμεσα στην αρχοντική γη άμεσης εκμετάλλευσης και τους αγρούς που κατείχαν οι χωρικοί είναι λιγότερο στενή απ' ό,τι στις περιοχές μεταξύ Λίγηρα και Ρήνου, καθώς εκεί οι αγρότες κατέβαλλαν ενοίκιο σε χρήμα και σε είδος αλλά όχι σε εργασία. Στις λοφώδεις και ορεινές περιοχές, όπως στη νοτιοανατολική Γαλλία, στις εσχατιές του γερμανικού Νότου και στο μεγαλύτερο μέρος της Ιταλίας, ο πληθυσμός ήταν αραιός και η οικονομία παρέμεινε ποιμενική μέχρι τα μέσα του Μεσαίωνα. Σε βραχώδη, άγονα εδάφη, όπως της Βρετάνης, οι περισσότεροι αγρότες ήταν ελεύθεροι αλλά φτωχοί, και περιέζωναν τα σπίτια τους με φράχτες από θάμνους ή πέτρες. Έτσι δημιουργήθηκε η χαρακτηριστική εικόνα του «άλσους» (*bocage*), που τη συναντάμε ακόμα και σήμερα. Οι αγρότες πλήρωναν απλώς ένα ενοίκιο ή ήταν ιδιοκτήτες των χωραφιών τους. Η κεντρική Γαλλία ήταν μια ορεινή και δασωμένη περιοχή με περιφραγμένες αγροικίες, αν και υπήρχαν ορισμένες μεγάλες ιδιοκτησίες. Οι ενοικιαστές συνήθως κατέβαλλαν ενοίκια αντί να παρέχουν αγγαρείες. Στον Ιούρα, στη νοτιοανατολική Γαλλία, και στην Ελβετία, η εκτεταμένη καλλιέργεια ήταν αδύνατη. Η οικονομία ήταν προσανατολισμένη στην κτηνοτροφία ενώ στη γεωργία εφαρμοζόταν το σύστημα της ανανέωσης του εδάφους διά του εμπρησμού: μετά από μερικά χρόνια καλλιέργειας, τα εναπομείναντα στελέχη καίγονταν και η γη αφηνόταν να ξαναγεμίσει αγριόχορτα. Αφού το έδαφος έμενε επί ένα χρονικό διάστημα χέρσο μέχρι να αποκτήσει ξανά κάποια θρεπτικά συστατικά, το καλλιεργούσαν πάλι επί μερικά χρόνια. Στη νότια Γαλλία η κλασική *villa* ήταν γνωστή, αλλά αποτελούσε λιγότερο κυρίαρχη μορφή απ' ό,τι στην περιοχή Λίγηρα-Ρήνου. Οι ενοικιαστές αγρότες ήταν ελεύθεροι, κληρονόμοι των Ρωμαίων κολωνών. Αν και η άροση με το βαρύ και δαπανηρό τροχήλατο άροτρο επεκτάθηκε από τον 8ο αιώνα και στον Βορρά, αναγκάζοντας τους χωρικούς να συνενώνουν τους πόρους τους ώστε να σχηματίζονται πλήρεις ομάδες ζεύξης από έξι ως οκτώ βόδια ή άλογα, το πιο πρωτόγονο άροτρο επιφανειακής

άροσης εξακολουθούσε να κυριαρχεί στον Νότο. Τα ορεινά εδάφη της νότιας Ιταλίας δεν ευνοούσαν τη δημιουργία μεγάλων ιδιοκτησιών. Μερικές *villae* πράγματι αναπτύχθηκαν στον Νότο, ιδίως μετά την κατάκτηση αυτής της περιοχής από τους Νορμανδούς κατά τον 11ο αιώνα. Η νότια Ιταλία και τα παράκτια νησιά ήταν σημαντικοί σιτοπαραγωγοί και εφοδίαζαν τις μεγάλες πόλεις στην ενδοχώρα. Στη Γερμανία, το χωροδεσποτικό σύστημα επικράτησε στη Ρηνανία και τη βορείως των Άλπεων Βαυαρία, αλλά η δουλοπαροικία ήταν άγνωστη στη Θουριγγία και σπάνια στη Σαξονία. Στις αρχικά σλαβικές περιοχές της ανατολικής Ευρώπης, στις οποίες μετακινήθηκαν οι Γερμανοί μετά τον 10ο αιώνα, η δουλοπαροικία άρχισε όταν οι νεοφερμένοι καθυπόταξαν τους γηγενείς Σλάβους, μετά όμως οι ισχυροί άρχοντες την επέβαλαν στους ίδιους τους εποίκους την εποχή ακριβώς κατά την οποία η δουλοπαροικία αρχίζει να σπανίζει όσο απομακρυνόμαστε προς τα δυτικά.

Γυναίκας, παιδιά, οικογένεια

Καθώς οι Γερμανοί αποκτούσαν μόνιμο τόπο εγκατάστασης, η διευρυμένη οικογένεια άρχισε να αποδυναμώνεται και, αντίστοιχα, να ενισχύεται το μεμονωμένο νοικοκυριό. Σε όλη τη μεσαιωνική περίοδο, η βασική κοινωνική και παραγωγική μονάδα ήταν η συζυγική οικογένεια. Η ρωμαϊκή συγγένεια ήταν αμφίπλευρη, με συγγενικούς δεσμούς που καθορίζονταν τόσο από τη μητρογραμμική όσο και από την πατρογραμμική καταγωγή. Και οι Κέλτες και οι Γερμανοί είχαν διπλογραμμικές οικογένειες κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα, αν και, όπως συχνά συμβαίνει με τις μετακινούμενες ομάδες, η κοινωνική θέση της γυναίκας φαίνεται ότι συνήθως καθόριζε την αντίστοιχη θέση των παιδιών της. Εντούτοις, η οικογένεια ήταν ασταθής λόγω της μεγάλης θνησιμότητας και για τα δύο φύλα και των συχνών δευτερογαμιών. Οι συνθήκες ήταν τόσο ρευστές, που οι άνδρες —οι κατακτητές— κυριαρχούσαν στη φυλή. Κατά την καρολίγγεια περίοδο όμως, η συγγένεια στις περισσότερες περιοχές καθοριζόταν πια από την πατρογραμμική καταγωγή.

Οι περισσότεροι αριστοκράτες είχαν παλλακίδες, ενώ το διαζύγιο ήταν επιτρεπτό. Ωστόσο, οι γάμοι ήταν μονογαμικοί, με εξαίρεση τους αρχηγούς των φυλών, μερικοί από τους οποίους παρέμεναν δίγαμοι ακόμα και μέχρι τον 8ο αιώνα. Αν και οι συγγενικές ομάδες ήταν αρκετά ευρείες, οι γάμοι ήταν συμβόλαια που συνάπτονταν μεταξύ οικογενειών, ιδίως μετά τον 8ο αιώνα, όταν οι πιο χαλαρές και ανεπίσημες σεξουαλικές πρακτικές της μεροβίγγειας περιόδου υποχωρούν καθώς επιβάλλεται η καρολίγγεια βασιλική νομοθεσία που κατοχυρώνει το αδιάρρηκτο του γάμου. Τα αδέρφια συνήθως παντρεύονταν στο εσωτερικό της ίδιας ή κάποιας σύμμαχης οικογένειας· το οικογενειακό δίκτυο των απογόνων του Αρνούλφου του Μετς, του προπάτορα της καρολίγγειας δυναστείας, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην άνοδο αυτής της οικογένειας στην εξουσία. Υπήρχαν αρκετές μορφές γαμήλιων παροχών, όπως η προίκα (το γαμήλιο δώρο που προσφέρει στη νύφη η οικογένειά της), η προγαμιαία δωρεά ή «αντίστροφη προίκα» (η δωρεά του συζύγου προς τη σύζυγο) και το «δώρο του πρωινού» (που το προσφέρει την επαύριο της γαμήλιας τελετής ο σύζυγος στη σύζυγο με την ολοκλήρωση του γάμου, ως ανταμοιβή για την παρθενία). Αυτά τα αγαθά ανήκαν στον σύζυγο ή τη σύζυγο που τα λάβαινε και μπορούσε να τα μεταβιβάσει στους απογόνους που τυχόν αποκτούσε από δεύτερο γάμο. Τούτη η πρακτική παρείχε κάποια εξασφάλιση στις χήρες, αν και συνήθως αυτές υποχρεώνονταν να μοιράζονται την περιουσία τους με τα παιδιά τους.

Κηδεμόνας μιας γυναίκας ήταν είτε ο πιο στενός άρρενας συγγενής της, δηλαδή ο πατέρας ή κάποιος αδελφός, όπως είχε καθιερωθεί στους Ρωμαίους ακόμα και μετά το γάμο της γυναίκας, είτε ο σύζυγός της, όπως συνέβαινε συνήθως στον Βορρά. Εφόσον οι γυναίκες μπορούσαν να κληρονομήσουν περιουσία, τόσο σύμφωνα με το ρωμαϊκό δίκαιο όσο και με το γερμανικό εθιμικό δίκαιο, και παρά τις σημαντικές παραλλαγές που συναντάμε στις διάφορες φυλές, ο γάμος προσέφερε τη δυνατότητα για σημαντική μεταβίβαση κεφαλαίων ανάμεσα στις οικογένειες. Τα

περισσότερα γερμανικά έθιμα εξασφάλιζαν στις γυναίκες μια καλύτερη θέση απ' ό,τι το ρωμαϊκό δίκαιο, εφόσον, σύμφωνα με τα διαιρετά κληρονομικά καθεστώτα, μπορούσαν και αυτές να κληρονομήσουν στην ίδια βάση όπως και οι άνδρες. Όταν οι άνδρες τους απουσίαζαν στον πόλεμο, αυτές διαχειρίζονταν τη γαιοκτησία. Η ανοιχτή κοινωνία της πρώιμης φραγκικής Γαλατίας επέτρεπε σε ορισμένες γυναίκες να καταλαμβάνουν υψηλά αξιώματα. Τέσσερις Φράγκες βασίλισσες του 7ου αιώνα είχαν γεννηθεί δούλες. Φαίνεται ότι οι γυναίκες των κατώτερων τάξεων εκτελούσαν κάποιες εργασίες στα χωράφια, αλλά τα βασικά τους καθήκοντα ήταν χειροτεχνικά, κυρίως η υφαντική και η παρασκευή τροφής και ποτών. Η παραγωγή μάλλινων και ιδίως λινών ενδυμάτων, τόσο για τοπική χρήση όσο και για εξαγωγή, ήταν έργο των γυναικών, οι οποίες εργάζονταν στα εργαστήρια που συναντάμε σε αρκετές γαιοκτησίες· μόνο τον 11ο αιώνα έγινε η υφαντική κατεξοχήν ανδρική εργασία.

Ελάχιστα γνωρίζουμε για την ανατροφή των παιδιών μέχρι εκείνη την περίοδο. Οι αναμνήσεις για την παιδική ηλικία που γράφτηκαν από ενήλικους, και που ίσως να μην είναι πάντα αντιπροσωπευτικές, δείχνουν ότι οι Ρωμαίοι ήταν αυστηροί γονείς. Συχνά οι Ρωμαίοι περιόριζαν τις γεννήσεις και μερικές φορές εγκατέλειπαν τα βρέφη τους, ιδίως τις κόρες. Η χριστιανική Εκκλησία δεν ενέκρινε τον έλεγχο των γεννήσεων, αλλά, όπως και οι Ρωμαίοι, πίστευε ότι τα παιδιά ήταν αμαρτωλά και, επομένως, χρειάζονταν αυστηρή πειθαρχία.

Ασφαλώς οι Γερμανοί δεν έπαιρναν μέτρα για τον περιορισμό των γεννήσεων. Όλοι οι βαρβαρικοί νομικοί κώδικες αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία στα παιδιά, μολονότι το *wergeld* αυξανόταν ανάλογα με την ηλικία, κάτι που δεν μας εκπλήττει αν λάβουμε υπόψη την υψηλή θνησιμότητα. Η πρακτική του «ταξίματος» ήταν διαδεδομένη μέχρι τον 11ο αιώνα: οι γονείς ανέθεταν την ανατροφή των τέκνων τους, συνήθως σε πολύ μικρή ηλικία, στην Εκκλησία, χωρίς να υπολογίζουν τις επιθυμίες ή την κλίση των ίδιων των παιδιών. Μερικές φορές η πρακτική αυτή ισοδυναμούσε με εύσχημη εγκατάλειψη του παιδιού. Φαίνεται ότι οι μοναστηριακές σχολές έδειχναν αρκετή ηπιότητα απέναντι στα μικρά παιδιά, αναγνωρίζοντας στο πρόσωπό τους την αθωότητα των Γραφών. Ήταν όμως πολύ πιο αυστηρές απέναντι στους εφήβους, που οι σεξουαλικές τους παρορμήσεις θεωρούνταν ασυμβίβαστες με το μοναστικό πνεύμα.

Το εμπόριο μακρινών αποστάσεων στην Ευρώπη του πρώιμου Μεσαίωνα

Οι πολιτικές και οι κλιματικές μεταβολές, η πρωτόγονη τεχνολογία και οι αυξομειώσεις του πληθυσμού ήταν παράγοντες που δημιουργούσαν την κατά τόπους προσφορά και ζήτηση εργασίας και άλλων υπηρεσιών και προϊόντων. Μολονότι το εμπόριο στη δυτική Ευρώπη ήταν λιγότερο ανεπτυγμένο κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα απ' ό,τι αργότερα, δεν ήταν αμελητέο. Ωστόσο, πρέπει να κάνουμε μια διάκριση, έστω και αδρή, ανάμεσα στο τοπικό και περιφερειακό εμπόριο, που συνήθως αφορούσε είδη καθημερινής ανάγκης, και το εμπόριο μακρινών αποστάσεων που αφορούσε κυρίως είδη πολυτελείας. Τα τεκμήρια που διαθέτουμε για την Ευρώπη των φυλών (κυρίως καταγραφές εγγείου ιδιοκτησίας ή χρονικά των επιτευγμάτων των μεγάλων ανδρών) ελάχιστα στοιχεία μας αποκαλύπτουν για το εμπόριο, και οι πληροφορίες που παίρνουμε αφορούν κυρίως το μακρινό εμπόριο.

Η περιοδολόγηση της ανάπτυξης του εμπορίου κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα, την οποία είχε προτείνει ο μεγάλος Βέλγος ιστορικός Henri Pirenne (1862-1935), ήταν κάποτε πολύ της μόδας στο χώρο των ιστορικών. Αργότερα απορρίφθηκε και σήμερα οι αρχαιολόγοι την επανέφεραν στο προσκήνιο. Κατά βάση, ο Pirenne θεωρούσε την οικονομία της πρώιμης Ευρώπης των φυλών συνέχεια της οικονομίας της αρχαίας Ρώμης. Η εμπορική ενότητα της Μεσογείου παρέμεινε αδιάρρηκτη, και τα είδη πολυτελείας, κυρίως μπαχαρικά, χουρμάδες, ελαιόλαδο, πάπυρος, πολύτιμα μέταλλα και δούλοι, συνέχισαν να διακινούνται από την Ανατολή προς τη Δύση. Η

διακοπή του μεσογειακού εμπορίου δεν θα γινόταν νωρίτερα από τον 7ο αιώνα, και δεν θα οφειλόταν τόσο στους Γερμανούς όσο στους μουσουλμάνους. Επομένως, η εποχή του Καρλομάγνου ήταν ένα οικονομικό ναδίρ, καθώς το εμπόριο παρήκμασε και η παραγωγή έγινε σχεδόν αποκλειστικά αγροτική.

Οι εξαγωγές από το δυτικό τμήμα της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας πάντα υπολείπονταν των εισαγωγών, ενώ οι μετακινήσεις των Γερμανών αρχικά διεύρυναν αυτό το εμπορικό έλλειμμα. Σύμφωνα με τις αρχαιολογικές ενδείξεις, από το 400 μέχρι το 600 τα ανατολίτικα προϊόντα συνέχισαν να φτάνουν στην Ιταλία, αν και σε σημαντικά μειωμένες ποσότητες. Η δημογραφική κάμψη στην ύπαιθρο ήταν ραγδαία, ιδίως κατά τον 3ο και τον 4ο αιώνα, καθώς οι πληθυσμοί των πεδινών περιοχών μετακινούνταν σε λιγότερο ευπρόσβλητες θέσεις που βρίσκονταν σε κορυφές λόφων, ενώ οι πόλεις συρρικνώνονταν. Η παρακμή αυτή επιταχύνθηκε μετά το 600. Η πολεοδομική διάταξη των μεσαιωνικών πόλεων που αναπτύχθηκαν σε ρωμαϊκές θέσεις ελάχιστα επηρεάστηκε από την αντίστοιχη ρωμαϊκή.

Στη διάρκεια της υστερορωμαϊκής περιόδου περιορίζεται η χρήση των κερμάτων, αν και ποτέ δεν υπήρξε μια «φυσική» ευρωπαϊκή οικονομία, με πλήρη έλλειψη νομίσματος. Οι περισσότερες εμπορικές δραστηριότητες κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα ήταν ανταλλαγές σε είδος, ενώ το νόμισμα χρησιμοποιούνταν κυρίως για την κάλυψη της διαφοράς ανάμεσα σε δύο ανταλλασσόμενα προϊόντα που δεν θεωρούνταν ισοδύναμης αξίας. Τα γερμανικά «διάδοχα κράτη» έκοψαν ένα μικρό αργυρό νόμισμα, αλλά ακόμα και αυτό καταργήθηκε κατά το τρίτο τέταρτο του 6ου αιώνα. Τα χρυσά νομίσματα, που χρησιμοποιούνταν στο εμπόριο μακρινών αποστάσεων, εξακολούθησαν επί ένα διάστημα να κυκλοφορούν και στην Ανατολή και στη Δύση, ενώ οι βασιλιάδες των βαρβάρων έκοβαν χρυσά νομίσματα σε άλλοτε ρωμαϊκά νομισματοκοπεία.

Εντούτοις, στα τέλη του 6ου αιώνα, η λομβαρδική κατάκτηση της βόρειας Ιταλίας ανάγκασε τους Έλληνες εμπόρους να μετακινηθούν προς τα δυτικά, σε περιοχές που ελέγχονταν από τους Φράγκους ή τους πελάτες τους. Παροικίες Εβραίων, Ελλήνων και Σύριων εμπόρων ιδρύθηκαν στα λιμάνια της Γαλατίας, κυρίως στη Μασσαλία, καθώς και στη βησιγοτθική Ισπανία. Την ίδια πορεία ακολουθούσαν και τα χρυσά βυζαντινά νομίσματα μέχρι τις αρχές της βασιλείας του Ηρακλείου (613-629). Τα νομίσματα των τοπικών αρχόντων επίσης επανεμφανίστηκαν στη Δύση. Ωστόσο, αυτή η ανάπτυξη του εμπορίου μεταξύ Ανατολής και Δύσης ανακόπηκε, καθώς οι Βυζαντινοί δέχονταν απειλές στα ανατολικά τους σύνορα. Η οικονομική δραστηριότητα μετατοπίστηκε απότομα προς τα βόρεια, όπου κόβονταν αργυρά νομίσματα. Η Προβηγκία ήταν πάντα ένας ενδιάμεσος σταθμός ανάμεσα στις μεσογειακές και τις βόρειες εμπορικές περιοχές, αλλά μετά το 600 οι πόλεις της παράκμασαν απότομα.

Το οδικό δίκτυο ήταν ανεπαρκές· παρότι προτιμούνταν οι ποτάμιες οδοί, το χερσαίο εμπόριο δεν ήταν αμελητέο. Από τη Μεσόγειο προς την ενδοχώρα, οι κύριες υδάτινες οδοί ήταν οι ποταμοί Ροδανός και Σων, κατά μήκος των οποίων είχαν εγκατασταθεί σταθμοί διοδίων. Μια σύντομη χερσαία διαδρομή, που ξεκινούσε από την πόλη Σαλόν στις όχθες του Σων, παρείχε πρόσβαση στους ποταμούς Σηκουάνα και Μεύση και από εκεί στην Αγγλία και τη Φρισία. Μέχρι το 600 περίπου, το εμπόριο εξακολουθούσε να ανθεί κατά μήκος του Ρήνου, που κάποτε ήταν η ρωμαϊκή μεθόριος. Αργότερα παρήκμασε απότομα, καθώς πήραν τη σκυτάλη τα λιμάνια της Βόρειας Θάλασσας και το εμπόριο μέσω Σηκουάνα με την Αγγλία, αλλά αναβίωσε τον 8ο αιώνα, χάρη στην ενθάρρυνση της καρολίγγειας αυλής.

Τον 7ο αιώνα αναπτύχθηκαν τα παράκτια εμπορικά κέντρα στη Βόρεια Θάλασσα και τονώθηκε το διαμέσου της Μάγχης εμπόριο ανάμεσα στην Αγγλία και στη Φρισία και τη Γαλλία. Δείγματα αυτής της αναβίωσης είναι η καθιέρωση της εμποροπανήγυρης στον Άγιο Διονύσιο, στα περίχωρα του Παρισιού, από τον Φράγκο βασιλιά Δαγοβέρτο το 634-635. Κάθε χρόνο, και επί τέσσερις

εβδομάδες, έμποροι από τη Λομβαρδία, την Ισπανία, την Προβηγκία, την Αγγλία και το Φραγκικό βασίλειο αντήλλασσαν εκεί τα προϊόντα τους. Η Αγγλία μπήκε και αυτή στο βυζαντινό εμπορικό σύμπλεγμα με την επανασύσφιγξη των δεσμών των Βυζαντινών με τη Ρώμη στα χρόνια του πάπα Γρηγορίου του Μεγάλου. Το Κεντοβίκ ιδρύθηκε στις αρχές του 7ου αιώνα στις εκβολές του ποταμού Κανς, στη θέση του σημερινού Ετάπλ, αναλαμβάνοντας το ρόλο που είχε παίξει η Βουλόνη τον 5ο αιώνα πριν από την ξαφνική παρακμή της. Το εμπόριο δια του ποταμού Μεύση ήταν επίσης σημαντικό, ιδίως για τη διακίνηση των δούλων. Το Βερντέν ήταν η μεγαλύτερη αγορά δούλων της Ευρώπης, και νότια απ' αυτή την πόλη αναπτύχθηκαν αρκετά ποτάμια λιμάνια. Το δουλεμπόριο ανακόπηκε κάπως κατά την καρολίγγεια περίοδο και στη συνέχεια τονώθηκε με τον εποικισμό των σλαβικών εδαφών κατά τον 9ο και τον 10ο αιώνα. Επίσης, στη διάρκεια του 7ου αιώνα οι Φράγκοι έμποροι είχαν συναλλαγές και με τους Σλάβους της ανατολικής Ευρώπης.

Το διαπεριφερειακό εμπόριο κατά τον 8ο αιώνα

Ύστερα από την κάμψη που σημειώθηκε κατά τον 7ο αιώνα, το εμπόριο με την Ανατολή ενδυναμώνει ξανά κατά τον 8ο. Οι Βυζαντινοί ανέκτησαν τις υδάτινες οδούς του Ευξείνου Πόντου, ενώ οι μουσουλμάνοι ηγεμόνες κυριάρχησαν στην Αφρική. Ήδη στα μέσα του 7ου αιώνα οι Λομβαρδοί βασιλιάδες της Ιταλίας είχαν κόψει χρυσά νομίσματα. Κατά μήκος του ποταμού Πάδου και των παραποτάμων του άκμασε το εμπόριο σιτηρών, ελαιόλαδου, υφασμάτων και μπαχαρικών ανάμεσα στη λομβαρδοκρατούμενη ενδοχώρα και τα βυζαντινά λιμάνια. Η Βενετία, που βρισκόταν στα χέρια των Βυζαντινών, ήταν αρχικά ένα ψαροχώρι που αναπτύχθηκε όταν κατέφυγαν στη λιμνοθάλασσα κάτοικοι των ηπειρωτικών περιοχών, οι οποίοι ήθελαν να ξεφύγουν από τους Λομβαρδούς. Στις αρχές του 8ου αιώνα η Βενετία είχε γίνει το γνωστό μεγάλο λιμάνι της Αδριατικής. Ενώ τον 7ο αιώνα οι περισσότεροι επαγγελματίες έμποροι μακρινών αποστάσεων, που διακινούσαν προϊόντα στην Ιταλία, ήταν Εβραίοι και Σύριοι, τον 8ο αιώνα αναπτύχθηκε μια τοπική ομάδα εμπόρων. Η νομοθεσία του βασιλιά Αϊστόλφου του 750 διέκρινε τους εμπόρους του βασιλείου του σε τρεις κατηγορίες, ανάλογα με το εισόδημά τους, και επέβαλλε στην ανώτατη κατηγορία την υποχρέωση να παρέχουν την ίδια στρατιωτική υπηρεσία με τους κατόχους επτά ή περισσότερων *mansi.* Μόλις τον 10ο αιώνα ένας αγγλικός νόμος εξίσωσε τις στρατιωτικές υποχρεώσεις ενός εμπόρου που με δικά του έξοδα είχε κάνει τρία υπερπόντια ταξίδια με τις υποχρεώσεις τού *thegn,* δηλαδή του κατόχου πέντε *hides* γης (περίπου 600 ακρ ή 2.400 στρέμματα).

Η εμπορική ανάπτυξη των περιοχών της Βόρειας Θάλασσας συνεχίστηκε και μετά την αναβίωση του μεσογειακού εμπορίου στις αρχές του 8ου αιώνα. Τα αρχαιολογικά ευρήματα δείχνουν ότι τα εμπορικά δίκτυα, μετά τη δημιουργία τους, δεν χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά για τη διακίνηση ειδών πολυτελείας, αλλά και χρηστικών προϊόντων, όπως ήταν τα κεραμικά. Οι ανασκαφές σε θέσεις αγροτικών οικισμών δείχνουν ότι αν και τα περισσότερα κεραμικά παράγονταν επιτόπου, εντούτοις αρκετά ήταν εισαγόμενα, ενώ στους εμπορικούς οικισμούς σχεδόν όλα τα είδη κεραμικής ήταν εισαγόμενα. Ακόμα και τον 7ο αιώνα φημίζονταν τα υφάσματα της «Φρισίας». Αυτός ο γεωγραφικός όρος κάλυπτε την εποχή εκείνη όλη την περιοχή κατά μήκος της ακτής της Βόρειας Θάλασσας, δηλαδή από τη σημερινή Φλάνδρα μέχρι την Σαξονία. Η καλλιέργεια της γης ήταν δύσκολη στα ελώδη παράλια, αλλά από την εποχή των Ρωμαίων η περιοχή φημιζόταν για τα πρόβατα και τα υφάσματά της. Το εμπόριο και οι μετακινήσεις πληθυσμών ανάμεσα στη Φρισία και την Αγγλία είχαν αποκτήσει τόσο δυναμικό χαρακτήρα που φαίνεται ότι ένα νόμισμα, το *sceatta*, κοβόταν και στις δύο περιοχές, ενώ η σύγχρονη νομισματολογία αδυνατεί να ξεχωρίσει τα νομίσματα αγγλικής και φρισικής κοπής.

Η ζήτηση για ορισμένα προϊόντα στις βασιλικές αυλές έπαιζε καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία των εμπορικών δικτύων του πρώιμου Μεσαίωνα. Το Ντόρσταντ, στις όχθες του ποταμού Λεχ στις Κάτω Χώρες, έγινε βασιλικό λιμάνι υποδοχής στα χρόνια της Καρολίγγειας αυτοκρατορίας και ειδικεύτηκε

στον εφοδιασμό της βασιλικής αυλής του Άαχεν με αγγλικά εμπορεύματα. Το εμπόριο μέσω του Σηκουάνα με τη Βρετανία συνεχίστηκε με ενδιάμεσο σταθμό το Κεντοβίκ, που διατηρούσε στενές εμπορικές σχέσεις με το Χάμγουι, ένα λιμάνι κοντά στην περιοχή όπου αργότερα αναπτύχθηκε το Σαουθάμπτον. Από τα τέλη του 7ου αιώνα μέχρι τις αρχές του 9ου τουλάχιστον ένα μεγάλο εμπορικό κέντρο είχε αναπτυχθεί σε κάθε βασίλειο της σαξονικής Βρετανίας: η Υόρκη εξυπηρετούσε τη Νορθουμβρία, το Χάμγουι το Ουέσσεξ, και το Ίπσουιτς την Ανατολική Αγγλία. Το Λονδίνο, που αρχικά υπαγόταν στην κομητεία του Κεντ, ήδη τον 9ο αιώνα είχε γίνει το μεγαλύτερο λιμάνι της Μερκίας. Η πόλη αυτή βρισκόταν σε μια πολιτική μεθόριο —ένα χαρακτηριστικό που φαίνεται ότι ευνόησε την ανάπτυξη πόλεων όχι μόνο στην Αγγλία αλλά και στην ηπειρωτική Ευρώπη.

Κατά τον 8ο αιώνα, με την εκ νέου τόνωση του τοπικού εμπορίου, οι Μεροβίγγειοι Φράγκοι ηγεμόνες επανέφεραν στην κυκλοφορία τα αργυρά νομίσματα, κυρίως στα εμπορικά κέντρα της Φρισίας και στις πεδιάδες των ποταμών Μεύση και Ρήνου. Τα αργυρά αυτά νομίσματα ίσως προέρχονταν από τις συναλλαγές των Φρισίων με τους μουσουλμάνους μέσω της Ρωσίας. Το 755 ο βασιλιάς Πεπίνος έκοψε ένα νέο αργυρό δηνάριο, παρόμοιο με εκείνα που χρησιμοποιούσαν οι Ομμεϋάδες στην Ισπανία. Ο Καρλομάγνος στήριξε το νόμισμα και το τυποποίησε σε ολόκληρο το βασίλειό του σε μονάδες των δώδεκα αργυρών δηναρίων (12 δηνάρια ή πένες = 1 σολδίο ή σελίνι) και σε μονάδες των 20 σολδίων (20 σολδία ή σελίνια = 1 λίρα). Επί πέντε περίπου αιώνες το αργυρό δηνάριο ήταν κατ' ουσίαν το μοναδικό χρησιμοποιούμενο εγχώριο νόμισμα, εφόσον το σολδίο και η λίρα ήταν συμβατικές χρηματικές μονάδες που δεν αντιστοιχούσαν σε πραγματικά νομίσματα.

Στα τέλη του 8ου αιώνα —στην εποχή του Καρλομάγνου— εντείνονται οι οικονομικές δυσκολίες, παρότι υπάρχουν ενδείξεις περί ανάπτυξης του εξωτερικού εμπορίου. Η επιδείνωση του κλίματος προκάλεσε αρκετές καταστροφές στη συγκομιδή, και ιδίως έναν σοβαρό λιμό το 793-794. Το 794 ο Καρλομάγνος διέταξε την πώληση σιτηρών από τις βασιλικές γαίες σε μειωμένη τιμή. Το 805 προσπάθησε να σταθεροποιήσει τις τιμές των τροφίμων απαγορεύοντας την εξαγωγή σιτηρών από την αυτοκρατορία και διατάζοντας όλους εκείνους που κατείχαν γη με τη μορφή βασιλικού ευεργετήματος να σιτίζουν τους απόρους στις γαιοκτησίες τους. Οι προσπάθειες του Καρλομάγνου για σταθεροποίηση της τιμής των σιτηρών είχαν σκοπό να ανακουφίσουν τη φτώχεια, ταυτόχρονα όμως δείχνουν το βαθμό στον οποίο ακόμα κι εκείνος ο πρώιμος μηχανισμός της αγοράς κυριαρχούσε στο εμπόριο των δημητριακών. Η δυσκολία στις επικοινωνίες, και κατά συνέπεια στο εμπόριο, ανάγκαζε τις κοινότητες να προσπαθούν να πετύχουν όσο το δυνατόν μεγαλύτερη αυτάρκεια· κανείς όμως δεν μπόρεσε να το καταφέρει αυτό εξαιτίας της ανεπάρκειας της αγροτικής τεχνολογίας και των διακυμάνσεων του κλίματος. Επομένως, το εμπόριο ήταν απαραίτητο όλες τις εποχές. Το γεγονός ότι τόσοι πολλοί ενοικιαστές αγρότες είχαν την υποχρέωση να διακινούν αγαθά που δεν ήταν άμεσα ανταλλάξιμα (δηλαδή τα προϊόντα απλώς μεταφέρονταν από το ένα κτήμα στο άλλο) φανερώνει ότι στις χωροδεσποτείες είχε αναπτυχθεί κάποιος καταμερισμός της παραγωγής και ότι το πλεόνασμα ενός γαιοκτήματος μπορούσε να διοχετευθεί στην αγορά κάποιου άλλου. Δυστυχώς, ελάχιστα μπορούμε να πούμε γι' αυτές τις αγορές πέρα από το να αναφέρουμε την ύπαρξή τους.

Το εμπόριο κατά τον 9ο και τον 10ο αιώνα

Η εντεινόμενη πολιτική αναταραχή του 9ου αιώνα αντανακλάται στους οικονομικούς δείκτες. Οι μουσουλμάνοι εξαπέλυσαν επιθέσεις στη δυτική Μεσόγειο καταλαμβάνοντας τις Βαλεαρίδες, τη Σαρδηνία, την Κορσική, τη Μάλτα, την Κρήτη και, τέλος, τη Σικελία το 902. Δεν κατάφεραν να ιδρύσουν μόνιμες βάσεις στην ενδοχώρα, αλλά το 846 λεηλάτησαν τη Ρώμη και κατέλαβαν το Μπάρι, το μεγαλύτερο λιμάνι στην κεντρική Μεσόγειο, όπου παρέμειναν τριάντα χρόνια. Επίσης ενήργησαν επιδρομές στα λιμάνια της νότιας Γαλλίας και προήλασαν προς τα βόρεια, μέσω της κοιλάδας του Ροδανού. Στα μέσα του 9ου αιώνα η Φραγκική αυτοκρατορία είχε πια χάσει την

πρόσβασή της στη Μεσόγειο.

Βορειότερα, η εξασθένηση της εξουσίας των Καρολιγγείων όχι μόνο προκάλεσε ταραχές που έπληξαν το τοπικό εμπόριο, αλλά συρρίκνωσε και την αγορά ειδών πολυτελείας στις αυλές των ηγεμόνων. Ακόμα και πριν από το θάνατο του Καρλομάγνου, οι Δανοί είχαν εξαπολύσει επιδρομές στη Φρισία με σκοπό το πλιάτσικο. Το 834 κυριαρχούσαν ήδη στη Βόρεια Θάλασσα και στο στενό της Μάγχης. Το εμπορικό τους κέντρο στο Χέντερμπυ στο Σλέσβιχ ανταγωνιζόταν με τα φραγκικά κέντρα για το σκανδιναβικό και το αγγλοσαξονικό εμπόριο. Την ίδια εποχή άκμασε το Ντόρσταντ, που όμως παρήκμασε μετά το 830, οπότε οι Δανοί ολοκλήρωσαν την καταστροφή του λεηλατώντας το. Τελικά, οι επιδρομές κατέστρεψαν, αν και στις περισσότερες περιπτώσεις μόνο προσωρινά, όλα τα σημαντικά εμπορικά κέντρα βόρεια του Λίγηρα.

Παρά τις καταστροφές, είναι δύσκολο να εκτιμήσουμε την επίδραση των Σκανδιναβών στο εμπόριο. Οι Σκανδιναβοί λεηλατούσαν τα μοναστήρια, αλλά τα περισσότερα χρυσά και ασημένια εκκλησιαστικά σκεύη που άρπαζαν διοχετεύονταν στην κυκλοφορία ως χρήμα. Στις αρχές του 9ου αιώνα ένα μεγάλο μέρος του εμπορίου με την Ανατολή βρισκόταν στα χέρια των Σκανδιναβών. Οι Βίκινγκ ήταν έμπειροι και σκληροτράχηλοι ναυτικοί, και συχνά οι αποστολές τους δεν είχαν στόχο μόνο τη λαφυραγωγία αλλά και το νόμιμο εμπόριο. Το Κεντοβίκ και το Ντόρσταντ δεν ξανακατοικήθηκαν μετά την καταστροφή τους από τους Δανούς, αλλά τα ποτάμια λιμάνια στην ενδοχώρα ανέλαβαν το ρόλο τους. Η δραστηριότητα των βασιλικών νομισματοκοπείων εντάθηκε στη διάρκεια της βασιλείας του Καρόλου του Φαλακρού, όταν οι σκανδιναβικές επιθέσεις έφτασαν στο απόγειό τους. Στη διάρκεια του 9ου αιώνα το κέντρο του εμπορίου των Κάτω Χωρών μετατοπίστηκε αισθητά: από τον Μεύση, που προσέφερε πρόσβαση στις καρολίγγειες πρωτεύουσες, μεταφέρθηκε στον Εσκώ, που η γεωγραφική του θέση ήταν πιο ευνοϊκή για το εμπόριο με τους Άγγλους και τους Σκανδιναβούς. Την ίδια εποχή που κατέρρεαν οι οικισμοί, αυξανόταν ο όγκος των διακινούμενων εμπορευμάτων.

Το σουηδικό εμπόριο ήταν εξαιρετικά σημαντικό, όπως και το δανικό. Η πόλη Μπίρκα, στις όχθες της λίμνης Μάλαρεν στη σουηδική ενδοχώρα, δεν προσείλκυε πολλούς Δυτικούς εμπόρους, αλλά τελικά διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στο εμπόριο με την Ανατολή. Νωρίτερα αναφερθήκαμε στις σουηδικές κατακτήσεις στη Ρωσία. Οι θησαυροί από νομίσματα που βρέθηκαν εκεί, κυρίως όσοι χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 10ου αιώνα, φανερώνουν ότι είχαν αναπτυχθεί αξιόλογες επαφές τόσο με τους Έλληνες όσο και με τους μουσουλμάνους. Ήδη το 870 οι στόλοι των Βίκινγκ είχαν κατέβει στη Μεσόγειο, αν και εκεί οι κάτοικοι του Βορρά δεν χρησιμοποιούσαν σκάφη για στρατιωτικούς σκοπούς.

Ο 10ος αιώνας έφερε κάποια εκτόνωση της έντασης. Οι μουσουλμάνοι εισήγαν δούλους, γουναρικά, δέρματα, ξυλεία και αλλά δασικά προϊόντα, καθώς και σίδηρο από τη Δύση, και πλήρωναν με ασήμι. Μετά τη δεκαετία του 960, ωστόσο, ιδρύθηκαν στη Δύση πολλά καινούρια νομισματοκοπεία. Η ανακάλυψη των αργυρωρυχείων του Ράμμελσμπεργκ κοντά στο Γκόσλαρ, στη Γερμανία, προώθησε την κοπή νέων νομισμάτων, αλλά στις δεκαετίες του 970 και του 980 επεκτάθηκε σημαντικά η κοπή νομισμάτων και στην Αγγλία, καθώς μέχρι τότε είχε αναπτυχθεί το εμπόριο ανάμεσα στη Δύση και τη μουσουλμανική βόρεια Αφρική και την Ισπανία. Στο δυτικό Ισλάμ, σε αντίθεση με το ανατολικό, χρησιμοποιούνταν χρυσά και αργυρά νομίσματα αδιακρίτως· ο χρυσός ή το ασήμι ανταλλάσσονταν κυρίως με Σλάβους δούλους που είχαν αιχμαλωτιστεί από τους Φράγκους. Τον 10ο αιώνα πολλαπλασιάστηκαν και οι επαφές των Βυζαντινών εμπόρων, που χρησιμοποιούσαν μόνο χρυσά νομίσματα, με τη Δύση. Οι Έλληνες πουλούσαν στη Δύση υφάσματα και άλλα βιοτεχνικά προϊόντα, ανταλλάσσοντάς τα με χρυσό που προερχόταν από τους Δυτικούς μουσουλμάνους. Χάρη στις χριστιανικές στρατιωτικές κατακτήσεις, τα αποθέματα της Δύσης σε μουσουλμανικό χρυσό και άργυρο αυξήθηκαν τον 11ο αιώνα ακόμα περισσότερο. Έτσι, στις παραμονές της μεγάλης οικονομικής αναβίωσης της μέσης περιόδου του Μεσαίωνα, είχε ήδη

σχηματιστεί ένα εμπορικό δίκτυο.

Οι απαρχές του αστικού βίου

Το εμπόριο που περιγράψαμε ήταν κυρίως επικεντρωμένο στις εκκλησίες και τις αυλές των ηγεμόνων. Σχετικά λίγα άτομα συμμετείχαν στη διεξαγωγή του και, με εξαίρεση τα πολυτελή υφάσματα, που εισάγονταν από την Ανατολή και επομένως δεν απαιτούσαν την απασχόληση εργατικής δύναμης στη Δύση, συνδεόταν κυρίως με τη διακίνηση πρώτων υλών. Ωστόσο, είδαμε ότι και το τοπικό εμπόριο δεν ήταν αμελητέο. Στις περισσότερες περιοχές, χάρη σ' αυτό ακριβώς το εμπόριο, και όχι στο μακρινό εμπόριο ειδών πολυτελείας, δημιουργήθηκε η πληθυσμιακή βάση που είναι απαραίτητη για την αστική ανάπτυξη.

Με εξαίρεση, ίσως, τη Ρώμη, οι «πόλεις» της χριστιανικής Δύσης πριν από τον 11ο αιώνα δεν ήταν παρά «προαστικοί πυρήνες», δηλαδή εμπορικοί οικισμοί που δεν διαφοροποιούνταν διοικητικά από την περιβάλλουσα ύπαιθρο. Πολλές ήταν *Wike,* δηλαδή οικισμοί με έναν κεντρικό δρόμο κατά μήκος μιας χερσαίας ή υδάτινης οδού, η *portus,* δηλαδή παραποτάμιοι οικισμοί. Ορισμένα *Wike* και *portus* αναπτύχθηκαν ως προάστια έξω από ένα οχυρωμένο συγκρότημα, όπως επισκοπή ή μοναστήρι. Άλλοι οικισμοί, όπως το Ντόρσταντ και το Κεντοβίκ, ήταν ανοιχτοί και ανοχύρωτοι. Στους προαστικούς πυρήνες αναπτύχθηκε κάποια βιοτεχνική δραστηριότητα, αλλά τα περισσότερα προϊόντα παράγονταν στις γαιοκτησίες της υπαίθρου. Μέχρι τον 11ο αιώνα, οι εμπορικές λειτουργίες των «πόλεων» περιορίζονταν στον τομέα της διανομής. Η ίδια η φύση των εμπορικών συναλλαγών σήμαινε ότι οι έμποροι έπρεπε να κάνουν πολλά ταξίδια, αναπτύχθηκαν όμως οικισμοί με μόνιμο πληθυσμό που κάλυπταν τις ανάγκες των εμπόρων όταν εκείνοι βρίσκονταν στην πατρίδα τους και επίσης παρείχαν μια αγορά για τα εισαγόμενα προϊόντα τους.

Οι πρώτοι Γερμανοί δεν κατοικούσαν σε πόλεις. Αν και είχαν εγκαταστήσει φρουρές σε μερικές ρωμαϊκές πόλεις, οι περισσότερες *civitates* της Γαλατίας εγκαταλείφθηκαν από τον κοσμικό πληθυσμό τους επί ένα χρονικό διάστημα μετά την εγκατάσταση των νεοφερμένων. Τα ακανόνιστα και δαιδαλώδη πολεοδομικά σχέδια των περισσότερων μεσαιωνικών πόλεων που είχαν χτιστεί σε θέσεις ρωμαϊκών οικισμών αποκλίνουν έντονα από το πολεοδομικό σχέδιο των κανονικών ορθογωνίων που προτιμούσαν οι Ρωμαίοι. Επομένως, στο πολεοδομικό επίπεδο η ρήξη ήταν σχεδόν απόλυτη, με εξαίρεση τα δημόσια κτίρια, ιδίως όσα συνδέονταν με την επισκοπή. Το περιεχόμενο του όρου *civitas* τροποποιήθηκε σημαντικά στη διάρκεια του πρώιμου Μεσαίωνα. Ενώ για τους Ρωμαίους *civitas* ήταν η διοικητική υποδιαίρεση μιας επαρχίας, στον πρώιμο Μεσαίωνα κατέληξε να σημαίνει μόνο την περιοχή μιας πρώην ρωμαϊκής πόλης στο εσωτερικό των τειχών, όπου η επισκοπή ασκούσε την κοσμική εξουσία. Οι οικισμοί που αργότερα εξελίχθηκαν σε πόλεις συνήθως δεν αποκαλούνταν *civitates,* εκτός και αν ήταν έδρες επισκοπών.

Ωστόσο, στην *Ιστορία των Φράγκων* ο Γρηγόριος της Τουρ υπονοεί ότι κατά τον 6ο αιώνα οι επισκοπές ανέκαμψαν με γρήγορους ρυθμούς. Οι πλούσιοι και καλλιεργημένοι επίσκοποι αποτελούσαν τη μεγαλύτερη αγορά για τα ανατολίτικα είδη πολυτελείας, αλλά οι *civitates* χρειάζονταν και προϊόντα καθημερινής κατανάλωσης. Τουλάχιστον ο πληθυσμός της Τουρ εξαρτιόταν από τους εμπόρους σιτηρών για τη διατροφή του, κι ο μηχανισμός της αγοράς ήταν αρκετά οργανωμένος ώστε να επιτρέψει στους εμπόρους να θησαυρίσουν και να κερδοσκοπήσουν στη διάρκεια ενός λιμού το 585. Καθώς οι πληρωμές σε είδος που λάβαιναν οι εκκλησίες και τα μοναστήρια από τις ιδιοκτησίες τους υπερκάλυπταν τις ανάγκες διατροφής του κλήρου και των μοναχών, το πλεόνασμα επέτρεψε τη δημιουργία αγορών στους οικισμούς που ελέγχονταν από την Εκκλησία. Το 744 ο Πεπίνος διέταξε τους επισκόπους να φροντίσουν ώστε σε κάθε επισκοπική διοίκηση να λειτουργεί τουλάχιστον μια αγορά, όπου οι τιμές και τα μέτρα θα ήταν «ανάλογα με τη συγκομιδή». Αυτό υποδηλώνει ότι δεν υπήρχαν αγορές αγροτικών προϊόντων σε όλες τις

επισκοπικές διοικήσεις, παρόλο που οι περισσότερες ήταν πρώην ρωμαϊκά κέντρα, αλλά δείχνει επίσης ότι το εμπόριο διευρυνόταν και ότι ο βασιλιάς ανησυχούσε για την κερδοσκοπία. Κατά τη δεκαετία του 830 ένας συγγραφέας παραπονιέται ότι μαούνες φορτωμένες σιτηρά κατέπλεαν τον Ρήνο ενώ οι αγρότες που ζούσαν στις όχθες του λιμοκτονούσαν.

Οι παλαιότεροι οικισμοί στη Βρετανία με αναγνωρίσιμα χαρακτηριστικά πόλης βρίσκονταν στα παράλια και ήταν όλοι προσανατολισμένοι προς το εμπόριο με την ηπειρωτική Ευρώπη. Κανένας απ' αυτούς δεν φαίνεται να ήταν αρκετά μεγάλος πριν από τον 7ο αιώνα, αλλά έκτοτε η ανάπτυξή τους υπήρξε ραγδαία. Ίσως οι βασιλιάδες του 7ου αιώνα στην Ανατολική Αγγλία χρησιμοποιούσαν το λιμάνι του Ίπσουιτς ως σταθμό υποδοχής, περίπου όπως οι Καρολίγγειοι χρησιμοποιούσαν το Ντόρσταντ στην απέναντι ακτή της Μάγχης. Η μεγαλύτερη σαξονική πόλη ήταν το Χάμγουι στο Ουέσσεξ. Στα χρόνια της ακμής του, το Χάμγουι είχε έκταση 30 τετραγωνικών εκταρίων και ορθογωνικό πολεοδομικό σχέδιο, με δρόμους παράλληλους και κάθετους προς τον ποταμό Ίτσεν. Τα εμπορεύματα εισάγονταν από τη Γαλλία, τις Κάτω Χώρες και τη βόρεια Γερμανία. Επίσης, στο Χάμγουι λειτουργούσαν εργαστήρια που παρήγαν προϊόντα κατεργασίας σιδήρου, χαλκού, μολύβδου, αργύρου, καθώς και κεραμικά, οστέινα και κεράτινα είδη. Το Χάμγουι και το Ουίντσεστερ, σε απόσταση 18 χιλιομέτρων αναπλέοντας τον Ίτσεν, ήταν συμπληρωματικά: το Ουίντσεστερ ήταν η *civitas,* όπου κατοικούσαν ο βασιλιάς, ο επίσκοπος και οι ευγενείς, ενώ το Χάμγουι ήταν εμπορικό κέντρο, που εξυπηρετούσε την αγορά των αριστοκρατών. Όπως και τα παράκτια εμπορικά κέντρα στην ηπειρωτική Ευρώπη, έτσι και το Χάμγουι ήταν ανοχύρωτο και εύκολα μπορούσε να καταστραφεί στη διάρκεια κάποιας επιδρομής. Τον 10ο αιώνα, οι λειτουργίες του μεταφέρθηκαν στο Σαουθάμπτον, που βρισκόταν δυτικότερα στην ενδοχώρα.

Οι πληροφορίες μας για τους αγγλικούς οικισμούς που ήταν κέντρα του τοπικού εμπορίου είναι λιγότερες από όσες διαθέτουμε για τους αντίστοιχους οικισμούς της ηπειρωτικής Ευρώπης. Στο φραγκικό βασίλειο και στην Ιταλία, ο πληθυσμός των οικισμών που δεν συνδέονταν με επισκοπές, και εκείνων που είχαν ρωμαϊκή προέλευση και όσων αναπτύχθηκαν αργότερα, κατά κανόνα συγκεντρωνόταν αρχικά γύρω από ένα οχυρωμένο φρούριο ή μοναστήρι. Στη συνέχεια εξαπλωνόταν συνήθως προς την κατεύθυνση από την οποία ο οικισμός ανεφοδιαζόταν σε τρόφιμα. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της πόλης Χούι, στις ανατολικές Κάτω Χώρες. Το Χούι επίσης επιβεβαιώνει ότι ακόμα και στις πόλεις που ήταν χτισμένες στις όχθες μεγάλων ποταμών, οι οποίοι ήταν οι κύριες αρτηρίες του εμπορίου μακρινών αποστάσεων, οι οικισμοί αρχικά αναπτύχθηκαν κατά μήκος παραποτάμων ή χερσαίων οδών που οδηγούσαν στην ενδοχώρα. Αρχικά η περιοχή του μεγαλύτερου ποταμού παρέμενε προαστιακή ή τη χρησιμοποιούσαν μόνο για την αποθήκευση προϊόντων, η χρήση της όμως άλλαξε όταν ο ρυθμός των συναλλαγών επιταχύνθηκε κατά τον 11ο και 12ο αιώνα και —κυρίως— όταν οι πόλεις απέκτησαν βιοτεχνίες αρκετά μεγάλες ώστε να επιτρέπουν την εξαγωγή βιοτεχνικών προϊόντων. Οι περισσότεροι λοιπόν προαστικοί πυρήνες αυτού του τύπου προήλθαν από αγροτικές αγορές και κέντρα διανομής μεταξύ περιοχών που είχαν κατά καιρούς πλεόνασμα ή σπανιότητα τροφών, πρώτων υλών (π.χ. δερμάτων) ή εργατικής δύναμης.

Η εκ νέου σταθεροποίηση των εγκαταστάσεων του πληθυσμού κατά τον 10ο αιώνα, σε συνδυασμό με την εισροή χρυσού και αργύρου από την Ανατολή, ενίσχυσε το εμπόριο και τη συγκέντρωση μη αγροτικού πληθυσμού σε οχυρωμένα κέντρα. Οι ιταλικές πόλεις Πίζα και Γένουα αναπτύχθηκαν χάρη στο εμπόριο με τους μουσουλμάνους, παρότι αυτές πρωτοστάτησαν στην εκδίωξή τους από τα παράκτια νησιά. Με εξαίρεση την ιδιόμορφη περίπτωση της Ιταλίας, οι περισσότερες πόλεις στην ηπειρωτική Ευρώπη αναπτύχθηκαν σε θέσεις όπου βρίσκονταν τουλάχιστον τα ερείπια κάποιου ρωμαϊκού τείχους ή δημοσίου κτιρίου. Εντούτοις, στην Αγγλία η ανάπτυξη των πόλεων συντελέστηκε πρόωρα και με βασιλική πρωτοβουλία, καθώς δημιουργήθηκαν οικισμοί πολιτών εντός των οχυρώσεων που είχαν ιδρύσει ο Αλφρέδος ο Μέγας και οι διάδοχοί του. Μολονότι η αρχική πρόθεση του βασιλιά όταν ιδρύονταν οι πρώτοι αστικοί οικισμοί (*boroughs*) ήταν η

δημιουργία αμυντικών φρουρίων, οι βασιλιάδες του 10ου αιώνα επίσης προσπάθησαν να συγκεντρώσουν την εμπορική δραστηριότητα στις πόλεις, απαιτώντας να επικυρώνονται από έναν βασιλικό λιμενάρχη οι συναλλαγές σε μεγάλες ποσότητες.

Στην ηπειρωτική Ευρώπη δεν μαρτυρείται ίδρυση πόλεων από ηγεμόνες σε τόσο μεγάλη κλίμακα όσο συνέβη με τους Αγγλοσάξονες βασιλιάδες. Η παρουσία ρωμαϊκών ερειπίων, πολλά από τα οποία ήταν εκτεταμένα και έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην πρώιμη αστικοποίηση της ηπειρωτικής Ευρώπης, ήταν λιγότερο εμφανής στη Βρετανία. Εντούτοις, τόσο στη Βρετανία όσο και στην υπόλοιπη Ευρώπη, η αδιάλειπτη οργανωμένη ανάπτυξη των πόλεων αρχίζει τον 10ο αιώνα. Οι Σκανδιναβοί γρήγορα προσαρμόστηκαν στη ζωή της πόλης. Ήδη από την εποχή του Καρλομάγνου η Υόρκη, στη βόρεια Αγγλία, είχε πολυεθνικό πληθυσμό και μια παροικία Φρισίων εμπόρων. Στη διάρκεια του 9ου αιώνα οι Δανοί αποκατέστησαν το ρωμαϊκό τείχος της Υόρκης στις τρεις πλευρές του και το προεξέτειναν, χτίζοντας ένα βασιλικό ανάκτορο στο κέντρο της πόλης. Ίσως η Υόρκη να ήταν το μεγαλύτερο λιμάνι του κόσμου των Βίκινγκ. Από το 950 ως το 1050 η ανάπτυξη των περισσότερων πόλεων ήταν μάλλον βαθμιαία και αυθόρμητη, παρά προϊόν συνειδητού σχεδιασμού, και ανταποκρινόταν στις μεταβαλλόμενες οικονομικές συνθήκες. Το 1000 οι περισσότερες αγγλοσαξονικές πόλεις που είχαν αναπτυχθεί σε θέσεις ρωμαϊκών οικισμών είχαν πια γίνει μεγαλύτερες από τους προγενέστερους οικισμούς. Στην ηπειρωτική Ευρώπη, όπου τα ρωμαϊκά υπολείμματα κάλυπταν μεγαλύτερη έκταση απ' ό,τι στην Αγγλία, μόνο κατά τον 12ο αιώνα συμπληρώθηκε με κτίσματα ο χώρος στο εσωτερικό των παλαιών τειχών, επιβάλλοντας την κατασκευή νέων.

Η Γερμανία ήταν η πρώτη περιοχή που ανέκαμψε μετά τις εισβολές του 9ου αιώνα και των αρχών του 10ου. Οι Μαγυάροι είχαν πλήξει τις αγροτικές περιοχές περισσότερο απ' ό,τι τις πόλεις. Η επέκταση των καλλιεργειών, ιδίως στα βορειοανατολικά εις βάρος των Σλάβων και των λαών της Βαλτικής, άρχισε στα μέσα του 10ου αιώνα, αμέσως μόλις απομακρύνθηκε η απειλή. Οι βασιλιάδες παραχωρούσαν συστηματικά το προνόμιο ίδρυσης αγοράς στις πιο σημαντικές πόλεις, ιδίως σε όσες ήταν έδρες επισκοπών, θέτοντας υπό την «ειρήνη του Θεού» τους εμπόρους και τις αγορές. Ορισμένες αγορές ιδρύθηκαν από τους αυτοκράτορες με σκοπό την τόνωση του εμπορίου μακρινών αποστάσεων, όπως το Τηλ στο Βάαλ που εξυπηρετούσε το εμπόριο με την Αγγλία και η Βρέμη που εξυπηρετούσε το εμπόριο με τους Σκανδιναβούς. Μόλις άρχισε η εξόρυξη αργύρου από τα αργυρωρυχεία του Ράμμελσμπεργκ, ιδρύθηκαν νομισματοκοπεία. Μολονότι το εμπόριο στις δυτικές περιοχές της αυτοκρατορίας ήταν προσανατολισμένο προς τη Βόρεια Θάλασσα, η κεντρική και η ανατολική Γερμανία ανέπτυξαν εμπορικές σχέσεις με την Ιταλία και τη Μεσόγειο καθώς η ανάμειξη των μοναρχών εκεί πήρε σοβαρές διαστάσεις μετά την αυτοκρατορική στέψη του Όθωνος Α' (936-973) το 962.

Στα τέλη του 10ου αιώνα το γερμανικό εμπόριο στρεφόταν ολοένα και περισσότερο προς τα νότια και τα ανατολικά. Ο προσηλυτισμός του πρίγκιπα Βλαδίμηρου του Κιέβου στον ορθόδοξο χριστιανισμό το 988 και η κατάκτηση των Βουλγάρων από τους Βυζαντινούς το 1025 απομάκρυναν και τα τελευταία σοβαρά εμπόδια στο χερσαίο εμπόριο ανάμεσα στη Δύση και την Κωνσταντινούπολη. Στα τέλη του 10ου αιώνα τα μουσουλμανικά προϊόντα είχαν εμφανιστεί ξανά στη Γερμανία. Ο βασιλιάς Όθων Α' ευνόησε την πόλη του Μαγδεμβούργου, στα σύνορα της Σαξονίας, ιδρύοντας εκεί μια αρχιεπισκοπή και χτίζοντας για τους Εβραίους μια νέα αγορά για να προωθήσει το εμπόριο. Οι Γερμανοί βασιλιάδες, που ωφελήθηκαν πρώτοι από τις αυξημένες εισροές ανατολίτικου χρυσού και αργύρου, άρχισαν στα τέλη του 9ου αιώνα να ενθαρρύνουν την εγκατάσταση των Εβραίων της Μεσογείου στις επισκοπικές τους πόλεις. Σύντομα οι Εβραίοι εξαπλώθηκαν στη Γαλλία, και το 1000 είχαν ήδη δημιουργηθεί εβραϊκές κοινότητες στις περισσότερες πόλεις της βόρειας Ευρώπης. Οι κοινότητες αυτές διατήρησαν στενές και συχνές θρησκευτικές και εμπορικές επαφές μεταξύ τους.

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Robert-Henri Bautier, *The Economic Development of Medieval Europe,* Λονδίνο, Thames & Hudson, 1971.

Marc Bloch, *Feudal Society,* μτφρ. L. A. Manyon, 2 τόμοι, Σικάγο, University of Chicago Press, 1961 [ελλ. μτφρ. *Η φεουδαλική κοινωνία,* Αθήνα, Κάλβος, 1987].

Prosper Boissonnade, *Life and Work in Medieval Europe: The Evolution of Medieval Economy from the Fifth to the Fifteenth Century,* Λονδίνο, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., 1927.

Fredric L. Cheyette (επιμ.), *Lordship and Community in Medieval Europe: Selected Readings,* Νέα Υόρκη, Holt, Rinehart & Winston, 1968.

Renée Doehaerd, *The Early Middle Age in the West: Economy and Society,* μτφρ. W. G. Deakin, Amsterdam, North Holland, 1978.

Georges Duby, *Rural Economy and Country Life in the Medieval West,* μτφρ. Cynthia Postan, Columbia, SC, University of South Carolina Press, 1968.

—*The Early Growth of the European Economy: Warriors and Peasants from the Seventh to the Twelfth Century,* Ithaca, Cornell University Press, 1974.

David Herlihy, *Opera muliebria: Women and Work in Medieval Europe,* Νέα Υόρκη, McGraw-Hill, 1990.

Richard Hodges/David Whitehouse, *Mohammed, Charlemagne and the Origins of Europe: Archaeology and the Pirenne Thesis,* Ithaca, Cornell University Press, 1983.

Robert Latouche, *The Birth of Western Economy: Economic Aspects of the Dark Ages,* μτφρ. E. M. Wilkinson, Λονδίνο, Methuen, 1961· Νέα Υόρκη, Harper & Row, 1966.

Archibald R. Lewis/Timothy J. Runyan, *European Naval and Maritime History, 300-1500,* Bloomington, Indiana University Press, 1985.

Robert S. Lopez, *The Birth of Europe,* Νέα Υόρκη, M. Evans and Co., 1967.

Douglass C. North/Robert Paul Thomas, *The Rise of Western World: A New Economic History,* Cambridge, Cambridge University Press, 1973.

Norman J. G. Pounds, *An Economic History of Medieval Europe,* Λονδίνο, Longman, 1974.

Eileen Power, *Medieval Women,* Cambridge, Cambridge University Press, 1975.

B. H. Slicher van Bath, *The Agrarian History of Western Europe, AD 500-1850,* Λονδίνο, Edward Arnold, 1963.

C. T. Smith, *An Historical Geography of Western Europe before 1800,* Νέα Υόρκη/Washington, Frederick A. Praeger, 1967.

Sylvia L. Thrupp (επιμ.), *Early Medieval Society,* Νέα Υόρκη, Appleton/Century/ Crofs, 1967.

Lynn Jr. White, *Medieval Technology and Social Change,* Οξφόρδη, Oxford University Press, 1962.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ
Η ΩΡΙΜΟΤΗΤΑ ΕΝΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ:
Η ΕΥΡΩΠΗ ΣΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΑ
(περί το 920-1270)

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τον 10ο αιώνα, μετά τους κλυδωνισμούς των εισβολών και τις καταστροφές που προκλήθηκαν από τις κλιματικές μεταβολές, αρχίζει μια περίοδος ανάκαμψης. Από τον 10ο ως τον 13ο αιώνα στη Γερμανία και την Αγγλία, και κάπως αργότερα στη Γαλλία, διαμορφώθηκαν θεσμοί διακυβέρνησης που θα αποτελούσαν τα θεσμικά θεμέλια του κράτους όπως το γνωρίζουμε σήμερα. Ο πληθυσμός αυξήθηκε, όπως αυξήθηκε και η αγροτική παραγωγή ώστε να τραφούν περισσότερα στόματα. Η αυξανόμενη ζήτηση για τρόφιμα, σε συνδυασμό με τη μεγαλύτερη προσφορά χρυσού και αργύρου, προκάλεσε πληθωρισμό, γεγονός που συνέβαλε στη χειραφέτηση των δουλοπαροίκων σε μεγάλο μέρος της δυτικής Ευρώπης.[*] Αναπτύχθηκαν πόλεις με διακριτά αστικά χαρακτηριστικά, οι οποίες προώθησαν το εμπόριο, συνέβαλαν στην αλληλεξάρτηση των περιφερειών και ταυτόχρονα παρείχαν την εργατική δύναμη που ήταν απαραίτητη για την έναρξη της βιομηχανικής ανάπτυξης στην Ευρώπη. Τα προγράμματα σπουδών και τα εκπαιδευτικά ιδρύματα (ιδίως το πανεπιστήμιο, ο κατεξοχήν μεσαιωνικός εκπαιδευτικός θεσμός) μετασχηματίστηκαν ώστε να ανταποκριθούν στις ανάγκες της ολοένα και πιο σύνθετης κοινωνίας και οικονομίας. Παράλληλα με τη συστηματοποιημένη λατινική παιδεία των πανεπιστημίων, στις καθομιλούμενες γλώσσες αναπτύσσεται μια λογοτεχνική παραγωγή γεμάτη ζωντάνια. Η Εκκλησία μετεξελίσσεται σε κραταιό διοικητικό μηχανισμό, αλλά ταυτόχρονα προωθεί και ποικίλες μορφές πνευματικής έκφρασης, που κυμαίνονται από την απλή ευσέβεια ενός αναζωογονημένου μοναχισμού μέχρι τους περίτεχνους θεολογικούς συλλογισμούς γύρω από τη φύση του θείου και του σύμπαντος. Αρκετές εξελίξεις, που τις ρίζες τους εξετάσαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, καρποφορούν στη διάρκεια της μέσης περιόδου του Μεσαίωνα.

[*] [Αυτό συνέβη επειδή περισσότεροι άνθρωποι ήταν τώρα σε θέση να εξαγοράσουν την ελευθερία τους.]

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ'
ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ: ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΕΣ ΚΑΙ ΠΑΠΕΣ

Οι πλουσιότεροι και πολιτικά ισχυρότεροι ηγεμόνες της Ευρώπης κατά τον 10ο αιώνα και τις αρχές του 11ου ήταν οι βασιλιάδες του ανατολικού τμήματος του φραγκικού βασιλείου, που συνέπιπτε χονδρικά με τη σημερινή Γερμανία και τη βόρεια Ιταλία. Τον 12ο αιώνα η πλάστιγγα της εξουσίας είχε πια γείρει αποφασιστικά προς τα δυτικά. Αυτή τη διαδικασία θα διερευνήσουμε τώρα.

Οι επιθέσεις των Σκανδιναβών δεν ήταν ο μοναδικός πονοκέφαλος των Καρολίγγειων ηγεμόνων, που είχαν παραχωρήσει τις περισσότερες γαίες τους σε εκκλησίες και σε αριστοκράτες κοσμικούς άρχοντες που ασκούσαν εξουσία στον τοπικό πληθυσμό. Ωστόσο, κανένας μονάρχης δεν μπορούσε να κυβερνήσει με επάρκεια χωρίς να ασκεί άμεση δικαιοδοσία σε μια εκτεταμένη προσωπική κτήση. Ήδη το 911, όταν τερματίστηκε η ανατολική φραγκική καρολίγγεια δυναστεία, τα περισσότερα εδάφη της βρίσκονταν στη Λορραίνη. Στη διάρκεια του 10ου αιώνα, η δύναμη των δυτικών Φράγκων βασιλιάδων εξακολούθησε να φθίνει, αλλά η εμφάνιση μιας νέας δυναστείας στη Γερμανία προσέφερε την ευκαιρία για την αποκατάσταση της βασιλικής ισχύος: εφόσον οι βασιλιάδες συντηρούνταν από τα εισοδήματα των ιδιόκτητων γαιών τους, η διάκριση ανάμεσα στο ιδιωτικό και το δημόσιο ταμείο του μονάρχη ήταν κατ' ουσίαν ανύπαρκτη.

Η Γερμανία αποτελούνταν από πέντε δουκάτα: τα τέσσερα είχαν σχηματιστεί, κυρίως αλλά όχι αποκλειστικά, από μία φυλή (αυτά ήταν η Θουριγγία, που μετά το 908 ενσωματώθηκε στη Σαξονία, η Σαξονία, η Βαυαρία και η Φραγκονία) ενώ το πέμπτο, η Σουηβία, στα νοτιοδυτικά, περιλάμβανε τμήματα του Μέσου Βασιλείου του Λοθαρίου (που είχε σχηματιστεί το 843, με τη συνθήκη του Βερντέν), και της Βουργουνδίας. Ενώ τα δουκάτα και οι κομητείες στη Δύση κατέχονταν ως φέουδα και μεταβιβάζονταν κληρονομικά, οι Γερμανοί βασιλιάδες είχαν δικαίωμα να διορίζουν δούκες, που δεν ήταν αξιωματούχοι της φυλής. Οι κόμητες ήταν υποτελείς του δούκα· ενώ η «κομητεία» ήταν μια υποδιαίρεση του δουκάτου, ο Γερμανός κόμης δεν ασκούσε εδαφική δικαιοδοσία που να εκπορεύεται από το αξίωμά του. Ο τίτλος ήταν καθαρά τιμητικός. Οι Καρολίγγειοι είχαν επιχειρήσει, αλλά χωρίς επιτυχία, να παρακάμψουν τους κραταιούς δούκες στη Γερμανία και να ασκήσουν τυπικά την επικυριαρχία τους μέσω των κομήτων, που ήταν λιγότερο ισχυροί, και οι Γερμανοί βασιλιάδες έκαναν ό,τι περνούσε από το χέρι τους για να εμποδίσουν τόσο τους κόμητες όσο και τους δούκες να ενισχύσουν τη θέση τους προσθέτοντας και γαίες στα αξιώματά τους.

Το 911 οι δούκες εξέλεξαν νέο βασιλιά κάποιον από τις τάξεις τους, τον Κορράδο της Φραγκονίας. Σύντομα ο Κορράδος έχασε την εμπιστοσύνη τους, και, από τη νεκρική του κλίνη, υπέδειξε ως διάδοχό του τον πιο σημαντικό αντίπαλό του, τον δούκα Ερρίκο τον Ορνιθοθήρα της Σαξονίας. Οι δούκες επικύρωσαν αυτή την επιλογή με εκλογή. Αξιοποιώντας τις υπηρεσίες που του όφειλαν οι ελεύθεροι άνθρωποι για τη συντήρηση και τη φρούρηση των κάστρων, και την υποχρέωση εκκλησιαστικών και κοσμικών αρχόντων να περιφρουρούν τα κάστρα αυτά, ο Ερρίκος ο Ορνιθοθήρας (919-936) εξεστράτευσε κατά των Μαγυάρων και των Σλάβων και ίδρυσε μεθοριακά οχυρά. Ο Ερρίκος εγκατέλειψε την προηγούμενη γερμανική παράδοση της διαίρεσης και της διανομής της επικράτειας σε όλους τους γιους του βασιλιά και όρισε διάδοχό του έναν μόνο απ' αυτούς. Έτσι, η βασιλεία έγινε δημόσιος θεσμός και όχι διαιρετή οικογενειακή περιουσία. Για να αποζημιώσει τους υπόλοιπους γιους του, τους αναγόρευε δούκες όταν χήρευε κάποια θέση. Ιδίως όταν ο δούκας τύχαινε να είναι πρίγκιπας με βασιλικό αίμα, οι βασιλιάδες διόριζαν συνήθως τον γιο στη θέση του πατέρα. Μέχρι τη βασιλεία του Ερρίκου Δ' (1056-1106) οι περισσότεροι δούκες που είχαν διοριστεί στα νότια δουκάτα της Βαυαρίας και της Σουηβίας δεν ήταν ντόπιοι και δεν κατείχαν αξιόλογη οικογενειακή περιουσία σ' εκείνες τις περιοχές. Τα δουκάτα του Βορρά, κυρίως η Σαξονία, συνήθως παραχωρούνταν σε ντόπιους άρχοντες. Μετά το 919 το κέντρο των ιδιόκτητων βασιλικών γαιών βρισκόταν στη Σαξονία, ενώ το 941 ο δούκας της Φραγκονίας κληροδότησε την περιουσία του

στη μοναρχία. Έτσι, οι βασιλιάδες απέκτησαν σημαντικές ιδιόκτητες εκτάσεις στη βόρεια και την κεντρική Γερμανία.

Ο Όθων Α' «ο Μέγας» (936-973) αντιμετώπιζε αρκετά και σοβαρά προβλήματα. Ο αδελφός του Ερρίκος, δούκας της Βαυαρίας, διεκδικούσε το θρόνο με το επιχείρημα ότι ουσιαστικά αυτός ήταν ο πρωτότοκος γιος του Ερρίκου του Ορνιθοθήρα, εφόσον είχε γεννηθεί μετά τη στέψη του πατέρα του. Έχοντας εξασφαλίσει συμμάχους στην αριστοκρατία, ο Ερρίκος διεξήγαγε εμφύλιο πόλεμο που κράτησε αρκετά χρόνια. Οι επιδρομές των Μαγυάρων ήταν άλλο ένα αγκάθι για τον Όθωνα στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του, αλλά το 955 κατάφερε να τους νικήσει στη μάχη της πεδιάδας του ποταμού Λεχ και να τους απωθήσει στην περιοχή που αργότερα θα ονομαζόταν Ουγγαρία. Εξεστράτευσε κατά των Σλάβων, προελαύνοντας σε πολύ μεγαλύτερο βάθος απ' ό,τι ο πατέρας του, και σταθεροποίησε τα ανατολικά σύνορα. Ο Όθων Α' συνέχισε την καρολίγγεια παράδοση να χρησιμοποιεί την Εκκλησία για να ελέγχει τους πρόσφατα εκχριστιανισμένους υπηκόους του. Ίδρυσε μια αρχιεπισκοπή στο Μαγδεμβούργο, την πρώτη πολωνική επισκοπή στο Πόζναν το 966 (με Γερμανό επίσκοπο), καθώς και μια επισκοπή στην Πράγα που υπαγόταν στην αρχιεπισκοπή της Μαγεντίας. Αλλά και στο εσωτερικό της Γερμανίας ο Όθων στηρίχτηκε περισσότερο απ' ό,τι οι προκάτοχοί του στην εδαφική δικαιοδοσία των εκκλησιαστικών αρχόντων. Ο πιο διάσημος απ' αυτούς ήταν ο αδελφός του Βρούνων που έγινε αρχιεπίσκοπος της Κολονίας αλλά και δούκας της Λοθαριγγίας. Ο Βρούνων κυβέρνησε σημαντικές εκτάσεις για λογαριασμό του βασιλιά και ταυτόχρονα εισήγαγε μοναστικές μεταρρυθμίσεις στη Γερμανία. Ενώ στη Γαλλία οι περισσότερες επισκοπές είχαν αποσπαστεί από την κυριαρχία των βασιλιάδων, οι Γερμανοί επίσκοποι εξακολουθούσαν να επιβαρύνονται με την υποχρέωση παροχής στρατιωτικής υπηρεσίας και με σημαντικές πληρωμές σε είδος προς τον βασιλιά. Μάλιστα, ένα διάταγμα επιστράτευσης του 982 για βαριά οπλισμένους ιππείς δείχνει ότι οι εκκλησίες προσέφεραν στον βασιλικό στρατό τα τρία τέταρτα των στρατευμάτων. Επομένως, η διατήρηση της επικυριαρχίας τους επί των εκκλησιών είχε καθοριστική πολιτική και στρατιωτική σημασία για τους Γερμανούς βασιλιάδες.

Ίσως ο Όθων ο Μέγας να χρωστά τη φήμη του κυρίως στο γεγονός ότι επανέφερε τον αυτοκρατορικό τίτλο, που είχε να χρησιμοποιηθεί από το 924, αφού κανένας βασιλιάς δεν φάνηκε πρόθυμος να τον λάβει. Στο μεταξύ, ανεξάρτητα βασίλεια είχαν επανεμφανιστεί στη Λομβαρδία και τη Βουργουνδία, ενώ το 950 ξέσπασε πόλεμος όταν μια ομάδα Λομβαρδών αρχόντων φυλάκισε την Αδελαΐδα, κόρη του βασιλιά Ροδόλφου της Βουργουνδίας και χήρα του Λοθαρίου της Προβηγκίας. Ο αδελφός του Όθωνα Α', δούκας Ερρίκος της Βαυαρίας, και ο γιος του Λιουδόλφος της Σουηβίας διάλεξαν αντίπαλα στρατόπεδα κατά τη σύγκρουση. Αν κάποιος από τους δύο πετύχαινε να συνενώσει τη βάση της εξουσίας του στη νότια Γερμανία με τη Λομβαρδία ή τη Βουργουνδία, θα αντιστάθμιζε τη δύναμη του βασιλιά στη Σαξονία και τη Θουριγγία. Για να αποτρέψει ένα τέτοιο ενδεχόμενο, ο Όθων εισέβαλε στη Λομβαρδία, παντρεύτηκε την Αδελαΐδα και το 951 αυτοαναγορεύτηκε βασιλιάς των Λομβαρδών. Αμέσως άρχισε διαπραγματεύσεις με τη Ρώμη για τον αυτοκρατορικό τίτλο. Τα παπικά κράτη ήταν πεδίο συνεχών εχθροπραξιών μεταξύ αντίπαλων φατριών και ο Όθων στέφτηκε αυτοκράτορας μόλις το 962, όταν ο πάπας Ιωάννης ΙΒ' ζήτησε τη βοήθειά του.

Με τη στέψη του Όθωνα του Μεγάλου ιδρύεται η «Αγία Ρωμαϊκή αυτοκρατορία», για να χρησιμοποιήσουμε τον όρο που δόθηκε τον 12ο αιώνα, η οποία έμελλε να διατηρηθεί μέχρι την κατάλυσή της από τον Ναπολέοντα Βοναπάρτη το 1806. Ο αυτοκράτορας που εξέλεγαν οι Γερμανοί ευγενείς ήταν «υποδεδειγμένος», αλλά όχι «κεχρισμένος». Ο τίτλος «βασιλιάς των Ρωμαίων» δόθηκε για πρώτη φορά το 1045 σε βασιλιά που δεν είχε ακόμα λάβει το αυτοκρατορικό χρίσμα, σε ιδιαίτερη τελετή, από τον πάπα στη Ρώμη. Ο Όθων Α' πάντρεψε τον γιο του, που τον διαδέχτηκε ως Όθων Β' (973-983), με τη Βυζαντινή πριγκίπισσα Θεοφανώ —μια κίνηση που σήμαινε την αναγνώριση της στέψης του εκ μέρους του Ανατολικού αυτοκράτορα. Ο Όθων Β' δεν έζησε επί μακρόν στη Γερμανία. Το 980 πορεύτηκε στην Ιταλία, όπου το 982 ηττήθηκε από τους

μουσουλμάνους. Όταν η είδηση για την αποτυχία του έφτασε στον Βορρά, οι Σλάβοι επιτέθηκαν στα ανατολικά σύνορα του Όθωνα, και μάλιστα απείλησαν την αρχιεπισκοπή στο Μαγδεμβούργο.

Μετά το θάνατο του Όθωνα, τον επόμενο χρόνο, η Θεοφανώ βασίλεψε ως κηδεμόνας του ανήλικου γιου της Όθωνα Γ' (983-1002) και, όπως αποδείχθηκε, διέθετε αρκετές ικανότητες ώστε να αποκαταστήσει την ανατολική μεθόριο. Ο Όθων Γ', που ανέλαβε την εξουσία το 994, ήταν ένας ανεπηρέαστος νέος, που έλπιζε να συγχωνεύσει το ελληνορωμαϊκό παρελθόν με τον σύγχρονο γερμανικό κόσμο. Προέλασε μέχρι τη Ρώμη, διόρισε τον εξάδελφό του Βρούνωνα πρώτο Γερμανό πάπα (Γρηγόριος Ε') και μετά δέχτηκε το αυτοκρατορικό στέμμα από τα χέρια του. Ο Όθων φιλοδοξούσε να συνενώσει την κοσμική και την εκκλησιαστική εξουσία σε μια χριστιανική κοινότητα, σύμφωνα με το βυζαντινό πρότυπο, με επικεφαλής τον αυτοκράτορα. Το 999 φρόντισε να εκλεγεί πάπας ο παιδαγωγός του, ο Γερβέρτος του Ωριγιάκ, ένας μαθηματικός και αστρονόμος που είχε σπουδάσει στη μουσουλμανική Ισπανία. Ο Γερβέρτος πήρε το παπικό όνομα Σίλβεστρος Β' (999-1003), μια επιλογή που υποδήλωνε το ενδιαφέρον του για την κοσμική δικαιοδοσία του παπισμού, καθώς ο πάπας Σίλβεστρος Α' είχε θεωρηθεί δικαιούχος της «Δωρεάς του Κωνσταντίνου». Ο Όθων Γ' όμως, προφανώς σε συνεννόηση με τον δικό του πάπα, χαρακτήρισε αυτό το έγγραφο πλαστό. Ο Σίλβεστρος Β' κατάφερε να ενισχύσει την κυριαρχία του ποντίφηκα στα παπικά κράτη, αλλά πέθανε προτού υλοποιήσει κάποιους ευρύτερους στόχους.

Ο Όθων Γ' προσπάθησε να συνδέσει τις κτήσεις του στην Ιταλία με τη Γερμανία επανδρώνοντας αρκετά κάστρα με Γερμανούς αξιωματούχους. Εντούτοις, απομάκρυνε από τη Γερμανία την Πολωνία και την Ουγγαρία καθώς τους επέτρεψε να έχουν αυτοκέφαλες αρχιεπισκοπές. Η δυσαρέσκεια φούντωνε και, μετά τον πρόωρο θάνατο του Όθωνα, τον διαδέχτηκε στο θρόνο ο τρίτος του εξάδελφος Ερρίκος Β' (1002-1024), γιος του Ερρίκου της Βαυαρίας. Ο Ερρίκος περιόρισε τη δραστηριότητά του κυρίως στη Γερμανία, προς μεγάλη δυσφορία των Γερμανών συγγενών, που είχαν συνηθίσει σε έναν βασιλιά που απουσίαζε συστηματικά και περνούσε τον περισσότερο χρόνο του στην Ιταλία. Ο Ερρίκος κατέβαλε μεγάλες προσπάθειες για να ψαλιδίσει τις φιλοδοξίες του Βολέσλαου της Πολωνίας, που επί ένα διάστημα είχε αυτοαναγορευτεί βασιλιάς της Βοημίας. Γνωστός για την ευσέβειά του, χάρη στην οποία τελικά κηρύχθηκε άγιος, ο Ερρίκος Β' στηρίχτηκε στους επισκόπους, αλλά συνέχισε να ελέγχει άμεσα τους διορισμούς τους.

Ο Ερρίκος Β' πέθανε άτεκνος, και έτσι μια νέα δυναστεία αναρρήθηκε στον γερμανικό θρόνο. Ο Κορράδος Β' (1024-1039), ο πρώτος της σάλιας δυναστείας (1024-1125), ήταν Θουρίγγιος και απόγονος από θηλυγονία του Όθωνος Α'. Προφανώς οι ευγενείς τον εξέλεξαν επειδή είχε μικρή προσωπική έγγεια ιδιοκτησία. Ωστόσο, κατόρθωσε να αξιοποιήσει τα δικαιώματά του ως βασιλιάς, δημιουργώντας μια σημαντική οικογενειακή ιδιοκτησία. Καθώς δεν διέθεταν μια επαρκή βάση εξουσίας στη Σαξονία, οι Σάλιοι, φρονίμως ποιούντες, απέκτησαν νέες γαίες και άρχισαν να συγκεντρώνουν τη διοίκηση της επικράτειάς τους στο Γκόσλαρ, στα όρη Χαρτς. Η εκμετάλλευση των αργυρωρυχείων του Ράμμελσμπεργκ εξασφάλισε στους ηγεμόνες πρόσθετους οικονομικούς πόρους, που τους κατέστησαν πολύ πιο επίφοβους για την ανεξαρτησία των ευγενών απ' ό,τι ήταν οι τελευταίοι Σάξονες βασιλιάδες. Μετά το θάνατο του άτεκνου θείου του Ερρίκου Β' το 1032, ο Κορράδος Β' προσάρτησε τη Βουργουνδία. Υποστήριξε τους «ελάσσονες» υποτελείς [δηλαδή υποτελείς άλλων υποτελών] του αρχιεπισκόπου του Μιλάνου, που είχαν ξεσηκωθεί κατά των κυρίων τους, και τους επέτρεψε να μεταβιβάζουν κληρονομικά τα φέουδά τους —ένα δικαίωμα το οποίο προ πολλού απολάμβαναν οι μεγάλοι υποτελείς (*capitanei*). Σε αντίθεση με τον Ερρίκο Β', που επέβαλε μεταρρυθμίσεις στην Εκκλησία, καθώς και με τον δικό του γιο και διάδοχό του Ερρίκο Γ' (1039-1056), ο Κορράδος Β' προσπάθησε να περιορίσει την εξουσία της Εκκλησίας. Στο κήρυγμα που εκφώνησε κατά τη στέψη του Κορράδου, ο αρχιεπίσκοπος της Μαγεντίας τον χαρακτήρισε «βικάριο [απεσταλμένο] του Χριστού» (*vicarius Christi*). Επίσης, ο Κορράδος αξιοποίησε το προνόμιο των διορισμών: όταν το 1039, ο Ερρίκος Γ' έγινε βασιλιάς, ο πατέρας του τον είχε αναγορεύσει δούκα όλων των γερμανικών δουκάτων πλην ενός.

Η βασιλική διακυβέρνηση στη Γερμανία κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα

Σύμφωνα με όσα αναφέραμε για την πολιτική του γερμανικού στέμματος, έχει καταστεί σαφές ότι οι πετυχημένοι βασιλιάδες ήταν υποχρεωμένοι να διατηρούν μια ισχυρή ιδιόκτητη εδαφική βάση και να ελέγχουν τις Εκκλησίες. Ορθά θεωρείται ότι η «έρις της περιβολής» (βλ. παρακάτω) σηματοδότησε τη ρήξη της συμβίωσης και την έναρξη του διαχωρισμού της Εκκλησίας από το κράτος. Μέχρι τότε ο βασιλιάς, ο μοναδικός λαϊκός που λάβαινε το χρίσμα, ασκούσε και ιερατικά καθήκοντα και θεωρούνταν ιερέας επιφορτισμένος με την εποπτεία της Εκκλησίας, ενώ οι ναοί επωφελούνταν υλικά από την προστασία που τους παρείχαν οι βασιλιάδες και οι άλλοι κοσμικοί άρχοντες. Η τελετή της στέψης από τον πάπα «περιέβαλλε» τον βασιλιά με θεία χάρη που υποτίθεται ότι θα έφερνε την ευλογία του Θεού στον λαό του.

Κορυφαίο θέμα της διακυβέρνησης εκείνη την εποχή είναι η εξέλιξη του «κράτους που βασίζεται στις προσωπικές σχέσεις» σε «θεσμικό-εδαφικό κράτος», για να χρησιμοποιήσουμε τους όρους που προτιμούν οι Γερμανοί ιστορικοί πολιτικοί επιστήμονες. Τον 10ο αιώνα η βασιλεία εξακολουθούσε να μην έχει μόνιμη έδρα, καθώς οι μονάρχες διαρκώς περιόδευαν τα γαιοκτήματά τους και προσπαθούσαν να συσσωρεύουν περιουσία και να εξασφαλίζουν πολυπληθή ομάδα πιστών οπαδών, με την κατάκτηση εδαφών και, στη συνέχεια, με την παραχώρησή τους στους ανθρώπους τους.

Καθώς η εγκατάσταση των πληθυσμών αποκτούσε μόνιμο χαρακτήρα, ως το 900 η διοικητική οργάνωση σε κομητείες είχε πια καθιερωθεί στο δυτικό φραγκικό βασίλειο, αλλά όχι στη Λοθαριγγία ή τη Γερμανία. Ήδη το 990 εδαφική δικαιοδοσία στις κομητείες ασκούσαν οι άρχοντες τους οποίους είχαν ακολουθήσει ελεύθεροι άνθρωποι κατά διαταγήν των διαδόχων του Καρλομάγνου. Στη διάρκεια του 10ου αιώνα και στις αρχές του 11ου όμως, σε πολλές γερμανικές κομητείες η εξουσία κατακερματίστηκε. Πολλές οικογένειες κομήτων μπορούσαν να αναγάγουν την καταγωγή τους στα χρόνια του Καρλομάγνου ή και παλαιότερα. Ωστόσο, καινούριες οικογένειες, μερικές από τις οποίες ήταν νεότερα παρακλάδια των οικογενειών των κομήτων, άρχισαν τώρα να αποκτούν ιδιόκτητες γαίες (και λιγότερο συχνά φέουδα, με εξαίρεση τη βορείως του Λίγηρα Γαλλία), να χτίζουν κάστρα, να τα μετατρέπουν σε κέντρα συγκέντρωσης των φόρων και άσκησης της διοίκησης και να αυτοαποκαλούνται κόμητες. Η επικράτειά τους σπάνια ήταν ενιαία· συνήθως αποτελούνταν από διάσπαρτες κτήσεις και δικαιώματα στην ευρύτερη περιφέρεια, που συμπληρώνονταν από προσωπικές σχέσεις πίστης και υποταγής.

Η μεσαιωνική χωροδεσποτεία είναι αδιάρρηκτα δεμένη με την έννοια του *bannum,* της εξουσίας που ασκείται σε ελεύθερα άτομα. Σήμερα θα μπορούσαμε να το αποκαλέσουμε «δημόσια εξουσία», αλλά στη μέση περίοδο του Μεσαίωνα ήταν κάτι πολύ πιο περίπλοκο. Οι κόμητες που οι πρόγονοί τους είχαν διοριστεί από τους Καρολιγγείους ασκούσαν το *bannum* επειδή οι βασιλιάδες τους είχαν εκχωρήσει τέτοια εξουσία, αν και οι ίδιοι οι κόμητες προτιμούσαν να μη θυμούνται τη βασιλική εκπόρευση αυτής της εξουσίας καθώς γίνονταν ουσιαστικά ανεξάρτητοι. Ωστόσο, πολλές νεότερες οικογένειες που είχαν δικαιώματα κόμη, ιδίως στη Λοθαριγγία και τη Βουργουνδία, επίσης ασκούσαν την εξουσία του *bannum, γεγονός* που τους επέτρεπε να διεκδικούν την κοινωνική θέση των ευγενών. Ωστόσο, τη θέση αυτή την κατακτούσαν ως λαϊκοί προϊστάμενοι ή διαχειριστές (*advocatus*) των ναών που απολάμβαναν προνόμια δικαστικής εξουσίας, ασυλίας και φορολογικής απαλλαγής (*immunitas*) επειδή γενικά οι εκκλησίες απευθύνονταν σε λαϊκούς για να διαχειρίζονται και να προστατεύουν τον τεράστιο πλούτο και τις ιδιοκτησίες τους από τις επιβουλές άλλων κοσμικών δυνάμεων. Η πρωτοβουλία της επιλογής ενός προστάτη συχνά προερχόταν από χώρους εκτός της Εκκλησίας. Από τη μεροβίγγεια περίοδο, ορισμένοι γαιοκτήμονες είχαν ιδρύσει οικογενειακούς ναούς στις γαιοκτησίες τους και ήταν κτήτορες της αγίας τράπεζας με την οποία συνδεόταν η περιουσία του ναού. Από την περίοδο του Καρόλου του Φαλακρού (840-877), οι ίδιοι οι αυτοκράτορες διόριζαν λαϊκούς σε θέσεις προϊσταμένων. Οι λαϊκοί «κτήτορες» των

περισσότερων τοπικών εκκλησιών διόριζαν τον εφημέριο της ενορίας, και μάλιστα ορισμένες γαλλικές επισκοπές υπάγονταν σ' αυτή τη μειωτική ρύθμιση. Κατά συνέπεια, στη Γαλλία και τη Βουργουνδία οι «διαχειριστές» εκμεταλλεύονταν οι ίδιοι τους ναούς τους οποίους τυπικά προστάτευαν, μέχρι που οι τοπικοί ηγεμόνες του 10ου και του 11ου αιώνα περιόρισαν τις αρμοδιότητές τους.

Στη Γερμανία όμως η εξέλιξη ήταν κάπως διαφορετική. Προκειμένου να κλονίσουν την τοπική εξουσία των κομήτων και των δουκών, που τυπικά ήταν δικοί τους αξιωματούχοι, οι Γερμανοί βασιλιάδες εκχώρησαν μεγάλες ιδιόκτητες εκτάσεις γης στους μεγάλους ναούς, παραχωρώντας τους ταυτόχρονα και προνόμια *immunitas,* και στη συνέχεια φρόντισαν να διοριστούν οι ίδιοι διαχειριστές αυτών των γαιών. Καθώς τον 11ο αιώνα οι κόμητες είχαν ήδη ενισχύσει την τοπική τους εξουσία, συχνά παίρνοντας το οικογενειακό τους όνομα από τα κάστρα τους, οι βασιλιάδες έπρεπε να αντισταθμίσουν την ισχύ τους διορίζοντας δούκες που προέρχονταν από τις γραμμές των τοπικών γαιοκατόχων και δεν είχαν έρθει απέξω, όπως συνέβαινε μέχρι τότε.

Ιδιαιτέρως από την εποχή του Κορράδου Β', οι βασιλιάδες προσλάμβαναν *ministeriales* για τη διοίκηση των εκκλησιαστικών γαιών στις οποίες ίσχυε καθεστώς *immunitas.* Οι *ministeriales* ήταν ακτήμονες δουλοπάροικοι, οι οποίοι, καθώς εκτελούσαν αυτή την τιμητική υπηρεσία, που συνεπαγόταν στρατιωτικές υποχρεώσεις και καθήκοντα φρούρησης των κάστρων, απαλλάσσονταν τελικά από το στίγμα του δουλοπαροίκου και γίνονταν ιππότες, το κατώτερο αξίωμα στην τάξη των Γερμανών ευγενών. Οι ηγούμενοι και οι επίσκοποι που δεν διόριζαν διαχειριστές στα γαιοκτήματά τους επίσης τα διοικούσαν μέσω *ministeriales.* Τον 11ο αιώνα, οι *ministeriales* είχαν πια αναπτύξει κάποια ταξική συνείδηση και είχαν αρχίσει να καταγράφουν το εθιμικό δίκαιο που χαρακτήριζε τη θέση τους.

Έτσι, η τοπική εδαφική δικαιοδοσία των Γάλλων κομήτων ήταν βασισμένη στην εξουσία την οποία παλαιότερα ασκούσαν οι Καρολίγγειοι βασιλιάδες επαυξημένη από αλλά δικαιώματα και ιδιοκτησίες που είχαν αποκτήσει αργότερα οι κόμητες. Ωστόσο, στο Μέσο Βασίλειο και τη Γερμανία η τοπική διακυβέρνηση ήταν πολύ πιο στενά δεμένη με τις μεγάλες ιδιόκτητες εκτάσεις της Εκκλησίας και με εκείνους που δρούσαν για λογαριασμό της. Επομένως, ο έλεγχος της Εκκλησίας αποκτούσε πιο ζωτική σημασία για τους Γερμανούς μονάρχες απ' ό,τι είχε για τους βασιλιάδες της Γαλλίας και της Αγγλίας.

Λαϊκή περιβολή και εκκλησιαστική μεταρρύθμιση

Προκειμένου μια τέτοια ρύθμιση να λειτουργήσει προς όφελος του βασιλιά, ο μονάρχης έπρεπε να ελέγχει τους διορισμούς των ηγουμένων και ιδίως των επισκόπων. Οι ηγούμενοι των μοναστηριών που δεν ελέγχονταν από κοσμικούς κτήτορες εκλέγονταν από τη σύναξη των μοναχών της μονής, ενώ οι επίσκοποι εκλέγονταν από τον τοπικό κλήρο και, στη συνέχεια, η εκλογή τους επικυρωνόταν από τον «λαό». Αλλά προκειμένου κάποιος που είχε οριστεί για ένα αξίωμα να ασκήσει την εξουσία που απέρρεε από αυτό, χρειαζόταν η επίσημη επικύρωση του διορισμού του. Οι κοσμικοί κάτοχοι αξιωμάτων και φέουδων «περιβάλλονταν» με το αξίωμα ή τις γαίες τους, συνήθως με κάποια τελετή στη διάρκεια της οποίας παραλάμβαναν ένα κλαρί ή έναν σβώλο χώμα που συμβόλιζε την ιδιοκτησία και έδιναν έναν όρκο πίστης. Με αυτό τον τρόπο, οι επίσκοποι περιβάλλονταν την κοσμική ιδιοκτησία των επισκοπών τους, αλλά στην περιβολή (*investitura*) συγκαταλέγονταν και τα σύμβολα της φροντίδας των ψυχών: το δαχτυλίδι, που συμβόλιζε τη σύζευξη με τον Χριστό, και την ποιμαντορική ράβδο, που παρέπεμπε στον ποιμένα του ποιμνίου. Καθώς οι Γερμανοί αυτοκράτορες θεωρούσαν τους εαυτούς τους χειροτονημένους κληρικούς (μάλιστα, σε απεικονίσεις της εποχής εμφανίζονται μερικές φορές ως μέλη της εκκλησιαστικής ιεραρχίας) ενεχείριζαν οι ίδιοι την ποιμαντορική ράβδο στους επισκόπους. Σ' αυτό το τελετουργικό, ο αυτοκράτορας Ερρίκος Γ'

(1039-1056) προσέθεσε το χρίσμα με το δαχτυλίδι. Μετά την περιβολή του επισκόπου από τον βασιλιά, ακολουθούσε η κανονική χειροτονία από τον αρχιεπίσκοπο και, στη συνέχεια, ο επίσκοπος έδινε όρκο πίστης στον αυτοκράτορα. Έτσι, οι κοσμικές κτήσεις και το ιερό λειτούργημα εκχωρούνταν συνήθως με μια ενιαία τελετή, ενώ οι αυτοκράτορες συχνά παρέλειπαν την τυπική επικύρωση της εκλογής από τον κλήρο και τον λαό της επισκοπικής διοίκησης. Αν ήθελε να προβάλει βέτο στην επιλογή ενός επισκόπου, ο βασιλιάς μπορούσε να αρνηθεί να τον «περιβάλει», οπότε ο επίσκοπος παρέμενε «εψηφισμένος». Αν όμως οι βασιλιάδες έπαυαν να ελέγχουν τους διορισμούς στην Εκκλησία, θα περιέρχονταν σε δεινή θέση.

Αργότερα, οι πάπες κατέστησαν κορυφαίο θέμα την ανάμειξη των λαϊκών στη γερμανική Εκκλησία, αλλά οι Γερμανοί βασιλιάδες φρόντιζαν να διορίζουν μορφωμένα και ευλαβή άτομα στα ανώτερα εκκλησιαστικά αξιώματα. Στη Γαλλία οι επισκοπές έγιναν κληρονομική ιδιοκτησία οικογενειών, και μάλιστα αποτελούσαν αντικείμενο αγοραπωλησιών. Το να θεωρήσουμε τη λαϊκή περιβολή σφετερισμό της εκκλησιαστικής εξουσίας εκ μέρους των λαϊκών θα ήταν παραπλανητικό, και τούτο επειδή η Εκκλησία αποκτούσε προστασία, επιρροή και σημαντικό πλούτο χάρη στην πατρωνεία των κοσμικών ηγεμόνων. Επιπλέον, μέχρι τα μέσα του 11ου αιώνα ελάχιστοι κληρικοί ή λαϊκοί στην Ευρώπη είχαν αμφισβητήσει αυτό το καθεστώς. Στη συνέχεια, η αντιμετώπιση άλλαξε, γεγονός που οφείλεται σε διάφορες εξελίξεις, όπως στο μεταρρυθμιστικό κίνημα στο εσωτερικό της Εκκλησίας, στην ενίσχυση της εξουσίας των Γερμανών βασιλιάδων στην Ιταλία, στην ευκαιρία που δόθηκε στους πάπες να επεκτείνουν τις κτήσεις τους στην κεντρική Ιταλία και, τέλος, στην ύπαρξη ενός ανήλικου βασιλιά στη Γερμανία από το 1056 ως το 1065.

Ο αντίκτυπος του μεταρρυθμιστικού εκκλησιαστικού κινήματος στην έριδα της περιβολής ίσως δεν έχει τόσο υπερτιμηθεί όσο τοποθετηθεί λανθασμένα. Ορισμένοι πάπες του 9ου αιώνα, αν και διέθεταν ικανότητες, δεν ενδιαφέρονταν τόσο για την εκκλησιαστική μεταρρύθμιση όσο για την εδραίωση της δικής τους θέσης από υλική και θεωρητική άποψη. Οι περισσότεροι διάδοχοί τους στον 10ο αιώνα και τις αρχές του 11ου ήταν εξαρτημένοι από λαϊκούς προστάτες και δεν ανησυχούσαν ιδιαίτερα για τον ηθικό εκφυλισμό της Εκκλησίας. Το έναυσμα για τη μεταρρύθμιση δεν προήλθε από την παποσύνη αλλά από τις μονές. Το 910 ο δούκας της Ακουιτανίας ίδρυσε στη Βουργουνδία το αβαείο του Κλουνύ, θέτοντας το μοναστήρι υπό την άμεση εποπτεία του πάπα και παρέχοντας εγγυήσεις για την ανεξαρτησία της μονής απ' όλους τους κοσμικούς άρχοντες. Πριν από τα μέσα του 11ου αιώνα, η παπική επικυριαρχία δεν σήμαινε πολλά στην πράξη, αλλά το Κλουνύ κατάφερε να διατηρήσει την αυτονομία του και την αυτονομία των οίκων που συνδέονταν μαζί του, σ' έναν κόσμο όπου κυριαρχούσε η «ιδιόκτητη Εκκλησία».

Αν και μεμονωμένοι μοναχοί του Κλουνύ απέκτησαν σημαντική επιρροή ως σύμβουλοι επισκόπων και πολιτικών ηγετών, η απήχηση του ίδιου του αβαείου στον θρησκευτικό βίο έγινε αισθητή κυρίως στη Γαλλία (στο Κεφάλαιο ΙΒ' θα αναφερθούμε εκτενέστερα στο ρόλο που έπαιξε το Κλουνύ στη μοναστική ζωή του Μεσαίωνα). Ένα άλλο μεταρρυθμιστικό κίνημα ξεκίνησε από τον Ιωάννη, αβά του Γκόρτσε στη Λοθαριγγία, και διαδόθηκε από τους δραστήριους μοναχούς του Αγίου Μαξιμίνου των Τρεβήρων τους οποίους προστάτευε ο Όθων Α'. Η μεταρρύθμιση του Γκόρτσε επηρέασε περισσότερο απ' ό,τι το Κλουνύ τη μεταρρύθμιση των μοναστηριών στη Γερμανία και τις Κάτω Χώρες. Σε αντίθεση με τη μεταρρύθμιση του Κλουνύ, το κύριο χαρακτηριστικό του κινήματος της Λοθαριγγίας δεν ήταν η κεντρική καθοδήγηση αλλά η αυστηρή εφαρμογή του κανόνα του Βενεδίκτου στα μεμονωμένα μοναστήρια. Το 1050, οι περισσότερες γερμανικές μονές είχαν αναμορφωθεί σύμφωνα με το λοθαριγγιανό πρότυπο. Ίσως την πιο καθοριστική σημασία να είχε το γεγονός ότι ο πάπας Λέων Θ' (1049-1054), στον οποίο είχε δοθεί το παπικό αξίωμα από τον συγγενή του αυτοκράτορα Ερρίκο Γ', ήταν ένας Λοθαρίγγιος που προσκάλεσε μεταρρυθμιστές από τον Βορρά στη Ρώμη.

Η Ματθίλδη, κόμισσα της Τοσκάνης (1046-1115), που ο πρώτος της σύζυγος ήταν ο δούκας

Γοδεφρείδος της Λορραίνης, διαδραμάτισε επίσης κάποιο ρόλο στο κίνημα των Λοθαρίγγιων μεταρρυθμιστών. Μολονότι ο γάμος λύθηκε σύντομα, ορισμένοι μεταρρυθμιστές κληρικοί του Γοδεφρείδου παρέμειναν μαζί της στην Ιταλία, και η Ματθίλδη έγινε φλογερή υπέρμαχος του κινήματος. Είχε φιλικές σχέσεις με τον Ιλδεβράνδο, τον μετέπειτα πάπα Γρηγόριο Ζ'. Η Ματθίλδη ήθελε να κληροδοτήσει στην παπική Εκκλησία τον τίτλο και τις γαίες που κατείχε στην Τοσκάνη, ο αυτοκράτορας όμως ήταν εξίσου αποφασισμένος να επιστραφούν στη μοναρχία. Το ζήτημα της Τοσκάνης ήταν ιδιαίτερα σημαντικό για τους πάπες, καθώς η κατοχή αυτής της περιοχής θα τους προσέφερε μια πιο ασφαλή βάση εξουσίας στην κεντρική Ιταλία και θα χαλάρωνε την εξάρτησή τους από τους Γερμανούς βασιλιάδες, που η εδαφική βάση της εξουσίας τους στην Ιταλία ήταν η Λομβαρδία, βόρεια της Τοσκάνης. Έτσι, η εκκλησιαστική μεταρρύθμιση και οι παπικές εδαφικές βλέψεις στην Ιταλία συνέκλιναν στην Τοσκάνη. Οι πάπες πράγματι διεκδίκησαν την Τοσκάνη μετά το θάνατο της Ματθίλδης, αλλά ποτέ δεν κατόρθωσαν να εδραιώσουν εκεί την κυριαρχία τους.

Έτσι, το ιταλικό μεταρρυθμιστικό κίνημα επηρεάστηκε τόσο από το Κλουνύ όσο και από τις μονές της Λοθαριγγίας, ωστόσο αναπτύχθηκε επίσης μια εγχώρια ιταλική μεταρρυθμιστική παράδοση με το κίνημα των ερημιτών, του οποίου κύριοι εκπρόσωποι ήταν ο Πέτρος Δαμιανός και ο Ουμβέρτος της Σίλβα Κάνδιδα, «καρδινάλιος επίσκοπος» της Όστιας. Οι ερημίτες φρονούσαν ότι η Εκκλησία έπρεπε να διαχωριστεί πλήρως από τον υλικό κόσμο. Ιδιαίτερα εναντιώνονταν στη σιμωνία (την πώληση εκκλησιαστικών αξιωμάτων). Οι Ιταλοί μεταρρυθμιστές συμπεριλάμβαναν στη σιμωνία όχι μόνο την εξαγορά των εκκλησιαστικών αξιωμάτων με χρήμα (ένα αδίκημα που περιοριζόταν κυρίως στην Ιταλία και τη νότια Γαλλία), αλλά και την καταβολή χρημάτων από κοσμικούς, που έτσι γίνονταν κτήτορες ναών, και, τελικά, τις οποιεσδήποτε συναλλαγές με τις εγκόσμιες αρχές για την απόκτηση ενός εκκλησιαστικού αξιώματος. Ορισμένοι μεταρρυθμιστές θεωρούσαν ότι ο όρκος πίστης που έδιναν οι Γερμανοί επίσκοποι στον αυτοκράτορα συνιστούσε πράξη σιμωνίας. Επομένως, το να δεχτεί ένας κληρικός την περιβολή του από έναν κοσμικό ηγεμόνα ήταν αμαρτία αφού οι μεταρρυθμιστές θεωρούσαν τον βασιλιά καθαρά λαϊκό και όχι κληρικό.

Ο αυτοκράτορας Ερρίκος Γ' ήταν ένας κραταιός ηγέτης που επίσης θεωρούσε τον εαυτό του υπόλογο έναντι του Θεού για την ευημερία της Εκκλησίας. Το 1046 οι δύο υποψήφιοι για μια αμφιλεγόμενη εκλογή πάπα του ζήτησαν να μεσολαβήσει ως διαιτητής. Σε μια σύνοδο που συγκλήθηκε στο Σούτρι, στη βόρεια Λομβαρδία, ο Ερρίκος παρέκαμψε και τους δύο υποψηφίους και διόρισε έναν μεταρρυθμιστή, τον μετέπειτα πάπα Δαμάσιο Β'. Τον Δαμάσιο διαδέχτηκε ο Λέων Θ', που διαφώνησε με την πρακτική της περιβολής επισκόπων από λαϊκούς με την παράδοση δαχτυλιδιού και ποιμαντορικής ράβδου και πήρε μέτρα κατά της σιμωνίας και για την τήρηση της αγαμίας των κληρικών. Επίσης ο Λέων Θ' ταξίδεψε στη βόρεια Ευρώπη, επανεκδίδοντας τα μεταρρυθμιστικά διατάγματα σε τοπικές εκκλησιαστικές συνόδους. Για πρώτη φορά μετά τον 8ο αιώνα, ο παπισμός έδρασε ως πνευματική δύναμη στη βόρεια Ευρώπη.

Έτσι, οι σχέσεις ανάμεσα στον ευσεβή βασιλιά και τον πάπα, που ο καθένας τους πίστευε ότι ήταν ο πλέον κατάλληλος ηγέτης μιας χριστιανικής κοινοπολιτείας που θα συνένωνε δύο εξουσίες, την πνευματική και την κοσμική, είχαν αρχίσει να οξύνονται ώσπου το 1056 ο Ερρίκος Γ' πέθανε αφήνοντας διάδοχο τον εξάχρονο γιο του. Οι κηδεμόνες του Ερρίκου Δ' (1056-1106) έχασαν σημαντικό τμήμα της εξουσίας τους από τους Γερμανούς βαρόνους, που ανησυχούσαν επειδή ο Ερρίκος Γ' και κατόπιν οι κηδεμόνες του ανήλικου βασιλιά άρχισαν να εγκαθιστούν φρουρές σε μια σειρά από κάστρα στη Φραγκονία και τη Θουριγγία και να οικοδομούν ένα συμπαγές και οργανωμένο βασίλειο. Η δυσαρέσκεια ήταν ιδιαίτερα εμφανής στη Σαξονία.

Εκμεταλλευόμενοι την ανηλικότητα του Γερμανού βασιλιά, οι πάπες πήραν μέτρα για να διασφαλίσουν την ανεξαρτησία τους. Οι καρδινάλιοι (από το λατινικό *cardo*, γιατί ήταν επίσκοποι στους «ναούς κλειδιά» της Ρώμης και των περιχώρων της), συγκρότησαν το 1059 ένα επίσημο σώμα εκλεκτόρων [κολέγιο ή κογκλάβιο] επιφορτισμένο με το ειδικό καθήκον της εκλογής του πάπα. Το

σώμα αυτό είχε ήδη αποκτήσει διεθνή σύνθεση, επειδή στις αρχές της δεκαετίας του 1050 ο πάπας είχε διορίσει βόρειους μεταρρυθμιστές σε θέσεις καρδιναλίων. Σύντομα οι καρδινάλιοι συγκροτήθηκαν σε μόνιμο σώμα που συμβούλευε τον πάπα. Επίσης το 1059, για πρώτη φορά οι πάπες απαγόρευσαν επίσημα την κοσμική περιβολή με δαχτυλίδι και ποιμαντορική ράβδο, αν και αυτό το διάταγμα έμεινε σε γενικές γραμμές ανεφάρμοστο.

Εκκλησία και πολιτική στην Ιταλία του 11ου αιώνα

Αιώνες ολόκληρους οι πάπες ένιωθαν να απειλούνταν από την παρουσία των Βυζαντινών και των μουσουλμάνων στη νότια Ιταλία και τη Σικελία. Οι νέες συνθήκες του 11ου αιώνα επέτρεψαν στη δυτική Εκκλησία να ξεκινήσει επίθεση κατά της ανατολικής σε πολιτικό και σε δογματικό επίπεδο. Το 1054 ο καρδινάλιος Ουμβέρτος προκάλεσε μια ρήξη που, όπως αποδείχθηκε, θα ήταν το οριστικό σχίσμα ανάμεσα στην ελληνική και τη λατινική Εκκλησία. Το ζήτημα αφορούσε τη χρήση του άζυμου άρτου στη θεία λειτουργία στην ανατολική Εκκλησία και τη θέση της ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται από τον πατέρα *διαμέσου* του Υιού, και όχι από τον πατέρα *και* τον Υιό.

Στις αρχές του 11ου αιώνα οι Βυζαντινοί κυριαρχούσαν στο μεγαλύτερο μέρος της νότιας Ιταλίας. Μεγάλες περιοχές της Καλαβρίας ήταν κυρίως ελληνόφωνες, αν και η Απουλία, τα λομβαρδικά πριγκιπάτα και η Νεάπολη ήταν λατινικές. Μουσουλμάνοι εμίρηδες κατείχαν τα παράκτια νησιά Σαρδηνία, Κορσική και Σικελία. Η χρόνια πολιτική αστάθεια της περιοχής προσείλκυσε τυχοδιώκτες, και λίγο μετά το 1000 οι Νορμανδοί πειρατές έκαναν την εμφάνισή τους στη νότια Ιταλία. Οι Νορμανδοί τελικά μετέβαλλαν καθοριστικά την ισορροπία δυνάμεων στη δυτική Ευρώπη και έπαιξαν σημαντικό ρόλο στις σχέσεις Ανατολής και Δύσης. Από το 1058, μια νορμανδική δυναστεία ηγεμόνευε στο πριγκιπάτο της Καπύης. Τουλάχιστον δώδεκα γιοι του Ταγκρέδου της Ωτβίλ, ενός βαρόνου του Κοτεντέν στη Νορμανδία, εγκαταστάθηκαν νοτιότερα, κοντά στο Μέλφι της Καλαβρίας. Ο Ροβέρτος Γυισκάρδος (το προσωνύμιο Γυισκάρδος σημαίνει πονηρός), ο πιο διάσημος των Ωτβίλ, έφτασε στην Ιταλία το 1047. Ήδη το 1059 είχε στο ενεργητικό του τόσες πολλές κατακτήσεις που ο πάπας Νικόλαος Β' συμμάχησε ανοιχτά μαζί του. Σε αντάλλαγμα για την παπική αναγνώριση των κατακτήσεών του, ο Γυισκάρδος δέχτηκε να κατέχει τις γαίες του ως φέουδα που είχαν παραχωρηθεί από τον πάπα και συμφώνησε να βοηθήσει το νεοσύστατο κογκλάβιο των καρδιναλίων στη διεξαγωγή των παπικών εκλογών. Ο Γυισκάρδος δήλωσε ανοιχτά ότι προσδοκούσε τη βοήθεια του πάπα για την κατάκτηση και άλλων εδαφών. Το ενδιαφέρον του στράφηκε στην ηπειρωτική Ιταλία, ενώ ο αδελφός του Ρογήρος επιχείρησε το 1061 την πρώτη εισβολή στη Σικελία. Η άλωση του Μπάρι, το 1071, σήμανε το τέλος της βυζαντινής παρουσίας στην Απουλία, ενώ το 1072 ο ίδιος ο Γυισκάρδος κατέλαβε το Παλέρμο ύστερα από θαλάσσιο αποκλεισμό. Αναμφισβήτητα, την εποχή του θανάτου του, το 1085, ο Γυισκάρδος ήταν ο πιο ισχυρός ηγεμόνας στη νότια Ιταλία.

Εντούτοις, το μήλον της έριδος μεταξύ αυτοκράτορα και πάπα ήταν η βόρεια Ιταλία. Νέοι συσχετισμοί είχαν διαμορφωθεί στο Μιλάνο, μετά τη συμμαχία του Κορράδου Β' με τους υποτελείς κατά των κυρίων τους (βλ. σ. 272). Το μοιραίο έτος 1059 ξέσπασαν νέες εχθροπραξίες. Οι Παταρηνοί («ρακοσυλλέκτες») του Μιλάνου ήταν ελάσσονες υποτελείς, που η αντίθεσή τους με τον επικυρίαρχό τους, τον αρχιεπίσκοπο του Μιλάνου, τους ώθησε να συμμαχήσουν με τον πάπα και να υποστηρίξουν την ελεύθερη εκλογή των επισκόπων από τον κλήρο και τον λαό της επισκοπικής διοίκησης. Οι κηδεμόνες του Ερρίκου Δ' συμπαρατάχθηκαν με τον αρχιεπίσκοπο και οι ταραχές συνεχίστηκαν μέχρι το 1073, όταν ο Ερρίκος Δ' συνέτριψε τους Παταρηνούς και εγκατέστησε τον δικό του υποψήφιο στο αρχιεπισκοπικό αξίωμα.

Η έρις της περιβολής: η πρώτη φάση

Μετά το 1053, και ιδίως στα χρόνια του πάπα Αλεξάνδρου Β' (1061-1073), η κορυφαία φυσιογνωμία στην παπική αυλή ήταν ο Βενεδικτίνος μοναχός Ιλδεβράνδος, ο μετέπειτα πάπας Γρηγόριος Ζ' (1073-1085). Ο Γρηγόριος Ζ' συμμάχησε ανοιχτά με τους Σάξονες άρχοντες, που το 1073 εξεγέρθηκαν κατά του Ερρίκου Δ'. Το 1075 ο Γρηγόριος απαγόρευσε εκ νέου την περιβολή των επισκόπων με δαχτυλίδι και ποιμαντορική ράβδο από κοσμικούς, αλλά ο Ερρίκος Δ' τον αγνόησε.

Με την «έριδα της περιβολής» αρχίζει η διαδικασία του διαχωρισμού της Εκκλησίας από το κράτος. Από υλική άποψη, ο διαχωρισμός αυτός θα στοίχιζε ακριβά στην Εκκλησία, καθώς ο τρόπος με τον οποίο αντέδρασαν οι κοσμικοί ηγεμόνες στα τέλη του 13ου αιώνα απέναντι στην παπική διεκδίκηση της υπεροχής θα εγκαινίαζε μια περίοδο κυριαρχίας των λαϊκών επί της Εκκλησίας. Οι συγκρούσεις συνεχίστηκαν με αφορμή την αρχιεπισκοπή του Μιλάνου. Στις αρχές του 1076 ο Γρηγόριος Ζ' αφόρισε τον Ερρίκ ο Δ' και του αφαίρεσε τη βασιλική εξουσία, επικαλούμενος την εξουσία του «δεσμείν και λύειν» στον ουρανό και τη γη που είχε εκχωρήσει ο Χριστός στον απόστολο Πέτρο, τον ιδρυτή της Εκκλησίας της Ρώμης.

Τα μέλη της ανώτερης αριστοκρατίας στη Γερμανία, που τώρα είχαν την υποστήριξη των επισκόπων, εξεγέρθηκαν με πρόσχημα τον αφορισμό του Ερρίκου από τον πάπα. Το 1077 ο Γρηγόριος Ζ' ξεκίνησε για τη Γερμανία, όπου θα προέδρευε σε μια συνέλευση ευγενών που θα έκρινε τον Ερρίκο. Αποφασίζοντας να ακολουθήσει μια τακτική υποχώρησης, ο βασιλιάς διασταυρώθηκε με τον Γρηγόριο στην Κανόσσα, ένα κάστρο της κόμισσας Ματθίλδης της Τοσκάνης, και υπέβαλε ως ένδειξη μεταμέλειας την παραίτησή του. Η κίνηση αυτή ήταν ένας αριστοτεχνικός διπλωματικός ελιγμός, επειδή ο πάπας, αν και αμφέβαλλε για την ειλικρίνεια του Ερρίκου, δεν μπορούσε να του αρνηθεί την άρση του αφορισμού. Αργότερα ισχυρίστηκε ότι απλώς ανακάλεσε τον αφορισμό του Ερρίκου χωρίς να του αποδώσει το στέμμα, αλλά το άμεσο επακόλουθο του επεισοδίου της Κανόσσας ήταν ότι οι Γερμανοί ευγενείς δεν διέθεταν πια πρόσχημα να εξεγερθούν. Ωστόσο, αυτό δεν τους εμπόδισε να εκλέξουν νέο βασιλιά, τον Ροδόλφο του Ραϊνφέλντεν.

Ο Γρηγόριος Ζ' διεκδίκησε το δικαίωμα διαιτησίας μεταξύ του Ερρίκου και του Ροδόλφου. Το 1080, ύστερα από καθυστέρηση τριών χρόνων, και ενώ οι πολεμικές συγκρούσεις μαίνονταν στη Γερμανία, ο πάπας επανέλαβε και τον αφορισμό και την καθαίρεση του Ερρίκου, απευθύνοντας έκκληση στον απόστολο Πέτρο να επιδείξει τη δύναμή του στερώντας τους διεφθαρμένους από τις αυτοκρατορίες και τις περιουσίες τους. Μάλιστα, επεξέτεινε το ανάθεμα σε όλους τους οπαδούς του αυτοκράτορα, με το επιχείρημα ότι και προηγούμενοι βασιλιάδες είχαν καθαιρεθεί λόγω κακοδιαχείρισης και ότι κανένας, ούτε καν ο βασιλιάς, δεν εξαιρείται από την παπική εξουσία του «δεσμείν και λύειν» στον ουρανό και τη γη. Επίσης, απάλλαξε όλους τους υπηκόους του Ερρίκου από τον όρκο πίστης που είχαν δώσει στον βασιλιά. Ωστόσο, πολύ σύντομα ο Ερρίκος νίκησε τον Ροδόλφο που τραυματίστηκε θανάσιμα στη μάχη· μετά διόρισε έναν αντίπαπα και το 1084 εξεδίωξε τον Γρηγόριο από τη Ρώμη. Ο Ροβέρτος Γυισκάρδος, που έσπευσε με τα στρατεύματά του να βοηθήσει τον πάπα και προστάτη του, απομάκρυνε τους Γερμανούς από τη Ρώμη, αλλά αργότερα λεηλάτησε την πόλη και κατευθύνθηκε νότια παίρνοντας τον πάπα μαζί του. Ο Γρηγόριος Ζ' πέθανε στα χέρια των Νορμανδών το 1085.

Η διαμάχη μεταξύ Γρηγορίου Ζ' και Ερρίκου Δ' αποτελεί την πρώτη μετά την ύστερη ρωμαϊκή εποχή σύγκρουση με περιεχόμενο την προπαγάνδα για θέμα πολιτικό ή θρησκευτικό, και οι δύο παρατάξεις κυκλοφόρησαν «επιστολές», μια ρητορική επινόηση που τη χρησιμοποιούσαν στην Αρχαιότητα και είχε αναβιώσει κατά την καρολίγγεια αναγέννηση. Οι επιστολές του Γρηγορίου απευθύνονταν στον άγιο Πέτρο. Ο Ερρίκος απάντησε στον αφορισμό του ρίχνοντας λάσπη στον τίτλο του πάπα, κατηγορώντας τον ότι υπέθαλπε βιαιότητες και εξεγέρσεις με το πρόσχημα της θρησκείας και ισχυριζόμενος ότι ο βασιλιάς είχε δεχτεί τον βασιλικό τίτλο απευθείας από τον Θεό

και όχι από τον πάπα δια του παπικού χρίσματος.

Ωστόσο, ο Ερρίκος, που πίστευε ότι η εξουσία του προερχόταν κατευθείαν από τον Θεό, δέχτηκε να καθαιρεθεί αν κάποτε ξεστράτιζε από τη χριστιανική πίστη. Ο πιο πειστικός υπερασπιστής του, ο ανώνυμος συγγραφέας των «Αγγλονορμανδικών Πραγματειών», υποστήριξε ότι η δικαιοδοσία του πάπα περιορίζεται στην πνευματική σφαίρα. Δεν δεχόταν ότι οι άλλοι επίσκοποι αντλούσαν την εξουσία τους από τον πάπα· αντίθετα, την αποκτούσαν απευθείας από τον Θεό, ενώ ο πάπας ήταν απλώς ο επίσκοπος της Ρώμης. Ο Χριστός ήταν «και Μελχισεδέκ βασιλεύς» και «ιερεύς του Θεού του υψίστου» [*Γένεσις,* ΙΔ, 18], αλλά η βασιλική πλευρά της φύσης του ήταν ανώτερη από την ιερατική, εφόσον, σε τελευταία ανάλυση, δεν ήταν παρά άνθρωπος. Ο βασιλιάς, ως ιερέας, κατέχει την εξουσία να συγχωρεί τις αμαρτίες και επομένως να διοικεί την Εκκλησία.

Μόνο δύο άνθρωποι ισχυρίστηκαν ότι η κρατική εξουσία δεν είχε θεία εκπόρευση. Παραδόξως, ο ένας από αυτούς ήταν υπέρμαχος του παπισμού. Σύμφωνα με τον νομομαθή Πέτρο Κράσσο, η εξουσία της εγκόσμιας διακυβέρνησης πήγαζε από το αστικό και όχι το κανονικό δίκαιο, ενώ ο Σάξονας μοναχός Μανεγγόλδος του Λάουτενμπαχ υποστήριξε ότι ο βασιλιάς είχε συνάψει ένα συμβόλαιο με την κοινότητα για τη δίκαιη διακυβέρνησή της. Επομένως, η εξουσία του δεν εκπορεύεται από τον Θεό αλλά του την εκχωρεί ο λαός. Όταν ένας βασιλιάς δεν κυβερνά δίκαια, όπως συμβαίνει όταν καταπιέζει την Εκκλησία, παραβιάζει το συμβόλαιό του και απαλλάσσει τους υπηκόους του από την υποχρέωση της υπακοής. Και οι δύο αυτές απόψεις, τις οποίες απέρριψε κατηγορηματικά ο αυτοκράτορας, δηλώνουν καθαρά ότι ο βασιλιάς είναι λαϊκός και όχι ιερωμένος [*rex terrenus* και όχι *rex et sacerdos*].

Η λύση της έριδας της περιβολής

Μολονότι το 1085 ο Ερρίκος Δ' υπερείχε στρατιωτικά, οι εχθροπραξίες στη Γερμανία και την Ιταλία συνεχίζονταν. Ο βασιλιάς αδυνατούσε να θέσει υπό τον έλεγχό του τις εκκλησιαστικές γαίες. Αν και στις αρχές της σύγκρουσης ορισμένοι Γερμανοί επίσκοποι είχαν υποστηρίξει τον αυτοκράτορα, προφανώς επειδή ειλικρινά πίστευαν ότι ο πάπας δεν έπρεπε να ασχολείται με πολιτικά ζητήματα, το 1100 ο γερμανικός κλήρος είχε πια σαφώς ταχθεί με το μέρος της Ρώμης. Το γεγονός αυτό πυροδότησε συγκρούσεις στις γερμανικές πόλεις, ιδίως στη Ρηνανία, όπου το φιλοβασιλικό ρεύμα ήταν ισχυρό. Ο Ερρίκος Δ' και κυρίως ο διάδοχός του Ερρίκος Ε' (1106-1125) παραχώρησαν νομική αναγνώριση σε διάφορες ενώσεις πόλεων ως μέσον για να πολεμήσουν τους επισκόπους τους. Τα μέλη της ανώτερης αριστοκρατίας εξακολούθησαν να αντιμάχονται το στέμμα, επικαλούμενοι το πρόσχημα της σύγκρουσης του Ερρίκου με την Εκκλησία, και να θωρακίζουν την εξουσία τους στους δικούς τους τοπικούς ναούς. Το 1105 ο γιος του Ερρίκου Δ' συντάχθηκε με τους στασιαστές, ισχυριζόμενος ότι έπρεπε να επιτευχθεί κάποιος διακανονισμός με την Εκκλησία, αλλά στην πραγματικότητα το έκανε επειδή διαισθανόταν ότι το πραγματικό εμπόδιο ήταν η προσωπικότητα του πατέρα του. Ο Ερρίκος Δ' πέθανε τον επόμενο χρόνο. Στη συνέχεια, ο Ερρίκος Ε' πολέμησε κατά της Εκκλησίας με το ίδιο σθένος που είχε επιδείξει και ο πατέρας του.

Όπως και οι Γερμανοί βασιλιάδες, έτσι και οι Δυτικοί ηγεμόνες δεν αποδέχτηκαν τις πολιτικές βλέψεις του πάπα. Ίσως πουθενά αλλού η επικυριαρχία του βασιλιά στην Εκκλησία δεν πήρε τόσο ακραία μορφή όσο στη Σικελία, όπου μετά το 1100 βασίλευαν οι Νορμανδοί σύμμαχοι των παπών. Ο ίδιος ο βασιλιάς ήταν λεγάτος της Ρώμης και διόριζε επισκόπους και ηγουμένους. Στην Αγγλία και τη Γαλλία οι συγκρούσεις ήταν λιγότερο θεαματικές απ' ό,τι στη Γερμανία, εφόσον μόνον ο Γερμανός αυτοκράτορας αντιπροσώπευε πολιτική απειλή για τον πάπα. Το 1080 ο Γουλιέλμος ο Κατακτητής της Αγγλίας απέρριψε τον ισχυρισμό του Γρηγορίου Ζ' ότι κατείχε την Αγγλία ως φέουδο με επικυρίαρχο τον πάπα. Ο πάπας κράτησε πιο σθεναρή στάση απέναντι στον Φίλιππο Α' της Γαλλίας (1060-1108), ίσως επειδή ο Φίλιππος ήταν πιο αδύναμος από τον Γουλιέλμο ή επειδή η

συμπεριφορά του Φιλίππου στο ζήτημα του γάμου θεωρήθηκε προσβλητική προς τον Άγιο Πατέρα. Ο Γρηγόριος διέταξε τον Φίλιππο να απαγορεύσει τη λαϊκή περιβολή με δαχτυλίδι και ποιμαντορική ράβδο στη Γαλλία. Καθώς εκείνη την εποχή ο Φίλιππος έλεγχε μόνο το ένα τρίτο των γαλλικών επισκοπών, δεν διέθετε την εξουσία να κάνει κάτι τέτοιο, ακόμα και αν είχε τη διάθεση (που δεν την είχε). Έτσι, ο Γρηγόριος τον αφόρισε.

Το 1093 οι σχέσεις της Αγγλίας με τον πάπα οξύνθηκαν ξανά, καθώς ο βασιλιάς Γουλιέλμος Β' (1087-1100) αποδέχτηκε το διορισμό του ιερού Ανσέλμου, ηγουμένου της μονής του Μπεκ στη Νορμανδία, στη θέση του αρχιεπισκόπου του Καντέρμπουρυ. Ο Άνσελμος αρνήθηκε να δεχτεί την περιβολή του από τον βασιλιά και επιχείρησε, παρά τη χλιαρή στάση των άλλων επισκόπων, να απαλλάξει την Εκκλησία από τον κοσμικό έλεγχο. Το αποτέλεσμα ήταν να εξοριστεί. Ο βασιλιάς Ερρίκος Α' (1100-1135) τον ανακάλεσε από την εξορία, αλλά οι δύο άνδρες συγκρούστηκαν όταν ο Άνσελμος αρνήθηκε να χειροτονήσει επισκόπους και ηγουμένους που είχαν οριστεί από τον βασιλιά. Το 1107 κατέστη εφικτός ένας συμβιβασμός: ο βασιλιάς δέχτηκε να εγκαταλείψει την πρακτική της περιβολής των επισκόπων με δαχτυλίδι και ποιμαντορική ράβδο, αλλά διατήρησε το δικαίωμα να δέχεται την προσκύνηση (*homagium*) της Εκκλησίας για τις γαίες της. Εντούτοις, αυτή η ρύθμιση είχε τόσο λίγη σημασία για την ουσιαστική λειτουργία των κτητορικών ναών στην Αγγλία, που το δικαίωμα των λαϊκών να ορίζουν υποψηφίους για την πλήρωση κενών θέσεων στην Εκκλησία αναγνωρίστηκε ρητά από τους νόμους του βασιλιά Ερρίκου Β' (1154-1189). Σε γενικές γραμμές, ο Ερρίκος Α' κατάφερε να κρατά τους πάπες σε απόσταση, αλλά μετά το θάνατό του οι παπικοί απεσταλμένοι ρύθμιζαν συνήθως τους διορισμούς σε υψηλές θέσεις, και πολλαπλασιάστηκε ο αριθμός των δικαστικών προσφυγών προς τη Ρώμη.

Ήδη από το 1097 ο επίσκοπος και σημαντικός σχολιαστής του κανονικού δικαίου Ιβών της Σάρτρης, στηριζόμενος στην παλαιότερη νομοθεσία, είχε επισημάνει τη διάκριση ανάμεσα στην περιβολή των επισκόπων με κοσμική εξουσία, πράγμα που μπορούσε να το κάνει ο βασιλιάς, και στην περιβολή με δαχτυλίδι και ποιμαντορική ράβδο, που σήμαινε την εκχώρηση πνευματικής εξουσίας. Το 1111 ο πάπας Πασχάλης Β' προσφέρθηκε να παραδώσει όλη την εκκλησιαστική περιουσία στον βασιλιά, ώστε η Εκκλησία να γίνει αποκλειστικά πνευματική κοινότητα. Αργότερα τον ίδιο χρόνο, κι ενώ ήταν αιχμάλωτος του αυτοκράτορα, έφτασε στο σημείο να παραχωρήσει στον βασιλιά το δικαίωμα να περιβάλει ιερωμένους με τα σύμβολα της πνευματικής εξουσίας. Και οι δύο προτάσεις ξεσήκωσαν θύελλα διαμαρτυριών. Οι καρδινάλιοι χαρακτήρισαν τον πάπα αιρετικό, ενώ ο ίδιος ο Πασχάλης αποκήρυξε αυτό το προνόμιο μόλις απελευθερώθηκε από την αιχμαλωσία.

Το 1122 έγινε διακανονισμός για τη Γερμανία και την Ιταλία. Αυτή η συμφωνία, το περίφημο Κονκορδάτο της Βορματίας (Βορμς), υπάρχει και στην παπική και στην αυτοκρατορική εκδοχή του, και αργότερα οι πάπες ισχυρίστηκαν ότι αναφερόταν αποκλειστικά στον Ερρίκο Ε' και όχι στους διαδόχους του. Ο Ερρίκος παραιτήθηκε από το δικαίωμα να περιβάλει τους επισκόπους με δαχτυλίδι και ποιμαντορική ράβδο, στην επικράτειά του και αλλού, αναγνωρίζοντας έτσι ότι ήταν λαϊκός και όχι κληρικός. Στη Γερμανία όμως, όπου ηγεμόνευε ως βασιλιάς, η εκλογή των επισκόπων και των ηγουμένων έπρεπε να γίνεται ενώπιον του μονάρχη, ο οποίος θα έκρινε τις αμφιλεγόμενες εκλογές και δεν θα παρέδιδε τη λόγχη (το σύμβολο της κοσμικής κτήσης) εφόσον δεν θα ενέκρινε την επιλογή. Στην πράξη, ο όρος αυτός σήμαινε ότι ο βασιλιάς είχε δικαίωμα να προβάλει βέτο στις επισκοπικές εκλογές, επειδή στην πράξη ένας επίσκοπος που είχε εκλεγεί σύμφωνα με το κανονικό δίκαιο και είχε περιβληθεί με το δαχτυλίδι και την ποιμαντορική ράβδο δεν μπορούσε να ασκήσει τις αρμοδιότητές του χωρίς τις γαίες της επισκοπής του. Στη Βουργουνδία και την Ιταλία, όπου ο Ερρίκος κυβέρνησε ως αυτοκράτορας, ένας επίσκοπος μπορούσε να περιβληθεί τις κοσμικές κτήσεις της επισκοπής του μέσα σε έξι μήνες μετά τη χειροτονία του. Επομένως, οι όροι του Κονκορδάτου της Βορματίας υποδηλώνουν ότι το κύριο μέλημα του ποντίφηκα δεν ήταν τόσο η παρέμβαση καθαυτή των κοσμικών στην Εκκλησία όσο ο περιορισμός των Γερμανών βασιλιάδων στην Ιταλία.

Η παπική μοναρχία και η χριστιανική κοινότητα

Στόχος του εκκλησιαστικού μεταρρυθμιστικού κινήματος, όπως υιοθετήθηκε από τους πάπες, ήταν η επιβεβαίωση της υπεροχής της εκκλησιαστικής εξουσίας έναντι της κοσμικής στο πλαίσιο μιας ενιαίας χριστιανικής κοινοπολιτείας, αν και αυτό που επιτεύχθηκε στην πράξη ήταν η έναρξη του χωρισμού της Εκκλησίας από το κράτος. Οι πάπες όμως είχαν αντιπάλους και στο εσωτερικό της Εκκλησίας. Στη διάρκεια της ανηλικότητας του Ερρίκου Δ', ο αρχιεπίσκοπος Αδαλβέρτος του Αμβούργου και της Βρέμης προσπάθησε να επιβάλει την επικυριαρχία της Εκκλησίας του στις βορειοανατολικές γερμανικές και σλαβικές περιοχές, που είχαν πρόσφατα κατακτηθεί και εποικιστεί. Επίσης, επιχείρησε να καταστήσει την αρχιεπισκοπή του ισότιμη με το πατριαρχείο, ώστε να αποφύγει την απώλεια του ελέγχου επί της Δανίας όταν αυτή θα αποκτούσε τη δική της αρχιεπισκοπή. Επιπλέον, ενθάρρυνε την ιεραποστολική δραστηριότητα στη σκανδιναβική χερσόνησο και στις Ορκάδες νήσους. Μάλιστα, ο Αδάμ της Βρέμης, ο βιογράφος του Αδαλβέρτου, ισχυρίζεται ότι του είχε προσφερθεί το παπικό αξίωμα αλλά εκείνος το είχε αρνηθεί. Μολονότι το μεγαλεπήβολο σχέδιό του απέτυχε, η ανάμνησή του ήταν ακόμα νωπή στα χρόνια του Γρηγορίου Ζ'.

Είναι λοιπόν φανερό ότι οι πάπες έλπιζαν να κυριαρχήσουν στο εσωτερικό της Εκκλησίας —ένας στόχος που είχε διατυπωθεί τον 4ο και τον 5ο αιώνα, αλλά παρέμεινε στα χαρτιά στην περίοδο κοσμικής ιδιοκτησίας των Εκκλησιών. Ήδη από τα μέσα του 9ου αιώνα, με τις «ψευδοϊσιδωρείους διατάξεις» (για τα δεκρετάλια, βλ. Κεφάλαιο Β'), οι οποίες περιείχαν τόσο γνήσιο όσο και πλαστό υλικό που είχε αποδοθεί στον Ισίδωρο της Σεβίλλης, είχε υποστηριχτεί ότι οι επίσκοποι υπάγονταν άμεσα στη δικαιοδοσία του πάπα και όχι των αρχιεπισκόπων. Ο πάπας Νικόλαος Α' (858-867) αναγνώρισε τη γνησιότητα αυτών των εγγράφων, που συνιστούν μια βαρυσήμαντη δήλωση της παπικής υπεροχής έναντι των επισκόπων. Στο περίφημο *dictatus papae*, το παπικό διάταγμα του Γρηγορίου Ζ', που καταχωρίστηκε στο παπικό αρχείο του 1075, πιθανόν ως κατάλογος κεφαλαίων για μια συλλογή κανόνων προς επεξεργασία, προβάλλονται εντυπωσιακές αξιώσεις παπικής κυριαρχίας επί των κοσμικών ηγεμόνων. Σύμφωνα με το διάταγμα, ο πάπας μπορούσε να χρησιμοποιήσει τα αυτοκρατορικά διάσημα, γεγονός που σήμαινε ότι οι αυτοκράτορες αντλούσαν την εξουσία τους απ' τον πάπα και όχι από τον Θεό· επίσης, μπορούσε να καθαιρεί αυτοκράτορες, να αφορίζει ελεύθερα και να απαλλάσσει τους υπηκόους από τον όρκο πίστης που είχαν δώσει σε ανθρώπους «διεφθαρμένους».

Εντούτοις, από τις είκοσι επτά διατάξεις του διατάγματος, μόνο πέντε αφορούν τις σχέσεις του πάπα με τις κοσμικές αρχές, και συγκεκριμένα με τον αυτοκράτορα. Οι υπόλοιπες αναφέρονται στη διοίκηση της Εκκλησίας και στη θέση του πάπα ως κεντρικού άξονα μιας ιεραρχίας και φαίνονται να ανάγονται στον Ψευδο-Ισίδωρο. Αν και ποτέ κοσμικοί άρχοντες δεν αναγνώρισαν τις ίδιες τις παπικές αξιώσεις περί υπεροχής της εκκλησιαστικής έναντι της κοσμικής εξουσίας, ωστόσο το 1200 είχαν υλοποιηθεί όλα τα σημεία του γρηγοριανού προγράμματος που αναφέρονταν στην εσωτερική οργάνωση της Εκκλησίας. Ο Γρηγόριος Ζ' διεκδίκησε το δικαίωμα να καθαιρεί, να μεταθέτει και να ξαναδιορίζει επισκόπους ο πάπας, όχι μόνο ο ίδιος προσωπικά αλλά και μέσω ενός λεγάτου ή απεσταλμένου, καθώς και το δικαίωμα να διαιρεί και να συνενώνει επισκοπές. Επίσης, οι παπικοί απεσταλμένοι αποκτούσαν το δικαίωμα να προΐστανται των τοπικών Εκκλησιών. Ο Γρηγόριος διεκδίκησε και το δικαίωμα να καθορίζει το δόγμα, αποφεύγοντας μόνο να διεκδικήσει το αλάθητο, το οποίο δεν εισέρχεται στο κανονικό δίκαιο πριν από τον 14ο αιώνα. Προέβλεψε την ενίσχυση των αρμοδιοτήτων των εκκλησιαστικών δικαστηρίων, που εκείνη την εποχή λειτουργούσαν πια ανεξάρτητα από τα λαϊκά δικαστήρια σε όλη την Ευρώπη. Ενθάρρυνε την υποβολή εφέσεων και φρόντιζε ώστε οι πιο «σημαντικές» υποθέσεις των τοπικών εκκλησιαστικών δικαστηρίων να παραπέμπονται στη Ρώμη.

Το ενδιαφέρον των παπών στρεφόταν ολοένα και περισσότερο στην πολιτική, το δίκαιο και τη διοίκηση της Εκκλησίας. Ο κουβικουλάριος (*chamberlain*, αρχιθαλαμηπόλος) του παπικού οίκου

έγινε ο κύριος οικονομικός αξιωματούχος. Ο Γρηγόριος Ζ' διεκδίκησε διευρυμένα δικαιώματα στο ζήτημα των τοπικών επισκοπικών διορισμών, ενώ οι παπικοί διορισμοί στα τοπικά εκκλησιαστικά αξιώματα διαρκώς αποκτούσαν μεγαλύτερη βαρύτητα. Οι περισσότεροι επίσκοποι εξακολουθούσαν να εκλέγονται στον τόπο τους, αλλά ο πάπας διεκδίκησε το δικαίωμα να επικυρώνει ο ίδιος την εκλογή τους, εισπράττοντας ένα σημαντικό τέλος. Ο πάπας Ουρβανός Β' (1088-1099) αναμόρφωσε τις κεντρικές υπηρεσίες του παπισμού, ιδρύοντας μια *κουρία* (*curia*) όπου κυριαρχούσαν οι καρδινάλιοι. Η λέξη, με την ευρεία έννοια, σημαίνει «δικαστήριο», αλλά, όπως συνέβαινε και με τις κοσμικές μοναρχίες, οι εξουσίες της κουρίας δεν ήταν μόνο δικαστικές.

Οι αρμοδιότητες των εκκλησιαστικών δικαστηρίων παρουσιάζουν μια σημαντική διαφορά ανάμεσα στο μεσαιωνικό και το νεότερο δίκαιο. Ενώ οι μεγάλοι πάπες του 11ου αιώνα ήταν μοναχοί, αρκετοί ποντίφηκες του 12ου αιώνα ήταν νομομαθείς, ειδικευμένοι στο κανονικό δίκαιο, και πρόθυμοι να ορίσουν τη χρηστή διαγωγή, αλλά και να διασαφηνίσουν και να διακρίνουν ζητήματα που μέχρι τότε αποτελούσαν το διφορούμενο πεδίο αλληλεπίδρασης της εκκλησιαστικής και της κοσμικής εξουσίας. Όπως και οι κοσμικοί κάτοχοι δικαιωμάτων *immunitas,* έτσι και οι εκκλησιαστικοί άρχοντες εκδίκαζαν όλες τις αστικές και τις ποινικές υποθέσεις, τόσο των ελεύθερων όσο και των μη ελεύθερων ανθρώπων της περιφέρειάς τους. Όλα τα άτομα που ανήκαν στην ιερατική τάξη, ο κατώτερος και ανώτερος κλήρος, οι επίσκοποι, οι κληρικοί που επάνδρωναν τους καθεδρικούς ναούς, οι μοναχοί και οι ηγούμενοι, καθώς και οι μοναχές, δικάζονταν από τα εκκλησιαστικά δικαστήρια. Αυτή η πρακτική, το λεγόμενο «προνόμιο του κλήρου», επεκτεινόταν και σε πρόσωπα με κατώτερο εκκλησιαστικό βαθμό (όπως του υποδιακόνου). Τα περισσότερα σχολεία πριν από τον 13ο αιώνα υπάγονταν σε εκκλησιαστικά ιδρύματα, και πολλά εξακολουθούσαν να υπάγονται και αργότερα· έτσι, οι περισσότεροι σπουδαστές έφεραν κατώτερους εκκλησιαστικούς βαθμούς σε όλη τη διάρκεια των σπουδών τους. Επομένως, οι παραβάσεις των σπουδαστών δικάζονταν από τα εκκλησιαστικά δικαστήρια, γεγονός που αποτελούσε σοβαρό πρόβλημα για τις τοπικές αρχές επιβολής του νόμου επειδή τα εκκλησιαστικά δικαστήρια δεν είχαν αρμοδιότητα να επιβάλουν τη θανατική ποινή και συχνά αρνούνταν να παραδώσουν καταδικασμένους φοιτητές στις κοσμικές αρχές για να τιμωρηθούν.

Ωστόσο, τα εκκλησιαστικά και τα βασιλικά δικαστήρια διέφεραν από τα χωροδεσποτικά δικαστήρια κατά το ότι δεν κάλυπταν μόνο συγκεκριμένα πρόσωπα αλλά και συγκεκριμένες μορφές ένδικων μέσων. Στα εκκλησιαστικά δικαστήρια παραπέμπονταν υποθέσεις που αφορούσαν τη χριστιανική πίστη, την κατάσταση της ψυχής και τα μυστήρια. Μέχρι τον 12ο αιώνα οι αιρέσεις δεν απασχολούσαν ιδιαίτερα τα περισσότερα εκκλησιαστικά δικαστήρια, που όμως εκδίκαζαν οτιδήποτε είχε σχέση με τη νομική υπόσταση του γάμου, εφόσον ο γάμος ήταν μυστήριο. Οι εκκλησίες δίωκαν τους εμπόρους που κατηγορούνταν ότι δάνειζαν χρήματα με τόκο. Η ψευδορκία εκδικαζόταν από τα εκκλησιαστικά δικαστήρια, αφού ο όρκος ισοδυναμούσε με δέσμευση ενώπιον του Θεού, αν και η απάτη που δεν συνοδευόταν από όρκο ήταν κοσμικό αδίκημα. Μολονότι τον 14ο αιώνα είχε κάπως εξασθενήσει η δικαιοδοσία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων πάνω στους λαϊκούς, τον 12ο και τον 13ο αιώνα οι δικηγόροι που επιζητούσαν επικερδή απασχόληση γίνονταν «διδάκτορες και των δύο δικαίων», δηλαδή του αστικού (ρωμαϊκού) και του κανονικού.

Ενώ η θεολογία ασχολείται με το θρησκευτικό δόγμα και τη φύση του Θεού, το αντικείμενο του κανονικού δικαίου είναι ο εγκόσμιος βίος των χριστιανών. Στις πηγές του κανονικού δικαίου συγκαταλέγονται οι αποφάσεις των εκκλησιαστικών συνόδων και ιδίως τα παπικά διατάγματα (*δεκρετάλια*). Ιδιαίτερα όπως εφαρμόστηκε από τους πάπες του 4ου και του 5ου αιώνα, το κανονικό δίκαιο περιλάμβανε πολλές προσμείξεις με στοιχεία του ρωμαϊκού δικαίου. Συλλογές διαταγμάτων συντάσσονταν ήδη από την εποχή του Ισιδώρου της Σεβίλλης, ενώ τα πλαστά κείμενα του 9ου αιώνα αποτέλεσαν τη βάση των αξιώσεων των γρηγοριανών μεταρρυθμιστών.

Το πρώτο έγκυρο συμπίλημα κανονικού δικαίου ήταν η *Συλλογή των Ασύμφωνων Κανόνων,* γνωστή

και ως *Decretum*, την οποία συνέταξε γύρω στο 1140 ο Ιταλός μοναχός Γρατιανός. Η τοπική εξουσία του πάπα στη Ρώμη είχε κλονιστεί εξαιτίας μιας αμφιλεγόμενης εκλογής το 1130, και η εναρμόνιση των φαινομενικά μη συμβατών πηγών του εκκλησιαστικού δικαίου που επιχείρησε ο Γρατιανός γενικά στήριξε τη διεκδίκηση του παπικού πρωτείου. Το έργο του Γρατιανού διατάσσεται αναλυτικά, κατά κατηγορίες ερωτημάτων, ενώ παρατίθενται οι απαραίτητοι κανόνες. Ο Γρατιανός χρησιμοποίησε τη διαλεκτική μέθοδο που ήταν τυποποιημένη εκείνη την εποχή: αρχικά παρουσιάζεται το πρόβλημα, παρατίθενται οι πηγές που στηρίζουν και τις δύο πλευρές και στη συνέχεια είτε ακολουθεί συμβιβασμός είτε αναφέρονται οι λόγοι που συνηγορούν υπέρ της μιας ή της άλλης λύσης. Ασφαλώς, η μέθοδος αυτή φώτισε τις αντινομίες στη δικανική παράδοση, ενώ πολλά ερωτήματα, που δεν τα είχε συμπεριλάβει ο Γρατιανός, εμφανίστηκαν σε μεταγενέστερους μελετητές του κανονικού δικαίου και σχολιαστές του *Decretum.* Στα τέλη του 12ου αιώνα οι κορυφαίοι μελετητές είχαν αρχίσει να ονομάζονται «δεκρεταλιστές», και ειδικότητά τους ήταν να διερευνούν τις συνέπειες των παπικών διαταγμάτων που είχαν εκδοθεί μετά το έργο του Γρατιανού και, επομένως, αποτελούσαν συμπλήρωμά του. Οι αρμοδιότητες και ο φόρτος εργασίας των εκκλησιαστικών δικαστηρίων αυξάνονταν τόσο γρήγορα ώστε άλλες επίσημες συλλογές κανόνων συντάχθηκαν το 1234, το 1248 και το 1317, οι οποίες αποτελούνταν κυρίως από παπικά διατάγματα και τις αποφάσεις της τέταρτης συνόδου του Λατερανού που συγκλήθηκε το 1215. Όλο αυτό το έργο είναι γνωστό ως *Corpus Juris Canonici* (*Κώδικας Κανονικού Δικαίου*).

Είναι σαφές ότι στη διάρκεια της μέσης περιόδου του Μεσαίωνα το εκκλησιαστικό δίκαιο άρχισε να γίνεται παπικό δίκαιο. Από το 1050 ως το 1350 το προσωπικό του κεντρικού δικαστηρίου στη Ρώμη δεκαπλασιάστηκε. Ο άγιος Βερνάρδος του Κλαιρβώ παραπονιόταν ότι ο παλιός μαθητής του, ο πάπας Ευγένιος Γ' (1145-1153), ξόδευε περισσότερο χρόνο στο δικαστήριο παρά για την άσκηση των ποιμαντικών του καθηκόντων. Στα μέσα του 13ου αιώνα ιδρύθηκε η *Rota Romana,* το ανώτατο παπικό δικαστήριο. Εντούτοις, οι περισσότερες υποθέσεις συνέχισαν να εκδικάζονται από τα τοπικά δικαστήρια. Ήδη στα τέλη του 12ου αιώνα οι επίσκοποι χειρίζονταν τόσο πολλές υποθέσεις που ανέθεταν τα δικαστήριά τους σε «αξιωματούχους» που οι κρίσεις τους μπορούσαν να εφεσιβληθούν μόνο στην αρχιεπισκοπή.

Το κανονικό δίκαιο ενθάρρυνε τη χρήση ορθολογικών αποδεικτικών διαδικασιών περισσότερο απ' ό,τι τα κοσμικά δικαστήρια· η κατάργηση της θεοκρισίας δεν οφείλεται σε κοσμικούς ηγέτες αλλά στη σύνοδο του Λατερανού, που το 1215 απαγόρευσε στους κληρικούς να παρευρίσκονται σε δοκιμασίες. Τα εκκλησιαστικά δικαστήρια όμως δεν ασκούσαν και εκτελεστική εξουσία και, κατά συνέπεια, ήταν εξαρτημένα από την προαίρεση των κοσμικών ηγετών για την εφαρμογή των αποφάσεών τους. Η καθαίρεση από το κληρικό αξίωμα ήταν η συνηθέστερη ποινή που επέβαλλαν τα εκκλησιαστικά δικαστήρια, γεγονός που σήμαινε ότι αν ο δράστης διέπραττε δεύτερο αδίκημα θα δικαζόταν ως λαϊκός από κοσμικό δικαστήριο.

Η Ιταλία και η Γερμανία κατά τον 12ο αιώνα: επιτυχία και αποτυχία του θεσμικού και εδαφικού κράτους

Το σύστημα διακυβέρνησης της νορμανδικής Σικελίας ήταν πιθανώς το πιο περίπλοκο στην Ευρώπη του 12ου αιώνα. Ο Ρογήρος Α', ο «μέγας κόμης», πέθανε το 1101. Αν και μέχρι το 1113 κυβερνούσαν ως αντιβασιλείς οι κηδεμόνες του ανήλικου γιου του Ρογήρου Β' (1101-1154), όλα αυτά τα χρόνια στη Σικελία επικρατούσε σταθερότητα. Τα πράγματα ήταν πιο δύσκολα στην ηπειρωτική Ιταλία, όπου οι ταραχές είχαν γίνει ενδημικές μετά το θάνατο —το 1111— και των δύο γιων του Ροβέρτου Γυισκάρδου, του Ρογήρου Μπόρσα και του Βοημούνδου Α' του Τάραντος, ηγεμόνα της Αντιόχειας. Το 1127-1128, ο Ρογήρος Β' ένωσε τη Σικελία με την Καλαβρία και την Απουλία, και έτσι έγινε ο νότιος γείτονας των παπικών κρατών. Το 1130 επωφελήθηκε από το σχίσμα στην παπική Εκκλησία για να αναγνωριστεί ο ίδιος ως βασιλιάς από τους δύο διεκδικητές

του παπικού θρόνου, δίνοντας γι' αντάλλαγμα όρκο πίστης και υποταγής.

Ο Ρογήρος Β', που μιλούσε ελληνικά και ίσως αραβικά, οργάνωσε ένα σύστημα διοίκησης με επίσημες γλώσσες τα αραβικά, τα λατινικά και τα ελληνικά. Ενθάρρυνε τον εποικισμό της Σικελίας με εποίκους από την ιταλική ενδοχώρα και τη Νορμανδία. Η εισροή ξένων επιταχύνθηκε μετά το 1160, όταν ξέσπασε μια εξέγερση κατά του γιου του Ρογήρου Γουλιέλμου Β' (1154-1166), με επακόλουθο την απώλεια πολλών μουσουλμανικών περιουσιών και τη φυγή πολλών λογίων μουσουλμάνων από το νησί. Το 1000 ο πληθυσμός της Σικελίας ήταν κυρίως αραβόφωνος, το 1200 είχε πια επικρατήσει η ρομανική γλώσσα. Ο βασιλιάς εισήγαγε βαθμιαία το λατινικό εκκλησιαστικό τυπικό, αλλά είχε επιφυλάξεις ως προς τη γρηγοριανή μεταρρύθμιση. Κατείχε τον τίτλο του «αποστολικού λεγάτου» και διόρισε επισκόπους, οι περισσότεροι από τους οποίους είχαν στρατολογηθεί από τη Γαλλία. Ο Ρογήρος ήταν προστάτης ζωγράφων και συγγραφέων, αν και η αυλή του φημιζόταν κυρίως ως επιστημονικό κέντρο, όπου έργα του Πλάτωνα, του Ευκλείδη και του Πτολεμαίου μεταφράζονταν στα λατινικά.

Οι Σικελοί βαρόνοι ήταν υπόχρεοι στρατιωτικής υπηρεσίας, αλλά ο Ρογήρος Β' διέθετε και επαγγελματικό μισθοφορικό στρατό, καθώς και ισχυρό ναυτικό. Επαγγελματίες κρατικοί υπάλληλοι και περιοδεύοντες δικαστές επέβαλλαν την εφαρμογή του βασιλικού νόμου. Οι Νορμανδοί διατήρησαν τον διοικητικό μηχανισμό των μουσουλμάνων προκατόχων τους, κυρίως το *diwan,* μια κεντρική οικονομική υπηρεσία που έλεγχε τους λογαριασμούς των τοπικών αξιωματούχων. Η τοπική αραβική μονάδα διοίκησης (*iklim*) διατηρήθηκε τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του 12ου αιώνα. Με την αρπαγή του μουσουλμανικού χρυσού, εξασφαλίστηκε η βάση ενός ισχυρού νομίσματος. Ο Ρογήρος ήταν ίσως ο πλουσιότερος ηγεμόνας στην Ευρώπη. Πιθανόν, μαζί με τον Ερρίκο Α' της Αγγλίας, να μοιράζεται την αμφίβολη διάκριση ότι επέδειξε τη μεγαλύτερη κτηνωδία, καθώς εκδικούνταν απάνθρωπα τους υπαρκτούς ή καθ' υποψίαν αντιπάλους του με βασανιστήρια, ακρωτηριασμούς και δολοφονίες.

Ενώ στη Σικελία αναπτύχθηκε ισχυρή μοναρχία, η έριδα της περιβολής στάθηκε ολέθρια για τους Γερμανούς βασιλιάδες. Τα μέλη της ανώτερης γερμανικής αριστοκρατίας οργάνωσαν ιδιωτικούς στρατούς από υποτελείς τους και μετέτρεψαν σε κληρονομικά τα δικά τους αξιώματα. Οι Εκκλησίες έπαψαν να αναθέτουν στον βασιλιά τη διαχείριση της περιουσίας τους. Έτσι, οι βασιλιάδες δεν ασκούσαν κανέναν έλεγχο ούτε στις σημαντικότερες Εκκλησίες, που τώρα υπάγονταν στους επισκόπους και τους ηγουμένους, αλλά ούτε και στους μικρότερους τοπικούς ναούς, που τώρα ελέγχονταν από τους κόμητες, τους δούκες ακόμα και τους ιππότες.

Ενώ στη διάρκεια του 12ου αιώνα και στις αρχές του 13ου οι Άγγλοι και οι Γάλλοι βασιλιάδες, καθώς και πολλοί τοπικοί ηγεμόνες, επέβαλαν ισχυρούς διοικητικούς θεσμούς, οι Γερμανοί μονάρχες δεν στάθηκαν ικανοί να κάνουν κάτι ανάλογο. Το πρόβλημα της εκλεγμένης μοναρχίας απέκτησε καθοριστική σημασία, καθώς ο κυρίαρχος γερμανικός οίκος συχνά δεν είχε άρρενες απογόνους. Στη Γερμανία του 10ου και του 11ου αιώνα δεν σημειώθηκαν περισσότερες αλλαγές δυναστειών απ' ό,τι στις δυτικές μοναρχίες. Αν και μερικές φορές αποδίδεται στους Καπετίδες βασιλιάδες της Γαλλίας η πατρότητα της ιδέας να στέφει ένας εν ζωή μονάρχης τον γιο του συμβασιλέα, ο Πεπίνος τους είχε προλάβει, καθώς το 754 φρόντισε να στέψει και τους δύο γιους του συμβασιλείς, ενώ την ίδια πρακτική συνέχισαν και οι Οθωνίδες της Γερμανίας.

Από το 1125 ως το 1197 όμως, η γερμανική βασιλική δυναστεία άλλαξε τρεις φορές, γεγονός που έθεσε σε σοβαρό κίνδυνο τις προσπάθειες να δημιουργηθεί μια ενιαία επικράτεια με συγκεντρωτική διοίκηση. Οι βαρόνοι είχαν κατανοήσει ότι μια εξασθενημένη μοναρχία θα εξυπηρετούσε καλύτερα τα συμφέροντά τους. Όταν ο Ερρίκος Ε' πέθανε άτεκνος το 1125, οι βαρόνοι επέλεξαν τον ηλικιωμένο δούκα της Σαξονίας Λοθάριο του Σούπλινμπουργκ, και όχι τον δούκα Φρειδερίκο Β' της Σουηβίας, ο οποίος είχε κληρονομήσει τις οικογενειακές γαίες του

αυτοκράτορα Ερρίκου Ε'. Ήταν η πρώτη φορά μετά το 919 που οι βαρόνοι επέλεγαν βασιλιά που δεν είχε γενεαλογική σχέση με τον προηγούμενο βασιλικό οίκο. Το 1133 ο Λοθάριος έλαβε από τον πάπα κάποιες ιταλικές γαίες ως φέουδο και έδωσε τον σχετικό όρκο πίστης και υποταγής, μετά όμως έθιξε τις ευαισθησίες πολλών βαρόνων επειδή δέχτηκε να κρατήσει τον αναβολέα του ίππου του πάπα και ζήτησε την παπική επικύρωση του τίτλου του. Ο πάπας έσπευσε να δηλώσει ότι ο Γερμανός αυτοκράτορας είχε λάβει το στέμμα απ' αυτόν. Η κόρη του Λοθαρίου παντρεύτηκε τον Ερρίκο τον Υπερήφανο, δούκα της Βαυαρίας και ηγέτη της οικογένειας των Γουέλφων, ο οποίος λογικά θα ήταν ο διάδοχος του Λοθαρίου. Οι βαρόνοι όμως επέλεξαν τον μικρότερο γιο του δούκα της Σουηβίας, τον διόλου ισχυρό Κορράδο Γ' (1138-1152), που είχε μόνο μια μικρή επικράτεια στα νοτιοδυτικά και το κύριο βασιλικό του επίτευγμα ήταν ότι αφέθηκε να παρασυρθεί από τον άγιο Βερνάρδο και να συμμετάσχει στην ολέθρια δεύτερη σταυροφορία. Ο Κορράδος Γ' δεν έλαβε ποτέ τον αυτοκρατορικό τίτλο. Τον διαδέχτηκε ο ανιψιός του, ο δούκας της Σουηβίας Φρειδερίκος Α', ο επονομαζόμενος Φρειδερίκος Βαρβαρόσσας [Barbarossa, Ερυθροπώγων] λόγω της κόκκινης γενειάδας του.

Η βασιλεία του Φρειδερίκου Βαρβαρόσσα: αναδιοργάνωση και εκφεουδαρχισμός της Γερμανίας

Ο Φρειδερίκος Βαρβαρόσσας (1152-1190) ήταν ο πιο ισχυρός Γερμανός μονάρχης μετά την εποχή του Ερρίκου Γ'. Διατήρησε το προσωπικό του αξίωμα στη Γερμανία, αλλά εκ των υστέρων διαπιστώνουμε ότι, για να το πετύχει, πήρε μέτρα που στέρησαν τους διαδόχους του από τα μέσα που θα τους βοηθούσαν να κυβερνήσουν με αποτελεσματικότητα. Η δυναστεία του, που ονομάστηκε Χοενστάουφεν από ένα κάστρο της οικογένειάς του, αντιμετώπιζε δύο πιεστικά προβλήματα. Οι κτήσεις του Φρειδερίκου στη Γερμανία κατείχαν μικρότερη έκταση από τα ιδιόκτητα εδάφη του Ερρίκου του Λέοντα των Γουέλφων, ο οποίος ήταν συγγενής του και είχε κληρονομήσει το δουκάτο της Βαυαρίας από τον πατέρα του Ερρίκο τον Υπερήφανο, καθώς και το δουκάτο της Σαξονίας από τη μητέρα του, την κόρη του βασιλιά Λοθαρίου. Ο Βαρβαρόσσας επιχείρησε συνειδητά να επιβάλει φεουδαρχική ιεραρχία στα ανώτερα στρώματα της γερμανικής κοινωνίας, αξιοποιώντας την έννοια της υποταγής που εμπεριέχεται στον φεουδαρχικό δεσμό ώστε να αποκτήσει υπεροχή έναντι των κοσμικών ηγεμόνων και να αποζημιωθεί για όσα είχαν χάσει οι βασιλιάδες από τις Εκκλησίες. Ωστόσο, ο Βαρβαρόσσας αντιλαμβανόταν τους προσωπικούς δεσμούς με όρους που χαρακτήριζαν τις καρολίγγειες φεουδαρχικές σχέσεις. Εκείνη την εποχή στη Γαλλία και την Αγγλία, η φεουδαρχία είχε αρχίσει να μετατρέπεται σε φορολογικό σύστημα, καθώς οι άρχοντες απαιτούσαν τη συμπλήρωση του φεουδαρχικού δεσμού με πληρωμές σε χρήμα, ως αποζημίωση για τις απώλειες βασιλικών γαιών (βλ. Κεφάλαιο Θ'). Αντίθετα, στη γερμανική φεουδαρχία η «υπαλλαγή» (ένα είδος φόρου κληρονομιάς) ήταν άγνωστη, ενώ τον 11ο αιώνα οι Γερμανοί άρχοντες είχαν ήδη αρχίσει να χάνουν διάφορα προνόμια, όπως την κηδεμονία των ανήλικων κληρονόμων και το δικαίωμα να παντρεύουν τις κληρονόμους με γαμπρούς της δικής τους επιλογής.

Ήδη από τη δεκαετία του 1030 οι βασιλιάδες είχαν επιχειρήσει να κυβερνήσουν την Ιταλία σύμφωνα με τις φεουδαρχικές αρχές: ο Κορράδος Β' δέχτηκε να κληρονομούνται τα φέουδα των υποτελών άλλων υποτελών στους άρρενες απογόνους τους και εγγυήθηκε το δικαίωμα της «δίκης από ομοτίμους» για τους τοπικούς ηγεμόνες στη Λομβαρδία. Το 1152 ο Βαρβαρόσσας κήρυξε στη Γερμανία γενική δημόσια ειρήνη, με όρους που προέβλεπαν τη μετατροπή των ιδιόκτητων γαιών, τις οποίες δήμευσε από τους καταπατητές της ειρήνης, σε αυτοκρατορικά φέουδα, τα οποία θα επανέρχονταν στην ιδιοκτησία του στέμματος σε περίπτωση θανάτου ή προδοσίας των κατόχων τους. Το 1157 εξήγγειλε δύο σημαντικές αρχές: την «κύρια υποταγή», σύμφωνα με την οποία κάποιος μπορούσε να είναι υποτελής σε πέραν του ενός άρχοντες οφείλοντας όμως υπέρτατη υποταγή σε έναν μόνο κύριο, τον βασιλιά· και την αναγνώριση ότι όλες οι εκχωρήσεις βασιλικών

γαιών προέρχονταν, σε τελευταία ανάλυση, από τον βασιλιά. Ωστόσο, ο Βαρβαρόσσας ποτέ δεν κατάφερε να επιβάλει αυτές τις ρυθμίσεις.

Ο Ερρίκος ο Λέων, ένας ανάλγητος και φιλόδοξος ηγεμόνας, παντρεύτηκε το 1169 την κόρη του βασιλιά Ερρίκου Β' της Αγγλίας. Για να εξασθενίσει την εξουσία του Ερρίκου στη νότια Γερμανία, ο Βαρβαρόσσας, με το *Privilegium minus* του 1156, απέσπασε την Ανατολική Μαρκία (τη μετέπειτα Αυστρία) από τη Βαυαρία και την παραχώρησε στον Ερρίκο Γιαζομιργκότ της οικογένειας των Μπάμπενμπεργκ, που ήταν ο αντίπαλος του Ερρίκου του Λέοντος στη Βαυαρία. Οι Μπάμπενμπεργκ κατέστησαν την Αυστρία ισχυρό κράτος. Το 1156 ιδρύθηκε η κομητεία του Παλατινάτου του Ρήνου, και το 1180 ο Βαρβαρόσσας εκμεταλλεύθηκε την πτώση του Ερρίκου του Λέοντα για να διαιρέσει τη Σαξονία στα δύο. Απέσπασε τη Βεστφαλία και την παραχώρησε στον αρχιεπίσκοπο της Κολονίας, ενώ την υπόλοιπη Σαξονία την παρέδωσε στη δυναστεία των Ασκανίων. Δημιουργώντας νέα πριγκιπάτα, ο Βαρβαρόσσας πέτυχε την κατάτμηση των δουκάτων των φυλών.

Καθώς αναχαιτίστηκαν οι φιλοδοξίες του στον Νότο, ο Ερρίκος ο Λέων έστρεψε την προσοχή του στην ενίσχυση της θέσης του στη Σαξονία. Ίδρυσε νέες πόλεις (όπως τη Λυβέκη, που θα εξελισσόταν σε μεγάλο λιμάνι στη Βαλτική) και επεξέτεινε τον γερμανικό εποικισμό στα ανατολικά εις βάρος των Σλάβων. Το 1147 ο Ερρίκος κήρυξε μια «σταυροφορία» κατά των Γουένδων, ερημώνοντας το Μεκλεμβούργο και την Πομερανία. Φαίνεται ότι ο Ερρίκος δεν ενδιαφερόταν τόσο για τον αποικισμό, όπως οι άλλοι αντίπαλοί του Σάξονες ηγεμόνες, όσο για την προώθηση του εμπορίου, ιδίως με τη Σκανδιναβία και τη Ρωσία, στους εμπόρους των οποίων προσέφερε προνόμια στη Λυβέκη. Το καθεστώς της Λυβέκης θα επεκτεινόταν και στις θυγατρικές της πόλεις, που με τη σειρά τους προώθησαν τον γερμανικό εποικισμό προς τα ανατολικά.

Οι Γερμανοί στην Ιταλία

Η επιλογή ενός Σουηβού ως «βασιλιά των Ρωμαίων» το 1138 δείχνει πόσο είχε αλλάξει η κατάσταση της μοναρχίας μετά τον 10ο αιώνα. Ενώ ο Όθων Α' είχε εισβάλει στη βόρεια Ιταλία για να εμποδίσει τους συγγενείς του να προσαρτήσουν τη Λομβαρδία στις κτήσεις τους στη νότια Γερμανία και να αντισταθμίσουν τη δύναμη του βασιλιά στη Σαξονία και τον Βορρά, τώρα ο Φρειδερίκος Βαρβαρόσσας έπρεπε να κυριαρχήσει στη Λομβαρδία, που μαζί με τη Σουηβία θα του προσέφερε μια επαρκή βάση εξουσίας, χάρη στην οποία θα μπορούσε να αντισταθμίσει τη δύναμη του Ερρίκου του Λέοντα στη Σαξονία και την κατά κάποιον τρόπο ακρωτηριασμένη Βαυαρία.

Επί έναν αιώνα οι αυτοκράτορες ασκούσαν υποτυπώδη κυριαρχία στη Λομβαρδία. Στη διάρκεια του 12ου αιώνα, που ήταν εποχή άνδρωσης των πόλεων στις πιο οικονομικά αναπτυγμένες περιοχές της Ευρώπης, οι λομβαρδικές πόλεις πολλαπλασιάστηκαν σαν μανιτάρια χωρίς την παρέμβαση ή την προστασία των αυτοκρατόρων. Ως το 1155 είχαν αποκτήσει δημοτικές αρχές και διαχειρίζονταν μόνες τους τις υποθέσεις τους. Ο Φρειδερίκος όμως, επικαλούμενος κάποιες αρχές του ρωμαϊκού δικαίου, επιχείρησε να ανακτήσει αυτοκρατορικά προνόμια στη Λομβαρδία. Ενώ οι πόλεις στήριζαν τις διεκδικήσεις τους στο εθιμικό δίκαιο, οι νομομαθείς του βασιλιά τον διαβεβαίωσαν ότι τα προνόμιά του (*regalia*) ως Ρωμαίου αυτοκράτορα στην Ιταλία του επέτρεπαν να διορίζει δικαστές, να συγκεντρώνει φόρους και να εισπράττει τέλη «φιλοξενίας», ή για τη συντήρηση των δρόμων και των γεφυρών και το στρατωνισμό του στρατού του. Η διάσταση απόψεων ανάμεσα στις πόλεις και τον ηγεμόνα εκφράστηκε καθαρά σε μια αυτοκρατορική «δίαιτα» (συμβούλιο ή βουλή) που συγκλήθηκε στη Ρονκάλια το 1158.

Οι λομβαρδικές πόλεις βρήκαν στο πρόσωπο του πάπα έναν ισχυρό σύμμαχο κατά του Βαρβαρόσσα. Το 1143 ιδρύθηκε στην αιωνίως σπαρασσόμενη Ρώμη μια «ιερά σύγκλητος» από εμπόρους που ήταν εχθρικοί προς τον πάπα. Το 1146 όμως, αυτό το κίνημα ακολούθησε πιο

ριζοσπαστική κατεύθυνση κάτω από την επίδραση του Αρνόλδου της Βρεσκίας, ενός κληρικού τον οποίο ο επίσκοπος είχε εξορίσει από τη γενέτειρά του επειδή είχε καταφερθεί κατά του κλήρου. Εν συνεχεία, ο Αρνόλδος κατέφυγε στη Γαλλία, όπου μαθήτευσε πλάι στον Πέτρο Αβελάρδο. Αργότερα επέστρεψε στην Ιταλία και συνδέθηκε με το κίνημα υπέρ της δημοτικής αυτοδιάθεσης στη Ρώμη. Ο πάπας διέφυγε στη Γαλλία και αφόρισε τον Αρνόλδο και τους οπαδούς του. Ο βασιλιάς Ρογήρος ο Μέγας της Σικελίας είχε καταστείλει τη δημοκρατική εξέγερση του 1146, αλλά ο Αρνόλδος της Βρεσκίας ήταν και πάλι κύριος της Ρώμης το 1152, όταν ο Φρειδερίκος Βαρβαρόσσας στέφθηκε βασιλιάς.

Το 1155 ο Βαρβαρόσσας αποκατέστησε τον πάπα Αδριανό Δ' (Νικόλαος Μπρέικσπηρ) —τον μοναδικό Άγγλο που ανέβηκε ποτέ στο θρόνο του αποστόλου Πέτρου— και εξετέλεσε τον Αρνόλδο της Βρεσκίας. Αμέσως όμως ο πάπας και ο βασιλιάς φιλονίκησαν. Κατά την αυτοκρατορική στέψη του Φρειδερίκου το 1155, ο πάπας επέμενε να κρατά ο αυτοκράτορας τον αναβολέα του παπικού ίππου· ο Φρειδερίκος δέχτηκε να το κάνει, αφού του δόθηκε η διαβεβαίωση ότι αυτή η χειρονομία δεν θα περιόριζε τα δικαιώματά του ως ανεξάρτητου αυτοκράτορα. Στη συνέχεια απέρριψε την προσφορά της ρωμαϊκής συγκλήτου να του απονεμηθεί το αυτοκρατορικό στέμμα.

Το 1157 η κατάσταση δυσκόλεψε. Σε μια συνεδρίαση της αυτοκρατορικής δίαιτας στην Μπεζανσόν, ο πάπας έστειλε μια επιστολή στον Φρειδερίκο, στην οποία ισχυριζόταν ότι το αυτοκρατορικό στέμμα του είχε δοθεί από τη ρωμαϊκή Εκκλησία. Ο πάπας χρησιμοποίησε τη λατινική λέξη *beneficium,* που στην Ευρώπη της εποχής σήμαινε «ευεργέτημα», αλλά στη Γερμανία εξακολουθούσε να σημαίνει «φέουδο». Οι ευγενείς που ήταν παρόντες στη μεγαλόφωνη ανάγνωση της επιστολής εξοργίστηκαν τόσο πολύ που στράφηκαν με απειλητικές διαθέσεις κατά του λεγάτου του πάπα —του Ρολάνδου Μπαντινέλλι, ενός Σιενέζου νομομαθούς, που αργότερα διαδέχτηκε τον πάπα Αδριανό Δ' με το όνομα Αλέξανδρος Γ' (1159-1181). Ο Ρολάνδος τελικά σώθηκε χάρη στην παρέμβαση του Φρειδερίκου. Η οργή των ευγενών φούντωσε όταν ανακάλυψαν ότι οι απεσταλμένοι του πάπα κρατούσαν σφραγισμένα αντίγραφα της επιστολής, με σκοπό να τα διανείμουν σε ολόκληρο το βασίλειο. Αρχικά ο πάπας επανέλαβε τον ισχυρισμό του ότι ο αυτοκράτορας είχε λάβει το στέμμα του ως ευεργέτημα από τον πάπα, αλλά το απέρριψε ως ειλικρινή παρανόηση μόνον όταν οι Γερμανοί επίσκοποι είχαν ήδη εκφράσει την υποστήριξή τους προς τον Βαρβαρόσσα.

Το 1159 ο Φρειδερίκος Α' αρνήθηκε να αναγνωρίσει τον Αλέξανδρο Γ' ως πάπα και φρόντισε να εκλεγεί ένας αντίπαπας. Νωρίτερα οι πόλεις της Λομβαρδίας είχαν σχηματίσει μια αμυντική συμμαχία κατά του αυτοκράτορα, η οποία τώρα τάχθηκε με το μέρος του πάπα. Ο πόλεμος που ακολούθησε κράτησε μέχρι το 1177, όταν ο πάπας Αλέξανδρος Γ' αναγκάστηκε να υπογράψει στη Βενετία χωριστή συνθήκη ειρήνης με τον αυτοκράτορα. Ο αγώνας άρχισε με ευοίωνες προοπτικές για τον Φρειδερίκο. Το 1162 ο αυτοκράτορας κατέστρεψε το Μιλάνο και ανάγκασε τους κατοίκους του να εκλιπαρήσουν το έλεός του, αλλά ποτέ δεν κατόρθωσε να καθυποτάξει πλήρως τον Λομβαρδικό Σύνδεσμο. Ανάγκασε τον πάπα να εγκαταλείψει τη Ρώμη, αλλά το 1167 μια επιδημία ελονοσίας αποδεκάτισε τον στρατό του και ο Φρειδερίκος υποχρεώθηκε να επιστρέψει στη Γερμανία. Το 1177, όταν είχε πια διασπαστεί το παπικό μέτωπο, ο Φρειδερίκος κατέβαλε μια ύστατη σοβαρή προσπάθεια να κάμψει την αντίσταση των πόλεων. Συγκεκριμένα, το 1178 ζήτησε στρατιωτική βοήθεια από τον ισχυρότερο υποτελή του, τον Ερρίκο τον Λέοντα, που όμως απέρριψε το αίτημα με τη δικαιολογία ότι δεν ήταν υποχρεωμένος να προσφέρει υπηρεσία εκτός Γερμανίας. Το 1183 ο Ερρίκος αναγκάστηκε να αποδεχτεί την ειρήνη της Κωνσταντίας, που αναγνώριζε τα κυριαρχικά δικαιώματα των λομβαρδικών πόλεων μέσα στα όρια των τειχών τους, ενώ οι πόλεις κατέβαλαν στον μονάρχη σημαντικούς φόρους και αναγνώρισαν ότι η άσκηση αυτών των δικαιωμάτων αποτελούσε εκχώρηση του αυτοκράτορα.

Ο Βαρβαρόσσας είχε παίξει και είχε χάσει τη δυνατότητα να δημιουργήσει μια βασιλική επικράτεια

με βάση τη Λομβαρδία και τη Σουηβία. Αν και το 1190, όταν έχασε τη ζωή του στη διάρκεια μιας σταυροφορίας, είχε σε σημαντικό βαθμό επανακτήσει το κύρος του, το άμεσο πρόβλημά του ήταν να αποκαταστήσει τη θέση του στη Γερμανία επειδή στα είκοσι πέντε χρόνια της βασιλείας του απουσίαζε τον περισσότερο καιρό στην Ιταλία. Το 1180 ο Βαρβαρόσσας παρέπεμψε τον Ερρίκο τον Λέοντα σε δίκη για κακούργημα ενώπιον δικαστηρίου από ομότιμους υποτελείς, επειδή το 1178 είχε αρνηθεί την παροχή στρατιωτικής υπηρεσίας. Για να εξασφαλίσει την καταδίκη του Ερρίκου, ο Φρειδερίκος αναγκάστηκε να υποσχεθεί προνόμια στους βαρόνους που θα δίκαζαν τον ισχυρό δούκα. Τελικά όμως, ο Ερρίκος αρνήθηκε να παρουσιαστεί στο δικαστήριο· η άρνησή του θεωρήθηκε έγκλημα καθοσιώσεως και έτσι καταδικάστηκε για προσβολή της αυτοκρατορικής εξουσίας. Τα φέουδα του Ερρίκου διανεμήθηκαν στους βαρόνους και ο ίδιος εξορίστηκε τρία χρόνια. Ωστόσο, καθώς οι περισσότερες γαίες του ήταν προσωπική ιδιοκτησία του και όχι βασιλικά φέουδα, η δίκη αυτή δεν επηρέασε την κατοχή τους και έτσι ο Ερρίκος συνέχισε να είναι ο πλουσιότερος Γερμανός ηγεμόνας.

Ορισμένες πτυχές της διευθέτησης του 1180, ιδίως εκείνες που αφορούν τη σχέση των υποτελών με τον αυτοκράτορα και τους άρχοντες στους οποίους όφειλαν άμεση υποταγή, προβλέπονταν στις «Διατάξεις για το Δίκαιο των Φέουδων», που είχαν εκδοθεί στη Ρονκάλια το 1158. Το 1180 ιδρύθηκε η Τάξη των Αυτοκρατορικών Ηγεμόνων [*Reichsfürsten*] ή Πριγκίπων της Επικρατείας, των μεγάλων βαρόνων που κατείχαν μεγάλα βασιλικά φέουδα. Όπως ορίζεται στο *Sachsenspiegel*, ένα νομικό κείμενο που γράφτηκε γύρω στο 1220, η γερμανική κοινωνία χωριζόταν σε «επτά τάξεις θυρεών». Η Τάξη των Αυτοκρατορικών Ηγεμόνων απαρτιζόταν από τον αυτοκράτορα, τους εκκλησιαστικούς άρχοντες στο δεύτερο επίπεδο και τους κοσμικούς ηγεμόνες (δούκες) στο τρίτο. Οι κοσμικοί ηγεμόνες μπορούσαν να κατέχουν γαίες που είχαν παραχωρηθεί ως φέουδα από τους εκκλησιαστικούς άρχοντες, αλλά όχι το αντίστροφο. Οι κόμητες, στο τέταρτο επίπεδο, ήταν «ελεύθεροι κατώτεροι ευγενείς» και λάβαιναν φέουδα κυρίως από τους δούκες, όχι από τον βασιλιά. Οι ιππότες, που αρχικά ήταν μη ελεύθεροι *ministeriales,* θεωρούνταν κατώτεροι από τους κόμητες, αλλά ασκούσαν πολλές παρεμφερείς εξουσίες, εφόσον είχαν αποσπασθεί πλήρως από τον έλεγχο του βασιλιά.

Έτσι, ο Γερμανός βασιλιάς στερήθηκε όποια εξουσία κι αν ασκούσε στους μικρότερους υποτελείς του, ακριβώς την ίδια εποχή που οι Άγγλοι και οι Γάλλοι βασιλιάδες διεκδικούσαν με επιτυχία τέτοιες εξουσίες. Μπορούσε να συναλλάσσεται μαζί τους μόνο διαμέσου των δουκών. Επιπλέον, πιθανόν από το 1152 και σίγουρα από το 1180, ο Γερμανός βασιλιάς δεν ήταν πια σε θέση να ενσωματώνει φέουδα στις ιδιόκτητες γαίες του όταν αυτά επέστρεφαν στα χέρια του λόγω έλλειψης κληρονόμων· αντίθετα, ήταν υποχρεωμένος να τα επανεκχωρήσει σε άλλους γαιολήπτες μέσα σε ένα έτος και μια ημέρα. Μολονότι συχνά τα παραχωρούσε σε δικούς του συγγενείς, εξακολουθούσε να μη διαθέτει ένα αποτελεσματικό εργαλείο για τη συγκεντρωτική άσκηση της εξουσίας όπως είχαν οι Γάλλοι και οι Άγγλοι ομόλογοί του. Επομένως, οι υποχωρήσεις που έκανε το 1180 ο Φρειδερίκος Βαρβαρόσσας προς τους βαρόνους του σήμαιναν ότι οι θεσμοί διακυβέρνησης στη Γερμανία μπορούσαν να αναπτυχθούν κυρίως στο επίπεδο των εδαφικών ηγεμονιών και όχι της μοναρχίας.

Η αντίληψη του Βαρβαρόσσα για την τέχνη της διακυβέρνησης παρέμενε κατά βάση προσωποπαγής και δυναστική. Το 1184 πάντρεψε τον γιο και κληρονόμο του Ερρίκο με την Κωνσταντία, θεία του βασιλιά Γουλιέλμου Β' της νορμανδικής Σικελίας. Καθώς φαινόταν απίθανο να διαδεχτεί η Κωνσταντία τον ανιψιό της στο θρόνο, ο πάπας συγκατατέθηκε στο γάμο, μολονότι έτσι συνδέονταν ένας παραδοσιακός αντίπαλος της παποσύνης και ένας σύμμαχος, γεγονός που μπορούσε να οδηγήσει σε περικύκλωση των παπικών κρατιδίων. Εντούτοις, το 1189 η Κωνσταντία έγινε βασίλισσα της Σικελίας, ενώ ο Ερρίκος Ζ' (1190-1197), που τον επόμενο χρόνο διαδέχτηκε τον πατέρα του Βαρβαρόσσα, κληρονόμησε τον γερμανικό θρόνο από τον πατέρα του και ταυτόχρονα βασίλεψε στη Σικελία και τη νότια Ιταλία για λογαριασμό της συζύγου του.

Η άνοδος του Ερρίκου Ϛ' στο θρόνο σηματοδοτεί μια στροφή στην πολιτική του στέμματος. Οι περισσότεροι από τους προγενέστερους Γερμανούς μονάρχες χρησιμοποιούσαν τις βλέψεις τους στην Ιταλία, έστω και καλυμμένα, για να εξουδετερώσουν τις απειλές που διέβλεπαν στη Γερμανία· η Σικελία όμως φαινόταν να είναι το κύριο μέλημα του Ερρίκου. Παρ' όλα αυτά, η απειλή προς τα παπικά κράτη θα μπορούσε να είναι προσωρινή, αφού οι Νορμανδοί ηγεμόνες αρχικά αρνήθηκαν να αποδεχτούν τον Ερρίκο Ϛ', ενώ οι συγκρούσεις κράτησαν μέχρι το 1194. Επιπλέον, η Κωνσταντία ήταν πολύ μεγαλύτερη από τον Ερρίκο και φαίνεται ότι οι σύζυγοι απεχθάνονταν ο ένας τον άλλο. Προς μεγάλη έκπληξη όχι μόνο του πάπα αλλά των πάντων, στα τέλη του 1194 το βασιλικό ζεύγος απέκτησε διάδοχο. Καθώς οργίαζαν οι φήμες ότι το βρέφος δεν θα ήταν παιδί της Κωνσταντίας, ο Ερρίκος φρόντισε ώστε ο τοκετός να γίνει ενώπιον επαρκών μαρτύρων. Ο Ερρίκος Ϛ' προσπάθησε να στηρίξει την εξουσία του στην Ιταλία σε μια πιο ανθεκτική θεσμική βάση, και εγκατέστησε συμβούλια στις μεγάλες γερμανικές πόλεις. Πέθανε όμως σε ηλικία 32 ετών, όταν ο διάδοχός του Φρειδερίκος Β' δεν είχε συμπληρώσει ακόμα τα τρία.

Η εποχή τον Φρειδερίκου Β'

Με το θάνατο του Ερρίκου Ϛ' ξέσπασαν συγκρούσεις ανάμεσα σε αντίπαλες φατρίες. Οι μουσουλμάνοι της Σικελίας εξεγέρθηκαν. Τυπικά, το ζήτημα της Σικελίας ήταν διαχωρισμένο από τη Γερμανία. Ο Φρειδερίκος Β' κληρονόμησε τη Σικελία, που αρχικά είχε παραχωρηθεί ως παπικό φέουδο, από τη μητέρα του που πέθανε το 1198. Ο γερμανός *ministerialis* του Ερρίκου Ϛ', ο Μάρκβαρντ του Ανβάιλερ, επιδίωξε να κυβερνήσει τη Σικελία ως αντιβασιλιάς, και είχε σχεδόν εδραιώσει την κυριαρχία του όταν πέθανε ξαφνικά το 1202. Έκτοτε οι συγκρούσεις εντάθηκαν, με επίκεντρο την κηδεμονία του ανήλικου Φρειδερίκου Β'.

Προφανώς, τους Γερμανούς δεν τους είχε απασχολήσει το ενδεχόμενο της ανηλικότητας του διαδόχου του Ερρίκου Ϛ', επειδή μέχρι τότε ο βασιλιάς εκλεγόταν από τους βαρόνους και δεν κληρονομούσε τον βασιλικό τίτλο από τον πατέρα του. Οι περισσότεροι τοπικοί ηγεμόνες, όπως φαίνεται, έκλιναν υπέρ του Φιλίππου της Σουηβίας, αδελφού του Ερρίκου Ϛ', καθώς οι Γουέλφοι, αντίπαλοι των Χοενστάουφεν, αντιμετωπίζονταν με δυσπιστία λόγω των δεσμών τους με την Αγγλία, αλλά και λόγω της προθυμίας τους να υποταχθούν στους πάπες. Μια ομάδα μειοψηφίας, ωστόσο, επέλεξε τον Όθωνα της Βρουνσβίκης, γιο του Ερρίκου του Λέοντα που είχε πεθάνει το 1195. Η χωριστή εκλογή του 1198 ήταν η ουσιαστική απαρχή των συγκρούσεων ανάμεσα στους Γουέλφους και τους Γιβελλίνους που θα συντάραζαν την Ιταλία. Η ονομασία «Γουέλφοι» είναι εξιταλισμένη απόδοση του γερμανικού Welf, ενώ το «Γιβελλίνοι» είναι παραφθορά του Βάιμπλινγκεν, του ονόματος ενός φημισμένου κάστρου των Χοενστάουφεν. Μετά το 1214 η οικογένεια των Γουέλφων έπαψε πια να είναι πολιτική δύναμη, ενώ τα ιταλικά κόμματα των Γουέλφων αποτέλεσαν το βασικό οχυρό του πάπα κατά του αυτοκράτορα, οποιοσδήποτε και αν ήταν αυτός.

Και οι δύο πλευρές απευθύνθηκαν στον πάπα Ιννοκέντιο Γ' (1198-1216), έναν από τους πιο «πολιτικούς» ποντίφηκες. Οι αξιώσεις του Ιννοκεντίου για παπική κυριαρχία στις κοσμικές υποθέσεις ήταν ευρύτερες από εκείνες των προηγούμενων παπών, καθώς δήλωσε ότι η βασιλική εξουσία εκχωρούνταν από την παπική Εκκλησία και ότι ο πάπας είχε ουσιαστική, και όχι δοτή, δικαιοδοσία επί των κοσμικών υποθέσεων. Απαντώντας στις διαμαρτυρίες των Γάλλων επισκόπων ότι ο πάπας δεν είχε δικαίωμα να κρίνει την εισβολή του Φιλίππου Αυγούστου στη Νορμανδία το 1204, δικαιολόγησε την πράξη του με το διάταγμα *Novit* —όχι με το επιχείρημα ότι είχε οποιοδήποτε δικαίωμα να επεμβαίνει σε ζητήματα που αφορούσαν τα φέουδα, αλλά επειδή ο Φίλιππος είχε κατηγορηθεί ότι αμάρτησε, γεγονός που αφορούσε την ψυχή. Ισχυρίστηκε επίσης ότι ο πάπας μπορούσε να δρα ως ανώτατος δικαστής σε όλες τις αστικές, καθώς και στις θρησκευτικές, υποθέσεις, ακόμα και αν επέλεγε να μην ασκήσει αυτό το δικαίωμα.

Επίτηδες ο Ιννοκέντιος καθυστέρησε να εκφράσει την κρίση του για το γερμανικό ζήτημα, ώστε η κατάσταση να γίνει αφόρητη και για τους δύο υποψηφίους, και μετά, όπως ήταν αναμενόμενο, εξέφρασε την προτίμηση του για τον Όθωνα της Βρουνσβίκης. Με το διάταγμα *Venerabilem,* πρόβαλε την αξίωση να κρίνει ως διαιτητής τις διεκδικήσεις των αντίπαλων υποψηφίων για τον αυτοκρατορικό θρόνο επειδή, εφόσον ο πάπας έστεφε τον υποψήφιο που επέλεγαν οι Γερμανοί βαρόνοι, ήταν υποχρεωμένος να εξετάζει τα προσόντα αυτού του προσώπου ώστε να μην εγκαταστήσει έναν «ακατάλληλο» αυτοκράτορα. Ο εμφύλιος πόλεμος συνεχίστηκε, και ο Φίλιππος της Σουηβίας βρισκόταν στα πρόθυρα της νίκης όταν δολοφονήθηκε το 1208. Έτσι, οι οπαδοί του αποδέχτηκαν τον Όθωνα, ο οποίος αμέσως στράφηκε κατά του Ιννοκεντίου Γ' και εισέβαλε στην Ιταλία. Ο Ιννοκέντιος δεν είχε άλλη επιλογή παρά να αποδεχτεί τις διεκδικήσεις του Φρειδερίκου Β' στη Γερμανία, πράγμα που και έκανε το 1212. Αυτός κανόνισε το γάμο του Φρειδερίκου με την Κωνσταντία, την κόρη του βασιλιά της Αραγονίας. Η εκλογή του Φρειδερίκου ως αυτοκράτορα εξυπηρετούσε τα συμφέροντα των Χοενστάουφεν στη Γερμανία. Ο Φρειδερίκος ανέβηκε βόρεια στη Γερμανία για τη βασιλική στέψη στη Μαγεντία, και μετά βάδισε νότια και εξεδίωξε τον Όθωνα από την Ιταλία.

Σε αντάλλαγμα για την παπική υποστήριξη, ο Φρειδερίκος συμφώνησε να οργανώσει μια σταυροφορία και υποσχέθηκε να μην ενώσει τα στέμματα της Γερμανίας και της Σικελίας και να εγκαταλείψει τον σικελικό θρόνο όταν θα γινόταν αυτοκράτορας. Ωστόσο, το 1220 έπεισε τον πάπα Ονώριο Γ' (1216-1227) να τον στέψει αυτοκράτορα, αλλά δεν παρέδωσε τη Σικελία. Ο πάπας εξοργίστηκε αν και στην πραγματικότητα ο Φρειδερίκος θα ήταν πολύ λιγότερο επίφοβος για τους πάπες αν επιχειρούσε να σταθεροποιήσει τη θέση του στον Βορρά. Είχε μεγαλώσει όμως στη Σικελία και αντιπαθούσε τη Γερμανία. Με το Χρυσόβουλο της Έγγρης (1213), νομιμοποίησε όλες τις εξουσίες που ασκούσαν από το ~~1917~~ όλοι οι βαρόνοι που τον υποστήριζαν εκείνη την εποχή. Με το ίδιο έγγραφο αναγνωρίζονταν τα νομικά και οικονομικά προνόμια των Γερμανών επισκόπων, ένα από τα οποία ήταν η επικυριαρχία τους πάνω στις αναπτυσσόμενες πόλεις που αγωνίζονταν για την αυτονομία τους. Επίσης παραχώρησε στις μη επισκοπικές «αυτοκρατορικές ελεύθερες πόλεις» το δικαίωμα να έχουν τα δικά τους συμβούλια και τις δικές τους οικονομικές διοικήσεις.

Το 1220 ο Φρειδερίκος εγγυήθηκε τα προνόμια των Γερμανών εκκλησιαστικών αρχόντων στις δικές τους κτήσεις. Το 1231, με το Νόμο υπέρ των ηγεμόνων παραχώρησε σημαντικά προνόμια σε όλους τους Γερμανούς άρχοντες, και όχι μόνο στους αυτοκρατορικούς ηγεμόνες. Δεσμεύτηκε να μην ιδρύσει νέα κάστρα ή αγορές και επικύρωσε όλες τις εξουσίες που ασκούσαν τότε οι ηγεμόνες. Ακόμα δέχτηκε το αυτοκρατορικό νόμισμα να μην υπερέχει έναντι του νομίσματος του τοπικού ηγεμόνα μέσα στα όρια του πριγκιπάτου του. Απαγόρευσε στις αυτοκρατορικές ελεύθερες πόλεις να δέχονται δουλοπαροίκους και να δίνουν το δικαίωμα του πολίτη σε άτομα που η μόνιμη κατοικία τους βρισκόταν εκτός της πόλης. Τα εδάφη που είχαν αποσπάσει οι πόλεις από τους ηγεμόνες, από τις Εκκλησίες και από *ministeriales* θα αποδίδονται στους αρχικούς δικαιούχους τους. Με τον τρόπο αυτόν, ο Φρειδερίκος παραχώρησε στους ηγεμόνες ανεξαρτησία εντός των δικών τους επικρατειών. Ως αντάλλαγμα, εκείνοι αναγνώρισαν τη νόμιμη κυριαρχία του και του επέτρεψαν να κινηθεί ελεύθερα στην Ιταλία.

Εντούτοις, οι περισσότεροι Γερμανοί ηγεμόνες, οι οποίοι, σύμφωνα με τους ορους του διακανονισμού του Φρειδερίκου Α' του 1180, δεν έλεγχαν τους δικούς τους μικρότερους υποτελείς γαιοκατόχους, δεν ήταν σε θέση να κυριαρχήσουν στα πριγκιπάτα τους, όπως ακριβώς και ο αυτοκράτορας δεν ήταν σε θέση να διατηρήσει την ενότητα της αυτοκρατορίας. Ο γιος του Ερρίκος, τον οποίο ο Φρειδερίκος είχε εγκαταστήσει ως βασιλιά στη Γερμανία το 1231, διαφώνησε με την πολιτική του πατέρα του. Το 1235 προσπάθησε να συμμαχήσει με τις γερμανικές πόλεις και τον Λομβαρδικό Σύνδεσμο κατά των τοπικών ηγεμόνων και να διατηρήσει κάποια επίφαση αυτοκρατορικής εξουσίας. Ο Φρειδερίκος τον έθεσε υπό τιμητικό περιορισμό, και ο Ερρίκος αυτοκτόνησε. Ο Φρειδερίκος τον αντικατέστησε με έναν άλλο γιο του, τον Κορράδο, που τελικά τον

διαδέχτηκε στον αυτοκρατορικό θρόνο. Ο ίδιος ο Φρειδερίκος Β' εγκατέλειψε οριστικά τη Γερμανία μετά το 1235.

Στη Σικελία, εντούτοις, ο Φρειδερίκος προσπάθησε να διατηρήσει τη θέση του ως απόλυτος μονάρχης. Με τις Ασίζες της Καπύης, το 1220, ζήτησε να επανεξετάσει όλα τα προνόμια που είχαν παραχωρηθεί από το 1189 και μετά. Κατάργησε τις ελευθερίες των πόλεων και ανέθεσε τη διοίκησή τους σε δικούς του αξιωματούχους. Αν και απέκτησε μεταθανάτια φήμη για τη θρησκευτική του ανεκτικότητα, στην πραγματικότητα είχε επιβάλει άκαμπτα χριστιανικά πρότυπα. Το 1221 απαγόρευσε τη βλασφημία και την πορνεία και ανάγκασε τους ενήλικους Εβραίους να αφήσουν γενειάδα. Αργότερα εξέδωσε αρκετούς νόμους κατά των μουσουλμάνων υπηκόων του, που ήταν πολύ πιο πολυάριθμοι από τους Εβραίους —μια κίνηση που είχε κάποια πολιτική βάση, καθώς οι μουσουλμάνοι εξεγείρονταν συνεχώς επί δύο δεκαετίες και είχαν καταλάβει θύλακες στη δυτική Σικελία. Προσπάθησε να μεταφέρει βίαια όλους τους Σικελούς μουσουλμάνους στην ηπειρωτική πόλη Λουτσέρα, αν και αυτοί που παρέμειναν στο νησί ήταν αρκετοί ώστε να οργανώσουν μια εξέγερση τη δεκαετία του 1240.

Οι Διατάξεις του Μέλφι του 1231, που αργότερα ονομάστηκαν *Βιβλίο του Αυγούστου,* ήταν το επιστέγασμα των μεταρρυθμίσεων του Φρειδερίκου στη Σικελία. Ουσιαστικά κατάργησαν όλα τα δικαιώματα της αυτοδιοίκησης και συγκέντρωσαν όλες τις εξουσίες στα χέρια των αυτοκρατορικών αξιωματούχων. Η νομοθετική εξουσία ήταν αποκλειστική αρμοδιότητα του βασιλιά. Αν και οι Διατάξεις του Μέλφι αναφέρουν ρητά το ρωμαϊκό δίκαιο, διαφαίνεται και η επίδραση του κανονικού δικαίου στην απαγόρευση του δανεισμού με τόκο και στην καταδίκη των αιρέσεων και της ιεροσυλίας. Ο βασιλιάς επίσης έλεγχε τις εισαγωγές και τις εξαγωγές, απαιτώντας τη μεταφορά των εμπορευμάτων σε κρατικές αποθήκες. Μάλιστα, το 1239 κερδοσκόπησε, όταν έπληξε την Τύνιδα σιτοδεία, για να εξαγάγει σιτηρά που είχαν συγκεντρωθεί στα βασιλικά γαιοκτήματα, απαγορεύοντας ταυτόχρονα κάθε άλλη εξαγωγή σιτηρών από τη Σικελία. Το 1231 έκοψε ένα χρυσό νόμισμα, το αυγουστάλιο, και επέβαλε στους ξένους να αγοράζουν σικελικά προϊόντα καταβάλλοντας την αξία τους σε χρυσό, ενώ στο εμπόριο στο εσωτερικό της Σικελίας έπρεπε να χρησιμοποιούνται αργυρά νομίσματα. Το εμπορικό ισοζύγιο με τη μουσουλμανική Αφρική, που πλήρωνε με χρυσό αλλά πραγματοποιούσε και συναλλαγές σε αργυρό νόμισμα, ήταν θετικό, ενώ ταυτοχρόνως αναπτυσσόταν το εμπόριο με τη βόρεια Ευρώπη, που πλήρωνε σε ασήμι.

Λόγω της κρίσιμης κατάστασης στη Σικελία, ο Φρειδερίκος είχε αμελήσει την υπόσχεσή του προς τον πάπα για την οργάνωση μιας σταυροφορίας, αλλά το 1223 ανανέωσε τον όρκο του. Τον Νοέμβριο του 1225, χήρος πια, παντρεύτηκε την Ισαβέλλα [Γιολάντα], κατ' όνομα βασίλισσα της Ιερουσαλήμ. Τον Αύγουστο του 1227 απέπλευσε ένα στράτευμα για την Παλαιστίνη, αλλά σύντομα ο στόλος επέστρεψε στο λιμάνι επειδή ο Φρειδερίκος αρρώστησε. Αν και μερικά πλοία συνέχισαν το ταξίδι τους προς τα ανατολικά, ο πάπας Γρηγόριος Θ' (1227-1241) θεώρησε την κίνηση αυτή τέχνασμα και αφόρισε τον αυτοκράτορα. Όταν ο Φρειδερίκος συναντήθηκε με τον στρατό του το καλοκαίρι του 1228, ο Γρηγόριος τον αφόρισε εκ νέου, επειδή είχε κινήσει για σταυροφορία χωρίς να έχει προηγηθεί η άρση του πρώτου αφορισμού. Ο αυτοκράτορας βρήκε ένα στράτευμα διασπασμένο ανάμεσα στους δικούς του οπαδούς και τους οπαδούς του πάπα. Προτιμώντας τις διαπραγματεύσεις από την ένοπλη αναμέτρηση, ο Φρειδερίκος συνομολόγησε το 1229 δεκαετή ειρήνη με τους μουσουλμάνους, επανακτώντας την Ιερουσαλήμ και μερικές παράκτιες περιοχές στα βόρεια της πόλης. Οι μουσουλμάνοι διατήρησαν τα ιερά τους στην Παλαιστίνη —μια ρύθμιση που εξόργισε τον πάπα και τον ορθόδοξο πατριάρχη. Όταν ο πατριάρχης αρνήθηκε να στέψει τον Φρειδερίκο βασιλιά της Ιερουσαλήμ, εκείνος αυτοαναγορεύθηκε βασιλιάς στις 18 Μαρτίου 1229, αλλά μόνο για λογαριασμό του Κορράδου Δ', του ανήλικου γιου που είχε αποκτήσει με την Ισαβέλλα, η οποία δεν ζούσε πια. Στη διάρκεια της απουσίας του αυτοκράτορα από την Ιταλία, ο Γρηγόριος Θ' οργάνωσε μια εισβολή στη Σικελία, με επικεφαλής τον Ιωάννη της Βρυέννης, πατέρα της βασίλισσας Ισαβέλλας, ο οποίος θεωρούσε τον εαυτό του νόμιμο βασιλιά της Ιερουσαλήμ. Ο

Φρειδερίκος αναγκάστηκε να επιστρέψει στην Ιταλία, όπου νίκησε τον παπικό στρατό και το 1230 ανάγκασε τον πάπα να συνάψει ειρήνη και να αναγνωρίσει την επικυριαρχία του στην Ιταλία.

Στο μεταξύ, ο Φρειδερίκος προσπάθησε να αναβιώσει στη Λομβαρδία τα αυτοκρατορικά δικαιώματα που επί πολλά χρόνια παρέμεναν ανενεργά. Στις πόλεις είχαν ξεσπάσει συγκρούσεις ανάμεσα στην παλαιά ελίτ των μεγάλων αρχόντων και τους νεόπλουτους εμπόρους, που αυτοαποκαλούνταν *popolo* (λαός). Τα κόμματα του Γουέλφων και των Γιβελλίνων περιέπλεκαν ακόμα περισσότερο τη σύγκρουση. Ο Φρειδερίκος είχε επίσης διατάξει την εξόντωση της αίρεσης των Καθαρών (βλ. Κεφάλαιο ΙΒ'), που είχε πολλούς οπαδούς στη βόρεια Ιταλία, ενώ οι πόλεις ανησυχούσαν λόγω των χειρισμών του στις σικελικές πόλεις. Ο Λομβαρδικός Σύνδεσμος είχε επανασυσταθεί πριν από τη σύγκληση της δίαιτας. Ο πάπας, υπό την απειλή να περικυκλωθεί από τις κτήσεις του Φρειδερίκου, συμμάχησε με τον δεύτερο Λομβαρδικό Σύνδεσμο.

Η κατάσταση στη Γερμανία απασχόλησε τον Φρειδερίκο στις αρχές της δεκαετίας του 1230. Το 1235, όταν ο αυτοκράτορας επέστρεψε από τον Βορρά, ο Λομβαρδικός Σύνδεσμος άρχισε τις εχθροπραξίες. Το 1237, με τη μάχη του Κορτενουόβο, η πλάστιγγα φάνηκε να γέρνει προς τη μεριά του αυτοκράτορα, αλλά οι πόλεις εξακολούθησαν τον αγώνα, ενώ ο Φρειδερίκος επέμενε να καταργήσει την αυτονομία τους. Μέχρι το 1239 ο Γρηγόριος Θ' δεν είχε συμμαχήσει ανοιχτά με τις πόλεις, αλλά τότε αφόρισε και πάλι τον Φρειδερίκο, καταλογίζοντάς του το έγκλημα της καθοσιώσεως επειδή είχε αντιταχθεί στους κανόνες της Εκκλησίας. Επίσης, έστειλε λεγάτους και επαιτικά τάγματα στις αυλές της βόρειας Ευρώπης για να συγκεντρώσουν στρατό και χρήματα.

Μετά το θάνατο του Γρηγορίου Θ' το 1241, φάνηκε ότι θα τον διαδεχόταν ένας πιο διαλλακτικός πάπας. Ωστόσο, ύστερα από μια παρατεταμένη μεταβατική περίοδο, που οφειλόταν στη διάσπαση του κογκλαβίου των καρδιναλίων και στις πιέσεις του αυτοκράτορα, εκλέχτηκε ο Ιννοκέντιος Δ' (1243-1254). Ο νέος πάπας, νομομαθής του κανονικού δικαίου, είχε γράψει σχόλια στα *Decretales*, μια συλλογή κανόνων που είχε εκδοθεί το 1234 από τον Γρηγόριο Θ', και είχε εκδώσει και νέους, δικούς του κανόνες. Αφού προσποιήθηκαν ότι διεξήγαν διαπραγματεύσεις για ειρήνη, ο Ιννοκέντιος και οι καρδινάλιοι εγκατέλειψαν μεταμφιεσμένοι την Ιταλία και κατέφυγαν στη Γαλλία. Σε μια οικουμενική σύνοδο στη Λυόν, το 1245, ο Ιννοκέντιος κήρυξε έκπτωτο τον Φρειδερίκο, απάλλαξε όλους τους υπηκόους του από τον όρκο πίστης που του είχαν δώσει ως αυτοκράτορα ή ως βασιλιά, και συγκάλεσε σταυροφορία εναντίον του. Εντούτοις, η προσπάθειά του να προσελκύσει το ενδιαφέρον των βασιλιάδων της Δύσης για τη σταυροφορία αποδείχτηκε άκαρπη. Ο άγιος Λουδοβίκος Θ' της Γαλλίας, ιδιαίτερα, δεν έβλεπε ευνοϊκά τη σταυροφορία κατά του αυτοκράτορα ενόψει της δικής του δέσμευσης να συμμετάσχει σε μια σταυροφορία στην Ανατολή —και τούτο επειδή ο Ιννοκέντιος έφτασε στο σημείο να υποσχεθεί άφεση αμαρτιών για όσους θα παραβίαζαν τον όρκο τους να συμμετάσχουν στη σταυροφορία του Λουδοβίκου προκειμένου να βοηθήσουν τον πάπα στον αγώνα του κατά του Φρειδερίκου Β'. Η χολή που έσταζαν οι αποκηρύξεις του Ιννοκεντίου προκάλεσαν στην Αγγλία και τη Γαλλία την αίσθηση ότι οι πάπες έπρεπε να αντιμετωπίζονται ως Ιταλοί κοσμικοί άρχοντες. Όπως ήταν αναμενόμενο, η παπική έκκληση για σταυροφορία βρήκε την πιο θερμή απήχηση στη Λομβαρδία. Ο Φρειδερίκος κατάφερε να παραμείνει στο θρόνο παρά τις στρατιωτικές επιχειρήσεις και τις δολοπλοκίες που εξυφαίνονταν στον περίγυρό του, και μέχρι το θάνατό του, τα 1250, εξακολούθησε να μάχεται κατά του Ιννοκεντίου Δ'.

Ο Φρειδερίκος Β' ήταν ενδιαφέρουσα προσωπικότητα και είχε πνευματικές ανησυχίες. Ασχολήθηκε ερασιτεχνικά με την αλχημεία και την αστρολογία και έγραψε την *Τέχνη του κυνηγίου* με *γεράκι,* μια πραγματεία με επιστημονικές παρατηρήσεις πάνω στις συνήθειες και τη βιολογία των πουλιών, που ακόμα και σήμερα διαβάζεται με ενδιαφέρον. Διατηρούσε αλληλογραφία με κορυφαίους διανοουμένους της εποχής του, αλλά η μεταθανάτια φήμη του ως προστάτη των τεχνών είναι υπερβολική. Κυρίως ενδιαφέρθηκε για την ιατρική και τις νομικές σπουδές· ίδρυσε μάλιστα γι' αυτές ένα πανεπιστήμιο στη Νεάπολη, το οποίο όμως έκλεισε λίγο μετά το θάνατό του. Στήριξε το

έργο του αυλικού του αστρολόγου και γιατρού Μιχαήλ Σκότου, ενώ τα ερωτήματά του προς τον Μιχαήλ, που έχουν διασωθεί, μαρτυρούν ότι διέθετε σημαντικές γνώσεις και υψηλή ευφυία. Παρ' όλα αυτά, πιθανόν ο Φρειδερίκος να προστάτευσε τα κλασικά λατινικά γράμματα λιγότερο απ' ό,τι οι περισσότεροι ηγεμόνες της εποχής του, με τη διαφορά ότι οι γραμματικοί της αυλής του φημίζονταν για τα περίτεχνα ρητορικά τους κείμενα και καταφέρονταν κατά των παπών. Μολονότι καταδίωξε τους Εβραίους με λιγότερο μένος απ' ότι οι περισσότεροι σύγχρονοί του ηγεμόνες, με πρώτο τον άγιο Λουδοβίκο της Γαλλίας, ποτέ δεν έδειξε ανοχή απέναντί τους, και στάθηκε αμείλικτος απέναντι στους χριστιανούς αιρετικούς. Το προσωνύμιο «Αντίχριστος», το οποίο του απέδωσαν μερικοί, οφείλεται στις πολεμικές του επιχειρήσεις κατά των παπών, και όχι στις δογματικές του παρεκκλίσεις, αλλά οι κληρικοί αντίπαλοί του εξέφραζαν με μεγάλο πάθος το μίσος τους. Ο Φραγκισκανός μοναχός Σαλιμπένης αναγνωρίζει ότι ο Φρειδερίκος είχε χαρισματική προσωπικότητα, αλλά ταυτόχρονα ισχυρίζεται:

> Πίστη στον Θεο δεν είχε διόλου· ήταν δολοπλόκος, πανούργος, φιλάργυρος, φιλήδονος, μοχθηρός, αψύς· κι ωστόσο, μερικές φορές, γενναίος, και τότε επιδείκνυε την καλοσύνη ή την αβρότητά του· ευπροσήγορος, πρόσχαρος, γοητευτικός, πολυμήχανος. Ήξερε να διαβάζει, να γράφει, να τραγουδά και να συνθέτει άσματα και μουσική. Αν και μετρίου αναστήματος, ήταν εύμορφος και καλοσχηματισμενος... Επιπλέον, μιλούσε πολλές διαφορετικές γλώσσες. Εν ολίγοις, αν ήταν σωστός καθολικός, και αν είχε αγαπήσει τον Θεό και την Εκκλησία του, λίγοι αυτοκράτορες στον κόσμο θα μπορούσαν να θεωρηθούν ισάξιοί του.[7]

Η διάλυση της αυτοκρατορίας των Χοενστάουφεν

Με το θάνατο του «Αντιχρίστου», οι Γουέλφοι πήραν το πάνω χέρι στις πόλεις της Τοσκάνης και της Λομβαρδίας, όπου εξόντωσαν όσους περισσότερους Γιβελλίνους μπορούσαν. Ο Φρειδερίκος Β' είχε αφήσει αρκετούς απογόνους, αλλά μόνον έναν νόμιμο γιο, τον Κορράδο Δ' (1250-1254) που πέθανε πρόωρα. Την καλύτερη ευκαιρία για επανασύσταση της αυτοκρατορίας των Χοενστάουφεν αντιπροσώπευε ο νόθος γιος του Φρειδερίκου, ο Μανφρέδος, που η κόρη του Κωνσταντία ήταν παντρεμένη με τον Πέτρο, τον μετέπειτα ηγεμόνα των ισπανικών βασιλείων της Αραγονίας και της Καταλονίας. Αντιμέτωπος με τη διαιώνιση της απειλής των Χοενστάουφεν, ο Ιννοκέντιος Δ' έταξε στον βασιλιά Ερρίκο Γ' της Αγγλίας τον σικελικό θρόνο για τον γιο του Εδμόνδο της Κορνουάλης, με αντάλλαγμα την υπόσχεση του Ερρίκου να εξοφλήσει τα χρέη του πάπα. Αυτό το σχέδιο σκόνταψε στις αντιρρήσεις που πρόβαλαν οι Άγγλοι βαρόνοι.

Κι ενώ δυνάμωνε η εξουσία του Μανφρέδου, ο πάπας Κλήμης Δ' (1265-1268) υποσχέθηκε τον σικελικό θρόνο στον Κάρολο τον Ανδηγαυικό, τον μικρότερο αδελφό του αγίου Λουδοβίκου Θ' της Γαλλίας. Το 1266 η στρατιά του Μανφρέδου νίκησε τον Κάρολο στο Βενεβέντο, αλλά ο Μανφρέδος σκοτώθηκε στο πεδίο της μάχης. Από τότε η αντιπολίτευση στον Κάρολο ήταν εικονική. Ο Κορραδίνος, ο νεαρός γιος του Κορράδου Δ', εισέβαλε το 1268 στη Σικελία, αλλά σύντομα ηττήθηκε και εκτελέστηκε. Και πάλι οι Γουέλφοι πήραν την εξουσία. Ο Κάρολος ο Ανδηγαυικός ήταν απερίγραπτα μισητός στην Ιταλία επειδή φερόταν αλαζονικά και διοικούσε μέσω Γάλλων αξιωματούχων. Έλπιζε να χρησιμοποιήσει τη Σικελία ως ορμητήριο για την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, αλλά τον εμπόδισε ο «Σικελικός Εσπερινός», μια επανάσταση που άρχισε με αντιγαλλική εξέγερση στο Παλέρμο τη Δευτέρα του Πάσχα του 1282 και επεκτάθηκε ραγδαία σε όλες τις κτήσεις του Καρόλου. Το στέμμα δόθηκε στον γαμπρό του Μανφρέδου, τον βασιλιά Πέτρο της Αραγονίας, γεγονός που ανάγκασε τον ανιψιό του Καρόλου, βασιλιά Φίλιππο Γ' (1270-1285) της Γαλλίας, να περάσει το μεγαλύτερο διάστημα της βασιλείας του πολεμώντας κατά της Αραγονίας. Ο Κάρολος και οι απόγονοί του κατάφεραν να κρατήσουν τη Νεάπολη και τις άλλες κτήσεις τους στην ιταλική ενδοχώρα, αλλά οι Αραγονέζοι κατέλαβαν τη Σικελία. Το παλαιό νορμανδικό βασίλειο παρέμεινε διαιρεμένο μέχρι το 1435, οπότε ο Αλφόνσος ο Μεγαλόψυχος της Σικελίας αναγορεύτηκε βασιλιάς στη Νεάπολη, και το βασίλειο πήρε το όνομα «Δύο Σικελίες».

Στη Γερμανία οι πάπες είχαν υποστηρίξει αρκετούς βασιλιάδες ανδρείκελα ακόμα και πριν από το θάνατο του Φρειδερίκου Β', και μετά το 1254 η κατάσταση έγινε χαώδης. Μετά από μια μεταβατική περίοδο που κράτησε δεκαεννέα χρόνια, ο πάπας Γρηγόριος Γ' (1271-1276), που τώρα φοβόταν τον Κάρολο τον Ανδηγαυικό περισσότερο απ' ό,τι τους Γερμανούς, ανάγκασε τους Γερμανούς ηγεμόνες να αναγορεύσουν νέο βασιλιά τον Ροδόλφο των Αψβούργων (1273-1291). Ο Ροδόλφος εξελέγη κυρίως επειδή ήταν αδύναμος, καθώς κατείχε λίγες μόνο γαιοκτησίες στην Ελβετία, αλλά, όπως αποδείχθηκε, δεν ήταν ευκαταφρόνητος ηγεμόνας. Αντιλαμβανόμενος ότι δεν είχε καμία ελπίδα να επανακτήσει την Ιταλία, ο Ροδόλφος αξιοποίησε τους εναπομείναντες πόρους της αυτοκρατορίας για να εξυπηρετήσει τα συμφέροντα της δικής του οικογένειας. Το 1278, στον πόλεμο κατά του βασιλιά της Βοημίας, κατέκτησε την Αυστρία, που αποτέλεσε τη βάση της οικογενειακής περιουσίας των Αψβούργων. Η αντίδραση των Γερμανών βαρόνων σ' αυτή την απροσδόκητη ενίσχυση της εξουσίας του ήταν να εκλέξουν επόμενο αυτοκράτορα τον Αδόλφο του Νασσάου (1292-1298), αλλά ο Αδόλφος εκθρονίστηκε και τον διαδέχτηκε ο Αλβέρτος (1298-1308), γιος του Ροδόλφου των Αψβούργων. Εν συνεχεία το στέμμα έφυγε από τα χέρια των Αψβούργων για αρκετές γενιές. Η εξουσία στη Γερμανία, με εξαίρεση τον απώτατο Νότο, βρισκόταν στα χέρια των συνδέσμων των πόλεων και των εδαφικών ηγεμόνων.

Οι Γερμανοί στη σλαβική Ανατολή

Μετά τον πρώιμο Μεσαίωνα, οι Δυτικοί συνέχισαν να επεκτείνονται εις βάρος των σλαβικών πληθυσμών. Οι Γουένδοι είχαν επωφεληθεί από τα προβλήματα των διαδόχων του Όθωνα του Μεγάλου για να ανακόψουν προσωρινά τη γερμανική επέκταση, αλλά τα εδαφικά συμφέροντα των βόρειων Γερμανών ηγεμόνων τον 12ο αιώνα ευνοήθηκαν από τη σταυροφορία που διεξήγαγε το 1147 ο Ερρίκος ο Λέων κατά των Γουένδων. Μολονότι η σταυροφορία απέτυχε, η ισχύς των Γουένδων έφθινε βαθμιαία, και το μεγαλύτερο μέρος της σημερινής Γερμανίας, με εξαίρεση την ανατολική Πρωσία, είχε κατακτηθεί και εχριστιανιστεί πριν από το 1200.

Το τάγμα των Τευτόνων Ιπποτών είχε ιδρυθεί το 1190 στην Παλαιστίνη από τους σταυροφόρους, αλλά στις αρχές του 13ου αιώνα οι δραστηριότητές του μεταφέρθηκαν στην ανατολική Ευρώπη. Το 1226 οι Τεύτονες Ιππότες ανταποκρίθηκαν στην έκκληση των Πολωνών για τη διεξαγωγή σταυροφορίας κατά των ειδωλολατρών Πρώσων, και ο Φρειδερίκος Β' τους παραχώρησε πολλά προνόμια. Ο μέγας μάγιστρός τους, ο Ερμάνος του Ζάλτσα, ίδρυσε ένα χωριστό κράτος υπό την επικυριαρχία του πάπα, αν και οι Πολωνοί δούκες εξακολούθησαν να διεκδικούν το τάγμα ως συλλογικό υποτελή τους. Ιδίως μετά το 1280, οι Τεύτονες Ιππότες εποίκισαν την περιοχή με Γερμανούς, επιδεικνύοντας μια αγριότητα που έκανε τον Ερρίκο τον Λέοντα να φαίνεται ήμερος μπροστά τους. Απέλασαν πολλούς ντόπιους Πρώσους, ενώ τους υπόλοιπους τους έκαναν δουλοπαροίκους. Παραχώρησαν χάρτες δικαιωμάτων στις πόλεις τους, πολλές από τις οποίες άκμασαν στο πλαίσιο της Χάνσας, του συνδέσμου των πόλεων της βόρειας Γερμανίας.

Το 1308 οι Τεύτονες Ιππότες απέσπασαν από τους Πολωνούς την ανατολική Πομερανία, τη λεγόμενη Πομερηλία, όπου βρισκόταν και το λιμάνι του Γκντανσκ. Ήδη το 1410, είχαν ιδρύσει περίπου 1.400 χωριά και 93 πόλεις. Εκείνη τη χρονιά όμως υπέστησαν βαριά ήττα στο Τάννενμπεργκ από τις ενωμένες στρατιωτικές δυνάμεις των Πολωνών και των Λιθουανών. Από τότε η δύναμη των Τευτόνων Ιπποτών έφθινε ταχύτατα. Η Πομερηλία επιστράφηκε το 1466 στους Πολωνούς, ενώ οι Ιππότες αναγκάστηκαν να μεταφέρουν την πρωτεύουσά τους από το Μαρίενμπουργκ στο Καίνιγκσμπεργκ της ανατολικής Πρωσίας. Το 1525 ο Αλβέρτος του Βρανδεμβούργου, μέλος της οικογένειας των Χοεντσόλλερν, ο τελευταίος μέγας μάγιστρος, προσχώρησε στο κίνημα του Λουθήρου, και ο βασιλιάς Σιγισμούνδος Α' της Πολωνίας τον αναγόρευσε δούκα της Πρωσίας.

Η Λιβονία, η περιοχή που συμπίπτει με τη σύγχρονη Εσθονία και τμήμα της Λιθουανίας, κατακτήθηκε τον 13ο αιώνα από τους Λιβονούς Αδελφούς του Ξίφους, ένα γερμανικό τάγμα που ήταν συνδεδεμένο με τους Τεύτονες Ιππότες. Το 1346 οι Ιππότες εξαγόρασαν τα συμφέροντα των Δανών στην Εσθονία. Ο πληθυσμός εκχριστιανίστηκε και πέρασε στη δουλοπαροικία. Οι μεγάλες πόλεις, όπως η Ρίγα και το Ρέβαλ (Τάλλιν), εποικίστηκαν από Γερμανούς και έγιναν σημαντικά κέντρα της Χάνσας. Αντιθέτως, οι μεγάλοι δούκες της Λιθουανίας όχι μόνον κατόρθωσαν να αντισταθούν στους Αδελφούς του Ξίφους, αλλά και επεξέτειναν τον 14ο αιώνα την επικράτειά τους εις βάρος των ρωσικών πριγκιπάτων. Η Λιθουανία δεν έγινε χριστιανική παρά το 1386, όταν ο μεγάλος δούκας της Γιαγγέλλων παντρεύτηκε την Εδβίγη, κόρη του βασιλιά Λουδοβίκου Α' της Πολωνίας και Ουγγαρίας. Ο Γιαγγέλλων πήρε το όνομα Λαδίσλαος Β' και ασπάσθηκε το θρήσκευμα της γυναίκας του. Αναντίρρητα, σκοπός αυτού του γάμου ήταν η ένωση των δύο δυναστειών· τα στέμματα της Πολωνίας και της Λιθουανίας χωρίστηκαν ξανά τον 15ο αιώνα.

Η Δανία ήταν η μεγαλύτερη δύναμη στη δυτική Βαλτική. Οι Δανοί είχαν περισσότερες δυνατότητες από τους Σλάβους να αντισταθούν στην αυξανόμενη ισχύ των επισκόπων του Αμβούργου και της Βρέμης. Ο βασιλιάς Βαλδεμάρος Δ' (1340-1375) ενίσχυσε τη χώρα του, και ιδιαίτερα τη ναυτιλία της, αλλά ηττήθηκε από τον Χανσεατικό Σύνδεσμο, και το 1370 αναγκάστηκε να αποδεχτεί μια ταπεινωτική ειρήνη. Η Νορβηγία και η Σουηδία είχαν πολύ μικρότερη πολιτική συνοχή απ' ό,τι η Δανία, και το 1397, με την Ένωση του Κάλμαρ, η Μαργαρίτα, κόρη του Βαλδεμάρου Δ', ένωσε τα τρία στέμματα. Τον 15ο αιώνα η Σουηδία κατοχύρωσε εκ νέου την ανεξαρτησία της, αλλά η Νορβηγία παρέμεινε υπό την επικυριαρχία του δανικού στέμματος ως το 1814.

Οι φιλόδοξοι ηγεμόνες είχαν αντιληφθεί ότι ο έλεγχος των αποικιακών κτήσεων ήταν πολύ ευκολότερος απ' ό,τι των περιοχών που είχαν εποικιστεί παλαιότερα στη δυτική Γερμανία. Αλλά και στον Νότο, η εξουσία μετατοπίστηκε προς τα ανατολικά, ύστερα από την κατάρρευση των Χοενστάουφεν. Η Αυστρία, η «Ανατολική Μαρκία», παρέμεινε μεθοριακή ζώνη ακόμα και όταν οι Αψβούργοι έγιναν ηγέτες ευρωπαϊκού βεληνεκούς. Αντιστοίχως, οι Λουξεμβούργιοι της Βοημίας (που ο ηγεμόνας τους ήταν δούκας ωσότου ο Φίλιππος της Σουηβίας εξασφάλισε την αφοσίωσή του αναγνωρίζοντάς τον ως βασιλιά, όπως έκαναν αργότερα και οι Χοεντσόλλερν του Βρανδεμβούργου) στήριξαν την εξουσία τους στον γερμανικό εποικισμό στα ανατολικά.

Ρωσία

Μετά το θάνατο του Γιαροσλάβου του Σοφού το 1054, οι γιοί του διαμέλισαν το βασίλειό του σε ανεξάρτητα πριγκιπάτα τα οποία και κυβερνούσαν οι ίδιοι προσωπικά. Το Κίεβο ανήκε παραδοσιακά στον πρωτότοκο, αλλά ο εμφύλιος πόλεμος είχε πάρει ενδημικές διαστάσεις ενώ οι Ρώσοι ηγεμόνες ζητούσαν συχνά βοήθεια από το εξωτερικό. Με την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 από τους Λατίνους σταυροφόρους (βλ. Κεφάλαιο Θ'), χαλάρωσαν οι δεσμοί της Ρωσίας με τον ανατολικό ορθόδοξο χριστιανισμό.

Οι Μογγόλοι εμφανίστηκαν πρώτη φορά στη νοτιοανατολική Ρωσία και νίκησαν κατά κράτος τους Ρώσους στη μάχη του ποταμού Κάλκα. Μετά αποσύρθηκαν, αλλά το 1237, ύστερα από δεκατέσσερα χρόνια, επανεμφανίστηκαν και κατέκτησαν όλη τη Ρωσία, καταλαμβάνοντας το 1240 το Κίεβο. Οι Ρώσοι ηγεμόνες δεν συγκρότησαν κοινό μέτωπο κατά των εισβολέων, και δικαιολογημένα θεωρούσαν τους Τεύτονες Ιππότες και τους Σουηδούς σοβαρότερη απειλή από τους Μογγόλους, επειδή οι Γερμανοί προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν τη σύγχυση για να επεκτείνουν την επικράτειά τους προς τα βόρεια. Το 1240 είναι το έτος της περίφημης νίκης του πρίγκιπα Αλεξάνδρου Νιέφσκυ («από τον Νέβα») επί των Σουηδών στον ποταμό Νέβα, ενώ οι Μογγόλοι πολιορκούσαν, πολύ νοτιότερα, το Τσερνίγκοφ.

Το 1241 τα μογγολικά στρατεύματα είχαν ήδη φτάσει στην Ουγγαρία και την Πολωνία. Τον ίδιο χρόνο οι Τεύτονες και οι Λιβονοί Ιππότες κατέλαβαν το Πσκόφ, αλλά το 1241 ηττήθηκαν από τον Αλέξανδρο Νιέφσκυ στη «μάχη των πάγων», στη λίμνη Πέιπους, όταν επιχείρησαν να καταλάβουν το Νόβγκοροντ. Αμέσως μετά οι Μογγόλοι αποσύρθηκαν από την Ουγγαρία, αλλά εξακολούθησαν να βασιλεύουν στη Βουλγαρία και τη Μολδαβία επί έναν αιώνα. Ανάγκασαν τους ντόπιους ηγεμόνες, που κυριαρχούσαν σε τμήματα του Βορρά, να γίνουν υποτελείς τους. Ο Αλέξανδρος Νιέφσκυ, που προφανώς είχε αντιληφθεί ότι ήταν αδύνατον να αντισταθεί ταυτόχρονα και στους Γερμανούς και στους Μογγόλους, έγινε πιστός υπήκοος του χάνου των Μογγόλων και έλαβε τον τίτλο του μεγάλου δούκα που είχε λάβει και ο άγιος Βλαδίμηρος. Οι Μογγόλοι έκαναν απογραφές πληθυσμού, επιστράτευαν ένα ποσοστό των κατοίκων κατά περιοχή και εισέπρατταν φόρο υποτελείας.

Παρά την πολιτική αναταραχή, η βόρεια Ρωσία σημείωσε σημαντική οικονομική ανάπτυξη στη διάρκεια της μακραίωνης μογγολικής κυριαρχίας. Οι πόλεις του Νότου ισοπεδώθηκαν και μεγάλο μέρος του πληθυσμού τους εγκαταστάθηκε στον Βορρά. Η Μόσχα αναπτύχθηκε ως μεγάλο κέντρο υποδοχής προσφύγων από την Ανατολή. Ο πληθυσμός αυξήθηκε και η αγροτική οικονομία αναπτύχθηκε ακολουθώντας πρότυπα ανάλογα με εκείνα που συναντάμε στη Δύση. Οι πόλεις επεκτάθηκαν, ιδίως το Κίεβο και το Νόβγκοροντ, ενώ ιδρύθηκαν νέες. Ιδιαίτερα σημαντικοί κλάδοι ήταν η μεταλλουργία και η υφαντουργία. Τα γουναρικά εξακολούθησαν να παίζουν σημαντικό ρόλο στην οικονομία της βόρειας Ρωσίας. Ο Δνείπερος παρέμεινε η κύρια εμπορική αρτηρία μεταξύ Βαλτικής και Ευξείνου Πόντου, αλλά και ο Βόλγας ήταν μια εξίσου σημαντική υδάτινη οδός. Επίσης, οι Ρώσοι διατήρησαν και κάποιες εμπορικές σχέσεις με τη Μεσόγειο.

Οι πολιτειακές και οι οικονομικές συνθήκες δημιούργησαν, σε μεγάλο βαθμό, ένα κοινό πλαίσιο αναφοράς για τη Γερμανία με την Ιταλία από τη μια μεριά, και για τη Ρωσία με την υπόλοιπη σλαβική Ανατολή από την άλλη. Με την ίδια λογική, μπορούμε να πραγματευθούμε από κοινού τη Γαλλία, την Αγγλία και τις Κάτω Χώρες, θέμα με το οποίο θα ασχοληθούμε στη συνέχεια.

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

David Abulafia, *Frederick II,* Harmondsworth, Penguin, 1988.

Benjamin Arnold, *German Knighthood, 1050-1300,* Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 1986.

Geoffrey Barraclough, *The Origins of Modern Germany,* Νέα Υόρκη, Capricorn Books, 1946.

—*The Cruccible of Europe: The Ninth and Tenth Centuries in European History,* Berkeley/Los Angeles, University of California Press, 1976.

—(επιμ.), *Medieval Germany,* 2 τόμοι, Οξφόρδη, Basil Blackwell, 1938.

Uta-Renata Blumenthal, *The Investiture Controversy: Church and Monarchy from the Ninth to the Twelfth Century,* Φιλαδέλφεια, University of Pennsylvania Press,1988.

Philippe Contamine, *War in the Middle Ages,* μτφρ. Philip Jones, Οξφόρδη, Basil Blackwell, 1984.

H. E. J. Cowdrey, *The Cluniacs and the Gregorian Reform,* Οξφόρδη, Clarendon Press, 1970.

Charles J. Halperin, *Russia and the Golden Horde: The Mongol Impact on Medieval Russian History,* Bloomington, Indiana University Press, 1987.

Karl Hampe, *Germany under the Saltan and Hohenstauffen Emperors,* Totowa, Νιου Ιερσέη, Rowman & Littlefield, 1973.

Alfred Haverkamp, *Medieval Germany, 1056-1273,* μτφρ. Helga Braun και Richard Mortimer, Οξφόρδη, Oxford University Press, 1988.

Friedrich Heer, *The Holy Roman Empire,* Νέα Υόρκη, Praeger, 1968.

Boyd H. Hill Jr., *Medieval Monarchy in Action: The German Empire from Henry I to Henry TV,* Νέα Υόρκη, Barnes & Noble, 1972.

Karl Jordan, *Henry the Lion,* Οξφόρδη, Oxford University Press, 1986.

Karl Leyser, *Rule and Conflict in an Early Medieval Society: Ottoman Saxony,* Bloomington, Indiana University Press, 1979.

David Morgan, *The Mongols,* Οξφόρδη, Basil Blackwell, 1986.

Marcel Pacaut, *Frederick Barbarossa,* Νέα Υόρκη, Scribner, 1970.

Steven Runciman, *The Sicilian Vespers,* Cambridge, Cambridge University Press, 1958.

Giovanni Tabacco, *The Struggle for Power in Medieval Italy: Structures of Political Rule,* Cambridge, Cambridge University Press, 1989.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η'
ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ:
Η ΑΓΓΛΙΑ ΚΑΙ Η ΓΑΛΛΙΑ ΣΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥΜΕΣΑΙΩΝΑ

ΑΓΓΛΙΑ

Ύστερη αγγλοσαξονική Αγγλία

Η κατάκτηση της Αγγλίας το 1066 από τον δούκα Γουλιέλμο της Νορμανδίας συχνά παρουσιάζεται ως η αναπόφευκτη επέκταση ενός πολιτικά προηγμένου λαού εις βάρος ενός καθυστερημένου βασιλείου όπου τα επίσημα έγγραφα συντάσσονται στην αγγλική και όχι στη λατινική γλώσσα. Στην πραγματικότητα όμως η επιτυχία των Νορμανδών ήταν εντελώς συμπτωματική και έθεσε σοβαρά εμπόδια στην πολιτική και οικονομική ανάπτυξη της Αγγλίας. Ήδη έχουμε αναφερθεί στην πολιτική ενοποίηση της Αγγλίας υπό τη δυναστεία του Ουέσσεξ μετά τις επιθέσεις των Βίκινγκ (βλ. Κεφάλαιο Ε'). Μέχρι τον 10ο αιώνα είχαν ιδρυθεί οι τριάντα εννέα κομητείες (*shires*) της Αγγλίας. Το δικαστήριο της κομητείας συγκαλούνταν δύο φορές το χρόνο για να εκδικάσει τις σοβαρές υποθέσεις υπό την προεδρία δύο αξιωματούχων που διορίζονταν από τον βασιλιά: του κόμη (*ealdorman*) *τον* 10ο αιώνα, και του σερίφη (*sheriff,* εκ του *shire reeve,* επιμελητής της κομητείας) τον 11ο. Το δικαστήριο της εκατοντάδας (*hundred—wapentake* στο δανικό καθεστώς), μιας διοικητικής υποδιαίρεσης της κομητείας, συνεδρίαζε κάθε μήνα και σ' αυτό παραπέμπονταν οι πιο συνηθισμένες υποθέσεις. Οι βασιλιάδες του 10ου αιώνα κατείχαν το μονοπώλιο στην κοπή του νομίσματος και έλεγχαν ένα δίκτυο λιμανιών όπου οι μεγάλες εμπορικές συναλλαγές έπρεπε να καταγράφονται σε κατάστιχα.

Από τη δεκαετία του 970 ένα δεύτερο κύμα σκανδιναβικών εισβολών άρχισε να πλήττει τη Βρετανία. Ο ανεπαρκής βασιλιάς Εθελρέδος Β' (Æthelred the Redeless, 978-1014, το προσωνύμιό του σημαίνει «αυτός που δέχεται κακές συμβουλές») δέχτηκε το 991 να καταβάλει φόρο υποτελείας στους εισβολείς, τον λεγόμενο *Danegeld* (δανικό χρήμα). Η διοικητική ικμάδα του αγγλοσαξονικού κράτους, ακόμα και μετά τη στρατιωτική του φθορά, ήταν τόσο εντυπωσιακή που ο *Danegeld* εξελίχθηκε σε ετήσιο φόρο, τον οποίο οι Νορμανδοί βασιλιάδες συνέχισαν να εισπράττουν πολύν καιρό μετά την απομάκρυνση της σκανδιναβικής απειλής.

Η Αγγλία είχε δεχτεί πολυάριθμους Δανούς εποίκους και, όπως ήταν φυσικό, διατηρούσε δεσμούς με τη Νορμανδία, την οποία είχαν εποικήσει οι Σκανδιναβοί και βρισκόταν ακριβώς στην απέναντι ακτή της Μάγχης. Το 1002 ο βασιλιάς Εθελρέδος παντρεύτηκε την Έμμα, κόρη του κόμη Ριχάρδου Α' της Νορμανδίας. Το 1016 ο βασιλιάς της Δανίας και αργότερα της Νορβηγίας Κνούτος εξόρισε τους κληρονόμους του Εθελρέδου στη Νορμανδία και αυτοαναγορεύτηκε βασιλιάς. Η περιβόητη Έμμα επέστρεψε στην Αγγλία και νυμφεύθηκε τον Κνούτο, αφήνοντας τους γιους της στη Νορμανδία. Ο βασιλιάς Κνούτος (1016-1035) είχε ισχυρή προσωπικότητα, αλλά οι συχνές απουσίες του από την Αγγλία σήμαιναν ότι την εξουσία ουσιαστικά την ασκούσαν τέσσερις κόμητες (*earls*), ο καθένας από τους οποίους είχε δικαιοδοσία σε αρκετές κομητείες. Οι πρώτοι κόμητες του Κνούτου ήταν Σκανδιναβοί, αλλά τη δεκαετία του 1030 οι περισσότεροι είχαν πια αντικατασταθεί από Άγγλους. Στις αρχές του 11ου αιώνα η εξουσία της αριστοκρατίας δυνάμωνε σαφώς εις βάρος της μοναρχίας.

Ο πιο ισχυρός τοπικός ηγεμόνας ήταν ο Γόδουιν, κόμης του Ουέσσεξ. Το κέντρο της εξουσίας του ήταν στον Νότο, εκεί ακριβώς όπου βρίσκονταν οι περισσότερες ιδιόκτητες γαίες του βασιλιά. Μέχρι το 1042 και οι δύο γιοι του βασιλιά είχαν πεθάνει χωρίς να αφήσουν διαδόχους· έτσι, ο Γόδουιν καλλιέργησε το έδαφος για την επιστροφή στην Αγγλία του μικρότερου γιου του Εθελρέδου και της Έμμας Εδουάρδου. Ο μεσήλικας πια Εδουάρδος είχε περάσει το μεγαλύτερο μέρος της

ενήλικης ζωής του εξόριστος στη Νορμανδία. Το 1045 ο Εδουάρδος, που αργότερα επονομάστηκε Ομολογητής, είχε υποκύψει στις πιέσεις να παντρευτεί την κόρη του Γόδουιν και να δώσει στους γιους του υψηλά αξιώματα, αλλά ο ίδιος ασφυκτιούσε κάτω από την κυριαρχία του Γόδουιν. Το 1051 ο Γόδουιν αρνήθηκε να εκτελέσει την εντολή του βασιλιά και να τιμωρήσει τους κατοίκους του Ντόβερ, στην κομητεία του Ουέσσεξ, επειδή είχαν εξεγερθεί διαμαρτυρόμενοι για την άνοδο του Νορμανδού Ροβέρτου του Ζυμιέζ στον αρχιεπισκοπικό θρόνο του Καντέρμπουρυ, το υψηλότερο αξίωμα στην αγγλική Εκκλησία. Ο Εδουάρδος χρησιμοποίησε αυτό το πρόσχημα για να εξορίσει τον Γόδουιν και τους γιους του. Ύστερα όμως από ένα χρόνο αυτοί επέστρεψαν, και την εποχή του θανάτου του Γόδουιν, το 1053, η εξουσία είχε περιέλθει στα χέρια των γιων του.

Ήταν φανερό ότι ο Εδουάρδος ο Ομολογητής θα πέθαινε χωρίς να αφήσει διαδόχους. Σύμφωνα με το αγγλοσαξονικό έθιμο, με το οποίο, όπως μπορούμε να υποθέσουμε, δεν ήταν εξοικειωμένος ο κατά το ήμισυ Νορμανδός βασιλιάς, το βασιλικό συμβούλιο (*Witan*) είχε το δικαίωμα, ελλείψει κατάλληλου διαδόχου, να εκλέξει νέο βασιλιά. Ωστόσο, ο Εδουάρδος προφανώς υποσχέθηκε σε έναν νεαρό συγγενή του, τον δούκα Γουλιέλμο της Νορμανδίας, ότι θα τον διαδεχόταν στον αγγλικό θρόνο. Το 1063 ο Χάρολδ, ο μεγαλύτερος επιζών γιος του Γόδουιν και κληρονόμος της κομητείας του Ουέσσεξ, ναυάγησε με το σκάφος του ανοιχτά των ακτών της Νορμανδίας και ο δούκας Γουλιέμος τον κράτησε αιχμάλωτο μέχρις ότου υποσχέθηκε να στηρίξει τις διεκδικήσεις του Γουλιέλμου στον αγγλικό θρόνο. Αν και ο Χάρολδ αναίρεσε αργότερα την υπόσχεσή του, με τη δικαιολογία ότι είχε δοθεί κάτω από πίεση, ο Γουλιέλμος εκμεταλλεύθηκε έξυπνα αυτή την αθέτηση του όρκου και τελικά εισέβαλε στην Αγγλία ανεμίζοντας το λάβαρο του πάπα.

Ο Εδουάρδος ο Ομολογητής πέθανε στις 5 Ιανουαρίου 1066 και το βασιλικό συμβούλιο αμέσως επέλεξε τον Χάρολδ ως νέο βασιλιά. Ο Χάρολδ γνώριζε ότι θα δεχόταν εισβολή όχι μόνο από τη Νορμανδία, αλλά και από τη Νορβηγία, επειδή ένας από τους γιους του Κνούτου είχε υποσχεθεί τον αγγλικό θρόνο στον πατέρα του Νορβηγού βασιλιά, τον Χαράλδο τον Σκληρό. Ορθώς ο Νορβηγός Χαράλδος υπολόγιζε στην υποστήριξη των πολυάριθμων Δανών εποίκων στη βόρεια Αγγλία, αλλά ο Χάρολδ, ο γιος του Γόδουιν, συνέτριψε τους Νορβηγούς στο Στάμφορντ Μπριτζ στις 25 Σεπτεμβρίου 1066.

Στις 28 Σεπτεμβρίου ο Γουλιέλμος της Νορμανδίας, επικεφαλής μιας στρατιάς επτά χιλιάδων περίπου ανδρών, διέπλευσε τη Μάγχη και πέρασε ανεμπόδιστα στην απέναντι στεριά. Αντίθετα απ' ό,τι συνέβαινε στον Βορρά, εδώ ο Χάρολδ δεν είχε λόγους να φοβάται μια τοπική εξέγερση υπέρ του εισβολέα καθώς, με εξαίρεση τους Νορμανδούς που βρίσκονταν στο στενό περιβάλλον του Εδουάρδου του Ομολογητή, ελάχιστοι άνθρωποι στην Αγγλία ήθελαν τον Γουλιέλμο για βασιλιά. Η εισβολή του Γουλιέλμου ήταν τόσο ριψοκίνδυνη που οι περισσότεροι Νορμανδοί βαρόνοι αρνήθηκαν να τον συνοδεύσουν, κι έτσι αναγκάστηκε να προσλάβει μισθοφόρους. Ωστόσο, ο Άγγλος βασιλιάς, αναθαρρημένος από τη νίκη του επί των Νορβηγών, αποφάσισε να θέσει τέρμα στις απειλές κατά της εξουσίας του και δέχτηκε να αναμετρηθεί με τον Γουλιέλμο στις 14 Οκτωβρίου.

Στην περίφημη μάχη του Χέιστινγκς, τα στρατεύματα του Χάρολδ είχαν παραταχθεί στην κορυφή ενός λόφου όπου δέχτηκαν την επίθεση των Νορμανδών. Οι Νορμανδοί οπισθοχώρησαν, και ορισμένοι Αγγλοσάξονες αποσπάστηκαν από τις γραμμές τους για να τους καταδιώξουν. Οι εισβολείς έκαναν μεταβολή, ανέκοψαν τους στρατιώτες που είχαν απομακρυνθεί και μετά επανέλαβαν τον ελιγμό. Δεν έχει εξακριβωθεί αν οι Νορμανδοί υποκρίθηκαν ότι υποχωρούσαν προκειμένου να παρασύρουν τους Άγγλους σε αναπεπταμένο έδαφος ή αν η κίνησή τους ήταν ένα τυχαίο γεγονός το οποίο εκμεταλλεύθηκε ο Γουλιέλμος. Ο Χάρολδ έχασε τη ζωή του στη μάχη. Ο Γουλιέλμος, που ήταν ευσεβής χριστιανός, έχτισε εκεί το αβαείο της Μάχης, με την αγία τράπεζα στη θέση όπου βρισκόταν το αρχηγείο του Χάρολδ. Στη συνέχεια, βάδισε προς το Λονδίνο και τελικά μπήκε στην πόλη από τα δυτικά. Ανήμερα τα Χριστούγεννα του 1066 στέφθηκε βασιλιάς από τον

αρχιεπίσκοπο της Υόρκης.

Η Νορμανδία και οι δούκες της

Στο θρόνο της Αγγλίας εγκαταστάθηκε ο Γουλιέλμος της Νορμανδίας, ο επονομαζόμενος από τους μεν συγχρόνους του Γουλιέλμος ο Νόθος (επειδή ήταν τέκνο του κόμη Ροβέρτου, του επονομαζόμενου Διαβόλου της Νορμανδίας και της κόρης ενός βυρσοδέψη), από τους δε μεταγενέστερους Γουλιέλμος ο Κατακτητής. Μολονότι οι ιστορικοί έχουν μεγαλοποιήσει τα επιτεύγματα των Νορμανδών, η κύρια ικανότητά τους, πέρα από τις κατακτήσεις, συνίσταται στο γεγονός ότι απέφευγαν, για λόγους είτε πολιτικής είτε αδιαφορίας, να μεταβάλουν τις δομές διακυβέρνησης στα κατακτημένα εδάφη τους, οι οποίες αποδεικνύονταν πολύ πιο αποτελεσματικές από τις αντίστοιχες δομές της Νορμανδίας.

Πριν το 1066 η Νορμανδία δεν αποτελούσε υπόδειγμα επιτυχημένης διακυβέρνησης. Οι σκανδιναβικές επιθέσεις είχαν προκαλέσει τρομακτική ερήμωση προτού ο Νορβηγός Ρόλλων βαπτιστεί χριστιανός το 911 (εκείνη την εποχή, μετά από μια σημαντική μάχη, οι ηττημένοι ασπάζονταν συνήθως το θρήσκευμα των νικητών) και του δοθούν γαίες γύρω από τη Ρουένη. Από τη Σκανδιναβία κατέφθασαν πολυάριθμοι έποικοι, αν και τα τοπωνύμια φανερώνουν ότι η πλειονότητα του πληθυσμού της Νορμανδίας εξακολουθούσε να είναι ρομανικής καταγωγής. Είναι βέβαιο ότι τον 11ο αιώνα οι ίδιοι οι δούκες θεωρούσαν τους εαυτούς τους Γάλλους. Οι παλαιότεροι δούκες αφιέρωναν το χρόνο τους κυρίως σε μάχες κατά των συγγενών τους, των βασιλιάδων του δυτικού φραγκικού βασιλείου και των γειτονικών ηγεμόνων, ιδίως κατά των κομήτων της Φλάνδρας. Οι πόλεμοι που διεξήγαγε ο δούκας Γουλιέλμος μετά το θάνατο του πατέρα του του προσέφεραν την ευκαιρία να αναδιανείμει γαίες στους πιστούς οπαδούς του· σε ελάχιστες νορμανδικές οικογένειες μπορούμε να διακρίνουμε ίχνη της καταγωγής τους πριν από το 1000. Η εξουσία μιας «νέας» αριστοκρατίας συνοδεύτηκε από μια μεταρρύθμιση της νορμανδικής Εκκλησίας, όπου οι αριστοκράτες κατείχαν τα υψηλότερα αξιώματα.

Η εγκατάσταση των Νορμανδών στην Αγγλία

Από την εποχή του Κνούτου ήδη η Αγγλία ήταν τμήμα μιας ηπειρωτικής ευρωπαϊκής αυτοκρατορίας, αλλά τώρα το πεπρωμένο της συνδέθηκε οριστικά με τη Γαλλία μάλλον παρά με τη Σκανδιναβία. Μολονότι μετά το 1066 δεν υπήρξε κανένας ηγέτης γύρω από τον οποίο θα μπορούσε να δημιουργηθεί κάποια αντιπολίτευση, αφού ο Χάρολδ και οι μεγάλοι Άγγλοι κόμητες έχασαν τη ζωή τους στο Χέιστινγκς, ο Γουλιέλμος δεν στερούνταν εχθρών. Η μεγάλη εξέγερση που ξέσπασε στο Γιορκσάιρ το 1069-1070 και μια δεύτερη στο Μαιν νότια της Νορμανδίας, υποστηρίχτηκαν από τους βασιλιάδες της Σκοτίας και της Γαλλίας, τον Μάλκολμ και τον Φίλιππο Α' αντίστοιχα, καθώς και από έναν σκανδιναβικό στόλο. Το 1078, όταν ο Ροβέρτος, ο πρωτότοκος γιος του Γουλιέλμου, εξεγέρθηκε κατά του πατέρα του, οι Σκότοι εισέβαλαν στην Αγγλία ενώ ο Γάλλος βασιλιάς ματαίωσε την εκστρατεία του Ροβέρτου στη Βρετάνη.

Στην Αγγλία ο Γουλιέλμος εφάρμοσε το πιο προηγμένο σύστημα διακυβέρνησης που είχε γνωρίσει η Ευρώπη πλην της Σικελίας. Διατήρησε στις θέσεις τους τους περισσότερους αξιωματούχους του Εδουάρδου του Ομολογητή και έκανε μόνο μερικές αλλαγές στα ανώτατα κλιμάκια. Μέχρι το 1072 οι ασυντόνιστες αγγλοσαξονικές εξεγέρσεις είχαν τερματιστεί, και ο Γουλιέλμος πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της υπόλοιπης ζωής του στη Νορμανδία. Οι Αγγλοσάξονες απεχθάνονταν τους Νορμανδούς ηγεμόνες της Αγγλίας και τους θεωρούσαν ξένους και άρπαγες. Ο βασιλιάς απομάκρυνε τον πληθυσμό από εκτεταμένες συνοικίες των πόλεων, ώστε να δημιουργηθεί χώρος για την ανέγερση κάστρων, και απαγόρευσε στους βαρόνους να χτίζουν κάστρα χωρίς την έγκρισή του. Επίσης εισήγαγε το πρόστιμο *murdrum:* όταν βρισκόταν κάποιος δολοφονημένος, η περιφέρεια (εκατοντάδα) στην οποία βρέθηκε το πτώμα όφειλε να αποδείξει ότι ο νεκρός ήταν Άγγλος. Αν δεν

παρουσιάζονταν επαρκείς αποδείξεις και εφόσον ο δολοφόνος παρέμενε ασύλληπτος, το πτώμα θεωρούνταν ότι ανήκε σε Νορμανδό και η εκατοντάδα επιβαρυνόταν με την τιμή του αίματος, δηλαδή με χρηματική αποζημίωση. Όλοι οι ηγεμόνες του Μεσαίωνα αγαπούσαν το κυνήγι, αλλά ο Γουλιέλμος Α' ξεπέρασε κάθε όριο. Τεράστιες αγροτικές περιοχές εκκενώθηκαν από τον πληθυσμό τους και μετατράπηκαν σε δάση, στα οποία αργότερα ίσχυσε ειδικό νομικό καθεστώς.

Οι Νορμανδοί διεύρυναν σημαντικά τις αρμοδιότητες του σερίφη, αναθέτοντάς του την είσπραξη των φόρων. Μερικοί σερίφηδες κατόρθωσαν να μετατρέψουν το αξίωμά τους σε κληρονομικό φέουδο. Οι Αγγλοσάξονες είχαν ένα μόνιμο δημόσιο ταμείο στο Ουίντσεστερ, ξεχωριστό από την κεντρική οικονομική υπηρεσία του βασιλικού οίκου. Το 1100 οι Νορμανδοί βασιλιάδες είχαν τέσσερα δημόσια ταμεία, από τα οποία μόνο το ένα βρισκόταν στη Νορμανδία. Από την αγγλοσαξονική καγκελαρία εκδόθηκαν για πρώτη φορά στην Ευρώπη τυποποιημένα κλητήρια θεσπίσματα (*writs,* σύντομα καταστατικά ή εντάλματα). Οι Νορμανδοί παρέλαβαν αυτούς τους θεσμούς χωρίς να τους τροποποιήσουν. Ωστόσο, ενώ τα περισσότερα αγγλοσαξονικά εντάλματα αφορούσαν μεταβιβάσεις γαιών ή δικαιωμάτων, ο Γουλιέλμος εξέδιδε διαταγές ή απαγορεύσεις, γεγονός που φανερώνει την επισφαλή θέση του βασιλιά και την αποσάθρωση του δημόσιου βίου μετά το 1066. Καθώς οι Νορμανδοί ηγεμόνες δεν ήξεραν αγγλικά, τα εντάλματα αυτά άρχισαν να συντάσσονται στα λατινικά, μια γλώσσα την οποία μπορούσαν να διαβάσουν τουλάχιστον οι υπάλληλοί τους. Ο Γουλιέλμος ο Κατακτητής επίσης εισήγαγε στην Αγγλία ξεχωριστά δικαστήρια για την Εκκλησία.

Ο Γουλιέλμος ήταν αυτός που εισήγαγε τις φεουδαρχικές σχέσεις στην Αγγλία. Πριν από το 1066 στην Αγγλία συναντάμε το θεσμό του *laenland* (*loan-land,* γη υπό μορφή δανείου), που, όπως και το φέουδο, είναι κατοχή γης υπό όρους, αλλά όχι με αντάλλαγμα την παροχή στρατιωτικών υπηρεσιών. Όλοι οι ελεύθεροι άνδρες στην αγγλοσαξονική Αγγλία όφειλαν υπηρεσία στο πεζικό (γενική επιστράτευση, που στη Γαλλία λεγόταν *arrière ban*) για την υπεράσπιση της πατρίδας. Όσοι όμως ανήκαν στην τάξη του *thegn,* που ήταν κάτοχος πέντε *hides* γης (2.400 στρέμματα) όφειλαν υπηρεσία στο ιππικό με όλο τον οπλισμό τους. Ένα μεγάλο μέρος των γαιών ήταν ιδιόκτητες (*allodia*). Οι Νορμανδοί βασιλιάδες, μη έχοντας προφανώς κατανοήσει πλήρως αυτή τη διευθέτηση, παραχωρούσαν σε Νορμανδούς γαίες, τις οποίες είχαν προηγουμένως δημεύσει από Αγγλοσάξονες, με τους όρους της φεουδαρχικής γαιοκατοχής. Συχνά απαιτούσαν από τους υποτελείς τους να προσφέρουν πέντε έφιππους ιππότες για να υπηρετήσουν στο ιππικό, ή ομάδες ιπποτών σε πολλαπλάσια του πέντε. Το «ιπποτικό φέουδο» (*knight's fee*), η μονάδα γης που αρκούσε για τη συντήρηση ενός ιππότη, θεωρητικά προσέγγιζε το αγγλικό αγροτεμάχιο των πέντε *hides,* στην πραγματικότητα όμως η έκταση που κατείχαν οι περισσότεροι Νορμανδοί ιππότες ήταν πολύ μικρότερη. Οι ιππότες όφειλαν δύο μήνες στρατιωτική υπηρεσία, με δικά τους έξοδα, στις εμπόλεμες περιόδους και σαράντα ημέρες σε καιρό ειρήνης.

Οι περισσότερες από αυτές τις ρυθμίσεις έγιναν μετά το 1069, καθώς οι Νορμανδοί ανασυγκρότησαν τις γαιοκατοχές των Σαξόνων *thegns* σε λιγότερες από διακόσιες μονάδες δικαιοδοσίας, τα λεγόμενα «τιμάρια» (*honours*). Κάθε «τιμάριο» πέρασε στην κατοχή ενός άμεσου υποτελούς του βασιλιά (*tenant in chief*), και γενικά οι μονάδες αυτές αποτελούνταν από διάσπαρτες γαίες. Συχνά, ωστόσο, ο Άγγλος ιδιοκτήτης της γης συνέχιζε να είναι και κάτοχός της, χωρίς όμως αυτή να του έχει παραχωρηθεί απευθείας από τον βασιλιά. Έτσι, δεν στερούνταν τη γη του, αλλά ο ίδιος υποβιβαζόταν κατά μία βαθμίδα στην κοινωνική κλίμακα. Οι άμεσοι υποτελείς του βασιλιά ήταν μέλη του βασιλικού δικαστηρίου, που συνήθως συνεδρίαζε τρεις φορές το χρόνο. Ακριβώς όπως όλοι οι Αγγλοσάξονες όφειλαν πρώτα και κύρια πίστη στον βασιλιά, ο Γουλιέλμος Α' υποχρέωσε το 1086 τους υποτελείς του να ορκιστούν ότι κάθε σχέση υποτελείας που θα μπορούσαν να συνάψουν μεταξύ τους στο μέλλον δεν θα αναιρούσε την υπέρτατη πίστη προς τον βασιλιά. Αυτός ο όρος ερχόταν σε αντίθεση με τις αρχές της φεουδαρχικής κατοχής, όπως αυτή είχε αναπτυχθεί στην ηπειρωτική Ευρώπη, όπου οι υποτελείς όφειλαν κύρια υποταγή στον άμεσο κύριό

τους. Μόλις το 1209, εισήγαγαν οι Γάλλοι βασιλιάδες την αρχή της υπέρτατης πίστης στον βασιλιά, αλλά ακόμη και τότε δεν μπόρεσαν να την επιβάλουν στην πράξη.

Η εισαγωγή των φεουδαρχικών δεσμών στην Αγγλία επίσης έπαιξε σημαντικό ρόλο στη δομή των φόρων. Η βάση του αγγλοσαξονικού συστήματος φορολογίας ήταν το *geld* ή *Danegeld,* η εκτίμηση του οποίου στηριζόταν στο *hide* που στα τέλη του 10ου αιώνα είχε πλέον σε αρκετές περιοχές εξελιχθεί από μονάδα γης, όπως ήταν αρχικά, σε τεχνητή μονάδα υπολογισμού του φόρου. Οι Νορμανδοί εξακολούθησαν να συλλέγουν το *geld,* αλλά ήδη το 1130 το μεγαλύτερο μέρος του βασιλικού εισοδήματος προερχόταν από φεουδαρχικές πληρωμές. Και τούτο επειδή μόλις οι Νορμανδοί εισήγαγαν τη φεουδαρχική στρατιωτική υπηρεσία στην Αγγλία, ταυτόχρονα επέβαλαν τους φεουδαρχικούς φόρους και το «αντισήκωμα» (*scutage,* «ασπιδικό φόρο»· για τη φύση αυτών των πληρωμών, βλ. Κεφάλαιο Θ'). Το 1166 ως βάση της φορολογίας είχε πλέον καθιερωθεί η έκταση της γης του ιπποτικού φέουδου, το οποίο, σύμφωνα με το νομικό κείμενο «Γκλάνβιλ», υπολογιζόταν στα πέντε *hides.* Έτσι, ύστερα από έναν αιώνα, η σύνδεση της υπηρεσίας στο ιππικό με την κατοχή πέντε *hides* γης επανήλθε στο αγγλοσαξονικό πρότυπο.

Το Μέγα Κτηματολόγιο (*Domesday Book* ή Βιβλίο της Κρίσεως), το πιο ξακουστό διοικητικό επίτευγμα της πρώιμης νορμανδικής περιόδου, είναι η πληρέστερη πηγή πληροφοριών για την εγκατάσταση των Νορμανδών στην Αγγλία. Το 1086 ο Γουλιέλμος Α' έστειλε απογραφείς να συγκεντρώσουν ένορκες δηλώσεις από τους κατοίκους κάθε εκατοντάδας σχετικά με την αξία των γαιοκατοχών τους σε τρεις διαφορετικές στιγμές: αμέσως μετά το θάνατο του Εδουάρδου του Ομολογητή, την εποχή που ο τωρινός κάτοχος ή ο άμεσος πρόγονός του είχε λάβει τη γη, και την εποχή της διεξαγωγής της απογραφής. Το αποτέλεσμα ήταν η πιο εντυπωσιακή καταγραφή των κατά τόπους γαιοκατοχών και των δεσμών τους με τη μοναρχία που διασώζεται από τον 11ο αιώνα, αλλά και για πολύν καιρό αργότερα.

Το Μέγα Κτηματολόγιο αποκαλύπτει ότι σχεδόν το ένα πέμπτο των αγγλικών εδαφών ήταν βασιλικές κτήσεις, και τούτο επειδή ο βασιλιάς είχε καταλάβει τις γαίες του Εδουάρδου του Ομολογητή και των απογόνων του Γόδουιν. Τα υπόλοιπα εδάφη είχαν δοθεί στους άμεσους υποτελείς του βασιλιά, αλλά μόνον εκατό άτομα από αυτή την ομάδα, εκ των οποίων οι 98 ήταν Νορμανδοί, κατείχαν γη που η αξία της έφτανε ή ξεπερνούσε τις 100 λίρες. Δέκα άνθρωποι, κυρίως συγγενείς του βασιλιά, είχαν λάβει εδάφη που η αξία τους ανερχόταν στο ένα τέταρτο περίπου της συνολικής αξίας της γης στην Αγγλία. Η Εκκλησία έλεγχε το ένα τέταρτο περίπου των γαιών αλλά, όπως συνέβαινε και με τις κοσμικές βαρονίες, υπήρχαν μεγάλες αποκλίσεις ανάμεσα στις μεγάλες επισκοπές και τα αβαεία και στα υπόλοιπα εκκλησιαστικά ιδρύματα. Μολονότι η συνολική αξία της γης στην Αγγλία δεν παρουσίασε αξιόλογες μεταβολές από το 1066 ως το 1086-1087, στις περισσότερες περιοχές σημειώθηκε κάποια ύφεση αμέσως μετά τη μάχη του Χέιστινγκς (1066), αλλά σύντομα ήρθε η ανάκαμψη. Τμήματα του Γιορκσάιρ, που είχαν πληγεί περισσότερο στη διάρκεια των εξεγέρσεων κατά των Νορμανδών, παρέμεναν ακόμα χέρσα το 1087.

Μετά το θάνατο του Γουλιέλμου το 1087, ο ανώνυμος συγγραφέας του *Αγγλοσαξονικού Χρονικού* μάς παραδίδει μια διφορούμενη κρίση για την προσωπικότητά του:

> Ο βασιλιάς Γουλιέλμος... ήταν άνδρας σοφός και κραταιός, και ξεπερνούσε όλους τους προκατόχους του στην υπόληψη και τη δύναμη. Αμείλικτος προς όσους εναντιώνονταν στο θέλημά του, υπήρξε μεγαλόψυχος για τους καλούς ανθρώπους που σέβονταν τον Θεό... Τέτοια ήταν η κατάσταση της θρησκείας στις μέρες του, που όποιος ήθελε, σε όποια τάξη και αν ανήκε, μπορούσε να ακολουθήσει τη μοναστική ζωή. Επιπλέον, ήταν μεγαλοπρεπής ηγεμόνας. Τρεις φορές το χρόνο που βρισκόταν στην Αγγλία, φορούσε το βασιλικό του στέμμα... Και τότε όλοι οι μεγάλοι άνδρες της Αγγλίας συναθροίζονταν γύρω του: αρχιεπίσκοποι, επίσκοποι, ηγούμενοι, κόμητες, θάνες και ιππότες. Ήταν τόσο αυστηρός και άτεγκτος που κανείς δεν τολμούσε να κάνει κάτι ενάντια στη θέλησή του... Ας μη λησμονούμε, μεταξύ των άλλων, την τάξη που είχε επιβάλει στη χώρα, έτσι ώστε κάθε άνθρωπος, ακόμα και ο πλέον εύπορος, μπορούσε να ταξιδεύει ανενόχλητος παντού, με τον

κόρφο του γεμάτο χρυσάφι.

[Ωστόσο] ήταν άπληστος και απόλυτα παραδομένος στη φιλαργυρία. Είχε ορίσει ένα μεγάλο ιδιωτικό δάσος για τα ελάφια και επέβαλε νόμους γι' αυτό. Όποιος έσφαζε ελάφι ή ελαφίνα έπρεπε να τυφλωθεί... Και τούτο επειδή αγαπούσε τα ελάφια σαν να 'ταν πατέρας τους.[8]

Αγγλονορμανδική Αγγλία: η δεύτερη γενιά

Διάδοχος του Γουλιέλμου του Κατακτητή στη Νορμανδία ήταν ο συμπαθής αλλά ανεπαρκής πρωτότοκος γιος του Ροβέρτος, ο επιλεγόμενος Κοντοβράκης επειδή, όταν συμμετείχε στην πρώτη σταυροφορία, υιοθέτησε τη μουσουλμανική μόδα της κοντής βράκας. Ο δεύτερος γιος του Γουλιέλμου, ο Γουλιέλμος Β' (1087-1100), ο επονομαζόμενος από το χρώμα των μαλλιών του Ρούφος ή Πυρρόθριξ, έγινε βασιλιάς στην Αγγλία, ενώ ο Ερρίκος, ο μικρότερος, έλαβε ένα χρηματικό ποσό. Ο Γουλιέλμος Β' σταθεροποίησε τη μεθόριο με τη Σκοτία, αλλά φιλονίκησε με τον άγιο Άνσελμο, τον αρχιεπίσκοπο του Καντέρμπουρυ (βλ. Κεφάλαιο Ζ'). Μετά το θάνατο του Γουλιέλμου Β' σε κυνηγετικό ατύχημα (που πιθανόν ήταν δολοφονία), ο Ερρίκος αναγορεύθηκε βασιλιάς. Αντιλαμβανόμενος ότι ο θρόνος του έτριζε, ο Ερρίκος εξέδωσε μια Χάρτα των Ελευθεριών [*Charta Libertatum*]· μάλιστα, μερικές διατάξεις της υπήρξαν πρόδρομοι της Μεγάλης Χάρτας. Το 1106 ο Ερρίκος κατέλαβε τη Νορμανδία απ' όπου εξεδίωξε τον Ροβέρτο και επανένωσε τις κτήσεις του πατέρα τους. Ο Ροβέρτος παρέμεινε υπό περιορισμόν μέχρι το θάνατό του το 1134. Ο γιος του Γουλιέλμος ο Κλίτων παρέμεινε ελεύθερος και το 1127-1128 διεκδίκησε την κομητεία της Φλάνδρας, παρά τη σφοδρή αντίθεση του Ερρίκου. Σ' εκείνους τους βίαιους καιρούς, ο Ερρίκος κατάφερε να διακριθεί για τη σκληρότητά του. Το 1124-1125, ορισμένοι προϊστάμενοι των βασιλικών νομισματοκοπείων θεωρήθηκαν ύποπτοι για κοπή κίβδηλων νομισμάτων· όσοι συνελήφθησαν ευνουχίστηκαν χωρίς να περάσουν από δίκη για να αποδειχθεί η ένοχη ή η αθωότητά τους —κι αυτό δεν είναι μεμονωμένο παράδειγμα.

Παρότι στη Νορμανδία και την Αγγλία βασίλευε ένας μόνον ηγεμόνας, και ορισμένες οικογένειες βαρόνων κατείχαν γαίες και στις δύο ακτές της Μάγχης, η εξέλιξη της δημόσιας διοίκησης στις δύο περιοχές ακολουθούσε διαφορετική κατεύθυνση, ιδίως μετά το 1118. Σήμερα αναγνωρίζεται ότι η βασιλεία του Ερρίκου Α' έπαιξε πιο σημαντικό ρόλο για την ανάπτυξη των κυβερνητικών θεσμών απ' ό,τι η βασιλεία του Γουλιέλμου του Κατακτητή. Ο Ερρίκος έθεσε τις βάσεις των πιο γνωστών αλλαγών που εισήγαγε ο εγγονός του, ο βασιλιάς Ερρίκος Β'. Ένας αρχιδικαστής ασκούσε χρέη αντιβασιλέα όταν ο βασιλιάς απουσίαζε στην ηπειρωτική Ευρώπη. Το Θησαυροφυλάκιο (*exchequer,* το βασιλικό λογιστήριο) αναφέρεται για πρώτη φορά επί βασιλείας Ερρίκου Α'. Μέχρι τότε η κεντρική οικονομική υπηρεσία του βασιλικού οίκου (*chamber*) διαχειριζόταν τα οικονομικά του βασιλιά αντλώντας τους αναγκαίους πόρους από το βασιλικό ταμείο. Το Θησαυροφυλάκιο καθιερώθηκε εντελώς περιστασιακά όταν συνεδρίαζε το βασιλικό συμβούλιο για να χειριστεί οικονομικά ζητήματα. Οι σερίφηδες απέδιδαν λογαριασμούς σε μια αίθουσα με ένα μεγάλο τραπέζι καλυμμένο με ύφασμα πάνω στο οποίο οι στήλες παριστάνονταν με έναν δισδιάστατο άβακα. Τα τετράγωνα (*checks*) του υφάσματος συμβόλιζαν πένες, σελίνια και λίρες, καθώς και μεγαλύτερους αριθμούς λιρών σε πολλαπλάσια του δέκα. Πάνω στα τετράγωνα μετακινούνταν δίσκοι που αντιστοιχούσαν στα υπολογιζόμενα ποσά. Εντούτοις, ενώ το Θησαυροφυλάκιο εισήγαγε το δεκαδικό σύστημα αρίθμησης στη βόρεια Ευρώπη, στις εργασίες του εξακολουθούσε να χρησιμοποιεί ρωμαϊκά αριθμητικά ψηφία. Για τη Νορμανδία ιδρύθηκε ένα ξεχωριστό δημόσιο ταμείο.

Ήδη στα χρόνια του Ερρίκου Α' ο βασιλιάς διόριζε έναν δικαστή σε κάθε κομητεία ή ομάδα από κομητείες, ο οποίος αναλάμβανε τις δικαστικές υποθέσεις του στέμματος (δηλαδή τις υποθέσεις που δικάζονταν σε πρώτο βαθμό από το βασιλικό δικαστήριο, και όχι ως εφέσεις). Έτσι αφαιρέθηκαν αρμοδιότητες του τοπικά ισχυρού σερίφη. Αυτά τα δικαστήρια ήταν περιοδεύοντα μέχρι το 1139· τότε η πρακτική αυτή εγκαταλείφθηκε προσωρινά, για να συνεχιστεί αργότερα από

τον Ερρίκο Β'. Φαίνεται ότι ο Ερρίκος Α' είχε αντιληφθεί ότι οι διευρυμένες αρμοδιότητες των σερίφηδων δημιουργούσαν προβλήματα. Ενώ οι σερίφηδες του Γουλιέλμου του Κατακτητή ήταν αριστοκράτες, ο Ερρίκος διόριζε σε υψηλές θέσεις άτομα πιο ταπεινής καταγωγής. Ήδη στα τέλη της βασιλείας του, δύο από τους ευνοούμενους αυλικούς του κατείχαν το αξίωμα του σερίφη στις περισσότερες κομητείες της Αγγλίας.

Ο Ερρίκος Α' αφιέρωσε τα τελευταία του χρόνια στην εξασφάλιση της διαδοχής του. Ήταν ο πιο πληθωρικός παραγωγός νόθων με βασιλικό αίμα (ο ίδιος παραδεχόταν ότι είχε δεκαεννέα νόθα τέκνα) που πέρασε από βασιλικό θρόνο στη διάρκεια του Μεσαίωνα. Ωστόσο, με εξαίρεση μεθοριακές περιοχές όπως ήταν η Νορμανδία, τα νόθα παιδιά συνήθως δεν κληρονομούσαν τους πατεράδες τους. Ο μοναδικός γιος του Ερρίκου από τον πρώτο του γάμο πνίγηκε το 1120 ενώ διέπλεε τη Μάγχη. Καθώς από τον δεύτερο γάμο του δεν είχε αποκτήσει παιδιά, ο πιο στενός άρρενας συγγενής του Ερρίκου δεν ήταν άλλος από τον Γουλιέλμο Κλίτο, γιο του αδελφού του Ροβέρτου και υποχείριο του βασιλιά Λουδοβίκου Ϛ' της Γαλλίας.

Η κόρη του Ερρίκου Ματθίλδη, που είχε παντρευτεί τον Γερμανό αυτοκράτορα Ερρίκο Ε', επέστρεψε το 1125 στην Αγγλία ως άτεκνη χήρα (ήταν μάλιστα γνωστή ως «αυτοκράτειρα» ως το τέλος του πολύχρονου βίου της). Η κοινωνική της θέση ως χήρας έγινε δημόσιο ζήτημα, καθώς τα ανδροκρατούμενα ήθη της εποχής δεν συμβιβάζονταν με την ιδέα ενός μονάρχη θηλυκού γένους, ενώ ένας άνδρας, ως νόμιμος κηδεμόνας της συζύγου του, μπορούσε ανεμπόδιστα να κυβερνά για λογαριασμό της. Το 1127, παραβιάζοντας την υπόσχεσή της να μην παντρευτεί εκτός Αγγλίας χωρίς τη συγκατάθεση των βαρόνων, η Ματθίλδη νυμφεύθηκε τον Γοδεφρείδο «Πλανταγενέτη», κόμητα της Ανδηγαυίας (1129-1151). Το προσωνύμιό του προέρχεται από το έμβλημά του, ένα κλαράκι με ένα άνθος γενίστας (*planta genista*) στερεωμένο στο καπέλο του. Καθώς οι κόμητες της Ανδηγαυίας ήταν κατά κανόνα αντίπαλοι των Νορμανδών δουκών, ο γάμος αυτός εγκυμονούσε τον κίνδυνο ανεπιθύμητων επιπλοκών, αλλά τελικά οι βαρόνοι συναίνεσαν στη σύναψή του. Ο γάμος της Ματθίλδης με τον Γοδεφρείδο δεν ήταν ευτυχισμένος, αλλά το ανδρόγυνο απέκτησε τρεις γιους. Ο Γοδεφρείδος κατέκτησε το Μαιν, που βρισκόταν ανάμεσα στην Ανδηγαυία και τη Νορμανδία. Μετά το θάνατό του το 1151, ο πρωτότοκος γιος του Ερρίκος, τον οποίο είχε αποκτήσει με τη Ματθίλδη, κληρονόμησε το Μαιν και την Ανδηγαυία.

Το 1135, όταν πέθανε ο Ερρίκος Α', η Ματθίλδη βρισκόταν στη Νορμανδία. Μολονότι ο έτερος διεκδικητής του θρόνου, ο Στέφανος του Μπλουά, θεωρείται μερικές φορές σφετεριστής, οι κληρονομικές αξιώσεις του δεν ήταν αβάσιμες, γιατί ενώ η Ματθίλδη ήταν κόρη του γιου του Γουλιέλμου Α', ο Στέφανος ήταν ο γιος που απέκτησε η Ματθίλδη, η κόρη του Γουλιέλμου, με τον Στέφανο, κόμη του Μπλουά. Οι Άγγλοι βαρόνοι προτιμούσαν τον Στέφανο, έναν συμπαθή άνθρωπο αλλά αδύναμο χαρακτήρα, που έγινε υποχείριο των συγγενών του. Αν και ευσεβής χριστιανός, έθιξε την Εκκλησία σε ζητήματα πατρωνείας. Το 1139 η αυτοκράτειρα Ματθίλδη εισέβαλε στην Αγγλία. Αρχικά σημείωσε κάποιες επιτυχίες, νικώντας τον Στέφανο και συλλαμβάνοντάς τον αιχμάλωτο, το 1141, στο Λίνκολν. Ωστόσο, με την αδεξιότητά της υπονόμευσε την πλεονεκτική της θέση. Επέβαλε έναν φόρο στο Λονδίνο, προκαλώντας έτσι την εχθρότητα των κατοίκων της πόλης που ως τότε ήταν οι κύριοι υποστηρικτές της. Ο Στέφανος απελευθερώθηκε και με τη βοήθεια της δυναμικής συζύγου του, της κόμισσας της Βουλόνης, κέρδισε ξανά την υποταγή των συγγενών και των συμμάχων που είχαν προσχωρήσει στη Ματθίλδη, και το 1144 είχε πια επανακτήσει τον έλεγχο της χώρας.

Ο αγώνας της Ματθίλδης σημείωσε μεγαλύτερη επιτυχία στη Νορμανδία, χάρη στις ικανότητες του Γοδεφρείδου της Ανδηγαυίας. Το 1147 ο Στέφανος απέκρουσε τη βραχύχρονη εισβολή του δεκαπεντάχρονου Ερρίκου, γιου του Γοδεφρείδου και της Ματθίλδης και, με μια χαρακτηριστικά μεγαλόψυχη κίνηση, του επέτρεψε να επιστρέψει ανενόχλητος στους γονείς του. Οι εισβολές του 1149 και του 1153 σημείωσαν μεγαλύτερη επιτυχία. Ο πρωτότοκος γιος του Στεφάνου πέθανε το 1153, ενώ ο δεύτερος δεν ενδιαφερόταν να πάρει το θρόνο. Έτσι, ο Στέφανος δέχτηκε να τον

διαδεχτεί ο Ερρίκος. Η δυναστεία του Ερρίκου του Ανδηγαυικού (ή των Πλανταγενετών) βασίλευσε στην Αγγλία μέχρι το 1399.

Ερρίκος Β'(1154-1189): η γένεση του αγγλικού κοινού δικαίου

Η βασιλεία του Ερρίκου Β' στάθηκε καθοριστική για την ιστορία της Αγγλίας. Αν και πολλές μεταρρυθμίσεις του ανάγονται στα χρόνια της βασιλείας του παππού του Ερρίκου Α', ο ίδιος αποκαλείται «πατέρας του αγγλικού κοινού δικαίου». Ο Ερρίκος Β', άνθρωπος παράφορος και ισχυρογνώμων, είχε ισχυρή προσωπικότητα. Ο σύγχρονός του χρονογράφος Γεράλδος της Ουαλίας μάς άφησε μια παραστατική προσωπογραφία του:

> Ο Ερρίκος Β', βασιλιάς της Αγγλίας, είχε κοκκινωπή επιδερμίδα, αρκετά σκούρα, και μεγάλο στρογγυλό κεφάλι. Τα μάτια του ήταν γκρίζα, ερεθισμένα και, όταν οργιζόταν, πετούσαν σπίθες. Είχε επιβλητική όψη, τρεμουλιαστή φωνή, και ο σβέρκος του έκλινε ελαφρά προς τα μπρος, όμως το στέρνο του ήταν ευρύ και τα μπράτσα του μυώδη. Ήταν εύσαρκος, με τεράστιο προκοίλι, που μάλλον οφειλόταν σε κάποια ιδιοτροπία της φύσης παρά στην πολυφαγία... Διαρκώς βρισκόταν σε πόλεμο, τρόπος του λέγειν, με την ίδια του την κοιλιά, γυμναζόμενος πέραν του μέτρου... Σπάνια τον έβλεπε κανείς καθιστό, είτε πριν είτε μετά το γεύμα του· όσο κι αν ήταν κουρασμένος, δεν το 'χε σε τίποτα να εξουθενώσει ολόκληρη την αυλή του καθώς στεκόταν διαρκώς όρθιος... Ήταν ο πιο καλοσυνάτος πατέρας για τα νόμιμα παιδιά του όσο εκείνα ήταν μικρά, αλλά καθώς μεγάλωναν τα αντιμετώπιζε εχθρικά και τους φερόταν χειρότερα κι από πατριός... Τόσο καλή ήταν η μνήμη του που, παρά το πλήθος που διαρκώς τον περιέβαλλε, πάντα παρατηρούσε όποιον δεν είχε ξαναδεί, και ποτέ δεν ξεχνούσε κάτι σημαντικό που είχε ακούσει. Επίσης ήταν βαθύς γνώστης όλης σχεδόν της ιστορίας και εξοικειωμένος με όλους σχεδόν τους τομείς της ανθρώπινης εμπειρίας.9

Ως κόμης του Μαιν και της Ανδηγαυίας και δούκας της Νορμανδίας (περιοχές που κατείχε ως φέουδα από το γαλλικό στέμμα) ο Ερρίκος ήταν επιφανής φυσιογνωμία ακόμα και πριν από την άνοδό του στον αγγλικό θρόνο. Το 1152 μηχανεύτηκε μια ιδιοφυή διπλωματική κίνηση: το γάμο του με την Ελεωνόρα, κόρη και κληρονόμο του δούκα Γουλιέλμου Ι' της Ακουιτανίας, που ηγεμόνευε στο μεγαλύτερο πριγκιπάτο της νοτιοδυτικής Γαλλίας. Το 1137 η Ελεωνόρα της Ακουιτανίας είχε παντρευτεί τον βασιλιά Λουδοβίκο Ζ' της Γαλλίας, αλλά αυτός ο γάμος ασύμφωνων χαρακτήρων διαλύθηκε με το πρόσχημα της αιμομιξίας και αμέσως μετά η Ελεωνόρα παντρεύτηκε τον Ερρίκο, τον πιο ισχυρό υποτελή του Λουδοβίκου. Η περιβόητη Ελεωνόρα, αν και έντεκα χρόνια μεγαλύτερη από τον σύζυγό της, απέκτησε μαζί του οχτώ παιδιά. Μολονότι η ίδια συγκέντρωνε στην αυλή της, στο Πουατιέ, ποιητές που υμνούσαν τον έρωτα, απηύδυσε από τις σεξουαλικές απιστίες του Ερρίκου και, με δική της παρότρυνση, οι γιοι του στασίασαν κατά του πατέρα τους μεταξύ 1173 και 1175. Ο Ερρίκος κράτησε την Ελεωνόρα έγκλειστη σε ένα κάστρο στα υπόλοιπα χρόνια της βασιλείας του, αλλά εκείνη έγινε πολύτιμη σύμβουλος των γιων της, του βασιλιά Ριχάρδου Α' και του Ιωάννη. Τόσο λόγω της δικής του καταγωγής όσο και λόγω της σύζευξης με την Ελεωνόρα, ο Ερρίκος Β' ήταν υποτελής του γαλλικού στέμματος, και οι ιδιωτικές του γαίες στη Γαλλία είχαν πολύ μεγαλύτερη έκταση από τα ιδιόκτητα εδάφη των ίδιων των Γάλλων βασιλιάδων. Δεν καταβλήθηκε ιδιαίτερη προσπάθεια για το συντονισμό της διοίκησης των διάφορων γαιών που κατείχαν οι Ανδηγαυοί βασιλιάδες. Κανένα έγγραφο της εποχής δεν τις αναφέρει ως ενότητα, και ο Ερρίκος παραχώρησε μεμονωμένα πριγκιπάτα στους γιους του μόλις ενηλικιώθηκαν.

Η κυρίαρχη «λαϊκή» αντίληψη για τη βασιλεία του Ερρίκου Β' σχηματίστηκε, σε μεγάλο βαθμό, από τη διαμάχη του με τον Θωμά Μπέκετ. Ο Μπέκετ είχε διακριθεί στο στενό περιβάλλον του Θεοβάλδου, του αρχιεπισκόπου του Καντέρμπουρυ, ο οποίος είχε συστήσει το διορισμό του στη θέση του καγκελαρίου του νέου βασιλιά. Σύντομα ο Ερρίκος και ο Θωμάς έγιναν στενοί φίλοι, και σε αρκετές περιπτώσεις ο Θωμάς έθεσε τα συμφέροντα του θρόνου υπεράνω των συμφερόντων της Εκκλησίας. Το 1162 ο Ερρίκος διόρισε τον Μπέκετ, που εκείνη την εποχή δεν είχε καν χειροτονηθεί κληρικός, διάδοχο του Θεοβάλδου στην αρχιεπισκοπή. Αμέσως ο Μπέκετ έκανε στροφή εκατόν ογδόντα μοιρών και έγινε αδιάλλακτος υπερασπιστής των ελευθεριών της Εκκλησίας, και ιδίως των

εκκλησιαστικών δικαστηρίων.

Ενοχλημένος από την επιείκεια που έδειχναν τα εκκλησιαστικά δικαστήρια προς τους παραβάτες κληρικούς που λογοδοτούσαν σ' αυτά, ο Ερρίκος εξέδωσε το 1164 τις Διατάξεις του Κλάρεντον, σύμφωνα με τις οποίες οι κληρικοί που κρίνονταν ένοχοι από τα εκκλησιαστικά δικαστήρια έπρεπε να παραδίδονται μετά την έκδοση της ετυμηγορίας στην κοσμική εξουσία για τιμωρία. Ο Μπέκετ θεώρησε πως αυτό σήμαινε ότι κάποιος θα δικαζόταν δύο φορές για το ίδιο αδίκημα. Αφού κατηγορήθηκε εκ των υστέρων για οικονομικές ατασθαλίες στη διάρκεια της καγκελαρίας του, εξορίστηκε, αλλά συνάντησε απροσδόκητα χλιαρή υποδοχή από τον πάπα. Το 1170 ο Ερρίκος, που είχε ανάγκη να γίνει η στέψη του γιου του από τον αρχιεπίσκοπο του Καντέρμπουρυ, ανακάλεσε τον Μπέκετ από την εξορία. Επιστρέφοντας στην Αγγλία, ο Μπέκετ αφόρισε τους κληρικούς που είχαν συμμετάσχει σε μια προηγούμενη στέψη του πρίγκιπα Ερρίκου από τον αρχιεπίσκοπο της Υόρκης. Οργισμένος ο βασιλιάς αναρωτήθηκε μεγαλοφώνως αν θα βρισκόταν κάποιος ιππότης να τον απαλλάξει από τον Μπέκετ. Τέσσερις ιππότες εξέλαβαν τη φράση του ως εντολή να εκτελέσουν τον αρχιεπίσκοπο. Στις 29 Δεκεμβρίου 1170 δολοφόνησαν τον Μπέκετ στην αγία τράπεζα του καθεδρικού ναού του Καντέρμπουρυ. Η λαϊκή κατακραυγή για τη δολοφονία ανάγκασε τον Ερρίκο να δηλώσει δημοσία τη μεταμέλειά του και να αποσύρει τις Διατάξεις του Κλάρεντον. Το 1173 ο Μπέκετ, αυτός ο πραγματικός χαμαιλέων, ανακηρύχθηκε άγιος. Το ιερό του στο Καντέρμπουρυ έγινε ο πιο δημοφιλής τόπος προσκυνήματος της Αγγλίας.

Ως το 1164 η βασιλεία του Ερρίκου Β' δεν παρουσιάζει τίποτα το αξιοσημείωτο. Από τότε μέχρι το 1170 ο Ερρίκος εισήγαγε διάφορα σημαντικά δικαστικά και διοικητικά μέτρα που θεμελίωσαν το «κοινό δίκαιο», το οποίο ονομάστηκε έτσι επειδή ήταν κοινό για όλους τους ελεύθερους Άγγλους. Στη διάρκεια της βασιλείας του Στεφάνου, τα δικαστήρια των βαρόνων συχνά υπερείχαν έναντι των βασιλικών δικαιωμάτων στις εκατοντάδες, ενώ η εξουσία του σερίφη είχε γίνει αλαζονική. Αυτές οι εξουσίες ασκούνταν «από αμνημονεύτων χρόνων» και έτσι είχαν μετατραπεί σε έθιμα με την ισχύ νόμου. Για να παρακάμψει τα δικαστήρια των βαρόνων, ο Ερρίκος Β' επέτρεψε στους διαδίκους να αγοράζουν εντάλματα (*writs*, σύντομα διατάγματα προς τους σερίφηδες) και ασίζες (*assizes,* νομοθετικά διατάγματα) που επέτρεπαν την παραπομπή μιας υπόθεσης από βαρονικό σε βασιλικό δικαστήριο. Ο Ερρίκος επέβαλε την αρχή ότι κανένας ελεύθερος άνθρωπος δεν ήταν υποχρεωμένος να απολογηθεί για τη γη του σε βαρονικό δικαστήριο, εκτός και αν ο βαρόνος κατείχε βασιλικό ένταλμα (*writ of right*) που του επέτρεπε να απονείμει δικαιοσύνη.

Το πιο γνωστό νομοθέτημα του Ερρίκου Β' ήταν οι ασίζες περί κυριότητας. Λόγου χάρη, η ασίζη περί πρόσφατης απώλειας κυριότητας, επέτρεπε σε έναν ελεύθερο άνθρωπο που ισχυριζόταν ότι η γη του είχε πρόσφατα καταπατηθεί να καταφύγει στο βασιλικό δικαστήριο. Αντίστοιχα, ο αγοραστής μιας ασίζης περί θανάτου προγόνου έπρεπε να αποδείξει ότι ο πρόγονός του ήταν νόμιμος κάτοχος της διεκδικούμενης γης. Οι βαρόνοι δεν έβλεπαν με καλό μάτι αυτή την ασίζη, καθώς συνηθιζόταν να επανακτούν τα κτήματα των ελεύθερων ενοικιαστών που δεν είχαν καταβάλει το φόρο κληρονομιάς.

Ακόμα και στα χρόνια του Ερρίκου Α' τα βασιλικά δικαστήρια είχαν μεγάλο φόρτο εργασίας, και ο βασιλιάς έστελνε δικαστές να περιοδεύουν τις κομητείες. Αυτή την πρακτική αναβίωσε ο Ερρίκος Β' με την Ασίζη του Κλάρεντον του 1166, ένα από τα πιο σημαντικά νομοθετήματα στην ιστορία του αγγλικού δικαίου. Ένα ορκωτό σώμα, πρόδρομος του σύγχρονου ορκωτού δικαστηρίου, που αποτελούνταν από δώδεκα άνδρες για κάθε εκατοντάδα και τέσσερις για κάθε κωμόπολη (*vill*) «ονομάτιζε» ενόρκως όσους είχαν διαπράξει κλοπή, ληστεία ή φόνο ή είχαν περιθάλψει εγκληματίες από την έναρξη της βασιλείας του Ερρίκου, δηλαδή σε μια περίοδο δώδεκα χρόνων. Τα πρόσωπα κατά των οποίων θα απαγγέλλονταν τέτοιες κατηγορίες θα δικάζονταν από τους περιοδεύοντες δικαστές. Ο κατάλογος των «βασιλικών υποθέσεων», που παραπέμπονταν αυτόματα σε βασιλικό δικαστήριο, μεγάλωνε διαρκώς, με αποτέλεσμα το 1189 όλες οι υποθέσεις που σήμερα

θα αποκαλούσαμε ποινικές να εκδικάζονται πλέον από τα βασιλικά δικαστήρια.

Ωστόσο, η αποδεικτική διαδικασία παρέμενε πρωτόγονη, ιδίως σε σύγκριση με εκείνη που ακολουθούσαν τα εκκλησιαστικά δικαστήρια της εποχής. Οι δίκες που ρυθμίζονταν από την Ασίζη του Κλάρεντον διεξάγονταν σύμφωνα με την κρίση του Θεού. Εντούτοις, ο Ερρίκος Β', που έβλεπε με δυσπιστία το θεσμό της θεοδικίας, διέταξε όσοι απαλλάσσονταν ύστερα από τέτοια δοκιμασία να εξορίζονται έτσι κι αλλιώς, αν επιφανή άτομα της κοινότητας τους χαρακτήριζαν αναξιόπιστους. Μια μερική διόρθωση συντελέστηκε με τη Μεγάλη Ασίζη του 1179, που επέτρεπε στον κατηγορούμενο σε μια αστική υπόθεση να αποφεύγει τη δικαστική μονομαχία και η υπόθεσή του να παραπέμπεται σε ένα σώμα ενόρκων αποτελούμενο από ιππότες. Έτσι, τα άτομα ταπεινής καταγωγής, κυρίως οι κάτοικοι των πόλεων και οι ελεύθεροι αγρότες, μπορούσαν να αποφύγουν έναν τύπο δίκης όπου το πλεονέκτημα το είχαν πάντα οι ευγενείς, αφού αυτοί ήταν εκπαιδευμένοι στην τέχνη της μονομαχίας. Οι προσφυγές στα τακτικά δικαστήρια αυξήθηκαν θεαματικά, καθώς η Μεγάλη Ασίζη του Ερρίκου Β' ήταν από τα πιο δημοφιλή θεσπίσματα, αλλά η δοκιμασία εξακολουθούσε να είναι το πιο διαδεδομένο μέσο για την απόδειξη της ενοχής ή της αθωότητας μέχρι το 1215, όταν η τέταρτη σύνοδος του Λατερανού απαγόρευσε στους κληρικούς να παρευρίσκονται σε δοκιμασίες. Τον 13ο αιώνα όμως δεν θεωρούσαν όλοι ευεργετικό αυτό το μέτρο. Μέχρι το 1352 τα πρωτοβάθμια ορκωτά δικαστήρια δεν είχαν διαχωριστεί από τα τακτικά, και πολλοί διάδικοι ανακάλυπταν ότι το σώμα των ενόρκων των τακτικών δικαστηρίων αποτελούνταν και από άτομα που είχαν συμμετάσχει και στο ορκωτό δικαστήριο το οποίο είχε εκδώσει παραπεμπτικό βούλευμα.

Οι αγωγές μπορούσαν να κατατεθούν οπουδήποτε, αλλά οι περισσότερες υποθέσεις τελικά εφεσιβάλλονταν στο βασιλικό δικαστήριο. Οι νομικές μεταβολές του Ερρίκου Β' επιβάρυναν το βασιλικό δικαστήριο με έναν τρομερό όγκο νέων εργασιών. Προκειμένου να εκδικάζονται όλες οι υποθέσεις και να εκδίδονται τελεσίδικα πορίσματα (επειδή οι αποφάσεις των περιοδευόντων δικαστών έπρεπε να επικυρωθούν από το κεντρικό δικαστήριο), μετά το 1178 μια αντιπροσωπία του βασιλικού δικαστηρίου συνεδρίαζε συνήθως στο Ουεστμίνστερ —μια ρύθμιση που απέκτησε μόνιμο χαρακτήρα με τη Μεγάλη Χάρτα του 1215. Αυτή ήταν ο πρόδρομος του σύγχρονου Δικαστηρίου των Κοινών Υποθέσεων (*Court of Common Pleas,* τμήμα του Ανωτάτου Δικαστηρίου της Αγγλίας).

Στην εποχή του Ερρίκου Β' επίσης περιορίστηκαν οι βασιλικοί κάτοχοι αξιωμάτων και τα στρατιωτικά προνόμια των βαρόνων. Το 1170 όλοι οι βασιλικοί αξιωματούχοι απολύθηκαν, και κυρίως οι σερίφηδες, εν αναμονή μιας ένορκης διοικητικής εξέτασης που θα διερευνούσε τη διαγωγή τους. Αν και οι ιδιωτικοί στρατοί ήταν απαγορευμένοι, πολλοί βαρόνοι εξασφάλιζαν, μέσω της υποφεουδοποίησης, τις προσωπικές υπηρεσίες πολύ περισσότερων ιπποτών από τον αριθμό που όφειλαν οι ίδιοι στον βασιλιά. Έτσι, η Έρευνα Ιπποτικής Υπηρεσίας του 1166 διέταξε σώματα ενόρκων να δηλώσουν πόσοι ιππότες οφείλονταν στον βασιλιά στη διάρκεια της βασιλείας του Ερρίκου Α', πόσοι οφείλονταν τώρα, και σε πόσους ιππότες είχαν στην πραγματικότητα παραχωρήσει φέουδα οι βαρόνοι. Στη συνέχεια, ο βασιλιάς απαίτησε το «αντισήκωμα» (δηλαδή το ποσό για εξαγορά στρατιωτικής υπηρεσίας) για τους επιπλέον ιππότες, τους οποίους επέτρεψε στους βαρόνους να κρατήσουν ως ακολούθους, και χρησιμοποίησε αυτά τα χρήματα για την πρόσληψη μισθοφόρων για τον στρατό του.

Επίσης ο Ερρίκος οργάνωσε πιο επαγγελματικά τον βασιλικό οίκο. Το Θησαυροφυλάκιο πήρε χαρακτήρα θεσμού και επανδρώθηκε με μόνιμο προσωπικό. Εδώ γινόταν ο λογιστικός έλεγχος των εσόδων και εκδικάζονταν οι υποθέσεις που αφορούσαν τα οικονομικά του στέμματος. Συνήθως παρευρισκόταν στις εργασίες του ένας εκπρόσωπος του καγκελαρίου. Ήδη στις άρχες του 13ου αιώνα ο εκπρόσωπος αυτός ήταν μόνιμα διαπιστευμένος στον Θησαυροφύλακα και είχε γίνει προϊστάμενός του ως καγκελάριος του Θησαυροφυλακίου.

Έτσι, στα τέλη του 12ου αιώνα η Αγγλία είχε κιόλας πραγματοποιήσει τη μετάβαση προς το θεσμικό εδαφικό κράτος. Ήδη είχαν συσταθεί ένας μόνιμος διοικητικός, καθώς κι ένας δικαστικός, μηχανισμός, που μπορούσαν να λειτουργήσουν με επάρκεια ακόμα και χωρίς την παρουσία του βασιλιά. Το βασιλικό εισόδημα προερχόταν κυρίως από τη γενική φορολογία και τους φεουδαρχικούς φόρους και εισφορές και όχι από τις ιδιόκτητες γαίες του βασιλιά. Ως προς την ανάπτυξη των θεσμών, η αγγλική δημόσια διοίκηση προηγούνταν κατά έναν περίπου αιώνα της αντίστοιχης γαλλικής.

Ριχάρδος Α' και Ιωάννης

Ο Ερρίκος Β' είχε εν γένει ομαλές σχέσεις με τον βασιλιά Λουδοβίκο Ζ' της Γαλλίας (1137-1180), του οποίου ήταν υποτελής για τις κτήσεις του στην ηπειρωτική Ευρώπη. Ο διάδοχος του Λουδοβίκου, ο Φίλιππος Β' Αύγουστος (1180-1123), ήταν ένας ψυχρός και οξυδερκής διπλωμάτης που αξιοποίησε τους ανταγωνισμούς των Ανδηγαυών ηγεμόνων προς δικό του όφελος. Συνωμότησε με τους δύο επιζώντες γιους του Ερρίκου, τον Ριχάρδο και τον Ιωάννη, που στασίασαν κατά του πατέρα τους και του επέβαλαν μια ταπεινωτική ειρήνη λίγο πριν από το θάνατό του το 1189.

Ο Ριχάρδος Α' ο Λεοντόκαρδος (1189-1199) δεν παρέμεινε για πολύ υποχείριο των Γάλλων, αλλά η αίγλη του είναι μεγαλύτερη στο χώρο των μυθιστοριογράφων παρά των ιστορικών. Ήταν ικανός στρατηλάτης, γεγονός που του εξασφάλισε την εύνοια των βαρόνων, αλλά δεν επέδειξε ούτε ενδιαφέρον ούτε κλίση προς τη διακυβέρνηση και τη δημόσια διοίκηση. Στη διάρκεια της δεκάχρονης βασιλείας του έζησε έξι μήνες στην Αγγλία. Ο πατέρας του είχε σχεδιάσει μια σταυροφορία, της οποίας ο Ριχάρδος ήταν ένθερμος θιασώτης. Έτσι, ο νέος βασιλιάς ξεκίνησε αμέσως για τους Άγιους Τόπους, αφήνοντας τον Ιωάννη να ασκήσει χρέη αντιβασιλέα. Ο Φίλιππος Αύγουστος επέστρεψε στην Ευρώπη πριν από τον Ριχάρδο, και ο Ιωάννης εκμεταλλεύτηκε την ευκαιρία για να συμμαχήσει μαζί του ενάντια στον αδελφό του. Στο δρόμο της επιστροφής, ο Ριχάρδος συνελήφθη και κρατήθηκε αιχμάλωτος από τον δούκα Λεοπόλδο της Αυστρίας, τον οποίο είχε εξυβρίσει στην Παλαιστίνη. Μολονότι το ποσό που απαίτησε ως λύτρα ο Λεοπόλδος ήταν τεράστιο, τα οικονομικά της αγγλικής κυβέρνησης ήταν τόσο ανθηρά που εύκολα συγκεντρώθηκαν τα χρήματα. Επιστρέφοντας στην Αγγλία στα τέλη του 1194, ο Ριχάρδος επέβαλε άλλον ένα φόρο και αναχώρησε για τη Γαλλία, απ' όπου δεν επέστρεψε ποτέ. Ανάγκασε τον Φίλιππο Αύγουστο να αποσυρθεί από τα εδάφη που είχε καταλάβει, αλλά πέθανε πρόωρα το 1199, θανάσιμα πληγωμένος από ένα δηλητηριασμένο βέλος ενώ πολιορκούσε ένα κάστρο όπου είχε ακούσει ότι βρισκόταν θαμμένος κάποιος θησαυρός.

Ο Ριχάρδος δεν απέκτησε παιδιά και πιθανόν ο γάμος του να μην ολοκληρώθηκε. Οι υποψήφιοι διάδοχοί του ήταν ο αδελφός του Ιωάννης και ο ανιψιός του Αρθούρος της Βρετάνης, γιος του εκλιπόντος αδελφού του Γοδεφρείδου του Φαιοχίτωνα. Απρόθυμοι να δεχτούν έναν ανήλικο βασιλιά που θα κυβερνούσε μόνο κατ' όνομα, οι βαρόνοι εξέλεξαν βασιλιά τον Ιωάννη· τον αντιπαθούσαν μεν, αλλά τουλάχιστον ήξεραν με τι άνθρωπο είχαν να κάνουν. Ο Φίλιππος Αύγουστος προσπάθησε να στρέψει τον Αρθούρο κατά του Ιωάννη, αλλά ο Ιωάννης συνέλαβε τον ανιψιό του και πιθανόν να τον δολοφόνησε (σύμφωνα με μεταγενέστερο θρύλο, γκρεμίζοντάς τον ο ίδιος από τη στέγη του καθεδρικού ναού της Ρουένης) το 1203.

Ο βασιλιάς Ιωάννης (1199-1216) είναι μια παρεξηγημένη και συκοφαντημένη φυσιογνωμία. Σε μια εποχή που η πολεμική δεξιοτεχνία και η σωματική ρώμη βάραιναν στα μάτια των βαρόνων και των ιστοριογράφων περισσότερο απ' όσο η ικανότητα διακυβέρνησης, η εικόνα του Ιωάννη αμαυρώθηκε από το γεγονός ότι ήταν μικροκαμωμένος και μέτριος στρατηλάτης, σε αντίθεση με τον χαρισματικό αδελφό του. Καθώς είχε γεννηθεί το 1167, ήταν πολύ νέος για να συμπεριληφθεί στην πρώτη διανομή του βασιλείου του Ερρίκου Β' σε πριγκιπάτα για τους τρεις μεγαλύτερους γιους του, και έτσι προσονομάστηκε Ιωάννης ο Ακτήμων. Τελικά του παραχωρήθηκε η επικυριαρχία στην

Ιρλανδία, και λόγω των στρατιωτικών προβλημάτων που ανέκυψαν εκεί, τα οποία αργότερα επιδεινώθηκαν από τις ατυχίες που είχε στη Γαλλία, του δόθηκε το νέο προσωνύμιο Softsword (με το μαλακό ξίφος). Ενώ οι βαρόνοι τον αντιπαθούσαν επειδή δεν ήταν «ένας από αυτούς», οι νεότεροι ιστορικοί τον στηλιτεύουν επειδή στάθηκε ανίκανος ή τύραννος ή και τα δύο, καθώς προκάλεσε την εξέγερση που οδήγησε στη σύνταξη της Μεγάλης Χάρτας το 1215.

Στην πραγματικότητα, ο Ιωάννης διέθετε μεγάλη δεξιότητα και διοικητικές ικανότητες. Επέδειξε προσωπικό ενδιαφέρον για τα δικαστήρια και ιδίως για τα οικονομικά του κράτους. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι περισσότερες μεγάλες σειρές εγγράφων που κρατούνταν στη βασιλική καγκελαρία άρχισαν να εκδίδονται στα χρόνια της βασιλείας του. Ο Ερρίκος Β' είχε προκαλέσει την έχθρα των βαρόνων λόγω του συγκεντρωτικού συστήματος που εφάρμοσε στα δικαστήρια και τη διοίκηση. Ο Ιωάννης, που δεν διέθετε την ισχυρή προσωπικότητα του πατέρα του και αντιμετώπιζε πολύ πιο σύνθετα προβλήματα απ' ό,τι ο Ερρίκος, υιοθέτησε μεθόδους που οδήγησαν σε εξέγερση.

Είναι αλήθεια ότι ο Ιωάννης, που φημιζόταν για τη διπλοπροσωπία του, ήταν σε μεγάλο βαθμό ο ίδιος υπεύθυνος για τα προβλήματά του. Το 1200 πήγε γυρεύοντας για μπελάδες καθώς αγνόησε το γάμο του με την Αγγλίδα σύζυγό του και παντρεύτηκε τη νεαρή Ισαβέλλα της Ανγκουλέμ, τη μνηστή του Ούγου Λουζινιάν, ο οποίος ήταν υποτελής του Ιωάννη επειδή κατείχε ως φέουδο την κομητεία Λα Μαρς στη νοτιοδυτική Γαλλία. Ο αρραβώνας κατά το Μεσαίωνα ήταν ένας δεσμός πολύ πιο ισχυρός απ' ό,τι σήμερα, καθώς συνδεόταν με υποσχέσεις μεγάλων περιουσιών και στις αριστοκρατικές οικογένειες με τη σύναψη πολιτικών συμμαχιών. Ο Ούγος απηύθυνε έκκληση στον Φίλιππο Β' της Γαλλίας, τον ανώτερο άρχοντα του ίδιου και του Ιωάννη, με το επιχείρημα ότι ο Ιωάννης παραβίασε τη δικαιοσύνη. Ο Ιωάννης όμως, παρότι έλαβε τρεις κλήσεις για να απολογηθεί, απέφυγε να παρουσιαστεί. Έτσι, ο Φίλιππος τον χαρακτήρισε ανυπότακτο υποτελή και δήμευσε τα βασιλικά του φέουδα.

Τέτοιου είδους διακηρύξεις δεν ήταν κάτι το καινοφανές, αλλά αυτή τη φορά ο Φίλιππος ήταν σε θέση να τις υλοποιήσει. Η δυσαρέσκεια των Άγγλων βαρόνων απέναντι στον Ιωάννη ήταν έντονη και την ενίσχυαν οι φήμες γύρω από την τύχη του Αρθούρου της Βρετάνης. Ο Φίλιππος κινήθηκε αστραπιαία, αλλά ο Ιωάννης περιορίστηκε σε αψιμαχίες, και το 1204 αποσύρθηκε στην Αγγλία. Ο χρονογράφος Ρογήρος του Ουεντόβερ, σε ένα χρονικό που έγραψε περίπου μια δεκαετία μετά το θάνατο του Ιωάννη, τον οποίο δεν συμπαθούσε, απέδωσε τη φυγομαχία του βασιλιά σε ένα συνδυασμό φυσικής νωθρότητας και εγκατάλειψης στις συζυγικές ηδονές:

> Ο βασιλιάς Ιωάννης πέρασε τα Χριστούγεννα στην Καν της Νορμανδίας, όπου, αφήνοντας κατά μέρος κάθε σκέψη περί πολέμου, γλεντοκοπούσε ολημερίς με τη βασίλισσά του και παρέτεινε τον ύπνο του μέχρι την ώρα του πρωινού γεύματος [αργά το πρωί ή νωρίς το απομεσήμερο].[10]

Μια πιο πιθανή ερμηνεία της απραξίας του Ιωάννη είναι ότι δεν μπορούσε να στηριχτεί στην αφοσίωση στρατιωτών του. Το 1205 είχε πια χάσει τα πάντα εκτός από την Ακουιτανία, την οποία μόνο αργότερα κατέβαλαν σοβαρή προσπάθεια οι Γάλλοι για να την κατακτήσουν.

Λίγοι σχετικά ήταν οι βαρόνοι που κατείχαν γαίες εκατέρωθεν της Μάγχης ώστε να πρέπει να επιλέξουν αν θα δήλωναν πίστη στη Γαλλία ή την Αγγλία. Ένα πιο σοβαρό σημείο τριβής ήταν το γεγονός ότι οι βαρόνοι θεωρούσαν βαριά προσβολή την ταπεινωτική απώλεια της Νορμανδίας. Ο Ιωάννης πέρασε τα υπόλοιπα χρόνια της βασιλείας του προσπαθώντας να συγκεντρώσει στρατό για την ανακατάληψη των χαμένων του κτήσεων. Ένα τέτοιο εγχείρημα όμως απαιτούσε χρήματα, και η απώλεια της Νορμανδίας είχε στοιχίσει στον Ιωάννη το ένα τρίτο του συνολικού του εισοδήματος. Επιπλέον, ενώ εκείνη την εποχή ολόκληρη η Ευρώπη είχε πληγεί από τον πληθωρισμό του νομίσματος, η κατάσταση στην Αγγλία ήταν χειρότερη από αλλού, ίσως εξαιτίας της ξαφνικής εισροής ξένων αργυρών νομισμάτων για την αγορά αγγλικού μαλλιού. Τα περισσότερα έσοδα από τις βασιλικές κτήσεις, κυρίως τα ενοίκια, υπολογίζονταν σε σταθερές τιμές· τα ενοίκια ήταν

παγωμένα και δεν μπορούσαν να αναπροσαρμοστούν ανάλογα με τον πληθωρισμό. Επομένως, ο βασιλιάς δεν είχε άλλη επιλογή παρά να εκμεταλλευτεί στο έπακρο τους φεουδαρχικούς φόρους και τις έκτακτες εισφορές που κατέβαλλαν οι άμεσοι υποτελείς του. Ο Ιωάννης λάβαινε ετήσιο αντισήκωμα από βαρόνους που προσφέρονταν να πολεμήσουν αυτοπροσώπως, αύξησε τα ποσά των φεουδαρχικών έκτακτων εισφορών, και επέμενε να ασκεί το αρχαϊκό δικαίωμα να παντρεύει πλούσιες κληρονόμους με άτομα της δικής του επιλογής, ενώ εκμεταλλεύτηκε ασύστολα το δικαίωμά του να καρπώνεται το εισόδημα από τα φέουδα των κηδεμονευομένων του στη διάρκεια της ανηλικότητάς τους. Επιπλέον, σε αρκετές περιπτώσεις επέβαλε έκτακτους φόρους. Το 1188 ο Ερρίκος Β' είχε επιβάλει τον πρώτο αναλογικό φόρο επί της κινητής περιουσίας, τη «δεκάτη του Σαλαδίνου», ενώ το 1193-1194 είχε επιβληθεί άλλος φόρος, με σκοπό τη συγκέντρωση των λύτρων για την απελευθέρωση του Ριχάρδου. Ο Ιωάννης επέβαλε κι άλλους φόρους το 1203 και το 1207. Ο φόρος αυτός, που αργότερα ονομάστηκε «λαϊκή επιδότηση», θα γινόταν ο πιο σημαντικός τύπος φόρου υπέρ της μοναρχίας κατά τον 14ο αιώνα.

Οι προοπτικές του Ιωάννη περιπλέχτηκαν από μια διαμάχη με την Εκκλησία. Ο Ουβέρτος Ουώλτερ, αρχιεπίσκοπος του Καντέρμπουρυ και πιστός υπηρέτης του στέμματος, πέθανε το 1205. Ο βασιλιάς συνήθως υποδείκνυε ή διόριζε έναν υποψήφιο, και την επιλογή αυτή επικύρωναν οι μοναχοί της εκκλησίας του Χριστού στο Καντέρμπουρυ (στο Καντέρμπουρυ αλλά και σε άλλες αγγλικές εκκλησίες το προσωπικό του καθεδρικού ναού αποτελούνταν από μοναχούς και όχι από χειροτονημένους κληρικούς, πράγμα που δεν συνέβαινε στην ηπειρωτική Ευρώπη). Χωρίς να περιμένουν τον Ιωάννη να υποδείξει τον υποψήφιο της αρεσκείας του, οι μοναχοί εξέλεξαν τον ηγούμενο Ρεγινάλδο που πήγε στη Ρώμη για την περιβολή. Όταν όμως ο Ιωάννης διάλεξε τον Ιωάννη ντε Γκρέυ, επίσκοπο του Νόριτς, οι μοναχοί επικύρωσαν αμέσως την εκλογή του. Ο πάπας Ιννοκέντιος Γ' διεκδίκησε το αμφισβητήσιμο δικαίωμα να λύσει τη διαφορά. Το 1208, αντί να κλίνει υπέρ κάποιου από τους δύο εκλεγμένους υποψηφίους, ο Ιννοκέντιος διέταξε όσους μοναχούς του Καντέρμπουρυ βρίσκονταν τότε στη Ρώμη να διαλέξουν έναν τρίτο, τον Στέφανο Λάνγκτον, έναν Άγγλο κληρικό που είχε σπουδάσει στο Παρίσι και είχε μείνει δύο δεκαετίες στην παπική αυλή. Ο Στέφανος ήταν λόγιος, μελετητής της Βίβλου και φιλόλογος, αλλά στην Αγγλία ήταν άγνωστος. Τόσο ο βασιλιάς όσο και το εκκλησιαστικό σώμα έφεραν αντιρρήσεις. Η άμεση αντίδραση του Ιννοκεντίου ήταν να αφορίσει τον Ιωάννη ενώ το 1209 απαγόρευσε την τέλεση μυστηρίων [*interdictum*] στην Αγγλία.

Η απαγόρευση αυτή θορύβησε πολλούς, αλλά δεν προκάλεσε σοβαρές αναταραχές και ανακούφισε τον βασιλιά από τις οικονομικές σκοτούρες του, καθώς οι κενές θέσεις στην Εκκλησία δεν μπορούσαν να συμπληρωθούν στη διάρκεια της απαγόρευσης, ενώ, σύμφωνα με το «βασιλικό δικαίωμα», ο βασιλιάς μπορούσε να καρπωθεί τα εισοδήματα των ναών όπου χήρευε η θέση του εφημερίου. Μόνο το 1213 ο Ιωάννης συμφιλιώθηκε επιτέλους με τον παπισμό, καθώς συμφώνησε να καταβάλει μια αποζημίωση, να αποδεχτεί τον Λάνγκτον ως αρχιεπίσκοπο και επίσης αναγνώρισε ότι κατείχε την Αγγλία ως φέουδο που του είχε παραχωρηθεί από τον πάπα. Ο Ιωάννης προχωρούσε σ' αυτές τις κινήσεις ενώ ο αγγλικός στρατός ήταν έτοιμος να εισβάλει στη Γαλλία, επειδή τότε ο Φίλιππος Αύγουστος είχε αφοριστεί και ο Ιωάννης έλπιζε ότι ο Ιννοκέντιος θα ερμήνευε την εισβολή του ως σταυροφορία κατά του Φιλίππου. Αντιθέτως όμως, ο Φίλιππος έκλεισε ο ίδιος ειρήνη με τον πάπα, και ο Ιωάννης βρέθηκε επιβαρυμένος με ένα χρέος και με άλλη μια άστοχη πολιτική κίνηση, εφόσον οι βαρόνοι, που τώρα είχαν συσπειρωθεί στον στρατό, δυσφορούσαν με την εικόνα που έδινε ένας βασιλιάς που έμοιαζε να γονατίζει μπροστά στον πάπα.

Ορισμένοι, ωστόσο, κυρίως ο Λάνγκτον, πίστευαν πώς ο Ιννοκέντιος έπρεπε να είχε πιέσει περισσότερο τον βασιλιά. Στο μεταξύ, ο Ιωάννης είχε πάρει μια πρωτοβουλία που θα εξελισσόταν σε μόνιμο χαρακτηριστικό της πολιτικής των Άγγλων βασιλέων: τη σύναψη συμμαχιών, συνήθως με την παραχώρηση χρηματικών φέουδων (για το χρηματικό φέουδο, βλ. Κεφάλαιο Θ'), με τους ηγεμόνες των Κάτω Χωρών και, σε μικρότερο βαθμό, με τους Γερμανούς της Ρηνανίας, ελπίζοντας

να οργανώσει μια ενορχηστρωμένη, πολυμέτωπη εισβολή στη Γαλλία. Αλλά το σχέδιο του Ιωάννη ναυάγησε. Στη μάχη του Μπουβίν στις 27 Ιουλίου 1214, οι σύμμαχοί του, ανάμεσά τους και ο ανιψιός του Όθων της Βρουνσβίκης και ο Φλαμανδός κόμης (ο στρατός του Ιωάννη βρισκόταν στην Ακουιτανία), ηττήθηκαν κατά κράτος από τους Γάλλους. Πίσω στην Αγγλία, και παρακινημένοι από την αντίθεση του Λάνγκτον προς το στέμμα, οι βαρόνοι εξεγέρθηκαν κατά του βασιλιά. Στις 15 Ιουνίου 1215 ο Ιωάννης αναγκάστηκε να σφραγίσει τη Μεγάλη Χάρτα (*Magna Carta* [*Libertatum*]), ένα από τα πιο σημαντικά —έστω και παρεξηγημένα— συνταγματικά κείμενα στην ιστορία του αγγλικού δικαίου. Τώρα ο Ιννοκέντιος Γ' ήταν σύμμαχος του Ιωάννη και δεν συμμεριζόταν τα συναισθήματα του αρχιεπισκόπου· έτσι, χαρακτήρισε τη Μεγάλη Χάρτα κενό γράμμα και άκυρη γιατί επέβαλλε παράνομους περιορισμούς σε έναν ηγεμόνα.

Η Μεγάλη Χάρτα

Κατά βάση, η Μεγάλη Χάρτα είναι ένα έγγραφο που εκφράζει τα προσωπικά συμφέροντα των βαρόνων, και όχι ένας χάρτης ελευθεριών για όλους τους ελεύθερους Άγγλους. Το να ισχυριστούμε, όπως έχουν κάνει μερικοί μελετητές, ότι οι βαρόνοι κινήθηκαν εμπνεόμενοι από συνταγματικά ιδεώδη για να περιστείλουν τις εξουσίες ενός τυράννου θα ήταν χονδροειδής διαστροφή της πραγματικότητας. Ωστόσο, μερικές φορές τα θεσπίσματα που επινοούνται για ιδιοτελείς σκοπούς έχουν επακόλουθα που ελάχιστα γίνονται κατανοητά από τους συντάκτες τους. Αμέσως μόλις σφραγίστηκε η Μεγάλη Χάρτα, πολλοί άρχισαν να προσφεύγουν σ' αυτή για να δικαιώσουν την αντίθεσή τους προς το στέμμα. Η Χάρτα αποδεχόταν ορισμένες μεταρρυθμίσεις του Ερρίκου, κυρίως την ίδρυση των κεντρικών δικαστηρίων, αλλά εξέφραζε αντίθεση προς τις οικονομικές μεθόδους του Ιωάννη και τις υπερβάσεις των αρμοδιοτήτων του.

Η Μεγάλη Χάρτα πραγματεύεται διάφορες σημαντικές κατηγορίες θεμάτων. Ύστερα από ένα άρθρο που εγγυάται τις ελευθερίες της αγγλικής Εκκλησίας, ακολουθεί η εγγύηση στο διηνεκές των ελευθεριών για «όλους τους ελεύθερους άνδρες του βασιλείου μας». Εν συνεχεία η γλώσσα αλλάζει καθώς το κείμενο αναφέρεται σε όσους ελεύθερους άνδρες συνέβαινε να είναι άμεσοι υποτελείς του βασιλιά, στους οποίους δινόταν η υπόσχεση ότι δεν θα γινόταν κατάχρηση των φεουδαρχικών φόρων κληρονομιάς, κηδεμονίας και γάμου. Καθορίστηκε συγκεκριμένο ύψος του φόρου κληρονομιάς για τις διάφορες κατηγορίες φέουδων ενώ μειώθηκαν οι οφειλές των χηρών και των κληρονόμων για χρέη προς Εβραίους και άλλους πιστωτές. Αρκετά άρθρα περιόριζαν την αυθαιρεσία των σερίφηδων, ρύθμιζαν τις διαδικασίες των δικαστηρίων και όριζαν να γίνονται οι ασίζες για την αναγνώριση κυριότητας στις κομητείες όπου κατοικούσαν οι διάδικοι.

Δύο από τα πιο πολυσυζητημένα άρθρα της Μεγάλης Χάρτας αφορούν τις δικανικές διαδικασίες και τα μέσα συγκέντρωσης των έκτακτων φόρων. Τα πρόστιμα έπρεπε να είναι ευθέως ανάλογα προς το παράπτωμα, και διασφαλίστηκε η κρίση από ομότιμους (κοινωνικά ίσους) —που δεν γίνεται με ενόρκους. Τα δικαστήρια του Ιωάννη, ιδίως το δικαστήριο του Θησαυροφυλακίου, ήταν επανδρωμένα από δικαστές με αφανή καταγωγή, και οι βαρόνοι δυσφορούσαν καθώς έπρεπε να απολογούνται σε κοινωνικά κατωτέρους τους. Ωστόσο, ένα άτομο ευγενικής καταγωγής είναι ομότιμο με έναν έμπορο ή έναν αγρότη. Όπως είδαμε, η δίκη σε δικαστήρια ενόρκων ήταν στην πραγματικότητα η διπλή συνέπεια της Μεγάλης Ασίζης και της ουσιαστικής κατάργησης των δοκιμασιών από την τέταρτη σύνοδο του Λατερανού.

Επιπλέον, η προέλευση του αγγλικού Κοινοβουλίου (*Parliament*) δεν ανάγεται στη Μεγάλη Χάρτα. Ο βασιλιάς είχε το δικαίωμα να συγκεντρώνει φόρους από τους «ελεύθερους άνδρες» σε τρεις περιπτώσεις: ως λύτρα για την απελευθέρωσή του από αιχμαλωσία, για να χρίσει ιππότη τον πρωτότοκο γιο του και για τον πρώτο γάμο της μεγαλύτερης θυγατέρας του. Οι φόροι αυτοί έπρεπε να είναι «λογικοί», αλλά το ύψος τους δεν ήταν καθορισμένο. Ωστόσο, οι βαρόνοι αναγνώριζαν ότι ο βασιλιάς μπορούσε να χρειάζεται χρήματα και σε άλλες περιπτώσεις —ένα σημείο που τους

διαφοροποιεί από τους Γάλλους ευγενείς. Στις περιπτώσεις αυτές, και όταν ο βασιλιάς ήθελε να καθορίσει ένα αντισήκωμα για εξαγορά στρατιωτικής υπηρεσίας, έπρεπε να συγκαλέσει ένα «κοινό συμβούλιο» του βασιλείου, με την αποστολή ατομικών προσκλήσεων στους «σημαντικότερους βαρόνους». Οι υπόλοιποι άμεσοι υποτελείς του βασιλιά θα καλούνταν ομαδικά από τους σερίφηδες και τους βαΐλους (προβλεπτές) των κομητειών. Μολονότι το Κοινοβούλιο διέθετε δύο τμήματα (στο πρώτο συμμετείχαν όσοι λάμβαναν ατομικές κλήσεις και στο δεύτερο όσοι καλούνταν ως ομάδα για να εκπροσωπήσουν την περιφέρειά τους), η Μεγάλη Χάρτα αναφέρεται μόνο στους άμεσους υποτελείς του βασιλιά, μια ομάδα πολύ μικρότερη αριθμητικά από εκείνη που θα συμμετείχε στο Κοινοβούλιο.

Ένας ευρύς συνασπισμός βαρόνων ανάγκασε τον Ιωάννη να αποδεχτεί το 1215 τη Μεγάλη Χάρτα, η οποία επίσης καθιέρωσε τη σύσταση μιας επιτροπής από είκοσι πέντε βαρόνους, που θα υποχρέωναν τον βασιλιά να εφαρμόσει τις διατάξεις της. Με την πρώτη ευκαιρία, ο Ιωάννης αποκήρυξε συνολικά τη Χάρτα, αλλά φαίνεται ότι τελικά έριξε αρκετό νερό στο κρασί του ώστε να ικανοποιήσει πολλούς βαρόνους. Ένας σκληρός αντιπολιτευόμενος πυρήνας συνέχισε τον αγώνα, και μάλιστα κάλεσε στην Αγγλία τον κληρονόμο του γαλλικού θρόνου, τον μέλλοντα βασιλιά Λουδοβίκο Η', για να πολεμήσει κατά του Ιωάννη. Σχεδόν όλοι οι αδιάλλακτοι επαναστάτες προέρχονταν από τη βόρεια Αγγλία, μια περιοχή που ποτέ δεν είχε τεθεί υπό την πλήρη κυριαρχία του βασιλιά. Οι περισσότεροι ήταν βαριά χρεωμένοι σε Εβραίους και στο βασιλικό Θησαυροφυλάκιο. Ορισμένοι αψήφησαν αργότερα τα δικαστήρια του κοινού δικαίου. Την εποχή του θανάτου του, τον Οκτώβριο του 1216, ο Ιωάννης βρισκόταν σε υποχώρηση προ των δυνάμεων αυτού του συνασπισμού.

Ο Ερρίκος Γ'

Ο Ερρίκος Γ' (1216-1272) ανέβηκε στο θρόνο σε ηλικία μόλις εννέα ετών· επομένως ήταν απαραίτητη η σύσταση αντιβασιλείας. Οι εντάσεις εκτονώθηκαν, και στον πρίγκιπα Λουδοβίκο καταβλήθηκε αποζημίωση και τα έξοδα της επιστροφής του ίδιου και των στρατευμάτων του στη Γαλλία. Ο Ερρίκος Γ' δεν ήταν ισχυρή προσωπικότητα. Παρείχε αφειδώς αξιώματα και απολαβές σε Γάλλους ευνοουμένους του, τους οποίους περιφρονούσαν οι βαρόνοι, αλλά τα τελευταία χρόνια η φήμη του έχει εν μέρει αποκατασταθεί. Πήρε μέτρα για τη διοίκηση, ενώ, όπως ανακαλύφθηκε, ορισμένες διαδικασίες στα δικαστήρια του κοινού δικαίου που κάποτε αποδίδονταν στον γιο του, τον Εδουάρδο Α', ανάγονται στην πραγματικότητα στη δική του βασιλεία.

Στα χρόνια του Ερρίκου αποσαφηνίστηκαν οι αρμοδιότητες των δικαστηρίων του κοινού δικαίου. Στο δικαστήριο των Κοινών Υποθέσεων (*Common Pleas*) συνήθως παραπέμπονταν οι αστικές υποθέσεις· στο Θησαυροφυλάκιο (*Exchequer*) παραπέμπονταν οι οικονομικές υποθέσεις· ενώ το Δικαστήριο του Βασιλέως (*King's Bench*) ασχολούνταν με ζητήματα που άπτονταν των προσωπικών συμφερόντων του μονάρχη. Στο τελευταίο εκδικάζονταν οι περισσότερες ποινικές υποθέσεις που αποτελούσαν παραβίαση της ειρήνης του βασιλιά. Αλλά ενώ τα κεντρικά δικαστήρια είχαν αναδιοργανωθεί, η τοπική διοίκηση ήταν υπερφορτωμένη. Τα περισσότερα δικαστήρια των κομητειών συνεδρίαζαν μια φορά το μήνα, ενώ στη διάρκεια της αγγλοσαξονικής περιόδου συνεδρίαζαν δύο φορές το χρόνο, και για τα ειδικά ζητήματα συγκαλούνταν έκτακτες σύνοδοι. Ο σερίφης εξακολούθησε να ασκεί σημαντική εξουσία, αλλά η δικαιοδοσία του στις αστικές υποθέσεις περιορίστηκε τον 13ο αιώνα σε περιπτώσεις που αφορούσαν περιουσία αξίας 40 σελινιών (ένα σημαντικό αλλά όχι τεράστιο ποσό για εκείνη την εποχή). Η δικαστική του δικαιοδοσία, την οποία ασκούσε όταν περιόδευε στην κομητεία, περιορίστηκε σε μικροπαραβάσεις. Η διεκπεραίωση των βασιλικών ενταλμάτων (*writs*), στην πραγματικότητα η δράση του ως δικαστικού κλητήρα, η δήμευση της περιουσίας εκείνων που αγνοούσαν τα εντάλματα, η διοίκηση της πολιτοφυλακής της κομητείας και η σύγκληση του ορκωτού δικαστηρίου απορροφούσαν τον περισσότερο χρόνο του σερίφη. Οι πιο σοβαρές υποθέσεις παραπέμπονταν στα βασιλικά περιοδεύοντα δικαστήρια.

Ωστόσο, αρκετά χρόνια μπορούσαν να μεσολαβήσουν ανάμεσα στις επισκέψεις των δικαστών και, όταν αυτοί κατέφθαναν, πιθανόν να μη διέθεταν την κατάλληλη «εξουσιοδότηση» ώστε να μπορούν να εκδικάσουν υποθέσεις κάθε τύπου.

Ο Ερρίκος Γ' ήταν προστάτης των τεχνών και χρηματοδότησε πλουσιοπάροχα τους καθεδρικούς ναούς. Αυτές οι ενέργειες, σε συνδυασμό με τα εγχειρήματά του στο εξωτερικό, όπως η προσπάθειά του να εξασφαλίσει το αυτοκρατορικό στέμμα για τους συγγενείς του, είχαν υψηλό οικονομικό κόστος. Οι πηγές εισοδήματος του βασιλιά, πέρα από τις ιδιόκτητες γαίες του, ήταν περιορισμένες. Συχνά επέβαλλε έκτακτους φόρους στις πόλεις, αλλά μόνο δύο φορές εισέπραξε έκτακτες εισφορές από τους άμεσους υποτελείς του. Συγκέντρωσε κάποια έσοδα από τα βασιλικά δικαστήρια, και οι σχετικά ειρηνικές συνθήκες που επικρατούσαν στη διάρκεια της βασιλείας του συνεπάγονταν μικρότερες στρατιωτικές δαπάνες. Ωστόσο, ο Ερρίκος αναγκάστηκε να δανειστεί μεγάλα ποσά από Ιταλούς τραπεζίτες. Ως προς την ιδιοσυγκρασία, παρουσίαζε κοινά στοιχεία με τον Λουδοβίκο Θ' της Γαλλίας: οι δύο άνδρες (που είχαν παντρευτεί δύο αδελφές) κατέληξαν το 1259 σε έναν διακανονισμό, σύμφωνα με τον οποίο ο Λουδοβίκος παραχωρούσε στον Ερρίκο Γ' το Περιγκέ, τη Λιμόζ και την Καόρ. Σε αντάλλαγμα, ο Ερρίκος παραιτήθηκε από κάθε διεκδίκηση στη Νορμανδία, το Πουατού, την Ανδηγαυία, το Μαιν και την Τουραίν, και αναγνώρισε τον Λουδοβίκο ως επικυρίαρχό του για το Μπορντώ, την Μπαγιόν και τη Γασκόνη, περιοχές που μέχρι τότε τις διεκδικούσε ως προσωπικές του ιδιοκτησίες.

Στη δεκαετία του 1250 η δυσαρέσκεια των βαρόνων πήρε σοβαρές διαστάσεις. Στη διάρκεια της βασιλείας του Ερρίκου Γ', διεξήχθησαν αρκετές διευρυμένες συνεδριάσεις του βασιλικού συμβουλίου, τα λεγόμενα *parliaments* (η λέξη *parley* σημαίνει συνέδριο). Το 1254 οι επονομαζόμενοι «ιππότες της κομητείας», όλοι τους επιφανείς γαιοκάτοχοι, ανεξάρτητα από το αν ήταν άμεσοι υποτελείς του βασιλιά, κλήθηκαν για πρώτη φορά να συμμετάσχουν σε μια τέτοια συνεδρίαση. Το 1258 οι βαρόνοι εξανάγκασαν τον βασιλιά να αποδεχτεί τις Διατάξεις της Οξφόρδης, σύμφωνα με τις οποίες ένα «κοινοβούλιο», στο οποίο θα συμμετείχαν οι σύμβουλοι του βασιλιά και δώδεκα άνδρες εκλεγμένοι από τους βαρόνους, θα συνεδρίαζε τρεις φορές το χρόνο. Ένα μόνιμο συμβούλιο, αποτελούμενο από είκοσι πέντε βαρόνους, θα συμβούλευε τον βασιλιά και θα ενέκρινε την επιβολή έκτακτων φόρων. Το καίριο ζήτημα δεν ήταν το κοινοβούλιο ως αυτοτελής θεσμός αλλά η ανάγκη ελέγχου του βασιλικού συμβουλίου, επειδή ο βασιλιάς σπάνια συγκαλούσε ολόκληρη την ομάδα των άμεσων υποτελών του, που ο αριθμός τους είχε σε τέτοιο βαθμό αυξηθεί ώστε δεν επέτρεπε την ομαλή διεξαγωγή της συνεδρίασης. Έτσι, ο βασιλιάς προτιμούσε να στηρίζεται σε μια πιο ολιγομελή ομάδα συμβούλων. Σύντομα ο συνασπισμός των βαρόνων κατέρρευσε, αλλά η δυσαρέσκεια απέναντι στον βασιλιά δεν καταλάγιασε. Οι βαρόνοι αποδέχτηκαν τη διαιτησία του Λουδοβίκου Θ' της Γαλλίας στη διαφωνία τους με τον γυναικάδελφό του. Στη Συμφωνία της Αμιένης, τον Ιανουάριο του 1264, ο Λουδοβίκος έκρινε ότι το πρόγραμμα των βαρόνων ισοδυναμούσε με παράνομη περιστολή της εξουσίας του ηγεμόνα που ήταν διορισμένος από τον Θεό.

Ο αναγνωρισμένος ηγέτης της ομάδας των βαρόνων ήταν ο Σιμόν ντε Μονφόρ ο νεότερος, κόμης του Λέστερ, που ήταν επίσης κουνιάδος του βασιλιά. (Οι ενδοοικογενειακές συγκρούσεις είναι οικείο χαρακτηριστικό σε πολλές πολιτικές διαμάχες του Μεσαίωνα). Ο πατέρας του Μονφόρ, ένας μάλλον ασήμαντος ιππότης της βόρειας Γαλλίας, είχε αποκτήσει την αξιόλογη περιουσία της οικογένειας στη διάρκεια της σταυροφορίας κατά των Αλβιγηνών (βλ. Κεφάλαιο ΙΒ'). Το 1264 ξέσπασε ανοιχτός πόλεμος, και οι βασιλικές δυνάμεις ηττήθηκαν στη μάχη του Λιούις. Ο Μονφόρ έγινε ο ουσιαστικός κύριος της Αγγλίας. Τον επόμενο χρόνο κάλεσε για πρώτη φορά τους εκπροσώπους των πόλεων σε ένα «κοινοβούλιο» —μια διπλωματική κίνηση, προφανώς για να εξασφαλίσει τη στήριξή τους. Αλλά και πάλι οι βαρόνοι αδυνατούσαν να συμφωνήσουν κατά πόσο θα έπρεπε να προχωρήσουν ενάντια στον ηλικιωμένο βασιλιά, του οποίου η θέση είχε ενισχυθεί με την άνοδο του γιου του Εδουάρδου. Ο Μονφόρ έχασε τη ζωή του το 1265 στη μάχη του Έβεσαμ,

στην οποία αναδείχθηκε νικητής ο Εδουάρδος, και η εξέγερση τερματίστηκε. Ο Εδουάρδος κινήθηκε με σύνεση· στο Μάρλμπορω, το 1267, υιοθετήθηκαν οι περισσότερες Διατάξεις της Οξφόρδης, ενώ ο βασιλιάς διατηρούσε το δικαίωμα να διορίζει ο ίδιος τους βασιλικούς αξιωματούχους. Το 1270 η θέση του βασιλιά ήταν αρκετά ισχυρή ώστε ο Εδουάρδος να αναχωρήσει για μια σταυροφορία, από την οποία θα επέστρεφε το 1274, δύο χρόνια μετά το θάνατο του πατέρα του.

ΓΑΛΛΙΑ

Οι πρώτοι Καπετίδες

Καθώς η πολιτική διοίκηση κατακερματιζόταν, περιοριζόταν και η εξουσία που ασκούσαν οι δυτικοί Φράγκοι βασιλιάδες έξω από τα ιδιόκτητα εδάφη τους. Ορισμένες κομητείες είχαν ως πυρήνα μία μόνο περιοχή (*pagus*), και στα τέλη του 10ου αιώνα και στις αρχές του 11ου πολλές από αυτές τις περιοχές υποδιαιρέθηκαν σε «φρουραρχίες» ή «καστελανίες» (εδάφη γύρω από ένα κάστρο). Τα δουκάτα στη νότια Γαλλία ήταν υπερβολικά εκτεταμένα και επομένως δεν είναι περίεργο που στη διάρκεια του 10ου αιώνα κατατμήθηκαν σε πάνω από εκατό κομητείες και υποκομητείες. Ορισμένοι κόμητες και δούκες, κυρίως οι κόμητες (μετέπειτα δούκες) της Νορμανδίας και οι κόμητες της Φλάνδρας κατάφεραν να αποφύγουν αυτόν τον κατακερματισμό. Άλλοι έχασαν εδάφη τα οποία όμως επανέκτησαν αργότερα, όπως συνέβη με τη Βουργουνδία και τις κτήσεις των κομήτων του Παρισιού (της Ιλ-ντε-Φρανς), που έγιναν βασιλικές κτήσεις στα τέλη του 10ου αιώνα. Εντούτοις, άλλες τοπικές ηγεμονίες του 11ου αιώνα, όπως η Καμπανία, δημιουργήθηκαν από την πρόσφατη συνένωση διάσπαρτων κτήσεων.

Έτσι, τον 10ο αιώνα η ακτίνα δράσης των διαδόχων του Καρλομάγνου περιοριζόταν ολοένα και περισσότερο στο νοτιοανατολικό τμήμα της σημερινής Γαλλίας. Το 987 ένα πραξικόπημα με βασικό πρωτεργάτη τον Γερβέρτο του Ωριγιάκ (τον μετέπειτα πάπα Σίλβεστρο Β') αντικατέστησε τους Καρολιγγείους με τον Ούγο Καπέτο, που οι απόγονοί του βασίλεψαν μέχρι το 1328. Οι πρώτοι Καπετίδες δεν ήταν ισχυρές προσωπικότητες. Κατάφεραν να αποκτήσουν τα υπολείμματα των καρολίγγειων κτήσεων και ισχυρίστηκαν ότι είχαν συγγενικούς δεσμούς με τον οίκο του Καρλομάγνου. Επίσης έθεσαν τις βάσεις για την εμφάνιση μιας μοναρχικής ιδεολογίας. Ο ίδιος ο μεγάλος βασιλιάς, ένας μακρινός απόγονος της Αδέλας της Καμπανίας, της δεύτερης συζύγου του Λουδοβίκου Η', ανακηρύχθηκε άγιος το 1165. Οι Καπετίδες ήταν ιδιοκτήτες του ιερού του Αγίου Διονυσίου, του προστάτη αγίου των βασιλέων από την εποχή των Μεροβιγγείων. Ο Συζέ, αβάς του Αγίου Διονυσίου και υποτελής των βασιλιάδων Λουδοβίκου Ϛ' και Λουδοβίκου Ζ', συνέδεσε τον Άγιο Διονύσιο με τη μοναρχία. Από τα χρόνια του Λουδοβίκου Ϛ' (1108-1137) θεωρούνταν ότι οι βασιλιάδες είχαν θαυματουργικές ικανότητες και ότι μπορούσαν, με ένα άγγιγμά τους, να θεραπεύσουν τη χοιράδωση. Καθώς έστεφαν τους γιους τους συμβασιλείς ενόσω ζούσαν οι ίδιοι, και οι πρώτοι Καπετίδες είχαν από έναν μόνο γιο, δεν τέθηκε θέμα μερισμού της εξουσίας.

Οι πρώτοι Καπετίδες ασκούσαν την αδύναμη εξουσία τους σε μια ολοένα συρρικνούμενη περιοχή με επίκεντρο το Παρίσι και την Ορλεάνη. Αρκετοί μεγάλοι υποτελείς τους, ιδίως οι δούκες της Νορμανδίας και της Ακουιτανίας και οι κόμητες της Ανδηγαυίας και της Φλάνδρας, ήταν ισχυρότεροι από τους ίδιους τους μονάρχες. Λόγω των διαδοχικών μεταβιβάσεων κυριότητας, τα ιδιόκτητα βασιλικά εδάφη έφτασαν στη μικρότερη έκτασή τους την περίοδο του βασιλιά Ερρίκου Α' (1031-1060), αλλά μερικές νέες εκτάσεις προστέθηκαν επί της βασιλείας του Φιλίππου Α' (1060-1108), ενός βασιλιά που η προσωπική του έλλειψη ευαισθησίας και η αδιαφορία του στο ζήτημα της γρηγοριανής εκκλησιαστικής μεταρρύθμισης αμαύρωσαν την υστεροφημία του.

Αλλαγές στη γαλλική διακυβέρνηση κατά τον 12ο αιώνα

Σε όλη τη διάρκεια του 12ου αιώνα η διοίκηση στη δυτική Ευρώπη αποκτούσε όλο και πιο οργανωμένο χαρακτήρα, και όχι μόνο στο επίπεδο των μοναρχιών. Αρκετοί ηγεμόνες, όπως οι κόμητες της Φλάνδρας και της Καμπανίας και οι δούκες της Βουργουνδίας, διεκδικούν ξανά τα δικαιώματα που στη διάρκεια του 11ου αιώνα ασκούσαν οι καστελάνοι, κυρίως διατηρώντας για τον εαυτό τους το δικαίωμα απονομής δικαιοσύνης του αίματος (δηλαδή για τις εγκληματικές πράξεις που επέσυραν την ποινή του θανάτου ή του ακρωτηριασμού). Ως κόμητες του Παρισιού στην Ιλ-ντε-Φρανς, οι Καπετίδες ανταποκρίνονται σ' αυτό το πρότυπο, καθώς υπέταξαν κατά τον 12ο αιώνα τους καστελάνους. Ορισμένοι ηγεμόνες προωθούσαν ποικιλοτρόπως την οικονομική ανάπτυξη τον 11ο αιώνα, πράγμα που έκαναν όλοι οι ηγεμόνες τον 12ο αιώνα.

Βασική προϋπόθεση για την άσκηση της κρατικής εξουσίας ήταν η μονοπώληση της νόμιμης άσκησης βίας από τον βασιλιά και από εκείνους στους οποίους μεταβίβαζε αυτό το δικαίωμα, δηλαδή τους ευγενείς. Στη γερμανική Ευρώπη κάθε ελεύθερος άνθρωπος είχε το δικαίωμα της αυτοδικίας. Το να εκχωρεί κανείς σε κάποιον άλλον το δικαίωμα της δικής του υπεράσπισης σήμαινε απώλεια κοινωνικού κύρους και ελευθερίας. Ωστόσο, η διάδοση των «ειρηνευτικών κινημάτων» στη διάρκεια της μέσης περιόδου του Μεσαίωνα συνέβαλε στην αναχαίτιση της βίας. Στις κατοικίες και στους γύρω βοηθητικούς χώρους ίσχυε κεθεστώς «ειρήνης», η διατάραξη του οποίου συνεπαγόταν βαρύτερα πρόστιμα απ' όσα επιβάλλονταν για τις πράξεις βίας που διαπράττονταν σε μεγαλύτερη απόσταση από την κατοικία. Στους ναούς ίσχυε μια ειδική ειρήνη που, όπως πίστευαν τότε, παρείχε την προστασία του Θεού σ' εκείνους που κατοικούσαν κοντά σε ιερούς τόπους.

Η ειρήνη του βασιλιά πάντα προεκτεινόταν σε ειδικές κατηγορίες ατόμων που θεωρούνταν ότι χρειάζονται ειδική προστασία, όπως ήταν οι έμποροι. Εντούτοις, η Ειρήνη και η Ανακωχή του Θεού [*Pax Dei* ή *Treuga Dei*], κηρύχθηκαν για πρώτη φορά από τους μεγάλους ναούς της βορειοδυτικής Ευρώπης στα τέλη του 10ου αιώνα, αν και ο αντίκτυπός τους ήταν μηδαμινός, με εξαίρεση τις εκκλησιαστικές γαιοκτησίες, μέχρι τα τέλη του 11ου αιώνα. Η Ειρήνη του Θεού επεκτάθηκε ως τα μέλη των θρησκευτικών ταγμάτων, τις γυναίκες, τα παιδιά και, γενικά, τον άμαχο πληθυσμό. Η Ανακωχή του Θεού, που την κήρυτταν οι επίσκοποι, αρχικά απαγόρευε τη διεξαγωγή μαχών στα επισκοπικά εδάφη από το ηλιοβασίλεμα της Παρασκευής μέχρι το ξημέρωμα της Δευτέρας, αλλά το χρονικό αυτό διάστημα βαθμιαία παρατεινόταν. Ορισμένες διακηρύξεις της Ειρήνης εξαιρούσαν τον τοπικό ηγεμόνα από την απαγόρευση της άσκησης βίας, επιτρέποντας σε ορισμένες προσωπικότητες, όπως στους δούκες της Νορμανδίας, να χρησιμοποιούν το πρόσχημα της εφαρμογής της Ειρήνης και της Ανακωχής του Θεού για να καταστείλουν πολεμικές συγκρούσεις μεταξύ ιδιωτικών στρατευμάτων.

Η βασιλεία του Λουδοβίκου Ϛ' του Παχέος (1108-1137) αποτελεί σαφές σημείο καμπής στην πορεία της μοναρχίας των Καπετιδών. Ενώ οι προγενέστεροί του ηγεμόνες είχαν εκδώσει χάρτες που ίσχυαν μόνο για μια ορισμένη περιοχή, ο Λουδοβίκος επεξέτεινε την ακτίνα των ταξιδιών του και άρχισε να εκδίδει χάρτες δικαιωμάτων που συντάσσονταν στη βασιλική καγκελαρία, σε αντίθεση με την προηγούμενη πρακτική της απλής σφράγισης των χαρτών που είχαν γραφτεί από τους ίδιους τους παραλήπτες τους. Επέβαλε ειρήνη στις βασιλικές κτήσεις και το 1127-1128 επιχείρησε, αν και δίχως επιτυχία, να αναγορεύσει τον Γουλιέλμο Κλίτωνα, ανιψιό και αντίπαλο του Ερρίκου Α' της Αγγλίας και της Νορμανδίας, κόμη της Φλάνδρας. Ιδιαίτερη σημασία έχει η προθυμία των αντιμαχόμενων μερών στο ζήτημα της φλαμανδικής διαδοχής να τον αναγνωρίσουν ως διαιτητή. Το γεγονός ότι ήταν σε θέση να κανονίσει το γάμο του κληρονόμου του, του μέλλοντα βασιλιά Λουδοβίκου Ζ' (1137-1180), με την Ελεωνόρα, κληρονόμο της Ακουιτανίας, μιας περιοχής πολύ μεγαλύτερης από τη βασιλική κτήση, δείχνει πόσο είχε αναβαθμιστεί η μοναρχία.

Ο Λουδοβίκος Ζ' δεν ήταν εντυπωσιακή προσωπικότητα, αλλά τα επιτεύγματά του δεν είναι αμελητέα. Αναβίωσε την καρολίγγεια πρακτική της κλήσης των μεγάλων αρχόντων ολόκληρου του βασιλείου σε συνελεύσεις. Σε μια φημισμένη συνέλευση, το 1155, ο Λουδοβίκος έγινε ο πρώτος Γάλλος μονάρχης που νομοθέτησε για ολόκληρο το βασίλειο, κηρύσσοντας μια δεσμευτική για όλους ειρήνη του Θεού. Στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του, το βασιλικό νόμισμα άρχισε, για πρώτη φορά μετά τα τέλη του 9ου αιώνα, να κυκλοφορεί και εκτός των συνόρων της βασιλικής επικράτειας. Το 1139 η δεύτερη σύνοδος του Λατερανού απαγόρευε στον κλήρο να συμμετέχει στην εκδίκαση υποθέσεων που συνδέονταν με τη δικαιοσύνη του αίματος. Πολλές χάρτες του Λουδοβίκου που απευθύνονταν στους ναούς τούς απαγόρευαν να εκδικάζουν υποθέσεις όπως βιασμό, φόνο και εμπρησμό, για τις οποίες η ποινή ήταν ο θάνατος ή ο ακρωτηριασμός. Το επακόλουθο ήταν να επεκταθούν οι αρμοδιότητες των βασιλικών δικαστηρίων.

Μόλις στις αρχές του 11ου αιώνα άρχισε ο βασιλικός οίκος της Γαλλίας να αναλαμβάνει τις λειτουργίες που ήδη ασκούσε το αγγλικό του ισοδύναμο. Οι αξιωματούχοι του βασιλικού οίκου ήταν σημαντικοί ως προσωπικότητες, όχι ως επικεφαλείς κυβερνητικών υπηρεσιών. Μετά την πτώση του πανίσχυρου σενεσκάλου (*senescalcus*) Στεφάνου Γκαρλάντ το 1127, ο Λουδοβίκος Ϛ' άφησε κενή αυτή τη θέση που έκτοτε συμπληρωνόταν κατά διαστήματα. Από τις αρχές του 12ου αιώνα μέχρι τις αρχές του 14ου, η καγκελαρία υπαγόταν ουσιαστικά σε έναν «σφραγιδοφύλακα». Η διοίκηση των βασιλικών κτήσεων είχε ανατεθεί τυπικά σε περίπου σαράντα πρεβότους, δηλαδή εισπράκτορες εσόδων του δημοσίου οι οποίοι ασκούσαν και δικαστικά καθήκοντα και συγκαλούσαν την τοπική εθνοφυλακή και επομένως ήταν αντίστοιχοι με τους Άγγλους σερίφηδες. Ο πρεβότος παρέμεινε πάντα περισσότερο αξιωματούχος της βασιλικής κτήσης παρά ουσιαστικό στέλεχος της κυβέρνησης. Ήδη το 1146 οι Γάλλοι βασιλιάδες χρησιμοποιούσαν ως δημόσιο ταμείο τον οίκο των Ναϊτών ιπποτών στο Παρίσι (για το θρησκευτικό αυτό τάγμα, βλ. Κεφάλαιο Θ'), αλλά αυτό ήταν και το μοναδικό τους ταμείο μέχρι το 1307 —ενώ οι Ανδηγαυοί είχαν πέντε θησαυροφυλάκια στην Αγγλία και τρία στη Νορμανδία. Η γαλλική κυβέρνηση δεν κρατούσε μόνιμα αρχεία παρά μόνον μετά την καταστροφή των εγγράφων του Φιλίππου Αυγούστου και της εφοδιοπομπής που μετέφερε τις αποσκευές του το 1194 στη διάρκεια μιας μάχης με τον Ριχάρδο τον Λεοντόκαρδο.

Η βασιλεία του Φιλίππου Αυγούστου

Τον Λουδοβίκο Ζ' διαδέχτηκε το 1180 ο δεκαπεντάχρονος γιος του Φίλιππος Β', ο επονομαζόμενος Φίλιππος Αύγουστος, που με τη διπροσωπία του πέτυχε ό,τι οι προκάτοχοί του δεν είχαν καταφέρει να πετύχουν με τα όπλα. Φιλάσθενο και νευρωτικό άτομο, ο Φίλιππος Αύγουστος οχυρώθηκε επί ενάμιση χρόνο στο ανάκτορο του Λούβρου καθώς πληροφορήθηκε ότι ο Γέρος του Βουνού, ο ηγέτης της μουσουλμανικής αίρεσης των Ασσασσίνων, είχε αναλάβει τη δολοφονία του. Λόγω της αδυναμίας του να ολοκληρώσει το γάμο του, έδιωξε τη δεύτερη σύζυγό του, την Ίνγκεμποργκ της Δανίας, με αποτέλεσμα ο πάπας να τον αφορίσει και να απαγορεύσει την τέλεση μυστηρίων στη Γαλλία το 1200. Ωστόσο, ο Φίλιππος Αύγουστος ήξερε να αξιοποιεί τις αδυναμίες των άλλων. Το 1188 έστρεψε τους γιους του Ερρίκου Β' κατά του πατέρα τους· στη συνέχεια εκμεταλλεύτηκε τις φιλοδοξίες του Ιωάννη Β' κατά του Ριχάρδου και, τελικά, παρέσυρε τον Αρθούρο της Βρετάνης κατά του Ιωάννη.

Το 1180 η ισχύς της μοναρχίας βρισκόταν σε άνοδο, αλλά οι βασιλιάδες παρέμεναν πολύ πιο αδύνατοι από τους Ανδηγαυούς ηγεμόνες της Νορμανδίας και της Αγγλίας, καθώς και από τον Φίλιππο της Αλσατίας, κόμη της Φλάνδρας. Εντούτοις, οι κάτοχοι των μεγάλων βασιλικών φέουδων παρέμεναν όλο και περισσότερο χρόνο στη βασιλική αυλή. Όπως αναφέραμε, ο Φίλιππος Αύγουστος αύξησε θεαματικά τους πόρους της μοναρχίας με την προσάρτηση το 1205 της Νορμανδίας και των γειτονικών εδαφών της Ανδηγαυίας. Το δεύτερο μεγάλο εδαφικό του απόκτημα βρισκόταν στον Βορρά. Ο Φίλιππος της Αλσατίας και κόμης της Φλάνδρας, μέσω του γάμου του, που δεν είχε δώσει απογόνους, με την κληρονόμο του Βερμαντουά, ηγεμόνευε σε ένα

κράτος που βρισκόταν κοντά στο Παρίσι. Καθώς ήταν η πιο ισχυρή φυσιογνωμία στη βασιλική αυλή, το 1180 έκανε διαπραγματεύσεις για το γάμο του νεαρού βασιλιά Φιλίππου με την Ισαβέλλα, κόρη της αδελφής του Μαργαρίτας και του Βαλδουίνου, κόμη του Αινώ. Ο Φίλιππος της Αλσατίας ήταν πρόθυμος να καταβάλει υψηλό τίμημα για έναν βασιλικό γάμο, καθώς η προίκα της Ισαβέλλας ήταν ένα τμήμα της νότιας Φλάνδρας που σύντομα θα γινόταν η κομητεία του Αρτουά. Εντούτοις, το 1184, ο βασιλιάς και ο κόμης συγκρούστηκαν, και ο Φίλιππος της Αλσατίας αναγκάστηκε να παραδώσει το Βερμαντουά στο στέμμα. Όταν η Ισαβέλλα πέθανε το 1190, ο Φίλιππος Β' κράτησε το Αρτουά.

Ύστερα από το θάνατο του Φιλίππου της Αλσατίας το 1191, η κατάσταση στη Φλάνδρα παρέμεινε συγκεχυμένη μέχρι που ο Βαλδουίνος Θ' (1195-1206) έγινε κόμης τόσο της Φλάνδρας όσο και του Αινώ. Με την τέταρτη σταυροφορία ο Βαλδουίνος έγινε αυτοκράτορας στην Κωνσταντινούπολη (βλ. Κεφάλαιο Θ'), αλλά ο θάνατός του το 1205 είχε ως αποτέλεσμα να κυβερνήσουν οι δύο κόρες του τη Φλάνδρα από το 1206 ως το 1278. Η Ιωάννα, η μεγαλύτερη, τέθηκε υπό την κηδεμονία του Φιλίππου Αυγούστου, του επικυρίαρχου άρχοντά της. Εκείνος την κράτησε στο Παρίσι από νήπιο μέχρι που την πάντρεψε με τον Φερράνδο, γιο του βασιλιά Σάντσο της Πορτογαλίας. Μετά την προσχώρηση του Φερράνδου στην αντιγαλλική συμμαχία και τη σύλληψή του στη μάχη του Μπουβίν το 1214, η Ιωάννα αναγκάστηκε να αποδεχτεί τη γαλλική καθοδήγηση. Το 1226 η συνθήκη του Μελέν επέβαλε την απόλυτη γαλλική επικυριαρχία στη Φλάνδρα, με εξαίρεση το διάστημα 1346-1384, γεγονός που συχνά δυσκόλευε τις σχέσεις των Φλαμανδών ηγεμόνων με τους υπηκόους τους, καθώς ένα τμήμα της έντονα αστικοποιημένης Φλάνδρας βρισκόταν στην Αγία Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, και οι περισσότεροι πολίτες ακόμα και της «Φλάνδρας του στέμματος» μιλούσαν μια γερμανική διάλεκτο.

Η βασιλεία του Φιλίππου Αυγούστου στάθηκε επίσης καθοριστική για την εξέλιξη των διοικητικών θεσμών της Γαλλίας. Ύστερα από την απώλεια των εγγράφων του στη μάχη το 1194, ο Φίλιππος ίδρυσε ένα μόνιμο αρχείο. Βασιλικά κατάστιχα με θεσπίσματα εμφανίζονται μετά το 1204. Οι έμμισθοι βάιλοι κατείχαν μια ενδιάμεση θέση ανάμεσα στους βασιλικούς πρεβότους και το βασιλικό δικαστήριο. Μολονότι αρχικά ήταν αποκλειστικά δικαστικοί αξιωματούχοι και εκδίκαζαν υποθέσεις τρεις φορές το χρόνο, το 1202 είχαν αναλάβει και την είσπραξη εσόδων, καθώς και την απόδοση λογαριασμών για τα κυμαινόμενου ύψους δικαστικά πρόστιμα. Οι πρεβότοι ήταν υπεύθυνοι για τις προσόδους που προέρχονταν από σταθερό εισόδημα· ακριβώς όπως οι χάρτες των πόλεων τους οποίους είχε εκδώσει ο Ιωάννης και οι μεταγενέστεροι Άγγλοι βασιλείς παραχωρούσαν στην πόλη το δικαίωμα να συγκεντρώνει την «είσπραξη του σερίφη» στην περιοχή της, έτσι και οι χάρτες του Φιλίππου Αύγουστου, τους οποίους πουλούσε σε υψηλή τιμή στις πόλεις, συνήθως περιλάμβαναν την είσπραξη των πρεβότων.

Οι βάιλοι ήταν περιοδεύοντες και στην αρχή τα δρομολόγιά τους επικαλύπτονταν, αλλά τον 13ο αιώνα η σφαίρα της δικαιοδοσίας τους σταθεροποιήθηκε. Καθώς στις βασιλικές κτήσεις προστέθηκαν περιοχές της νότιας Γαλλίας, οι σενεσκάλοι ασκούσαν τα ίδια καθήκοντα με τους βαΐλους του Βορρά. Οι βάιλοι και οι σενεσκάλοι διορίζονταν σε περιοχές της Γαλλίας που δεν συνέπιπταν με τον τόπο καταγωγής τους και στη διάρκεια της θητείας τους δεν είχαν δικαίωμα να παντρευτούν ή να αγοράσουν γη στην περιφέρεια όπου υπηρετούσαν. Μετά τη λήξη της θητείας τους, έπρεπε να παραμείνουν σαράντα ήμερες στην πρώην περιοχή δικαιοδοσίας τους ώστε να ελεγχθούν οι λογαριασμοί τους.

Η βασιλική δικαιοσύνη ασκούνταν ως επί το πλείστον από τους πρεβότους, τους βαΐλους και τους σενεσκάλους. Στα χρόνια της βασιλείας του Φιλίππου Αυγούστου το κεντρικό βασιλικό δικαστήριο παρέμενε περιοδεύον. Ο Φίλιππος αντικατέστησε τους μεγάλους βαρόνους στο δικαστήριο με άτομα κατώτερης καταγωγής, επαγγελματίες δημοσίους υπαλλήλους που όφειλαν σ' αυτόν την άνοδό τους. Οι δικαστικοί αυτοί υπάλληλοι δεν είχαν συγκεκριμένα καθήκοντα, αλλά ήταν

«άνθρωποι για όλες τις δουλειές». Μόνον επί Λουδοβίκου Θ' τροποποιήθηκε σε σημαντικό βαθμό η λειτουργία των δικαστηρίων, με την καθιέρωση τακτικών συνεδριάσεων, τη δημιουργία μόνιμων σωμάτων δικαστών και την έναρξη τήρησης κανονικών αρχείων (όπως οι Κύλινδροι «Olim» που σώζονται από το 1254).

Οι εδαφικές προσαρτήσεις του Φιλίππου Αυγούστου ενίσχυσαν σημαντικά τους οικονομικούς πόρους της μοναρχίας. Στις αρχές της βασιλείας του, οι Γάλλοι μονάρχες δεν είχαν την οικονομική ισχύ των Ανδηγαυών, αλλά ο Φίλιππος αξιοποίησε όλους τους διαθέσιμους πόρους. Άσκησε αμείλικτες διώξεις κατά των Εβραίων, και τα λύτρα που συγκέντρωσε από αυτούς μετά τη δήμευση των περιουσιών τους το 1182 πιθανόν να χρησιμοποιήθηκαν για τη χρηματοδότηση του πολιτικού του προγράμματος μέχρι και το 1190.

Υψηλοί φόροι κληρονομιάς συγκεντρώνονταν απ' όλους τους ηγεμόνες που κληρονομούσαν βασιλικά φέουδα, όπως από τους βασιλιάδες Ριχάρδο και Ιωάννη και τον κόμη Βαλδουίνο Θ'. Το 1200 οι Καπετίδες είχαν γίνει σχεδόν οικονομικά ισοδύναμοι με τους Ανδηγαυούς, ενώ με την προσάρτηση της Νορμανδίας η πλάστιγγα έγειρε προς το μέρος τους. Το 1190 συναντάμε την πρώτη αναφορά σε μια κεντρική οικονομική υπηρεσία, ενώ από τη βασιλεία του Φιλίππου Β' διασώζονται αποσπάσματα λογαριασμών.

Λουδοβίκος Η' (*1223-1226*)

Την εποχή του θανάτου του Φιλίππου Αυγούστου, το 1223, ο βασιλιάς ήταν ο πιο ισχυρός Γάλλος ηγεμόνας, μολονότι είχε αρκετούς ανταγωνιστές. Ο Φίλιππος είχε απομακρύνει τους Ανδηγαυούς από τις βόρειες περιοχές των κτήσεών τους, αφήνοντάς τους μόνο τη Γασκόνη (το τμήμα της Ακουιτανίας γύρω από το Μπορντώ), που έπαιζε σημαντικό ρόλο στο εμπόριο του κρασιού, αλλά που η διακυβέρνησή της παρουσίαζε δυσκολίες. Ο γιος του Φιλίππου Λουδοβίκος Η' (1223-1226) ήταν ικανός ηγεμόνας αλλά πέθανε πρόωρα. Λανθασμένα έχει αποδοθεί στον Λουδοβίκο Η' η έναρξη της παροχής κτημάτων (*apanages*) από τις βασιλικές κτήσεις στους μη πρωτότοκους γιους του ηγεμόνα. Στην πραγματικότητα, η πρακτική αυτή εφαρμοζόταν επί πολλούς αιώνες. Ήδη από την εποχή του Καρλομάγνου οι περισσότεροι βασιλιάδες προσπαθούσαν να εκπαιδεύσουν τους ενήλικους γιους τους στην τέχνη της διακυβέρνησης, παραχωρώντας τους γαίες τις οποίες κυβερνούσαν υπό πατρική επίβλεψη. Το πρόβλημα με τέτοιες ρυθμίσεις ήταν, όπως συνέβη με τον Ερρίκο Β' της Αγγλίας, ότι ο γιος συχνά χρησιμοποιούσε αυτή την πρόσθετη εξουσία για να εκτοπίσει τον πατέρα του από το θρόνο. Ωστόσο, αυτό το πρόβλημα ήταν σοβαρό μόνο για τους μακροβιότερους ηγεμόνες που είχαν ενήλικους γιους, οι οποίοι, όπως ήταν φυσικό, επιδίωκαν την ανεξαρτησία τους.

Πριν από τη βασιλεία του Λουδοβίκου Η' κανείς δεν έβλεπε τη γαλλική βασιλική κτήση ως νομικά διακριτή οντότητα· ήταν απλώς η περιοχή στην οποία κυβερνούσε άμεσα ο βασιλιάς ως άρχοντας (*seigneur*). Με τις δωρεές γαιών από τις βασιλικές κτήσεις στους νεότερους γιους του, ο Λουδοβίκος Η' ακολούθησε την καθιερωμένη πρακτική της κοινωνικής του ομάδας. Έτσι, έδωσε τις κληρονομημένες γαίες του στον ένα του γιο, ενώ τα εδάφη που είχε αποκτήσει ο ίδιος παραχωρήθηκαν στον άλλο. Ο Λουδοβίκος Θ' περιόρισε αυτές τις δωρεές στις επίκτητες γαίες, ενώ ο Φίλιππος Γ' (1270-1285) αντιμετώπισε τα *apanages* ως δωρεές του βασιλιά σε άτομα και όχι ως κληροδοτήματα. Από τότε κυριαρχεί η τάση της επιστροφής των γαιών στο στέμμα, με αποτέλεσμα την επέκταση της βασιλικής δικαιοσύνης στις περιοχές των *apanages,* δηλαδή το ακριβώς αντίθετο από το διαχωρισμό των δωρεών από τη βασιλική κτήση.

Αγιοσύνη και τέχνη της διακυβέρνησης: η εποχή του Λουδοβίκου Θ'

Ο Λουδοβίκος Θ' (1226-1270) έγινε βασιλιάς σε ηλικία δώδεκα ετών, ενώ για λογαριασμό του κυβερνούσε ως αντιβασίλισσα η μητέρα του Λευκή της Καστίλλης. Αν και η περίοδος της ανηλικότητάς του έληξε επίσημα το 1234, η Λευκή συνέχισε να καθοδηγεί τον γιο της μέχρι το θάνατό της το 1252. Η ανακήρυξη του Λουδοβίκου σε άγιο το 1297, η συμβολή του στην αγιοποίηση του θεσμού της μοναρχίας στα μάτια των υπηκόων του και η ενασχόλησή του με τις σταυροφορίες αποτελούν τις πιο συζητημένες πτυχές της βασιλείας του. Ο Ιωάννης της Ζουενβίλ, που συνόδευσε τον Λουδοβίκο στους Αγίους Τόπους, κατέγραψε μετά το 1304 τις αναμνήσεις του με σκοπό τη διαπαιδαγώγηση του μέλλοντα βασιλιά Λουδοβίκου Ι' (1314-1316). Ο Ζουενβίλ παραθέτει πολυάριθμα συγκινητικά παραδείγματα, που δείχνουν την ευσέβεια του Λουδοβίκου, την αγάπη του για τους φτωχούς, την ελεήμονα φύση του, τον ασκητισμό του, την απέχθειά του για τις αιρέσεις και τη βλασφημία και το σεβασμό του προς τη δικαιοσύνη.

Ωστόσο, ως βασιλιάς επί της γης, ο Λουδοβίκος άφησε μια αντιφατική κληρονομιά: ενίσχυσε την κεντρική εξουσία και θεσμοποίησε τη διοίκηση, κυβέρνησε σε μια περίοδο σχετικής εσωτερικής ομόνοιας, διεύρυνε σημαντικά τη δυνατότητα υποβολής εφέσεων στο βασιλικό δικαστήριο και δεν ήταν υποχείριο των παπών ή του γαλλικού κλήρου. Εντούτοις, ο Λουδοβίκος άφησε ένα δυσβάσταχτο χρέος, κυρίως από τις δύο σταυροφορίες του. Η ωριμότητά του σημαδεύτηκε από το όνειρο της κατάκτησης της Παλαιστίνης. Αφού ανέρρωσε από μια βαριά ασθένεια, κήρυξε μια σταυροφορία το 1244, η οποία ξεκίνησε τελικά το 1248. Η σταυροφορία του αποδείχθηκε ολέθρια και για τον ίδιο και για το γαλλικό κράτος: η υγεία του καταστράφηκε και το βασιλικό ταμείο άδειασε. Ο Λουδοβίκος θεώρησε πως η σταυροφορία αυτή απέτυχε εξαιτίας των αμαρτιών του, και στην υπόλοιπη ζωή του φορούσε διαρκώς ένα τρίχινο πουκάμισο ως ένδειξη μετάνοιας.

Αξίζει να τονιστεί ότι στο υπόλοιπο διάστημα της πολύχρονης βασιλείας του ο Λουδοβίκος προσπαθούσε να πετύχει μια σπουδαία κατάκτηση ώστε να εξιλεωθεί για την ταπεινωτική ήττα του. Τα ετήσια έσοδά του το 1244 ήταν περίπου το ένα τέταρτο του ποσού που του κόστισε η πρώτη σταυροφορία του. Για να καλύψει τη διαφορά, δήμευσε τις περιουσίες των Εβραίων, επέβαλε σταυροφορικό φόρο στους υπηκόους του, φορολόγησε τη γαλλική Εκκλησία (αν και με την έγκριση του πάπα) και δανείστηκε από Γενουάτες τραπεζίτες, καθώς και από το τάγμα των Ναϊτών ιπποτών. Η επέκταση της γαλλικής δικαιοσύνης στα χρόνια της βασιλείας του επίσης αποδείχθηκε επικερδής, αλλά απαιτούσε πρόσθετα διοικητικά έσοδα.

Ο Φίλιππος Αύγουστος είχε επιτρέψει στους ευγενείς του Βορρά να κηρύξουν σταυροφορία κατά των Αλβιγηνών αιρετικών (βλ. Κεφάλαιο ΙΒ') στη νότια Γαλλία, χωρίς ο ίδιος να πάρει ενεργό μέρος. Ο Λουδοβίκος Η' και ο άγιος Λουδοβίκος άσκησαν συστηματικές διώξεις κατά των Αλβιγηνών. Άμεσο επακόλουθο της βασιλικής παρέμβασης ήταν η προσάρτηση, το 1270, της κομητείας της Τουλούζης από το στέμμα (βλ. Κεφάλαιο ΙΒ'). Η μόνη άλλη σημαντική προσθήκη που έκανε ο Λουδοβίκος Θ' στις βασιλικές κτήσεις ήταν η κομητεία του Μακόν, την οποία αγόρασε το 1239.

Είδαμε ότι το 1259 ο Λουδοβίκος εξομάλυνε τις σχέσεις του με την Αγγλία. Αυτή η διευθέτηση προκάλεσε δυσαρέσκεια και στη Γαλλία και στην Αγγλία· εφέσεις μπορούσαν να υποβάλλονται στο γαλλικό βασιλικό δικαστήριο από τη Γασκόνη, ενώ οι Γάλλοι απέκτησαν το δικαίωμα να στρατολογούν άνδρες σ' αυτή την περιοχή. Ο Λουδοβίκος συνήψε μια παρόμοια ανακωχή με τον Ιάκωβο Α' της Αραγονίας, ο οποίος παραιτήθηκε των διεκδικήσεών του στο Λανγκεντόκ και στην Προβηγκία, ενώ ο Λουδοβίκος παραιτήθηκε των γαλλικών διεκδικήσεων επί της Βαρκελόνης και του Ρουσιγιόν. Κανένας από αυτούς τους διακανονισμούς δεν άντεξε στο χρόνο· στη δεκαετία του 1290 ξέσπασαν εχθροπραξίες με την Αγγλία με αφορμή τη Γασκόνη, καθώς και συγκρούσεις με την Αραγονία, με αφορμή την υποστήριξη της Αραγονίας προς τον Μανφρέδο κατά του Καρόλου του

Ανδηγαυικού, του μικρότερου αδελφού του Λουδοβίκου, στην Ιταλία (βλ. Κεφάλαιο Ζ'). Ο Λουδοβίκος επέτρεψε σε ιεροεξεταστές του πάπα να συγκαλέσουν δικαστήρια στη Γαλλία, αλλά αρνήθηκε να υποκύψει στις εκκλήσεις της Ρώμης για την οργάνωση μιας σταυροφορίας κατά του αυτοκράτορα Φρειδερίκου Β'. Βοηθώντας τον Κάρολο τον Ανδηγαυικό, ο Λουδοβίκος εγκαινίασε έναν μοιραίο, μακράς πνοής σύνδεσμο. Μάλιστα, η στρατηγική της δεύτερης και τελευταίας σταυροφορίας του (πέθανε στην Αίγυπτο το 1270) μπορεί να υπαγορεύθηκε από τις ανάγκες της πολιτικής του Καρόλου στη δυτική Μεσόγειο.

Η γαλλική τοπική διοίκηση ενισχύθηκε, ενώ ρυθμίστηκε η ιεραρχική αλυσίδα, καθώς οι βάιλοι και οι σενεσκάλοι τέθηκαν επικεφαλής των ομάδων των πρεβότων. Ωστόσο, οι καταχρήσεις των βαΐλων οδήγησαν από το 1247 τον Λουδοβίκο να διορίσει εξεταστές, συνήθως μέλη επαιτικών ταγμάτων (για τα τάγματα αυτά, βλ. Κεφάλαιο ΙΒ') με σκοπό την επιτήρησή τους. Μολονότι οι τοπικοί άρχοντες εξακολούθησαν να ηγεμονεύουν στις επικράτειές τους, από την εποχή του αγίου Λουδοβίκου η ισχύς των βασιλικών διαταγμάτων επεκτάθηκε και εκτός των βασιλικών κτήσεων και επομένως αυτά θεωρούνταν δεσμευτικά για τους τοπικούς ηγεμόνες. Ο Λουδοβίκος τυποποίησε το νόμισμα και οι βασιλικές κοπές έγιναν οι μοναδικές νόμιμες στις βασιλικές κτήσεις, ενώ αλλού κυκλοφορούσαν βασιλικά νομίσματα παράλληλα με τα νομίσματα των ηγεμόνων.

Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό της βασιλείας του Λουδοβίκου Θ' ήταν η οργάνωση της γαλλικής δικαιοσύνης σε επαγγελματική βάση και η υπαγωγή της στο στέμμα. Από το 1248 σταθεροποιήθηκαν οι δικαστικές συνεδριάσεις του βασιλικού συμβουλίου στο Παρίσι, ενώ επιτροπές κομήτων και υπαλλήλων εξέδιδαν δικαστικές αποφάσεις για λογαριασμό ολόκληρου του συμβουλίου. Η απαρτία στις συνεδριάσεις του βασιλικού συμβουλίου γινόταν ολοένα και πιο σπάνια, ενώ αντικείμενό τους ήταν αποκλειστικά οι επίσημες κρατικές υποθέσεις, όπως η έκδοση διαταγμάτων. Πρακτικά από τις εργασίες του βασιλικού δικαστηρίου (*parlement*) άρχισαν για πρώτη φορά να κρατούνται στη διάρκεια της βασιλείας του, ενώ τα σωζόμενα δείγματα ανάγονται στο 1254. Το *parlement* του Παρισιού έγινε το ανώτατο δικαστήριο του βασιλείου, και οι εφέσεις που δεχόταν πολλαπλασιάστηκαν εντυπωσιακά στα τέλη της βασιλείας του Λουδοβίκου. Οι υποθέσεις που δικάζονταν αποκλειστικά από το στέμμα διευρύνθηκαν και το *parlement* απέκτησε το δικαίωμα να παρεμβαίνει όταν οι δικαστές εκτιμούσαν ότι δεν είχε αποδοθεί δικαιοσύνη, ακόμα και χωρίς να έχει υποβληθεί έφεση. Το *parlement* άρχισε να στέλνει απεσταλμένους στις επαρχίες για τη διεξαγωγή ενόρκων εξετάσεων. Τον 14ο αιώνα, η λειτουργία αυτή εξελίχθηκε σε αυτοτελή ανακριτική υπηρεσία.

Το γεγονός ότι το εθιμικό δίκαιο των διάφορων επαρχιών αναπτυσσόταν επί τόσο καιρό προτού επεκταθεί παντού η βασιλική δικαιοσύνη σημαίνει ότι η Γαλλία δεν διέθετε ένα «κοινό δίκαιο» αντίστοιχο με εκείνο της Αγγλίας. Τελείως ανεξάρτητα από τις παραλλαγές κατά επαρχίες παρατηρείται και μια σημαντική διαφορά ανάμεσα στο γραπτό δίκαιο της νότιας Γαλλίας και το εθιμικό δίκαιο του Βορρά. Από την εποχή του Φιλίππου Γ' (1270-1285), του διαδόχου του αγίου Λουδοβίκου, το *parlement* είχε ένα ξεχωριστό τμήμα για τις υποθέσεις που υπάγονταν στο γραπτό ή ρωμαϊκό δίκαιο.

Τον 13ο αιώνα τα έξοδα της κυβέρνησης εκτινάχθηκαν στα ύψη τόσο στη Γαλλία όσο και στην Αγγλία. Ωστόσο, η άνοδος αυτή δεν οφείλεται μόνο στο αυξημένο κόστος της δημόσιας διοίκησης. Μολονότι τα συνήθη έσοδα του Λουδοβίκου Θ' (αυτά που προέρχονταν από τις βασιλικές κτήσεις) ήταν σχεδόν διπλάσια από εκείνα του Φιλίππου Αυγούστου, το τεράστιο κόστος των σταυροφοριών του αποδείχθηκε ολέθριο. Ο Λουδοβίκος Θ' διέπρεψε στην ανέγερση ναών, και αυτό απαιτούσε χρήματα. Εντούτοις, παρά την αυξημένη ανάγκη για οικονομικούς πόρους, ούτε η γαλλική ούτε η αγγλική μοναρχία επινόησαν νέες μεθόδους συγκέντρωσης εσόδων πριν από το 1270. Τα υψηλότερα έσοδα, στο βαθμό που δεν προέρχονταν από δανεισμό, ήταν προϊόν της αποτελεσματικότερης αξιοποίησης των δικαιωμάτων που ήδη ασκούσε ο βασιλιάς.

Οι σημαντικότερες πηγές εισοδήματος για τους Γάλλους ηγεμόνες ήταν οι φεουδαρχικοί φόροι και εισφορές που μετατρέπονταν σε μετρητά. Οι βασιλικοί νομομαθείς είχαν καταλήξει στην άποψη ότι όλες οι γαίες στη Γαλλία κατέχονταν ως φέουδα που είχαν παραχωρηθεί από τον βασιλιά, γεγονός που εξ ορισμού σήμαινε ότι όλες οι γαίες ήταν φορολογήσιμες. Ο Λουδοβίκος Θ' αντιμετώπισε τη σταυροφορία ως φεουδαρχική έκτακτη εισφορά που την επέβαλε στις πόλεις. Επίσης, οι βασιλείς μετέτρεψαν σε φόρο τη «γενική επιστράτευση», την υποχρέωση των ελεύθερων ανδρών να υπηρετούν στον στρατό προς υπεράσπιση της πατρίδας τους σε περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης, και εισέπρατταν ένα ποσό από εκείνους που δεν καλούνταν να υπηρετήσουν προσωπικά στον βασιλικό στρατό.

Η μεταβαλλόμενη φύση του δικαίου

Όπως αναφέραμε, οι περιοχές της Ευρώπης που ο πληθυσμός τους κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα ήταν κυρίως γαλατορωμαϊκός απέκτησαν ένα νεορωμαϊκό εθιμικό δίκαιο με τις συλλογές νόμων που είχαν συντάξει οι Γερμανοί ηγεμόνες τους. Αν και αναμφίβολα υπήρχαν διαφορές ανάμεσα στο ρωμαϊκό και το γερμανικό δίκαιο, ο Ιουστινιάνειος κώδικας ήταν το υστερορωμαϊκό δίκαιο, και διέφερε σημαντικά από το γερμανικό δίκαιο των φυλών· τον 11ο αιώνα όμως οι νομικές δομές της βόρειας Ευρώπης είχαν γίνει πολύ πιο οργανωμένες απ' ό,τι στην εποχή του Ιουστινιανού.

Οι νομομαθείς και οι ηγεμόνες μπορούσαν να στηριχτούν στο συνεκτικό και έγκυρο σώμα νόμων που προερχόταν από το ρωμαϊκό δίκαιο και δεν ήταν εντελώς ξένο προς τις νομικές απόψεις που επικρατούσαν τότε ακόμα και στη γερμανική Ευρώπη, αλλά οπωσδήποτε όχι στο Νότο. Ο Ιρνέριος (πέθανε περί το 1130), ένας νομομαθής στην Μπολόνια, ήταν ίσως ο πρώτος που δίδαξε συστηματικά ολόκληρο τον *Κώδικα Αστικού Δικαίου.* Έγραψε πολυάριθμες διατριβές, και στους μαθητές του συγκαταλέγονταν διακεκριμένες προσωπικότητες. Η μεταβαλλόμενη φύση του δικαίου και η ύπαρξη των δικαστηρίων σήμαιναν ότι η τεκμηρίωση της πρακτικής και των διαδικασιών έπρεπε να αναζητηθεί στο γραπτό δίκαιο, συνήθως στον *Κώδικα Αστικού Δικαίου* ή στον *Κώδικα Κανονικού Δικαίου* ή στα βασιλικά διατάγματα που τα συμπλήρωναν. Ακόμα και η Αγγλία, με το κοινό της δίκαιο, δεν αποτελούσε εξαίρεση, επειδή η νομοθεσία του Ερρίκου Β' και τα καινούρια εντάλματα που συντάσσονταν στην καγκελαρία σήμαιναν ότι οι αρχές σύμφωνα με τις οποίες έπρεπε να κρίνονται οι υποθέσεις υπήρχαν σε γραπτή μορφή. Έτσι, το προφορικό δίκαιο ατόνησε ως κριτήριο νομιμότητας. Ο επηρεασμένος από το ρωμαϊκό δίκαιο δικαστής Ερρίκος του Μπράκτον, συγγραφέας του *Περί των νόμων και των εθίμων της Αγγλίας,* που γράφτηκε στα χρόνια του Ερρίκου Γ', ανέπτυξε τη θεωρία ότι οι αρμοδιότητες που ασκούσαν τα βαρονικά δικαστήρια τούς είχαν εκχωρηθεί από τον βασιλιά. Οι μεγάλες συνόψεις του γαλλικού δικαίου, κυρίως τα *Έθιμα του Μπωβαιζίς* (*Coutumes du Beauvaisis*) του Φιλίππου του Μπωμανουάρ, καθώς και οι *Αποδείξεις του αγίου Λουδοβίκου* (*Establissements de Saint-Louis*), έργο ανωνύμου, επίσης χρονολογούνται τον 13ο αιώνα.

Δεν πρέπει να υπερτιμούμε την επίδραση της αναβίωσης του ρωμαϊκού δικαίου, οφείλουμε όμως να αναγνωρίσουμε ότι ήταν εξαιρετικά σημαντική. Ο γερμανικός Βορράς είχε μια ισχυρή παράδοση *de facto* αντιπροσώπευσης σε τοπικές συνελεύσεις, αλλά το ρωμαϊκό δίκαιο παρείχε μια νομική θεωρία για την ανάθεση της ελεύθερης εντολής (εποπτικής εξουσίας) από ένα σώμα πολιτών σε έναν εκπρόσωπο. Ωστόσο, ο ρωμαϊκός νόμος περί αυτουργίας ήταν ασθενέστερος από τον αντίστοιχο νόμο της γερμανικής Ευρώπης· σύμφωνα με τον τελευταίο, το πρόσωπο που πραγματικά διέπραττε το αδίκημα έφερε και τη νομική ευθύνη, και όχι το άτομο που του είχε δώσει τη σχετική διαταγή. Η ρύθμιση αυτή είχε ποικίλες συνέπειες, όπως την παροχή δυνατότητας στους ηγεμόνες να μην καθίστανται οι ίδιοι υπεύθυνοι για τις παράνομες ενέργειες των αξιωματούχων τους, και επέτρεψε στους ευγενείς να επενδύουν στο εμπόριο μέσω πληρεξουσίων χωρίς να υποβιβάζονται κοινωνικά. Τα δικαστήρια που λειτουργούσαν σύμφωνα με το ρωμαϊκό δίκαιο τόνιζαν το ρόλο του δικαστή και ασχολούνταν λιγότερο με τα διαδικαστικά ζητήματα και περισσότερο με την

εξακρίβωση της ενοχής ή της αθωότητας· το σώμα των ενόρκων εμφανίζεται λιγότερο συχνά απ' ό,τι στα δικαστήρια του εθιμικού δικαίου της γερμανικής Ευρώπης.

Το ρωμαϊκό δίκαιο ήταν ένα ενιαίο κρατικό δίκαιο που έδινε προτεραιότητα στα δικαιώματα του ηγεμόνα έναντι των υπηκόων. Ήταν πατερναλιστικό, καθώς παραχωρούσε ευρέα δικαιώματα στους άρρενες αρχηγούς των οικογενειών εις βάρος των γυναικών και των παιδιών. Ωστόσο, το ρωμαϊκό δίκαιο περιείχε αντιφατικά αξιώματα, όπως «ό,τι ικανοποιεί τον ηγεμόνα έχει ισχύ νόμου» και «ό,τι αφορά όλους πρέπει να έχει την έγκριση όλων». Ως εκ τούτου, κανένα συνεκτικό σώμα δογμάτων ή διαδικασιών δεν συνδέεται με το ρωμαϊκό δίκαιο και ο ακριβής του αντίκτυπος παρουσίαζε μεγάλες αποκλίσεις κατά τόπους και αναλόγως προς τις συνθήκες.

Έτσι, στη μέση περίοδο του Μεσαίωνα, αναπτύχθηκε στη δυτική Ευρώπη ένα δίκτυο εδαφικών κρατών με σταθερούς θεσμούς οι οποίοι αποδείχθηκαν πιο ανθεκτικοί στο χρόνο απ' ό,τι οι επιμέρους ηγεμόνες. Το φαινόμενο ήταν πιο σαφές και πιο προηγμένο στην Αγγλία, αλλά το 1270 είχε επίσης γίνει προφανές και στο γαλλικό βασίλειο. Στους αιώνες αυτούς επίσης σημειώθηκε υπερπόντια επέκταση των ευρωπαϊκών συμφερόντων μέσω του κινήματος των σταυροφοριών και της ανάπτυξης της χριστιανικής ισχύος στην Ιβηρική χερσόνησο. Αυτές οι στρατιωτικές κατακτήσεις πραγματοποιήθηκαν από μια τάξη ευγενών που ορίστηκε με σαφήνεια και που τα νομικά και οικονομικά της προνόμια πρόβαλλαν πιο καθαρά στη διάρκεια της μέσης περιόδου του Μεσαίωνα.

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

John W. Baldwin, *The Government of Philip Augustus,* Berkeley/Los Angeles, University of California Press, 1988.

Frank Barlow, *The Feudal Kingdom of England, 1042-1216,* Λονδίνο, Longman, [2]1961.

—*William I and the Norman Conquest,* Λονδίνο, Macmillan, 1965.

—*Edward the Confessor,* Berkeley, University of California Press, 1970.

—*Thomas Becket,* Berkeley, University of California Press, 1986.

David Bates, *Normandy before 1066,* Λονδίνο, Longman, 1982.

Christopher Brooke, *From Alfred to Henry III, 871-1272,* Εδιμβούργο, Thomas Nelson & Sons, 1961.

—*The Saxon and Norman Kings,* Λονδίνο, B. T. Batsford, 1963.

R. Allan Brown, *The Normans and the Norman Conquest,* Λονδίνο, Constable, 1969.

R. Allan Brown, *Origins of English Feudalism,* Νέα Υόρκη, Barnes Noble, 1973.

Marjorie Chibnall, *Anglo-Norman England, 1066-1166,* Οξφόρδη, Basil Blackwell, 1986.

R.H.C. Davis, *King Stephen,* Berkeley/Los Angeles, University of California Press, 1967.

David C. Douglas, *William the Conqueror,* Berkeley/Los Angeles, University of California Press, 1967.

—*The Norman Achievement, 1050-1100,* Berkeley/Los Angeles, University of California Press, 1969.

David C. Douglas, *The Norman Fate, 1100-1154,* Berkeley/Los Angeles, University of California Press, 1976.

Jean Dunbabin, *France in the Making, 843-1180,* Οξφόρδη, Oxford University Press, 1985.

Robert Fawtier, *The Capetian Kings of France,* Νέα Υόρκη, St Martin's Press, 1960.

John Gillingham, *Richard the Lionheart*, Νέα Υόρκη, Times Books, 1978.

Elizabeth M. Hallam, *Capetian France, 987-1328,* Λονδίνο, Longman, 1980.

Arthur R. Hogue, *Origins of the Common Law,* Bloomington, Indiana University Press, 1966.

J. C. Holt, *Magna Carta,* Cambridge, Cambridge University Press, 1965.

Amy Kelly, *Eleanor of Aquitaine and the Four Kings,* Νέα Υόρκη, Vintage Books, 1958.

Edmund King, *England, 1175-1425,* Νέα Υόρκη, Charles Scribner's Sons, 1975.

John le Patourel, *The Norman Empire,* Οξφόρδη, Clarendon Press, 1976.

Henry R. Loyn, *The Norman Conquest,* Λονδίνο, Hutchinson University Library, 1967.

—*The Governance of Anglo-Saxon England, 500-1087,* Stanford Cal., Stanford University Press, 1984.

Charles Petit-Dutaillis, *The Feudal Monarchy in France and England from the Tenth to the Thirteenth Century,* Λονδίνο, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., 1936.

H. G. Richardson/G. O. Styles, *The Governance of Medieval England from the Conquest to Magna Carta,* Εδιμβούργο, University Press, 1963.

Trevor Rowley, *The Norman Heritage, 1055-1200,* Λονδίνο, Routledge & Kegan Paul, 1983.

C. O. Sayles, *The Medieval Foundations of England,* Νέα Υόρκη, A. S. Barnes & Co., 1950.

—*The King's Parliament of England,* Νέα Υόρκη, Norton, 1974.

Eleanor Searle, *Predatory Kinship and the Creation of Norman Power, 840-1066,* Berkeley/Los Angeles, University of California Press, 1988.

Doris M. Stenton, *English Society in the Early Middle Ages,* Penguin Harmondsworth, Books, H965.

Frank Stenton, *Anglo-Saxon England,* Οξφόρδη, Clarendon Press, ^{3}1971.

Joseph, R. Strayer, *The Reign of Philip the Fair,* Princeton, Princeton University Press, 1980.

Ralph V. Turner, *The King and his Courts: The Role of John and Henry III in the Administration of Justice, 1199-1240,* Ithaca, Cornell University Press, 1968.

R. C. Van Caenegem, *The Birth of the English Common Law,* Cambridge, Cambridge University Press, 1973.

W. L. Warren, *Henry II,* Berkeley/Los Angeles, University of California Press, 1973.

—*King John,* Berkeley/Los Angeles, University of California Press, 1978.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Θ'
ΕΥΓΕΝΕΙΣ ΚΑΙ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΟΙ

Ευγένεια και αριστοκρατία: εγκαθίδρυση και σύνδεση της άρχουσας ευρωπαϊκής ελίτ

Οι ευγενείς είναι μια ομάδα ατόμων στην οποία η ιδιότητα του μέλους μεταβιβάζεται βάσει αυστηρώς καθορισμένων κριτηρίων, με πιο συχνό την καταγωγή, ενώ η αριστοκρατία ορίζεται με πιο ελαστικό τρόπο. Η πρώιμη μεσαιωνική Ευρώπη διέθετε και ευγενείς και αριστοκράτες. Εφόσον καμία βιολογικά κλειστή ομάδα δεν μπορεί να διαιωνίζει τον εαυτό της, η τάξη των ευγενών έπρεπε να ανανεώνεται μέσω ενδογαμιών με αριστοκρατικές οικογένειες. Οι γερμανικές φυλές της εποχής του Τάκιτου είχαν κληρονομικές μοναρχίες, αλλά και στρατηγούς που εκλέγονταν με αξιοκρατικά κριτήρια. Όπως ακριβώς οι νεαροί ευγενείς αργότερα θα ανατρέφονταν μακριά από την οικογένειά τους ως ακόλουθοι ιπποτών (*squires*), ώστε να γίνουν ιππότες, έτσι και οι νεαροί Γερμανοί συμμετείχαν σε πολεμικές ομάδες. Μέσω των τιμητικών υπηρεσιών που είχαν προσφέρει οι πατεράδες τους, μπορούσαν να γίνουν αρχηγοί· έτσι, η δεύτερη γενιά μιας οικογένειας που είχε διακριθεί σε μια πολεμική ομάδα εντασσόταν στην τάξη των ευγενών. Αντίστοιχα, οι Γερμανοί ευγενείς σταθεροποιούσαν τις θέσεις τους φροντίζοντας να παντρευτούν κόρες Ρωμαίων συγκλητικών στις περιοχές των οποίων είχαν εγκατασταθεί. Αυτές οι επιγαμίες ήταν σημαντικό συστατικό της διαδικασίας μέσω της οποίας οι απόγονοι των κατά μέγα μέρος νομάδων πολεμιστών του 5ου αιώνα εξελίχθηκαν στην έγγειο αριστοκρατία του 7ου αιώνα.

Είδαμε ότι η λέξη *vasallus* (υποτελής) προέρχεται από την κελτική λέξη *gwas,* που σημαίνει νεαρός υπηρέτης μη διακεκριμένης καταγωγής. Ωστόσο, από τον 5ο αιώνα οι υποτελείς στις περιοχές δυτικά του Ρήνου άρχισαν βαθμιαία να διακρίνονται από τους άλλους «υπηρέτες» επειδή προορίζονταν για την εκτέλεση στρατιωτικών υπηρεσιών. Παλαιότεροι χαρακτηρισμοί, όπως «έμπιστοι» και «νεαροί του βασιλιά», αντικαταστάθηκαν με τον όρο υποτελής. Αργότερα οι υποτελείς σταθεροποίησαν την κοινωνική τους άνοδο μέσω της κατοχής γαιών που τους παραχωρούσε ο άρχοντάς τους ή μέσω των γάμων τους με κόρες των ευγενών της φυλής. Έτσι, οι υποτελείς ήταν οι πρώτοι ανάμεσα σε αρκετές ομάδες που τον 13ο αιώνα είχαν πια ανέλθει στην τάξη των ευγενών χάρη στην παροχή τιμητικών υπηρεσιών σε κάποιο ιεραρχικά ανώτερό τους πρόσωπο.

Ακόμα και στις περιοχές όπου η ουσιαστική εξουσία του βασιλιά ήταν ισχνή, το πρόσωπό του είχε τεράστιο κύρος στην κοινωνία αυτή όπου η κοινωνική θέση έπαιζε καθοριστικό ρόλο. Από τον 6ο αιώνα, οι νομικοί κώδικες των φυλών αναφέρουν ότι στα μέλη της πολεμικής ομάδας του βασιλιά αντιστοιχεί υψηλό *wergeld,* ακριβώς επειδή βρίσκονται στο στενό βασιλικό περιβάλλον. Ιδίως σε ορισμένες περιοχές της Γερμανίας, πολλές οικογένειες διεκδίκησαν αργότερα τη θέση του ευγενούς προβάλλοντας υπαρκτούς ή επινοημένους βιολογικούς δεσμούς με τον βασιλιά. Την εποχή του Καρλομάγνου, η υπηρεσία στη βασιλική διοίκηση, ανεξάρτητα από τις στρατιωτικές επιδόσεις, είχε επίσης γίνει μέσο κοινωνικής ανόδου. Στα τέλη του 9ου αιώνα και στη διάρκεια του 10ου, πολλοί καστελάνοι ήταν απόγονοι υποτελών της καρολίγγειας εποχής, και κάποιοι απ' αυτούς εισήλθαν στην τάξη των ευγενών παράλληλα με τις παλαιότερες οικογένειες των κομήτων ή και παρακάμπτοντάς τες. Αντίστοιχα, ήδη το 1000 περίπου, οι μικρότεροι γιοι ορισμένων κομήτων είχαν σφετεριστεί την εξουσία του *bannum* και είχαν σχηματίσει μια αριστοκρατία που μιμούνταν τον τρόπο ζωής και τη συμπεριφορά των ευγενών. Ασκώντας κάποιος δημόσια εξουσία εν ονόματι του βασιλιά γινόταν «ευγενής ελεύθερος άνδρας», μέλος της ομάδας των «βαρόνων», όπως ονομάστηκαν κατά τον 12ο αιώνα. Σε ορισμένες περιοχές, ιδίως στη βόρεια Γερμανία και την αγγλοσαξονική Αγγλία, η ανώτερη κοινωνική θέση συνδεόταν με την κατοχή γης που ήταν απαλλαγμένη από επιβαρύνσεις (*allodium*) και όχι με την κατοχή γαιών που είχαν παραχωρηθεί ως

φέουδα, επειδή το φέουδο δεν ανήκε στην κυριότητα του υποτελούς αλλά του άρχοντά του. Ωστόσο, το γεγονός ότι στα περισσότερα φέουδα είχαν παραχωρηθεί πολλά δικαιώματα (*immunitas*) επίσης συνεπαγόταν την ανάθεση της άσκησης της εξουσίας του *bannum.*

Η γαιοκτησία ήταν η βάση της εξουσίας κάθε ευγενούς, παράλληλα όμως, η κατοχή αξιωμάτων αποκτούσε ολοένα και περισσότερη βαρύτητα. Οι Γερμανοί κόμητες και δούκες διορίζονταν από τον βασιλιά· το αξίωμά τους ήταν ανεξάρτητο από τις φεουδαρχικές σχέσεις, και η κοινωνική θέση του ευγενούς συνδεόταν αποκλειστικά με την παροχή τιμητικής υπηρεσίας προς ένα ιεραρχικά ανώτερο πρόσωπο. Εντούτοις, στη Γαλλία οι κομητείες και τα δουκάτα συνήθως κατέχονταν ως φέουδα του στέμματος. Για να είναι όμως κανείς ευγενής, έπρεπε η ιδιότητά του αυτή να αναγνωρίζεται από την κοινότητα, και τούτο σήμαινε ότι τουλάχιστον ο ένας από τους δύο γονείς, σε ορισμένες περιοχές και οι δύο, έπρεπε να είναι ευγενικής καταγωγής. Επομένως, ένα άτομο ταπεινής καταγωγής μπορούσε να αποκτήσει γαίες, ακόμα και τίτλους, αλλά οι απόγονοί του δεν θα αναγνωρίζονταν ως ευγενείς εκτός αν είχαν προηγηθεί επιγαμίες με οίκους που ήδη θεωρούνταν ευγενείς.

Κατά συνέπεια, ο γάμος αποκτούσε στρατηγική σημασία. Σκοπός των αριστοκρατών ήταν να αποκτούν, μέσω του γάμου, δεσμούς συγγενείας με αναγνωρισμένες οικογένειες ευγενών και στη συνέχεια να εμποδίζουν άλλους να κάνουν το ίδιο. Ιδίως μετά το 1000, οι οικογένειες των ευγενών είχαν όλο και πιο σφιχτή δομή και αίσθηση της ξεχωριστής τους ταυτότητας· μάλιστα, συχνά έπαιρναν το οικογενειακό τους όνομα από κάποιο κάστρο που ήταν η βάση της οικογενειακής εξουσίας. Οι οικογενειακές γενεαλογίες φανερώνουν ότι όταν η κόρη ενός ισχυρού άρχοντα παντρευόταν έναν «καινούριο άνθρωπο», η κοινωνική θέση της μητέρας καθόριζε τη θέση των απογόνων της· έτσι δημιουργήθηκε η εσφαλμένη εντύπωση ότι σε ορισμένες περιοχές της Ευρώπης η θέση του ευγενούς καθοριζόταν από τη μητρογραμμική καταγωγή. Στην πραγματικότητα, ήδη έχουμε δει ότι μολονότι στη διάρκεια των μεταναστεύσεων η κοινωνική θέση συνήθως προσδιοριζόταν από τη μητρογραμμική συγγένεια, αργότερα, καθώς οι Γερμανοί άρχισαν να εγκαθίστανται σε σταθερές κοινότητες και καθώς η ιδιότητα του ιππότη έγινε καθοριστική για τον προσδιορισμό της ευγένειας, στις ανώτερες τάξεις επικράτησε η αρχή της πατρογραμμικής καταγωγής.

Έτσι, το 1000 είχαν πια διαμορφωθεί δύο επίπεδα ευγενών στη Γαλλία. Στη φεουδαρχική ευγένεια των τιτλούχων αρχόντων, που οι οικογένειές τους ασκούσαν την εξουσία του *bannum* από αμνημονεύτων χρόνων, προστέθηκαν οι καστελάνοι, ένα στρώμα κατώτερων ευγενών που συνήθως δεν συνδέονταν μέσω φεουδαρχικών σχέσεων με τους άρχοντες. Οι καστελάνοι επίσης ανήκαν σε δύο βασικές κατηγορίες, αν και οι ενδογαμίες πάντα αμβλύνουν αυτές τις διακρίσεις: υπήρχαν αφενός πρόσωπα κατώτερης καταγωγής που είχαν σφετεριστεί την εξουσία ή είχαν παντρευτεί γόνους παλαιότερων οικογενειών, και αφετέρου άτομα που προέρχονταν από υστερότοκα παρακλάδια των τιτλούχων οίκων και είχαν μετατρέψει τη στρατιωτική υπηρεσία ή τη φύλαξη του κάστρου σε εξουσία του *bannum* που την ασκούσαν στη διοικητική επικράτεια ενός κάστρου. Το κοινό σημείο αυτών των δύο επιπέδων ευγένειας ήταν οι εξουσίες του *bannum* και της *justicia* (το δικαίωμα να διοικούν και να δικάζουν), καθώς και η άσκηση του στρατιωτικού επαγγέλματος. Υπήρχαν σαφείς διακρίσεις ως προς το κύρος αυτών των δύο επιπέδων, τα οποία τελικά έγιναν νομικά ισότιμα —σε πολλές περιοχές τον 12ο αιώνα και ουσιαστικά παντού τον 13ο.

Ασφαλώς, μετά τους γαιοκατόχους υποτελείς εισήλθαν και άλλα άτομα στην τάξη των ευγενών, γεγονός που μάς οδηγεί στη σχέση μεταξύ ιπποσύνης και ευγένειας. Το γερμανικό και το γαλλικό ισοδύναμο του όρου που συνήθως στην αγγλική αποδίδεται με τη λέξη *knight* είναι *Ritter* και *chevalier.* Και οι δύο λέξεις σημαίνουν ότι η κοινωνική θέση συνδέεται με την έφιππη στρατιωτική υπηρεσία. Πριν από το 1066 δεν φαίνεται να ίσχυε κάτι τέτοιο στην Αγγλία, όπου ο *cniht* ήταν ελεύθερος άνδρας ταπεινής καταγωγής. Μόνο μετά τη νορμανδική κατάκτηση καθιερώθηκε το «ιπποτικό φέουδο» (*knight's fee*) ως μονάδα για τον υπολογισμό της παροχής υπηρεσίας στο ιππικό,

αλλά ακόμα και τότε άρχισε να υποδιαιρείται με τέτοια ταχύτητα που στην εποχή του Γουλιέλμου του Κατακτητή πολλοί ιππότες δεν κατείχαν ένα ολόκληρο «ιπποτικό φέουδο». Τον 13ο αιώνα, η ιπποσύνη στην Αγγλία είχε πια γίνει κοινωνική διάκριση βασισμένη στο εισόδημα που προερχόταν από τη γη και όχι στη στρατιωτική υπηρεσία· το 1224, ένα διάταγμα επέβαλε στα άτομα που η γη τούς επέφερε εισόδημα είκοσι λιρών ετησίως να αναγορευτούν ιππότες και να αναλάβουν τις τοπικές δικαστικές υποχρεώσεις που συνόδευαν το ιπποτικό αξίωμα.

Η παροχή έφιππης στρατιωτικής υπηρεσίας εξακολουθούσε να απαιτεί υψηλό εισόδημα. Στη διάρκεια του 12ου αιώνα οι ιππότες έπρεπε να διαθέτουν τουλάχιστον τρία άλογα, μαζί με την αρματωσιά τους: μεταλλικό αλυσιδωτό θώρακα, περιμήρια, περικνημίδες, σιδερένιο κράνος, επωμίδες και σιδερένια υποδήματα, ένα πανωφόρι με επένδυση, ασπίδα και λόγχη ή δόρυ ή ξίφος και εγχειρίδιο. Στα τέλη του 12ου αιώνα ο θώρακας έγινε πιο μακρύς ενώ στα μέσα του 13ου αιώνα είχε ενισχυθεί με μεταλλικά φύλλα. Τυπικές διακρίσεις εμφανίστηκαν ακόμα και στις γραμμές εκείνων που είχαν αυτοανακηρυχθεί ιππότες. Στη Γαλλία και την Αγγλία των αρχών του 13ου αιώνα, οι *knights banneret* διακρίνονταν από τους απλούς ιππότες, που αποκαλούνταν *knights bachelor* (δόκιμοι ιππότες) ή *shield knights* (ιππότες της ασπίδας), καθώς οι πρώτοι έπρεπε να υπηρετούν στον βασιλικό στρατό με περισσότερα άλογα και υπηρέτες.

Κάτω από το επίπεδο του ιππότη, τόσο στην Αγγλία όσο και στη Γαλλία, συναντάμε τους «λοχίες» (*sergeants*)· ο όρος χρησιμοποιήθηκε για άτομα που η θέση τους περιλάμβανε από τοπικούς γαιοκτήμονες, που δεν είχαν φεουδαρχικούς δεσμούς με τον άρχοντά τους, μέχρι τεχνίτες και μισθωτούς. Οι *ministeriales* στη Γερμανία, τη Λοθαριγγία και τη Φλάνδρα είχαν παρόμοια θέση με τους *sergeants.* Αρχικά δεν διέθεταν κλήρο, και επομένως ήταν δουλοπάροικοι που είχαν τη δυνατότητα να μετακινηθούν και που προσλαμβάνονταν σε υπεύθυνες θέσεις από τους Γερμανούς βασιλιάδες και τις Εκκλησίες. Ασκούσαν καθήκοντα ανάλογα με τα καθήκοντα που είχε η κατηγορία των άλλων καστελάνων που αναδύθηκαν γύρω στο 1000. Η διαφορά τους έγκειται στο ότι οι καστελάνοι ήταν ελεύθεροι και, μερικές φορές, ευγενικής καταγωγής, ενώ οι *ministeriales* ήταν ανελεύθεροι. Ακριβώς όπως είχε συμβεί και με τους υποτελείς κατά την ύστερη μεροβίγγεια και καρολίγγεια περίοδο, έτσι και οι *ministeriales* έγιναν αναντικατάστατοι για τους άρχοντές τους λόγω της τιμητικής υπηρεσίας που τους παρείχαν, με αποτέλεσμα, στα τέλη του 12ου αιώνα, να αναγνωριστούν ως *Ritter, το* κατά προσέγγιση ισοδύναμο των Γάλλων *chevaliers* και των Άγγλων *knights bachelor.* Στη χαμηλότερη βαθμίδα της «τάξης των κατόχων θυρεού» (βλ. Κεφάλαιο Z') ανήκαν οι άνδρες που ήταν ιπποτικής καταγωγής αλλά δεν είχαν χριστεί ιππότες. Έτσι, οι Γερμανοί ιππότες αναγνωρίστηκαν στην πραγματικότητα ως ευγενείς στα τέλη του 12ου αιώνα, αν και μόνο τον 13ο αιώνα απαλλάχθηκαν και τυπικά από το στίγμα του υπηρέτη.

Η ζωή των ευγενών

Η αιματοχυσία επικύρωνε την ευγένεια του αίματος. Μετά το 1150, τα μη ελεύθερα άτομα, με εξαίρεση τους *ministeriales*, δεν είχαν δικαίωμα οπλοκατοχής. Αν και η στρατιωτική προϋπηρεσία επέτρεπε σε άτομα τόσο ευγενικής όσο και μη ευγενικής καταγωγής να έχουν υπό τον έλεγχό τους μη ελεύθερους πληθυσμούς, η ιδέα της ιπποσύνης ως υψηλόφρονος ασχολίας διαμορφώνεται στην ευρωπαϊκή ήπειρο στη διάρκεια των σταυροφοριών. Πάντα η χριστιανική άποψη για τη συμμετοχή στον πόλεμο ήταν διφορούμενη. Οι Εκκλησίες όφειλαν στρατιωτική υπηρεσία στους κοσμικούς άρχοντες, αλλά συνήθως αυτοί που υπηρετούσαν ήταν οι υποτελείς και οι μισθοφόροι τους, που διακινδύνευαν την απώλεια της δικής τους ψυχής και όχι των κυρίων τους. Ήδη στις αρχές του 11ου αιώνα το κανονικό δίκαιο απαγόρευε ρητά στον κλήρο να χύνει αίμα και όταν οι επίσκοποι συμμετείχαν προσωπικά σε στρατιωτικές επιχειρήσεις, κράδαιναν τις ράβδους τους που απλώς συνέθλιβαν τα σώματα.

Όλα αυτά όμως άλλαξαν με τις σταυροφορίες. Ο πάπας υποσχέθηκε πλήρη άφεση αμαρτιών σε όσους θα πέθαιναν πολεμώντας κατά των απίστων. Ο άγιος Βερνάρδος του Κλαιρβώ, που είχε τη μεγαλύτερη απήχηση απ' όλους τους ιερωμένους του 12ου αιώνα, έγραψε μια διατριβή με τίτλο *Περί της νέας ιπποσύνης,* όπου υμνούνται οι ιππότες που πέθαιναν μαχόμενοι υπέρ πίστεως. Μάλιστα, συνέκρινε αυτούς τους πολεμιστές με τους μαχητές της «παλαιάς ιπποσύνης», που διακινδύνευαν τη σωτηρία της ψυχής τους καθώς πολεμούσαν άλλους χριστιανούς. Οι πάπες του 13ου αιώνα φρόντισαν να αξιοποιήσουν αυτή τη διάκριση: όταν πολεμούσαν κάποιον χριστιανό ηγεμόνα, τον χαρακτήριζαν αιρετικό και κήρυτταν σταυροφορία εναντίον του. Η αυλική ερωτική λογοτεχνία του 12ου αιώνα (βλ. Κεφάλαιο ΙΑ') μάς μεταφέρει σε μια εξωιστορική, φανταστική χώρα όπου βασιλεύουν η τέλεια συμπεριφορά και ο πλατωνικός έρωτας, σε συνδυασμό με την πολεμική αρετή, όπως χαρακτηριστικά εκφράζεται από τους ιππότες που αναζητούσαν την αγία λόγχη ή ιερά λείψανα ή το άγιο δισκοπότηρο. Τα ήθη του πολεμιστή συνδέθηκαν με τον χριστιανισμό.

Μια περίτεχνη τελετουργία ενίσχυε τον μυστικιστικό χαρακτήρα της ιπποσύνης. Κάθε ιππότης έστελνε τον γιο του όταν γινόταν περίπου επτά ετών στην κατοικία ενός άλλου ιππότη, που συνήθως ήταν ο κύριος του πατέρα ή κάποιος στενός συγγενής, για να μυηθεί στις αντρίκιες τέχνες του κυνηγιού και του πολέμου. Αυτή η θητεία συνήθως συνεπαγόταν μια ζωή αφιερωμένη στις πολεμικές τέχνες και τους ιππευτικούς αγώνες κονταρομαχίας. Μετά την ολοκλήρωση της μαθητείας του, ο νεαρός ακόλουθος «αναγορευόταν» ιππότης. Η νύχτα της παραμονής του χρίσματος περνούσε με προσευχές και καθαρτήριες τελετουργίες. Κατά την τελετή της αναγόρευσης, ο νέος γονάτιζε και ορκιζόταν συμμόρφωση προς τους χριστιανικούς ηθικούς κανόνες. Ένας άλλος ιππότης τον χτυπούσε ελαφρά στον ώμο με ένα ξίφος και ο νέος ήταν πλέον ιππότης.

Οι κονταρομαχίες ήταν ένα σημαντικό πεδίο εκγύμνασης για τους νεαρούς πολεμιστές, αλλά σπάνια μνημονεύονται πριν από τα τέλη του 11ου αιώνα. Στους πρώτους αγώνες χρησιμοποιούνταν συνήθως ξύλινα δόρατα, αλλά οι ευγενείς, που ήταν γνήσιοι λάτρεις του αθλήματος, χρησιμοποιούσαν κανονικά όπλα. Ο Ερρίκος Β' απαγόρευσε τις κονταρομαχίες στην Αγγλία, και από το 1130 η Εκκλησία εξέδιδε σχετικά απαγορευτικά διατάγματα. Ωστόσο, ακόμα και ο Ερρίκος έστειλε τους γιους του στην ηπειρωτική Ευρώπη για να εκπαιδευτούν σε έναν κύκλο ιππευτικών αγώνων στη βόρεια Γαλλία και τη Φλάνδρα. Σκοπός του αγωνίσματος ήταν η σύλληψη, όχι η φυσική εξόντωση του αντιπάλου. Αυτοί που έχαναν κρατούνταν όμηροι, μαζί με τα πανάκριβα άλογα και την αρματωσιά τους, και για την απελευθέρωσή τους απαιτούνταν λύτρα, που η συγκέντρωσή τους βάραινε τους υποτελείς ή τους ενοικιαστές των ηττημένων, ή και τους μεν και τους δε.

Οι κονταρομαχίες αποτελούν μια σημαντική πτυχή της νεανικής κουλτούρας της βορειοδυτικής Γαλλίας. Εδώ μπορεί κανείς να παρατηρήσει ένα περίτεχνο πρωτόκολλο: ο ιππότης αγωνιζόταν ως υπέρμαχος της κυράς του, συνήθως φέροντας το μαντίλι της ή κάποιο άλλο προσωπικό της αντικείμενο και, μετά τη νίκη του, υποκλινόταν μπροστά της και της αφιέρωνε το έπαθλό του. Οι ποιητές υμνούσαν τις αρετές των νεαρών πριγκίπων που ήξεραν να πολεμούν και να προσφέρουν συναρπαστικό θέαμα στο κοινό. Ο μεγαλύτερος ήρωάς τους ήταν ο «Νεαρός Βασιλιάς» Ερρίκος της Αγγλίας, γιος του Ερρίκου Β', που ο πρόωρος θάνατός του το 1183 ενέπνευσε στον τραβαδούρο Μπερτράν ντε Μπορν έναν σπαραξικάρδιο θρήνο:

> Αν όλο τον πόνο και τον σπαραγμό, τον αγώνα,
> τις συμφορές, τους κόπους και τις πολλές αρρώστιες
> που περισσεύουν στον άχαρο ετούτο βίο,
> αν όλα τα 'βαζες μαζί, δεν θα μετρούσαν διόλου
> μπροστά στο θάνατο του νεαρού Άγγλου βασιλιά,
> που βουρκωμένος αποχαιρετά τη νιότη και τη λεβεντιά του...
> ω θάνατε ατέλειωτε, που φέρνεις πόνο δίχως τελειωμό,
> Έχε το καύχημα που πήρες τον πιο λαμπρό ιππότη
> που πάτησε το πόδι του σ' αυτό το απέραντο πεδίο...[11]

Από άλλες πηγές μαθαίνουμε ότι ο νεαρός Ερρίκος ήταν απερίσκεπτος και σπάταλος, αλλά σ' εκείνη την κοινωνία όπου η παροχή δώρων βρισκόταν στην ημερήσια διάταξη, ο Μπερτράν ντε Μπορν δεν μπορούσε παρά να βλέπει με περιφρόνηση τους ευγενείς που ξόδευαν όσο τους επέτρεπαν τα μέσα τους. Ο νεαρός Ερρίκος οργάνωνε μεγαλόπρεπες γιορτές και χάριζε λαμπρά δώρα στους ακολούθους του. Για να προσφέρει πλουσιοπάροχη φιλοξενία, ο γνήσιος ευγενής, στο πνεύμα όπως και στο αίμα, ήταν ικανός να ενεχυριάσει τα κτήματά του και να πάρει από αυτούς που δεν ήταν ευγενείς σαν εκείνον.

Γνωρίζουμε τουλάχιστον μία θεαματική περίπτωση κοινωνικής ανέλιξης μέσω των ιπποτικών αγώνων. Ο Γουλιέλμος Μάρσαλ («Τελετάρχης») ήταν ο μικρότερος γιος ενός Νορμανδού βαρόνου που είχε διακριθεί στον στρατό, αλλά κατά τα αλλά ήταν άσημος. Έγινε πρωταθλητής των κονταρομαχιών της εποχής του και απέκτησε περιουσία αιχμαλωτίζοντας κατ' επανάληψη πλούσιους αντιπάλους σε κονταρομαχίες και ανταλλάσσοντάς τους με λύτρα. Μπήκε στον οίκο του Ερρίκου Β', έγινε παιδαγωγός του «Νεαρού Βασιλιά» και άρχισε να συνοδεύει τον απερίσκεπτο πρίγκιπα στους διάφορους ιπποτικούς αγώνες. Τελικά, ο Γουλιέλμος παντρεύτηκε μια πλούσια κληρονόμο, κυβέρνησε μετά το 1216 ως επίτροπος του ανήλικου βασιλιά Ερρίκου Γ' και πέθανε το 1219 με τον τίτλο του κόμη του Πέμπροουκ. Αμέσως μετά το θάνατό του, ο αγγελιοφόρος του έγραψε ένα επικό ποίημα με την ιστορία του.

Η αρχόντισσα

Είδαμε ότι οι αριστοκράτισσες βασίλισσες, όπως η Βρουγχίλδη και η Φρεδεγόνδη, ήταν σημαντικά πρόσωπα στην πολιτική σκηνή της γερμανικής Ευρώπης, αλλά ο ρόλος τους ενισχυόταν ακόμα περισσότερο όταν γίνονταν βασιλομήτορες. Κατά την καρολίγγεια περίοδο, η αυξανόμενη επιρροή της Εκκλησίας προφανώς περιόρισε κάπως το ρόλο των γυναικών, υπάρχουν όμως πάμπολλες εξαιρέσεις. Η βασίλισσα Βέρθα, σύζυγος του Πεπίνου του Βραχέος, ήταν μια ισχυρή φυσιογνωμία που έπαιζε ρόλο διαιτητή στις διαμάχες των γιων της, και μάλιστα ανάγκασε τον έναν τους, δηλαδή τον ίδιο τον Καρλομάγνο, να αποκηρύξει την πρώτη του σύζυγο και να παντρευτεί μια Λομβαρδή πριγκίπισσα. Οι βασίλισσες του Καρλομάγνου, πάντως, φαίνεται ότι ασκούσαν μικρότερη επιρροή. Ο Καρλομάγνος είχε τόσες πολλές παλλακίδες που ο γιος του Λουδοβίκος, αμέσως μόλις τον διαδέχτηκε, διέταξε τις πόρνες να εγκαταλείψουν το βασιλικό ανάκτορο. Ο Λουδοβίκος ο Ευσεβής πάλι αντιμετώπισε προβλήματα με τους πολιτικούς ελιγμούς της δεύτερης συζύγου του Ιουδήθ υπέρ του γιου της Καρόλου, ο οποίος με τη σειρά του έγινε έρμαιο των δύο διαδοχικών του συζύγων. Τον 10ο αιώνα, ο ανήλικος αυτοκράτορας Όθων Γ' ελεγχόταν πλήρως από τη γιαγιά του Αδαλχίδα και τη μητέρα του Θεοφανώ.

Τον 11ο αιώνα, οι περισσότερες έγγαμες αριστοκράτισσες είχαν περιοριστεί στην ανεπίσημη άσκηση επιρροής στους συζύγους τους και στην ανατροφή (και συχνά στη μόρφωση) των παιδιών τους. Αν χήρευαν, κυβερνούσαν πολύ καλύτερα τη μοίρα τους και ιδίως τη μοίρα των παιδιών τους. Οι γυναίκες των ευγενών αναλάμβαναν τη διαχείριση των γαιοκτησιών όταν οι άνδρες τους απουσίαζαν στον πόλεμο, πράγμα που συνέβαινε συχνά. Δεν έχουμε τη δυνατότητα να απαντήσουμε στο ερώτημα κατά πόσον ήταν ικανές διαχειρίστριες, αλλά οι μαρτυρίες δείχνουν πως όταν η κακή διαχείριση οδηγούσε στον διασκορπισμό της πατρικής κληρονομιάς ενός ευγενούς υπεύθυνοι ήταν οι άφρονες άνδρες και όχι οι γυναίκες τους. Ορισμένες γυναίκες που παντρεύτηκαν άνδρες κατώτερης κοινωνικής θέσης πιθανόν να είχαν βλέψεις κοινωνικής ανόδου. Όταν ο Στέφανος, κόμης του Μπλουά, επέστρεψε σπίτι του μετά από μια σταυροφορία, έχοντας ατιμαστεί επειδή φυγομάχησε από την πολιορκία της Αντιόχειας, η σύζυγός του Αδελαΐς, κόρη του βασιλιά Γουλιέλμου του Κατακτητή της Αγγλίας, τον έστειλε πίσω στην Παλαιστίνη για να αποκαταστήσει το όνομά του. Ο Στέφανος έχασε τη ζωή του στο πεδίο της μάχης το 1101.

Αρκετές ήταν οι διάσημες βασίλισσες του 12ου και του 13ου αιώνα. Αναφέραμε την πανίσχυρη Ελεωνόρα της Ακουιτανίας, που αρχικά ήταν σύζυγος του Λουδοβίκου Ζ' της Γαλλίας και αργότερα του Ερρίκου Β' της Αγγλίας. Η Λευκή της Καστίλλης, σύζυγος του Λουδοβίκου Η' της Γαλλίας και μητέρα του αγίου Λουδοβίκου, ασκούσε ισχυρή επιρροή στον γιο της. Από τον βιογράφο του αγίου Λουδοβίκου, τον Ιωάννη της Ζουενβίλ, μαθαίνουμε πολλές αποκαλυπτικές λεπτομέρειες, όπως τις νυχτερινές εφόδους που έκανε η βασιλομήτωρ στο παλάτι για να εμποδίσει τον γιο της να επισκεφθεί τη σύζυγό του. Η Λευκή κυβέρνησε τη χώρα ως αντιβασίλισσα όταν ο γιος της πήγε στην πρώτη του σταυροφορία. Παρά τον σημαντικό της ρόλο, η Λευκή, λόγω του φύλου της, αντιμετώπισε τις ίδιες προκαταλήψεις που έπληττανκαι τις λιγότερο προνομιούχες γυναίκες της εποχής της, γεγονός που καθιστά ακόμα πιο εκπληκτικά τα επιτεύγματά της: το 1200, σε ηλικία μόλις δώδεκα ετών, παντρεύτηκε τον Λουδοβίκο, που ήταν ένα χρόνο μεγαλύτερός της, και μέσα σε είκοσι έξι χρόνια απέκτησε δώδεκα παιδιά. Από αυτά, μόνο πέντε έφτασαν ή ξεπέρασαν την ηλικία των είκοσι χρόνων.

Οι οικονομικοί πόροι των ευγενών

Τα προβλήματα του Νεαρού Βασιλιά μάς παραπέμπουν σε ένα πιο σοβαρό ζήτημα. Στα πρώτα στάδια της οικονομικής ανάκαμψης της μέσης περιόδου του Μεσαίωνα (βλ. Κεφάλαιο Ι'), δέχτηκε πλήγματα η οικονομική θέση των ευγενών, που το εισόδημά τους προερχόταν εκείνη την εποχή κυρίως από τα καθορισμένα ενοίκια. Σε πολλές περιοχές, όλα τα επιζώντα τέκνα ευγενών γονέων θεωρούνταν ευγενείς, και οι πατρικές κληρονομιές διαιρούνταν αντιστοίχως. Η αρχή των πρωτοτοκίων, σύμφωνα με την οποία ολόκληρο το γαιόκτημα μεταβιβάζεται στον πρωτότοκο γιο, συνήθως εφαρμοζόταν μόνο στις φεουδαρχικές γαίες, ιδίως όταν αυτές συνοδεύονταν και από την κατοχή κάποιου τίτλου· ο πρωτότοκος μπορούσε είτε να εκχωρήσει με τη σειρά του γαίες στους αδελφούς του καθιστώντας τους δικούς του υποτελείς είτε να μοιραστεί το φέουδο μαζί τους, μετά από τη συγκατάθεση του επικυριάρχου του.

Καθώς η έκταση των γαιοκτημάτων και κατά συνέπεια η πραγματική τους αξία μειωνόταν, τα σόγια των ευγενών έτειναν να σβήνουν. Εφόσον, για να θεωρηθεί κάποιο παιδί ευγενής, έπρεπε και οι δύο γονείς να ανήκουν στην τάξη των ευγενών, αυτόματα περιοριζόταν ο αριθμός των προσώπων που μπορούσαν να συνάψουν γάμο χωρίς να υποβιβάσουν την κοινωνική θέση των απογόνων τους. Το αποτέλεσμα δεν μπορούσε παρά να είναι η βαθμιαία εξάλειψη των ευγενικών οικογενειών, καθώς είναι φυσικό ένα ποσοστό του πληθυσμού να μην μπορεί να τεκνοποιήσει. Ενώ οι γραμμές των Άγγλων της ανώτερης τάξης (*gentry*), που ήταν αριστοκράτες αλλά όχι ευγενείς, συμπληρώνονταν από τους κατοίκους που είχαν εμπλακεί σε επιχειρήσεις και τους αγρότες που είχαν αγοράσει γη, η αναπόφευκτη βιολογική κρίση έπληξε την τάξη των ευγενών της ηπειρωτικής Ευρώπης. Στην Πικαρδία, στη βορειοδυτική Γαλλία, υπήρχαν περίπου εκατό οικογένειες ευγενών το 1150, αλλά ο αριθμός τους είχε μειωθεί σε δώδεκα το 1300. Στη Βεστφαλία, στη δυτική Γερμανία, οι αντίστοιχοι αριθμοί έφτασαν από 120 σε 29 στη διάρκεια της ίδιας περιόδου. Οπωσδήποτε κάτι έπρεπε να ανακόψει αυτή την τάση, και η ανακοπή συντελέστηκε στις αρχές του 14ου αιώνα χάρη στις αλλαγές που επήλθαν στο θεσμό της ιπποσύνης.

Αλλαγές στις φεουδαρχικές σχέσεις: η υποτέλεια

Όπως είδαμε, η απόκτηση τίτλων και γαιών που παραχωρούνταν ως φέουδα ήταν μόνο ένας από διάφορους τρόπους τους οποίους μπορούσε να χρησιμοποιήσει κανείς για να ανέλθει κοινωνικά. Η ουσία του φεουδαρχικού δεσμού επίσης τροποποιήθηκε σημαντικά στη διάρκεια της μέσης περιόδου του Μεσαίωνα. Οι ενδείξεις γύρω από τη διαδικασία με την οποία οι στρατιωτικοί

φεουδαρχικοί δεσμοί της καρολίγγειας περιόδου εξελίχθηκαν στην εν πολλοίς χρηματική και κρατική φεουδαρχία του 12ου αιώνα είναι εκπληκτικά λιγοστές. Ενώ αρχικά η τιμητική προσωπική υπηρεσία έπαιζε καθοριστικό ρόλο στο δεσμό της υποτελείας, οι περισσότεροι υποτελείς του 11ου αλλά και του 12ου αιώνα είτε είχαν κληρονομήσει την κοινωνική τους θέση είτε είχαν γίνει υποτελείς με σκοπό να αποκτήσουν φέουδα. Κατά την καρολίγγεια περίοδο υποτελείς και άρχοντες είχαν ρητή υποχρέωση να αλληλοϋποστηρίζονται. Ωστόσο, γύρω στο 1020, ο δούκας της Ακουιτανίας ζήτησε από τον λόγιο Φουλβέρτο της Σαρτρ να καθορίσει τις υποχρεώσεις που απέρρεαν από τον όρκο του υποτελούς προς τον κύριό του. Η απάντηση του Φουλβέρτου διατυπώθηκε με αποφατικούς όρους: η διαγωγή του υποτελούς δεν έπρεπε με κανέναν τρόπο να θίγει τον άρχοντά του ή να παρεμποδίζει τα σχέδιά του. Ο Φουλβέρτος τηρεί σιωπή όσον αφορά τις θετικές υποχρεώσεις, δηλαδή την ανάληψη δραστηριοτήτων για την προάσπιση των συμφερόντων του άρχοντα.

Καθώς το ιδιοκτησιακό στοιχείο του φεουδαρχικού δεσμού υπεισερχόταν ολοένα και περισσότερο στο προσωπικό, αναπτύχθηκε μια τελετουργία που συμβόλιζε το δέσιμο των «έντιμων ανθρώπων» με τους άρχοντές τους. Ο υποτελής έγινε ο «άνθρωπος» του άρχοντα μέσω της προσκύνησης ([*hommagium*], από τη γαλλική λέξη *homme,* άνθρωπος). Ο άρχοντας ρωτούσε τον υποτελή αν ήταν διατεθειμένος να γίνει άνθρωπός του. Σε πολλές περιοχές η καταφατική απάντηση συνοδευόταν από ασπασμό. Στη συνέχεια ο υποτελής έδινε όρκο πίστης και υποταγής, με τον οποίο δεσμευόταν να τηρεί τους όρους της προσκύνησής του. Αν ο υποτελής κατείχε φέουδο, η περιβολή του φέουδου ακολουθούσε την προσκύνηση και τον όρκο αφοσίωσης: ο άρχοντας ακουμπούσε κάποιο σύμβολο της ιδιοκτησίας, όπως ένα κλαρί ή ένα σβώλο χώμα στην παλάμη του υποτελούς, και αυτό συμβόλιζε τη μεταβίβαση της χρήσης.

Η τελετή αυτή αναπαριστάται με ευγλωττία σε μια περιγραφή των όρκων που δόθηκαν το 1127 στον Γουλιέλμο Κλίτωνα, τον πρόωρα χαμένο Νορμανδό διεκδικητή της κομητείας της Φλάνδρας:

> Στις 7 Απριλίου, ημέρα Πέμπτη, έγιναν ξανά προσκυνήσεις προς τον κόμη· και πραγματοποιήθηκαν με την ακόλουθη τάξη ως έκφραση πίστης και αφοσίωσης. Πρώτον, οι υποτελείς προσκύνησαν κατ' αυτόν τον τρόπο: Ο κόμης ρωτούσε καθέναν ξεχωριστά αν επιθυμούσε να γίνει πλήρως άνθρωπός του, και ο ερωτώμενος απαντούσε «Αληθώς επιθυμώ» και ένωνε τα χέρια του που τα έσφιγγε ο κόμης με τα δικά του και οι δύο άνδρες συνδέονταν με έναν ασπασμό. Δεύτερον, ο άνθρωπος που είχε προσκυνήσει υποσχόταν πίστη στον εκπρόσωπο του κόμη με τα παρακάτω λόγια: «Υπόσχομαι στην τιμή μου ότι εφεξής θα είμαι πιστός στον κόμη Γουλιέλμο και ότι θα τον υπερασπίζομαι κατά πάσης επιβουλής, με καλή πίστη και άνευ δόλου». Και τρίτον, διαβεβαίωνε τα παραπάνω με όρκο πάνω στα ιερά λείψανα. Ύστερα ο κόμης, με μια ράβδο που κρατούσε στο χέρι, επικύρωνε αυτή τη συμφωνία για όλους εκείνους οι οποίοι είχαν υποσχεθεί πίστη και τον είχαν προσκυνήσει και είχαν δώσει τον επιβεβλημένο όρκο.[12]

Τον 11ο αιώνα, η ύπαρξη υποτελών με περισσότερους του ενός κυρίους είχε δημιουργήσει μια ρευστή και ιδιαίτερα περίπλοκη κατάσταση, που τη χαρακτήριζαν οι συνεχείς διασπάσεις και αναδιατάξεις των κατά τόπους χωροδεσποτειών. Η Καμπανία, λόγου χάρη, δεν αναφέρεται ως κομητεία στην εποχή του Καρλομάγνου, αλλά τον 12ο αιώνα οι κόμητές της είχαν συστήσει ηγεμονία με πυρήνα είκοσι πέντε φέουδων, οκτώ από τα οποία είχαν παραχωρηθεί από τους βασιλιάδες της Γαλλίας και τα υπόλοιπα από άλλους άρχοντες. Οι κόμητες όφειλαν προσκύνημα και όρκο πίστης που συνεπαγόταν την παροχή τιμητικής υπηρεσίας προς κάθε μεμονωμένο άρχοντα. Αρχικά, οι υποτελείς προσπαθούσαν να αναπτύξουν μια ιεραρχία υποχρεώσεων, καθιστώντας «λίζιο» ή υπέρτατο κύριο κάποιον άρχοντα, συνήθως όποιον είχε παραχωρήσει το μεγαλύτερο φέουδο ή το φέουδο που βρισκόταν περισσότερο καιρό στην κατοχή της οικογένειας του υποτελούς. Αλλά μέσα σε μια γενιά από την εμφάνιση της λίζιας προσκύνησης, οι πηγές μνημονεύουν πολλαπλές λίζιες προσκυνήσεις, και η σημασία αυτού του θεσμού αποδυναμώθηκε.

Οι αλλαγές στη φύση της υποτέλειας οφείλονται, σε μεγάλο βαθμό, στις δημογραφικές και τις

οικονομικές εξελίξεις. Η αύξηση του πληθυσμού (βλ. Κεφάλαιο Ι') σήμαινε ότι τώρα ήταν πια δυνατή η πρόσληψη μισθοφόρων στον στρατό. Ιδίως όταν οι άρχοντες χρειάζονταν πεζικό —όπου ο αριθμός είχε μεγαλύτερη σημασία από την εκπαίδευση— και όχι ιππικό, συχνά έβρισκαν ότι ήταν πιο οικονομική λύση να μισθώσουν στρατεύματα παρά να οργανώσουν μια φεουδαρχική στρατιά. Μάλιστα, μετά τις σταυροφορίες, η κατασκευή των κάστρων στην Ευρώπη έγινε τόσο περίτεχνη που πολλές εκστρατείες επικεντρώνονταν περισσότερο στη χρήση ογκωδών στρατιωτικών σχηματισμών για την κατάληψη των ισχυρών θέσεων του εχθρού παρά στις επιθέσεις του ιππικού. Ακόμα και οι διατεταγμένες μάχες διεξάγονταν ολοένα και πιο συχνά με πεζικό, ιδίως από τις αρχές του 13ου αιώνα, όταν άρχισαν να συμμετέχουν και οι πολιτοφυλακές των πόλεων.

Καθώς πλήθαιναν οι μη φεουδαρχικές πηγές ανθρώπινου δυναμικού, τόσο οι άρχοντες όσο και οι υποτελείς άρχισαν να ξοδεύουν περισσότερο χρόνο για τη διαχείριση των κτημάτων τους, ενώ ταυτόχρονα αποκτούσαν και πολιτιστικά ενδιαφέροντα. Στις αρχές του 12ου αιώνα, οι Άγγλοι βασιλιάδες είχαν αρχίσει να εισπράττουν «αντισήκωμα» (*scutage*), δηλαδή ένα ετήσιο τέλος από τον υποτελή για την εξαγορά της στρατιωτικής υπηρεσίας. Εκείνη την εποχή πια, η διάρκεια της υπηρεσίας που όφειλαν οι υποτελείς είχε σχεδόν παντού περιοριστεί —για παράδειγμα, σε σαράντα ημέρες το χρόνο στην Αγγλία και τη Νορμανδία. Αν ο άρχοντας επιθυμούσε παράταση, έπρεπε να πληρώσει τον υποτελή. Αλλά εφόσον οι μισθοφόροι ήταν πιο συμφέροντες οικονομικά από τους φεουδαρχικούς υποτελείς, σπάνια παρατεινόταν η θητεία των υποτελών, εκτός και αν κάποια μεγάλη εκστρατεία βρισκόταν σε εξέλιξη, και ιδίως αν η διεξαγωγή της απαιτούσε ιππικό.

Στα τέλη του 11ου αιώνα στην Αγγλία και στις αρχές του 12ου στη Γαλλία είχαν πια αναπτυχθεί οι φεουδαρχικοί φόροι και οι έκτακτες εισφορές («συνδρομές»). Τέτοιες υποχρεώσεις βάρυναν τους υποτελείς, ακόμα και εκείνους που δεν κατείχαν φέουδα. Οι υποτελείς όφειλαν να παρέχουν τη συμβουλή τους στον άρχοντα όταν τους το ζητούσε, εκείνος όμως δεν ήταν υποχρεωμένος να την ακολουθήσει. Κατά περιόδους συγκαλούνταν συνελεύσεις όλων των υποτελών ενός άρχοντα, αλλά οι πιο επίσημες εκδηλώσεις ήταν οι συνάξεις των βασιλικών υποτελών. Έτσι, οι υποτελείς αποτελούσαν ένα ανώτατο δικαστήριο, που οι αρχικές του αρμοδιότητες ήταν να παρέχει συμβουλές στον άρχοντα και να δικάζει τους ομότιμους υποτελείς.

Η «συνδρομή» (*aid*) ήταν στρατιωτική και οικονομική. Τυπικά, η στρατιωτική βοήθεια έπρεπε να παρέχεται σε ετήσια βάση, αλλά, όπως είδαμε, τον 12ο αιώνα η πρακτική αυτή είχε πια ατονήσει. Ο οικονομικός φόρος οφειλόταν σε ειδικές περιπτώσεις: όταν ο άρχοντας έχριε ιππότη τον πρωτότοκο γιο του, όταν πάντρευε πρώτη φορά την πρωτότοκη θυγατέρα του, όταν τον κρατούσαν αιχμάλωτο με αντάλλαγμα λύτρα, και όταν συμμετείχε σε κάποια σταυροφορία. Ο πρώτος καταγεγραμμένος φεουδαρχικός φόρος στη Γαλλία εισπράχθηκε το 1137, όταν παντρεύτηκε ο βασιλιάς, και ακολούθησε ένας σταυροφορικός φόρος το 1147. Οι Γερμανοί βασιλιάδες προσέθεσαν μια πέμπτη συνδρομή υπέρ του ταξιδιού στη Ρώμη για την αυτοκρατορική στέψη. Αρχικά, το ύψος του φόρου ήταν αντικείμενο προσωπικών διαπραγματεύσεων μεταξύ άρχοντα και υποτελούς, αλλά τον 13ο αιώνα είχε οριστεί εθιμικά το συγκεκριμένο ύψος των περισσότερων συνδρομών.

Έτσι, το σύστημα της υποτέλειας περιόριζε την απόλυτη εξουσία του άρχοντα. Η υποτέλεια ήταν μια αμοιβαία δεσμευτική σχέση· ο επικυρίαρχος, ακόμα και αν ήταν ο βασιλιάς, μπορούσε να απαιτήσει μόνο εθιμικά δοσίματα και υπηρεσίες από τους υποτελείς του. Αν ήθελε περισσότερα, έπρεπε να αποσπάσει τη συγκατάθεσή τους. Ενώ το ρωμαϊκό δίκαιο πρόβαλλε κυρίως την εξουσία του ηγεμόνα, το φεουδαρχικό δίκαιο παρείχε δικαιώματα, όχι σε όλους τους υπηκόους, αλλά πάντως στις ανώτερες τάξεις, στη φεουδαρχική αριστοκρατία.

Αλλαγές στη φεουδαρχική σχέση: το φέουδο

Το φέουδο ανήκε στον άρχοντα, ενώ ο υποτελής είχε μόνο δικαίωμα επικαρπίας. Η συγκατάθεση του άρχοντα ήταν απαραίτητη για τις πωλήσεις γης ή για την αντικατάσταση ενός υποτελούς με έναν άλλο, για τις υποδιαιρέσεις και την «υποφεουδοποίηση» (όταν ο υποτελής παραχωρούσε τμήμα του φέουδού του σε δικούς του υποτελείς), αν και οι περισσότεροι άρχοντες επέτρεπαν αυτές τις πρακτικές έναντι πληρωμής. Έτσι, τα φέουδα εισήλθαν στην αγορά γης. Συνέπεια των παραπάνω, σε συνδυασμό με την πολλαπλή υποτέλεια και την κατοχή φέουδων, πάνω στην οποία ο άρχοντας δεν ασκούσε κανέναν έλεγχο, ήταν η πλήρης σύγχυση ως προς τα όρια των ευθυνών γι' αυτά τα φέουδα. Οι μικροδιαμάχες μπορούσαν να κλιμακωθούν σε σοβαρές συρράξεις. Η απαλλαγή από τη στρατιωτική υπηρεσία και οι σχετικές πληρωμές εξελίχθηκαν σε τόσο σοβαρό πρόβλημα που το 1290 ο Άγγλος βασιλιάς Εδουάρδος Α' απαγόρευσε την υποφεουδοποίηση και εξέδωσε διάταγμα σύμφωνα με το οποίο, μελλοντικά, τα φέουδα θα μεταβιβάζονταν μόνο μέσω πώλησης και υποκατάστασης. Με τον τρόπο αυτόν, ο νέος κάτοχος δεν θα όφειλε στον πωλητή παροχή στρατιωτικής υπηρεσίας, απλώς θα αναλάμβανε άμεσα τις υποχρεώσεις του πωλητή προς τον άρχοντα.

Οι φεουδαρχικές έκτακτες εισφορές ήταν πληρωμές που επιβάλλονταν κυρίως στο φέουδο παρά στην υποτέλεια, ως αναγνώριση της ιδιοκτησίας του άρχοντα. Ως τον 13ο αιώνα, οι φεουδαρχικοί φόροι και ορισμένες έκτακτες εισφορές είχαν υπαχθεί σε αυστηρές ρυθμίσεις και είχαν πάψει να αποτελούν σημαντικούς οικονομικούς πόρους για τον ηγεμόνα. Άλλες εισφορές παρέμειναν τόσο σημαντικές πηγές βασιλικού εισοδήματος στην Αγγλία και τη Γαλλία (αλλά όχι στη Γερμανία), ώστε οι βασιλιάδες να πιέζουν τους κατόχους *allodia*, δηλαδή γαιών που δεν επιβαρύνονταν με φεουδαρχικές πληρωμές, να μετατρέψουν τις έγγειες ιδιοκτησίες τους σε φέουδα.

Οι φεουδαρχικές εισφορές συμπεριλάμβαναν και το φόρο κληρονομιάς (*relief*), που το ύψος του ήταν ίσο με το εισόδημα ενός έτους από το φέουδο. Η Μεγάλη Χάρτα όριζε το ύψος του οφειλόμενου φόρου κληρονομιάς για διαφορετικές κατηγορίες φέουδων, και καθώς οι αξίες γης αυξάνονταν, μειωνόταν αντίστροφα η πραγματική αξία αυτού του φόρου. Όταν ένας ανήλικος κληρονομούσε ένα φέουδο, ο άρχοντας εισέπραττε την έκτακτη εισφορά της κηδεμονίας, που του επέτρεπε να ανατρέφει το ορφανό στην κατοικία του και να καρπώνεται ο ίδιος το εισόδημα του φέουδου μέχρι την ενηλικίωση του παιδιού. Αυτό προκάλεσε τέτοιες καταχρήσεις που τελικά ιδρύθηκε στην Αγγλία ειδικό δικαστήριο για τις κηδεμονίες, ώστε να διορθωθεί η κατάσταση. Όταν ο κληρονόμος του φέουδου ήταν γυναίκα, ο άρχοντας απολάμβανε το δικαίωμα του γάμου: μπορούσε να την παντρέψει με κάποιον έμπιστό του δικής του επιλογής, ώστε να εξασφαλιστεί η παροχή προσωπικής στρατιωτικής υπηρεσίας από το φέουδο. Οι περισσότεροι άρχοντες —ο βασιλιάς Ιωάννης της Αγγλίας αποτελούσε χτυπητή εξαίρεση— επέτρεπαν στις κληρονόμους να παντρευτούν άνδρες της δικής τους επιλογής ή να παραμείνουν ανύπαντρες, αρκεί να κατέβαλλαν το αντίστοιχο τέλος.

Τέλος, όταν δεν υπήρχε κληρονόμος, ο άρχοντας του φέουδου εισέπραττε τέλος ξενοκληρίας, δηλαδή το φέουδο επέστρεφε ξανά στην κατοχή του. Οι πλάγιοι συγγενείς (εξάδελφοι, ανιψιές και ανιψιοί) μπορούσαν να κληρονομήσουν σε περίπτωση απουσίας τέκνων σε ορισμένες περιοχές, αλλά όχι παντού. Οι Καπετίδες βασιλιάδες ήταν οι πρώτοι που κατέβαλαν συστηματικές προσπάθειες για να θέσουν υπό τον έλεγχό τους την πλούσια κομητεία της Καμπανίας το 1201, όταν ο Φίλιππος Β' εκμεταλλεύτηκε το δικαίωμά του της κηδεμονίας του νηπίου κόμη Τιμπώ Δ'. Το 1284 η κόμισσα της Καμπανίας παντρεύτηκε τον μετέπειτα βασιλιά Φίλιππο Δ', αλλά η Καμπανία ενσωματώθηκε στις βασιλικές κτήσεις πολύ αργότερα, το 1361. Επομένως, ο αντίκτυπος της ξενοκληρίας είναι παραπλανητικός. Συχνά η σημασία του δεν ήταν τόσο η επανάκτηση γαιών που ενσωματώνονταν στις βασιλικές κτήσεις όσο η αξιοποίηση αυτών των γαιών για τη δημιουργία δικτύων πατρωνείας, για την ανταμοιβή καινούριων πιστών οικογενειών, που ανελίσσονταν προς

την τάξη των ευγενών, καθώς οι παλαιότερες οικογένειες παράκμαζαν ή και εξαφανίζονταν.

Ίσως το πιο εύγλωττο παράδειγμα εκχρηματισμού της φεουδαρχίας είναι η παραχώρηση φέουδων μη εδαφικής μορφής, όπως ήταν το δικαίωμα είσπραξης διοδίων. Στα τέλη του 10ου αιώνα οι ετήσιες χρηματικές πληρωμές είχαν επίσης αρχίσει να παραχωρούνται ως φέουδα και μέχρι τον 12ο είχαν διαδοθεί στη βορειοδυτική Ευρώπη. Το χρηματικό φέουδο (*fief-rente*) έφερε τα περισσότερα χαρακτηριστικά του εδαφικού φέουδου· δεν ήταν όμως κληρονομικό ή μεταβιβάσιμο και, επομένως, δεν επιβαρυνόταν με φεουδαρχικές έκτακτες εισφορές, οι οποίες καταβάλλονταν όταν το εδαφικό φέουδο άλλαζε χέρια. Συνήθως παραχωρούνταν για την εξασφάλιση στρατιωτικής υπηρεσίας από πρόσωπα στα οποία οι άρχοντες αδυνατούσαν να παραχωρήσουν εδαφικά φέουδα, αλλά μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν και για διπλωματικούς σκοπούς. Οι κάτοχοι χρηματικών φέουδων όφειλαν στρατιωτική υπηρεσία όποτε τους το ζητούσαν, όχι σε ετήσια βάση και ανεξαρτήτως του αν ο άρχοντας τη χρειαζόταν ή όχι, ενώ οι άρχοντες μπορούσαν να παύσουν τις πληρωμές σε περίπτωση παρεκτροπής του υποτελούς. Το χρηματικό φέουδο μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για να παρακάμψει ο υποτελής το πνεύμα αλλά σπάνια το γράμμα των άλλων του υποχρεώσεων. Οι Άγγλοι βασιλιάδες έκαναν θεαματική χρήση του χρηματικού φέουδου στην προσπάθειά τους να περικυκλώσουν τη Γαλλία με εχθρούς στα βόρεια και τα ανατολικά σύνορά της, πολλοί από τους οποίους κατείχαν ταυτόχρονα και εδαφικά φέουδα από το γαλλικό στέμμα.

Κάστρα και οπλισμός

Ο πόλεμος ήταν η ζωή και η διασκέδαση των ευγενών. Οι οχυρώσεις του πρώιμου Μεσαίωνα παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλομορφία, καθώς κυμαίνονται από ρωμαϊκά ερείπια μέχρι αγροτικές ιδιοκτησίες που τα κεντρικά τους κτίσματα προστατεύονταν από χωμάτινα αναχώματα, τάφρους ή φράχτες από πασσάλους. Τα κάστρα, που ήταν ο πυρήνας γύρω από τον οποίο αναπτύχθηκαν οι καστελανίες τον 10ο και τον 11ο αιώνα ήταν πιο περίτεχνα, αλλά και πάλι παρέμεναν πολύ μικρότερα απ' ό,τι τα μεταγενέστερα. Τα πρώτα κάστρα ήταν ξύλινα. Τα πέτρινα κάστρα πρωτοεμφανίστηκαν στα τέλη του 10ου αιώνα και διαδόθηκαν ταχύτατα. Τα κάστρα των Νορμανδών, με ανάχωμα και εσωτερική αυλή, αποτέλεσαν σημαντική πρόοδο. Ο κωνικού σχήματος γήλοφος είχε υψος 5-7 μέτρα και στη βάση του τον περιέζωνε μια τάφρος. Στην κορυφή του υπήρχε μια εσωτερική αυλή, που περικλειόταν από αιχμηρούς πασσάλους και είχε εμβαδόν περί τα 8-12 τετραγωνικά μέτρα, αν και σε ανασκαφές βρέθηκαν αυλές με διπλάσιο μέγεθος. Αρχικά ο ακρόπυργος, στο κέντρο της εσωτερικής αυλής, ήταν συνήθως ξύλινος, αν και σύντομα μερικοί ανοικοδομήθηκαν με πέτρα. Τα κάστρα με πέτρινους ακρόπυργους συχνά δεν είχαν γήλοφους.

Οπωσδήποτε, οι οχυρώσεις δεν ήταν όλες αυτού του τύπου. Πολλές συνέχισαν να διαθέτουν μόνο στοιχειώδεις αμυντικές εγκαταστάσεις, αλλά τον 12ο και τον 13ο αιώνα η ανέγερση των κάστρων άρχισε να γίνεται ολοένα και πιο περίπλοκη και τρομακτικά δαπανηρή. Ενώ στα πρώτα κάστρα η κατασκευή ήταν μάλλον τυχαία, τον 13ο αιώνα τα περισσότερα χτίζονταν πλέον σύμφωνα με κάποιο σχέδιο. Ομόκεντρα πέτρινα τείχη αντικατέστησαν τα πασσαλοπήγματα· συχνά ο επιτιθέμενος έπρεπε να διεισδύσει σε μια εξωτερική αυλή, μετά να διασχίσει μια γυμνή έκταση μέχρι το επόμενο τείχος, και να καταλάβει μία εσωτερική αυλή για να ολοκληρώσει την κατάκτησή του. Οι τάφροι έγιναν πιο πλατιές και βαθιές, ενώ τα τείχη έγιναν υψηλότερα και πιο χοντρά, φτάνοντας τα 30 περίπου μέτρα ύψος και τα 5 μέτρα πάχος. Συνήθως τα τείχη διέθεταν πύργους όπου βρίσκονταν οι τοξότες, καθώς και αμυντικά εξώστεγα (μικρά ανοίγματα στο τείχος απ' όπου μπορούσαν να εξακοντιστούν πέτρες ή καυτά υγρά κατά των πολιορκητών). Οι πύργοι μπορούσαν να είναι ανεξάρτητες μονάδες, αλλά συνήθως συνδέονταν μεταξύ τους με διαδρόμους και στοές.

Κι ενώ τα κάστρα γίνονταν πιο ισχυρά, η οχύρωση των πόλεων έπαιζε ολοένα και πιο σημαντικό ρόλο στον στρατιωτικό σχεδιασμό. Στα μέσα του 13ου αιώνα, οι στρατοί είχαν γίνει πολύ πιο

πολυάριθμοι. Μερικές φορές η δύναμή τους έφτανε τους 15-20.000 άνδρες, στους οποίους συγκαταλέγονταν ακοντιστές, σκαφτιάδες και χειριστές πολιορκητικών μηχανών. Ο μεγάλος όγκος της στρατιάς επέτρεπε στους πολιορκητές να ελέγχουν την πρόσβαση προς το κάστρο, που έπρεπε να εφοδιάζεται με νερό και τρόφιμα απ' έξω. Η διπλή ανάγκη των κατοίκων των πόλεων —για άμυνα αλλά και για πρόσβαση— σήμαινε ότι οι περισσότερες οχυρώσεις είχαν ανοίγματα, μερικά από τα οποία παρέμεναν ημιτελή. Οι πολιορκούμενοι μπορούσαν να πλημμυρίσουν τις τάφρους με νερό και να εμποδίσουν τους πολιορκητές να τις γεμίσουν με μπάζα που ήταν ένας προκαταρκτικός ελιγμός πριν από την επίθεση στα τείχη. Επανδρωμένοι κινητοί πύργοι, στους οποίους δίνονταν διάφορα εκφραστικά ονόματα (γάτες, γουρούνες, νυφίτσες), χρησιμοποιούνταν για να εμποδίζουν τις βολές των αμυνομένων. Οι επιτιθέμενοι χρησιμοποιούσαν πολιορκητικούς κριούς και μια ποικιλία από καταπέλτες, όπως τη βαλλίστρα για τη ρίψη ακοντίων ή μεγάλων βελών, και το *trébuchet* για την ενακόντιση λίθων, δαυλών, ακόμα και πτωμάτων ανθρώπων ή ζώων που μπορούσαν να φέρουν την πανούκλα στους υπερασπιστές του κάστρου. Επίσης, οι επιτιθέμενοι προσπαθούσαν να υπονομεύσουν τα τείχη σκάβοντας σήραγγες για να διαβρώσουν τα θεμέλιά τους, μια εξέλιξη που οι συνέπειές της έγιναν ακόμα πιο θανατηφόρες τον 14ο αιώνα, όταν άρχισε να χρησιμοποιείται η δυναμίτιδα.

ΟΙ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΕΣ

Οι σταυροφορίες δεν ήταν απλώς ένα κίνημα φλογερών θρησκευομένων που κίνητρό τους ήταν η αγνή επιθυμία να απελευθερώσουν τα ιερά της πίστης τους από τους μισητούς απίστους. Στην πραγματικότητα, παρά τις πειρατικές συγκρούσεις, οι μουσουλμάνοι γενικά διατηρούσαν καλύτερες σχέσεις με τους Λατίνους χριστιανούς παρά με τους Βυζαντινούς. Με εξαίρεση τις πρώτες δεκαετίες της διάδοσης του Ισλάμ τον 7ο αιώνα, το δόγμα του Μωάμεθ περί ιερού πολέμου δεν αφορούσε γενικά τους χριστιανούς. Οι χριστιανοί θεωρούνταν πολίτες δεύτερης κατηγορίας στις περιοχές που ελέγχονταν από μουσουλμάνους, οι οποίοι συνήθως δεν τους κακομεταχειρίζονταν.

Οι σταυροφορίες συνδέονται με μια μακρόχρονη παράδοση θρησκευτικών προσκυνημάτων. Στην Παλαιστίνη υπήρχαν και υπάρχουν ιερά αφιερωμένα σε τρεις θρησκείες (χριστιανική, μουσουλμανική και ιουδαϊκή), και ένα τέτοιο ταξίδι αποτελούσε το κορύφωμα της πνευματικής ζωής του πιστού. Ο 11ος αιώνας ήταν εποχή αφύπνισης της θρησκευτικής συνείδησης των χριστιανών της Δύσης. Παράλληλα παρατηρείται κάποια αύξηση της κίνησης των προσκυνητών, ιδίως προς την Ιερουσαλήμ. Κοσμικοί δυνάστες του 11ου αιώνα, ιδίως εκείνοι που φημίζονταν για τη βίαιη ιδιοσυγκρασία τους, όπως οι κόμητες Φούλκων ο Ανδηγαυικός και Ροβέρτος ο Διάβολος της Νορμανδίας, κινούσαν για προσκυνήματα που αποτελούσαν δημόσια γεγονότα πρώτου μεγέθους. Οι προσκυνητές, σε αντίθεση με τους σταυροφόρους, υποτίθεται ότι ήταν άοπλοι, αν και είναι γνωστό ότι ομάδες προσκυνητών νίκησαν μουσουλμανικές στρατιές.

Η ιδέα του χριστιανικού ιερού πολέμου κατείχε κεντρική θέση στο κίνημα των σταυροφοριών. Ο ιερός Αυγουστίνος είχε μιλήσει για τον «δίκαιο πόλεμο», που διεξάγεται για την υπεράσπιση ή την ανάκτηση μιας νόμιμης ιδιοκτησίας. Οι Βυζαντινοί χρησιμοποίησαν τη θρησκευτική εχθρότητα προς τους μουσουλμάνους ως πολιτικό όπλο στις κατακτήσεις τους του 10ου αιώνα. Ο Καρλομάγνος έδρασε συνειδητά ως στρατιωτικός φορέας του εκχριστιανισμού για να διαδώσει το Λόγο του Θεού στους άθεους. Μολονότι η γερμανική προώθηση προς τα ανατολικά κατά των Σλάβων δεν διέθετε τη μεσσιανική ρητορεία των εκστρατειών κατά των μουσουλμάνων, ωστόσο εκχριστιάνισε τους Σλάβους με τη δύναμη των όπλων, όπως ακριβώς είχε κάνει ο Καρλομάγνος στους προγόνους τους. Η ιδέα ενός ιερού πολέμου κατά των απίστων διαποτίζει το έπος *Το άσμα του Ρολάνδου,* που γράφτηκε στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα, ακριβώς όταν οι πάπες άρχισαν να δίνουν στο δόγμα του Αυγουστίνου περί κτήσεως την ερμηνεία πως οι χριστιανοί ήταν οι νόμιμοι ιδιοκτήτες της Ιερουσαλήμ. Ο Ροβέρτος Γυισκάρδος, που ήταν υποτελής του πάπα, εξεστράτευσε μετά το 1061 στη

Σικελία εν ονόματι της θρησκείας. Ο πάπας Γρηγόριος Ζ' έλπιζε να οδηγήσει ο ίδιος μια εκστρατεία προς την Ανατολή το 1074. Οι πάπες συστηματικά υποστήριξαν τη θέση ότι οι πόλεμοι που διεξάγονταν ή υποστηρίζονταν από τους ίδιους ήταν ιεροί αγώνες, ευλογημένοι από τον Θεό.

Η ιδέα ενός πολέμου εμπνεόμενου από τα χριστιανικά ιδεώδη πήρε έντονες διαστάσεις στη διάρκεια της χριστιανικής «Ανακατάκτησης» της Ισπανίας, όπου ήδη στα μέσα του 10ου αιώνα οι χριστιανοί λόγιοι σύχναζαν στις μουσουλμανικές σχολές του Τολέδου. Μολονότι σημειώθηκαν κάποιες συρράξεις μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων στη χριστιανοκρατούμενη χώρα των Βάσκων στα βορειοδυτικά, μέχρι τις αρχές του 11ου αιώνα οι χριστιανοί ηγεμονίσκοι πολεμούσαν συχνότερα μεταξύ τους παρά κατά των μουσουλμάνων. Ο θρύλος ότι στην Κομποστέλλα, στη βορειοδυτική Ισπανία, είχαν βρεθεί τα λείψανα του απόστολου Ιακώβου, τον ανέδειξε σε προστάτη άγιο της Ανακατάκτησης, και η Κομποστέλλα έγινε ο πιο σημαντικός, ίσως, τόπος προσκυνήματος στη Δύση.

Οι εξελίξεις στην Ανατολή επίσης επιτάχυναν τις σταυροφορίες. Μέχρι τον 11ο αιώνα, οι Άραβες είχαν κυριαρχήσει στον μουσουλμανικό κόσμο, αλλά η κατάσταση άλλαξε με τον ερχομό των Σελτζούκων Τούρκων. Πολλοί Τούρκοι είχαν υπηρετήσει ως επαγγελματίες στρατιώτες τόσο για τους Αββασίδες όσο και για τους Φατιμίδες χαλίφες, καθώς και για τους εμίρηδες, αλλά δεν ήταν πια νομάδες ή μέλη φυλών. Τον 11ο αιώνα νέα κύματα Τούρκων νομάδων εισήλθαν στην Εγγύς Ανατολή. Μια από τις ηγέτιδες οικογένειες, οι Σελτζούκοι, ασπάσθηκε τον σουνιτικό μουσουλμανισμό. Στο χρονικό διάστημα 1038-1040, οι Σελτζούκοι κατέκτησαν την Περσία. Το 1055, καθώς το Ιράκ φαινόταν έτοιμο να υποκύψει στους Φατιμίδες της Αιγύπτου, ο Τογρούλ Βέης, ηγέτης των Σελτζούκων, κατέλαβε τη Βαγδάτη και εκθρόνισε τον τελευταίο Μπουγίδη ηγεμόνα. Πολλοί μουσουλμάνοι θεωρούσαν τους Μπουγίδες αιρετικούς και έτσι χαιρέτισαν την τουρκική κατοχή της Βαγδάτης ως απελευθέρωση. Ο χαλίφης έδωσε στον Τογρούλ τον τίτλο του *σουλτάνου* (νικητή). Ο χαλίφης παρέμεινε κατ' όνομα ηγεμόνας, αλλά την πραγματική εξουσία ασκούσε ο Τούρκος μεγάλος σουλτάνος. Σύντομα οι Τούρκοι κατέκτησαν μια αυτοκρατορία που περιλάμβανε την Περσία, τη Μεσοποταμία, τη Συρία κι ένα μεγάλο τμήμα της Παλαιστίνης.

Το 1071 ο μεγάλος σουλτάνος Αλπ Αρσλάν συνέτριψε τον βυζαντινό στρατό στο Μαντζικέρτ. Το 1092 οι Τούρκοι είχαν πια εκδιώξει τους Έλληνες από τη Μικρά Ασία, από την οποία περνούσαν οι χριστιανοί προσκυνητές ταξιδεύοντας προς την Παλαιστίνη. Για να αποδυναμώσουν τον Αλπ Αρσλάν, οι Βυζαντινοί ενθάρρυναν την ίδρυση ενός αποσχιστικού καθεστώτος στη Μικρά Ασία, που ονομάστηκε σουλτανάτο της Ρωμανίας (Rum, δηλαδή Ρώμη). Αλλά οι Βυζαντινοί αντιμετώπιζαν προβλήματα και στο δυτικό τους μέτωπο. Το Μπάρι, το τελευταίο βυζαντινό φυλάκιο στη Ιταλία, καταλήφθηκε από τον Ροβέρτο Γυισκάρδο το 1071, τη χρονιά της μάχης του Μαντζικέρτ. Μετά ο Γυισκάρδος έπληξε τα συμφέροντα των Βυζαντινών ακόμα πιο ανατολικά, και οι Έλληνες κατάφεραν να αποκρούσουν τους Νορμανδούς μόνο χάρη στην εξαγορά της βοήθειας των Ενετών: το 1082 ο αυτοκράτορας εξέδωσε χρυσόβουλο που παραχωρούσε στους Ενετούς το δικαίωμα να ιδρύσουν μόνιμη εμπορική αποικία, όπου θα ίσχυε ο ενετικός νόμος, στην Κωνσταντινούπολη, καθώς και το δικαίωμα να ελέγχουν τις αποβάθρες και ουσιαστικά το μονοπώλιο του βυζαντινού εμπορίου με τη Δύση. Επομένως, ο πρόλογος των σταυροφοριών περιλάμβανε την εχθρότητα όχι μόνο μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων, αλλά και μεταξύ των Νορμανδών χριστιανών, που κυρίως συμμετείχαν στις σταυροφορίες, και των Ελλήνων χριστιανών, τους οποίους οι σταυροφόροι υποτίθεται ότι έπρεπε να βοηθούν κατά των Τούρκων.

Έτσι, η αρχική ώθηση για το κίνημα των σταυροφοριών προήλθε από τον άνθρωπο του οποίου οι απόγονοι θα έβγαιναν τελικά οι πιο ζημιωμένοι, δηλαδή από τον Βυζαντινό αυτοκράτορα. Υπολογίζοντας στη στρατιωτική, αν όχι στην πνευματική, ισχύ των Δυτικών, ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α' Κομνηνός ζήτησε από τον πάπα Ουρβανό Β' (1088-1099) να τον βοηθήσει να συγκεντρώσει στρατό. Φαίνεται ότι ο Αλέξιος έλπιζε στη συγκρότηση ενός επίλεκτου σώματος σταυροφόρων που

θα πολεμούσαν υπό τις δικές του διαταγές. Αλλά αντί γι' αυτό, βρήκε μπροστά του πολυπληθείς στρατιές που οι ηγέτες τους προωθούσαν τα δικά τους κατακτητικά σχέδια.

Η πρώτη σταυροφορία

Ο πάπας Ουρβανός Β' συγκάλεσε το 1095 την περίφημη σύνοδο στο Κλερμόν με σκοπό να προωθήσει τις δικές του βλέψεις, κυρίως την επανένωση της ελληνικής και της λατινικής Εκκλησίας. Στο κήρυγμά του κατά τη λήξη της συνόδου, ο γαλλικής καταγωγής πάπας ευφυώς απευθύνθηκε στους μικροευγενείς της Γαλλίας και της Λοθαριγγίας ζητώντας τους να πάψουν να μάχονται κατά των ομοθρήσκων τους και να αρχίσουν να πολεμούν εκεί όπου ο φόνος θα έπιανε τόπο. Ο αντίκτυπος αυτού του κηρύγματος ήταν συγκλονιστικός. Αν και δεν είναι σίγουρο ότι ο πάπας ανέφερε συγκεκριμένα την Ιερουσαλήμ, σύντομα η Ιερή Πόλη έγινε ο στόχος των σταυροφόρων. Διάφοροι επίσκοποι τάχθηκαν υπέρ της σταυροφορίας επιτόπου, και σύντομα αρκετοί κοσμικοί ηγεμόνες ακολούθησαν το παράδειγμά τους. Ωστόσο, η σταυροφορία δεν ήταν ένα εγχείρημα των μεγάλων βασιλιάδων της Ευρώπης. Οι ηγεμόνες της Λοθαριγγίας, όπου το έθιμο της διαιρετής κληρονομιάς είχε εξασθενίσει την τάξη των ευγενών, της νότιας Γαλλίας, καθώς και οι Νορμανδοί της νότιας Ιταλίας ήταν η κύρια πηγή στρατολόγησης στην πρώτη σταυροφορία. Λόγω της απουσίας βασιλιάδων και δουκών, ο κόμης Ραϋμόνδος Δ' της Τουλούζης, οι δούκες Γοδεφρείδος της Λορραίνης και Ροβέρτος της Νορμανδίας και ο κόμης Ροβέρτος Β' της Φλάνδρας ήταν οι ανώτεροι ιεραρχικά απ' όσους συμμετείχαν στην πρώτη σταυροφορία, τη μοναδική που πέτυχε στρατιωτικά.

Ο Ουρβανός Β' έθεσε την περιουσία των σταυροφόρων υπό την Ειρήνη του Θεού και πάγωσε τα χρέη τους. Επίσης υποσχέθηκε πλήρη κατάργηση των επιτιμίων που είχαν επιβληθεί εξαιτίας παλαιότερων αμαρτιών για όσους θα μαρτυρούσαν στη διάρκεια της σταυροφορίας. Οι ιεροκήρυκες που στρατολογούσαν τα μέλη της σταυροφορικής στρατιάς προχώρησαν ακόμη περισσότερο, λέγοντας ότι θα διαγράφονταν τόσο η ενοχή όσο και η τιμωρία. Οι αφελείς νόμισαν ότι τους είχαν υποσχεθεί πλήρη άφεση αμαρτιών. Έτσι, προτού καν οργανωθεί ο στρατός, είχε ήδη συγκροτηθεί μια «λαϊκή σταυροφορία». Ιεροκήρυκες όπως ο Πέτρος ο Ερημίτης [«Κουκούπετρος» κατά την Άννα Κομνηνή] και ο ιππότης Γκωτιέ ο Πένης επικαλούνταν χιλιαστικά οράματα για να προσελκύσουν τις μάζες των Κάτω Χωρών και της Ρηνανίας στη σταυροφορία. Πλήθη «περιθωριακών» διέσχισαν την κοιλάδα του Ρήνου την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1096, κατευθυνόμενοι, μέσω των Βαλκανίων, προς την Κωνσταντινούπολη. Στο πέρασμά τους, σφαγίασαν τους Εβραίους στις πόλεις της Ρηνανίας —παρά τις προσπάθειες των επισκόπων να προστατεύσουν τον εβραϊκό πληθυσμό.

> Ο κόμης Εμίτσο, ευγενής και ισχυρός άνδρας σ' εκείνα τα μέρη, περίμενε, μαζί με μια μεγάλη ομάδα Τευτόνων, την άφιξη των προσκυνητών που θα έφταναν εκεί από διάφορες χώρες ακολουθώντας τις βασιλικές οδούς... Ο Εμίτσο και οι λοιποί άνδρες της πολεμικής του ομάδας συγκάλεσαν συμβούλιο και, αφού έφεξε, επιτέθηκαν στη συναγωγή των Εβραίων με τα βέλη και τις λόγχες τους. Αφού έσπασαν τις αμπάρες και τις πόρτες του κτιρίου, σκότωσαν τους Εβραίους, που ήταν γύρω στους επτακόσιους και μάταια πάσχιζαν να αντισταθούν στην ορμητική επίθεση χιλιάδων στρατιωτών. Φόνευαν ακόμα και τις γυναίκες, και με τα ξίφη τους διαπερνούσαν τα τρυφερά κορμάκια των παιδιών, ανεξαρτήτως ηλικίας ή φύλου. Οι Εβραίοι, βλέποντας ότι οι χριστιανοί εχθροί τους είχαν χυμήξει πάνω στους ίδιους και στα παιδιά τους χωρίς να λογαριάζουν την ηλικία, έπεφταν κι αυτοί ο ένας πάνω στον άλλο, σε αδελφούς, παιδιά, συζύγους και αδελφές αδιακρίτως, και έτσι έβρισκαν το θάνατο ο ένας από το χέρι του άλλου. Το λέω και ριγώ πώς οι μανάδες έκοβαν το λαιμό των βυζανιάρικων μωρών τους με μαχαίρια και άλλα τα έσφαζαν, προτιμώντας να τα σκοτώσουν με τα ίδια τους τα χέρια παρά να πέσουν από τα όπλα των μη περιτετμημένων.[13]

Ο Αλέξιος Κομνηνός απαγόρευσε την είσοδο των προσκυνητών στην πόλη, αλλά τους επέτρεψε να διασχίσουν τον Βόσπορο και να περάσουν στην απέναντι ακτή όπου αποδεκατίστηκαν από τους Τούρκους.

Μέχρι τα μέσα του 1097, αρκετές στρατιές, που σήμερα τις αποκαλούμε στρατιά της πρώτης

σταυροφορίας και που η καθεμιά είχε τον δικό της αρχηγό, είχαν συγκεντρωθεί στην Κωνσταντινούπολη. Οι αρχηγοί ήταν εχθροί στην πατρίδα τους και εδώ ανταγωνίζονταν ανοιχτά για τη μουσουλμανική λεία. Στους Αγίους Τόπους ιδρύθηκαν ανεξάρτητα πριγκιπάτα από αρχηγούς που διασπάστηκαν από τον κυρίως στρατό, κυρίως από τον Νορμανδό Βοημούνδο στην Αντιόχεια. Οι Βυζαντινοί ανάγκασαν τους απρόθυμους ξένους να ορκιστούν ότι θα τους απέδιδαν την κυριαρχία τους σε ολόκληρη την περιοχή που ήταν βυζαντινή πριν από τις τουρκικές κατακτήσεις —και σύντομα όλοι, με εξαίρεση τον Ραϋμόνδο της Τουλούζης, παραβίασαν αυτό τον όρκο. Οι Δυτικοί δεν είχαν άλλο στο νου τους παρεκτός την Παλαιστίνη. Και μόλις οι σταυροφόροι βρέθηκαν στο δρόμο για την Ιερουσαλήμ, δέχτηκαν άλλη μια προσβολή από τους Βυζαντινούς, οι οποίοι τους εμπόδισαν να λεηλατήσουν τη Νίκαια, την πρώτη πόλη που κατέλαβαν.

Οι διαμάχες γύρω από τη διαδοχή του σουλτάνου Μαλίκ-Σαχ (1072-1092) διευκόλυναν τους Δυτικούς, καθώς τώρα στην αυτοκρατορία των Σελτζούκων κυριαρχούσαν οι τοπικοί εμίρηδες και ορισμένοι από αυτούς βοήθησαν τους εισβολείς. Επιπλέον, οι μουσουλμάνοι δεν ήξεραν πώς να διαπεράσουν τον αλυσιδωτό θώρακα των σταυροφόρων, των «σιδερένιων ανθρώπων», όπως τους αποκαλούσαν. Η επιτυχία της πολιορκίας δεν ήταν καθόλου σίγουρη, αλλά με τη βοήθεια ενός προδότη εντός των τειχών, οι σταυροφόροι κατέλαβαν την Ιερουσαλήμ στις 15 Ιουλίου του 1099 και επιδόθηκαν σε μια άνευ προηγουμένου σφαγή, την οποία περιγράφει με θριαμβευτικούς τόνους ο Φουλχέρος της Σαρτρ, ένας Γάλλος λόγιος που ακολουθούσε τη σταυροφορική στρατιά.

> Οι Φράγκοι μπήκαν πανηγυρικά στην πόλη το μεσημέρι της Μεγάλης Παρασκευής, την ημέρα που ο Χριστός, με την επί του Σταυρού θυσία του, λύτρωσε από την αμαρτία τον κόσμο όλο. Και υπό τον ήχο των σαλπίγγων και μες στη γενική αναταραχή, εφόρμησαν με τόλμη αλαλάζοντας «Ο Κύριος μεθ' ημών!». Κι ευθύς ύψωσαν ένα λάβαρο στην κορυφή του τείχους. Οι ειδωλολάτρες πανικοβλήθηκαν, και όλο το θάρρος που είχαν ως τότε επιδείξει μετατράπηκε σε άτακτη φυγή στα δρομάκια της πόλης... Πολλοί Σαρακηνοί που είχαν σκαρφαλώσει στη στέγη του ναού του Σολομώντα πληγώνονταν θανάσιμα από βέλη καθώς προσπαθούσαν να διαφύγουν, κι έπεφταν από τη στέγη με το κεφάλι. Γύρω στους δέκα χιλιάδες καρατομήθηκαν στο ναό. Αν είσαστε εκεί, το αίμα της σφαγής θα σας έφτανε μέχρι τον αστράγαλο. Τι να πω; Κανείς τους δεν απόμεινε ζωντανός. [Οι Φράγκοι] δεν χαρίστηκαν ούτε στις γυναίκες, ούτε στα παιδιά... Οι ιπποκόμοι μας και οι πεζικάριοι, όταν ανακάλυψαν τα τεχνάσματα των Σαρακηνών, ξεκοίλιαζαν εκείνους που μόλις είχαν μακελέψει για να βγάλουν από τα έντερά τους τα βυζαντινά [χρυσά νομίσματα] που είχαν καταπιεί οι σιχαμεροί τους λαιμοί ενόσω ήταν ζωντανοί! Για τον ίδιο λόγο, μερικές ημέρες αργότερα οι άνδρες μας έστησαν έναν πελώριο σωρό από πτώματα και τα κατέκαψαν, ώστε να βρουν πιο εύκολα το προαναφερθέν χρυσάφι.[14]

Το λατινικό βασίλειο της Ιερουσαλήμ

Οι σταυροφόροι έπρεπε να δημιουργήσουν στην Παλαιστίνη αν όχι έναν διοικητικό μηχανισμό, τουλάχιστον κάποια υποτυπώδη δημόσια αρχή. Ο Ραϋμόνδος της Τουλούζης αρνήθηκε το στέμμα, και έτσι ο Γοδεφρείδος της Λορραίνης (του Μπουγιόν) έγινε «Υπερασπιστής του Παναγίου Τάφου». Το 1100 ο Γοδεφρείδος πέθανε, και ο αδελφός του Βαλδουίνος αναγορεύτηκε βασιλιάς της Ιερουσαλήμ, με υποτελείς τους ηγέτες των άλλων λατινικών πριγκιπάτων.

Το «λατινικό βασίλειο της Ιερουσαλήμ» ήταν κυριολεκτικά ζωσμένο από τη θάλασσα, τους μουσουλμάνους και τους Βυζαντινούς. Η πρόσβαση για τα εμπορεύματα, τους προσκυνητές και τις στρατιωτικές ενισχύσεις είχε καθοριστική σημασία. Επομένως ήταν φυσικό το βασίλειο να εξαρτηθεί από τους Ιταλούς εμπόρους, στους οποίους είχε παραχωρηθεί το δικαίωμα να ιδρύσουν μόνιμες αποικίες, όπου θα ίσχυε το δικό τους δίκαιο, στις μεγάλες πόλεις του βασιλείου. Τον 12ο αιώνα ξεχωριστή θέση κατείχε η Πίζα, αν και η Γένουα και, κάπως αργότερα, η Βενετία, προώθησαν αρκετά τα συμφέροντά τους. Το 1123 ο ενετικός στόλος συνέτριψε το αιγυπτιακό ναυτικό, κι έτσι οι Ιταλοί έμποροι κυριάρχησαν πλήρως στη δυτική Μεσόγειο.

Καθώς οι περισσότεροι σταυροφόροι επέστρεφαν μετά από λίγα χρόνια στην Ευρώπη, και οι πιο

τυχεροί είχαν πλουτίσει, το λατινικό βασίλειο έπρεπε να προσφέρει κίνητρα ώστε να δελεάσει εποίκους. Οι σχετικά ολιγάριθμοι Δυτικοί που εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην Παλαιστίνη παρέμεναν στους δικούς τους θύλακες, κυρίως στις παράκτιες πόλεις, αποφεύγοντας κάθε συγχρωτισμό με τους μουσουλμάνους. Η τιμωρία για τη σύναψη σεξουαλικών σχέσεων με μουσουλμάνες ήταν ο ευνουχισμός, και επομένως οι γάμοι Δυτικών με Παλαιστίνιες ήταν σπάνιοι, με εξαίρεση τις εκχριστιανισμένες μουσουλμάνες και τις Σύριες χριστιανές. Οι σταυροφόροι υιοθέτησαν επιφανειακά ορισμένες ανατολικές συνήθειες —οι Δυτικοί ιεροκήρυκες καυτηρίαζαν τα έκφυλα ήθη που είχαν αντιγραφεί από τους μουσουλμάνους, όπως το συχνό μπάνιο. Οι χριστιανοί, που απέφευγαν πλήρως τη μάθηση μέσω της επαφής με τους μουσουλμάνους, ίδρυσαν δικά τους σχολεία, καθώς πίστευαν ότι οι χριστιανικοί λαοί δεν είχαν τίποτα να διδαχτούν από τους απίστους.

Σημαντική δύναμη στο λατινικό βασίλειο απέκτησαν τελικά τα «στρατιωτικά τάγματα», ιδίως μέσω του ελέγχου των κάστρων. Σκοπός των Ιπποτών του αγίου Ιωάννη της Ιερουσαλήμ, των λεγόμενων Ιωαννιτών (*Hospitallers*), ήταν η περίθαλψη των ασθενών και των πενήτων προσκυνητών. Το 1113, ο πάπας αναγνώρισε με βούλα τους Ιωαννίτες ως τάγμα, αρχικά κοσμικών και κληρικών, αλλά γρήγορα αυτοί μετατράπηκαν σε στρατιωτικό τάγμα. Οι ιππότες του Ναού της Ιερουσαλήμ, οι λεγόμενοι Ναΐτες, ιδρύθηκαν το 1119 από τον ιππότη Ούγο του Παγιέν με σκοπό την προστασία των προσκυνητών. Οι Ναΐτες έδιναν μοναστικούς όρκους, και το 1128 ο άγιος Βερνάρδος του Κλαιρβώ συνέταξε γι' αυτούς έναν κανόνα, βασισμένο στον κανόνα των Κιστερκιανών. Σύντομα το τάγμα αυξήθηκε αριθμητικά, και το 1139 τέθηκε υπό την άμεση εποπτεία του πάπα. Οι Ναΐτες ήταν οργανωμένοι σε τρεις τάξεις ιπποτών, αξιωματικών και στρατιωτικών ιερέων, με επικεφαλής έναν «μέγα μάγιστρο» (διδάσκαλο). Οι Ναΐτες στάθηκαν το πρότυπο για τα τάγματα της Καλατράβας και της Αλκάνταρας που ιδρύθηκαν στην Ισπανία.

Οι πρώτοι βασιλιάδες της Ιερουσαλήμ είχαν εξαιρετικές ικανότητες, αλλά ήδη στη δεκαετία του 1130 ζούσε στην Παλαιστίνη μια νέα γενιά σταυροφόρων που δεν είχε γνωρίσει την Ευρώπη και ταυτιζόταν περισσότερο με το λατινικό βασίλειο παρά με τη γη των προγόνων της. Εμφανίζονταν φατρίες ευγενών και αναδύονταν οικογένειες που οι ανταγωνισμοί τους θα προκαλούσαν αργότερα προβλήματα στο βασίλειο: οι Κουρτεναί της Εδέσσης και οι Ιμπελέν. Από την εποχή του Ιωάννη Β' Κομνηνού (1118-1143), οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες παρενέβαιναν συχνά στις εσωτερικές υποθέσεις του λατινικού βασιλείου.

Μετά το 1131 στην Ιερουσαλήμ βασίλεψε ο Φούλκων Ε' της Ανδηγαυίας για λογαριασμό της συζύγου του Μελισσάνθης, κόρης του βασιλιά Βαλδουίνου Β' (1118-1131). (Ο Φούλκων ήταν πατέρας του Γοδεφρείδου Πλανταγενέτη από προηγούμενο γάμο.) Ο Φούλκων πέθανε σε ατύχημα το 1143 και τον διαδέχτηκαν η χήρα του και ο δεκατριάχρονος γιος τους Βαλδουίνος Γ' (1143-1163). Τον επόμενο χρόνο, το κράτος των σταυροφόρων υπέστη την πρώτη σημαντική εδαφική του απώλεια με την κατάληψη της Εδέσσης από τον Ζάνγκι, πρίγκιπα της Μοσούλης και του Χαλεπίου. Η δολοφονία του Ζάνγκι το 1146 εμπόδισε τους μουσουλμάνους να σταθεροποιήσουν τα κεκτημένα τους, αλλά ο δεύτερος γιος του, ο Νουρεντίν (1146-1174), αποδείχθηκε τρομερός αντίπαλος.

Η δεύτερη σταυροφορία και τα επακόλουθά της

Η πτώση της Εδέσσης παρότρυνε τον πάπα Ευγένιο Γ' να κηρύξει νέα σταυροφορία. Αρχικά, ο Κορράδος Γ' της Γερμανίας ήταν απρόθυμος να συμμετάσχει, αλλά το πειστικό κήρυγμα του αγίου Βερνάρδου έκαμψε τις αντιρρήσεις του. Ο Λουδοβίκος Ζ' της Γαλλίας είχε σχεδιάσει μια δική του εκστρατεία, αλλά συμφώνησε να συντονίσει τις προσπάθειές του με εκείνες των Γερμανών. Ωστόσο, οι Βυζαντινοί δεν ήθελαν πια να περάσουν οι σταυροφόροι από την επικράτειά τους, διαισθανόμενοι ότι είχαν λιγότερα να φοβηθούν από τον Νουρεντίν παρά από τον Ρογήρο τον Μέγα, τον βασιλιά της Σικελίας.

Οι δυο στρατιές ξεκίνησαν το 1147. Ορισμένοι Γάλλοι βαρόνοι θέλησαν να προσχωρήσουν στον Ρογήρο τον Μέγα και να καταλάβουν βυζαντινά εδάφη. Ο αυτοκράτορας Μανουήλ Β' συνήψε εκεχειρία με τον σουλτάνο, γεγονός που ανάγκασε τους Γάλλους να παραπονεθούν για προδοσία των Ελλήνων, καθώς οι ίδιοι ορέγονταν την Κωνσταντινούπολη. Ο γερμανικός στρατός, αγνοώντας μια προγενέστερη συμφωνία να περιμένει τους Γάλλους, ξεκίνησε πρώτος και ηττήθηκε. Με τη σειρά τους, οι Γάλλοι υπέστησαν μια βαριά ήττα, και μόνο τότε ενώθηκαν τα υπολείμματα των δύο στρατών. Στη συνέχεια, αποφάσισαν να επιτεθούν στη Δαμασκό, αν και εκείνη την εποχή ο ηγεμόνας της πόλης είχε συμμαχήσει με τον Βαλδουίνο Γ' κατά του Νουρεντίν. Το αποτέλεσμα ήταν η αναμενόμενη καταστροφή: η δεύτερη σταυροφορία απέτυχε παταγωδώς.

Κι ενώ το λατινικό βασίλειο σπαρασσόταν από τη διαπάλη των αντίπαλων ομάδων που υποστήριζαν τον Βαλδουίνο Γ' και τη μητέρα του, ο Νουρεντίν κατέλαβε το 1154 τη Δαμασκό και ένωσε τη Συρία κατά των σταυροφόρων. Σημαντικό πρόβλημα ήταν και η άνοδος του Ρεϋνάλδου του Σατιγιόν, ενός Γάλλου τυχοδιώκτη που παντρεύτηκε τη χήρα του Ραϋμόνδου Β' της Τρίπολης. Τον Βαλδουίνο Γ' τον διαδέχτηκε ο αδελφός του Αμαλάριχος το 1163. Για να σιγάσει την αντίθεση της Εκκλησίας, ο Αμαλάριχος αναγκάστηκε να διαζευχθεί τη σύζυγό του Αγνή του Κουρτεναί, με την οποία ήταν συγγενής μη αποδεκτού βαθμού, αλλά κατάφερε να αναγνωριστούν ως νόμιμα τα δύο παιδιά που είχε αποκτήσει μαζί της, η Σίβυλλα και ο Βαλδουίνος Δ'.

Ο Αμαλάριχος (1163-1174) επέδειξε κάποιες νομοθετικές ικανότητες και προσπάθησε να περιορίσει την ισχύ των στρατιωτικών ταγμάτων. Ωστόσο, ο βασικός στόχος της εξωτερικής πολιτικής του ήταν η επίθεση κατά της Αιγύπτου, μιας περιοχής που υποσχόταν πόρους για το άδειο βασιλικό θησαυροφυλάκιο, και που η κατάκτησή της φαινόταν πιο εύκολη από τις επιχειρήσεις στα άκρως επικίνδυνα βόρεια σύνορα. Οι προστριβές μεταξύ του Αμαλαρίχου και του Νουρεντίν διήρκεσαν αρκετά χρόνια, αλλά το 1169 ο βεζίρης του Νουρεντίν μπήκε στο Κάιρο. Σύντομα τον διαδέχτηκε ο ανιψιός του Σαλαδίνος. Ο Σαλαδίνος εξεδίωξε τους Γάλλους από την Αίγυπτο, κατέλαβε οχυρά στην περιοχή της Ερυθράς Θάλασσας, και το 1171 τερμάτισε τη δυναστεία των Φατιμιδών. Η Αίγυπτος περιήλθε υπό την κυριαρχία του χαλιφάτου των Αββασιδών της Βαγδάτης και έτσι αποκαταστάθηκε η ενότητα του σουνιτικού Ισλάμ. Ο Σαλαδίνος κατείχε τον τίτλο του βεζίρη και βρισκόταν υπό την επικυριαρχία του Νουρεντίν, αλλά μετά το 1171, ουσιαστικά κυβερνούσε ως σουλτάνος της Αιγύπτου.

Ο Νουρεντίν και ο Αμαλάριχος πέθαναν το ίδιο έτος, το 1174. Ο δεκατριάχρονος τότε Βαλδουίνος Δ' (1174-1185) ήταν λεπρός και τελικά έμεινε παράλυτος. Πολιτικές ομάδες σχηματίστηκαν γύρω από τον Ρεϋνάλδο του Σατιγιόν, τους εκτοπισμένους άρχοντες Κουρτεναί της Εδέσσης (που από το 1144 βρισκόταν σε χέρια μουσουλμάνων) και τους Λουζινιάν, μια οικογένεια από το Πουατού της Ανδηγαυίας (πβ. Κεφάλαιο Η'). Ο ίδιος ο βασιλιάς ήταν υποχείριο της μητέρας του, μιας Κουρτεναί. Τον διαδέχτηκε ο ανιψιός του Βαλδουίνος Ε', γιος της αδελφής του Σύβιλλας και του Γουλιέλμου, του εκλιπόντα μαρκησίου του Μομφερράτου. Ύστερα από ένα χρόνο, ο Βαλδουίνος πέθανε και τον διαδέχτηκε η Σίβυλλα, που έστεψε πραξικοπηματικά τον δεύτερο σύζυγό της Γουίδωνα Λουζινιάν το 1186.

Στο μεταξύ, το 1176 ο Σαλαδίνος είχε πια εδραιώσει την κατοχή του στην αυτοκρατορία του Νουρεντίν. Καθώς κυριαρχούσε στην Αίγυπτο, τη Συρία και τη Μοσούλη, τα κράτη των σταυροφόρων ήταν περικυκλωμένα. Οι Βυζαντινοί, που τα ανατολικά τους σύνορα ήταν ευάλωτα στις τουρκικές επιθέσεις, δεν μπορούσαν να βοηθήσουν την Ιερουσαλήμ. Τώρα οι σταυροφόροι δεν προσδοκούσαν βοήθεια παρά μόνο από τη Δύση, ιδίως μετά από τη σφαγή Δυτικών εμπόρων στην Κωνσταντινούπολη που οδήγησε στην άνοδο του αντιδυτικού αυτοκράτορα Ανδρόνικου Α' Κομνηνού. Η «φραγκική» αυλή σπαρασσόταν ακόμα περισσότερο από τις μηχανορραφίες των αντίπαλων μερίδων, και στις αρχές του 1187 ο Ρεϋνάλδος του Σατιγιόν προσέφερε στον Σαλαδίνο το πρόσχημα όταν έστησε ενέδρα και επιτέθηκε σε ένα καραβάνι. Στις 4 Ιουλίου του ίδιου έτους ο

Σαλαδίνος συνέτριψε τους χριστιανούς στη μάχη του Χαττίν, δυτικά της θάλασσας της Γαλιλαίας, συλλαμβάνοντας τον βασιλιά Γουίδωνα και αποκεφαλίζοντας ο ίδιος τον Ρεϋνάλδο του Σατιγιόν. Η Ιερουσαλήμ συνθηκολόγησε χωρίς μάχη στις 2 Οκτωβρίου. Την άνοιξη του 1190 μόνον η Αντιόχεια, η Τύρος και η Τρίπολη είχαν παραμείνει υπό χριστιανική κατοχή.

Η τρίτη σταυροφορία

Η πτώση της Ιερουσαλήμ άφησε εμβρόντητη τη χριστιανοσύνη. Κανείς δεν μπορούσε να συλλάβει το γεγονός ότι ο Θεός άφησε την πόλη του να πέσει στα χέρια των απίστων. Οι τρεις μεγάλοι βασιλιάδες της Δύσης —ο Φίλιππος Β' Αύγουστος της Γαλλίας, ο Φρειδερίκος Α' Βαρβαρόσσας της Γερμανίας και ο Ερρίκος Β', τον οποίο μετά το θάνατό του διαδέχτηκε ο Ριχάρδος Α' της Αγγλίας— αποφάσισαν να εκστρατεύσουν από κοινού για να απελευθερώσουν τους Αγίους Τόπους.

Η τρίτη σταυροφορία είχε αμφίρροπα αποτελέσματα. Πρώτοι έφτασαν οι Γερμανοί και νίκησαν μια τουρκική στρατιά, αλλά οι περισσότεροι στρατιώτες του Βαρβαρόσσα επέστρεψαν στην πατρίδα τους μετά το θάνατο του βασιλιά τους στις 10 Ιουνίου 1190. Οι Άγγλοι και οι Γάλλοι πέρασαν το χειμώνα στη Σικελία, κι έπειτα ξεκίνησαν για την Παλαιστίνη. Καθ' οδόν ο Ριχάρδος κατέλαβε την Κύπρο που ως τότε την κατείχαν οι Βυζαντινοί. Μόλις βρέθηκαν στους Αγίους Τόπους, οι στρατιές ενεπλάκησαν σε εσωτερικές διαμάχες. Ο Ριχάρδος είχε πουλήσει την Κύπρο στους Ναΐτες, αλλά επέτρεψε στον Γουίδωνα Λουζινιάν, που είχε ισχνή υποστήριξη στο λατινικό βασίλειο, να εξαγοράσει τα συμφέροντά τους. Οι Λουζινιάν κυβέρνησαν την Κύπρο, που αποτέλεσε πολύτιμη βάση για τη στρατιωτική και οικονομική πρόσβαση στο λατινικό βασίλειο, μέχρι το 1474. Ο Κορράδος ο Μομφερρατικός, ο αντίπαλος του Γουίδωνα για το στέμμα της Ιερουσαλήμ, πρόβαλλε αξιώσεις επικαλούμενος το γάμο του με την Ισαβέλλα, την ετεροθαλή αδελφή της Σύβιλλας. Ο Κορράδος δολοφονήθηκε το 1192 από την αίρεση των φανατικών Ασσασσίνων αλλά μετά τη σύντομη βασιλεία των δύο μετέπειτα συζύγων της Ισαβέλλας, που έληξαν το 1205, οι απόγονοι του Κορράδου ηγεμόνευσαν στο λατινικό βασίλειο μέχρι την πτώση του το 1291. Καθώς συχνά ο μονάρχης ήταν γυναίκα ή παιδί, σημαντική εξουσία ασκούσε ο βάιλος που εκλεγόταν από τον βασιλικό οίκο, και η εκλογή του επικυρωνόταν από το Ανώτατο Δικαστήριο της Ιερουσαλήμ.

Στις 12 Ιουλίου 1191 οι σταυροφόροι κατέλαβαν την Άκρα [ρωμαϊκή Πτολεμαΐδα]. Αμέσως μετά ο Φίλιππος Αύγουστος επέστρεψε στη Γαλλία, αλλά ο Ριχάρδος παρέμεινε στην Παλαιστίνη και κατέλαβε τη Γιάφα [Ιόππη]. Όταν πληροφορήθηκε τις μηχανορραφίες του αδελφού του Ιωάννη με τον Φίλιππο, διαπραγματεύτηκε τρίχρονη ειρήνη και την υπόσχεση για καλή μεταχείριση των χριστιανών προσκυνητών στα ιερά της Ιερουσαλήμ, και επέστρεψε στην πατρίδα του. Οι χριστιανοί κράτησαν τον έλεγχο της ακτής από την Τύρο μέχρι τη Γιάφα.

Η τέταρτη σταυροφορία

Η αγωνία για τη συνεχιζόμενη αιχμαλωσία της Ιερουσαλήμ παρότρυνε τον πάπα Ιννοκέντιο Γ' να κηρύξει άλλη μια σταυροφορία, στην οποία σημειώθηκε αλλαγή στρατηγικής. Αντιλαμβανόμενος ότι οι ανταγωνισμοί των βασιλιάδων είχαν στερήσει την τρίτη σταυροφορία από κάθε πιθανότητα επιτυχίας, ο πάπας πλησίασε ελάσσονες ευγενείς, κυρίως Γάλλους. Το 1199, παρακάμπτοντας τις αντιρρήσεις των μοναχών, επέβαλε τον πρώτο σταυροφορικό φόρο στο εισόδημα των κληρικών. Από εδώ κι εμπρός, οι πάπες όχι απλώς στηρίζονταν στον στρατό, αλλά ήταν και διατεθειμένοι να χρησιμοποιήσουν ένα τμήμα του τεράστιου πλούτου της Εκκλησίας για την κάλυψη των εξόδων.

Οι σχέσεις με τους Βυζαντινούς είχαν επιδεινωθεί και φαίνεται ότι οι Έλληνες είχαν βοηθήσει τους μουσουλμάνους κατά των Δυτικών στη διάρκεια της τρίτης σταυροφορίας. Το νέο εγχείρημα προέβλεπε επίθεση δια θαλάσσης στην Αίγυπτο, όπου θα χρησιμοποιούνταν ενετικά πλοία και θα αποφεύγονταν η χερσαία οδός μέσω Κωνσταντινούπολης. Οι σταυροφόροι έφτασαν στη Βενετία το

1202. Οι λογαριασμοί είχαν φτάσει σε αστρονομικά ύψη, αλλά οι Ενετοί υποσχέθηκαν την αναβολή της εξόφλησής τους, αρκεί οι σταυροφόροι να καταλάμβαναν τη Ζάρα, μια πόλη στις δαλματικές ακτές, την οποία ο βασιλιάς της Ουγγαρίας είχε πάρει από τη Βενετία το 1186. Η κατάληψη πραγματοποιήθηκε τον Νοέμβριο του 1202. Ο πάπας αφόρισε τους σταυροφόρους επειδή είχαν επιτεθεί σε μια χριστιανική πόλη, αν και σύντομα ανακάλεσε τον αφορισμό, εξαιρώντας μόνο τους Ενετούς.

Οι Ενετοί είχαν και αλλά συμφέροντα στην Ανατολή. Το 1187 ο αυτοκράτορας Ισαάκιος Β' Άγγελος αποκατέστησε τα προνόμιά τους, που είχαν προσωρινά καταργηθεί μετά το 1182, και τους παραχώρησε το πολυπόθητο δικαίωμα να εμπορεύονται σε ολόκληρη τη Βυζαντινή αυτοκρατορία. Ωστόσο, το 1195 ένα νέο πραξικόπημα οδήγησε στην εκθρόνιση του Ισαακίου Β' και στην άνοδο στο θρόνο ενός άλλου αντιδυτικού αυτοκράτορα, ο οποίος απέπεμψε τους Ενετούς. Ενώ οι σταυροφόροι βρίσκονταν ακόμη στη Ζάρα, έφτασαν απεσταλμένοι από τον Αλέξιο Δ', γιο του Ισαακίου Β'. Σε αντάλλαγμα για την παλινόρθωση, ο Αλέξιος υποσχέθηκε την επανένωση της ελληνικής και της δυτικής Εκκλησίας, την καταβολή τεράστιων ποσών προς τους Ενετούς και τους σταυροφόρους και την παροχή στρατού για την εκστρατεία στην Παλαιστίνη. Στις 17 Ιουλίου 1203, οι σταυροφόροι επανεγκατέστησαν στο θρόνο τον Ισαάκιο Β' και τον Αλέξιο Δ', αλλά τον Ιανουάριο του 1204 και οι δύο εκθρονίστηκαν και καρατομήθηκαν, καθώς το αντιλατινικό πνεύμα στην Κωνσταντινούπολη ήταν εξίσου ισχυρό με τα ανθελληνικά αισθήματα στη Δύση. Η αντίδραση των σταυροφόρων και των Ενετών ήταν να καταλάβουν με έφοδο την Κωνσταντινούπολη και να λαφυραγωγήσουν για τρεις ημέρες. Οι σταυροφόροι πυρπόλησαν ολόκληρη την πόλη, μαζί και την αυτοκρατορική βιβλιοθήκη και τα μοναδικά της χειρόγραφα, άρπαξαν χιλιάδες κειμήλια και συνέτριψαν όσα γλυπτά ήταν πολύ ογκώδη για να τα μεταφέρουν.

Αφού έγινε η διανομή της λείας, ο κόμης Βαλδουίνος Θ' της Φλάνδρας και του Αινώ εκλέχτηκε αυτοκράτορας της «Ρωμανίας», της Λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης. Οι παραχωρήσεις προς τους Ενετούς ήταν τεράστιες, όπως στρατηγικής σημασίας λιμάνια και τα τρία όγδοα της ίδιας της Κωνσταντινούπολης. Ωστόσο, ο Βαλδουίνος συνελήφθη το 1205 ενώ πολεμούσε κατά των Βουλγάρων, και δεν τον ξαναείδε ποτέ κανείς. Ο αδελφός και διάδοχός του Ερρίκος ήταν ισχυρός ηγεμόνας, αλλά δεν κατάφερε να διατηρήσει το *status quo* εις βάρος των κρατιδίων που είχαν εγκαθιδρύσει οι Έλληνες (την αυτοκρατορία της Τραπεζούντος στις ακτές του Εύξεινου Πόντου, την αυτοκρατορία της Νικαίας και το δεσποτάτο της Ηπείρου στη βόρεια Ελλάδα). Το 1237 η Ρωμανία ήταν κατά τι μεγαλύτερη από την Κωνσταντινούπολη. Το 1261 ο Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος, ο ηγεμόνας της Νικαίας, κατέλαβε δίχως δυσκολία την Κωνσταντινούπολη και εξεδίωξε τους Δυτικούς. Οι απόγονοί του κυβέρνησαν ως το 1453. Ο Μιχαήλ Η' κατάργησε τα ενετικά μονοπώλια με την παραχώρηση ανεκτίμητων εμπορικών προνομίων στους Γενουάτες. Από τότε οι σποραδικές συγκρούσεις μεταξύ Ενετών και Γενουατών συνεχίστηκαν επί έναν και πλέον αιώνα για να λήξουν το 1381, όταν η Γένουα αναγκάστηκε να παραδεχτεί την ήττα της.

Η Βυζαντινή αυτοκρατορία ποτέ δεν ανέκαμψε από το σοκ της τέταρτης σταυροφορίας. Οι αυτοκράτορες δυσκολεύονταν να χαλιναγωγήσουν τους τοπικούς δεσπότες, και μόνον οι απρόοπτοι θάνατοι διάφορων Μογγόλων και Τούρκων ηγεμόνων, και όχι η βυζαντινή ισχύς, γλίτωσαν τη Δύση από την εισβολή στα τέλη του 13ου και στη διάρκεια του 14ου αιώνα. Ο οίκος της Ανδηγαυίας κατείχε το πριγκιπάτο της Αχαΐας, στη νότια Ελλάδα, μέχρι το 1432. Ο Γκωτιέ της Βριέννης (που ο γιος του άφησε όνομα στην ιστορία της Φλωρεντίας) έχασε το δουκάτο των Αθηνών το 1311 από Καταλανούς μισθοφόρους, που τυπικά υπηρετούσαν την Κωνσταντινούπολη. Το 1388 οι Ατσαγιόλι (ή Ατζαγιόλαι), μια οικογένεια Φλωρεντινών τραπεζικών, έγιναν δούκες των Αθηνών, και το 1456 παραδόθηκαν στους Τούρκους.

Το κίνημα των σταυροφοριών, 1204-1244

Το πρόβλημα της Παλαιστίνης παρέμενε άλυτο. Μετά το 1163, η πλάστιγγα της εξουσίας είχε γείρει αποφασιστικά υπέρ των βαρόνων. Κατά τον 12ο αιώνα συγκροτήθηκε ένα ανώτατο δικαστήριο, στην πράξη ένα δικαστήριο ομοτίμων, που τον 13ο αιώνα είχε αναλάβει, εκτός από δικαστικές, και νομοθετικές αρμοδιότητες. Στο δικαστήριο αυτό συμμετείχαν οι ευγενείς, οι επίσκοποι, οι ξένοι υψηλόβαθμοι σταυροφόροι και οι μάγιστροι των στρατιωτικών ταγμάτων. Ο βασιλιάς κατείχε σχεδόν διακοσμητικό ρόλο. Αρκετοί βαρόνοι έκοβαν δικό τους νόμισμα και πολλοί ασκούσαν ανεξάρτητη δικαστική εξουσία. Οι ιταλικές πόλεις και η Μασσαλία αντλούσαν σημαντικά κέρδη από την οργάνωση τακτικών ταξιδιών για προσκυνητές προς και από τους Αγίους Τόπους, αλλά οι ασταθείς συνθήκες σήμαιναν ότι ελάχιστοι παρέμεναν μόνιμα εκεί.

Ακόμα και πριν από την τέταρτη σταυροφορία, ορισμένοι ιεροκήρυκες είχαν υποστηρίξει ότι η αποτυχία των σταυροφοριών οφειλόταν στην ανθρώπινη οίηση: αυτό που δεν μπορούσαν να πετύχουν οι βασιλιάδες μπορούσε να επιτευχθεί από τους αθώους και τους πένητες, που με τη ζωή και το πνεύμα τους προσέγγιζαν πιο πολύ τον Χριστό και τους αποστόλους του. Μια τέτοια ομάδα επιχείρησε το 1212 την πολύ παρεξηγημένη «Σταυροφορία των Παιδιών». Ομάδες φτωχών εφήβων —και όχι, όπως πιστεύαμε κάποτε, μικρών παιδιών— πορεύτηκαν προς τη Γένουα και τη Μασσαλία. Καθώς τα ύδατα της Μεσογείου δεν χωρίστηκαν αποκρινόμενα στις προσευχές τους, κίνησαν με πλοία για την Παλαιστίνη. Ορισμένοι έφηβοι πουλήθηκαν σε σκλαβοπάζαρα από τους Τούρκους, αλλά άλλοι κατάφεραν να επιστρέψουν στην Ευρώπη.

Το 1212 ο Ιννοκέντιος Γ' κήρυξε νέα σταυροφορία. Οι εξελίξεις μετά το θάνατο του Σαλαδίνου είχαν επιφέρει αλλαγές υπέρ της Αιγύπτου στο συσχετισμό δυνάμεων του ισλαμικού κόσμου, κι έτσι η Αίγυπτος τώρα είχε γίνει το κλειδί για την επικράτηση στην Παλαιστίνη. Το 1217, μια στρατιά, η «πέμπτη σταυροφορία», που την αποτελούσαν κυρίως Αυστριακοί και Ούγγροι, διέπλευσε με ενετικά σκάφη τη Μεσόγειο και πολιόρκησε τη Δαμιέττη στις όχθες του Νείλου. Ο άγιος Φραγκίσκος της Ασσίζης, ο κορυφαίος εκπρόσωπος του ιδεώδους της πενίας που εκφράστηκε με τη «Σταυροφορία των Παιδιών» το 1212, προσχώρησε στη σταυροφορία στη Δαμιέττη. Κήρυξε τον χριστιανισμό και την πνευματική αρετή της πενίας στον σουλτάνο αλ-Κάμιλ ο οποίος, αφού τον άκουσε όπως απαιτούσε η ευγένεια, έστειλε τον μικροκαμωμένο Φραγκίσκο πάνω σε έναν μεγάλο ελέφαντα πίσω στους προστάτες του. Η Δαμιέττη καταλήφθηκε τον Νοέμβριο του 1219, αλλά οι σταυροφόροι δεν μπόρεσαν να την κρατήσουν πάνω από δύο χρόνια.

Ο αυτοκράτορας Φρειδερίκος Β' είχε ορκιστεί να συμμετάσχει σε μια σταυροφορία ως αντάλλαγμα για την παπική αναγνώριση του στέμματός του. Είδαμε ότι τελικά έφτασε στην Παλαιστίνη μόλις το 1228 και ότι αναγκάστηκε να συγκρουστεί με τον πάπα Γρηγόριο Θ', κατάφερε όμως να συνάψει δεκαετή εκεχειρία και να εξασφαλίσει την παραχώρηση της Παλαιστίνης ξανά στους χριστιανούς. Ο Φρειδερίκος αναγκάστηκε να επιστρέψει εσπευσμένως στην Ιταλία, αφήνοντας ως αντιβασιλέα στην Παλαιστίνη τον νεαρό γιο του Κορράδο Δ'. Ο πόλεμος μεταξύ του αυτοκρατορικού στρατού και των δυνάμεων του βαΐλου Ιωάννη του Ιμπελέν, που τον υποστήριζαν οι περισσότεροι ευγενείς της Παλαιστίνης, έφερε την τελειωτική στρατιωτική αποδυνάμωση του βασιλείου της Ιερουσαλήμ. Οι μουσουλμάνοι κατέλαβαν για τελευταία φορά την Ιερουσαλήμ, σχεδόν ερήμην αντιπάλου, το 1244.

Οι σταυροφορίες του αγίου Λουδοβίκου

Ο Λουδοβίκος Θ' της Γαλλίας, ο επονομαζόμενος άγιος, κήρυξε μια σταυροφορία στα τέλη του 1244. Απέπλευσε το 1248, εφαρμόζοντας ξανά την τακτική της επίθεσης μέσω Αιγύπτου. Ο σουλτάνος εγκατέλειψε τη Δαμιέττη στους σταυροφόρους, αλλά το 1250 παγίδευσε ολόκληρη τη στρατιά του Λουδοβίκου όταν αυτή προσπάθησε να καταδιώξει τους μουσουλμάνους αναπλέοντας τον Νείλο. Ο ίδιος ο βασιλιάς πιάστηκε αιχμάλωτος, και οι σταυροφόροι παρέδωσαν τη Δαμιέττη ως αντάλλαγμα

για την απελευθέρωσή του. Για τον στρατό ζητήθηκαν υπέρογκα λύτρα, αλλά ο Λουδοβίκος αξιοποίησε την παλατιανή επανάσταση του 1250 στην Αίγυπτο (βλ. Κεφάλαιο ΙΔ') για να ελευθερώσει τον στρατό του.

Στους Αγίους Τόπους εξακολουθούσαν να μαίνονται οι ανταγωνισμοί ανάμεσα στους απογόνους του Φρειδερίκου Β', τους Ιμπελέν, τους Ενετούς, τους Γενουάτες, τους Πιζάνους και τα στρατιωτικά τάγματα. Ο σουλτάνος της Αιγύπτου Μπαϊμπάρς κατέβαλε συστηματικά όσα προπύργια του χριστιανισμού είχαν απομείνει στην Παλαιστίνη. Στο μεταξύ, ο άγιος Λουδοβίκος ξεκίνησε νέα σταυροφορία το 1267. Χάρη στην εξουσία που κατείχε στην Ιταλία ο νεότερος αδελφός του Κάρολος ο Ανδηγαυικός, είχε υπό τον έλεγχό του σημαντικά λιμάνια. Αλλά οι Γάλλοι ευγενείς δεν ήταν πρόθυμοι να θυσιάσουν για άλλη μια φορά τα χρήματά τους για ένα απονενοημένο εγχείρημα. Έτσι, ο Λουδοβίκος αναγκάστηκε να δανειστεί μεγάλα ποσά από Γενουάτες τραπεζίτες και φορολόγησε ανελέητα τον κλήρο και τις πόλεις. Τελικά, ο Λουδοβίκος έστρεψε τη σταυροφορία από την Αίγυπτο στην Τυνησία, όπου πέθανε το 1270. Ο στρατός του επέστρεψε στη Γαλλία. Τα αγγλικά στρατεύματα, υπό τον μετέπειτα βασιλιά Εδουάρδο Α' (1272-1307), συνήψαν ενδεκάχρονη ανακωχή με τον Μπαϊμπάρς, που μέχρι το 1271 είχε καταλάβει και τα τελευταία κάστρα των στρατιωτικών ταγμάτων στην Παλαιστίνη. Ο ίδιος ο Κάρολος ο Ανδηγαυικός έγινε βασιλιάς της Ιερουσαλήμ το 1277, έτος του θανάτου του Μπαϊμπάρς, αλλά εκδιώχθηκε από τη Σικελία το 1282. Τίποτα δεν μπορούσε να ματαιώσει το αναπόφευκτο. Το 1291 η Άκρα, η τελευταία χριστιανική πόλη στο λατινικό βασίλειο της Ιερουσαλήμ, καταλήφθηκε από τους μουσουλμάνους.

Η χριστιανική παρουσία στην Ανατολή δεν εξαλείφθηκε εντελώς. Το 1310 οι Ιωαννίτες ιππότες κατέλαβαν τη Ρόδο και την κράτησαν ως αρχηγείο τους μέχρι την κατάληψη του νησιού από τους Τούρκους το 1523. Οι πάπες συνέχισαν να κηρύττουν σταυροφορίες, αλλά η μοναδική που συγκέντρωσε μεγάλη στρατιά ήταν η «σταυροφορία της Νικόπολης» του 1396, που έληξε με μια ταπεινωτική ήττα από τους Τούρκους, οι οποίοι απειλούσαν την Κωνσταντινούπολη. Η συνεχιζόμενη φραστική και μόνο υποστήριξη της σταυροφορίας επέτρεψε στους πάπες να συγκεντρώσουν σημαντικά ποσά και προσέφερε σε ορισμένους ηγεμόνες την ευκαιρία να δοξαστούν ως στρατηλάτες, αλλά καμιά σοβαρή πιθανότητα ανακατάληψης της Ιερουσαλήμ δεν διαφαινόταν στον ορίζοντα.

Οι επιπτώσεις των σταυροφοριών

Πολλές αλλαγές στη δυτική Ευρώπη έχουν αποδοθεί στις σταυροφορίες. Αναμφίβολα, οι σταυροφορίες ενίσχυσαν την ηθική ακτινοβολία των παπών. Κι ενώ τον 12ο αιώνα δυνάμωνε η δημόσια αμφισβήτηση των πολιτικών τους παρεμβάσεων και της τυπολατρίας τους, τον 13ο αιώνα η αμφισβήτηση αυτή μάλλον είχε αντισταθμιστεί από το θέαμα της παποσύνης που πρωτοστατούσε στον ιερό πόλεμο κατά των απίστων.

Νέες τεχνολογίες εισήχθησαν από την Ανατολή. Προφανώς οι σταυροφόροι αντίκρισαν για πρώτη φορά ανεμόμυλους στην Περσία, αλλά τα περισσότερα τεχνολογικά δάνεια ήταν στρατιωτικά. Οι μουσουλμάνοι αντέγραψαν από τους χριστιανούς τις αλυσιδωτές πανοπλίες, ενώ οι χριστιανοί έμαθαν από τους μουσουλμάνους περίτεχνα στοιχεία της αρχιτεκτονικής των κάστρων, ιδίως τα εξώστεγα και τους κυρίως τοίχους.

Οι σταυροφορίες είχαν αντίκτυπο στην οικονομία της Δύσης. Προφανώς οι πρώτες δύο σταυροφορίες δεν είχαν υπερβολικό κόστος. Οι στρατιές συντηρούνταν από τη γη, ενώ δεν υπάρχουν τεκμήρια που να φανερώνουν την επιβολή ειδικών φόρων ακόμα και για τη δεύτερη σταυροφορία, στην οποία συμμετείχαν δύο βασιλιάδες. Η πρακτική αυτή άλλαξε ριζικά με την τρίτη σταυροφορία. Ο Φρειδερίκος Βαρβαρόσσας και ο Φίλιππος Αύγουστος φαίνεται ότι αντεπεξήλθαν στα έξοδα χάρη στους προσωπικούς τους πόρους και στους φόρους που τους όφειλαν οι βαρόνοι,

αλλά ο Ριχάρδος Α' συγκέντρωσε το «φόρο του Σαλαδίνου», τον οποίο είχε θεσπίσει ο πατέρας του. Οι σταυροφορίες του Φρειδερίκου Β', και ιδιαιτέρως του Λουδοβίκου Θ', ήταν εξαιρετικά δαπανηρές. Ο Λουδοβίκος πέθανε χρεωμένος στους ίδιους τους υπηκόους του, τους Γενουάτες τραπεζίτες και τους Ναΐτες.

Η αναβίωση του εμπορίου μεταξύ Ανατολής και Δύσης αποδίδεται στις σταυροφορίες, αλλά αυτός ο ισχυρισμός είναι κάπως υπερβολικός. Ήδη από τους ρωμαϊκούς χρόνους η Δύση εξήγαγε στην Ανατολή δούλους, δασικά προϊόντα και στρατιώτες, και παρελάμβανε βαρύτιμα υφάσματα και μπαχαρικά, και αυτό το πρότυπο εμπορικών ανταλλαγών διατηρήθηκε, με εξαίρεση σύντομα διαλείμματα εχθρότητας που οφείλονταν στον πολιτικό και τον θρησκευτικό ανταγωνισμό. Η Πίζα, η Γένουα και η Βενετία είχαν καλές εμπορικές σχέσεις με τους Έλληνες και τους μουσουλμάνους αδιακρίτως πριν από τις σταυροφορίες. Ο ρυθμός αυτών των εμπορικών ανταλλαγών επιταχύνθηκε μετά το 1100, αλλά το ίδιο συνέβη και με το εμπόριο στο εσωτερικό της Ευρώπης.

Ο ρόλος των σταυροφοριών σ' αυτές τις αλλαγές δεν είναι διόλου σαφής. Ασφαλώς οι σταυροφορίες διευκόλυναν τους Δυτικούς στην εξαγωγή αγαθών από την Παλαιστίνη, αλλά τα εξαγώγιμα προϊόντα της Παλαιστίνης δεν ήταν ιδιαίτερα απαραίτητα ή περιζήτητα στη Δύση. Για την προμήθεια μπαχαρικών, οι Δυτικοί εξακολουθούσαν να ταξιδεύουν στην Κωνσταντινούπολη ή τη Βαγδάτη. Η μουσουλμανική μνησικακία προς τους σταυροφόρους δεν προώθησε το ειρηνικό εμπόριο. Μετά το 1100, το εμπόριο με το Ισλάμ έγινε πολύ ριψοκίνδυνο, καθώς οι μουσουλμάνοι συχνά απήλαυναν τους ξένους και έκαναν κατάσχεση στα εμπορεύματά τους. Εντούτοις, ορισμένοι Ιταλοί εξακολούθησαν να εμπορεύονται στην Αλεξάνδρεια και τη Δαμιέττη, ενώ στο Κάιρο ιδρύθηκε αποικία Πιζάνων. Μολονότι η Ιερουσαλήμ απαγόρευε το εμπόριο δούλων και όπλων με τους μουσουλμάνους, ορισμένοι Ιταλοί αγνόησαν αυτή την απαγόρευση.

Το παράδοξο όμως είναι ότι οι σταυροφορίες ενίσχυσαν την εσωτερική οικονομία της δυτικής Ευρώπης αυξάνοντας τη διαθεσιμότητα του χρήματος. Η δυτική Ευρώπη δεν έχει πλούσια αποθέματα πολύτιμων μετάλλων, και μόνο τα αργυρωρυχεία του Ράμμελσμπεργκ στη Γερμανία είχαν αξιοποιηθεί πριν από τις σταυροφορίες. Σημαντικοί θησαυροί μουσουλμανικών νομισμάτων έπεσαν στα χέρια των χριστιανών στην Παλαιστίνη, την Ισπανία και τη Σικελία. Έτσι, οι αυλές των ηγεμόνων συγκέντρωσαν πλούτη και παρείχαν προστασία όχι μόνο στους εμπόρους των πόλεων, από τους οποίους αγόραζαν ανατολίτικα είδη πολυτελείας, αλλά και στους βιοτέχνες που είχαν αρχίσει να αναπτύσσονται στις ευρωπαϊκές πόλεις. Ίσως το πιο σημαντικό επακόλουθο των σταυροφοριών να μην ήταν η προώθηση του εμπορίου μεταξύ Ανατολής και Δύσης, αλλά η αρπαγή των μουσουλμανικών νομισμάτων που αποτέλεσαν τη βάση για τον εμπορευματικό καπιταλισμό της Ευρώπης του 12ου αιώνα. Το γεγονός αυτό με τη σειρά του επέτρεψε στους Ευρωπαίους να παράγουν περισσότερα αγαθά για δική τους χρήση απ' ό,τι προηγουμένως.

Στις σταυροφορίες επίσης αποδίδεται η καλλιέργεια της αμοιβαίας πνευματικής κατανόησης μεταξύ Ανατολής και Δύσης, αλλά και αυτή η αντίληψη είναι συζητήσιμη. Συνήθως, τα στρατιωτικά εγχειρήματα δεν επιταχύνουν τη μετάδοση του πολιτισμού. Οι μουσουλμάνοι και οι χριστιανοί παρέμειναν διαχωρισμένοι στην Παλαιστίνη. Η λεηλασία της Κωνσταντινούπολης το 1204 ήταν μια πολιτιστική συμφορά που άφησε ανεξίτηλα σημάδια στη δυτική σκέψη. Αν και μερικά χειρόγραφα διασώθηκαν και φυλάχθηκαν στα διάδοχα ελληνικά βασίλεια, κυρίως στην Τραπεζούντα, το γεγονός ότι διαθέτουμε μόνο μικρής έκτασης αποσπάσματα από το αρχικό σώμα των έργων του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη και των Ελλήνων δραματουργών και ποιητών πιστοποιεί τις διαστάσεις της καταστροφής.

Το πιο γόνιμο πεδίο πολιτιστικής αλληλεπίδρασης ήταν η Σικελία, ιδίως όσον αφορά τη διάδοση της μουσουλμανικής ιατρικής και φαρμακευτικής γνώσης στη Δύση. Οι χριστιανοί λόγιοι σύχναζαν στις μουσουλμανικές σχολές της Ισπανίας πριν από τις σταυροφορίες. Στη διάρκεια της πεντηκονταετίας

μετά την κατάληψη του Τολέδου από τους χριστιανούς το 1085, κορυφώθηκαν οι επαφές μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων σ' αυτή την πόλη. Οι χριστιανοί μελέτησαν τις αραβικές μεταφράσεις ελληνικών έργων, καθώς και τις μαθηματικές και άλλες επιστημονικές εργασίες των ίδιων των Αράβων. Μετά τη δεκαετία του 1130, οι μουσουλμάνοι λόγιοι μετακινήθηκαν βαθμιαία προς τα νότια, και οι περισσότεροι χριστιανοί ήταν πεπεισμένοι ότι τίποτα αξιόλογο δεν μπορούσαν να τους διδάξουν οι εθνικοί.

Η Ισπανία στα μέσα του Μεσαίωνα

Μέχρι τα τέλη του 8ου αιώνα υπήρχαν μόνο δύο χριστιανοκρατούμενες περιοχές στην Ιβηρική χερσόνησο: το βασίλειο δυτικά του ποταμού Δουέρο και η Ναβάρρα, ένα μικρό βασκικό βασίλειο με πρωτεύουσα την Παμπλόνα. Ο Καρλομάγνος εγκαθίδρυσε μια «ισπανική μαρκία», την οποία εποίκισε με Φράγκους, ανατολικά της Ναβάρρας στις κοιλάδες των Πυρηναίων και τη βόρεια Καταλονία. Η εξωτερική πολιτική της Βαρκελόνης και της Αραγονίας ήταν πάντα στραμμένη προς τη Γαλλία. Ωστόσο, η Αστουρία καλλιέργησε για τον εαυτό της την εικόνα της κληρονόμου του βησιγοτθικού βασιλείου. Η ανακάλυψη του τάφου του αγίου Ιακώβου της Κομποστέλλας οδήγησε σε μια έντονη εμπορευματοποίηση της κίνησης των προσκυνητών στο ιερό του στο Σαντιάγο. Στο διάστημα 850-950 η έκταση του βασιλείου της Αστουρίας υπερδιπλασιάστηκε. Ο Αλφόνσος Γ' ο Μέγας (886-911) μετέφερε την πρωτεύουσα από το Οβιέδο στη Λεόν, από την οποία πήρε την ονομασία του το βασίλειο. Η Λεόν υποδιαιρέθηκε κατά τον 10ο αιώνα, κυρίως λόγω των γαμήλιων συμμαχιών του βασιλιά με τη Ναβάρρα, αλλά τελικά ο Αβδουλραχμάν ηττήθηκε το 939 στη Σιμάνκας από έναν συνασπισμό με επικεφαλής τη Λεόν.

Η μεθοριακή περιοχή νοτιανατολικά της Λεόν, όπου κατοικούσαν μουσουλμάνοι και χριστιανοί, ήταν μια *res nullius* που τον 10ο αιώνα έγινε η κομητεία της Καστίλλης. Το όνομά της προέρχεται από τα πολυάριθμα κάστρα (*castella*) και τα οχυρωμένα χωριά που είχαν ιδρύσει οι βασιλιάδες της Αστουρίας. Οι χριστιανοί ηγεμόνες —οι πιο επιφανείς φυσιογνωμίες του 10ου αιώνα ήταν η βασίλισσα Τόδα της Ναβάρρας και ο γαμπρός και αντίπαλός της Φερνάν Γκονθάλεθ, που ηγεμόνευσε στην Καστίλλη ως κόμης της από το 950 ως το 970— ακολούθησαν μια περίπλοκη αυταρχική πολιτική που συχνά τους έφερνε σε αντιπαράθεση όχι μόνο με τους μουσουλμάνους, αλλά και μεταξύ τους.

Η Καστίλλη αντιμετώπισε πιο αποτελεσματικά τους μουσουλμάνους απ' ό,τι η Λεόν. Ο Σάντσο ο Μέγας της Ναβάρρας (970-1035), ο πιο ισχυρός Ισπανός ηγεμόνας της εποχής του, συνένωσε εδάφη που απέσπασε από τη Λεόν και τα ενσωμάτωσε στην Καστίλλη, την οποία κατέλαβε το 1028. Ήταν ο πρώτος Ισπανός ηγεμόνας που συνήψε δεσμούς με τη Ρώμη, κυρίως προωθώντας την εκκλησιαστική μεταρρύθμιση του Κλουνύ. Ο δεύτερος γιος του Σάντσο Φερδινάνδος Α' (1035-1065) έκανε την Καστίλλη βασίλειο το 1035, και το 1037 προσέθεσε στην επικράτειά του τη Λεόν. Ο τρίτος γιος του Σάντσο, ο Ραμίρο, έγινε ηγεμόνας στην Αραγονία, την οποία επίσης ανακήρυξε βασίλειο. Η Ναβάρρα, το μικρότερο βασίλειο, περιορίστηκε στη χώρα των Βάσκων.

Αλλαγή στην Ανδαλουσία

Είναι σαφές ότι η πολιτική εδραίωση της χριστιανικής Ισπανίας δεν στηρίχτηκε αποκλειστικά στην εχθρότητα προς τους μουσουλμάνους. Το χαλιφάτο των Ομμεϋαδών εξασθένησε μετά το θάνατο του χαλίφη αλ-Χακίμ Β' (961-976). Μετά την πτώση του το 1031, εμφανίστηκαν αρκετά αντίπαλα κρατίδια (βασίλεια των «ταϊφά», από τη λέξη *taifa* που σημαίνει κόμμα, φατρία). Ήταν φυσικό οι χριστιανοί στη βορειοδυτική Ισπανία να εκμεταλλευθούν μετά το 1031 την κατάσταση για να επεκτείνουν τα σύνορά τους προς τα νότια. Στα μέσα του ίδιου αιώνα είχαν καταφέρει να εισπράττουν φόρο υποτελείας από τους μουσουλμάνους των συνόρων τους. Ο Αλφόνσος Ϛ' της Λεόν κατέλαβε το Τολέδο το 1085.

Ωστόσο, σύντομα η χριστιανική προέλαση ανακόπηκε από τους Αλμοραβίδες, μια φυλή Βεδουίνων που ήταν υπέρμαχοι του ασκητισμού, της αυστηρής συμμόρφωσης προς το Κοράνι και του ιερού πολέμου. Αρκετοί βασιλιάδες των ταϊφά ζήτησαν από τους Αλμοραβίδες βοήθεια κατά των χριστιανών. Ο Γιουσούφ ιμπν Τασφίν, ο ιδρυτής της νέας δυναστείας, νίκησε το 1086 τους χριστιανούς και ανέκοψε την προέλασή τους, ενώ μέχρι το 1106 είχε καθυποτάξει όλη τη μουσουλμανική Ισπανία πλην της Σαραγόσας.

Οι Αλμοραβίδες ηγεμόνευαν εκατέρωθεν του Γιβραλτάρ, διοικώντας την Ισπανία από το Μαρόκο. Αν και φαίνεται ότι όταν έφτασαν ήταν ευπρόσδεκτοι, σύντομα διέλυσαν αυτή την καλή προαίρεση. Οι Αλμοραβίδες δεν ενθάρρυναν την πολιτιστική ζωή που είχε ανθήσει στα χρόνια των βασιλιάδων των ταϊφά. Άσκησαν διώξεις κατά των χριστιανών και των Εβραίων, και πολλοί από τους νέους υπηκόους τους, ιδίως έμποροι και λόγιοι, μετανάστευσαν προς τα βόρεια. Μέχρι το 1147, μια νέα αίρεση, οι Αλμοχάδες, που θεωρούσαν τους Αλμοραβίδες αιρετικούς και συμμάχους των χριστιανών (επειδή οι Αλμοραβίδες είχαν κυβερνήσει στο Μαρόκο με διοικητικούς υπαλλήλους και σωματοφύλακες χριστιανούς της Ιβηρίας), είχαν αποτινάξει την κυριαρχία τους στο Μαρόκο. Η κατάκτηση της Ισπανίας απαιτούσε περισσότερη προσπάθεια, αλλά ως το 1195 οι Αλμοχάδες είχαν καταλάβει το μεγαλύτερο μέρος της περιοχής όπου κάποτε ηγεμόνευαν οι Αλμοραβίδες. Οι Αλμοχάδες αναγνώρισαν τον χαλίφη των Αββασιδών στη Βαγδάτη, με αποτέλεσμα την επανασύσφιγξη των πολιτιστικών δεσμών που είχαν χαλαρώσει στα χρόνια των Ομμεϋαδών και των Αλμοραβιδών. Ενώ ο εγχώριος πολιτισμός κυριαρχούσε στην ενδιάμεση περίοδο, στα χρόνια των Αλμοχαδών εκδηλώθηκε στην Ισπανία, για πρώτη φορά μετά τον 9ο αιώνα, σημαντικό ενδιαφέρον για την περσική, την ελληνική και την αραβική λογοτεχνία και σκέψη.

Από το Τολέδο στη Σεβίλλη

Μετά το θάνατο του Φερδινάνδου Α', η Καστίλλη και η Λεόν δόθηκαν ως κληρονομιά σε διαφορετικούς γιους, αλλά το 1072 επανενώθηκαν υπό τον νεότερο, τον Αλφόνσο Ϛ' (1065/1072-1109), τον κατακτητή του Τολέδου. Στα τέλη του αιώνα, ο Αλφόνσος είχε αρχίσει να ενθαρρύνει τον εποικισμό και την ίδρυση χωριών γύρω από τα νέα κλουνιακά μοναστήρια στα οποία παραχωρούσε χάρτες. Πολλοί μετανάστες ήταν Γάλλοι και Ιταλοί. Οι χάρτες (*fueros*), που επηρέασαν εκείνους που παραχωρούνταν στον Βορρά (η περίφημη αρχή του αστικού δικαίου περί παραχώρησης ελευθερίας σε όσους συμπλήρωναν παραμονή «ενός έτους και μιας ημέρας» σε μια πόλη πιθανόν να προέρχεται από την Ιβηρία), καθιέρωσαν τα δημοτικά συμβούλια που ασκούσαν δικαιοδοσία στην περιβάλλουσα αγροτική περιοχή. Τα περισσότερα συμβούλια εγκαταστάθηκαν σε αγροτικές κοινότητες, αλλά ορισμένες από αυτές εξελίχθηκαν σε κανονικές πόλεις. Τον 13ο αιώνα οι πόλεις απέκτησαν και πολιτοφυλακή. Επίσης, ο Αλφόνσος διευκόλυνε την κίνηση των προσκυνητών προς το Σαντιάγο, ιδρύοντας σταθμούς και βελτιώνοντας το οδικό δίκτυο.

Ένα νέο στρώμα στρατιωτικής αριστοκρατίας αναδύθηκε στην εξουσία στην Καστίλλη-Λεόν του 11ου αιώνα. Η παλαιότερη ένοπλη αριστοκρατία είχε εξελιχθεί σε κληρονομική ευγένεια. Για να αντισταθμίσουν την ισχύ της, οι βασιλιάδες παραχώρησαν γαίες στους *caballeros villanos,* αγρότες στρατιώτες στους οποίους είχαν δοθεί μεγάλες εκτάσεις γης στα «συμβούλια» (*consejos*) που είχαν ιδρύσει τα *fueros* ώστε να αποκτήσουν δικό τους στρατιωτικό εξοπλισμό, και ιδίως άλογα. Εκτός από αυτή την ομάδα γαιοκτημόνων, και οι στρατιωτικοί τυχοδιώκτες ασκούσαν σημαντική επιρροή κατά μήκος των καστιλλιάνικων συνόρων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο επικός ήρωας Σιντ, που κατά καιρούς ήταν αντίπαλος και σύμμαχος του Αλφόνσου Ϛ'.

Ο Αλφόνσος Ϛ' της Καστίλλης-Λεόν παντρεύτηκε πέντε φορές, αλλά πέθανε χωρίς να αφήσει άρρενα διάδοχο. Ο εγγονός του Αλφόνσος Ζ' (1126-1157) τελικά κυβέρνησε και στην Καστίλλη και στη Λεόν, και μάλιστα το 1135 πήρε τον τίτλο του αυτοκράτορα. Ο Αλφόνσος Ϛ' είχε αναγορεύσει τον Ερρίκο της Βουργουνδίας, σύζυγο της νόθας κόρης του Θηρεσίας, κόμη της Πορτογαλίας. Ο γιος της

Θηρεσίας και του Ερρίκου Αλφόνσο Ενρίκε αυτοαναγορεύτηκε βασιλιάς της Πορτογαλίας το 1139. Στη διάρκεια της μακρόχρονης βασιλείας του (μέχρι το 1185), η ανεξάρτητη Πορτογαλία επεκτάθηκε προς τα νότια, αποσπώντας τελικά τη Λισαβόνα από τους μουσουλμάνους. Η Πορτογαλία υπό τον Αλφόνσο Γ' (1246-1279) έφτασε περίπου στα σημερινά της σύνορα. Από άποψη εθνικής σύνθεσης, η Πορτογαλία ήταν πιο ομοιογενής απ' ό,τι η Καστίλλη και η Λεόν, καθώς εκεί κατοικούσαν λιγοστοί μουσουλμάνοι και Εβραίοι. Το στέμμα ήταν κραταιό και η αριστοκρατία λιγότερο ισχυρή απ' ό,τι στην Καστίλλη.

Η ανάπτυξη της Αραγονίας ήταν λιγότερο ραγδαία απ' ό,τι της Καστίλλης, αλλά σημαντικές πρόοδοι σημειώθηκαν υπό τον Αλφόνσο Α' τον Μαχητή (1104-1134), που πολεμούσε αδιάκοπα κατά των μουσουλμάνων. Ο Αλφόνσος σχεδόν διπλασίασε την έκταση της Αραγονίας και κατέλαβε τη Σαραγόσα, που έγινε η πρωτεύουσά του. Ακριβώς όπως και στην Καστίλλη, οι βασιλιάδες έλπιζαν να περιορίσουν την εξουσία των ευγενών χρησιμοποιώντας τους *caballeros villanos* και ιδρύοντας νέα χωριά. Εντούτοις, στις αρχές της βασιλείας του Αλφόνσου, οι Αραγονέζοι ευγενείς, προκειμένου να ενισχύσουν τη θέση τους, κατέφυγαν στον εμφύλιο πόλεμο. Ο βασιλιάς αναγκάστηκε να υποχωρήσει, αναγνωρίζοντας ότι ήταν νόμιμοι κληρονόμοι των γαιών και των τίτλων τους. Έτσι, οι ευγενείς της Αραγονίας ήταν πολύ ισχυρότεροι από τους ομολόγους τους της Καστίλλης.

Ο Αλφόνσος Α' πέθανε το 1134 χωρίς να αφήσει διάδοχο, και ο νεότερος αδελφός του Ραμίρο εγκατέλειψε το μοναστήρι για να τον διαδεχτεί. Τότε, για να αντισταθμίσει την επιρροή του Αλφόνσου Ζ' της Καστίλλης-Λεόν, ο Ραμίρο πάντρεψε την κόρη του Πετρονίλα, που ήταν ακόμα νήπιο, με τον κόμη Ραϋμόνδο Βερεγγάριο Δ' της Βαρκελόνης (1131-1162). Χάρη σ' αυτή τη διευθέτηση, ο Ραϋμόνδος άσκησε ουσιαστική εξουσία στην Αραγονία (αν και δεν έλαβε τον βασιλικό τίτλο) μέχρι την ενηλικίωση των παιδιών τους. Η προσωποπαγής αυτή ένωση είχε τεχνητό χαρακτήρα: η Αραγονία ήταν βασίλειο, ενώ η Βαρκελόνη ήταν μια κομητεία που κυριαρχούσε στην Καταλονία. Ωστόσο, και οι δύο περιοχές βγήκαν κερδισμένες, καθώς έτσι μπόρεσαν να ανταγωνιστούν την εξουσία της Καστίλλης, και ταυτόχρονα προσφέρθηκε στην κυρίως ορεινή και άγονη Αραγονία μια έξοδος προς τη δυτική Μεσόγειο.

Η ανάπτυξη της Αραγονίας-Καταλονίας πραγματοποιήθηκε την ίδια εποχή που η Πορτογαλία αποσχιζόταν από την Καστίλλη. Τώρα υπήρχαν τρία ισχυρά κράτη στη βόρεια Ισπανία. Ο Αλφόνσος Β' (1162-1196) αυτοαναγορεύτηκε βασιλιάς της Αραγονίας και της Καταλονίας και επεξέτεινε τις κτήσεις του προς τα βόρεια ενσωματώνοντας το μεγαλύτερο τμήμα της Προβηγκίας και του Λανγκεντόκ, και προσθέτοντας τις περιοχές αυτές στην επικράτεια του Σερντάν και του Ρουσιγιόν στα Πυρηναία. Η αραγονέζικη εξουσία υπέστη μια σοβαρή δοκιμασία στα χρόνια της βασιλείας του Πέτρου Β' (1196-1213). Ο Πέτρος ήταν ορθόδοξος, αλλά αντιστάθηκε στις προσπάθειες των Γάλλων να χρησιμοποιήσουν την αίρεση των Αλβιγηνών ως πρόσχημα για την αρπαγή των κτήσεών του βόρεια των Πυρηναίων, και πέθανε στο Μυρέ το 1213 (βλ. Κεφάλαιο ΙΒ'). Από εδώ κι εμπρός τα συμφέροντα της Αραγονίας μετατοπίστηκαν στη Μεσόγειο, αλλά η δυναστεία έγινε σκληρή αντίπαλος των Καπετιδών.

Με την ανάρρηση στο θρόνο του Αλφόνσου Η' της Καστίλλης (1158-1214), η Καστίλλη και η Λεόν χωρίστηκαν. Η εξέλιξη αυτή εμπόδισε τις προσπάθειες των Καστιλλιάνων κατά των μουσουλμάνων, και το 1195 οι Αλμοχάδες συνέτριψαν στρατιωτικά τον Αλφόνσο. Ωστόσο, το 1212, μια ενωμένη στρατιά από διάφορα ιβηρικά βασίλεια, με τη βοήθεια γαλλικών στρατευμάτων, συνέτριψε τον στρατό των Αλμοχαδών στο Λας Νάβας ντε Τολόσα. Μετά το θάνατο του Αλφόνσου, η κατάκτηση στράφηκε προς τα νότια. Οι πιο ισχυροί ηγεμόνες ήταν ο Φερδινάνδος Γ' της Καστίλλης (1217-1252), που το 1230 επανένωσε την Καστίλλη με την Λεόν, και ο Ιάκωβος Α' της Αραγονίας-Καταλονίας (1213-1276). Οι Καταλανοί κατέλαβαν το 1229 τη Μαγιόρκα, και οι Αραγονέζοι κατέλαβαν το 1238 τη Βαλένθια, όπου κατοικούσαν κυρίως μουσουλμάνοι. Οι Καστιλλιάνοι κατέλαβαν τη Σεβίλλη το 1248· δεν κατέβαλαν σοβαρή προσπάθεια να κατακτήσουν τη Γρανάδα, το μοναδικό

μουσουλμανικό προκεχωρημένο φυλάκιο που είχε απομείνει, ίσως επειδή αυτή η πόλη πλήρωνε σημαντικό φόρο υποτελείας στην Καστίλλη και προσέφερε καταφύγιο στους μουσουλμάνους που εκδιώκονταν από τις χριστιανικές κοινότητες.

Δίκαιο, κοινωνία και εθνότητες στην Ισπανία του 13ου αιώνα

Μολονότι από τον 11ο αιώνα ορισμένοι μουσουλμάνοι, οι λεγόμενοι Μουδεχάρες, είχαν γίνει υπήκοοι των χριστιανών, ο αριθμός τους αυξήθηκε θεαματικά στη διάρκεια του 13ου αιώνα. Η αντίδραση των Ισπανών χριστιανών ήταν κυρίως να τους εξορίσουν παρά να συνυπάρξουν μαζί τους. Η Ανδαλουσία, η νοτιοανατολική περιοχή την οποία προηγουμένως κατείχαν οι μουσουλμάνοι, ήταν πολύ πιο ανεπτυγμένη οικονομικά από την Καστίλλη. Στους Καστιλλιάνους στρατιώτες παραχωρήθηκαν αγροκτήματα, ενώ οι μουσουλμάνοι πρώην ιδιοκτήτες τους παρέμειναν ως εργάτες γης και αγρότες ενοικιαστές. Για λόγους ασφαλείας, οι χριστιανοί ανάγκασαν τους μουσουλμάνους να εγκαταλείψουν τις πόλεις, στις οποίες, μια γενιά μετά τη χριστιανική κατάκτηση, κυριαρχούσε το χριστιανικό στοιχείο, γεγονός που οδήγησε στη ραγδαία παρακμή της εμπορευματικής οικονομίας της Ισπανίας.

Με την κατάκτηση της Ανδαλουσίας, η Καστίλλη απέκτησε και εβραϊκό πληθυσμό. Ο ρόλος των Εβραίων στο εμπόριο και την πίστωση ήταν δυσανάλογα σημαντικός σε σχέση με τον αριθμό τους. Στην Ανδαλουσία, η εβραϊκή μειονότητα ήταν μικρότερη απ' ό,τι η μουσουλμανική, αλλά πολύ πιο εύπορη. Οι Ισπανοί ηγεμόνες του 13ου αιώνα γενικά αγνοούσαν τις εντολές των παπών περί αποφυγής των επαφών με τους Εβραίους. Τους θεωρούσαν χρήσιμους και συνήθως τους προστάτευαν, αλλά ακόμα και ο Ιάκωβος Α' της Αραγονίας, και ιδίως ο Αλφόνσος Ι' της Καστίλλης, δήμευαν κατά καιρούς χρέη που οφείλονταν σε Εβραίους.

Η δυσαρέσκεια των Μουδεχάρων φούντωνε, και τόσο ο Αλφόνσος Ι' της Καστίλλης (1252-1284) όσο και ο Ιάκωβος Α' της Αραγονίας εξόρισαν πολλούς μουσουλμάνους αγρότες. Έτσι, εξαιτίας της έλλειψης εργατικών χεριών, οι εύφορες καλλιεργημένες εκτάσεις που στην περίοδο της μουσουλμανικής εξουσίας παρήγαν μεγάλη ποικιλία αγροτικών προϊόντων, τώρα μετατράπηκαν σε βοσκοτόπια και κυριάρχησαν οι «μονοκαλλιέργειες σιτηρών», όπως είχε συμβεί και στη βόρεια Ευρώπη. Πολλοί στρατιώτες στους οποίους είχαν παραχωρηθεί μετά την κατάκτηση γαίες στη νότια Ισπανία σύντομα επέστρεψαν στον Βορρά και πούλησαν τα κτήματά τους στους ευγενείς και στα στρατιωτικά τάγματα της Καλατράβας και της Αλκάνταρας. Έτσι, η Ανδαλουσία έγινε μια περιοχή με μεγάλα κτήματα που παραδόθηκαν στην κτηνοτροφία. Η Καστίλλη ανέπτυξε αξιόλογο εξαγωγικό εμπόριο μαλλιού, ιδίως αφότου ο Αλφόνσος Ι' παραχώρησε το 1273 τη σχετική άδεια στη Μέστα, τη συντεχνία των αμνοτρόφων (βλ. Κεφάλαιο ΙΓ').

Στην Ιβηρία συναντάμε αντιπροσωπευτικούς θεσμούς, αρχής γενομένης στη Λεόν το 1188 με την πρώτη καταγεγραμμένη σύγκληση των *cortes* (Βουλές, στις οποίες συμμετείχαν τρεις τάξεις, κλήρος, ευγενείς και αστοί). Μέχρι το 1250 η Αραγονία και η Καταλονία είχαν επίσης αποκτήσει ξεχωριστές συνελεύσεις αυτού του τύπου, που συγκαλούνταν από τον βασιλιά για την έγκριση των φόρων. Οι βασιλιάδες αξιοποιούσαν τα *cortes* για να αντισταθμίσουν την ισχύ των ευγενών παραχωρώντας οικονομική εξουσία στις πόλεις. Οι αντιπροσωπευτικοί θεσμοί δεν επεκτάθηκαν στον Νότο, όπου υπήρχε πολυάριθμος μουσουλμανικός και εβραϊκός πληθυσμός. Το 1300, το καστιλλιάνικο *cortes* είχε ήδη αποκτήσει το εθιμικό αλλά άγραφο δικαίωμα της έγκρισης νέων φόρων, της υποβολής εφέσεων προς τον βασιλιά, καθώς και την επικύρωση της διαδοχής στο θρόνο. Μάλιστα, το 1282 το *cortes* εκθρόνισε τον Αλφόνσο Ι' τον Σοφό, απορρίπτοντας τις συγκεντρωτικές τάσεις που διαφαινόταν στον νομικό του κώδικα του 1265 *Siete Partidas.* Ωστόσο, το καστιλλιάνικο *cortes* παρέμεινε λιγότερο ισχυρό από εκείνα της Αραγονίας και της Καταλονίας, επειδή ποτέ δεν αναπτύχθηκαν οι απαραίτητοι διοικητικοί ή δικαστικοί θεσμοί που θα του επέτρεπαν να επιβάλει τις θέσεις του.

Περιγράψαμε μια περίοδο υπερπόντιας επέκτασης των ευρωπαϊκών συμφερόντων. Στη διάρκεια αυτής της επέκτασης, αναπτύχθηκαν εδαφικά κράτη στη Σικελία, τη νότια Ιταλία, καθώς και στην Ισπανία. Η Ισπανία ήταν μια μεθοριακή περιοχή όπου οι ευγενείς ασκούσαν σημαντική εξουσία εις βάρος των μοναρχιών. Οι κυβερνητικοί της θεσμοί, αν και γενικά αναγνωρίζεται ότι ακολουθούν το ίδιο πρότυπο με τους θεσμούς της Αγγλίας και της Γαλλίας, ήταν λιγότερο εδραιωμένοι, ιδίως όσον αφορά την ανάπτυξη της βασιλικής γραφειοκρατίας. Επομένως, η παγίωση των πολιτικών δομών στην περιοχή της Μεσογείου είναι μια σημαντική εξέλιξη, ταυτόχρονη με το κίνημα των σταυροφοριών.

Η υπερπόντια επέκταση των ευρωπαϊκών συμφερόντων και η εδραίωση της κρατικής πολιτικής εξουσίας που περιγράψαμε σ' αυτό και στο προηγούμενο κεφάλαιο πρέπει να κατανοηθούν ως αντανάκλαση βαθιών αλλαγών που από τον 10ο αιώνα συντελούνταν στην ευρωπαϊκή οικονομία και κοινωνική δομή. Αυτές τις αλλαγές θα πραγματευθούμε στη συνέχεια.

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Michael Angold, *The Byzantine Empire, 1025-1204: A Political History, Νέα* Υόρκη/Λονδίνο, Longman, 1983.

Robert Ignatius Bums, *The Crusader Kingdom of Valencia,* 2 τόμοι, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1967.

—*Muslims, Christians, and Jews in the Crusader Kingdom of Valencia: Societies in Symbiosis,* Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1984.

Georges Duby, *The Chivalrous Society,* Berkeley/Los Angeles, University of California Press, 1980.

John Godfrey, *The Unholy Crusade*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 1980.

P.M. Holt, *The Age of the Crusades: The Near East from the Eleventh Century to 1517,* Νέα Υόρκη/Λονδίνο, Longman, 1986.

Archibald R. Lewis, *Nomads and Crusaders, AD 1000-1300,* Bloomington/Ινδιανάπολη, Indiana University Press, 1988.

Derek W. Lomax, *The Reconquest of Spain,* Λονδίνο, Longman, 1978.

Hans Eberhard Mayer, *The Crusades,* Οξφόρδη, Oxford University Press, 1988.

Bernard F. O'Reilly, *The Kingdom of Leon-Castilla under Alfonso VI,* Princeton, Princeton University Press, 1988.

Sidney Painter, *French Chivalry: Chivalric Ideas and Practices in Mediaeval France,* Βαλτιμόρη, Johns Hopkins University Press, 1940.

James M. Powell, *Anatomy of a Crusade, 1213-1221,* Φιλαδέλφεια, University of Pennsylvania Press, 1986.

Donald E. Queller, *The Fourth Crusade: The Conquest of Constantinople, 1201-1204,* Φιλαδέλφεια,

University of Pennsylvania Press, 1977.

Timothy Reuter (επιμ.), *The Medieval Nobility,* Amsterdam, North Holland, 1979.

Jonathan Riley-Smith, *The Crusades: A Short History,* New Haven, Yale University Press, 1987.

Steven Runciman, *A History of the Crusades,* 3 τόμοι, Cambridge, Cambridge University Press, 1951-1954, ανατύπωση Νέα Υόρκη, 1964-1967.

Kenneth M. Setton, *A History of the Crusades,* 5 τόμοι, Φιλαδέλφεια, University of Pennsylvania Press, 1955.

J.F. Verbruggen, *The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages: From the Eighth Century to 1340,* Amsterdam, North Holland, 1977.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι'
ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΑ

Ο ΑΓΡΟΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ

Από τα μέσα του 10ου αιώνα μέχρι τα τέλη του 13ου, η δυτική Ευρώπη γνώρισε μια οικονομική ανάπτυξη που δεν είχε προηγούμενο στην ιστορία της. Αφότου οι γερμανικές φυλές τερμάτισαν τις μετακινήσεις τους και εγκαταστάθηκαν σε μόνιμους οικισμούς, ο πληθυσμός της Ευρώπης παρουσίαζε συνεχή αύξηση. Ωστόσο, η ανάπτυξη δεν ήταν χωρίς εμπόδια, όπως διαλείπουσες επιδημίες πανώλης στο μεγαλύτερο μέρος του 6ου αιώνα, εισβολές στον 9ο αιώνα, καθώς και μια αλλαγή του κλίματος στα τέλη του 8ου και στον 9ο αιώνα, που προκάλεσε πλημμύρες και ψυχρούς χειμώνες και μείωσε την καλλιεργητική περίοδο. Μετά το 950, όλα αυτά τα προβλήματα αμβλύνθηκαν, αν και η ανάπτυξη δεν ήταν συνεχής και δεν άγγιξε όλους τους τομείς.

Είναι δύσκολο να υπολογίσουμε τη δημογραφική αύξηση. Με εξαίρεση το αγγλικό Μέγα Κτηματολόγιο (*Domesday Book*) του 1086, τα περισσότερα σωζόμενα νούμερα αφορούν μικρές περιοχές ή και μεμονωμένες γαιοκτησίες. Επομένως, οι απόπειρες να υπολογιστεί το σύνολο του πληθυσμού της Ευρώπης από αυτά τα ανομοιογενή δεδομένα καταλήγουν σε αποτελέσματα που παρουσιάζουν εντυπωσιακές αποκλίσεις, ενώ η ανακρίβειά τους δυσχεραίνει την εξαγωγή συμπερασμάτων. Επιπλέον, οι περισσότερες πηγές που μπορούν να θεωρηθούν χρήσιμοι πληθυσμιακοί δείκτες είναι κατάλογοι των αρχηγών των οικογενειών, που ο αριθμός τους πρέπει να πολλαπλασιαστεί με κάποιο συντελεστή, ώστε να συνυπολογιστούν και τα εξαρτημένα μέλη. Ιδιαίτερα δυσχερής είναι ο υπολογισμός του αριθμού των παιδιών σύμφωνα με μεταγενέστερες πηγές, τα άτομα κάτω των δεκαπέντε ετών αποτελούσαν το 40% περίπου του συνολικού πληθυσμού. Πολλά ανήκαν στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό, καθώς εργάζονταν ως υπηρέτες ή βοηθούσαν τους γονείς τους στις δουλειές του σπιτιού ή του βιοτεχνικού καταστήματος. Η αναλογία μεταξύ ανδρών και γυναικών στο σύνολο του πληθυσμού παρουσίαζε διακυμάνσεις· φαίνεται ότι γενικά οι άνδρες υπερτερούσαν αριθμητικά στις αγροτικές περιοχές και οι γυναίκες στις πόλεις, αλλ' αυτό δεν ίσχυε παντού. Ο αριθμός ή τα ονόματα των ενοικιαστών στην ίδια γαιοκτησία σε διάφορες χρονολογίες είναι εξαιρετικά χρήσιμοι δείκτες, καθώς μάς επιτρέπουν να κάνουμε συγκρίσεις. Τα περισσότερα τεκμήρια δείχνουν ότι ο πληθυσμός τουλάχιστον τριπλασιάστηκε από το 1100 ως τα τέλη του 13ου αιώνα, και ίσως η αύξηση αυτή να ήταν στην πραγματικότητα πολύ μεγαλύτερη.

Το χωριό

Η δημογραφική αύξηση κατά τη μέση περίοδο του Μεσαίωνα, σε συνδυασμό με την ενισχυόμενη εξουσία των αρχόντων που τους επέτρεπε να μεταβάλλουν τις παραδοσιακές συνήθειες εγκατάστασης, οδήγησαν στη δημιουργία του χωριού με διακριτό πυρήνα, που αντικατέστησε το χωριουδάκι με τα διάσπαρτα κτίσματα και διευκόλυνε την ανάπτυξη της φεουδαρχικής χωροδεσποτείας. Τα περισσότερα χωριά που προέκυψαν από τα χωριουδάκια του πρώιμου Μεσαίωνα είχαν ακανόνιστη ρυμοτομία, αλλά εκείνα που ιδρύθηκαν στα μέσα του Μεσαίωνα συνήθως είχαν κανονικό σχήμα, είτε ορθογώνιο είτε κυκλικό, ή αναπτύσσονταν ακτινωτά γύρω από μια κεντρική πλατεία. Η ρυμοτομία των περισσότερων χωριών που ανεσκάφησαν είχε αλλάξει αρκετές φορές στη διάρκεια του Μεσαίωνα. Κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα οι αλλαγές οφείλονταν στην κακή ποιότητα των δομικών υλικών. Μετά το 1100, και ιδίως κατά τον 14ο και τον 15ο αιώνα, οι άρχοντες συχνά επέβαλλαν τις δικές τους επιθυμίες στην πολεοδομική διάταξη των χωριών, αναδιατάσσοντας το χωριό γύρω από την κατοικία του χωροδεσπότη.

Συνήθως ο πυρήνας του χωριού ήταν μια κεντρική οδός με τις κατοικίες των ενοικιαστών αγροτών, οι οποίες περιβάλλονταν από περιβόλια, τον ενοριακό ναό (αν και στα νεοϊδρυθέντα χωριά ο ναός

μπορεί και να ήταν χτισμένος στα περίχωρα), τα κτίσματα του άρχοντα, μια λιμνούλα ή ένα πηγάδι, καθώς και έναν κοινό βοσκότοπο. Κάθετοι δρόμοι οδηγούσαν στους αγρούς που εκτείνονταν στα περίχωρα του χωριού.

Τον 12ο αιώνα, η χωροδεσποτεία και το χωριό βρίσκονταν κατά κανόνα στην ίδια έκταση γης, αν και αυτό δεν ίσχυε πάντα. Η διοίκηση των ιδιοκτησιών των αρχόντων έγινε πιο συστηματική, αν και οι περισσότεροι γαιοκτήμονες διόριζαν εκπροσώπους ή επιστάτες (βαΐλους) που προάσπιζαν τόσο τα δικά τους συμφέροντα όσο κι εκείνα των κυρίων τους. Ήδη τον 12ο αιώνα οι άρχοντες συγκέντρωναν σημαντικό εισόδημα από τις *banalités* (μονοπώλια που στηρίζονταν στο δικαίωμα του *bannum*)*:* οι ενοικιαστές υποχρεώνονταν να χρησιμοποιούν τους μύλους, τους φούρνους και τα ζυθοποιεία του άρχοντα και να πληρώνουν για το δικαίωμα χρήσης τους σε χρήμα ή σε είδος. Καθώς οι ενοικιαστές αγρότες προσέφεραν όλο και λιγότερες υπηρεσίες στη γη άμεσης εκμετάλλευσης (βλ. παρακάτω), οι γαιοκτήμονες ήταν αναγκασμένοι να προσλαμβάνουν ημερομίσθιους εργάτες για να καλλιεργούν τα χωράφια τους. Έτσι, αναγκάζονταν να καταφεύγουν σε πιο σύνθετες μορφές διοίκησης και να κρατούν καλύτερα κατάστιχα. Προάγγελος αυτής της αλλαγής ήταν και η ταχέως διαδιδόμενη πρακτική της αποτύπωσης των εθίμων του χωριού σε γραπτή μορφή.

Η αγροτική κατοικία

Καθώς τα χωριά αποκτούσαν πιο οργανωμένη δομή, οι κατοικίες χτίζονταν με πιο στέρεα υλικά σε σύγκριση με τον πρώιμο Μεσαίωνα, αν και παρέμεναν λιγότερο ανθεκτικές απ' ό,τι θα γίνονταν μετά τον Μαύρο Θάνατο, ενώ οι πιο φτωχοί χωρικοί δεν ήταν σε θέση να εκμεταλλευτούν τις τεχνικές βελτιώσεις. Η ημιυπόγεια καλύβα, που χρησιμοποιούνταν στον πρώιμο Μεσαίωνα για γαλακτοκομικές και βιοτεχνικές εργασίες, αλλά και ως αποθήκη, υποχώρησε εν μέρει επειδή αρκετοί εύποροι αγρότες, που είχαν τη δυνατότητα να χτίσουν ανεξάρτητα βοηθητικά κτίσματα, περιέφραξαν τις αυλές τους στα χωριά και προσέθεσαν ξεχωριστούς αχυρώνες και στάβλους για αγελάδες. Επιπλέον, η βιοτεχνία, κυρίως η ύφανση εκλεκτών υφασμάτων, που παλαιότερα διεξαγόταν στις ημιυπόγειες καλύβες, τώρα μεταφέρθηκε στις πόλεις. Οι μόνες σημαντικές εξαιρέσεις ήταν η επεξεργασία τροφίμων και η σιδηροτεχνία.

Την ίδια εποχή διαδίδεται η ενιαία κατοικία, όπου όλες οι δραστηριότητες της οικογένειας διεξάγονται κάτω από την ίδια στέγη. Οι περισσότερες κατοικίες αυτού του τύπου είχαν δύο αίθουσες, μια για τους ανθρώπους και μια για τα ζώα. Ορισμένες όμως δεν είχαν εσωτερικά διαχωριστικό τοίχο, και έτσι οι ένοικοι περιόριζαν τα ζώα στη μια άκρη του κοινόχρηστου δωματίου. Στη βόρεια Γερμανία επικράτησε η κατοικία με δύο σειρές υποστυλωμάτων, που χώριζαν το εσωτερικό σε τρεις πτέρυγες, και ο τύπος αυτός διαδόθηκε και σε άλλες περιοχές. Στον μπροστινό ακρότοιχο υπήρχε ένα άνοιγμα για να ξεφορτώνεται η συγκομιδή από τα κάρα στο εσωτερικό του κτιρίου. Το μπροστινό άκρο της μεσαίας πτέρυγας ήταν πιο πλατύ κι εκεί γινόταν το αλώνισμα, ενώ το πίσω άκρο ήταν η κατοικία της οικογένειας. Στη νότια Ευρώπη τα δωμάτια ήταν συνήθως διαχωρισμένα, ενώ τα ζώα βρίσκονταν απομονωμένα κάτω από την ίδια στέγη ή σε ανεξάρτητο κτίσμα.

Στις περισσότερες αγροτικές κατοικίες δημιουργούνταν πολλά ρεύματα, ενώ τα παράθυρά τους καλύπτονταν με δέρματα ζώων. Οι υαλοπίνακες δεν είχαν διαδοθεί πριν από τον 14ο αιώνα. Πριν διαδοθεί η ανέγερση τοίχων από πυράντοχα υλικά, οι εστίες για τη θέρμανση και το μαγείρεμα τοποθετούνταν στο κέντρο της κατοικίας. Έτσι, υπήρχε πρόβλημα με τον καπνό και την παραγόμενη θερμότητα, καθώς ο καπνός έπρεπε να διαφεύγει από μια τρύπα στη στέγη. Η επιτοίχια καμινάδα, που είχε διπλό αγωγό για την προσαγωγή αέρα στη φωτιά και για τη διαφυγή του καπνού, επέτρεπε την ταυτόχρονη θέρμανση αρκετών ορόφων, ενώ η τούβλινη επιφάνεια του τζακιού αποτελούσε τμήμα του εξωτερικού τοίχου της κατοικίας. Η επιτοίχια καμινάδα εμφανίστηκε αρχικά στη Γαλλία

και μετά διαδόθηκε στην Ιταλία και τη Βρετανία.

Ωστόσο, οι περισσότερες κατοικίες στα μέσα του Μεσαίωνα χτίζονταν με υλικά που ήταν σχετικά εύφλεκτα, ενώ η διαδεδομένη συνήθεια της επικάλυψης των δαπέδων με άχυρο πολλαπλασίαζε τον κίνδυνο της πυρκαγιάς. Η πέτρα δεν χρησιμοποιούνταν παρά σπάνια, στις κατοικίες των πιο ευκατάστατων χωρικών, ενώ σε ορισμένες περιοχές, ιδίως στις βορειότερες, έχουν διασωθεί μεγάλα τεμάχια τύρφης. Κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα οι περισσότερες κατοικίες χτίζονταν από ξύλο, είτε με κορμούς δέντρων είτε με πριονισμένες σανίδες. Οι περισσότερες είχαν ένα σκελετό από αλληλοτεμνόμενους κορμούς ή δοκάρια, ενώ τα ενδιάμεσα κενά καλύπτονταν με καλάμια και σοβά. Τον 13ο αιώνα το ξύλο είχε γίνει τόσο σπάνιο που ελάχιστες κατοικίες ήταν εξ ολοκλήρου ξύλινες, εκτός και αν γειτνίαζαν με κάποιο δάσος. Από τότε, οι περισσότερες αγροτικές κατοικίες χτίζονταν με πέτρα, ιδίως στη Γαλλία. Ένα σημαντικό βήμα προόδου ήταν η κατασκευή τούβλων, που άρχισε στη βόρεια Ολλανδία και την Ανατολική Αγγλία στα μέσα του 12ου αιώνα και διαδόθηκε ταχύτατα στις παράκτιες περιοχές όπου υπήρχαν κατάλληλοι άργιλοι. Τον 14ο αιώνα πια, το τούβλο χρησιμοποιούνταν ευρέως στην ανέγερση αγροτικών κατοικιών. Ήδη το 1300 μερικές πόλεις είχαν δικά τους λατομεία και εργοστάσια κατασκευής τούβλων και λίθινων πλακών.

Οι περισσότερες στέγες αυτής της περιόδου ήταν από φυτικά υλικά, επειδή η πέτρα και η τύρφη ήταν πολύ βαριές για τον ξύλινο σκελετό των κτιρίων. Τα δομικά στοιχεία που έφεραν το βάρος της στέγης δεν μεταβλήθηκαν σημαντικά κατά τη μέση περίοδο του Μεσαίωνα. Τα υποστυλώματα, που θεμελιώνονταν σε μια λίθινη βάση, άρχισαν ολοένα και πιο συχνά να αντικαθιστούν τα ξύλινα θεμέλια των κατοικιών, αν και οι εξωτερικοί τοίχοι εξακολουθούσαν να φέρουν το κύριο βάρος της κατασκευής. Τα κεραμίδια, ως υλικό για την επικάλυψη της στέγης, χρησιμοποιούνταν σπάνια στις πόλεις μέχρι τον 14ο αιώνα, οπότε και επικράτησαν. Στη νότια Ευρώπη, όπου οι κατοικίες είχαν χαμηλές σοφίτες και στέγες με μικρή κλίση, τα κεραμίδια ήταν καμπύλα, ενώ στον Βορρά, όπου οι σοφίτες ήταν ψηλοτάβανες και οι στέγες είχαν απότομη κλίση, τα κεραμίδια ήταν επίπεδα. Οι «σαμαρωτές» στέγες είχαν σκελετό από καμπύλες δοκούς που αγκυρώνονταν στο έδαφος και λύγιζαν σαν τόξο πάνω από την οροφή, δημιουργώντας έτσι μια σοφίτα αποθήκη. Αυτός ο τύπος στέγης ήταν πολύ διαδεδομένος και υπήρξε ο πρόδρομος των διώροφων κατοικιών που εμφανίστηκαν στα τέλη του Μεσαίωνα.

Αγροτική τεχνολογία και τεχνικές καλλιέργειας

Ορισμένοι ιστορικοί αποδίδουν τη δημογραφική αύξηση της μέσης περιόδου του Μεσαίωνα στη μεγάλη διάδοση του συστήματος καλλιέργειας τριών αγρών στη βόρεια Ευρώπη, σε αντικατάσταση του συστήματος των δύο αγρών. Μέχρι τότε οι αγρότες καλλιεργούσαν τη μισή έκταση σε κάθε αγροτεμάχιο, αφήνοντας την άλλη μισή σε αγρανάπαυση και για βοσκή των ζώων που εμπλούτιζαν το έδαφος με την κοπριά τους. Με το πέρασμα στην τριαγρία (σύμφωνα με την οποία καλλιεργούνταν τα δύο τρίτα αντί για το μισό του χωραφιού), η παραγωγή θα έπρεπε να αυξηθεί κατά 50 τοις εκατό. Ωστόσο, είδαμε ότι στα καρολίγγεια γαιοκτήματα η ανοιξιάτικη σοδειά ήταν πολύ πλουσιότερη από τη φθινοπωρινή, ενώ το αν θα σπέρνονταν δύο ή τρία χωράφια φαίνεται ότι εξαρτιόταν από το κλίμα και τις συνήθειες ενός τόπου και όχι από κάποια συνειδητή επιλογή με σκοπό την αύξηση της παραγωγής. Σε πολλές περιοχές στην Αγγλία, που συχνά θεωρείται η καρδιά της γεωργίας των μη περιφραγμένων ανοιχτών αγρών και των πυρηνικών χωριών, συναντάμε τους δύο διαδοχικά καλλιεργούμενους αγρούς, που καμιά φορά συνυπήρχαν με έναν τρίτο. Με την εκχέρσωση, μπορούσε να προστεθεί ένας τρίτος αγρός στη διαγρία αν και οι περιπτώσεις συνειδητής μετατροπής της χρήσης γης με σκοπό την εναλλαγή των καλλιεργειών ήταν σπάνιες.

Οι εξελίξεις στην τεχνολογία του αγροτικού εξοπλισμού έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην επέκταση των καλλιεργειών. Το φορητό άροτρο επιφανειακής άροσης παρέμεινε σε χρήση στα αμμώδη μεσογειακά εδάφη, αλλά στον Βορρά πληθαίνουν οι ενδείξεις περί της όλο και μεγαλύτερης

διάδοσης του τροχοφόρου αρότρου, με έναν αντιστρεπτήρα (φτερό) που απομακρύνει το ανασκαμμένο χώμα και ένα μαχαίρι στερεωμένο μπροστά από το υνί. Μέχρι τον 12ο αιώνα τουλάχιστον, τα περισσότερα άροτρα που διέθεταν αυτό τον βασικό εξοπλισμό παρέμεναν ελαφρά, ενώ το μαχαίρι είχε μόνο ένα αιχμηρό μεταλλικό άκρο και όχι μια πλήρη λεπίδα. Από τότε, καθώς η εξόρυξη σιδήρου διαδόθηκε στην κεντρική Ευρώπη, τα άροτρα έγιναν πολύ βαρύτερα.

Για την έλξη του «βόρειου» αρότρου χρησιμοποιούνταν ζεύγη ζώων, συνήθως βόδια, και, σπανιότερα, άλογα. Τα άλογα είναι πιο ευκίνητα και ευφυή, αλλά καταναλώνουν περισσότερη τροφή από τα βόδια και είναι λιγότερο δυνατά. Μετά τη διάδοση του σιδεροπετάλου, που ήρθε στη Δύση από την Ασία κατά τον 10ο αιώνα, τα άλογα χρησιμοποιούνταν για το όργωμα στις Κάτω Χώρες και σε ανατολικές περιοχές της Αγγλίας, όπου τα εδάφη ήταν ελαφρά αλλά η καλλιέργεια ήταν συνήθως εντατική λόγω της πληθυσμιακής πίεσης. Πουθενά το άλογο δεν αντικατέστησε πλήρως το βόδι στο όργωμα, αν και από τον 12ο αιώνα, και ιδίως από τον 13ο, συνήθως τα άλογα χρησιμοποιούνταν κυρίως για τη μεταφορά των αγροτικών προϊόντων με κάρα στην αγορά. Έτσι, η μεγαλύτερη ταχύτητα των αλόγων διευκόλυνε την ανταλλαγή των αγαθών.

Μια σημαντική πρόοδος συντελέστηκε γύρω στα 800 με τη χρήση του ζυγού για τη ζεύξη των βοδιών και των αλόγων. Σε εικόνες του πρώιμου Μεσαίωνα βλέπουμε τα άλογα δεμένα με μια τριχιά γύρω από το λαιμό, που τους έκοβε την ανάσα και τα εμπόδιζε να σύρουν βαριά φορτία επί πολύ. Το περιλαίμιο μετέφερε το βάρος του αρότρου στα ακρώμια του ζώου, που έτσι μπορούσε να εργάζεται περισσότερο χρόνο και να σέρνει βαρύτερα άροτρα. Μαζί με το ζυγό, καθιερώθηκε και η πρακτική της ζεύξης των ζώων σε σειρά αντί σε έναν μόνο στοίχο κάθετα προς το μπροστινό μέρος του αρότρου.

Τα μεγάλα ζώα ήταν πολύ ακριβά και συχνά δεν ζούσαν πολλά χρόνια. Συνήθως οι αγρότες συνένωναν τα κεφάλαιά τους για να αγοράσουν και να συντηρήσουν ομάδες από έξι μέχρι οκτώ βόδια. Με αυτά όργωναν σε συνεργατική βάση τους ανοιχτούς αγρούς του χωριού. Κάθε χωρικός είχε λωρίδες γης σε κάθε αγρό, ώστε κανένας τους να μην βγαίνει ζημιωμένος από τα απρόοπτα της εναλλαγής των καλλιεργειών. Το κοφτερό υνί του «βόρειου» αρότρου άνοιγε στο χώμα παράλληλα αυλάκια, που είναι ακόμα ορατά σε ορισμένες τοποθεσίες. Όταν το άροτρο έστριβε στην άκρη του αγρού, το ανασκαλεμένο χώμα δημιουργούσε ένα ανάχωμα. Οι αγρότες του Μεσαίωνα γνώριζαν καλά το περιμετρικό όργωμα. Αν και οι χωροδεσποτείες κατά κανόνα βρίσκονταν σε επίπεδες και πυκνοκατοικημένες περιοχές με πολύ γόνιμο χώμα, οι «αγροί» συνήθως αποτελούνταν από διάφορα τμήματα που οργώνονταν υπό γωνία το ένα προς το άλλο, ανάλογα με τη μορφολογία της περιοχής, ώστε να εμποδίζεται η διάβρωση του εδάφους. Οι αλλαγές ήταν αργές σε περιοχές αυτού του τύπου κοινοτικής αγροτικής πρακτικής, επειδή ο μεμονωμένος αγρότης έπρεπε να υποτάξει τον εαυτό του, και συχνά την περιουσία του, στις ανάγκες του χωριού. Οι κανονισμοί ή τα έθιμα συνήθως καθόριζαν τα σύνορα, τις διαδικασίες του οργώματος και της συγκέντρωσης της συγκομιδής, καθώς και αλλά ζητήματα κοινού ενδιαφέροντος. Αν και οι δεσμοί των χωρικών με τον άρχοντα εξασθένησαν στα μέσα του Μεσαίωνα, ωστόσο οι χωρικοί παρέμειναν δεμένοι με τις καλλιεργητικές συνήθειες του χωριού.

Στα περισσότερα χωριά οι ανοιχτοί αγροί σπέρνονταν αποκλειστικά με σιτηρά, που ήταν σχετικά ανθεκτικά και μεταφέρονταν εύκολα. Τα λαχανικά καλλιεργούνταν κυρίως σε περιβόλια γύρω από την αγροικία. Αν και μετά το 1200 η καλλιέργεια οσπρίων στους ανοιχτούς αγρούς άρχισε βαθμιαία να επεκτείνεται, πριν τον 14ο αιώνα δεν φαίνεται να καλλιεργούνταν φασόλια ή μπιζέλια σε πολλές χωροδεσποτείες με προορισμό την πώλησή τους στην αγορά. Ωστόσο, τα είδη αυτά καλλιεργούνταν στα περιβόλια γύρω από την αγροικία, τα οποία συνήθως τα φρόντιζαν η σύζυγος και τα μικρότερα παιδιά. Επίσης, οι λαχανόκηποι εφοδίαζαν το νοικοκυριό με γογγύλια, καρότα, κρεμμύδια και βίκο.

Τα στοιχεία γύρω από την απόδοση του σπόρου είναι διάσπαρτα και ανομοιογενή, αλλά τα ως

σήμερα δημοσιευμένα τεκμήρια δείχνουν ότι η αύξηση της κατά κεφαλήν αγροτικής παραγωγής ακολούθησε βραδύτερους ρυθμούς από την αύξηση του πληθυσμού. Η απόδοση ήταν πάντα εξαιρετικά χαμηλή σε σύγκριση με τα σημερινά κριτήρια, και οι αγρότες έπρεπε να φυλάνε ένα σημαντικό τμήμα της ετήσιας συγκομιδής για σπόρο, τον οποίο θα φύτευαν την επόμενη περίοδο. Η απόδοση φαίνεται ότι αυξήθηκε από περίπου 2 ή 3 προς 1 για τα περισσότερα δημητριακά κατά την καρολίγγεια περίοδο σε 3 ή 4 προς 1 κατά τον 12ο αιώνα. Πρόκειται για το ένα πέμπτο περίπου της σημερινής απόδοσης των ίδιων εδαφών, και δεν αρκούσε για την κάλυψη των διατροφικών αναγκών του πληθυσμού εν γένει.

Η διάδοση των μύλων επίσης αύξησε την παραγωγικότητα. Την ιδέα του ανεμόμυλου την έφεραν από την Περσία οι σταυροφόροι τον 12ο αιώνα. Χρησιμοποιήθηκε κυρίως σε παράκτιες περιοχές με δυνατούς ανέμους και αποδείχθηκε χρήσιμος για το άλεσμα των σιτηρών και την αποξήρανση των ελών. Οι υδροτροχοί συναντώνται στις περισσότερες περιοχές της Ευρώπης επειδή αρκούνα απλές πεζούλες για να αξιοποιηθούν σχεδόν σε κάθε ποτάμι. Ήδη στα τέλη του 5ου αιώνα αναφέρονται ανεμόμυλοι στη βόρεια Ευρώπη. Τα μεγάλα μοναστήρια της Γαλατίας, τα οποία διέθεταν τους αναγκαίους οικονομικούς πόρους και εργατικό δυναμικό για την κατασκευή μεγάλων νερόμυλων, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διάδοσή τους. Σύμφωνα με το Μέγα Κτηματολόγιο, το 1086 υπήρχαν στην Αγγλία πάνω από 5.000 νερόμυλοι.

Προφανώς, ο υδροτροχός είχε και βιομηχανικές εφαρμογές εκτός από τις γεωργικές. Ένα σχέδιο του ελβετικού μοναστηριού του Αγίου Γάλλου από τον 9ο αιώνα παρουσιάζει υδραυλικές σφύρες με αντίβαρο κι έναν εκκεντροφόρο άξονα, που αποσυνέδεε τον υδροτροχό όταν δεν τον χρησιμοποιούσαν. Εκτός από τα έργα αποστράγγισης, η παλαιότερη βιομηχανική εφαρμογή του υδροτροχού ήταν ίσως ο γναφευτικός μύλος, που πρωτοεμφανίστηκε στη Νορμανδία στα τέλη του 11ου αιώνα. Ο μύλος αυτός είχε μηχανικές σφύρες για την επεξεργασία των μάλλινων υφασμάτων με υδροτριβή. Ο υδροτροχός που κινεί σφύρες με αρθρωτό βραχίονα για τη σύνθλιψη του φλοιού που χρησιμοποιείται στη βυρσοδεψία εμφανίστηκε στα μέσα του 12ου αιώνα, ενώ το υδραυλικό πριόνι έκανε την εμφάνισή του τον 13ο αιώνα.

Η επέκταση της καλλιεργήσιμης γης

Τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 12ου αιώνα η αύξηση του πληθυσμού συνήθως συνοδευόταν από κάποια αύξηση της κατά κεφαλήν παραγωγικότητας, αλλά κυρίως από την επέκταση της καλλιεργήσιμης γης μέσω της εκχέρσωσης των δασών και της αποξήρανσης των ελών. Αρκετά εδάφη, που ήταν δυνάμει παραγωγικά, είχαν μείνει ακαλλιέργητα εξαιτίας του αραιού πληθυσμού και της χαλαρής οικιστικής δομής του πρώιμου Μεσαίωνα.

Η επέκταση της αρόσιμης γης συντελέστηκε με δύο μορφές. Στην αρχή, οι εκχερσώσεις πραγματοποιούνταν κυρίως με πρωτοβουλία των μεμονωμένων ενοικιαστών αγροτών που χρειάζονταν περισσότερη γη. Οι εκχερσωμένοι τους αγροί (*assarts*) στις παρυφές των χωριών ή των καλλιεργημένων χωραφιών ήταν συνήθως μικροί, αλλά τελικά ορισμένοι ενσωματώθηκαν σε μια ευρύτερη δομή των αγρών του χωριού. Πολλά ονόματα γαλλικών χωριών αυτής της περιόδου φέρουν την κατάληξη *-sart.* Τους γαιοκτήμονες τους συνέφερε να ενθαρρύνουν τις εκχερσώσεις, καθώς έτσι αποκτούσαν εισόδημα από εδάφη που ως τότε δεν ήταν παραγωγικά. Οι άρχοντες προσέφεραν ευνοϊκούς όρους χρήσης (στους οποίους συχνά συγκαταλεγόταν το σταθερό ενοίκιο της γης) στους αγρότες που θα εκχέρσωναν ή θα αποξήραιναν γη και θα αναλάμβαναν να την οργώσουν.

Η δεύτερη μορφή επέκτασης της αρόσιμης γης πραγματοποιήθηκε με την προγραμματισμένη ίδρυση πολυάριθμων προσχεδιασμένων χωριών ή «νέων πόλεων», ιδίως από τα τέλη του 11ου αιώνα. Οι ηγεμόνες και άλλοι άρχοντες —λαϊκοί και εκκλησιαστικοί, και συχνά σε συνεργασία

μεταξύ τους— προσέφεραν γραπτούς χάρτες ελευθεριών ώστε να παροτρύνουν εποίκους να εκχερσώσουν εδάφη και να εγκατασταθούν εκεί. Συμβόλαια «συνεταιρισμού» (*pariage,* από το *pari,* στοίχημα) συνάπτονταν συχνά μεταξύ κοσμικών ηγεμόνων, που ασκούσαν την εξουσία του *bannum* και, κατά συνέπεια, το δικαίωμα να χορηγούν ελευθερίες, και εκκλησιαστικών ιδρυμάτων, που μπορούσαν να «διαφημίσουν» το νέο χωριό στους ενοίκους των θυγατρικών οίκων τους. Οι συνεταίροι μοιράζονταν τα κέρδη του συναιτερισμού. Η ιδέα της εγκατάστασης σε κάποιο προσχεδιασμένο χωρίο ήταν ιδιαίτερα ελκυστική για τους ξένους που δεν διέθεταν στα χωριά τους αρκετή γη για τη συντήρηση της οικογένειάς τους και έτσι αναζητούσαν ευκαιρίες αλλού. Πολλές Εκκλησίες προώθησαν δυναμικά τον εποικισμό. Τα κιστερκιανά μοναστήρια (για τους Κιστερκιανούς, βλ. Κεφάλαιο ΙΒ') αγόραζαν γαίες και τις διαχειρίζονταν ορθολογικά, προσλαμβάνοντας λαϊκούς αδελφούς και εργάτες γης και πουλώντας το πλεόνασμα της παραγωγής τους στις αναπτυσσόμενες πόλεις. Σε ορισμένες περιοχές, κυρίως στη βόρεια Αγγλία, τα μοναστήρια εκκένωναν ολόκληρα χωριά από τον πληθυσμό τους ώστε να δημιουργηθεί χώρος για εκτροφή προβάτων, αποβλέποντας στην αυξημένη ζήτηση των πόλεων για μαλλί.

Η κίνηση για την ίδρυση οικισμών και την παραχώρηση χαρτών εμφανίστηκε στην κεντρική Ευρώπη μισό περίπου αιώνα αργότερα απ' ό,τι στη δυτική. Ενώ στην Αγγλία από το 1066 ως το 1100 είχαν ιδρυθεί είκοσι μία πόλεις και άλλες δεκαεννέα μέχρι το 1130, στη Γερμανία πριν από το 1150 είχαν ιδρυθεί μόνον οκτώ. Στην Ανατολή δημιουργήθηκαν πολλές πόλεις στη δεκαετία του 1190 και ο αριθμός των νέων πόλεων αυξανόταν σε όλη τη διάρκεια του 13ου αιώνα. Τα κέρδη ήταν μεγάλα: όταν ιδρυόταν μια πόλη μέσα σε ένα φέουδο στην Αγγλία, το εισόδημα του άρχοντα από τη χωροδεσποτεία αυξανόταν θεαματικά χάρη στα πρόσθετα ενοίκια και, ιδίως κατά τον 13ο αιώνα, χάρη στα πρόστιμα που επέβαλλαν τα δικαστήρια.

Προφανώς οι άρχοντες έλπιζαν ότι τα χωριά τα οποία ίδρυαν θα εξελίσσονταν σε κανονικές πόλεις. Τέτοιες περιπτώσεις υπάρχουν: το Υπρ και το Νιούκασλ επί του Τάιν αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα επιτυχημένων «νέων πόλεων». Κατ' ουσίαν, όλα τα νέα χωριά που λάβαιναν χάρτες ελευθεριών αποκτούσαν το δικαίωμα να οργανώνουν αγορές. Εξαίρεση από τα διόδια και εγγύηση για ασφαλή διέλευση παραχωρούνταν στους εμπόρους που επισκέπτονταν αυτές τις αγορές. Ωστόσο, ορισμένοι ιστορικοί διέπραξαν το σφάλμα να χαρακτηρίσουν αυτούς τους οικισμούς «πόλεις» μόνο και μόνο επειδή είχαν λάβει χάρτες. Στην πραγματικότητα, οι περισσότεροι ιδρυτικοί χάρτες περιλάμβαναν όρους που είχαν αντίκρισμα μόνο για τους γαιοκτήμονες. Ρύθμιζαν μόνο τις δικαιοδοσίες του τοπικού άρχοντα και των αξιωματούχων του, χωρίς να παραχωρούν κανενός είδους αυτοδιοίκηση στον οικισμό. Και τα δύο αυτά χαρακτηριστικά έρχονται σε οξεία αντίθεση με τους γνήσιους χάρτες των πόλεων, που εμφανίζονται αργότερα. Ορισμένοι χάρτες, όπως αυτοί που δόθηκαν στο Λορρίς στη Γαλλία και στο Φρειβούργο στο Μπράισγκαου της Γερμανίας στις αρχές του 12ου αιώνα, αποτέλεσαν πρότυπα που δόθηκαν και σε άλλα χωριά, αφού πρώτα προσαρμόστηκαν ελαφρώς για να ανταποκριθούν στις τοπικές συνθήκες. Οι άρχοντες διατείνονταν ότι «οι ελευθερίες [του τόπου]» θα δίνονταν στο συγκεκριμένο χωριό που ίδρυαν. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι χάρτες καθόριζαν ενοίκιο για τη γη, που η ονομαστική του αξία παρέμενε σταθερή, ακόμα και για τους κληρονόμους του ενοικιαστή. Ορισμένοι χάρτες παραχωρούσαν το ίδιο σταθερό ενοίκιο για τα επιπλέον εδάφη που θα καλλιεργούσαν οι κάτοικοι —ένα προφανές κίνητρο για τους ενοικιαστές ώστε να εκχερσώσουν περισσότερη γη. Οι αγροτικές πρακτικές, το ενοίκιο σε τρόφιμα και η εκμετάλλευση των ζώων διέπονταν από συγκεκριμένους κανόνες. Η υπαγωγή στον κεφαλικό φόρο συχνά καταργούνταν επειδή θεωρούνταν ένδειξη δουλοπαροικίας. Οι αγγαρείες των ενοικιαστών γενικά περιορίζονταν στις περιόδους της σποράς και του θερισμού, ενώ την πρόσθετη εργασία την αντικαθιστούσε ένα ενοίκιο σε χρήμα. Συχνά τα δικαστικά πρόστιμα που επιβάλλονταν για συγκεκριμένες παραβάσεις είχαν καθορισμένο ύψος. Στους χωρικούς παραχωρήθηκε το δικαίωμα να πουλούν την περιουσία τους και να εγκαταλείπουν το χωριό χωρίς τη συγκατάθεση του άρχοντα, αρκεί να μην εκκρεμούσε σε βάρος τους κάποια κατηγορία για έγκλημα. Τέλος, όσοι κατοικούσαν στην κοινότητα επί ένα χρόνο και μία ημέρα, χωρίς στο διάστημα αυτό να τους διεκδικήσει κάποιος γαιοκτήμονας ως δουλοπαροίκους του ή χωρίς να τους απαγγελθεί κατηγορία

από κάποιο δικαστήριο, αποκτούσαν το δικαίωμα του μόνιμου κατοίκου. Αυτός ο όρος εμφανίστηκε αρχικά σε χωριά που ιδρύθηκαν στην Ισπανία και ως τη δεκαετία του 1120 είχε υιοθετηθεί και στη Γαλλία. Στη συνέχεια διαδόθηκε σε πολλές, αλλά σε καμία περίπτωση σε όλες τις περιοχές του Βορρά.

Τα προνομιούχα χωριά ήταν σαφώς πιο περιζήτητοι τόποι διαμονής από εκείνα που δεν διέθεταν χάρτες. Πολλά χωριά, που είχαν δημιουργηθεί νωρίτερα, αγόρασαν χάρτες από τους άρχοντές τους έναντι υψηλού αντιτίμου. Έτσι, με εξαίρεση την Αγγλία, η σημαντικότερη νομική διάκριση κατά τη μέση περίοδο του Μεσαίωνα ήταν μεταξύ των χωριών που ήταν και εκείνων που δεν ήταν κάτοχοι χαρτών και όχι μεταξύ των ελεύθερων και μη ελεύθερων κατοίκων του ίδιου χωριού.

Τα νέα χωριά δεν ήταν οργανωμένα στην παραδοσιακή βάση της «χωροδεσποτείας», η οποία ανταποκρινόταν στις ανάγκες των αρχόντων σε μια περίοδο με ολιγάριθμο πληθυσμό και λιγοστές αγορές, όταν οι άρχοντες εξασφάλιζαν εργατικά χέρια για τη γη άμεσης εκμετάλλευσης δένοντας τους εργάτες με τη γη. Καθώς οι περισσότερες αγγαρείες υπολογίζονταν σύμφωνα με τη μονάδα γης και όχι με το άτομο, οι ενοικιαστές μπορούσαν να στείλουν ένα μέλος της οικογένειας να εκτελέσει «εβδομαδιαία εργασία» επί δύο ή τρεις ημέρες την εβδομάδα, ενώ τα υπόλοιπα μέλη καλλιεργούσαν τα νοικιασμένα τους κτήματα. Όταν οι χάρτες πωλούνταν στους κατοίκους ενός χωριού που προϋπήρχε αντί να παραχωρούνται δωρεάν σε νεοφερμένους με αντάλλαγμα την παροχή εργασίας στις εκχερσώσεις, οι γαιοκτήμονες μπορούσαν να χρησιμοποιούν τα έσοδα από τα ενοίκια για την πρόσληψη εργατών γης που θα καλλιεργούσαν τις γαίες άμεσης εκμετάλλευσης. Τον 12ο αιώνα ο πληθυσμός είχε αυξηθεί τόσο που πολλοί αγρότες δεν είχαν αρκετή γη για να συντηρήσουν την οικογένειά τους και αναγκάζονταν να αναζητήσουν πρόσθετη εργασία. Ορισμένοι γαιοκτήμονες πουλούσαν τις γαίες άμεσης εκμετάλλευσης ή τις εκχωρούσαν με μακρόχρονες μισθώσεις. Ωστόσο, αυτή η πρακτική ήταν λιγότερο διαδεδομένη απ' ό,τι νομίζαμε κάποτε, και ο περιορισμός των αγγαρειών των ενοικιαστών γης στα περισσότερα χωριά φανερώνει ότι για την καλλιέργεια των γαιών άμεσης εκμετάλλευσης οι άρχοντες προσλάμβαναν εργάτες γης και στηρίζονταν λιγότερο στις αγγαρείες που τους όφειλαν οι ενοικιαστές τους ως ενοίκιο.

Επομένως, η απαλλαγή πολλών δουλοπαροίκων από την υποχρέωση παροχής εργασίας ήταν επακόλουθο δομικών αλλαγών που είχαν συντελεστεί στην οικονομία. Στην πραγματικότητα, οι δουλοπάροικοι πουλούσαν την εργατική τους δύναμη για εκχερσώσεις σε αντάλλαγμα για την παροχή χαρτών που τους παραχωρούσαν ελευθερία και συγκεκριμένα προνόμια. Τον 12ο αιώνα, η δουλοπαροικία είχε κατά βάση καταργηθεί σε πολλές περιοχές όπου κυβερνούσαν μεγάλοι γαιοκτήμονες, όπως στη Νορμανδία, τη Βουργουνδία και τη Φλάνδρα. Στον γαλλικό Νότο, το Ντωφινέ, τις περιοχές των Άλπεων, την Προβηγκία και την κεντρική Ιταλία, η δουλοπαροικία διατηρήθηκε σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα.

Οι κοινωνικές συνέπειες της αγροτικής οικονομικής επέκτασης

Καθώς στη διάρκεια του 12ου αιώνα τα ενοίκια σε είδος μετατράπηκαν σε χρηματικά ενοίκια που στη συνέχεια πάγωσαν, το κόστος ζωής των αγροτών σε απόλυτες τιμές μειώθηκε. Με την ανάπτυξη της τοπικής βιοτεχνίας στην Ευρώπη, οι αγρότες μπορούσαν να αποκτήσουν περισσότερα καταναλωτικά αγαθά. Ο αγροτικός καπιταλισμός γεννήθηκε κατά τη μέση περίοδο του Μεσαίωνα. Στη διάρκεια του 13ου αιώνα οι Άγγλοι βασιλιάδες χορήγησαν 3.000 χάρτες για την ίδρυση αγορών, ενώ στο διάστημα 1154-1250 βασιλιάδες και ευγενείς μαζί ίδρυσαν 88 νέες πόλεις και χωριά. Οι αγρότες προσανατόλισαν την παραγωγή τους προς αυτές τις αγορές και κυρίως προς τις εκκολαπτόμενες πόλεις, που χρειάζονταν μεγάλες και σταθερές ποσότητες τροφίμων. Ωστόσο, καθώς αυξανόταν ο πληθυσμός, όλο και περισσότεροι χωρικοί ανακάλυπταν ότι η γη τους δεν έφτανε για να συντηρήσουν με άνεση την οικογένειά τους. Ακριβώς όπως η πληθυσμιακή αύξηση οδήγησε ορισμένες οικογένειες ευγενών σε σχετική πενία, τα κληρονομικά έθιμα μιας περιοχής

μπορούσαν να αποβούν καθοριστικά για τη μοίρα των αγροτικών οικογενειών. Με εξαίρεση τα φέουδα, που συνήθως μεταβιβάζονταν στον πρωτότοκο γιο, σπάνια εφαρμοζόταν η αρχή της πρωτογένειας, με εξαίρεση την Αγγλία, ενώ σε πολλές περιοχές οι κόρες και οι σύζυγοί τους κληρονομούσαν παράλληλα με τους γιους. Εντούτοις, στις περιοχές όπου οι μεγαλύτεροι ή οι μικρότεροι γιοι κληρονομούσαν ολόκληρο το γαιόκτημα των γονέων τους, τα αλλά παιδιά είτε υπενοικίαζαν ένα τμήμα του από τα πιο τυχερά αδέλφια τους είτε κατέβαλλαν στον άρχοντα μια εισφορά με αντάλλαγμα την παραχώρηση της άδειας να εγκαταλείψουν το γαιόκτημα. Έτσι, γίνονταν ημιπεριπλανώμενοι εργάτες γης ή μετοικούσαν σε κάποια πόλη. Με τον τρόπο αυτόν, σε περιοχές με αδιαίρετη κληρονομιά, αναπτύχθηκε μια ανώτερη και μια κατώτερη αγροτική τάξη. Στα τέλη του 13ου αιώνα, στα περισσότερα χωριά είχε ήδη δημιουργηθεί μια μικρή ανώτερη τάξη που κατείχε τα περισσότερα τοπικά αξιώματα και μερικές φορές δρούσε για λογαριασμό του ηγεμόνα ή του γαιοκτήμονα. Μια ενδιάμεση ομάδα εύπορων ενοικιαστών, που η γη τους ήταν αρκετή για να συντηρήσουν την οικογένειά τους και να παραγάγουν κάποιο πλεόνασμα για την αγορά, αποτελούσε συνήθως το ένα τέταρτο ως το ένα τρίτο των κατοίκων του χωριού. Οι υπόλοιποι ζούσαν στα όρια της φτώχειας και αναγκάζονταν να συμπληρώνουν το εισόδημά τους κάνοντας άλλες δουλειές. Ήταν αναγκασμένοι να ενοικιάζουν την εργατική δύναμη και τις δεξιότητές τους, γεγονός που αποτελεί την ουσία της ανταλλακτικής οικονομίας.

Αντιθέτως, η διαιρετή κληρονομιά συχνά άφηνε όλους τους κληρονόμους χωρίς επαρκή μέσα συντήρησης. Η αγορά γης τονώθηκε πολύ τον 13ο αιώνα, καθώς οι αγρότες προσπαθούσαν να επανασυστήσουν κλήρους που είχαν κατατμηθεί λόγω κληρονομιάς. Οι πόλεις συνήθως αναπτύσσονταν σε περιοχές διαιρετής κληρονομιάς, επειδή ο μερισμός των κτημάτων μεταξύ των κληρονόμων σήμαινε ότι κανένας απ' αυτούς δεν θα μπορούσε να επιβιώσει χωρίς να εξαγοράσει το μερίδιο των υπολοίπων και, συνεπώς, πολλοί αγρότες έπρεπε να αναζητήσουν εργασία στον αστικό τομέα.

Έτσι, στα μέσα του Μεσαίωνα, τα τυπικά κριτήρια που όριζαν την κοινωνική θέση ήταν λιγότερο σημαντικά για τους αγρότες απ' ό,τι οι οικονομικές συνιστώσες. Μάλιστα, υπάρχουν πειστικοί λόγοι για να σκεφτούμε ότι ίσως αυτός να ήταν πάντα ο κανόνας. Η διάκριση μεταξύ ελεύθερου και ανελεύθερου ήταν δευτερεύουσα σε σχέση με την έκταση της γης που κατείχε ο αγρότης, τη διαθεσιμότητα των αγορών για την πλεονάζουσα συγκομιδή και, τελικά, τις φορολογικές υποχρεώσεις του κάθε ατόμου. Τα ανελεύθερα και τα ελεύθερα άτομα συχνά επιβαρύνονταν με τις ίδιες υποχρεώσεις έναντι των κυρίων τους. Εντούτοις, αν και οι πρακτικές διακρίσεις μεταξύ δουλοπαροικίας και ελευθερίας έχουν υπερτιμηθεί, δεν ήταν αμελητέες. Οι δουλοπάροικοι, σε αντίθεση με τους ελεύθερους, έπρεπε να παρέχουν αγγαρείες και φεουδαρχικά δοσίματα προς τους άρχοντες, ενώ οι ελεύθεροι αγρότες επιβαρύνονταν με υποχρεώσεις που τώρα επιβάλλονταν κανονικά από το κράτος, όπως η καταβολή φόρων και η στρατιωτική υπηρεσία. Η επέκταση της δημόσιας δικαιοσύνης σήμαινε ότι ενώ πριν από το 1000 η «εξουσία του *bannum»* και η «εξουσία της γης» ασκούνταν συνήθως από το ίδιο πρόσωπο —τον γαιοκτήμονα που επίσης είχε το δικαίωμα να δικάζει τους ελεύθερους, καθώς και τους μη ελεύθερους ενοικιαστές του— από τον 12ο αιώνα, και ιδίως από τον 13ο, οι δύο αυτές εξουσίες σε πολλές περιστάσεις είχαν διαχωριστεί. Εφόσον οι δουλοπάροικοι πάντα δικάζονταν και φορολογούνταν από τον άρχοντά τους, τα βασιλικά δικαστήρια γενικώς προτιμούσαν μια ελεύθερη αγροτική τάξη. Οι Γάλλοι βασιλιάδες ενθάρρυναν τα κινήματα για απεξάρτηση από άλλους άρχοντες, αλλά εμπόδιζαν τους δικούς τους δουλοπαροίκους να αποκτήσουν την ελευθερία τους ως τις αρχές του 14ου αιώνα. Τότε ο βασιλιάς Λουδοβίκος Ι' (1314-1316) ανάγκασε τους δουλοπαροίκους των βασιλικών ιδιοκτησιών να εξαγοράσουν την ελευθερία τους· καθώς ήταν ήδη κύριός τους ως βασιλιάς, η αλλαγή αυτή σήμαινε ότι ο βασιλιάς απέκτησε ένα τεράστιο χρηματικό ποσό από τη χορήγηση των χαρτών και εξακολούθησε να είναι κύριός τους και μετά τη χειραφέτησή τους.

Μισός αιώνας κρίσης: 1175-1225

Αν και δεν διαθέτουμε αξιόπιστα στατιστικά στοιχεία, η επέκταση της εκτός των τειχών επιφάνειας των πόλεων και η οχύρωση των περιχώρων σημαίνει ότι από το 1100 ως το 1300 ο πληθυσμός πολλών πόλεων τετραπλασιάστηκε. Η αύξηση αυτή σημειώθηκε κυρίως μετά το 1150. Μέχρι τότε, τη μεγαλύτερη αύξηση του πληθυσμού την απορροφούσε ο αγροτικός τομέας. Από το τελευταίο τέταρτο του 12ου αιώνα, ο πολλαπλασιασμός των αγορών των πόλεων δημιούργησε ζήτηση για μεγάλες ποσότητες σιτηρών, και οι τιμές των τροφίμων αυξήθηκαν. Αυτοί που κυρίως επωφελήθηκαν ήταν οι μεγάλοι γαιοκτήμονες, καθώς διέθεταν μεγαλύτερο πλεόνασμα για πώληση ακόμα και σε σύγκριση με τους πιο εύπορους αγρότες. Έτσι, από το 1175 περίπου οι άρχοντες προσπαθούσαν να συγκεντρώσουν όσο το δυνατόν περισσότερα σιτηρά από γαίες άμεσης εκμετάλλευσης και όσο το δυνατόν περισσότερα ενοίκια σε σιτηρά από τους ενοικιαστές τους. Οι αγρότες που εξακολουθούσαν να βαρύνονται με την υποχρέωση παροχής αγγαρειών δεν ήταν σε θέση να τις ανταλλάξουν με χρήμα, και οι άρχοντες προσπάθησαν, με κυμαινόμενο βαθμό επιτυχίας, να επιβάλουν εκ νέου σε αγρότες υπηρεσίες τις οποίες οι πρόγονοί τους είχαν αποφύγει. Η κατάσταση ήταν χειρότερη στην Αγγλία, όπου η άνοδος του πληθωρισμού ήταν υψηλότερη απ' ό,τι στην ηπειρωτική Ευρώπη· στη διάρκεια του 13ου αιώνα μάλιστα, η δουλοπαροικία στην Αγγλία είχε επεκταθεί περισσότερο απ' ό,τι στις άλλες χώρες της δυτικής Ευρώπης.

Επομένως, ενώ οι οικονομικές αλλαγές της περιόδου πριν από το 1175 ωφέλησαν κυρίως τους αγρότες, στη συνέχεια οι όροι της εξίσωσης απέβησαν εις όφελος των αρχόντων. Ενώ τον 13ο αιώνα συνεχίστηκε η δημογραφική άνοδος, οι περισσότερες από τις πρόσφατα εκχερσωμένες γαίες βρίσκονταν σε άγονες περιοχές που δεν προσφέρονταν για καλλιέργεια. Ιδίως στην Ιταλία, οι ορεινές περιοχές ήταν μερικές φορές και οι πιο πυκνοκατοικημένες, καθώς πλήττονταν από τις πλημμύρες λιγότερο απ' ό,τι οι κοιλάδες των ποταμών, αλλά ταυτόχρονα ήταν και λιγότερο γόνιμες. Η επέκταση προς τα φτωχά εδάφη εν μέρει μόνο εξισορροπήθηκε από τις βελτιώσεις στις καλλιεργητικές τεχνικές, όπως η χρήση βαρύτερων αρότρων.

Επιπλέον, ενώ οι θεσμικές κατακτήσεις του 12ου αιώνα δεν αντιστράφηκαν (με εξαίρεση την Αγγλία), και ενώ οι περισσότεροι αγρότες συνέχισαν τυπικά να είναι ελεύθεροι, η ελευθερία δεν αποδείχθηκε συνώνυμο της οικονομικής ευημερίας. Ήδη από το 900 ο υπερπληθυσμός, από την άποψη των δυνατοτήτων της αγροτικής τεχνολογίας εκείνης της εποχής να συντηρεί έναν ορισμένο πληθυσμό, οδηγούσε στην εξάντληση των φυσικών πόρων σε περιοχές της νότιας Γαλλίας και της Ιταλίας, όπου οι περισσότεροι αγρότες ήταν τυπικά ελεύθεροι. Η Πικαρδία, στη βορειοδυτική Γαλλία, που τον 10ο αιώνα είχε πυκνότητα 62 άτομα ανά τετραγωγικό χιλιόμετρο, έγινε ακόμα πιο πυκνοκατοικημένη μεταξύ 1175 και 1255, και μέχρι το 1328 πιθανόν να είχε αποκτήσει μεγαλύτερο πληθυσμό από αυτόν που έχει σήμερα.

Η υπερθέρμανση της ευρωπαϊκής οικονομίας, 1225-1275

Η κατάσταση των αγροτών επιδεινωνόταν βαθμιαία στη διάρκεια του 13ου αιώνα. Ο υπερπληθυσμός παρείχε αυτόματα ένα πλεονέκτημα στους ιδιοκτήτες σε σύγκριση με τους απλούς ενοικιαστές γης. Αν και τα ενοίκια, οι μισθοί και τα περιθώρια κέρδους αυξήθηκαν μεταξύ 1100 και 1250, έκτοτε οι πραγματικοί μισθοί έμειναν στάσιμοι και σε ορισμένες περιπτώσεις μειώθηκαν, ενώ τα ενοίκια αυξήθηκαν εξαιτίας της ζήτησης για γη που προκάλεσε η πληθυσμιακή πίεση. Ήδη το 1300 η συνεχιζόμενη επέκταση σε αραιοκατοικημένα εδάφη ήταν δυνατή μόνο στις γερμανοσλαβικές περιοχές της ανατολικής Ευρώπης που είχαν εποικιστεί. Πολλοί αγρότες ήταν αναγκασμένοι είτε να μεταναστεύσουν στις πόλεις, που έτσι αντιμετώπιζαν το φάσμα του υπερπληθυσμού, είτε να συμπληρώσουν το εισόδημά τους προσφέροντας εργασία σε άρχοντες ή σε άλλους αγρότες, είτε να εργαστούν στη βιοτεχνία. Πολλοί, ιδίως γυναίκες, εργάζονταν ευκαιριακά, είτε ανεξάρτητα είτε για λογαριασμό εμπόρων υφασμάτων από τις πόλεις. Το γνέσιμο του μαλλιού

ήταν κυρίως γυναικεία και αγροτική δραστηριότητα, ενώ στις αγροτικές περιοχές είχε επίσης αναπτυχθεί η γναφευτική.

Αξιοποιώντας τη μεγάλη ζήτηση για γη, οι άρχοντες επέβαλαν οικονομικά βάρη ακόμα και σε ελεύθερα χωριά. Σπάνια οι χάρτες παραχωρούσαν στους κατοίκους των χωριών το δικαίωμα της πλήρους αυτοδιοίκησης. Στα τέλη του Μεσαίωνα, τα περισσότερα εισοδήματα πολλών αρχόντων προερχόταν από τα δικαστικά πρόστιμα και τις υποχρεωτικές εισφορές παρά από τα ενοίκια της γης.

> Επειδή ο Ελάιας, επιστάτης, δουλοπάροικος του αφέντη, πούλησε σε κάποιον έμπορο από το Έρυθ όλη του την κινητή περιουσία, καθώς και όλη τη σοδειά των δημητριακών που είχε καλλιεργήσει στο μισό στρέμμα που του έχει παραχωρήσει ο άρχοντας, ο βάιλος εξουσιοδοτείται να κατασχέσει όλα τα προαναφερθέντα αγαθά και να τα παραδώσει στον άρχοντα μέχρις ότου κ.λπ. Στον Ελάιας επιβάλλεται πρόστιμο 2 σελινίων με εγγυητή τον σερίφη.
>
> Στον Στήβεν Πλάμπ, επειδή αντάλλαξε τη γη του με τον Τζων λε Πόρτερ χωρίς την άδεια του άρχοντα, επιβάλλεται πρόστιμο 6 πένες, με εγγυητή τον σερίφη.
>
> Στον Τζων, γιο του Άλαν, επειδή μάζεψε χορτάρι από τον καρπό του άρχοντα, 3 πένες.
>
> Στον Χιού, γιο του Άλαν, για το ίδιο πράγμα, 3 πένες. Από τον μικρό Τζων, για το ίδιο πράγμα, 6 πένες. Από την Έμμα ντε Γουορμπόις, για το ίδιο πράγμα, 6 πένες.
>
> Από τον Ρίτσαρντ λε Πόρτερ, τον Ουίλλιαμ Όουντ, τον Τζων λε Πόρτερ και τον Ρέτζιναλντ, γιο του Ρέτζιναλντ, επειδή δεν όργωσαν καλά τη γη του άρχοντα, πρόστιμο ένα άροτρο, με εγγυητές τον κάθε έναν για τους υπόλοιπους.[15]

Ορισμένοι άρχοντες επέβαλλαν κεφαλικό φόρο συγκεκριμένου ύψους ανά άτομο. Ο φόρος αυτός ήταν ένα εξαιρετικά επικερδές μέσο αξιοποίησης της εξουσίας του *bannum* σε περίοδο αύξησης του πληθυσμού. Επιπλέον, οι άρχοντες δεν χειραφετούσαν όλα τα χωριά αδιακρίτως. Γενικά, παραχωρούσαν ελευθερίες σε δύο περιπτώσεις: στα μεγάλα χωριά στα οποία δεν μπορούσαν να επιβάλουν εύκολα τον έλεγχό τους, και στα διάσπαρτα χωριά που απείχαν πολύ από το κέντρο εξουσίας του γαιοκτήμονα. Αντίθετα, δεν έβλεπαν με καλό μάτι τη χορήγηση χαρτών στα μικρότερα χωριά που βρίσκονταν κοντά στο κέντρο των ιδιόκτητων γαιών τους.

Τα σταθερά ενοίκια των γαιών που προέβλεπαν οι περισσότεροι χάρτες των χωριών απέβησαν αρχικά εις βάρος των γαιοκτημόνων. Τους έπληξε ο πληθωρισμός, επειδή περισσότερα καταναλωτικά αγαθά ήταν τώρα διαθέσιμα στην αγορά και η κοινωνική τους θέση απαιτούσε να τα αποκτήσουν. Αρχικά, οι άρχοντες προσπάθησαν να αυξήσουν το εισόδημά τους με την εκχέρσωση περισσότερων εδαφών και με την προσφορά των αναγκαίων κινήτρων ώστε να προσελκύσουν ενοικιαστές αγρότες. Έτσι όμως, υποθήκευαν το ίδιο τους το μέλλον καθώς τα ενοίκια ήταν παγωμένα. Για να εξουδετερώσουν αυτό το μειονέκτημα, απαιτούσαν περισσότερα ενοίκια από ποτέ, πιθανόν με ρυθμό που ως το τελευταίο τέταρτο του 12ου αιώνα ξεπερνούσε τον πληθωρισμό.

Τον 13ο αιώνα, οι γαιοκτήμονες ήταν πια σε θέση να επανορθώσουν ένα μέρος της ζημίας που σε μεγάλο βαθμό είχαν προκαλέσει οι πρόγονοί τους με γενναιόδωρες παραχωρήσεις σταθερών ενοικίων. Καθώς οι παλαιές οικογένειες εξέλιπαν, οι άρχοντες μπορούσαν να εκχωρήσουν εκ νέου τις γαίες τους σε καινούριους ενοικιαστές με υψηλότερο ενοίκιο και για περιορισμένο αριθμό ετών. Ήδη τον 14ο αιώνα σε πολλά χωριά συναντάμε δύο τύπους ενοικίου: παγωμένα ενοίκια σε έναν παλαιότερο εδαφικό πυρήνα κοντά στο κέντρο του χωριού, και ενοικίαση υπό προθεσμία (συνήθως για τρία, έξι ή εννέα χρόνια, ανάλογα με το σύστημα αμειψισποράς των αγρών) στα περίχωρα όπου τα ενοίκια ήταν υψηλότερα. Ακόμα και όταν τα ενοίκια της γης ήταν εθιμικά καθορισμένα και δεν μπορούσαν να αυξηθούν, το τέλος αποδοχής που πλήρωνε ένας κληρονόμος όταν γινόταν κάτοχος ενός μισθωμένου κτήματος δεν υπαγόταν σε τέτοιους περιορισμούς και αυξήθηκε απότομα στα

τέλη του 13ου αιώνα.

Κατά τον 13ο αιώνα σημειώθηκε ακόμα και κάποια αναβίωση της δουλοπαροικίας, που προκλήθηκε όχι μόνο από τις δημογραφικές πιέσεις, αλλά και από την ανάπτυξη των νομικών σχολών (βλ. Κεφάλαιο ΙΑ'). Καθώς οι περισσότεροι χάρτες των χωριών δεν είχαν καταργήσει εντελώς τις αγγαρείες και τα δοσίματα, οι σπουδασμένοι σε πανεπιστήμια νομομαθείς άρχισαν να μετατρέπουν τη συνεχιζόμενη υπαγωγή σε ορισμένες αγγαρείες και πληρωμές σε κριτήριο δουλικής κοινωνικής θέσης. Οι πιο σημαντικές πληρωμές ήταν ο φόρος κληρονομιάς (*heriot* ή *mainmorte*) ή ρύθμιση κληρονομιάς (δηλαδή υποχρέωση του κληρονόμου να παραχωρήσει στον άρχοντα το καλύτερο ζώο από τα αγαθά του εκλιπόντος), το *merchet* (εισφορά που κατέβαλλε ένας δουλοπάροικος όταν παντρευόταν πρόσωπο εξαρτημένο από άλλο άρχοντα) και ο κεφαλικός φόρος, που ήταν ιδιαίτερα βαρύς στη Γερμανία. Μάλιστα, ο επιφανής Γάλλος δικαστικός Μπωμανουάρ υποστήριξε ότι όταν ένας μη ευγενής ελεύθερος άνθρωπος κατοικούσε επί ένα χρόνο και μία ημέρα σε κλήρο που κατά την καρολίγγεια περίοδο είχε χαρακτηριστεί «υπηρετικό γαιόκτημα», αυτόματα γινόταν δουλοπάροικος του άρχοντά του.

Ακόμα και όσοι είχαν την τύχη να κρατήσουν μεγάλα αγροτεμάχια αντιμετώπισαν κατά τον 13ο αιώνα το πρόβλημα της συρρικνούμενης απόδοσης της γης, καθώς το έδαφος είχε εξαντληθεί στα χωριά όπου οι κάτοικοί τους εξακολουθούσαν να καλλιεργούν, σχεδόν αποκλειστικά, σιτηρά. Γύρω στο 1270, σε πολλές περιοχές η λιγότερο παραγωγική γη (συχνά αυτή που είχε εκχερσωθεί πιο πρόσφατα) αποδίδεται στη βοσκή ή την αναδάσωση. Ασφαλώς αυτό δεν συνέβαινε παντού. Στη βορειοδυτική Γαλλία υιοθετήθηκε ένα πιο ευέλικτο καλλιεργητικό σχήμα: οι αγροί καλλιεργούνταν σε όλη τη διάρκεια του έτους. Στους αγρούς που αλλού έμεναν χέρσοι και σε αγρανάπαυση, φυτεύονταν ζωοτροφές ή φυτά με βρώσιμες ρίζες. Σε αυτή την περιοχή η απόδοση αυξήθηκε απότομα τον 13ο αιώνα και παρέμεινε υψηλή σε όλο τον υπόλοιπο Μεσαίωνα.

Η ΖΩΗ ΣΤΙΣ ΠΟΛΕΙΣ ΣΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΑ

Στα μέσα του Μεσαίωνα αναπτύχθηκαν στην Ευρώπη χαρακτηριστικά γνήσιας αστικής ζωής. Μέχρι το 1100 είχαν δημιουργηθεί μεγάλες πόλεις στον Βορρά. Οι περισσότερες ήταν κατ' ουσίαν αγροτικές αγορές που διέθεταν και βιοτεχνία. Το 1200 ο χάρτης των ευρωπαϊκών πόλεων είχε βασικά ολοκληρωθεί. Οι περισσότερες πόλεις, που είχαν ακανόνιστη πολεοδομική διάταξη, αναπτύχθηκαν «οργανικά», είτε στη θέση κάποιας ρωμαϊκής πόλης που είχε εποικιστεί ξανά είτε με επίκεντρο κάποιο μοναστήρι ή το κάστρο ενός ηγεμόνα, αλλά αρχικά ορισμένες ήταν νεοσύστατα χωριά στα οποία οι άρχοντές τους είχαν παραχωρήσει χάρτες. Οι «νέες κώμες», από θεσμική και οικονομική άποψη, εκφράζουν μια μεταβατική κατάσταση ανάμεσα στην επεκτεινόμενη αγροτική οικονομία και την αναπτυσσόμενη αστική ζωή, καθώς ορισμένα στοιχεία των χαρτών τους, όπως η ελευθερία για οποιονδήποτε είχε συμπληρώσει ένα χρόνο και μία ημέρα εγκατάστασης στην πόλη, καθώς και το δικαίωμα διάθεσης της ακίνητης περιουσίας χωρίς την άδεια του άρχοντα, αποτελούν χαρακτηριστικά τόσο των πόλεων όσο και των «νέων κωμών».

Το κέντρο των πρώτων πόλεων ήταν οι οχυρωμένες κατοικίες των ευπόρων. Η παρουσία επισκόπου προσείλκυε εμπόρους που μετέφεραν τα προϊόντα τους σε μεγάλες αποστάσεις. Οι αυλές των ηγεμόνων έπαιζαν σημαντικό ρόλο καθώς παρείχαν προστασία, την εργατική δύναμη που ήταν απαραίτητη για τη συντήρηση των δρόμων, των γεφυρών και των καναλιών, καθώς και μια αγορά για τα προϊόντα των εμπόρων. Ιδίως μετά το 1000, πολλαπλασιάστηκαν τα έργα διάνοιξης καναλιών. Καθώς οι περισσότερες χερσαίες μεταφορές διεξάγονταν από μαούνες με επίπεδο πυθμένα που κινούνταν και χωρίς ισχυρό ποτάμιο ρεύμα, μεγάλες ποσότητες εμπορευμάτων μπορούσαν να μεταφερθούν ανάμεσα στα διάφορα κέντρα.

Οι έμποροι ήταν εξ ορισμού πλανόδιοι πραματευτές, καθώς έπρεπε να φέρνουν μόνοι τους τα προϊόντα στους υποψήφιους αγοραστές. Έπρεπε όμως κάπου να σταματούν για διανυκτέρευση, και έτσι εμφανίστηκαν υποτυπώδεις κωμοπόλεις, σε απόσταση 20-30 χιλιομέτρων η μια από την άλλη, κατά μήκος των μεγάλων ποταμών. Έτσι, ο «προαστικός πυρήνας» της πρώιμης μεσαιωνικής Ευρώπης περιλάμβανε τρεις κατηγορίες κατοίκων: τους πλούσιους καταναλωτές που κατοικούσαν στο εσωτερικό των οχυρώσεων· τους εμπόρους μακρινών αποστάσεων που ικανοποιούσαν τη ζήτηση των πρώτων για είδη πολυτελείας αλλά ήταν αναγκασμένοι να απουσιάζουν το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου για τις αγοραπωλησίες του εμπορεύματος· και ένα βοηθητικό προσωπικό στους κλάδους του επισιτισμού και της κατασκευής μικρών αντικειμένων. Οι τελευταίοι παρείχαν καθημερινά προϊόντα και υπηρεσίες τόσο στους κατοίκους του «κάστρου» όσο και στους εμπόρους. Πολλά μέλη των δύο παραγωγικών ομάδων, αλλά όχι όλα, ζούσαν σε ανοχύρωτα προάστια έξω από το κάστρο ή το ρωμαϊκό τείχος.

Επομένως, ο προαστικός πυρήνας είχε κυρίως εμπορικό και όχι βιοτεχνικό χαρακτήρα. Εντούτοις, η εμπορική λειτουργία των οικισμών που εξελίχθηκαν σε μεγάλα κέντρα δεν περιορίστηκε στην παροχή ειδών πολυτελείας για τους κατοίκους του οχυρωμένου τμήματος. Τέτοιοι οικισμοί βρίσκονταν συνήθως σε κάποια οικονομική μεθόριο, όπου προσφορά και ζήτηση αλληλοτέμνονταν: εκεί όπου το αγροτικό πλεόνασμα μπορούσε να πουληθεί σε έναν πληθυσμό που το χρειαζόταν ή, κάπως αργότερα, εκεί όπου ένας μεγάλος πληθυσμός που είχε ανάγκη από εργασία μπορούσε να αποκτήσει πρώτες ύλες που χρησιμοποιούνταν στη βιοτεχνία. Ουσιαστικά όλες οι πόλεις, ακόμα και εκείνες με σημαντικό εμπόριο ή βιοτεχνία, λειτουργούσαν ως αγορές για το αγροτικό πλεόνασμα της περιβάλλουσας υπαίθρου. Οι αστοί έμποροι επίσης μετέφεραν τρόφιμα, κυρίως σιτηρά, σε περιοχές που είχαν έλλειψη τροφίμων, και τα πουλούσαν εκεί. Ωστόσο, με τον καιρό, οι ίδιοι οι μεγάλοι πληθυσμοί των πόλεων έγιναν μια «αιχμάλωτη» αγορά, που εξαρτιόταν από την περιβάλλουσα ύπαιθρο για τη διατροφή της.

Επομένως, οι πόλεις αντανακλούν τη διείσδυση του τομέα των υπηρεσιών στην οικονομία. Οι περισσότεροι πρώιμοι εμπορικοί οικισμοί στη βόρεια Ευρώπη αναπτύχθηκαν πάνω σε χερσαίες οδούς και πλάι σε μικρούς ποταμούς που οδηγούσαν στην αγροτική ενδοχώρα. Τα ποτάμια με τα πιο βαθιά νερά και τον ταχύτερο ρου αρχικά περνούσαν από τα περίχωρα των περισσότερων πόλεων, αλλά με την ανάπτυξη που σημειώθηκε κατά τη μέση περίοδο του Μεσαίωνα οι πόλεις επεκτάθηκαν και περιέκλεισαν τους ποταμούς στα όριά τους.

Τα ποτάμια αυτά στάθηκαν χρήσιμα για το εμπόριο μακρινών αποστάσεων, που αποτελούσε σημαντική πηγή κεφαλαίου για τις πόλεις αλλά δεν απαιτούσε την απασχόληση πολλών ανθρώπων. Στις όχθες των μεγάλων ποταμών χτίστηκαν μύλοι, που ήταν απαραίτητοι για το άλεσμα των σιτηρών και για την παροχή ενέργειας σε βιοτεχνίες όπως τα γναφευτήρια και τα βυρσοδεψεία.

Οι πόλεις εξασφάλιζαν υψηλές τιμές για τα αγροτικά προϊόντα. Φαίνεται ότι αρχικά συνέβαλαν στη χειραφέτηση των αγροτών που ζούσαν σε κοντινές περιοχές, επειδή η υψηλή ζήτηση για σιτηρά στις πόλεις παρέσυρε τις τιμές προς τα πάνω, γεγονός που δεν μπορούσε παρά να ευνοήσει τους αγρότες των οποίων τα ενοίκια και οι άλλες υποχρεώσεις εκφράζονταν με σταθερές χρηματικές αξίες. Εντούτοις, η απόδοση των σιτηρών ήταν πολύ χαμηλή· έτσι, μόνο οι αγρότες που ήταν κάτοχοι μεγάλης έκτασης γης ήταν σε θέση να παράγουν αρκετό πλεόνασμα που να αξίζει να μεταφερθεί στην πόλη, η οποία συχνά βρισκόταν σε μεγάλη απόσταση. Οι μικρότεροι παραγωγοί κατέφευγαν στις πολυάριθμες αγορές των χωριών. Ήδη στις αρχές του 12ου αιώνα ορισμένες πόλεις εισήγαν σιτηρά από αρκετά μακρινές περιοχές και όχι από τις γειτονικές. Οι μεγάλες φλαμανδικές πόλεις τροφοδοτούνταν με σιτηρά από τη βόρεια Γαλλία και, αργότερα, από τη γερμανοσλαβική Ανατολή, ενώ οι βόρειες ιταλικές πόλεις κατανάλωναν τρόφιμα από τη Σικελία, τα άλλα παράκτια νησιά και τη βόρεια Αφρική. Οι μεταφορές ήταν πιο φτηνές όταν διεξάγονταν μέσω υδάτινων και όχι χερσαίων οδών, και μεγάλες ποσότητες μπορούσαν να μεταφερθούν με ευκολία.

Αν και λίγοι έμποροι ειδικεύονταν σε ένα μόνο είδος, καθώς το εμπόριο ήταν πολύ ριψοκίνδυνη δραστηριότητα και ήταν πιο συνετή η ποικιλία των επενδύσεων, πάντα οι έμποροι τροφίμων συγκαταλέγονταν στους πλουσιότερους κατοίκους των πόλεων.

Πόλεις και βιοτεχνική παραγωγή

Σε όλες ουσιαστικά τις πόλεις, το εμπόριο προηγήθηκε της βιοτεχνίας. Συνήθως η βιοτεχνική παραγωγή ήταν πρωτόγονη και στη διάρκεια του πρώιμου Μεσαίωνα διεξαγόταν σε γαιοκτήματα. Τον 11ο αιώνα τα πράγματα άρχισαν να αλλάζουν, καθώς οι τεχνολογικές εξελίξεις επέτρεψαν την παραγωγή μιας ευρύτερης ποικιλίας καταναλωτικών αγαθών. Χάρη στη δημογραφική αύξηση, δημιουργήθηκε μια εργατική δύναμη που ήταν αρκετά πολυάριθμη, όχι μόνο για την παραγωγή των αναγκαίων, αλλά και για την απασχόληση τεχνιτών με υψηλή ειδίκευση, που παρήγαν καινούρια και πιο πολυτελή προϊόντα. Οι μεγάλες αγορές συνήθως βρίσκονταν είτε στο εσωτερικό του οχυρωμένου πυρήνα της πόλης είτε στα περίχωρα, και εκεί ανέπτυσσαν τις δραστηριότητές τους οι παλαιότεροι έμποροι και οι δανειστές χρημάτων. Οι μικροτεχνίτες που παρήγαν για την τοπική αγορά κατοικούσαν σε δευτερεύοντες δρόμους που έτεμναν τις κύριες οδούς. Οι τεχνίτες που παρήγαν κυρίως εξαγώγιμα προϊόντα συνήθως έφταναν στην πόλη αργότερα και εγκαθίσταντο σε κάποια απόσταση από το κέντρο. Σύμφωνα με ένα πρότυπο που το υπαγόρευαν οικολογικοί ή υγειονομικοί παράγοντες, οι επιτηδευματίες που χρειάζονταν νερό, όπως οι βαφείς, οι βυρσοδέψες και οι ζυθοποιοί, ήταν εγκατεστημένοι κατά μήκος των πολυάριθμων καναλιών που διέσχιζαν την περιοχή της πόλης ή απομακρύνονταν προς την περιφέρεια. Τα καταστήματα των κρεοπωλών και των ιχθυοπωλών χωροθετούνταν σε κεντρικά σημεία λόγω της ανάγκης επιθεώρησης των προϊόντων τους, που αλλοιώνονταν εύκολα, ενώ οι υφαντουργοί βρίσκονταν κυρίως σε περίχωρα απομακρυσμένα από το νερό.

Η ευημερία πολλών πόλεων ήταν βασισμένη στην παραγωγή εκλεκτών μάλλινων υφασμάτων, αν και ο βαθμός στον οποίο τα υφαντουργικά επαγγέλματα κυριαρχούσαν στις πόλεις της μεσαιωνικής Ευρώπης έχει μερικές φορές υπερτονιστεί, ιδίως για την περίοδο πριν από το 1200. Ακόμα και σε ορισμένα από τα μεγαλύτερα υφαντουργικά κέντρα, όπως στη Γάνδη, οι βυρσοδέψες είχαν εγκατασταθεί νωρίτερα από τους υφαντουργούς. Οι πρώτοι Γερμανοί φορούσαν δέρματα, και μέχρι τις αρχές του 13ου αιώνα πολλά ρούχα ήταν δερμάτινα.

Επιπλέον, μέχρι τον 11ο αιώνα η παραγωγή μάλλινων υφασμάτων δεν ήταν κατεξοχήν αστική δραστηριότητα. Πρωτόγονοι κατακόρυφοι αργαλειοί, σαν αυτούς που χρησιμοποιούσαν οι Ρωμαίοι, συνήθως βρίσκονταν σε αγροτικές ιδιοκτησίες, και ορισμένα αγροτικά νοικοκυριά ήταν υποχρεωμένα να πληρώνουν ένα τμήμα του ενοικίου τους σε ύφασμα. Ο χειροκίνητος κατακόρυφος αργαλειός μπορούσε να χρησιμοποιηθεί μόνο από έναν εργάτη κάθε φορά και το πλάτος του υφάσματος περιοριζόταν στη διάσταση του σκελετού. Ο οριζόντιος αργαλειός εμφανίστηκε κατά τον 11ο αιώνα αρχικά στη βορειοδυτική Ευρώπη, ίσως πρώτα στην Καμπανία. Γρήγορα αντικαταστάθηκε από έναν οριζόντιο πλατύ αργαλειό, εφοδιασμένο με ποδόπληκτρο (πατήθρα), που παρήγε πιο πυκνοϋφασμένο και πιο μακρύ ύφασμα. Ο χειρισμός του απαιτούσε δύο και τελικά τρεις άνδρες, ενώ οι κατακόρυφοι αργαλειοί χρησιμοποιούνταν κυρίως από γυναίκες. Η εμφάνιση του οριζόντιου αργαλειού συμπίπτει χρονικά με άλλες σημαντικές εξελίξεις. Επακόλουθο της θεαματικής αύξησης του πληθυσμού ήταν η υπερπροσφορά εργατικής δύναμης στις πόλεις. Τα καταναλωτικά γούστα μετατοπίστηκαν από τα λινά, που κυριαρχούσαν στην παραγωγή υφασμάτων μέχρι τον 11ο αιώνα, στα μάλλινα. Τέλος, αυξήθηκε σημαντικά η προσφορά μαλλιού υψηλής ποιότητας. Εδάφη που μέχρι τότε ήταν χέρσα, ιδίως κατά μήκος της ακτής της Βόρειας Θάλασσας, χρησιμοποιήθηκαν για βοσκή προτού αποδοθούν τελικά στην καλλιέργεια. Μάλιστα, ολόκληρα χωριά στη βόρεια Αγγλία εκκενώθηκαν από τον πληθυσμό τους ώστε να εξασφαλιστούν εκτάσεις για την εκτροφή προβάτων. Έτσι, μια «βιομηχανική» επανάσταση διασφάλισε την παρουσία μιας αγοράς εργατών στις πόλεις, οι οποίοι ήταν εξαρτημένοι από τρόφιμα, μαλλί, βαφές και άλλες

πρώτες ύλες —προϊόντα που έπρεπε να τα προμηθεύονται από πηγές έξω από την πόλη.

Αστική κοινωνία και διοίκηση των πόλεων στα μέσα του Μεσαίωνα

Οι περισσότερες πόλεις που δεν ιδρύθηκαν με χάρτες απέκτησαν από τους άρχοντές τους προνόμια μέσω της πίεσης που άσκησαν οργανώσεις των κατοίκων τους που ήταν δεμένοι μεταξύ τους με όρκο. Ενώ οι βασικοί χάρτες για τις «νέες πόλεις» αναγνώριζαν τα δικαιώματα των ατόμων και των ομάδων στις συναλλαγές τους με τον άρχοντα, οι μεγαλύτεροι οικισμοί αποκτούσαν και περιορισμένα δικαιώματα αυτοδιοίκησης. Οι χάρτες ήταν συνήθως πιο συγκεκριμένοι ως προς την εκτίμηση και την απόδοση των χρεών και την κατάργηση της δικαστικής μονομαχίας, η οποία γενικά είχε ευνοήσει τους ευγενείς σε περιπτώσεις αντιδικίας τους με κατοίκους των πόλεων. Οι πόλεις με πιο διευρυμένες ελευθερίες αποκαλούνταν μερικές φορές «κοινότητες» ή «κομούνες», επειδή σ' αυτές είχε ιδρυθεί μια ένωση κατοίκων, δεμένων με όρκο, για έναν κοινό σκοπό. Ορισμένες κοινότητες στη Φλάνδρα και τη βόρεια Γαλλία είχαν το δικαίωμα να αντεκδικούνται συλλογικά οποιονδήποτε είχε θίξει ένα μέλος τους χωρίς να επανορθώσει. Ωστόσο, ο όρος «κοινότητα» δεν χρησιμοποιείται για όλες τις αυτοδιοικούμενες πόλεις, και ασφαλώς δεν ήταν όλες οι «κοινότητες» επαναστατικές οργανώσεις. Το 1066, οι κάτοικοι του Χούι, στην πριγκιπική επισκοπή της Λιέγης, δέθηκαν με όρκο σε μια ένωση, προχώρησαν σε διαπραγματεύσεις με τον επίσκοπο, και απέκτησαν κάποια αυτονομία σε νομικά και οικονομικά θέματα. Σε τέτοιες περιπτώσεις η κοινότητα λειτουργούσε ως ειρηνευτικός οργανισμός· ο άρχοντας της πόλης γενικά επικύρωνε τα τοπικά έθιμα και διασφάλιζε το δικαίωμα της πόλης να διαλέγει η ίδια τους αξιωματούχους της, να έχει δικαστήριο, κοινό θησαυροφυλάκιο και, μερικές φορές, να νομοθετεί με τη συγκατάθεση του άρχοντα. Σε ορισμένες πόλεις, τα μέλη αυτών των ενώσεων ήταν μόνο οι πιο εύποροι αστοί, αλλά στις περισσότερες συμμετείχε ολόκληρος ο ανδρικός πληθυσμός. Ο Γάλλος ηγούμενος Γιβέρτος του Νοζάν, μιλώντας στην Αυτοβιογραφία του [*De vita sua*] για τα δραματικά γεγονότα του 1116, όταν η κοινότητα της Λαν προσπάθησε να καταλάβει την εξουσία εκτοπίζοντας τον τοπικό επίσκοπο, δήλωσε πως η «κοινότητα» είναι «μια νέα και διαβολική ονομασία ώστε όλοι να πληρώνουν, αντί για τον εθιμικό κεφαλικό φόρο, τον οποίο οφείλουν ως δουλοπάροικοι στον άρχοντά τους, ένα κατ' αποκοπή ποσό καθορισμένο από το νόμο, και όλοι οι άλλοι χρηματικοί φόροι που συνήθως επιβάλλονται στους δουλοπαροίκους να καταργηθούν εντελώς». Ο Γιβέρτος θεωρούσε την κοινότητα μια «οργάνωση που τα μέλη της είναι δεμένα με όρκο, και έχει σκοπό την αλληλοβοήθεια μεταξύ των κληρικών, των ευγενών και του λαού», αποβλέποντας στην εξασφάλιση στοιχειωδών συντεχνιακών ελευθεριών.[16]

Στις περισσότερες πόλεις κυριαρχούσε μια ολιγαρχία εύπορων εμπόρων, και η κυριαρχία αυτή ήταν ευθέως ανάλογη προς το μέγεθος και το βαθμό της οικονομικής διαφοροποίησης στο εσωτερικό της. Ιδίως στις πόλεις που αρχικά εμφανίστηκαν στην περιοχή δικαιοδοσίας κάποιας επισκοπής, οι *ministeriales* και οι ευγενείς αγρολήπτες συχνά ανήκαν στην τοπική ελίτ, αν και οι περισσότεροι απ' αυτούς στράφηκαν τελικά στο εμπόριο. Αν και μερικές φορές ο όρος «πατρίκιος» χρησιμοποιείται ευρέως για την άρχουσα ομάδα μιας πόλης, στην πραγματικότητα αναφέρεται σε μια συγκεκριμένη κατηγορία: μια ομάδα «πατέρων» (*patres*) που οι οικογένειές τους κατείχαν απαλλαγμένες από φορολογικές επιβαρύνσεις γαίες μέσα στην πόλη, και όχι απλώς κατοικίες με τα κινητά αγαθά που περιείχαν. Ιδίως στις πόλεις της βόρειας Ευρώπης, αυτή η ομάδα συνήθως είχε ειδικά προνόμια. Η παρουσία των ευγενών ήταν πιο έντονη στις πρώιμες πόλεις της Ιταλίας, της Ισπανίας, της μεσογειακής Γαλλίας και της Γερμανίας απ' ό,τι στην Αγγλία, τη βόρεια Γαλλία και τις Κάτω Χώρες, αλλά πουθενά δεν έλειπε εντελώς.

Στη Γερμανία, οι απαρχές του αστικού βίου εντοπίζονται στις πρώην ρωμαϊκές πόλεις της Ρηνανίας, που ήταν κέντρα επισκοπών. Ορισμένες πόλεις χρησιμοποιούσαν τις διαμάχες των επισκόπων τους με τους αυτοκράτορες Ερρίκο Δ' και Ε' ως πρόσχημα για εξέγερση και συμμαχούσαν με όποια πλευρά υποσχόταν περισσότερα. Έτσι, στις αρχές του 12ου αιώνα, οι περισσότερες είχαν πετύχει

τουλάχιστον κάποια περιορισμένη αναγνώριση ως κοινότητες.

Η πόλη με τα περισσότερα σωζόμενα τεκμήρια αυτής της περιόδου είναι η Κολονία. Αν και στις αρχές του 12ου αιώνα τόσο η κοινότητα όσο και η επισκοπή εξέλεγαν ορισμένους αξιωματούχους, μέχρι το 1200 η εμπορική ολιγαρχία των πλουσίων (*Richerzeche*) ή των «εκλεκτότερων» (*meliores*) ήταν πολύ πιο ισχυρή από τα συνηθισμένα όργανα διακυβέρνησης της πόλης. Υπήρχε ένα σώμα νομομαθών (*scabini,* γερμανικά *Schöffen*), που αρχικά ήταν αξιωματούχοι του άρχοντα της πόλης. Στις περισσότερες πόλεις της βορειοδυτικής Ευρώπης, με εξαίρεση τη Γερμανία και τη Φλάνδρα, οι *scabini* αντικαταστάθηκαν από τους «ενόρκους» (*jurati* ή *jurés*) δηλαδή τους «ορκισμένους» αξιωματούχους της οργάνωσης της πόλης. Μερικές φορές οι εκλεκτότεροι κυβερνούσαν απευθείας ως ομάδα, αλλά κατά κανόνα ασκούσαν απλώς έλεγχο στο σώμα των νομομαθών. Στις φλαμανδικές πόλεις, οι ολιγαρχίες που κυριαρχούσαν στις οργανώσεις των ορκισμένων αξιωματούχων πήραν πολύ νωρίς τον έλεγχο από τα χέρια του σώματος των νομομαθών εκτοπίζοντας τον κόμη και στη συνέχεια μετέβαλαν τη σύνθεσή τους. Σε άλλες περιοχές των Κάτω Χωρών, οι νομομαθείς παραχώρησαν περισσότερη ουσιαστική εξουσία στους ορκισμένους.

Στη Γερμανία, στα τέλη του 12ου αιώνα και στις αρχές του 13ου, τα καθεστώτα που ελέγχονταν από τους νομομαθείς αντικαταστάθηκαν από ένα επίσημο δημοτικό συμβούλιο ή, παράλληλα με τους νομομαθείς, λειτουργούσε και ένα δεύτερο συμβούλιο που ασκούσε και τον ουσιαστικό έλεγχο. Αν και οι νομομαθείς συνήθως μάχονταν για να μην αφομοιωθούν από τα συμβούλια, στην πραγματικότητα και τα δύο αυτά σώματα προέρχονταν από την ίδια κοινωνική ομάδα: τους πλούσιους εμπόρους, καθώς και μερικούς γαιοκτήμονες και *ministeriales* του άρχοντα της πόλης. Σε αντίθεση όμως με τους νομομαθείς, τα δημοτικά συμβούλια είχαν συνήθως καθορισμένο αριθμό μελών και εκλέγονταν με συγκεκριμένη διαδικασία. Επίσης, ήταν πιο ανεξάρτητα από τον τοπικό άρχοντα απ' ό,τι το σώμα των νομομαθών. Ο μηχανισμός για την εκλογή του συμβουλίου ήταν αρκετά περίπλοκος· κλήρωση, εκλογή από το προηγούμενο σώμα δημοτικών αρχόντων και επικύρωση των αποτελεσμάτων από τον άρχοντα της πόλης ήταν τα συνήθη μέσα, ή χρησιμοποιούνταν ένας συνδυασμός όλων αυτών των μεθόδων. Γενικά, η θητεία των συμβουλίων των πόλεων διαρκούσε μόνο ένα έτος, και τα μέλη τους δεν είχαν δικαίωμα επανεκλογής. Ωστόσο, οι περισσότερες πόλεις είχαν πάνω από ένα συμβούλιο, και ο περιορισμός της επανεκλογής στο ίδιο όργανο αντισταθμιζόταν από τη δυνατότητα κατάληψης μιας έδρας στο άλλο συμβούλιο. Έτσι, τα αξιώματα μοιράζονταν κυκλικά στα μέλη μιας ολιγαρχίας. Ένα γνωστό παράδειγμα είναι οι «Τριάντα Εννέα» της Γάνδης τον 13ο αιώνα: ένα σύστημα με τρία εναλλασσόμενα και αυτοδιοριζόμενα συμβούλια δεκατριών μελών. Επίσης, πολλές μεγάλες πόλεις είχαν έναν ή περισσότερους δημάρχους επικεφαλής της τοπικής διοίκησης, αλλά η θητεία τους ήταν συνήθως ενιαύσια, ενώ το αξίωμα ήταν κυρίως τιμητικό.

Ο όρος αυτοκρατορική πόλη (*Reichsstadt*) χρησιμοποιήθηκε πρώτη φορά από τον αυτοκράτορα Φρειδερίκο Β' στα μέσα του 13ου αιώνα για τις πόλεις που εκείνος θεωρούσε αυτοκρατορική ιδιοκτησία. Βασικά, αυτό ήταν ένα τέχνασμα για την υπαγωγή τους στον τοπικό άρχοντα. Ένα υποσύνολο των «ελεύθερων αυτοκρατορικών πόλεων» ήταν οι επισκοπικές πόλεις που είχαν αποτινάξει την κυριαρχία των επισκόπων και βρίσκονταν υπό την άμεση προστασία της αυτοκρατορίας. Σε αντίθεση με τις κοινές αυτοκρατορικές πόλεις, η ομάδα αυτή, στην οποία συγκαταλέγονταν μερικές από τις μεγαλύτερες πόλεις της Γερμανίας, έλεγχε τη δική της πολιτοφυλακή και τις οχυρώσεις και ασκούσε ανεξάρτητη εξωτερική πολιτική.

Στη μεσαιωνική Γαλλία συναντάμε τρεις κύριες ζώνες αστικής ανάπτυξης. Στον Βορρά και την Ανατολή, δηλαδή στις περιοχές που βρίσκονταν πλησιέστερα στη Φλάνδρα και τη Γερμανία, υπήρχαν ισχυρές πόλεις, πολλές με ανεπτυγμένη βιοτεχνία, που είχαν ξεκινήσει ως σύλλογοι ορκισμένων ενάντια στον άρχοντα της πόλης. Οι πόλεις αυτές κατέκτησαν υψηλό βαθμό αυτονομίας. Στη νότια Γαλλία οι πόλεις διοικούνταν από συνδίκους ή υπάτους. Οι σύνδικοι

ασκούσαν περιορισμένη εξουσία, αλλά οι ύπατοι, που πρωτοεμφανίστηκαν σε πόλεις της βόρειας Ιταλίας στη δεκαετία του 1080 και αμέσως μετά στη Γαλλία, ουσιαστικά ήταν δημοτικοί σύμβουλοι, αν και εξακολούθησαν να είναι υφιστάμενοι του άρχοντα της πόλης. Μεσούντος του 13ου αιώνα, τα συμβούλια αποτελούνταν κυρίως από τους κατώτερους ευγενείς, που περνούσαν μερικούς μήνες το χρόνο στην πόλη. Ως προς το ισχυρό ευγενές της στοιχείο, η αστική κοινωνία στη μεσογειακή Γαλλία είναι παρόμοια με την αντίστοιχη στην Ιταλία και αποτελεί συνέχεια του τύπου της ρωμαϊκής πόλης. Ορισμένοι δημοτικοί άρχοντες είχαν το δικαίωμα να επικυρώνουν ή να ακυρώνουν την εκλογή των υπάτων, αλλά συνήθως δεν μπορούσαν να τους διορίσουν, και τελικά οι ύπατοι περιόρισαν την εξουσία των αρχόντων της πόλης.

Σε αρκετές πόλεις της κεντρικής Γαλλίας είχαν παραχωρηθεί προνόμια («ελεύθερες πόλεις»). Οι κάτοικοί τους απολάμβαναν σημαντικές ατομικές ελευθερίες, αλλά τα όργανα της πόλης είχαν στοιχειώδεις μόνο ελευθερίες και όχι διοικητικά ή δικαστικά προνόμια. Οι περισσότερες πόλεις της βασιλικής επικράτειας ήταν αυτού του τύπου. Οι Καπετίδες καταπίεζαν τις κοινότητες που εμφανίζονταν στα ιδιόκτητα εδάφη τους, αλλά προσπάθησαν να εξασθενίσουν άλλους άρχοντες αναγνωρίζοντας τις κοινότητες στις δικές τους πόλεις. Όταν τελικά οι βασιλιάδες έθεσαν αυτές τις πόλεις υπό τον έλεγχό τους, περιόρισαν σοβαρά την αυτονομία τους. Ιδίως από τις αρχές του 14ου αιώνα, η μοναρχία έτεινε να συγχωνεύει τις «κοινότητες» και τις ελεύθερες πόλεις της βασιλικής επικράτειας σε έναν καινούριο τύπο, τις «καλές πόλεις», στις οποίες η πόλη διάλεγε τους αξιωματούχους της, οι οποίοι όμως δρούσαν υπό αυστηρή βασιλική επίβλεψη.

Οι συντεχνίες

Η συντεχνία είναι μια ένωση ατόμων που έχουν το δικαίωμα να ρυθμίζουν συλλογικά ορισμένες πλευρές της κοινής τους δραστηριότητας. Τα μέλη της δεσμεύονται με όρκο να παρέχουν αμοιβαία βοήθεια και να συμμορφώνονται με τους κανόνες της συντεχνίας. Δεν είχαν όλες οι συντεχνίες επαγγελματικό χαρακτήρα. Οι παλαιότερες γνωστές συντεχνίες ήταν φιλανθρωπικές αδελφότητες που είχαν ιδρυθεί με σκοπό τη λατρεία της Παναγίας ή κάποιου προστάτη αγίου. Τέτοιες οργανώσεις, καθώς και οι επαγγελματικές συντεχνίες, διοργάνωναν γιορτές στις οποίες οι παρευρισκόμενοι γίνονταν κοινωνοί των βαθύτερων μυστηρίων της οργάνωσης μέσω της μέθης. Οι συντεχνίες συγκέντρωναν συνδρομές, με σκοπό τη βοήθεια προς τα άπορα μέλη τους, καθώς και προς τις χήρες και τα ορφανά τους, και για την εξασφάλιση αξιοπρεπών κηδειών.

Υπήρχαν δύο βασικοί τύποι επαγγελματικών συντεχνιών στις πόλεις, αν και τέτοιες διακρίσεις δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζονται με αυστηρά κριτήρια. Στις περισσότερες πόλεις της βόρειας Ευρώπης είχαν συσταθεί συντεχνίες εμπόρων, που μερικές φορές δύσκολα μπορούμε να τις διακρίνουμε από τους ομίλους των ορκισμένων που συναντάμε στις απαρχές της ανεξάρτητης ιστορίας των πόλεων. Με αυτή την έννοια, «έμπορος» σημαίνει χονδρέμπορος, επειδή οι άνθρωποι αυτοί εισήγαν πρώτες ύλες στην πόλη και τις πουλούσαν είτε απευθείας στους καταναλωτές (όπως συνέβαινε με τα τρόφιμα) είτε στους τεχνίτες για περαιτέρω επεξεργασία (όπως μαλλί και δέρμα). Αν και οι πλούσιοι έμποροι καθόριζαν την πολιτική των συντεχνιών, στα μέλη τους συγκαταλέγονταν χονδρέμποροι και έμποροι που δεν ήταν ιδιαίτερα εύποροι.

Τον 12ο αιώνα και ίσως νωρίτερα, σε ορισμένες πόλεις είχαν ιδρυθεί και οργανώσεις τεχνιτών. Μερικές εμπορικές συντεχνίες προσπάθησαν να εμποδίσουν τους τεχνίτες να οργανωθούν και πάντα επιχειρούσαν να τους αφαιρέσουν την πολιτική εξουσία, αλλά σε ορισμένες μεγάλες πόλεις υπήρχαν συντεχνίες και εμπόρων και τεχνιτών. Στο Παρίσι, που ασφαλώς δεν αποτελεί τυπική περίπτωση, τον 12ο αιώνα υπήρχε μια εμπορική συντεχνία, οι λεγόμενοι «έμποροι του νερού», καθώς και συντεχνίες κρεοπωλών, ιχθυοπωλών και αρτοποιών. Την ίδια εποχή ίσως να υπήρχαν ανεξάρτητες ενώσεις και άλλων επαγγελματιών, αλλά μόνο για τον 13ο αιώνα διαθέτουμε τεκμήρια. Ορισμένες επαγγελματικές συντεχνίες συνένωναν ποικίλες δραστηριότητες σε μια

οργάνωση, ενώ άλλες ήταν πιο εξειδικευμένες. Για παράδειγμα, οι υφαντουργοί συνήθως δέχονταν παραγγελίες από τους εμπόρους μαλλιού. Κάθε ειδικός (λόγου χάρη, ψαλιδιτζής, τεντωτής, υφαντής, γναφέας, βαφέας, για να αναφέρουμε λίγα μόνο παραδείγματα) εκτελούσε συγκεκριμένες εργασίες υπό την επίβλεψη της συντεχνίας των εμπόρων. Ακόμα και όταν οι συντεχνίες των τεχνιτών είχαν επισκιάσει τις συντεχνίες των εμπόρων, τα τοπικά «κέντρα υφασμάτων» εξακολουθούσαν να ελέγχουν την παραγωγή, καθώς κανένας εργαζόμενος δεν μπορούσε να καλύψει μόνος του όλα τα στάδια παραγωγής του υφάσματος. Αντίθετα, άλλα μέλη συντεχνιών των τεχνιτών, όπως οι υποδηματοποιοί, δεν ήταν ιδιαίτερα εύπορα, αλλά είχαν περισσότερη ανεξαρτησία από τους εργάτες υφαντουργίας. Αγόραζαν δέρματα από τους βυρσοδέψες, που συνήθως είχαν τη δική τους οργάνωση, και παρήγαν ένα τελειωμένο προϊόν το οποίο πουλούσαν λιανικώς.

Αφότου τα συμβούλια πήραν την εξουσία στις πόλεις, οι περισσότερες διοικήσεις των πόλεων στον Βορρά ελέγχονταν κατά τον 13ο αιώνα από τις συντεχνίες, ενώ στις ιταλικές πόλεις οι δημοτικές αρχές κατά κανόνα στηρίζονταν στις οργανώσεις των τεχνιτών. Ομάδες συντεχνιών είχαν το δικαίωμα να κατέχουν ορισμένες έδρες του συμβουλίου. Στις συντεχνίες των τεχνιτών συναντάμε μια περίτεχνη ιεραρχία κοινωνικής θέσης, καθώς τα μέλη τους δεν ήταν όλοι χειρώνακτες. Στη Φλωρεντία, λόγου χάρη, υπήρχαν επτά «μεγάλες» συντεχνίες, μια από τις οποίες ήταν των δικαστών και συμβολαιογράφων. Το 1293 είχαν αναγνωριστεί επίσημα άλλες πέντε «μεσαίες» συντεχνίες και εννέα «κατώτερες». Σε κάθε συντεχνία υπήρχαν διαβαθμίσεις μεταξύ των μελών: από τους πλούσιους χονδρεμπόρους που έλεγχαν την προσφορά μέχρι τους πιο φτωχούς τεχνίτες που ουσιαστικά παρήγαν τα αγαθά. Στις βόρειες πόλεις, αφότου οι συντεχνίες των τεχνιτών απέκτησαν πολιτική εξουσία τον 14ο αιώνα, οι συντεχνίες του τύπου τον οποίο συναντήσαμε νωρίτερα στην Ιταλία κυριάρχησαν στις περισσότερες διοικήσεις των πόλεων.

Παράλληλα με τις διαβαθμίσεις κύρους μεταξύ των διαφόρων συντεχνιών, οι περισσότερες είχαν και εσωτερική ιεραρχία με μάστορες, κάλφες και μαθητευόμενους. Οι μαθητευόμενοι ήταν νεαρά άτομα, συνήθως αγόρια, που μαθήτευαν πλάι σ' εναν μάστορα, συνήθως στην αρχή της εφηβείας τους, αφού είχαν μάθει μερικά γράμματα στο σχολείο. Αρχικά ο μαθητευόμενος εκτελούσε στο κατάστημα του μάστορα χειρωνακτικές εργασίες που δεν απαιτούσαν ιδιαίτερη ειδίκευση, αλλά με τον καιρό μάθαινε την τεχνική του επαγγέλματος. Η διάρκεια της μαθητείας παρουσίαζε μεγάλη διακύμανση μεταξύ των διαφόρων συντεχνιών και των διαφόρων πόλεων, από ένα ελάχιστο χρονικό διάστημα δύο ετών, που απαιτούσαν πολλοί ξυλουργοί, μέχρι οκτώ χρόνια ή και περισσότερα για έναν έμπειρο χρυσοχόο.

Μετά την ολοκλήρωση της επαγγελματικής εκπαίδευσης, ο μαθητευόμενος εργαζόταν συνήθως ως μισθωτός τεχνίτης ή μεροκαματιάρης. Όταν ένας μάστορας χρειαζόταν πρόσθετους εργάτες, προσλάμβανε τεχνίτες σε ημερήσια ή εβδομαδιαία βάση, αλλά η σταθερή απασχόληση ήταν σπάνια. Ένας μισθωτός τεχνίτης μπορούσε να κάνει οικονομίες και να προσπαθήσει να γίνει κάποια στιγμή μάστορας, αλλά στα τέλη του 13ου αιώνα αυτό ήταν πια μάλλον δύσκολο, και πολλοί τεχνίτες εργάζονταν όλη τους τη ζωή ως μεροκαματιάρηδες. Ωστόσο, ένας νέος με τις κατάλληλες διασυνδέσεις μπορούσε και να παρακάμψει το στάδιο της παροχής μισθωτής εργασίας και να γίνει μάστορας μετά τη μαθητεία του.

Ο μάστορας ήταν μέλος της συντεχνίας με πλήρη δικαιώματα. Είχε το δικαίωμα να διατηρεί δικό του κατάστημα, να προσλαμβάνει μισθωτούς τεχνίτες και να εκπαιδεύει μαθητευόμενους. Στο ξεκίνημα της σταδιοδρομίας του, ο μάστορας έπρεπε να παρουσιάσει στους παλαιότερους μάστορες της συντεχνίας το «αριστοτέχνημά» του (για παράδειγμα, ένα κομμάτι ύφασμα υφασμένο σύμφωνα με τις ακριβείς τεχνικές προδιαγραφές που απαιτούσε η συντεχνία των υφαντουργών). Τον 14ο αιώνα, πολλά επαγγέλματα δεν απαιτούσαν πια την επίδειξη του αριστοτεχνήματος ή απλώς τη χρησιμοποιούσαν ως πρόσχημα για να αποκλείουν ανεπιθύμητα πρόσωπα· επειδή ακόμα

και τον 13ο αιώνα οι περισσότερες οργανώσεις τεχνιτών προτιμούσαν να παρέχουν το δικαίωμα του μέλους στους γιους των τεχνιτών που ήδη ανήκαν στη συντεχνία, είτε παρακάμπτοντας τον κανονισμό περί «αριστοτεχνήματος» είτε, πράγμα που ήταν και το συνηθέστερο, μειώνοντας την υψηλή συνδρομή που απαιτούνταν για την εγγραφή των νέων μαστόρων. Τούτο δεν σήμαινε ότι μόνο οι μάστορες έβρισκαν δουλειά, αλλά μάλλον ότι υπήρχε ένα περιοριστικό «πλαφόν» για τα περισσότερα μη μέλη της συντεχνίας, τα οποία ποτέ δεν μπορούσαν να ανέβουν υψηλότερα από τη βαθμίδα του μισθωτού τεχνίτη και επομένως είχαν τη αβεβαιότητα της προσωρινής, εξαρτημένης απασχόλησης. Το πρόβλημα της κληρονομικής ιδιότητας του μάστορα πήρε πιο σοβαρές διαστάσεις μετά το 1300 και ιδίως κατά τον 15ο αιώνα (βλ. Κεφάλαιο ΙΓ').

Οι διοικήσεις των πόλεων στη μεσαιωνική Ευρώπη ασκούσαν αυστηρό έλεγχο στις δραστηριότητες των επιτηδευματιών. Οι περισσότερες συντεχνίες ρύθμιζαν τα ημερομίσθια, τα ωράρια και τους όρους εργασίας του κλάδου τους και επέβλεπαν την ποιότητα της εργασίας των μελών τους. Συχνά όμως εξέδιδαν κανονισμούς και τα συμβούλια των πόλεων, ιδίως για τα επαγγέλματα που παρήγαν εξαγώγιμα προϊόντα, όπως υφάσματα, και τα οποία απαιτούσαν την εργασία πολυάριθμων ειδικών προτού εξαχθούν από την πόλη. Αφού τα υφάσματα και τα άλλα προϊόντα είχαν περάσει από την επιθεώρηση των αρμόδιων αρχών και μπορούσαν να εξαχθούν, σφραγίζονταν ώστε να πιστοποιηθεί η καλή τους ποιότητα. Καθώς οι πόλεις ήταν περιτειχισμένες και η πρόσβαση γινόταν μόνο από ελεγχόμενες πύλες, οι επιθεωρήσεις δεν ήταν διόλου τυπικές. Από αυτή την άποψη, οι πόλεις και οι συντεχνίες περιφρουρούσαν ως κόρην οφθαλμού τα προνόμιά τους, επειδή η υπόληψη και η πελατεία του καθενός μπορούσε να χαθεί από έναν και μοναδικό τεχνίτη που θα παρήγαγε ελαττωματικό εμπόρευμα το οποίο θα περνούσε απαρατήρητο από την επιθεώρηση. Ασφαλώς, το μέλημα για την ποιότητα ήταν συχνά ένα πρόσχημα ώστε τα μέλη μιας ελίτ να συγκεντρώνουν όλο το εισαγωγικό εμπόριο. Είναι δύσκολο να κρίνουμε πόσο ειλικρινές ήταν για όλες τις πόλεις το μέλημα για την ποιότητα. Παντού συναντάμε τον πατερναλισμό και τη στενή συνεργασία μεταξύ συντεχνιών και δημοτικών αρχών.

Οι πόλεις και η ανάπτυξη μιας διεθνούς οικονομίας

Στην Ευρώπη του 13ου αιώνα υπήρχαν αρκετές σημαντικές αστικές περιοχές που με την αλληλεπίδρασή τους συνέβαλαν στην αύξηση της παραγωγικότητας της γεωργίας, προσέφεραν ευκαιρίες απασχόλησης σε πολλά άτομα που δεν μπορούσαν να επιβιώσουν ως αγρότες και οδήγησαν στην περιφερειακή εξειδίκευση των εμπορεύσιμων προϊόντων. Χάρη στις πόλεις που είχαν ιδρύσει ο Αλφρέδος ο Μέγας και οι διάδοχοί του, η Αγγλία του 10ου αιώνα και των αρχών του 11ου ήταν η πιο αστικοποιημένη περιοχή της βόρειας Ευρώπης, αλλά μετά τη νορμανδική κατάκτηση η αστική ζωή παρουσίασε κάμψη. Στο πρώτο μισό του 11ου αιώνα το Λονδίνο αναπτυσσόταν με ταχύτερους ρυθμούς απ' ό,τι μετά το 1066. Στα χρόνια του Αλφρέδου, το Νόριτς ήταν ένα μικρό χωριό, αλλά το 1066 είχε γίνει η δεύτερη μεγαλύτερη πόλη της Αγγλίας. Τα υφάσματα του Λίνκολν και του Στάμφορντ εξάγονταν παραδόξως, μια απομίμηση του υφάσματος *estamfort* του Στάμφορντ άρχισε να παράγεται στις πόλεις της Φλάνδρας που ήταν υφαντουργικά κέντρα, και η δική τους παραλλαγή απέκτησε μεγαλύτερη φήμη από το αυθεντικό αγγλικό προϊόν. Τον 12ο και τον 13ο αιώνα οι αγγλικές πόλεις γνώρισαν μικρότερη ανάπτυξη απ' οση είχαν οι πόλεις της ηπειρωτικής Ευρώπης, καθώς οι Νορμανδοί και οι Ανδηγαυοί ηγεμόνες ευνοούσαν τις γαλλικές κτήσεις τους. Τον 12ο αιώνα, ιδίως μετά τη μαζική εγκατάσταση Κιστερκιανών μοναχών στην Αγγλία και τη δημιουργία μεγάλων βοσκοτόπων για πρόβατα στο Γιορκσάιρ, η Αγγλία εξήγε περισσότερο μαλλί παρά υφάσματα, κυρίως στη βόρεια Γαλλία και τη Φλάνδρα.

Αρχικά οι φλαμανδικές πόλεις ήταν μικρότερες από τις αγγλικές, αλλά μετά το 1050 ο πληθυσμός τους αυξήθηκε απότομα. Με την αποξήρανση των παράκτιων τελμάτων αναπτύχθηκαν τακτικές εμπορικές σχέσεις με την Αγγλία, ενώ η ραγδαία δημογραφική αύξηση ώθησε πολλούς αγρότες προς τις πόλεις. Τα μάλλινα υφάσματα της Φλάνδρας και της βόρειας Γαλλίας ήταν τα πιο

περιζήτητα στην Ευρώπη, επειδή την ίδια εποχή οι Ιταλοί έκαναν κυρίως την τελική επεξεργασία σε υφάσματα που είχαν εισαχθεί από τον Βορρά στο αρχικό στάδιο της παραγωγής. Η περιοχή κατά μήκος της ακτής της Βόρειας Θάλασσας από τη Φλάνδρα μέχρι τη Νορμανδία έγινε ουσιαστικά μια «πρωτοβιομηχανική» ζώνη με μεγάλες πόλεις, που η καθεμιά τους εξειδικευόταν σε έναν τύπο υφάσματος που προοριζόταν για εξαγωγή.

Οι πόλεις της Μεσογείου είχαν σημαντική εσωτερική αγορά και εδώ διαμετακομίζονταν προϊόντα του Βορρά που προορίζονταν για το Βυζάντιο και τον ισλαμικό εμπορικό κόσμο. Η Βενετία πουλούσε τις πρώτες ύλες της κοιλάδας του Πάδου και προϊόντα από τη βόρεια Ευρώπη στους Βυζαντινούς, οι οποίοι αγόραζαν μεταξωτά υφάσματα και μπαχαρικά. Η θέση του Αμάλφι και του Μπάρι, στη νότια Ιταλία, ήταν ευνοϊκότερη για το εμπόριο με την Ανατολή από ό,τι τα λιμάνια του Βορρά, και οι δύο αυτές πόλεις διατηρούσαν εμπορικές σχέσεις με την Κωνσταντινούπολη, το Κάιρο και τη μουσουλμανική Σικελία. Για τις πόλεις της ιταλικής ενδοχώρας διαθέτουμε λιγότερες πληροφορίες, αλλά η αγορά της Παβίας προσείλκυε τους Βορειοευρωπαίους, ενώ σε ένα χάρτη του 952 αναφέρεται μια «τάξη» εμπόρων στο Μιλάνο. Τα μεταξωτά υφάσματα, που αργότερα θα συγκεντρώνονταν στη Λούκκα, παράγονταν τον 10ο αιώνα στην Μπρέσια. Η Ρώμη, η μεγαλύτερη πόλη της χριστιανικής Δύσης, ήταν πόλος έλξης για τους προσκυνητές που ξόδευαν τα κεφάλαιά τους εκεί και συχνά επέστρεφαν στην πατρίδα τους φορτωμένοι πολύτιμα κειμήλια για τους ναούς τους.

Η οικονομική και πολιτική ισχύς των πόλεων της Τοσκάνης και της Λομβαρδίας παρουσίαζε εκθετική αύξηση στα τέλη του 11ου αιώνα και στη διάρκεια του 12ου. Η κύρια οικονομική τους δραστηριότητα ήταν το εσωτερικό εμπόριο και το εμπόριο με την Ανατολή, ενώ παράλληλα οι πόλεις αυτές διατηρούσαν δεσμούς με τη βόρεια Ευρώπη. Ήδη τον 12ο αιώνα ο Βορράς διέθετε εμπορεύματα τα οποία χρειάζονταν οι Ιταλοί, κυρίως μαλλί και υφάσματα, ενώ η αύξηση της βόρειας εσωτερικής αγοράς και η ζήτηση από τις νεοσύστατες υφαντουργίες για χρωστικές ουσίες, ορυκτές ύλες και βρώσιμα μπαχαρικά από την Ανατολή —προϊόντα που στην αγορά τους κυριαρχούσαν οι Ιταλοί— σήμαινε ότι απαιτούνταν πιο συστηματικές μέθοδοι ανταλλαγής.

Οι περισσότερες πόλεις της βόρειας και της κεντρικής Ιταλίας διοικούνταν από συμβούλια πριν από το 1125. Οι πόλεις έκοβαν το δικό τους νόμισμα, όριζαν κανόνες για τις αγορές τους, επέβαλλαν διόδια και διοικούσαν την περιβάλλουσα αγροτική περιφέρεια (*contado*). Πολλοί «μεγιστάνες», δηλαδή η άρχουσα ελίτ των πόλεων, προέρχονταν από αγροτικές περιοχές, και στις αρχές του 11ου αιώνα ορισμένες διοικήσεις των πόλεων υποχρέωναν τους ανυπότακτους μεγιστάνες να κατοικούν τουλάχιστον επί ένα ορισμένο χρονικό διάστημα μέσα στην πόλη, ώστε να τους ελέγχουν καλύτερα. Στα τέλη του 13ου αιώνα, ο όρος «μεγιστάνας» (*magnate*) στη Φλωρεντία είχε γίνει το συνώνυμο του «εκτός νόμου», εφόσον αναφερόταν στα άτομα που είχαν πέσει στη δυσμένεια των προυχόντων της πόλης, ανεξάρτητα από το αν ανήκαν ή όχι στην τάξη των ευγενών.

Σκηνές από τη μεσαιωνική πόλη

Μέσα από τη ραγδαία ανάπτυξη της αστικής ζωής κατά τη μέση περίοδο του Μεσαίωνα, γεννήθηκαν γραφικοί ανθρώπινοι τύποι και αναρίθμητες εικόνες, ήχοι και μυρωδιές. Το 1288 ο Μπονβεζίν ντέλλα Ρίβα περιέγραφε με τα πιο λαμπερά χρώματα τον πληθυσμό και τις χάρες του Μιλάνου, της μητρόπολης της βόρειας Ιταλίας.

> Μπροστά του ωχριά κάθε άλλη πόλη στον κόσμο... Ο πληθυσμός, που και στην εξοχή ή την περιφέρεια είναι το ίδιο πυκνός όπως στην πόλη, αυξάνεται καθημερινά, και η πόλη εξαπλώνεται με την ανέγερση νέων κτιρίων.... Μάλιστα, στην πόλη υπάρχουν δέκα ενορίες... ενώ στην εξοχή φτάνουν τις εβδομήντα... Και πάλι, στην πόλη, μαζί με τα προάστια, που πάντα πρέπει να τα λογαριάζουμε όταν μιλάμε για την πόλη, υπάρχουν δέκα νοσοκομεία για τους ασθενείς, που όλα χρηματοδοτούνται κανονικά από λαϊκούς. Απ' αυτά το πιο σημαντικό είναι το νοσοκομείο του Μπρόλο... Εδώ... νοσηλεύονται πάνω από πεντακόσιοι άποροι εσωτερικοί ασθενείς και άλλοι τόσοι εξωτερικοί. Όλοι

> αυτοί σιτίζονται με έξοδα του ίδιου του νοσοκομείου. Επιπλέον, 350 και πλέον βρέφη, που από τη γέννησή του το καθένα έχει την τροφό του, βρίσκονται υπό τη φροντίδα του νοσοκομείου... Επομένως, ας λογαριάσει ο καθείς πόσες ψυχές ζουν σε μια τέτοια πόλη. Κι αν κάποιος καταφέρει να το κάνει με ακρίβεια, θα μετρήσει μέχρι και 200.000 πάνω κάτω... Κάθε μέρα, ανάλογα με την εποχή, χίλιοι διακόσιοι μόδιοι σιτηρών καταναλώνονται μονάχα στην πόλη... Πάνω από σαράντα χιλιάδες... απ' όσους κατοικούν στην πόλη είναι ικανοί να πολεμήσουν τον εχθρό με σπαθί ή δόρυ ή κάποιο άλλο όπλο. Μόνο στην πόλη αυτή υπάρχουν 120 διδάκτορες και των δύο δικαίων... Οι νοτάριοι ξεπερνούν τους χίλιους πεντακόσιους.[17]

Έναν αιώνα νωρίτερα, ο Ουίλλιαμ Φιτζστήβεν, στον *Βίο του Τόμας Μπέκετ*, υμνούσε το Λονδίνο.

> Η πόλη, με τα λαμπρά της λάβαρα, τιμάται από τους κατοίκους της και είναι τόσο πολυπληθής που, στη διάρκεια των τρομερών πολέμων στα χρόνια του βασιλιά Στεφάνου, οι άνδρες της που πήγαιναν στη μάχη υπολογίζονταν σε είκοσι χιλιάδες ένοπλους ιππείς και εξήντα χιλιάδες πεζικάριους. Οι κάτοικοι του Λονδίνου διακρίνονται για τους αβρούς τους τρόπους, τις φορεσιές τους και τα καλά φαγοπότια τους... Οι διάφοροι επιτηδευματίες, πωλητές εμπορευμάτων, εκμισθωτές εργατών, συγκεντρώνονται κάθε πρωί στις διάφορες γειτονιές τους ανάλογα με το επάγγελμά τους. Επιπλέον, στο Λονδίνο, στην όχθη του ποταμού, ανάμεσα στα κρασιά που πωλούνται στα πλοία και στα κελάρια των οινεμπόρων, υπάρχει ένα δημόσιο μαγειρείο. Εκεί βρίσκεις καθημερινά, ανάλογα με την εποχή, διάφορα κρέατα, ψητά, τηγανιτά και βραστά, ψάρια μεγάλα και μικρά, πιο σκληρά κρέατα για τους φτωχούς και πιο εκλεκτά για τους εύπορους... Οι έμποροι όλων των εθνών σπεύδουν να φέρουν σ' αυτή την πόλη την πραμάτεια τους διά θαλάσσης. Οι Άραβες φέρνουν χρυσό ενώ από το βασίλειο του Σαβά φτάνουν μπαχαρικά και λίβανος. Οι Σκύθες φέρνουν όπλα, και από τα πλούσια κι εύφορα μέρη της Βαβυλώνας έρχεται το φοινικέλαιο. Ο Νείλος στέλνει πολύτιμους λίθους· οι Νορβηγοί και οι Ρώσοι φέρνουν ζιμπελίνες και άλλα γουναρικά· ούτε η Κίνα απουσιάζει με τα πορφυρά μεταξωτά της, ενώ οι Γαλάτες έρχονται με τα κρασιά τους.[18]

Ωστόσο, η κοσμοπολίτικη ατμόσφαιρα του Λονδίνου τρόμαζε μερικούς. Ο Ριχάρδος του Ντεβίζ, γράφοντας δύο δεκαετίες μόνο μετά τον Φιτζστήβεν, παραθέτει τα λόγια ενός Γαλλοεβραίου που συμβουλεύει έναν νέο άνδρα, ο οποίος ετοιμάζεται να ταξιδέψει στην Αγγλία, να περιορίσει όσο το δυνατόν τη διαμονή του στο Λονδίνο.

> Κανένας δεν ζει εκεί χωρίς να περιπέσει σε κάποιο αμάρτημα. Σε κάθε γειτονιά συναντάς ένα σωρό ασχήμιες. Όσο πιο διεφθαρμένος είναι ένας άνθρωπος τόσο μεγαλύτερη είναι η υπόληψή του... Όλα τα κακά του κόσμου θα τα βρεις μαζεμένα σ' αυτή την πόλη. Απόφυγε τον εσμό των σωματεμπόρων και τα πλήθη που συρρέουν στα μαγειρεία, και μείνε μακριά από τα ζάρια και τον τζόγο, τα θέατρα και τις ταβέρνες. Θα συναντήσεις εκεί περισσότερους καυχησιάρηδες απ' όσους υπάρχουν σ' ολάκερη τη Γαλλία· από παράσιτα άλλο τίποτα. Θεατρίνοι, γελωτοποιοί, αγόρια με λείο δέρμα, Μαυριτανοί, κόλακες, μορφονιοί, θηλυπρεπείς, παιδεραστές, νεαρές χορεύτριες και τραγουδίστριες, τσαρλατάνοι, χορεύτριες του χορού της κοιλιάς, μάγισσες, εκβιαστές, ξενύχτηδες, ταχυδακτυλουργοί, μίμοι, επαίτες, κωμικοί, όλο αυτό το σκυλολόι πλημμυρίζει όλα τα καταστήματα.[19]

Οι εμποροπανηγύρεις

Οι εμποροπανηγύρεις ήταν ο συνδετικός κρίκος ανάμεσα στις οικονομίες της Μεσογείου και της Βόρειας Θάλασσας. Στις αρχές του 12ου αιώνα, οι κόμητες της Καμπανίας προσέφεραν την προστασία τους στους εμπόρους που έφταναν στην επικράτειά τους, κι ως το 1180 είχε καθιερωθεί ένας κύκλος έξι εμποροπανηγύρεων που διεξάγονταν σε τέσσερις πόλεις —Λανύ, Προβέν, Τρουά και Μπαρ-συρ-Ωμπ. Οι εκδηλώσεις αυτές διοργανώνονταν όλο το χρόνο, με ενδιάμεσα διαλείμματα που επέτρεπαν στους εμπόρους να επισκέπτονται περιφερειακά εμπορικά κέντρα, όπως τις «πέντε εμποροπανηγύρεις της Φλάνδρας» και τα πανηγύρια του Σαιντ Άιβς στην Αγγλία. Εκεί οι έμποροι μπορούσαν να προμηθευτούν επιπλέον εμπορεύματα και να επιστρέψουν στην Καμπανία για να τα ανταλλάξουν με αλλά προϊόντα. Φαίνεται ότι οι εμποροπανηγύρεις καθιερώθηκαν για να προσελκύσουν το ήδη ακμαίο εμπόριο υφασμάτων της βόρειας Γαλλίας και της Φλάνδρας, αλλά μετασχηματίστηκαν στο τελευταίο τέταρτο του 12ου αιώνα όταν εμφανίστηκαν οι Ιταλοί έμποροι. Τον 13ο αιώνα έμποροι από τις σημαντικότερες γερμανικές πόλεις άρχισαν να συμμετέχουν στις εμποροπανηγύρεις, όπως έκαναν και οι έμποροι της Βαρκελόνης και των μεγάλων πόλεων της

νότιας Γαλλίας.

Στις εμποροπανηγύρεις της Καμπανίας συντελέστηκαν σημαντικές βελτιώσεις στις εμπορικές πρακτικές και στη χρήση του χρήματος. Αν και οι πόλεις μέσα στο ίδιο βασίλειο ή πριγκιπάτο συχνά ήταν άσπονδοι εχθροί, οι έμποροί τους συνήθως συμμαχούσαν μεταξύ τους και οργανώνονταν σε συνδέσμους για την επέκταση των δραστηριοτήτων τους στο εξωτερικό. Ο ένας διαχειριζόταν τις υποθέσεις του άλλου και συνενώνονταν σε κοινό μέτωπο όταν κάποιος από τις τάξεις τους αντιμετώπιζε προβλήματα με τις τοπικές αρχές. Εντούτοις, η ραγδαία ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου τον 12ο αιώνα βρήκε τους εμπόρους χωρίς κατάλληλα μέσα ανταλλαγής. Με εξαίρεση την Αγγλία, η κοπή νομίσματος δεν ήταν μονοπώλιο του βασιλιά, και πολλές ηγεμονίες, και αργότερα ακόμα και ιταλικές πόλεις, είχαν το δικό τους νόμισμα.

Η ανταλλαγή του χρήματος αποτελούσε θεμελιακό στοιχείο των συναλλαγών στις εμποροπανηγύρεις. Ακόμα και εδώ η άμεση ανταλλαγή των προϊόντων δεν είχε εγκαταλειφθεί, επειδή κανέναν δεν συνέφερε η μεταφορά μεγάλης ποσότητας αργυρών νομισμάτων σε ένα επικίνδυνο χερσαίο ταξίδι. Συμβολαιογραφικά έγγραφα, γραμμάτια πληρωτέα σε μια κατοπινή εμποροπανήγυρη και μεταβιβαστικά έγγραφα χρησιμοποιούνταν για τη διευκόλυνση της ανταλλαγής του χρήματος και των αγαθών. Η «πιστωτική επιστολή» ισοδυναμούσε με μεταβιβάσιμη επιταγή. Ένας έμπορος αναγνώριζε τα χρέη του προς έναν άλλο, που έπρεπε να εξοφληθούν σε μια συγκεκριμένη εμποροπανήγυρη αργότερα, μέσα στην ίδια χρονιά. Οι επιταγές μπορούσαν να μεταβιβαστούν από τον οφειλέτη ενός εμπόρου στον πιστωτή ενός άλλου. Η τελευταία εβδομάδα της εμποροπανήγυρης ήταν αφιερωμένη στο διακανονισμό των εκκρεμοτήτων. Στην τελευταία εμποροπανήγυρη του έτους, στην Τρουά, εκκαθαρίζονταν όλες οι καθυστερούμενες υποχρεώσεις, αλλά τα χρέη μπορούσαν να μεταφερθούν στο επόμενο έτος. Τα δικαστήρια που εμφανίστηκαν στις εμποροπανηγύρεις για το χειρισμό των προσφυγών ανέπτυξαν ένα εμπορικό δίκαιο που μπορούσε να έχει γενική εφαρμογή. Στην Αγγλία, τα δικαστήρια αυτά ονομάστηκαν «δικαστήρια των "κονιπόδων"» (*piepowder courts*) από τα σκονισμένα πόδια των πλανόδιων εμπόρων. Καθώς οι περισσότερες αρχές στην πατρίδα των θιγόμενων εμπόρων μπορούσαν να επιβάλουν κυρώσεις στους συμπολίτες ή τους συμπατριώτες των ατόμων που δεν είχαν εξοφλήσει την οφειλή τους, και καθώς η διεθνής εμπορική κοινότητα δεν ήταν ιδιαίτερα πολυάριθμη, η αθέτηση πληρωμής ενός χρέους δεν συνιστούσε σοβαρό πρόβλημα. Συμβόλαια που είχαν συναφθεί σε άλλο τόπο συχνά πληρώνονταν σε κάποιο από τα υποκαταστήματα των ιταλικών τραπεζών στην πόλη όπου διεξαγόταν η εμποροπανήγυρη. Οι εμποροπανηγύρεις της Καμπανίας έπαιζαν σημαντικό ρόλο μέχρι τα τέλη του 13ου αιώνα, όταν άρχισαν ουσιαστικά να εκτοπίζονται από τα θαλάσσια ταξίδια με γαλέρες δίχως ενδιάμεσο σταθμό από τη Γένουα στα λιμάνια της Βόρειας Θάλασσας.

Τράπεζες και πίστωση

Βασικό στοιχείο κάθε οικονομικής δομής είναι τα μέσα συγκέντρωσης των πόρων και παροχής της πίστωσης, επειδή χωρίς πίστωση τα μεγάλα εγχειρήματα καθίστανται δύσκολα. Ο μωσαϊκός νόμος απαγόρευε τη χρέωση με τόκο μεταξύ «αδελφών», αλλά ενώ σήμερα λέγοντας τοκογλυφία εννοούμε το πολύ υψηλό ή παράνομο επιτόκιο, τότε η λέξη σήμαινε το επιτόκιο καθαυτό. Η μεσαιωνική Εκκλησία καταδίκαζε δριμύτατα τη χρέωση με τόκο. Ωστόσο, μέχρι την έναρξη των διώξεων των Εβραίων από τον άγιο Λουδοβίκο, οι χριστιανοί και οι Εβραίοι δεν θεωρούνταν αδελφοί, και επομένως οι Εβραίοι μπορούσαν να δανείζουν με τόκο στους χριστιανούς. Έτσι, οι Εβραίοι πιστωτές έπαιξαν πολύ σημαντικό ρόλο στα πρώτα στάδια της εμπορικής ανάπτυξης της Δύσης.

Η ανεπίσημη πίστωση είχε επίσης επεκταθεί, τόσο τοπικά όσο και στις εμποροπανηγύρεις, από διάφορους Νοτιοευρωπαίους. Οι όροι «Καορσινός» και «Λομβαρδός», που παρέπεμπαν στους

δανειστές της γαλλικής πόλης Καόρ και της περιοχής της Λομβαρδίας στη βόρεια Ιταλία, έγιναν συνώνυμοι των πιστοδοτών που δάνειζαν ανοιχτά με τόκο. Αν και ορισμένοι ηγεμόνες άρχισαν να επιβάλουν νόμιμα επιτόκια (συνηθισμένο ύψος ήταν το εβδομαδιαίο επιτόκιο δύο πενών ανά λίρα χωρίς χρεολύσια ή 43,4 τοις εκατό ετησίως), τα άτομα που νοιάζονταν για την ψυχή και την υπόληψή τους και επιθυμούσαν να ταφούν σε ιερό χώρο δεν επέβαλλαν τέτοιο επιτόκιο. Οι Λομβαρδοί και οι Καορσινοί συχνά δρούσαν και ως ενεχυροδανειστές, παρέχοντας ενυπόθηκες πιστώσεις με επιτόκιο 20-40%. Παρά ταύτα, ο ρυθμός χρεοκοπιών για τους δανειστές χρημάτων ήταν πολύ υψηλός. Τον 13ο αιώνα, οι Λομβαρδοί και οι Καορσινοί εκτόπισαν ταχύτατα τους Εβραίους ως δανειστές χρημάτων, γεγονός που σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στις διώξεις των Εβραίων από τους βασιλιάδες της δυτικής Ευρώπης, οι οποίες εγκαινιάστηκαν με τον Φίλιππο Αύγουστο.

Καθώς το εμπόριο γινόταν πιο σύνθετο, ήταν εμφανές ότι οι πιστωτές έπρεπε να διαθέτουν κάποιο μηχανισμό για να προστατεύονται απέναντι στους οφειλέτες που αθετούσαν τις πληρωμές τους. Έτσι, η Εκκλησία έφτασε να υποστηρίζει ότι, ενώ η επιβολή επιτοκίου ήταν ανεπίτρεπτη, η καταβολή κάποιου τέλους, ως αποζημίωση για το ρίσκο και την εργασία, ήταν νόμιμη. Από τον 10ο αιώνα λοιπόν, οι Ιταλοί εγκαινίασαν το συνεταιρισμό με συμβόλαια, πιθανόν αντιγράφοντας τους μουσουλμάνους και τους Έλληνες. Η *commenda* ήταν ένας τύπος συμβολαίου, σύμφωνα με το οποίο ο επενδυτής (ετερόρρυθμος εταίρος) διέθετε τα τρία τέταρτα του ποσού που απαιτούνταν για ένα ταξίδι, ο ταξιδευτής έμπορος συμμετείχε με το ένα τέταρτο του ποσού, ενώ τα κέρδη μοιράζονταν στη μέση. Άλλος τύπος ήταν η *collegantia*, όπου το ποσοστό συμμετοχής ήταν δύο τρίτα και ένα τρίτο, και τα κέρδη μοιράζονταν στη μέση.

Οι τραπεζικές εργασίες είχαν ποικίλη προέλευση: το δανεισμό χρημάτων με τη μορφή σύμπραξης, την εξαργύρωση επιταγών, τις εμποροπανηγύρεις και τις «εμπορικές τραπεζικές εργασίες». Ήδη στα τέλη του 12ου αιώνα, στη Γένουα και σε άλλες ιταλικές πόλεις ορισμένοι αργυραμοιβοί δέχονταν καταθέσεις και εξέδιδαν αποδείξεις πληρωτέες άμα τη εμφανίσει, επένδυαν στο ενδιάμεσο τα χρήματα και μεταβίβαζαν πληρωμές μεταξύ των πελατών τους και των πελατών των άλλων. Προφανώς, αυτή η τακτική διευκόλυνε τις μεταβιβάσεις κεφαλαίων, όπως γινόταν προς τις εμποροπανηγύρεις ή μεταξύ της Ευρώπης και των κρατών των σταυροφόρων, χωρίς τη χρήση νομίσματος.

Πραγματικές μετοχικές εταιρείες εμφανίστηκαν στην Ιταλία στη διάρκεια του 13ου αιώνα. Οι έμποροι συνένωναν τα κεφάλαιά τους, αγόραζαν ορισμένες μετοχές, που ήταν μεταβιβάσιμες, και έπαιρναν ένα ποσοστό από τα κέρδη ανάλογα με το ύψος της επένδυσης. Τον 12ο αιώνα, οι περισσότερες απ' αυτές τις εταιρείες είχαν στη βάση τους έναν οικογενειακό όμιλο, αλλά από το 1200 άρχισαν να μετασχηματίζονται καθώς και άλλα άτομα, που δεν ήταν εξ αίματος συγγενείς με τους αρχικούς εταίρους, άρχισαν να επενδύουν στην επιχείρηση. Το κεφάλαιο των αρχικών εταίρων ονομαζόταν *corpo,* ενώ το *sopracorpo* προερχόταν από τους μεταγενέστερους επενδυτές και την επανεπένδυση των κερδών. Οι επενδυτές έπαιρναν τόκο με τη μορφή μερισμάτων επί της επένδυσής τους, αλλά αυτά τα αποκαλούσαν «δωρεές», ώστε να παρακάμπτονται οι απαγορεύσεις της χρέωσης με τόκο.

Τα αποθέματα *sopracorpo* γενικά δεν ήταν πληρωτέα άμεσα ή σε σύντομο χρονικό διάστημα. Οι περισσότερες μεσαιωνικές εταιρείες λειτουργούσαν με ένα μάλλον μικρό απόθεμα σε μετρητά· επομένως, διαρροές στα διαθέσιμα χρηματικά αποθέματα μπορούσαν να προκληθούν μόνο από λίγους μεγάλους επενδυτές που απέσυραν τα κεφάλαιά τους. Αρκετές μεγάλες εταιρείες έπαιζαν με τη φωτιά όταν χρηματοδοτούσαν με ολοένα και μεγαλύτερα ποσά τους ηγεμόνες στη βόρεια Ευρώπη. Σε αντάλλαγμα για τα τεράστια δάνεια που παρείχαν, αποκτούσαν το δικαίωμα να συγκεντρώνουν τόκους και να κόβουν νόμισμα, ενώ τους παραχωρούνταν εμπορικά προνόμια, όπως άδειες εξαγωγών χωρίς διέλευση από τελωνείο και μονοπώλια στην εξαγωγή ορισμένων

προϊόντων. Ωστόσο, κατά τη δεκαετία του 1290, οι χορηγήσεις δανείων χωρίς επαρκείς εγγυήσεις οδήγησαν στη χρεοκοπία αρκετούς μεγάλους τραπεζικούς οίκους της Λούκκας, της Σιένας και της Φλωρεντίας, και το πρόβλημα επιδεινώθηκε τον 14ο αιώνα.

Χρήμα και κοπή νομισμάτων

Οι αλλαγές που συντελέστηκαν κατά τη μέση περίοδο του Μεσαίωνα έχουν άμεση σχέση με τη θεαματική αύξηση του διαθέσιμου χρήματος. Στη σχετικά ειρηνική αυτή περίοδο, μια ποσότητα ευγενών μετάλλων που είχε αποθησαυριστεί επέστρεψε στην κυκλοφορία. Αναφερθήκαμε νωρίτερα στα αργυρωρυχεία του Ράμμελσμπεργκ στη Γερμανία. Χάρη στην ανακάλυψη νέων αργυρωρυχείων στη Μισνία, την Καρινθία και τη Σαρδηνία, και ιδίως στη Βοημία, κατά το τελευταίο τέταρτο του 12ου αιώνα αυξήθηκε παντού η κοπή νομισμάτων, γεγονός που πυροδότησε τον πληθωρισμό. Οι εισροές χρυσού από τη βυζαντινή και την ισλαμική Ανατολή έπαιξαν επίσης σημαντικό ρόλο. Ένα μέρος αυτού του χρυσού ήταν προϊόν αρπαγών από τις σταυροφορίες, αλλά ένα επίσης μεγάλο μέρος προερχόταν από το νόμιμο εμπόριο, καθώς το 1100 η Δύση ήδη κατασκεύαζε προϊόντα που είχαν ζήτηση στην Ανατολή, ενώ νωρίτερα οι εξαγωγές περιορίζονταν κυρίως σε πρώτες ύλες και δούλους.

Από την καρολίγγεια εποχή, η βάση όλων των νομισμάτων ήταν η ασημένια πένα. Τα σελίνια (*sous*) και οι λίρες (*livres*) ήταν λογιστικές μονάδες, ενώ η ασημένια πένα δεν ήταν κατάλληλη για μεγάλης κλίμακας δοσοληψίες. Το πρόβλημα λύθηκε εν μέρει με την ανάπτυξη μεταβιβάσιμων, όπως είδαμε, εμπορικών εργαλείων. Η Βενετία και η Φλωρεντία έκοψαν στις αρχές του 13ου αιώνα βαρύτερα ασημένια νομίσματα. Το 1266, ο άγιος Λουδοβίκος έκοψε τη μεγάλη ασημένια τορνέζικη λίρα, που ήταν ισοδύναμη με δώδεκα πένες ή ένα σελίνι. Έκτοτε η αξία της κοινής ασημένιας πένας υποτιμάται διαρκώς σε όλα τα νομίσματα της ηπειρωτικής Ευρώπης, ενώ από τη δεκαετία του 1290 το πρόβλημα παίρνει σοβαρές διαστάσεις.

Μια άλλη λύση στην ανάγκη για νομίσματα μεγαλύτερης αξίας, που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σε μεγάλης κλίμακας διεθνείς συναλλαγές, ήταν η χρήση του χρυσού νομίσματος στη Δύση. Οι μουσουλμάνοι πλήρωναν με χρυσό, και πληρώνονταν με ασήμι για το βαμβάκι, τα μπαχαρικά και τα υφάσματα πολυτελείας που αγόραζε η Δύση, ενώ ορισμένα βυζαντινά και μουσουλμανικά χρυσά νομίσματα εξακολουθούσαν να κυκλοφορούν στην Ιταλία. Το 1231, ο αυτοκράτορας Φρειδερίκος Β', που οι επικράτειές του είχαν εκτεταμένες εμπορικές σχέσεις με τους μουσουλμάνους, έκοψε το αύγουστάλιο (*Augustalis*), το πρώτο χρυσό νόμισμα που κόπηκε στη Δύση από τα τέλη της μεροβίγγειας περιόδου. Η Βενετία έκοψε το χρυσό της δουκάτο το 1248, και ακολούθησαν το 1252 το *januino* της Γένουας και το πασίγνωστο φιορίνι της Φλωρεντίας. Το 1257, ο άγιος Λουδοβίκος έκοψε τη χρυσή «κορόνα», που ήταν ισοδύναμη με μισή λίρα. Σύντομα και ο Ερρίκος Γ' της Αγγλίας έκανε το ίδιο, αλλά το εμπόριο της Αγγλίας στη Μεσόγειο ήταν τόσο υποτυπώδες που το νόμισμα απέτυχε, και μέχρι το 1344 η Αγγλία δεν είχε κόψει χρυσό νόμισμα που να τύχει γενικής αποδοχής.

Η επιτυχία των χρυσών νομισμάτων δείχνει ότι μέχρι το 1200 το πολύ, το εμπορικό ισοζύγιο με την Ανατολή ευνοούσε τη δυτική Ευρώπη. Η εμπορική ψαλίδα μεγάλωσε ακόμα περισσότερο όταν οι μογγολικές κατακτήσεις στέρησαν τους Αιγυπτίους από τον συνήθη εφοδιασμό τους με αφρικανικό χρυσάφι στα μέσα του 13ου αιώνα. Στις εμπορικές συναλλαγές τους, οι Μογγόλοι χρησιμοποιούσαν μόνο ασήμι. Καθώς το ασήμι μετατοπίστηκε προς τα ανατολικά, τα αποθέματα του μετάλλου άρχισαν να μειώνονται, γεγονός που προκάλεσε υποτίμηση του κοινού αργυρού νομίσματος στη Δύση.

Το εμπόριο στη Βαλτική και ο Βορράς

Οι οικονομικές περιφέρειες που είχαν κέντρο τη Βόρεια Θάλασσα και τη Μεσόγειο συνδέονταν με τις εμποροπανηγύρεις της Καμπανίας. Στα μέσα του Μεσαίωνα αναπτύχθηκε μια τρίτη περιφέρεια, στη Βαλτική, τη Ρωσία και τη Σκανδιναβία, που μετά το 1300 έπαιζε ζωτικό ρόλο στον εφοδιασμό της πυκνοκατοικημένης βορειοδυτικής Ευρώπης με πρώτες ύλες.

Οι γερμανικές πόλεις που συμμετείχαν σ' αυτή την επέκταση προς τον Βορρά ίδρυσαν αρκετές περιφερειακές ενώσεις, που στα τέλη του 13ου αιώνα ενώθηκαν σε μια ομοσπονδία, τη γερμανική Χάνσα. Η Λυβέκη, την οποία είχε ιδρύσει ο Ερρίκος ο Λέων στον ισθμό του Χολστάιν, κατείχε περίοπτη θέση στη Χάνσα, καθώς η γεωγραφική της θέση φυσιολογικά την καθιστούσε τον κρίκο που ένωνε το εμπόριο της Βόρειας και της Βαλτικής Θάλασσας. Το σουηδικό νησί Γκότλαντ είχε κυριαρχήσει στο δυτικό εμπόριο με τη Ρωσία, και το 1200 οι κάτοικοί του, μαζί με τους Γερμανούς, διατηρούσαν από κοινού έναν εμπορικό σταθμό στο Νόβγκοροντ. Οι Δυτικοί αγόραζαν γουναρικά, μέλι και κερί και πουλούσαν φλαμανδικό βαμβάκι στις ανατολικές αγορές. Μέχρι τα μέσα του 13ου αιώνα, οι Γερμανοί είχαν ιδρύσει έναν εμπορικό σταθμό στο Μπέργκεν, στη Νορβηγία, που για το εμπόριο ψαριού είχε την ίδια βαρύτητα που είχε και το Νόβγκοροντ για τις γούνες και αργότερα για τα δασικά προϊόντα.

Στις αρχές του 13ου αιώνα ιδρύθηκαν αρκετές πόλεις κατά μήκος της βαλτικής ακτής, στη σημερινή ανατολική Γερμανία και την Πολωνία. Καθώς οι Γερμανοί εποίκισαν την ενδοχώρα μεταξύ των ποταμών Έλβα και Όντερ και συνέβαλαν στην αύξηση της αγροτικής της παραγωγής, οι βαλτικές πόλεις απέκτησαν ειδικό βάρος στη Χάνσα καθώς εξήγαν σιτηρά από την Πρωσία και την Πολωνία στη Δύση. Μολονότι η επίσημη οργάνωση της Χάνσας εξελισσόταν βαθμιαία, στα τέλη του 13ου αιώνα οι πόλεις του συνδέσμου ήταν πια σε θέση να αναλάβουν κοινή δράση. Οι Γερμανοί απομάκρυναν τους εμπορικούς σταθμούς τους ως αντίποινα κατά των πόλεων που ήταν εξαρτημένες από το εμπόριό τους, και μάλιστα προχώρησαν σε αποκλεισμούς και πολεμικές ενέργειες. Μέχρι τις αρχές του 14ου αιώνα είχαν μονοπωλήσει ένα αξιόλογο ποσοστό του διαμετακομιστικού εμπορίου στη βορειοδυτική Ευρώπη.

Οι γυναίκες στα μέσα του Μεσαίωνα

Ελάχιστες πληροφορίες διαθέτουμε για τη θέση των γυναικών των μεσαίων και των κατώτερων κοινωνικών τάξεων πριν από το 1200 (για την ιστορία των γυναικών και της οικογένειας στον ύστερο Μεσαίωνα, βλ. Κεφάλαιο ΙΓ'). Κατά κανόνα, είχαν περισσότερη ελευθερία κίνησης απ' ό,τι οι γυναίκες της αριστοκρατίας, πολλές φορές και τη δυνατότητα να διαλέγουν οι ίδιες τον σύζυγό τους, αλλά συχνά το τίμημα της ανεξαρτησίας ήταν η οικονομική ανασφάλεια. Πολλές γυναίκες εργάζονταν, είτε έξω από το σπίτι είτε βοηθώντας τους συζύγους τους στο οικογενειακό εργαστήρι ή κατάστημα ή στα κτήματα, που ήταν και το συνηθέστερο. Πολλές από αυτές τις ενασχολήσεις ήταν δεμένες με το φύλο, αλλά φαίνεται ότι οι γυναίκες κατείχαν πιο σημαντική θέση στο εργατικό δυναμικό κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα απ' ό,τι αργότερα. Η υφαντουργία, λόγου χάρη, ήταν μια κατεξοχήν γυναικεία απασχόληση, που ασκούνταν συχνά στις αγροτικές περιοχές στην πρώιμη περίοδο. Ωστόσο, στις πόλεις, όταν αναπτύχθηκε ο οριζόντιος αργαλειός, η υφαντουργία έγινε κλάδος όπου δέσποζαν οι άνδρες. Επίσης, οι γυναίκες έγνεθαν το μαλλί, που συνήθως προοριζόταν για τη χρήση των βιοτεχνιών στις πόλεις. Εργάζονται ως νοσοκόμες και κυρίως ως αρτοποιοί. Όταν γυναίκες και άνδρες προσλαμβάνονταν για την ίδια δουλειά, οι γυναίκες συνήθως αμείβονταν λιγότερο.

Οι γυναίκες των πόλεων σπάνια δίνουν το παρών στον δημόσιο βίο. Αν και σε ορισμένες πόλεις, κατά τα μέσα του Μεσαίωνα, οι γυναίκες μπορούσαν να είναι μέλη συντεχνιών, το φαινόμενο αυτό άρχισε αργότερα να σπανίζει, καθώς η προσφορά ανδρικής εργασίας στις πόλεις υπερέβαινε τη

ζήτηση για προϊόντα. Οι γυναίκες δεν κατείχαν υψηλές θέσεις στις συντεχνίες, αλλά αφότου η ιδιότητα του μέλους αναπτύχθηκε σε κληρονομική βάση, μπορούσαν να μεταβιβάσουν το δικαίωμα του μέλους στους γιους τους. Πολλές συντεχνίες επέτρεπαν σε μια χήρα να ασκήσει το επάγγελμα του συζύγου της μετά το θάνατό του, γεγονός που από μόνο του δείχνει ότι οι γυναίκες μπορούσαν να συμμετέχουν ως ένα βαθμό στην οικογενειακή επιχείρηση, ώστε να μάθουν τα ουσιώδη της λειτουργίας της ενόσω ο σύζυγός τους βρισκόταν εν ζωή.

Εκτός και αν ήταν επίσημα χειραφετημένες, οι γυναίκες μπορούσαν να αναλάβουν επιχειρηματική δραστηριότητα μόνο μέσω των αρρένων κηδεμόνων τους, συνήθως του συζύγου, του πατέρα ή του αδελφού. Στην πράξη, αυτός ο περιορισμός συχνά αγνοούνταν. Ιδίως στις πόλεις, οι «ανεξάρτητες γυναίκες επιχειρηματίες», που μπορούσαν να κατακτήσουν αυτή τη θέση μόνο με τη συγκατάθεση των συζύγων τους, συχνά ήταν πρόσωπα με κάποια κοινωνική θέση. Εντούτοις, μεταγενέστερες μεσαιωνικές πηγές δείχνουν ότι οι πιο ανεξάρτητες γυναίκες επιχειρηματίες στις αγροτικές κοινότητες είχαν μεσαία ή κατώτερη κοινωνική προέλευση. Στη ζυθοποιία, λόγου χάρη, κυριαρχούσαν στις πόλεις οι άνδρες, αλλά στις αγροτικές περιοχές η παραγωγή μπίρας ήταν κυρίως μια απασχόληση για τις χήρες ή για τις συζύγους, που συμπλήρωναν με αυτό τον τρόπο το οικογενειακό εισόδημα.

Τα προσωπικά ή περιουσιακά συμφέροντα της διευρυμένης οικογένειας ή του γένους ενδέχεται να περιόριζαν την αυτονομία του ανδρόγυνου, αλλά αυτό συνέβαινε κυρίως σε κατόχους μεγάλης περιουσίας. Αναμφίβολα, η απειλή της αποκλήρωσης εμπόδιζε πολλούς γάμους μεταξύ ατόμων που οι συγγενείς τους δεν ενέκριναν τον μέλλοντα ή τη μέλλουσα σύζυγο, αλλά η σύναψη γάμου ήταν πολύ πιο απλή απ' ό,τι πιστεύαμε κάποτε. Οι περισσότεροι γάμοι τελικά αποφασίζονταν από το ίδιο το ενδιαφερόμενο ζευγάρι και όχι από τις οικογένειες. Σύμφωνα με το κανονικό δίκαιο, που θεωρούσε το γάμο μυστήριο, ένας έγκυρος γάμος δεν απαιτούσε παρά τη συγκατάθεση δύο ελεύθερων ενηλίκων, ακόμα και αν το ζεύγος έδινε τους γαμήλιους όρκους κατ' ιδίαν και μετά ολοκλήρωνε το γάμο. Τον γάμο τον τελούσε συνήθως ένας ιερέας, με εξαίρεση την Ιταλία όπου ο γάμος συχνά ήταν μια δημόσια τελετή, που επικυρωνόταν από έναν συμβολαιογράφο και που δεν ήταν απαραίτητο να διεξαχθεί σε εκκλησία, εκτός και αν το απαιτούσε το τοπικό αστικό δίκαιο.

Τα οικονομικά κίνητρα έπαιζαν ρόλο στο γάμο σε όλες τις κοινωνικές βαθμίδες. Φαίνεται ότι στη διάρκεια του πρώιμου Μεσαίωνα υπήρχε έλλειψη διαθέσιμων γυναικών, και οι άνδρες έπρεπε να προσφέρουν σημαντική γαμήλια δωρεά για να πάρουν μια γυναίκα με περιουσία. Ωστόσο, ιδίως από τον 12ο αιώνα, η αξία της γυναικείας προίκας αυξήθηκε απότομα στις περισσότερες περιοχές της Ευρώπης, ενώ η δωρεά του συζύγου έχασε την αξία της. Ιδιαίτερα στην Ιταλία, οι πατεράδες καθυστερούσαν να αναγνωρίσουν την ανεξαρτησία των γιων τους, και μάλιστα περιέκοπταν την κληρονομιά τους για να εξασφαλίσουν τις κόρες με προίκες ικανές να δελεάσουν τον κατάλληλο σύζυγο. Αυτή η τάση, που ίσως οφείλεται σε κάποια ανισορροπία στην αναλογία των δύο φύλων που ευνοούσε τις γυναίκες, προκάλεσε αρκετά προβλήματα στις οικογενειακές σχέσεις κατά τον ύστερο Μεσαίωνα.

Είδαμε ότι στη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου, η Ευρώπη γνώρισε μια δίχως προηγούμενο δημογραφική άνοδο. Η αγροτική παραγωγή αυξήθηκε σε βαθμό που μπορούσε να καλύψει τις ανάγκες μεγάλων πόλεων. Η ζήτηση για τρόφιμα στις αγορές των πόλεων, σε συνδυασμό με τον πληθωρισμό του ολοένα και σε μεγαλύτερη προσφορά νομίσματος, συνέβαλε στη διάλυση των πιο στατικών δομών, των προσανατολισμένων στην αυτοκατανάλωση, που χαρακτήριζαν τα γαιοκτήματα του πρώιμου Μεσαίωνα. Αντιθέτως, οι αγρότες που πρόσφατα είχαν χειραφετηθεί, πολλοί από τους οποίους δεν ήταν ευκατάστατοι, δεν παρήγαν μόνο για την επιβίωσή τους αλλά και για την αγορά. Οι μέθοδοι ανταλλαγής προϊόντων και υπηρεσιών έγιναν πιο περίτεχνες καθώς αναπτύχθηκαν περιφερειακοί και διεθνείς μηχανισμοί της αγοράς. Στις πόλεις, η μεγάλη προσφορά εργασίας χρησιμοποιήθηκε για να παραχθούν, για πρώτη φορά, σημαντικές ποσότητες εξαγώγιμων

βιοτεχνικών προϊόντων. Από αυτά, τα πιο σημαντικά ήταν τα μάλλινα υφάσματα, αλλά και αλλά εξαιρετικά εξειδικευμένα είδη πολυτελείας κατασκευάζονταν για να πουληθούν στο εξωτερικό ή σε πλούσιους και κοινωνικά ισχυρούς Ευρωπαίους. Ο εμπορικός καπιταλισμός, που ως προς τις βασικές του αρχές θα κυριαρχούσε στην ευρωπαϊκή οικονομία πριν από τη Βιομηχανική Επανάσταση, αναδύεται στη διάρκεια της μέσης περιόδου του Μεσαίωνα.

Ο σύνθετος χαρακτήρας του επιχειρηματικού κόσμου στα μέσα του Μεσαίωνα και η εντεινόμενη περιπλοκότητα της κοσμικής και της εκκλησιαστικής διοίκησης ήταν παράγωγα όχι μόνο των τεχνολογικών αλλαγών αλλά και μιας εκπαιδευτικής επανάστασης που βάθυνε τη γνώση των λογίων και διέδωσε τη στοιχειώδη εκπαίδευση σε έκταση που θα ήταν αδιανόητη ακόμα και στον Καρλομάγνο. Καιρός λοιπόν να στραφούμε στα αίτια και την πορεία των αλλαγών στο πνευματικό τοπίο κατά τα μέσα του Μεσαίωνα.

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Israel Abrahams, *Jewish Life in the Middle Ages,* Φιλαδέλφεια, Jewish Publication Society of America, 1911.

Warren O. Ault, *Open-Field Farming in Medieval England: A Study of Village ByLaws,* Νέα Υόρκη, Barnes & Noble, 1972.

H. S. Bennett, *Life on the English Manor,* Cambridge, Cambridge University Press, 1960.

John F. Benton (επιμ.), *Self and Society in Medieval France: The Memoirs of Abbot Guibert of Nogent* (*1064-c. 1125*)*, Νέα* Υόρκη, Harper & Row, 1970.

Maurice Beresford, *New Towns of the Middle Ages: Town Plantation in England, Wales and Gascony,* Νέα Υόρκη, Praeger, 1967.

Anthony Black, *Guilds and Civil Society in European Political Thought from the Twelfth Century to the Present,* Ithaca, Νέα Υόρκη, Cornell University Press, 1984.

J. L. Bolton, *The Medieval English Economy, 1150-1500,* Totowa, Νέα Ιερσέη, Rowman & Littlefield, 1980.

Christopher N. L. Brooke, με τη συνεργασία του Gillian Keir, *London 800-1216: The Shaping of a City,* Berkeley/Los Angeles, University of California Press, 1975.

W. F. Butler, *The Lombard Communes: A History of the Republics of North Italy,* Westport, Conn., Greenwood Press, 1969, ανατύπωση της έκδοσης. T. Fischer Unwin, 1906.

—*The Cambridge Economic History of Europe*, επιμ. M. M. Postan κ.ά., I: *The Agrarian Life of the Middle Ages,* [2]1966· II: *Trade and Industry in the Middle Ages,* [2]1987· III: *Economic Organisation and Policies in the Middle Ages,* 1965, όλα Cambridge, Cambridge University Press.

G. G. Coulton, *Medieval Panorama: The English Scene from Conquest to Reformation,* Νέα Υόρκη, Meridian Books, 1955.

—*From St. Francis to Dante: Translations from the Chronicle of the Franciscan Salimbene* (*1221-88*)*,*

ανατύπωση, Φιλαδέλφεια, University of Pennsylvania Press, 1972.

H. C. Darby (επιμ.) *A New Historical Geography of England before 1600,* Cambridge, Cambridge University Press, 1976.

Georges Duby (επιμ.), *A History of Private Life: II. Revelations of the Medieval World,* μτφρ. Arthur Goldhammer, Cambridge, Mass., Belknap Press of Harvard University Press, 1988.

Edith Ennen, *The Medieval Town,* Amsterdam, North Holland, 1978.

Galbert of Bruges, *The Murder of Charles the Good, Count of Flanders,* μτφρ. και εισαγωγή James Bruce, Νέα Υόρκη, Harper & Row, ^{2}1967.

Bruce E. Gelsinger, *Icelandic Enterprise: Commerce and Economy in the Middle Ages,* Columbia, SC, University of South Carolina Press, 1981.

Frances & Joseph Gies, *Marriage and the Family in the Middle Ages,* Νέα Υόρκη, Harper & Row, 1987.

Jean Gimpel, *The Medieval Machine: The Industrial Revolution of the Middle Ages,* Νέα Υόρκη, Holt.Rinehart and Winston, 1976.

S. D. Goitein (επιμ. και μτφρ.), *Letters of Medieval Jewish Traders,* Princeton, Princeton University Press, 1973.

André E. Guillerme, *The Age of Water: The Urban Environment in the North of France, AD 300-1800*, College Station, Texas, Texas A+M University Press, 1988.

Gerald A. J. Hodgett, A *Social and Economic History of Medieval Europe,* Λονδίνο, Methuen, 1972.

Paul M. Hohenberg/Lynn Hollen Lees, *The Making of Urban Europe, 1000-1950,* Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1985.

George C. Homans, *English Villagers of the Thirteenth Century,* Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1941.

J. K. Hyde, *Society and Politics in Medieval Italy,* Νέα Υόρκη, St. Martin's Press, 1973.

Robert S. Lopez/Irving W. Raymond (επιμ. και μτφρ.), *Medieval Trade in the Mediterranean World: Illustrative Documents*, Νέα Υόρκη, W. W. Norton, 1955.

Achille Luchaire, *Social France of the Time of Philip Augustus*, Νέα Υόρκη, Henry Holt & Co, 1912, ανατύπωση με εισαγωγή του John W. Baldwin, Νέα Υόρκη, Harper & Row, 1967.

Gino Luzzatto, *An Economic History of Italy from the Fall of the Roman Empire to the Beginning of the Sixteenth Century,* μτφρ. Philip Jones, Λονδίνο, Routledge & Kegan Paul, 1961.

Edward Miller/John Hatcher, *Medieval England: Rural Society and Economic Change, 1086-1348*, Λονδίνο, Longman, 1978.

Michel Mollat, *The Poor in the Middle Ages: An Essay in Social History,* μτφρ. Arthur Goldhammer, New Haven, Yale University Press, 1986.

John H. Mundy/Peter Riesenberg, *The Medieval Town,* Princeton, D. Van Nostrand, 1958.

Henri Pirenne, *Economic and Social History of Medieval Europe,* Νέα Υόρκη, Harcourt Brace, 1957.

—*Early Democracies in the Low Countries: Urban Society and Political Conflict in the Middle Ages and the Renaissance,* Νέα Υόρκη, Harper & Row, 1963.

Colin Platt, *Medieval Southampton: The Port and Trading Community, AD 1000-1600,* Λονδίνο, Routledge & Kegan Paul, 1973.

—*Medieval England: A Social History and Archaeology from the Conquest to 1600 A.D.,* Νέα Υόρκη, Charles Scribner's Sons, 1978.

—*The English Medieval Town,* Λονδίνο, Granada Publishing, 1979.

M. M. Postan, *The Medieval Economy and Society: An Economic History of Britain in the Middle Ages,* Harmondsworth, Penguin Books, 1975.

Susan Reynolds, *An Introduction to the History of English Medieval Towns,* Οξφόρδη, Clarendon Press, 1977.

Josiah Cox Rüssel, *Late Ancient and Medieval Population,* Φιλαδέλφεια, Transactions of the American Philosophical Society 43, αρ. 3, 1958.

—*Medieval Regions and Their Cities,* Bloomington, Indiana University Press,1972.

Peter Spufford, *Money and its Use in Medieval Europe,* Cambridge, Cambridge University Press, 1988.

Sylvia L. Thrupp, *Change in Medieval Society,* Νέα Υόρκη, Appleton-Century-Crofts, 1964.

J. Z. Titow, *English Rural Society 1200-1350,* Νέα Υόρκη, Barnes & Noble, 1969. Daniel Waley, *The Italian City-Republics,* Λονδίνο, Longman, ^{2}1988.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΑ'
Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΑΦΥΠΝΙΣΗ ΤΗΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Η μέση περίοδος του ευρωπαϊκού Μεσαίωνα ήταν εποχή εντυπωσιακής πνευματικής ανάπτυξης. Στην πρωτόγονη κοινωνία της πρώιμης μεσαιωνικής Ευρώπης, όπου το βασικό μέλημα των ανθρώπων ήταν η επιβίωση, τα πνευματικά ζητήματα έρχονταν σε δεύτερη μοίρα. Επίκεντρο της δημιουργικής δραστηριότητας ήταν η χριστιανική Εκκλησία, που μέσω των δεσμών της με τη Ρώμη συνδέθηκε με μια βαθιά ιστορική συνείδηση. Η μάθηση θεωρούνταν αξία κυρίως επειδή βοηθούσε στην κατανόηση και την εξύμνηση του Θεού. Μόλις όμως μπήκε ο 11ος αιώνας, όλα αυτά άλλαξαν ριζικά.

Η «οθωνική αναγέννηση»

Αν και ο Ιταλός ουμανιστής του 15ου αιώνα Λορέντζο Βάλλα αποκάλεσε τον 10ο αιώνα «εποχή του μολύβδου και του σιδήρου», διάφοροι σημαντικοί συγγραφείς του 10ου αιώνα υπήρξαν πρόδρομοι των πιο θεαματικών πνευματικών επιτευγμάτων της περιόδου μετά το 1000. Η καρολιγγεια κουλτούρα, που περιοριζόταν στις αυλές των ηγεμόνων και στα μεγάλα μοναστήρια, είχε επιχειρήσει να περιχαρακώσει τη δημιουργική δραστηριότητα σε άκαμπτα καλούπια. Στη διάρκεια του 10ου αιώνα ιδρύθηκαν πολύ περισσότερες σχολές, και η πνευματική ζωή, μολονότι λιγότερο εκλεπτυσμένη απ' ό,τι κατά την καρολιγγεια περίοδο, άρχισε να απομακρύνεται από τα κλασικά πρότυπα.

Οι πνευματικές καταβολές πολλών διανοουμένων του 10ου αιώνα ανάγονται στην καρολίγγεια αναγέννηση. Το αβαείο του Αγίου Γάλλου στην Ελβετία βρισκόταν υπό την προστασία του Καρλομάγνου. Η βιβλιοθήκη του ήταν η μεγαλύτερη στη Δύση, και στις σχολές του των ελευθέριων τεχνών μαθήτευαν οι μέλλοντες πνευματικοί ηγέτες. Στον 11ο αιώνα ο ηγούμενος του Νότκερ ο Χονδρόχειλος ήταν ο πρώτος μοναστηριακός δάσκαλος για τον οποίο γνωρίζουμε ότι δίδασκε και στα γερμανικά και όχι αποκλειστικά στα λατινικά. Ο Νότκερ μετέφρασε αρκετά και σημαντικά θεολογικά και λογοτεχνικά κείμενα στη γερμανική γλώσσα.

Ωστόσο, οι Σάξονες βασιλιάδες της Γερμανίας στάθηκαν λιγότερο γενναιόδωροι προς τον Άγιο Γάλλο, καθώς το μοναστήρι αυτό είχε ταυτιστεί με τον οίκο των Καρολιγγείων. Έτσι, προτιμούσαν να παρέχουν προστασία σε αυλικούς λογίους. Το *Άσμα του Βάλτερ* του Γεράρδου του Άιχστετ ανήκει στην αρχέγονη γερμανική ηρωική παράδοση και αφηγείται ιστορίες για τους ίδιους ήρωες που αργότερα εμφανίστηκαν στο *Έπος των Νιμπελούνγκεν*, το οποίο γράφτηκε στις αρχές του 13ου αιώνα. Πλάι στα καθιερωμένα θέματα, όπως τις μάχες, τα ζωηρά χρώματα, τις αναμετρήσεις πολεμιστών, τη διχασμένη αφοσίωση, τον χριστιανό πολεμιστή, την προδοσία και τη συμφιλίωση, το *Άσμα του Βάλτερ* δανείζεται στοιχεία από Ρωμαίους και πρωτοχριστιανούς ποιητές. Μάλιστα, η περιγραφή του εορταστικού γεύματος των πολεμιστών είναι εν μέρει δανεισμένη από τον Προυδέντιο, έναν ποιητή της υστερορωμαϊκής περιόδου, που περιγράφει το θαύμα του Χριστού στην έρημο, με τον πολλαπλασιασμό των πέντε άρτων. Ένας Λομβαρδός ευγενής, ο Λιουτπράνδος της Κρεμόνας, αφού υπηρέτησε στην αυλή του Βερεγγαρίου Β' της Ιταλίας, κατέφυγε στην αυλή του Όθωνα του Μεγάλου και έγραψε τον *Οφθαλμόν αντί οφθαλμού.* Στο έργο του αυτό ανταποδίδει την άσχημη μεταχείριση την οποία, όπως πιστεύει, του επεφύλαξαν οι μεγάλοι άνδρες που είχε γνωρίσει, κυρίως ο Βερεγγάριος. Ο βασιλιάς Όθων τον διόρισε επίσκοπο στην Κρεμόνα και του ανέθεσε δύο αποστολές στην Κωνσταντινούπολη για να κανονίσει το γάμο του μέλλοντα Όθωνα Β' με τη Βυζαντινή πριγκίπισσα Θεοφανώ. Η *Αναφορά της πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη* του Λιουτπράνδου αποτελεί παράδειγμα του πώς οι Δυτικοί είχαν παρεξηγήσει τους πιο εκλεπτυσμένους Έλληνες. Ο συγγραφέας όχι μόνο διαχωρίζει τη χριστιανοσύνη σε λατινική και ελληνική, αλλά, καθώς περιφρονεί τους Βουργουνδούς και τους Ιταλούς, και ιδίως τους κατοίκους

της Ρώμης, κρίνει πως το λατινικό τμήμα της αυτοκρατορίας χρωστούσε τη σωτηρία του στη γενναιότητα των γερμανικών λαών.

Καρποί της «οθωνικής αναγέννησης» ήταν σημαντικά ιστορικά κείμενα, πολλά από τα οποία έχουν τη μορφή αυλικών χρονικών, καθώς και η πρώτη γνωστή θεατρική συγγραφέας του χριστιανικού Μεσαίωνα: η Χροσβίτα, ηγουμένη του Γκάντερσχάιμ, που ήταν συγγενής των Σαξόνων βασιλιάδων. Διασώζονται έξι θεατρικά της έργα, που μάλλον γράφτηκαν με σκοπό την ηθική διαπαιδαγώγηση των καλογραιών, καθώς εξαίρουν την αγνότητα και την ταπείνωση της σάρκας. Μολονότι δεν διακρίνονται για το βάθος τους, διαθέτουν θεατρικότητα και σε ορισμένα σημεία είναι πνευματώδη. Η ίδια προσπάθησε να μιμηθεί τον Τερέντιο, αλλά δεν υπάρχει καμία ομοιότητα ως προς το περιεχόμενο, και ενώ ο Τερέντιος έγραφε σε στίχους, η Χροσβίτα έγραφε σε πεζό λόγο.

Αναντίρρητα, η μεγαλύτερη φυσιογνωμία στην πνευματική ιστορία του 10ου αιώνα ήταν ο Γερβέρτος του Ωριγιάκ. Γεννήθηκε από φτωχούς γονείς στην Ακουιτανία γύρω στο 946, σπούδασε αραβικά, μαθηματικά και επιστήμες στην Ισπανία, κι έπειτα πήγε στη Ρενς για να σπουδάσει διαλεκτική. Μετά το 987 αναχώρησε από τη Γαλλία· ύστερα ταξίδεψε στην Ιταλία όπου ανέλαβε παιδαγωγός του νεαρού Όθωνα Γ' και τελικά έγινε πάπας με το όνομα Σίλβεστρος Β' (βλ. Κεφάλαιο Ζ'). Δικαιολογημένα ο Γερβέρτος φημιζόταν ως δάσκαλος και φαίνεται ότι σ' αυτόν οφείλεται το αυξανόμενο ενδιαφέρον για τη διαλεκτική, που μέχρι τότε κατείχε υποδεέστερη θέση στο *trivium.* Ήταν φλογερός επιστολογράφος —φαίνεται μάλιστα ότι θεωρούσε τη διαλεκτική προέκταση της ρητορικής— και διασώζονται πολλές επιστολές του. Ωστόσο, είναι περισσότερο γνωστός από το επιστημονικό του έργο. Έγραψε μια πραγματεία περί του άβακα και κατασκεύασε μοντέλα του σύμπαντος χρησιμοποιώντας σφαίρες από μεταλλικά ελάσματα για τους ουράνιους κύκλους και μια σφαίρα στο κέντρο που αναπαριστά τη Γη. Δεν είναι εξακριβωμένο αν ο Γερβέρτος εισήγαγε τον αστρολάβο στη Δύση, αλλά πρέπει να γνώριζε αυτό το ναυτικό όργανο από τα φοιτητικά του χρόνια στην Ισπανία. Στους πολυάριθμους μαθητές του συγκαταλέγονταν ηγεμόνες και κορυφαίοι διανοούμενοι της Ευρώπης του 11ου αιώνα.

Οι αλλαγές μετά το 1000

Από τον 11ο αιώνα οι αλλαγές στις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις ήταν ραγδαίες. Τώρα η μάθηση είχε «πρακτικές» εφαρμογές. Αν και τα περισσότερα εμπορικά συμβόλαια συνάπτονταν προφορικά ενώπιον μαρτύρων, ορισμένα έπαιρναν και γραπτή μορφή. Ενώ πριν από τον 11ο αιώνα η δημιουργική δραστηριότητα ήταν ως επί το πλείστον επικεντρωμένη στη Γερμανία και καθοριζόταν από τα συντηρητικά συμφέροντα των μοναστηριών και της αυτοκρατορικής αυλής, τώρα το κέντρο της πνευματικής ζωής μετατοπίζεται δυτικά προς τη Γαλλία και από τις αγροτικές περιοχές προς τις πόλεις.

Μια άλλη εξαιρετικά σημαντική αλλαγή κατά τη μέση περίοδο του Μεσαίωνα συνδέεται με τη χωροθέτηση και τον τύπο των μεγάλων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Ενώ οι περισσότερες κορυφαίες σχολές —η σχολή του καθεδρικού ναού της Ρενς είναι χαρακτηριστική εξαίρεση— ήταν μοναστικές και ανακτορικές και βρίσκονταν κυρίως σε αγροτικές περιοχές, πυρήνας της εκπαίδευσης από τα τέλη του 11ου αιώνα και μετά έγιναν οι σχολές των καθεδρικών ναών των πόλεων στη βόρεια Ευρώπη και οι σχολές των δήμων στην Ιταλία. Οι περισσότεροι σπουδαστές τους ήταν γιοι εμπόρων που προετοιμάζονταν να ακολουθήσουν κοσμική καριέρα, και όχι να ενταχθούν σε θρησκευτικά τάγματα. Οι βασιλιάδες της Γαλλίας και της Αγγλίας επίσης δαπανούσαν περισσότερο χρόνο στις πρωτεύουσές τους, στο Παρίσι και το Ουεστμίνστερ. Καθώς οι βασιλιάδες μετακινούνταν λιγότερο, οι μοναρχίες πλαισιώθηκαν από υπηρεσίες και πολυάριθμους κρατικούς υπαλλήλους. Το γεγονός αυτό, με τη σειρά του, παρότρυνε τους ηγεμόνες να προωθήσουν την ανάπτυξη των εκκολαπτόμενων εκπαιδευτικών κέντρων. Οι εγγράμματοι μάθαιναν το επάγγελμά τους

διαβάζοντας υποδείγματα σε πεζό λόγο, και όχι καταλόγους ενοικιαστών γης, ακόμα και αν περνούσαν την επαγγελματική τους ζωή μετά τη σχολή συντάσσοντας τέτοιους καταλόγους. Φυσική συνέπεια ήταν να επικρατήσουν υψηλότερα και πιο εκλεπτυσμένα αισθητικά πρότυπα. Επιπλέον, καθώς έμπαιναν στην κυκλοφορία όλο και μεγαλύτερα χρηματικά ποσά, τόσο οι έμποροι όσο και οι ηγεμόνες έπρεπε να μάθουν να εκτελούν αριθμητικές πράξεις.

Η εξέλιξη των λαϊκών γλωσσών

Με εξαίρεση μερικά ιδιαίτερα μαθήματα, η επίσημη διδασκαλία διεξαγόταν εξ ολοκλήρου στα λατινικά. Οι εφαρμογές των λατινικών είχαν τυποποιηθεί στη διάρκεια της καρολίγγειας περιόδου, αλλά οι γερμανικές και οι ρομανικές γλώσσες συνέχισαν να εξελίσσονται. Οι διάφορες γερμανικές γλώσσες παρουσίαζαν σημαντικές διαφοροποιήσεις κατά περιοχές, καθώς η Γερμανία δεν διέθετε την πολιτική ισχύ που κατέστησε το Λονδίνο, το Παρίσι και την Καστίλλη βάση των αγγλικών, των γαλλικών και των ισπανικών αντίστοιχα. Οι βόρειες γερμανικές διάλεκτοι παρέμειναν σχετικά αναλλοίωτες, ενώ δεν συνέβη το ίδιο με τις διαλέκτους της νότιας Γερμανίας. Το σαξονικό ιδίωμα του Μαρτίνου Λουθήρου, που λόγω της πλατιάς απήχησης της Βίβλου του αποτέλεσε τη βάση της σύγχρονης γερμανικής γλώσσας, είναι πιο ευέλικτο από τα βόρεια γερμανικά που εξελίχθηκαν σε ολλανδικά, αλλά πιο άκαμπτο από τις γλώσσες της κεντρικής Γερμανίας.

Στη Γαλλία οι αλλαγές ήταν ακόμα περισσότερες. Η γλώσσα της νότιας Γαλλίας τροποποιήθηκε μέσω της επαφής με τις κελτικές γλώσσες και τελικά με τα αραβικά, ενώ αμοιβαίες υπήρξαν οι επιδράσεις ανάμεσα στη γλώσσα της βόρειας Γαλλίας και τις γερμανικές γλώσσες. Το αποτέλεσμα ήταν η ύπαρξη δύο γαλλικών γλωσσών, της γλώσσας του *ουάλ* (*oil*) στον Βορρά και της γλώσσας του *οκ* (*oc*) στον Νότο, ανάλογα με τον διαφορετικό τρόπο προφοράς της λέξης *ναι.* Η γλώσσα του οκ έμοιαζε περισσότερο με τα καταλανικά και τα ιταλικά παρά με τη γλώσσα του ουάλ, αλλά οι μεταναστεύσεις των Νορμανδών στην Αγγλία και τη Μεσόγειο και οι σταυροφορίες κατά των Αλβιγηνών στη νότια Γαλλία (βλ. Κεφάλαιο ΙΒ') συνέβαλαν στην επικράτηση των βόρειων γαλλικών ως εθνικής γλώσσας. Εντούτοις, ακόμα και στις αρχές του 14ου αιώνα, οι πάπες στην Αβινιόν, που όλοι τους προέρχονταν από το Λανγκεντόκ, δυσκολεύονταν να κατανοήσουν τα έγγραφα που εκδίδονταν από τη βασιλική γραμματεία στο Παρίσι.

Η ευρύτερη απήχηση της γαλλικής λογοτεχνίας επιβράδυνε την ανάπτυξη των ιταλικών ως λογοτεχνικής γλώσσας μέχρι τον 13ο αιώνα, αργότερα όμως τα ιταλικά διαδόθηκαν ταχύτατα. Με εξαίρεση λιγοστές λομβαρδικές λέξεις, τα ιταλικά είχαν πιο «καθαρό» λατινικό λεξιλόγιο απ' ό,τι τα ισπανικά ή τα γαλλικά, που ήδη είχαν αλλοιωθεί από τα αραβικά και τα γερμανικά. Η δημοτικότητα της *Θείας Κωμωδίας* του Δάντη τον 14ο αιώνα (βλ. Κεφάλαιο ΙΕ') συνέβαλε σημαντικά στην ανάδειξη της τοσκανικής διαλέκτου ως βάσης των σύγχρονων ιταλικών.

Αντίστοιχα, τα αγγλικά αποτελούν σύνθεση κελτικών, σαξονικών, σκανδιναβικών και νορμανδογαλλικών στοιχείων. Η ιθαγενής σαξονική γλώσσα συνέχισε να χρησιμοποιείται από τον λαό μετά το 1066, αλλά οι ηγεμόνες του μιλούσαν νορμανδικά γαλλικά. Μόνο το 1349 εισήχθησαν τα αγγλικά στην εκπαίδευση, ενώ τα αγγλικά ήταν η γλώσσα στην οποία έγινε η έναρξη του κοινοβουλίου (*parliament*) το 1362. Το 1413 τα αγγλικά έγιναν η επίσημη γλώσσα της βασιλικής αυλής, αλλά τα γαλλικά εξακολούθησαν και μέχρι τον 18ο αιώνα να χρησιμοποιούνται στα δικαστήρια. Υπήρχαν αρκετές παραλλαγές αγγλικών, αλλά τελικά καθιερώθηκε η διάλεκτος του Λονδίνου.

Από τον 12ο αιώνα, ο όγκος της πνευματικής παραγωγής αυξάνει με πολύ ταχύτερο ρυθμό στις τοπικές γλώσσες απ' ό,τι στα λατινικά. Το 1300, και σε ορισμένες περιοχές ακόμα νωρίτερα, οι λαϊκές γλώσσες είχαν επισκιάσει τα λατινικά ως κύριο μέσο δημιουργικής έκφρασης. Οι

περισσότεροι άνθρωποι αποκτούσαν στοιχειώδη παιδεία στην κοινή γλώσσα της γενέτειράς τους, και μετά μελετούσαν λατινικά ως δεύτερη γλώσσα στο σχολείο. Πολλοί έμαθαν γραφή και ανάγνωση στην καθομιλουμένη, ενώ από λατινικά γνώριζαν μόνο τη θεία λειτουργία. Ήδη τον 14ο αιώνα ακόμα και ορισμένα θεολογικά κείμενα γράφονταν στην καθομιλουμένη. Ενώ οι κοσμικοί ηγέτες του πρώιμου Μεσαίωνα, που τους απασχολούσαν οι ευθύνες τους έναντι του Θεού, έθεταν υπό την προστασία τους κυρίως τους κληρικούς και τα θεολογικά κείμενα, τον 12ο αιώνα είχαν ήδη αρχίσει να προωθούν άλλες μορφές έκφρασης, συνήθως στη λαϊκή γλώσσα, που θα μπορούσε να γίνει κατανοητή από περισσότερους ανθρώπους. Η αυξανόμενη πολιτική ισχύς της Εκκλησίας την κατέστησε αντίπαλο πολλών κοσμικών ηγεμόνων, που ενδιαφέρονταν λιγότερο απ' ό,τι οι πρόγονοί τους για την ευσέβεια και περισσότερο για τη διασκέδαση.

Η λογοτεχνία των ευγενών

Μια σημαντική διάκριση, που υπερβαίνει τη γλώσσα της καλλιτεχνικής σύνθεσης, είναι κατά πόσον ένα λογοτεχνικό έργο αποτελεί προϊόν αυθόρμητης δημιουργίας ή γράφτηκε ή τραγουδήθηκε απευθυνόμενο σε κάποιον συγκεκριμένο προστάτη. Στον πρώιμο Μεσαίωνα, οι περιπλανώμενοι τραγουδιστές (μενεστρέλοι) τραγουδούσαν στις αυλές των ηγεμόνων παλιούς ηρωικούς μύθους με αντάλλαγμα την παροχή γεύματος, εμπλουτίζοντας τις ιστορίες τους με νέες, δικές τους παραλλαγές, συχνά με σκοπό να κολακεύσουν τον πάτρωνά τους.

Είδαμε ότι οι γαιοκτήμονες ευγενείς διαμορφώθηκαν σε κοινωνική τάξη στη διάρκεια της μέσης περιόδου του Μεσαίωνα και προσπάθησαν να αναπτύξουν ένα δικό τους ευρύτερο ήθος, με άξονα τη δική τους αρετή και ανωτερότητα. Οι έμποροι που αγόραζαν τη γη τους και τους πίεζαν να πληρώνουν τους λογαριασμούς τους δεν εισέπρατταν παρά την περιφρόνηση αυτών των αυτόκλητων αναζητητών του ιερού δισκοπότηρου.

> Λίγο ακόμα και θα δούμε σάλπιγγες και τύμπανα,
> φλάμπουρα και σημαίες,
> λάβαρα κι άλογα του πολέμου σε χρώματα κάθε λογής
> καθώς ζυγώνει η μεγάλη ώρα
> που θ' αρπάξουμε τα πλούτη των τοκογλύφων Εβραίων.
> Τη μέρα δε θα βλέπεις μουλάρια φορτωμένα
> να διαβαίνουνε στη δημοσιά χωρίς φόβο κανένα.
> Κανένας έμπορος και ανέμελος αστός δεν θα 'ρχεται
> απ' τη Γαλλία.
> Αλλά όποιος αχαλίνωτα λεηλατεί αυτός θα πλουτίσει.[20]

Αν για τους ευγενείς ο έμπορος ήταν βδέλλα, ο αγρότης ήταν άξεστος. Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1320 κυκλοφορούσε στη Φλάνδρα μια χαρακτηριστική σάτιρα για τους χοντροκέφαλους χωριάτες, με τις μακριές γενειάδες τους, τα κουρελιασμένα ρούχα και τους στραβοφορεμένους σκούφους, που (όπως έλεγε η επωδός κάθε στροφής) έτρωγαν ψωμί, τυρί και ξινόγαλα, λαίμαργοι σαν τα ζώα.

Η λογοτεχνία της καθομιλουμένης που κυκλοφορούσε στις αυλές των ευγενών αποτελούνταν από έπη και μυθιστορίες (και τα δύο σχηματοποιημένα και υπό την προστασία των αρχόντων), καθώς και λυρική ποίηση. Τόσο τα έπη (τα γαλλικά *chansons de geste,* τραγούδια για ανδραγαθίες) όσο και οι μυθιστορίες εμπνέονταν από πραγματικά γεγονότα που είχαν συμβεί στο παρελθόν. Το ισπανικό έπος *El Cid* («Ο Άρχοντας») γράφτηκε γύρω στο 1140, μια γενιά μόνο μετά το θάνατο του κεντρικού του ήρωα, του Καστιλλιάνου ιππότη Ροντρίγκο Ντίας ντε Βιβάρ, που πολέμησε κατά των χριστιανών αλλά και των μουσουλμάνων για να καρπωθεί εδάφη και προσωπική δόξα και πέθανε το 1099 ως άρχοντας της Βαλένθιας. Τα υπόλοιπα έπη και οι μυθιστορίες διαδίδονταν προφορικά επί πολλά χρόνια, συνήθως αρκετούς αιώνες, μέχρις ότου κάποια από αυτά διασωθούν σε γραπτή μορφή.

Έτσι, υπάρχουν ποικίλες παραλλαγές και διαφορετικές λογοτεχνικές παραδόσεις. Σε αντίθεση με τις μυθιστορίες, το κλίμα στα έπη είναι ηρωικό και συχνά αιματηρό, σπάνια εκλεπτυσμένο, και οι ήρωες σκιαγραφούνται μες στον ιστορικό τους περίγυρο, έστω και ατελώς δοσμένο, ενώ στις μυθιστορίες μετασχηματίζονται σε υποδείγματα των αρετών της τάξης των ευγενών, όπως αυτές γίνονταν αντιληπτές στα χρόνια του συγγραφέα. Με εξαίρεση, ως ένα βαθμό, το *Έπος των Νιμπελούνγκεν*, οι ήρωες των επών απεικονίζονται μονοδιάστατοι, ενώ οι χαρακτήρες των μυθιστοριών είναι πολύ πιο σύνθετες προσωπικότητες. Επίσης, οι μυθιστορίες συλλαμβάνονταν ως ιστορίες και γίνονταν κατανοητές ως προϊόντα μυθοπλασίας.

Τα έπη

Τα έπη μάς προσφέρουν μια συναρπαστική ματιά στην αντίληψη που είχαν οι ευγενείς για τον εαυτό τους. Για τον μέσο αγγλομαθή αναγνώστη η ωμότητά τους συχνά αμβλύνεται επειδή οι περισσότερες σύγχρονες μεταφράσεις τους χρησιμοποιούν τις αρχαϊκές μορφές του δεύτερου ενικού (*thou* και *thine* αντί *you* και *your*). Αυτό προσδίδει μια αίσθηση λεπταίσθητης ευπρέπειας που είναι εντελώς απούσα από το πρωτότυπο. Τα παλαιότερα ποιήματα απεικονίζουν τον ευγενή ως σκληροτράχηλο, αρπακτικό στρατιώτη. Το 943, στην ταραγμένη γη της βορειοδυτικής Γαλλίας που στην πραγματικότητα δεν ανήκε σε κανέναν κι όπου η ανάμνηση των Βίκινγκ ήταν ακόμα νωπή, κάποιος Ροδόλφος ή Ραούλ προσπάθησε να καταλάβει τα εδάφη του Ερβέρτου, του μακαρίτη κόμη του Βερμαντουά, και σκοτώθηκε από τους γιους του εκλιπόντος. Το επεισόδιο αυτό παρουσιάζεται εξωραϊσμένο στο έπος *Ραούλ του Καμπραί.* Ο Ραούλ, που γεννήθηκε κοιλάρφανος, αποκληρώθηκε από τον άρχοντα του πατέρα του, τον Γάλλο βασιλιά. Μετά την ενηλικίωσή του, ο Ραούλ, μαζί με τον υπηρέτη του Μπερνιέ, τέθηκε στην υπηρεσία του Γερμανού αυτοκράτορα, που του παραχώρησε τα εδάφη των θείων του Μπερνιέ, γιων του Ερβέρτου του Βερμαντουά. Στην προσπάθειά του να κατακτήσει αυτά τα εδάφη, ο Ραούλ επέδειξε μια άνευ προηγουμένου αγριότητα. Ο Μπερνιέ ανησυχούσε για τη συμπεριφορά του Ραούλ, αλλά πίστευε πως η πίστη στον αφέντη του βάραινε περισσότερο από τις προσωπικές υποχρεώσεις του έναντι των συγγενών του. Τελικά όμως, αψήφησε ανοιχτά τον Ραούλ, αρνούμενος την πίστη στο πρόσωπό του, και λίγο αργότερα τον σκότωσε σε μονομαχία. Το υπόλοιπο ποίημα αφηγείται την αμείλικτη καταδίωξη του Μπερνιέ από τους συγγενείς του Ραούλ. Κορυφώνεται με μια επίθεση κατά του Μπερνιέ, ο οποίος ανάρρωνε ύστερα από μια από τις πολλές αιματηρές μάχες που εξιστορεί ηδονικά και με κάθε λεπτομέρεια η «σιδηρά» μητέρα του Ραούλ, η αρχόντισα Αλίκη η Λευκόχρους.

Το *Άσμα του Ρολάνδου* είναι πιο γνωστό από τον *Ραούλ του Καμπραί,* αλλά κινείται στο ίδιο ψυχολογικό κλίμα, που εμπλουτίζεται με την αμοιβαία σχέση του ήρωα με τον υπηρέτη του. Το 778, καθώς ο στρατός του Καρλομάγνου επέστρεφε από την Ισπανία, η οπισθοφυλακή του δέχτηκε επίθεση και εξοντώθηκε. Με αφορμή αυτό το γεγονός, οι μενεστρέλοι έπλασαν έναν ηρωικό θρύλο που πρωτοπήρε γραπτή μορφή στα τέλη του 11ου αιώνα. Ο διοικητής της ομάδας, ο κόμης Ρολάνδος, έγινε ανιψιός του Καρλομάγνου και επινοήθηκε κάποιος προδότης. Μολονότι ο κύριος όγκος της στρατιάς βρισκόταν αρκετά κοντά ώστε να ακουστεί ένα πολεμικό κέρας, ο Ρολάνδος δεν καταδέχτηκε να το φυσήξει, γιατί κάτι τέτοιο θα ισοδυναμούσε με παραδοχή της αδυναμίας του. Αντίθετα, προτίμησε να πολεμήσει μέχρις εσχάτων. Ο ποιητής μάς διαβεβαιώνει ότι, αφού δέχτηκε ένα χτύπημα που θα σώριαζε κατάχαμα έναν λιγότερο δυνατό άντρα, ο ήρωας εκφώνησε εν μέσω του ορυμαγδού της μάχης ένα λογύδριο περί ανδρείας και έκοψε στα δύο είκοσι τέσσερις μουσουλμάνους με το σπαθί του. Το ποίημα είναι ένας χείμαρρος όπου αίμα και μυαλά χύνονται σε άφθονες ποσότητες. Ο αρχιεπίσκοπος, που το κανονικό δίκαιο τον εμπόδιζε να χύσει αίμα, όρμησε στη μάχη κραδαίνοντας τη ράβδο του. Τελικά, αφού ήταν ολοφάνερο ότι οι άνδρες του θα σκοτώνονταν, ο Ρολάνδος ενέδωσε στα παρακάλια του πιστού του στρατιώτη Ολιβιέ και φύσηξε το πολεμικό του κέρας. Ο Καρλομάγνος έφτασε έγκαιρα για να εκφωνήσει κι αυτός ένα λόγο και να υποσχεθεί στους ψυχορραγούντες ήρωες χριστιανική ταφή. Τέτοιες ιστορίες ριψοκίνδυνης ανδρείας

συγκινούσαν και κολάκευαν τους ευγενείς. Το γεγονός ότι ο Ρολάνδος θυσίασε τους στρατιώτες του για να κερδίσει δόξα ο ίδιος ήταν εντελώς συμβατό με την αντίληψη που είχαν οι ευγενείς για τον εαυτό τους —κάτι που πρέπει να ιδωθεί ως έκθεση μιας κοινωνικής πραγματικότητας, όχι ως ιστορικό γεγονός. Απ' όσα γνωρίζουμε για τις πραγματικές μάχες και τη διπλωματία, πράγματι τις χαρακτήριζε κάποια αποκοτιά απέναντι στον κίνδυνο, αλλά συχνά και προδοσία και δειλία.

Τα μεταγενέστερα έπη εμφανίζονται πιο περίτεχνα, ιδίως το *Έπος των Νιμπελούνγκεν* που γράφτηκε στην Αυστρία γύρω στο 1200. Είναι το έπος που διατηρήθηκε περισσότερο απ' όλα τα αλλά σε καθαρά προφορική μορφή, με αποτέλεσμα τη σκιαγράφηση πολλών σύνθετων ηρώων, αν και υπάρχουν κι εδώ πολλές μάχες και αιματοχυσίες, προορισμένες να ικανοποιήσουν το ακροατήριο της εποχής. Η δράση επικεντρώνεται στην εξόντωση του βουργουνδικού στρατού και της βασιλικής οικογένειας από τους Ούνους το 436. Οι γυναίκες, που λίγο ως πολύ λάμπουν διά της απουσίας τους στα προηγούμενα έπη, εμφανίζονται στο *Έπος των Νιμπελούνγκεν* να μηχανορραφούν και να δρουν στο παρασκήνιο, με κορυφαία εκπρόσωπο την ποταπή Βουργουνδή πριγκίπισσα Κριμχίλδη. Οργισμένη από ζήλια επειδή ο ήρωας Ζίγκφρηντ προτίμησε την Ισλανδή πριγκίπισσα Βρουγχίλδη, η Κριμχίλδη τον πρόδωσε στον Χάγκεν, τον ανώτερο αξιωματούχο του αδελφού της, του βασιλιά Γκούνθερ. Η Κριμχίλδη συνέχισε την εκδικητική της δράση με το γάμο της με τον Ούνο Έτσελ (Αττίλα). Οι Βουργουνδοί ηττήθηκαν από ένα συνασπισμό Ούνων και Οστρογότθων. Στη συνέχεια η Κριμχίλδη διέταξε την εκτέλεση του αδελφού της Γκούνθερ και σκότωσε τον Χάγκεν με το ίδιο της το χέρι. Τελικά, την Κριμχίλδη την σκότωσε ο ηλικιωμένος Οστρογότθος ήρωας Χίλντεμπραντ.

Οι μυθιστορίες

Οι μυθιστορίες είναι πιο περίτεχνο λογοτεχνικό είδος από το έπος, αλλά οι περισσότερες απέκλιναν ακόμα περισσότερο από την πραγματικότητα. Η ιστορική βάση των μυθιστοριών συσκοτίζεται από τη συνειδητή μυθοπλασία. Ο Μέγας Αλέξανδρος εμφανίζεται συχνά στη θεματολογία τους, αλλά ο πιο διάσημος ήρωας των μυθιστοριών είναι ο βασιλιάς Αρθούρος. Σήμερα οι περισσότεροι μελετητές κλίνουν υπέρ της άποψης ότι ο Αμβρόσιος Αυρηλιανός, ένας Κέλτης αρχηγός που πέθανε πολεμώντας τους Σάξονες εισβολείς στα τέλη του 5ου και στις αρχές του 6ου αιώνα, ήταν το αρχέτυπο του θρυλικού βασιλιά Αρθούρου. Η φιγούρα του Αρθούρου αναπτύχθηκε προφορικά στους ιρλανδικούς, κορνουαλικούς και ουαλικούς θρύλους, τους οποίους μάθαιναν οι Βρετόνοι μενεστρέλοι που ακολουθούσαν τις νορμανδικές στρατιές στη Βρετανία και ύστερα μετέφεραν τις ιστορίες στη Βρετάνη. Φαίνεται ότι το ουαλικό *Mabinogion,* που γράφτηκε γύρω στο 1060, ήταν η πηγή που χρησιμοποίησε ο Γοδεφρείδος του Μόνμουθ στην *Ιστορία των βασιλέων της Βρετανίας* (περί το 1135). Ο Νορμανδός Ουέις έγραψε τη *Μυθιστορία του Βρούτου* (περί το 1155) εμπλουτίζοντας τις ιστορίες του Γοδεφρείδου. Γύρω στο 1200 το έργο του Ουέις αποδόθηκε στα μεσαιωνικά αγγλικά, και πάλι εμπλουτισμένο με μπόλικο νέο υλικό, στον *Βρούτο* του Λέυαμον. Μετά το 1225 περίπου, παύουν να γράφονται σημαντικά λογοτεχνικά έργα για τον Αρθούρο, αλλά στην Αγγλία οι σχετικοί θρύλοι εξακολούθησαν να εμπλουτίζονται, κυρίως με το έργο *Ο Σερ Γκαουαίην και ο Πράσινος Ιππότης* (περί το 1370).

Όλες οι μυθιστορίες για τον Αρθούρο προβάλλουν τις ιπποτικές αρετές, αλλά ένα στοιχείο που εντοπίζεται σ' αυτές και απουσιάζει εντελώς από τα έπη είναι η προστασία που παρέχει ο ρωμαλέος ιππότης στους αδύνατους. Μολονότι ο Αρθούρος είναι μια σταθερή παρουσία στο πλαίσιο της κάθε μυθιστορίας, υπάρχουν σημαντικές παραλλαγές ανάμεσα στις διάφορες ιστορίες. Ο Αρθούρος ήταν νόθος γιος του Ούθερ του Δρακοντοκέφαλου, βασιλιά της Βρετανίας, και της συζύγου ενός άρχοντα της Κορνουάλης. Αναγνωρίστηκε ως βασιλιάς αφού τράβηξε ένα ξίφος που ήταν βυθισμένο σε μια πέτρα. Βασίλεψε στην αυλή του στο Κάμελοτ, περιτριγυρισμένος από τους ιππότες του, με την προστασία του μυστηριώδους ξίφους Εξκάλιμπερ, που του το είχε δώσει η Κυρά της Λίμνης. Ασφαλώς, είχε θανάσιμους εχθρούς, κυρίως τον ανιψιό του Μόρντρεντ και την αδελφή του

Μόργκαν λε Φέυ. Τελικά, ο Μόρντρεντ και ο Αρθούρος σκότωσαν ο ένας τον άλλον σε μια θανάσιμη αναμέτρηση. Οι πιο ξακουστοί ιππότες του Αρθούρου ήταν ο Τριστάνος και ο Λανσελότος. Είχαν όμως και οι δύο παραστρατήσει καθώς δημιούργησαν παράνομες ερωτικές σχέσεις, ο Τριστάνος με την Ιζόλδη, τη σύζυγο του βασιλιά Μάρκου, που ήταν θείος του, και ο Λανσελότος με τη Γενιέβρη, τη σύζυγο του Αρθούρου. Άλλοι ήρωες ήταν ο Γκαουαίην (Gawain), ανιψιός του Αρθούρου, και ορκισμένος αντίπαλος του Λανσελότου, ο ιππότης Γκάλαχαντ, γιος του Λανσελότου, και επικεφαλής της αναζήτησης του αγίου δισκοπότηρου, και ο «κακός» ιππότης Κέι, θετός αδελφός του Αρθούρου.

Ο κύκλος των ιστοριών του Αρθούρου και των ιπποτών του της στρογγυλής τραπέζης εγγράφεται σε μια παράδοση αυλικού ή πλατωνικού έρωτα, την οποία μπορούμε να ανιχνεύσουμε από τις αρχές του 12ου αιώνα στις αυλές της Ευρώπης. Πάντα κυριαρχεί ένας περίτεχνος κώδικας συμπεριφοράς. Η τιμή ήταν το κορυφαίο κίνητρο των περισσότερων ηρώων, και κάθε προσβολή της ήταν ζήτημα ζωής και θανάτου. Η αβροφροσύνη, οι επιδόσεις στις καλές τέχνες (αλλά όχι στις επτά ελευθέριες τέχνες, που ήταν αποκλειστική αρμοδιότητα των νάνων που επιδίδονταν στη μαγεία) και η ικανότητα να μιλά κανείς με ευφράδεια και επί μακρόν θεωρούνταν σημαντικές ιδιότητες. Η στρατιωτική γενναιότητα ήταν επίσης αναγκαία, αν και οι περισσότερες μυθιστορίες τόνιζαν τις πολεμικές αναμετρήσεις λιγότερο απ' ό,τι τα έπη.

Σε πολλές μυθιστορίες συναντάμε στερεότυπα θέματα. Ένας ιππότης εγκαταλείπει το σπίτι του αναζητώντας την περιπέτεια και ερωτεύεται μια όμορφη κυρά. Τελικά φτάνει στην αυλή του Αρθούρου όπου μαθαίνει ότι δεν μπόρεσε να συνδυάσει αρμονικά έρωτα και ιπποσύνη, επειδή η προσήλωσή του στις απαιτήσεις της ιπποσύνης αποβαίνει εις βάρος του έρωτα, ενώ η ιπποτική του ανδραγαθία εξασθενεί λόγω της υπερβολικής του αφοσίωσης στην κυρά του. Επομένως, απαιτούνται και άλλες περιπέτειες για τον εξαγνισμό του και για τη συμφιλίωση των ποικίλων πτυχών της προσωπικότητάς του. Ορισμένοι πιστεύουν ότι ο Χριστιανός της Τρουά (άκμασε μεταξύ 1148 και 1190), ο οποίος αποδείχθηκε ο μεγαλύτερος δεξιοτέχνης του 12ου αιώνα σε τέτοιες συμβάσεις, που εμφανίζονται στις μυθιστορίες του *Υβαίν* και *Ερίκ και Ενίντ,* τις παρωδεί στο έργο του *Ιππότης της άμαξας.* Εδώ η βασίλισσα Γενιέβρη αιχμαλωτίζεται από τις δυνάμεις ενός πονηρού ιππότη. Ο ήρωας, ο ιππότης Λανσελότος, ανακαλύπτει πού την κρατούν, αλλά όταν η Γενιέβρη μαθαίνει ότι εκείνος ταλαντεύτηκε προς στιγμήν προτού ορμήσει στην άμαξα για να πάει κοντά της, συμπεραίνει ότι ο έρωτάς του γι' αυτήν δεν είναι απόλυτος. Για να αποσπάσει τη συγγνώμη της, ο Λανσελότος θα πρέπει να περάσει από πολλές δοκιμασίες, αν και οι περιπέτειες αυτές συμβαίνουν μετά τη διάσωσή της από τον ήρωα.

Στα τέλη του 12ου και τον 13ο αιώνα η γαλλική παράδοση του αυλικού έρωτα συνεχίστηκε από τους Φλαμανδούς και ιδίως από τους Γερμανούς ποιητές και, κάπως αργότερα, από τους Ιταλούς. Πολλά έργα τους ήταν μεταφράσεις από τα αντίστοιχα γαλλικά με ελάχιστες προσθήκες, αλλά ορισμένα έργα της γερμανικής λυρικής ποίησης, και ιδίως ο *Πάρσιφαλ* του Βόλφραμ φον Έσενμπαχ (περί το 1170-1220) από τη Φραγκονία, παρουσιάζουν αρκετά πρωτότυπα στοιχεία. Ο θρύλος του ιερού δισκοπότηρου (Γκράαλ) πρωτοεμφανίζεται σε κελτικές ιστορίες για ένα μαγικό ιερό σκεύος. Εν συνεχεία, μεταφυτεύτηκε στη χριστιανική παράδοση με τον *Πάρσιφαλ* του Χριστιανού της Τρουά. Συνδέθηκε με τους θρύλους του Ιωσήφ του από Αριμαθαίας, που απομάκρυνε το νεκρό σώμα του Ιησού από το σταυρό, και στη συνέχεια με τον Μυστικό Δείπνο. Ο Βόλφραμ πήρε τη βασική ιστορία από τον Χριστιανό, αλλά διέταξε το έργο του σύμφωνα με το λειτουργικό ημερολόγιο και συμπεριέλαβε αρκετό επιστημονικό και θεολογικό υλικό. Ο ίδιος ο Πάρσιφαλ ήταν ένας άγαρμπος, αφελής νέος που η μητέρα του προσπάθησε να τον προφυλάξει από τους κινδύνους της ιπποσύνης ντύνοντάς τον σαν ηλίθιο κι ελπίζοντας ότι θα τον έπαιρναν για τέτοιο. Αμέσως μόλις ξεκίνησε για την αναζήτηση του δισκοπότηρου, συνάντησε μια όμορφη κυρά σε μια σκηνή. Μια που είχε ακούσει ότι οι αβρόφονες ιππότες ασπάζονταν τέτοια πλάσματα, τη φίλησε. Αλλά η πράξη του ήταν αμαρτία, γιατί έδωσε αφορμή στον εραστή της να την κατηγορήσει γι' απιστία. Μέσα από διάφορες περιπέτειες, ο Πάρσιφαλ διατηρεί τη νεανική του αθωότητα, αλλά κερδίζει σε εκλέπτυνση. Τελικά

κυριεύει το μυστηριώδες κάστρο του Γκράαλ και γίνεται ο βασιλιάς του.

Λυρική ποίηση

Η τέχνη των τροβαδούρων (από το *trovar,* που σημαίνει βρίσκω) άνθησε στη νοτιοδυτική Γαλλία του 12ου αιώνα. Ο σεβασμός προς την κυρά σύμφωνα με την «αυλική» παράδοση είχε εμφανιστεί στους ερωτικούς ποιητές της Ανδαλουσίας και της Αραβίας δύο αιώνες προτού επικρατήσει στη νοτιοδυτική Γαλλία, και πολλοί έχουν θεωρήσει την ποίηση των τροβαδούρων ως δάνειο από ισπανικά και μουσουλμανικά πρότυπα. Στον Βορρά εμφανίστηκε μια παρόμοια αλλά λιγότερο ταλαντούχα ομάδα, οι *trouvères.* Στα τέλη του 12ου αιώνα, και ιδίως στον 13ο, οι Γερμανοί *Minnesänger* (τραγουδιστές της αγάπης) που οι περισσότεροι ήταν *ministeriales*, έγραψαν κάπως πιο στιλιζαρισμένους στίχους οι οποίοι αναφέρονταν σε ποικίλα θέματα. Ο Γερμανός Βάλτερ φον ντερ Φογκελβάιντε (περί το 1170-1230) ξέσπασε σε άλλαλαγμούς χαράς όταν ο προστάτης του, ο αυτοκράτορας Φρειδερίκος Β', του παραχώρησε ως ανταμοιβή ένα ευεργέτημα (*beneficium*). Ο Βάλτερ είχε μεγαλώσει στην αυστριακή αυλή αλλά, καθώς δεν είχε κάποιον ισχυρό προστάτη, έγκατέλειψε το 1203 τη Βιέννη για μια θέση στην επισκοπή του Πασσάου. Ενόσω βρισκόταν στην υπηρεσία του Φιλίππου της Σουηβίας έγραψε κάμποσα πολιτικά ποιήματα.

Ο Μπερτράν ντε Μπορν (περί το 1140-1214) έγραψε πνευματώδη, σατιρικά ποιήματα, που είχαν μεγάλη απήχηση στην εποχή τους, αλλά σήμερα δεν κατέχει περίοπτη θέση ανάμεσα στους τροβαδούρους. Πολλά λυρικά ποιήματα υμνούσαν τις χαρές του πολέμου ή τις ομορφιές της φύσης ή την αλλαγή των εποχών, αλλά ο Μπερτράν κατάφερε και συνδύασε όλα αυτά τα θαυμαστά στο ίδιο ποίημα.

> Πώς μου αρέσει η άνοιξη η τερπνή
> όταν φουντώνουν τα φυλλώματα κι ανθίζουν τα λουλούδια,
> πώς μου αρέσει το διαπεραστικό αντιλάλημα
> των πουλιών που κελαηδούν αδιάκοπα
> και το τραγούδι τους πλημμυρίζει το δάσος.
> Πόσο αγάλλομαι να βλέπω τις σκηνές
> και τα περίπτερα στημένα στους αγρούς,
> αχ, πόσο ευφραίνεται η καρδιά μου
> σαν βλέπω να παίρνουν θέση στο πεδίο της μάχης
> άλογα και καβαλάρηδες ασπιδοφόροι.
>
> Ρόπαλα, ξίφη, κράνη —όλα πολύχρωμα—
> ασπίδες, σάρκες να ξεσκίζονται και να συνθλίβονται
> όλα θα τα δούμε στην αρχή της συμπλοκής
> όταν οι υποτελείς θα ορμήσουν στη μάχη
> και τα άλογα σκιαγμένα θα τρέχουν μακριά
> απ' τους αφέντες τους, που χτυπημένοι θα 'χουν σωριαστεί.
> Μόλις αρχίσει η επίθεση,
> κάθε άνδρας ευγενικής καταγωγής
> θα θερίσει χέρια και κεφάλια.
> Από αιχμάλωτος, κάλλιο να 'σαι νεκρός.[21]

Πάνω απ' όλα, όμως, οι τροβαδούροι έγραφαν για τον έρωτα. Ορισμένα ποιήματά τους είχαν σκοπό την κολακεία, άλλα φαίνονται προϊόντα αυθόρμητης σύλληψης, ίσως για τους συντρόφους στην οινοποσία, και ασφαλώς χωρίς την πρόθεση κολακείας. Αυτός ο τελευταίος τύπος λογοτεχνικής έκφρασης παρέχει μια αναγκαία διόρθωση στην εξιδανικευμένη άποψη περί ευγενών που περιέχεται στην υπόλοιπη «αυλική» παράδοση.

Η λέξη «γήινη» θα ήταν ο πιο επιεικής χαρακτηρισμός για τη στάση που είχαν υιοθετήσει οι πρώτοι

τροβαδούροι προς το αντίθετο φύλο. (Ας σημειωθεί ότι οι περισσότεροι τροβαδούροι ήταν άντρες, αν και υπήρχαν και μερικές γυναίκες, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζει η κόμισσα Βεατρίκη Ντία). Ο δούκας Γουλιέλμος Θ' της Ακουιτανίας (1071-1127), ο παππούς της Ελεωνόρας, συχνά αποκαλείται ο πρώτος τροβαδούρος. Έγραψε χαριτωμένα ανάλαφρα λυρικά ποιήματα, όπως το «Θα γράψω μερικούς στίχους μόνο για τέρψη», το οποίο παρατίθεται πολύ συχνά. Επίσης έγραψε ορισμένα από τα πιο τολμηρά σεξουαλικά ποιήματα σε οποιαδήποτε γλώσσα πριν από τον 20ο αιώνα. Ένας παραγνωρισμένος (όπως θα περίμενε κανείς) ποιητής ήταν ο Μαρκαμπρύ (άκμασε μεταξύ 1130 και 1150), ένας αμφιφυλόφιλος ιππότης που σε αρκετά του ποιήματα καυτηρίασε τις ευγενικής καταγωγής αρχόντισες για σεξουαλική ακολασία. Τελικά ο Μαρκαμπρύ δολοφονήθηκε από κάποιον άνδρα που «εμφανίζεται» σε ένα από τα σκαμπρόζικα ποιήματά του. Πιο καλοκάγαθο, αλλά όχι περισσότερο πλατωνικό, είναι το ανώνυμο «Μοναχός του Μοντωντόν».

Αχ! πώς μ' αρέσει να γλεντώ και να κάνω τρέλες, μ' αρέσουν
το καλό φαΐ και τα δώρα και οι άντρες που το λέει η καρδιά τους,
τα κορίτσια τα τίμια, που όμως ξέρουν τους τρόπους
των μεγαλοκυράδων
και ξέρουν να δίνουν την κατάλληλη απάντηση
και μου αρέσουν οι πλούσιοι που δεν είναι πάντα έντιμοι
αλλά ξέρουν να τη φέρνουν στους αντιπάλους τους.

Και το καλοκαίρι μου αρέσει να πλαγιάζω
στην όχθη ενός ποταμού ή ενός ρυακιού
όταν τα χωράφια πρασινίζουνε και τα λουλούδια ανοίγουν
κι ακούω των πουλιών τα κελαηδήματα
και η κοπελιά μου έρχεται κρυφά
και με ευφραίνει στο άψε σβήσε.[22]

Τα ποιήματα ορισμένων γυναικών τροβαδούρων αναφέρουν σκηνές κρεβατιού —ασφαλώς με ένα ερωτικό υπόβαθρο— που εκφράζεται σεξουαλικά αλλά όχι με την άξεστη ορμή της συνουσίας που συναντάμε στους πρώτους άνδρες τροβαδούρους. Πολλά γυναικεία ποιήματα έχουν τη μορφή διαλόγου μεταξύ μιας γυναίκας και ενός άλλου προσώπου, συνήθως άνδρα. Μια ανώνυμη γυναίκα των αρχών του 13ου αιώνα έγραφε:

Ρόζιν [ο άνδρας στον οποίο απευθύνεται αυτό το ποίημα],
ας μην εμποδίσει ο φόβος
τον ευγενικό εραστή να νιώσει τη χαρά
εκεί που η φλόγα και το πάθος τον κρατούν αιχμάλωτο
τόσο που δεν μπορεί να υποφέρει ούτε να λησμονήσει
τη φωνή της αφέντρας και κυράς του
επειδή η κοινή κλίνη και η λαμπρή θωριά
κάνουν την αληθινή αγάπη ν' αστράφτει τόσο
που εκείνος δεν ακούει, δεν βλέπει, δεν γνωρίζει
αν πράττει σωστά ή λάθος.[23]

Ωστόσο, για τους πιο «καθωσπρέπει» τροβαδούρους, όλα ήταν πλατωνικά και κινούνταν σε ένα επίπεδο υπεράνω του σαρκικού. Από τα τέλη του 12ου αιώνα η έκφραση γίνεται πιο συμβατική και στερεότυπη, ενώ τον 14ο αιώνα η κυρά έχει πλέον αποκτήσει καθαρά πνευματική υπόσταση. Οι ιππότες ξεκινούσαν για επικίνδυνα ποιητικά ταξίδια ώστε να κερδίσουν την εύνοια μιας επιδοκιμαστικής ματιάς από την κυρά τους. Ο Ζωφρέ Ρυντέλ (άκμασε μεταξύ 1140 και 1150) συγκαταλέγεται στους καλύτερους αυτής της ομάδας τροβαδούρων.

Τον Μάη, όταν οι μέρες είναι μεγάλες
με ευφραίνει το μακρινό κελάηδημα των πουλιών
κι όταν απ' το τραγούδι τους ξεμακραίνω
θυμάμαι την αγάπη μου που 'ναι μακριά.
Με κεφάλι σκυφτό πορεύομαι, από τη θλίψη τσακισμένος.
Κανένα τραγούδι, κανένα λευκαγκάθι

δεν θαυμάζω πιότερο από το χιόνι του χειμώνα.

... Ποτέ δεν θα γνωρίσω την ευτυχία
στην αγάπη, χωρίς την καλή μου που 'ναι μακριά.
Αυτή είναι η κεχαριτωμένη, η αρίστη
σε κάθε τόπο, κοντινό ή μακρινό.
Γι' αυτή την απαράμιλλη κυρά,
ακόμα και στο βασίλειο των Σαρακηνών
μετά χαράς θα άντεχα να κραυγάζω αιχμάλωτος.[24]

Ορισμένοι αποδίδουν αυτές τις αλλαγές σε κοινωνικά αίτια. Στη νότια Γαλλία του 12ου αιώνα υπήρχαν πολυάριθμοι πλούσιοι και πολλοί ιππότες δίχως τίτλο που ονειρεύονταν να βελτιώσουν την κοινωνική τους θέση με έναν καλό γάμο. Έτσι, κολάκευαν τις γυναίκες με την ποίησή τους. Μετά τον Γουλιέλμο Θ', οι περισσότεροι τροβαδούροι ήταν ταπεινής καταγωγής και είχαν ανάγκη την αυλική πατρωνεία. Το γεγονός ότι οι περισσότεροι αριστοκρατικοί γάμοι κανονίζονταν από τους γονείς, που ελάχιστη σημασία έδιναν στις επιθυμίες του ζευγαριού, αντανακλάται στη χτυπητή διάκριση μεταξύ έρωτα και γάμου. Ο Ανδρέας ο Εφημέριος έγραψε μεταξύ 1174 και 1186 την πραγματεία *Βιβλίον περί του ευγενικού έρωτος και καταδίκη του ανέντιμου έρωτος,* που εμπνέεται χαλαρά από την *Τέχνη του έρωτα* του Οβιδίου. Ο Ανδρέας, που έγραφε έχοντας κατά νου τους ευγενείς γονείς, έφτασε σε σημείο να ισχυριστεί ότι ο γάμος και ο αληθινός έρωτας είναι πράγματα ασυμβίβαστα, καθώς μόνο για ένα απρόσιτο πρόσωπο μπορεί κανείς να νιώσει έρωτα. Αυτό, ωστόσο, ίσχυε μόνο για τον αυλικό έρωτα που βρισκόταν σε ένα επίπεδο ανώτερο των σαρκικών συγκινήσεων που ένιωθαν οι ιππότες για τις μη ευγενικής καταγωγής κόρες, των οποίων η σεξουαλικότητα δεν διέθετε την ηθική ευαισθησία των ιπποτικών εραστών τους. Για την κατάκτηση αυτών των παρθένων, ο Ανδρέας παρέχει στους αβρόφρονες αναγνώστες του ένα απλό εγχειρίδιο αποπλάνησης, που συμπληρώνεται με ψεματάκια και οδηγίες για τον τερματισμό μιας σχέσης.

Η Μυθιστορία του Ρόδου

Στη διάρκεια του 13ου αιώνα οι εγγράμματοι κάτοικοι των πόλεων, πάντα πρόθυμοι να μιμηθούν τους ευγενείς και, σε εντυπωσιακό βαθμό, να υιοθετήσουν τις ηθικές τους αξίες, διάβαζαν με απληστία ιπποτικά έπη και μυθιστορίες. Ίσως κανένα άλλο έργο της λογοτεχνίας να μην εκφράζει τόσο χαρακτηριστικά τη μόδα των «ευγενών» λογοτεχνικών μορφών ανάμεσα στους αστούς όσο η *Μυθιστορία του Ρόδου,* πιθανόν το πιο δημοφιλές λογοτεχνικό έργο ολόκληρης της μεσαιωνικής περιόδου.

Το ποίημα απαρτίζεται από δύο μέρη. Το πρώτο, ένα ημιτελές απόσπασμα που γράφτηκε από τον ιππότη Γκιγιώμ ντε Λορρίς γύρω στο 1237, είναι μια συμβατική αλληγορία για τον ρομαντικό έρωτα της ιπποσύνης και διαδραματίζεται μέσα σε ένα όνειρο. Ο ήρωας (αυτός δηλαδή που βλέπει το όνειρο), τον οποίο έχει προσλάβει ως υπηρέτη ο Θεός του Έρωτα, επιθυμεί να κατακτήσει την Κυρά του, που τη συμβολίζει το Ρόδο. Αφού μαθαίνει τους κανόνες του έρωτα, αρχίζει την αναζήτησή του. Οι σχέσεις του με την Κυρά διέπονται από προσωποποιήσεις συμβάσεων όπως είναι οι αντιθετικές ηθικές στάσεις Ωραία Υποδοχή και Αιδώς.

Η *Μυθιστορία του Ρόδου* συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε σαράντα περίπου χρόνια αργότερα από τον αστό Ιωάννη του Μεν. Η συνέχεια είναι σχεδόν πενταπλάσια σε έκταση από το πρώτο μέρος και ο Ιωάννης του Μεν έδωσε στο έργο του τη μορφή σύνθετης διδακτικής αλληγορίας, συμπεριλαμβάνοντας, λόγου χάρη, παρεκβάσεις περί αστρολογίας και οπτικής. Ο Ιωάννης είχε σπουδάσει στο Παρίσι και προφανώς διατήρησε επαφές με τους λογίους της πόλης. Οι ήρωες, που προσωποποιούν έννοιες ή καταστάσεις, μιλούν σαν σοφολογιότατοι και μετέχουν σε σχοινοτενείς συζητήσεις. Ο Εραστής συνεχίζει τις προσπάθειες για την κατάκτηση της Κυράς, παρόλο που η

Λογική τού λέει ότι κάτι τέτοιο είναι μάταιο. Τελικά, ο Φίλος του Εραστή εκτοπίζει τη Λογική και αναλαμβάνει αυτός το ρόλο του οδηγού.

Ένα μεγάλο μέρος της ομιλίας του Φίλου είναι αφιερωμένο σε ιστορίες για άνδρες που κακοποιούν τις γυναίκες και για γυναίκες που εξαπατούν τους άνδρες. Εντούτοις, ο Φίλος παραδέχεται ότι μερικές γυναίκες είναι πράγματι ενάρετες, μια θέση που σε μεγάλο βαθμό ανάγεται στο εξωπραγματικό των συμβάσεων του ρομαντικού έρωτα όπως τις συναντάμε στο τμήμα του ποιήματος του Γκιγιώμ ντε Λορρίς. Ο τόνος στην περιγραφή της σχέσης ανάμεσα στα δύο φύλα είναι ένα αμάλγαμα πραγματισμού και κυνισμού. Στα τελευταία κεφάλαια, ο Εραστής, με αρωγό την Αφροδίτη, πυρπολεί τον Πύργο της Αιδούς, εισχωρεί στον Φιλιντισένιο Πύργο και κατακτά το Ρόδο σε ένα χωρίο όπου «το Ρόδο γίνεται η πρώτη σημαντική έγκυος ηρωίδα στην ευρωπαϊκή λογοτεχνία».25

Η λογοτεχνία των αστών και των αγροτών

Η λογοτεχνία που γράφτηκε τον 12ο αιώνα από ευγενείς και για ευγενείς εξέφραζε, στο μεγαλύτερο μέρος της, θρησκευτικά ή κοινωνικά ιδεώδη. Μολονότι τον 13ο αιώνα η ανάγνωση της αυλικής λογοτεχνίας κέρδιζε διαρκώς έδαφος στις πόλεις, η λογοτεχνία των αστών και των αγροτών έχει, ως επί το πλείστον, πολύ πιο εγκόσμιο χαρακτήρα. Κοινή ήταν η προτίμηση και των δύο αυτών κοινωνικών ομάδων για τα αφηγηματικά ποιήματα με ζώα και για τους έμμετρους μύθους (*fabliaux*). Τον 10ο αιώνα κυκλοφορούσαν ιστορίες με ζώα στα οποία είχαν δοθεί ανθρώπινα χαρακτηριστικά. Οι κάτοικοι των πόλεων φαίνεται ότι ταυτίζονταν με τον πιο διάσημο ήρωά τους, την Αλεπού, ένα πολυμήχανο ζώο που ξεπερνούσε σε εξυπνάδα το πολύ δυνατότερό του λιοντάρι.

Τα *fabliaux* ήταν σκανδαλιστικοί έμμετροι μύθοι, εμπνευσμένοι από την καθημερινή ζωή και διανθισμένοι με ποικίλες λεπτομέρειες. Ορισμένα *fabliaux* ήταν απροκάλυπτα άσεμνα και παρείχαν επιτεύγματα της αισθητικής, όπως ομιλούντα μέρη του ανθρώπινου σώματος. Σε αντίθεση με τους μύθους με ζώα, οι οποίοι κήρυτταν το θρίαμβο του πνεύματος επί της σάρκας, ο σκοπός *των fabliaux* ήταν καθαρά ψυχαγωγικός, αν και εν κατακλείδι μπορούσε να προστεθεί κάποιο υποκριτικό ηθικό δίδαγμα. Μερικές φορές όμως, η διδαχή περιορίζεται στο εγκώμιο της ευφυίας των ηρώων, που καταφέρνουν και γλιτώνουν από τις αναμενόμενες συνέπειες των πράξεών τους.

Τα *fabliaux* διαθέτουν τον αυθορμητισμό που απουσιάζει από τα έπη και τις μυθιστορίες των ευγενών και μάς προσφέρουν μια πολύτιμη απεικόνιση των κοινωνικών σχέσεων. Ένας από τους στερεότυπους ήρωες είναι ο ιερέας που πιάνεται στα πράσα ενώ ερωτοτροπεί, συνήθως με τη σύζυγο κάποιου εμπόρου. Οι αναγκαστικές παρατεταμένες απουσίες των εμπόρων από τα σπίτια τους, καθώς και η πεποίθηση της ανδροκατούμενης εκείνης κοινωνίας ότι οι γυναίκες ήταν σεξουαλικά αχόρταγες —σύμφωνα με την επίσημη ιατρική άποψη της εποχής, οι γυναίκες και δέχονταν αλλά και εξέκριναν σπέρμα και, επομένως, απολάμβαναν το σεξ διπλάσια από τους άνδρες— οδήγησαν στο λογοτεχνικό στερεότυπο της στερημένης και διεφθαρμένης γυναικός. Το θέμα της διόλου ευκαταφρόνητης διαφοράς ηλικίας που συχνά υπήρχε ανάμεσα στον σύζυγο και τη νεαρά συμβία του, την οποία εκείνος αδυνατούσε να ικανοποιήσει σεξουαλικά, εμφανίζεται επίσης σε πολλές ιστορίες, όπως και ο «διαταξικός» γάμος, συνήθως ανάμεσα σε κάποιο εύπορο άτομο από κοινωνικά κατώτερη τάξη και έναν γόνο ξεπεσμένης ευγενούς οικογένειας. Σε μερικά *fabliaux*, ωστόσο, κυριαρχεί ο μισογυνισμός, ο σύζυγος είναι παρών και ενίοτε απαιτεί από τη γυναίκα του να εκτελεί πιο ευσυνείδητα τα οικιακά της καθήκοντα —κάτι που ουδέποτε θα αμφισβητούσαν οι άρρενες συγγραφείς των εν λόγω ιστοριών— ενώ εκείνη αντιδρά αναζητώντας άλλες απολαύσεις. Ορισμένα *fabliaux* είναι παρωδίες θεμάτων τα οποία συναντάμε και στις μυθιστορίες των ευγενών.

Η γέννηση του δράματος

Τα πρώτα θεατρικά έργα αναπτύχθηκαν σε αστικό και λόγιο περιβάλλον. Μολονότι τα θεατρικά έργα της Αρχαιότητας, ιδίως των Ελλήνων, είναι καταξιωμένα αριστουργήματα, το σύγχρονο θέατρο δεν είναι άμεσος απόγονός τους, αλλά εξελίχθηκε κυρίως μέσα από τα ηθοπλαστικά θρησκευτικά δρώμενα και τα έργα με «θαύματα» του Μεσαίωνα. Η Χροσβίτα του Γκάντερσχάιμ ήταν ουσιαστικά η μόνη που προσπάθησε να μιμηθεί τα πρότυπα του αρχαίου δράματος. Στα τέλη του 10ου αιώνα εγκαινιάζεται μια δραματουργική παράδοση που συνεχίζεται μέχρι σήμερα, με την προσθήκη διαλόγου στο εισοδικό της λειτουργίας της Ανάστασης. Ακολουθούν οι *τρόποι* (*tropes*) των Χριστουγέννων, σύντομοι στίχοι στα λατινικά που απαντούσαν στις ερωτήσεις που περιέχονταν στη θεία λειτουργία. Τον 11ο αιώνα εμφανίστηκαν αρκετά έργα που αφηγούνταν τις ιστορίες του Ηρώδη και της Ραχήλ. Από τα τέλη του 11ου αιώνα, όταν οι σπουδαστές των καθεδρικών σχολών της βόρειας Γαλλίας διασκεύαζαν βιβλικές ιστορίες σε δρώμενα τα οποία ανέβαζαν μέσα στους ναούς, μπορούμε να μιλάμε για γνήσιο θέατρο.

Φυσικά, τα έργα αυτά ήταν γραμμένα στα λατινικά και, εφόσον προήλθαν από τα τροπάρια της θείας λειτουργίας, συνοδεύονταν από μουσική. Το παλαιότερο μουσικό θεατρικό έργο που διασώζεται είναι το *Έργο του Ηρώδη* του 11ου αιώνα, αλλά ένα πιο εξελιγμένο δείγμα είναι το *Έργο του Δανιήλ,* που γράφτηκε για την περίοδο των Χριστουγέννων στην καθεδρική σχολή του Μπωβαί και η πρώτη παράστασή του δόθηκε το 1112. Ο *Δανιήλ* έχει βιβλική βάση, αλλά έχουν προστεθεί τραγούδια με συνοδεία οργάνων. Αρχίζει με έναν καθαρά οργανικό πρόλογο, πάνω σε μια παλαιά και χαρακτηριστικά κοσμική μελωδία. Η μουσική συνοδεία στον *Δανιήλ,* όπως και στις περισσότερες μουσικές συνθέσεις πριν από τον 14ο αιώνα, έδινε έμφαση στα κρουστά, ενώ τα έγχορδα παίζονταν περισσότερο χτυπώντας τις χορδές με τα δάχτυλα παρά με το δοξάρι. Μετά την εισαγωγή, ακολουθούσε η δραματοποιημένη, εν είδει λιτανείας, είσοδος του βασιλιά Βαλτάσαρ. Προφανώς, σκοπός ήταν η προσέγγιση του κοσμικού κοινού με ζωντανές αναπαραστάσεις ιστοριών των οποίων η σημασία δεν μπορούσε να γίνει αντιληπτή δεόντως στη λειτουργία.

Αν και τα λειτουργικά δράματα γράφονταν στα λατινικά, οι σπουδαστές χρησιμοποιούσαν και την καθομιλουμένη, γεγονός που επέτρεπε τη συμμετοχή και λαϊκών σ' αυτά. Η φάρσα *Γιορτή του Γαϊδάρου* γράφτηκε και παρουσιάστηκε κι αυτή στο Μπωβαί. Επίσης ανεβάζονταν δράματα που αναπαριστούσαν θαύματα της Παλαιάς Διαθήκης και λαϊκούς θρύλους. Τα περισσότερα έργα ανέβαιναν σε μια ενιαία σκηνή, που τα διάφορα τμήματά της αντιστοιχούσαν στην κόλαση, τον παράδεισο και τη γη. Στην Αγγλία τα θεατρικά έργα ήταν πολύ πιο περίπλοκα απ' ό,τι στην ηπειρωτική Ευρώπη. Παρουσιάζονταν σε μια σειρά από άρματα, καθένα από τα οποία φιλοξενούσε μια ξεχωριστή σκηνή. Τα άρματα αυτά διατάσσονταν έπειτα με τη σειρά που απαιτούσε το δράμα. Οι διάφορες συντεχνίες αναλάμβαναν να παρουσιάσουν τις δικές τους σκηνές στα αντίστοιχα άρματα. Για να τηρείται συνεχής ροή, χρησιμοποιούνταν αφηγητές και πρόλογοι.

Τον 13ο αιώνα αναπτύχθηκαν κύκλοι με μεγαλύτερη διάρκεια, συνήθως αρκετών ημερών, που αναπαριστούσαν τα πάθη του Χριστού. Τα αλληγορικά δράματα, όπως τα ηθοπλαστικά έργα *Η περηφάνια της ζωής, Το ανθρώπινο γένος* και, το πιο διάσημο απ' όλα, *Ο Καθένας,* δεν εμφανίστηκαν παρά μόνο τον 15ο αιώνα στην Αγγλία και τη βορειοδυτική Ευρώπη. Ήδη στα τέλη του 13ου αιώνα ανέβαιναν παραστάσεις έξω από τους ναούς, συχνά στα κοιμητήρια ή στις αγορές, όπου υπήρχε χώρος για περισσότερους ηθοποιούς και θεατές. Από τα μέσα του 14ου αιώνα οι συντεχνίες συμμετείχαν όλο και πιο ενεργά στο ανέβασμα των θεατρικών έργων, που τώρα πλέον είχαν καθαρά ψυχαγωγικό και όχι διδακτικό χαρακτήρα. Κατά τον ύστερο Μεσαίωνα αποκτούν ιδιαίτερη βαρύτητα τα θεατρικά έργα που αναφέρονταν στο δίλημμα του Αδάμ, καθώς προσέφεραν περισσότερες και προσαρμοσμένες στα ανθρώπινα μέτρα δραματουργικές δυνατότητες απ' ό,τι τα πιο άκαμπτα ευαγγέλια.

Η μουσική κατά τα μέσα του Μεσαίωνα

Η σύνθεση μελωδιών είναι παλιά όσο και ο άνθρωπος, οι βάρδοι και οι μενεστρέλοι ήταν φορείς μιας άγραφης λαϊκής μουσικής παράδοσης. Ένα δεύτερο ρεύμα ήταν η χριστιανική λειτουργία, και αυτός ο τύπος μουσικής ήταν αντικείμενο θεωρητικής μελέτης στον κύκλο του *quadrivium* (βλ. παρακάτω). Η λειτουργία παρέχει τη δυνατότητα για την παρεμβολή δύο τροπαρίων ανάμεσα στην ανάγνωση των Επιστολών και του Ευαγγελίου: τον αναβαθμό και το αλληλούια. Στο απλό τροπάριο (που μερικές φορές αποκαλείται γρηγοριανό μέλος, αν και δεν συνδέεται άμεσα με τον πάπα Γρηγόριο τον Μέγα) τα λόγια εκφέρονταν τραγουδιστά, αλλά η μουσική καθαυτή δεν είχε αξία. Η μόνη σημειογραφία αποτελούνταν από *νεύματα* ('), που παρέπεμπαν σε αυξομειώσεις στο ύψος. Το τραγούδι προήλθε από το μέλος όταν οι επιμέρους συλλαβές άρχισαν να χαρακτηρίζονται με διαφορετικές χρονικές αξίες και τονικά επίπεδα. Τον 9ο αιώνα είχαν πια προστεθεί και οι *τρόποι* (*tropes*) στα τροπάρια της λειτουργίας, κυρίως στο εισοδικό.

Ήδη τον 9ο αιώνα απαντάται η επιμήκυνση του τελικού «α» του αλληλούια με μια πιο σύνθετη μελωδία (μέλισμα). Σύντομα το μέλισμα αντικαταστάθηκε από ένα ανεξάρτητο κείμενο, γνωστό ως «σεκουέντσα» (λατινικό *sequentia,* συνέχεια), που ταίριαζε στη μελωδία. Ο πρώτος γνωστός συνθέτης σεκουεντσών ήταν ο μοναχός Νότκερ του Αγίου Γάλλου τον 9ο αιώνα. Με το πέρασμα των χρόνων, το ύψος άρχισε να ποικίλλει, ενώ αργότερα το ίδιο συνέβη και με τη χρονική διάρκεια της κάθε νότας, και τελικά προστέθηκαν και αλλά λόγια. Τον 12ο αιώνα η σεκουέντσα είχε πια εξελιχθεί σε αυτοτελή μουσική σύνθεση. Το *Stabat Mater* και το *Dies Irae* είναι χαρακτηριστικές σεκουέντσες.

Στα μέσα του Μεσαίωνα αναπτύχθηκαν νέοι τύποι μουσικών συνθέσεων. Το *conductus* πιθανόν να τραγουδιόταν τη στιγμή της θείας λειτουργίας ή του λειτουργικού δράματος κατά την οποία ο υποκριτής «οδηγείται» από το ένα σημείο στο άλλο. Ωστόσο, το 1200 το *conductus* είχε διαχωριστεί από τη λειτουργία. Αν και γενικά ήταν «σοβαρό» τροπάριο, μπορούσε να αναφέρεται είτε σε ιερά είτε σε κοσμικά θέματα, ενώ οι μελωδίες ήταν νέες συνθέσεις και όχι δάνεια από τη λειτουργία.

Η σύνθεση που ονομάζεται «όργανον» (*organum*) αναπτύχθηκε τον 12ο και τον 13ο αιώνα. Αρχικά προοριζόταν για δύο φωνές, μια κύρια και μια δεύτερη, που συνόδευε σε απόσταση τετάρτης ή πέμπτης. Στις αρχές του 13ου αιώνα οι φωνές αυτές μερικές φορές δεν συγχρονίζονταν, και όταν τα μέρη κινούνταν ανεξάρτητα, το αποτέλεσμα ήταν το *discantus.* Στα έργα του Λεονίνου (έγραψε γύρω στο 1160), οι χρονικές αξίες οργανώνονται με σαφήνεια, χρησιμοποιώντας μοτίβα που για πρώτη φορά δίνουν το ρυθμό στην εκκλησιαστική μουσική, μια εξέλιξη που πιθανόν να επηρεάστηκε από τα τραγούδια των τροβαδούρων.

Το μοτέτο (από το γαλλικό *mot,* λέξη) αρχικά εμφανίστηκε όταν προστέθηκαν λόγια σε ορισμένα μέρη του *organum,* αλλά κατεπέκτασιν η λέξη κατέληξε να αναφέρεται στη σύνθεση ως σύνολο. Στη διάρκεια του 13ου αιώνα γράφτηκαν χιλιάδες μοτέτα, από πολύ απλά μέχρι εξαιρετικά σύνθετα.

Εκτός από τα μουσικά είδη που αναδύθηκαν από τη θεία λειτουργία και την ανάπτυξη της μουσικής σημειογραφίας, κατά τον 12ο και τον 13ο αιώνα γράφτηκαν αρκετά έργα μουσικής. Το μουσικό περιεχόμενο των θεατρικών δρώμενων ήταν ένας συνδυασμός εκκλησιαστικών και λαϊκών μελωδιών. Οι τροβαδούροι τραγουδούσαν μπαλάντες, ερωτικά άσματα, ποιήματα που υμνούσαν τη φύση, πολιτικά και ηθολογικά ποιήματα, και μερικούς θρησκευτικούς ύμνους. Η μελωδική τους κλίμακα, όπως είναι φυσικό για τέτοιους τραγουδιστές, ήταν μάλλον περιορισμένη. Τα γολιαρδικά τραγούδια των φοιτητών έδιναν έμφαση στο ρυθμό και τη δύναμη των κρουστών. Συχνά εμπεριείχαν ένα σατιρικό στοιχείο, και μάλιστα στα τέλη του 13ου αιώνα και ιδίως τον 14ο και τον 15ο η σάτιρα παίζει όλο και πιο σημαντικό ρόλο στη μουσική τους. Μερικές σάτιρες είναι παράγωγα των λειτουργικών θεατρικών δρώμενων, με τους φοιτητές να διακωμωδούν τους επισκόπους και άλλους κληρικούς. Το περιβόητο *Άσμα του Φωβέλ,* που ίσως να το ενέπνευσαν κάποια γεγονότα

στην αυλή του βασιλιά Φιλίππου Δ' της Γαλλίας, γράφτηκε γύρω στο 1316 από κληρικούς της αυλής. Ο Φωβέλ ήταν ένας γάιδαρος που το όνομά του σημαίνει Ανοησία. Τελικά έγινε άρχοντας του σπιτιού και τον κανάκευαν όλοι.

Πριν από τον 14ο αιώνα είχε γραφτεί ελάχιστη αμιγώς οργανική μουσική. Οι φωνές συνοδεύονταν από τύμπανα, ταμπουρίνια και διάφορα κρόταλα. Συναντάμε αρκετά είδη άρπας, ανάμεσά τους και έναν τύπο που κρατιέται με το χέρι. Η βιέλα (*vielle*) ήταν το κύριο έγχορδο όργανο, σε πολλά μεγέθη και σχήματα, ένα από τα οποία ήταν το οργάνιστρο (*organistrum*), μια βιέλα με χερούλι που περιέστρεφε έναν τροχό, ο οποίος με τη σειρά του έπληττε τις χορδές με μικρές ράβδους. Η βιέλα του 13ου αιώνα είχε πέντε χορδές και εικονίζεται σε μεσαιωνικά χειρόγραφα να την παίζουν ζογκλέρ. Το ρεμπέκ (*rebec*) ήταν μια μικρή βιέλα που παιζόταν κυρίως με τα δάχτυλα και όχι με δοξάρι. Το λαούτο ήταν δημοφιλές στη μουσουλμανική Ισπανία αλλά όχι ιδιαίτερα στον Βορρά, τουλάχιστον μέχρι την Αναγέννηση. Χρησιμοποιούνταν επίσης αυλοί και φλογέρες, καθώς και ο κωνικός οξύαυλος (ένα καλαμένιο όργανο, ο πρόδρομος του όμποε). Άλλα όργανα ήταν το μικρό φορητό εκκλησιαστικό όργανο, που το κρεμούσαν στο λαιμό, και το *sackbut,* από το οποίο προήλθε το τρομπόνι.

Οι φοιτητές διασκεδάζουν: γολιαρδική ποίηση

Στη διάρκεια του 12ου και, σε μικρότερο βαθμό, του 13ου αιώνα οι σπουδαστές των ελευθερίων τεχνών περιδιάβαιναν από τόπο σε τόπο για να παρακολουθήσουν τις παραδόσεις κορυφαίων δασκάλων. Περνούσαν πολύ χρόνο στο δρόμο και την ταβέρνα, και η μη συμβατική πληθωρικότητά τους γύρευε έκφραση στο τραγούδι. Τα τραγούδια των σπουδαστών ήταν γραμμένα στα λατινικά, τη γλώσσα των λογίων, και είναι γεμάτα υπαινιγμούς που απευθύνονταν σε εγγράμματους και λογοπαίγνια. Σε μια εποχή κατά την οποία η Εκκλησία πίεζε τις ομάδες να συνενώνονται σε οργανωμένα τάγματα, οι περιπλανώμενοι λόγιοι ίδρυσαν ένα τάγμα τυχοδιωκτών με προστάτη τον Γολιάθ τον Φιλισταίο. Η ποίησή τους υμνεί τις χαρές του κρασιού, των όμορφων γυναικών και του καλαμπουριού και συχνά λοιδωρεί τις ακαδημαϊκές συζητήσεις. Χαρακτηριστικό δείγμα του έργου τους είναι το «Όταν είμαστε στην ταβέρνα».

Στην ταβέρνα σαν γλεντάμε,
για τον τάφο δεν μιλάμε·
μόνο παίζουμε παιχνίδι
πάντα σ' ίδρωτα μουσκίδι.
Τι γινόταν στην ταβέρνα
όταν κάπελας εκέρνα,
ήταν κάτι ξακουστό.
Άστε με να σας το πω:

Άλλοι παίζαν, άλλοι πίναν
κι άλλοι στην ασέλγεια τείναν
κι όσοι παίζαν, «γιούχα» τους!
χάσαν και τα ρούχα τους!
Άλλοι σε στολές βρεθήκαν
κι άλλοι σάκους εντυθήκαν.
Μα όλοι αψηφούσαν χάρο
Βάκχο είχανε για φάρο!

Πρώτα προπίνει το σινάφι
στον κεραστή (μην πάει στράφι)
... Όγδοο: αδελφών πεπλανημένων...
κι Ένατο: μοναχών διασκορπισμένων
το Δέκατο: για τους ναυτιλομένους
το Ενδέκατο: για τους καβγαδισμένους

Δωδέκατο: για μεταμεληµένους
και Δεκατρία: για τους ταξιδεµένους.
«Στην υγειά τού πάπα και του βασιλιά»...
πίνουν δίχως φρένο όλα τα παιδιά...

Λίγο διαρκούν νοµίσµατα εξακόσα
αν πίνεις δίχως µέτρο «όσα-όσα»...
κι αν το ρουφάς χωρίς περιστολή
η όρεξή σου ειν' που το καλεί.
Να γιατί θα 'χουµε άδεια την τσέπη
κι όλοι θα βρίζουνε οι «καθωσπρέπει».
Κείνοι που µας κακολογούν, να συγχυστούν!
και να µη σώσουν µε τους δίκαιους να κριθούν![*]

Ένα από τα πιο διάσημα γολιαρδικά ποιήματα, η «Εξομολόγηση του Γολιάθ», διακωμωδεί ολόκληρο το σχήμα των μυστηρίων. Σε μια παρωδία της σχολαστικής μεθόδου, κατά την οποία διατυπώνονταν και συζητούνταν προτάσεις, η πρόταση του ποιητή είναι ότι θα πεθάνει πίνοντας στην ταβέρνα. Στο ίδιο πνεύμα γράφτηκαν και κάποιες κοινωνικές σάτιρες με πιο σοβαρές φιλοδοξίες. Ένα από τα πιο γνωστά σπουδαστικά έργα είναι το «Κατά Μάρκον του Αργυρίου Ευαγγέλιον», μια παρωδία που αρχίζει με την τυποποιημένη εισαγωγή που χρησιμοποιείται για την ανάγνωση του Ευαγγελίου στη λειτουργία. Στη συνέχεια χρησιμοποιεί τα λόγια των γραφών ανεξάρτητα από τα συμφραζόμενα και με σημαντικές τροποποιήσεις, για να σατιρίσει την απληστία της παπικής αυλής.

Οι φοιτητές μελετούν: κύκλοι σπουδών

Αν και μερικά ποιήματα που γράφτηκαν από φοιτητές εκφράζουν απλώς μια κανονική πληθωρικότητα, τα περισσότερα έχουν ένα λιγότερο ανάλαφρο υπόστρωμα. Μερικοί περιπλανώμενοι λόγιοι έγιναν, στην ωριμότητά τους, «κατεστημένες» μορφές που άσκησαν μεγάλη επιρροή. Ο «Αρχιποιητής», που έγραψε την «Εξομολόγηση του Γολιάθ», πιθανόν να προσέφερε τις υπηρεσίες του στον Ραϊνάλδο του Ντάσσελ, τον καγκελάριο του Φρειδερίκου Βαρβαρόσσα.

Ελάχιστοι κοσμικοί ήταν εγγράμματοι το 1000, αλλά μετά το 1300 όποιος ήθελε να ξεπεράσει το επίπεδο του χειρώνακτα έπρεπε να γνωρίζει ανάγνωση. Τα βασικά μαθήματα που διδάσκονταν στη λατινική γλώσσα στις σχολές των μοναστηριών και των καθεδρικών ναών ήταν οι «επτά ελευθέριες τέχνες». Όπως είδαμε, τα τρία μαθήματα του *trivium* ήταν φιλολογικά, ενώ στο *quadrivium* περιλαμβάνονταν οι θετικές επιστήμες, και συγκεκριμένα τα μαθηματικά. Οι σπουδαστές άρχιζαν με τη γραμματική και μάθαιναν να διαβάζουν λατινικά με τη βοήθεια των γραμματικών του Δονάτου και του Πρισκιανού. Λιγότερο βάρος δινόταν στη ρητορική, την τέχνη της ορθής δημηγορίας.

Πολλές σχολές, ιδίως οι μοναστηριακές, περιορίζονταν στη διδασκαλία της γραμματικής και της ρητορικής. Η λογική, το τρίτο μάθημα του *trivium,* ήταν κατά το νόημα πιο εκλεπτυσμένη, αλλά συνήθως τη μελετούσαν με τη μορφή της διαλεκτικής, δηλαδή του κλάδου της λογικής που τονίζει τη συμφιλίωση των αντιθέτων. Καθώς η λογική απαιτούσε τη σύγκριση διαφορετικών πηγών και ενθάρρυνε την ανεξάρτητη σκέψη, πολλοί θεολόγοι την έβλεπαν με καχυποψία, αλλά κατά τον 12ο αιώνα απέκτησε τη μεγαλύτερη βαρύτητα στο *trivium.* Η γραμματική και η ρητορική συμπτύχθηκαν και ο χρόνος διδασκαλίας τους περιορίστηκε, καθώς όλο και περισσότεροι σπουδαστές γράφονταν

[*] [Μεταγραφή του μουσικογράφου Τάκη Καλογερόπουλου, 1992.]

στις σχολές έχοντας ήδη κάποιες γνώσεις λατινικών.

Όπως η γραμματική ήταν το βασικό μάθημα του *trivium*, έτσι και η αριθμητική ήταν η βάση του *quadrivium.* Αλλά ενώ η μελέτη του *trivium* ήταν επαρκής και διεξοδική, οι περισσότερες επιστημονικές πρόοδοι τον Μεσαίωνα προήλθαν από την πρακτική πείρα και όχι από τις σχολές. Η αριθμητική κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα ήταν πολύ απλή. Δεν σώζονταν κείμενα από τους ρωμαϊκούς χρόνους, και οι υπολογισμοί διδάσκονταν με τη χρήση *computus,* δηλαδή πραγματειών που είχαν γραφτεί από πρωτοχριστιανούς διανοουμένους, όπως ο Βέδας, για τον υπολογισμό του λειτουργικού έτους. Ο άβακας χρησιμοποιούνταν ευρέως μετά την πραγματεία του Γερβέρτου, αλλά μόνον έξω από τις σχολές, όπου οι φοιτητές διδάσκονταν τη θεωρία των αριθμών. Παραδόξως, μολονότι το δεκαδικό σύστημα αρίθμησης ήταν από νωρίς γνωστό και η χρήση του είχε επαναστατικές συνέπειες στους οικονομικούς υπολογισμούς τόσο των ηγεμόνων όσο και των εμπόρων, τα «αραβικά» (για την ακρίβεια, τα ινδικά) αριθμητικά ψηφία, κυρίως το μηδέν, δεν είχαν επικρατήσει στη λογιστική μέχρι τον 14ο αιώνα, ενώ μέχρι τον 15ο είχαν χρησιμοποιηθεί ελάχιστα από τους ειδικούς. Μάλιστα, το 1299, η συντεχνία των αργυραμοιβών απαγόρευσε τη χρήση των αραβικών αριθμητικών ψηφίων, ενώ το αγγλικό Θησαυροφυλάκιο, που τον 12ο αιώνα είχε εισαγάγει την αρχή του άβακα στη βασιλική λογιστική, χρησιμοποιούσε τα ρωμαϊκά αριθμητικά ψηφία ακόμα και τον 16ο αιώνα.

Η γεωμετρία, το δεύτερο μάθημα του *quadrivium*, είχε επίσης κυρίως πρακτικό χαρακτήρα και βασιζόταν σε υπολογισμούς των ύστερων Ρωμαίων τοπογράφων. Μόλις στα μέσα του 12ου αιώνα έφτασαν στα χέρια των Δυτικών λογίων τα *Στοιχεία Γεωμετρίας* του Ευκλείδη, ενώ ποτέ η γεωμετρία δεν αποτέλεσε ζωτικό συστατικό του προγράμματος των ελευθέριων τεχνών. Το πιο διαδεδομένο ακαδημαϊκό εγχειρίδιο γεωμετρίας ήταν η *Πρακτική Γεωμετρία* του Ούγου του Αγίου Βίκτωρος, που γράφτηκε κατά το πρώτο μισό του 12ου αιώνα, καθώς και το ομότιτλο έργο του 13ου αιώνα το οποίο έγραψε ο Λεονάρντο Φιμπονάτσι της Πίζας. Οι τεχνίτες του ύστερου Μεσαίωνα, ιδίως οι χτίστες, ανέπτυξαν μεθόδους για τη μέτρηση των επιφανειών που βασίζονταν σε διαγράμματα και χρησιμοποιούσαν ελάχιστη αριθμητική. Η μελέτη της μουσικής, της τρίτης επιστήμης του αριθμητικού κλάδου, δεν γινόταν τόσο από τη σκοπιά της εκτέλεσης —μολονότι και αυτή είχε εισαχθεί στις σχολές των καθεδρικών ναών— όσο των μαθηματικών, για παράδειγμα, ως το μήκος της χορδής που απαιτείται για να παραχθεί ένας συγκεκριμένος ήχος. Δεδομένης της σπουδαιότητας που είχε το ημερολόγιο για την Εκκλησία, η αστρονομία απέκτησε ζωτική σημασία. Τα περισσότερα πανεπιστημιακά μαθήματα στην αστρονομία βασίζονταν στη γεωκεντρική θεωρία του Πτολεμαίου, αστρονόμου του 2ου αιώνα.

Στα μέσα του Μεσαίωνα, λειτουργούσαν σε όλη την Ευρώπη σχολές όπου διδάσκονταν οι επτά ελευθέριες τέχνες. Η πιο ξακουστή σχολή των τεχνών του 11ου και του 12ου αιώνα βρισκόταν στη Σαρτρ. Ο Φουλβέρτος, μαθητής του Γερβέρτου του Ωριγιάκ, ήταν ο πρώτος λόγιος της Σαρτρ που απέκτησε φήμη ευρωπαϊκής εμβέλειας. Αυτός ανέδειξε τη σχολή τον 11ο αιώνα, αλλά η πιο λαμπρή της περίοδος εγκαινιάστηκε τον 12ο αιώνα με τον Βερνάρδο της Σαρτρ. Η Σαρτρ συνέβαλε στην αναβίωση της μελέτης των ανθρωπιστικών επιστημών. Ο «ουμανισμός του 12ου αιώνα» συνδέεται με την εκτίμηση της λογοτεχνίας ως αυτοτελούς αξίας, όχι αποκλειστικά ως μέσου για την κατανόηση των θεολογικών ζητημάτων.

Ο θρίαμβος της λογικής

Οι περισσότεροι σπουδαστές των πανεπιστημίων, με εξαίρεση τους σπουδαστές των σχολών του κανονικού δικαίου και της θεολογίας, σταδιοδρομούσαν τελικά στον κοσμικό στίβο. Ωστόσο, το γεγονός ότι κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα η μάθηση ήταν κυρίως μονοπώλιο του κλήρου εξακολούθησε να έχει τεράστιο αντίκτυπο στο πρόγραμμα σπουδών. Αν και τα καταλλήλως

κεκαθαρμένα ρωμαϊκά πεζά πρότυπα χρησιμοποιούνταν για τη γραμματική και τη ρητορική, η πιο σημαντική αλληλεπίδραση μεταξύ των κοσμικών εκπαιδευτικών συμβάσεων της Ρώμης και της χριστιανικής παράδοσης κατά την ύστερη Αρχαιότητα σημειώθηκε κυρίως στο μάθημα της λογικής όσον αφορά τις ελευθέριες τέχνες και στα επαγγελματικά προγράμματα σπουδών όσον αφορά τη θεολογία.

Η λογική, που στη διάρκεια του 12ου αιώνα κυριάρχησε στον κύκλο του *trivium*, ακολούθησε νέα κατεύθυνση χάρη στον άγιο Άνσελμο από την Αόστα (1033-1109), που έγινε αβάς του Μπεκ στη Νορμανδία και αρχιεπίσκοπος του Καντέρμπουρυ. Έχει χαρακτηριστεί ως ο πρώτος εμπνευστής θεολογικού συστήματος μετά τον ιερό Αυγουστίνο. Ο Άνσελμος ανέβασε την «παραγωγική» απόδειξη (που εξηγεί ένα επιμέρους φαινόμενο ξεκινώντας από μια γενική υπόθεση που θεωρείται αληθής) στο υψηλότερο επίπεδό της. Στα πιο σημαντικά έργα του Ανσέλμου, το *Προσλόγιον* και το *Μονολόγιον,* εξετάζεται η φύση του θείου και ο ρόλος της ανθρώπινης λογικής στην εξακρίβωση της αιώνιας αλήθειας.

Ο Άνσελμος ήταν επίσης ο πρώτος στοχαστής του Μεσαίωνα που θεώρησε ότι αξίζει να χρησιμοποιήσει κανείς τη λογική για να αποδείξει την ύπαρξη του Θεού. Η ύπαρξη του Θεού ήταν ένα αξίωμα υπεράνω αμφισβήτησης, αλλά η λογική μπορούσε να ατσαλώσει την πίστη. Οι αποδεικτικές αφετηρίες των Λατίνων αριστοτελικών, όπως του Θωμά Ακινάτη τον επόμενο αιώνα, θα ήταν διαφορετικές από εκείνες του Ανσέλμου, επειδή ενώ ο Άνσελμος αρχίζει με μια αφαίρεση, οι αριστοτελικοί άρχιζαν με παρατηρήσιμα φαινόμενα στον κόσμο της ύλης. Ο Άνσελμος απέδειξε την ύπαρξη του Θεού μέσω ενός διαλεκτικά οικοδομημένου «οντολογικού» επιχειρήματος. Αρνούμενος την ύπαρξη του Θεού, ο άπιστος παραδέχεται ότι ο Θεός ή κάτι παρόμοιο υπάρχει, επειδή, προκειμένου να διατυπώσει αυτή την άρνηση, πρέπει να έχει στο νου του κάποια εικόνα που να μοιάζει με τον Θεό. Στη συνέχεια ο Άνσελμος ορίζει τον Θεό ως αυτό του οποίου τίποτα το μεγαλύτερο δεν μπορούμε να συλλάβουμε, επειδή ο Θεός υπάρχει πέραν της ανθρώπινης κατανόησης. Επομένως, ο Θεός δεν μπορεί παρά να υπάρχει.

Η διατύπωση του Ανσέλμου ήταν το διανοητικό προηγούμενο του «σκέφτομαι, άρα υπάρχω» του Καρτεσίου —μια πρόταση την οποία πολλοί θεωρούν θεμέλιο της σύγχρονης εμπειρικής φιλοσοφίας. Ωστόσο, παρά την απόδοση ιδιαίτερου ρόλου στη λογική, ο Άνσελμος πάντα υπέτασσε τη λογική στην πίστη. Η πρότασή του «πιστεύω προκειμένου να μπορέσω, ίσως, να καταλάβω», καθιστά τον Θεό, ως τη θεμελιώδη αρχή του σύμπαντος, προϋπόθεση της χρήσης της λογικής, επειδή χωρίς τον Θεό κάθε πνευματική δραστηριότητα στερείται νοήματος. Αν και οι περισσότεροι μεταγενέστεροι στοχαστές του 12ου αιώνα και των αρχών του 13ου απομακρύνθηκαν από τον Άνσελμο για να υιοθετήσουν μια πιο επιστημονική προσέγγιση, στα τέλη του 13ου αιώνα η σκέψη του άσκησε σημαντική επίδραση υπέρ της αναβίωσης μιας νεοαυγουστίνειας άποψης σε αντίθεση με τους αριστοτελικούς.

Πέτρος Αβελάρδος (1079-1142)

Η μετατόπιση του κέντρου βάρους προς τη λογική, αρχικά στο Παρίσι, και αργότερα σε άλλες προοδευτικές σχολές ήταν, σε μεγάλο βαθμό, αποτέλεσμα της επίδρασης του Πέτρου Αβελάρδου. Αν και ο Αβελάρδος έγραψε πραγματείες για τη θεολογία, αυτό που τον χαρακτηρίζει είναι περισσότερο η «ευκολία» στο γράψιμο παρά το βάθος. Πιο μόνιμη επίδραση άσκησε στους μαθητές του στη σχολή των ελευθέριων τεχνών επειδή φαίνεται ότι ήταν εξαιρετικά χαρισματικός ομιλητής. Ενώ ο Άνσελμος προήγαγε την παραγωγική απόδειξη σε ανώτερο επίπεδο, ο Αβελάρδος έκλινε προς την επαγωγική απόδειξη, που κινείται από το επιμέρους φαινόμενο προς τη διατύπωση της γενικής υπόθεσης.

Γνωρίζουμε αρκετά για τη σταδιοδρομία του Αβελάρδου επειδή μας άφησε μια αυτοβιογραφία, που μερικές φορές χαρακτηρίζεται ως η πρώτη αυτοβιογραφία μετά τις *Εξομολογήσεις* του ιερού Αυγουστίνου, αν και στην πραγματικότητα φαίνεται ότι γράφτηκε λίγα χρόνια μετά την Αυτοβιογραφία του Γιβέρτου του Νοζάν. Φέρει τον εύστοχο τίτλο *Ιστορία των συμφορών μου.* Πρωτότοκος γιος ενός ευγενούς της Βρετάνης, ο Αβελάρδος απέρριψε μια μάλλον ισχνή κληρονομιά για να «ακολουθήσει τους περιπατητές», τους πλανόδιους λογίους. Προκαλούσε αντιδράσεις στους πρώτους του δασκάλους με την τάση του να επιδιώκει την προβολή και τους έφερνε σε αμηχανία στη διάρκεια των «αντιδικιών» (δημοσίων συζητήσεων) [*quastio*, *disputatio*], μιας διαδικασίας στην οποία, όπως μάς λέει απερίφραστα, ήταν ανώτερός τους. Τα βάσανα του Αβελάρδου άρχισαν όταν οι ακαδημαϊκοί του αντίπαλοι προσέλαβαν πληρωμένους φονιάδες για να ολοκληρώσουν αυτό που δεν μπόρεσε να πετύχει η δύναμη του επιχειρήματος. Δίδαξε πρώτα στο Μελέν, ύστερα στην Παναγία των Παρισίων στο Παρίσι και μετά διηύθυνε μια δική του σχολή στο λόφο της Αγίας Γενεβιέβης έξω από την πόλη.

Εκεί, στα τριάντα του, ο Αβελάρδος έγινε παιδαγωγός και στη συνέχεια εραστής της ωραίας Ελοΐζας, ανιψιάς ενός ιερέα του καθεδρικού ναού της Παναγίας των Παρισίων. Ο Αβελάρδος κατέλυσε στο σπίτι του θείου της με σκοπό την αποπλάνησή της και με το πρόσχημα ότι θα ήταν παιδαγωγός της. Πέτυχε το σκοπό του με το παραπάνω και η Ελοΐζα έμεινε έγκυος. Ο Αβελάρδος την έστειλε στους συγγενείς του στη Βρετάνη όπου γέννησε έναν γιο τον οποίο ονόμασε Αστρολάβο.

Εκείνη την εποχή ο Αβελάρδος είχε κατώτερο ιερατικό βαθμό, που μπορούσε κανείς να τον αποποιηθεί, καθώς ήταν αυτός που έδιναν στους σπουδαστές που δεν είχαν πρόθεση να γίνουν ιερείς. Αν παντρευόταν, ο Αβελάρδος θα στερούνταν τη δυνατότητα της φυσιολογικής κορύφωσης της σταδιοδρομίας ενός ανθρώπου των γραμμάτων εκείνης της εποχής, δηλαδή το δόσιμο των ιερατικών όρκων και τον τελικό διορισμό του σε θέση επισκόπου ή ηγουμένου. Αν και ο Αβελάρδος διακόπτει την αφήγηση του βίου με μια παράθεση «βολικών» παραινέσεων από Έλληνες, Ρωμαίους και Εβραίους διανοουμένους γύρω από τις επιπτώσεις των φωνακλάδικων και βρομιάρικων παιδιών στην πνευματική ζωή, προσφέρθηκε να αποκαταστήσει την Ελοΐζα και να την παντρευτεί. Εκείνη όμως αρνήθηκε, με το επιχείρημα ότι ο θείος της δεν συναινούσε ολόψυχα σ' αυτή την ένωση και, το κυριότερο, ότι ο γάμος θα τερμάτιζε τη σταδιοδρομία του Αβελάρδου. Μάλιστα, ο Αβελάρδος ισχυρίστηκε ότι η Ελοΐζα είπε ότι θα ήταν πιο τιμητικό γι' αυτήν να γίνει ερωμένη του, επειδή τότε εκείνος θα έμενε μαζί της μόνο από έρωτα και όχι από υποχρέωση —ασφαλώς αντίδραση μιας πολύ «μοντέρνας» γυναίκας.

Εντούτοις, ο Αβελάρδος την έπεισε να επιστρέψει στο Παρίσι και να παντρευτούν. Προφανώς κατάφεραν να πείσουν τον θείο της να υποσχεθεί ότι δεν θα αποκαλύψει το γάμο, επειδή κάτι τέτοιο θα είχε αρνητικές συνέπειες στη σταδιοδρομία του Αβελάρδου, αλλά σύντομα εκείνος διέδοσε την είδηση. Ο Αβελάρδος έστειλε την Ελοΐζα σε ένα γυναικείο μοναστήρι στο Αρζαντέιγ, ενώ ο Αστρολάβος έμεινε με τη θεία του στη Βρετάνη. Ύστερα οι άνδρες του ιερέα Φουλβέρτου ευνούχισαν τον Αβελάρδο, και η Ελοΐζα έδωσε τον μοναστικό όρκο και έζησε είκοσι δύο χρόνια μετά το θάνατο του Αβελάρδου —σχεδόν όσο ήταν η διαφορά της ηλικίας τους— και πέθανε ως ηγουμένη. Η περίφημη αλληλογραφία των δύο εραστών, όπου εκείνη εκφράζει βαθιά σωματική επιθυμία ενώ εκείνος την αποκρούει παροτρύνοντάς την να στοχαστεί τα ουράνια ζητήματα, διασώζεται μόνο σε ένα μεταγενέστερο χειρόγραφο και πιθανόν να είναι πλαστή, αν και ο Ιωάννης του Μεν, στο επιμύθιό του στη *Μυθιστορία του Ρόδου*, που γράφτηκε γύρω στο 1277, δείχνει να γνωρίζει τόσο την αυτοβιογραφία του Αβελάρδου όσο και τα φλογερά γράμματα της Ελοΐζας. Εντούτοις, ακόμα και τα ίδια τα λόγια του Αβελάρδου στην αυτοβιογραφία του μας αποκαλύπτουν πολλά για τα σεξουαλικά ήθη και τις αντιλήψεις της εποχής του.

Οι επαγγελματικοί ορίζοντες του Αβελάρδου στένεψαν τόσο εξαιτίας του ευνουχισμού του όσο και του γάμου του, καθώς οι ευνούχοι δεν μπορούσαν να γίνουν ιερείς. Μπορούσαν όμως να

μονάσουν, και έτσι ο Αβελάρδος εισήλθε στο αβαείο του Αγίου Διονυσίου στο Παρίσι. Ύστερα από τη σύντομη φυλάκισή του με την κατηγορία της θεολογικής ανορθοδοξίας, έγινε ηγούμενος του μοναστηριού του Αγίου Γίλδα στη Βρετάνη, αλλά αναχώρησε μετά τη βίαιη εξέγερση των μοναχών εναντίον του. Επέστρεψε στο Παρίσι όπου και παρέμεινε μέχρι το 1140, οπότε οι θεολογικές του απόψεις καταδικάστηκαν εκ νέου. Αποσύρθηκε στο αβαείο του Κλουνύ, όπου πέθανε δύο χρόνια αργότερα.

Ο Αβελάρδος έγραψε μια πραγματεία για τη διαλεκτική που αποτέλεσε βασικό εγχειρίδιο στο μάθημα της λογικής στη σχολή των ελευθέριων τεχνών. Πιθανόν το 1122, λίγα χρόνια μετά το επεισόδιο με την Ελοΐζα, ο Αβελάρδος να συστηματοποίησε κατ' ουσίαν τη «σχολαστική» μέθοδο στο έργο του *Ναι και Όχι.* Ο όρος «σχολαστικισμός» χρησιμοποιείται με κάποια χαλαρότητα για να αποδώσει τη μέθοδο διατύπωσης επιχειρημάτων που χρησιμοποιούνταν στις σχολές (*scholae*) της μεσαιωνικής Ευρώπης: μετά την παρουσίαση της πρότασης, διατυπώνονταν τα αντίθετα επιχειρήματα, με την κατάλληλη τεκμηρίωση από τις πηγές. Τελικά, ο αντιλέγων έδινε τη γνώμη του, μαζί με τις παραπομπές στις πηγές και την αιτιολόγησή της.

Το *Ναι και Όχι,* ωστόσο, αποκλίνει από τα συνηθισμένα ως προς το ότι δεν περιλαμβάνει το τελικό στάδιο, αυτό της συμφιλίωσης των πηγών και της υιοθέτησης μιας θέσης. Είναι κάτι παρόμοιο με ένα σύγχρονο «βιβλίο ασκήσεων». Ο Αβελάρδος πρότεινε 158 ερωτήματα στα οποία αντιπαρέθεσε φαινομενικά αντίθετες πηγές που αναφέρονταν σ' αυτά. Στον πρόλογο μας λέει ότι η πρόθεσή του ήταν απόλυτα ορθόδοξη. Οι αντιγραφείς μπορούν να σφάλλουν, οι άνθρωποι μπορούν να διαφωνούν έντιμα, διαφορετικές λέξεις μπορούν να σημαίνουν το ίδιο πράγμα, ενώ σε μια μετάφραση μπορεί να χάνεται μια λεπτή απόχρωση του νοήματος. Η Βίβλος ήταν υπεράνω αμφισβήτησης, άλλα επίσημα κείμενα όμως ήταν έργα θνητών. Οι αντιφάσεις που εντόπιζε ο Αβελάρδος ήταν προφανείς, όχι υπαρκτές. Με τον τρόπο του καλού δασκάλου, ο Αβελάρδος απλώς παρέθετε τις πηγές και άφηνε τους μαθητές του να καταπιαστούν μαζί τους. Ωστόσο, στην εποχή του Αβελάρδου, η αντίληψη ότι υπάρχουν εσωτερικές αντιφάσεις στα αποδεκτά επίσημα κείμενα εξακολουθούσε να είναι αμφισβητήσιμη. Οι συντηρητικοί θεολόγοι, όπως ο άγιος Βερνάρδος, επέκριναν τον Αβελάρδο επειδή αμφισβητούσε τις ίδιες τις πηγές. Οι μεταγενέστεροι θεολόγοι, που δεν διέθεταν το πάθος του Αβελάρδου για αμφισβήτηση, φρόντισαν να συμβιβάσουν τις προφανείς αντιφάσεις και να δώσουν τις δικές τους συνθέσεις. Εξέχουσα θέση ανάμεσά τους κατέχει ο Πέτρος ο Λομβαρδός, που ίσως υπήρξε μαθητής του Αβελάρδου. Έγινε επίσκοπος του Παρισιού, και το έργο του *Γνωμών βιβλία τέσσερα* (1150-1152) καθιερώθηκε ως εγχειρίδιο θεολογίας. Ο Πέτρος είχε διδαχτεί από τα παθήματα του δασκάλου του.

Το εκδικητικό μένος του αγίου Βερνάρδου του Κλαιρβώ κατά του Αβελάρδου ήταν μια από τις πιο θεαματικές πτυχές της σταδιοδρομίας του. Οι δύο άνδρες αποτελούν τους πόλους μιας προσωποποιημένης αντίθεσης: ο Αβελάρδος ήταν κοντός, μελαχρινός και προφανώς ένα είδος καλοζωιστή, ενώ ο Βερνάρδος ήταν ψηλός, εξαϋλωμένος και ασκητικός. Τον απωθούσαν οι αμφισβητήσεις, ιδίως του εαυτού του, και βδελυσσόταν τις γυναίκες. Φαίνεται ότι είχε προσχωρήσει στα μοναστικά τάγματα εν μέρει ως αντίδραση ενάντια στον λογιοτατισμό στην Εκκλησία, που σε μεγάλο βαθμό την εκπροσωπούσε ο Αβελάρδος. Οι σχολές του Παρισιού του ενέπνεαν φρίκη, και μάλιστα κάποτε έκανε κήρυγμα εκεί, παροτρύνοντας τους σπουδαστές να εγκαταλείψουν «αυτή τη Βαβυλώνα» και να εισέλθουν στα μοναστήρια. Με πρωτοβουλία του Βερνάρδου, εγκαινιάστηκε μια ανταλλαγή επιστολών με τον Αβελάρδο. Όταν η Ελοΐζα προσπάθησε να παρέμβει μεταξύ των δύο, ο Βερνάρδος την απέμεμψε ωμά αποκαλώντας την πόρνη. Με την παρότρυνση του Βερνάρδου, καταδικάστηκαν το 1140 οι ιδέες του Αβελάρδου. Ο Βερνάρδος κατηγόρησε τον Αβελάρδο για τις απόψεις που πρέσβευαν οι μαθητές του, αλλά κυρίως για τη θέση του ότι το καθετί ήταν αντικείμενο αμφισβήτησης. Και τούτο επειδή, σύμφωνα με τη γνώμη του Βερνάρδου, «Υπό το όνομα της ουσίας, κάτι βέβαιο και καθορισμένο τίθεται ενώπιόν σου. Είσαι ζωσμένος από γνωστά όρια, κλεισμένος μέσα σε συγκεκριμένη περιοχή. Επειδή η πίστη δεν είναι

γνώμη, αλλά βεβαιότητα».[26]

Τα πανεπιστήμια

Η περίοδος που εξετάζουμε επίσης σφραγίστηκε από την εμφάνιση των πανεπιστημίων, που αναντίρρητα ήταν η πιο σημαντική εξέλιξη στο χώρο της παιδείας σε ολόκληρο τον Μεσαίωνα. Η αγγλική λέξη *university* είναι συγγενής της λατινικής *universitas* (συντεχνία). Τα πρώτα πανεπιστήμια ήταν συντεχνίες φοιτητών ή καθηγητών, ενώ το ισοδύναμο του σύγχρονου πανεπιστημίου ήταν το *studium generale* (γενικός κύκλος μαθημάτων). Ως συσσωματώσεις λογίων, τα πρώτα πανεπιστήμια δεν είχαν δικές τους εγκαταστάσεις, ούτε καν δικό τους κτίριο. Οι διδάσκοντες νοίκιαζαν αίθουσες, αν και ορισμένες περιοχές των πόλεων και ορισμένοι δρόμοι ήταν πολύ γνωστοί ως γειτονιές σπουδαστών, όπως η αριστερή όχθη του Σηκουάνα και ιδίως η οδός Αχύρου (rue du Fouarre) στο Παρίσι.

Μόνο ο πάπας ή ο αυτοκράτορας μπορούσε να κηρύξει μια σχολή *Studium generale*, γεγονός που της παραχωρούσε ένα προνόμιο που δεν διέθεταν άλλες σχολές, καθώς οι απόφοιτοί της είχαν το «δικαίωμα να διδάξουν οπουδήποτε», ενώ οι τίτλοι σπουδών των αποφοίτων μιας καθεδρικής σχολής μπορούσαν να αμφισβητηθούν. Επίσης, τα πανεπιστήμια διακρίνονταν από τις κατώτερες σχολές λόγω της λειτουργίας τουλάχιστον μιας από τις τέσσερις «ανώτερες» ή επαγγελματικές σχολές ιατρικής, κανονικού δικαίου, αστικού δικαίου και της «βασίλισσας των επιστημών», της θεολογίας. Αν και στα τέλη του 13ου αιώνα στα περισσότερα πανεπιστήμια λειτουργούσαν και σχολές ελευθέριων τεχνών, όπου οι απόφοιτοι των επτά τεχνών, οι οποίοι συνέχιζαν σε ανώτερους κύκλους σπουδών, δίδασκαν τους σπουδαστές του κατώτερου κύκλου, μερικά δεν τις διέθεταν εξαρχής.

Οπωσδήποτε, τα πρώτα γνωστά πανεπιστήμια δεν περιλάμβαναν στο πρόγραμμά τους τις τέχνες. Ήδη τον 10ο αιώνα το Σαλέρνο φημιζόταν για τις ιατρικές του σπουδές, αν και μόνο τον 13ο αιώνα η σχολή του απέκτησε, από οργανωτική άποψη, τη μορφή πανεπιστημίου. Καθώς γειτνίαζε με τη μουσουλμανική Σικελία, είχε πρόσβαση σε πληροφορίες που δεν ήταν διαθέσιμες σε άλλες περιοχές της χριστιανικής Δύσης. Ο Κωνσταντίνος ο Αφρικανός, ο κορυφαίος ίσως φυσικός του 11ου αιώνα, έφτασε στην Ιταλία ως πρόσφυγας. Ασπάστηκε τον χριστιανισμό, μετέφρασε τα πιο σημαντικά αραβικά ιατρικά κείμενα στα λατινικά και δίδαξε στο αβαείο του Μόντε Κασσίνο, κοντά στο Σαλέρνο. Μολονότι ο χριστιανισμός και ο ισλαμισμός απαγόρευαν την ανατομία ανθρώπινων σωμάτων, θεωρείται ότι στο Σαλέρνο γίνονταν κάποιες ανατομές. Στη διάρκεια του 13ου αιώνα η πρωτοκαθεδρία στις ιατρικές σπουδές μετατοπίστηκε από το Σαλέρνο στην ιατρική σχολή του Μονπελλιέ.

Η μέθοδος έρευνας στις ανώτερες σχολές ήταν ο «σχολιασμός». Τα θεμελιώδη επίσημα κείμενα, των οποίων η πρωταρχική αλήθεια ή ακρίβεια ήταν υπεράνω αμφισβήτησης, σχολιάζονταν από τους δασκάλους, συχνά με την πρόθεση να καταδειχθεί η σύγχρονη ισχύς ενός κειμένου που είχε γραφτεί πριν από πολλούς αιώνες. Τα ερμηνευτικά αυτά σχόλια (*glosses*) γράφονταν από τους καθηγητές είτε στο περιθώριο είτε ανάμεσα στις αράδες των χωρίων που ανέπτυσσαν στις παραδόσεις τους. Η μέθοδος αυτή ήταν —και εξακολουθεί να είναι— αποτελεσματική για τους φιλολογικούς κλάδους, τη θεολογία και ιδίως το δίκαιο, αλλά ήταν ολέθρια για την ιατρική, όπου οι κύριες αυθεντίες ήταν οι Έλληνες Γαληνός και Ιπποκράτης, που συμπληρώνονταν από τα ιατρικά έργα του πέρση Αβικέννα (πέθανε το 1037). Οι πιο πρακτικές γνώσεις ιατρικής αγωγής μεταδίδονταν στους λαϊκούς από τους φαρμακοποιούς, που δεν χρειάζονταν πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Οι γιατροί περιορίζονταν στην εξέταση των εξωτερικών συμπτωμάτων, υπό τους περιορισμούς της Εκκλησίας για την ανατομή και με την πεποίθηση ότι οι ασθένειες του σώματος ήταν προϊόν της αμαρτίας. Μάλιστα, η τέταρτη σύνοδος του Λατερανού απαγόρευε στους γιατρούς

να επισκέπτονται δεύτερη φορά έναν ασθενή, εκτός και αν τον είχε δει νωρίτερα ένας ιερέας, που παράγγελνε στον γιατρό να προειδοποιήσει τον ασθενή του ότι στην πραγματικότητα χρειαζόταν πνευματική, και όχι σωματική θεραπεία.

Ωστόσο, ο σχολαστικισμός συνέβαλε στην άνθηση του δικαίου. Ο Ιρνέριος (πέθανε γύρω στο 1130), που συνδέεται με την αναβίωση του ρωμαϊκού δικαίου στο πανεπιστήμιο της Μπολόνιας, έγραψε πολυάριθμα σχόλια. Μάλιστα, ορισμένα σχόλια χρησιμοποιούνταν ως αυτοτελή επίσημα κείμενα. Το *Glossa ordinaria* του Μπολονέζου νομικού Φραγκίσκου Ακκουρσίου, ο οποίος συνέθεσε τα έργα προγενέστερων σχολιαστών σε μια σύνοψη με πάνω από 96.000 σχόλια, εμφανίστηκε το 1250 και αμέσως έγινε αναπόσπαστο συστατικό του προγράμματος σπουδών.

Περισσότερα είχαν γραφτεί για τη μελέτη της θεολογίας παρά για το δίκαιο· εντούτοις, με εξαίρεση το Παρίσι, η θεολογία ήταν πάντα η πιο μικρή, αν και η πιο έγκριτη, σχολή των πανεπιστημίων. Τον 12ο αιώνα οι θεολόγοι καταλάμβαναν τις καλύτερες θέσεις στην Εκκλησία, αλλά ήδη τον 14ο αιώνα είχαν να αντιμετωπίσουν τον ανταγωνισμό των δικηγόρων του κανονικού δικαίου, καθώς η διαχείριση της τεράστιας περιουσίας των εκκλησιών, η διεύρυνση της εκκλησιαστικής διοίκησης και η ανάγκη επικύρωσης των ένδικων μέσων που συνδέονταν με την ηθική ή τα μυστήρια έφερναν όλο και πιο συχνά την Εκκλησία στη θέση του αντιδίκου. Τόση πολλή δουλειά είχε πέσει στα εκκλησιαστικά δικαστήρια που οι πιο φιλόδοξοι ανερχόμενοι δικηγόροι γίνονταν «διδάκτορες και των δύο δικαίων», του εκκλησιαστικού και του αστικού.

Η οργάνωση των πανεπιστημίων

Επίκεντρο του αρχαιότερου βόρειου πανεπιστημίου, στο Παρίσι, ήταν το *Studium generale,* μια συντεχνία «δασκάλων των τεχνών» [*magistri*], η οποία αναφέρεται τον 12ο αιώνα. Οι καθηγητές δίδασκαν σε σχολές μέσα στην πόλη και στα περίχωρά της. Απ' όλες τις σχολές η πιο σημαντική ήταν εκείνη του καθεδρικού ναού της Παναγίας των Παρισίων. Καθώς οι καθηγητές της είχαν ολοκληρώσει τον κύκλο του *trivium* και του *quadrivium*, όλοι τους ήταν τουλάχιστον είκοσι ετών. Έτσι, είχαν κοινά ενδιαφέροντα με τους δικούς τους φοιτητές, στους οποίους δίδασκαν τις επτά ελευθέριες τέχνες. Επίσης, είχαν ανάγκη να συναλλάσσονται συλλογικά με τον επίτροπο του καθεδρικού ναού της Παναγίας των Παρισίων, που ήταν ο επικεφαλής της θεολογικής σχολής, όπου οι περισσότεροι καθηγητές ήταν ταυτόχρονα και σπουδαστές. Συνεπώς, οι καθηγητές αντιστέκονταν σθεναρά στις απόπειρες του πάπα να εποπτεύσει το πρόγραμμα μαθημάτων τους, καθώς και στην απόπειρα του γραμματέα του καθεδρικού συμβουλίου της Παναγίας των Παρισίων να επιβάλει δίδακτρα για την απόκτηση της άδειας διδασκαλίας, την οποία θα μπορούσε να παραχωρεί σε άτομα της δικής του επιλογής. Κάτι τέτοιο θα ήταν σοβαρό πλήγμα στην αυτοτέλεια της συντεχνίας, επειδή οι «μάστορες» σε όλες τις συντεχνίες είχαν το δικαίωμα να ορίζουν το ύψος των διδάκτρων και να καθορίζουν τα πρότυπα του επαγγέλματος. Το 1200, ο γραμματέας («πρύτανης») του καθεδρικού συμβουλίου αναγκάστηκε να δεχτεί να παραχωρείται η άδεια διδασκαλίας και μάλιστα δωρεάν μόνο σε όσους είχε εγκρίνει η οργάνωση των καθηγητών. Έτσι, κατοχυρώθηκε το επαγγελματικό κύρος των καθηγητών και το δικαίωμά τους να χρησιμοποιούν τη δική τους σφραγίδα.

Η επόμενη σύγκρουση των καθηγητών με τον γραμματέα ξέσπασε το 1229, με την άρνηση των επαιτών μοναχών που δίδασκαν στο Παρίσι (για τα επαιτικά τάγματα, βλ. Κεφάλαιο ΙΒ') να συμμετάσχουν σε μια απεργία. Οι δάσκαλοι ήταν ιδιαίτερα ενοχλημένοι επειδή οι μοναχοί δεν είχαν υποβάλει αίτηση για παραχώρηση άδειας διδασκαλίας στη σχολή των ελευθέριων τεχνών και επειδή ο γραμματέας τούς διόριζε στη θεολογική σχολή. Τελικά η απεργία λύθηκε προς όφελος των δασκάλων το 1231, καθώς ο πάπας Γρηγόριος Θ', με τη βούλα *Parens scientarium*, υποχρέωνε κάθε γραμματέα στο μέλλον να συνεννοείται με τους καθηγητές προτού παραχωρήσει άδεια διδασκαλίας

σε άτομα που δεν είχαν φοιτήσει στη σχολή των τεχνών στο Παρίσι. Επίσης, δόθηκε στη συντεχνία το δικαίωμα να ορίζει το πρόγραμμα μαθημάτων και τον τρόπο διδασκαλίας, καθώς και να αναβάλει τις παραδόσεις αν κάποιο μέλος της συντεχνίας είχε φυλακιστεί άδικα.

Το 1252 οι καθηγητές έκαναν ένα βήμα παραπέρα και απαγόρευσαν την εγγραφή στη θεολογική σχολή των επαιτών μοναχών που δεν είχαν φοιτήσει στο Παρίσι και δεν είχαν εγκριθεί από τους καθηγητές. Το 1253 οι καθηγητές οργάνωσαν και πάλι μια απεργία, και οι μοναχοί αρνήθηκαν να συμμετάσχουν. Την εποχή εκείνη πια οι εκπρόσωποι των επαιτικών ταγμάτων και οι μοναχοί κατείχαν τις δώδεκα από τις δεκαπέντε έδρες στη θεολογία. Το 1255 ο πάπας έκανε δεκτή τη θέση της συντεχνίας, αλλά μολονότι οι μοναχοί έπρεπε να εξεταστούν από τους καθηγητές των τεχνών προτού εγγραφούν στη θεολογική σχολή, εξακολούθησαν να κυριαρχούν σ' αυτήν.

Η ίδια η δομή του πανεπιστημίου εξασφάλιζε τον έλεγχο της θεολογικής σχολής από τους καθηγητές. Η εγγραφή ενός φοιτητή στο πανεπιστήμιο εξαρτιόταν από την πιο πρόσφατη βαθμολογία του. Επομένως, οι απόφοιτοι των τεχνών που συνέχιζαν τις σπουδές τους στη θεολογία ή σε κάποιον άλλο κλάδο θεωρούνταν μέλη της σχολής των ελευθέριων τεχνών. Στη διάρκεια του 13ου αιώνα, η διοίκηση του πανεπιστημίου του Παρισιού —και στα περισσότερα άλλα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, εξάλλου, όπως στις σχολές της Οξφόρδης και του Καίμπριτζ, ίσχυαν παραλλαγές αυτής της αρχής— επικυρωνόταν σε μια γενική συνέλευση του πανεπιστημίου. Η σχολή των τεχνών διαιρέθηκε σε τέσσερα «έθνη», το αγγλικό (που περιλάμβανε τους Γερμανούς και τους Σκανδιναβούς), το νορμανδικό, το πικαρδικό και το γαλλικό (που περιλάμβανε τους Γάλλους που δεν κατάγονταν από την Πικαρδία ή τη Νορμανδία, καθώς και τους Ιταλούς και τους Ίβηρες που βρίσκονταν στο Παρίσι). Κάθε έθνος στη σχολή των τεχνών είχε τη δική του σφραγίδα και μια συλλογική ψήφο, ενώ καθεμιά από τις τρεις ανώτατες σχολές (κανονικό δίκαιο, ιατρική και θεολογία) διέθετε μία. Επομένως, οι τέχνες πλειοψηφούσαν σε σχέση με τις υπόλοιπες σχολές τέσσερα προς τρία. Τα έθνη της σχολής των τεχνών εξέλεγαν «πληρεξουσίους», που με τη σειρά τους εξέλεγαν έναν ρέκτορα ως επικεφαλής της σχολής των ελευθέριων τεχνών. Στα μέσα του 13ου αιώνα ο ρέκτορας αναγνωρίστηκε ως επικεφαλής της πανεπιστημιακής κοινότητας, ενώ ο «πρύτανης» του καθεδρικού συμβουλίου της Παναγίας των Παρισίων απέκτησε διακοσμητικό ρόλο. Ωστόσο, σε αλλά πανεπιστήμια ο πρύτανης εξακολούθησε να έχει τον πρώτο λόγο.

Πολλά έχουν γραφτεί για τη διάκριση μεταξύ των «πανεπιστημίων» των καθηγητών στη βόρεια Ευρώπη και των πανεπιστημίων των φοιτητών στον Νότο, αλλά η αντίθεση είναι επιφανειακή και όχι ουσιαστική. Μολονότι στα μέσα του 11ου αιώνα υπήρχε σχολή ελευθέριων τεχνών στην Μπολόνια, η κορυφαία σχολή για νομικές σπουδές μόνο τον 13ο αιώνα ενσωματώθηκε στο πανεπιστήμιο. Επομένως, οι φοιτητές νομικής στην Μπολόνια, που είχαν διδαχτεί τις ελευθέριες τέχνες εκτός πανεπιστημίου, ήταν απλοί σπουδαστές στις ανώτατες σχολές του κανονικού ή του αστικού δικαίου ή και των δύο. Έτσι, η ένωσή τους στρεφόταν αποκλειστικά κατά των καθηγητών της νομικής, που οι περισσότεροι ήταν δικηγόροι με ιδιωτική πελατεία στην Μπολόνια, και επομένως η διδασκαλία ήταν γι' αυτούς πάρεργο. Οι καθηγητές στο Παρίσι όριζαν το πρόγραμμα και τα πρότυπα διαγωγής για κάθε σχολή, και το ίδιο έκαναν οι φοιτητές στην Μπολόνια, οι οποίοι, ως προς την ηλικία και την κατάρτιση, ήταν ισότιμοι με τους καθηγητές του Παρισιού. Ανάγκαζαν τους καθηγητές να συμμορφώνονται με κανόνες τόσο αυστηρούς που θα τους ζήλευε κάθε σημερινός φοιτητής. Για να εγκαταλείψουν την Μπολόνια, οι καθηγητές έπρεπε να καταβάλουν χρηματική εγγύηση. Αν δεν έκαναν τις καθορισμένες παραδόσεις ή αν δεν κατάφερναν να καλύψουν την ύλη με τον καθορισμένο τρόπο, κατέβαλλαν πρόστιμο. Η κατάσταση βελτιώθηκε μόνο όταν οι δημοτικές αρχές της Μπολόνιας δημιούργησαν κάποιες έμμισθες θέσεις καθηγητών στα τέλη του 13ου αιώνα. Μολονότι μέχρι και τον 14ο αιώνα οι θέσεις αυτές συμπληρώνονταν ύστερα από ψηφοφορία των σπουδαστών, ο σπουδαστικός έλεγχος στην Μπολόνια ουσιαστικά έληξε το 1400.

Η εξάπλωση των πανεπιστημίων

Το 1200 η Ευρώπη είχε τέσσερα αναγνωρισμένα πανεπιστήμια (από εδώ κι εμπρός χρησιμοποιούμε τη λέξη με τη σημερινή της σημασία). Το πανεπιστήμιο του Παρισιού ήταν το μεγαλύτερο, και ακολουθούσαν τα πανεπιστήμια της Μπολόνιας, της Οξφόρδης και του Σαλέρνου. Καθένα από αυτά, με εξαίρεση την Οξφόρδη, προσείλκυε διεθνή πελατεία. Το 1209 ιδρύθηκε το πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ από την απόσχιση καθηγητών της Οξφόρδης. Αυτά τα δύο παρέμειναν τα μοναδικά αγγλικά πανεπιστήμια μέχρι τη σύγχρονη περίοδο, αν και αναπτύχθηκαν εκπληκτικά με την προσθήκη κολεγίων.

Όσο αργά όμως και αν εξαπλώθηκε το κίνημα των πανεπιστημίων στην Αγγλία, τόσο ραγδαία εξελίχθηκε κατά τον 13ο αιώνα στην Ιταλία και τη Γαλλία. Τον 13ο αιώνα ιδρύθηκαν σε ιταλικές πόλεις αρκετά πανεπιστήμια από σπουδαστές που είχαν αποσκιρτήσει από την Μπολόνια. Το πρώτο ιδρύθηκε στην Πάδουα το 1222. Λειτούργησε μόνον έξι χρόνια και επανασυστήθηκε το 1260, όταν οι αρχές της πόλης προσείλκυσαν με ευνοϊκούς όρους τους καθηγητές. Αρχικά ήταν νομική σχολή, και μόνο κατά τα τέλη του 14ου αιώνα διαχωρίστηκαν οι σχολές των ελευθέριων τεχνών και της ιατρικής από τη νομική. Στη Φλωρεντία ιδρύθηκε το 1321 ένα πανεπιστήμιο, στηριγμένο στο πρότυπο της Μπολόνιας, και επανιδρύθηκε το 1348. Φημιζόταν κυρίως για τις ανθρωπιστικές του σπουδές, ιδίως αφότου ιδρύθηκε εκεί μια έδρα ελληνικών γύρω στο 1400. Αλλά η φήμη της Φλωρεντίας ως πολιτιστικού κέντρου οφείλεται στην πατρωνεία των τεχνών εκ μέρους των ιδιωτών και όχι στις δραστηριότητες των πανεπιστημιακών λογίων της. Το πανεπιστήμιο της Νεάπολης ιδρύθηκε το 1224 από τον Φρειδερίκο Β', παράκμασε με το θάνατό του και επανιδρύθηκε το 1266 από τον πάπα και τον Κάρολο τον Ανδηγαυικό. Οι πάπες ίδρυσαν στη Ρώμη δύο πανεπιστήμια που τελικά συγχωνεύθηκαν σε ένα.

Στη Γαλλία, ο πάπας Γρηγόριος Θ' ίδρυσε το 1229 το πανεπιστήμιο της Τουλούζης με τον διακηρυγμένο στόχο να καταπολεμήσει την αίρεση των Αλβιγηνών στη νότια Γαλλία. Η συνθήκη ειρήνης με τον βασιλιά Λουδοβίκο Θ' (βλ. Κεφάλαιο ΙΒ') υποχρέωσε τον κόμη Ραϋμόνδο της Τουλούζης να χρηματοδοτήσει δεκατέσσερις θέσεις καθηγητών. Το έδαφος είχε καλλιεργηθεί από μια περίτεχνη, λόγια έκκληση προς τους καθηγητές που δεν μπορούσαν να μελετήσουν τον Αριστοτέλη αλλού —μια προφανής προσπάθεια στρατολόγησης ακαδημαϊκών που ανταγωνιζόταν το Παρίσι, όπου τα έργα «του Φιλοσόφου» ήταν ακόμα απαγορευμένα. Επίσης, η Τουλούζη εξελίχθηκε σε σημαντικό κέντρο νομικών σπουδών, αλλά η Ορλεάνη ήταν το κορυφαίο γαλλικό πανεπιστήμιο για τη μελέτη του ρωμαϊκού δικαίου. Το πανεπιστήμιο του Ανζέ αναπτύχθηκε και αυτό τον 13ο αιώνα ως παρακλάδι μιας παλαιότερης καθεδρικής σχολής. Το 1300 καθένα από τα χριστιανικά βασίλεια της Ιβηρικής χερσονήσου είχε αποκτήσει το δικό του πανεπιστήμιο: της Βαλένθια-Βαγιαδολίδ για την Καστίλλη (το πρώτο πανεπιστήμιο που ιδρύθηκε κατευθείαν από τον πάπα), της Σαλαμάνκας για τη Λεόν, της Ουέσκα για την Αραγονία, της Λέριδα για την Καταλονία και της Λισαβόνας-Κοΐμπρα για την Πορτογαλία.

Μετά το 1300 οι πανεπιστημιακές σπουδές αναπτύχθηκαν θεαματικά. Το 1300 είχαν πια ιδρυθεί γύρω στα 20 πανεπιστήμια, ενώ ως το 1500 ο αριθμός τους είχε φτάσει τα 79. Τα περισσότερα είχαν ιδρυθεί από δήμους ή άλλες δημόσιες αρχές. Το πρώτο πανεπιστήμιο στη Γερμανική αυτοκρατορία ιδρύθηκε στην Πράγα το 1347 από τον Κάρολο Δ', αυτοκράτορα της Γερμανίας και βασιλιά της Βοημίας. Το πανεπιστήμιο της Βιέννης ιδρύθηκε το 1365 από τον Αψβούργο δούκα Ροδόλφο Δ' της Αυστρίας, τον κορυφαίο πολιτικό αντίπαλο του Καρόλου Δ' στη νότια Γερμανία. Ακολούθησε η ίδρυση του πανεπιστήμιου της Χαϊδελβέργης το 1386, της Κολονίας το 1388 και της Ερφούρτης το 1392. Τα πανεπιστήμια της Πράγας και της Βιέννης ήταν οργανωμένα σύμφωνα με το παρισινό πρότυπο, με την προσθήκη βασιλικών κολεγίων και βιβλιοθηκών. Πανεπιστήμια ιδρύθηκαν επίσης και στην ανατολική Ευρώπη, με πρώτα της Κρακοβίας το 1364 και της Βούδας το 1389.

Η φοιτητική ζωή

Η φύση του προγράμματος σπουδών και ο τρόπος διδασκαλίας σήμαιναν ότι οι φοιτητές περνούσαν πολλά χρόνια σπουδάζοντας στο πανεπιστήμιο. Οι περισσότεροι άρχιζαν τις πανεπιστημιακές τους σπουδές σε ηλικία δεκαπέντε περίπου ετών. Αν και κανονικά έπρεπε να διδάσκονται από διάφορους ειδικούς, υπεύθυνος για τους νεαρούς φοιτητές ήταν ένας από τους ανώτερους καθηγητές. Καθώς άνοιγαν όλο και περισσότερες σχολές που κάλυπταν τη στοιχειώδη διδασκαλία των λατινικών, περιορίστηκε ο χρόνος για τη διδασκαλία της γραμματικής και της ρητορικής στα πανεπιστήμια, αλλά αυξήθηκε ο χρόνος διδασκαλίας της λογικής. Η διδασκαλία ήταν προφορική. Ο καθηγητής διάβαζε μεγαλοφώνως σχετικά χωρία από τα επίσημα κείμενα και μετά τα σχολίαζε. Οι συζητήσεις επικεντρώνονταν κυρίως στο μάθημα της λογικής και διεξάγονταν με τη διαλεκτική μέθοδο, δηλαδή με την αντιπαράθεση φαινομενικά αντικρουόμενων πηγών, με τελικό σκοπό να επιτευχθεί μια σύνθεση. Συνήθως οι φοιτητές ανέθεταν σε έναν συμφοιτητή τους να κρατά σημειώσεις από την παράδοση, μετά την οποία κατέληγαν στην ταβέρνα όπου τις απομνημόνευαν και επιδίδονταν και σε άλλες δημιουργικές δραστηριότητες.

Ύστερα από τέσσερα ή πέντε χρόνια, ο φοιτητής ένιωθε επαρκώς καταρτισμένος ώστε να δώσει τις πρώτες προαγωγικές εξετάσεις με τις οποίες θα αποκτούσε τον τίτλο του πτυχιούχου, που αντιστοιχούσε στον τίτλο του κάλφα. Στη συνέχεια περνούσε δύο χρόνια κάνοντας «έκτακτες» ή πρόχειρες παραδόσεις τα απογεύματα —στην πραγματικότητα βοηθώντας τον επιβλέποντα καθηγητή, ο οποίος έκανε την «τακτική» παράδοση το πρωί. Στη διάρκεια αυτής της περιόδου ο φοιτητής όφειλε να παρακολουθεί και να συμμετέχει στις εβδομαδιαίες «αντιλογίες» (*disputatio*) του καθηγητή του. Μετά από αυτό, ήταν έτοιμος να δώσει εξετάσεις για να γίνει «μάστορας» (*master*), οι οποίες κατέληγαν σε μια προφορική «αντιλογία». Μετά τις εξετάσεις, ο φοιτητής έπρεπε να γίνει δεκτός για διδακτορία δίνοντας μια εναρκτήρια διάλεξη ή συμμετέχοντας σε μια δημόσια συζήτηση παρουσία μιας ομάδας καθηγητών, στην οποία συγκαταλεγόταν και ο δικός του πρώην επιβλέπων καθηγητής. Αν και στη διάρκεια του 13ου αιώνα υπήρχαν άφθονοι βιβλιοπώλες γύρω από τα πανεπιστήμια και οι προχωρημένοι φοιτητές συνήθως κατείχαν τα βασικά κείμενα τα οποία μελετούσαν, η παράδοση και η εξέταση ήταν μόνο προφορικές, και ο φοιτητής έπρεπε να τεκμηριώνει τα επιχειρήματά του παραθέτοντας μακροσκελή χωρία από τις πηγές. Αν κάποιος φοιτητής περνούσε τις εξετάσεις, γινόταν «δάσκαλος των τεχνών» και μπορούσε, μεταξύ άλλων, να συνεχίσει για την απόκτηση διδακτορικού διπλώματος, να διδάξει ή να περιβληθεί το ιερατικό σχήμα.

Οι περισσότεροι φοιτητές δεν συνέχιζαν τις σπουδές τους για την απόκτηση μεταπτυχιακού διπλώματος ειδίκευσης· το 80-90% περίπου των φοιτητών στο Παρίσι σπούδαζαν τέχνες. Αν ο φοιτητής συνέχιζε για την απόκτηση διδακτορικού διπλώματος σε κάποια από τις ανώτατες σχολές απαιτούνταν αλλά έξι ως οκτώ χρόνια για τις σπουδές στο δίκαιο —τα διατάγματα της Μπολόνιας του 1432 όριζαν δέκα χρόνια για την απόκτηση διδακτορικού διπλώματος και στα δύο δίκαια— ενώ για τη θεολογία απαιτούνταν δώδεκα ως δεκαπέντε χρόνια. Τα διατάγματα του Παρισιού του 1215 έθεταν την ηλικία των 35 ετών ως το κατώτατο όριο για έναν διδάκτορα της θεολογίας. Τον 14ο και τον 15ο αιώνα η διάρκεια αυτών των σπουδών αυξήθηκε, καθώς η ύλη έγινε πιο σύνθετη.

Επομένως, είναι φανερό ότι οι φοιτητές των μεσαιωνικών πανεπιστημίων αφιέρωναν πολύ χρόνο για την απομνημόνευση μιας ύλης που με τα σημερινά κριτήρια ήταν μάλλον μικρή. Αν λάβουμε υπόψη την προτεραιότητα που είχε δοθεί στην απομνημόνευση, καθώς και την πεποίθηση, την οποία είχαν υιοθετήσει ακόμα και τόσο ανεξάρτητα πνεύματα όπως ο Πέτρος Αβελάρδος —δηλαδή ότι η γνώμη κάποιου είναι άχρηστη εκτός και αν μπορεί να βρει την τεκμηρίωσή της σε κάποια αυθεντία— η δημιουργικότητα και η φαντασία ήταν μάλλον απούσες από το μεγαλύτερο μέρος των αποφοίτων των πανεπιστημίων.

Η μεγάλη απαιτούμενη διάρκεια σπουδών επίσης σήμαινε ότι, ιδίως κατά την πρώιμη περίοδο των πανεπιστημίων, οι περισσότεροι φοιτητές, ακόμα και εκείνοι των τεχνών, ανήκαν σε οικογένειες με τουλάχιστον μεσαίο εισόδημα. Οι περισσότεροι προέρχονταν από πόλεις και την τάξη των κατώτερων ευγενών, επειδή τα μέλη και των δύο αυτών στρωμάτων μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν τη μόρφωση, και ιδίως το δίκαιο, ως εφαλτήριο για την κοινωνική τους ανέλιξη. Διασώζονται επιστολές φοιτητών που σε ορισμένα σημεία φαίνονται εκπληκτικά επίκαιρες: ένας επιμελής φοιτητής, που χρειάζεται χρήματα για βιβλία και αλλά υλικά, διαβεβαιώνει τον πατέρα του ότι αποφεύγει το κρασί και τις γυναίκες, αν όχι και το τραγούδι, και κατά καιρούς παραπονιέται ότι έπεσε θύμα ληστείας. Ωστόσο, ο πατέρας του ίσως έβλεπε τα πράγματα από διαφορετική σκοπιά.

> Όπως έχει γραφτεί, «Ο τεμπέλης είναι αδελφός του χαραμοφάη». Πρόσφατα πληροφορήθηκα ότι διάγεις βίο ακόλαστο και οκνηρό, ότι προτιμάς την ασυδοσία από την εγκράτεια και τη διασκέδαση από την εργασία, και ότι παίζεις κιθάρα ενώ οι άλλοι μελετούν, έτσι που να έχεις διαβάσει μόνον έναν τόμο δικαίου, ενώ οι πιο φιλόπονοι συμφοιτητές σου έχουν διαβάσει αρκετούς.[27]

Οι περισσότεροι φοιτητές των ελευθέριων τεχνών μάλλον συντηρούνταν από τους γονείς τους. Από τα τέλη του 13ου αιώνα, ορισμένες δημοτικές αρχές παρείχαν οικονομικά βοηθήματα στους φοιτητές που δέχονταν να εργαστούν ως δημοτικοί υπάλληλοι μετά την περάτωση των σπουδών τους. Για τους πιο φτωχούς φοιτητές, υπήρχαν άλλα συστήματα πρόνοιας. Καθώς οι περισσότεροι φοιτητές δεν ήταν μόνιμοι κάτοικοι των πόλεων όπου σπούδαζαν, κατέλυαν σε πανδοχεία, και ήταν φυσικό μερικοί ξενώνες να στεγάζουν σπουδαστές. Ορισμένοι ευεργέτες έκαναν κληροδοτήματα σε ξενώνες ή και τους συντηρούσαν εξ ολοκλήρου, παρέχοντας έτσι μια στοιχειώδη υποστήριξη σε άπορους φοιτητές. Ο πρώτος ξενώνας στο Παρίσι, το Κολέγιο των Δεκαοκτώ, ιδρύθηκε από έναν Λονδρέζο το 1180. Το πιο γνωστό από τα πρώτα ιδρύματα αυτού του είδους ήταν του Ροβέρτου ντε Σορμπόν, που ίδρυσε το 1258 στο Παρίσι ένα «κολέγιο» για τους φοιτητές της θεολογίας, όπου μπορούσαν να ζήσουν μέσα σε κολεγιακό ή κοινοτικό πνεύμα. Στην Οξφόρδη ιδρύθηκαν το Κολέγιο Μέρτον και το Πανεπιστημιακό Κολέγιο. Για την εξοικονόμηση χρόνου και χρήματος, ορισμένοι καθηγητές άρχισαν να μένουν και αυτοί στα κολέγια και να κάνουν εκεί τις παραδόσεις τους. Καθώς διαδόθηκε αυτή η πρακτική, τα κολέγια έχασαν την αρχική τους λειτουργία ως ιδρύματα για την ανακούφιση των απόρων και έγιναν εκπαιδευτικοί θεσμοί. Τελικά, η Σορβόνη απορρόφησε ολόκληρη τη σχολή των τεχνών του πανεπιστημίου του Παρισιού, ενώ τα αγγλικά πανεπιστήμια εξελίχθηκαν σε χαλαρές ενώσεις ανεξάρτητων κολεγίων. Το πρώτο μισό του 14ου αιώνα ιδρύθηκαν στο Παρίσι γύρω στα είκοσι κολέγια, τα περισσότερα από τα οποία μπορούσαν να φιλοξενήσουν λιγότερους από είκοσι φοιτητές. Στην Ιταλία τα κολέγια παρέμειναν φιλανθρωπικά ιδρύματα και δεν μετεξελίχθηκαν σε εκπαιδευτικά κέντρα.

Ωστόσο, τα κολέγια δεν ήταν τα μοναδικά μέσα αρωγής προς τους φοιτητές. Δεν χρειαζόταν να είναι κανείς άπορος για να δυσκολεύεται να τα βγάλει πέρα όταν σπουδάζει επί είκοσι συναπτά έτη. Οι καθηγητές επέβαλλαν δίδακτρα για τις παραδόσεις τους, αλλά μόνο οι πιο δημοφιλείς ομιλητές μπορούσαν να εξασφαλίσουν έναν αξιοπρεπή μισθό μ' αυτόν τον τρόπο. Έτσι, ιδίως για τους φοιτητές της θεολογίας και του κανονικού δικαίου, οι πάπες άρχισαν να παραχωρούν τις προσόδους ενοριών που δεν είχαν εφημέριο σε επιμελείς φοιτητές εν είδει υποτροφίας. Το εισόδημα προερχόταν αυτόματα από τον εκκλησιαστικό φόρο της δεκάτης (*tithes*) και από προσφορές. Αν και η πολυθεσία (η κατοχή περισσότερων της μιας εκκλησιαστικών θέσεων) ήταν κατακριτέα, μπορούσε να γίνει αποδεκτή για άπορους φοιτητές. Ορισμένοι φοιτητές συγκέντρωναν διάφορες προσόδους και ζούσαν με αρκετή άνεση. Οι λήπτες ευεργετημάτων συνήθως δεν επέβαλλαν δίδακτρα για τις παραδόσεις τους. Δυστυχώς, οι περισσότεροι από αυτούς δεν πατούσαν καν το πόδι τους στις ενορίες τους, όπου οι λειτουργίες τελούνταν από εφημέριους, μια παρατυπία που ακόμα και τον 13ο αιώνα προκαλούσε μαζικής κλίμακας επικρίσεις.

Η φοιτητική βία ήταν ενδημικό φαινόμενο. Το 1200 ο Φίλιππος Β' Αύγουστος παραχώρησε ένα

χάρτη δικαιωμάτων στη συντεχνία των καθηγητών στο Παρίσι, μια ενέργεια που συχνά θεωρείται ο ιδρυτικός χάρτης του πανεπιστημίου. Αν και ο βασιλικός κοσμήτορας του Παρισιού μπορούσε να συλλάβει έναν κληρικό που κατηγορούνταν για κάποια εγκληματική πράξη, ήταν αναγκασμένος να τον παραδώσει στις εκκλησιαστικές αρχές για τη δίκη και την τιμωρία του. Εντούτοις, το 1205 η Εκκλησία αποφάσισε να παραδίδει στις βασιλικές αρχές για περαιτέρω τιμωρία τους κληρικούς που είχαν καταδικαστεί και τους είχε αφαιρεθεί το εκκλησιαστικό αξίωμα. Αυτό ακριβώς έλπιζε να πετύχει ο Ερρίκος Β' στην Αγγλία, αλλά τον εμπόδισε η κατακραυγή που ξέσπασε εξαιτίας της δολοφονίας του Μπέκετ. Η απεργία που ξέσπασε στο διάστημα 1229-1231 ήταν επακόλουθο μιας εξέγερσης στη διάρκεια της οποίας σκοτώθηκαν αρκετοί σπουδαστές σε συγκρούσεις με την τοπική αστυνομία, ενώ οι κηδεμόνες του ανήλικου βασιλιά Λουδοβίκου Θ' υποστήριξαν τις δημόσιες αρχές.

Ακόμα και στην *Parens scientiarum*, ο πάπας αναγνώριζε ότι η φοιτητική βία αποτελούσε πρόβλημα· απαγορεύτηκε στους φοιτητές να κυκλοφορούν οπλισμένοι στην πόλη ενώ έγινε σύσταση στο πανεπιστήμιο να μην επεκτείνει την προστασία του στους διασαλευτές της τάξης. Η ιερατική ιδιότητα των σπουδαστών τους παρείχε ασυλία από τα κοσμικά δικαστήρια, και οι βασιλιάδες σχεδόν πάντα υποστήριζαν το αίτημα των πανεπιστημίων για την αποκλειστική τους δικαιοδοσία επί των λειτουργών τους, παρά την αντίθετη άποψη των τοπικών δημόσιων αρχών. Οι ανταγωνισμοί μεταξύ των «εθνών» ήταν δριμύτατοι, όπως μεταξύ των Άγγλων και των Ουαλών στην Οξφόρδη. Γύρω στο 1258 ξέσπασε μία ένοπλη σύρραξη μεταξύ των Βορείων και των Ουαλών από τη μια μεριά και του νότιου «έθνους» από την άλλη. Κάθε πλευρά είχε τους οπαδούς της, τα λάβαρά της και τις ένοπλες μονάδες της, και οι Ουαλοί κέρδισαν μια μάχη με όπλα. Ωστόσο, το 1389 η έκβαση ήταν διαφορετική.

> Ο κληρικός Τόμας Σπίσι Τσάπλαιν και ο Τζων Κέρκμπυ μαζί με έναν εσμό κακοποιών, μερικούς από τους οποίους είχαν διορίσει καπετάνιους, εξεγέρθηκαν κατά της ειρήνης του βασιλέως και καταδίωξαν όλους τους Ουαλούς που ενδιαιτούν και σπουδάζουν στην Οξφόρδη, ρίχνοντας βέλη εναντίον τους καθώς περιφέρονταν στις διάφορες οδούς και τα δρομάκια, κραυγάζοντας «Πόλεμος, πόλεμος, πόλεμος, σφάχτε, σφάχτε, σφάχτε τα ουαλικά σκυλιά και τα κουτάβια τους, κι όποιος τολμήσει να ξεμυτίσει από το σπίτι του θα χτυπηθεί και θα πεθάνει κ.λπ.», και άλλους τους σκότωσαν και άλλους τους λάβωσαν σοβαρά, και όσους Ουαλούς έπεσαν ικέτες στα γόνατα για να γλιτώσουν, αυτούς οι Βόρειοι σπουδαστές τους οδήγησαν στις πύλες, όπου πρώτα τους έβαλαν να ουρήσουν και ύστερα να ασπαστούν το μέρος όπου είχαν ουρήσει.[28]

Καθώς μεγάλωνε ο αριθμός των σπουδαστών, τα πανεπιστήμια παραδέχτηκαν ότι ήταν δυνατόν και άτομα που δεν ήταν στην πραγματικότητα φοιτητές να διεκδικήσουν την κληρική ιδιότητα. Το 1289, ο ρέκτορας του πανεπιστημίου του Παρισιού επισήμανε το πρόβλημα και διέταξε τους επιβλέποντες καθηγητές τους να κρατούν αρχεία με τα ονόματα των σπουδαστών τους και να συγκεντρώνουν πληροφορίες γι' αύτους ώστε να μπορούν να καταθέτουν στοιχεία για τη διαγωγή τους αν κάποιος τους το ζητούσε. Προφανώς, το μέτρο αυτό δεν εφαρμόστηκε. Το 1358 η βασιλική διοίκηση αναγκάστηκε να διατάξει το νυχτερινό κλείσιμο των δύο πυλών που θα χτίζονταν στα δύο άκρα της οδού, όπου γίνονταν πολλές παραδόσεις, επειδή

> τη νύχτα φέρνουν και εναποθέτουν εκεί ακαθαρσίες και απορρίμματα που διαφθείρουν και μολύνουν την καρδιά και το σώμα των κατοίκων. Αλλά το πιο αποτρόπαιο και αξιοκατάκριτο για σπουδαστές και φιλοσόφους είναι το γεγονός ότι τη νύχτα οι είσοδοι των σχολών παραβιάζονται, με τρόπο ανέντιμο και αισχρό, από προαγωγούς και ανθρώπους βδελυρούς, που διόλου δεν σέβονται τον Θεό ή την επιστήμη, όπως θα περίμενε κανείς από τέτοιους ανθρώπους, και, αντίθετα, επιθυμούν να αμαυρώσουν τον ανθό και το μαργαριτάρι της επιστήμης. Κοινές πόρνες και ακάθαρτες γυναίκες οδηγούνται μέσα στις σχολές και συχνά διανυκτερεύουν εκεί μες στην αισχύνη και την ατιμία, και παράγουν και αφήνουν φρικαλέους ρύπους στις έδρες των καθηγητών, καθώς και στις αίθουσες και τους τόπους όπου κάθονται και πρέπει να κάθονται οι σπουδαστές. Το πρωί, οι καθηγητές που έρχονται για να διδάξουν και οι σπουδαστές για να μάθουν βρίσκουν μια φρικαλέα και μιαρή ακαταστασία, και έτσι τρέπονται σε φυγή και αποσύρονται... εφόσον συνάδει στους φιλοσόφους να είναι καθαροί και αξιοπρεπείς και να κατοικούν σε καθαρά και ευπρεπή κτίρια.[29]

Φιλοσοφία και θεολογία: η υποδοχή του Αριστοτέλη

Μέχρι τον 13ο αιώνα οι θεολογικές σπουδές διεξάγονταν κυρίως στη σχολή των τεχνών, ενώ το παραδοσιακό πρόγραμμα των ελευθερίων τεχνών είχε ολοένα και λιγότερη σχέση με ό,τι πραγματικά διδάσκονταν οι φοιτητές. Στα μέσα του ίδιου αιώνα ο υποψήφιος σπουδαστής του πανεπιστημίου έπρεπε να γνωρίζει να διαβάζει και να γράφει λατινικά.

Προφανώς, η μεσαιωνική φιλοσοφία εμπεριέχει ένα ισχυρό εβραϊκό στοιχείο, αλλά τον 12ο και τον 13ο αιώνα καταβλήθηκε σημαντική προσπάθεια για την αφομοίωση της «κλασικής» παράδοσης της Ρώμης και ιδίως της αρχαίας Ελλάδας. Η ρωμαϊκή επίδραση ήταν έντονη κυρίως σε ζητήματα ύφους, καθώς η ρωμαϊκή σκέψη ήταν βασικά μίμηση της ελληνικής.

Από τον Πλάτωνα και τον μαθητή (αλλά όχι μιμητή) του, τον Αριστοτέλη, προήλθαν δύο διακριτές κλασικές παραδόσεις. Με εξαίρεση ένα απόσπασμα από τον *Τίμαιο*, ελάχιστα έργα του Πλάτωνα ήταν από πρώτο χέρι γνωστά στη Δύση πριν από τον 13ο αιώνα. Η πλατωνική παράδοση εμφανίζεται προσαρμοσμένη από τους νεοπλατωνικούς, φιλτραρισμένη από τη θεολογία του ιερού Αυγουστίνου (βλ. Κεφάλαιο Β'). Μέχρι τον 12ο αιώνα, και σε μεγαλύτερο βαθμό έκτοτε απ' ό,τι συχνά πιστεύουμε, η μεσαιωνική θεολογία και φιλοσοφία ήταν κατ' ουσίαν πλατωνικές.

Στην πράξη αυτό σήμαινε πως οι φιλόσοφοι πίστευαν ότι η υπέρτατη αλήθεια βρίσκεται πέραν του υλικού κόσμου. Η πραγματικότητα βρίσκεται στα αρχέτυπα, σε γενικές και τέλεια συγκροτημένες ιδέες ή μορφές. Ο υλικός κόσμος δεν είναι παρά μια σκιά της επέκεινα υπέρτατης πραγματικότητας, την οποία ο άνθρωπος, αιχμάλωτος της ύλης μέσα στην οποία ζει, δεν μπορεί να συλλάβει παρά μόνον αμυδρά. Το κακό είναι μια μη δημιουργημένη στέρηση· δεν υπάρχει, αλλά αντίθετα απορρέει από την αδιαφορία του ανθρώπου απέναντι στην ίδια του τη φύση, που είναι η αναζήτηση της μορφής του καλού. Ο άνθρωπος είναι μια ατελής αντανάκλαση του δημιουργού του, του Θεού, ο οποίος είναι μια άυλη και καθαρή μορφή, αλλά μια μορφή που περιέχει την εμπραγμάτωση, αν και όχι τη δυνατότητα, καθώς η τελευταία συνεπάγεται το ενδεχόμενο της αλλαγής και, επομένως, της μη τελειότητας.

Η έκφραση αυτής της ιδέας στη χριστιανική θεολογία αποκαλείται «πραγματιστική» θέση επειδή οι θιασώτες της υποστήριζαν ότι οι ιδέες εμπεριέχουν μια πραγματικότητα ανεξάρτητα από την ύλη. Πριν από τον 14ο αιώνα, ελάχιστοι πρέσβευαν την αντίθετη άποψη, που ονομάζεται «ονοματοκρατία» (ή «νομιναλισμός») επειδή οι υποστηρικτές της πίστευαν ότι οι γενικές ιδέες ήταν απλά ονόματα. Το πρόβλημα εμφανίστηκε ήδη από τις αμφισβητήσεις της καρολίγγειας περιόδου γύρω από το ζήτημα της θείας ευχαριστίας. Στα τέλη του 11ου αιώνα, ο Βερεγγάριος της Τουρ, εφαρμόζοντας τις αριστοτελικές κατηγορίες της ουσίας και του συμβεβηκότος στα στοιχεία της λειτουργίας, είπε ότι εφόσον το υλικό φαινόμενο (συμβεβηκός) δεν παρουσίαζε μεταβολές και παρέμενε άρτος και οίνος, έτσι και η ουσία (η παρουσία του Χριστού) δεν μπορούσε παρά να μείνει αμετάβλητη. Ο Λάνφρανκ του Μπεκ (ο προκάτοχος του Ανσέλμου στην αρχιεπισκοπή του Καντέρμπουρυ) διατύπωσε τα επιχειρήματά του στη βάση της πραγματιστικής θέσης ότι, παρά τα φαινόμενα, τα στοιχεία της θείας λειτουργίας υφίστανται κάποιο μετασχηματισμό και μετατρέπονται σε αίμα και σώμα του Ιησού.

Απέναντι σ' αυτό το φόντο ενδοακαδημαϊκών διαφωνιών γύρω από την πραγματικότητα των γενικών εννοιών, συντελέστηκε μια θεμελιώδης μετατροπή της κλασικής παράδοσης, που στάθηκε μια από τις σημαντικότερες εξελίξεις στην πνευματική ιστορία της Δύσης: η ενσωμάτωση του Αριστοτέλη σε ένα βασικά χριστιανικό πρόγραμμα σπουδών στην Ευρώπη. Στις αρχές του 12ου αιώνα ο Αριστοτέλης ήταν ακόμα λιγότερο γνωστός από τον Πλάτωνα, αλλά αυτή η κατάσταση μεταβλήθηκε ταχύτατα. Ο Πέτρος Αβελάρδος αποκαλούσε με σεβασμό τον Αριστοτέλη «ο Φιλόσοφος» και προφανώς γνώριζε τα έργα του περί λογικής, που ήταν διαθέσιμα σε λατινικές

μεταφράσεις. Ωστόσο, οι μεταφράσεις αυτές προέρχονταν από αραβικές μεταφράσεις των πρωτότυπων ελληνικών κειμένων. Μεταφράσεις αριστοτελικών έργων κατευθείαν από τα ελληνικά έγιναν στα τέλη του 12ου αιώνα, ενώ μέχρι τα μέσα του 13ου αιώνα όλα τα σωζόμενα έργα του Σταγειρίτη φιλοσόφου ήταν πλέον προσιτά στα λατινικά.

Δυστυχώς, οι λατινικές εκδοχές του αριστοτελικού έργου που πρώτες έφτασαν στη Δύση συχνά κυκλοφορούσαν μαζί με τα συνοδευτικά σχόλια του Ισπανού μουσουλμάνου Αβερρόη (1126-1198), που ανέπτυξε περαιτέρω τις αριστοτελικές κατηγορίες της ύλης και της μορφής, του δυνάμει και του ενεργεία όντος, καθώς και της κίνησης. Σύμφωνα με τον Αβερρόη, η συνεχής εξέλιξη και αλλαγή του υλικού κόσμου οφείλεται σε ένα έσχατο αίτιο, που ταυτίζεται με τον Θεό. Ιδιαίτερα απεχθής στους χριστιανούς ήταν η θέση του Αβερρόη ότι η δυνάμει διάνοια του Αριστοτέλη (η ψυχή) πεθαίνει μαζί με το άτομο ως μορφή του σώματος. Αντί γι' αυτό, υπάρχει μια ενεργεία διάνοια ή ένα είδος «ανώτερης ψυχής». Ο Αβερρόης διαχώριζε τις σφαίρες της πίστης και της λογικής, πιστεύοντας πως η καθεμία υπερείχε στο δικό της πεδίο. Επομένως, δεν υπάρχει σύγκρουση μεταξύ αυτών των δύο, μια αντίληψη που δικαιολογημένα ώθησε μερικούς να ισχυριστούν ότι ο Αβερρόης κήρυττε ένα δόγμα διπλής αλήθειας.

Ωστόσο, ο ίδιος ο Αριστοτέλης είχε εκφράσει ιδέες που θα μπορούσαν να γίνουν ανεπιφύλακτα δεκτές από τους χριστιανούς. Από τον δάσκαλό του Πλάτωνα είχε υιοθετήσει την αντίληψη ότι η μορφή προηγείται της ύλης· ως εκ τούτου, για παράδειγμα, ένα βελανίδι εξελίσσεται σε βελανιδιά και όχι σε χοίρο. Ο Αριστοτέλης έδινε έμφαση στον κόσμο της ύλης, τον οποίο θεωρούσε αιώνιο. Ήταν βιολόγος· αν και έγραψε για τη μεταφυσική και την πολιτική θεωρία, ο κύριος όγκος των κειμένων του αφορούσε επιστημονικά θέματα· σ' αυτά έδωσε βάρος σε μια εξελικτική προσέγγιση που ερχόταν σε έντονη αντίθεση με τη χριστιανική άποψη περί ιστορίας του ανθρώπου, η οποία υπογράμμιζε τη θεία παρέμβαση στις ανθρώπινες υποθέσεις με τη μορφή του θαύματος. Για τον Αριστοτέλη, ο Θεός γίνεται απλώς ένα πρώτο κινητήριο αίτιο («πρώτο κινούν»).

Πιθανόν το πιο σοβαρό πρόβλημα να αφορούσε την επιστημολογία. Η αυγουστίνεια παράδοση, στα χνάρια του Πλάτωνα, υποστήριζε ότι η γνώση μας για τη μορφή είναι εμφυτευμένη μέσα μας από τον Θεό με τη μορφή των ιδεών. Ο άνθρωπος ερευνά τον κόσμο της ύλης με αυτό το ατελές εργαλείο, τη λογική, στηριγμένος στην προγενέστερη γνώση αυτών των μορφών. Εντούτοις, ο Αριστοτέλης υποστήριξε ότι ο άνθρωπος αποκτά γνώση, συγκαταλεγομένης και της γνώσης της μορφής, μέσω της αισθητηριακής αντίληψης και όχι χάρη σε μια έμφυτη ή εντυπωμένη στη μνήμη γνώση ή, όπως θα το διατύπωναν οι αυγουστινιανοί, μέσω της θείας φώτισης.

Η Εκκλησία δεν είχε αντίρρηση να διαβάζουν οι φοιτητές της θεολογίας το αριστοτελικό έργο, επειδή τους θεωρούσε αρκετά ώριμους ώστε να κατανοήσουν τα όριά του. Ωστόσο, το 1215 ο πάπας απαγόρευσε τη διδασκαλία του Αριστοτέλη στους κατά πολύ νεότερους φοιτητές της σχολής των ελευθέριων τεχνών στο Παρίσι. Όπως ήταν φυσικό, η απαγόρευση τούς ώθησε να μελετούν αυτά τα βιβλία στον ελεύθερο χρόνο τους, και οι συνετοί λόγιοι συνειδητοποίησαν ότι στο αριστοτελικό έργο υπήρχαν πολλά στοιχεία που μπορούσαν να αξιοποιηθούν από τους χριστιανούς. Το 1255, ο πάπας Αλέξανδρος Δ' αναγκάστηκε να υποχωρήσει και να αποδεχτεί τα έργα του Αριστοτέλη ως βάση του *trivium.* Η επίδρασή τους στο *quadrivium* ήταν ακόμα πιο καθοριστική. Το 1366 το πανεπιστήμιο αναθεώρησε το πρόγραμμα μαθημάτων, καθιστώντας υποχρεωτική τη γνώση όλου του σώματος του αριστοτελικού έργου για την άδεια διδασκαλίας των τεχνών.

Η εποχή των πραγματειών (summae)

Φαίνεται ότι οι διανοούμενοι του 13ου αιώνα διαισθάνονταν ότι, με τη συνεχή επιστροφή στα κλασικά κείμενα, βρίσκονταν στο κατώφλι μιας υπέρτατης συμφιλίωσης της περίτεχνής τους

εξέτασης του κόσμου της ύλης με τα προτάγματα της θρησκευτικής αποκάλυψης. Ιδίως το τάγμα των Δομικανικών τάχθηκε υπέρ του Αριστοτέλη, ίσως επειδή, ως ένα βαθμό, το ανταγωνιστικό τάγμα των Φραγκισκανών τον απέρριπτε εμφατικά. Οι Δομινικανοί έγραψαν «συστήματα» (*summae*), δηλαδή πραγματείες σε διαλεκτική μορφή που φιλοδοξούσαν να αποτελέσουν τις «υπέρτατες» απόψεις επί των θεμάτων που πραγματεύονταν.

Ο Αλβέρτος του Λάουινγκεν, γνωστός ως Αλβέρτος ο Μέγας, ένας Δομινικανός μοναχός της Κολονίας που δίδαξε και στο Παρίσι, ήταν ένας εμπειρικός επιστήμονας ο οποίος συνέβαλε στη διάδοση του επιστημονικού έργου του Αριστοτέλη. Επίσης συνέταξε ένα *Θεολογικό σύστημα,* προσπαθώντας να διαχωρίσει τον Αριστοτέλη από τον Αβερρόη και να συμφιλιώσει τη μεταφυσική των Ελλήνων με τον χριστιανισμό. Ο πιο διάσημος μαθητής του Αλβέρτου ήταν ο Θωμάς από το Ακουίνο, ο άγιος Θωμάς Ακινάτης (1225-1274). Αυτός και ο ιερός Αυγουστίνος θεωρούνται οι δύο μεγαλύτεροι χριστιανοί φιλόσοφοι του Μεσαίωνα.

Γόνος μιας οικογένειας Ιταλών ευγενών, ο άγιος Θωμάς δίδαξε στα πανεπιστήμια του Παρισιού και της Νεάπολης. Στα πιο σημαντικά του έργα, το *Θεολογικό σύστημα* και το *Σύστημα καθολικής πίστης κατά των ειδωλολατρών,* ανέπτυξε μια χριστιανική φιλοσοφία ιδωμένη μέσα από τις αριστοτελικές κατηγορίες αλλά στηριγμένη στη διαλεκτική μέθοδο που περιέχεται σε πηγές αναμφίβολης ορθοδοξίας, όπως τα έργα των πατέρων της Εκκλησίας, η Βίβλος και ορισμένες αναφορές από το κανονικό δίκαιο.

Ο Ακινάτης βασικά αποδεχόταν τις αριστοτελικές ιδέες της αιτιότητας στην πραγματεία του περί του κόσμου της ύλης, αλλά έπρεπε να τις τροποποιήσει προς την κατεύθυνση της διδασκαλίας του Αυγουστίνου όσον αφορά τον Θεό και την αιώνια αλήθεια. Ενστερνίστηκε την αριστοτελική διάκριση μεταξύ ουσίας και ύπαρξης (που συμπίπτουν μόνο στον Θεό), αλλά προσέθεσε ότι δεν υπάρχει ουσία δίχως ύπαρξη. Η ύλη δεν έχει ύπαρξη ανεξάρτητη από τη μορφή. Απέρριψε την αριστοτελική αντίληψη περί πολλαπλότητας των μορφών, επισημαίνοντας ότι υπάρχει μία μόνο ουσιαστική μορφή (λόγου χάρη, η ανθρωπότητα), και ότι η ύλη είναι η αρχή της εξατομίκευσης στο μεμονωμένο σώμα. Ωστόσο, το επιμέρους σαρκίο έχει και αυτό τη μορφή του, την ψυχή, που είναι αθάνατη.

Ο προσωπικός Θεός των χριστιανών εμφύτευσε την ελεύθερη βούληση στον άνθρωπο, ο οποίος μπορεί να επιλέξει το αν θα ασκήσει αυτή τη βούληση σύμφωνα με το σχέδιο του Θεού. Ως το σημείο αυτό, ο Ακινάτης συμφωνεί με τον Αυγουστίνο καθώς παραδέχεται την πραγματικότητα των αρχετύπων και την πρωταρχικότητα των ιδεών. Ωστόσο, για τον Ακινάτη, που συμφωνεί με τον Αριστοτέλη, η ψυχή αποκτά τη γνώση των αρχετύπων μέσω της αισθητηριακής αντίληψης (της «αισθητικής» ψυχής). Η χρήση της λογικής είναι μια φυσική δραστηριότητα για τον άνθρωπο —μάλιστα, ο άνθρωπος αδυνατεί να αξιοποιήσει το δυναμικό του όταν δεν χρησιμοποιεί τη λογική του. Τόσο η λογική όσο και η πίστη έχουν τις αρμόζουσες σφαίρες τους, αλλά ενώ οι σφαίρες αυτές παρέμειναν διακριτές για τον Αβερρόη και τους Λατίνους οπαδούς του, για τον Ακινάτη ήταν συμπληρωματικές. Ο Θεός δημιούργησε τον κόσμο της ύλης και παρεμβαίνει προσωπικά σ' αυτόν. Η λογική μπορεί να μας οδηγήσει στην κατανόηση της ύλης και αντίστοιχα, σε περιορισμένο βαθμό, του θείου σκοπού όπως αποκαλύπτεται στη δημιουργία του Θεού. Τα ανθρώπινα όντα όμως μπορούν να κατακτήσουν απλώς μια μερική αλήθεια με μόνη τη βοήθεια της λογικής τους. Για να κατανοήσουν τον θείο νόμο και την αιώνια αλήθεια, χρειάζονται την πίστη και τη χάρη.

Δικαιολογημένα ο Ακινάτης φημίζεται για τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιεί τη λογική για να αποδείξει την ύπαρξη του Θεού. Όπως και ο άγιος Άνσελμος, καταφεύγει στη λογική όχι επειδή αμφιβάλλει, και ασφαλώς όχι για να αποκτήσει οπαδούς. Αντιθέτως, εφόσον ο άνθρωπος μπορεί να αποδείξει μέσω της λογικής, που θεμελιώνεται στην αισθητηριακή αντίληψη χωρίς τη βοήθεια της θρησκευτικής πίστης, ότι ο Θεός υπάρχει πέρα από το βασίλειο της ύλης, τότε η δυνατότητα του

αριστοτελικού ορθολογισμού για την κατανόηση της ύλης είναι απεριόριστη. Ο Ακινάτης απέρριψε την απόδειξη του Ανσέλμου, που ουσιαστικά λέει ότι η ύπαρξη του Θεού είναι αυτονόητη, επειδή, όπως παρατηρεί ο Ακινάτης, είναι δυνατόν να συλλάβει κανείς το αντίθετο. Ωστόσο, η απόδειξη του Ακινάτη εμπεριέχει αρκετές υποθέσεις, που δέχτηκαν τις επικρίσεις των στοχαστών του 14ου αιώνα: ότι δεν μπορεί να υπάρχει απεριόριστη σειρά αιτίων ότι ο κόσμος της ύλης λειτουργεί σύμφωνα με σταθερούς νόμους, τους οποίους μπορεί να κατανοήσει η λογική· και ότι ο κόσμος αυτός υπάρχει και δεν θα μπορούσε να έχει δημιουργηθεί από ένα αίτιο που δεν υπάρχει καθαυτό —επομένως το «αναγκαίο ον» πρέπει να δημιουργήσει το «μη αναγκαίο ον»— και ότι ο Θεός, ως καθαρή μορφή, πρέπει να βρίσκεται στην κορυφή μιας ιεραρχίας των μορφών.

Ο «χριστιανικός αριστοτελισμός» του Ακινάτη δέχτηκε σφοδρές επικρίσεις ακόμα και πριν από το θάνατό του. Το 1270, δεκατρείς προτάσεις του καταδικάστηκαν ως αιρετικές από τον επίσκοπο του Παρισιού, ενώ ο Ακινάτης δεν κυρύχθηκε άγιος παρά μόνο το 1323, δηλαδή με αξιοσημείωτη καθυστέρηση για μια τόσο επιφανή προσωπικότητα. Μόνο τον 16ο αιώνα ο Ακινάτης άρχισε να αντιμετωπίζεται ως αυθεντία. Σε μεγάλο βαθμό, το πρόβλημα αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η εκκλησιαστική ιεραρχία εξακολουθεί να συσχετίζει τους χριστιανούς αριστοτελικούς με τους πιο ριζοσπάστες «Λατίνους αβερροϊστές», που υιοθετούσαν τα σχόλια του Αβερρόη στο αριστοτελικό έργο. Ο ετερόδοξος αριστοτελισμός έφτασε στο απόγειό του στο Παρίσι στα τέλη του 13ου αιώνα με το έργο του Σιγέρου της Βραβάντης και του Βοηθίου της Δακίας, που αμφότεροι δίδαξαν στη σχολή των τεχνών. Ωστόσο, κανένας από τους δύο δεν ήταν συστηματικός θεολόγος, και τα γραπτά που άφησαν είναι λίγα.

Σχεδόν όλοι οι επικριτές του Ακινάτη ήταν Φραγκισκανοί. Ο πιο επιφανής από αυτούς ήταν ο άγιος Μποναβεντούρα (1221-1274), ο γενικός μάγιστρος του τάγματος των Φραγκισκανών, τα έργα του οποίου ακολουθούν την αυγουστίνεια παράδοση. Το πιο σημαντικό του έργο ήταν τα *Σχόλια στις Προτάσεις* [του Πέτρου του Λομβαρδού], μαζί με αρκετές συλλογές κηρυγμάτων. Ενώ ο Μποναβεντούρα δεν αρνιόταν τη χρησιμότητα της λογικής, και μάλιστα αποδεχόταν την αριστοτελική θέση ότι η γνώση αντλείται από την αισθητηριακή αντίληψη, απεχθανόταν την τάση της υπερβολικής προβολής της σε βάρος της πίστης και του συναισθήματος. Ο νους πρέπει να έχει στην ψυχή ένα αιώνιο πρότυπο με βάση το οποίο να μετρά τα δεδομένα που εξάγονται από τις αισθήσεις, και αυτό μπορεί να επιτευχθεί μόνο με τη θεία φώτιση. Ο Μποναβεντούρα αρνιόταν την ιδέα της αιωνιότητας της ύλης, για την οποία πίστευε ότι ερχόταν σε αντίθεση με την αποκάλυψη και περιόριζε τη θεία βούληση. Κατ' αυτόν, η ψυχή είναι μια σύνθεση ύλης και μορφής που δεν υφίσταται πριν από το σώμα, αλλά επιβιώνει μετά τη φθορά του ως μορφή του σώματος.

Παραδόξως, για ορισμένους Φραγκισκανούς επιστήμονες οι αριστοτελικοί ήταν υπερβολικά εγκόσμιοι. Ο Οξφορδιανός Ροβέρτος Γκρόστεστ (περί το 1168-1253), που πέθανε ως επίσκοπος του Λίνκολν, θαύμαζε τον Αριστοτέλη και μάλιστα μετέφρασε τα *Ηθικά Νικομάχεια* στα λατινικά. Εντούτοις, το έργο του τονίζει τη νεοπλατωνική «μεταφυσική του φωτός», όπου το φως εξετάζεται τόσο από επιστημονική σκοπιά όσο και ως σύμβολο θείας φώτισης. Ο Γκρόστεστ πραγματοποίησε λαμπρά πειράματα στην οπτική. Ο μαθητής του Ρογήρος Βάκων (πέθανε το 1294) απέκτησε ακόμα μεγαλύτερη φήμη μέσω της υποτιθέμενης ιδιότητάς του ως μάγου, που οφείλεται στην ανησυχία της Εκκλησίας για τις απόψεις του περί αλχημείας και αστρολογίας. Η επιστημονική παράδοση συνεχίστηκε στην Οξφόρδη, που έγινε το πρώτο πανεπιστήμιο στη δυτική Ευρώπη όπου οι φυσικές επιστήμες διαχωρίστηκαν από τις θεολογικές σπουδές.

Τέχνη και αρχιτεκτονική: ο γοτθικός και ο ρομανικός ρυθμός

Χαρακτηριστική έκφραση του νεορωμαϊκού αρχιτεκτονικού ρυθμού του πρώιμου Μεσαίωνα είναι η

βασιλική, μια επιμήκης αίθουσα με κλίτη και μια ημικυκλική αψίδα στο ένα άκρο. Από τον 4ο αιώνα σε ορισμένους ρωμαϊκούς ναούς προστίθεται ένα εγκάρσιο κλίτος, μια κάθετη προέκταση κοντά στην αψίδα, με αποτέλεσμα η κάτοψη του ναού να αποκτά σχήμα σταυρού. Οι τοίχοι ήταν βαριοί και χοντροί και είχαν λιγοστά παράθυρα.

Ο «ρομανικός» ρυθμός αναπτύχθηκε γύρω στο 800 στη Λομβαρδία και μετά διαδόθηκε στον Βορρά. Ο λομβαρδικός ρομανικός ρυθμός ξέφυγε από τις βυζαντινές επιδράσεις, που ήταν χαρακτηριστικό στοιχείο της καρολίγγειας αρχιτεκτονικής, με αποτέλεσμα την ανάπτυξη πιο περίτεχνης θολοδομίας. Ο ημικυλινδρικός θόλος ήταν μια ενιαία ημικυκλική καμάρα όπου η οροφή δεν στηριζόταν απευθείας σε υποστυλώματα αλλά σε όλο το μήκος του τοίχου, δημιουργώντας μια φυγόκεντρη δύναμη. Με τον καιρό ο τοίχος αντικαταστάθηκε από υποστυλώματα, και οι ημικυλινδρικοί θόλοι περιορίστηκαν στον κυρίως ναό, ενώ ξεχωριστοί θόλοι κάλυπταν τα πλευρικά κλίτη. Το σταυροθόλιο, που σχηματίζεται από την αλληλοτομή δύο ημικυλινδρικών θόλων, αντικατέστησε βαθμιαία τον ημικυλινδρικό θόλο στο μεσαίο και τα πλευρικά κλίτη. Στους γαλλικούς ναούς προστέθηκε ένας εσωτερικός περιμετρικός διάδρομος γύρω από την κόχη του ιερού. Ο δεύτερος ναός στο αβαείο του Κλουνύ, που ανεγέρθηκε στο δεύτερο μισό του 10ου αιώνα, αποτέλεσε το πρότυπο για τη διάδοση των άλλων χαρακτηριστικών του ρομανικού ρυθμού: το ημικυκλικό τόξο, τα κλίτη στον κυρίως ναό, τους πύργους στις άκρες των κλιτών, τους περιμετρικούς εσωτερικούς διαδρόμους με τα ακτινωτά παρεκκλήσια, τους πολλαπλούς κίονες ή πεσσούς και τα εγκάρσια τόξα στο υψηλότερο επίπεδο, το χαμηλό χοροστάσιο (το υπερώο με τα εν σειρά παράθυρα πάνω από το υπερυψωμένο κεντρικό κλίτος), τα σταυροθόλια πάνω από τα κλίτη και μερικές φορές μια στοά και φορητά γλυπτά. Ωστόσο, μέχρι τον 11ο αιώνα, τα ρομανικά κτίρια ήταν χαμηλά και μάλλον κοντόχοντρα, αν και συχνά είχαν μεγάλες διαστάσεις. Από τότε, σε ορισμένους ρομανικούς ναούς άρχισαν να εμφανίζονται αντηρίδες στηριγμένες σε παραστάδες οι οποίες αλληλοτέμνονταν στην οροφή, αλλά αυτό το στοιχείο αναπτύχθηκε πολύ περισσότερο στον γοτθικό ρυθμό.

Ο γοτθικός ρυθμός βασίζεται σε μια σειρά αρχιτεκτονικές καινοτομίες, όπως το οξυκόρυφο τόξο και τους θόλους με νευρώσεις ή βεργία (η κατασκευή τους μοιάζει με το σταυροθόλιο αλλά έχουν ισχυρότερα υποστηρίγματα), που επιτρέπουν τη δημιουργία υψηλότερων οροφών απ' ό,τι ο ρομανικός ρυθμός, αλλά και το άνοιγμα περισσότερων παραθύρων στους εξωτερικούς τοίχους. Το οξυκόρυφο τόξο συνήθως αγκυρώνεται στα υποστυλώματα (κίονες ή πεσσοί), που διαχωρίζουν τα πλευρικά κλίτη, και όχι στους φέροντες τοίχους του κτιρίου. Έτσι, το κεντρικό κλίτος μπορούσε να έχει μεγαλύτερο ύψος από τα πλευρικά. Στα υποστυλώματα αυτά στηρίζονται θόλοι με διαγώνιες νευρώσεις που αλληλοτέμνονται στην οροφή, κατανέμοντας πιο ομαλά το βάρος της κατασκευής στους εξωτερικούς τοίχους και τα εσωτερικά πλευρικά κλίτη. Οι τοίχοι ήταν λεπτοί και είχαν πολλά παράθυρα με υαλοστάσια (βιτρό). Καθώς οι αρχιτέκτονες σχεδίαζαν όλο και ψηλότερα κτίρια, οι εξωτερικοί τοίχοι στηρίζονταν και σε «μετέωρες» ή «ελεύθερες» αντηρίδες (ή «επίστεγες»), προσαρμοσμένες σε υποστυλώματα που ήταν αγκυρωμένα στο έδαφος έξω από το κτίριο. Αυτές οι «ελεύθερες» αντηρίδες εμφανίζονται ιδίως στον περιμετρικό διάδρομο γύρω από την κόχη του ιερού, το οποίο είχε περισσότερες γυάλινες επιφάνειες σε σχέση με τη λιθοδομή απ' ό,τι οι πλευρές, και παρουσίαζε το μειονέκτημα μιας κυκλικής και επομένως κάπως φυγόκεντρης δομής, σε αντίθεση με το ορθογώνιο σχήμα των πλαϊνών τοίχων.

Η εσωτερική λογική του γοτθικού ρυθμού, με την έμφασή του στο κατακόρυφο στοιχείο και την τάση της συμφιλίωσης των αντιθέτων, έχει συγκριθεί (με την έννοια ότι είναι προϊόντα του ίδιου πνευματικού κλίματος) με τη σχολαστική μέθοδο έρευνας, όπου οι αντιθέσεις συντίθενται σε ένα αρμονικό σύνολο. Ορισμένοι θεωρούν ότι ο γοτθικός ρυθμός είναι μια συνειδητή δημιουργία του Συζέ (περί το 1081-1151), ηγουμένου του Αγίου Διονυσίου και κύριου συμβούλου των βασιλιάδων Λουδοβίκου Ϛ' και Λουδοβίκου Ζ'. Ο Συζέ μας άφησε μια έκθεση της ανοικοδόμησης του ναού του αβαείου του Αγίου Διονυσίου όπου μέσω της θεώρησης του φωτός εκφράζονται αρχές περί οικοδομικής, καθώς και περί πνευματικής ανάτασης. Ωστόσο, όπως συμβαίνει με το καθετί στην

ιστορία, ο γοτθικός ρυθμός ήταν προϊόν μιας ιστορικής εξέλιξης. Ο καθεδρικός της Σανς, που χτίστηκε γύρω στο 1130, και όχι ο ναός του Αγίου Διονυσίου, είναι το πρωιμότερο ολοκληρωμένο δείγμα γοτθικού ρυθμού. Το οξυκόρυφο τόξο δεν είναι εγχώριο στοιχείο της Ιλ-ντε-Φρανς (της περιοχής του Παρισιού), αλλά δάνειο από τους μουσουλμάνους. Μεταφέρθηκε στη Γαλλία από τους Βουργουνδούς, που είχαν πολεμήσει στην Ισπανία, ενώ οι θόλοι με νευρώσεις εμφανίστηκαν αρχικά στην Αγγλία και μετά διαδόθηκαν στη Νορμανδία και από εκεί στα εδάφη των Καπετιδών. Οι τοίχοι των αγγλικών και νορμανδικών ναών συνέχισαν να είναι τόσο χοντροί που δεν χρειάστηκε να εφαρμοστούν οι νέες τεχνικές για την ελάφρυνση του βάρους τους, οι οποίες έτσι έφτασαν στην πληρέστερη ανάπτυξή τους στην Ιλ-ντε-Φρανς.

Υπάρχουν αρκετές διακριτές παραλλαγές του γοτθικού ρυθμού. Οι ναοί του βασιλείου των Καπετιδών, με χαρακτηριστικά δείγματα τους καθεδρικούς του Παρισιού, της Λαν, της Σουασσόν και αργότερα της Μπουρζ, έχουν εξαμερείς θόλους και μια στοά πάνω από τα πλευρικά κλίτη. Χαρακτηριστικοί είναι επίσης οι δυο πύργοι σε κάθε πλευρά της κύριας όψης και ένας διπλός περιμετρικός διάδρομος στο ιερό βήμα. Οι ναοί του βόρειου γαλλικού γοτθικού ρυθμού, με εξαίρεση μερικούς καθεδρικούς, συχνά δεν είχαν εγκάρσιο κλίτος. Αναπτύσσονταν σε τέσσερις ορόφους, αλλά μερικές φορές οι πάνω όροφοι συμπτύσσονταν σε εξώστες.

Στο βασίλειο των Πλανταγενετών εμφανίζεται μια άλλη παραλλαγή του γοτθικού ρυθμού. Αν και εδώ χρησιμοποιήθηκε ο θόλος με νευρώσεις, η συνολική εικόνα των καθεδρικών ναών της Ανδηγαυίας και του Πουατού πλησιάζει περισσότερο τον ρομανικό ρυθμό επειδή οι ναοί είναι χαμηλοί και πλατείς. Στη Βουργουνδία, υπό την επίδραση των Κιστερκιανών, γεννήθηκε ένας τρίτος γοτθικός ρυθμός, με έμφαση στη λιτότητα της γραμμής και την εξάλειψη του γλυπτού διακόσμου, του διπλού περιμετρικού διαδρόμου και του τριφόριου. Κατά τον 13ο αιώνα, η απλότητα εγκαταλείπεται και οι γραμμές γίνονται πιο καμπύλες και περίτεχνες.

Ήταν επόμενο οι αρχιτεκτονικοί ρυθμοί να μεταβληθούν κατά τον 13ο αιώνα. Η αλλαγή αυτή οφείλεται στην αύξηση του ύψους που εξασφαλίζεται με τις ελεύθερες αντηρίδες. Οι καθεδρικοί της Σαρτρ (άρχισε το 1194), της Ρενς (άρχισε το 1210), της Παναγίας των Παρισίων (άρχισε το 1165 και τροποποιήθηκε το 1230) και της Αμιένης (άρχισε το 1220) θεωρούνται τα λαμπρότερα γοτθικά οικοδομήματα. Τα παράθυρα έγιναν πιο πλατιά και ψηλά και κοσμούνταν με εξαίσια υαλογραφήματα, ένα από τα πιο λαμπρά επιτεύγματα της δυτικής τέχνης. Το μεσαίο κλίτος απέκτησε μεγαλύτερο ύψος καθώς οι εγκάρσιοι θόλοι εξασφάλιζαν ακόμα πιο ομαλή κατανομή του βάρους, αλλά οι θόλοι ήταν τετραμερείς αντί για εξαμερείς. Τα μεσαία κλίτη απέκτησαν εκπληκτικό ύψος. Διαφορετικές στέγες κάλυπταν το κεντρικό και τα πλευρικά κλίτη. Τα πλευρικά παρεκκλήσια, που δεν εμφανίζονταν συχνά τον 12ο αιώνα, έγιναν πιο διαδεδομένα τον 13ο. Η κατασκευή απλοποιήθηκε στον κυρίως ναό με το χαμηλό τριφόριο ως δεύτερο όροφο και μια γαλαρία ως τρίτο.

Οι ναοί του Μπωβαί και του Σαιντ-Σαπέλ στο Παρίσι, που ανεγέρθηκαν κάπως αργότερα, ανήκουν στον «ακτινωτό» ρυθμό. Στις αρχές του 14ου αιώνα, ο αγγλικός γοτθικός ρυθμός, που ξεχωρίζει από τον γαλλικό κυρίως λόγω της έμφασής του στους κάπως τετράγωνους καθεδρικούς και την κεντρική σπείρα παρά στους πύργους στην πρόσοψη και τα εγκάρσια κλίτη, είχε αποκτήσει πλούσια διακόσμηση —ο «διακοσμημένος» ρυθμός, όπως τον αποκαλούν οι ιστορικοί της τέχνης ή ο «φλογόμορφος», όπως αναπτύχθηκε στη Γαλλία. Αυτός ο ρυθμός διακρίνεται για τον πλούσιο αρχιτεκτονικό του διάκοσμο, αλλά η αλλαγή δεν είναι απλώς διακοσμητική, καθώς οι νευρώσεις εξελίσσονται σε ένα περίτεχνο δίκτυο από ευθείες και καμπύλες γραμμές. Το τριφόριο εξαφανίστηκε και επικράτησε μια διώροφη κατασκευή. Ωστόσο, το συνολικό αποτέλεσμα εκφράζει περισσότερο αρχιτεκτονική δεξιοτεχνία παρά οργανική ενότητα.

Οι όψεις των καθεδρικών ναών στολίζονταν με συμβολικά γλυπτά. Το τύμπανο (η εσοχή πάνω από την κύρια είσοδο) είχε βαρύ γλυπτό διάκοσμο, που συχνά περιλάμβανε σκηνές από τη Δευτέρα

Παρουσία. Μετά το 1250, η γοτθική γλυπτική γίνεται όλο και πιο ρεαλιστική. Αν και τα στερεότυπα θέματα δεν εγκαταλείπονται, συναντάμε περισσότερες απεικονίσεις τεχνιτών, κυρίως σε υαλογραφήματα που ήταν δωρεές κάποιας συντεχνίας ή σε γλυπτά. Επίσης εμφανίζονται φοιτητικές σκηνές, καθώς και αλληγορικές παραστάσεις των Μουσών, των επτά θανάσιμων αμαρτημάτων, και πάμπολλες των επτά ελευθέριων τεχνών, πάντα με την απεικόνιση της δραστηριότητας που χαρακτηρίζει κάθε θέμα. Οι ανθρώπινες μορφές εκφράζουν κίνηση και συναίσθημα. Ένα εντυπωσιακό παράδειγμα είναι η νεκρική μάσκα της Ισαβέλλας της Αραγονίας, συζύγου του βασιλιά Φιλίππου Γ' της Γαλλίας, που πέθανε από πτώση. Ο βασιλιάς αποφάσισε να κατασκευάσει ένα ομοίωμα στον τόπο του θανάτου της, και η νεκρική μάσκα αποτελεί πιστό αντίγραφο του προσώπου της, το στόμα είναι συστραμμένο, το σαγόνι πρησμένο, ενώ δεν λείπει ούτε η βαθιά ρωγμή στη μια πλευρά του προσώπου της. Δεκαπέντε χρόνια αργότερα κατασκευάστηκε ένα άλλο, αλλά εντελώς συμβατικό γλυπτικό πορτρέτο της για τον τάφο της στον Άγιο Διονύσιο.

Σύμφωνα με έναν γενικό κανόνα στη γοτθική γλυπτική, όσο ανώτερη ήταν η κοινωνική τάξη του εικονιζόμενου προσώπου τόσο περισσότερο ο καλλιτέχνης το εξιδανίκευε. Συχνά συναντάμε ρεαλιστικές απεικονίσεις ατόμων των κατώτερων τάξεων, όπως του δουλοπαροίκου στον καθεδρικό της Μαγεντίας. Οι αγροτικές σκηνές συχνά αποδίδονται μέσα από μοτίβα των Εργασιών των Μηνών, τόσο σε εικονογραφημένα χειρόγραφα όσο και σε γλυπτά. Οι αρετές τείνουν προς τη σχηματοποίηση, όμως το κλίμα στις απεικονίσεις των αμαρτημάτων κυμαίνεται από την αισχρότητα μέχρι το τρυφερό χιούμορ. Τα γλυπτά όμως αποσκοπούσαν να μεταδώσουν ηθικά διδάγματα και να διδάξουν ιστορίες από τη Βίβλο. Πολυάριθμα υαλογραφήματα και γλυπτά, λόγου χάρη, εκφράζουν τον σφοδρό αντισημιτισμό που κηλίδωσε τα τέλη του 13ου αιώνα.

Η ανέγερση των καθεδρικών ναών αποτελούσε λόγο υπερηφάνειας για πολλές κοινότητες. Οι συντεχνίες ίδρυαν παρεκκλήσια και δώριζαν υαλοστάσια, που οι σκηνές τους συχνά απεικόνιζαν τη δραστηριότητα της συντεχνίας, περιλαμβάνοντας κατά κανόνα και τον προστάτη της άγιο. Οι πόλεις ανταγωνίζονταν μεταξύ τους για το ύψος του οικοδομήματος, καθώς και για το κάλλος των υαλογραφημάτων και των γλυπτών. Ενώ οι θόλοι του κεντρικού κλίτους των πρώιμων γοτθικών καθεδρικών ναών είχαν ύψος μικρότερο από 30 μέτρα, ο καθεδρικός της Σαρτρ έχει ύψος περίπου 40 μέτρα, της Αμιένης περί τα 47, ενώ του Μπωβαί (που κατέρρευσε λόγω κακής θεμελίωσης το 1284, δώδεκα χρόνια μετά την ολοκλήρωσή του), είχε ύψος 53 μέτρα.

Επιπλέον, οι γοτθικοί ναοί του 13ου αιώνα είναι μεγαλειώδη μνημεία που μαρτυρούν τις αρχιτεκτονικές και γεωμετρικές γνώσεις των κατασκευαστών τους. Η δυσκολία του υπολογισμού της λάξευσης και της μεταφοράς των λίθων καθιστά αυτό το επίτευγμα ακόμα πιο εντυπωσιακό. Η ανέγερση των καθεδρικών απαιτούσε τη συνεργασία έμπειρων αρχιτεκτόνων, χτιστών, λιθοξόων, υαλοτεχνιτών, ζωγράφων (αν και οι ζωγραφικές παραστάσεις των περισσότερων ναών έχουν σήμερα ξεθωριάσει, η εικονογράφηση χειρογράφων της εποχής δείχνει ότι τα εσωτερικά των καθεδρικών ναών είχαν λαμπρό διάκοσμο), μεταλλοτεχνιτών και ξυλουργών. Αν και το κόστος αυτών των κτιρίων ήταν υψηλό, ωστόσο η ανέγερσή τους ενίσχυσε την αλληλεξάρτηση και την εξειδίκευση των επαγγελμάτων, έστω και αν αυτό οδηγούσε στην αφαίμαξη των πόρων των ενοριών και των δήμων.

Οι μεγάλοι καθεδρικοί ναοί είναι μεγαλόπρεπα τεκμήρια για πολλά πράγματα, αλλά ορισμένοι σύγχρονοι ερευνητές αναρωτιούνται αν σ' αυτά συγκαταλέγεται και το θρησκευτικό συναίσθημα. Αφού ασχοληθήκαμε με τη γνωστική πτυχή των αλλαγών στη διανόηση κατά τα μέσα του Μεσαίωνα, τώρα θα στραφούμε στην πνευματική πλευρά.

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

John W. Baldwin, *The Scholastic Culture of the Middle Ages, 1000-1300,* Lexington, Mass., D.C. Heath, 1971.

Robert L. Benson/Giles Constable (επιμ.), *Rennaissance and Renewal in the Twelfth Century,* Cambridge Mass., Harvard University Press, 1982.

Meg Bogin, *The Women Troubadours*, Νέα Υόρκη, W. W. Norton, 1980.

R. R. Bolgar, *The Classical Heritage and its Beneficiaries. From the Carolingian Age to the End of the Renaissance,* Νέα Υόρκη, Harper & Row, 1964.

Jean Bony, *French Gothic Architecture in the 12th and 13th Centuries*, Berkeley /Los Angeles, University of California Press, 1983.

Marshall Claggett/Gaines Post/Robert Reynolds (επιμ.), *Twelfth-Century Europe and the Foundations of Modern Society,* Madison, University of Wisconsin Press, 1966.

Kenneth J. Conant, *Carolingian and Romanesque Architecture, 800-1200,* Harmondsworth, Penguin Books, 1975.

Frederick C. Copleston, *Aquinas*, Βαλτιμόρη, Penguin, 1955.

—*Medieval Philosophy,* 2 τόμοι, Garden City, Νέα Ιερσέη, Doubleday Anchor Books, 1963.

Lowrie J. Daly, *The Medieval University 1200-1400,* Νέα Υόρκη, Sheed and Ward, 1961.

Henri Focillon, *The Year 1000,* Λονδίνο, Frederick Ungar, 1969.

Teresa G. Frisch (επιμ.), *Gothic Art 1140-c. 1450: Sources and Documents,* Toronto, University of Toronto Press, 1987.

Etienne Gilson, *The Spirit of Medieval Philosophy,* Νέα Υόρκη, Charles Scribner's Sons, 1936.

—*Reason and Revelation in the Middle Ages,* Νέα Υόρκη, Charles Scribner's Sons, 1938.

Jean Gimpel, *The Cathedral Builders,* Νέα Υόρκη, Grove Press, 1961.

Charles Homer Haskins, *Studies in Medieval Culture,* Νέα Υόρκη, Ungar, 1965.

—*The Rennaissance of the Twelfth Century,* Cambridge Mass., Harvard University Press, 1927.

Friedrich Heer, *The Medieval World,* Λονδίνο, George Weidenfeld & Nicolson, 1961, ανατύπωση Νέα Υόρκη, New American Library (Mentor Books), 1962.

Robert Hellman/Richard O'Gorman (επιμ. / μτφρ.), *Fabliaux: Ribald Tales from the Old French,* Νέα Υόρκη, Thomas Y. Crowell, 1965.

W.T.H. Jackson, *The Literature of the Middle Ages,* Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 1960.

David Knowles, *The Evolution of Medieval Thought,* Νέα Υόρκη, Vintage, 1962.

Henry Kraus, *The Living Theatre of Medieval Art,* Φιλαδέλφεια, University of Pennsylvania Press, 1972.

—*Gold was the Mortar: The Economics of Cathedral Building,* Λονδίνο, Routledge & Kegan Paul, 1979.

Pierre Lavedan, *French Architecture,* Λονδίνο, Scolar Press, 1979.

Gordon Leff, *Medieval Thought: St Augustine to Ockham,* Βαλτιμόρη, Penguin, 1958.

—*Paris and Oxford Universities in the Thirteenth and Fourteenth Centuries,* Νέα Υόρκη, John Wiley & Sons, 1968.

Roger Sherman Loomis, *The Development of Arthurian Romance,* Νέα Υόρκη, Harper & Row, 1963.

Emile Mâle, *The Gothic Image: Religious Art in France in the Thirteenth Century,* Νέα Υόρκη, Harper & Row, 1968.

John C. Moore, *Love in Twelfth-Century France,* Φιλαδέλφεια, University of Pennsylvania Press, 1972.

Colin Morris, *The Discovery of the Individual, 1050-1200,* 1972, *ανατύπωση* Toronto, University of Toronto Press, 1987.

Alexander Murray, *Reason and Society in the Middle Ages,* Οξφόρδη, Clarendon Press, 1978, 1986.

Erwin Panofsky, *Gothic Architecture and Scholasticism,* Νέα Υόρκη, Meridian Books, 1957.

Hastings Rashdall (επιμ. F.M. Powicke/A.B. Emden), *The Universities of Europe in the Middle Ages,* 3 τόμοι, Οξφόρδη, Oxford University Press, 1936.

Richard W. Southern, *The Making of the Middle Ages,* New Haven, Yale University Press, 1961.

Willard R. Trask (επιμ./μτφρ.), *Medieval Lyrics of Europe,* Νέα Υόρκη, World Publishing Company, 1969.

Fernand van Steenberghen, *Aristotle in the West: The Origins of Latin Aristotelianism,* Louvain, E. Nauwelaerts, 1955.

Otto von Simson, *The Gothic Cathedral,* Νέα Υόρκη, Bollingen Foundation, 1972.

Helen Waddell, *The Wandering Scholars,* Νέα Υόρκη, Doubleday & Co., 1955.

David L. Wagner (επιμ.), *The Seven Liberal Arts in the Middle Ages,* Bloomington, Indiana University Press, 1986.

Julius R. Weinberg, *A Short History of Medieval Philosophy,* Princeton, Princeton University Press, 1964.

Helene Wieruszowski, *The Medieval University,* Princeton, D. Van Nostrand, 1966.

James J. Wilhelm (επιμ./μτφρ.), *Medieval Song: An Anthology of Hymns and Lyrics,* Νέα Υόρκη, E.P. Dutton & Co., 1971.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΒ'
Ο ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΣ ΒΙΟΣ ΚΑΤΑ ΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΑ

Βαθιές αλλαγές συντελέστηκαν στο θρησκευτικό βίωμα κατά τον 12ο και τον 13ο αιώνα. Συχνά οι αλλαγές αυτές ήταν απόρροια των ανακατατάξεων που είχαν πραγματοποιηθεί στο χώρο της διανόησης και τις οποίες περιγράψαμε στο Κεφάλαιο ΙΑ'. Η Εκκλησία αποκτούσε ολοένα και πιο συγκεντρωτικό χαρακτήρα, και ενώ στη διάρκεια του πρώιμου Μεσαίωνα το επίκεντρο της λατρείας των χριστιανών ήταν, σχεδόν αποκλειστικά, οι κατά τόπους ναοί, τώρα η παποσύνη και η Ρώμη αποκτούν επιβλητικές διαστάσεις. Ωστόσο, μολονότι η Εκκλησία και ειδικότερα οι πάπες κήρυτταν μια εγκεφαλική προσέγγιση στην πίστη, η θρησκεία παρέμεινε για τους περισσότερους χριστιανούς ζήτημα συναισθήματος. Τα δόγματα και οι τελετουργίες, που ήταν προϊόντα μακρόχρονης εξέλιξης, μορφοποιήθηκαν οριστικά στη διάρκεια της μέσης περιόδου του Μεσαίωνα, ιδίως τα επτά μυστήρια (η βάπτιση, το χρίσμα, η θεία ευχαριστία, η εξομολόγηση, η ιεροσύνη, ο γάμος και το ευχέλαιο) και το δόγμα του καθαρτηρίου, του χώρου όπου η ψυχή που έχει σωθεί περιμένει τον εξαγνισμό της προτού εισέλθει στον παράδεισο.

Μοναχισμός, παλαιός και νέος

Ήδη αναφερθήκαμε στη μοναστηριακή μεταρρύθμιση του Κλουνύ (βλ. Κεφάλαιο Ζ'). Από μια άποψη, το Κλουνύ ήταν ένα οικογενειακό μοναστήρι, αλλά ο λαϊκός που το ίδρυσε, ο Γουλιέλμος της Ακουιτανίας, αφού επέβαλε εκεί τον κανόνα του Βενεδίκτου, έθεσε τη μονή υπό την άμεση εποπτεία του πάπα, ανεξαρτητοποιώντας την απ' όλες τις κοσμικές αρχές. Αφού εγγυήθηκε το δικαίωμα των μοναχών να εκλέγουν τους ηγουμένους τους, ο ίδιος ο Γουλιέλμος διόρισε πρώτο ηγούμενο του Κλουνύ τον Βέρνωνα, ηγούμενο της εκκλησίας των Βενεδικτίνων της Μπων, η οποία είχε προσχωρήσει στη μεταρρύθμιση. Οι πάπες επέτρεψαν στο Κλουνύ και στα παλαιότερα θυγατρικά του ιδρύματα να δέχονται από άλλους οίκους μονάχους που αναζητούσαν πιο αυστηρή πειθαρχία. Αρκετές φορές οι μοναχοί του Κλουνύ προσπάθησαν, αλλά όχι πάντα με επιτυχία, να δώσουν στα νέα τους ιδρύματα το χαρακτήρα του κοινοβίου και όχι του αβαείου, υποδηλώνοντας έτσι την υπαγωγή τους στον ηγούμενο του Κλουνύ.

Ήδη τον 11ο αιώνα το Κλουνύ ήταν το πιο σημαντικό αβαείο στην Ευρώπη, αν και τη μεγαλύτερη απήχηση την είχε στη Γαλλία και, σε μικρότερο βαθμό, στην Ιταλία και την Αγγλία. Οι ηγούμενοί του συναναστρέφονταν ηγεμόνες και πάπες. Ο πάπας Ουρβανός Β' (1088-1099) ήταν πρώην μέγας προϊστάμενος του Κλουνύ. Το άλλοτε αυστηρό μοναστήρι σύντομα έγινε θρησκευτικό «κατεστημένο». Οι ηγούμενοι ήταν «περιπατητές» και διαρκώς ταξίδευαν στη Ρώμη και στους διάφορους θυγατρικούς οίκους. Οι μοναχοί εκτελούσαν ελάχιστη χειρωνακτική εργασία. Αντίθετα, επιμήκυναν τη διάρκεια των προσευχών, που έπαιζαν καθοριστικό ρόλο στην προσέλκυση δωρεών από λαϊκούς πάτρωνες. Το φιλόδοξο οικοδομικό πρόγραμμα στο Κλουνύ, το οποίο είχε καταστρώσει ο ηγούμενος Πέτρος ο Σεβάσμιος (1121-1156), προκάλεσε την κατακραυγή του αγίου Βερνάρδου του Κλαιρβώ, που θεώρησε ότι ερχόταν σε αντίθεση με τον πνευματικό χαρακτήρα του χριστιανισμού. Το Κλουνύ σπατάλησε τους πόρους του και ήδη στα μέσα του 12ου αιώνα είχε περιέλθει σε δεινή οικονομική θέση.

Το Κλουνύ ήταν το μεγαλύτερο μοναστήρι της Ευρώπης, και στο κορύφωμα της ακμής του, στα μέσα του 12ου αιώνα, στέγαζε γύρω στους τριακόσιους μοναχούς, τη στιγμή που τα περισσότερα αβαεία είχαν λιγότερους από εκατό. Τον 12ο αιώνα, στα περισσότερα μοναστήρια είχε διαμορφωθεί μια αυστηρή ιεραρχία αξιωμάτων. Η πιο σημαντική θέση ήταν του προϊσταμένου, που ήταν άμεσος πληρεξούσιος του ηγουμένου. Στα μοναστήρια εξακολουθούσαν να λειτουργούν σχολές, που όμως τώρα προορίζονταν μόνο για αγόρια που ήθελαν να γίνουν μοναχοί, καθώς ατονούσε η πρακτική του ταξίματος μικρών παιδιών στα μοναστήρια για την εκπλήρωση ενός

γονικού όρκου. Ο πρωτοψάλτης δίδασκε τη θεία λειτουργία στη σχολή και επέβλεπε τη λειτουργία του αντιγραφείου (*scriptorium*). Ο σκευοφύλακας διαχειριζόταν την περιουσία του ναού, ενώ ο επίτροπος ήταν υπεύθυνος για τις ελεημοσύνες προς τους περιπλανώμενους και τους προσκυνητές. Αυτά τα έξοδα ήταν τεράστια, ιδίως μετά τη θεαματική αύξηση της ταξιδιωτικής κίνησης των προσκυνητών κατά τον 11ο αιώνα.

Ερημίτες, κανονικοί και μοναχοί κατά τον 12ο αιώνα

Το κίνημα των ερημιτών αναβίωσε στην Ιταλία στις αρχές του 11ου αιώνα, όταν ο άγιος Ρομουάλδος, που αρχικά ήταν μοναχός στο Κλουνύ, ίδρυσε έναν οίκο στο Καμάλντολι της Τοσκάνης, όπου ερημίτες και κοινοβιακοί μοναχοί συνυπήρχαν στο ίδιο ίδρυμα. Το τάγμα του αγίου Ρομουάλδου ήταν το πρώτο που προοριζόταν για ερημίτες, αν και λίγοι οίκοι του τάγματος των Καμάλντολι ιδρύθηκαν εκτός Ιταλίας. Ο άγιος Πέτρος Δαμιανός της Ραβέννας, που έγραψε τον *Βίο* του αγίου Ρομουάλδου, άσκησε επίσης σημαντική επίδραση. Ο Πέτρος Δαμιανός, που ήταν βαθύτατα ευσεβής, εγκατέλειψε την απομόνωσή του για να δραστηριοποιηθεί στο γρηγοριανό μεταρρυθμιστικό κίνημα και πέθανε επίσκοπος. Προερχόταν από φτωχή οικογένεια, σε αντίθεση με τους περισσότερους ερημίτες και τους ισχυρούς μεταρρυθμιστές μοναχούς, που ήταν γόνοι εύπορων οικογενειών οι οποίοι απαρνούνταν την οικογενειακή περιουσία· αντιθέτως, το κύριο μέλημα των φτωχών ήταν πώς να ξεφύγουν από την ανέχεια, και όχι πώς να την εξιδανικεύσουν. Μάλιστα, οι ερημίτες ήταν σε θέση να διατηρήσουν την απόστασή τους από τις εγκόσμιες μέριμνες χρησιμοποιώντας *conversi* (λαϊκούς αδελφούς) ως χειρώνακτες εργάτες. Αυτή η πρακτική διαδόθηκε ταχύτατα στα μοναστικά τάγματα και τελικά στα επαιτικά.

Πάμπολλοι ήταν οι δεσμοί ανάμεσα στα κινήματα των ερημιτών και τους μοναστικούς μεταρρυθμιστές του 12ου αιώνα. Όπως ακριβώς είχε συμβεί κατά την υστερορωμαϊκή περίοδο, η φήμη που αποκτούσε ένας ερημίτης οδηγούσε στη δημιουργία μιας κοινότητας γύρω του. Το 1080, ο Μπρούνο της Κολονίας ίδρυσε ένα ερημητήριο στις Άλπεις, κοντά στην Γκρενόμπλ. Ύστερα οι αδελφοί του εγκαταστάθηκαν πιο χαμηλά στην κοιλάδα, στην περιοχή της Γκραντ Σαρτρέζ. Οι «Καρθουσιανοί» επεκτάθηκαν με πολύ αργό ρυθμό και διατήρησαν τον αρχικό τους ζήλο και την πειθαρχία, ίσως επειδή δεν διέθεταν έναν χαρισματικό εκπρόσωπο που θα προσείλκυε πολυάριθμους προσήλυτους στον δικό τους τρόπο ζωής.

Οι Κιστερκιανοί

Δεν θα μπορούσαμε να πούμε το ίδιο για τους Κιστερκιανούς, που αρχικά παρουσίαζαν πολλές ομοιότητες με το τάγμα των Καρθουσιανών. Ένας από τους πιο γνωστούς Γάλλους ερημίτες ήταν ο Ροβέρτος του Αρμπρισσέλ, που λίγο πριν από το 1100 ίδρυσε το μεικτό μοναστήρι του Φοντεβρώ. Η σημασία του Φοντεβρώ έγκειται στο ότι δεχόταν μοναχές, οι οποίες συχνά αποκλείονταν από τα μοναστικά κινήματα. Η μονή είχε τεθεί υπό την προστασία των Ανδηγαυών ηγεμόνων και χρησίμευσε ως τόπος ταφής για αρκετούς από αυτούς, όπως για την Ελεωνόρα της Ακουιτανίας.

Στο Μολέμ της Βουργουνδίας, ο Ροβέρτος του Αρμπρισσέλ ίδρυσε επίσης το πρώτο μοναστήρι του μετέπειτα τάγματος των Κιστερκιανών. Η μονή αυτή απέκτησε φήμη για την αυστηρή πειθαρχία της και τον πνευματικό ζήλο των μοναχών της. Καθώς πολλαπλασιάζονταν τα κληροδοτήματα των ευσεβών —επειδή οι λαϊκοί πίστευαν ότι οι προσευχές των ευνοουμένων του θεού έπιαναν πιο πολύ τόπο από εκείνες που προέρχονταν από τους μοναχούς των κατώτερων ταγμάτων— ο Ροβέρτος αναζήτησε ευρύτερους ορίζοντες κι έτσι, το 1097-1098, αναχώρησε από το Μολέμ και μετοίκησε στο Σιτώ. Οι μοναχοί του Μολέμ παραπονέθηκαν ότι τους εγκατέλειψε χωρίς την άδειά

τους και τον ανάγκασαν να επιστρέψει.

Μολονότι το Σιτώ είχε αξιόλογο ηγούμενο, τον Άγγλο Στέφανο Χάρντινγκ, η θέση του ήταν επισφαλής μέχρι την άφιξη του Βουργουνδού ευγενούς Βερνάρδου, το 1112. Ο Βερνάρδος παρέμεινε μόνο τρία χρόνια στο Σιτώ, και μετά την αναχώρησή του έγινε ο πρώτος ηγούμενος του τρίτου θυγατρικού οίκου, του Κλαιρβώ. Όπως αναφέραμε, ο Βερνάρδος, ένας θρησκευόμενος μυστικιστής, συντηρητικός στα θεολογικά ζητήματα και φλογερός προπαγανδιστής, ήταν ο ιεροκήρυκας που άσκησε τη μεγαλύτερη επίδραση στην εποχή του. Οι Κιστερκιανοί (γνωστοί και ως Λευκοί Μοναχοί από το χρώμα του ράσου τους) έγιναν το πιο σημαντικό από τα νέα μεταρρυθμιστικά τάγματα του 12ου αιώνα, και η απήχησή τους μπορεί να συγκριθεί με εκείνη των μοναχών του Κλουνύ κατά τον 11ο αιώνα. Μέχρι το 1200 είχαν ιδρυθεί πάνω από 500 κιστερκιανά μοναστήρια.

Οι Κιστερκιανοί είχαν ευρύτερη βάση από τα παλαιότερα μοναστικά τάγματα. Προσείλκυαν αριστοκράτες και λογίους, δέχονταν όμως στις γραμμές τους και άτομα από κατώτερες κοινωνικές τάξεις. Ζούσαν με αυστηρό ασκητισμό και απλότητα και άφηναν τους ναούς τους λιτούς και χωρίς διακόσμηση. Υιοθέτησαν επιστημονικές μεθόδους καλλιέργειας και λογιστικής και, σε αντίθεση με τα παλαιότερα τάγματα, συνέχισαν επί πολύ καιρό να εκμεταλλεύονται άμεσα τις ιδιοκτησίες τους, χρησιμοποιώντας την εργασία τόσο μισθωτών εργατών όσο και λαϊκών αδελφών. Συνήθως ίδρυαν τα μοναστήρια τους στα περίχωρα των οικισμών, και απ' αυτή την άποψη συνέβαλαν στην εκχέρσωση νέων εδαφών. Στη βόρεια Αγγλία εκκένωσαν τον πληθυσμό ολόκληρων περιοχών ώστε να δημιουργηθεί χώρος για τα ποίμνια των Κιστερκιανών, που διεξήγαν επικερδές εμπόριο μαλλιού με τις φλαμανδικές πόλεις.

Η αρχική πρόθεση των Κιστερκιανών ήταν απλώς να τηρούν με περισσότερη αυστηρότητα τον κανόνα του Βενεδίκτου, αλλά ο Χάρντινγκ συνέταξε έναν άλλο κανόνα, τον «Χάρτη της Αγάπης». Το Σιτώ θα δεχόταν μια φορά το χρόνο την επίσκεψη των ηγουμένων των τεσσάρων παλαιότερων θυγατρικών οίκων. Κατά τα αλλά, ο ηγούμενος του Σιτώ ασκούσε πλήρη δικαιοδοσία εφ' όλων των ιδρυμάτων, τα οποία επισκεπτόταν ετησίως μέχρι που το τάγμα αυξήθηκε τόσο πολύ ώστε ήταν πια αδύνατη η πραγματοποίηση όλων αυτών των επισκέψεων από ένα και μόνο άτομο. Κάθε μοναστήρι επέβλεπε τα δικά του ιδρύματα με ετήσιες επισκέψεις, δημιουργώντας ένα δίκτυο «συνδεδεμένων οίκων». Η γενική σύνοδος όλων των ηγουμένων του τάγματος ή των αντιπροσώπων τους διεξαγόταν κάθε χρόνο στο Σιτώ, αλλά το τάγμα αναπτύχθηκε με τόσο γρήγορους ρυθμούς που ήδη στα μέσα του 12ου αιώνα μόνο τυπικά ζητήματα μπορούσαν να διεκπεραιωθούν εκεί. Μια διαρκής επιτροπή, αποτελούμενη από τους πέντε ανώτερους ηγουμένους του τάγματος (από το Σιτώ και τα τέσσερα πρώτα ιδρύματα), μαζί με άλλους είκοσι διορισμένους ηγουμένους, διαχειριζόταν τα τρέχοντα ζητήματα. Η πρακτική των Κιστερκιανών έγινε παράδειγμα προς μίμηση. Η τέταρτη σύνοδος του Λατερανού, το 1215, κατέστησε υποχρεωτικές τόσο τις ετήσιες επισκέψεις σε όλους τους συνδεδεμένους οίκους όσο και τη γενική σύνοδο.

Γυναικεία μοναστήρια

Η θέση των γυναικών ήταν ανώτερη στη γερμανική Ευρώπη απ' ό,τι αργότερα, τόσο στο λαϊκό όσο και στο εκκλησιαστικό πεδίο. Γενικά, τα γυναικεία μοναστήρια ήταν πιο αριστοκρατικά από τα αντίστοιχα ανδρικά και, τουλάχιστον μεσούσης της καρολίγγειας περιόδου, πολλά άκμασαν επειδή είχαν δεχτεί σημαντικές δωρεές. Καθώς όμως οι κοινωνικές και οι πολιτικές σχέσεις γίνονταν πιο ανδροκρατούμενες και αποκτούσαν πιο έντονο εδαφικό χαρακτήρα, οι μοναχές άρχισαν να πλήττονται. Το αντάλλαγμα για τις δωρεές προς τους ναούς ήταν οι προσευχές υπέρ του δωρητή και των προγόνων και των φίλων του. Δεν ήταν ιερείς όλοι οι μοναχοί, αλλά καμία μοναχή δεν είχε την ιδιότητα του κληρικού, και επομένως οι δωρεές προς τα γυναικεία μοναστήρια ήταν πολύ

μικρότερες. Οι μοναχοί, που έδιναν όρκο αγαμίας, θεωρούσαν πειρασμό ακόμα και τις πιο αθώες γυναίκες και μερικές φορές έδιναν γραπτή διέξοδο στις ζωηρές τους φαντασιώσεις. Η επίσημη πολιτική των μεγάλων μοναστικών ταγμάτων δεν ενθάρρυνε τις μοναχές να συνδεθούν μαζί τους. Έτσι, ελάχιστα γυναικεία μοναστήρια είχαν συνδεθεί με το Κλουνύ. Οι Κιστερκιανοί αποδέχτηκαν τις γυναικείες μονές μόνο στο διάστημα 1213-1229, αν και ορισμένες αριστοκράτισσες, κυρίως στη Γερμανία και τις Κάτω Χώρες, υιοθέτησαν τον κιστερκιανό κανόνα χωρίς να συνδεθούν οργανωτικά με το τάγμα. Επίσης απρόθυμα να αναλάβουν την ευθύνη των γυναικείων μονών ήταν τα επαιτικά τάγματα, ενώ τόσο το τάγμα των Κλαρισσών, που ήταν θυγατρικό των Φραγκισκανών, όσο και οι Δομινικανές μοναχές ζούσαν κλεισμένες σε μοναστήρια, σε αντίθεση με τους μοναχούς των αντίστοιχων ταγμάτων. Τα γυναικεία μοναστήρια που συνδέονταν με επαιτικά τάγματα παρέμειναν μικρά σχεδόν παντού.

Τα μικρότερα μεταρρυθμιστικά τάγματα του 12ου αιώνα θεωρητικά ήταν πιο ανοιχτά απέναντι στις γυναίκες, αλλά αυτό δεν σημαίνει πολλά. Το τάγμα του Πρεμοντρέ, που είχε ιδρυθεί από τον άγιο Νορβέρτο του Ξάντεν, αρχικά δεχόταν και γυναίκες, αλλά μετά το 1197 αυτή η πρακτική εγκαταλείφθηκε. Μόνο το τάγμα του Φοντεβρώ και το αγγλικό τάγμα του Σέμπριγχαμ παρέμειναν ανοιχτά στις γυναίκες, συνδέοντας μικρές κοινότητες «κανονικών» (ιερωμένων) με τις μοναχές με σκοπό τη διαχείριση των περιουσιών των τελευταίων και την τέλεση των μυστηρίων.

Ιερείς και ιερομόναχοι

Στη διάρκεια του πρώιμου Μεσαίωνα η διάκριση μεταξύ ιερέων και ιερομονάχων ήταν συγκεχυμένη και οι ανταγωνισμοί τους ασήμαντοι, αλλά μετά το 1000 οξύνθηκαν. Πριν από το 1000, μόνο τα μοναστήρια του Κλουνύ εξαιρούνταν συνήθως από τη δικαιοδοσία του επισκόπου, εντούτοις και άλλα μοναστήρια απέκτησαν αυτό το προνόμιο μετά το 1100, πράγμα που δεν ενέκριναν οι ιερείς. Το γεγονός ότι ήδη τον 11ο αιώνα οι περισσότεροι Βενεδικτίνοι μοναχοί χρίονταν ιερείς όξυνε το πρόβλημα.

Τον 11ο αιώνα είχε αναπτυχθεί μια οργάνωση κατά ενορίες. Θεωρητικά, σε κάθε ενορία λειτουργούσε ένα ιερέας, τον οποίο βοηθούσαν ένας εφημέριος και διάφορα άτομα κατώτερου ιερατικού βαθμού. Με την αύξηση του πληθυσμού των πόλεων που συντελέστηκε στα μέσα του Μεσαίωνα, μερικές ενορίες έγιναν πολύ μεγάλες, οπότε ήταν δύσκολο ένα άτομο να καλύπτει τις πνευματικές ανάγκες όλων των πιστών. Έτσι, πολλές ενορίες των πόλεων υποδιαιρέθηκαν. Οι αγγλικές και οι ιταλικές ενορίες ήταν πολύ μικρές. Στη Γαλλία και στις Κάτω Χώρες πολλές ενορίες παρέμειναν μεγάλες, ιδίως στις πόλεις, αλλά οι κολεγιακοί ναοί, που διέθεταν πολυάριθμο ιερατικό προσωπικό, συμπλήρωναν, ως ένα βαθμό, το κενό. Εντούτοις, η ανεπαρκής προσφορά κληρικών στα μεγαλύτερα κέντρα συνέβαλε στην ανάπτυξη των αιρέσεων στις μάζες που δεν είχαν επαρκή πνευματική καθοδήγηση.

Γύρω από τα τάγματα των ιερομονάχων έχει δημιουργηθεί κάποια σύγχυση. Οι μοναχοί ήταν οι πνευματικοί ηγέτες της χριστιανοσύνης κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα, ενώ στη διάρκεια του 11ου αιώνα διαδόθηκε η άποψη ότι οι απόστολοι ήταν στην πραγματικότητα μοναχοί. Ως εκ τούτου, ορισμένοι κληρικοί άρχισαν να ασπάζονται τον μοναχικό βίο ακολουθώντας κάποιο κανόνα, και από τα μέσα του 11ου αιώνα εμφανίστηκαν οίκοι ιερομονάχων στη βόρεια Ιταλία και τη νότια Γαλλία και από εκεί διαδόθηκαν ευρύτερα, συχνά υπό την επίδραση των μεταρρυθμιστών επισκόπων. Οι περισσότεροι μεγάλοι ναοί είχαν προσαρτημένα παραρτήματα «κανονικών» για να ψάλλουν κατά τη λειτουργία. Ο κανόνας του Αυγουστίνου έγινε πρότυπο για τους ιερομονάχους. Ανάγεται σε μια επιστολή που είχε γράψει ο ιερός Αυγουστίνος στην αδελφή του όταν εκείνη είχε κλειστεί σε μοναστήρι, και ένας σχολιαστής του 5ου αιώνα τη μετέτρεψε σε κανόνα. Ο κανόνας του Αυγουστίνου ήταν ευρύτατα διαδεδομένος και έχουν γίνει πολλές παραλλαγές του από το

προσωπικό των τοπικών καθεδρικών ναών που τον είχαν καταρχήν υιοθετήσει.

Λαϊκή θρησκεία

Ο χριστιανισμός είχε επιβληθεί στους λαούς της Ευρώπης εκ των άνω, πρώτα από τους Ρωμαίους αυτοκράτορες και μετά από τους Γερμανούς βασιλιάδες. Τα ίχνη των παλαιότερων λαϊκών θρησκειών ποτέ δεν εξαλείφθηκαν εντελώς, και μάλιστα μέχρι τον 12ο αιώνα ελάχιστες εκκλησιαστικές αρχές διανοήθηκαν έστω και να επιχειρήσουν κάτι τέτοιο. Τα φυλαχτά και τα ξόρκια, ορισμένα από τα οποία διατηρούνται μέχρι τις μέρες μας (το γκι και οι υποσχέσεις του Νέου Έτους, για παράδειγμα), είχαν πάρει αρκετή έκταση ώστε να προκαλέσουν την ανησυχία των εγγράμματων κληρικών του 12ου αιώνα.

Η θρησκεία ήταν κάτι πολύ υπαρκτό και άμεσο για όλους σχεδόν τους πιστούς, αλλά στην πράξη παρέμενε άτυπη και συνήθως δεν στηριζόταν στον γραπτό λόγο. Ακόμα και στις πόλεις, πολλοί άνθρωποι μάθαιναν το θρησκευτικό δόγμα και τις ιστορίες από την εικονογραφία και, ιδίως από τον 13ο αιώνα, μέσω του κηρύγματος, που από τότε περιλαμβάνεται στα καθήκοντα των περισσότερων ιερέων. Τα προσκυνήματα, όπως είδαμε, διαδόθηκαν ακόμα περισσότερο. Η λατρεία της Παρθένου Μαρίας, που σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στην επίδραση του αγίου Βερνάρδου του Κλαιρβώ, διαδόθηκε ακόμα περισσότερο και άγγιζε βαθύτερα τους ανθρώπους. Αν και ελάχιστοι ισχυρίζονταν ότι είχαν δει οράματα του Θεού, του Πατρός, η Παρθένος Μαρία εμφανιζόταν συχνά στους πιστούς. Η Εκκλησία ενθάρρυνε τη διάδοση της λατρείας της Παναγίας, ως πρέσβειρας μεταξύ του αμαρτωλού από τη μια μεριά και του Υιού της και του αδέκαστου κριτή, του Πατέρα Θεού, από την άλλη. Ωστόσο, η θεία λειτουργία, το κορυφαίο μυστήριο της χριστιανικής πίστης, αντιμετωπιζόταν με μια περίεργη αδιαφορία. Οι ηθικολόγοι, ίσως όχι οι πιο απροκατάληπτοι παρατηρητές, διαρκώς παραπονιούνταν ότι οι Κυριακές χρησίμευαν περισσότερο για αγορές και τη σύναψη εμπορικών συμφωνιών παρά για την άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων. Η τέταρτη σύνοδος του Λατερανού απαιτούσε εξομολόγηση σε ιερέα και μετάληψη τουλάχιστον μια φορά το χρόνο, ενώ ακόμα και τεκμήρια του 15ου αιώνα δείχνουν ότι πολλοί αμελούσαν και αυτό το στοιχειώδες χριστιανικό καθήκον.

Η λατρεία και η διακίνηση των λειψάνων των αγίων, που ανέκαθεν ήταν σημαντική μορφή χριστιανικής έκφρασης, ενισχύθηκε στη διάρκεια της μέσης περιόδου του Μεσαίωνα. Κατά κανόνα, οι σοροί των ανθρώπων που είχαν φήμη αγίου διαμελίζονταν. Οι συλλογές ιερών λειψάνων περιλάμβαναν τμήματα του σώματος και οτιδήποτε αντικείμενο είχε ακουμπήσει το σώμα του αγίου, όπως τα ενδύματά του και σκόνη από τον τάφο του.

Φημισμένη ήταν η συλλογή του αγίου Ούγου, επισκόπου του Λίνκολν (1135-1200), η οποία, σύμφωνα με τον βιογράφο του, περιείχε περίπου τριάντα λείψανα αγίων, μεταξύ των οποίων ένα δόντι του αγίου Βενεδίκτου και ένα κομμάτι από το σάβανό του.

Ενώ βρισκόταν στο ξακουστό μοναστήρι του Φεκάν, απέσπασε με τα δόντια του δύο κομματάκια από το οστό του βραχίονα της σεπτότατης λάτριδος του Χριστού, της Μαρίας Μαγδαληνής. Ούτε ο ηγούμενος ούτε κανένας από τους μοναχούς που ήταν παρόντες στη σκηνή δεν είδαν απογυμνωμένο το κόκαλο, επειδή ήταν σφιχτά τυλιγμένο με τρία υφάσματα... Παίρνοντας ένα μικρό μαχαίρι από έναν νοτάριό του, [ο Ούγος] έκοψε βιαστικά το νήμα και ξετύλιξε τον επίδεσμο. Αφού εξέτασε το ιερό οστό και το ασπάστηκε, προσπάθησε δίχως επιτυχία να το σπάσει με τα δάχτυλά του και ύστερα το δάγκωσε, πρώτα με τους κοπτήρες και μετά με τους τραπεζίτες του. Έτσι, απέσπασε δύο θραύσματα, τα οποία αμέσως παρέδωσε στον γράφοντα... Όταν ο ηγούμενος και οι μοναχοί, είδαν τι είχε συμβεί, παρέλυσαν από τον τρόμο, και μετά κυριεύτηκαν από οργή... Εκείνος καταπράυνε το θυμό τους με παρηγορητικά λόγια. Μέρος της ομιλίας του αξίζει να καταγραφεί:

«Αφού, πριν από λίγο, εγώ ο ανάξιος ακούμπησα το πάνσεπτο σώμα του Κυρίου όλων των αγίων με τα δάχτυλά μου, και αφού το γεύτηκα, το άγγιξα με τα χείλη και τα δόντια μου, γιατί να μην τολμήσω να μεταχειριστώ με τον ίδιο τρόπο και τα οστά των αγίων για να προστατευθώ;30

Ιδίως μετά το 1204, όταν πάμπολλα προϊόντα λεηλασίας έφτασαν από το Βυζάντιο, οι περιοδεύοντες έμποροι ιερών λειψάνων θησαύριζαν. Ο σκεπτικισμός γύρω από τη δύναμη των λειψάνων σπάνια εκφραζόταν και θεωρούνταν αιρετικός. Μολονότι τα λείψανα των αγίων μπορούσαν να διαμοιραστούν ώστε να διατεθούν όσο το δυνατόν περισσότερα κομμάτια, η όστια της θείας Κοινωνίας, που συμβόλιζε το σώμα του Χριστού, έπρεπε να παραμείνει άθικτη και, επομένως, κανείς δεν επιτρεπόταν να τη μασήσει ή να την τεμαχίσει εφόσον κάτι τέτοιο θα ισοδυναμούσε με κακοποίηση του σώματος του Ιησού.

Τα λείψανα συνέβαλαν στην καθιέρωση προτύπων στους οικισμούς και στο εμπόριο. Οι επαφές μεταξύ των μοναστηριακών οίκων, ιδίως η ίδρυση θυγατρικών ιδρυμάτων, συνήθως συνοδεύονταν με δωρεές λειψάνων. Οικισμοί αναπτύχθηκαν γύρω από ναούς που τα λείψανά τους φημίζονταν ότι παρείχαν προστασία. Οι ναοί που δεν διέθεταν λείψανα κατέβαλλαν μεγάλο κόπο για να αποκτήσουν, και ήταν σπάνιο να συναντήσει κανείς έναν μεγάλο ναό που να μην διαθέτει κάποιο τμήμα του λειψάνου του προστάτη του αγίου. Οι πιστοί που συνέρρεαν για να προσκυνήσουν τα λείψανα των ναών ήταν καλοί υποψήφιοι πελάτες για εμπορικές συναλλαγές. Μερικές φορές τα λείψανα κλέβονταν· οι Ενετοί δικαιολόγησαν την αρπαγή των λειψάνων του αγίου Μάρκου από το Αμάλφι λέγοντας ότι τα οστά του αγίου δεν μπορούσαν να στεγάζονται εν μέσω αιρετικών και ότι εκείνοι θα τα τιμούσαν όπως τους άξιζε —και για να το αποδείξουν, έχτισαν τον μεγαλοπρεπή ναό του Αγίου Μάρκου.

Σχεδόν όλοι, λαϊκοί και κληρικοί αδιακρίτως, πίστευαν στα θαύματα. Το 1171, ο λόγιος Ιωάννης του Σώλσμπερυ έγραψε τα ακόλουθα:

> Στον τόπο όπου μαρτύρησε ο Θωμάς [Μπέκετ] και η σορός του παρέμεινε ολονυχτίς μπροστά στην Αγία Τράπεζα περιμένοντας την ταφή, και όπου ενταφιάστηκε τελικά, οι παραλυτικοί περπατούν, οι τυφλοί βλέπουν, οι κουφοί ακούν, οι μουγγοί ομιλούν, οι λεπροί θεραπεύονται, οι κάθε λογής δαιμονισμένοι λυτρώνονται από τα δαιμόνια, και οι ασθενείς γιατρεύονται από κάθε λογής αρρώστια, ενώ οι βλάσφημοι που έχουν καταληφθεί από τον διάβολο σαστίζουν... Σε καμία περίπτωση δεν θα είχα διανοηθεί να γράψω τέτοια λόγια αν δεν τα είχα δει όλα αυτά με τα ίδια μου τα μάτια.[31]

Η πίστη στη μαγεία ήταν καθολικό φαινόμενο. Στη διάρκεια του πρώιμου Μεσαίωνα τα ξόρκια, η μαντεία και η επίκληση υπερφυσικών πνευμάτων βρίσκονταν στην ημερήσια διάταξη, αλλά μόνο κατά τον 11ο αιώνα η Εκκλησία άρχισε να συλλαμβάνει τις πραγματικές διαστάσεις του προβλήματος. Εκείνη πια την εποχή, οι άνθρωποι πίστευαν ότι οι μάγισσες πετούσαν στον αέρα και ότι τις νύχτες καβαλούσαν ζώα ως ακόλουθοι της Άρτεμης, της ειδωλολατρικής θεότητας. Η μαγεία ήταν συνδεδεμένη με την επίκληση των δαιμόνων και τη θυσία σ' αυτούς, συχνά και με τη σεξουαλική συνεύρεση μαζί τους στη διάρκεια νυχτερινών οργίων. Πολλές θρησκευτικές μεταστροφές ήταν αποτέλεσμα της θέασης του διαβόλου ή διαφόρων δαιμόνων σε μια ποικιλία μορφών και διαστάσεων. Ο Βαρθολομαίος Ισκανός, επίσκοπος του Έξετερ (1161-1186), είδε πολλές τέτοιες πρακτικές, καθώς και Υποσχέσεις του Νέου Έτους, που ήταν τόσο διαδομένες ώστε να προκαλούν προβλήματα, και φρόντισε να αναθεματίσει όσους επιδίδονταν σ' αυτές.

> [Αφορισμένος να 'ναι] όποιος επιχειρήσει να αφαιρέσει από κάποιον και να καρπωθεί για τον εαυτό του, με οποιοδήποτε ξόρκι ή μαγικό, ό,τι έχει κάποιος άλλος σε αφθονία, γάλα ή μέλι ή άλλο τι. Όποιος, παγιδευμένος από τις σαγήνες του διαβόλου, πιστεύει και ισχυρίζεται ότι μαζί με πλήθος άλλων καβαλάρηδων μετέχει στην ακολουθία εκείνης την οποία οι ανόητοι και χυδαίοι αποκαλούν Ηρωδιάδα ή Διάνα (Άρτεμη) και ότι υπακούει στις διαταγές της. Όποιος έχει στρώσει τραπέζι με τρία μαχαίρια για την εξυπηρέτηση των νεράιδων, που τάχα θα φέρουν καλή τύχη σε όσους γεννιούνται σ' εκείνο το σπίτι. Όποιος ορκιστεί σε δέντρο ή στο νερό ή σε οτιδήποτε εκτός από ναό. Όποιος μολύνει

> την ημέρα της Πρωτοχρονιάς με μαγικές ερωτήσεις για το μέλλον, σύμφωνα με τον ειδωλολατρικό τρόπο, ή όποιος αρχίζει τις δουλειές του εκείνη την ημέρα, νομίζοντας ότι έτσι θα ευοδωθούν καλύτερα απ' ό,τι τον υπόλοιπο χρόνο... Όποιος βάλει το παιδί του στη στέγη του σπιτιού ή μες στο φούρνο για να ξαναβρεί την υγειά του ή, για τον ίδιο σκοπό, χρησιμοποιήσει φυλαχτά ή μαγικά γράμματα ή οτιδήποτε σχεδιασμένο για μαγεία, ή οτιδήποτε τέχνασμα εκτός από τις χριστιανικές προσευχές ή την ελευθέρια τέχνη της ιατρικής.[32]

Ο κλήρος αφόριζε εκείνους που κατέφευγαν στη μαγεία, αλλά πάντα με όρους που φανέρωναν ότι ακόμα και οι πιο νομιμόφρονες πίστευαν ότι οι μάγισσες είχαν υπερφυσικές δυνάμεις στις οποίες έπρεπε να αντισταθούν οι χριστιανοί. Οι σχολαστικοί θεολόγοι συνέδεαν ακόμα περισσότερο απ' ό,τι πριν τη μαγεία με το γυναικείο φύλο. Ο πάπας Ιωάννης ΚΒ' (1316-1334) πίστευε ότι οι εχθροί του προσπαθούσαν να τον βλάψουν καρφώνοντας βελόνες σε κέρινα ομοιώματά του. Το 1398, το πανεπιστήμιο του Παρισιού έκανε μια διάκριση μεταξύ φυσικής και υπερφυσικής μαγείας· και οι δύο είχαν αποτέλεσμα, αλλά η δεύτερη ήταν προϊόν συμφωνίας με τους διαβόλους. Τον 15ο αιώνα παρατηρείται υπερπαραγωγή λογοτεχνικών κειμένων σχετικά με τη μαγεία.

Πολλοί θεωρούσαν ότι οι ηγέτες της Εκκλησίας ενδιαφέρονταν περισσότερο για την ανάπτυξη των περίτεχνων δογμάτων του κανονικού δικαίου και για την απόκτηση υλικού πλούτου παρά για την πνευματική ευημερία των πιστών. Ακόμα και η φιλανθρωπία, που κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα ασκούνταν κυρίως από την Εκκλησία, έγινε κυρίως κοσμική δραστηριότητα, ιδίως μετά το 1200. Το γεγονός ότι οι ναοί συχνά δεν ήταν επαρκώς επανδρωμένοι και οι εφημέριοι απουσίαζαν συστηματικά, ιδίως μετά την ανάπτυξη των πανεπιστημίων, αναμφίβολα συνέβαλε στην απογοήτευση των λαϊκών. Επιπλέον, μολονότι οι περισσότεροι άνθρωποι εξακολουθούσαν να είναι αγράμματοι, ο αριθμός των εγραμμάτων μεγάλωνε διαρκώς. Επίσης φαίνεται ότι όλο και λιγότεροι ιερείς ήταν πραγματικά εγγράμματοι, μολονότι τα παράπονα για την αγραμματοσύνη και τη φαυλότητα των κληρικών πιθανόν να οφείλονταν εν μέρει σε αναβάθμιση των προτύπων και σε υψηλότερες προσδοκίες. Τα περισσότερα παράπονα για την αμάθεια του κλήρου διατυπώνονταν μετά το 1200, ενώ οι φωνές αυτές δυνάμωσαν μετά το 1300. Ίσως το πιο σημαντικό για μια θεώρηση της θρησκείας των μαζών, τα μεγάλα γλυπτά και τα υαλογραφήματα των παραθύρων των καθεδρικών ναών, μαζί με τη νέα έμφαση στο κήρυγμα, που προστίθεται στο μυστήριο της θείας λειτουργίας, σήμαιναν ότι ακόμα και εκείνοι που δεν μπορούσαν να διαβάσουν τις γραφές σχημάτιζαν οπτικές και ηχητικές εντυπώσεις.

Έτσι η Εκκλησία αντιμετώπιζε την αυξανόμενη αποξένωση δύο ομάδων: πρώτον, των αναλφάβητων και αυτών που ήξεραν ελάχιστα γράμματα, οι οποίοι απεχθάνονταν την προστασία που παρείχε η Εκκλησία στους διανοουμένους, ένα συναίσθημα που το συμμερίζονταν και πολλοί υψηλόβαθμοι κληρικοί, όπως ο άγιος Βερνάρδος· και δεύτερον, των μορφωμένων λαϊκών, που δεν ήταν πλέον πρόθυμοι να παραχωρήσουν άνευ όρων στην Εκκλησία το μονοπώλιο του δόγματος. Έτσι, η «διανοητική» αίρεση, που σπάνια εμφανίζεται πριν από το 1100, στη συνέχεια γίνεται μόνιμο πρόβλημα καθώς οι λαϊκοί διαβάζουν τη Βίβλο. Ενώ είναι σχετικά εύκολο να ελέγχει κανείς τη σκέψη των αγραμμάτων, αυτοί που μπορούν να διαβάσουν τις ίδιες πηγές που διαθέτουν όσοι φιλοδοξούν να χειραγωγήσουν τις σκέψεις τους αυτόματα θα διαμορφώσουν τη δική τους γνώμη. Ήδη από τον 12ο αιώνα οι γραφές είχαν αρχίσει να μεταφράζονται σε καθομιλουμένες γλώσσες, ενώ τον 13ο αιώνα τα Ευαγγέλια ή τουλάχιστον εκδοχές του βίου του Ιησού σε πεζό ή έμμετρο λόγο κυκλοφορούσαν σε όλες τις γλώσσες. Ένα εξαιρετικά δημοφιλές έργο ήταν ο *Χρυσός μύθος* του Ιακώβου του Βοράτζινε, ενός Δομινικανού αδελφού που έγινε αρχιεπίσκοπος της Γένουας. Το κείμενο αυτό ήταν γραμμένο στα λατινικά, αλλά σύντομα μεταφράστηκε σε λαϊκές γλώσσες. Σκοπός του ήταν να διδάξει και να ψυχαγωγήσει τους κοσμικούς, και συνδύαζε βίους αγίων και θαύματα με διδακτικές ιστορίες ανθρώπινου ενδιαφέροντος.

Σε μεγάλο βαθμό, το πρόβλημα πήγαζε από το γεγονός ότι η Εκκλησία, ένας ανθρώπινος θεσμός, ήταν η υλική έκφραση μιας άυλής ιδέας. Πριν από τον 14ο αιώνα δεν εκφράζεται κανένας σκεπτικισμός άξιος λόγου ως προς τη σημασία των βασικών χριστιανικών δογμάτων, υπήρχε όμως

σημαντική εχθρότητα προς την Εκκλησία. Όπως ήταν φυσικό, πολλοί εστίαζαν την προσοχή τους σε ό,τι ήταν πιο εμφανές, στους αμαρτωλούς που είχαν την Εκκλησία υπό τον έλεγχό τους και, καθώς συνέκριναν τις πράξεις τους με τα ιδανικά που οι ίδιοι ισχυρίζονταν ότι εκπροσωπούσαν, κατέληγαν στο συμπέρασμα ότι η Εκκλησία έσφαλλε. Έτσι, η τάση ήταν να αρχίζει κανείς με επικρίσεις των θεσμών και τελικά να αμφισβητεί το ίδιο το δόγμα. Ωστόσο, ένα μεγάλο μέρος αυτού του δόγματος είχε εξελιχθεί ενώ η Εκκλησία ανέπτυσσε τη θεσμική δομή της, ιδίως τη θέση της ιεροσύνης και τα μυστήρια.

Τα παραπάνω εκφράζονται σε πολλές πτυχές της κριτικής προς την Εκκλησία· στην προσωπική ανηθικότητα των κληρικών που έκριναν την ηθική συμπεριφορά των λαϊκών· στα πλούτη και τη συχνά φαινομενικά άκαρδη τυπολατρία μιας Εκκλησίας που ήταν οικοδομημένη στην παράδοση ενός θεανθρώπου ο οποίος είχε απορρίψει τα υλικά αγαθά και κήρυττε τη φιλανθρωπία και την αγάπη· και στην αυξανόμενη ανάμειξη των παπών στα πολιτικά πράγματα, που ερχόταν σε αντίθεση με τη πολιτική παράδοση του Ιησού, που απέδιδε τα του Καίσαρος τω Καίσαρι. Ορισμένοι χριστιανοί έβλεπαν τους πάπες του 12ου αιώνα να ενδιαφέρονται περισσότερο για τον τυπικό ορισμό της χρηστής διαγωγής και της πίστης παρά για την ικανοποίηση των συναισθηματικών αναγκών των πιστών, καθώς και των υλικών αναγκών των μη προνομιούχων. Και ακόμα περισσότεροι πιστοί έβλεπαν τους διαδόχους τους του 13ου αιώνα να νοιάζονται περισσότερο για την εκδίωξη των αυτοκρατόρων από την Ιταλία παρά για την πάταξη της διαφθοράς στους κόλπους της Εκκλησίας, ή ακόμα και για τη διαφύλαξη της υπόληψης της ίδιας της παποσύνης. Επομένως, τα μεταρρυθμιστικά κινήματα στο εσωτερικό της Εκκλησίας είχαν αναμφίβολα συντηρητικό χαρακτήρα. Ανέτρεχαν στον Ιησού και τους μαθητές του, ισχυριζόμενα ότι η εκκλησιαστική παράδοση είχε διαστρεβλώσει την υπέρτατη βάση της θρησκείας τους.

Η ανηθικότητα του κλήρου εμφανίζεται ποικιλοτρόπως σε πολλές περιπτώσεις. Είδαμε ότι τα *fabliaux* διαπνέονται από βαθύτατο αντικληρικό πνεύμα, που συχνά εκφράζεται με τη γελοιοποίηση των ιερέων που αδυνατούσαν να χαλιναγωγήσουν τη δική τους σεξουαλικότητα αλλά ήταν πρόθυμοι να κρίνουν εκείνη των λαϊκών. Ασφαλώς, οι λαϊκοί έτειναν να υπερβάλουν τις ανθρώπινες αδυναμίες του κλήρου, αλλά οι ενδείξεις περί μαζικής κλίμακας διαφθοράς στο στρώμα των κληρικών είναι τόσο άφθονες που δεν μπορούμε να τις παραβλέψουμε. Ένα από τα καθήκοντα των επισκόπων ήταν να επισκέπτονται τις «διοικήσεις» τους και να διορθώνουν τα κακώς κείμενα. Μία από τις παλαιότερες σωζόμενες καταγραφές επισκέψεων συντάχθηκε μεταξύ 1248 και 1252 από τον Εύδο Ριγκώ, αρχιεπίσκοπο της Ρουένης. Σε όλα σχεδόν τα χωριά και τα χωριουδάκια που επισκέφθηκε, βρήκε ιερείς που βαρύνονταν με σεξουαλικά παραπτώματα, μέθη και συστηματικές απουσίες. Στους περισσότερους απλώς επιβλήθηκε κάποιο επιτίμιο και τους επιτράπηκε να παραμείνουν στις θέσεις τους, επειδή η Εκκλησία είχε τέτοια έλλειψη προσωπικού που δεν μπορούσε να απορρίψει ούτε και τους πιο ανάξιους λειτουργούς της. Ο Γερβάσιος του Τίλμπερυ, που έγραψε ένα αξιόλογο ιστορικό έργο στις αρχές του 13ου αιώνα, αφηγήθηκε με καμάρι στον ηγούμενο Ραλφ του Κόγκεσαλ ένα περιστατικό από τις φοιτητικές του ημέρες στο Παρίσι: μια όμορφη κοπέλα απέρριψε τις σεξουαλικές του προτάσεις, και αυτή η άρνηση αυτόματα την κατέταξε στην αίρεση των Καθαρών, που απαγόρευε στους Τέλειους τη σεξουαλική πράξη. Δύο είναι τα θλιβερά συμπεράσματα που συνάγονται απ' αυτή την ιστορία: πρώτον, ότι η απόρριψη ενός άντρα από μια αδέσμευτη γυναίκα, ακόμα και αν αυτός της ήταν παντελώς άγνωστος, θεωρούνταν αρκετά ασυνήθιστο γεγονός ώστε να προκαλέσει σχόλια· και δεύτερον, ότι οι ιστορίες για ακόλαστους παπάδες δεν ήταν σκανδαλοθηρική επινόηση. Επιπλέον, πολλοί ιερείς φέρονταν προσβλητικά στους κοσμικούς, υιοθετώντας μια στάση που ήταν, στην καλύτερη περίπτωση, πατερναλιστική και, στη χειρότερη, απροκάλυπτα εχθρική, ιδίως προς τους φτωχούς που προσπαθούσαν να αποφύγουν την καταβολή δεκάτης προς την Εκκλησία.

Οι αιρέσεις και η μίμηση του Χριστού

Επομένως, οι αιρέσεις πρέπει να ιδωθούν, τουλάχιστον ως ένα βαθμό, ως κινήματα για ηθική μεταρρύθμιση. Όλες όμως ανέπτυξαν απόψεις που θεωρούνταν απαράδεκτες για τις εκκλησιαστικές αρχές. Ωστόσο, είναι σαφές ότι τα περισσότερα μεταρρυθμιστικά κινήματα στο εσωτερικό της Εκκλησίας, καθώς και ορισμένα που αναγκάστηκαν να αναπτυχθούν εκτός της Εκκλησίας, υπογράμμιζαν την ανάγκη των χριστιανών να ακολουθήσουν το προσωπικό παράδειγμα του Ιησού («μίμηση του Χριστού»): και το χαρακτηριστικό του Χριστού που προσείλκυε περισσότερο απ' όλα το θαυμασμό αυτών των κινημάτων ήταν η πενία του.

Η εκτίμησή μας για τους αιρετικούς σκιάζεται από το γεγονός ότι ουσιαστικά όλες οι σωζόμενες πληροφορίες γύρω από τη δράση τους προέρχονται από τις πένες των αντιπάλων τους, αφού τα δικά τους γραφτά παραδόθηκαν στην πυρά. Ενώ σήμερα η τυπογραφία έχει καταστήσει την «καύση των βιβλίων» καθαρά συμβολική πράξη, στη διάρκεια του 12ου και του 13ου αιώνα ήταν απολύτως εφικτό να καταστραφεί μια ανεπιθύμητη έκδοση. Αρκετοί αιρετικοί στη Γαλλία και τις Κάτω Χώρες κατηγορήθηκαν ότι ισχυρίζονταν πως ήταν ο μετενσαρκωμένος Μεσσίας. Ο Ταγχέλμος της Αμβέρσας άρχισε τη σταδιοδρομία του ως νοτάριος στην αυλή του κόμη Ροβέρτου Β' της Φλάνδρας. Ο Τανχέλμος, όπως και άλλοι αιρετικοί, απευθυνόταν κυρίως σε κατοίκους των πόλεων κηρύσσοντας τη φιλανθρωπία και μακαρίζοντας τη φτώχεια. Κατηγορήθηκαν όμως για σεξουαλικές καταχρήσεις και για βεβήλωση των μυστηρίων, και ίσως το πιο αποκαλυπτικό είναι ότι όλοι τους κατηγορήθηκαν ότι είχαν συγκεντρώσει δώδεκα μαθητές. Επίσης λέγεται ότι ο Τανχέλμος παρότρυνε τους οπαδούς του να μην καταβάλλουν το φόρο της δεκάτης στην Εκκλησία. Όλοι οι αιρετικοί, που κατά κανόνα ήταν διάπυροι κήρυκες, επέκριναν την πλεονεξία και την ανήθικη συμπεριφορά του κλήρου. Είναι φανερό ότι οι αιρετικοί επιθυμούσαν να μιμηθούν τον Χριστό, αλλά δεν είναι εξακριβωμένο αν οδήγησαν αυτή την επιθυμία τους στα άκρα, όπως διατείνονταν οι ορθόδοξοι χριστιανοί συγγραφείς. Ο Πέτρος του Μπρουύς, που κήρυξε στη Γασκόνη και κάηκε στην πυρά με την κατηγορία του αιρετικού το 1126, έκανε αντικληρικά κηρύγματα και επέκρινε όλα τα μέσα με τα οποία οι ζωντανοί έλπιζαν να βελτιώσουν τη μοίρα των νεκρών, όπως προσφορές, ελεημοσύνες και προσευχές, επειδή ο καθένας θα κρινόταν ανάλογα με τη δική του αξία. Δίδαξε ότι η Εκκλησία ήταν μια αόρατη κοινότητα πίστης και ότι τα κτίρια και οι σταυροί δεν είχαν καμιά χρησιμότητα.

Οι Βάλδιοι

Ο Βάλδος (το όνομα «Πέτρος» που του δόθηκε αργότερα δεν αναφέρεται σε καμία πηγή της εποχής του), ένας πλούσιος έμπορος από τη Λυόν της νότιας Γαλλίας, αντιπροσώπευε μια πιο σοβαρή απειλή για την Εκκλησία. Ο Βάλδος άρχισε να δυσανασχετεί με τα ίδια του τα πλούτη επειδή ο Χριστός και οι μαθητές του, καθώς και πολλοί σύγχρονοι του Βάλδου, ζούσαν μες στη φτώχεια. Το 1173, μια χρονιά σιτοδείας που έπληξε πολύ κόσμο, ο Βάλδος άκουσε το κήρυγμα ενός τροβαδούρου, πιθανόν κάποιου Καθαρού από τη νοτιοδυτική Γαλλία. Αφού συμβουλεύτηκε τοπικούς θεολόγους, ο Βάλδος κατέληξε στο συμπέρασμα ότι για να κατακτήσει την τελειότητα θα έπρεπε να πουλήσει όλα του τα υπάρχοντα και να τα δώσει στους φτωχούς. Έτσι, μοιράστηκε την περιουσία του με τη σύζυγό του (στη Λυόν, όπως και στα περισσότερα μέρη, υπήρχε ένα καθεστώς κοινής ιδιοκτησίας που προστάτευε τα συμφέροντα της συζύγου), αλλά έστειλε τις δύο κόρες του σε κάποιο μοναστήρι εν αγνοία της μητέρας τους. Τότε, μαζί με δώδεκα μαθητές, απαρνήθηκε τα εγκόσμια και άρχισε να κηρύττει, να θεραπεύει τους ασθενείς και να μοιράζει τρόφιμα στους αναξιοπαθούντες. Ο Βάλδος φρόντισε να μεταφραστούν τα ευαγγέλια στα προβηγκιανά, τη γλώσσα της περιοχής της Λυόν, και η διάδοση της γνώσης των γραφών προσέθεσε βαρύτητα στα επιχειρήματά του.

Η αντίληψη του Βάλδου περί αποστολικής πενίας ήταν ασυνήθιστη, όχι ως προς την επισήμανση ότι ο Ιησούς και οι μαθητές του ήταν φτωχοί, αλλά επειδή επέμενε ότι η απόλυτη πενία, σε μίμηση του Ιησού, ήταν ο μοναδικός δρόμος για τη σωτηρία και, επομένως, για να κερδίσει κανείς την έγκριση του Θεού θα έπρεπε να ζει σε συνθήκες φτώχειας. Επιπλέον, οι Βάλδιοι ή Βαλδένσιοι, γνωστοί και ως οι «Φτωχοί της Λυόν», ήταν λαϊκοί. Έτσι, αν και ο πάπας αρχικά ενέκρινε τον όρκο τους της πενίας, δεν τους επέτρεψε να κηρύττουν, εκτός και αν συμφωνούσε ο τοπικός επίσκοπος. Όταν εκείνος αρνήθηκε, η αίσθησή τους περί ιερής αποστολής τους ώθησε να συνεχίσουν το κήρυγμα. Το 1184, ορισμένα δόγματα των Βαλδίων, που ήταν εξοικειωμένοι με τις γραφές αλλά αγνοούσαν τις λεπτές αποχρώσεις της θεολογίας και του κανονικού δικαίου, καταδικάστηκαν από τον πάπα ως αιρετικά. Η τύχη του Βάλδου είναι άγνωστη, αλλά οι οπαδοί του αναγκάστηκαν να καταφύγουν στα βουνά της νοτιοανατολικής Γαλλίας και στην Ελβετία. Μεταγενέστερα βαλδινά δόγματα —δεν είναι εξακριβωμένο αν ο ίδιος ο Βάλδος συμμεριζόταν τέτοιες αντιλήψεις— ήταν πρόδρομοι του προτεσταντισμού. Απέρριπταν τα μυστήρια, αρνούνταν ότι η επισκοπική ιεραρχία κατείχε την εξουσία των κλειδιών και υποστήριζαν, όπως και οι Καθαροί, ότι η Εκκλησία ήταν ένα αμαρτωλό δημιούργημα της ύλης και οι επιταγές της δεν είχαν αντίκρισμα στη μετά θάνατον ζωή. Ίσως η ουσία του βαλδινού δόγματος να ήταν η θέση ότι η απλή πίστη στον Χριστό αρκούσε για τη σωτηρία χωρίς τα θεσπίσματα της Εκκλησίας. Επομένως, είναι φανερό ότι η αιχμή του δόρατος της έχθρας κατά της Εκκλησίας ήταν η ιδέα ότι το σώμα των πιστών ήταν μια καθαρά πνευματική κοινότητα, αν και το βαλδινό δόγμα εμπεριείχε και στοιχεία κοινωνικού ευαγγελίου, την αδελφοσύνη των ανθρώπων και τη μέριμνα για τους ασθενείς και τους πάσχοντες.

Οι Καθαροί

Η αντιυλιστική θεώρηση εκφράστηκε πιο ριζοσπαστικά από τους Καθαρούς (Τέλειους), γνωστούς και ως Αλβιγηνούς ή Αλβιγγίους, που πήραν το όνομά τους από την πόλη Αλβίγη της κομητείας της Τουλούζης, ένα από τα κύρια κέντρα αυτής της αίρεσης. Οι Καθαροί ήταν κληρονόμοι του μανιχαϊσμού, μιας αίρεσης που είχε εμφανιστεί στην ύστερη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Ήδη το 1000 η αίρεση αυτή είχε αποκτήσει ρίζες στα Βαλκάνια και φαίνεται ότι επανήλθε στην Ευρώπη με την επιστροφή των σταυροφόρων. Η ισχυρότερη βάση του κινήματος βρισκόταν στη νότια Γαλλία, όπου μέχρι το 1170 οι Καθαροί είχαν δημιουργήσει τη δική τους επισκοπική οργάνωση, αλλά υπήρχαν και πολυάριθμοι Καθαροί στην Τοσκάνη και τη Λομβαρδία.

Οι Μανιχαίοι της Αρχαιότητας είχαν προσπαθήσει να λύσουν το πρόβλημα του κακού δεχόμενοι την ύπαρξη δύο θεοτήτων: ενός θεού του αγαθού από καθαρό πνεύμα ή φως, δηλαδή του θεού της Καινής Διαθήκης, και ενός πονηρού πρίγκιπα του σκότους, δηλαδή του θεού της Παλαιάς Διαθήκης, ο οποίος δημιούργησε τον κόσμο. Αλλά ενώ οι οπαδοί του μανιχαϊσμού πίστευαν ότι οι δύο θεοί ήταν ισοδύναμοι, πολλοί Καθαροί πίστευαν ότι ο Θεός είχε επιτρέψει στον Σατανά να διεισδύσει στον κόσμο με σκοπό να τον συντρίψει στο τέλος. Η πορεία της ιστορίας είναι ο πόλεμος ανάμεσα στις δύο θεότητες, που θα λήξει οριστικά με τη νίκη του θεού του φωτός στη μάχη του Αρμαγεδώνα.

Η ύλη είναι η αρχή του πονηρού, ενώ το φως, που είναι εντελώς άυλο, είναι η αρχή του αγαθού. Ο άνθρωπος βρίσκεται φυλακισμένος σε ένα υλικό σώμα στη διάρκεια της ζωής του στη γη, αλλά πάντα πρέπει να αγωνίζεται ώστε να περιορίζει στο ελάχιστο την επαφή του με την ύλη. Οι Καθαροί επέβαλλαν αυστηρούς περιορισμούς στη διατροφή, κυρίως την αποχή από οτιδήποτε ήταν προϊόν σεξουαλικής επαφής. Έτσι, το κρέας, τα πουλερικά και τα αυγά ήταν απαγορευμένα, αλλά τα ψάρια και οι φυτικές τροφές επιτρέπονταν. Οι Καθαροί απέρριπταν τον υλικό πλούτο, καταδικάζοντας τα κτίρια, τα ιερά λείψανα και τη λοιπή περιουσία της Εκκλησίας. Απέρριπταν τη θεία λειτουργία και τα μυστήρια επειδή συνδέονταν με την ύλη. Το καθαρτήριο και η κόλαση βρίσκονταν στη γη, δηλαδή συμπυκνώνονταν στο μαρτύριο του να ζει κανείς σε ένα υλικό σώμα. Επίσης, δεν αναγνώριζαν την εξουσία του κοσμικού κράτους και αρνούνταν να δώσουν όρκο.

Οι «Τέλειοι», η ελίτ του κινήματος των Καθαρών, αποκτούσαν αυτή τη θέση με δημόσια τελετή, κατά την οποία αρνούνταν πλήρως την ιδιοκτησία, αποδέχονταν την αγαμία και δεσμεύονταν να μην φάνε ποτέ τα προϊόντα της σεξουαλικής επαφής των ζώων. Οι Τέλειοι είχαν την κορυφαία ευθύνη να προσηλυτίσουν και άλλους. Παρά τον ακραίο ασκητισμό του, το κίνημα των Καθαρών διαδόθηκε τόσο ραγδαία που ίσως μέχρι το 1200 να το είχε ασπαστεί ο μισός πληθυσμός της νότιας Γαλλίας. Ωστόσο, για να κατανοήσουμε τη διάδοσή του, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι υπήρχαν δύο τύποι Καθαρών. Οι όρκοι της αγνότητας και της εγκράτειας δεν δέσμευαν τους κοινούς «πιστούς», που το κύριο καθήκον τους ήταν να τιμούν τους Τέλειους, οι οποίοι συχνά έδιναν τον όρκο της τελειότητας (την «παρηγοριά») όταν βρίσκονταν στα τελευταία τους. Οι νομιμόφρονες χριστιανοί ισχυρίζονταν ότι οι Καθαροί χρησιμοποιούσαν αυτή τη ρήτρα διαφυγής για να εξασφαλίσουν σεξουαλική ασυδοσία, ενώ κάποιες καταθέσεις που δόθηκαν στην Ιερά Εξέταση στις αρχές του 14ου αιώνα από Καθαρούς που είχαν καταφύγει στα Πυρηναία φανερώνουν ότι αυτός ο ισχυρισμός περιείχε κάποια δόση αλήθειας.

Ο πάπας Ιννοκέντιος Γ' συνειδητοποίησε ότι οι Καθαροί ήταν πολύ ισχυροί για να τους καταστείλει η Εκκλησία μόνο με τις δικές της δυνάμεις. Έτσι, όταν ο απεσταλμένος του δολοφονήθηκε στην αυλή του κόμη Ραϋμόνδου Ϛ' της Τουλούζης το 1208, κήρυξε σταυροφορία κατά των Καθαρών. Η «Σταυροφορία κατά των Αλβιγηνών» ήταν η πρώτη που κηρύχθηκε ενάντια σε έναν κατ' όνομα χριστιανικό λαό. Δεν θα ήταν η τελευταία· αναφερθήκαμε στην εκστρατεία του πάπα Ιννοκεντίου Δ' κατά του αυτοκράτορα Φρειδερίκου Β', ενώ ήδη τον 14ο αιώνα οι περισσότεροι παπικοί πόλεμοι που διεξάγονταν κατά των πολιτικών αντιπάλων της Ρώμης αποκαλούνται σταυροφορίες. Ο βασιλιάς Φίλιππος Αύγουστος της Γαλλίας αρνήθηκε να συμμετάσχει ο ίδιος στον πόλεμο κατά των Καθαρών, αλλά επέτρεψε σε πεντακόσιους ευγενείς της βόρειας Γαλλίας να λάβουν μέρος στη σταυροφορία. Όπως είχε συμβεί και με τις σταυροφορίες στην Παλαιστίνη, έτσι και αυτή προσείλκυσε κυρίως κατώτερους ευγενείς που έλπιζαν να χρησιμοποιήσουν τη θρησκεία ως πρόσχημα για λαφυραγωγία. Η Σταυροφορία κατά των Αλβιγηνών συνοδεύτηκε από ανείπωτες σφαγές πολιτών, αρχής γενομένης στην Μπεζιέ το 1209, όπου ο παπικός απεσταλμένος ανακοίνωσε με αρκετή ικανοποίηση ότι είχαν σφαγιαστεί 20.000 αιρετικοί. Μετά την παράδοση του κόμη Ραϋμόνδου Ϛ', οι σταυροφόροι στράφηκαν κατά των υποτελών του. Ο μεγάλος νικητής σ' αυτό το πρώτο στάδιο της σταυροφορίας ήταν ο Σίμων, κόμης του Μονφόρ, ένας κατώτερος βαρόνος της βόρειας Γαλλίας που κατάφερε να τεθεί επικεφαλής των σταυροφορικών δυνάμεων μετά την κατάληψη της Μπεζιέ. Πέθανε το 1218 έχοντας κατ' όνομα τους τίτλους του κόμη της Τουλούζης, του δούκα της Ναρβόννης και του υποκόμη της Μπεζιέ και της Καρκασσόν. Ο Σίμων διεκδίκησε την αγγλική κομητεία του Λέστερ ως κληροδότημα από τη μητέρα του, ενώ ο γιος και συνονόματός του αργότερα παντρεύτηκε την αδελφή του Ερρίκου Γ' της Αγγλίας και έστρεψε τους βαρόνους κατά του γαμπρού του.

Μετά το θάνατο του Μονφόρ, ο πάπας προσέφερε την ηγεσία της σταυροφορίας στον κόμη Τιμπώ Δ' της Καμπανίας, ενώ ο Φίλιππος Αύγουστος διόρισε τον πρίγκιπα διάδοχο, τον μέλλοντα Λουδοβίκο Η', επικεφαλής του κινήματος ώστε να περιορίσει την εξουσία του Τιμπώ. Σύμφωνα με την ειρήνη που συνομολογήθηκε το 1229, ο κόμης Ραϋμόνδος Ζ' κράτησε την πόλη της Τουλούζης αλλά παραχώρησε στο στέμμα σημαντικές εκτάσεις στα ανατολικά της ομώνυμης επαρχίας. Η κόρη και μοναδική κληρονόμος του Ιωάννα παντρεύτηκε τον Αλφόνσο του Πουατιέ, τον νεότερο αδελφό του βασιλιά Λουδοβίκου Θ'. Το 1242, ο Ραϋμόνδος Ζ' ξεκίνησε ξανά τις εχθροπραξίες, αλλά ο άγιος Λουδοβίκος εξουδετέρωσε την αντίσταση των Αλβιγηνών με μια ωμή σφαγή στο Μονσεγκύρ. Ο Αλφόνσος του Πουατιέ και η σύζυγός του ήταν άτεκνοι, και το 1270, με το θάνατο του Αλφόνσου, η κομητεία της Τουλούζης επανήλθε στο γαλλικό στέμμα.

Η Τουλούζη ήταν ένα πολύ σημαντικό προγεφύρωμα του στέμματος στο Λανγκεντόκ. Η σημασία της είναι ισοδύναμη με την προσάρτηση της Νορμανδίας και του Πουατού το 1204-1205. Οι ίδιοι οι σταυροφόροι ερήμωσαν τη νότια Γαλλία. Τότε συντρίφθηκε η πιο πλούσια προφορική πολιτισμική

παράδοση της Ευρώπης. Στη διάρκεια του επόμενου αιώνα, η νοτιοδυτική Γαλλία θα υπέφερε ξανά από τους πολέμους ανάμεσα στους Γάλλους και τους Άγγλους, που εξακολουθούσαν να ελέγχουν την περιοχή του Μπορντώ. Οι ίδιοι οι Καθαροί αναγκάστηκαν να καταφύγουν στα βουνά ανάμεσα στη Γαλλία και την Ισπανία όπου συνέχισαν να ζουν στην κόψη του ξυραφιού.

Η παπική Ιερά Εξέταση

Οι πάπες ίδρυσαν τη δική τους Ιερά Εξέταση στις αρχές του 13ου αιώνα. Στη διάρκεια του πρώιμου Μεσαίωνα οι δογματικές παρεκκλίσεις υπάγονταν στη δικαιοδοσία των τοπικών επισκόπων, που μπορούσαν να επιβάλουν επιτίμια, αλλά όχι τιμωρίες που συνεπάγονταν χύσιμο αίματος. Αν και το πρόβλημα των αιρέσεων έπαιρνε σοβαρές διαστάσεις σε όλη τη διάρκεια του 12ου αιώνα, τα εκκλησιαστικά δικαστήρια δεν ασχολούνταν τόσο με τις αιρέσεις όσο με τις συγκρούσεις με κοσμικούς γύρω από θέματα δικαιοδοσίας και περιουσίας. Όταν κήρυξε τη Σταυροφορία κατά των Αλβιγηνών, το 1208, ο Ιννοκέντιος Γ' δήλωσε ότι οι κοσμικοί ηγεμόνες ήταν υποχρεωμένοι να βοηθούν την Εκκλησία στην εκρίζωση των αιρέσεων. Ωστόσο, μόνον το 1233 ο πάπας Γρηγόριος Θ' ίδρυσε επισήμως την παπική Ιερά Εξέταση ως αυτοτελές εκκλησιαστικό δικαστήριο, ξεχωριστό από τα επισκοπικά δικαστήρια. Για την ανάληψη εξεταστικής δράσης, έπρεπε να διοριστεί ένας ειδικός κατήγορος από τον πάπα. Επομένως, το αξίωμα του ιεροεξεταστή δεν ήταν μόνιμο και η ίδια η Ιερά Εξέταση λειτουργούσε μόνο στις περιοχές όπου ήταν γνωστό ότι υπήρχαν αιρέσεις. Ο Γρηγόριος ανέθεσε κατεξοχήν στους Φραγκισκανούς τις διώξεις των αιρετικών.

Ασφαλώς οι διαδικασίες της Ιεράς Εξέτασης κάθε άλλο παρά τέλειες ήταν, αν τις κρίνουμε με τα σύγχρονα πρότυπα. Η ενοχή των κατηγορουμένων, που υποβάλλονταν σε βασανιστήρια για την απόσπαση ομολογιών, ήταν δεδομένη εκ των προτέρων. Ο κατηγορούμενος δεν ερχόταν σε αντιπαράθεση με αυτόν που τον είχε καταγγείλλει, και αναμφίβολα πολλοί αθώοι κατηγορήθηκαν άδικα από προσωπικούς τους εχθρούς. Ο μόνος τρόπος για να γλιτώσει κανείς την καταδίκη και την παράδοση στην κοσμική εξουσία για να καεί στην πυρά ήταν η ομολογία και η αποκήρυξη των παραπτωμάτων του, ανεξάρτητα από το αν τα είχε διαπράξει ή όχι. Ωστόσο, η σημασία της Ιεράς Εξέτασης στη ζωή του Μεσαίωνα έχει υπερτιμηθεί. Τα ιεροεξεταστικά δικαστήρια ήταν ειδικές επιτροπές που δεν συνεδρίαζαν σε μόνιμη βάση. Ο αυτοκράτορας Φρειδερίκος Β', διαψεύδοντας ακόμα περισσότερο τη φήμη του ως ανεκτικού δεσπότη, ήταν ο μόνος κοσμικός ηγεμόνας που κατέφευγε κάπως συστηματικά στην Ιερά Εξέταση. Ο θεσμός αυτός αναβίωσε προσωρινά στις αρχές του 14ου αιώνα προκειμένου να αντιμετωπιστεί η απειλή, όπως πίστευαν οι πάπες, που αντιπροσώπευαν οι Βεγίνες και οι Πνευματικοί Φραγκισκανοί, αλλά το 1330 η Ιερά Εξέταση στη Γαλλία είχε πια γίνει βασιλικό δικαστήριο. Δεν είχε σχέση με την ισπανική Ιερά Εξέταση που ιδρύθηκε το 1478 από τον βασιλιά Φερδινάνδο και τη βασίλισσα Ισαβέλλα.

Τα επαιτικά τάγματα: η νομιμοποίηση της μίμησης του Χριστού

Αν και οι δοξασίες των Καθαρών απέκλιναν πιο ουσιασικά από το επίσημο εκκλησιαστικό δόγμα απ' ό,τι οι πεποιθήσεις των περισσότερων αιρετικών, ωστόσο οι αντιλήψεις και η οργάνωσή τους είχαν σημαντική απήχηση. Η επαιτική πρακτική να υπάρχουν και λαϊκοί αδελφοί, ως «μετανοούντες» είναι παρόμοια με τη διάκριση των Καθαρών μεταξύ απλών πιστών και Τέλειων, αν και τα παλαιότερα μοναστικά κινήματα χρησιμοποιούσαν λαϊκούς αδελφούς για χειρωνακτική εργασία στα γαιοκτήματά τους και ο άγιος Φραγκίσκος της Ασσίζης και ο Βάλδος είχαν στραφεί στην πενία εμπνεόμενοι από περιπλανώμενους ιεροκήρυκες της νότιας Γαλλίας που ίσως ήταν Καθαροί. Συχνά είναι δύσκολο να κάνουμε τη διάκριση μεταξύ αγίων και αιρετικών στην πνευματική ζωή της Ευρώπης κατά τα τέλη του 12ου αιώνα και τις αρχές του 13ου.

Ο άγιος Φραγκίσκος της Ασσίζης παρουσίαζε πολλές επιφανειακές ομοιότητες με τον Βάλδο. Και οι δύο ήταν γόνοι πλούσιων οικογενειών εμπόρων, και οι δύο κατέληξαν να απαρνηθούν τα πλούτη τους και να διδάξουν ότι μια ζωή στην υπηρεσία της «κυράς μας της φτώχειας» ήταν η μοναδική οδός προς τη σωτηρία. Ο Φραγκίσκος όμως στάθηκε πιο τυχερός καθώς ανήκε σε μια γενιά μετά τον Βάλδο, και στην εποχή του ο πάπας αντέδρασε πιο ήπια στην καινοτομία του δόγματος περί αποστολικής πενίας. Επίσης, ο άγιος Φραγκίσκος ήταν πιο πρόθυμος απ' ό,τι ο Βάλδος να αποδεχτεί άνωθεν καθοδήγηση.

Ο Φραγκίσκος, κατά κόσμον Τζιοβάννι Μπερναρντόνε, γεννήθηκε το 1182. Ο πατέρας του ήταν ένας πλούσιος έμπορος που είχε συναλλαγές με τη Γαλλία· ο γιος μάλιστα επηρεάστηκε τόσο πολύ από τις γαλλικές συνήθειες που του δόθηκε το προσωνύμιο «Φραντσέσκο» («Φραντσέζος»)· και λόγω της δημοτικότητας του Φραγκίσκου, το όνομα αυτό διαδόθηκε σε όλες τις ευρωπαϊκές γλώσσες. Στην αυτοβιογραφία του, που την υπαγόρευσε, ο Φραγκίσκος μιλά για την ηδονιστική νιότη του, που στην πραγματικότητα μπορεί να ήταν η ζωή ενός συνηθισμένου νέου, επειδή πάντα ο Φραγκίσκος θεωρούσε τον εαυτό του ανάξιο. Το 1207, αφού άκουσε ένα κήρυγμα, πιθανόν από κάποιον Βάλδιο ή Καθαρό, αποκήρυξε επίσημα τα επίγεια αγαθά του σε μια δημόσια τελετή έξω από την κατοικία του πατέρα του.

Στη συνέχεια ο Φραγκίσκος και οι δώδεκα μαθητές του αποσύρθηκαν στην Πορτιούνκουλα, κοντά στην Ασσίζη, και άρχισαν τη διδασκαλία. Το γεγονός καθαυτό δεν ήταν ασυνήθιστο, καθώς είδαμε ότι εκείνη την εποχή πολλοί άγιοι ερημίτες δρούσαν στην Ιταλία. Για κάποιους ανεξακρίβωτους λόγους, ο Φραγκίσκος ζήτησε το 1211 από τον πάπα να εγκρίνει έναν απλό κανόνα, στηριγμένο στο χωρίο «πάντα όσα έχεις πώλησον και διάδος πτωχοίς» (Λουκάς, ΙΗ', 22, και Ματθαίος ΙΘ', 21). Ο Ιννοκέντιος Γ' ενέκρινε έμμεσα τον κανόνα, επιτρέποντας στον Φραγκίσκο και τους οπαδούς του να ζουν σε απόλυτη συμφωνία με το ευαγγέλιο. Οι «Φραγκισκανοί» διάλεξαν ως προϊστάμενό τους τον Φραγκίσκο, μέσω του οποίου θα συναλλάσσονταν με τις εκκλησιαστικές αρχές. Καθώς ήταν «κεκαρμένοι» είχαν δικαίωμα να κηρύττουν. Μολονότι τα τάγματα αυτά ονομάζονταν «επαιτικά», οι πρώτοι Φραγκισκανοί δεν ήταν επαίτες. Η πρόθεση του Φραγκίσκου ήταν τα μέλη του τάγματός του να εργάζονται, αλλά στην πράξη οι λαϊκοί αδελφοί που εργάζονταν σε κοινότητες δέχονταν να τους συντηρούν αυτοί στους οποίους παρείχαν τις υπηρεσίες τους.

Το τάγμα των «αδελφών» (*fratres*) του Φραγκίσκου κάλυπτε μια υπαρκτή πνευματική ανάγκη. Η απήχησή του όμως οφειλόταν, σε μεγάλο βαθμό, στην προσωπικότητα του εμπνευστή του. Οι «Ταπεινοί», λόγου χάρη, μια θρησκευτική αδελφότητα που έδινε έμφαση στο κήρυγμα και περιλάμβανε στα μέλη της αρκετούς λαϊκούς, εμφανίστηκαν αρχικά στην Ιταλία στα τέλη του 12ου αιώνα. Σε αντίθεση με τους Φραγκισκανούς, η δράση τους δεν επεκτάθηκε εκτός της Ιταλίας, ενώ με τον Φραγκίσκο ταυτίζονταν οι φτωχοί και οι καταπιεσμένοι όπου γης. Στην εποχή του είχε γίνει θρύλος, λόγω της αφελούς, παιδιάστικης πίστης του και της αγάπης του για τη φύση και για όλα τα ανθρώπινα πλάσματα. Μολονότι προερχόταν από οικογένεια εμπόρων, όπου η μόρφωση θεωρούνταν απαραίτητη, ο Φραγκίσκος ήξερε ελάχιστα γράμματα και τα περισσότερα έργα του τα υπαγόρευσε στους συντρόφους του. Συνέθεσε δοξαστικούς ύμνους στην καθομιλουμένη ιταλική, από τους οποίους όμως διασώζεται μόνον ένας, ο «Ύμνος στον ήλιο». Θαύματα έχουν αποδοθεί σ' αυτόν, ακόμα και ενόσω ζούσε. Το πρώτο χειρόγραφο των *Μικρών ανθέων,* μιας ανθολογίας με ιστορίες γύρω από τον άγιο Φραγκίσκο, γράφτηκε έναν αιώνα μετά το θάνατό του, γεγονός που σημαίνει ότι πιθανόν να τον περιγράφει όπως τον φαντάζονταν οι μεταγενέστεροί του και όχι όπως ήταν στην πραγματικότητα. Κι αυτό όμως έχει τη δική του σημασία, καθώς δείχνει ότι τον τιμούσαν ως απλή, ευγενική μορφή που θεωρούσε όλα τα πλάσματα αδέλφια του και ένιωθε τη χαρά της ζωής, όπως φαίνεται από το απόσπασμα που ακολουθεί:

> Κάποτε, όταν ο άγιος Φραγκίσκος ζούσε στην πόλη Γκούμπιο, ένας μεγάλος λύκος φάνηκε σ' εκείνα τα μέρη. Ήταν τόσο άγριος και τρομερός που δεν καταβρόχθιζε μόνο ζώα, αλλά κι ανθρώπους, και καθώς συχνά πλησίαζε στην πόλη, όλοι οι άνθρωποι είχαν κατατρομάξει κι έβγαιναν έξω πάνοπλοι,

σαν να πήγαιναν σε μάχη... Ο άγιος Φραγκίσκος πορεύτηκε μονάχος προς το μέρος όπου έλεγαν ότι ήταν ο λύκος, ενώ πολλοί άνθρωποι τον ακολούθησαν από απόσταση κι είδαν το θαύμα με τα ίδια τους τα μάτια. Ο λύκος, βλέποντας όλο αυτό το πλήθος, χύμηξε προς το μέρος του Φραγκίσκου με τα σαγόνια ορθάνοιχτα. Καθώς πλησίαζε, ο άγιος έκανε το σημάδι του σταυρού και φώναξε: «Έλα δω, αδελφέ λύκε. Στο όνομα του Θεού σε προστάζω να μη βλάψεις ούτε έμενα, ούτε άλλον κανένα». Κι ευθύς έγινε το θαύμα. Μόλις ο άγιος Φραγκίσκος έκανε το σημάδι του σταυρού, ο τρομερός λύκος έκλεισε το στόμα του, έπαψε να τρέχει, ζύγωσε τον άγιο Φραγκίσκο και ξάπλωσε στα πόδια του, ήμερος σαν αρνάκι. [Ο άγιος Φραγκίσκος έπεισε το λύκο να υποσχεθεί ότι δεν θα πείραζε τους κατοίκους της πόλης, κι εκείνοι, σε αντάλλαγμα, θα τον τάιζαν τακτικά.] Και απλώνοντας το χέρι του, έλαβε την υπόσχεση του λύκου, επειδή ο τελευταίος σήκωσε το πόδι του και το ακούμπησε θαρρετά στο χέρι του αγίου Φραγκίσκου, δίνοντάς του έτσι τη μόνη υπόσχεση που μπορούσε να δώσει ένας λύκος.[33]

Ήδη το 1218 είχαν ιδρυθεί φραγκισκανικά γυναικεία μοναστήρια βόρεια των Άλπεων. Συγκεντρώνοντας τις προσπάθειές τους κυρίως στις πόλεις, που πάντα παρουσίαζαν κάποια αστάθεια στα θρησκευτικά ζητήματα, οι Φραγκισκανοί συνέβαλαν στην άμβλυνση του προβλήματος των αιρέσεων, ιδίως στη βόρεια Ευρώπη. Εναλλακτικά τους αποκαλούσαν Μινορίτες (Μικροί Αδελφοί, από το *minor,* που δηλώνει την ταπεινότητά τους) και Γκρίζους Αδελφούς (από το γκρίζο χρώμα των ράσων τους). Το 1220 το τάγμα είχε γίνει τόσο πολυάριθμο που ο Φραγκίσκος, ο οποίος ήταν περισσότερο οραματιστής παρά οργανωτής, εκχώρησε τον έλεγχο του τάγματος σε έναν γενικό μάγιστρο. Ο φραγκισκανικός κανόνας του 1223 δανείστηκε αρκετά στοιχεία από την κατά τι προγενέστερη οργάνωση των Δομινικανών. Ήταν ένα πολύ πιο πλήρες κείμενο από τον απλό κανόνα του 1211. Προέβλεπε μια διαβαθμισμένη ιεραρχία δικαιοδοσιών υπό τον έλεγχο του πάπα. Ο γενικός μάγιστρος του τάγματος, που η θητεία του ήταν ισόβια, εκλεγόταν από μια γενική σύνοδο που συγκαλούνταν κάθε τρία χρόνια. Υπήρχαν τρεις διαβαθμίσεις: οι καθαυτό αδελφοί, που είχαν συμπληρώσει μονοετή περίοδο δοκιμασίας και είχαν δώσει μοναστικούς όρκους, το γυναικείο τάγμα των Κλαρισσών και το τάγμα των «μετανοούντων αδελφών», που ήταν κοσμικοί συνδεδεμένοι με το τάγμα.

Η μετέπειτα εξέλιξη του φραγκισκανικού τάγματος απέκλινε πολύ από τις αρχικές προθέσεις του ιδρυτή του. Όπως οι μοναχοί, οι επαίτες αδελφοί έδιναν όρκο ατομικής πενίας. Το χαρακτηριστικό τους γνώρισμα ήταν η συλλογική πενία του τάγματος, αλλά ακόμα και αυτή η πρακτική σύντομα χαλάρωσε στην πράξη. Ο Φραγκίσκος πέθανε το 1226, τιμώμενος αλλά χωρίς επιρροή. Η διαθήκη του συνιστούσε στους αδελφούς να ακολουθούν τον κανόνα του τάγματος και να μην έχουν περιουσία. Ωστόσο, πολλοί έλκονταν από τα ιδανικά του Φραγκίσκου, χωρίς όμως να τα ακολουθούν μέχρι την ακραία λογική τους συνέπεια, όπως έκανε εκείνος. Παρά την πνευματικότητά του, ο Φραγκίσκος έβλεπε με δυσπιστία την παιδεία· ωστόσο, τόσο οι Φραγκισκανοί όσο και οι Δομινικανοί γρήγορα ίδρυσαν σχολές και ορισμένοι έπαιξαν ενεργό ρόλο ως θεολόγοι στα πανεπιστήμια. Είδαμε ότι ενώ οι Φραγκισκανοί συνήθως υιοθετούσαν μια αυγουστίνεια, νεοπλατωνική οπτική, οι Δομινικανοί πρωτοστάτησαν στην εισαγωγή του αριστοτελικού έργου στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα των πανεπιστημίων. Οι Δομινικανοί ανέλαβαν τις διώξεις εις βάρος άλλων χριστιανών στην Ιερά Εξέταση —γι' αυτό και οι σύγχρονοί τους, παραφθείροντας την ονομασία τους, τους αποκαλούσαν *Domini canes* («λαγωνικά του Κυρίου» στα λατινικά)— ενώ οι Φραγκισκανοί φημίζονταν ως διώκτες των Εβραίων, κυρίως στη Γερμανία.

Επιπλέον, κάποιοι Φραγκισκανοί χρησιμοποίησαν αργότερα τους όρκους της πενίας ως πρόσχημα για επαιτεία, γεγονός που προκάλεσε έντονη αποδοκιμασία, όπως στην περίφημη σάτιρα του «Αδελφού» στις *Ιστορίες του Καντέρμπουρυ* του Τζέφρυ Τσώσερ. Ορισμένοι από τους δώδεκα μαθητές του Φραγκίσκου συνωμότησαν εναντίον του ώστε να αποκτήσουν τον έλεγχο του τάγματος, προφανώς με την ενθάρρυνση του καρδιναλίου Ουγκολίνο, του μετέπειτα πάπα Γρηγορίου Θ' (1227-1241). Ο Ουγκολίνο, που θαύμαζε ειλικρινά τον Φραγκίσκο, είχε αντιληφθεί ότι το κίνημά του μπορούσε να εξυπηρετήσει άριστα την Εκκλησία, αλλά δεν μπορούσε να κατανοήσει τον Φραγκίσκο ως άνθρωπο. Ο Φραγκίσκος κηρύχθηκε άγιος το 1228, δύο μόλις χρόνια μετά το θάνατό του. Το 1230, ο Γρηγόριος Θ' αποφάνθηκε ότι η διαθήκη του Φραγκίσκου δεν ήταν πλέον

δεσμευτική για τους διαδόχους του. Έτσι, επέτρεψε στους επαίτες μοναχούς να κατέχουν περιουσία, κάνοντας τη διάκριση μεταξύ ιδιοκτησίας και χρήσης, ώστε η περιουσία να τίθεται υπό την επιμέλεια ενός τρίτου μέρους. Το 1245, ο Ιννοκέντιος Δ' προσέφερε στη Ρώμη την επιμέλεια των περιουσιών που είχαν κληροδοτηθεί στους αδελφούς.

Λίγο μετά το θάνατο του Φραγκίσκου, το τάγμα διασπάστηκε σε δύο κλάδους, τους Μοναστικούς, που προτιμούσαν να ακολουθούν τον κανόνα του 1223 και την παπική ερμηνεία του, και τους Πνευματικούς Φραγκισκανούς, που επιθυμούσαν να συμμορφωθούν με τη διαθήκη του Φραγκίσκου και έμειναν πιστοί στα ιδεώδη της αποστολικής πενίας. Για να είμαστε δίκαιοι απέναντι στους Μοναστικούς, πρέπει να πούμε ότι το ιδεώδες του Φραγκίσκου στην πιο καθαρή του μορφή, που θα εμπόδιζε τους Φραγκισκανούς ακόμα και να κατέχουν τα κοινόβιά τους, δεν ήταν εύκολο να εφαρμοστεί στην πράξη, καθώς το τάγμα, που περιλάμβανε χιλιάδες μέλη, είχε να εκτελέσει μια αποστολή και χρειαζόταν καθοδήγηση. Οι Μοναστικοί όμως προσπάθησαν να κάνουν δύσκολη τη ζωή των Πνευματικών και τους κατηγόρησαν για αιρετικούς. Οι Μοναστικοί εμπλέχθηκαν σε σκάνδαλα που αφορούσαν τον αδελφό Ηλία, έναν από τους δώδεκα αρχικούς μαθητές του Φραγκίσκου, ο οποίος έγινε γενικός μάγιστρος το 1232 αλλά αναγκάστηκε να παραιτηθεί το 1239 και τελικά αφορίστηκε.

Το 1248, η εκλογή του Ιωάννη της Πάρμας, ενός διδάκτορα της θεολογίας, στη θέση του γενικού μαγίστρου φάνηκε να προμηνύει μια οριστική μετατόπιση προς τον κλάδο των Πνευματικών. Αλλά ο Ιωάννης απομακρύνθηκε εξαιτίας ενός σκανδάλου που αφορούσε τη μυστικιστική θεολογία του Ιταλού μοναχού Ιωακείμ της Φλόρας (πέθανε το 1202). Οι χιλιαστικές ιδέες, δηλαδή περί συντέλειας του κόσμου στα τέλη της χιλιετίας, ήταν διαδεδομένες από τον 10ο αιώνα, αλλά οι βίαιες συγκρούσεις μεταξύ αυτοκρατορίας και παπισμού, καθώς και η κατά τα φαινόμενα επιδείνωση των συνθηκών ζωής τους έδωσαν νέα πνοή. Στηριγμένος στους μυστικιστικούς αριθμούς επτά και τρία, ο Ιωακείμ επινόησε ένα σχήμα με σαράντα δύο συμβολικούς μήνες που περιλάμβαναν χίλιες διακόσιες εξήντα ημέρες της ιστορίας της ανθρωπότητας. Η ιστορία διαιρέθηκε σε τρεις εποχές, που αντιστοιχούσαν στον Πατέρα, τον Υιό και το Άγιο Πνεύμα. Κάθε εποχή είχε σαράντα δύο γενιές, είκοσι μία της έναρξης και άλλες τόσες της εκπλήρωσης. Ο Ιωακείμ υπολόγιζε ότι η βασιλεία του Υιού θα διαρκούσε μέχρι το 1260, όταν θα άρχιζε, όχι η συντέλεια του κόσμου, αλλά η εποχή του Αγίου Πνεύματος.

Πολλοί Πνευματικοί Φραγκισκανοί έκαναν τις δικές τους προφητείες και, ερμηνεύοντας τους υπολογισμούς του Ιωακείμ, θεώρησαν ότι αυτοί θα ήταν οι φορείς του Αγίου Πνεύματος στη νέα εποχή, όταν θα έληγε η φαυλότητα. Ωστόσο, από το 1254 ξέσπασε ένας κύκλος ταραχών με την έκδοση του *Βιβλίου του διαρκούς ευαγγελίου*, που αποτελούνταν από το έργο του Ιωακείμ και τα εξηγητικά σχόλια του Γεράρδου του Μπόργκο Σαν Ντοννίνο, ενός στενού φίλου του Ιωάννη της Πάρμας. Το βιβλίο αυτό περιείχε οξύτατες αντικληρικές και αντιπαπικές αιχμές και προέβλεπε ότι ένας οπαδός της σιμωνίας θα αναγορευόταν πάπας το 1260. Οι Πνευματικοί Φραγκισκανοί εκτέθηκαν ανεπανόρθωτα, και ο Ιωάννης της Πάρμας αναγκάστηκε, το 1257, να παραχωρήσει το αξίωμα του γενικού μαγίστρου του τάγματος στον άγιο Μποναβεντούρα. Ο άγιος Μποναβεντούρα πίστευε ότι η φτώχεια και η διανοητική δραστηριότητα δεν ήταν ασύμβατες και προσπάθησε να αμβλύνει τις τριβές στο εσωτερικό του τάγματος.

Το 1260 σημαδεύτηκε από σημαντικές εξελίξεις. Το 1258 είχε σημειωθεί σιτοδεία και το 1259 πανώλη. Τα χρονικά της εποχής δείχνουν ότι οι λαϊκές μάζες στην Ιταλία είχαν επηρεαστεί από τον μυστικιστικό αριθμό 1260, καθώς διέβλεπαν κάποια εσχατολογική σημασία στην ήττα της γουελφικής φιλοπαπικής Φλωρεντίας από τον Μανφρέδο, νόθο γιο του Φρειδερίκου Β', στη μάχη του Μονταπέρτι που έγινε εκείνο το χρόνο. Ο Μανφρέδος φαινόταν έτοιμος να παλινορθώσει την αυτοκρατορία του «Αντιχρίστου» στην Ιταλία.

Επίσης φαίνεται ότι ο Ιωακειμισμός συνδέθηκε με μια έκρηξη του αυτομαστιγώματος. Αυτή η πρακτική χρησιμοποιούνταν ως επιτίμιο επί αιώνες, ιδίως στα μοναστήρια, αλλά οι οργανωμένες λιτανείες των μετανοούντων που αυτομαστιγώνονταν δημόσια εμφανίστηκαν σε αρκετές πόλεις της βόρειας Ιταλίας το 1260. Μια τέτοια πορεία περιγράφει ο Φραγκισκανός Σαλιμπένης:

> Οι μετανοούντες έφταναν από παντού, και όλοι τους, μικροί και μεγάλοι, ευγενείς ιππότες και άνθρωποι του λαού, αυτομαστιγώνονταν γυμνοί καθώς πορεύονταν μέσα στις πόλεις, με επικεφαλής επισκόπους και ανθρώπους της Εκκλησίας... Και τη Δευτέρα, που ήταν η εορτή των Αγίων Πάντων, πορεύτηκαν από τη Μόδενα στο Ρήγιο, όλοι τους, μικροί και μεγάλοι. Μαζί τους και ο Δήμαρχος και ο Επίσκοπος και τα λάβαρα όλων των Συντεχνιών. Και αυτομαστιγώνονταν σε όλη την πόλη... Επιπλέον, αν κάποιος δεν αυτομαστιγωνόταν, οι άλλοι τον αντιμετώπιζαν σαν να ήταν χειρότερος από τον Διάβολο, και ήταν δακτυλοδειχτούμενος ως όργανο του Σατανά· και, το χειρότερο, σύντομα θα τον χτυπούσε κάποια συμφορά, είτε θάνατος είτε αρρώστια βαριά.[34]

Στις λιτανείες αυτές, που συνήθως οργανώνονταν από ιερείς, αλλά μερικές φορές και από επιφανείς λαϊκούς, συμμετείχαν πλήθη φτωχών ζηλωτών. Οι μετανοούντες συγκεντρώνονταν στις πύλες της πόλης και μετά έκαναν μια καθορισμένη πορεία προς το κέντρο της, αφαιρώντας τα ενδύματά τους καθ' οδόν και χτυπώντας το κορμί τους με μαστίγια. Το 1261-1262, οι Ιταλοί οργάνωσαν πορείες αύτομαστιγουμένων στις πόλεις της νότιας Γερμανίας και στη Ρηνανία, οι οποίες όμως γρήγορα απαγορεύτηκαν με την υποψία ότι ήταν αιρετικές. Το λαϊκό κίνημα υποχώρησε όταν έγινε σαφές ότι ο κόσμος θα παρέμενε ως είχε, αλλά οι πομπές των αυτομαστιγουμένων επανεμφανίζονταν σε περιόδους έντασης, όπως το 1296, όταν στη Ρηνανία σημειώθηκε ένας βαρύς λιμός, και το 1348.

Μολονότι οι Πνευματικοί Φραγκισκανοί βρίσκονταν σε αμυντική θέση και μετά το 1260 υπέστησαν κάποιους διωγμούς, διατήρησαν την ανεξαρτησία τους. Στις αρχές του 14ου αιώνα, οι Ιταλοί Πνευματικοί οργανώθηκαν εκ νέου σε ένα ξεχωριστό τάγμα, τους «Μικρούς Αδελφούς» (*Fraticelli*). Το 1311 μια παπική επιτροπή αναγνώρισε επίσημα τους Πνευματικούς Φραγκισκανούς, αλλά νέες διώξεις εξαπολύθηκαν εναντίον τους στα χρόνια του πάπα Ιωάννη ΚΒ' (1316-1334). Το αποτέλεσμα ήταν ότι ο γενικός μάγιστρος του τάγματος, Μιχαήλ της Τσεζένας, καθώς και πολλοί Πνευματικοί στράφηκαν υπέρ του αντιπάλου του πάπα αυτοκράτορα Λουδοβίκου της Βαυαρίας, και η διαμάχη αυτή κράτησε μέχρι τον 15ο αιώνα.

Οι επαίτες αντιλαμβάνονταν την αποστολή τους ως εκτελεστέα μέσα στον κόσμο, και όχι στην απομόνωση και την περισυλλογή. Επίσης έκριναν πως η μίμηση του Χριστού περιλάμβανε και το κήρυγμα, και η αυξανόμενη σημασία των κηρυγμάτων στη θρησκευτική πρακτική οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, στη δική τους επίδραση. Οι σχέσεις τους με τους κληρικούς ήταν αρχικά αρμονικές αλλά σύντομα οξύνθηκαν λόγω του ανταγωνισμού για δωρεές και πιστούς. Ένα σημαντικό σημείο τριβής ήταν η διείσδυση των επαιτικών ταγμάτων στις επικερδείς επιχειρήσεις των κηδειών, που μέχρι πρότινος ήταν μονοπώλιο των ενοριακών ναών. Γύρω στο 1300 επιτεύχθηκε ένα ασταθής συμβιβασμός.

Οι Δομινικανοί, το δεύτερο μεγάλο επαιτικό τάγμα, ονομάζονταν και Μαύροι Αδελφοί (από το χρώμα του ράσου τους) ή Αδελφοί Κήρυκες. Η προσωπικότητα του αγίου Δομίνικου (το οικογενειακό του όνομα Γκουθμάν προέρχεται από μεταγενέστερη παράδοση) είχε εντυπωσιάσει τους συγχρόνους του λιγότερο από του Φραγκίσκου. Ήταν Καστιλλιάνος, πιθανόν αριστοκρατικής καταγωγής, και κήρυττε κατά των Καθαρών στο Λανγκεντόκ. Ήταν πεπεισμένος πως ο μόνος τρόπος για την αποτελεσματική καταπολέμηση των αιρέσεων ήταν οι καθολικοί ιεραπόστολοι να συναγωνίζονται τους αιρετικούς στην αγνότητα της ζωής τους και στη γνώση του δόγματος.

Ο άγιος Δομίνικος δεν είχε υιοθετήσει τον όρκο της απόλυτης φτώχειας για τους οπαδούς του μέχρι που συνάντησε τον άγιο Φραγκίσκο το 1217. Αντίστοιχα, οι Δομινικανοί επηρέασαν τους Φραγκισκανούς, πολλοί από τους οποίους ήταν μέχρι τότε λαϊκοί, ώστε να γίνουν ιερείς. Οι Δομινικανοί ήταν λιγότερο δημοφιλείς από τους Φραγκισκανούς, καθώς είχαν σχεδόν τα μισά

μοναστήρια από αυτούς, αλλά ήταν πολιτικά ισχυρότεροι λόγω της προστασίας που τους παρείχαν οι πάπες και των υπηρεσιών τους προς την Ιερά Εξέταση.

Το 1215, το τάγμα των Δομινικανών υιοθέτησε τον κανόνα του Αυγουστίνου τον οποίο όμως μετέβαλε το 1220, μετατρέποντάς τον σε έναν πιο σύνθετο κανόνα, παρόμοιο με εκείνον που είχαν υιοθετήσει οι Φραγκισκανοί το 1223. Τα τελικά θεσπίσματα των Δομινικανών εγκρίθηκαν το 1228 από τη Γενική Σύνοδο, αλλά το πιθανότερο είναι ότι γράφτηκαν από τον ίδιο τον Δομίνικο. Οργανώθηκαν πριν από το 1300 σε δεκατρείς τομείς, που ο καθένας τους χωριζόταν σε τοπικά κύτταρα, τα κοινόβια. Σε κάθε επίπεδο εκλέγονταν προϊστάμενοι που ήταν υπόλογοι έναντι των εκλογέων τους. Ο γενικός μάγιστρος εκλεγόταν στη Γενική Σύνοδο. Θεωρητικά, η θέση του ήταν ισόβια, αλλά μπορούσε να ανακληθεί από τη Σύνοδο. Επίσης οι Δομινικανοί είχαν γυναικεία μοναστήρια και λαϊκούς αδελφούς, αλλά σε πολύ μικρότερη έκταση απ' ό,τι οι Φραγκισκανοί. Στη διάρκεια του 14ου αιώνα οι Δομινικανοί, των οποίων η ορθοδοξία (σε αντίθεση με τους Φραγκισκανούς) ουδέποτε είχε τεθεί υπό αμφισβήτηση, ανέλαβαν την επίβλεψη ορισμένων θρησκευτικών γυναικείων ομάδων, που ήταν συνδεδεμένες με αυτούς και θεωρούνταν ύποπτες για αιρετικές παρεκλίσεις, κυρίως των Βεγινών.

Οι Φραγκισκανοί και οι Δομινικανοί δεν ήταν τα μοναδικά επαιτικά τάγματα. Στα μέσα του 12ου αιώνα ιδρύθηκε το τάγμα των Καρμηλιτών (της Παναγίας του όρους Καρμήλου) στην Παλαιστίνη, το οποίο μετά την άλωση της Ιερουσαλήμ μεταφέρθηκε στη Δύση. Ο κανόνας τους εγκρίθηκε το 1250. Οι Αδελφοί Αυγουστίνοι (το τάγμα των Αδελφών Ερημιτών του αγίου Αυγουστίνου), που πρέπει να τους διακρίνουμε από τους αυγουστινιανούς κανονικούς, εμφανίστηκαν αρχικά στη βόρεια Ιταλία και παρέμειναν κυρίως ιταλική ομάδα, αν και είχαν ορισμένα κοινόβια και στον Βορρά.

Βεγίνες και Βεγάρδοι

Καθώς υιοθετούσαν ορισμένα δόγματα των αιρετικών ενώ οργανωτικά εξακολουθούσαν να υπάγονται στη Ρώμη, τα επαιτικά τάγματα συνέβαλαν κάπως στην εκτόνωση της δυσαρέσκειας απέναντι στην Εκκλησία στις αρχές του 13ου αιώνα. Είχαν τεράστια λαϊκή απήχηση, ιδίως στις πόλεις, όπου οι ναοί ήταν ελλιπώς επανδρωμένοι εξαιτίας της δημογραφικής αύξησης. Ταυτόχρονα, τα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα πυροδοτούσαν μια τάση εξέγερσης κατά της εξουσίας, στην οποία συγκαταλεγόταν και η Εκκλησία. Εντούτοις, στα μέσα του ίδιου αιώνα, οι Φραγκισκανοί και οι Δομινικανοί συχνά φαίνονταν να ασχολούνται περισσότερο με τους εσωτερικούς τους ανταγωνισμούς παρά με την ουσιαστική αποστολή τους. Μικρές διασπαστικές ομάδες, πολλές από τις οποίες είχαν τοπική βάση, έκαναν κηρύγματα, θεράπευαν τους ασθενείς και παρείχαν κάποιες υπηρεσίες στους φτωχούς χάρη σε μάλλον φτωχικές δωρεές που προέρχονταν από φιλάνθρωπους λαϊκούς.

Οι Βεγίνες ήταν η ομάδα με τη μεγαλύτερη απήχηση. Ήταν μια λαϊκή αδελφότητα γυναικών που κατά κανόνα ζούσαν στις πόλεις ή στα περίχωρά τους στη βορειοδυτική Ευρώπη και η ζωή τους χαρακτηριζόταν από μια αθόρυβη ευλάβεια, περισυλλογή και φιλανθρωπία. Ήδη στις αρχές του 13ου αιώνα είχαν ιδρυθεί μοναστήρια Βεγινών, μερικά από τα οποία ήταν σαν πόλεις μέσα στις πόλεις. Οι Βεγίνες που ήταν έγκλειστες σε μοναστήρια έδιναν όρκο αγαμίας, αλλά μέχρι το 1312 τους επιτρεπόταν να ζουν εκτός μοναστηριών, στα δικά τους σπίτια.

Οι περισσότερες Βεγίνες στις Κάτω Χώρες ήταν πιστές στον παπισμό, αλλά το πρόβλημα των αιρέσεων είχε πάρει σοβαρές διαστάσεις στη Ρηνανία. Δεν υπήρχε ένας γενικός κανόνας των Βεγινών, γεγονός που προκαλούσε την καχυποψία της Ρώμης. Μετά τις διώξεις εις βάρος κάποιων αιρετικών Βεγινών, το 1312, οι πάπες τις ανάγκασαν να τεθούν υπό την προστασία κάποιου επαιτικού τάγματος. Ορισμένες Βεγίνες γίνονταν Μετανοούσες Αδελφές, συνήθως των

Φραγκισκανών, αν και οι πάπες προτιμούσαν τους Δομινικανούς στους οποίους είχαν αναθέσει, τον 13ο αιώνα, την προστασία των γυναικείων μοναστηριών.

Οι Βεγάρδοι θεωρούνταν ακόμα πιο ύποπτοι για δογματικές παρεκκλίσεις. Τα μέλη αυτού του ανδρικού τάγματος συμμερίζονταν πολλές ιδέες των Βεγινών, αλλά σε μια πολύ πιο επαναστατική εκδοχή. Τελικά, σε ορισμένες πόλεις, οι συντεχνίες των υφαντουργών ανέλαβαν τη διεύθυνση των μοναστηριών των Βεγάρδων. Πολλοί Βεγάρδοι είχαν διασυνδέσεις με τους αντιονοματιστές και αντικληρικούς αιρετικούς του «Ελεύθερου Πνεύματος», μια χαλαρή ομάδα χωρίς κοινό δόγμα που είχε πολλά μέλη στη Ρηνανία κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα.

Οι Εβραίοι κατά τα μέσα του Μεσαίωνα

Το εκκλησιαστικό κατεστημένο, που κατέπνιγε τόσο την ανοιχτή διαφωνία όσο και τις καλοπροαίρετες απόψεις τις οποίες θεωρούσε ύποπτες, πρωτοστάτησε στην επίθεση κατά των μουσουλμάνων στην Ισπανία και τη Σικελία. Επομένως, δεν μας εκπλήττει το γεγονός ότι η συρρικνούμενη ανοχή έναντι των Εβραίων είχε οδηγήσει σε εξεγέρσεις στα τέλη του 11ου αιώνα και σε ανοιχτές διώξεις εκ μέρους των πολιτικών αρχών κατά τον 12ο αιώνα.

Στην Ισπανία, οι Βησιγότθοι είχαν ήδη εξαπολύσει διωγμούς κατά των Εβραίων στις αρχές του 7ου αιώνα, αλλά οι μουσουλμάνοι ηγεμόνες ήταν πολύ πιο ανεκτικοί. Οι Εβραίοι ευημερούσαν και κατείχαν υψηλές θέσεις στην αυλή του χαλίφη και στα εκπαιδευτήρια. Ο 11ος αιώνας ήταν το κορύφωμα της άνθησης των εβραϊκών γραμμάτων στην Ισπανία. Ο Σολομών ιμπν Γκαμπιρόλ (περί το 1021-1058) έγραψε τον *Κρουνό της ζωής*, μια φιλοσοφική πραγματεία σε μορφή λυρικής ποίησης. Ήταν το πρώτο σημαντικό έργο φιλοσοφικού στοχασμού στη Δύση μετά την εποχή του Ιωάννη Σκότου Εριγένη. Τον 12ο αιώνα, ο Ιούδας Χαλεβί έγραψε λυρική ποίηση και φιλοσοφία. Η αναβίωση των ιουδαϊκών γραμμάτων τερματίστηκε τον 12ο αιώνα, όταν οι Αλμοχάδες έκλεισαν τα σχολεία και τις συναγωγές. Χωρίς να ξέρουν ποια θα ήταν η τραγική τους κατάληξη, οι Εβραίοι κατέφυγαν στην Καστίλλη, που τότε ήταν πιο ανεκτική απέναντί τους, και το Τολέδο έγινε το κύριο κέντρο των εβραϊκών σπουδών στην Ισπανία. Το έργο μεσαιωνικής εβραϊκής φιλοσοφίας που άσκησε τη μεγαλύτερη επίδραση στους χριστιανούς διανοουμένους ήταν ο *Οδηγός του αμφιβάλλοντος* του Μωυσή Μαϊμονίδη (1135-1204), ο οποίος είχε γεννηθεί στην Κόρδοβα αλλά αναγκάστηκε να καταφύγει στην Αίγυπτο εξαιτίας της εχθρότητας των Αλμοχαδών. Το έργο αυτό έχει τη μορφή πραγματείας, που εξηγεί δύσκολους όρους και έννοιες σε κάποιον εγγράμματο Εβραίο που ίσως αλλιώς να δυσκολευόταν να συμφιλιώσει τη λογική με την πίστη. Ο άγιος Θωμάς Ακινάτης στηρίχτηκε στις τροποποιήσεις που έκανε ο Μαϊμονίδης στον Αριστοτέλη, καθώς και στον τρόπο με τον οποίον χρησιμοποίησε τη λογική, έστω και αν την υπέταξε στην πίστη.

Οι Εβραίοι ήταν ιδιαιτέρως πολυάριθμοι στη μουσουλμανική Ισπανία, όπου η παρουσία τους ήταν ανεκτή επί πολύ περισσότερο καιρό από οπουδήποτε αλλού. Στις Κάτω Χώρες και την Ιταλία, οι Εβραίοι ήταν σχετικά ολιγάριθμοι, τον 11ο αιώνα όμως υπήρχαν εβραϊκές παροικίες στις περισσότερες πόλεις της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Γερμανίας. Στην αρχή φαίνεται ότι ζούσαν ανενόχλητοι ανάμεσα στους χριστιανικούς πληθυσμούς. Οι ραβίνοι τους ενθάρρυναν να ζουν στις δικές τους συνοικίες, όχι τόσο από το φόβο διωγμών από τους χριστιανούς όσο για να διευκολύνεται η τήρηση των διατροφικών και τελετουργικών κανόνων της πίστης τους και να αποφεύγονται οι επιγαμίες με χριστιανούς· δυστυχώς, αυτή η στενή γειτνίαση διευκόλυνε αργότερα τους όχλους να τους παγιδεύσουν. Μάλιστα, κατά τον 11ο αιώνα σημειώθηκε αναβίωση των σπουδών του Ταλμούδ στη Ρηνανία, ενώ στη Γαλλία δημιουργήθηκε η Καβάλα, το σύστημα της ερμηνείας των γραφών. Ο Γκέρσομ της Μαγεντίας ίδρυσε σχολές και εξέδωσε σημαντικές «απαντήσεις», που εξυπηρετούσαν τους ίδιους σκοπούς με τα «δεκρετάλια» των χριστιανών. Ο Σολομών μπεν Ισαάκ της Τρουά, γνωστός και ως Ρασής, σπούδασε στις σχολές της Ρηνανίας, και

μετά επέστρεψε στην πατρίδα του όπου ζούσε με τα έσοδα από τους αμπελώνες της οικογένειάς του ενώ δίδασκε και έκανε επιμέλεια κειμένων. Οι ερμηνείες που έκανε στο Ταλμούδ χρησιμοποιούνται ακόμα και σήμερα.

Σε πολλές κοινότητες υπήρχαν έξω από τα γκέτο (για την ετυμολογία της λέξης έχουν διατυπωθεί διάφορες υποθέσεις) «εβραϊκές οδοί», αν και γενικά διάφορες επαγγελματικές ομάδες έτειναν να κατοικούν στην ίδια περιοχή ανάλογα με την απασχόλησή τους, π.χ. «οδός Γναφέων» ή «οδός Τσαγκαράδων». Οι εβραϊκές οδοί βρίσκονταν συνήθως στα περίχωρα έξω από τον αρχικό περιτειχισμένο πυρήνα της πόλης, αλλά κοντά στις παλαιές οχυρώσεις όπου ήταν χτισμένες οι μεγαλύτερες εκκλησίες και η κατοικία του τοπικού άρχοντα και, σε ορισμένες περιπτώσεις, εντός των ίδιων των οχυρώσεων της πόλης. Στη διάρκεια του πρώιμου Μεσαίωνα, χάρη στις επαφές τους με την Ανατολή, οι Εβραίοι της Ισπανίας συγκέντρωσαν μεγάλες ποσότητες χρυσού από το εμπόριο μακρινών αποστάσεων. Σε αντίθεση με τους χριστιανούς, δεν σπαταλούσαν τα χρήματά τους σε ανταλλαγές αγαθών και έτσι διέθεταν κεφάλαιο προς δανεισμό. Φαίνεται ότι η ευημερία που γνώρισαν οι Εβραίοι ήταν ανάλογη με την οικονομική ανάπτυξη της εποχής. Είχαν διατυπωθεί παράπονα κατά της πρακτικής ορισμένων επισκόπων να δανείζονται χρήματα από Εβραίους. Με την τόνωση της οικονομίας, πολλοί Εβραίοι εγκαταστάθηκαν στον Βορρά, πρώτα στη Γερμανία και μετά στη Δύση. Επίσης συναντάμε Εβραίους στις πόλεις της Καμπανίας, όπου τον 12ο αιώνα καθιερώθηκαν οι εμποροπανηγύρεις. Ωστόσο, καθώς και οι χριστιανοί άρχιζαν να δανείζουν χρήματα, οι Εβραίοι δεν ήταν πια τόσο απαραίτητοι για τις πιστώσεις μικρής κλίμακας, και οι θρησκευτικοί ζηλωτές άρχισαν να τους κάνουν τη ζωή δύσκολη. Μετά το 1100, ίσως εξαιτίας της ανασφάλειάς τους, οι Εβραίοι συνήθως δέχονταν μόνο κινητή περιουσία και όχι γη ως εγγύηση για παροχή δανείων, και άρχισαν να παρέχουν μόνο βραχυπρόθεσμη πίστωση για μικρά ποσά, ιδίως μετά την απαγόρευση της επιβολής τοκοχρεολυσίων στη Γαλλία το 1206.

Είδαμε ότι στη διάρκεια των σταυροφοριών πληθαίνουν οι εκρήξεις εχθρότητας κατά των Εβραίων, οι οποίες συχνά πυροδοτούνταν από δημαγωγούς ιερείς και μοναχούς. Το 1078 ο πάπας Γρηγόριος Ζ' απαγόρευσε στους χριστιανούς να απασχολούν Εβραίους, και έγιναν σφαγές Εβραίων στη Ρηνανία, η μεγαλύτερη από τις οποίες ήταν στη Μαγεντία. Οι ηγεμόνες άρχισαν να παραγράφουν χρέη που όφειλαν οι σταυροφόροι στους Εβραίους. Η δεύτερη σταυροφορία έφερε περισσότερα πογκρόμ· μάλιστα, μια φυσιογνωμία του διαμετρήματος του ηγουμένου του Κλουνύ συνέστησε στον βασιλιά Λουδοβίκο Ζ' την εξόντωσή τους. Ο αυτοκράτορας Κορράδος Γ' ανάγκασε τους Εβραίους να εξαγοράσουν από αυτόν την προστασία τους. Οι Εβραίοι δέχονταν ταπεινώσεις και προσβολές σχεδόν παντού, ιδίως στις περιόδους των θρησκευτικών εορτασμών.

Το περιπτωσιακό πρόβλημα έγινε μόνιμο στα τέλη του 12ου αιώνα, στην εποχή του βασιλιά Φιλίππου Β' Αυγούστου της Γαλλίας, που διεκδίκησε την ιδιότητα του θεματοφύλακα της πίστης. Η έκφραση «ο Εβραίος μου» εμφανίζεται σε βασιλικά έγγραφα από τα τέλη του 12ου αιώνα· καθώς οι Εβραίοι ήταν τώρα δουλοπάροικοι του βασιλιά, η περιουσία τους μπορούσε να κατασχεθεί. Ο Φίλιππος δήμευσε πρώτη φορά τα κεφάλαιά τους λίγο καιρό μετά τη στέψη του το 1180. Το 1182 τους εξόρισε από το βασίλειο και τους επέτρεψε να επιστρέψουν μόνο το 1198. Ο βασιλιάς εκμεταλλεύτηκε την απουσία ορισμένων βαρόνων σε σταυροφορία για να ασκήσει ξανά διώξεις κατά των Εβραίων τους οποίους εκείνοι προστάτευαν στις ηγεμονίες τους. Ενώ η Εκκλησία αρχικά είχε δείξει ανοχή, η τέταρτη σύνοδος του Λατερανού, το 1215, διέγραψε τα χρέη που οφείλονταν σε Εβραίους, τους υποχρέωσε να φορούν το έμβλημα της ντροπής και τους απαγόρευσε να επιβάλλουν υψηλό επιτόκιο, να κατέχουν δημόσιο αξίωμα ή να προσλαμβάνουν χριστιανούς υπηρέτες. Το 1267 μια σύνοδος στη Βιέννη τους υποχρέωσε να φορούν κωνικούς σκούφους.

Το 1223 ο βασιλιάς Λουδοβίκος Η' της Γαλλίας κατάργησε την επιβολή πληρωμής των χρεών σε Εβραίους από τα βασιλικά δικαστήρια, αν και ορισμένοι μεγάλοι ηγεμόνες, κυρίως οι κόμητες της Καμπανίας, αρνήθηκαν να εφαρμόσουν αυτό το διάταγμα. Το 1235, και ξανά το 1253, ο άγιος

Λουδοβίκος Θ', που πίστευε ότι ο Θεός θα τον έκρινε επειδή ανεχόταν τους Εβραίους, απαγόρευσε τη χρέωση με τόκο από Εβραίους. Με την παρότρυνση των ισχυρών Φραγκισκανών, ο Λουδοβίκος οργάνωσε δημόσιες συζητήσεις γύρω από το ερώτημα αν το Ταλμούδ διέσυρε τον χριστιανισμό. Καθώς το πόρισμα δεν άφηνε αμφιβολίες, ο Λουδοβίκος διέταξε την καύση των εβραϊκών κειμένων το 1242 και το 1244, εξόρισε τους Εβραίους από τα εδάφη του και το 1254 απαγόρευσε το Ταλμούδ. Οι Εβραίοι κατηγορήθηκαν ότι βεβήλωναν την όστια και ότι ασκούσαν στη μετουσιωμένη όστια μια πρακτική που σήμερα θα τη λέγαμε «μαύρη μαγεία» (βουντού) για να βασανίσουν τον Χριστό. Όταν διατυπώθηκε για πρώτη φορά αυτή η κατηγορία στη Γαλλία το 1290, είπαν ακόμα και ότι η όστια είχε ματώσει. Μετά από μια τέτοια κατηγορία, το 1298 εξοντώθηκαν οι Εβραίοι του Ρόττινγκεν στη Φραγκονία, και έτσι εγκαινιάστηκαν έξι μήνες τρόμου που επεκτάθηκε σε πάνω από εκατό κοινότητες. Άλλες εξεγέρσεις ξέσπασαν όταν βρέθηκαν πτώματα παιδιών, ιδίως αγοριών, στα οποία οι Εβραίοι είχαν κατηγορηθεί ότι ήθελαν να κάνουν περιτομή. Αν και δεν υπήρχαν αποδεικτικά στοιχεία, οι Εβραίοι κατηγορήθηκαν ως δολοφόφοι.

Μολονότι ο βασιλιάς Φίλιππος Δ' (1285-1314) αρχικά προσπάθησε να μετριάσει την αυστηρότητα των μέτρων κατά των Εβραίων, η λαϊκή κατακραυγή εναντίον τους φούντωσε στη δεκαετία του 1290. Ενώ το έναυσμα για την κακομεταχείριση των Εβραίων φαίνεται ότι παλαιότερα προερχόταν από τη μοναρχία, τώρα οι τοπικές κοινότητες πλήρωναν τον βασιλιά ώστε να εκδιώξει τους Εβραίους για λογαριασμό τους. Το 1306 ο Φίλιππος Δ' εξόρισε τους Εβραίους από το βασίλειό του. Η κυβέρνηση εξακολουθούσε να καταμετρά τα έσοδα από την απροσδόκητη εισροή εβραϊκών περιουσιών, ως τη δεκαετία του 1320. Αν και αργότερα επιτράπηκε ξανά η είσοδος των Εβραίων στη Γαλλία υπό ταπεινωτικούς περιορισμούς, λίγοι υπέκυψαν στον πειρασμό.

Ακόμα και στη σχετικά μη αστικοποιημένη βόρεια Αγγλία υπήρχαν μεγάλες εβραϊκές παροικίες στο Λίνκολν και την Υόρκη, όπου το 1190 σημειώθηκαν σοβαρές ταραχές. Ο βασιλιάς Ιωάννης έπληξε τους Εβραίους με οικονομικές απαιτήσεις, και το 1230 η βασιλική κυβέρνηση δήμευσε το ένα τρίτο των εβραϊκών περιουσιών. Οι Εβραίοι θεωρούνταν δούλοι· το 1255, ο Ερρίκος Γ' πούλησε όλα τα δικαιώματά του επί των Εβραίων για ένα χρόνο αντί 5.000 μάρκων. Τόσο η Μεγάλη Χάρτα όσο και οι Διατάξεις της Οξφόρδης του 1258 περιόριζαν τις υποχρεώσεις των βαρονικών οικογενειών έναντι των Εβραίων πιστωτών. Το 1275 ο βασιλιάς Εδουάρδος Α' απαγόρευσε κάθε επιβολή επιτοκίου και τελικά εξεδίωξε τους Εβραίους το 1290.

Μπροστά στην εχθρότητα και στους κινδύνους για τη ζωή τους που αντιμετώπιζαν στη Γαλλία και την Αγγλία, οι Εβραίοι κατέφυγαν στη λιγότερο ανεπτυγμένη Ανατολή όπου ορισμένοι ηγεμόνες τους υποδέχτηκαν θερμά. Το 1244 ο δούκας της Αυστρίας τους παραχώρησε ένα προνόμιο που τους επέτρεπε να δανείζουν με τόκο. Επίσης τους έθεσε υπό την προστασία του και εγγυήθηκε τα χρέη τους. Τα περισσότερα γκέτο ήταν φτωχά και συνωστισμένα, αλλά ορισμένα ήταν πιο πλούσια, όπως το γκέτο της Πράγας. Εκεί οι Εβραίοι είχαν τη δική τους «πόλη» που περιλάμβανε τέσσερα κτίρια συντεχνιών και αρκετές συναγωγές. Οι εβραϊκές κοινότητες ήταν πιο ευάλωτες στη γερμανική Ρηνανία όπου το 1336 σημειώθηκαν σφαγές. Το 1348 οι Εβραίοι κατηγορήθηκαν ως υπαίτιοι για τον Μαύρο Θάνατο και, όπως ήταν αναμενόμενο, σφαγιάστηκαν. Έτσι, οι Εβραίοι ζούσαν όλο και πιο απομονωμένοι σε περιτειχισμένα γκέτο. Πολλοί δεν μιλούσαν τη γλώσσα του τόπου όπου κατοικούσαν, και τον 15ο αιώνα τα γίντις, μια σύνθεση της βόρειας γερμανικής διαλέκτου με εβραϊκά και αλλά στοιχεία, είχαν διαδοθεί στα γκέτο της ανατολικής Ευρώπης.

Με τη μοίρα των Εβραίων ήδη έχουμε διαβεί το όριο του 14ου αιώνα, μιας εποχής αναστάτωσης και κρίσεων. Τα πρότυπα της οικονομίας και της σκέψης, καθώς και οι κυβερνητικοί θεσμοί και οι κοινωνικές δομές, άλλαξαν εκ βάθρων. Το βιβλίο αυτό κλείνει με την εξέταση αυτών των αλλαγών.

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Marshall Baldwin (επιμ.), *Christianity through the Thirteenth Century,* Νέα Υόρκη, Harper & Row, 1970.

Geoffrey Barraclough, *The Medieval Papacy,* Νέα Υόρκη, Hartcourt, Brace & World, 1968.

Robert Chazan, *Medieval Jewry in Northern France. A Political and Social History,* Βαλτιμόρη, Johns Hopkins University Press, 1973.

Norman Cohn, *The Pursuit of the Millenium: Revolutionary Messianism in Medieval and Reformation Europe and its Bearing on Modern Totalitarian Movements, Λονδίνο,* Oxford University Press, 1957.

Richard Kieckhefer, *Repression of Heresy in Medieval Germany,* Φιλαδέλφεια, University of Pennsylvania Press, 1979.

David Knowles, *The Religious Orders in England,* 3 τόμοι, Cambridge, Cambridge University Press, 1948-1959.

—*The Monastic Order in England,* Cambridge, Cambridge University Press, ^{2}1973.

Malcolm Lambert, *Medieval Heresy: Popular Movements from Bogomil to Hus,* Νέα Υόρκη, Holmes and Meier, 1977.

C. H. Lawrence, *Medieval Monasticism: Forms of Religious Life in Western Europe in the Middle Ages,* Λονδίνο, Longman, 1984.

Henry Charles Lea, *The Inquisition of the Middle Ages,* 3 τόμοι, Φιλαδέλφεια, University of Pennsylvania Press, 1987· επίτομη συντομευμένη έκδοση από τη Margaret Nicholson, Νέα Υόρκη, MacMillan, 1961.

Emanuel Le Roy Ladurie, *Montaillou: The Promised Land of Error,* Νέα Υόρκη, Vintage Books, 1979.

Lester K. Little, *Religious Poverty and the Profit Economy in Medieval Europe,* Ithaca, Cornell University Press, 1978.

John Moorman, *A History of the Franciscan Order from its Origins to the Year 1517,* Οξφόρδη, Clarendon Press, 1968.

Edward Peters (επιμ.), *Heresy and Authority in Medieval Europe: Documents in Translation,* Φιλαδέλφεια, University of Pennsylvania Press, 1980.

Jeffrey B. Russel, *Religious Dissent in the Middle Ages,* Νέα Υόρκη, John Wiley & Sons, 1971.

—*Witchcraft in the Middle Ages,* Ithaca, Cornell University Press, 1972.

Abram Leon Sachar, *A History of the Jews,* Νέα Υόρκη, Alfred A. Knopf, ^{5}1974.

Joseph R. Strayer, *The Albigensian Crusade,* Νέα Υόρκη, Dial Press, 1971.

Jonathan Sumption, *Pilgrimage: An Image of Medieval Religion,* Totowa, Νέα Ιερσέη, Rowman &

Littlefield, 1975.

Walter L. Wakefield, *Heresy, Crusade and Inquisition in Southern France, 1100-1250,* Berkeley/Los Angeles, University of California Press, 1975.

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ
ΤΟ ΓΗΡΑΣ ΕΝΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ: Ο ΥΣΤΕΡΟΣ ΜΕΣΑΙΩΝΑΣ, 1270-1500

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι αλλαγές που σημειώθηκαν κατά τους δύο τελευταίους αιώνες της «μεσαιωνικής» περιόδου ήταν τέτοιας κλίμακας, που ορισμένοι ιστορικοί έχουν υποστηρίξει ότι το έτος 1300, και όχι το 1500, που συνήθως χρησιμοποιείται, σηματοδοτεί κατ' ουσίαν την έναρξη της «σύγχρονης» εποχής. Τα οικονομικά προβλήματα, που συσσωρεύονταν στη διάρκεια του 13ου αιώνα, προκάλεσαν τον 14ο και τον 15ο αιώνα μια βαθιά κρίση, καθώς σ' αυτά προστέθηκαν οι επιδημίες, οι πόλεμοι και οι καταστροφές της συγκομιδής. Τα κοινωνικά προβλήματα, κυρίως η φτώχεια και η ανεργία, οξύνθηκαν τόσο στις πόλεις όσο και στις αγροτικές περιοχές. Ταυτόχρονα όμως, οι αλλαγές στον τρόπο διεξαγωγής του εμπορίου βελτίωσαν το επίπεδο ζωής και επέτρεψαν την κυκλοφορία μιας ευρύτερης ποικιλίας αγαθών σε όλη την Ευρώπη. Τότε δημιουργήθηκε ένα ουσιαστικά αλληλεξαρτώμενο περιφερειακό εμπορικό δίκτυο.

Ένα διάστημα συνήθως περιοδικών, αλλά πάντα αιματηρών, πολεμικών αναμετρήσεων ερήμωσε την ευρωπαϊκή ύπαιθρο. Στη διάρκεια του 12ου και του 13ου αιώνα ενισχύεται θεαματικά η εξουσία των εθνικών μοναρχιών, που στηριζόταν σ' ένα σύστημα νομικών αρχών. Μολονότι κατά τον 14ο και τον 15ο αιώνα σημειώθηκαν μεγάλες πρόοδοι στη δημόσια διοίκηση και την τήρηση αρχείων, οι βασιλικές κυβερνήσεις, που τώρα ήταν η υπέρτατη αρχή, δεν μπόρεσαν να εμποδίσουν την εντυπωσιακή κατάρρευση της δημόσιας τάξης. Οι δυναστικοί πόλεμοι του ύστερου Μεσαίωνα ήταν τόσο δαπανηροί, που οι ηγεμόνες αναγκάζονταν να ζητήσουν τη συνδρομή των υπηκόων τους για να πληρώσουν τα χρέη τους. Σε ορισμένες περιοχές, αλλά όχι παντού, οι συνελεύσεις των πολιτών εκμεταλλεύτηκαν τις οικονομικές ανάγκες του κράτους για να αποσπάσουν παραχωρήσεις που κατοχύρωναν θεσμικά τον συμβουλευτικό ρόλο των υπηκόων και των εκπροσώπων τους στην κυβέρνηση.

Παράλληλα με αυτές τις αλλαγές, σημειώθηκαν και εξελίξεις στο χώρο της διανόησης. Τώρα τα κοσμικά κράτη είχαν τον πρώτο λόγο, αν και η εκκλησιαστική εξουσία εξακολούθησε να παίζει σημαντικό πολιτικό ρόλο. Οι επικριτές της Εκκλησίας, λαϊκοί και κληρικοί, εξέφραζαν θαρρετά τη γνώμη τους για πολλά και διάφορα δογματικά ζητήματα, και επίσης έδιναν ιδιαίτερη σημασία στις εγκόσμιες, όπως τις θεωρούσαν, ενασχολήσεις ενός πνευματικού σώματος. Ο όγκος της λογοτεχνικής παραγωγής που γράφτηκε στις καθομιλούμενες γλώσσες ήταν τεράστιος, αλλά οι απαρχές του ουμανιστικού πολιτισμού στην Ιταλία σηματοδότησαν έναν μετασχηματισμό του χαρακτήρα των λατινικών και των άλλων κλασικών σπουδών που επρόκειτο να έχει βαθιά απήχηση στα εκπαιδευτικά προγράμματα των επόμενων πέντε αιώνων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΓ'
ΝΕΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΙ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΤΟΝ ΥΣΤΕΡΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ

Οι ρίζες ενός μακροχρόνιου προβλήματος

Οι πολιτικές συνθήκες συνέβαλαν καθοριστικά στην οικονομική κρίση του ύστερου Μεσαίωνα. Ο πληθωρισμός του νομίσματος προσέλαβε πιο σοβαρές διαστάσεις απ' ό,τι στο παρελθόν. Ιδίως μετά το 1297, οι Γάλλοι βασιλιάδες συχνά υποτιμούσαν το νόμισμά τους ώστε να αντιμετωπίσουν τις έκτακτες ανάγκες του πολέμου, ενώ αναπόφευκτα αυξάνονταν αναλόγως και οι τιμές. Είναι ευνόητο ότι οι περισσότερες υποχρεώσεις πληρωμής ήταν βραχυπρόθεσμες επειδή οι μακροπρόθεσμες συμφωνίες έγιναν επισφαλείς. Οι ηγεμόνες επίσης άρχισαν να κηρύττουν οικονομικούς πολέμους. Οι Άγγλοι βασιλιάδες, για παράδειγμα, στην προσπάθειά τους να αναγκάσουν τους κόμητες της Φλάνδρας να διαλύσουν τη συμμαχία τους με τους Γάλλους, επέβαλλαν εμπάργκο στις εξαγωγές μαλλιού, το οποίο είχαν μεγάλη ανάγκη οι φλαμανδικές πόλεις. Τέτοιες ενέργειες καθιστούσαν εξαιρετικά δύσκολες τις ακριβείς εκτιμήσεις των οικονομικών μεγεθών.

Οι καταστροφές του πολέμου (βλ. Κεφάλαιο ΙΔ'), επίσης έπληξαν παροδικά την οικονομία στη δεκαετία του 1290, αλλά οι συνέπειές τους ήταν πιο βαριές μετά το 1337, ιδίως στη Γαλλία. Τον 14ο αιώνα το φεουδαρχικό φουσάτο είχε πια χάσει τη στρατιωτική σημασία του. Οι βασιλικοί στρατοί αποτελούνταν κυρίως από μισθοφόρους, που τους πλήρωναν οι διοικητές τους με χρήματα τα οποία είχαν λάβει βάσει συμβολαίου που είχαν συνάψει με τον βασιλιά. Αν και οι ανοιχτές πολεμικές συγκρούσεις στάθηκαν επιζήμιες για τη γεωργία και το εμπόριο, οι συχνές περίοδοι ανακωχής ήταν χειρότερες, επειδή οι λεγόμενες «ελεύθερες κομπανίες» των άεργων μισθοφόρων εξαπολύονταν στην ύπαιθρο και επιδίδονταν σε λεηλασίες. Οι πόλεμοι ήταν δαπανηροί. Η βασιλική φορολογία αυξανόταν παντού και οι φόροι έγιναν δυσβάσταχτα υψηλοί στις πόλεις, που ήταν αναγκασμένες να επιδιορθώνουν και να ενισχύουν τις οχυρώσεις τους. Η παπική φορολογία έφτασε σε νέα και πιο επεξεργασμένα επίπεδα. Επομένως, ήδη τον 15ο αιώνα η φορολογία είχε συμβάλει σημαντικά σε μια σοβαρή έλλειψη στα αποθέματα χρυσού που εμπόδιζε τη ρευστότητα της οικονομίας.

Ωστόσο, το θεμελιώδες πρόβλημα δεν ήταν πολιτικό αλλά οικολογικό. Τα περισσότερα εδάφη που εκχερσώθηκαν στα τέλη του 13ου αιώνα ήταν άγονα ή ορεινά και ακατάλληλα για μακροχρόνια καλλιέργεια. Η δημογραφική αύξηση συνεχίστηκε, και ήδη το 1300 ο κλήρος των περισσότερων αγροτών δεν επαρκούσε για τη συντήρηση της οικογένειάς τους. Αν και σε ορισμένες περιοχές της Ευρώπης οι αρχοντικές γαίες άμεσης εκμετάλλευσης είχαν μικρή έκταση, όσες μεγάλες ιδιοκτησίες παρέμεναν δεν καλλιεργούνταν τόσο από τους ενοικιαστές χωρικούς (με εξαίρεση την Αγγλία) όσο από συχνά πλανόδιες ομάδες άκληρων ή σχεδών άκληρων εργατών γης που τριγύριζαν από γαιόκτημα σε γαιόκτημα αναζητώντας εργασία.

Ιδίως στην Αγγλία, το εθιμικό δίκαιο του φέουδου προστάτευε τους «εθιμικούς» ή ανελεύθερους ενοικιαστές από τις αυθαιρεσίες των αρχόντων τους, πράγμα που δεν ίσχυε για τους ελεύθερους ενοικιαστές του ίδιου φέουδου. Πολλοί ελεύθεροι αγρότες ήταν μικροκληρούχοι, ενώ η γαιοκτησία των δουλοπαροίκων διέτρεχε όλη την κλίμακα, από την πολύ μικρή μέχρι την πολύ μεγάλη. Το ύψος του ενοικίου της γης επίσης παρουσίαζε εντυπωσιακές αποκλίσεις μέσα στο ίδιο χωριό, και συνήθως τα ενοίκια των ελεύθερων ενοικιαστών ήταν υψηλότερα από των δουλοπαροίκων. Τέτοιες συνθήκες δημιουργούν μια τόσο ακραία ζήτηση για γη που οι ενοικιαστές δέχονται οποιουσδήποτε όρους. Πολλοί ενοικιαστές αγρότες στην πυκνοκατοικημένη Τοσκάνη ήταν καταχρεωμένοι στους κυρίους τους, με αποτέλεσμα ακόμα και σε εποχές πλούσιας συγκομιδής να μην έχουν ελπίδα να

απαλλαγούν από τα χρέη τους. Πολλές αγροτικές οικογένειες σε όλη την Ευρώπη είχαν δύο πηγές εισοδημάτων: ο σύζυγος αναλάμβανε τις εργασίες του αγροκτήματος, ενώ η σύζυγος παρασκεύαζε την μπίρα, έγνεθε το μαλλί ή φούρνιζε το ψωμί.

Έτσι, ο πληθυσμός άρχισε να μειώνεται σε ορισμένες περιοχές της νότιας Ευρώπης, ήδη από το δεύτερο μισό του 13ου αιώνα, αν και αλλού η επέκταση συνεχίστηκε με ακόμα ταχύτερους ρυθμούς. Η μείωση του πληθυσμού είναι εμφανής στην ύπαιθρο πρώτα και ύστερα στις πόλεις, καθώς τα αστικά κέντρα εξακολουθούσαν να απορροφούν τον πλεονάζοντα αγροτικό πληθυσμό. Καθώς η θνησιμότητα ήταν υψηλότερη στις πόλεις απ' ό,τι στην περιβάλλουσα ύπαιθρο, οι αστικές περιοχές εξαρτώνταν από την εισροή μεταναστών προκειμένου ο πληθυσμός τους να διατηρηθεί σταθερός. Ωστόσο, σε πολλές πόλεις οι συντεχνίες άρχισαν να επιβάλλουν περιορισμούς στην απόκτηση του δικαιώματος του μάστορα. Οι προσφερόμενες θέσεις εργασίας για τους μεροκαματιάρηδες λιγόστεψαν. Κατά τον 13ο αιώνα η φτώχεια έγινε σοβαρό πρόβλημα σε πολλές πόλεις. Καθώς οι αγορές και το κατά κεφαλήν εισόδημα έφτασαν στο απόγειό τους και μετά άρχισε η καθοδική τους πορεία, οι τεχνίτες ενέτειναν τις προσπάθειές τους να ιδρύσουν δικές τους οργανώσεις και να εκπροσωπούνται στις διοικήσεις των πόλεων. Οι περιχαρακωμένες ελίτ των νέων «πατρικίων» εναντιώνονταν και στις δύο αυτές φιλοδοξίες, και μερικές φορές το αποτέλεσμα ήταν αιματηρές συγκρούσεις.

Η επιδείνωση του κλίματος όξυνε αυτά τα προβλήματα. Μάλιστα, φαίνεται ότι στις αρχές του 13ου αιώνα υπήρξαν περισσότερες χρονιές κακής σοδειάς απ' ό,τι κατά τον 12ο· ειδικά η δεκαετία του 1290 σημαδεύτηκε από την έναρξη ενός σταδίου ψύχρανσης και υγρασίας, παρόμοιου με τις καιρικές συνθήκες της καρολίγγειας περιόδου. Η καλλιεργητική περίοδος συμπτύχθηκε, ενώ πολλαπλασιάστηκαν οι χρονιές κακής συγκομιδής. Η πρόβλεψη των καιρικών συνθηκών έγινε αδύνατη, καθώς από χρόνο σε χρόνο οι ξηρασίες διαδέχονταν τις μεγάλες βροχοπτώσεις. Στις αρχές του 15ου αιώνα οι πλημμύρες στις ακτές της Βόρειας Θάλασσας κατέστρεψαν ένα τμήμα της καλλιεργήσιμης γης που είχε δημιουργηθεί εκεί κατά τον 11ο και τον 12ο αιώνα.

Μια σειρά από κακές σοδειές που άρχισαν το 1310 έφτασε στο αποκορύφωμα το 1315, όταν ουσιαστικά ολόκληρη η συγκομιδή στη βόρεια Ευρώπη καταστράφηκε από καταρρακτώδεις βροχές. Οι τιμές των σιτηρών εξακοντίστηκαν στα ύψη και η σιτοδεία πήρε σοβαρές διαστάσεις. Συνέπεια του υποσιτισμού του 1315 ήταν η επιδημία που ξέσπασε τον επόμενο χρόνο επειδή πολλοί άνθρωποι ήταν τόσο καταπονημένοι που δεν μπορούσαν να αντισταθούν στην ασθένεια. Ένα έμμετρο φλαμανδικό χρονικό της εποχής περιγράφει τη ζοφερή ατμόσφαιρα.

> Το σωτήριο έτος 1315 εμφανίστηκαν τα τρία δεινά που έμειναν αξέχαστα, αυτά που εξαπέλυσε ο Θεός για να πλήξει τον άνθρωπο. Η πρώτη πληγή ήταν η βροχή, που άρχισε το μήνα Μάιο και κράτησε ένα χρόνο, έτσι που χάθηκαν τα περισσότερα σπαρτά και τα σιτηρά. Η δεύτερη πληγή ήρθε σχεδόν αμέσως το ίδιο έτος. Ήταν η τρομερή ακρίβεια. Τέτοια εποχή ακρίβειας δεν είχε φανεί από τότε που ο Θεός εξόρισε τον Αδάμ από τον επίγειο Παράδεισο. Όχι μόνο το ψωμί, αλλά όλα τα τρόφιμα ήταν τόσο ακριβά όσο ποτέ άλλοτε πάνω στη γη. Ένα τέταρτο σίκαλη στην Αμβέρσα, σας διαβεβαιώ, στοίχιζε 60 βασιλικά γκρούτεν. Ανείπωτα ήταν τα βάσανα των ανθρώπων. Και οι κραυγές των φτωχών μπορούσαν να κάνουν και πέτρα να δακρύσει, έτσι όπως ήταν σωριασμένοι στους δρόμους, σε πόνο και παράπονο βαθύ παραδομένοι, πρησμένοι από την πείνα. Και πέθαιναν εξαιτίας της φτώχειας τους, και πολλούς τους έθαβαν μόλις έφταναν έναν ορισμένο αριθμό, εξήντα ή και παραπάνω κάθε φορά, μέσα σέναν κοινό λάκκο. Έτσι τιμώρησε ο Θεός τους ανθρώπους για τις αμαρτίες τους. Η τρίτη πληγή, φριχτή και βαριά, ήρθε τον επόμενο χρόνο. Ήταν η πανούκλα, που έπληξε πλούσιους και φτωχούς αδιακρίτως γιατί κανείς δεν ήταν τότε αρκετά γερός ώστε να γλιτώσει το θάνατο... Λένε ότι το ένα τρίτο των ανθρώπων πέθανε. Χοροί, παιχνίδια, τραγούδια, όλα τα γλέντια κόπηκαν εκείνον τον καιρό.[35]

Τελικά, μόνο το 1325 η παραγωγή επανήλθε στα προηγούμενα επίπεδα. Το 1340 ενέσκηψε νέα σιτοδεία, που αυτή τη φορά δεν έπληξε μόνο τον Βορρά αλλά και τη Μεσόγειο.

Ο Μαύρος Θάνατος

Οι σιτοδείες, οι επιδημίες και οι ανθρωπογενείς καταστροφές είχαν δημιουργήσει σοβαρά προβλήματα ακόμα και πριν από το 1348. Αναντίρρητα, ο λεγόμενος Μαύρος Θάνατος του 1348-1349 ήταν μεγάλο πλήγμα, αλλά ο πληθυσμός είχε φτάσει στο μεγαλύτερο ύψος του της μεσαιωνικής εποχής μερικά χρόνια πριν από την επιδημία, δηλαδή το 1250 σε ορισμένες περιοχές της μεσογειακής λεκάνης και μεταξύ 1275 και 1310 στο μεγαλύτερο μέρος του Βορρά.

Η περιβόητη «βουβωνική» πανώλη ήταν μόνο μία από τις τρεις επιδημίες που ξέσπασαν το 1348. Πρωτοεμφανίστηκε στην Κίνα και μεταφέρθηκε στη Γένουα από τους ψύλλους που ζούσαν παρασιτικά στις ράχες των καφέ αρουραίων των καραβιών. Ήδη στις αρχές του καλοκαιριού του 1348 είχε διαδοθεί σε όλη την κεντρική Γαλλία· μέχρι το χειμώνα του ίδιου έτους στη νότια Αγγλία, και ως τα τέλη του 1349 στην υπόλοιπη Αγγλία και τις Κάτω Χώρες. Στη συνέχεια διαδόθηκε προς τα βορειοανατολικά, στη Σκανδιναβία και τη σλαβική Ευρώπη. Φλύκταινες εμφανίζονταν στη βουβωνική χώρα ή τις μασχάλες. Αν έσπαζαν, ο θάνατος ήταν αναπόφευκτος· αν όχι, ο ασθενής μπορούσε να αναρρώσει. Η πνευμονική πανώλη, που μεταδίδεται από την ανθρώπινη επαφή μέσω της αναπνοής, και η σηψαιμική πανώλη ήταν θανατηφόρες και ο θάνατος ερχόταν ταχύτατα.

> Όλον εκείνο το χρόνο [το 1348] και τον επόμενο, η θνησιμότητα των ανδρών και των γυναικών, των νέων πιότερο απ' ό,τι των ηλικιωμένων, στο Παρίσι και στο βασίλειο της Γαλλίας, και μάλιστα, όπως λέγεται, και σε άλλα μέρη του κόσμου, ήταν τόσο μεγάλη που ήταν σχεδόν αδύνατον να ταφούν οι νεκροί. Οι άνθρωποι αρρώσταιναν δυο τρεις μέρες και κάτι παραπάνω και μετά πέθαιναν ξαφνικά, κι ας ήταν μέχρι χτες υγιέστατοι. Αυτός που τον έβλεπες γερό τη μια μέρα ήταν πεθαμένος την επόμενη και τον πηγαίνανε γραμμή στον τάφο... Αυτή η πληγή και η αρρώστεια οφείλονταν στη συναναστροφή και τη μετάδοση, επειδή όταν ένας γερός επισκεπτόταν έναν άρρωστο ήταν σπάνιο να γλιτώσει ο ίδιος το θάνατο. Γι' αυτό σε πολλές πόλεις οι λιγόψυχοι ιερείς εγκατέλειπαν το ποίμνιό τους και άφηναν την άσκηση των ενοριακών καθηκόντων στους πιο θαρραλέους μοναχούς. Σε πολλά μέρη δεν γλίτωναν ούτε οι δύο στους είκοσι. Τόσο υψηλή ήταν η θνησιμότητα στο Οτέλ-Ντιέ* στο Παρίσι, που για πολύν καιρό πάνω από πεντακόσιοι νεκροί μεταφέρονταν καθημερινά με κάρα και με μεγάλη κατάνυξη στο κοιμητήριο των Αθώων Νηπίων για ταφή... Πολλά χωριά στις επαρχίες και πολλές κατοικίες σε καλές πόλεις άδειασαν κι ερήμωσαν. Πολλά σπίτια, ακόμα και λαμπρά οικήματα, σύντομα μετατράπηκαν σε ερείπια.[36]

Για τους ανθρώπους, η πανώλη ήταν συμφορά. Ελάχιστες περιοχές έμειναν αλώβητες, και στις περισσότερες εξοντώθηκε το ένα τρίτο ή το ένα τέταρτο του πληθυσμού τους. Η θνησιμότητα ήταν υψηλότερη στις πόλεις, ορισμένες από τις οποίες έχασαν τον μισό πληθυσμό τους. Πολλά χωριά ξεκληρίστηκαν εντελώς, αν και στις περισσότερες περιπτώσεις αυτό δεν συνέβη στο διάστημα 1348-1349, αλλά στη διάρκεια των διαδοχικών επιδημιών που ακολούθησαν.

Και τούτο επειδή η καταστροφή δεν έληξε το 1349. Επιδημίες σημειώθηκαν το 1358 και το 1361, ενώ στις Κάτω Χώρες η επιδημία του 1368-1369 μπορεί να ήταν σοβαρότερη από την επιδημία του 1348-1349. Μια άλλη, το 1374-1375, ήταν ιδιαίτερα ολέθρια στην Αγγλία. Έκτοτε οι επιδημίες κάπως υποχώρησαν και η επόμενη, που θα έπληττε όλη την Ευρώπη, εμφανίστηκε το 1400. Μεσολάβησε μια γενιά μέχρι την εμφάνιση της επόμενης, το 1438, αλλά από τότε μέχρι τη δεκαετία του 1480 οι επιδημίες ήταν συχνές. Τουλάχιστον επτά επιδημίες έπληξαν την Αγγλία από το 1430 ως το 1480, οι περισσότερες στις δεκαετίες του 1430 και του 1470, και μόνο σε δύο από αυτές τις περιπτώσεις επρόκειτο για βουβωνική πανώλη.

---

* Hôtel-Dieu, νοσοκομείο στο μεσαιωνικό Παρίσι.

Οι συνέπειες των επιδημιών στον αγροτικό τομέα

Όπως ήταν φυσικό, οι επιδημίες έπληξαν τους βιολογικά ασθενέστερους (τα παιδιά και τους ηλικιωμένους) περισσότερο απ' ό,τι τους νέους και τους ενήλικες. Αν και μετά από κάθε επιδημία παρουσιαζόταν αύξηση των γεννήσεων, καθώς οι γονείς προσπαθούσαν να αναπληρώσουν την απώλεια των τέκνων τους, πολλά από αυτά τα παιδιά πέθαιναν στην επόμενη επιδημία, προτού προλάβουν να μεγαλώσουν και να γίνουν και τα ίδια γονείς. Έτσι, κάθε επιδημία αναιρούσε τη δημογραφική αύξηση που είχε σημειωθεί μετά την προηγούμενη. Η θνησιμότητα στη διάρκεια των επιδημιών αυξανόταν και λόγω της εγκατάστασης πολυάριθμων αγροτών στις πόλεις, όπου απασχολούνταν ευκαιριακά και, από στατιστική άποψη, είχαν περισσότερες πιθανότητες να υποκύψουν στην επόμενη επιδημία. Και μολονότι πολλές πόλεις είχαν ξεκληριστεί (οι πόλεις της γερμανικής Χάνσας ήταν η μόνη αξιοσημείωτη εξαίρεση), το 1500 το ποσοστό του αστικού πληθυσμού ήταν αναλογικά υψηλότερο στο σύνολο του πληθυσμού σε σύγκριση με το 1300. Η εσωτερική μετανάστευση και η ερήμωση που προκάλεσαν οι πόλεμοι, σε συνδυασμό με τις επιδημίες, συνέβαλαν ώστε ο αγροτικός πληθυσμός να μειωθεί ακόμα περισσότερο από τον αστικό.

Γενικά, οι επιδημίες ξεσπούσαν τους ζεστούς μήνες, στην εποχή της σποράς και της συγκομιδής. Καθώς οι καλλιεργητές που θα θέριζαν τα σπαρτά χάνονταν στις επιδημίες, προέκυπτε άμεση έλλειψη σιτηρών. Έτσι, αμέσως μετά από κάθε επιδημία, η αύξηση των τιμών ήταν απότομη και θεαματική. Αυτοί που μίσθωναν εργάτες γης (είτε για να εκμεταλλευτούν την αύξηση των τιμών είτε απλώς για να γλιτώσουν από την πείνα), μεγάλοι άρχοντες αλλά και μεσαίοι αγρότες που χρειάζονταν πρόσθετη βοήθεια στις περιόδους αιχμής, πλήρωναν πολύ υψηλά μεροκάματα. Για την αντιμετώπιση του προβλήματος των υψηλών ημερομισθίων, ο αγγλικός Νόμος περί Εργατών πάγωσε το νόμιμο μεροκάματο στο ύψος όπου βρισκόταν κατά το 1346. Παρόμοιοι νόμοι θεσπίστηκαν στη Γαλλία και σε αρκετά γερμανικά πριγκιπάτα. Στα τέλη της δεκαετίας του 1370, ειδικά δικαστήρια στην Αγγλία προσπάθησαν, με κάποια επιτυχία, να εφαρμόσουν το Νόμο περί Εργατών. Η γενική τάση, ωστόσο, ήταν η ταχύτατη αύξηση των αμοιβών των εργατών γης στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, που τη διαδέχτηκε μια τάση σταθεροποίησης του εργατικού μισθού στο μεγαλύτερο μέρος του 15ου αιώνα.

Ορισμένοι οικονομικοί δείκτες δείχνουν ότι αυτές οι καταστροφές, παρά τα δεινά που έφεραν στους ανθρώπους, λειτούργησαν μέχρι το 1370 περίπου σαν διορθωτικό μέτρο κατά του υπερπληθυσμού. Καθώς οι αγροί έμεναν ακαλλιέργητοι, τα ενοίκια και οι τιμές της γης μειώνονταν. Έτσι, δημιουργήθηκε μια αγορά γης για εκείνους που είχαν διαθέσιμο κεφάλαιο, κυρίως για τους κατοίκους των πόλεων που ήθελαν να επενδύσουν στην αγορά γης. Παρά τις βραχυπρόθεσμες διακυμάνσεις, που το αποτέλεσμά τους ήταν διαδοχικές περίοδοι σπάνεως και υπερπροσφοράς στην αγορά, οι τιμές των σιτηρών παρουσίασαν μακροχρόνια αύξηση μέχρι τη δεκαετία του 1370 στη βόρεια Ευρώπη και μέχρι τη δεκαετία του 1390 στην Ιταλία. Έκτοτε, οι προσπάθειες να διατηρηθεί σταθερό το ύψος της παραγωγής οδήγησαν στον κορεσμό της πολύ περιορισμένης αγοράς των πόλεων και σε μια «κρίση υπερπαραγωγής». Από το 1400 περίπου, οι τιμές άρχισαν να ακολουθούν αντίθετες κατευθύνσεις, και έτσι εμφανίστηκε το φαινόμενο της «ψαλίδας των τιμών»: οι τιμές των βιοτεχνικών προϊόντων αυξάνονταν, ενώ οι τιμές του κρέατος, των τυριών, του κρασιού, του λαδιού και της μπίρας μειώνονταν ελαφρά και των σιτηρών μειώνονταν κατακόρυφα. Μολονότι η κρίση αυτή επηρέασε όλους τους καλλιεργητές, αυτοί που επλήγησαν περισσότερο ήταν οι μικροί και οι μεσαίοι ιδιοκτήτες γης, οι οποίοι είχαν μικρότερο περιθώριο κέρδους απ' ό,τι οι άρχοντες και τώρα έπρεπε να τα βγάλουν πέρα με το υψηλό εργατικό κόστος και τις χαμηλές τιμές των σιτηρών τους. Επομένως, ήταν φυσικό πολλοί καλλιεργητές να εγκαταλείψουν την ύπαιθρο και να εγκατασταθούν στις πόλεις.

Δύο νέοι παράγοντες συμπίεσαν ακόμα περισσότερο τις τιμές των σιτηρών. Προκειμένου να αντιμετωπίσουν την κρίση, ορισμένες δημοτικές αρχές άρχισαν να συγκεντρώνουν αποθέματα

σιτηρών και να τα χρησιμοποιούν για τη διατροφή του πληθυσμού τους σε περιόδους έλλειψης. Η δεύτερη και πιο σημαντική εξέλιξη ήταν η ανάπτυξη του εμπορίου σιτηρών σε μακρινές αποστάσεις. Επί αιώνες οι μεγάλες ιταλικές πόλεις τρέφονταν με σιτηρά που εισάγονταν από τη βόρειο Αφρική και τα παράκτια νησιά και, πιο πρόσφατα, από τις περιοχές κατά μήκος του Εύξεινου Πόντου. Ήδη το 1200 οι φλαμανδικές πόλεις εξαρτώνταν από τα γαλλικά σιτηρά όπως και από το αγγλικό μαλλί. Στα μέσα του 14ου αιώνα η γερμανική Χάνσα είχε αρχίσει να εισάγει μεγάλα φορτία σιτηρών που προορίζονταν για τις αγορές της πυκνοκατοικημένης βορειοδυτικής Ευρώπης. Η χωρητικότητα των εμπορικών πλοίων διπλασιάστηκε στη διάρκεια του 14ου αιώνα και ξανά από το 1400 ως το 1450. Συχνά στοίχιζε λιγότερο στους εμπόρους των πόλεων να προμηθεύονται σιτηρά από μακρινές περιοχές και να τα φέρνουν στις αγορές με σκάφη παρά να τα μεταφέρουν με άλογα και κάρα από επικίνδυνες χερσαίες οδούς. Επομένως, οι βελτιώσεις στις μεταφορές και η συγκέντρωση των αγορών στις πόλεις ίσως συνέβαλαν στον ίδιο βαθμό και με την κατά τόπους υπερπαραγωγή στην καθήλωση των τιμών των σιτηρών. Τα οικονομικά συμφέροντα των παραγωγών και των καταναλωτών σπάνια ταυτίζονταν, καθώς οι χαμηλές τιμές των σιτηρών έπληττταν τους αγρότες αλλά ευνοούσαν τους κατοίκους των πόλεων.

Η αντίδραση πολλών αγροτών στο πρόβλημα των χαμηλών τιμών των σιτηρών ήταν να μεταναστεύσουν στις πόλεις, άλλοι όμως προσανατολίστηκαν σε διαφορετικές καλλιέργειες. Οι τιμές των λαχανικών δεν μειώθηκαν, και ορισμένα γαιοκτήματα άρχισαν να τροποποιούν την κλασική «μονοκαλλιέργεια σιτηρών» για να συμπεριλάβουν φασόλια και μπιζέλια. Καθώς οι αγροί έμεναν ακαλλιέργητοι λόγω της έλλειψης εργατικών χεριών, μια άλλη προφανής λύση ήταν να μετατραπούν σε βοσκοτόπια, γεγονός που σήμαινε ότι τώρα οι άνθρωποι κατανάλωναν περισσότερο κρέας και γαλακτοκομικά προϊόντα. Η χαλάρωση της δημογραφικής πίεσης επί της γης, ιδίως μετά το 1370, συνέβαλε σε μια πιο ισορροπημένη διατροφή, γεγονός που σημαίνει ότι η αντίσταση στις επιδημίες ήταν πιο ενισχυμένη. Η βελτίωση της διατροφής επηρέασε τόσο τους φτωχούς όσο και τους πλούσιους. Το τυπικό διαιτολόγιο στα άσυλα για τους απόρους και τους ασθενείς περιλάμβανε, εκτός από διάφορα είδη κρέατος, που συνήθως σερβίρονταν δύο ή τρεις φορές την εβδομάδα, χυλούς και λαχανικά, καθώς και ψωμί που ήταν το βασικό είδος διατροφής. Μολονότι οι επιδημίες ήταν μια ανθρώπινη τραγωδία πρωτοφανούς δριμύτητας, οι ρυθμίσεις που πραγματοποιήθηκαν εξαιτίας τους, και οι οποίες υπαγορεύτηκαν από οικονομικούς λόγους, οδήγησαν στη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των επιζώντων και των απογόνων τους.

Οι συνέπειες των επιδημιών στις πόλεις

Οι επιδημίες έπληξαν και τις πόλεις. Σχεδόν σε όλες παρατηρήθηκε εισροή ανειδίκευτων ή ημιειδικευμένων εργατών από τις αγροτικές περιοχές. Οι συντεχνίες γίνονταν όλο και πιο κλειστές. Ορισμένες κατέστησαν κληρονομική την ιδιότητα του μάστορα, αλλά στις περισσότερες περιπτώσεις επιβλήθηκαν περιορισμοί στην είσοδο ατόμων που δεν ήταν γιοι μαστόρων, ενώ ουσιαστικά όλες επέβαλλαν απαγορευτικά υψηλή εγγραφή για τα νέα μέλη. Ήδη τον 15ο αιώνα συναντάμε συντεχνίες μισθωτών εργατών σε ορισμένες πόλεις, όπου συμμετείχαν εκείνοι που δεν είχαν ελπίδα να γίνουν δεκτοί στις προνομιούχες επαγγελματικές ενώσεις.

Οι μεγάλοι μάστορες δεν ήταν απλοί τεχνίτες. Στις περισσότερες συντεχνίες η ιδιότητα του μάστορα ήταν κοινωνική διάκριση, που σήμαινε ότι ένας ευκατάστατος πολίτης ήταν κατάλληλος για δημόσια αξιώματα. Η κατά κεφαλήν παραγωγικότητα αυξήθηκε μετά τις επιδημίες, ενώ οι τιμές των περισσότερων βιοτεχνικών προϊόντων ήταν υψηλές. Αυτές οι εξελίξεις ευνόησαν τους μάστορες, που είχαν πρόσβαση σε φτηνή εργατική δύναμη καθώς επιταχυνόταν ο ρυθμός εγκατάστασης εργατών στις πόλεις. Αν και στα τέλη του 14ου αιώνα αυξήθηκαν κάπως οι μισθοί των εργατών, η πτώση τους κατά τον 15ο αιώνα ήταν μεγαλύτερη από τη συνολική άνοδο του κόστους ζωής.

Οι πόλεις έπρεπε να εφοδιάζονται τακτικά με τρόφιμα. Από τότε που οι «κοινότητες» της Τοσκάνης και της Λομβαρδίας κατέκτησαν την ανεξαρτησία τους υποτάσσοντας τους τοπικούς ευγενείς στις δημοτικές διοικήσεις, επεξέτειναν τη δικαιοδοσία τους σε εκτεταμένες αγροτικές περιοχές έξω από τα τείχη τους. Στη διάρκεια του ύστερου Μεσαίωνα ορισμένες πόλεις στις νότιες Κάτω Χώρες, τη Γερμανία και την Ελβετία κατόρθωσαν ως ένα βαθμό να ακολουθήσουν το παράδειγμά τους, και μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις εγκαθίδρυσαν πόλεις κράτη. Σε πολλές περιπτώσεις ο προστατευτισμός της βιοτεχνίας είχε ευεργετικές συνέπειες για τις πόλεις επειδή απαγορευόταν στους κατοίκους της αγροτικής περιφέρειας να κατασκευάζουν ορισμένες ποιότητες εκλεκτού υφάσματος που ήταν αποκλειστική ειδικότητα των εργατών των πόλεων. Κάποιες πόλεις ενθάρρυναν την παραγωγή πρώτων υλών, όπως βαφών, στη βιομηχανία των προαστίων και σχεδόν όλες επέβαλλαν στους αγρότες να φέρνουν τα σιτηρά τους στην αγορά της πόλης.

Μεγάλη σημασία έχει αποδοθεί στην παρακμή της υφαντουργικής βιομηχανίας σε επιλεγμένα κέντρα, όπως στη Φλωρεντία και την Υπρ. Ωστόσο, οι περιοχές αυτές συνέχισαν να παράγουν εκλεκτά υφάσματα σε μεγάλες ποσότητες. Επιπλέον, μολονότι ορισμένες πόλεις είχαν ειδικά προβλήματα, σχεδόν παντού η παρακμή των αγορών ήταν ανάλογη με τη μείωση του πληθυσμού. Εντούτοις, η κατά κεφαλήν παραγωγή υφασμάτων αυξήθηκε. Πρώτον, εξάγονταν περισσότερες κατηγορίες και ποιότητες υφάσματος απ' ό,τι πριν. Ενώ τα παραδοσιακά «υγρά» ή βαριά μάλλινα υφάσματα παρέμεναν είδος πολυτελείας, τα «ελαφρά υφάσματα» μπήκαν στην εξαγωγική αγορά χάρη στην ανάπτυξη των επικοινωνιών, ενώ πριν από τον 14ο αιώνα τα περισσότερα υφάσματα αυτού του είδους προορίζονταν για τοπική κατανάλωση. Δεύτερον, ένα μεγάλο μέρος των πιο ελαφρών υφασμάτων παραγόταν τώρα σε αγροτικά κέντρα ή σε μικρές πόλεις. Ορισμένοι αγρότες στράφηκαν στην ύφανση ως δευτερεύουσα εργασία ενώ ορισμένες πόλεις ίδρυσαν υφαντουργικές επιχειρήσεις για τις οποίες οι βιομηχανικοί κανονισμοί ήταν λιγότερο αυστηροί απ' ό,τι στα παλαιότερα υφαντουργικά κέντρα.

Πρέπει να τονιστεί ότι οι εξαγωγικές υφαντουργικές μονάδες αναπτύσσονταν τώρα στην Αγγλία, τις ανατολικές Κάτω Χώρες και τη νότια Γερμανία. Η διάδοση των αγγλικών υφασμάτων είναι η πιο σημαντική νέα εξέλιξη. Ενώ πριν από τη δεκαετία του 1270 οι Άγγλοι εξήγαν κυρίως ακατέργαστο μαλλί, οι βασιλιάδες (είναι αδιευκρίνιστο αν το κίνητρό τους ήταν η συγκέντρωση χρήματος ή η αποθάρρυνση των εξαγωγών μαλλιού) άρχισαν εκείνη την εποχή να επιβάλλουν υψηλούς τελωνειακούς δασμούς. Οι εξαγωγές μαλλιού μειώθηκαν, αλλά αυξήθηκαν οι εξαγωγές υφασμάτων. Ήδη στα μέσα του 15ου αιώνα τα αγγλικά υφάσματα, που υφαίνονταν σε φαρδύ αργαλειό και ήταν φτηνότερα και κάπως πιο ελαφρά από τα λεπτά φλαμανδικά, είχαν καταλάβει ένα σημαντικό μερίδιο της αγοράς της βόρειας Ευρώπης. Οι πόλεις της νότιας Γερμανίας επίσης άρχισαν να εξάγουν υφάσματα, ιδίως ένα τραχύ, ανθεκτικό λινοβάμβακο ύφασμα. Η επεξεργασία του μεταξιού, που επί αιώνες ήταν μονοπώλιο της ιταλικής πόλης Λούκκας, επεκτάθηκε και αλλού, καθώς οι εργάτες μετανάστευαν στη βόρεια Ευρώπη. Η κατασκευή λινών νημάτων διαδόθηκε στον Βορρά, τόσο στις αγροτικές περιοχές όσο και στις πόλεις, παρέχοντας φτηνότερα υφάσματα που απευθύνονταν σε μια αγορά ευρύτερη απ' ό,τι τα πολυτελή μάλλινα που δέσποζαν στο εμπόριο κατά τη μέση περίοδο του Μεσαίωνα. Ιδιαίτερα περιζήτητα ήταν τα λινά της Βεστφαλίας. Το Ράβενσμπουργκ, κοντά στον Άγιο Γάλλο, γνώρισε μια σύντομη περίοδο ευημερίας μέσω της «Μεγάλης Εταιρείας του Ράβενσμπουργκ» που μονοπωλούσε την εξαγωγή των λινών τα οποία παράγονταν στην αγροτική περιοχή γύρω από τη λίμνη της Κωνσταντίας. Η εταιρεία αυτή επεξέτεινε τις δραστηριότητές της στην κάνναβη και το βαμβάκι και ανέπτυξε εμπορικές επαφές σε όλα τα μεγάλα λιμάνια της Μεσογείου και του Βορρά όπου διατηρούσε γραφεία.

Η ευημερία της νότιας Γερμανίας δεν οφειλόταν αποκλειστικά στα υφάσματα. Οι αστοί της Νυρεμβέργης και άλλων γερμανικών πόλεων επένδυσαν στα καινούρια ορυχεία χαλκού και σιδήρου στη Στυρία και τα Βαλκάνια. Η οικογένεια Φούγκερ της Αυγούστας (Άουγκσμπουργκ) αποτελεί ένα μη τυπικό αλλά διαφωτιστικό παράδειγμα επιτυχίας. Το 1367 ο ιδρυτής της οικογενειακής

περιουσίας, ο Γιάκομπ Φούγκερ ο πρεσβύτερος, εγκατέλειψε το χωριό του, το Γκράμπεν (το όνομα σημαίνει «χαντάκι») της Σουηδίας και εγκαταστάθηκε στην Αυγούστα. Εκεί έγινε υφαντουργός και μετά επεκτάθηκε στο εμπόριο μαλλιού και υφασμάτων. Αυτός και οι γιοι του επένδυσαν στα ορυχεία και αργότερα στις υπερπόντιες αποικίες και έπαιξαν ενεργό ρόλο στο μακρινό εμπόριο της νότιας Γερμανίας μέσω της Βενετίας. Στις αρχές του 16ου αιώνα, οι Φούγκερ ήταν ο πλουσιότερος τραπεζικός οίκος της Ευρώπης.

Τα πρόβλημα της φτώχειας

Αν και η βελτίωση του επιπέδου ζωής ήταν ανάλογη με την κατά κεφαλήν αύξηση της παραγωγής, η φτώχεια στον ύστερο Μεσαίωνα είχε πάρει σοβαρές διαστάσεις. Είναι δύσκολο να υπολογίσουμε την έκταση της φτώχειας στον πρώιμο Μεσαίωνα. Με τα σύγχρονα κριτήρια, οι πάντες σχεδόν ζούσαν σε άθλιες συνθήκες. Οι οικονομικές αλλαγές που συντελέστηκαν κατά τη μέση περίοδο του Μεσαίωνα, ιδίως η δημογραφική αύξηση, σήμαιναν ότι ενώ πολλοί πλούτιζαν, άλλοι γίνονταν σχετικά φτωχότεροι, ιδίως εκείνοι που ο αγροτικός κλήρος τους υποδιαιρέθηκε τόσο πολύ που να είναι εξαιρετικά δύσκολη η διατήρηση ενός αξιοπρεπούς επιπέδου ζωής. Οι συχνές σιτοδείες επιδείνωναν το πρόβλημα ακόμα και κατά τον 12ο αιώνα. Στα εκκλησιαστικά έγγραφα συναντάμε πλήθος νουθεσίες για αρωγή προς τους φτωχούς, αλλά σύμφωνα με τη λατινική ορολογία της εποχής η λέξη «φτωχός» σήμαινε περισσότερο «αδύναμος» παρά «οικονομικά στερημένος» με τη σημερινή έννοια, και επομένως είναι δύσκολο να κάνουμε συγκρίσεις. Επιπλέον, ακόμα και στον πρώιμο Μεσαίωνα γινόταν κάποια διάκριση ανάμεσα στους φτωχούς με τη βιβλική έννοια (χήρες, ορφανά και σωματικά μειονεκτούντες) και στους σωματικά ικανούς προς εργασία. Οι τελευταίοι θεωρούνταν απειλή για την κοινωνική σταθερότητα —στον πρώιμο Μεσαίωνα από μερικούς και, στον 13ο πια αιώνα, ουσιαστικά απ' όλους, εκτός από τους ίδιους. Η οικονομική φτώχεια, που οφειλόταν στην έλλειψη των δεξιοτήτων που είχαν αντίκρισμα στην αγορά εργασίας ή στους χαμηλούς μισθούς που δεν επέτρεπαν τη συντήρηση μιας οικογένειας, σπάνια αναφέρεται από τους φιλανθρωπικούς φορείς πριν από τον 14ο αιώνα.

Στον ύστερο Μεσαίωνα η φτώχεια είχε γίνει μείζον πρόβλημα στις πόλεις. Οι αρχές απέκτησαν βαθύτερη επίγνωση του προβλήματος και οι σωζόμενες πηγές που παραθέτουν ποσοτικά στοιχεία μάς επιτρέπουν να υπολογίσουμε την έκτασή της. Οι φορολογικές απαλλαγές για τους φτωχούς δείχνουν ότι τουλάχιστον το ένα τρίτο του πληθυσμού ακροβατούσε στα όρια της επιβίωσης στις περισσότερες πόλεις, ενώ σε πολλές το ποσοστό αυτό ξεπερνούσε το πενήντα τοις εκατό. Το γεγονός ότι οι περισσότεροι εργάτες που εγκατέλειπαν την ύπαιθρο για να εγκατασταθούν στις πόλεις ήταν, απ' ό,τι φαίνεται, ανειδίκευτοι καθιστούσε ακόμα πιο σύνθετο το πρόβλημα.

Ελάχιστα γινόταν αντιληπτός ο μηχανισμός της προσφοράς και της ζήτησης. Επιπλέον, κάθε συζήτηση περί «μέσου όρου» στερείται νοήματος, εφόσον η διακύμανση των τιμών στις πόλεις έπαιρνε εξωφρενικές διαστάσεις. Ένα ποσό που ίσως αρκούσε για την προμήθεια σιτηρών το 1353, όταν οι τιμές ήταν χαμηλές, ισοδυναμούσε με μισθό πείνας το 1361, όταν οι τιμές είχαν ανέβει. Μέσα από τον καλπάζοντα πληθωρισμό και τη γενική αποδιοργάνωση κατά τον ύστερο Μεσαίωνα αναδύθηκε μια ομάδα που δεν ήταν διακριτή ως τότε: οι φτωχοί που είχαν σταθερή εργασία σε αντίθεση με τους ευκαιριακά απασχολούμενος φτωχούς. Οι τελευταίοι εργάζονταν κατά διαστήματα, εφόσον πολλές εργασίες ήταν εποχιακές, και καθώς οι συντεχνίες βαθμιαία έκλειναν, η πρόσβαση στην αγορά εργασίας στένευε αφόρητα. Οι εργαζόμενοι τέτοιου τύπου συχνά δεν κέρδιζαν αρκετά ώστε να συντηρούν τον εαυτό τους καθόλη τη διάρκεια του χρόνου.

Κατά συνέπεια, στην υστερομεσαιωνική περίοδο διαδόθηκε περισσότερο από πριν η μεγάλης κλίμακας φιλανθρωπία. Ενώ στις αρχές του 14ου αιώνα οι πόροι των περισσότερων φιλανθρωπικών οργανώσεων μόλις και μετά βίας επαρκούσαν για την κάλυψη των αναγκών των απόρων, μετά το

1348 τα περισσότερα κληροδοτήματα ήταν μεγαλύτερα και οι ετήσιοι ισολογισμοί τους συχνά δείχνουν θετικό ισοζύγιο. Αυτά τα φιλανθρωπικά ιδρύματα, που τα περισσότερα βρίσκονταν στις πόλεις, προσέφεραν σιτηρά, ψωμί, κρέας και υποδήματα στους ενδεείς. Ορισμένες συντεχνίες ίδρυσαν φιλανθρωπικά παραρτήματα που συνέδραμαν τα άπορα μέλη τους, τους εξαρτώμενους συγγενείς και τους απογόνους τους. Καθιερώθηκαν «Συσσίτια για Φτωχούς» και «Φιλόπτωχα Ταμεία», συνήθως από λαϊκούς αλλά μερικές φορές και από τις εκκλησίες. Οι περισσότεροι φιλανθρωπικοί φορείς αυτού του τύπου συνέτασσαν καταλόγους των ατόμων που δικαιούνταν βοήθεια, τους οποίους αναθεωρούσαν κάθε χρόνο. Πολλά «νοσοκομεία» ήταν στην ουσία μάλλον άσυλα ή κέντρα παροχής έκτακτης βοήθειας προς τους φτωχούς παρά ιδρύματα για τη νοσηλεία ασθενών. Αν και αυτά τα μέτρα σπάνια επαρκούσαν για την παροχή πλήρους βοήθειας, ήταν καλύτερα από το τίποτα. Μερικές φορές η φιλανθρωπία ήταν συμβολική, όπως τα συσσίτια για τους απόρους που οργάνωναν τα μοναστήρια τις ημέρες των θρησκευτικών εορτών. Οι φτωχοί συχνά συνέρρεαν στις κηδείες των επιφανών με την ελπίδα να λάβουν κάτι από τα τρόφιμα που μοιράζονταν κάποτε σε τέτοιες περιπτώσεις υπέρ αναπαύσεως της ψυχής του εκλιπόντος.

Κοινωνία και διακυβέρνηση στις πόλεις

Στα μέσα του 14ου αιώνα, οι πόλεις είχαν ήδη τεθεί υπό τον πλήρη έλεγχο των οργανώσεων των τεχνιτών. Αν και η θητεία στα συμβούλια υπάκουε στον κανόνα της συχνής εναλλαγής, στα μέσα του 15ου αιώνα τα ίδια ονόματα κατά κανόνα επανέρχονταν ύστερα από μια επιβαλλόμενη «αργία» που διαρκούσε από ένα ως τρία χρόνια. Η μονοετής θητεία ήταν η πιο διαδεδομένη για τους δημοτικούς άρχοντες στις πόλεις του Βορρά, ενώ στην Ιταλία η θητεία τους συνήθως διαρκούσε από δύο ως έξι μήνες.

Μολονότι η συχνή εναλλαγή των συμβούλων μπορεί από πρώτη ματιά να δίνει την εντύπωση ότι προκαλούσε κάποια ασυνέχεια στη διοίκηση, ήδη από τα τέλη του 13ου αιώνα οι περισσότερες πόλεις διέθεταν ένα δυναμικό έμπειρων υπαλλήλων και νομομαθών που εξακολουθούσαν να υπηρετούν επί πολλά χρόνια. Το δεύτερο τέταρτο του 13ου αιώνα, οι περισσότερες γερμανικές πόλεις είχαν αποκτήσει καγκελαρία με μόνιμο προσωπικό, και μετά η πρακτική αυτή διαδόθηκε στη Δύση. Ήδη το 1300, οι περισσότερες πόλεις είχαν τουλάχιστον έναν δημοτικό εισαγγελέα και έναν αρχιγραμματέα, ενώ τον 14ο αιώνα προστέθηκαν και μόνιμοι γραμματείς. Το 1400 οι περισσότεροι γραμματείς ήταν κάτοχοι τουλάχιστον πανεπιστημιακού διπλώματος, ενώ πολλοί δημοτικοί σύμβουλοι είχαν σπουδάσει δίκαιο, ιδίως όσο μεγάλωνε ο αριθμός των πανεπιστημίων. Στις μεγαλύτερες πόλεις οι υπάλληλοι, που ήταν απλοί αντιγραφείς, συνήθως διορίζονταν από τους γραμματείς και όχι από το δημοτικό συμβούλιο, γεγονός που εξασφάλιζε κάποια συνέχεια μεταξύ των διαδοχικών διοικήσεων. Μέχρι τα τέλη του 15ου αιώνα δεν υπάρχουν αρκετές ενδείξεις γι' αυτούς τους επαγγελματίες γραφειοκράτες που αργότερα πέρασαν στο συμβούλιο της πόλης.

Οι περισσότερες «κοινωνικές» επαναστάσεις των πόλεων του 14ου αιώνα δεν ήταν εξεγέρσεις των μαζών· απλώς διεύρυναν την εξουσία στο εσωτερικό της άρχουσας ελίτ ώστε να συμπεριληφθούν τα νέα οικονομικά τζάκια. Συχνά έπαιρναν τη μορφή εξεγέρσεων των επαγγελματικών συντεχνιών που εναλλάσσονταν στα αξιώματα —αλλά, όπως είδαμε, οι μάστορες στις περισσότερες συντεχνίες ήταν αρκετά εύποροι. Η άνοδος των παρατάξεων των τεχνιτών στην εξουσία δεν συνιστούσε «δημοκρατία» παρά σε εξαιρετικά σπάνιες περιπτώσεις. Μετά την άνοδο των συντεχνιών στην εξουσία τον 14ο αιώνα, τα μέλη της παλαιάς αριστοκρατίας ή οι προύχοντες που επιθυμούσαν να συμμετάσχουν στον δημόσιο βίο έπρεπε συνήθως να κάνουν επίσημη εγγραφή σε κάποια συντεχνία που είχε το δικαίωμα να κατέχει μία ή περισσότερες έδρες στο συμβούλιο της πόλης. Με εξαίρεση ίσως την εξέγερση των Τσιόμπι στη Φλωρεντία το 1378, καμία «κοινωνική» εξέγερση του ύστερου Μεσαίωνα δεν έφερε ευθέως αντιμέτωπους τους πλούσιους με τους φτωχούς, αν και ορισμένες ομάδες πλουσίων εκμεταλλεύονταν τη μαζική υστερία για να δημιουργήσουν οχλοκρατούμενες

ομάδες υποστηρικτών.

Οι οικογενειακές συμμαχίες και οι βεντέτες επίσης καθόριζαν σε μεγάλο βαθμό τις γενικότερες συμμαχίες κατά τις διαμάχες για τη διακυβέρνηση της πόλης. Οι αστικές ολιγαρχίες ήταν στενές αλλά μπορούσε κανείς να εισχωρήσει σ' αυτές είτε μέσω κάποιου γάμου είτε με την απόκτηση πλούτου. Επίσης, ορισμένοι πλούσιοι αστοί εγκατέλειπαν την πόλη για να εγκατασταθούν στις ιδιοκτησίες τους στην ύπαιθρο και επομένως έπρεπε να αντικατασταθούν στα δημοτικά συμβούλια. Λόγω της συχνής εναλλαγής της θητείας στα συμβούλια, η άρχουσα ομάδα ήταν κατ' ανάγκη μάλλον ευρεία και στις περισσότερες πόλεις περιλάμβανε το 10-15% του πληθυσμού. Ακόμα και η θρυλική ολιγαρχία της Βενετίας δεν αποτελούσε εξαίρεση. Το 1297, τα ονόματα των «νέων οίκων», που τα μέλη τους ήταν κάτοικοι της πόλης μόνο επί διακόσια χρόνια, και οι «παλαιοί οίκοι», που είχαν αρχαιότερο οικογενειακό δέντρο, γράφτηκαν σε μια χρυσή Βίβλο. Μόνο αυτές οι οικογένειες μπορούσαν να κατέχουν δημόσια αξιώματα. Ωστόσο, ήδη τον 15ο αιώνα το βιβλίο αυτό περιλάμβανε μεγάλο αριθμό προσώπων, μερικοί από τους οποίους ήταν τόσο φτωχοί που για την επιβίωσή τους στηρίζονταν στο μισθό από την υπηρεσία τους στον δήμο.

Οι αρμοδιότητες της τοπικής αυτοδιοίκησης των μεσαιωνικών πόλεων ήταν, μεταξύ άλλων, η έκδοση υγειονομικών κανονισμών, η συντήρηση των δρόμων, η μέριμνα για τους φτωχούς και η βιοτεχνική δραστηριότητα (όπου η δημοτική αρχή συνήθως δρούσε σε συνεργασία με τις συντεχνίες). Οι πόλεις ασκούσαν βιοτεχνικό προστατευτισμό και είτε απαγόρευαν στους πολίτες να εισάγουν βιοτεχνικά προϊόντα τα οποία παράγονταν και στην ίδια την πόλη είτε επέβαλλαν βαρείς φόρους στα εισαγόμενα εμπορεύματα. Οι πληροφορίες μας για τη διακυβέρνηση των πόλεων πριν από τα τέλη του 13ου αιώνα είναι λιγοστές. Οι πόλεις συγκέντρωναν τα δικαστικά πρόστιμα, τα τέλη των αγορών, τα ποσά από την εξαγορά της ιδιότητας του πολίτη, τα ενοίκια από τις γαίες που ανήκαν σε δημοτικούς οργανισμούς, καθώς και τα τέλη που επιβάλλονταν σε συγκεκριμένες ομάδες, όπως στους αργυραμοιβούς και τους τοκογλύφους. Τον 14ο αιώνα όμως τα έξοδα εξακοντίστηκαν στα ύψη. Ιδίως μετά τη δεκαετία του 1330, η συντήρηση των τειχών της πόλης απορροφούσε το μεγαλύτερο μέρος του δημοτικού προϋπολογισμού. Οι πόλεις στηρίζονταν στα υποχρεωτικά δάνεια και κατά καιρούς στην άμεση φορολογία, αλλά οι περισσότερες προτιμούσαν την επιβολή έμμεσων φόρων στα καταναλωτικά αγαθά, και τούτο σε μια εποχή κατά την οποία οι εθνικές κυβερνήσεις στρέφονταν ολοένα και περισσότερο προς την άμεση φορολογία. Συνήθως το δικαίωμα συγκέντρωσης αυτών των προσόδων παραχωρούνταν έναντι ενοικίου σε εταιρείες φοροσυλλεκτών. Αν και οι έμμεσοι φόροι έπλητταν τους φτωχούς, δεδομένου ότι τα τρόφιμα συνήθως φορολογούνταν, η υψηλότερη φορολογία γενικά αφορούσε είδη πολυτελείας, όπως το κρασί. Η άμεση δημοτική φορολογία επεκτάθηκε κυρίως τον 15ο αιώνα, ιδίως στην Ιταλία, όπου ο υπολογισμός του φόρου γενικά στηριζόταν στον κατά τεκμήριο πλούτο.

Η αίσθηση ταυτότητας των κατοίκων της πόλης ήταν πολύ ισχυρή, και οι αρχές την ενθάρρυναν με την οργάνωση δημόσιων τελετών. Μια από τις πιο διάσημες τελετές ήταν ο «Γάμος της Θάλασσας» που γινόταν στη Βενετία για τον εορτασμό μιας ναυτικής νίκης του 997 που κατοχύρωσε τον βενετικό έλεγχο επί της Αδριατικής. Οι πανηγυρικές εκδηλώσεις κορυφώνονταν όταν ο δόγης (ο κατεξοχήν τελετουργικός αρχηγός της βενετικής κυβέρνησης) έριχνε στη θάλασσα ένα αγιασμένο δαχτυλίδι που συμβόλιζε τον άρρηκτο δεσμό της πόλης με το υγρό στοιχείο. Σε όλες σχεδόν τις πόλεις οργανώνονταν λιτανείες προς τιμήν του πολιούχου αγίου, με αυστηρά ιεραρχημένες παρελάσεις των συντεχνιών, των θρησκευτικών και των κοινωνικών φιλανθρωπικών αδελφοτήτων καθώς και μεμονωμένων αξιωματούχων. Η αίσθηση ταυτότητας επίσης επεκτεινόταν και στις γειτονιές, τις συνοικίες και τις ενορίες, πολλές από τις οποίες είχαν τα δικά τους φιλόπτωχα ταμεία και παρείχαν υπηρεσίες πρόνοιας για τους φτωχούς. Οι ενοριακές οργανώσεις συχνά συγχωνεύονταν σε «ενώσεις συμποτών» και συντεχνίες που προωθούσαν τη λατρεία ενός προσφιλούς αγίου. Η Αδελφότητα της Παναγίας της Λιές, που ιδρύθηκε το 1415 σε ένα νοσοκομείο αυτής της πόλης που βρίσκεται κοντά στη Λαν, φημιζόταν τόσο πολύ για τα επίσημα γεύματά της

που την αποκαλούσαν Αδελφότητα των Λαιμάργων. Στη διάρκεια του 15ου αιώνα, ορισμένες αδελφότητες στις Κάτω Χώρες εξελίχθηκαν σε φιλολογικούς ομίλους, τις λεγόμενες «Ενώσεις Ρητορικής».

Οι ευγενείς κατά τον ύστερο Μεσαίωνα

Η κρίση δεν άφησε αλώβητους τους ισχυρούς της κοινωνίας. Πολλές οικογένειες ευγενών έμειναν τον 13ο αιώνα χωρίς άρρενες απογόνους. Στα τέλη του ίδιου αιώνα καταργήθηκε η ταύτιση της ευγένειας με τον τίτλο του ιππότη. Όσο οι ιππότες έχριαν άλλους ιππότες και περιόριζαν την παροχή του τίτλου στους γιους των ομοτίμων τους, η ομάδα παρέμενε περιορισμένη. Ωστόσο, στη διάρκεια του 13ου αιώνα οι Γάλλοι βασιλιάδες διεκδίκησαν το δικαίωμα να χρίουν ιππότες. Για να ανταμείψει τους ευνοουμένους του, ο Φίλιππος Δ' της Γαλλίας τους έδινε τον τίτλο του ιππότη· μια περίπτωση που επικρίθηκε ευρέως ήταν όταν, μετά τη μάχη του Κουρτραί το 1302 (βλ. Κεφάλαιο ΙΔ'), έχρισε ιππότη τον χασάπη του. Ωστόσο, τελικά οι βασιλιάδες περιορίστηκαν στην πώληση τίτλων ευγενείας. Έγινε όμως σχετικά κοινό να πουλάνε οι βασιλιάδες τίτλους ευγενείας, και οι λόγοι για τους οποίους τους αγόραζε κανείς γρήγορα έπαψαν να είναι απλώς κοινωνικοί: κατά τη διάρκεια του 15ου αιώνα οι ευγενείς της Γαλλίας και της Καστίλλης, μείζονες και ελάσσονες, πέτυχαν τη νομική κατοχύρωση της απαλλαγής τους από το ολοένα και επαχθέστερεο βάρος της άμεσης φορολογίας.

Έγινε επίσης δυνατή παντού η διείσδυση στις γραμμές των ευγενών μέσω της παροχής προσωπικής υπηρεσίας σε κάποιον ηγεμόνα. Εύγλωττο παράδειγμα είναι η οικογένεια Ντε λα Πολ στην Αγγλία, που από έμποροι στο Χαλ έγιναν βασιλικοί οικονομικοί σύμβουλοι και στα μέσα του 15ου αιώνα κατέληξαν να γίνουν δούκες του Σάφολκ. Ιδίως στη διάρκεια του 15ου αιώνα, καθώς οι διοικήσεις των πόλεων στη Γαλλία περιέρχονταν ολοένα και περισσότερο υπό βασιλικό έλεγχο, συναντάμε τις απαρχές του φαινομένου που αργότερα αποκλήθηκε «ευγένεια της τηβέννου», μιας δικαστικής ευγένειας που διαφέρει από την παλαιότερη «ευγένεια του ξίφους». Έτσι, δημιουργήθηκε διάκριση ανάμεσα στην ιπποσύνη και την παλαιά αριστοκρατία από τη μια μεριά, και τη νέα τάξη των ευγενών (*gentility*), που μπορούσαν να εξαγοράσουν τους τίτλους τους και θεωρούνταν κάπως υποδεέστεροι. Οι οικογένειες των ευγενών ανέπτυσσαν έναν ολοένα και πιο περίτεχνο κώδικα «ιπποτίζουσας» συμπεριφοράς που ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με την τραχιά στρατιωτική πραγματικότητα της εποχής. Αυτές οι οικογένειες έθεταν υπό την αιγίδα τους τις κονταρομαχίες και οργάνωναν μυστικούς ομίλους κονταρομαχιών και ιππικών αγώνων. Οι βασιλιάδες ενθάρρυναν τέτοιες ενασχολήσεις. Οι πιο ονομαστές λέσχες ευγενών στην Ευρώπη ήταν το Τάγμα της Περικνημίδος, που ιδρύθηκε το 1348 από τον βασιλιά Εδουάρδο Γ' της Αγγλίας, και το Τάγμα του Αστέρος, σε απομίμηση της Περικνημίδος, που ιδρύθηκε το 1351 από τον Ιωάννη τον Αγαθό της Γαλλίας.

Μολονότι οι άρχοντες επωφελήθηκαν από τη μεγάλη ζήτηση για γη στα τέλη του 13ου αιώνα, η πτώση των ενοικίων και των αξιών γης, καθώς και η αύξηση των αγροτικών ημερομισθίων μετά το 1348, τους έπληξαν οικονομικά. Πολλοί ευγενείς προσπάθησαν να ανορθώσουν τα οικονομικά τους μέσω γάμων με γόνους πλούσιων αστικών οικογενειών. Έτσι, ενώ παλαιότερα οι περισσότερες εισροές από κατώτερα στρώματα στην τάξη των ευγενών γίνονταν από εύπορους γαιοκάτοχους αγρότες, οι περισσότεροι νεοεισαχθέντες στην τάξη των ευγενών κατά τον ύστερο Μεσαίωνα ήταν κάτοικοι των πόλεων. Η κοινωνική άνοδος των αγροτών εξασφαλιζόταν, κατά κανόνα, με τη συνένωση αρκετών ελεύθερων ιδιοκτησιών σε μια ενιαία γαιοκτησία και, αμέσως μετά, με την απόκτηση συγγένειας, μέσω γάμου, με κάποια τοπική οικογένεια πιο διακεκριμένης καταγωγής. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της γνωστής οικογένειας Πάστον στην Αγγλία του 15ου αιώνα· αν και ορισμένοι από αυτούς έγιναν ιππότες στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα, στην πραγματικότητα δεν ήταν παρά αριστοκράτες της κομητείας και όχι παλαιοί τιτλούχοι ευγενείς.

Η κυριαρχία των παλαιών ευγενών στο επάγγελμα του στρατιωτικού επίσης κλονίστηκε. Οι περισσότεροι μεσαιωνικοί στρατοί περιλάμβαναν και πεζικό και ιππικό, αλλά μέχρι τα τέλη του 13ου αιώνα το ιππικό ήταν εν γένει η κύρια δύναμη κρούσης, και ασφαλώς το επίλεκτο σώμα. Ωστόσο, η αυξανόμενη στρατιωτική σημασία των πολιορκιών και των πολιτοφυλακών των πόλεων μετατόπισε το κέντρο βάρους προς το πεζικό. Στη μάχη του Κουρτραί το 1302 σημειώθηκε η πρώτη ήττα ενός πολυάριθμου στρατού ιπποτών στη βόρεια Ευρώπη από μια στρατιά που αποτελούνταν αποκλειστικά από πεζικάριους, αλλά σύντομα ακολούθησαν και άλλες, όπως οι ιστορικές ήττες των Γάλλων στον Εκατονταετή πόλεμο. Το μακρύ τόξο συνέβαλε στην αυξανόμενη υπεροχή του πεζικού στις πολεμικές επιχειρήσεις του 14ου αιώνα. Πρωτοαναφέρεται τον 12ο αιώνα, ενώ το 1252 ήταν απαραίτητο στον στρατιωτικό εξοπλισμό όλων των μεγάλων Άγγλων γαιοκατόχων και των πλούσιων αστών. Το μακρύ τόξο τελικά αντικατέστησε τη λιγότερο ευέλικτη αλλά πιο φονική τοξοβαλλίστρα στην Αγγλία, αν και στην ηπειρωτική Ευρώπη η ταξοβαλλίστρα διατηρήθηκε περισσότερο καιρό.

Οι μεγάλες εξεγέρσεις

Με την κατάρρευση της δημόσιας αρχής, η ιδιωτική βία κατά τον ύστερο Μεσαίωνα βρισκόταν στην ημερησία διάταξη, ενώ ανθούσε και η αυτοδικία. Οι δημοτικές αρχές ενδυνάμωσαν περισσότερο από τις εθνικές, αλλά δεν φαίνονταν ικανές να καταστείλουν τη βία. Οι βεντέτες αναβίωσαν, καθώς οι οικογένειες ίδρυαν «ειρηνευτικούς» ομίλους. Ορισμένοι ιστορικοί ερμήνευσαν αυτές τις συγκρούσεις ως ταξικό κοινωνικό πόλεμο, αλλά φαίνεται ότι στις περισσότερες περιπτώσεις άλλοι παράγοντες ήταν καθοριστικοί και όχι ο ανταγωνισμός μεταξύ πλούσιων και φτωχών.

Το πρόβλημα, σε μεγάλο βαθμό, έγκειται στην αδυναμία να δοθεί ένας επαρκής ορισμός της κοινωνικής «τάξης». Τάξη είναι μια ομάδα ανθρώπων στην οποία η ιδιότητα του μέλους ορίζεται με συγκεκριμένα κριτήρια. Σε ένα μεγάλο μέρος της μεσαιωνικής περιόδου οι ευγενείς ανταποκρίνονται σ' αυτόν τον ορισμό, με εξαίρεση την Αγγλία, αλλά και εκεί ακόμα τα πράγματα αλλάζουν τον 15ο αιώνα. Ένας μαρξιστικός ορισμός, που θα έκανε διάκριση μεταξύ των κατόχων των μέσων παραγωγής και εκείνων που τα στερούνται, θα ήταν στις περισσότερες περιπτώσεις μη λειτουργικός, καθώς στην κοινωνική δομή του ύστερου Μεσαίωνα ένας περιπλανώμενος ιππότης που ο διοικητής του θα του προμήθευε τα όπλα του δεν θεωρούνταν κατώτερος από έναν υφαντουργό που είχε στην ιδιοκτησία του έναν αργαλειό. Η μεσαιωνική Ευρώπη ήταν μια κοινωνία κοινωνικών «θέσεων» και όχι «τάξεων», με εξαίρεση τους ευγενείς. Επομένως, η προσβολή μπορεί να είχε μεγαλύτερη σημασία από την πρόκληση σωματικής βλάβης· για παράδειγμα, οι δουλοπάροικοι που κατείχαν περισσότερη γη από τους τυπικά ελεύθερους γείτονες τους αισθάνονταν να εξευτελίζονται από τη διαιώνιση της μη ελεύθερης θέσης τους μέσω συμβολικών δοσιμάτων. Αναντίρρητα, στη διάρκεια του ύστερου Μεσαίωνα ο πλούτος βρίσκεται συγκεντρωμένος σε λιγότερα χέρια, όμως πουθενά αυτό δεν αναφέρεται από τους εξεγερμένους ως αιτία δυσαρέσκειας.

Προπάντων θα ήταν λάθος να υποθέσουμε ότι η κάθε είδους βία απορρέει από την καταπίεση και επομένως είναι δικαιολογημένη, όπως και θα ήταν λάθος να υποθέσουμε ότι πάντα η βία προσδιορίζεται οικονομικά. Πολλές αντιδικίες διεξάγονταν ανάμεσα σε διαφορετικές ομάδες πλούσιων ατόμων που επιδίωκαν να κατακτήσουν ή να διατηρήσουν την εξουσία. Στις εξεγέρσεις των γερμανικών πόλεων συχνά τα μέλη των συντεχνιών και οι πιο πλούσιοι αστοί στρέφονταν κατά των ευγενών, αν και μερικές φορές οι τεχνίτες συμμαχούσαν με τους ευγενείς κατά των αστών. Οι πόλεις στις οποίες είχε αναπτυχθεί το εμπόριο μακρινών αποστάσεων, όπως το Μπρεσλάου, η Λιψία, η Νυρεμβέργη και το Ρέγκενσμπουργκ, παρέμειναν αριστοκρατικές και απέκλειαν τους τεχνίτες από την άσκηση της εξουσίας. Άλλες εξεγέρσεις ήταν πολιτικές, ενώ σε άλλες πρωταγωνιστούσαν οι φορολογούμενοι. Ελάχιστες ήταν οι εξεγέρσεις φτωχών κατά της οικονομικής καταπίεσης, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις έπαιξαν ρόλο και οι χιλιαστικές προσδοκίες.

Τρεις είναι οι πιο γνωστές εξεγέρσεις αγροτών κατά τον 14ο αιώνα, και όλες τους συνδέονταν με τις συνθήκες που επικρατούσαν στις πόλεις. Το 1323, όταν ο κόμης της Φλάνδρας κατάργησε τα προνόμια της Βρύγης στο Σλάις, το επίνειό της, ξέσπασε μια εξέγερση που γρήγορα διαδόθηκε στη φλαμανδική ύπαιθρο. Η ηγεσία πέρασε στα χέρια των εύπορων αγροτών, αλλά οι πλούσιοι της Βρύγης υποστήριξαν την εξέγερση. Μετά το 1326, η επανάσταση πήρε ριζοσπαστικό και εξισωτικό χαρακτήρα, και οι κήρυκές της απαιτούσαν την κατάργηση των κοινωνικών διακρίσεων. Το 1328, ο κόμης κατέστειλε την επανάσταση με τη βοήθεια του Γάλλου βασιλιά. Μια εξέγερση που ξεκίνησε με αφορμή τα προνόμια για τους πλούσιους εμπόρους ενός μεγάλου λιμανιού μετατράπηκε σε επανάσταση κατά της κοινωνικής τάξης. Ωστόσο, τα διάφορα κατασχετήρια έγγραφα φανερώνουν ότι η εξέγερση δεν ήταν έργο των εξαθλιωμένων μαζών αλλά των αγροτών που ήταν κάτοχοι περιουσίας. Από μια άποψη, ήταν εξέγερση των φορολογουμένων, επειδή η Φλάνδρα εξακολουθούσε να καταβάλλει υψηλή αποζημίωση, ως τιμωρία από μία συνθήκη ειρήνης που είχε συναφθεί με τους Γάλλους το 1305, και οι μεγάλες πόλεις είχαν ρυθμίσει τους όρους της πληρωμής προς δικό τους όφελος.

Όπως η φλαμανδική εξέγερση, έτσι και η γαλλική ζακερί (*jacquerie,* από το όνομα Jacques, όπως υποτιμητικά αποκαλούσαν οι αριστοκράτες τους αγρότες) πυροδοτήθηκε από την κατακραυγή ενάντια στην καταβολή αποζημίωσης σε μια ξένη δύναμη. Το 1356 ο Γάλλος βασιλιάς Ιωάννης Β' και πολλοί ευγενείς συνελήφθησαν από τους Άγγλους και κρατήθηκαν αιχμάλωτοι με αντάλλαγμα την καταβολή υπέρογκων λύτρων. Οι αγρότες που απέκρουσαν την ιδέα να επιβαρυνθούν οι ίδιοι για την απελευθέρωση των κυρίων τους, ταλαιπωρούνταν από τις λεηλασίες που έκαναν οι ελεύθερες κομπανίες των μισθοφόρων. Μεμονωμένα ξεσπάσματα που συνοδεύτηκαν από κρούσματα θηριωδιών τον Μάιο του 1358 οδήγησαν σε μια γενικευμένη εξέγερση στην Ιλ-ντε-Φρανς, την περιοχή γύρω από το Παρίσι. Οι ηγέτες της έκλεισαν συμφωνία με την κυβέρνηση της κοινότητας του Παρισιού, αλλά οι «Ζακ» συνετρίβησαν στις 10 Ιουνίου.

Το 1381, το αγγλικό κοινοβούλιο επέβαλε τον τρίτο κεφαλικό φόρο (*poll tax*) μέσα σε τέσσερα χρόνια. Ο λαομίσητος Νόμος περί Εργατών είχε τεθεί σε ισχύ, και μολονότι οι ονομαστικοί μισθοί είχαν αυξηθεί ξανά μετά το 1360, οι πραγματικοί μισθοί άρχισαν να ανεβαίνουν μόνο μετά το 1389. Το 1381 ξέσπασε μια εξέγερση στο Έσσεξ. Με την προσχώρηση των κατοίκων των πόλεων, οι εξεγερμένοι, με αρχηγούς τον Βατ Τάιλερ και τον ιεροκήρυκα Τζων Μπωλ, προέλασαν στο Λονδίνο, όπου δολοφόνησαν τον αρχιεπίσκοπο του Καντέρμπουρυ και τον καγκελάριο του βασιλιά.

> Ύστερα μια ομάδα επαναστατών κινήθηκε προς το Ουεστμίνστερ και πυρπόλησε ένα σπίτι που ανήκε στον Ιωάννη του Μπάττεργουικ, τον υποσερίφη του Μίντλσεξ, και άλλες κατοικίες διαφόρων ανθρώπων. Κατέλαβαν τη φυλακή του Ουεστμίνστερ και άφησαν ελεύθερους όλους τους κρατουμένους που είχαν καταδικαστεί σύμφωνα με το νόμο. Κατόπιν επέστρεψαν στο Λονδίνο από το δρόμο του Χόλμπορν, και μπροστά από το ναό του Παναγίου Τάφου πυρπόλησαν τις κατοικίες του Σίμωνα Χόστελερ και αρκετών άλλων. Ύστερα κατέλαβαν τη φυλακή του Νιουγκέιτ και λευτέρωσαν όλους τους κρατουμένους, ανεξάρτητα από το λόγο για τον οποίον βρέθηκαν φυλακισμένοι. Την ίδια Πέμπτη, οι προαναφερθέντες έφτασαν στο Σαιν-Μαρτέν-λε-Γκραν και έσυραν έξω από το ναό έναν μεγάλο δικαστή ονόματι Ρογήρο Λέγκετ. Τον πήγαν στο Τσηπ, όπου του έκοψαν το κεφάλι. Την ίδια ημέρα, δεκαοκτώ άτομα καρατομήθηκαν σε διάφορα μέρη της πόλης. Και τότε μια πολυμελής αντιπροσωπία του λαού πήγε στον Πύργο του Λονδίνου για συνομιλίες με τον βασιλιά.[37]

Οι επαναστάτες ζητούσαν την κατάργηση της δουλοπαροικίας και τη μείωση των ενοικίων. Φαίνεται ότι εμπνέονταν από τα θρησκευτικά δόγματα των Λολλαρδών (βλ. Κεφάλαιο ΙΕ'), που κήρυτταν ότι η υλική Εκκλησία ήταν διεφθαρμένη, ότι τα υπάρχοντά της έπρεπε να παραδοθούν στην κοσμική εξουσία και ότι δεν υπήρχε ποιοτική διαφορά μεταξύ λαϊκού και ιερέα. Ο δεκατετράχρονος βασιλιάς Ριχάρδος Β' προσφέρθηκε να τεθεί επικεφαλής του στρατού των επαναστατών. Αλλά η προσφορά του δεν ήταν παρά ένας ελιγμός: οι επαναστάτες οδηγήθηκαν έξω από την πόλη και εκεί, στο αναπεπταμένο έδαφος, ο βασιλικός στρατός τους εκμηδένισε. Οι προγραφές συνεχίστηκαν επί αρκετά χρόνια, και καταργήθηκαν όλες οι κατακτήσεις που είχαν αποσπάσει οι επαναστάτες από

τους κυρίους τους. Ωστόσο, όπως είχε συμβεί και με τις άλλες επαναστάσεις, τα έγγραφα κατάσχεσης της περιουσίας των επαναστατών δείχνουν ότι στην πλειονότητά τους ήταν ευκατάστατοι. Στη διάρκεια του 15ου αιώνα, η δουλοπαροικία καταργήθηκε στην Αγγλία, αλλά αυτό συνέβη επειδή εκείνη πια την εποχή οι άρχοντες φαίνεται ότι προτιμούσαν την κατοχή με το σύστημα της μίσθωσης. Οι ενοικιαστές, που αποκαλούνταν «κάτοχοι αντιγράφων» (*copyholders*) επειδή οι όροι της μίσθωσης περιέχονταν σε αντίγραφα που φυλάσσονταν στα αρχεία του χωροδεσποτικού δικαστηρίου, ήταν άνθρωποι ελεύθεροι που οι οικογένειές τους συνήθως κατείχαν τον κλήρο τους επί τρεις γενιές και συνέχιζαν να επιβαρύνονται με ορισμένες από τις παλαιότερες υποχρεώσεις της δουλοπαροικίας.

Με μία και μοναδική εξαίρεση, οι εξεγέρσεις των πόλεων παρουσιάζουν ακόμα λιγότερη σύνδεση με τις κοινωνικές τάξεις απ' ό,τι οι αγροτικές. Στα μέσα της δεκαετίας του 1330, η Αγγλία προσπαθούσε να παρασύρει τον κόμη της Φλάνδρας σε συμμαχία κατά του Γάλλου βασιλιά, που ήταν ο επικυρίαρχός του στην ίδια κομητεία. Για να πιέσει τον κόμη, ο βασιλιάς Εδουάρδος Γ' επέβαλε εμπάργκο στις εξαγωγές μαλλιού προς τη Φλάνδρα. Η κίνηση αυτή δημιούργησε έκτακτη κατάσταση στις φλαμανδικές πόλεις, που η υφαντουργική τους παραγωγή εξαρτιόταν από τα αγγλικά μάλλινα νήματα, και οδήγησε στην πολυφημισμένη κυριαρχία του Ιακώβου φαν Αρτεβέλντε στη Γάνδη, που γρήγορα επεκτάθηκε και στην υπόλοιπη Φλάνδρα. Ο κόμης εξορίστηκε, και ο Αρτεβέλντε παρέμεινε στην εξουσία μέχρι και λίγο προτού δολοφονηθεί από προσωπικούς του αντιπάλους το 1345. Ο Αρτεβέλντε ήταν τυπικά επικεφαλής μιας ενωτικής κυβέρνησης που επέτρεπε τη συμμετοχή όλων των επαγγελματικών ομάδων της πόλης στην τοπική διοίκηση. Στην πραγματικότητα, το μέτρο αυτό ήταν ένας ήπιος ευφημισμός της δικτατορίας του, στην οποία εναντιώνονταν πολλοί κάτοικοι της Γάνδης και ουσιαστικά όλοι οι Φλαμανδοί εκτός αυτής. Ο ίδιος ο Αρτεβέλντε ήταν διάσημος έμπορος τροφίμων που διαπραγματευόταν με πρίγκιπες και έγινε προσωπικός φίλος του Εδουάρδου Γ'. Η εξέγερσή του δεν είναι παρά ένα επεισόδιο στην ιστορία του φλαμανδικού εθνικισμού και του αγώνα του κατά της γαλλικής επιρροής στη Φλάνδρα, και όχι των εργατών κατά των αριστοκρατών. Το ίδιο ισχύει και για τη βραχύβια δικτατορία του μικρότερου γιου του Φιλίππου. Το 1379 ξέσπασε στη Γάνδη μια άλλη εξέγερση κατά του κόμη, που είχε επιτρέψει στην αντίπαλη πόλη, τη Βρύγη, τη διάνοιξη μιας διώρυγας στον ποταμό Λάιε νότια της Γάνδης, στρέφοντας έτσι ένα μεγάλο μέρος του εμπορίου της πόλης κατευθείαν στη Βρύγη. Το 1382, όταν η Γάνδη βρισκόταν στις παραμονές της συνθηκολόγησης, ο Φίλιππος φαν Αρτεβέλντε έγινε λοχαγός. Μετά από κάποιες αρχικές επιτυχίες, ο στρατός του υπέστη βαριά ήττα στη μάχη του Βεστερόζεμπεκε αργότερα τον ίδιο χρόνο.

Η εναντίωση στην άμεση φορολογία έπαιξε καθοριστικό ρόλο στις επαναστάσεις του 14ου αιώνα. Για να είμαστε δίκαιοι απέναντι στους επαναστάτες, δεν μπορούσε να αρνηθούμε ότι τα φορολογικά βάρη είχαν φτάσει σε πρωτάκουστα επίπεδα. Από τη νεκρική του κλίνη ο βασιλιάς Κάρολος Ε' (1364-1380) προσπάθησε να επιταχύνει το ταξίδι του στον παράδεισο καταργώντας τον *taille,* ένα φόρο που επιβαλλόταν σε ορισμένες περιοχές της Γαλλίας σε πρόσωπα και αλλού σε νοικοκυριά. Καθώς το θησαυροφυλάκιό τους είχε μείνει άδειο, οι κηδεμόνες του ανήλικου γιου του Καρόλου Ϛ' (1380-1422) επέβαλλαν ξανά το φόρο, γεγονός που προκάλεσε εξεγέρσεις στο Παρίσι και τη Ρουέν. Οι επαναστάτες εμπνεύστηκαν εν μέρει από τη φλαμανδική εξέγερση που τότε βρισκόταν σε εξέλιξη, και φαίνεται ότι αυτός ο συνδυασμός έκανε τους ιδιοκτήτες να υπερτιμήσουν την επαναστατική διάσταση των γεγονότων. Οι καταστροφές που επέφεραν οι ελεύθερες κομπανίες των μισθοφόρων κατέστησαν την αταξία ενδημική στην αγροτική Γαλλία. Στην ίδια περίοδο μετά το 1378 ξέσπασαν οι αναταραχές των συντεχνιών σε αρκετές γερμανικές πόλεις, που τελικά όμως απέτυχαν.

Η εξέγερση των Τσιόμπι (των τεχνιτών που λαναρίζουν το μαλλί) ξέσπασε στη Φλωρεντία τον Μάιο του 1378, όταν ο Σαλβέστρος των Μεδίκων, ένας αριστοκράτης αντίπαλος της κυβέρνησης, έγινε μέλος του συμβουλίου της πόλης. Ο όχλος ξεσηκώθηκε όταν δεν έγιναν δεκτές οι προτάσεις του

Σαλβέστρου για διεύρυνση της πολιτικής εκπροσώπησης, και τον Ιούλιο μια νεοσύστατη, πιο ριζοσπαστική ομάδα κατέλαβε την εξουσία. Αν και οι επαναστάτες προέρχονταν απ' όλα τα κοινωνικά στρώματα, ακόμα και από την αριστοκρατία, η δυσαρέσκεια απέναντι στην επιρροή της συντεχνίας του μαλλιού δεν ήταν διόλου αμελητέα. Πολλοί Τσιόμπι ήταν στην πραγματικότητα κλώστες που μπορούσαν να εργαστούν στην πόλη μόνο στη διάρκεια του χειμώνα, επειδή το καλοκαίρι ήταν απαραίτητοι στα κτήματα ως εργάτες γης. Οι Τσιόμπι απαιτούσαν την αναθεώρηση του υπολογισμού του φόρου, την κατάργηση του δημοσίου χρέους που κατέβαλλε μέρισμα στους μετόχους, καθώς και την κατάργηση των επαγγελματικών προνομίων της συντεχνίας του μαλλιού εις βάρος των εργατών. Επίσης ζητούσαν την ίδρυση μιας νέας συντεχνίας του «μικρού λαού», *popolo minuto* (βλ. Κεφάλαιο Ι'), που τα μέλη της θα είχαν το δικαίωμα να κατέχουν αξιώματα. Αυτό το καθεστώς κράτησε ως το 1382, οπότε η παλαιότερη ολιγαρχία επανήλθε στην εξουσία.

Κατευθύνσεις και τεχνικές του εμπορίου: οι Ιταλοί και ο Νότος

Πριν από τις σταυροφορίες, οι Ιταλοί, με επικεφαλής τους Ενετούς και τους Γενουάτες, κυριαρχούσαν στις οδούς που οδηγούσαν στην ελληνική, τη μουσουλμανική και τη μογγολική Ανατολή. Οι Ενετοί ήταν οι κυρίως ωφελημένοι από την τέταρτη σταυροφορία, αλλά με την παλινόρθωση των Βυζαντινών στην Κωνσταντινούπολη το 1261 απέκτησαν υπεροχή οι Γενουάτες, που ίδρυσαν εμπορικές βάσεις στην Κριμαία και σε όλη την περιοχή του Ευξείνου Πόντου. Η πιο σημαντική χερσαία οδός προς την Ασία άρχιζε στην ελληνική πόλη της Τραπεζούντας, στη νότια ακτή του Εύξεινου Πόντου, και ακολουθούσε το δρόμο των καραβανιών προς την Ταυρίδα (την πρωτεύουσα των Μογγόλων που τότε ηγεμόνευαν στην Περσία), τη Μπουχαρά, τη Σαμαρκάνδη και την Κίνα. Από το Ιράν, οι Ευρωπαίοι μπορούσαν επίσης να αποπλεύσουν για τον Ινδικό Ωκεανό, ξεκινώντας από τα στενά του Ορμούζ στον Περσικό Κόλπο. Το αποτέλεσμα ήταν να αυξηθεί σημαντικά ο όγκος των ανατολίτικων προϊόντων που έφταναν στις δυτικές αγορές. Το εμπόριο με την Ασία διευρύνθηκε στα τέλη του 13ου αιώνα, όταν ο Μάρκο Πόλο παρέμεινε στην Κίνα για πάνω από δύο δεκαετίες.

Εντούτοις, στη διάρκεια του 14ου αιώνα οι Ασιάτες άρχισαν να δείχνουν ολοένα και μεγαλύτερη εχθρότητα προς τους Δυτικούς. Το 1335, οι Μογγόλοι ηγεμόνες της Περσίας εκτοπίστηκαν από ντόπιους μουσουλμάνους, ενώ το 1368 η δυναστεία Μινγκ απέλασε όλους τους ξένους από την Κίνα. Πιστεύεται ότι οι Ευρωπαίοι που διέφυγαν από τα λιμάνια του Εύξεινου Πόντου μετέφεραν τον Μαύρο Θάνατο στην Ευρώπη. Το εμπόριο αποκαταστάθηκε εν μέρει γύρω από τον Εύξεινο Πόντο —από τους Γενουάτες στην Κάφα και από τους Ενετούς στην Τάνα— αλλά στο μεγαλύτερο μέρος του ήταν τοπικό. Ο δρόμος του Εύξεινου Πόντου έχασε τη σημασία του για τα μπαχαρικά, που εισάγονταν ολοένα και περισσότερο μέσω της Αιγύπτου· έτσι, η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους το 1453 προκάλεσε περισσότερο πνευματική παρά γαστρονομική αναστάτωση στην Ευρώπη. Ο περίπλους της Αφρικής από τους Πορτογάλους, στα τέλη του 15ου αιώνα, σήμανε την παράκαμψη του αιγυπτιακού και όχι του οθωμανικού μονοπωλίου, καθώς και ότι οι Ευρωπαίοι μπορούσαν πλέον να προμηθεύονται κατευθείαν από την Ασία τα προϊόντα που μέχρι τότε έφταναν μέσω της Αφρικής.

Το ιταλικό εμπόριο σε καμία περίπτωση δεν περιοριζόταν στα είδη πολυτελείας. Πριν από τον 14ο αιώνα, το εμπόριο σιτηρών ήταν κυρίως τοπικής εμβέλειας, αλλά αργότερα αποτέλεσε σημαντικό αντικείμενο του εμπορίου μακρινών αποστάσεων, τόσο στις μεσογειακές όσο και στις βαλτικές εμπορικές περιοχές. Οι Γενουάτες μετέφεραν στην Ιταλία σημαντικά φορτία σιτηρών από την ενδοχώρα της Κριμαίας και την Ουκρανία. Η Βενετία πουλούσε μακεδονικά και μικρασιατικά σιτηρά στην Κρήτη και την Κύπρο, τα οποία χρησιμοποιούσαν οι Ενετοί για την παραγωγή ζάχαρης. Οι μεγάλες φλωρεντινές εταιρείες επίσης έκαναν εισαγωγή σιτηρών. Τα φρούτα, ιδίως εκείνα που

μπορούσαν να αποξηρανθούν, συμπεριλήφθηκαν επίσης στον εμπόριο μακρινών αποστάσεων όπως και οι ξηροί καρποί, ιδίως τα αμύγδαλα, που ήταν περιζήτητα για τα εκλεκτά γλυκίσματα που τα είχαν περί πολλού οι πλούσιοι.

Κατευθύνσεις και τεχνικές του εμπορίου: οι Ιταλοί και ο Βορράς

Οι τρόποι διεξαγωγής του εμπορίου άλλαξαν ριζικά κατά τον ύστερο Μεσαίωνα. Από το 1278, οι Γενουάτες άρχισαν να ταξιδεύουν δίχως ενδιάμεσο σταθμό προς τα λιμάνια της Βόρειας Θάλασσας, συνήθως τέσσερις φορές το χρόνο. Το πιο σημαντικό τους εμπόρευμα ήταν η στύψη, επειδή ως το 1459 τα ορυχεία που κατείχαν οι Γενουάτες στη Φώκαια ήταν η μοναδική γνωστή πηγή αυτού του ορυκτού, που το χρησιμοποιούσαν ως πρόστυμμα στις βαφές. Οι Ενετοί δεν είχαν αρχίσει τις τακτικές νηοπομπές προς τη Φλάνδρα παρά το 1374, άλλοι Ιταλοί όμως, κυρίως Λουκκανοί και Φλωρεντινοί, είχαν σπεύσει νωρίτερα να ακολουθήσουν το παράδειγμα των Γενουατών. Οι Ιταλοί είχαν προ πολλού ιδρύσει εμπορικές παροικίες σε πόλεις της Εγγύς Ανατολής, αλλά στις αρχές του 14ου αιώνα επεξέτειναν αυτή την τακτική στα μεγάλα λιμάνια του Βορρά: στο Σαουθάμπτον, το Λονδίνο και ιδίως στην Βρύγη και έλεγχαν το μεγαλύτερο μέρος του σημαντικού εμπορίου της βόρειας Ευρώπης προς τον Νότο. Ηγεμόνες όπως οι Άγγλοι βασιλιάδες και οι Φλαμανδοί κόμητες τους παραχωρούσαν προνόμια στα λιμάνια τους, που τους επέτρεπαν απαλλαγή από ορισμένους δασμούς, και ιδίως τους παρείχαν δικαστική ασυλία. Οι Ιταλοί περιορίστηκαν στις εξαγωγές και τις εισαγωγές: δεν μπορούσαν να πουλήσουν απευθείας στους καταναλωτές σ' αυτές τις αγορές, έπρεπε να απευθύνονται σε ντόπιους μεσάζοντες.

Οι συχνότερες επαφές διά θαλάσσης μεταξύ Φλάνδρας και Ιταλίας οδήγησαν στην παρακμή των εμποροπανηγύρεων της Καμπανίας. Άλλες εμποροπανηγύρεις πήραν τη σκυτάλη μετά την οικονομική ανάπτυξη στον Βορρά και την Ανατολή. Οι εμποροπανηγύρεις της Αμβέρσας και του Μπέργκεν στις όχθες του Ζόουμ σηματοδότησαν την ανάπτυξη των βόρειων Κάτω Χωρών κατά τον 15ο αιώνα. Οι εμποροπανηγύρεις της Φραγκφούρτης και ιδίως της Λιψίας στη Γερμανία εμφανίστηκαν μετά τον εποικισμό της περιοχής, ενώ η εμποροπανήγυρη της Γενεύης στον 15ο αιώνα συγκέντρωνε ένα μεγάλο μέρος του ιταλικού εμπορίου μέχρι την εγκαθίδρυση της εμποροπανήγυρης της Λυόν το 1463 από τον βασιλιά Λουδοβίκο ΙΑ', ο οποίος απαγόρευσε στους Γάλλους έμπορους να εμπορεύονται στη Γενεύη. Ο όγκος των ανταλλασσόμενων προϊόντων πολλαπλασιάστηκε. Καθώς αυτό που θεωρούνταν είδος πολυτελείας για τη μια γενιά γινόταν είδος πρώτης ανάγκης για την επόμενη, τα μεσογειακά φρούτα, τα βρώσιμα μπαχαρικά και οι εξωτικές βαφές διαδόθηκαν παντού.

Η συναλλαγματική, μια μέθοδος πληρωμής την οποία είχαν επινοήσει οι Ιταλοί τον 13ο αιώνα, έγινε το κύριο μέσο για τη διεθνή μεταβίβαση κεφαλαίων κατά τον 14ο και τον 15ο αιώνα. Ένας επιχειρηματίας που χρωστούσε στο εξωτερικό μπορούσε να αγοράσει σε νόμισμα της πατρίδας του μια συναλλαγματική, που στη λήξη της θα ισοδυναμούσε με μια δηλωμένη ονομαστική αξία κάποιου ξένου νομίσματος. Η συναλλαγματική εκδιδόταν στο όνομα ενός πιστωτή ή επιχειρηματικού εταίρου του αγοραστή. Δεν μπορούσε να εξαργυρωθεί πριν από την παρέλευση καθορισμένου χρόνου, και έπρεπε να πληρωθεί σε κάποιο ξένο λιμάνι, συνήθως στη Βρύγη ή τη Βαρκελόνη, στο τοπικό νόμισμα. Η συναλλαγματική θα στελνόταν με το επόμενο πλοίο στο λιμάνι του παραλήπτη. Αν εκείνος τη χρησιμοποιούσε για την πληρωμή κάποιου πιστωτή ή αν ο αποδέκτης χρησιμοποιούσε τα χρήματα για να πληρώσει χρέος του εκδότη της προς κάποιον άλλο, θα την άφηνε υπό μορφή συναλλάγματος.

Το στοιχείο της διακινδύνευσης που ήταν απαραίτητο για να αποφεύγεται η κατηγορία της τοκογλυφίας, έγκειται στο χρονικό διάστημα που μεσολαβούσε μεταξύ της αγοράς της συναλλαγματικής και της εξαργύρωσής της, επειδή οι συναλλαγματικές ισοτιμίες μεταβάλλονταν

συχνά σε εποχές ραγδαίας υποτίμησης του νομίσματος και επειδή ο χρεώστης κατέβαλλε μόνο την ονομαστική αξία της συναλλαγματικής. Αν ο αγοραστής της συναλλαγματικής απλώς αποσκοπούσε να κερδίσει κάποια χρήματα εκμεταλλευόμενος τη νομισματική διακύμανση, ο εταίρος του στο εξωτερικό μπορούσε να συντάξει εκ νέου τη συναλλαγματική στο εγχώριο νόμισμα του αρχικού αγοραστή και να του την αποστείλει ξανά για να την εξαργυρώσει ύστερα από έξι μήνες. Η χρήση των συναλλαγματικών θα ήταν αδιανόητη δίχως την τακτική και συχνή επαφή ανάμεσα στα ξένα λιμάνια. Μολονότι η συναλλαγματική μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για την αγορά αγαθών υπό διαμετακόμιση, αποτελούσε επίσης μέσο για το δανεισμό και την επένδυση χρημάτων με τόκο χωρίς να παραβιάζεται η σχετική απαγόρευση της Εκκλησίας. Έτσι, το 1400 στις ιταλικές πόλεις και τη Βαρκελόνη, τη Βρύγη, την Αβινιόν και τη Γενεύη είχε ήδη διαμορφωθεί μια χρηματαγορά με επαγγελματίες χρηματιστές, στην οποία ίσχυαν κανονικές νομισματικές ισοτιμίες.

Οι Ιταλοί ήταν εμπνευστές και άλλων τεχνικών καινοτομιών. Ήδη το 1300 χρησιμοποιούσαν επιταγές για τοπικές συναλλαγές, ενώ το 1400 οι επιταγές και οι συναλλαγματικές ήταν πια μεταβιβάσιμες μέσω οπισθογράφησης. Οι ναυτασφάλειες είχαν αναπτυχθεί πριν από το 1250 στη Γένουα και από εκεί επεκτάθηκαν σε όλη την Ιταλία. Η λογιστική μέθοδος της διπλογραφίας πρωτοεμφανίστηκε στα τέλη του 13ου αιώνα. Οι παράλληλες στήλες, όπου καταχωρίζονταν κάθε χρεωστική και πιστωτική πράξη (για παράδειγμα, η αγορά υφάσματος μπορούσε να συνεπάγεται χρέωση του χρήματος ή ενός εμπορεύματος και πίστωση του υφάσματος) κατέγραφαν το μεταβαλλόμενο ενεργητικό και παθητικό των επιχειρήσεων που αντιστοιχούσαν στις συγκεκριμένες συναλλαγές και επέτρεπαν ανά πάσα στιγμή την πλήρη επαλήθευση της κατάστασης στην οποία βρισκόταν μια επιχείρηση. Αν και συνήθως η διπλογραφία εφαρμοζόταν μόνο σε ορισμένους τομείς δράσης μιας επιχείρησης και δεν έδινε τη συνολική εικόνα της, ωστόσο αποτέλεσε σημαντικό βήμα προόδου, έστω και αν έχει μερικές φορές υπερτιμηθεί.

Καθώς οι ξένοι αντιμετώπιζαν την εχθρότητα των ντόπιων, άτομα από ανταγωνιστικές εταιρείες ή ακόμα και από γειτονικές πόλεις, που κάτω από άλλες συνθήκες θα ήταν αντίπαλοι, συχνά διαχειρίζονταν το ένα τις υποθέσεις του άλλου στο εξωτερικό. Καθώς μετά το 1350 διαδόθηκε η έννοια της περιορισμένης ευθύνης για χρέη, τα άτομα που είχαν έστω και ελάχιστες δοσοληψίες με ξένους (και στην κατηγορία αυτή υπάγονταν οι περισσότεροι επιχειρηματίες στα λιμάνια) διατηρούσαν λογαριασμούς σε τοπικούς αργυραμοιβούς, ώστε οι πληρωμές να γίνονται μέσω πιστωτικών επιστολών χωρίς τη χρήση μετρητών. Ορισμένες πόλεις, όπως η Βαρκελόνη και το Στρασβούργο, είχαν τοπικό γραφείο για την εξαργύρωση συναλλάγματος ή δημόσια τράπεζα, ενώ άλλες απλώς παραχωρούσαν αυτό το δικαίωμα σε αργυραμοιβούς. Ενόψει της ραγδαίας υποτίμησης του νομίσματος στη διάρκεια του 14ου αιώνα και των επιπτώσεων μιας αισθητής έλλειψης αποθεμάτων χρυσού στην ευρωπαϊκή οικονομία που προκάλεσε σοβαρό περιορισμό στην πίστωση μετά το 1370, οι αργυραμοιβοί έπρεπε να διαθέτουν αρκετές τεχνικές ικανότητες ώστε να υπολογίζουν τις πραγματικές μεταβαλλόμενες αξίες των νομισμάτων μέσα σε μια περίοδο αρκετών χρόνων. Δέχονταν καταθέσεις χρημάτων για βραχυπρόθεσμες επενδύσεις, πράγμα που ίσχυε και για τους μεγάλους εμπορικούς οίκους. Πουλούσαν και κερδοσκοπούσαν με το εγχώριο νόμισμα, αλλά ιδίως με τα ξένα, και διοχέτευαν μέταλλο στα νομισματοκοπεία του ηγεμόνα όταν εκείνος ζητούσε νέα κοπή του νομίσματος. Στο μεγάλο λιμάνι της Βρύγης, σχεδόν το 20% των αρχηγών των νοικοκυριών είχαν ανοίξει λογαριασμό σε κάποιον από τους τοπικούς αργυραμοιβούς. Ασφαλώς ο αριθμός αυτός θα ήταν πολύ χαμηλότερος στις πόλεις που δεν είχαν τέτοιες διεθνείς επαφές, ωστόσο το παράδειγμα δείχνει το βαθμό στον οποίο το πιστωτικό χρήμα επηρέαζε την προσφορά και τη ζήτηση σε έναν κύκλο πολύ περισσότερων ατόμων από εκείνα που συνδέονταν άμεσα με το διεθνές εμπόριο. Μάλιστα, δεν ήταν απαραίτητο να χρειάζεται κανείς ξένο νόμισμα για να διατηρεί λογαριασμό σε συνάλλαγμα, επειδή οι τοπικοί έμποροι μπορούσαν απλώς να χειριστούν τις δικές τους συναλλαγές με πίστωση και να χρεώσουν τις μεταβιβάσεις στους κατά τόπους λογαριασμούς τους. Οι αργυραμοιβοί στα μικρότερα κέντρα του Βορρά εκτελούσαν τις ίδιες εργασίες που αναλάμβαναν οι εμπορικοί τραπεζικοί οίκοι στην Ιταλία.

Ωστόσο, οι εμπορικές τεχνικές στη βόρεια Ευρώπη παρέμεναν πρωτόγονες σε σύγκριση με τις ιταλικές. Οι συμπράξεις σπάνια προχωρούσαν πέρα από την «κομέντα» (*commenda*), ένα συμβόλαιο που χρησιμοποιούσαν οι Ιταλοί τον 12ο αιώνα. Οι παλαιότερες μέθοδοι λογιστικής και λογαριασμών διατηρούνταν. Ιδίως αφότου οι έμποροι της γερμανικής Χάνσας απέκτησαν το δικαίωμα να ιδρύσουν μια παροικία στη Βρύγη, οι έμποροι από διάφορες πόλεις της Χάνσας συχνά δρούσαν ο ένας ως αντιπρόσωπος του άλλου όταν βρίσκονταν σε ξένα λιμάνια, χωρίς όμως να χρησιμοποιούν συναλλαγματικές. Ενώ οι Ιταλοί δάνειζαν χρήματα κερδοσκοπώντας με τις συναλλαγματικές ισοτιμίες, οι Βόρειοι κερδοσκοπούσαν με τους δείκτες θνησιμότητας μέσω ετήσιων ομολόγων: ένα άτομο που χρειαζόταν χρήματα λάβαινε ένα εφάπαξ ποσό σε αντάλλαγμα για μια ετήσια πληρωμή εφ' όρου ζωής του δανειστή. Το ρίσκο ήταν ότι ο δανειστής μπορούσε να αποδημήσει πριν από την αποπληρωμή του αρχικού ποσού· ενώ οι κληρονόμοι του δεν είχαν δικαιώματα στην είσπραξη του ποσού από την άλλη μεριά, ένας μακρόβιος πιστωτής μπορούσε να εξασφαλίσει σημαντικό κέρδος. Οι πατεράδες χρησιμοποιούσαν ετήσια ομόλογα για να προσφέρουν κληροδοτήματα στα παιδιά τους και κάποια ασφάλεια στην περίπτωση θανάτου του πατέρα. Οι δημοτικές αρχές επίσης πουλούσαν ομόλογα εφ' όρου ζωής του αγοραστή, τα οποία με τη μορφή αυτή ισοδυναμούσαν με ομολογιακά δάνεια. Υπήρχαν επίσης διαρκή δάνεια που δέσμευαν τους κληρονόμους. Αυτά συχνά χρησιμοποιούνταν για την εγγύηση υποθηκών και πάντα το ύψος τους ήταν ανώτερο από το ύψος των ισόβιων ομολόγων.

Η γερμανική Χάνσα

Τον 14ο αιώνα, στο κορύφωμα της ακμής της, η γερμανική Χάνσα (βλ. Κεφάλαιο Ι') περιλάμβανε πάνω από ογδόντα πόλεις της γερμανικής Ρηνανίας, της Σαξονίας και ιδίως της βαλτικής ακτής. Ο σύνδεσμος αυτός είχε μια «δίαιτα» ή συνέλευση όπου συζητούνταν ζητήματα κοινού ενδιαφέροντος, αλλά οι οικονομικοί αποκλεισμοί ήταν το μοναδικό μέσο για την επιβολή της θέλησης της πλειοψηφίας πάνω στα μέλη που δεν έδειχναν πνεύμα συνεργασίας. Οι Γερμανοί διατηρούσαν εμπορικές παροικίες στο Νόβγκοροντ της Ρωσίας, στο Μπέργκεν της Νορβηγίας, στο Λονδίνο (το Steelyard) και, την πιο σημαντική, στη Βρύγη.

Η μεγάλη γεωγραφική επέκταση της Χάνσας διευκόλυνε την αυξανόμενη διεθνοποίηση του εμπορίου, καθώς μεγάλες ποσότητες μιας ολοένα διευρυνόμενης ποικιλίας προϊόντων μπορούσαν να μεταφερθούν από τη μια περιοχή στην άλλη. Οι Γερμανοί αγόραζαν ξυλεία, άλλα δασικά προϊόντα και γούνες από τη Σκανδιναβία και τη Ρωσία και σιτηρά από την ανατολική Γερμανία. Καθώς τώρα η νότια Ευρώπη ήταν σχεδόν αυτάρκης σε υφάσματα, η αγορά της Γερμανίας απορροφούσε τον κύριο όγκο των εξαγωγών υφασμάτων της Αγγλίας και των Κάτω Χωρών. Το γεγονός αυτό σήμαινε ότι τα κράτη της δυτικής Ευρώπης ήταν τόσο στενά εξαρτημένα από τη γερμανική ναυτιλία, που τα μέλη της Χάνσας συχνά επέβαλλαν αποκλεισμό στη Φλάνδρα μέχρις ότου ικανοποιηθούν οι απαιτήσεις τους. Από το 1368 ως το 1370, η Χάνσα διεξήγε έναν νικηφόρο πόλεμο κατά του βασιλιά Βαλδεμάρου Δ' της Δανίας.

Τον 15ο αιώνα η ισχύς της Χάνσας άρχισε να φθίνει, αν και ο σύνδεσμος κατόρθωσε να διεξαγάγει έναν επιτυχή πόλεμο κατά των Άγγλων και συνέχισε τον αποκλεισμό των Ολλανδών από τη Βαλτική. Τα προνόμια των Γερμανών στο Λονδίνο καταργήθηκαν το 1457, ενώ η αλαζονική στάση των μελών του συνδέσμου προς τους ντόπιους εμπόρους στη Βρύγη πιθανόν να έβλαψε συνολικά το εμπόριό τους. Επίσης, οι έμποροι της Χάνσας καθυστέρησαν περισσότερο από τους άλλους ξένους εμπόρους να εγκαταλείψουν τη Βρύγη. Η παρακμή της, που οφείλεται σε εσωτερικά προβλήματα στη Φλάνδρα και στην καταβύθιση του Ζβιν, που ήταν ο κρίκος που τη συνέδεε με τα θαλάσσια λιμάνια, ήταν πια εμφανής στη δεκαετία του 1470. Με την ανάδειξη της Αμβέρσας σε κύριο λιμάνι των Κάτω Χωρών, η Χάνσα βρέθηκε να ανταγωνίζεται άμεσα τους Γερμανούς του Νότου, που είχαν καλύτερη πρόσβαση μέσω του Ρήνου προς την Αμβέρσα παρά προς τη Βρύγη.

Έτσι, στον ύστερο Μεσαίωνα η βιομηχανική παραγωγή της βορειοδυτικής Ευρώπης κατέληξε να εξαρτάται στενά από τους Ιταλούς για είδη πολυτελείας και από τους Γερμανούς για σιτηρά, δασικά προϊόντα και αλλά απαραίτητα είδη. Παραδόξως, οι Ιταλοί δεν επεκτάθηκαν βόρεια της Βρύγης, ενώ μέχρι τα μέσα του 15ου αιώνα οι Γερμανοί έπαιζαν μικρό ρόλο στο εμπόριο του Ατλαντικού. Οι εμπορικές σχέσεις των Ιταλών με τους Γερμανούς περιορίζονταν κυρίως στον Νότο. Οι Γερμανοί έμποροι διέσχισαν το πέρασμα Μπρέννερ προς τη Βενετία, όπου είχαν τα δικά τους καταλύματα (το Fondaco dei Tedeschi) στην αρχή της γέφυρας Ριάλτο στο μεγάλο Κανάλι. Αυτό ήταν πολύ πιο βολικό για τους περισσότερους Ιταλούς παρά το εμπόριο με τα μέλη της Χάνσας στη Βρύγη.

Γυναίκες, παιδιά και οικογένεια κατά τον ύστερο Μεσαίωνα

Μια άλλη συνέπεια της κρίσης του ύστερου Μεσαίωνα ήταν η αλλαγή των οικογενειακών δομών. Πολλά έχουν γραφτεί για τη σχετική σημασία της διευρυμένης και της πυρηνικής οικογένειας, αλλά και οι δύο τύποι είχαν βαρύνοντα ρόλο. Οι γνώσεις μας για τις εσωτερικές διεργασίες της συζυγικής οικογένειας είναι περιορισμένες, καθώς τότε, όπως και σήμερα, σπάνια απομένουν γραπτά τεκμήρια, με εξαίρεση τις οικογενειακές διαφορές που φτάνουν στα δικαστήρια. Αυτές οι περιπτώσεις ήταν και είναι μη τυπικές. Η συζυγική οικογένεια συνήθως διαχειριζόταν τις δικές της υποθέσεις, στις οποίες συγκαταλεγόταν και η ανατροφή των παιδιών. Όταν όμως πέθαινε ο ένας από τους συζύγους, τα συμφέροντα των απογόνων του ανδρόγυνου ή των διευρυμένων ομάδων των συγγενών του έρχονταν στο προσκήνιο.

Οικογένειες, βεντέτες και διακυβέρνηση

Είδαμε ότι η οικογένεια στον πρώιμο Μεσαίωνα ήταν μια σύμπραξη για τη διατήρηση της ειρήνης και για τη διεξαγωγή του πολέμου. Την ίδια ακριβώς λειτουργία ανέλαβε ξανά κατά τον 14ο και τον 15ο αιώνα, καθώς η κατάρρευση της δημόσιας τάξης μετά τον Μαύρο Θάνατο οδήγησε στην αναβίωση του θεσμού της βεντέτας. Οι περισσότερες οικογένειες όριζαν τους συγγενικούς τους δεσμούς αμφίπλευρα, και, καθώς τόσο οι εξ αγχιστείας όσο και οι εξ αίματος συγγενείς θεωρούνταν μέρος της οικογένειας και οι δεύτεροι γάμοι ήταν συχνοί, η οικογενειακή ομάδα ήταν πολυάριθμη. Η πιθανότητα να έχει μπλεξίματα ένα μέλος της οικογένειας και άρα να εμπλακούν στην αντιδικία και οι συγγενείς του ήταν πολύ μεγάλη. Συχνά οι πράξεις βίας ξεκινούσαν από τους νέους και τους θερμόαιμους, αν και πολλές φορές αυτοί δρούσαν σύμφωνα με τις διαταγές κάποιου μεγαλύτερου άρρενος συγγενή. Η έχθρα μπορούσε να διαιωνιστεί για αρκετές γενιές, και οι διοικήσεις των πόλεων ήταν ανίσχυρες να καταστείλουν τη βία.

Αν και ανέκαθεν αναγνωριζόταν το ενδιαφέρον των ευγενών της υπαίθρου για την οικογένεια και την καταγωγή, ορισμένες πρόσφατες μελέτες έχουν δείξει ότι πολλοί αγώνες στις πόλεις, οι οποίοι κάποτε θεωρούνταν αντιπαράθεση των εργατών και των φτωχών συντεχνιών κατά των εργοδοτών και των πλουσίων αντίστοιχα, δεν ήταν παρά εσωτερικές συγκρούσεις μεταξύ ομάδων αριστοκρατικών οικογενειών της πόλης. Μερικές φορές οι αντιπαλότητες φατριών είχαν ιδεολογική αναφορά στην εξωτερική πολιτική ή στη στάση απέναντι στον ηγεμόνα της πόλης, αλλά σπάνια, αν όχι ποτέ, κάποια ομάδα υποστήριζε την «οικονομική δημοκρατία» για τους φτωχούς. Συχνά τα ζητήματα ήταν καθαρά προσωπικά και ανάγονταν σε κάποια προσβολή ή πρόκληση βλάβης που είχε συμβεί στο παρελθόν.

Ιδίως τον 13ο αιώνα, τα σόγια επηρέαζαν τη διακυβέρνηση των πόλεων τόσο στον Βορρά όσο και στον Νότο. Μερικά σόγια άρχιζαν ως βιολογικές οικογενειακές μονάδες αλλά εξελίσσονταν σε τεχνικές συσσωματώσεις οικογενειών που ισοδυναμούσαν με δίκτυα πελατείας· ήταν οικογένειες

μόνο μέσω πληρεξουσίων. Οι οίκοι (*alberghi*) της Γένουας ήταν συμμαχίες που συσπείρωναν μέχρι και ογδόντα διαφορετικές οικογένειες. Ορισμένοι λειτουργούσαν ως φιλανθρωπικά σωματεία, παρέχοντας ελεημοσύνη στους φτωχούς, διατηρώντας ταμείο για τις προίκες των απόρων κορασίδων τους και επενδύοντας ένα κοινό ποσό σε ομόλογα του δημοσίου.

Οι γενουάτικοι «οίκοι» επίσης συμμετείχαν στις δημοτικές υπηρεσίες και συνήθως είχαν τους δικούς τους ενοριακούς ναούς καθώς έλεγχαν τις συνοικίες. Οι οικογένειες συνδέονταν με τις συνοικίες, επικεντρώνοντας μερικές φορές την ισχύ τους σε έναν πύργο που ήταν ιδιοκτησία του αρχηγού του γένους. Το γεγονός ότι στις περισσότερες συνοικίες της πόλης κατοικούσαν και πλούσιες και φτωχές οικογένειες, οφείλεται εν μέρει στο ότι οι εύποροι ηγέτες των πολιτικών ομάδων ζούσαν σε ευμεγέθεις κατοικίες που περιβάλλονταν από τα φτωχότερα σπίτια των πελατών τους. Ιδίως στην Ιταλία, αλλά και σε ορισμένες πόλεις του Βορρά, η δημόσια πλατεία ήταν το επίκεντρο της κοινωνικής ζωής. Μάλιστα, οι μεγάλες οικογένειες προσπαθούσαν να ελέγχουν την πρόσβαση στις πλατείες αγοράζοντας ακίνητα σε όλες τις πλευρές τους.

Γάμος και νοικοκυριό

Καθώς οι σύζυγοι αποκτούσαν δικαιώματα ο ένας επί της περιουσίας του άλλου και οι εξ αγχιστείας συγγενείς συνυπολογίζονταν στις βεντέτες, η επιλογή συζύγου προσλάμβανε για τα πλούσια ή φιλόδοξα άτομα, εκτός από τη συναισθηματική, και πολιτική και οικονομική διάσταση. Έτσι, οι πλούσιοι συνήθως κανόνιζαν τους γάμους των παιδιών τους. Για τους λιγότερο εύπορους, ο γάμος ήταν συνήθως αποτέλεσμα αμοιβαίας έλξης.

Με τη σύναψη ενός γάμου, η περιουσία άλλαζε χέρια. Μέχρι τον 12ο αιώνα, ο γαμπρός κατέβαλλε συνήθως ένα ποσό για τη νύφη στους συγγενείς της. Μετά όμως ο ανταγωνισμός για διαθέσιμους άρρενες έγινε τόσο οξύς που οι οικογένειες των ανύπαντρων γυναικών έπρεπε να προσφέρουν οικονομικά κίνητρα προκειμένου να τους εξασφαλίσουν συζύγους. Το καθεστώς της προίκας έγινε κανόνας, και η τιμή της νύφης μειώθηκε. Ο σύζυγος διαχειριζόταν την προίκα στη διάρκεια του γάμου αλλά αν πέθαινε πρώτος, η προίκα παρέμενε ιδιοκτησία της γυναίκας του και μεταβιβαζόταν στους εξ αίματος συγγενείς της. Στην Ιταλία, από τη στιγμή που μια θυγατέρα λάμβανε την προίκα της από την οικογένειά της, δεν μπορούσε να προβάλει πρόσθετες διεκδικήσεις επί της περιουσίας των γονέων της σε περίπτωση θανάτου τους (και οι αδελφοί της κληρονομούσαν την περιουσία), αλλά σε ορισμένες περιοχές της βόρειας Γαλλίας και των Κάτω Χωρών ο σύζυγός της και η ίδια μπορούσαν, αν ήθελαν, να επιστρέψουν την προίκα και στη συνέχεια να μοιραστούν ολόκληρη την περιουσία με τους αδελφούς της.

Στα τέλη του 12ου αιώνα οι προίκες ήταν μεγάλες, αλλά ύστερα από δύο αιώνες είχαν φτάσει σε αστρονομικά ύψη. Η παροχή προίκας μπορεί και να σήμαινε τη χρεοκοπία μιας οικογένειας. Στην Ιταλία ο πατέρας είχε το δικαίωμα να παρακρατήσει την περιουσία των γιων του ώστε να συγκεντρώσει τεράστιες προίκες για τις θυγατέρες του. Αυτό σήμαινε ότι οι γάμοι των γιων αναβάλλονταν, ενώ οι κόρες συνήθως παντρεύονταν στα τέλη της εφηβείας τους. Έτσι, αναπτύχθηκε ένα μοντέλο ώριμων ανδρών που παντρεύονταν πολύ νεότερές τους γυναίκες λαμβάνοντας μεγάλες προίκες από τους πεθερούς τους. Στη Φλωρεντία καθιερώθηκε ένα ειδικό ταμείο καταθέσεων στο οποίο μπορούσαν να επενδύσουν οι πατεράδες όταν οι κόρες τους ήταν νήπια ώστε να εξασφαλίσουν μια προίκα γι' αυτές όταν θα έφταναν σε ηλικία γάμου. Το ταμείο αυτό αποτέλεσε αξιόλογη πηγή επενδύσεων για τους πλούσιους της πόλης, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι όλοι τους το χρησιμοποιούσαν για να εξασφαλίσουν τις κόρες τους.

Στη βόρεια Ευρώπη οι συναισθηματικές και οι οικονομικές σχέσεις μεταξύ των συζύγων ήταν πολύ πιο αμοιβαίες. Με εξαίρεση την αριστοκρατία, η διαφορά ηλικίας στο ανδρόγυνο ήταν μικρότερη

απ' ό,τι στην Ιταλία, ενώ η ηλικία αυτών που παντρεύονταν για πρώτη φορά ήταν σχετικά μεγαλύτερη, συνήθως λίγο μετά τα είκοσι και για τα δύο φύλα. Γάμοι μεταξύ εφήβων αναφέρονται περιπτωσιακά σε λογοτεχνικά έργα του Βορρά, αλλά μόνο για τους αριστοκράτες, μερικοί από τους οποίους προσπαθούσαν να σφυρηλατήσουν οικογενειακές συμμαχίες αρραβωνιάζοντας τα παιδιά τους από πολύ νωρίς. Με εξαίρεση το Λανγκεντόκ, οι περισσότερες προίκες δεν ήταν υπέρογκες, και αυτό σήμαινε ότι οι γιοι δεν στερούνταν, ούτε καν προσωρινά, την κληρονομιά τους. Σε πολλές περιοχές της βόρειας Ευρώπης ίσχυε ένα νομικό καθεστώς ενωμένης ή κοινής ιδιοκτησίας, σύμφωνα με το οποίο η περιουσία του ανδρόγυνου μοιραζόταν μετά το θάνατο του/της συζύγου ανάμεσα στο σύντροφο που ήταν εν ζωή και στους εξ αίματος συγγενείς του εκλιπόντος. Αυτό το μέτρο προστάτευε τις χήρες και μερικές φορές τους χήρους. Ακόμα και όταν ο επιζών σύζυγος δεν έπαιρνε μερίδιο του συζυγικού κεφαλαίου με άμεση ιδιοκτησία, σχεδόν παντού είχε το δικαίωμα της επικαρπίας στο ένα τέταρτο μέχρι το ένα τρίτο της, αν και η ψιλή κυριότητα παρέμενε στους εξ αίματος συγγενείς.

Το μέσο μέγεθος του νοικοκυριού παρουσίαζε ευρείες διακυμάνσεις ανάλογα με τον τόπο, το χρόνο και τις κοινωνικές ομάδες, καθώς και ανάμεσα στις αγροτικές και τις αστικές κοινωνίες. Οι οικογένειες ήταν πολυμελείς πριν από τον Μαύρο Θάνατο· στα τέλη του 14ου αιώνα και τις αρχές του 15ου, το μέγεθός τους συρρικνώθηκε, ενώ αργότερα άρχισε να αυξάνει. Οι αγροτικές οικογένειες ήταν μεγαλύτερες από τις αστικές. Σχεδόν παντού, τα πλούσια νοικοκυριά ήταν πιο πολυμελή από τα φτωχά· όχι μόνο επειδή στους φτωχούς η παιδική θνησιμότητα ήταν μεγαλύτερη, αλλά επειδή τα νοικοκυριά αυτά είχαν υπηρέτες, πολλοί από τους οποίους ήταν φτωχοί συγγενείς του άρρενος αρχηγού της οικογένειας.

Γονείς και παιδιά

Είναι δύσκολο να κάνουμε γενικεύσεις γύρω από τις συνήθειες της ανατροφής των παιδιών επειδή τότε όπως και σήμερα η γονική συμπεριφορά κυμαινόταν από την υπερπροστασία μέχρι την κακοποίηση. Τα περισσότερα παιδιά ανατρέφονταν πιο αυστηρά απ' ό,τι σήμερα, ενώ το σύμβολο της γονικής εξουσίας ήταν συνήθως ο πατέρας και όχι η μητέρα. Ωστόσο, αυτή η περιγραφή θα μπορούσε να ισχύει και για την ανατροφή των παιδιών το 1900. Οι περισσότεροι γονείς επιθυμούσαν ολόψυχα να αποκτήσουν παιδιά, τα οποία φρόντιζαν ανάλογα με τις ικανότητες και τις γνώσεις τους.

Επειδή τα βρέφη δεν μπορούν να περπατήσουν ή να κρατήσουν το κεφάλι τους όρθιο, οι περισσότεροι γονείς τα φάσκιωναν. Αυτή η μέθοδος ασφαλώς εμπόδιζε τη φυσιολογική τους ανάπτυξη και δημιουργούσε προβλήματα υγιεινής, αλλά τα εγχειρίδια ανατροφής των παιδιών συνιστούσαν επίσης το πλύσιμο των βρεφών αρκετές φορές την ημέρα. Οι γονείς που είχαν την οικονομική δυνατότητα προσλάμβαναν μια παραμάνα, η οποία παρέμενε με το παιδί μέχρις ότου εκείνο φτάσει σε ηλικία δύο ετών ή και παραπάνω. Έτσι, η παραμάνα μπορεί να έπαιζε πιο καθοριστικό ρόλο και από τους γονείς στη συναισθηματική διαμόρφωση του παιδιού. Οι πιο φτωχοί γονείς, που δεν μπορούσαν να προσλάβουν παραμάνα και ίσως να μην είχαν τη διάθεση να καταφύγουν στις υπηρεσίες της, κρατούσαν τα παιδιά τους στο σπίτι και φαίνεται ότι έτσι είχαν πιο στενό συναισθηματικό δεσμό μαζί τους απ' ό,τι οι πλούσιοι.

Γύρω στην ηλικία των επτά ετών, πολλά αγόρια και μερικά κορίτσια τα έστελναν στο σχολείο, αν και πολλά, ιδίως τα παιδιά των πόλεων, ήταν εξωτερικοί μαθητές. Πριν από τον 11ο αιώνα, τα περισσότερα σχολεία βρίσκονταν σε μοναστήρια. Έκτοτε, η ύπαρξη των καθεδρικών σχολών, των ιδρυμάτων των επαιτικών ταγμάτων, καθώς και μιας ποικιλίας από ιδιωτικά και δημοτικά σχολεία κατέστησε πιο εύκολη την πρόσβαση στην εκπαίδευση. Τα σχολεία δεν ήταν τόπος για υπερευαίσθητους, καθώς πολλοί δάσκαλοι ήταν σκληροί και, ίσως από αντίδραση, οι μαθητές ήταν

απείθαρχοι. Εντούτοις, ιδίως στις πόλεις, όλοι σχεδόν οι γιοι των εμπόρων και πολλοί γιοι τεχνιτών ολοκλήρωναν τουλάχιστον τον κύκλο της στοιχειώδους εκπαίδευσης.

Η υψηλή θνησιμότητα σήμαινε ότι τα περισσότερα παιδιά έμεναν ορφανά από έναν τουλάχιστον γονέα πριν ενηλικιωθούν. Στην Ιταλία τα ορφανά συνήθως πήγαιναν να μείνουν με την οικογένεια του νεκρού πατέρα τους· αν η μητέρα επιθυμούσε να τα κρατήσει κοντά της, έπρεπε να παραμείνει στο σπίτι των πεθερικών της και να μην ξαναπαντρευτεί ή να επιστρέψει στην οικογένειά της. Η κατάσταση ήταν πολύ πιο ρευστή στη βόρεια Ευρώπη, όπου οι αποφάσεις περί κηδεμονίας λάμβαναν υπόψη τις ατομικές προτιμήσεις, την ηλικία και τις επαγγελματικές κλίσεις. Στον Βορρά τα παιδιά ανατρέφονταν συνήθως από τον επιζώντα γονέα, εκτός και αν ο πατριός (στην περίπτωση νέου γάμου της χήρας) δεν ήθελε τα παιδιά της. Τότε η μητέρα δεν είχε άλλη επιλογή παρά να στείλει τα παιδιά στους συγγενείς του πατέρα τους. Πολλοί χήροι παραχωρούσαν την κηδεμονία του παιδιού τους σε γυναίκες συγγενείς τους, αλλά άλλοι τα κρατούσαν κοντά τους και καθώς πολλές εργασίες γίνονταν κατ' οίκον και τα παιδιά μπορούσαν να φανούν χρήσιμα στο σπίτι ή, όταν θα μεγάλωναν, στο κατάστημα, οι πατεράδες δεν δυσκολεύονταν να αναθρέψουν πολύ μικρά παιδιά μόνοι τους, όπως συμβαίνει στα σύγχρονα μονογονεϊκά νοικοκυριά, όπου ο γονέας συνήθως εργάζεται εκτός κατοικίας.

Κι ενώ τα νήπια που έμεναν στο σπίτι ήταν προσκολλημένα στον ιδίου φύλου γονέα και μιμούνταν τη συμπεριφορά του, όταν γίνονταν έφηβοι αναλάμβαναν πιο σύνθετα καθήκοντα στο σπίτι και στα χωράφια. Τα φύλα δεν χωρίζονταν με σινικά τείχη. Αντίθετα, φαίνεται ότι είχαν τακτική επαφή. Η παλαιά αντίληψη περί της ωραίας δεσποσύνης που δεν αντίκριζε τον μέλλοντα σύζυγό της μέχρι την ημέρα του γάμου είναι λανθασμένη, με εξαίρεση, ίσως, τους ευγενείς. Μολονότι η παρθενία θεωρούνταν προτέρημα για τις κοπέλες, δεν ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για το γάμο, ενώ η σεξουαλική αγωγή στα δημόσια λουτρά και τους δημόσιους οίκους ανοχής (οι τελευταίοι, τουλάχιστον, εξαφανίστηκαν από τις περισσότερες πόλεις τον 16ο αιώνα) φαίνεται πως ήταν μια τελετουργία μύησης για πολλά αγόρια.

Η επαγγελματική μαθητεία, συνήθως για αγόρια αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις και για κορίτσια, άρχιζε στα χρόνια της εφηβείας, μετά την ολοκλήρωση της στοιχειώδους εκπαίδευσης. Στη βόρεια Ευρώπη ο νεαρός συνήθως κατοικούσε ως οικότροφος με την οικογένεια του μάστορά του, αλλά στην Ιταλία διανυκτέρευε στο σπίτι των γονιών του. Άλλοι νεαροί από μεσαίες και κατώτερες τάξεις γίνονταν οικιακοί υπηρέτες. Οι κοπέλες από ανώτερα στρώματα γίνονταν κυρίες της τιμής, ενώ τα αγόρια γίνονταν ακόλουθοι. Τα ορφανά έπρεπε μόνα τους να εξασφαλίσουν τα μέσα για τη συντήρησή τους πιάνοντας δουλειά μόλις έφταναν σε ηλικία που μπορούσαν να εργαστούν. Επίσης έπρεπε να αποκτήσουν επαγγελματική πείρα και να κάνουν οικονομίες ώστε να εξασφαλίσουν μια προίκα αν ήταν κορίτσια ή ένα μικρό κομπόδεμα για να δημιουργήσουν τη δική τους οικογένεια στην περίπτωση των αγοριών. Τούτο σήμαινε ότι οι δεσμοί με τη φυσική οικογένεια συχνά ήταν χαλαροί και αραιοί, ιδίως στις πόλεις. Φαίνεται ότι τα αγροτόπαιδα ανατρέφονταν πιο συχνά από τη δική τους οικογένεια, αν και ορισμένα επίσης στέλνονταν να εργαστούν ως οικιακοί υπηρέτες.

Αν και υπήρχε μια τάση να ακολουθούν οι γιοι το επάγγελμα του πατέρα, η παράδοση αυτή ήταν λιγότερο ισχυρή απ' ό,τι πιστεύαμε κάποτε, ακόμα και μετά τις προσπάθειες των συντεχνιών να δέχονται μόνο τους γιους των μελών τους. Στους αγρότες, τα «εργαλεία» του επαγγέλματος του πατέρα ήταν η γη και ο αγροτικός εξοπλισμός, που μεταβιβάζονταν στα παιδιά. Αυτά ήταν λιγότερο σημαντικά για τους εργάτες της πόλης, ακόμα και για όσους είχαν δικά τους εργαλεία και καταστήματα. Ορισμένοι πατεράδες εκπαίδευαν οι ίδιοι τους γιους τους, αλλά πολλές συντεχνίες απαιτούσαν ο γιος να μαθητεύει πλάι σε έναν άλλο μάστορα και όχι στον πατέρα του. Μολαταύτα, οι επαγγελματικές δυνατότητες ήταν περιορισμένες. Ορισμένες συντεχνίες περιόριζαν την αυτόματη άσκηση του επαγγέλματος στους πρωτότοκους γιους ή στους γιους που είχαν γεννηθεί αφότου ο πατέρας απέκτησε την ιδιότητα του μάστορα, κι αυτός ήταν άλλος ένας παράγοντας για την

αναβολή του γάμου και την εκτόνωση της δημογραφικής πίεσης. Πολλοί πατεράδες πλήρωναν για την επαγγελματική μαθητεία του γιου τους και τελικά για την απόκτηση της ιδιότητας του τεχνίτη στις συντεχνίες στις οποίες δεν ήταν οι ίδιοι μέλη. Τα έγγραφα της εποχής βρίθουν περιπτώσεων κατά τις οποίες ένας γιος ακολουθεί το επάγγελμα του πατέρα ενώ άλλοι ακολουθούν διαφορετικά αλλά εξίσου «ευυπόληπτα» επαγγέλματα.

Καθώς στον ύστερο Μεσαίωνα οι διευρυμένες οικογένειες απέκτησαν μεγαλύτερο ειδικό βάρος απ' ό,τι πριν, στα καθήκοντά τους συγκαταλεγόταν και η μέριμνα για τα ορφανά των μελών τους. Τα παιδιά που είχαν χάσει και τους δύο γονείς βρίσκονταν στο έλεος της φιλανθρωπίας των πιο μακρινών συγγενών τους. Ορισμένες πόλεις ίδρυαν ορφανοτροφεία για τα παιδιά που δεν είχαν κανέναν συγγενή. Συχνά οι συνθήκες διαβίωσης ήταν άθλιες, και φαίνεται ότι κρατούσαν εκεί τα παιδιά μέχρις ότου φτάσουν στην κατάλληλη ηλικία ώστε να προσληφθούν ως εργάτες. Ωστόσο, τα ορφανοτροφεία συνιστούν κάποια πρόοδο και δείχνουν ότι οι αρχές είχαν επίγνωση του προβλήματος. Οι περισσότερες δημοτικές αρχές αναλάμβαναν επίσης την τακτοποίηση της περιουσίας των ορφανών και διόριζαν κηδεμόνες, συνήθως μέλη της οικογένειας, για τη διαχείρισή της.

Είναι δύσκολο να εκτιμήσουμε βάσει στατιστικών στοιχείων το ποσοστό των νόθων παιδιών, αλλά η ύπαρξή τους αναφέρεται τόσο απλά στις περισσότερες πηγές που είναι σαφές ότι αποτελούσαν πολύ διαδεδομένο φαινόμενο. Σε πολλές οικογένειες περιλαμβάνονταν και νόθα παιδιά, που συχνά γεννιούνταν από άλλη γυναίκα πριν ή και στη διάρκεια του γάμου του πατέρα τους. Παντού μειονεκτούσαν νομικά σε σύγκριση με τα νόμιμα τέκνα, αλλά ο βαθμός της συναισθηματικής τους στέρησης παρουσίαζε διακυμάνσεις από οικογένεια σε οικογένεια. Μερικές φορές τα παιδιά αυτά προορίζονταν απλώς για υπηρέτες του γονέα και των νόμιμων παιδιών, αν και ορισμένοι υπερήλικες γονείς παραπονιούνταν για την αμέλεια που τους έδειχναν τα νόμιμα τέκνα τους και τη συνέκριναν με την αφοσίωση κάποιου νόθου. Σε ορισμένες περιοχές τα νόθα παιδιά μπορούσαν να κληρονομήσουν από τη μητέρα τους, αλλά ποτέ απευθείας από τον πατέρα τους, εκτός και αν εκείνος τα νομιμοποιούσε εκ των υστέρων μέσω του γάμου του με τη μητέρα τους ή τα αναγνώριζε νομικά.

Οι γυναίκες στο εργατικό δυναμικό

Ενώ οι γυναίκες των ευγενών και των ανώτερων τάξεων των πόλεων περιορίζονταν κυρίως στη διεύθυνση των απαιτητικών νοικοκυριών τους και έπαιζαν ενεργό ρόλο στην οικογενειακή επιχείρηση μόνο στη διάρκεια της απουσίας του συζύγου τους, συχνά συναντάμε γυναίκες από μεσαία και κατώτερα στρώματα να εργάζονται, είτε βοηθώντας τους συζύγους τους είτε ανεξάρτητα. Πολλές σύζυγοι εμπόρων είχαν καλή μόρφωση, καθώς τα περισσότερα δημοτικά σχολεία ήταν ανοιχτά και για τα δύο φύλα. Πολλές «αφανείς» εργασίες στον κλάδο της υγείας και του επισιτισμού, όπως το ψήσιμο τροφών και η παρασκευή μπίρας, εκτελούνταν από γυναίκες. Ιδίως στην Αγγλία, πολλές γυναίκες αγροτών συμπλήρωναν το οικογενειακό τους εισόδημα παρασκευάζοντας μπίρα ενώ οι άντρες τους εργάζονταν στα χωράφια. Οι περισσότερες συντεχνίες δεν παραχωρούσαν την ιδιότητα του μάστορα στις γυναίκες, που όμως σε πολλές συντεχνίες μπορούσε να μεταβιβαστεί σε κάποιον απόγονο από θηλυγονία. Οι χήρες των μαστόρων είχαν συχνά το δικαίωμα να συνεχίσουν την οικογενειακή επιχείρηση εφόσον είχαν εργαστεί κοντά στον άντρα τους, αλλά συνήθως αυτό ίσχυε μόνο όσο παρέμεναν ανύπαντρες. Μερικές νεαρές χήρες παντρεύονταν τον μαθητευόμενο ή τον κάλφα του μακαρίτη και έτσι έθεταν τη βάση της περιουσίας του νέου τους συζύγου.

Αν και πολλές γυναίκες είχαν επαγγελματικές δεξιότητες, οι πιθανότητες να τις ασκήσουν ήταν πολύ λιγότερες απ' ό,τι για τους άντρες. Η αρχή της ίσης αμοιβής για ίση εργασία σπάνια εφαρμοζόταν,

και συνήθως οι γυναίκες έκαναν εργασίες που δεν απαιτούσαν ειδίκευση. Στοιχεία από τις συντεχνίες του Παρισιού από το 1296 και το 1313 δείχνουν την παρουσία ορισμένων γυναικών στα περισσότερα επαγγέλματα που δεν απαιτούσαν μακρινά ταξίδια ή σωματική δύναμη, αλλά πάμπολλες γυναίκες εργάζονταν ως υπηρέτριες, μοδίστρες, κλώστριες, χρυσοχόοι, κηροποιοί, ιδιοκτήτριες ξενώνων, εμπόρισσες υφασμάτων και ψιλικών, ταβερνιάρισσες και πανδοχείς. Καθώς οι ανδροκρατούμενες συντεχνίες γίνονταν όλο και πιο ολιγαρχικές και κυριαρχούσαν στις δημοτικές διοικήσεις, περιόριζαν το ρόλο των γυναικών. Ορισμένες συντεχνίες που μέχρι τότε παρείχαν επαγγελματικά δικαιώματα σε γυναίκες ή τους επέτρεπαν να μεταβιβάζουν το δικαίωμα του μέλους από τους πατεράδες τους στους γιους τους ή ακόμα και στους συζύγους τους, τώρα εγκατέλειψαν αυτή την πρακτική. Το 1500 οι γυναίκες είχαν βασικά περιοριστεί σε επαγγέλματα που μπορούσαν να ασκηθούν κατ' οίκον.

Αν και συνήθως ο σύζυγος αναλάμβανε την ευθύνη για τη συντήρηση της οικογένειας, η εργασία της συζύγου συχνά εξασφάλιζε ένα συμπληρωματικό εισόδημα. Στο σπίτι, οι εργασίες καθορίζονταν γενικά ανάλογα με το φύλο. Οι άνδρες εκτελούσαν τις πιο κοπιαστικές εργασίες του αγρότη ή του τεχνίτη, ενώ οι γυναίκες φρόντιζαν το περιβόλι και την αυλή. Αυτές αναλάμβαναν κυρίως την προετοιμασία του φαγητού και την ανατροφή των παιδιών, εκτός των αγοριών που, όταν έμπαιναν στην εφηβεία, συνόδευαν τον πατέρα τους στο χωράφι ή στο κατάστημα. Καθώς οι οικογένειες με δύο πηγές εισοδήματος ήταν πολύ συνηθισμένες, ιδίως στη βόρεια Ευρώπη, πέρα από τη συναισθηματική απώλεια, η οικονομική κατάσταση τόσο των ανδρών όσο και των γυναικών παρουσίαζε επιδείνωση όταν πέθαινε κάποιος από τους συζύγους. Αυτό εξηγεί γιατί στη βόρεια Ευρώπη υπήρχε, και στα δύο φύλα, η τάση σύναψης δεύτερου γάμου. Στην Ιταλία ο δεύτερος γάμος ήταν πολύ συνηθισμένος για τους άνδρες, αλλά οι χήρες παρέμεναν συνήθως ανύπαντρες.

Ωστόσο, ο θάνατος κάποιου συζύγου συνήθως έφερνε σε πιο δεινή οικονομική θέση μια γυναίκα απ' ό,τι έναν άνδρα, ο οποίος μπορούσε να συνεχίσει την άσκηση του επαγγέλματός του ακόμα και αν η σύζυγός του συμπλήρωνε κάποτε το οικογενειακό τους εισόδημα. Στις περισσότερες περιπτώσεις τα κληρονομικά έθιμα προέβλεπαν ότι η χήρα έπρεπε να μοιραστεί την περιουσία του συζύγου της με τα παιδιά της ή τους άλλους εξ αίματος συγγενείς του αμέσως μετά το θάνατό του, και αυτό συνεπαγόταν την επιδείνωση του επιπέδου ζωής της οικογένειας του εκλιπόντος. Ορισμένοι σύζυγοι έκαναν προβλέψεις ώστε να παρακάμψουν το γράμμα των νόμων περί κληρονομιάς —λόγου χάρη, άφηναν στη σύζυγό τους την επικαρπία γαιών ή εισοδήματα. Μια διαδεδομένη πρακτική ήταν η αγορά ετησίων ομολόγων για τις συζύγους, τις ανύπαντρες θυγατέρες και τους γιους που ήταν μέλη θρησκευτικών ταγμάτων. Η μέθοδος αυτή εξασφάλιζε στις χήρες ένα σταθερό εισόδημα, αλλά ο κύριος όγκος της περιουσίας κληροδοτούνταν στον εξ αίματος συγγενή για τη μεταβίβασή της στους νόμιμους κληρονόμους και δεν μπορούσε να την κρατήσει η σύζυγος αν έκανε δεύτερο γάμο.

Όπως είναι ευνόητο, οι γυναίκες δίχως σύζυγο συχνά ζούσαν σε ακραία φτώχεια. Έγγραφα αρωγών προς τους απόρους δείχνουν δυσανάλογα μεγάλο αριθμό γυναικών με παιδιά σε σύγκριση με τους άρρενες ενδεείς. Οι «καθωσπρέπει» γυναίκες που δεν ξαναπαντρεύονταν, συχνά εξαρτώνταν από τον οίκτο των εξ αίματος συγγενών τους. Άλλες απασχολούνταν ευκαιριακά ως κλώστριες, νοσοκόμες και υπηρέτριες. Ορισμένες αναγκάζονταν να καταλήξουν στην πορνεία και τα δημόσια λουτρά συχνά διευθύνονταν από γυναίκες. Αν και ο αυξανόμενος αριθμός δημόσιων λουτρών στις πόλεις του ύστερου Μεσαίωνα αναμφίβολα βελτίωσε το επίπεδο της υγιεινής, τα λουτρά αυτά ήταν διαβόητα ως άντρα ακολασίας, μολονότι πολλά απ' αυτά είχαν ξεχωριστές εγκαταστάσεις για τα δύο φύλα.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι στους δύο τελευταίους αιώνες του Μεσαίωνα σημειώθηκε μια θεμελιακή αναδόμηση στην Ευρώπη. Οι περιφέρειες απέκτησαν οικονομική αλληλεξάρτηση, ενώ αναπτύχθηκαν τρόποι επικοινωνιών και ανταλλαγών που μέχρι τον 18ο αιώνα παρέμειναν βασικά

αμετάβλητοι. Τότε ανέκυψαν τα «σύγχρονα» προβλήματα της φτώχειας και της ανεργίας, καθώς η υποδούλωση στην αγορά αντικατέστησε την υποδούλωση στον άρχοντα.

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

William M. Bowsky, *A Medieval Italian Commune: Siena under the Nine,* Berkeley/ Los Angeles, University of California Press, 1981.

—(επιμ.), *The Black Death: A Turning Point in History?* Νέα Υόρκη, Holt, Rinehart & Winston, 1971.

Gene A. Brucker, *The Civic World of Early Rennaissance Florence,* Princeton, Princeton University Press, 1977.

Gene A. Brucker, *Giovanni and Lusanna,* Berkeley/Los Angeles, University of California Press, 1986.

Center for Medieval and Renaissance Studies, Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνιας, *The Dawn of Modern Banking,* New Haven, Yale University Press, 1979.

Carlo M. Cipolla, *Before the Industrial Revolution: European Society and Economy, 1000-1700,* Νέα Υόρκη, W. W. Norton, ^{2}1980.

—(επιμ.), *The Fontana Economic History of Europe: The Middle Ages,* Λονδίνο, Fontana Books, 1972.

Raymond de Roover, *The Rise and Decline of the Medici Bank, 1397-1494,* Cambridge Mass., Harvard University Press, 1963.

—*Business, Banking and Economic Thought in Late Medieval and Early Modern Europe: Selected Studies,* Σικάγο, University of Chicago Press, 1974.

R. B. Dobson (επιμ.)*, The Paesants' Revolt of 1381,* Λονδίνο, Macmillan, 1970.

Christopher Dyer, *Standards of Living in the Later Middle Ages: Social Change in England, c. 1200-1520,* Cambridge, Cambridge University Press, 1989.

Robert Fossier, *The Medieval Peasant,* Οξφόρδη, Basil Blackwell, 1987.

Guy Fourquin, *The Anatomy of Popular Rebellion in the Middle Ages,* Amsterdam, North Holland, 1978.

Joseph & Frances Gies, *Marriage and the Family in the Middle Ages,* Νέα Υόρκη, Harper & Row, 1987.

—*Women in the Middle Ages,* Νέα Υόρκη, Barnes and Noble, 1978.

Richard A. Goldthwaite, *The Building of Renaissance Florence: An Economic and Social History,* Βαλτιμόρη, Johns Hopkins University Press, 1980.

Jack Goody, *The Development of the Family and Marriage in Europe,* Cambridge, Cambridge University Press, 1983.

J. R. Hale, *Florence and the Medici: The Pattern of Control,* Λονδίνο, Thames and Hudson, 1977.

Barbara A. Hanawalt, *The Ties that Bound: Peasant Families in Medieval England,* Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 1986.

Jacques Heers, *Family Clans in the Middle Ages: A Study of Political and Social Structures in Urban Areas,* Amsterdam, North Holland, 1977.

David Herlihy, *Medieval and Renaissance Pistoia: The Social History of an Italian Town, 1200-1430,* New Haven, Yale University Press, 1967.

—*Medieval Households,* Νέα Υόρκη, Harper & Row, 1985.

—(επιμ.), *Medieval Culture and Society,* Νέα Υόρκη, Harper & Row, 1968.

David Herlihy/Christiane Klapisch-Zuber, *Tuscans and their Families: A Study of the Florentine Catasto of 1427,* New Haven, Yale University Press, 1985.

R. H. Hilton/T. H. Aston (επιμ.), *The English Rising of 1381,* Cambridge, Cambridge University Press, 1984.

Martha Howell, *Women, Production and Patriarchy in Late Medieval Cities,* Σικάγο, University of Chicago Press, 1986.

Dale Kent, *The Rise of the Medici Faction in Florence, 1426-1434,* Οξφόρδη, Oxford University Press, 1978.

Julius Kirshner/Susanne F. Wemple (*επιμ.*)*, Women of the Medieval World. Essays in Honor of John H. Mundy,* Οξφόρδη, Basil Blackwell, 1985.

Christiane Klapisch-Zuber, *Women, Family, and Ritual in Renaissance Italy,* Σικάγο, Univesrity of Chicago Press, 1985.

Frederic C. Lane, *Venice: A Maritime Republic,* Βαλτιμόρη, Johns Hopkins University Press, 1973.

John Larner, *Italy in the Age of Dante and Petrarch, 1216-1380,* Λονδίνο, Longman, 1980.

Robert S. Lopez, *The Commercial Revolution of the Middle Ages, 950-1350,* Cambridge, Cambridge University Press, 1976.

Alan Macfarlane, *Marriage and Love in England: Modes of Reproduction 1300-1840,* Οξφόρδη, Blackwell, 1986.

Charles R. Mack, *Pienza. The Creation of a Renaissance City,* Ithaca, NY, Cornell University Press, 1987.

Harry A. Miskimin, *The Economy of Later Renaissance Europe, 1300-1460,* Cambridge, Cambridge University Press, 1975.

—*Money and Power in Fifteenth-Century France,* New Haven, Yale University Press, 1984.

Anthony Molho (επιμ.), *Social and Economic Foundations of the Italian Renaissance,* Νέα Υόρκη, John Wiley & Sons, 1969.

Michel Mollat, *The Poor in the Middle Ages: An Essay in Social History,* New Haven, Yale University Press, 1986.

David Nicholas, *The Domestic Life of a Medieval City: Women, Children, and the Family in Fourteenth-Century Ghent,* Lincoln, University of Nebraska Press, 1985.

—*The Metamorphosis of a Medieval City: Ghent in the Age of the Arteveldes, 1302-1390,* Lincoln, University of Nebraska Press, 1987.

—*The van Arteveldes of Ghent: The Varieties of Vendetta and the Hero in History,* Ithaca, NY, Cornell University Press, 1988.

Donald E. Queller, *The Venetian Patriciate: Reality versus Myth,* Urbana, University of Illinois Press, 1986.

Ferdinand Schevill, *Medieval and Renaissance Florence,* 2 *τόμοι,* Νέα Υόρκη, Harper & Row, 1963.

Shulamith Shahar, *The Fourth Estate: A History of Women in the Middle Ages,* Νέα Υόρκη/Λονδίνο, Methuen, 1983.

Susan Mosher Stuard (επιμ.), *Women in Medieval Society,* Φιλαδέλφεια, University of Pennsylvania Press, 1976.

Sylvia L. Thrupp, *The Merchant Class of Medieval London,* Ann Arbor, University of Michigan Press, 1948.

J. A. Van Houtte, *An Economic History of the Low Countries, 800-1800,* Νέα Υόρκη, St. Martin's Press, 1977.

J. Vicens Vives/J. Nadal Oiler, *An Economic History of Spain,* Princeton, Princeton University Press, 1969.

Philip Ziegler, *The Black Death,* Harmondsworth, Pelican Books, 1970.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΔ'
ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΥΣΤΕΡΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ

ΠΟΛΕΜΟΣ, ΕΙΡΗΝΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Η Ιταλία μετά τους Ανδηγαυούς

Με το τέλος της αυτοκρατορίας των Χοενστάουφεν και τη διάσπαση της αυτοκρατορίας του Καρόλου του Ανδηγαυικού (βλ. Κεφάλαιο Ζ') δημιουργήθηκε κενό εξουσίας στην Ιταλία. Οι πόλεις κράτη, η Βενετία, το Μιλάνο και η Φλωρεντία βαθμιαία κυριάρχησαν στο μεγαλύτερο μέρος της βόρειας Ιταλίας. Η εγκατάσταση το 1305 της παπικής έδρας στη Γαλλία (βλ. Κεφάλαιο ΙΕ') άφησε τη Ρομάνια στο χάος. Το 1353 ο Ιννοκέντιος Ϛ' αποφάσισε την ανακατάκτηση της Ιταλίας, αλλά οι στρατιώτες του χρειάστηκαν δύο δεκαετίες για να φέρουν την «ειρήνευση» στην περιοχή.

Ενώ τον 13ο αιώνα οι ιταλικές πόλεις ήταν ολιγαρχικές δημοκρατίες, από το 1300 στις περισσότερες από αυτές ηγεμόνευε ένας άρχοντας. Οι περισσότεροι δημοτικοί άρχοντες (*signori*) ήταν γέννημα θρέμμα της ίδιας της πόλης, αλλά ορισμένοι είχαν έρθει από αλλού. Ως προπύργιο του φιλογουελφικού κόμματος, η Φλωρεντία κινδύνευε κάθε φορά που ένας Γερμανός αυτοκράτορας ερχόταν στην Ιταλία και οι φιλογιβελλινικές ομάδες κυριαρχούσαν σε άλλες τοσκανικές πόλεις που θα μπορούσαν να ανταγωνιστούν τη Φλωρεντία. Αρκετές φορές η Φλωρεντία, προκειμένου να αντιμετωπίσει τις εξωτερικές απειλές από τον Καστρούτσιο Καστρακάνι της Λούκκας, που υποστήριζε τους Γιβελλίνους στη δεκαετία του 1320 ως την κατάκτηση της Λούκκας από τους Πιζάνους το 1342 (για να φέρουμε ένα παράδειγμα), καλούσε κάποιον ξένο και τον διόριζε άρχοντα της πόλης. Ο τελευταίος από αυτούς, ο Ούγος της Βριέννης, δούκας των Αθηνών, έχασε την εξουσία το 1343. Από τότε και μέχρι το 1382 διευρύνθηκε κάπως το δικαίωμα συμμετοχής στο συμβούλιο της πόλης μέσω των συντεχνιών.

Στις αρχές του 14ου αιώνα, ηγεμόνας της Νεάπολης ήταν ο βασιλιάς Ροβέρτος ο Σοφός (1309-1343), απόγονος του Καρόλου του Ανδηγαυικού, ενώ ένα παρακλάδι του βασιλικού οίκου της Αραγονίας κατείχε τη Σικελία. Διάδοχος του Ροβέρτου στη Νεάπολη ήταν η εγγονή του Ιωάννα Α', αλλά διεκδίκησε το θρόνο της ο βασιλιάς Λουδοβίκος ο Μέγας της Ουγγαρίας, μέλος ενός αντίπαλου κλάδου του οίκου των Ανδηγαυών. Οι περιοδικές ταραχές κράτησαν μέχρι το 1404, όταν ο βασιλιάς Λαδίσλαος της Ουγγαρίας εδραίωσε τη θέση του στη Νεάπολη. Η αυξανόμενη ισχύς του Λαδίσλαου ανάγκασε τις βόρειες πόλεις να συμμαχήσουν εναντίον του. Ο Λαδίσλαος πέθανε πρόωρα το 1414 και πριν το 1435 ο Αλφόνσος Ε' της Αραγονίας είχε εκτοπίσει τους Ανδηγαυούς και είχε αναγορευθεί βασιλιάς της Νεάπολης, επανενώνοντας Νεάπολη και Σικελία.

Μέχρι τον 15ο αιώνα η Βενετία δεν είχε βλέψεις στην ενδοχώρα. Η πόλη αυτή απέκλινε από τα καθιερωμένα καθώς διατηρούσε θεσμούς που ήταν αριστοκρατικοί και συνάμα δημοκρατικοί. Η Γένουα ήταν οικονομικά ισχυρή αλλά πολιτικά αδύναμη· εδώ ηγεμόνευαν αντίπαλες ομάδες ευγενών και κατά καιρούς η πόλη περιερχόταν υπό την επικυριαρχία του Μιλάνου, της πιο ισχυρής ηπειρωτικής πόλης της βόρειας Ιταλίας. Η οικογένεια Βισκόντι, που είχε κυριαρχήσει στο Μιλάνο, ακολούθησε τολμηρή επεκτατική πολιτική. Οι Βισκόντι και οι Ντέλλα Σκάλα, οι ηγεμόνες της Βερόνας, ήταν Γιβελλίνοι, γεγονός που καθιστούσε τη Λομβαρδία προπύργιο αυτού του κόμματος, ενώ η Τοσκάνη ήταν η περιοχή όπου κατά κανόνα κυριαρχούσαν οι Γουέλφοι.

Καμία ιταλική πόλη σ' αυτούς τους ταραγμένους καιρούς δεν μπορούσε να εξασφαλίσει την άμυνά της στηριζόμενη μόνο στην πολιτοφυλακή της. Γι' αυτό οι διοικήσεις των πόλεων προσλάμβαναν μισθοφόρους αρχηγούς (*condottieri*). Ιδίως στα χρόνια του Τζανγκαλεάτσο Βισκόντι (περί το

1350-1402), στον οποίο ο αυτοκράτορας Βεγκέσλαος είχε απονείμει το 1399 τον πολυπόθητο τίτλο του δούκα, ήταν ορατό το ενδεχόμενο να κυριαρχήσει το Μιλάνο επί των άλλων πόλεων, αλλά ο πρόωρος θάνατος του Τζανγκαλεάτσο απομάκρυνε αυτόν τον κίνδυνο. Το 1412, μετά από μια διαπάλη για την εξουσία, ο μικρότερος γιος του, ο Φίλιππο Μαρία, κυριάρχησε στην πόλη και κυβέρνησε με αποτελεσματικότητα ως δούκας. Ο πιο φημισμένος αρχηγός μισθοφόρων, ο Φραγκίσκος Σφόρτσα, παντρεύτηκε την κόρη του Φίλιππο Μαρία και το 1450 τον διαδέχτηκε στο αξίωμα του δούκα.

Μετά τη λήξη των αναταραχών με τους Τσιόμπι το 1382 (βλ. Κεφάλαιο ΙΓ'), στη Φλωρεντία κυριαρχούσε μια στεγανή και σταθερή εμπορική ολιγαρχία. Στην περίοδο που η Φλωρεντία κινδύνευε, αρχικά από τους Μιλανέζους και αργότερα από τον Λαδίσλαο της Νεάπολης, η πόλη κατέκτησε ή εξαγόρασε την ηγεμονία σε αρκετά δευτερεύοντα κέντρα της βόρειας Ιταλίας, κυρίως στην Πίζα, το Λιβόρνο και το Αρέτσο. Η Φλωρεντία, που συνήθως ήταν σύμμαχος της Βενετίας, συνέχισε τις περιοδικές εχθροπραξίες με το Μιλάνο, αλλά οι πόλεμοι αυτοί ήταν τόσο πολυδάπανοι που η Φλωρεντία αναγκαζόταν να στηρίζεται ολοένα και περισσότερο στην άμεση φορολογία. Το 1427 η πόλη αναθεώρησε τη μέθοδο υπολογισμού του φόρου· στο εντυπωσιακά αναλυτικό και δικαιολογημένα διάσημο *Catasto* καταγράφονταν όλα τα εισοδήματα των κατοίκων της, η κινητή τους περιουσία και οι φορολογήσιμες γαίες τους.

Εν μέρει ως αντίδραση απέναντι στα στρατιωτικά προβλήματα, ο έμπορος και τραπεζίτης Κοσμάς των Μεδίκων έγινε το 1433 αρχηγός της φλωρεντινής ολιγαρχίας στη θέση του Ρινάλντο ντέλι Αλμπίτσι. Εξόρισε ορισμένους αντιπάλους του, άλλους τους φορολογούσε εν είδει τιμωρίας και «μαγείρευε» τις εκλογές για το συμβούλιο. Μολονότι ο Κοσμάς κατείχε λιγοστά αξιώματα, το δίκτυο πατρωνείας που είχε στήσει του επέτρεψε να ελέγχει τη Φλωρεντία μέχρι το θάνατό του το 1464. Το 1454, αντιστρέφοντας την παραδοσιακή πολιτική της πόλης του, ο Κοσμάς συμμάχησε με το Μιλάνο, που επίσης συνομολόγησε ξεχωριστή ειρήνη με τη Βενετία. Συνέπεια των παραπάνω ήταν η γενική ηρεμία που επικρατούσε στην Ιταλία μέχρι τη γαλλική εισβολή του 1494.

Ηγεμόνες και πολιτική στη Γερμανία μετά τους Χοενστάουφεν

Αν και στη διάρκεια του ύστερου Μεσαίωνα καμία εθνική μοναρχία δεν αναπτύχθηκε στη Γερμανία, η εδαφική κατάτμηση πήρε ακραίες μορφές μονάχα στο δυτικό τμήμα της. Στην ανατολική Γερμανία υπήρχαν αρκετά κράτη με σημαντική έκταση και αποτελεσματική διοίκηση: τα δουκάτα της Βαυαρίας και της Αυστρίας, το κράτος των Τευτόνων Ιπποτών στην Πρωσία, και η μαρκία του Βρανδεμβούργου. Στη Βοημία οι Γερμανοί κυριάρχησαν μόνο μετά το 1305. Στην Ουγγαρία και την Πολωνία, τα δύο μεγάλα βασίλεια στα ανατολικά της αυτοκρατορίας, οι μοναρχίες ήταν ανίσχυρες.

Μετά τη δολοφονία του αυτοκράτορα Αλβέρτου της Αυστρίας το 1308, οι Γερμανοί βαρόνοι έπαψαν να υποστηρίζουν τους Αψβούργους και εξέλεξαν αυτοκράτορα τον δούκα του Λουξεμβούργου Ερρίκο Ζ' (1308-1313). Ο Ερρίκος ήταν ο πρώτος Γερμανός ηγεμόνας που επιχείρησε να ανακτήσει την Ιταλία μετά την απόπειρα του Κορραδίνου το 1268. Το 1312 στέφθηκε αυτοκράτορας, αλλά σύντομα αποσύρθηκε, έχοντας σημειώσει ελάχιστα επιτεύγματα πέρα από την αναζωπύρωση του ανταγωνισμού ανάμεσα στους Γουέλφους και τους Γιβελλίνους στις πόλεις. Το πιο μόνιμο επίτευγμά του ήταν ότι κατόρθωσε να αναγνωριστεί ο γιος του Ιωάννης ως βασιλιάς της Βοημίας. Έτσι, η δυναστεία του Λουξεμβούργου έγινε μεγάλη δύναμη και βασίλεψε στη Βοημία μέχρι το 1438.

Ήδη το 1313, οι Γερμανοί ηγεμόνες ήταν σχεδόν εξίσου μοιρασμένοι μεταξύ της φιλοαψβουργικής και της αντιαψβουργικής φατρίας. Λόγω της ανηλικότητας του Ιωάννη της Βοημίας, οι εχθροί των Αψβούργων εξέλεξαν αυτοκράτορα τον Λουδοβίκο Δ', δούκα της Βαυαρίας, που έτσι έγινε το πρώτο μέλος της οικογένειας των Βίττελσμπαχ που φόρεσε το γερμανικό στέμμα. Οι υπόλοιποι

προτιμούσαν τον Φρειδερίκο της Αυστρίας που ανήκε στην οικογένεια των Αψβούργων. Μετά τη συντριπτική ήττα του Φρειδερίκου από τον Λουδοβίκο στο Μύλντορφ το 1322 (ήταν η τελευταία μεγάλη μάχη που δόθηκε στη Γερμανία χωρίς τη χρήση πυροβόλων όπλων), οι Γερμανοί βαρόνοι συσπειρώθηκαν γύρω από τον Λουδοβίκο. Ωστόσο, ο πάπας Ιωάννης ΚΒ' (1316-1334) τάχθηκε υπέρ των Αψβούργων, και μάλιστα έφτασε στο σημείο να ξοδέψει κάποτε το ένα τρίτο του ετήσιου εισοδήματός του στον πόλεμο κατά των Βαυαρών. Ο Λουδοβίκος αντέδρασε συσπειρώνοντας στην αυλή του τους ιδεολογικούς αντιπάλους του πάπα, κυρίως τον Μαρσίλιο της Πάδουας, τον Γουλιέλμο του Όκαμ και τον Φραγκισκανό γενικό μάγιστρο Μιχαήλ της Τσεζένας.

Το 1328 ο Λουδοβίκος, σπεύδοντας να εκμεταλλευτεί τις διώξεις κατά των Πνευματικών Φραγκισκανών που είχε εξαπολύσει ο Ιωάννης ΚΒ', κατηγόρησε τον πάπα ως αιρετικό. Εισέβαλε στην Ιταλία και στέφθηκε αυτοκράτορας από έναν Φραγκισκανό, τον οποίο ο ίδιος είχε διορίσει πάπα. Οι Γερμανοί βαρόνοι τον υποστήριξαν, και στη Διακήρυξη του Ρένσε, το 1338, δήλωσαν ότι το βασιλικό αξίωμα εκπορεύεται απευθείας από τον Θεό και ότι οποιοσδήποτε εκλέγεται βασιλιάς με πλειοψηφία δεν έχει ανάγκη την επικύρωση της εκλογής του από τον πάπα. Επαυξάνοντας, ο Λουδοβίκος δήλωσε στη συνέχεια ότι όποιος εκλέγεται με αυτό τον τρόπο βασιλιάς γίνεται αυτοκράτορας δίχως να χρειάζεται την παπική έγκριση. Τότε όμως ο Λουδοβίκος προκάλεσε τη δυσαρέσκεια των ηγεμόνων της δυτικής Γερμανίας επειδή συμμάχησε με τους Άγγλους κατά των Γάλλων. Οι βαρόνοι αντεπιτέθηκαν εκλέγοντας το 1346 βασιλιά των Ρωμαίων τον βασιλιά της Βοημίας Κάρολο του Λουξεμβούργου, ο οποίος είχε φιλογαλλικές τάσεις. Τον επόμενο χρόνο, ο Λουδοβίκος πέθανε και ο Κάρολος σταθεροποίησε την κυριαρχία του στη νότια Γερμανία αναγνωρίζοντας τις κτήσεις των υποστηρικτών των Αψβούργων.

Μετά από ένα σύντομο ταξίδι στη Ρώμη για την αυτοκρατορική στέψη το 1355, ο Κάρολος Δ' (1346-1378) παραιτήθηκε στην ουσία από τις βλέψεις του στην Ιταλία. Το 1356, αφού συμβουλεύτηκε τους τοπικούς ηγεμόνες, εξέδωσε την περίφημη Χρυσή Βούλα, ένα έγγραφο που αναγνώριζε το *status quo* στην περιοχή. Οι ηγεμόνες ήταν ανώτατοι άρχοντες στις κτήσεις τους. Προκειμένου να αποφύγει τις τριβές γύρω από την εκλογή των αυτοκρατόρων στο μέλλον, ο αυτοκράτορας συγκρότησε ένα σώμα εκλεκτόρων που απαρτιζόταν από επτά μέλη: τους αρχιεπισκόπους της Μαγεντίας, των Τρεβήρων και της Κολονίας, και τέσσερις κοσμικούς ηγεμόνες —τον κόμη του Παλατινάτου του Ρήνου, τον δούκα της Σαξονίας, τον μαργράβο του Βρανδεμβούργου και τον βασιλιά της Βοημίας. Στην πραγματικότητα, από τον 13ο αιώνα οι νέοι αυτοκράτορες εκλέγονταν από ένα εκλεκτορικό σώμα, στο οποίο όμως δεν συμμετείχαν οι συγκεκριμένοι ηγεμόνες. Αλλά ο κραυγαλέος αποκλεισμός των Αψβούργων της Αυστρίας και των δουκών του Βίττελσμπαχ, των εχθρών του Καρόλου Δ', προκάλεσε προβλήματα μέχρι τον 17ο αιώνα.

Η Χρυσή Βούλα παρείχε τη βάση για να συγκροτηθούν ορισμένες ευρύτερες πολιτικές οντότητες, καθώς η διαδοχή στα πριγκιπάτα που είχαν κοσμικούς εκλέκτορες θα ήταν αδιαίρετη και θα ακολουθούσε την αρχή της πρωτογένειας. Ωστόσο, οι μεγαλύτερες ηγεμονικές κτήσεις δεν επηρεάστηκαν επειδή οι δούκες της Βαυαρίας και της Αυστρίας δεν ήταν εκλέκτορες ενώ το μεγαλύτερο μέρος της επικράτειας των βασιλιάδων της Βοημίας βρισκόταν εκτός της αυτοκρατορίας. Έτσι, στη διάρκεια του 15ου αιώνα, οι μεγαλύτερες γερμανικές ηγεμονίες και κάποιες μικρότερες μοιράστηκαν σε διάφορους κληρονόμους, αν και ορισμένες, όπως η Βυρτεμβέργη και το Μπάντεν, κατάφεραν να αποφύγουν τον κατακερματισμό επιβάλλοντας τη διαδοχή σύμφωνα με την αρχή της πρωτογένειας. Οι συχνές εσωτερικές διαμάχες γύρω από τη διαδοχή ενίσχυσαν τις τοπικές συνελεύσεις των τάξεων.

Επίσης, η Χρυσή Βούλα καθιστούσε τα δικαστήρια των εκλεκτόρων ηγεμόνων ανεξάρτητα από τις εφέσεις προς το αυτοκρατορικό δικαστήριο —και σύντομα το δικαίωμα αυτό επεκτάθηκε και σε ορισμένους μεγάλους ηγεμόνες που δεν ήταν εκλέκτορες. Εφαρμόζοντας τον ρωμαϊκό νόμο περί

εσχάτης προδοσίας για προσβολές κατά των εκλεκτόρων (και σύντομα στην κατηγορία αυτή προστέθηκαν και άλλοι ηγεμόνες), η Χρυσή Βούλα όντως προσέφερε μια βάση για τη θεσμική ανάπτυξη των εδαφικών ηγεμονιών. Ωστόσο, πολλοί ιππότες κατείχαν μικρές κτήσεις, ιδίως στη βόρεια Γερμανία. Αυτοί οι ιππότες, απόγονοι των *ministeriales,* μιμούνταν τον τρόπο ζωής των ευγενών, αλλά η ουσιαστική τους δύναμη στηριζόταν στο πλιάτσικο. Υπολογίζεται ότι ήδη το 1300 υπήρχαν πάνω από 10.000 κάστρα στη Γερμανία, και ο αριθμός τους αυξανόταν διαρκώς. Η διεύρυνση των ελευθεριών των πόλεων και, σε ορισμένους τόπους, η επέκταση των δικαστικών αρμοδιοτήτων τους πέρα από την περιφέρεια του *bannum* τους επίσης εξασθένισαν τη δύναμη των ηγεμόνων.

Οι ίδιοι οι αυτοκράτορες ασκούσαν ελάχιστη εξουσία πέρα από τη Βοημία. Τον Κάρολο Δ' τον διαδέχτηκε το 1378 ο πρωτότοκος γιος του Βεγκέσλαος, που εγκατέλειψε τη φιλογαλλική πολιτική του πατέρα του παντρεύοντας την αδελφή του Άννα με τον βασιλιά Ριχάρδο Β' της Αγγλίας. Οι ευγενείς τον αντιπαθούσαν αν και βασιλιάς της Βοημίας, φημιζόταν για τις αντισλαβικές του διαθέσεις. Στα χρόνια της βασιλείας του ανέκυψε το πρόβλημα των Ουσιτών (βλ. Κεφάλαιο ΙΕ') και οξύνθηκαν οι σχέσεις ανάμεσα στους συνδέσμους των πόλεων και τους ευγενείς. Γενικά, ο Βεγκέσλαος κρατούσε πιο ευνοϊκή στάση απέναντι στις πόλεις απ' ό,τι οι προηγούμενοι αυτοκράτορες, αλλά το 1388 οι βαρόνοι καθυπόταξαν τις πόλεις και τους απαγόρευσαν να οργανώσουν συνδέσμους. Ο Βεγκέσλαος ήταν μέθυσος και το 1400 ένας συνασπισμός βαρόνων τον απομάκρυνε από τον αυτοκρατορικό θρόνο (αν και παρέμεινε βασιλιάς της Βοημίας μέχρι το θάνατό του το 1419). Ο επόμενος ηγεμόνας, ο Ρούπερτ Γ' του Παλατινάτου (1400-1410), που ανήκε στην οικογένεια των Βίττελσμπαχ, ήταν αξιόλογος ηγέτης, αλλά η εδαφική του βάση δεν ήταν επαρκής για έναν αυτοκράτορα.

Εν συνεχεία, το 1410 οι εκλέκτορες στράφηκαν στον δευτερότοκο γιο του Καρόλου Δ' Σιγισμούνδο. Ο Σιγισμούνδος (1410-1437) ήταν επίσης βασιλιάς της Ουγγαρίας μέσω του γάμου του με τη Μαρία, την κόρη του Ανδηγαυού βασιλιά Λουδοβίκου του Μεγάλου. Η εδαφική πολιτική του Σιγισμούνδου στη Γερμανία είχε μακροπρόθεσμες συνέπειες. Το 1422, όταν τερματίστηκε η δυναστεία των Ασκανίων στη Σαξονία, το δουκάτο τους επέστρεψε στα χέρια του επικυριάρχου, του Σιγισμούνδου, ο οποίος το παραχώρησε ως φέουδο στην οικογένεια Βέττιν· αντίστοιχα, παραχώρησε και τη μαρκία του Βρανδεμβούργου στον Φρειδερίκο των Χοεντσόλλερν, βουργράβο της Νυρεμβέργης. Πάντρεψε την κόρη του και μοναδική κληρονόμο του Ελισάβετ με τον Αλβέρτο της Αυστρίας της οικογένειας των Αψβούργων. Έτσι, οι κτήσεις του Λουξεμβούργου πέρασαν στην κατοχή των Αψβούργων, που εκείνη την εποχή δεν ηγεμόνευαν μόνο στην Αυστρία, αλλά και στην Καρινθία, την Καρνιόλη και το Τιρόλο.

Ο Αλβέρτος (1438-1439) ήταν ο πρώτος ηγεμόνας μιας συνεχούς σειράς Αψβούργων αυτοκρατόρων. Ο διάδοχός του Φρειδερίκος Γ' (1440-1493), αν και όχι ιδιαίτερα δημοφιλής στην εποχή του, αποδείχθηκε ικανός διπλωμάτης και βαθμιαία επανένωσε όλες τις κτήσεις των Αψβούργων (η οικογενειακή περιουσία είχε διαιρεθεί μετά το 1365). Διοίκησε με επάρκεια τις περιοχές του οίκου του αξιοποιώντας τις υπηρεσίες επιφανών προσωπικοτήτων, όπως του ουμανιστή και μέλλοντα πάπα Αινεία Σίλβιου Πικκολόμινι. Έχασε μεν τα βασίλεια της Βοημίας και της Ουγγαρίας (που μέχρι τότε ανήκαν στο Λουξεμβούργο) από τοπικούς δυνάστες, αλλά τον 16ο αιώνα οι Αψβούργοι επανέκτησαν την Ουγγαρία. Η πιο φημισμένη συμμαχία του Φρειδερίκου ήταν ο γάμος του γιου του Μαξιμιλιανού με τη Μαρία, κόρη του δούκα Καρόλου του Τολμηρού της Βουργουνδίας, που επίσης βασίλεψε στις Κάτω Χώρες. Οι απόγονοι της Μαρίας και του Μαξιμιλιανού στη Γερμανία, την Ουγγαρία, τις Κάτω Χώρες και την Ισπανία έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διεθνή σκηνή τον 16ο αιώνα.

Περιφερειακοί θεσμοί και δημόσιες αρχές στην ύστερη μεσαιωνική αυτοκρατορία

Η Ελβετία ήταν ένα σημαντικό νέο πολιτικό μόρφωμα του ύστερου Μεσαίωνα. Οι Αψβούργοι ηγεμόνευαν στα «Καντόνια του Δάσους» του Ούρι, του Σβάιτς και του Ουντερβάλντεν. Καθώς στις αρχές του 14ου αιώνα έφθινε η ισχύς των Αψβούργων, τα καντόνια γίνονταν όλο και πιο ανεξάρτητα, και νίκησαν μια στρατιά των Αψβούργων στο Μοργκάρτεν το 1315. Η πρώτη πόλη που προσχώρησε στη συνομοσπονδία ήταν η Λουκέρνη το 1331, και ακολούθησε το 1351 η Ζυρίχη, η μεγαλύτερη πόλη της περιοχής, ενώ μέχρι το 1353 είχε προσχωρήσει και η Βέρνη. Οι κοινότητες που συμμετείχαν στη συνομοσπονδία παρέμειναν αυτοδιοικούμενες. Στα τέλη του ίδιου αιώνα επανεμφανίστηκε η απειλή των Αψβούργων, αλλά οι Ελβετοί διασφάλισαν την ανεξαρτησία τους με τη νίκη τους επί των Αυστριακών στο Σέμπαχ το 1386. Οι Ελβετοί απέκτησαν φήμη ως έφιπποι μισθοφόροι που ειδικεύονταν στη χρήση της τοξοβαλλίστρας και ιδίως της λόγχης.

Η Ελβετία ήταν απλώς ο πιο πετυχημένος από τους πολλούς περιφερειακούς συνδέσμους στην ύστερη μεσαιωνική Γερμανία. Καθώς δεν υπήρχε αποτελεσματικός κεντρικός έλεγχος, και επειδή στη δυτική Γερμανία ακόμα και οι περιφερειακές αρχές ήταν αδύναμες, οι πόλεις οργανώθηκαν σε αμυντικούς συνδέσμους για να αντιμετωπίσουν τη ληστρική δράση των βαρόνων, δηλαδή των φτωχών ιπποτών που ως άτομα είχαν την κοινωνική θέση του ευγενούς αλλά δεν μπορούσαν να εξασφαλίσουν ανάλογο τρόπο ζωής παρά μόνο με τις ληστείες. Ο Σύνδεσμος του Ρήνου του 1254, λόγου χάρη, ήταν μια περιφερειακή ειρηνευτική οργάνωση. Στις γραμμές του συνένωνε πόλεις και άρχοντες που υπόσχονταν αμοιβαία βοήθεια ενάντια σε εκείνους που θα παραβίαζαν ή θα αρνούνταν την ειρήνη. Τα μέλη τους έκαναν συμφωνία να προστατεύουν τους αγρότες που τηρούσαν μαζί τους την ειρήνη, οι αγρότες όμως δεν περιλαμβάνονταν στη συμμαχία ως συμβαλλόμενα μέρη. Το κεντρικό όργανο του συνδέσμου ήταν μια συνέλευση στην οποία κάθε πόλη συμμετείχε με τέσσερις εκπροσώπους, ενώ οι αποφάσεις της συνέλευσης ήταν δεσμευτικές για όλα τα μέλη. Ωστόσο, οι περισσότερες ενώσεις των πόλεων διαλύονταν εξαιτίας των εσωτερικών ανταγωνισμών των μελών τους μόλις εξέλιπε η έκτακτη ανάγκη που είχε υπαγορεύσει την ίδρυσή τους. Σε ορισμένα πριγκιπάτα ιδρύθηκαν σύνδεσμοι ιπποτών για να αντισταθμίσουν τη δράση των κατοίκων των πόλεων.

Αντιπροσωπευτικοί θεσμοί αναπτύσσονταν και σε ορισμένα γερμανικά κράτη, και μάλιστα από τον 13ο κιόλας αιώνα. Ήδη το 1400 στις περισσότερες ηγεμονίες συγκαλούνταν τακτικά συνελεύσεις ενώ ορισμένες από αυτές διόριζαν μόνιμες επιτροπές για την προάσπιση των συμφερόντων τους στις περιόδους που δεν συνεδρίαζε το πλήρες σώμα. Αυτές οι επαρχιακές δίαιτες (κοινοβούλια) οργανώνονταν από «κοινωνικές τάξεις», και συχνά οι ιππότες, οι κληρικοί και αργότερα οι αστοί συνεδρίαζαν χωριστά. Σε ορισμένες μεγάλες ηγεμονίες, όπως στη Βαυαρία, όπου ο ηγεμόνας αποκόμιζε λιγοστά κέρδη από την άσκηση των βασιλικών του δικαιωμάτων (όπως τα έσοδα από τα διόδια και τα ορυχεία), η κυβέρνηση είχε μονίμως οικονομικό έλλειμμα. Σε τέτοιες περιπτώσεις, οι «τάξεις» διέθεταν αρκετή ισχύ. Άλλες συνελεύσεις δεν μπορούσαν να κάνουν τίποτα περισσότερο από το να παρενοχλούν τον τοπικό ηγεμόνα και δεν χάραζαν πολιτική, αν και στα τέλη του 14ου αιώνα οι περισσότερες είχαν αποκτήσει σημαντική δύναμη.

Καθώς φαινόταν καθαρά ότι η Γερμανία δεν μπορούσε να κυβερνηθεί ούτε από μια συμμαχία ηγεμόνων ούτε από τον αυτοκράτορα, ορισμένες σκεπτόμενες προσωπικότητες άρχισαν να εκφράζουν εθνικιστικά συναισθήματα. Αρκετοί πρότειναν μια «αυτοκρατορική μεταρρύθμιση», που θα προσέφερε στον αυτοκράτορα πρόσθετη εξουσία και, ταυτόχρονα, θα διαφύλαττε την τοπική αυτονομία των ηγεμόνων και θα δημιουργούσε ένα αυτοκρατορικό σύστημα απονομής δικαιοσύνης. Τελικά, οι χρόνιες διασπάσεις και ταραχές στη δυτική Γερμανία άρχισαν να ξεπερνιούνται στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα. Οι περισσότεροι ηγεμόνες πέτυχαν την αναγνώριση της αρχής της πρωτογένειας και του αδιαίρετου της κληρονομιάς. Οι τάξεις επέβαλλαν φόρους που ήταν υποχρεωτικοί για ολόκληρο το πριγκιπάτο, αγνοώντας τις προνομιούχες

κοινότητες που διεκδικούσαν φορολογικές απαλλαγές.

Η Ρωσία και η Ανατολή

Μετά το 1240, οι Μογγόλοι κυριάρχησαν στο μεγαλύτερο μέρος της Ρωσίας, παρότι οι Σουηδοί και οι Τεύτονες Ιππότες, καθώς και οι σύμμαχοί τους, αμφισβητούσαν την εξουσία τους. Τελικά, η αντίσταση των γηγενών Ρώσων επικεντρώθηκε τον 14ο αιώνα στο πριγκιπάτο της Μοσχοβίας. Εντούτοις, οι δυτικές δυνάμεις, κυρίως η Πολωνία και η Λιθουανία, εξαπέλυσαν περισσότερες επιθέσεις κατά των Μογγόλων απ' ό,τι οι ντόπιοι πρίγκιπες εκείνης της εποχής.

Στη δεκαετία του 1360 οι εσωτερικές διασπάσεις άρχισαν να απειλούν σοβαρά την εξουσία των Μογγόλων. Το 1362 οι Λιθουανοί απέσπασαν από τους Μογγόλους ένα μεγάλο τμήμα της Ουκρανίας, αλλά μετά συμμάχησαν μαζί τους κατά της Μόσχας. Η ισχύς των Μογγόλων δέχτηκε βαρύ πλήγμα στα χρόνια της βασιλείας του μεγάλου δούκα Βασιλείου Α' της Μοσχοβίας (1389-1425), που ξόδεψε πολύ χρόνο πολεμώντας κατά των Λιθουανών. Στη διάρκεια της ανηλικότητας του γιου του Βασιλείου Β' (1425-1462) ξέσπασε εμφύλιος πόλεμος, αλλά ο Βασίλειος Β' κατάφερε να συμμαχήσει με την Εκκλησία, με ορισμένους Ρώσους πρίγκιπες και με την πλειονότητα των ευγενών. Ο Ιβάν Γ' (1462-1505) διέκοψε την καταβολή φόρου υποτελείας στους Μογγόλους, προσάρτησε το Νόβγκοροντ, παντρεύτηκε μια Βυζαντινή πριγκίπισσα και εγκαινίασε διπλωματικές σχέσεις με τις δυτικές δυνάμεις. Το 1547 ο εγγονός του Ιβάν Δ', ο επονομαζόμενος Τρομερός, αυτοαναγορεύτηκε τσάρος (αυτοκράτορας).

Έλληνες, μουσουλμάνοι και Μογγόλοι

Η Βυζαντινή αυτοκρατορία, μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1261, περιλάμβανε τη βορειοδυτική Μικρά Ασία, το μεγαλύτερο τμήμα της Θράκης και της Μακεδονίας και διάσπαρτα νησιά και εδάφη στην ηπειρωτική Ελλάδα. Οι Βυζαντινοί ηγεμόνες όμως δεν κατάφεραν να αποκαταστήσουν μια θεματική διοίκηση με κυβερνήτες που θα ήταν υπόλογοι στην Κωνσταντινούπολη. Αντίθετα, ιδρύθηκαν ελληνικά περιφερειακά κράτη, όπως τα δεσποτάτα, που παραχωρούνταν σε μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας. Οι αυτοκράτορες είχαν λιγότερο πλούτο και δύναμη από ορισμένες εκκλησίες και ισχυρές οικογένειες γαιοκτημόνων. Έτσι, ήταν υποχρεωμένοι να προσλαμβάνουν μισθοφόρους που ήταν δαπανηροί και αναξιόπιστοι. Ο βυζαντινός στόλος είχε κατ' ουσίαν διαλυθεί, και η αυτοκρατορία στηριζόταν στους Ιταλούς, κυρίως στους Γενουάτες, για τις μεταφορές και τη ναυτική άμυνα. Οι πιέσεις που ασκούσαν οι Τούρκοι και ο Κάρολος ο Ανδηγαυικός, σε συνδυασμό με την αυξημένη ισχύ των γαιοκτημόνων, οδήγησαν σε διαπάλη για την εξουσία και σε εμφύλιες συγκρούσεις.

Ήδη έχουμε αναφερθεί στις συνέπειες της επέκτασης των Μογγόλων προς τα δυτικά στη Ρωσία. Οι Δυτικοί άργησαν να συλλάβουν την έκταση της μογγολικής απειλής. Στις αρχές του 13ου αιώνα οι ανατολικές περιοχές, που μέχρι τότε ελέγχονταν από το Ισλάμ, υποτάχτηκαν στον Τζένγκις Χαν. Μόνον ο θάνατος του γιου του, το 1241, ανέκοψε την προέλαση των Μογγόλων. Το 1253, ο εγγονός τού Τζένγκις Χαν, ο Χουλάγκου, κινήθηκε και πάλι προς τα δυτικά. Το 1258, συναντώντας τυπική μόνον αντίσταση, κατέλαβε και λεηλάτησε τη Βαγδάτη και κατέσφαξε τους κατοίκους της, μαζί και τον χαλίφη. Το 1260 προέλασε στη Συρία αλλά αναγκάστηκε να επιστρέψει στην Περσία εξαιτίας του θανάτου του αδελφού του, του μεγάλου χάνου. Το 1265 ο Χουλάγκου έλαβε το τίτλο του χάνου, αλλά τον 14ο αιώνα ο έβδομος χάνος αναγνώρισε το Ισλάμ ως επίσημη θρησκεία στην Περσία.

Αναντίρρητα, το πιο ισχυρό ισλαμικό κράτος στη διάρκεια του ύστερου Μεσαίωνα ήταν η Αίγυπτος. Η οικογένεια του Σαλαδίνου, οι Αγιουβίδες, εξακολούθησε να ηγεμονεύει στην Αίγυπτο μέχρι το 1250 και στη Συρία μέχρι το 1260. Μια διαμάχη περί διαδοχής στην Αίγυπτο, το 1248, συνέπεσε με την πρώτη σταυροφορία του Λουδοβίκου Θ'. Ουσιαστικά, την εξουσία την ασκούσαν οι

Μαμελούκοι, που αρχικά ήταν μη μουσουλμάνοι δούλοι που είχαν εκπαιδευτεί ως στρατιώτες του ιππικού. Στη συνέχεια προσηλυτίστηκαν στο Ισλάμ και κατά συνέπεια χειραφετήθηκαν, καθώς ο ισλαμικός νόμος απαγορεύει την υποδούλωση των ομοθρήσκων. Οι τριβές μεταξύ των αντίπαλων ομάδων Μαμελούκων συνεχίστηκαν μέχρι το 1260, όταν ο Μπαϊμπάρς, ένας Τούρκος που ανήκε στη σωματοφυλακή του σουλτάνου, συνέτριψε μια μογγολική στρατιά κοντά στη Ναζαρέτ. Η νίκη του Μπαϊμπάρς ανέκοψε τη μογγολική προέλαση στη Συρία, γεγονός που με τη σειρά του έσωσε την Αίγυπτο. Επιστρέφοντας στην Αίγυπτο, ο Μπαϊμπάρς δολοφόνησε τον τελευταίο Αγιουβίδη σουλτάνο και πήρε ο ίδιος τον τίτλο του σουλτάνου. Μετά την πτώση της Βαγδάτης το 1258, ο αδελφός του χαλίφη διέφυγε στο Κάιρο, όπου ο Μπαϊμπάρς τον αναγόρευσε χαλίφη. Οι διάδοχοί του βασίλεψαν μέχρι το 1517.

Οι Μαμελούκοι έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στον τερματισμό της απειλής που αντιπροσώπευαν για το Ισλάμ οι χριστιανοί της Ευρώπης. Ο Μπαϊμπάρς κατέλαβε τα σημαντικότερα οχυρά των σταυροφόρων στη Συρία. Ίδρυσε ένα σουλτανάτο που περιλάμβανε την Αίγυπτο, την Παλαιστίνη, τη βόρεια Συρία και τη δυτική ακτή της Αραβίας, ελέγχοντας έτσι τη διαδρομή προς την Ερυθρά Θάλασσα. Οι Μαμελούκοι σουλτάνοι ήταν βίαιοι, φορολόγησαν αμείλικτα τους υπηκόους τους και δεν έδειξαν ενδιαφέρον για τις τέχνες και τα γράμματα. Ορισμένοι ήταν αναλφάβητοι και φαίνεται ότι δεν είχαν κατανοήσει την ανάγκη της προώθησης του εμπορίου και της γεωργίας. Οι έριδες είχαν πάρει ενδημικό χαρακτήρα, και πολύ συχνά η διαδοχή στον σουλτανικό θρόνο αμφισβητούνταν. Το Μαγκρέμπ αποσκίρτησε από την Αίγυπτο, ενώ ανεξάρτητες δυναστείες βασίλεψαν στο Μαρόκο, την Αλγερία και την Τυνησία.

Η Αίγυπτος επίσης παρουσίασε οικονομική ύφεση στις αρχές του 14ου αιώνα. Η Δαμιέττη δεν ανοικοδομήθηκε μετά την πέμπτη σταυροφορία και η παραγωγή υφασμάτων παράκμασε. Το χρυσό νόμισμα εγκαταλείφθηκε υπέρ του αργυρού ενώ οι δρόμοι του ανατολικού εμπορίου δεν οδηγούσαν πια στο Κάιρο, αλλά διασκορπίστηκαν στο Μαγκρέμπ και, γενικά, σε όλη τη βόρειο Αφρική. Ο ασφυκτικός παρεμβατισμός της αιγυπτιακής γραφειοκρατίας επίσης λειτούργησε αρνητικά για το εξωτερικό εμπόριο και την πίστωση. Στο δεύτερο μισό του αιώνα σημειώθηκε κάποια ανάπτυξη, καθώς οι εμπορικοί δρόμοι άρχισαν και πάλι να μετατοπίζονται προς την Ερυθρά Θάλασσα από τον Περσικό Κόλπο. Στα τέλη του 14ου αιώνα η Αίγυπτος έγινε το κύριο κέντρο του εμπορίου μπαχαρικών, και οι Δυτικοί έμποροι επέστρεψαν στην Αλεξάνδρεια και το Κάιρο. Ωστόσο, αν και οι Μαμελούκοι εξασφάλισαν τις χερσαίες οδούς στο εσωτερικό, ήταν αναγκασμένοι να στηρίζονται στους Ιταλούς και τους Καταλανούς για το θαλάσσιο εμπόριο.

Οι Οθωμανοί Τούρκοι

Κύματα τουρκικών εισβολών ταλάνιζαν επί αιώνες τη Δύση. Οι Οθωμανοί Τούρκοι πήραν το όνομά τους από τον Οσμάν (Οθμάν) που στις αρχές του 14ου αιώνα βασίλεψε σε ένα εμιράτο στη Μικρά Ασία. Ήδη το 1326 ο Ορχάν, ο διάδοχος του Οσμάν, είχε εκδιώξει τους Βυζαντινούς από τη Μικρά Ασία. Οι εμφύλιες διαμάχες της δυναστείας των Παλαιολόγων, μετά το θάνατο του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Γ' το 1341, εξασθένισαν τους Έλληνες. Ο ευγενής Ιωάννης Καντακουζηνός προφανώς έλπιζε να κυβερνήσει ως κηδεμόνας του ανήλικου αυτοκράτορα Ιωάννη Ε', αλλά ήρθε σε ανοιχτή σύγκρουση με τη δυναστεία και έφτασε στο σημείο να παντρέψει την κόρη του με τον Ορχάν.

Αφού ο Καντακουζηνός αποσύρθηκε σε μοναστήρι, ο Ιωάννης Ε' (1341-1391) αναρρήθηκε μόνος του στο θρόνο με τη βοήθεια των Γενουατών. Συχνά οι Βυζαντινοί ηγεμόνες χρησιμοποιούσαν ως τέχνασμα την υπόσχεση της ένωσης με τη ρωμαϊκή Εκκλησία για να εξασφαλίσουν στρατιωτική βοήθεια από τη Δύση. Το 1369 ο Ιωάννης Ε' πήγε στη Ρώμη για να δώσει μια τέτοια υπόσχεση ώστε να λάβει βοήθεια κατά των Τούρκων που προέλαυναν στα Βαλκάνια. Ταυτόχρονα όμως ο πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης παρότρυνε τους ορθόδοξους χριστιανούς να μη δεχτούν μια τέτοια αλλαγή· γι' αυτό και το σχέδιο ναυάγησε.

Την εποχή της βασιλείας του Ιωάννη Ε' οι Τούρκοι είχαν αρχίσει την εγκατάστασή τους στην Ευρώπη. Ο διάδοχος του Ορχάν Μουράτ Α' (1362-1389) πήρε τον τίτλο του σουλτάνου και κατέλαβε την Ελλάδα και τη Σερβία. Μάλιστα, ο Ιωάννης Ε' αναγκάστηκε να προσφέρει στρατιωτική υπηρεσία στον Μουράτ, γεγονός που σημαίνει ότι το Βυζάντιο έγινε κράτος υποτελές. Η Ουγγαρία ήταν τώρα ο αμυντικός προμαχώνας της Ευρώπης κατά των Τούρκων. Ο διάδοχος του Μουράτ Α', ο Βαγιαζίτ Α' (1389-1405) άρχισε να πολιορκεί την ίδια την Κωνσταντινούπολη, και τότε η λεγόμενη «Σταυροφορία της Νικόπολης» έσπευσε να σώσει την πόλη. Η κύρια δύναμη που στήριζε τη Σταυροφορία της Νικόπολης ήταν ο Φίλιππος ο Τολμηρός, δούκας της Βουργουνδίας και κόμης της Φλάνδρας μέσω της συζύγου του. Αυτός χρηματοδότησε μια τεράστια στρατιά ιπποτών με υπερβολική πίστη στις ιπποτικές αρετές τους, οι οποίοι σφαγιάστηκαν από τους Τούρκους. Ο γιος του Φιλίππου προσονομάστηκε ειρωνικά Ιωάννης ο Άφοβος επειδή δεν μπόρεσε να δραπετεύσει από τους Τούρκους που τον κρατούσαν αιχμάλωτο για λύτρα.

Η επέκταση των Οθωμανών προς τα δυτικά αναχαιτίστηκε προσωρινά όχι από τους Ευρωπαίους αλλά από τον Μογγόλο Ταμερλάνο (Τιμούρ ο Χωλός), που με τις κατακτήσεις του ανασύστησε την αυτοκρατορία του Τζένγκις Χαν. Το 1402 ο Ταμερλάνος νίκησε τους Τούρκους στην Άγκυρα και κράτησε τον Βαγιαζιτ αιχμάλωτο μέχρι το θάνατό του. Οι δυτικές δυνάμεις αρχικά αντέδρασαν απέναντι στους Μογγόλους προσπαθώντας να τους πείσουν να συμμετάσχουν σε μια σταυροφορία κατά των Μουσουλμάνων, και η στάση των Μογγόλων ηγετών τους έδωσε κάποιες ελπίδες. Ωστόσο, ενώ ο Ταμερλάνος θα μπορούσε να επιτεθεί στη Δύση, στράφηκε προς τα ανατολικά, προφανώς με σκοπό να επιτεθεί στους Κινέζους, αλλά πέθανε το 1405.

Η αυτοκρατορία του Ταμερλάνου δεν επέζησε μετά το θάνατο του ηγέτη της, αλλά η ισχύς των Τούρκων κλονίστηκε προσωρινά. Ο Βυζαντινός αυτοκράτορας Μανουήλ Β' (1391-1425) επίσης προσπάθησε, χωρίς όμως επιτυχία, να εξασφαλίσει την υποστήριξη των Δυτικών. Τα γεγονότα του 1369 επαναλήφθηκαν το 1439· σε αντάλλαγμα για τη δυτική στρατιωτική βοήθεια, ο Ιωάννης Η' (1425-1448) συμφώνησε στην ένωση των δύο Εκκλησιών, που εορτάστηκε στον καθεδρικό ναό της Φλωρεντίας από το συμβούλιο της πόλης με μια λειτουργία στα ελληνικά και τα λατινικά. Και πάλι, ο μοναδικός αντίκτυπος αυτής της κίνησης ήταν να προκληθούν αντιδράσεις στην Κωνσταντινούπολη και τη Ρωσία. Το αποτέλεσμα δεν άργησε να έρθει. Στις 29 Μαΐου 1453 οι Τούρκοι κατέλαβαν τελικά την Κωνσταντινούπολη. Η Τραπεζούντα, στην ακτή του Εύξεινου Πόντου, το τελευταίο προπύργιο των Ελλήνων στην Ανατολή, καταλήφθηκε το 1461. Αυτή τη φορά η πτώση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ήταν οριστική.

Η Αγγλία και η Γαλλία πριν από τον Εκατονταετή πόλεμο

Ο Εδουάρδος Α' (1272-1307) ήταν ο ηγεμόνας που έπαιξε τον πιο καθοριστικό ρόλο μετά την εποχή του Ερρίκου Β' στην ανάπτυξη του συστήματος απονομής δικαιοσύνης και του κοινού δικαίου στην Αγγλία. Οι νομικές πραγματείες της εποχής υποστήριζαν ότι όλη η δικαιοσύνη εκπορεύεται σε τελευταία ανάλυση από τον βασιλιά και κατέφευγαν στο ρωμαϊκό δίκαιο για να στηρίξουν αυτό τον ισχυρισμό. Το 1278 ο Εδουάρδος εξέδωσε το Νομοθέτημα του Γκλώστερ, σύμφωνα με τον οποίο όλοι όσοι συγκαλούσαν ιδιωτικά δικαστήρια ή κατείχαν το προνόμιο να δικάζουν έπρεπε να αποδείξουν «βάσει ποίου εντάλματος» (*quo warranto*) κατείχαν ένα τέτοιο δικαίωμα. Αν δεν κατάφερναν να αποδείξουν ότι και οι πρόγονοί τους δίκαζαν κατά τη βασιλεία του Ριχάρδου Α' (1189-1199), η λειτουργία αυτών των δικαστηρίων θα θεωρούνταν σφετερισμός βασιλικού προνομίου. Ένα νομοθέτημα του 1290 απαγόρευσε την υποφεουδοποίηση· από εδώ κι εμπρός τα φέουδα θα έπρεπε μόνο να πωλούνται ή να παραχωρούνται, έτσι ώστε ο νέος κάτοχός τους να οφείλει φεουδαρχικές υπηρεσίες στον άρχοντα του πωλητή και όχι στον ίδιο τον πωλητή. Με το Νομοθέτημα των Εμπόρων του 1283, οι διοικήσεις των πόλεων υποχρεώνονταν να κρατούν κατάστιχα όπου θα αναγράφονταν τα χρέη. Η δικαιοσύνη εκσυγχρονιζόταν και γινόταν όλο και πιο συγκεντρωτική.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, δεν είναι ανεξήγητη η έξαρση της λαϊκής δυσαρέσκειας στη δεκαετία του 1290, όταν ο Εδουάρδος Α' ενεπλάκη σε δαπανηρούς πολέμους. Μέχρι το 1282 ο Εδουάρδος είχε καθυποτάξει την Ουαλία, και το 1301 την παραχώρησε στον πρωτότοκο γιο του για να την κυβερνήσει. Έκτοτε ο διάδοχος του αγγλικού θρόνου φέρει τον τίτλο του «πρίγκιπα της Ουαλίας». Ο Εδουάρδος φιλοδοξούσε να προσαρτήσει τη Σκοτία, αλλά καθώς οι διπλωματικές του πρωτοβουλίες απέτυχαν, πείσμωσε και μπλέχτηκε σε ατελέσφορους πολέμους. Το 1314 οι Σκότοι συνέτριψαν τον στρατό του Εδουάρδου Β' στο Μπάννοκμπερν, σβήνοντας τις ελπίδες της Αγγλίας να κυριαρχήσει στη Σκοτία.

Ωστόσο, το επίκεντρο της διαμάχης βρισκόταν στη Γαλλία. Η βασιλεία του Φιλίππου Δ' του Ωραίου (1285-1314) ήταν σημείο καμπής. Οι περισσότεροι σύγχρονοι του Φιλίππου τον θεωρούσαν διακοσμητικό στοιχείο επειδή παρέμενε αμίλητος στις συνεδριάσεις του βασιλικού συμβουλίου. Υπάρχουν όμως αρκετές ενδείξεις για τις προσωπικές παρεμβάσεις του στα νομοθετήματα για τη διοίκηση, γεγονός που σημαίνει ότι καθοδηγούσε με προσοχή την πολιτική της χώρας του. Ο Φίλιππος έλπιζε να διευρύνει τη βασιλική επικράτεια με την προσάρτηση των μεγάλων φέουδων του στέμματος. Παντρεύτηκε την κληρονόμο της Καμπανίας και εξεστράτευσε κατά της Φλάνδρας. Χρησιμοποιώντας ως πρόσχημα την εκ μέρους του Ερρίκου Γ' αναγνώριση της γαλλικής επικυριαρχίας στη Γασκόνη το 1259, ο Φίλιππος έστειλε στην περιοχή βασιλικούς δικαστές για να εκδικάσουν προσφυγές από τα αγγλικά δικαστήρια. Το 1297 εξαπέλυσε έναν σύντομο, ατελέσφορο και δαπανηρό πόλεμο κατά των Άγγλων και των Φλαμανδών. Για να διατυπώσει τις διεκδικήσεις του, ο Φίλιππος κατέφυγε στη βοήθεια σπουδασμένων σε πανεπιστήμια νομομαθών, πολλοί από τους οποίους προέρχονταν από κατώτερες οικογένειες ευγενών και έλπιζαν να ανέβουν κοινωνικά μέσω της παροχής υπηρεσιών στον βασιλιά. Έτσι, προκάλεσαν την αντίθεση των βαρόνων, που απέλυσαν τους κορυφαίους αξιωματούχους του Φιλίππου ένα χρόνο μετά το θάνατό του και ανάγκασαν τον βασιλιά Λουδοβίκο Ι' (1314-1316) να αποδεχτεί τη χορήγηση χαρτών που εγγυώνταν τις τοπικές ελευθερίες εις βάρος των διεκδικήσεων της μοναρχίας.

Η συνθήκη τερματισμού του πολέμου του 1297 προέβλεπε ρητά ότι ο μέλλων βασιλιάς Εδουάρδος Β' (1307-1327) της Αγγλίας θα παντρευόταν την Ισαβέλλα, κόρη του Φιλίππου Δ'. Η Ισαβέλλα ήταν νέα και όμορφη, ενώ ο Εδουάρδος ήταν ήδη μεσόκοπος και είχε ομοφυλοφιλικές τάσεις. Ο Εδουάρδος προσέφερε αφειδώς αξιώματα, τίτλους και στοργή στους ευνοουμένους του, ιδίως στον πρεσβύτερο και τον νεότερο Ούγο Ντεσπένσερ. Το 1311 οι βαρόνοι ανάγκασαν τον Εδουάρδο να αποδεχτεί τα αιτήματα μιας βαρονικής επιτροπής, των λεγόμενων «θεσμοθετών αρχόντων» (Lords Ordainer). Επικεφαλής της αντιπολίτευσης ήταν ο Τόμας, κόμης του Λάνκαστερ και εξάδελφος του βασιλιά. Ο οίκος των Λάνκαστερ βρέθηκε στο επίκεντρο του ανταγωνισμού μεταξύ στέμματος και βαρόνων μέχρι το τέλος της μεσαιωνικής περιόδου. Ωστόσο, ο Τόμας δεν εκμεταλλεύτηκε τα πλεονεκτήματά του και επέδειξε στρατιωτική ανικανότητα στους πολέμους που διεξήγαγε στον Βορρά. Το 1322 ο Εδουάρδος εξόντωσε τους αντιπάλους του, εκτέλεσε τον κόμη του Λάνκαστερ και βασίλεψε ανενόχλητος μέχρι το 1326. Το 1327 όμως ο Εδουάρδος εκθρονίστηκε και δολοφονήθηκε στη διάρκεια ενός πραξικοπήματος που οργανώθηκε από τη βασίλισσα Ισαβέλλα και τον εραστή της, τον Ουαλό κόμη Ρογήρο Μόρτιμερ που κυβερνούσε τη χώρα ως κηδεμόνας του ανήλικου γιου της Εδουάρδου Γ'. Ο Εδουάρδος ανέλαβε ο ίδιος τη διακυβέρνηση το 1330, σκότωσε τον Μόρτιμερ και φυλάκισε τη μητέρα του σε ένα κάστρο.

Παλαιότερα η φήμη του Εδουάρδου Γ' (1327-1377) ήταν καλύτερη απ' ό,τι είναι σήμερα. Ο Εδουάρδος, που αρχικά έχαιρε μεγάλης δημοτικότητας μεταξύ των βαρόνων, είχε συλλάβει τη σημασία του συμβολισμού στην πολιτική. Καλλιέργησε τη δονκιχωτική λατρεία των ιπποτικών αρετών, όπως εκφράζονται χαρακτηριστικά από το Τάγμα της Περικνημίδος. Οι δαπάνες των δυναστικών του πολέμων με τους Γάλλους τον ανάγκασαν να αποδεχτεί την απαίτηση του Κοινοβουλίου για έλεγχο των οικονομικών του στέμματος, ενώ πριν από τη βασιλεία του οι αρμοδιότητες του Κοινοβουλίου περιορίζονταν σε δικαστικά και νομοθετικά ζητήματα. Στα τέλη της

δεκαετίας του 1360, ο Εδουάρδος είχε απομωραθεί και η αυλή του είχε γίνει φυτώριο δολοπλοκιών.

Ο Εκατονταετής πόλεμος (1337-1453)

Το 1328, και οι τρεις γιοι του Φιλίππου του Ωραίου είχαν πεθάνει χωρίς να αφήσουν απογόνους, και έτσι η δυναστεία των Καπετιδών τερματίστηκε όσον αφορά την αρρενογονία. Για να εμποδίσει την ανάρρηση στο θρόνο του Εδουάρδου Γ' της Αγγλίας, εγγονού του Φιλίππου του Ωραίου από την κόρη του Ισαβέλλα, το βασιλικό συμβούλιο επινόησε έναν «Σάλιο νόμο». Ερμηνεύοντας το δίκαιο των Σάλιων Φράγκων (βλ. Κεφάλαιο Δ'), το συμβούλιο ισχυρίστηκε ότι το στέμμα, σε αντίθεση με άλλες μορφές ιδιοκτησίας, δεν μπορούσε να κληροδοτηθεί στους από θηλυγονία συγγενείς. Έτσι, οι βαρόνοι εξέλεξαν νέο βασιλιά τον Φίλιππο Ζ' (1328-1350), ανιψιό του Φιλίππου Δ' από την πλευρά του πατέρα του. Ήταν ο πρώτος ηγεμόνας της δυναστείας των Βαλουά. Το 1328 ο Εδουάρδος Γ' δεν ήταν σε θέση να προβάλει αντιρρήσεις, έδωσε μάλιστα όρκο υποτελείας (*hommagium*) στον Φίλιππο Ζ'. Σύντομα όμως άλλαξε γνώμη, και το 1337 ξέσπασε ο πόλεμος.

Ο «Εκατονταετής πόλεμος» διήρκεσε, με διαλείμματα, μέχρι το 1453 και έληξε με την εκδίωξη των Άγγλων από όλα τα γαλλικά εδάφη εκτός από την πόλη Καλαί, την οποία οι Άγγλοι κράτησαν μέχρι το 1558 ως αποθήκη για τις αγγλικές εξαγωγές μαλλιού. Ο Εδουάρδος παρέμεινε προσηλωμένος στην παραδοσιακή αγγλική πολιτική, που συνοψιζόταν στην προσπάθεια απομόνωσης της Γαλλίας μέσω της σύναψης συμμαχιών με ηγεμόνες της βόρειας και της ανατολικής μεθορίου της. Το κλειδί για τις Κάτω Χώρες ήταν η συμμαχία με τη Φλάνδρα. Από τον 12ο αιώνα, η υφαντουργική παραγωγή των φλαμανδικών πόλεων εξαρτιόταν από το άριστης ποιότητας αγγλικό μαλλί, ενώ για τη διατροφή του πληθυσμού εισάγονταν και αρκετές ποσότητες σιτηρών από τη Γαλλία. Στη διάρκεια του 13ου αιώνα οι Φλαμανδοί κόμητες είχαν γίνει υποχείρια των Γάλλων, ενώ παράλληλα η εξάρτηση των πόλεων της Φλάνδρας από το αγγλικό μαλλί γινόταν δυσβάσταχτη. Οι βόρειες και οι ανατολικές περιοχές της Φλάνδρας ήταν γερμανόφωνες ενώ οι νότιες και οι δυτικές γαλλόφωνες. Το 1302 οι πόλεις εξεγέρθηκαν και κατάφεραν να περιορίσουν τη γαλλική επιρροή στη γερμανική Φλάνδρα, αλλά με αντίτιμο την απώλεια της Βαλλονίας (γαλλόφωνη Φλάνδρα), που το 1305 πέρασε στα χέρια των Γάλλων. Επομένως, οι κόμητες της Φλάνδρας, καθώς συνδέονταν μέσα από σχέσεις φεουδαρχικής υποτέλειας με το γαλλικό στέμμα, ήταν ξένοι στα μάτια των υπηκόων τους.

Σε μια απόπειρα να αναγκάσει τον Φλαμανδό κόμη Λουδοβίκο Β' της Νεβέρ να εγκαταλείψει τους Γάλλους, ο Εδουάρδος Γ' απαγόρευσε το 1336 τις εξαγωγές μαλλιού. Η κίνηση αυτή προκάλεσε μεγάλης κλίμακας ανεργία στους υφαντουργούς της Φλάνδρας. Ο Λουδοβίκος διέφυγε στη Γαλλία και οι μεγάλες πόλεις, με επικεφαλής τον Ιάκωβο φαν Αρτεβέλντε, τον ηγέτη της Γάνδης, συμμάχησαν με την Αγγλία, με αποτέλεσμα την άρση της απαγόρευσης. Αρχικά, ο Εδουάρδος Γ' πήρε τον τίτλο του βασιλιά της Γαλλίας στη Γάνδη το 1340. Οι Άγγλοι όμως δεν διέθεταν την απαιτούμενη στρατιωτική δύναμη για να εισβάλουν στη Γαλλία. Στις 24 Ιουνίου 1340 νίκησαν σε μια ναυμαχία στα ανοιχτά της φλαμανδικής ακτής στο Σλάις. Το ίδιο καλοκαίρι αγγλικά στρατεύματα και στρατιωτικά αποσπάσματα από διάφορα πριγκιπάτα των Κάτω Χωρών προσπάθησαν, χωρίς επιτυχία, να καταλάβουν το Τουρναί, που θεωρούνταν η πύλη προς τη Γαλλία. Τον Σεπτέμβριο του 1340 οι αντιμαχόμενες δυνάμεις συνήψαν μια ανακωχή που κράτησε μέχρι τα τέλη του 1345.

Με την επανέναρξη των εχθροπραξιών, οι Γάλλοι παγίδευσαν μια αγγλική στρατιά με επικεφαλής τον ίδιο τον βασιλιά στο Κρεσύ, κοντά στην ακτή, και τον εξανάγκασαν να δώσει μάχη σ' αυτή τη θέση. Είτε κατά τύχη είτε κατόπιν σχεδιασμού, το κέντρο του αγγλικού σχηματισμού υποχώρησε, αλλά στη συνέχεια το γαλλικό ιππικό κατατροπώθηκε από τα βέλη των τοξοτών που τους επιτέθηκαν με μακριά τόξα από τις πτέρυγες. Η γαλλική ήττα ήταν συντριπτική. Ο βασιλιάς τράπηκε σε φυγή και πολλοί ευγενείς έχασαν τη ζωή τους. Ωστόσο, οι Άγγλοι έπρεπε να αρκεστούν στο πλιάτσικο γιατί δεν διέθεταν αρκετό στρατό ώστε να κεφαλαιοποιήσουν τη νίκη τους. Το 1355 ο «Μαύρος Πρίγκιπας», ο πρωτότοκος γιος του Εδουάρδου Γ', οδήγησε τις αγγλικές στρατιές στην

ευρωπαϊκή ήπειρο. Καθώς βάδιζε βόρεια από το Μπορντώ, ο νέος Γάλλος βασιλιάς Ιωάννης Β' (1350-1364) που αργότερα προσονομάστηκε Ιωάννης ο Αγαθός παγίδευσε τους Άγγλους στο Πουατιέ στις 19 Σεπτεμβρίου 1356, περίπου όπως είχε κάνει ο πατέρας του στο Κρεσύ. Φαίνεται ότι οι Γάλλοι δεν είχαν αντλήσει τα ανάλογα διδάγματα από την προηγουμένη ήττα τους, γιατί και πάλι επιτέθηκαν με το ιππικό τους στο κέντρο του αγγλικού στρατού. Αυτή τη φορά ο βασιλιάς και πολλοί Γάλλοι ευγενείς αιχμαλωτίστηκαν και κρατήθηκαν στην Αγγλία με αντάλλαγμα την καταβολή λύτρων.

Η κρίση που ακολούθησε οδήγησε στο κορύφωμα και την παρακμή των εξουσιών της γαλλικής Συνέλευσης των Τάξεων (βλ. παρακάτω). Το 1360, η συνθήκη του Μπρετινύ παραχώρησε στην Αγγλία πλήρη κυριαρχία στη Γασκόνη, και όρισε ένα σημαντικό ποσό για την απελευθέρωση του Ιωάννη Β', από το οποίο τελικά καταβλήθηκε περίπου το μισό. Σε αντάλλαγμα, ο Εδουάρδος Γ' παραιτήθηκε από κάθε διεκδίκηση επί του θρόνου της Γαλλίας. Έτσι, η πρώτη φάση του πολέμου τερματίστηκε με την εκπλήρωση του κύριου αγγλικού στόχου. Αν και είναι πολύ απίθανο ότι ο Εδουάρδος Γ' είχε σοβαρά διανοηθεί να γίνει βασιλιάς της Γαλλίας, η αλήθεια είναι ότι πράγματι ήθελε την πλήρη κατοχή της Γασκόνης. Όμως οι Γάλλοι άρχισαν να αναδιοργανώνουν το στρατό τους υπό τον νέο τους βασιλιά, τον Κάρολο Ε' (1364-1380) και τον στρατάρχη του, τον Μπερτράν ντυ Γκεκλέν.

Ο Κάρολος Ε' πέτυχε μια σπουδαία διπλωματική νίκη παντρεύοντας το 1369 τον μικρότερο αδελφό του Φίλιππο τον Τολμηρό με τη Μαργαρίτα του Μαλ, κληρονόμο της Φλάνδρας. Στα τέλη του 1368 ο Κάρολος άρχισε να εκδικάζει νέες προσφυγές από τη Γασκόνη, παραβιάζοντας έτσι τη συνθήκη του Μπρετινύ, και ο Εδουάρδος Γ' πήρε ξανά τον τίτλο του βασιλιά της Γαλλίας. Οι Γάλλοι εισέβαλαν στη Γασκόνη όπου συνάντησαν μικρή αντίσταση. Το 1376, μετά το θάνατο του Μαύρου Πρίγκιπα, η λαϊκή αγανάκτηση για τις στρατιωτικές υποχωρήσεις ανάγκασε το λεγόμενο «Αγαθό» Κοινοβούλιο να παραπέμψει σε δίκη αρκετούς βασιλικούς συμβούλους, καθώς και την ερωμένη του βασιλιά Άλις Πέρρερς.

Στον πρώιμο Μεσαίωνα, οι δυναστείες απειλούνταν διαρκώς από την έλλειψη βασιλικών γόνων για την εξασφάλιση της διαδοχής. Εντούτοις, η Αγγλία και η Γαλλία του ύστερου Μεσαίωνα είχαν το αντίθετο πρόβλημα, καθώς στις χώρες αυτές υπήρχε πληθώρα βασιλοπαίδων. Ο Εδουάρδος Γ' είχε δώδεκα παιδιά, και οι συγκρούσεις μετά το 1377 οφείλονταν, σε μεγάλο βαθμό, και στη σύγκρουση των φιλοδοξιών των απογόνων του.

Ο Ριχάρδος Β' (1377-1399), ο γιος του Μαύρου Πρίγκιπα, διαδέχτηκε στο θρόνο τον παππού του χωρίς να αμφισβητηθεί η διαδοχή, αν και αρκετοί από τους μικρότερους αδελφούς του Μαύρου Πρίγκιπα ήταν ακόμα εν ζωή. Ο Ριχάρδος Β' είναι αινιγματική φυσιογνωμία. Στέφθηκε βασιλιάς σε ηλικία δέκα ετών και η κηδεμονία του ανατέθηκε στους θείους του. Με εξαίρεση την παρέμβασή του το 1381 στην καταστολή της επανάστασης των αγροτών, μέχρι το 1387 δεν είχε λάβει ενεργό μέρος στην πολιτική. Η εχθρότητα του Κοινοβουλίου στρεφόταν προς τους θείους του. Το 1382, μια αμφιλεγόμενη φυσιογνωμία, ο Ιωάννης της Γάνδης, δούκας του Λάνκαστερ και ο μεγαλύτερος από τους επιζώντες γιους του Εδουάρδου Γ', διεκδίκησε το θρόνο της Καστίλλης ως σύζυγος της θυγατέρας του βασιλιά Πέτρου του Σκληρού. Ο Ιωάννης πέρασε πολλά χρόνια στην Ισπανία, μαχόμενος χωρίς επιτυχία για να κερδίσει το θρόνο· ο ίδιος γενικά υποστήριζε τον νεαρό βασιλιά, και η απουσία του επέτρεψε στους αντίπαλους του καθεστώτος να δείξουν πλήρη ασυδοσία. Το 1387 αρκετοί ευγενείς που ονόμαζαν τους εαυτούς τους «εκκαλούντες άρχοντες» (Lords Apellant) και έλεγχαν το Κοινοβούλιο, παρέπεμψαν σε δίκη ορισμένους στενούς συνεργάτες του βασιλιά και τους εκτέλεσαν. Το 1389 όμως, ο Ριχάρδος επιβλήθηκε στην κυβέρνησή του με ένα αναίμακτο πραξικόπημα και απέπεμψε τους Εκκαλούντες άρχοντες. Μέχρι το 1397 απέφευγε την ανοιχτή αντιπαράθεση, αν και έπαιρνε διακριτικά μέτρα κατά των ευγενών που στήριζαν τους Εκκαλούντες άρχοντες. Μετά όμως επιτέθηκε αιφνιδιαστικά κατά των γνωστών ή καθ' υποψίαν πολιτικών του

αντιπάλων, παραπέμποντας σε δίκη τους επιζώντες Εκκαλούντες άρχοντες που τόσα προβλήματα του είχαν δημιουργήσει στα χρόνια της εφηβείας του.

Ωστόσο, ο Ριχάρδος έκανε ένα σοβαρό σφάλμα κατά τις συναλλαγές του με τον οίκο του Λάνκαστερ. Αμέσως μετά το θάνατο του Ιωάννη της Γάνδης στις αρχές του 1399, ο Ριχάρδος εξόρισε τον γιο του Ερρίκο, κόμη του Ντάρμπυ, και δήμευσε τις γαίες του. Μετά πήγε στην Ιρλανδία για να καταστείλει τις ταραχές που είχαν ξεσπάσει εκεί, και ο Ερρίκος του Ντάρμπυ, επικεφαλής μιας στρατιάς, επέστρεψε από τη Γαλλία. Η αριστοκρατία συσπειρώθηκε γύρω του, και ο Ριχάρδος συνελήφθη και οδηγήθηκε ενώπιον του Κοινοβουλίου. Ο βασιλιάς αναγκάστηκε να αποδεχτεί τις κατηγορίες που του απαγγέλθηκαν και μετά παραιτήθηκε. Στη συνέχεια, το Κοινοβούλιο προσέφερε το στέμμα στον Ερρίκο του Λάνκαστερ. Ο Ριχάρδος Β' φυλακίστηκε και, σύμφωνα με την επίσημη εκδοχή, πέθανε το 1400 από ασιτία καθώς αρνιόταν να λάβει τροφή.

Το τέλος του Εκατονταετούς πολέμου και οι συνέπειές του

Έτσι, ο Ερρίκος Δ' (1399-1413) κατέλαβε την εξουσία έχοντας αμαυρώσει το όνομά του και όντας εξαρτημένος από το απείθαρχο Κοινοβούλιο. Ωστόσο, η πρόθεση να απομακρυνθούν οι Λάνκαστερ από το θρόνο δεν είχε εκδηλωθεί μέχρι το 1415, όταν ο Ριχάρδος του Καίμπριτζ, γιος της δισέγγονης του τρίτου γιου του Εδουάρδου Γ', έγινε δούκας της Υόρκης· ο Ιωάννης της Γάνδης, πατέρας του Ερρίκου Δ', ήταν ο τέταρτος γιος του Εδουάρδου. Συχνά η μοίρα μιας αυτοκρατορίας εξαρτιόταν από την ευγονία της βασιλικής συζύγου.

Στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του, ο Ερρίκος Δ' αντιμετώπισε ταραχές στην Ουαλία, καθώς και μια εξέγερση βαρόνων, και στα προβλήματα αυτά προστέθηκε η επιδείνωση της υγείας του και η ανοιχτή αντιπολίτευση του γιου του. Εκτός από ορισμένες διαπραγματεύσεις με τους διαφωνούντες Γάλλους βαρόνους, ελάχιστα μέτρα πήρε για την προώθηση των αγγλικών βλέψεων στη Γασκόνη. Ο Ερρίκος Ε' (1413-1422) αποδείχθηκε πολύ πιο δραστήριος από τον πατέρα του. Ενώ οι διεκδικήσεις του Εδουάρδου Γ' επί του γαλλικού θρόνου δεν ήταν παρά ένας πολιτικός ελιγμός που τον βοήθησε να παραμείνει κύριος της Γασκόνης, ο Ερρίκος Ε' πίστευε ακράδαντα ότι ήταν ταγμένος από τον Θεό να γίνει βασιλιάς της Γαλλίας.

Η στιγμή ήταν ευνοϊκή για μια νέα αγγλική επίθεση. Τον βασιλιά Κάρολο Ε' τον διαδέχτηκε το 1380 ο γιος του, που όμως δεν μπορούσε ουσιαστικά να κυβερνήσει επειδή ήταν ανήλικος. Στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του, ο Κάρολος Ϛ' (1380-1422) ήταν υποχείριο των λαομίσητων συμβούλων του πατέρα του, που επονομάζονταν σκωπτικά «μορμολύκεια» (Marmousets). Το 1392 ο Κάρολος παρουσίασε το πρώτο κρούσμα παραφροσύνης, και οι Μαρμουζέ έχασαν την εξουσία. Τότε ο θείος του βασιλιά (ο δούκας της Βουργουνδίας), ο μικρότερος αδελφός του (ο δούκας της Ορλεάνης) και η βασίλισσα Ισαβέλλα της Βαυαρίας κυριάρχησαν στη βασιλική διοίκηση. Γύρω από τους δύο δούκες σχηματίστηκαν αντίπαλα κόμματα. Η ονομασία «Αρμανιάκ» συχνά ταυτίζεται με τους ορλεανικούς, από τον κόμη Μπερνάρ του Αρμανιάκ, έναν από τους ηγέτες του κόμματος στη νότια Γαλλία. Όταν είχε πνευματική διαύγεια, ο Κάρολος στηριζόταν στους ορλεανικούς· όταν όμως βρισκόταν σε κρίση, κυβερνούσε η Βουργουνδία. Ποτέ δεν εκφράστηκε σοβαρή πρόθεση εκθρόνισης του χρισμένου βασιλιά.

Τόσο η Ορλεάνη όσο και η Βουργουνδία αξιοποιούσαν τις περιόδους κατά τις οποίες έλεγχαν την κατάσταση στο βασίλειο για να προωθήσουν τους στόχους τους στο εξωτερικό. Η Ορλεάνη υιοθέτησε τις διεκδικήσεις επί της Ιταλίας που είχαν προβάλει οι κόμητες της Ανδηγαυίας από τη δεκαετία του 1260. Περισσότερη επιτυχία σημείωσε ο Φίλιππος ο Τολμηρός της Βουργουνδίας, όταν το 1384 έγινε, μέσω της συζύγου του, κόμης της Φλάνδρας. Αυτός και οι απόγονοί του εγκαθίδρυσαν βαθμιαία ένα κράτος που το 1433 είχε σχεδόν περικυκλώσει τη γαλλική βασιλική επικράτεια, με μια ζώνη που εκτεινόταν από την Ολλανδία και τη Φλάνδρα στα βορειοδυτικά ως το

δουκάτο και την κομητεία της Βουργουνδίας στα νοτιοανατολικά. Ένα μεγάλο μέρος των πόρων της βουργουνδικής διπλωματίας προερχόταν από τα ταμεία του γαλλικού στέμματος.

Ο ανταγωνισμός μεταξύ Ορλεάνης και Βουργουνδίας εξελίχθηκε σε ανοιχτή πολεμική σύγκρουση το 1407, με τη δολοφονία του δούκα της Ορλεάνης στο Παρίσι από κακοποιούς που είχαν προσληφθεί από τον Ιωάννη τον Άφοβο, γιο και διάδοχο του Φιλίππου του Τολμηρού. Έτσι ξέσπασε εμφύλιος πόλεμος, και το 1413 η Συνέλευση των Τάξεων έθεσε αιτήματα μεταρρύθμισης ως όρο για να ψηφίσει υπέρ των πολεμικών δαπανών ενόψει της αγγλικής εισβολής. Το καλοκαίρι του 1413 τα δύο κόμματα αιματοκύλησαν το Παρίσι. Ο Ερρίκος Ε' της Αγγλίας εκμεταλλεύθηκε το χάος για να συνάψει, το 1414, μια μυστική συμφωνία με τον δούκα της Βουργουνδίας, και το 1415 εισέβαλε στη Γαλλία. Τον Σεπτέμβριο, στη μάχη του Αζενκούρ, οι Άγγλοι τοξότες απέδειξαν και πάλι την υπεροχή τους έναντι του γαλλικού ιππικού. Στη συνέχεια ο Ερρίκος προτίμησε να εδραιώσει την κυριαρχία του στη Νορμανδία αντί να επιδοθεί σε λεηλασίες σε μεγαλύτερη ακτίνα, που ήταν η συνήθης πρακτική.

Οι εκστρατείες συνεχίστηκαν χωρίς αποτέλεσμα μέχρι το 1419, όταν ο πρωτότοκος γιος του Καρόλου Ϛ' εγκατέλειψε το Παρίσι, ενώ το κόμμα της Βουργουνδίας παρέμεινε στην πρωτεύουσα ελέγχοντας τον βασιλιά. Αργότερα τον ίδιο χρόνο, οι υποστηρικτές του δελφίνου —ο διάδοχος του γαλλικού θρόνου αποκαλούνταν «δελφίνος» (*dauphin*) μετά την προσάρτηση του Ντωφινέ από τη Γαλλία το 1349— εκδικήθηκαν τη δολοφονία του δούκα της Ορλεάνης φονεύοντας τον Ιωάννη τον Άφοβο στη διάρκεια μιας ειρηνευτικής διάσκεψης. Εν συνεχεία, ο νέος δούκας της Βουργουνδίας Φίλιππος ο Αγαθός (1419-1467) συμμάχησε ανοιχτά με τον Ερρίκο Ε' κατά του δελφίνου.

Προϊόν αυτών των εξελίξεων ήταν η συνθήκη της Τρουά που συνομολογήθηκε τον Μάιο του 1420. Ο Ερρίκος Ε' θα κυβερνούσε εν ονόματι του καινούριου του «συμμάχου», του ηλικιωμένου Καρόλου Ϛ' και τελικά θα τον διαδεχόταν στο θρόνο και θα παντρευόταν την κόρη του Αικατερίνη. Έτσι αποκληρώθηκε ο δελφίνος, που κατέφυγε στον Νότο. Το 1421 ο Ερρίκος Ε' και η Αικατερίνη απέκτησαν γιο. Τον επόμενο χρόνο πέθαναν ο Κάρολος Ϛ' και ο Ερρίκος Ε'· υποτιθέμενος κληρονόμος και των δύο στεμμάτων ήταν ένα βρέφος, ο Ερρίκος Ϛ' (1422-1461/71).

Ο Ιωάννης, δούκας του Μπέντφορντ, ο μεγαλύτερος επιζών αδελφός του Ερρίκου Ε', έγινε αντιβασιλέας της Γαλλίας για λογαριασμό του παιδιού. Ήταν ικανός ηγεμόνας, και ήδη το 1422 η Αγγλία είχε κυριαρχήσει στο μεγαλύτερο τμήμα της βορειοδυτικής Γαλλίας. Εκείνο το χρόνο όμως οι Άγγλοι ήταν απασχολημένοι με την πολιορκία της Ορλεάνης και δεν μπορούσαν να ριψοκινδυνεύσουν επιχειρώντας να μετακινηθούν νοτιότερα του ποταμού Λίγηρα, εφόσον η Ορλεάνη παρέμενε στα χέρια των Βαλουά. Εκείνη την κρίσιμη στιγμή, η Ιωάννα της Λορραίνης, μια χωριατοπούλα από το Ντομρεμύ, κατάφερε να πείσει τον δελφίνο Κάρολο ότι θείες φωνές της είχαν πει πως ήταν ταγμένη να διασπάσει την πολιορκία —πράγμα που το πέτυχε τον Μάιο του 1429. Ο γαλλικός στρατός άρχισε να ανακτά και άλλες πόλεις, και στις 17 Ιουλίου 1429 ο δελφίνος στέφθηκε βασιλιάς ως Κάρολος Ζ' στον καθεδρικό ναό της Ρενς με την Ιωάννα ως ακόλουθο. Ο Κάρολος εγκατέστησε την πρωτεύουσά του στην Τουρ, στις όχθες του Λίγηρα.

Από κει και πέρα όμως, η στρατιωτική κατάσταση έφτασε σε αδιέξοδο. Το 1430 οι Βουργουνδοί συνέλαβαν την Ιωάννα και τον επόμενο χρόνο την έκαψαν στην πυρά σαν μάγισσα. Στη συνέχεια, και μέχρι το 1435, η κατάσταση παρέμεινε στάσιμη. Τότε, με τη συνθήκη του Αρράς, ο δούκας της Βουργουνδίας συνήψε ειρήνη με τον Κάρολο Ζ'. Οι διαπραγματεύσεις συνεχίστηκαν σε χλιαρό τόνο, και μάλιστα το 1444 κανονίστηκε ο γάμος του Ερρίκου Ϛ' με τη Μαργαρίτα της Ανδηγαυίας, που ήταν εξ αγχιστείας ανιψιά του Καρόλου Ζ'. Οι Γάλλοι άρχισαν ξανά τις πολεμικές επιχειρήσεις. Μέχρι το 1453 είχαν καταλάβει τη Νορμανδία και τη Γασκόνη, τερματίζοντας τον πόλεμο.

Ο Κάρολος Ζ' είχε επικριθεί για αδράνεια, όμως στάθηκε ικανός να εκδιώξει τους Άγγλους από τη

Γαλλία χωρίς να εξασθενίσει τη συνταγματική θέση της μοναρχίας. Ποτέ δεν συγκάλεσε τη Συνέλευση των Γενικών Τάξεων. Αντίθετα, σε συναντήσεις του με τοπικές συνελεύσεις φρόντισε να χορηγηθούν χρήματα στο στέμμα, και άρχισε να επιβάλει διάφορους φόρους, όπως φεουδαρχικά δοσίματα και φόρους των πόλεων (*aides* και *taille*· για τη φύση αυτών των φόρων, βλ. παρακάτω), χωρίς τη συγκατάθεση των τοπικών τάξεων. Ιδίως μετά το 1435, κατάφερε να εξασφαλίσει τις υπηρεσίες ικανών συμβούλων.

Το 1461 νέοι ηγέτες αναρρήθηκαν στους θρόνους της Γαλλίας και της Αγγλίας. Στην ωριμότητά του ο Ερρίκος Ζ' παρουσίασε μια ψυχική διαταραχή που τελικά εξελίχθηκε σε παράνοια, αν και η βασιλική οικογένεια κατάφερε να αποκρύπτει από τον λαό την πραγματική κατάσταση της διανοητικής του υγείας. Οι βαρόνοι δυσφορούσαν εξαιτίας της ήττας τους από τη Γαλλία, και από το 1451 η προφανής ανεπάρκεια του βασιλιά, σε συνδυασμό με την αναζήτηση αποδιοπομπαίων τράγων, ανάγκασαν ορισμένους να στραφούν προς τον Ριχάρδο της Υόρκης, απόγονο του τρίτου γιου του Εδουάρδου Γ'. Από το 1445, οι φατρίες της Υόρκης και του Λάνκαστερ συγκρούονταν ανοιχτά, αλλά όχι αδιάκοπα, στον Πόλεμο των Ρόδων, όπως τον αποκάλεσαν οι ιστορικοί από τα οικόσημα των ηγετών των δύο μερίδων: το κόκκινο ρόδο του Λάνκαστερ και το λευκό ρόδο της Υόρκης. Το 1461 ο Εδουάρδος, δούκας της Υόρκης (που ο πατέρας του είχε πεθάνει τον Δεκέμβριο του 1460), εκθρόνισε τον Ερρίκο Ζ' και βασίλεψε ως Εδουάρδος Δ' (1461-1483). Ο Ερρίκος Ζ' κατέφυγε στη Γαλλία και το 1471 επιχείρησε μια νέα εισβολή. Η επιχείρηση απέτυχε· ο Ερρίκος εκτελέστηκε και η μοναρχία του Λάνκαστερ τερματίστηκε.

Τον Κάρολο Ζ' της Γαλλίας διαδέχτηκε ο γιος του και συχνά αντίπαλός του Λουδοβίκος ΙΑ' (1461-1483). Ο Λουδοβίκος έγινε γνωστός ως «βασιλιάς αράχνη», εξαιτίας της σωματικής του διάπλασης και του ταλέντου, της πανουργίας και της τόλμης που επέδειξε στη διπλωματία. Στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του αποξενώθηκε από τους μεγάλους ευγενείς, και το 1465 μόλις και απέφυγε να εμπλακεί σε εμφύλιο πόλεμο με το «Σύνδεσμο για το Κοινό Καλό». Η πιο σοβαρή όμως απειλή για τον Λουδοβίκο ήταν το πλούσιο και ευνομούμενο κράτος της Βουργουνδίας. Ο Λουδοβίκος έστρεψε τον Κάρολο τον Τολμηρό, γιο του Φιλίππου του Αγαθού της Βουργουνδίας, κατά του πατέρα του. Ο Κάρολος, που έγινε δούκας το 1467, έλπιζε να αποκτήσει τη Λορραίνη, την Αλσατία και την Καμπανία, που παρεμβάλλονταν ανάμεσα στις βόρειες και τις νότιες κτήσεις του. Σιγά σιγά, ο Λουδοβίκος ΙΑ' απομόνωσε τον Κάρολο από τους άλλους Γάλλους ευγενείς και το 1475 τον απέσπασε από τον άλλοτε σύμμαχό του, τον Εδουάρδο Δ' της Αγγλίας, αναλαμβάνοντας να καταβάλλει στον Εδουάρδο ένα ετήσιο επίδομα που ουσιαστικά τον καθιστούσε ανεξάρτητο από το Κοινοβούλιό του. Ο Κάρολος σκοτώθηκε στη μάχη του Νανσύ τον Ιανουάριο του 1477. Οι βουργουνδικές κτήσεις πέρασαν στην κατοχή πρώτα της κόρης του Μαρίας, που παντρεύτηκε τον Μαξιμιλιανό των Αψβούργων, μέλλοντα ηγεμόνα της Αγίας Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, και μετά στους απογόνους του γιου τους Φιλίππου του Ωραίου, ο οποίος παντρεύτηκε την Ιωάννα την Τρελή, κόρη του Φερδινάνδου και της Ισαβέλλας της Ισπανίας. Το 1482, σύμφωνα με τους όρους της ειρήνης του Αρράς, η Πικαρδία και το δουκάτο της Βουργουνδίας δόθηκαν ξανά στη Γαλλία. Με το θάνατο του τελευταίου δούκα της Ανδηγαυίας το 1480, ο Λουδοβίκος ΙΑ' είχε αποκτήσει το Μαιν, την Ανδηγαυία, την Προβηγκία και την κομητεία του Μπαρ. Το 1491 η Βρετάνη, το τελευταίο ημιανεξάρτητο φέουδο στη Γαλλία, έγινε ιδιοκτησία του θρόνου καθώς η κληρονόμος του παντρεύτηκε τον βασιλιά Κάρολο Η' (1483-1498). Με εξαίρεση μερικούς μικρούς θύλακες, η Γαλλία ενώθηκε εδαφικά.

Οι επιπτώσεις του Εκατονταετούς πολέμου στάθηκαν μοιραίες τόσο για την Αγγλία όσο και για τη Γαλλία. Ο πόλεμος αυτός ενίσχυσε την εθνική συνείδηση στη Γαλλία, αν και δεν ήταν η γενεσιουργός αιτία της. Ανάλογα εθνικά αισθήματα είχαν εκδηλωθεί και στην Αγγλία τουλάχιστον από την εποχή του Ιωάννη, όταν οι Ανδηγαυοί βασιλιάδες είχαν χάσει τις πλουσιότερες γαλλικές κτήσεις τους και είχαν περιοριστεί κυρίως στην Αγγλία. Όλοι οι ηγεμόνες χρησιμοποίησαν τα όπλα της προπαγάνδας, των εμβατηρίων και των δημόσιων τελετών για να εμφυσήσουν την πίστη στην

ιερότητα της μοναρχίας και του έθνους. Το πιο εύγλωττο παράδειγμα είναι το δουκάτο της Βουργουνδίας, το «θεατρικό κράτος» όπως το αποκάλεσαν ορισμένοι, που φημιζόταν για τις περίτεχνες ιεραρχικές του κλίμακες και τις τελετουργίες του. Άλλο καλό παράδειγμα είναι η προβολή, από τους τρεις Καρόλους που κυβέρνησαν τη Γαλλία από το 1364 ως το 1461, του ρόλου του Καρλομάγνου ως ιδρυτή της Γαλλίας. Οι ηγεμόνες αυτοί προστάτευαν τους ιστοριογράφους και τους συγγραφείς απομνημονευμάτων που υμνούσαν το έθνος, τους ηγέτες του και τις ιπποτικές αρετές της τάξης των ευγενών με τον μυστηριώδη συμβολισμό τους.

Στη διάρκεια του 14ου και του 15ου αιώνα σημειώθηκαν επαναστατικές εξελίξεις στην πολεμική τεχνολογία, ιδίως με τη χρήση των κανονιών και της πυρίτιδας. Η πυρίτιδα εισήχθη στη Δύση από την Κίνα στη δεκαετία του 1290. Το τουφέκι πρωτοχρησιμοποιήθηκε μόνο στα μέσα του 15ου αιώνα, αλλά τα πρώτα πρωτόγονα κανόνια εμφανίστηκαν τη δεκαετία του 1320. Στα τέλη του 14ου αιώνα διέθεταν κανόνια όλοι οι τοπικοί ηγεμόνες και πολλές πόλεις, ενώ τον 16ο αιώνα είχαν πια γίνει αναχρονιστικά τα τείχη των περισσότερων πόλεων εκτός των πιο ισχυρών. Η χρήση της πανοπλίας με ελάσματα, που αρχικά κάλυπτε τα μπράτσα και τους μηρούς αλλά που τον 15ο αιώνα προστάτευε ολόκληρο το σώμα, καθιστούσε τους πολεμιστές λιγότερο ευάλωτους στα θανατηφόρα εχθρικά βλήματα, αλλά ταυτόχρονα τους έκανε πιο δυσκίνητους και αύξαινε τις πιθανότητες τραυματισμού αν έπεφταν από το άλογό τους.

Η αριθμητική δύναμη των στρατευμάτων αυξήθηκε θεαματικά στη διάρκεια του Εκατονταετούς πολέμου, και μάλιστα πριν από το 1438, όταν ο Κάρολος Ζ' της Γαλλίας απέκτησε τακτικό στρατό. Το 1346 ο Εδουάρδος Γ' είχε συγκεντρώσει στρατιά από 32.000 άνδρες ενώ ο Φίλιππος Ϛ' διέθετε 80.000 άνδρες —αλλά αυτά τα εντυπωσιακά νούμερα αποτελούσαν την εξαίρεση του κανόνα. Η δύναμη του στρατού του Καρόλου του Τολμηρού της Βουργουνδίας στη δεκαετία του 1470 έφτανε τους 40.000-50.000 άνδρες, από τους οποίους γύρω στους 20.000 ήταν πραγματικά μάχιμοι. Ορισμένοι στρατιώτες ήταν εθελοντές, ενώ άλλοι υπηρετούσαν βάσει συμβάσεων (δηλαδή συμβολαίων που συνάπτονταν από τον βασιλιά με αρχηγούς μονάδων που πλήρωναν οι ίδιοι τους στρατιώτες τους). Στη Γαλλία το μεγαλύτερο μέρος των ένοπλων δυνάμεων συγκεντρωνόταν μέχρι το πρώτο μισό του 14ου αιώνα με γενική επιστράτευση, σύμφωνα με την οποία όλοι οι αρτιμελείς άνδρες από δεκαοκτώ ως εξήντα ετών όφειλαν να υπηρετήσουν σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης. Συνήθως όμως είχαν το δικαίωμα να εξαγοράσουν τη θητεία τους, και οι περισσότεροι στρατιώτες υπηρετούσαν στην περιφέρεια της καταγωγής τους. Ως συνέπεια, κύρια δύναμη κρούσης του γαλλικού στρατού παρέμενε το ιππικό, και η βάση της υπηρεσίας σ' αυτό ήταν η φεουδαρχική υποχρέωση. Αντιθέτως, σπάνιες ήταν οι περιπτώσεις επιστράτευσης του φεουδαρχικού στρατού και μετά το 1385 εκλείπουν εντελώς.

Η Ιβηρική χερσόνησος

Μετά το 1248 οι μουσουλμάνοι της Ισπανίας κατείχαν μόνο το κρατίδιο της Γρανάδας. Τα σύνορα της Πορτογαλίας συνέπιπταν χονδρικά με τα σημερινά, ενώ η Ναβάρρα ήταν ένα μικρό βασίλειο στα δυτικά Πυρηναία όπου ηγεμόνευε μια γαλλική δυναστεία. Η υπόλοιπη Ιβηρική χερσόνησος ήταν διαιρεμένη ανάμεσα στην Αραγονία και την Καστίλλη. Η Καστίλλη ήταν μεγάλη χώρα αλλά οικονομικά καθυστερημένη και διέθετε μια πανίσχυρη τάξη ευγενών. Η βιομηχανική παραγωγή παρέμεινε υποτυπώδης μέχρι τον 15ο αιώνα, στη διάρκεια του οποίου άκμασε το εμπόριο διαμέσου του Ατλαντικού. Στις πόλεις είχε αναπτυχθεί κάποια παραγωγή υφασμάτων, ήταν όμως μέτριας ποιότητας, ενώ στη χώρα των Βάσκων γινόταν εξόρυξη σιδήρου. Οι συντεχνίες ήταν περισσότερο φιλανθρωπικές αδελφότητες παρά επαγγελματικές ενώσεις που να ασχολούνται με τα ζητήματα της αγοράς. Το κύριο εξαγωγικό προϊόν της Καστίλλης ήταν το μαλλί μερινός, που πήρε την ονομασία του από ένα πρόβατο της βόρειας Αφρικής που είχε διασταυρωθεί με μια ντόπια ράτσα κατά τον 13ο αιώνα. Το 1273 ο Αλφόνσος Ι' επέτρεψε σε μια ένωση εκτροφέων προβάτων, τη Μέστα, να περνά τα κοπάδια της από την Καστίλλη στο πλαίσιο μιας τακτικής ποιμενικής

διαδρομής. Το αποτέλεσμα ήταν να ερημώσουν μεγάλες εκτάσεις καλλιεργήσιμης γης, που ποτέ δεν ήταν άφθονη στην περιοχή, αλλά τον 15ο αιώνα, χάρη στη Μέστα, η Καστίλλη έγινε ο κορυφαίος εξαγωγέας υψηλής ποιότητας μαλλιού στην Ευρώπη. Έτσι, δόθηκε ώθηση στη ναυπηγική βιομηχανία της Καστίλλης καθώς και στη διαμετακόμιση άλλων προϊόντων, κυρίως μελιού, ελαιόλαδου, δερμάτων, κεριού και κρασιού.

Η εκθρόνιση του Αλφόνσου Ι' το 1282 από τη συνέλευση (*cortes*) οδήγησε σε εμφύλιες συρράξεις και καθεστώτα ανηλικότητας που τερματίστηκαν από τον βασιλιά Αλφόνσο ΙΑ' (1312-1349). Ο Αλφόνσος, ένας ισχυρός ηγεμόνας, περιόρισε την εξουσία τόσο των ευγενών όσο και των συμβουλίων των πόλεων, στα οποία κυριαρχούσε η έγγεια αριστοκρατία. Μάλιστα, άρχισε να παρακάμπτει την καστιλλιάνικη συνέλευση, επιβάλλοντας φόρους για τους οποίους η συνέλευση δεν είχε κανένα λόγο. Επέβαλλε νέους τελωνειακούς δασμούς, ιδίως στο μαλλί, και αποκόμιζε έσοδα από το φόρο επί των πωλήσεων (*alcabala*), που είχε οριστεί στο 5% το 1269 αλλά το 1377 είχε ανέβει στο 10%. Ο Αλφόνσος απέκρουσε τις τελευταίες στρατιωτικές επιθέσεις των μουσουλμάνων, και το 1348 ανήγγειλε ότι το συμπίλημα του ρωμαϊκού κυρίως δικαίου (*Siete Paradas*) που είχε φροντίσει να συνταχθεί ο Αλφόνσος Ι' τον 13ο αιώνα είχε ισχύ νόμου. Τον Αλφόνσο ΙΑ' διαδέχτηκε ο νόμιμος γιος του Πέτρος ο Σκληρός, αλλά μετά το 1354 ο Πέτρος αναγκάστηκε να αντιμετωπίσει τις εξεγέρσεις που υποκινούσε ο νόθος ετεροθαλής αδελφός του Ερρίκος της Τραστάμαρας. Γενικά, ο Πέτρος είχε την υποστήριξη των κατοίκων των πόλεων, της μεγάλης εβραϊκής κοινότητας της Καστίλλης, καθώς και της φατρίας των ευγενών που τάσσονταν υπέρ των συγκεντρωτικών νομοθετικών μεταρρυθμίσεων του Αλφόνσου ΙΑ'. Ο Ερρίκος είχε την υποστήριξη των Γάλλων και απευθυνόταν στις αποσχιστικές τάσεις των ευγενών και στο αντιεβραϊκό αίσθημα.

Τόσο η Αγγλία όσο και η Γαλλία παρενέβησαν στον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο. Ο Πέτρος εξασφάλισε τη βοήθεια του Μαύρου Πρίγκιπα κατά του Ερρίκου και των Γάλλων. Στη μάχη της Νάχερας το 1367, ο πρίγκιπας νίκησε τους Γάλλους και αιχμαλώτισε τον Μπερτράν Ντυ Γκεκλέν. Με την εκστρατεία αυτή αναζωπυρώθηκαν οι εχθροπραξίες ανάμεσα στην Αγγλία και τη Γαλλία. Το 1369, σε μια μεμονωμένη επιχείρηση στην οποία δεν συμμετείχαν οι Άγγλοι, ο Ερρίκος της Τρασταμάρας νίκησε τον Πέτρο τον Σκληρό, που έχασε τη ζωή του στη μάχη, και αναρρήθηκε ο ίδιος στο θρόνο της Καστίλλης. Εντούτοις, οι ξένες επεμβάσεις δεν έληξαν εκεί, καθώς ο Ιωάννης της Γάνδης (βλ. παραπάνω), που είχε παντρευτεί μια κόρη του Πέτρου του Σκληρού, συμμάχησε με τον Φερδινάνδο Α' της Πορτογαλίας κατά του οίκου των Τραστάμαρα. Οι Άγγλοι και οι Πορτογάλοι νίκησαν το 1385 τον καστιλλιάνικο στρατό στην Αλχουμπαρρότα και τον επόμενο χρόνο συνήψαν μια διαρκή συμμαχία. Με τον Ιωάννη Α' (1385-1433), που παντρεύτηκε την κόρη του Ιωάννη της Γάνδης, εγκαινιάστηκε μια νέα πορτογαλική δυναστεία, οι Αβίς. Η άλλη θυγατέρα του Ιωάννη της Γάνδης παντρεύτηκε τον μέλλοντα βασιλιά Ερρίκο Δ' της Καστίλλης, και έτσι τερματίστηκαν οι διεκδικήσεις των Λάνκαστερ επί του καστιλλιάνικου θρόνου.

Το μόνο που συνέδεε την Αραγονία, την Καταλονία και τη Βαλένθια ήταν ότι είχαν τον ίδιο βασιλιά. Η κυρίως Αραγονία ήταν μια περιοχή χωρίς διέξοδο στη θάλασσα, με αδύναμη μοναρχία και ισχυρούς ευγενείς, αλλά οι βασιλιάδες της διεκδικούσαν τη διακυβέρνηση της Μαγιόρκας, της Ελλάδας και των παράκτιων ιταλικών νησιών. Τον 14ο αιώνα η Βαρκελόνη ήταν το πιο σημαντικό λιμάνι και κέντρο τραπεζικών συναλλαγών στη δυτική Μεσόγειο, αν και τον 15ο αιώνα παράκμασε λόγω της ανόδου της Βαλένθιας, της Σεβίλλης και του Κάδιξ.

Η Καστίλλη και η Αραγονία άρχισαν να προσανατολίζονται προς μια ένωση δυναστειών το 1410, όταν ο θείος του βασιλιά Ιωάννη Β' της Καστίλλης Φερδινάνδος Α' (1406-1454) στέφθηκε βασιλιάς της Αραγονίας. Ο γιος του Αλφόνσος Ε' ο Μεγαλοπρεπής (1416-1458) μετέφερε την αυλή του στη Νεάπολη. Μετά το θάνατο του Αλφόνσου, η Αραγονία δόθηκε στον μικρότερο αδελφό του, τον Ιωάννη Β' (1458-1479), τον οποίο διαδέχτηκε στο θρόνο το 1454 ο γιος του από τον πρώτο του γάμο

Ερρίκος Δ', που άστοχα επονομάστηκε «Ανίκανος». Τότε εμφανίστηκε ένα κόμμα που υποστήριζε την Ισαβέλλα, κόρη του Ιωάννη Β' από δεύτερο γάμο. Το 1469 η Ισαβέλλα παντρεύτηκε τον Φερδινάνδο, γιο και κληρονόμο του Ιωάννη Β' της Αραγονίας. Μετά το θάνατο του Ιωάννη Β' το 1479, ο Φερδινάνδος και η Ισαβέλλα ηγεμόνευσαν σε ολόκληρη τη χριστιανική Ιβηρική χερσόνησο, με εξαίρεση την Πορτογαλία και τη Ναβάρρα, αν και η Αραγονία και η Καστίλλη διατήρησαν ξεχωριστές κυβερνήσεις. Η Γρανάδα, το τελευταίο μουσουλμανικό οχυρό, έπεσε το 1492. Λόγω της οικονομικής παρακμής της Καταλονίας και της Βαρκελόνης και της σημασίας που αποκτούσαν τα λιμάνια της Καστίλλης στον Ατλαντικό, τα καστιλλιάνικα συμφέροντα έπαιζαν ολοένα και πιο καθοριστικό ρόλο στην Ισπανία, παρόλο που ο Φερδινάνδος έζησε μερικά χρόνια μετά το θάνατο της συζύγου του και βασίλεψε μόνος μέχρι το 1516.

Η έλλειψη ανεκτικότητας απέναντι στους Εβραίους που διακρίνει την Ισπανία στη μέση περίοδο του Μεσαίωνα ήταν απόρροια των εμφύλιων πολέμων που ξέσπασαν στα τέλη του 14ου αιώνα και στη διάρκεια του 15ου. Εκείνη την εποχή, η μοναδική σημαντική εβραϊκή παροικία που υπήρχε δυτικά του Ρήνου ήταν της Ισπανίας. Τα επαιτικά τάγματα, που ήταν οι κύριοι διώκτες των Εβραίων, πίεζαν τους βασιλιάδες να οργανώνουν δημόσιες συζητήσεις μεταξύ ταγμάτων και ραβίνων, και στη συνέχεια, όταν οι ραβίνοι κέρδιζαν τη μάχη των επιχειρημάτων, οι χριστιανοί προκαλούσαν ταραχές. Παρασυρμένος από τα κηρύγματα του τοπικού αρχιδιακόνου, το 1390 ο όχλος της Σεβίλλης κατέστρεψε ολοσχερώς τις συναγωγές, σκότωσε εκατοντάδες Εβραίους και πολλούς άλλους τους ανάγκασε να βαφτιστούν χριστιανοί. Τις επόμενες εβδομάδες διαδραματίστηκαν παρόμοιες σκηνές και στις άλλες μεγάλες πόλεις της Καστίλλης, ενώ οι διαμαρτυρίες των βασιλιάδων ήταν μόνο για τα μάτια. Οι ταραχές καταλάγιασαν το 1392, αλλά στα τέλη του Μεσαίωνα αρκετοί επιφανείς Ισπανοεβραίοι ασπάστηκαν τον χριστιανισμό. Αν και ορισμένοι προσήλυτοι Εβραίοι (*conversos*) έγιναν στη συνέχεια διώκτες των ομοφύλων τους, οι περισσότεροι αλλαξοπιστούσαν από φόβο και όχι από πεποίθηση. Ο κόσμος τους αποκαλούσε *marranos* (γουρούνια) και τους υποψιάζονταν για ανειλικρινή μεταστροφή. Το 1473 ξέσπασε μια εξέγερση τριών ημερών επειδή μια νεαρή Εβραία κατάβρεξε ένα εικόνισμα της Παναγίας στη διάρκεια μιας θρησκευτικής λιτανείας στην Κόρδοβα. Μετά τη λήξη των ταραχών, οι τοπικές αρχές εξόρισαν όσους Εβραίους είχαν απομείνει. Το 1480 άρχισε η δράση της Ιεράς Εξέτασης με επικεφαλής τον Τορκεμάδα, τον εξομολογητή της Ισαβέλλας.

Η ΓΕΝΕΣΗ ΤΩΝ ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΩΝ ΘΕΣΜΩΝ

Αγγλία

Κατά τον ύστερο Μεσαίωνα, η διακυβέρνηση προσέλαβε θεσμικές μορφές, σε εθνικό επίπεδο στη Γαλλία και την Αγγλία, και σε επίπεδο πόλης και χωριού σε όλες σχεδόν τις άλλες περιοχές. Μετά το 1200, οι τοπικές κοινότητες και οι εκπρόσωποί τους άρχισαν βαθμιαία να συμμετέχουν στη διακυβέρνηση των εθνικών μοναρχιών, συνήθως με τη σύγκληση αντιπροσωπευτικών συνελεύσεων.

Οι επαρχιακοί ηγεμόνες συνέχισαν να χρησιμοποιούν ευγενείς στα ανώτερα κλιμάκια της γραφειοκρατίας, ιδίως στις οικονομικές υπηρεσίες, αρκεί αυτοί να διέθεταν κατάλληλη μόρφωση και διοικητικές ικανότητες. Αυτοί με τη σειρά τους δημιούργησαν δίκτυα πατρωνείας. Ωστόσο, στον ύστερο Μεσαίωνα η σύνθεση των κυβερνήσεων γίνεται λιγότερο αριστοκρατική. Ιδίως στη διάρκεια του 15ου αιώνα, καθώς σε πολλές περιοχές αμβλύνεται η διάκριση μεταξύ των ευγενών της υπαίθρου και των ανώτερων αστικών στρωμάτων, οι μορφωμένοι κάτοικοι των πόλεων μπορούσαν να διεισδύσουν στην πριγκιπική γραφειοκρατία. Άτομα που είχαν ξεκινήσει τη σταδιοδρομία τους στις διοικήσεις των πόλεων οι οποίες τώρα είχαν τακτική επαφή με τον ηγεμόνα λόγω της ανάπτυξης των τοπικών αντιπροσωπευτικών συνελεύσεων, συχνά «προάγονταν» στην υπηρεσία

του. Οι μισθοί δεν ήταν υψηλοί, αλλά αφθονούσαν οι ευκαιρίες για συγκέντρωση διαφόρων αξιωμάτων, δώρων και δωροδοκιών καθώς και για τη δημιουργία δικτύων πατρωνείας.

Πολυμελείς γραφειοκρατίες αναπτύχθηκαν για τη διαχείριση των οικονομικών και των διπλωματικών σχέσεων που γίνονταν όλο και πιο δαιδαλώδεις. Ορισμένες πόλεις και ηγεμόνες διατηρούσαν μόνιμες πρεσβείες σε ξένες πρωτεύουσες. Επινοήθηκαν κώδικες και φαινομενικά απλοί αγγελιοφόροι μπορεί να αναλάμβαναν εξαιρετικά λεπτές αποστολές. Ο έλεγχος της Εκκλησίας επί των κοσμικών γραφειοκρατιών χαλάρωνε καθώς ολοένα και περισσότεροι λαϊκοί ήταν εγγράμματοι και σπούδαζαν δίκαιο. Ήδη στις αρχές του 14ου αιώνα οι περισσότεροι βασιλικοί δικαστές στην Αγγλία ήταν λαϊκοί, αν και η κυριαρχία της Εκκλησίας στη δικαιοσύνη διήρκεσε περισσότερο στη Γαλλία.

Επίκεντρο της βασιλικής διοίκησης ήταν το βασιλικό συμβούλιο (*Commune Concilium Regni*). Οι κύριοι υποτελείς του βασιλιά ήταν οι κάτοχοι φέουδων τα οποία τους είχαν παραχωρηθεί απευθείας από το στέμμα και όχι μέσω κάποιου ενδιάμεσου άρχοντα. Οι κύριοι υποτελείς όφειλαν στον βασιλιά να παρίστανται στο βασιλικό δικαστήριο. Ήδη τον 13ο αιώνα, το Φεουδαρχικό ή Μεγάλο Συμβούλιο (*Magnum Concilium*) της Αγγλίας είχε αρκετές εκατοντάδες μέλη, αλλά συγκαλούνταν σπάνια. Οι βασιλιάδες πλαισιώνονταν από ένα αριθμητικά μικρότερο σώμα οικείων συμβούλων τους. Σε αυτό το μικρότερο σώμα αναφέρεται ο όρος «Συμβούλιο», ιδίως μετά τη δημιουργία του Κοινοβουλίου (*Parliament*) στα τέλη του 13ου αιώνα, που αποτέλεσε εξέλιξη του Μεγάλου Συμβουλίου. Το 1377 οι βαρόνοι είχαν ήδη θέσει υπό τον έλεγχό τους το «Συμβούλιο», που τον 15ο αιώνα ονομάστηκε Ιδιωτικό Συμβούλιο (*Privy Council*).

Η κεντρική διοίκηση ασκούνταν μέσω του βασιλικού οίκου και των διαφόρων τμημάτων που πρωτοεμφανίστηκαν σ' αυτόν προτού μετατραπούν σε αυτοτελείς μόνιμες υπηρεσίες. Μόλις «έφευγαν από την αυλή», οι υπηρεσίες αυτές συνήθως υπάγονταν στον έλεγχο των βαρόνων, ενώ οι βασιλιάδες ίδρυαν ή ευνοούσαν διαφορετικά τμήματα που παρέμεναν στον βασιλικό οίκο και ήταν πιο πρόθυμα να συμμορφωθούν με το βασιλικό θέλημα. Οι Αγγλοσάξονες βασιλιάδες είχαν έναν καγκελάριο ή επικεφαλής της γραμματείας, δηλαδή του γραφείου αντιγραφής του βασιλικού παρεκκλησίου. Μέχρι και τον 12ο αιώνα, η δύναμη της γραμματείας εξαρτιόταν περισσότερο από την προσωπικότητα του εκάστοτε καγκελαρίου και τον βαθμό στον οποίο επηρέαζε τον βασιλιά παρά από την ισχύ του ίδιου του αξιώματος. Από τον 13ο αιώνα όμως, ο καγκελάριος ήταν υπεύθυνος για τη φύλαξη της Μεγάλης Σφραγίδας, που έκτοτε ήταν απαραίτητη για την επικύρωση των επίσημων εγγράφων. Στις αρχές του 14ου αιώνα η γραμματεία μεταφέρθηκε εκτός αυλής. Καθώς οι βασιλιάδες έπαψαν να ελέγχουν άμεσα τη Μεγάλη Σφραγίδα, εξέδιδαν διατάγματα που σφραγίζονταν με τη Μικρή Σφραγίδα ή Σφραγιδόλιθο, η οποία μέχρι τα τέλη του 14ου αιώνα εξακολουθούσε να φυλάσσεται στον βασιλικό οίκο, στο βασιλικό οικονομικό επιμελητήριο (*Chamber*).

Αν και τα οικονομικά του βασιλιά υπάγονταν αρχικά στο Επιμελητήριο, η υπηρεσία αυτή επισκιάστηκε τον 13ο αιώνα από την Ιματιοθήκη (*Wardrobe*), που είχε εγκαινιαστεί στα χρόνια του Ερρίκου Β' ως παράρτημα του Επιμελητηρίου με σκοπό τη φύλαξη των ενδυμάτων και των τιμαλφών του βασιλιά. Ήδη το 1215 η Ιματιοθήκη είχε γίνει η σπουδαιότερη οικονομική υπηρεσία του βασιλικού οίκου. Η σημασία της Ιματιοθήκης κορυφώθηκε στα χρόνια του Εδουάρδου Α', ο οποίος της ανέθεσε αρμοδιότητες υπουργείου πολέμου, αλλά μετά το 1340 ο ρόλος της ατόνησε, καθώς μέχρι τότε ο πόλεμος είχε γίνει τόσο δαπανηρή υπόθεση που δεν μπορούσε να χρηματοδοτηθεί παρά μόνο μέσω των προϋπολογισμών που ενέκρινε το Κοινοβούλιο —και οι βαρόνοι φρόντιζαν τα ποσά αυτά να αποδίδονται στο Θησαυροφυλάκιο.

Το Θησαυροφυλάκιο (*Exchequer*) ήταν το γενικό λογιστήριο. Ο βασιλιάς μπορούσε να εισπράξει τις «συνήθεις προσόδους» χωρίς να έχει προηγηθεί συναίνεση αυτών που πλήρωναν. Στις προσόδους

αυτές συγκαταλέγονταν ενοίκια και άλλα έσοδα από τις ιδιόκτητες βασιλικές γαίες, τα «κτήματα» των σερίφηδων, τις γαίες και τα βασιλικά προνόμια. Κανονικά, οι συνήθεις πρόσοδοι αποδίδονταν στο Θησαυροφυλάκιο. Στα τέλη του 13ου αιώνα πλέον οι σερίφηδες εξουσιοδοτούνταν με βασιλικά εντάλματα να μεταβιβάζουν ένα μεγάλο τμήμα των εισπράξεών τους στους τοπικούς πιστωτές του βασιλιά αντί να τα μεταφέρουν στο Θησαυροφυλάκιο. Επίσης, μερικές φορές διατάσσονταν να στείλουν τα έσοδά τους στην Ιματιοθήκη και όχι στο Θησαυροφυλάκιο. Αν και από καθαρά πρακτική σκοπιά η τακτική αυτή ήταν λογική και αποτελεσματική, στην πράξη σήμαινε την παράκαμψη του Θησαυροφυλακίου, το οποίο το έλεγχαν οι βαρόνοι. Έτσι, μεταξύ 1200 και 1340 περίπου η σημασία του Θησαυροφυλακίου ατόνησε. Μετά ενισχύθηκε ξανά, καθώς οι φόροι που ενέκρινε το Κοινοβούλιο, και όχι τόσο οι πρόσοδοι από τις βασιλικές κτήσεις, είχαν γίνει η κύρια πηγή εισοδήματος για τον βασιλιά.

Αν και στη διάρκεια του 13ου αιώνα τα κυβερνητικά έσοδα αυξήθηκαν, οι δαπάνες ήταν ακόμη μεγαλύτερες και, κατά συνέπεια, οι βασιλιάδες αναγκάζονταν να δανείζονται μεγάλα ποσά. Μέχρι το 1200 μόνο οι αριστοκράτες γαιοκτήμονες ήταν αρκετά πλούσιοι ώστε να είναι χρήσιμοι στο στέμμα ως πηγή εισοδήματος. Οι υποτελείς τους τους όφειλαν φεουδαρχικούς φόρους και εισφορές, αλλά οι αριστοκράτες προσπαθούσαν να αποφύγουν την απαίτηση «έκτακτων χρηματικών εισφορών», που δεν καταβάλλονταν αυτόματα αλλά μετά από διαπραγματεύσεις για τον τρόπο της διάθεσής τους. Αν και οι ευγενείς εξακολούθησαν να είναι ο κύριος στόχος των οικονομικών ιθυνόντων του βασιλιά, μετά το 1270 οι βασιλιάδες απέκτησαν κάποια μέσα για να καρπώνονται τον πλούτο των κατοίκων των πόλεων και των κατωτέρων ευγενών της υπαίθρου (*gentry*) που δεν ήταν άμεσοι υποτελείς του στέμματος. Η τακτική αυτή άρχισε με την επιβολή τελωνειακών επιβαρύνσεων στις εξαγωγές και εισαγωγές, κυρίως τον «φόρο του διαβόλου» (*maltote*) επί των εξαγωγών μαλλιού, που το βασικό του ύψος ορίστηκε το 1275. Υπολογίζεται ότι στις αρχές του 14ου αιώνα το ένα τρίτο των τρεχόντων εσόδων του βασιλιά μπορεί να προερχόταν από τελωνειακούς δασμούς.

Η ανάπτυξη των κρατικών θεσμών συνδέεται άμεσα με τη θεαματική άνοδο του κόστους των πολέμων. Η άμεση φορολογία σε έθνικο επίπεδο παρέμενε σπάνια το 1300, αλλά μετά από έναν αιώνα είχε γίνει αποδεκτή πρακτική. Επομένως, ο 14ος αιώνας είχε καθοριστική σημασία για την καθιέρωση της τακτικής φορολογίας σε εθνική κλίμακα αλλά, προκειμένου να εγκριθούν οι φόροι, έπρεπε να προηγηθούν διαπραγματεύσεις για τη σκοπιμότητά τους. Ο πρώτος αναλογικός φόρος επί της κινητής πριουσίας είχε θεσπιστεί το 1166, αλλά κανείς τέτοιος φόρος δεν είχε εισπραχθεί μέχρι τον περίφημο «Φόρο του Σαλαδίνου» το 1188. Ο βασιλιάς Ιωάννης επίσης επέβαλε αναλογικούς φόρους το 1203 και το 1207, ενώ η κυβέρνηση του Ερρίκου Γ' κατάφερε να επιβάλει αναλογικούς φόρους μόνον επτά φορές. Από τη δεκαετία του 1290 οι φόροι αυτοί εισπράττονταν συχνά με σκοπό τη χρηματοδότηση των πολέμων του Εδουάρδου Α' κατά της Γαλλίας. Καθώς τα έσοδα αυτά ήταν έκτακτα, η συναίνεση των φορολογουμένων ή των εκπροσώπων τους ήταν απαραίτητη, και επομένως οι φόροι είχαν καθοριστική σημασία για την ανάπτυξη του Κοινοβουλίου. Το 1334, η συνήθης αναλογία είχε διαμορφωθεί στο ένα δέκατο της ετήσιας αξίας για την κινητή περιουσία και στο ένα δέκατο πέμπτο για την ακίνητη, κυρίως τη γη. Οι ανισότητες αυτού του συστήματος αναγνωρίστηκαν, και στη δεκαετία του 1370 η κυβέρνηση εισήγαγε πειραματικά τον κεφαλικό φόρο, δηλαδή την καταβολή ενός συγκεκριμένου ποσού για κάθε άτομο ηλικίας άνω των 14 ετών. Όμως η αντίθεση σ' αυτό το μέτρο ήταν τόσο σφοδρή που ο κεφαλικός φόρος εγκαταλείφθηκε και επανήλθε ο αναλογικός φόρος.

Γαλλία

Το πρόβλημα με τον κεφαλικό φόρο οφειλόταν εν μέρει στην αντίληψη ότι συμβόλιζε ένα καθεστώς υποδούλωσης. Η αίσθηση αυτή ήταν ακόμα πιο ισχυρή στη Γαλλία απ' ό,τι στην Αγγλία. Οι φόροι προορίζονταν αποκλειστικά για την αντιμετώπιση έκτακτων αναγκών, ενώ οι τρέχουσες δαπάνες της

κυβέρνησης έπρεπε να καλύπτονται από τους πόρους των βασιλικών κτήσεων. Το 1314, ο Φίλιππος ο Ωραίος επέβαλε φόρο για μια εκστρατεία στη Φλάνδρα που τελικά αναγκάστηκε να τη ματαιώσει· έτσι, από τη νεκρική του κλίνη διέταξε την επιστροφή του εισπραχθέντος φόρου στους φορολογουμένους. Το 1380 ο ετοιμοθάνατος βασιλιάς Κάρολος Ε' κληροδότησε ανείπωτες δυσκολίες στους κηδεμόνες του ανήλικου διαδόχου του με την κατάργηση του φόρου επί της εστίας (*fouage*, εσχαρικόν), που είχε γίνει η κύρια πηγή εσόδων για το γαλλικό στέμμα.

Στον ύστερο Μεσαίωνα η γαλλική βασιλική διοίκηση αναπτύχθηκε σε αναγνωρίσιμες «σύγχρονες» μορφές μέσω του εκσυγχρονισμού του βασιλικού δικαστηρίου και της αυλής, αλλά οι διαφορές σε σύγκριση με την Αγγλία παρέμεναν σημαντικές. Καταρχάς, μέχρι τα τέλη του 15ου αιώνα η Γαλλία δεν είχε ενοποιηθεί εδαφικά, και η δικαιοδοσία των βασιλιάδων της περιοριζόταν στα ιδιόκτητα εδάφη τους. Μολονότι το γαλλικό σύστημα διακυβέρνησης, ως προς τη δομή του, έμοιαζε με το αντίστοιχο αγγλικό, στα 1200 ήταν πολύ λιγότερο οργανωμένο, αν και από τότε αναπτύχθηκε ταχύτατα καθώς ο γαλλικός βασιλικός οίκος, η δικαιοσύνη και οι φόροι επεκτάθηκαν σε εντυπωσιακό βαθμό.

Μια σημαντική διάκριση μεταξύ των δύο βασιλείων είναι το γεγονός ότι ενώ η αγγλική δημόσια διοίκηση αναδύθηκε κυρίως μέσα από τον βασιλικό οίκο και, αντίστοιχα, το δικαστικό σύστημα από τα βασιλικά δικαστήρια, στη Γαλλία η εξέλιξη αυτή ήταν πιο δυσδιάκριτη. Στην πραγματικότητα, η γαλλική γραμματεία βρισκόταν στα χέρια του Σφραγιδοφύλακα (*Garde du Sceau*) μέχρι το 1318. Τότε επανήλθε ο θεσμός του καγκελαρίου, που από τον 12ο αιώνα είχε τεθεί σε αχρησία. Ο καγκελάριος προέδρευσε στο παρλαμέντο (*parlement,* το ανώτατο δικαστήριο του βασιλείου) μέχρι το 1362· από τότε τα μέλη του παρλαμέντου άρχισαν να εκλέγουν τον πρόεδρό τους. Το ισοδύναμο του αγγλικού υπουργείου οικονομικών ή Επιμελητηρίου (*Chamber*) ήταν το Νομισματικό Επιμελητήριο (*Chambre aux Deniers*). Απ' αυτό αποσπάστηκε ένα Γενικό Λογιστήριο (ή «χρηματονόμιο», *Argenterie*), παρόμοιο με την αγγλική Ιματιοθήκη, αλλά καμία από τις δύο τελευταίες υπηρεσίες δεν είχε τη θεσμική βαρύτητα των αντίστοιχων αγγλικών. Υπήρχε ένα αυλικό δικαστήριο, παρόμοιο με το αγγλικό Βασιλικό Δικαστήριο (*King's Bench*) κατά το ότι η σύγκληση του εξαρτιόταν άμεσα από τη διακριτική ευχέρεια του βασιλιά. Το 1346 όμως, οι Γάλλοι βαρόνοι περιόρισαν τις αρμοδιότητές του στις προσφυγές κατά των αξιωματούχων ή των υπηρεσιών του βασιλιά.

Αρχικά το βασιλικό δικαστήριο στη Γαλλία ήταν πολύ λιγότερο «φεουδαρχικό» από το αντίστοιχο αγγλικό, που απαρτιζόταν από τους κύριους υποτελείς του στέμματος, ακριβώς επειδή οι πρώτοι Καπετίδες σημείωσαν λιγότερη επιτυχία απ' ότι οι Άγγλοι βασιλιάδες στο να υποχρεώσουν τους βαρόνους τους να συμμετέχουν. Το γαλλικό δικαστήριο πάντα πλαισιωνόταν από πολλούς βασιλικούς συμβούλους εκτός από τους πρίγκιπες. Όπως είχε συμβεί στην Αγγλία, έτσι και εδώ ένα συμβούλιο (*conseil*) οικείων συμβούλων διαχωρίστηκε από το βασιλικό δικαστήριο (*cour*) κατά τον ύστερο Μεσαίωνα.

Οι αρμοδιότητες του βασιλικού δικαστηρίου ήταν δικαστικές και οικονομικές. Ήδη από τη δεκαετία του 1250, συχνά συνεδρίαζε επίσημα ως έκτακτο δικαστήριο, ενώ στις αρχές του 14ου αιώνα η παρουσία του παρλαμέντου είχε γίνει ιδιαίτερα αισθητή. Πρέπει να διακρίνουμε ακριβώς το γαλλικό *parlement* από το αγγλικό *parliament* (βλ. παρακάτω), που το κοινό τους χαρακτηριστικό είναι ότι και τα δύο ξεκίνησαν ως δικαστήρια· στη Γαλλία όμως το παρλαμέντο δεν είχε περαιτέρω εξέλιξη, ενώ το αντίστοιχο αγγλικό μετασχηματίστηκε σε νομοθετική συνέλευση. Το γαλλικό παρλαμέντο ήταν καταρχήν αρμόδιο για όλες τις υποθέσεις που συνδέονταν με τα βασιλικά προνόμια και δικαιώματα, τις βασιλικές κτήσεις, τα βασιλικά κτήματα (*apanages*) που παραχωρούνταν σε μέλη της βασιλικής οικογένειας, την Εκκλησία, τις κοινότητες των πόλεων και όλα τα πρόσωπα που υπάγονταν στην ειδική προστασία του βασιλιά. Σε αυτό παραπέμπονταν οι εφέσεις από τα δικαστήρια των βαΐλων και των σενεσκάλων, από τα επαρχιακά δικαστήρια

(*parlements*), και από το Γενικό Λογιστήριο και το Νομισματοκοπείο. Απέκτησε σαφή επαγγελματικό χαρακτήρα, καθώς ήταν χωρισμένο σε τρία ειδικά δικαστήρια (Προσφυγών, Ανακριτικό και Ανώτατο Δικαστήριο) και είχε επανδρωθεί με μόνιμο προσωπικό.

Η οικονομική διοίκηση στη Γαλλία επίσης παρουσίαζε αναλογίες με την αγγλική. Ενώ το δικαστικό παράρτημα του γαλλικού Συμβουλίου ήταν το παρλαμέντο, το Νομισματικό Επιμελητήριο ήταν το οικονομικό του όργανο. Στην πραγματικότητα, το Νομισματικό Επιμελητήριο είχε εμφανιστεί από τη δεκαετία του 1270 και θεσπίστηκε επίσημα με βασιλική διαταγή το 1320. Το Λογιστήριο έλεγχε τους λογαριασμούς των τοπικών και των αυλικών αξιωματούχων και αρχικά διαχειριζόταν τα έκτακτα έσοδα, που μέχρι το 1356 προέρχονταν κυρίως από πολεμικές επιχορηγήσεις που εγκρίνονταν από τη Συνέλευση των Τάξεων.

Όπως και στην Αγγλία, το 1300 το μεγαλύτερο μέρος του βασιλικού εισοδήματος προερχόταν από τις βασιλικές γαίες, αλλά το 1400 κύρια πηγή εσόδων είχε γίνει η φορολογία. Οι δαπανηροί πόλεμοι του Φιλίππου του Ωραίου ανάγκασαν τους μονάρχες να αναζητήσουν νέους πόρους. Μολονότι τυπικά μόνον οι κύριοι υποτελείς όφειλαν έκτακτους φεουδαρχικούς φόρους, ο Φίλιππος συμπεριέλαβε σ' αυτή την κατηγορία υποκειμένων του φόρου και τους υποτελείς άλλων υποτελών, καθώς και τις πόλεις στις οποίες είχαν χορηγηθεί χάρτες ελευθεριών. Επέβαλε φόρο στους Εβραίους προτού τους εκδιώξει, δήμευσε τα κεφάλαια των Ναϊτών ιπποτών, που μέχρι τότε ήταν οι τραπεζίτες του, υποτίμησε το νόμισμα, και το 1307 επέβαλε έναν αναλογικό φόρο επί της αξίας της γης, των ζωντανών και των εμπορευμάτων. Και, το πιο σημαντικό, το 1301 μετέτρεψε την υποχρέωση όλων των Γάλλων να υπηρετούν στον στρατό κατά τη γενική επιστράτευση (βλ. παραπάνω) σε εθνικό φόρο επί των ατόμων που δεν υπηρετούσαν. Ο Φίλιππος καθιέρωσε τα γαλλικά τελωνεία και όρισε δασμούς επί των εξαγωγών πολλών προϊόντων. Σ' αυτό το εντυπωσιακό φορολογικό οπλοστάσιο προστέθηκε στις αρχές του 14ου αιώνα και ο φόρος νοικοκυριού (εσχαρικός), ενώ ο φόρος κατοικίας του 1328 ήταν ο πρώτος εθνικός φόρος στη Γαλλία. Ο φόρος επί του άλατος (*gabelle*) εισήχθη το 1341.

Το 1356 ο βασιλιάς Ιωάννης Β' πιάστηκε αιχμάλωτος στη μάχη του Πουατιέ. Προκειμένου να συγκεντρωθούν τα λύτρα για την απελευθέρωσή του, η Συνέλευση των Τάξεων (βλ. παρακάτω) ενέκρινε έναν έκτακτο εσχαρικό φόρο, φόρους επί των πωλήσεων και φόρους επί του άλατος. Έξι «γενικοί επιθεωρητές» (*généraux*) ορίστηκαν υπεύθυνοι για τη συλλογή αυτών των φόρων. Κάθε επιθεωρητής ήταν προϊστάμενος δύο «αιρετών» (*élus*), που μέχρι τον 14ο αιώνα είχαν γίνει τρεις. Οι «αιρετοί» και οι «επιθεωρητές» αρχικά ήταν υπόλογοι στη Συνέλευση των Τάξεων, αλλά μετά το 1360 διορίζονταν από τον βασιλιά. Αν και το 1380 ο Κάρολος Ε' κατάργησε το *fouage,* μέχρι το 1382 ο φόρος αυτός είχε αντικατασταθεί από τον *taille,* που στη βόρεια Γαλλία ήταν επίσης ένα είδος φόρου επί της κατοικίας. Στις αρχές του 15ου αιώνα στη νότια Γαλλία ο *taille* μετατράπηκε σε έγγειο φόρο και το 1480 είχε πια αποκτήσει αυτό το χαρακτήρα σε ολόκληρο το βασίλειο. Τα έκτακτα έσοδα που προέρχονταν από τους φόρους οι οποίοι θεσπίστηκαν το 1356 σύντομα αποτέλεσαν την κύρια πηγή των βασιλικών προσόδων, και το 1390 ιδρύθηκε ένα ειδικό φορολογικό δικαστήριο για τη διαχείρισή τους. Αυτό το δικαστήριο, και όχι τόσο το Νομισματικό Επιμελητήριο, ήταν το κύριο οικονομικό όργανο της μοναρχίας τον 15ο αιώνα.

Η ανάπτυξη των αντιπροσωπευτικών θεσμών: Αγγλία

Σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα, οι εδαφικοί ηγεμόνες και όχι μόνον οι βασιλιάδες ζητούσαν τη συμβουλή των υπηκόων τους για ζητήματα που αφορούσαν τα κοινά. Ήδη από το 1127, οι ευγενείς και οι σύλλογοι κατοίκων των πόλεων που ήταν δεμένοι με όρκο συνεδρίαζαν στη Φλάνδρα με σκοπό την παροχή συμβουλών στους κόμητες για ζητήματα που αφορούσαν τα κοινά. Στις αρχές του 13ου αιώνα, οι δημοτικοί άρχοντες της Φλάνδρας είχαν συγκροτηθεί σε αναγνωρισμένο σώμα

που η συναίνεσή του ήταν απαραίτητη για τη δράση των κομήτων σε ζητήματα πολέμου, διπλωματίας και οικονομικής πολιτικής. Είδαμε ότι στα βασίλεια της Ιβηρικής χερσονήσου, με πρώτη την Αραγονία στα τέλη του 12ου αιώνα, είχαν συσταθεί συμβούλια (*cortes*) που βασίζονταν σε μια αρχή αντιπροσώπευσης των τάξεων παρόμοια με εκείνη που θα αναπτυσσόταν αργότερα στη Γαλλία.

Ο φεουδαρχικός δεσμός ήταν ένα συμβόλαιο που συνεπαγόταν συγκεκριμένες τιμητικές υποχρεώσεις τόσο για τον άρχοντα όσο και για τον υποτελή. Αν κάποιο από τα δύο μέρη επιθυμούσε περισσότερα από όσα του όφειλε νόμιμα το άλλο, έπρεπε να αποσπάσει τη συγκατάθεση του άλλου και, στην ανάγκη, να πληρώσει για να την εξασφαλίσει. Όλοι οι υποτελείς όφειλαν φεουδαρχικούς φόρους στους κυρίους τους, αλλά μόνον ένας μικρός αριθμός ατόμων συνδέονταν μέσω φεουδαρχικής σχέσης με τους βασιλιάδες. Έτσι οι ηγεμόνες έπρεπε κατ' ανάγκη να αντλούν από τα εισοδήματα, καθώς και από την πείρα, ομάδων που βρίσκονταν εκτός του φεουδαρχικού δεσμού. Οι πρίγκιπες συμβουλεύονταν τους εμπόρους για ζητήματα νομισματικής και εμπορικής πολιτικής και τους βαρόνους για ζητήματα πολέμου και ειρήνης. Έτσι, οι πρώτες «αντιπροσωπευτικές» εθνοσυνελεύσεις ήταν συμβουλευτικά σώματα που η κοινωνική τους σύνθεση εξαρτιόταν από τα θέματα που ήθελε να συζητήσει ο ηγεμόνας.

Όπως είδαμε, η Μεγάλη Χάρτα όριζε ότι η συναίνεση του φεουδαρχικού συμβουλίου ήταν απαραίτητη για την επιβολή έκτακτων φόρων. Το κείμενο αυτό διακρίνει τους μεγάλους βαρόνους, που δέχονταν ατομική πρόσκληση για να παραστούν στις συνεδριάσεις του συμβουλίου, από τους μικρότερος, οι οποίοι καλούνταν ως ομάδα από τον σερίφη. Δεν περιλαμβάνει κάποια διάταξη σύμφωνα με την οποία οι αντιπρόσωποι στο συμβούλιο μπορούσαν να δεσμεύσουν ευρύτερες περιφέρειες. Η νομική έννοια της εποπτικής εξουσίας ή της αρχής της αντιπροσώπευσης που ανάγεται στο ρωμαϊκό δίκαιο ενσωματώθηκε στην αγγλική πρακτική στη διάρκεια του 13ου αιώνα. Έτσι, επιτράπηκε στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις να εκπροσωπούνται στις συνεδριάσεις των συμβουλίων μέσω των αντιπροσώπων τους, των οποίων η συγκατάθεση στις διαδικασίες δέσμευε τα άτομα που εκπροσωπούσαν. Επομένως, η ουσία των αντιπροσωπευτικών θεσμών στην Αγγλία είναι η διεύρυνση των λειτουργιών και της σύνθεσης του βασιλικού Συμβουλίου (που τότε ήταν πια τμήμα του Κοινοβουλίου που είχε αποσπασθεί από το Συμβούλιο). Στη Γαλλία η Συνέλευση των Τάξεων αναπτύχθηκε ανεξάρτητα από το Συμβούλιο.

Ο αγγλικός όρος «κοινοβούλιο» (*parliament*) κάνει την πρώτη του εμφάνιση όχι στα κρατικά έγγραφα, αλλά στο *Χρονικό* του Μάθιου Πάρις του έτους 1239, όπου συναντάμε μια αναφορά για μια διάσκεψη (*parley*) αιτούντων και αποκρινομένων. Ο βασιλιάς μπορούσε να καλέσει οποιονδήποτε και να ζητήσει τη συμβουλή του. Με την υποβολή μιας επίσημης αίτησης, κάποια άτομα από το ακροατήριο παρουσίαζαν τα αιτήματά τους, που μπορούσαν να αφορούν είτε κάποιο θέμα ιδιωτικού δικαίου είτε επιθυμητές αλλαγές σε ζητήματα κρατικής πολιτικής. Μάλιστα, μέχρι και τον 14ο αιώνα ορισμένα κείμενα αναφέρονται στις «κοινότητες» (*Commons*) ως «οι αιτούντες» και στους άρχοντες ως «οι δικαστές». Ακολουθούσε η παραπομπή του ζητήματος στον βασιλιά και το Συμβούλιό του για να γνωματεύσουν. Συνήθως ο μονάρχης έλυε τη συνεδρίαση του Κοινοβουλίου προτού εκφέρει ο ίδιος την κρίση του. Οι Διατάξεις της Οξφόρδης του 1258 υποχρέωναν τον βασιλιά να συγκαλεί τρία «κοινοβούλια» κάθε χρόνο, εννοώντας προφανώς μια τέτοια διευρυμένη σύνοδο του Συμβουλίου.

Στα περισσότερα από τα πρώτα κοινοβούλια δεν συμμετείχαν άλλα πρόσωπα εκτός από τους κύριους υποτελείς του βασιλιά. Οι ιππότες των κομητειών κλήθηκαν για πρώτη φορά το 1254. Τόσο αυτοί όσο και οι αστοί των πόλεων κλήθηκαν το 1265 από τον Σιμόν ντε Μονφόρ, που τότε κρατούσε τον βασιλιά αιχμάλωτο και ήταν επικεφαλής της βασιλικής κυβέρνησης ως αρχηγός ενός βραχύβιου συνασπισμού βαρόνων. Ωστόσο, η κλήση αυτών των ομάδων στα δικαστήρια διαδόθηκε μόνο κατά τη δεκαετία του 1290, όταν ο Εδουάρδος Α' άρχισε να συγκαλεί τα δικαστήρια

(*parliaments*) για να ζητήσει τη συμβουλή τους. Αλλά εφόσον οι αντιπρόσωποι ήταν ήδη παρόντες για να δώσουν τη γνώμη τους, ο βασιλιάς άρχισε να τους ζητά να εγκρίνουν τον προϋπολογισμό, μια που αυτός ήταν ένας πιο βολικός τρόπος διεξαγωγής των συναλλαγών και αποφυγής των χωριστών διαπραγματεύσεων. Μέχρι τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Εδουάρδου Β', οι «κοινότητες» δεν συμμετείχαν κανονικά στις εργασίες του Κοινοβουλίου.

Αυτή η μεταβαλλόμενη λειτουργία σήμαινε ότι το Κοινοβούλιο μπορούσε να απορρίψει την έγκριση κονδυλίων για τον βασιλιά αν εκείνος αρνιόταν να ικανοποιήσει τα αιτήματά του. Το 1297, στην Επικύρωση των Χαρτών, το Κοινοβούλιο ανάγκασε τον βασιλιά να επικυρώσει τη Μεγάλη Χάρτα και να συμφωνήσει ότι μια εφάπαξ χρηματική επιδότηση δεν θα μετατρεπόταν σε διαρκή φόρο, αλλά θα έπρεπε να τίθεται ξανά σε ψηφοφορία κάθε φορά που θα προέκυπτε ανάγκη. Ο Εδουάρδος Α' συμφώνησε ότι αυτού του είδους οι έκτακτες εισφορές και οι φόροι θα επιβάλλονταν μόνο «με τη σύμφωνη γνώμη ολόκληρου του βασιλείου». Το κείμενο του όρκου στη στέψη του βασιλιά Εδουάρδου Β' το 1308 πήρε τη μορφή νομοθετικού διατάγματος, καθώς απαιτούσε από τον βασιλιά να συμμορφώνεται «προς τους δίκαιους νόμους και τα έθιμα που η κοινότητα του βασιλείου θα καθορίσει» —και είναι σχεδόν σίγουρο ότι λέγοντας «κοινότητα του βασιλείου» εννοούσαν το Κοινοβούλιο. Έτσι, το αγγλικό Κοινοβούλιο έγινε συγχρόνως νομοθετικό και δικαστικό σώμα που επίσης ενέκρινε και τους φόρους.

Εκείνοι που συμμετείχαν στο Κοινοβούλιο μέσω ατομικών προσκλήσεων αποτέλεσαν τελικά τη Βουλή των Λόρδων (*House of Lords*), *ενώ* εκείνοι που αντιπροσώπευαν περιφέρειες θα συγκροτούσαν αργότερα τη Βουλή των Κοινοτήτων (*House of Commons*). Ήδη τη δεκαετία του 1320 οι ιππότες της κομητείας (*shire*) και οι αστοί συνέρχονταν συχνά σε κοινές συνεδριάσεις και στη δεκαετία του 1340 αυτές οι συνεδριάσεις είχαν πάρει τακτικό χαρακτήρα. Ιδιαίτερο γόητρο είχαν οι έδρες της κομητείας και μάλιστα ορισμένοι δήμοι εξέλεγαν ιππότες για να τους αντιπροσωπεύουν ώστε να ασκείται περισσότερη επιρροή. Λίγες εκλογές ήταν «δημοκρατικές», και η εκλογή των ιπποτών στο δικαστήριο της κομητείας συχνά έπαιρνε επεισοδιακές διαστάσεις καθώς τοπικές ομάδες ακολούθων κατέφευγαν στη βία για να επιβάλουν τους υποψηφίους τους. Έτσι, οι μεγάλοι άρχοντες κυριαρχούσαν στα μεσαιωνικά κοινοβούλια, αλλά η θεσμική βάση για την τελική ανάδειξη των Κοινοτήτων είχε ήδη τεθεί, ιδίως με τη συνένωση σε ένα ενιαίο όργανο δύο κοινωνικών τάξεων μη ευγενικής καταγωγής (ιππότες και αστοί), οι οποίες στις περισσότερες ευρωπαϊκές συνελεύσεις συνεδρίαζαν χωριστά.

Καθώς καθιερώθηκε η παροχή συμβουλών, οι συνελεύσεις συγκαλούνταν τακτικά και συχνά. Το Κοινοβούλιο συνεδρίασε εκατόν πενήντα μία φορές στη διάρκεια του 14ου αιώνα· συγκαλούνταν αρκετές φορές το χρόνο, αν και υπήρχαν χρονιές κατά τις οποίες δεν συνήλθε καθόλου. Στα πρώτα στάδια του Εκατονταετούς πολέμου, από το 1340 ως το 1360, εκμεταλλευόμενες την επιτακτική ανάγκη του μονάρχη για ρευστό, οι Κοινότητες επέβαλαν δύο σημαντικές αρχές: την εκπλήρωση αιτημάτων πριν να δοθούν πιστώσεις και ότι μια βασιλική υπηρεσία δεν μπορούσε να ακυρώσει έναν προγενέστερο νόμο που είχε ψηφιστεί από το Κοινοβούλιο. Μετά το 1407, τα οικονομικά νομοσχέδια έπρεπε να κατατίθενται πρώτα στο Κοινοβούλιο. Ο πρώτος γνωστός «πρόεδρος της βουλής» (*speaker*) των Κοινοτήτων εμφανίζεται το 1376. Κατά τη βασιλεία του Ριχάρδου Β' το Κοινοβούλιο, σε συνεδριάσεις που συχνά έπαιρναν χαρακτήρα οχλοκρατίας, παρέπεμπε σε δίκη και εκτελούσε βασιλικούς συμβούλους. Το 1388 το «Αμείλικτο» Κοινοβούλιο έθεσε τον βασιλιά υπό την εποπτεία πέντε εκκαλούντων αρχόντων. Αν και ήδη το 1389 ο Ριχάρδος Β' είχε πάρει ξανά τον έλεγχο της κατάστασης στα χέρια του, τελικά αποδείχθηκε ανίκανος να κυβερνήσει χωρίς τη συγκατάθεση του Κοινοβουλίου, γεγονός που του στοίχισε την απώλεια του θρόνου του και της ζωής του. Μόνο μετά τη λήξη των πολέμων με τη Γαλλία το 1453, και ίδίως αφότου ο Εδουάρδος Δ' άρχισε να λαμβάνει τακτική ετήσια αποζημίωση από τους Γάλλους, ο βασιλιάς της Αγγλίας διέθετε αρκετά έσοδα ώστε επί μεγάλα διαστήματα να μπορεί να δρα ανεξάρτητα από το Κοινοβούλιο.

Η ανάπτυξη των αντιπροσωπευτικών θεσμών: Ισπανία

Το αραγονέζικο κοινοβούλιο (*cortes*) *είχε* δύο τμήματα ή «βραχίονες» (*brazos*) ευγενών: έναν για τους πλούσιους (*ricoshombres*), όπου οι αποφάσεις έπρεπε να λαμβάνονται ομόφωνα, και έναν δεύτερο για τους ιδαλγούς (*hidalgos,* κατώτεροι ευγενείς). Υπήρχε επίσης ένα λαϊκό τμήμα (*brazo popular*) στο οποίο αντιπροσωπεύονταν είκοσι δύο πόλεις και τρεις αγροτικές κοινότητες. Ένα τέταρτο τμήμα προστέθηκε το 1301 για τους κληρικούς. Παρόμοια ήταν και η εξέλιξη του κοινοβουλίου (*Corts*) της Καταλονίας, με τη διαφορά ότι ήταν χωρισμένο σε τρία τμήματα (μόνο το ένα προοριζόταν για τους ευγενείς), τα οποία δεν έγιναν όργανο των ευγενών, ίσως επειδή πάρα πολλοί ευγενείς της Καταλονίας ασχολούνταν με το εμπόριο. Μάλιστα, το σώμα αυτό απέκτησε πιο βαρύνοντα λόγο στα οικονομικά ζητήματα από το αγγλικό Κοινοβούλιο. Υπήρχε επίσης η Επιτροπή της Συνέλευσης των Γενικών Τάξεων της Καταλονίας (*Diputació del General de Catalunya*), που βρισκόταν σε μόνιμη συνεδρία. Το όργανο αυτό καθόριζε και συγκέντρωνε τους φόρους, και λειτουργούσε ως κυβερνητικό συμβούλιο και ανώτατο δικαστήριο. Ένα κατ' αποκοπήν ποσό παραχωρούνταν απλώς στον βασιλιά, που δεν είχε κανένα λόγο στον προσδιορισμό της πηγής των χρημάτων. Ωστόσο, σε αντίθεση με το αγγλικό Κοινοβούλιο, το Κοινοβούλιο της Καταλονίας δεν ανέπτυσσε νομοθετικές πρωτοβουλίες και περιοριζόταν σχεδόν αποκλειστικά στην προάσπιση των οικονομικών συμφερόντων των υπηκόων της χώρας που εκπροσωπούσε.

Το Κοινοβούλιο της Καστίλλης έφτασε στο απόγειο της δύναμής του στα τέλη του 14ου αιώνα. Συνεδρίαζε μία φορά το χρόνο από την περίοδο της κρίσης μετά το 1385 μέχρι τα μέσα του 15ου αιώνα. Από τότε ο ρόλος του εξασθένησε απότομα. Το κοινοβούλιο έλεγχε τα οικονομικά και επικύρωνε τη διαδοχή στο θρόνο. Οι καστιλλιάνικες πόλεις δεν ήταν ποτέ πολιτικά ισχυρές, και οι κατώτεροι ευγενείς κατόρθωσαν να κυριαρχήσουν στην εκπροσώπηση της Τρίτης Τάξης στο Κοινοβούλιο. Καθώς όμως οι ευγενείς εξαιρούνταν από τη φορολογία, έχασαν το ενδιαφέρον τους για το Κοινοβούλιο, στο οποίο τώρα η μεσαία τάξη είχε και αυτή μικρή εκπροσώπηση.

Η ανάπτυξη των αντιπροσωπευτικών θεσμών: Γαλλία

Οι αντιπροσωπευτικοί θεσμοί στη Γαλλία δεν ακολούθησαν το αγγλικό πρότυπο. Οι κοινωνικές διακρίσεις ήταν πολύ πιο έντονες στη Γαλλία, όπου η τάξη των ευγενών ήταν νομικά καθορισμένη και περιλάμβανε όλα τα άτομα ιπποτικής καταγωγής, από τους κατώτερους ακολούθους μέχρι τους πρίγκιπες. Έτσι, στις περισσότερες συνελεύσεις που συγκαλούσαν οι Γάλλοι βασιλιάδες συμμετείχαν μία ή περισσότερες από τις τρεις «τάξεις», ο κλήρος, οι ευγενείς και οι αστοί. Στον κλήρο κυριαρχούσαν οι μεγάλοι επίσκοποι. Στην τάξη των ευγενών ανήκαν ομάδες που στην Αγγλία ήταν εν γένει διαχωρισμένες, οι ιππότες και οι μεγάλοι βαρόνοι. Στους αστούς συγκαταλέγονταν οι κάτοικοι των πόλεων στις οποίες είχαν παραχωρηθεί χάρτες ελευθεριών, και επομένως πρόκειται για μια ομάδα ευρύτερη απ' ό,τι εννοούμε σήμερα με τη λέξη «αστοί». Αυτή η δομή απέκλειε για τους Γάλλους αστούς το ενδεχόμενο να συνενώσουν τις δυνάμεις τους με τους κατώτερους ευγενείς. Αν και το αγγλικό Κοινοβούλιο αποκαλούνταν μερικές φορές «οι τάξεις» (*estates*), η δομή του δεν ακολούθησε αυτό το πρότυπο.

Στη διάρκεια του 13ου αιώνα, οι συνελεύσεις των τάξεων που παρείχαν συμβουλές στον βασιλιά συγκαλούνταν μόνο για επιμέρους επαρχίες. Η πρώτη συνεδρίαση της Γενικής Συνέλευσης των Τάξεων (*États Généraux*) πραγματοποιήθηκε το 1302 για να αντιμετωπιστεί η έκτακτη κατάσταση που είχε προκύψει με την ήττα των Γάλλων από τους Φλαμανδούς στη μάχη του Κουρτραί τον ίδιο χρόνο, και επίσης για να προπαγανδιστεί η θέση του Φιλίππου Δ' στη διαμάχη του με τον πάπα Βονιφάτιο Η' (βλ. Κεφάλαιο ΙΕ'). Οι Γενικές Τάξεις συγκαλούνταν τακτικά σε όλη τη δεκαετία του 1340, αλλά άσκησαν το μέγιστο της επιρροής στους στη διάρκεια της κρίσης του 1356-1358, όταν έπρεπε να ψηφίσουν τους φόρους για τα λύτρα του βασιλιά Ιωάννη Β'. Ήταν η μοναδική περίπτωση

κατά την οποία η Συνέλευση των Τάξεων προσπάθησε να συνδέσει την έγκριση χρηματικών κονδυλίων με την εκπλήρωση αιτημάτων επειδή, αντίθετα με το αγγλικό Κοινοβούλιο, η Συνέλευση των Τάξεων δεν ασκούσε αναγνωρισμένες νομοθετικές αρμοδιότητες. Το 1357 όμως, η Συνέλευση ενέκρινε να καταβληθούν τα λύτρα για τον αιχμάλωτο βασιλιά υπό τον όρο ότι η βασιλική κυβέρνηση θα αποδεχόταν το Μεγάλο Διάταγμα, που προέβλεπε τακτικές συνεδριάσεις της Συνέλευσης. Οι Τάξεις θα εξέλεγαν τα μέλη του βασιλικού Συμβουλίου, ενώ μια μόνιμη δεκαπενταμελής επιτροπή θα έλεγχε την κυβέρνηση όταν δεν θα συνεδρίαζαν οι Τάξεις και αυτή θα αποφάσιζε για τους φόρους, το νόμισμα και την εξωτερική πολιτική. Εντούτοις, ο βασιλιάς ακύρωσε το Μεγάλο Διάταγμα, και έκτοτε οι Τάξεις δεν επιχείρησαν να συνδέσουν την έγκριση των οικονομικών με τη νομοθεσία. Το 1360 οι Τάξεις συμφώνησαν να μετατρέψουν τους φόρους για λύτρα σε διαρκείς φόρους, αρκεί ο βασιλιάς να μην επέβαλλε άλλη φορολογία χωρίς τη συγκατάθεσή τους. Έτσι, ο μηχανισμός επιβολής φόρων σε εθνική κλίμακα πέρασε από τα χέρια των Τάξεων στον βασιλιά.

Οι Γενικές Τάξεις εκτέθηκαν με τη σύνδεσή τους με την αγροτική εξέγερση (ζακερί) του 1358, αλλά πολύ πιο σοβαρό πρόβλημα ήταν το γεγονός ότι οι αποφάσεις τους δεν ήταν δεσμευτικές για τις τοπικές συνελεύσεις. Μπορούσαν μόνο να κάνουν συστάσεις στις τοπικές συνελεύσεις των τάξεων. Στην πραγματικότητα, το 1356 συγκλήθηκαν δύο «γενικές» συνελεύσεις των τάξεων, στο Παρίσι και την Τουλούζη, οι οποίες έκαναν διαφορετικές συστάσεις για τη φορολογική πολιτική. Στη διάρκεια του 15ου αιώνα οι βασιλιάδες, που τώρα ανησυχούσαν για το τι μπορούσε να συμβεί στους ηγεμόνες που οι συνελεύσεις τους γίνονταν πολύ ισχυρές, διαπραγματεύονταν με τις τοπικές συνελεύσεις των τάξεων αποφεύγοντας να συγκαλέσουν εθνική Συνέλευση των Γενικών Τάξεων. Οι επαρχίες που διέθεταν καλά συγκροτημένες συνελεύσεις των τάξεων, οι λεγόμενες «περιφέρειες των Τάξεων» (*pays d'états*), όπως το Αρτουά και η Νορμανδία, κατάφεραν να πετύχουν ανεκτά ποσοστά φορολόγησης. Αλλά οι «περιφέρειες εκλογής» (*pays d'élection*), που οι περισσότερες βρίσκονταν στον Νότο, όντας υπό τη δικαιοδοσία των αιρετών (*élus*), αναγκάστηκαν να υποστούν βαριά φορολογία. Επιπλέον, ο κλήρος και οι ευγενείς μπορούσαν να διεκδικήσουν απαλλαγή από την άμεση φορολογία, με το επιχείρημα ότι ξεπλήρωναν τις υποχρεώσεις τους προσευχόμενοι, και πολεμώντας υπέρ του βασιλιά. Έτσι, όλο το φορτίο της άμεσης φορολογίας κατέληγε στους ώμους των αστών οι οποίοι, σε αντίθεση με τους κατοίκους των πόλεων στην Αγγλία, δεν διέθεταν συμμάχους στις ανώτερες τάξεις.

Πόσο αποτελεσματική ήταν η διακυβέρνηση κατά τον ύστερο Μεσαίωνα;

Οι κυβερνήσεις αύξησαν το μέγεθος των γραφειοκρατιών τους και συγκέντρωσαν τεράστια ποσά, μολονότι, αν λάβουμε υπόψη τους αδιάκοπους πολέμους και τις συνεχείς δαπάνες, αναμφιβόλως το χρήμα δεν επαρκούσε. Στη Γαλλία, το γεγονός ότι η ενοποίηση της χώρας συντελέστηκε τμηματικά, και μάλιστα επί πολλούς αιώνες, σήμαινε ότι δεν υπήρχε ενιαίο σύστημα διακυβέρνησης εφαρμοσμένο σε εθνική κλίμακα. Στην Αγγλία η κατάσταση ήταν μάλλον διαφορετική, αλλά στη Γερμανία η εθνική κυβέρνηση ήταν μόνο στα χαρτιά ενώ στην Ιταλία δεν υπήρχε καθόλου.

Γενικά, η δημόσια τάξη είχε καταρρεύσει σε τοπικό επίπεδο. Στα χρονικά συναντάμε παράπονα ότι οι άνθρωποι είχαν γίνει δικομανείς και βίαιοι, κάτι που επιβεβαιώνουν οι στατιστικές για την εγκληματικότητα. Η πρακτική της βεντέτας είχε επανέλθει. Η έκταση της βίας στη Φλάνδρα ήταν εντυπωσιακή, αν και η Αγγλία εκείνη την εποχή φημιζόταν ως η πιο αποδιοργανωμένη χώρα στην Ευρώπη. Αναμφίβολα, η αρνητική της φήμη σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στο γεγονός ότι, από το 1327 ως το 1485, πέντε από τους εννέα βασιλιάδες της δολοφονήθηκαν ή έχασαν τη ζωή τους στο πεδίο της μάχης. Πολλά εγκλήματα διαπράττονταν από συμμορίες ευγενών, που ήταν πολύ δύσκολο να διωχθούν δικαστικά και να καταδικαστούν. Πολλοί ευγενείς προσέφεραν άσυλο σε εγκληματίες στο στενό τους περιβάλλον και εμπόδιζαν τις τοπικές δημόσιες αρχές να τους

συλλάβουν.

Οι εγγυήσεις υπέρ των κατηγορουμένων, που παρέχονταν στα βασιλικά εντάλματα και τις ασίζες που είχαν αναπτυχθεί και διαδοθεί από τον 12ο αιώνα στην Αγγλία, επίσης δυσκόλευαν τις αρχές να καταδικάσουν τους εγκληματίες. Οι κατηγορούμενοι μπορούσαν να απορρίψουν μέχρι και τριάντα έξι προτεινόμενους ενόρκους και να αναψηλαφήσουν υποθέσεις χρησιμοποιώντας διαφορετικά ένδικα μέσα. Καθώς οι ένορκοι έπρεπε να προέρχονται από την περιφέρεια (εκατοντάδα) στην οποία διεξαγόταν η δίκη, και καθώς υπήρχαν πρωτοβάθμια ορκωτά δικαστήρια όπου οι ένορκοι «ονομάτιζαν» τον ένοχο, το δικαίωμα αυτό ισοδυναμούσε με τη δυνατότητα αποκλεισμού οποιουδήποτε ήταν πιθανόν να ψηφίσει υπέρ της καταδίκης. Η διαφθορά είχε πάρει ανεξέλεγκτες διαστάσεις, και προφανώς οι δικαστές ήταν απρόθυμοι να προβούν σε καταδίκες όταν η συνήθης τιμωρία για τα κακουργήματα ήταν ο απαγχονισμός. Οι βασιλιάδες χορηγούσαν γενική αμνηστία ακόμα και σε καταδικασμένους εγκληματίες, ιδίως σε εκείνους που ήταν πρόθυμοι να καταταχθούν στον στρατό.

Οι σερίφηδες και οι περιοδεύοντες δικαστές ήταν ανήμποροι να αναχαιτίσουν τη βία, αλλά κάποια ανακούφιση έφερε η καθιέρωση τοπικών «ειρηνοδικών». Ο Εδουάρδος Α' διόριζε «φύλακες της ειρήνης» για να βοηθούν τον σερίφη στη σύλληψη των κακοποιών. Ένας νόμος του 1327 όριζε ότι «καλοί και έντιμοι» άνθρωποι θα διορίζονταν για να διαφυλάττουν την ειρήνη σε κάθε κομητεία. Το 1360 οι «φύλακες» έγιναν «δικαστές» της ειρήνης, δηλαδή ειρηνοδίκες· ένας άρχοντας για κάθε κομητεία, επικουρούμενος από τρεις ή τέσσερις ντόπιους που ήταν γνώστες του νόμου, θα παραλάμβανε τις αγωγές και θα εκδίκαζε όλα τα κακουργήματα και τις καταπατήσεις περιουσιών σε δικαστήρια που θα συγκαλούνταν τέσσερις φορές το χρόνο. Βαθμιαία, οι αρμοδιότητες των ειρηνοδικών διευρύνθηκαν, μέχρι που το 1380 τα ειρηνοδικεία μπορούσαν να εκδικάζουν όλες τις ποινικές υποθέσεις εκτός από τα εγκλήματα εσχάτης προδοσίας. Σιγά σιγά υποσκέλισαν τα κομητειακά δικαστήρια και, με εξαίρεση τις πιο σοβαρές υποθέσεις, τα περιοδεύοντα δικαστήρια.

Στη Γαλλία, όπου τα ορκωτά δικαστήρια ήταν λιγότερο διαδεδομένα απ' ό,τι στην Αγγλία, φαίνεται ότι οι δικαστές επέβαλαν παραδειγματικές ποινές σε ορισμένες υποθέσεις, ενώ αδυνατούσαν να εφαρμόσουν τις αρχές του δικαίου με συνέπεια. Η κράτηση είχε συνήθως το χαρακτήρα της προφυλάκισης εν αναμονή της δίκης και όχι της τιμωρίας για κάποιο έγκλημα. Βασανιστήρια επιβάλλονταν σ' εκείνους που δεν ομολογούσαν την ενοχή τους ή αρνούνταν να απαντήσουν στις κατηγορίες. Πολλές τιμωρίες ήταν συμβολικές, κι είχαν στόχο να τιμωρήσουν με ανατριχιαστικό τρόπο, ώστε να μην επαναληφθούν παρόμοιες πράξεις. Ιδίως μετά το 1350, οι τιμωρίες για προσβολή των ηθών ή του δημοσίου, ιδίως όταν οι δράστες ήταν επιφανή άτομα, έπαιρναν έντονα τελετουργικό χαρακτήρα, με μακριές δημόσιες πομπές ως τον τόπο της εκτέλεσης. Αυτή η «παράσταση» αποσκοπούσε στη δραματοποίηση της στυγερότητας του εγκλήματος και συχνά περιλάμβανε την απόσπαση της ομολογίας διά της βίας. Οι πηγές δείχνουν ότι σε πολλές εκτελέσεις κυριαρχούσε μια ατμόσφαιρα που θύμιζε σχεδόν καρναβάλι, με επίκεντρο τον μελλοθάνατο. Κύριος σκοπός των εκτελέσεων ήταν αφενός η προβολή των κοινωνικών αξιών που είχαν καταπατηθεί και αφετέρου η ικανοποίηση των αιμοδιψών ενστίκτων του όχλου. Τους αντάρτες συχνά τους έσερναν πίσω από άλογα, τους ξεκοίλιαζαν και τους κομμάτιαζαν. Στη συνέχεια τους αποκεφάλιζαν και εξέθεταν τα κεφάλια τους στις πύλες και τις γέφυρες των μεγάλων πόλεων.

Έτσι, ο πόλεμος, οι νέοι οικονομικοί προσανατολισμοί και τα κοινωνικά προβλήματα εξάντλησαν ακόμα και τους διευρυμένους πόρους των κυβερνήσεων του ύστερου Μεσαίωνα. Ωστόσο, οι θεσμοί διακυβέρνησης που καθιερώθηκαν έγιναν πιο αποτελεσματικοί, χωρίς όμως να αλλάξουν ριζικά, όταν στα τέλη του 15ου αιώνα επικράτησαν ξανά πιο ειρηνικές συνθήκες. Το «σύγχρονο» κράτος δεν ήταν σε θέση να αντιμετωπίσει τις κρίσεις που έθεταν σε κίνδυνο την ίδια την ύπαρξή του καθώς αυτές περιπλέκονταν από τους «θρησκευτικούς πολέμους», όπως και ο μεσαιωνικός του πρόδρομος δεν μπόρεσε να ξεπεράσει το συνδυασμό των λοιμών και των δυναστικών πολέμων.

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Christopher Allmand, *The Hundred Years War: England and France at War c. 1300-c. 1450,* Cambridge, Cambridge University Press, 1988.

John Bellamy, *Crime and Public Order in England in the Later Middle Ages,* Toronto, University of Toronto Press, 1973.

H. S. Bennet, *The Pastons and their England,* Cambridge, Cambridge University Press, 1970.

F. R. H. du Boulay, *Germany in the Later Middle Ages,* Λονδίνο, Athlone Press, 1983.

E. B. Fryde και Edward Miller (επιμ.), *Historical Studies of the English Parliament,* I: *Origins to 1339,* Cambridge, Cambridge University Press, 1970.

Anthony Goodman, *A History of England from Edward II to James I,* Λονδίνο, Longman, 1977.

Ralph A. Griffiths, *The Reign of King Henry VI: The Exercise of Royal Authority, 1422-1461,* Berkeley και Los Angeles, University of California Press, 1981.

John Hale, Roger Highfield και. Beryl Smalley, *Europe in the Late Middle Ages,* Λονδίνο, Faber & Faber, 1965.

John Harvey, *The Black Prince and his Age,* Totowa, NJ, Rowman & Littlefield, 1976.

J. N. Hillgarth, *The Spanish Kingdoms, 1350-1516,* 2 τόμοι, Νέα Τόρκη, Oxford University Press, 1976, 1978.

George Holmes, *The Later Middle Ages, 1272-1485*, Εδιμβούργο, Thomas Nelson & Sons, 1962.

Gabriel Jackson, *The Making of Medieval Spain,* Νέα Υόρκη, Harcourt Brace Jovanovich, 1972.

Richard, W. Kaeuper, *Bankers to the Crown: The Riccardi of Lucca and Edward I,* Princeton, Princeton University Press, 1973.

—*War, Justice and Public Order: England and France in the Later Middle Ages,* Οξφόρδη, Clarendon Press, 1988.

Maurice H. Keen, *England in the Later Middle Ages*, Λονδίνο, Methuen, 1973.

—*Chivalry,* New Haven, Yale University Press, 1984.

J. R. Lander, *The Wars of the Roses,* Νέα Υόρκη, *Capricorn Books,* 1967.

—*Conflict and Stability in Fifteenth-Century England,* Λονδίνο, Hutchinson University Library, 1969.

—*The Limitations of English Monarchy in the Later Middle Ages,* Toronto, University of Toronto Press, 1989.

Joachim Leuschner, *Germany in the Late Middle Ages,* Amsterdam, North Holland, 1980.

P. S. Lewis, *Later Medieval France: The Polity,* Νέα Υόρκη, *Macmillan*, 1968.

—*The Recovery of France in the Fifteenth Century*, Νέα Υόρκη, Harper & Row, 1972.

Angus Mackay, *Spain in the Middle Ages: From Frontier to Empire,* Λονδίνο, *Macmillan,* 1977.

Lauro Martines, *Power and Imagination: City-States in Renaissance Italy,* Νέα Υόρκη, Alfred A. Knopf, 1979.

Garret Mattingly, *Renaissance Diplomacy,* Βαλτιμόρη, Penguin Books, 1955.

May McKisack, *The Fourteenth Century, 1307-1399,* Οξφόρδη, Clarendon Press, 1959.

A. R. Myers, *England in the Late Middle Ages* (*1307-1536*)*,* Harmondsworth, Penguin, 1952.

Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain,* Ithaca, Cornell University Press, 1975.

J. J. N. Palmer, *England, France and Christendom, 1377-99,* Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1972.

Stanley G. Payne, *A History of Spain ahd Portugal,* τόμος 1, Madison, University of Wisconsin Press, 1973.

Edouard Perroy, *The Hundred Years War,* Bloomington, Indiana University Press, 1962.

Michael Prestwich, *Edward I,* Berkeley/Los Angeles, University of California Press, 1988.

Walter Prevenier/Wim Blockmans, *The Burgundian Netherlands,* Cambridge, Cambridge University Press, 1986.

Charles Ross, *Richard III,* Berkeley/Los Angeles, University of California Press, 1981.

Gerald Strauss (επιμ.), *Pre-Reformation Germany,* Νέα Υόρκη, Harper & Row, 1972.

Joseph R. Strayer, *The Reign of Philip the Fair,* Princeton, Princeton University Press, 1980.

John A. F. Thomson, *The Transformation of Medieval England, 1370-1529,* Λονδίνο, Longman, 1983.

Richard Vaughan, *Valois Burgundy,* Hamden, Conn., Archon Books, 1975.

Scott L. Waugh, *England in the Reign of Edward III,* Cambridge, Cambridge University Press, 1991.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΕ'
ΚΡΑΤΟΣ, ΝΟΥΣ ΚΑΙ ΠΝΕΥΜΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΤΟΥ ΥΣΤΕΡΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΑ

Εκκλησία και κράτος

Η ανάπτυξη του κρατικού μηχανισμού κατά τον ύστερο Μεσαίωνα συνοδεύεται από την πολιτική αποξένωση της εκκλησιαστικής και της κοσμικής εξουσίας. Βαθμιαία οι κληρικοί απομακρύνονται από το διοικητικό προσωπικό των ηγεμόνων. Αν και χάρη στον υλικό τους πλούτο οι ναοί παραμένουν σημαντικές δυνάμεις, τις οποίες οι κοσμικές κυβερνήσεις δεν μπορούσαν να αγνοήσουν, το 1500 πια οι ηγεμόνες σε όλη την Ευρώπη χαράζουν την κρατική πολιτική χωρίς πλέον να λαμβάνουν υπόψη τις επιθυμίες των παπών ή των τοπικών Εκκλησιών. Στους κόλπους της Εκκλησίας, όλο και περισσότερο κερδίζει έδαφος η άποψη ότι ο ρόλος της πρέπει να είναι καθαρά πνευματικός. Κατά τον 16ο αιώνα σημειώνεται μια επανασύσφιγξη των δεσμών ανάμεσα στο κράτος και την Εκκλησία, αλλά αυτή τη φορά τον πρώτο λόγο τον έχει το κράτος και όχι η Εκκλησία.

Μέχρι τα τέλη του 13ου αιώνα οι σχέσεις μεταξύ παπισμού και ευρωπαϊκών κρατών παραμένουν τεταμένες. Όπως είδαμε, η ανάγκη των παπών να διατηρήσουν την εξουσία τους στην Ιταλία τους είχε οδηγήσει στην ανάληψη πολιτικής και στρατιωτικής δράσης εναντίον χριστιανών ηγεμόνων. Η κατάσταση στην πόλη της Ρώμης ήταν χαώδης και ο χαρακτήρας πολλών παπών είχε προκαλέσει αρνητικά σχόλια. Το 1294, ύστερα από δύο χρόνια χηρείας της Αγίας Έδρας, εκλέχτηκε πάπας ο Καστιλλιάνος ερημίτης Πέτρος του Μουρρόνε, που πήρε το παπικό όνομα Σελεστίνος Ε'. Ο Σελεστίνος ήταν ένας άγιος άνθρωπος που δεν ήξερε πώς να χειριστεί το πολύπλοκο νομικό και οικονομικό σύστημα της Εκκλησίας. Ύστερα από έξι μήνες πλήρους σύγχυσης παραιτήθηκε —η μοναδική παραίτηση πάπα στα χρονικά του θεσμού.

Ο διάδοχος του Σελεστίνου, ο Ρωμαίος ευγενής Βενέδικτος Γκαετάνι, που πήρε το όνομα Βονιφάτιος Η' (1294-1303), ήταν μια πολύ διαφορετική προσωπικότητα. Ο Βονιφάτιος, που ανέβηκε στον παπικό θρόνο σε προχωρημένη ηλικία, είχε βίαιη ιδιοσυγκρασία και επέδειξε ακραία αδιαλλαξία. Αξιοποίησε τους πόρους της παπικής εκκλησίας για να προωθήσει τα συμφέροντα της οικογένειάς του ενώ το γεγονός ότι φυλάκισε τον προκάτοχό του στο Βατικανό αμαύρωσε τη δημόσια εικόνα του. Το 1296, όταν πέθανε ο Σελεστίνος, κυκλοφόρησε φήμη ότι τον είχε δηλητηριάσει ο Βονιφάτιος.

Δύο φορές ο Βονιφάτιος Η' συγκρούστηκε δημόσια με τον βασιλιά Φίλιππο τον Ωραίο της Γαλλίας —την πρώτη φορά το θέμα ήταν αν η κοσμική εξουσία είχε δικαίωμα να φορολογεί τον κλήρο. Από το 1215 οι πάπες είχαν προβάλει την αξίωση οι φόροι αυτοί να επιβάλλονται μόνον ύστερα από δική τους συγκατάθεση. Μάλιστα, αρκετοί τέτοιοι φόροι είχαν επιβληθεί για τη χρηματοδότηση «δίκαιων πολέμων», συνήθως σταυροφοριών. Ωστόσο, το 1296 τόσο ο βασιλιάς της Αγγλίας Εδουάρδος Α' όσο και ο Φίλιππος Α' της Γαλλίας φορολόγησαν τους κληρικούς τους για να χρηματοδοτήσουν τον «δίκαιο πόλεμο» που ετοιμάζονταν να κηρύξουν ο ένας κατά του άλλου. Ο Βονιφάτιος όχι μόνο διεκδίκησε το δικαίωμα της κυριαρχικής διαιτησίας ανάμεσα στο κοσμικό πρόβλημα που αντιμετώπιζαν στην Αγγλία και τη Γαλλία, αλλά και απέρριψε το δικαίωμα των βασιλιάδων να επιβάλλουν φόρους στους κληρικούς χωρίς τη συναίνεση της Αγίας Έδρας, ακόμα και όταν οι εκκλησιαστικές σύνοδοι είχαν δεχτεί τους εν λόγω φόρους. Ο Φίλιππος Δ' αντέδρασε επιβάλλοντας αποκλεισμό στον εφοδιασμό της Ρώμης με πολύτιμα μέταλλα και μεταβιβάσιμα τραπεζικά έγγραφα, με αποτέλεσμα μέσα σε λίγους μήνες ο πάπας να περιέλθει σε δεινή οικονομική θέση. Ο Βονιφάτιος αναγκάστηκε να υποχωρήσει και να δεχτεί ότι, σε έκτακτες περιπτώσεις, ο βασιλιάς μπορούσε να επιβάλει φόρους στον κλήρο και χωρίς την παπική συγκατάθεση. Μάλιστα, κατά τις επόμενες δεκαετίες αρκετές φορές οι πάπες επέτρεψαν στον γαλλικό κλήρο να αποδώσει το φόρο της δεκάτης στους βασιλιάδες.

Η δεύτερη σύγκρουση ξέσπασε το 1301 με αφορμή την παραπομπή ενός Γάλλου επισκόπου σε βασιλικό δικαστήριο με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας. Ο Βονιφάτιος κάλεσε όλους τους Γάλλους επισκόπους στη Ρώμη για να συμμετάσχουν σε μια σύνοδο που είχε οριστεί για τον Νοέμβριο του 1302, αλλά ο Φίλιππος τους απαγόρευσε να παρευρεθούν. Στη συνέχεια ο Φίλιππος προσπάθησε να στρέψει την κοινή γνώμη στη Γαλλία κατά του πάπα. Ο Βονιφάτιος έστειλε στον βασιλιά μια επιστολή όπου δήλωνε ότι ο βασιλιάς ήταν υπήκοος του πάπα, της κεφαλής της εκκλησιαστικής ιεραρχίας. Οι πράκτορες του Φιλίππου την έκαψαν δημόσια και μετά κυκλοφόρησαν μια πλαστή εκδοχή της, όπου ο Βονιφάτιος φερόταν να ισχυρίζεται ότι ο βασιλιάς ήταν υπήκοος του πάπα ως προς τα κοσμικά αλλά και τα πνευματικά ζητήματα. Έτσι, ο Φίλιππος έκανε την εθνική κυριαρχία μείζον θέμα, και στη συνέχεια συγκάλεσε την πρώτη Συνέλευση των Γενικών Τάξεων για να στρέψει την κοινή γνώμη εναντίον του πάπα.

Στη σύνοδο του Νοεμβρίου, όπου παρευρέθηκαν λιγότεροι από τους μισούς Γάλλους επισκόπους, ο Βονιφάτιος εξέδωσε τη βούλα *Unam Sanctam* (Μία Αγία), με την οποία υποστήριζε ότι κανείς δεν μπορούσε να κερδίσει τη σωτηρία δίχως να είναι υποκείμενος στον πάπα. Ο πρωθυπουργός του Φιλίππου Γουλιέλμος ντε Νογκαρέ κατηγόρησε σε δύο Συνελεύσεις των Τάξεων τον πάπα ως εγκληματία και αιρετικό, και μετά πήγε στην Ιταλία με σκοπό να τον συλλάβει και να τον οδηγήσει στη Γαλλία για να περάσει από δίκη. Ο πάπας βρισκόταν στο Ανάνι, στη θερινή του κατοικία. Αν και οι Γάλλοι, με τη βοήθεια των Ρωμαίων αντιπάλων του πάπα, κατάφεραν να διεισδύσουν στα παπικά διαμερίσματα, σύντομα το πλήθος τους εξεδίωξε. Λίγες εβδομάδες αργότερα, ο Βονιφάτιος πέθανε και ο διάδοχός του Βενέδικτος ΙΑ' έζησε λίγους μόνο μήνες.

Ύστερα από ένα διάστημα χηρείας του παπικού αξιώματος, εκλέχτηκε πάπας ο αρχιεπίσκοπος του Μπορντώ, ο οποίος πήρε το παπικό όνομα Κλήμης Ε' (1305-1314). Ωστόσο, ο Φίλιππος ο Ωραίος φρόντισε ώστε ο πάπας να μη φτάσει ποτέ στη Ρώμη. Η παπική συνοδεία συνάντησε διάφορα εμπόδια καθώς διέσχιζε τη Γαλλία. Ο Κλήμης απέσυρε τη βούλα *Unam Sanctam* και δέχτηκε το αίτημα του Φιλίππου να δικαστούν οι Ναΐτες ιππότες, που ήταν οι κύριοι τραπεζίτες του γαλλικού στέμματος, ως αιρετικοί και να δημευτεί η περιουσία τους. Επίσης αύξησε σημαντικά το παπικό εισόδημα επιβάλλοντας έναν νέο φόρο επί των εσόδων του πρώτου έτους των ευεργετημάτων που οι κάτοχοί τους διορίζονταν από τον πάπα. Ο Κλήμης πέθανε χωρίς να φτάσει στην Ιταλία. Ήταν ο πρώτος μιας σειράς από επτά διαδοχικούς Γάλλους πάπες· οι άλλοι έξι είχαν έδρα τους την Αβινιόν, μια γαλλική πόλη που αρχικά ήταν κτήση της βασίλισσας Ιωάννας της Νεάπολης αλλά μετά την αγόρασε ο πάπας. Στα χρόνια των παπών της Αβινιόν οι Γάλλοι πλειοψηφούσαν στο κολέγιο των καρδιναλίων.

Με τη θητεία του Ιωάννη ΚΒ' (1316-1334), άρχισε η «Βαβυλώνια Αιχμαλωσία» του παπισμού, όπως την αποκάλεσε ο Ιταλός ουμανιστής Πετράρχης. Ο πάπας έδινε στον κόσμο την εντύπωση ότι ήταν υποχείριο του γαλλικού στέμματος. Το 1323 ο Ιωάννης αποκήρυξε τη διάκριση μεταξύ ιδιοκτησίας και χρήσης, που είχε επιτρέψει στα επαιτικά τάγματα να είναι κάτοχοι περιουσίας, και απέρριψε τον ισχυρισμό ότι ο Ιησούς και οι μαθητές του δεν κατείχαν περιουσία. Ξόδεψε σχεδόν τα δύο τρίτα του τεράστιου παπικού εισοδήματος για πολεμικές επιχειρήσεις κατά χριστιανών ηγεμόνων, ιδίως κατά του αυτοκράτορα Λουδοβίκου της Βαυαρίας. Αρχής γενομένης με τον Βονιφάτιο ΙΒ' (1334-1342), οι πάπες ξόδεψαν πακτωλούς χρημάτων για τις οχυρώσεις και τον καλλωπισμό του ανακτόρου τους στην Αβινιόν.

Από την εποχή της έριδας για την περιβολή, η εξουσία των τοπικών επισκόπων έφθινε και αντίστοιχα ενισχυόταν η εξουσία του παπισμού. Οι παπικοί διορισμοί στα προσοδοφόρα εκκλησιαστικά αξιώματα πήραν στα τέλη του 13ου αιώνα διαστάσεις σοβαρού προβλήματος, που επιδεινώθηκε στα χρόνια των παπών της Αβινιόν. Ακόμα και οι προηγούμενοι πάπες χρησιμοποιούσαν κατά καιρούς τη διάσπαση του εκλογικού σώματος ως πρόσχημα για να διορίζουν τους δικούς τους υποψηφίους. Το 1269 ο Κλήμης Δ' ανακοίνωσε ότι ο πάπας θα διόριζε τους

διαδόχους των αρχιερέων που θα πέθαιναν στη διάρκεια της θητείας τους ή κάποιας επίσκεψής τους στην παπική αυλή. Το 1295, ο Βονιφάτιος διεύρυνε αυτή την κατηγορία και για όσους θα πέθαιναν ακόμα και σε περιοχή που απείχε δύο μέρες από τη Ρώμη, και οι διευρύνσεις αυτές συνεχίστηκαν μέχρι το 1363, οπότε ο Ουρβανός Ε' διεκδίκησε το δικαίωμα να κάνει διορισμούς σε όλα τα πατριαρχεία, τις αρχιεπισκοπές, τις επισκοπές και τα αβαεία που οι πρόσοδοί τους ξεπερνούσαν ένα ορισμένο ύψος. Έτσι, πολλοί ξένοι κατείχαν σημαντικά εκκλησιαστικά αξιώματα, ιδίως στη Γερμανία, όπου οι βασιλιάδες ελάχιστα μπορούσαν να επηρεάσουν τους διορισμούς. Η συχνή ιδιοποίηση εκ μέρους του πάπα των εξουσιών των τοπικών επισκόπων όχι μόνο έδωσε πολιτικό χαρακτήρα στις επισκοπές, αλλά και εξασθένισε την εξουσία που ασκούσαν οι επίσκοποι στον ενοριακό κλήρο.

Το ζήτημα των παπικών διορισμών στα αγγλικά ευεργετήματα προκάλεσε ακόμα μεγαλύτερη δυσαρέσκεια εξαιτίας του γεγονότος ότι πολλοί διορισμένοι κληρικοί εισέπρατταν τις προσόδους χωρίς να έρθουν ποτέ στην Αγγλία. Το 1351, το αγγλικό Κοινοβούλιο και ο βασιλιάς εξέδωσαν ένα νόμο που απαγόρευε τους παπικούς διορισμούς. Το 1353 απαγορεύτηκε η παραπομπή εφέσεων από τα αγγλικά δικαστήρια στη Ρώμη. Αντίθετα, κατοχυρώθηκαν τα δικαιώματα των κοσμικών «ιδρυτών» να κάνουν διορισμούς στα εκκλησιαστικά αξιώματα: ο κοσμικός προστάτης πρότεινε έναν υποψήφιο και ακολουθούσε το τυπικό της εκκλησιαστικής εκλογής.

Το μεγάλο δυτικό σχίσμα

Οι ίδιοι οι πάπες είχαν συνειδητοποιήσει ότι η θέση τους ήταν στη Ρώμη, αν και οι περισσότεροι καρδινάλιοί τους διαφωνούσαν. Το 1377 ο πάπας Γρηγόριος ΙΑ' θεωρούσε ότι η Ρώμη ήταν πλέον ασφαλής (για την ειρήνευση στα παπικά κράτη μετά το 1353, βλ. Κεφάλαιο ΙΔ') και έτσι επέστρεψε στην Αγία Έδρα. Μετά το θάνατό του στις 26 Μαρτίου 1378, ο όχλος φυλάκισε τους καρδιναλίους και τους απείλησε με ακρωτηριασμό εκτός και αν εξέλεγαν έναν Ρωμαίο πάπα. Καθώς δεν υπήρχε κανένας Ρωμαίος με τα κατάλληλα προσόντα, στις 8 Απριλίου εξέλεξαν τον αρχιεπίσκοπο του Μπάρι, τον οποίο γνώριζαν ελάχιστα— τουλάχιστον, όμως, ήταν Ιταλός.

Ο νέος πάπας, ο Ουρβανός ς' (1378-1389), θα ήταν ο τελευταίος ποντίφηκας που προερχόταν εκτός των γραμμών των καρδιναλίων. Στην περίοδο της Αβινιόν οι καρδινάλιοι είχαν συνηθίσει να φέρονται ως μεγάλοι ηγεμόνες, συσσωρεύοντας πολυάριθμα ευεργετήματα και αξιώματα στην παπική αυλή. Η προκλητική χλιδή μέσα στην οποία ζούσαν είχε πάρει διαστάσεις σκανδάλου, γι' αυτό και ο Ουρβανός τους ζήτησε να απαλλαγούν από τα μεγάλα νοικοκυριά τους και να περιοριστούν σε μία μόνο εκκλησιαστική θέση. Επομένως, δεν είναι περίεργο που ο επιεικέστερος χαρακτηρισμός που του επεφύλασσαν οι καρδινάλιοι ήταν ότι επρόκειτο για άνθρωπο σκληρόκαρδο, ενώ μερικοί τον έλεγαν παράφρονα. Με την παρότρυνση των απεσταλμένων του βασιλιά Καρόλου Ε' της Γαλλίας, οι Γάλλοι καρδινάλιοι εγκατέλειψαν με την πρώτη ευκαιρία τη Ρώμη και εξέλεξαν πάπα τον εξάδελφο του Καρόλου Ε' καρδινάλιο Ροβέρτο της Γενεύης, που πήρε το όνομα Κλήμης Ζ' (1378-1394). Οι καρδινάλιοι και ο Κλήμης επέστρεψαν στην Αβινιόν. Αν ο Ουρβανός ς' ήταν εκτός κυκλώματος, ο Κλήμης Ζ' παραήταν γνωστός, όχι όμως ως θεολόγος, αλλά επειδή, ως στρατηγός των παπικών στρατιών, είχε διατάξει τη σφαγή των πολιτών στην πολιορκία της Τσεζένας στη Ρομάνια.

Η Ευρώπη διαιρέθηκε σε δύο στρατόπεδα πιστών. Η Αγγλία, το μεγαλύτερο μέρος της Γερμανίας, καθώς και της Ιταλίας, υποστήριζαν τον Ουρβανό, αν και υπήρχε αντίθεση στο Μιλάνο και στη Νεάπολη, όπου ήταν ισχυρή η γαλλική επίδραση. Η Γαλλία και οι σύμμαχοί της, ανάμεσά τους και η Σκοτία, υποστήριζαν τον Κλήμη. Στην αρχή υπήρχε ελπίδα ότι όταν πέθαινε ένας από τους δύο πάπες, οι οπαδοί του θα μετέφεραν την υποστήριξή τους στον άλλον αντί όμως γι' αυτό, δύο νέοι πάπες διαδέχτηκαν τους παλαιούς.

Το συνοδικό κίνημα

Ακόμα και τον 13ο αιώνα η αυξανόμενη εκκοσμίκευση της Εκκλησίας, και ιδίως του παπισμού, είχε προκαλέσει σοβαρές ανησυχίες γύρω από τη σχέση της Ρώμης με την υπόλοιπη Εκκλησία. Αν και η εξουσία των παπών τόσο στο εσωτερικό της Εκκλησίας όσο και ως προς τις σχέσεις τους με τις κοσμικές αρχές είχε υπέρμετρα ενισχυθεί, οι ίδιοι οι πάπες δεν διεκδικούσαν το προσωπικό αλάθητο, αφήνοντας ανοιχτό το ενδεχόμενο να κρίνονται από κάποια ανώτερη αρχή. Ο πάπας Γρηγόριος Ζ' είχε κηρύξει το αλάθητο της Εκκλησίας, αλλά απέφυγε να το διεκδικήσει και για το πρόσωπο του πάπα, λέγοντας απλώς ότι μια κρίση του πάπα μπορούσε να αναιρεθεί μόνο από έναν άλλο πάπα. Το Διάταγμα του Γρατιανού, που αποτελούσε ισχυρή συνηγορία υπέρ του παπισμού, αναγνώριζε ότι οι προηγούμενοι πάπες είχαν σφάλει, αλλά προσέθετε ότι ένας πάπας μπορούσε να κριθεί από άνθρωπο μόνο αν παρεξέκλινε από τη χριστιανική πίστη. Οι υποστηρικτές του Διατάγματος γενικά συμφωνούσαν ότι ένας πάπας μπορούσε να καθαιρεθεί με την κατηγορία της αιρετικής παρέκκλισης, αλλά ποτέ δεν πρότειναν κάποιο μηχανισμό για την υλοποίηση της καθαίρεσης.

Παραδόξως, η ιδέα περί του παπικού αλάθητου χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τους Πνευματικούς Φραγκισκανούς, οι οποίοι έλπιζαν ότι θα εμπόδιζαν μεταγενέστερους πάπες να ανακαλέσουν τη βούλα του πάπα Νικολάου Γ' του 1279, που αναγνώριζε τη νομιμότητα του δόγματος της αποστολικής πενίας. Εφόσον ένας πάπας είναι αλάθητος, οι αποφάσεις του έπρεπε να δεσμεύουν τους διαδόχους του. Επομένως, ο πάπας Ιωάννης ΚΒ', που ανακάλεσε τις αποφάσεις των προκατόχων του, ήταν αιρετικός και μπορούσε να εκθρονιστεί. Έτσι και οι ίδιοι οι πάπες δεν αισθάνονταν άνετα στην ιδέα του δικού τους αλάθητου, καθώς κάτι τέτοιο θα σήμαινε ότι το ίδιο ίσχυε και για τους προκατόχους τους.

Ήδη από τη δεκαετία του 1280 επικριτές των παπών, όπως ο Γερμανός Αλέξανδρος του Ρόες, είχαν υποστηρίξει ότι, όπως στην περίοδο της διαμόρφωσης της Εκκλησίας (βλ. Κεφάλαιο Β'), έτσι και τώρα η γενική σύνοδος των πιστών ήταν το ανώτερο εκκλησιαστικό όργανο, που μπορούσε ακόμα και να εκθρονίσει έναν πάπα. Την ιδέα αυτή την ασπάσθηκαν και άλλοι, κυρίως ο Μαρσίλιο της Πάδουας και ο Γουλιέλμος του Όκαμ (βλ. παρακάτω), στη διάρκεια των συγκρούσεων με τον Ιωάννη ΚΒ' που ξέσπασαν στη δεκαετία του 1320. Καθώς το «Μεγάλο Σχίσμα» συνεχίστηκε και στη δεκαετία του 1390, πολλαπλασιάστηκαν οι επικλήσεις για τη σύγκληση μιας συνόδου που όχι μόνο θα εξέλεγε έναν και μοναδικό νόμιμο πάπα, αλλά και θα αναμόρφωνε ριζικά την Εκκλησία και θα έφερνε την κάθαρση από τις καταχρήσεις. Το 1396, η αγγλική και η γαλλική κυβέρνηση εξέτασαν το ενδεχόμενο της ταυτόχρονης άρσης της υπακοής στους πάπες τους, χωρίς όμως να προχωρήσουν στην υλοποίησή της. Σημαντικοί διανοούμενοι στο πανεπιστήμιο του Παρισιού, κυρίως ο Ιωάννης από τη Ζερσόν και ο Πέτρος του Αγύ υιοθέτησαν αυτή την ιδέα.

Το 1409, η σύνοδος που συγκλήθηκε στην ιταλική πόλη Πίζα εξέλεξε νέο πάπα χωρίς προηγουμένως να υποχρεώσει τους πάπες στη Ρώμη και στην Αβινιόν να παραιτηθούν. Έτσι, η δυτική χριστιανοσύνη είχε τώρα τρεις πάπες αντί για δύο. Ο τελευταίος, ο Ιωάννης ΚΓ', που σήμερα θεωρείται αντίπαπας, φημιζόταν για τη στρατιωτική του γενναιότητα και η φήμη του αυτή δεν αμαυρώθηκε στη διάρκεια της πεντάχρονης θητείας του.

Καθώς ο θρόνος του Ερρίκου Δ' της Αγγλίας έτριζε και ο Κάρολος Ϛ' της Γαλλίας είχε αποδείξει την ανικανότητά του, ο πιο σημαντικός υποστηρικτής μιας συνόδου με αυξημένες αρμοδιότητες ήταν ο νέος αυτοκράτορας Σιγισμούνδος (1410-1438). Ο Σιγισμούνδος ήταν ήδη βασιλιάς της Ουγγαρίας και το 1419 διαδέχτηκε στο θρόνο της Βοημίας τον αδελφό του Βεγκέσλαο, που είχε χάσει τον αυτοκρατορικό θρόνο το 1400. Η νέα σύνοδος συγκλήθηκε το 1414 στην Κωνσταντία, σε αυτοκρατορική επικράτεια. Για να αντισταθμιστεί η ιταλική επιρροή, εγκαταλείφθηκε η προηγούμενη πρακτική, σύμφωνα με την οποία κάθε αρχιερέας που συμμετείχε στη σύνοδο είχε

μία ψήφο, και εφαρμόστηκε ένα νέο σύστημα, το οποίο χώριζε τους αντιπροσώπους σε πέντε έθνη, που το καθένα τους είχε μία συλλογική ψήφο. Αφού δέχτηκε αρκετές πιέσεις, ο Σιγισμούνδος ανακάλεσε την υπόσχεση ελευθερίας κινήσεων που είχε δώσει στον Ιωάννη Ούσιο (Χους, βλ. παρακάτω), ο οποίος κάηκε στην πυρά ως αιρετικός το 1415. Ο Ρωμαίος πάπας παραιτήθηκε, ενώ οι άλλοι δύο πάπες, στην Αβινιόν και στην Πίζα, αν και εκθρονίστηκαν από τη σύνοδο, συνέχισαν να διεκδικούν τη νομιμότητά τους.

Το 1415, η σύνοδος της Κωνσταντίας εξέδωσε το διάταγμα *Sacrosancta,* σύμφωνα με το οποίο η εξουσία της συνόδου εκπορευόταν κατευθείαν από τον Χριστό, και οι πάντες, ακόμα και ο πάπας, έπρεπε να υπακούουν σ' αυτήν. Ωστόσο, η σύνοδος δεν μπόρεσε να συμφωνήσει σε κάποιον τρόπο κατάργησης των θεσμικών καταχρήσεων. Ορισμένοι αντιπρόσωποι πίστευαν ότι και μόνο η εκλογή ενός νέου πάπα αρκούσε για να λυθεί το πρόβλημα, ενώ άλλοι ήθελαν να οριστούν μελλοντικές σύνοδοι που θα έπαιζαν κάποιο ρόλο στη διοίκηση της Εκκλησίας. Η σύνοδος συνέχισε να συνεδριάζει σε κλίμα έντασης μέχρι το 1417, οπότε εξελέγη πάπας ο Όθων Κολόννα, που πήρε το όνομα Μαρτίνος Ε' (1417-1431). Δεν ελήφθη καμία απόφαση για θεσμικές αλλαγές, αλλά το τελικό διάταγμα της συνόδου, το *Frequens,* καθόρισε ένα πρόγραμμα μελλοντικών συνοδικών συγκλήσεων: μία μέσα σε πέντε χρόνια, μία άλλη επτά χρόνια αργότερα και, στη συνέχεια, κάθε δέκα χρόνια ή και νωρίτερα εφόσον θα προέκυπτε κάποιο νέο σχίσμα στον παπισμό. Επίσης, η σύνοδος έδωσε εντολή στον πάπα να συνεργάζεται με τις μελλοντικές συνόδους για την κάθαρση της Εκκλησίας. Τα κύρια θέματα ήταν τα προσόντα των καρδιναλίων, οι διορισμοί στα ευεργετήματα και η πολυθεσία, τα οικονομικά των καρδιναλίων και των παπών, η παπική αυλή και το παπικό δικαστήριο καθώς και η αξίωση του πάπα περί απεριόριστης εξουσίας στην απονομή κανονικής και αστικής δικαιοσύνης.

Ο Μαρτίνος Ε' αξιοποίησε τη σημαντική εξουσία του για να υπονομεύσει τις συνόδους. Το 1423 συγκάλεσε μια σύνοδο στην Παβία, όπου η συμμετοχή ήταν πολύ μικρή και τα αποτελέσματα πενιχρά. Το 1431, όπως προέβλεπε το *Frequens,* συγκλήθηκε η δεύτερη σύνοδος στη Βασιλεία, αλλά το βασικό κίνητρο της συμμετοχής φαίνεται ότι ήταν η αίσθηση πως έπρεπε να ληφθούν κάποια μέτρα για τη θρησκευτική κατάσταση στη Βοημία (βλ. παρακάτω), και όχι η εκκλησιαστική μεταρρύθμιση. Ο πάπας Ευγένιος Δ' (1431-1447) αξιοποίησε τις διαμάχες μεταξύ ριζοσπαστών και μετριοπαθών μεταρρυθμιστών. Το 1438 μετέφερε τη σύνοδο στη Φερράρα και το 1439 στη Φλωρεντία. Οι ακραίοι μεταρρυθμιστές που παρέμειναν στη Βασιλεία εκθρόνισαν τον Ευγένιο Δ' με την κατηγορία του αιρετικού και εξέλεξαν νέο πάπα έναν λαϊκό, τον κόμη Αμεδαίο της Σαβοΐας, που πήρε την ονομασία Φήλιξ Ε'. Το γεγονός αυτό αμαύρωσε ολόκληρο το συνοδικό κίνημα και το 1447, όταν πέθανε ο Ευγένιος, ο Φήλιξ παραιτήθηκε και ο νεοεκλεγεις πάπας διέλυσε τη σύνοδο. Το 1460 ο ουμανιστής πάπας Πίος Β' (1458-1464) εξέδωσε το διάταγμα *Execrabilis,* καταδικάζοντας την άποψη ότι ένας πάπας μπορούσε να υποβάλει έφεση σε μια σύνοδο. Το συνοδικό κίνημα είχε φτάσει στο τέλος του, και οι πάπες στρέφονταν ολοένα και περισσότερο στην πατρωνεία των τεχνών και σε οικονομικές και διπλωματικές δραστηριότητες.

Από τη στιγμή που οι πάπες επέστρεψαν στην Ιταλία, η κύρια επιδίωξη του γαλλικού όπως και του αγγλικού στέμματος ήταν ο περιορισμός της εξουσίας που ασκούσαν στις τοπικές εκκλησίες. Το 1438, στην Πραγματική Κύρωση της Μπουρζ, ο βασιλιάς Κάρολος Ζ' ανακοίνωσε τη μεταβίβαση πολλών παπικών δικαιωμάτων επί προσόδων και διορισμών στο γαλλικό στέμμα. Οι φόροι στο ετήσιο εισόδημα των ευεργετημάτων καταργήθηκαν, οι εφέσεις προς τη Ρώμη περιορίστηκαν και περικόπηκαν τα δικαιώματα του πάπα στις παροχές ευεργετημάτων. Αν και ποτέ δεν εφαρμόστηκε πλήρως, το έγγραφο αυτό αποτέλεσε τη βάση των διαπραγματεύσεων με την παποσύνη. Πολλοί όροι του επαναδιατυπώθηκαν το 1516. Μια παρόμοια απαγόρευση εκδόθηκε το 1439 από τη δίαιτα της Μαγεντίας, αν και, εξαιτίας της αδυναμίας των αυτοκρατόρων, οι πρακτικές επιπτώσεις της ήταν μηδαμινές.

Η πολιτική σκέψη

Η ανάμειξη των παπών στην πολιτική στάθηκε η αιτία να γραφτεί ένας μεγάλος όγκος αμφιλεγόμενων κειμένων. Η ιδέα ότι οι συνθήκες στον επίγειο κόσμο ήταν αποτέλεσμα του προπατορικού αμαρτήματος και ότι η σωτηρία ήταν εφικτή μόνο μέσω της Εκκλησίας, και συγκεκριμένα μέσω των μυστηρίων της, κατείχε κεντρική θέση στην ως τότε χριστιανική σκέψη. Από αυτή την άποψη, οι θεσμοί του κοσμικού κράτους ήταν απαραίτητοι μόνο εξαιτίας της αμαρτωλής φύσης του ανθρώπου, αλλά παράλληλα αυτό σήμαινε ότι το κράτος έπρεπε να υποτάσσεται στις επιταγές της ιεροσύνης. Προϊόν της σύγκρουσης ανάμεσα στον Φίλιππο Δ' και τον Βονιφάτιο Η' ήταν η πιο ακραία μεσαιωνική διακήρυξη των παπικών δικαιωμάτων στο *Περί εκκλησιαστικής εξουσίας* του Ζιλ της Ρώμης. Σύμφωνα με τον Ζιλ, η πνευματική οντότητα ήταν από τη φύση της ανώτερη από την κοσμική. Και όχι μόνον όλη η πολιτική εξουσία εκπορεύεται από τον πάπα, αλλά και όλη η υλική περιουσία ανήκει, σε τελευταία ανάλυση, στην Εκκλησία. Υπό φυσιολογικές συνθήκες, η πνευματική αρχή δεν ασκεί εξουσία επί του υλικού κόσμου αλλά, αν παραστεί ανάγκη, έχει κάθε δικαίωμα να το κάνει.

Άλλοι στοχαστές, επηρεασμένοι λίγο ως πολύ από τα πολιτικά κείμενα του Αριστοτέλη, υποστήριξαν ότι το κράτος δεν είναι συνέπεια του προπατορικού αμαρτήματος αλλά μια κατάσταση φυσική για τον άνθρωπο που πρέπει να συνδέεται με τους συνανθρώπους του. Το δονκιχωτικό *Περί ανακτήσεως των Αγίων Τόπων* [*De recuperatione Terrae Sanctae*] ενός άλλου κρατικού υπαλλήλου, του Πέτρου Ντυμπουά, είναι ορόσημο της κοσμικής, μη ακαδημαϊκής, πολιτικής σκέψης. Ο Ντυμπουά υποστήριζε ότι εφόσον η πραγματική πολιτική εξουσία είχε μετατοπιστεί από τη Γερμανία στη Γαλλία, ο Γάλλος βασιλιάς έπρεπε να είναι αυτοκράτορας. Επομένως, έπρεπε να πάρει χρήματα από τον γαλλικό κλήρο και να τα χρησιμοποιήσει για να δωροδοκήσει τους Γερμανούς ηγεμόνες ώστε να τον αναγορεύσουν βασιλιά των Ρωμαίων. Στη συνέχεια θα ανάγκαζε τον πάπα να εκχωρήσει στον βασιλιά τις κοσμικές κτήσεις της Ρώμης και να ζήσει στη Γαλλία με βασιλικό επίδομα. Με όλα αυτά τα πλούτη, ο βασιλιάς θα μπορούσε να διορίσει έναν Γάλλο ηγεμόνα για να βασιλέψει στην Ιταλία. Ο Γάλλος μονάρχης θα αντικαθιστούσε άμεσα τον πάπα ως φεουδαρχικός επικυρίαρχος της Αγγλίας, της Αραγονίας και της Μαγιόρκας. Έχοντας μια τόσο ισχυρή βάση εξουσίας, θα μπορούσε κατόπιν να οδηγήσει την Ευρώπη σε σταυροφορία για την ανάκτηση των Αγίων Τόπων. Το ιδιότυπο όραμα του Ντυμπουά είχε περισσότερη σχέση με την πραγματικότητα απ' ό,τι εκτιμούν ορισμένοι ιστορικοί.

Ο Ιωάννης εκ Παρισίων, ένας Γάλλος Δομινικανός, παραδεχόταν ότι η διακυβέρνηση της πολιτείας ήταν κάτι το φυσικό για τον άνθρωπο. Η εγκόσμια εξουσία ήταν μεν κατώτερη από την ιεροσύνη, αλλά ούτε εκπορευόταν ούτε εξαρτιόταν από αυτήν. Ο πάπας δεν κατείχε προσωπικά την περιουσία της Εκκλησίας, αλλά τη διαχειριζόταν για λογαριασμό ολόκληρης της χριστιανικής κοινότητας, απέναντι στην οποία ήταν, σε τελευταία ανάλυση, υπόλογος. Ένας πάπας που έκανε κακή χρήση του αξιώματός του μπορούσε να εκθρονιστεί από μια εκκλησιαστική σύνοδο ή από τους καρδιναλίους, οι οποίοι δρούσαν ως επίσημο όργανο που αντιπροσώπευε ολόκληρη την κοινότητα των πιστών.

Η ιταλική πολιτική των παπών επίσης προκάλεσε επικρίσεις. Ο ποιητής Δάντης Αλιγκιέρι (1265-1321) εξορίστηκε το 1302 από τη Φλωρεντία για πολιτικούς λόγους. Στην πραγματεία του *Περί μοναρχίας* [*De Monorchia*] απέρριψε την παπική αξίωση περί υπεροχής. Υποστήριξε ότι η Εκκλησία και το κράτος είναι υπέρτατα το καθένα στη δική του σφαίρα, αλλά τούτο σημαίνει ότι στον κόσμο της ύλης ο πάπας υποτάσσεται στον αυτοκράτορα. Ο αυτοκράτορας κυβερνά επειδή είναι ο αντιπρόσωπος του Θεού επί της γης. Ο Δάντης ασπάζεται την άποψη του Αριστοτέλη ότι το κράτος είναι φυσική κατάσταση για τον άνθρωπο, αλλά διευρύνει αυτό το επιχείρημα καθώς υποστηρίζει ότι το κοσμικό κράτος είναι αναγκαίο.

Η σκέψη του Δάντη υιοθετεί τα επιχειρήματα και συχνά τα λεκτικά σχήματα μιας παλαιότερης

περιόδου. Δεν έχει μεγάλη συνάφεια με την πολιτική πραγματικότητα μιας εποχής ανερχόμενου εθνικισμού. Ο Γουλιέλμος του Όκαμ (περί το 1290-1348), ένας Άγγλος Πνευματικός Φραγκισκανός, που είναι κυρίως γνωστός λόγω της κριτικής που άσκησε στη σύνθεση πίστης και λογικής του Θωμά Ακινάτη (βλέπε παρακάτω), εμπλέχτηκε στην πολιτική κριτική κατά του παπισμού με τη σύγκρουσή του με τον Ιωάννη ΚΒ' για την αποστολική πενία. Ο Όκαμ υποστήριξε ότι όχι μόνο η σύνοδος είναι το αρμόδιο σώμα που μπορεί να δικάσει έναν αιρετικό πάπα, αλλά και ότι οι λαϊκοί μπορούν να συγκαλέσουν μια τέτοια σύνοδο χωρίς την έγκριση του πάπα.

Η πιο διεισδυτική κριτική της παπικής θέσης στις κοσμικές υποθέσεις ασκήθηκε από τον Μαρσίλιο της Πάδουας (πέθανε το 1342) στο έργο του *Υπερασπιστής της ειρήνης* [*Defensor Pacis*]. Όταν βρισκόταν στο Παρίσι, όπου γύρω στο 1312 ήταν ρέκτορας στη σχολή των ελευθέριων τεχνών, ο Μαρσίλιο είχε μελετήσει τα έργα του Αριστοτέλη. Όπως και ο Όκαμ, εγκατέλειψε τον Ιωάννη ΚΒ' και κατέφυγε στην αυτοκρατορική αυλή. Ο Μαρσίλιο ευθυγραμμίζεται πλήρως με τον Αριστοτέλη, και συχνά παραθέτει χωρία από το έργο του. Ο υπερασπιστής της ειρήνης προσπαθεί να απομονώσει και να εκριζώσει τα αίτια της διαφωνίας στην κοινωνία των πολιτών. Στηριγμένος στον Αριστοτέλη, ο Μαρσίλιο διατυπώνει την άποψη ότι η κρατική εξουσία πρέπει να είναι μοναδική και όχι δυαδική, και ότι η εξουσία εδράζεται «σε ολόκληρο το σώμα των πολιτών ή στο πιο βαρύνον τμήμα του». Δεν είχε ξεκαθαριστεί αν με τη λέξη «βαρύνον» εννοεί την αριθμητική πλειοψηφία ή το τμήμα που έχει τη μεγαλύτερη απήχηση. Τουλάχιστον ο Μαρσίλιο τάχθηκε υπέρ ενός πολύ μεγαλύτερου βαθμού συμμετοχής στον δημόσιο βίο σε σύγκριση με όλους τους άλλους πολιτικούς στοχαστές του Μεσαίωνα. Η ιταλική πόλη κράτος, η εξοπλισμένη με ένα δίκτυο από συμβούλια που τα μέλη τους εναλλάσσονταν στην εξουσία αλλά και με μια εντεινόμενη τάση ανάθεσης της εξουσίας σε έναν μόνο άρχοντα, στάθηκε σε μεγάλο βαθμό το πρότυπο της περιγραφής του Μαρσίλιο.

Σύμφωνα με τον Μαρσίλιο, εφόσον η εξουσία στηρίζεται σε ολόκληρο το σώμα των πολιτών, οι κοσμικές αξιώσεις του πάπα είναι νόμιμες μόνον εφόσον οι πολίτες εκχωρούν τέτοια εξουσία στους πάπες, πράγμα που ποτέ δεν είχε συμβεί. Αντίθετα, οι πολίτες ή το πιο βαρύνον τμήμα τους αποτελούν τον «άνθρωπο νομοθέτη». Αντιλαμβανόμενος, ωστόσο, ότι η άμεση διακυβέρνηση δεν ήταν εφικτή, ο άνθρωπος νομοθέτης συνήθως ανέθετε την εξουσία σε ένα «κύριο μέρος» ή ηγεμόνα. Μόνον ο άνθρωπος νομοθέτης ή ο ηγεμόνας έχει το δικαίωμα να ασκεί καταναγκαστική εξουσία και να επιβάλλει ποινές, πράγμα που είναι η ουσία του δικαίου. Ο Μαρσίλιο υποστηρίζει ότι οι εντολές του πάπα έχουν δεσμευτική ισχύ μόνο στη μέλλουσα ζωή και όχι στον επίγειο κόσμο, εκτός και αν το αποδέχεται ο άνθρωπος νομοθέτης. Ακόμα και η τιμωρία των αιρετικών προϋποθέτει την έγκριση των αρχών της πολιτείας. Οι πνευματικές ποινές, όπως ο αφορισμός, μπορούν να επιβάλλονται από τους πάπες και τους τοπικούς εκκλησιαστικούς αξιωματούχους μόνο με τη συγκατάθεση του ανθρώπου νομοθέτη. Η εξαίρεση από το νόμο, την οποία διεκδικούσε ο πάπας, μπορούσε να δοθεί μόνο από τον άνθρωπο νομοθέτη.

Ο Μαρσίλιο επεκτείνει τις ιδέες του περί μιας πιο δημοκρατικής διακυβέρνησης και στην ίδια την Εκκλησία. Η εξουσία των κλειδιών, του «δεσμείν και λύειν» στον ουρανό και τη γη δεν δόθηκε στον πάπα αλλά στην Εκκλησία ως σύνολο. Επομένως, η υπέρτατη αρχή είναι η γενική σύνοδος των πιστών. Η σωτηρία απαιτεί να πιστεύει κάποιος απλώς στις γραφές, όχι στις προεκτάσεις τους που περιέχονται στο κανονικό δίκαιο. Οι αρχές της πολιτείας ασκούν σημαντική δικαιοδοσία επί των εκκλησιαστικών υποθέσεων, στην οποία συγκαταλέγεται και η δυνατότητα σύγκλησης εκκλησιαστικών συνόδων. Η ιδιοκτησία των εκκλησιών που δεν είναι απαραίτητη για την αρωγή προς τους φτωχούς μπορεί να κατασχεθεί από τον ανθρώπινο νομοθέτη. Ως υπέρμαχος του κοσμικού ελέγχου επί των συνόδων, ο Μαρσίλιο απομακρύνεται κατά πολύ από το κυρίαρχο ρεύμα της συνοδικής σκέψης, που δεν ήταν παρά ένα κίνημα για τη θεσμική μεταρρύθμιση της Εκκλησίας από τα μέσα. Επομένως, δεν είναι παράδοξο που αμέσως το έργο του καταδικάστηκε, αλλά διαβάστηκε ευρέως στη διάρκεια της ακμής του συνοδικού κινήματος από άτομα που η ορθότητα της χριστιανικής τους πίστης ήταν υπεράνω υποψίας, όπως τον Ιωάννη της Ζερσόν.

Η παιδεία και η διάδοση της κοσμικής πνευματικής παραγωγής

Σχεδόν όλες οι μορφές πρωτότυπης έκφρασης, με εξαίρεση τη θεολογία, γράφονταν μετά το 1250 στις λαϊκές γλώσσες, μέχρι που οι ουμανιστές της ιταλικής Αναγέννησης προσπάθησαν να αναπλάσουν τα καθαρά κλασικά λατινικά. Τον 15ο αιώνα διατυπωνόταν πλέον η άποψη ότι ήταν πολύ δύσκολο να χρησιμοποιεί κανείς λατινικά για να διδάξει λατινικά· στα πανεπιστήμια, οι γραμματικές του Δονάτου και του Πρισκιανού αντικαταστάθηκαν από γραμματικές που εξηγούσαν τα λατινικά στην καθομιλουμένη.

Είναι πιθανόν ότι ήδη το 1200 είχαν κυκλοφορήσει μεταφράσεις όλων των βιβλίων της Παλαιάς Διαθήκης στις λαϊκές γλώσσες, αλλά δεν υπήρχε πλήρης έκδοση της Βίβλου στην καθομιλουμένη. Αυτή η έλλειψη δεν κράτησε πολύ. Αν και η σύνοδος της Τουλούζης του 1229 απαγόρευε στους λαϊκούς να κατέχουν αντίτυπα της Βίβλου σε οποιαδήποτε γλώσσα, ακόμα και σε λατινικά, το 1300 είχε πλέον εμφανιστεί μια πλήρης μετάφραση στη γλώσσα του *ουάλ* (βόρεια γαλλική διάλεκτο). Στη Φλάνδρα είχε κυκλοφορήσει τον 13ο αιώνα μια έμμετρη Βίβλος στα ολλανδικά, ενώ τον 14ο αιώνα μπορούσε κανείς να προμηθευτεί Βίβλους γραμμένες στις τοπικές γλώσσες σε όλη την ευρωπαϊκή ήπειρο. Η Αγγλία παρουσίασε κάποια καθυστέρηση μέχρι τη μετάφραση της Βίβλου από τον Ιωάννη Ουίκλιφ, η οποία ολοκληρώθηκε μετά το θάνατό του το 1382.

Αλλά ενώ κατά τον ύστερο Μεσαίωνα η πνευματική παραγωγή αναντίρρητα είχε λιγότερο κληρικό χαρακτήρα απ' ό,τι πριν, ταυτόχρονα έγινε πιο ποικιλόμορφη και πιο πλούσια. Ο αριθμός των ανθρώπων που ήξεραν να διαβάζουν και να γράφουν τη γλώσσα του τόπου τους αυξήθηκε εντυπωσιακά. Τον 13ο αιώνα στην Ιταλία και σχεδόν παντού μετά το 1300, οι περισσότερες πόλεις απέκτησαν σχολές στοιχειώδους εκπαίδευσης. Οι γιοι των πλούσιων εμπόρων, μερικές φορές και οι κόρες τους, μάθαιναν στο δημοτικό σχολείο να διαβάζουν δικαιοπρακτικά έγγραφα και να εκτελούν αριθμητικές πράξεις. Αργότερα μελετούσαν τους Λατίνους κλασικούς, ανάμεσά τους τον Κικέρωνα και τον Αριστοτέλη, αλλά και τα ιταλικά έργα του Δάντη. Στην ηλικία των δεκατεσσάρων ή δεκαπέντε ετών, όταν άφηναν το σχολείο για να αρχίσουν την επαγγελματική μαθητεία τους, οι περισσότεροι είχαν γνωρίσει κάποια έργα ιπποτικής λογοτεχνίας σε ιταλική μετάφραση, καθώς και συλλογές ιστοριών, κυρίως το *Δεκαήμερο* του Βοκκακίου. Οι έμποροι είχαν τις δικές τους βιβλιοθήκες, με έργα ιταλικής ποίησης, διηγήματα, ιστορία, χρονικά και τη *θεία Κωμωδία.* Επίσης έγιναν του συρμού εγχειρίδια για την άσκηση του εμπορίου, όπως η διάσημη *Πρακτική του εμπορίου* [*Pratica della Mercatora*] του Φλωρεντινού Φραγκίσκου Πεγκολόττι. Μάλιστα, στα τέλη του 14ου αιώνα η άσκηση επιχειρηματικής δραστηριότητας διδασκόταν ακόμα και στην Οξφόρδη, έστω και από έναν ιδιωτικό δάσκαλο, που δεν ήταν συνδεδεμένος με το πανεπιστήμιο.

Κάθε έμπορος που τα επιχειρηματικά του συμφέροντα δεν ήταν μόνο τοπικά έπρεπε να ξέρει να διαβάζει, και ει δυνατόν να γράφει, όχι μόνο τη μητρική του γλώσσα αλλά και κάποια από τις διεθνείς γλώσσες, κυρίως τα γαλλικά. Τον 14ο αιώνα πολλοί Ιταλοί επιχειρηματίες είχαν κάνει ένα βήμα παραπάνω και έγραφαν πρωτότυπα λογοτεχνικά έργα, συνήθως στα ιταλικά, μερικοί όμως και στα λατινικά. Ορισμένοι έγραψαν πικάντικες ιστορίες, αναμφισβήτητα άνισης λογοτεχνικής αξίας. Το *Δεκαήμερο* του Βοκκακίου, που γράφτηκε από κλασικό φιλόλογο και όχι από έμπορο, είναι το καλύτερο, αλλά όχι το μοναδικό δείγμα αυτού του είδους. Τα οικογενειακά χρονικά (*ricordanze*) των εμπόρων μάς παρέχουν ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την οικογενειακή ζωή, τις αντιλήψεις για την εκπαίδευση, την επαγγελματική πρακτική και τα θρησκευτικά και πολιτιστικά τους ενδιαφέροντα. Για παράδειγμα:

> Σωτήριο έτος 1412. Αυτή τη χρονιά, ο υποφαινόμενος Μπουοναккόρσο Πίττι, απόγονος του Μπουονσινιόρε Πίττε —μέσω του γιου του, επίσης Μπουονσινιόρε, του οποίου ο γιος, ο Ματθαίος, είχε έναν γιο, τον Μπουοναккόρσο, που ο γιος του ήταν ο δικός μου πατέρας, ο Νέρι— άρχισα να κρατώ αυτό το ημερολόγιο. Σκοπός μου είναι να αποτυπώσω εδώ οτιδήποτε θα ανακάλυπτα για το σόι μας και τις διασυνδέσεις της οικογένειάς μας μέχρι την σήμερον. Αν δεν κατάφερα να ανιχνεύσω τις πρώτες ρίζες της καταγωγής μας, το σφάλμα είναι κάποιου συγγενούς μου που φύλαγε τα

> οικογενειακά μας έγγραφα... Ο πατέρας μας, ο Νέρι, ο γιος του Μπουονακκόρσο, κέρδισε πολλά χρήματα με το εμπόριο μαλλιού, και μέσα σε έντεκα χρόνια παρήγαγε εκατοντάδες τόπια ύφασμα, που τα έστελνε κυρίως στην Απουλία. Δούλεψε σκληρά, εισάγοντας ακατέργαστο μαλλί από τη Γαλλία και μετατρέποντάς το σε ύφασμα στα εργαστήριά μας. Το τελευταίο κτίριο που έφτιαξε ήταν ένα υπόστεγο για το τέντωμα του υφάσματος, που κόστισε περίπου 3.500 φιορίνια. Φαίνεται ότι δεν τον ενδιέφερε ιδιαίτερα να καταλάβει κάποια θέση στην Κοινότητα, γιατί αρνήθηκε κάθε διορισμό που μπορεί κανείς να αρνηθεί... Υπηρέτησε δύο φορές στο Πριοράτο.[38]

Τα απομνημονεύματα του Γκρεγκόριο Ντάτι έχουν πιο συναισθηματικό τόνο.

> Θεού θέλοντος, θα συνεχίσω να συντάσσω αυτή την έκθεση των δραστηριοτήτων μου, τις οποίες καλό είναι να καταγράφω ώστε να τις ενθυμούμαι, και που άρχισα να τις κρατώ από τη σελίδα 1. Η προσφιλής μου σύζυγος, η Μπαντέκκα, απεδήμησεν εις Κύριον μετά από εννεάμηνη ασθένεια που άρχισε με μια αποβολή κατά τον πέμπτο μήνα της κύησης. Ήταν έντεκα η ώρα της νύχτας της Παρασκευής, στις 15 Ιουλίου 1390, όταν η ψυχή της επέστρεψε εν ειρήνη στον Δημιουργό της, στην οικία του Μπουονακκόρσο Μπεράρντι... Την 1η Σεπτεμβρίου 1392 πήγα στη Βαλένθια, παίρνοντας μαζί μου τον Μπερνάρντο. Επέστρεψα στις 30 Νοεμβρίου 1392, έχοντας υποφέρει πολλές κακουχίες στη διάρκεια της παραμονής μου, τόσο πνευματικές όσο και σωματικές. Ακόμα μας χρωστούσε 4.000 λίρες Βαρκελόνης ο Τζοβάννι ντι Στεφάνο, που αναγνώρισε το χρέος του σε ένα επικυρωμένο από νοτάριο έγγραφο, το οποίο έφερα μαζί μου στη Φλωρεντία. Στη Βαλένθια απέκτησα ένα νόθο άρρεν τέκνο από τη Μαργαρίτα, μια Τάταρη σκλάβα που είχα αγοράσει... Τον έστειλα στη Φλωρεντία τον Μάιο με το πλοίο του Φελίτσε ντελ Πάτσε. Ας δώσει ο θεός να έχει καλή εξέλιξη. Την ημέρα λήξης του συνεταιρισμού μας, την 1η Ιανουαρίου 1393, ο Μικέλε ντι Σερ Παρέντε αποσύρθηκε. Αργότερα, έκλεισα μια συμφωνία μαζί του, με την οποία μου μεταβίβασε το μερίδιό του από το χρέος του Τζοβάννι ντι Στέφανο, καθώς και μερικά άλλα αντικείμενα που καταχωρίστηκαν στη σελίδα 6. Παντρεύτηκα τη δεύτερη σύζυγό μου, την Ιζαμπέττα, θυγατέρα του Μάρι Βιλανούτσι, την Κυριακή 22 Ιουνίου, όπως καταγράφεται στην άλλη μεριά αυτής της σελίδας. [Η εγγραφή του γάμου του, στην οποία αναφέρεται, είναι το παζάρι για την καταβολή της προίκας από τους συγγενείς της.][39]

Πολλές σχολές ιδρύθηκαν από ιδιώτες ευεργέτες οι οποίοι διόριζαν τους δασκάλους. Αν και μερικές σχολές παρέμειναν υπό την εποπτεία των οικογενειών των δωρητών, αρκετές περνούσαν στις συντεχνίες ή τις δημοτικές αρχές μετά από μία ή δύο γενιές. Το 1400 στις περισσότερες πόλεις είχαν ιδρυθεί δευτεροβάθμια σχολεία, και ταυτόχρονα η εκπαίδευση επεκτεινόταν και στην ύπαιθρο. Δεκατρία δευτεροβάθμια σχολεία μνημονεύονται στο Γιορκσάιρ, το Λίνκολνσαϊρ και το Νότιγχαμσαϊρ τον 13ο αιώνα, αλλά τον 14ο αιώνα προστέθηκαν άλλα τριάντα τρία, ενώ το 1500 σχεδόν κάθε αγγλικό χωριό είχε και το σχολείο του. Καθώς οι διπλωματούχοι των σχολών ήταν περιζήτητοι σε επαγγέλματα πιο επικερδή από τη διδασκαλία, το πανεπιστήμιο στο Καίμπριτζ καθιέρωσε γύρω στο 1385 ένα ξεχωριστό δίπλωμα «δασκάλου της γραμματικής» ώστε να καλυφθεί η ζήτηση για δασκάλους στα δευτεροβάθμια σχολεία. Οι βασιλιάδες και οι επίσκοποι επίσης ενδιαφέρονταν για την εκπαίδευση. Τα πιο φημισμένα αγγλικά δευτεροβάθμια σχολεία (*grammar schools*) επίσης ιδρύθηκαν κατά τον ύστερο Μεσαίωνα: το Κολέγιο Ουίντσεστερ, που ιδρύθηκε το 1382 από τον Γουλιέλμο του Ουίκαμ, και το Ήτον, που ιδρύθηκε το 1440 από τον βασιλιά Ερρίκο Ϛ'.

Μουσική και λογοτεχνία των λαϊκών γλωσσών

Πριν από το 1300 είχαν γραφτεί αρκετά λογοτεχνικά έργα στα γερμανικά και τα γαλλικά, ενώ τα αγγλικά και τα ιταλικά επίσης αναπτύχθηκαν ως γλώσσες της λογοτεχνίας κατά τον ύστερο Μεσαίωνα. Αυτή η έκρηξη της καλλιτεχνικής δημιουργίας οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, και στην άνοδο του εθνικού συναισθήματος. Χρονογράφοι, όπως ο Ιωάννης Φρουασσάρ, που έζησε επί ένα διάστημα στην αγγλική αυλή και έγραψε την ιστορία του σε μια κατοικία εφημερίου στην πατρίδα του, το πριγκιπάτο του Αινώ, έδωσαν ζωντανές περιγραφές μαχών και αρχηγών, αλλά προσπάθησαν να αποκρύψουν τη μη ηρωική πλευρά του πολέμου. Αν και ο Φρουασσάρ υπερβάλλει τον όγκο των στρατιών και μερικές φορές μπερδεύει τις χρονολογίες και άλλες λεπτομέρειες, αξιοποίησε πληροφορίες από μεγάλη ποικιλία πηγών. Ο αυλικός και διπλωμάτης Φίλιππος ντε Κομμύν άρχισε

τη σταδιοδρομία του στην υπηρεσία του δούκα Καρόλου του Τολμηρού της Βουργουνδίας, και το 1472 μπήκε στην υπηρεσία του βασιλιά Λουδοβίκου ΙΑ' της Γαλλίας. Στα *Απομνημονεύματά* του δίνει μια συναρπαστική εικόνα της ζωής και των μηχανορραφιών της αυλής. Οι ηγεμόνες προστάτευαν τους συγγραφείς και τους ζωγράφους. Ενώ ένα μεγάλο μέρος των καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων στις βασιλικές αυλές ήταν πατριωτικής έμπνευσης, δεν συμβαίνει το ίδιο με την πατρωνεία που ασκούσε ο δούκας του Μπερρύ, που δημιούργησε μια λαμπρή βιβλιοθήκη. Τα έργα που παρήγγειλε ο Μπερρύ συγκαταλέγονται στα πιο θαυμαστά δείγματα της μεσαιωνικής ζωγραφικής μικρογραφιών. Η αυλή των δουκών της Βουργουνδίας στις Κάτω Χώρες έγινε το επίκεντρο του «θεατρικού κράτους», όπως το αποκάλεσαν μερικοί, όπου ζωγράφοι και γλύπτες έβρισκαν πρόθυμους προστάτες ενώ οι συχνές δημόσιες τελετές πρόβαλλαν τις αρετές του ηγεμόνα.

Ιδιαίτερα οι γαλλικές και βουργουνδικές αυλές φημίζονταν για την προστασία που παρείχαν στους μουσικούς. Και πριν από τον 14ο αιώνα η μεσαιωνική μουσική παρουσίαζε αξιόλογη ανάπτυξη και ποικιλία (βλ. Κεφάλαιο ΙΑ'), αλλά διασώζονται λίγα κομμάτια αποκλειστικά για όργανα πριν από αυτή την περίοδο. Στα τέλη του ύστερου Μεσαίωνα συντελούνται μεγάλες αλλαγές με το κίνημα της Νέας Τέχνης (*Ars Nova*), που συνδέεται ιδίως με τον Γουλιέλμο ντε Μασώ (περί το 1300-1374). Ο Γουλιέλμος έγραψε σύνθετα μοτέτα, τραγούδια και μπαλάντες —που το κοινό τους όνομα εκείνη την εποχή ήταν βιρελαί (*virelais*)— ενώ μερικές κοσμικές συνθέσεις του ήταν πολυφωνικές. Καθώς προτιμούσε τις έκτες και τις τρίτες, συχνά η μουσική του ηχεί στα αυτιά του σύγχρονου ακροατή λιγότερο παράφωνη από τη μουσική του 13ου αιώνα. Η λειτουργία του της Παναγίας των Παρισίων ήταν μια άψογα σχεδιασμένη, ολοκληρωμένη πολυφωνική σύνθεση. Αν και δεν πρόκειται για την πρώτη σύνθεση «λειτουργίας» —η τιμή αυτή ανήκει στη λειτουργία του τέλους του 13ου αιώνα που βρέθηκε σε ένα χειρόγραφο του Τουρναί— είναι η πρώτη που ξέρουμε ότι είναι έργο ενός επώνυμου συνθέτη και εγκαινιάζει μια μακρά παράδοση λειτουργιών που γράφονται ως αυτοτελείς μουσικές συνθέσεις και όχι ως συμπλήρωμα στη θεία λειτουργία. Οι Βουργουνδοί δούκες παρείχαν προστασία στον Γουλιέλμο Ντυφαί (περί το 1400-1474), που επίσης εργάστηκε στην παπική αυλή και διέδωσε την *Ars Nova* στην Ιταλία, καθώς και στον Ιωάννη Όκεχεμ που οι συνθέσεις του είχαν μεγάλη απήχηση.

Εκτός από τις ιστορίες, τα απομνημονεύματα και τα διδακτικά έργα, στην Αγγλία και την Ιταλία του ύστερου Μεσαίωνα γράφτηκαν μερικά από τα σπουδαιότερα κλασικά έργα της παγκόσμιας λογοτεχνίας. Η πιο σημαντική μορφή της αγγλικής μεσαιωνικής λογοτεχνίας είναι ο Τζέφρυ Τσώσερ (περί το 1340-1400). Γιος ενός Λονδρέζου οινεμπόρου, υπηρέτησε επί πολλά χρόνια στον οίκο του Λάιονελ, δούκα του Κλάρενς, που ήταν ο τρίτος γιος του Εδουάρδου Γ'. Πιθανόν η σύζυγός του να ήταν αδελφή της τρίτης συζύγου του Ιωάννη της Γάνδης, και έτσι στο διάστημα 1370-1378 ο Τσώσερ ανέλαβε πολλές διπλωματικές αποστολές στην ηπειρωτική Ευρώπη. Έπειτα υπηρέτησε σε υψηλές θέσεις στο τελωνείο και στις υπηρεσίες δημοσίων έργων. Επομένως, η συγγραφική δραστηριότητα του Τσώσερ ήταν πάρεργο μιας ζωής αφιερωμένης στην υπηρεσία του δημοσίου. Στα πρώτα του έργα μιμείται γαλλικά πρότυπα, ενώ σε μια ενδιάμεση περίοδο εμπνέεται από τους Ιταλούς, κυρίως τον Δάντη και τον Βοκκάκιο.

Το μεγαλύτερο μέρος των *Ιστοριών του Καντέρμπουρυ* (*Canterbury Tales*), το ημιτελές αλλά πιο γνωστό του έργο, γράφτηκε μετά το 1387. Ο Τσώσερ εισάγει τον αναγνώστη στην παρέα μιας ομάδας προσκυνητών που ταξιδεύουν προς το ιερό του Αγίου Θωμά Μπέκετ στο Καντέρμπουρυ. Στον πρόλογο, που είναι ένα από τα μεγαλύτερα έργα της αγγλικής λογοτεχνίας, ο Τσώσερ αποκαλύπτει με μαστοριά το χαρακτήρα και τα κίνητρα του κάθε προσκυνητή. Καθώς πορεύονται, οι ταξιδιώτες αποφασίζουν να περάσουν την ώρα τους αφηγούμενοι ιστορίες. Οι ιστορίες κυμαίνονται από τις εξαιρετικά γήινες στις μεταρσιωμένες και συνήθως φανερώνουν στον αναγνώστη πολλά γύρω από τον αφηγητή τους. Σε αντίθεση με τον Δάντη, που το έργο του σχεδόν αμέσως κυκλοφόρησε πλατιά, το έργο του Τσώσερ αναγνωρίστηκε με κάποια καθυστέρηση καθώς

ήταν γραμμένο στη διάλεκτο της κεντρικής Αγγλίας, σε εποχές που κυρίαρχη εκδοχή των αγγλικών γινόταν η διάλεκτος του Λονδίνου.

Σχεδόν για πρώτη φορά στη δυτική λογοτεχνία ο αγρότης εμφανίζεται ως ανθρώπινο πλάσμα στο *Όραμα του Γουλιέλμου σχετικώς με τον Πηρς τον ζευγολάτη* (*The Vision of William Concerning Piers the Plowman*), ένα αλληγορικό ποίημα που έγραψε ο Γουλιέλμος Λάνγκλαντ (πέθανε το 1399), σύγχρονος του Τσώσερ. Ο Λάνγκλαντ ήταν κατώτερος κληρικός που πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του μες στη φτώχεια κάνοντας γραφικές εργασίες του ποδαριού στο Λονδίνο, όπου τον θεωρούσαν κάπως ιδιόρρυθμο. Το έργο του περιέχει θρησκευτικά θέματα, αλλά το κυρίαρχο μοτίβο είναι η μοίρα του αγρότη. Ο Λάνγκλαντ σατιρίζει το χρηματισμό και τη διαφθορά των πολιτικών κατά τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Εδουάρδου Γ'. Ο συγγραφέας κάνει μια σύντομη αλλά εμφανή αυτοπροσωπογραφία του ως στεγνού ξερακιανού παρατηρητή της τρέλας του κόσμου. Ο *Πηρς ο ζευγολάτης* διαβάστηκε ευρέως, όπως φαίνεται από τα πολυάριθμα σωζόμενα χειρόγραφα της εποχής.

Ο Φλωρεντινός Δάντης Αλιγκιέρι (1265-1321) αναμφισβήτητα ήταν η μεγαλύτερη λογοτεχνική φυσιογνωμία του Μεσαίωνα. Ήταν γόνος μιας οικογένειας Γουέλφων —γεγονός που τον καθιστούσε άτομο αναμφισβήτητης πολιτικής ορθοδοξίας σε μια πόλη όπου το φιλογιβελλινικό αίσθημα ισοδυναμούσε με προδοσία— και ασχολήθηκε ενεργά με την τοπική πολιτική μέχρι το 1300. Αργότερα η αντίθεσή του προς τον πάπα Βονιφάτιο Η' τον ώθησε να συμμαχήσει με τη «Λευκή» φατρία των Γουέλφων κατά της φατρίας των «Μαύρων». Το 1302 εξορίστηκε και πέρασε την υπόλοιπη ζωή του στη Ραβέννα. Αν και η κυβέρνηση της Φλωρεντίας προσπάθησε να τον πείσει να επιστρέψει στη γενέθλια πόλη του, αφού ήδη είχε γίνει διάσημος για το λογοτεχνικό του έργο, αυτός αρνήθηκε ως το τέλος.

Ο μεγάλος έρωτας του Δάντη ήταν η «Βεατρίκη», που πιστεύεται ότι ήταν η Βεατρίκη Πορτινάρι. Μετά το θάνατό της το 1290, ο Δάντης την αποθέωσε, κάνοντάς την κυρά του σύμφωνα με την παράδοση των αυλικών ερώτων, και ας παντρεύτηκε μια άλλη γυναίκα. Γύρω στο 1292 έγραψε μια συλλογή λυρικών ποιημάτων με τίτλο *Νέα ζωή* [*Vita Nuova*] όπου υμνεί τη Βεατρίκη και τον αυλικό έρωτα. Εδώ αφηγείται την ιστορία της γνωριμίας τους, όταν ο Δάντης ήταν εννέα χρόνων και εκείνη όπως φαίνεται αρκετά μεγαλύτερή του και ίσως στις παραμονές του γάμου της. Η Βεατρίκη δεν τον πήρε στα σοβαρά και τότε ο Δάντης αποφάσισε να την εξιδανικεύσει, καθώς ο έρωτάς του γι' αυτήν δεν είχε αντίκρισμα στον πραγματικό κόσμο.

Η *Νέα ζωή* δεν είναι έργο ανθρώπου με ιδιαίτερη μόρφωση. Πριν γράψει το επόμενο έργο του, το *Συμπόσιο* [*Il convivio*], το οποίο εμφανίστηκε γύρω στο 1304, αμέσως μετά την εξορία του στη Ραβέννα, φαίνεται ότι ο Δάντης άρχισε να μελετά εντατικά θεολογία και ποίηση της Προβηγκίας. Το *Συμπόσιο,* που αναφέρεται σε μια γιορτή γνώσης, είναι ένα εγκυκλοπαιδικό αλληγορικό έργο που υμνεί τον έρωτα και τη μάθηση. Δεν είναι τόσο εκλεπτυσμένο όσο η μεταγενέστερη *Θεία Κωμωδία* [*La Commedia*], αλλά αποτελεί σημαντική πρόοδο σε σχέση με τη *Νέα ζωή.* Ο Δάντης δέχτηκε τις επικρίσεις των διανοουμένων της εποχής του επειδή έγραψε στη διάλεκτο της Τοσκάνης και όχι στα λατινικά. Μάλιστα, ο ουμανιστής Κολούτσο ντε Σαλουτάτι, σχολιάζοντας την τεράστια δημοτικότητα του έργου του Δάντη, τον αποκάλεσε «ποιητή για μαγαζάτορες». Εκτός από το *Περί μοναρχίας* [*De monarchia*], το μοναδικό άλλο μεγάλο έργο του Δάντη στα λατινικά είναι το *Περί της ευφράδειας του λαϊκού λόγου* [*De vulgari eloquio*], που το έγραψε για να δικαιολογήσει στους λογίους τη χρήση της δημώδους γλώσσας στο *Συμπόσιο,* καθώς ήξερε ότι το ακροατήριο στο οποίο απευθυνόταν θα ήταν αδύνατον να το διαβάσει σε άλλη γλώσσα εκτός από τα λατινικά.

Αν και το πρώιμο έργο του Δάντη είναι σημαντικό, τίποτα δεν μάς προετοιμάζει για την απαράμιλλη λαμπρότητα του αριστουργήματός του, της *Θείας Κωμωδίας* (το επίθετο *Θεία,* που συνήθως το συνοδεύει, προστέθηκε τον 16ο αιώνα), την οποία ολοκλήρωσε λίγο πριν από το θάνατό του. Η

κλασική ρητορική διέκρινε το δράμα σε τραγωδία και κωμωδία, και το έπος του Δάντη, που γράφτηκε στην καθομιλουμένη της Τοσκάνης, αν και το θέμα του δεν είναι διόλου ανάλαφρο, έχει το αίσιο τέλος του μακαρισμού. Περιλαμβάνει εκατό άσματα: μια εισαγωγή και τριάντα τρία άσματα για καθένα από τα τρία του μέρη (Κόλαση, Καθαρτήριο και Παράδεισος). Ο ποιητής πέφτει να κοιμηθεί τη Μεγάλη Παρασκευή και βλέπει ένα όραμα στο οποίο βαθμιαία του αποκαλύπτεται ο Θεός. Η μετρική μορφή είναι η τριπλή ομοιοκαταληξία (*terza rima*), με στίχους που αλληλοσυνδέονται ρυθμικά ανά τρεις. Με οδηγό τον Λόγο, που συμβολίζεται από τον ποιητή Βιργίλιο, ο άνθρωπος περνά διαδοχικά από την κόλαση και το καθαρτήριο. Ο Λόγος όμως μπορεί να οδηγήσει τον άνθρωπο μόνο μέχρι τις πύλες του παραδείσου. Ο Βιργίλιος, του οποίου οι *Εκλογές* περιέχουν μια αναφορά που, όπως πίστευαν στην εποχή του Δάντη, υπονοεί τη γέννηση του Ιησού, θεωρούνταν ο ειδωλολάτρης κλασικός συγγραφέας με τη μεγαλύτερη ανάταση. Ωστόσο, ως προχριστιανικός ποιητής, ο Βιργίλιος δεν μπορούσε να εισέλθει στον παράδεισο· επομένως, για την είσοδο στον παράδεισο απαιτείται η φώτιση. Έτσι, ο Βιργίλιος άφησε τον ποιητή στον προθάλαμο, στο ακρότατο όριο του παραδείσου. Την Κυριακή του Πάσχα ο Δάντης μπήκε στον παράδεισο, με οδηγούς τη Βεατρίκη, που συμβόλιζε την αποκάλυψη, και τον άγιο Βερνάρδο, που συμβόλιζε τη θρησκευτική ενόραση.

Η *Θεία Κωμωδία* είναι μια λαμπρή σύνοψη των κοσμολογικών αντιλήψεων της εποχής της. Ο Δάντης υιοθετεί μια κατ' ουσίαν πτολεμαϊκή σύλληψη, προσθέτοντας και μερικά συμβολικά στοιχεία. Η γη ήταν το κέντρο του σύμπαντος και γύρω απ' αυτήν περιστρέφονταν οι ουρανοί με τους πλανήτες τους. Η Ιερουσαλήμ ήταν το κέντρο της χερσαίας μάζας και ακριβώς απέναντι βρισκόταν το όρος του Καθαρτηρίου, με υψηλότερη κορυφή τον Κήπο της Εδέμ. Η Κόλαση βρισκόταν στο κέντρο της γης, δηλαδή στην πιο απομακρυσμένη θέση από τον ουρανό. Είχε σχήμα κώνου, με εννέα κύκλους που η διάμετρός τους συνεχώς μειώνεται, και οι διάφοροι τύποι αμαρτωλών βρίσκονταν χωρισμένοι κατά ομάδες. Για τους πολιτικούς εχθρούς του, ο ποιητής είχε κρατήσει τις εσχατιές. Ο Βονιφάτιος Η' βρισκόταν στον όγδοο κύκλο μαζί με αυτούς που είχαν περιπέσει στο αμάρτημα της σιμωνίας, ενώ η χωροθέτηση του Δάντη χάρισε την αρνητική διασημότητα στα ιδιωτικά αμαρτήματα προσώπων που ειδαλλιώς θα είχαν το ευτύχημα να είναι παντελώς άγνωστα στην ιστορία: ο νομικός του κανονικού δικαίου Φραγκίσκος Ακκούρσιος βρίσκεται μεταξύ των σοδομιστών στον έβδομο κύκλο. Στο κέντρο της Κόλασης βρίσκονται ο Βρούτος, που πρόδωσε την αυτοκρατορία που εκπροσωπείται από τον Καίσαρα, καθώς και ο Ιούδας, που πρόδωσε τον Ιησού.

Αλλαγές στη θρησκευτική έκφραση

Από πολλές απόψεις, η έκφραση του θρησκευτικού συναισθήματος στους λαϊκούς ακολούθησε τα παραδοσιακά πρόσωπα. Η πίστη στα θαύματα ήταν πιο ισχυρή από κάθε άλλη φορά, ιδίως όταν συνδεόταν με λείψανα αγίων. Οι προσπάθειες λιγοστών θεολόγων να αποδώσουν τα θαύματα σε φυσικά αίτια απορρίφθηκαν μετά βδελυγμίας. Πολλοί ήταν αυτοί που, εξαιτίας του φόβου της αιώνιας καταδίκης, συνέχισαν τις προσπάθειες να απαλύνουν τα μαρτύρια της μετά θάνατον ζωής κάνοντας αγαθοεργίες επί της γης. Η Εκκλησία ανέπτυξε το δόγμα του καθαρτηρίου, δηλαδή ενός τόπου όπου οι ψυχές μπορούν να εξαγνιστούν καθώς περιμένουν την είσοδό τους στον παράδεισο. Ο χρόνος παραμονής στο καθαρτήριο εξαρτάται από το βάρος των αμαρτημάτων καθενός, το οποίο μειώνεται από τις καλές του πράξεις επί της γης, καθώς και από τις πράξεις που κάνουν οι ζωντανοί υπέρ των ψυχών των νεκρών συγγενών και φίλων. Επίσης η Εκκλησία ανέπτυξε την ιδέα του θησαυροφυλακίου της αξίας: η ζωή του Χριστού είχε δημιουργήσει ένα απόθεμα χάριτος από το οποίο μπορούσαν να κάνουν ανάληψη οι αμαρτωλοί. Η αμαρτία του ανθρώπου όμως ήταν πολύ μεγάλη για να διαγραφεί εξ ολοκλήρου, και οι πιστοί έπρεπε να συντομεύσουν την παραμονή τους στο καθαρτήριο κάνοντας επιπλέον καλές πράξεις.

Στις πράξεις αυτές συγκαταλέγονταν οι δωρεές προς την Εκκλησία και, ιδίως κατά τον ύστερο Μεσαίωνα, η αγορά συγχωροχαρτιών. Η βάση των συγχωροχαρτιών είναι η δύναμη της άφεσης, την οποία οι πάπες ισχυρίζονταν ότι μπορούσαν να απονείμουν με τις συνήθεις διαδικασίες του κανονικού δικαίου. Ένα συγχωροχάρτι περιόριζε τα δεινά του καθαρτηρίου επί ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα ως αντάλλαγμα για μια καλή πράξη, που συχνά περιοριζόταν στην ίδια την αγορά του συγχωροχαρτιού. Μέχρι και τον 12ο αιώνα οι πάπες παρείχαν τα συγχωροχάρτια με φειδώ, αλλά αργότερα διαδόθηκαν ευρύτατα. Αν και η Εκκλησία ποτέ δεν δήλωσε ότι η αγορά των συγχωροχαρτιών ισοδυναμούσε με άφεση των αμαρτιών, πολλοί αγοραστές τους φαίνεται ότι πίστευαν ότι αυτό ίσχυε.

Έτσι, κατά τον ύστερο Μεσαίωνα η πνευματική ζωή πολλών πιστών μετατρέπεται σε μια σειρά επιφανειακών ενεργειών με κάποιο οικονομικό κόστος. Ο ακριβής αριθμός των λειτουργιών που τελούνταν για τον νεκρό αποκτούσε μεγάλη σημασία, επειδή με κάθε λειτουργία μειωνόταν ο χρόνος της παραμονής του στο καθαρτήριο. Όταν στα τέλη του 12ου αιώνα ο Γεράλδος της Ουαλίας επισκέφθηκε για λίγες μέρες τη Ρώμη, φρόντισε να περάσει τον περισσότερο χρόνο του παρακολουθώντας λειτουργίες, ώστε να συσσωρεύσει άφεση διάρκειας ενός αιώνα. Το κολέγιο Κόρπους Κρίστι της Οξφόρδης ιδρύθηκε το 1352 από δύο συντεχνίες της πόλης που ήθελαν να παρακάμψουν την πρόσφατη αύξηση της τιμής των λειτουργιών την οποία είχαν επιβάλει οι ιερείς. Αντί γι' αυτές, οι λόγιοι θα έπρεπε τώρα να προσεύχονται τακτικά υπέρ των ψυχών των εκλιπόντων μελών της συντεχνίας. Οι θρησκευτικές αδελφότητες οργάνωναν προσευχές για τα μέλη τους. Σε πολλές από αυτές τις οργανώσεις κυριαρχούσαν η κατώτερη και η μεσαία τάξη, αλλά στα τέλη του 15ου αιώνα στις περισσότερες πόλεις είχαν ιδρυθεί αδελφότητες που ελέγχονταν από τους πλουσίους. Στην πραγματικότητα, οι οργανώσεις αυτές ήταν λέσχες που κυριαρχούσαν στις δημόσιες τελετουργίες και συχνά και στα δημοτικά αξιώματα.

Το διευρυνόμενο χάσμα μεταξύ πλουσίων και φτωχών προκάλεσε αρκετές θρησκευτικές ταραχές. Τα κηρύγματα, ιδίως από τα μέλη των επαιτικών ταγμάτων, κάλυπταν το κενό που άφηνε η αυξανόμενη αδιαφορία πολλών λαϊκών για τα μυστήρια. Σε αντίθεση με τη σύγχρονη πρακτική, η Εκκλησία συνιστούσε μεν τη συχνή μετάληψη, αλλά την απαιτούσε μόνο μία φορά το χρόνο, συνήθως το Πάσχα. Η απήχηση του Ιωάννη της Ζερσόν στο πανεπιστήμιο του Παρισιού οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, στα κηρύγματά του. Ιδιαίτερα λαμπρή ήταν η σταδιοδρομία του Δομινικανού αγίου Βικεντίου Φερρέρ από τη Βαλένθια (περί το 1350-1419), που διατέλεσε καθηγητής της λογικής στο πανεπιστήμιο της Λέριδα και επίσης ανέλαβε διπλωματικές και εμπιστευτικές αποστολές για λογαριασμό των παπών της Αβινιόν. Αργότερα, κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες της ζωής του, έγινε περιπλανώμενος ιεροκήρυκας. Αναρίθμητα φρενιασμένα πλήθη, συχνά και αυτομαστιγούμενοι, τον ακολουθούσαν από τόπο σε τόπο, ρουφώντας τα κηρύγματά του περί οργής του Θεού και Δευτέρας Παρουσίας.

Η αγία Αικατερίνη της Σιένας (1347-1380), μέλος ενός δομινικανικού τάγματος τρίτης τάξεως, εφάρμοσε έναν ακραίο ασκητισμό. Η πλήρης περιφρόνηση κάθε ανθρώπινης άνεσης υπέσκαψε την υγεία της και την οδήγησε σε πρόωρο θάνατο. Ήταν ημιεγγράμματη και άφησε υπαγορευμένες επιστολές και τον μυστικιστικό *Διάλογο της αγίας Αικατερίνης της Σιένας: μια πραγματεία περί της Θείας Πρόνοιας.* Όπως πολλοί άγιοι, είχε παρουσία στον δημόσιο στίβο: συγκεκριμένα, μετά από ένα όραμα που είδε το 1370 και που την οδήγησε να παροτρύνει τους πάπες να τερματίσουν την παραμονή τους στην Αβινιόν και να επιστρέψουν στη Ρώμη. Υπηρέτησε ως παπική πρέσβειρα στη Φλωρεντία και συνέβαλε στον τερματισμό του «Πολέμου των Οκτώ Αγίων» τον οποίο διεξήγαγε η πόλη κατά του Αγίου Πατέρα το 1378. Όπως και ο άγιος Φραγκίσκος, λέγεται ότι στο σώμα της είχαν αποτυπωθεί τα σημάδια των πέντε πληγών που είχε δεχτεί ο Ιησούς πάνω στο σταυρό. Στη διάρκεια των συχνών ταξιδιών της πάντα περιβαλλόταν από πλήθη, και συνέβαλε στην αξιοσημείωτη αναβίωση της ευλάβειας και του μυστικισμού στη βόρεια Ιταλία. Άλλοι χριστιανοί στράφηκαν σε πιο εσωτερικές μορφές ευλάβειας. Ο θρησκευτικός μυστικισμός ήταν παντού ισχυρός, αλλά κυρίως στη

Ρηνανία, όπου συνδέθηκε με φυσιογνωμίες όπως ο Δάσκαλος Έκχαρτ (περί το 1260-1328) και ο Δομινικανός αδελφός Ιωάννης Τάουλερ (περί το 1300-1361).

Τα πρότυπα της φιλανθρωπίας επίσης άλλαζαν, αλλά με αργό ρυθμό. Οι παλαιοί μοναστικοί οίκοι των Βενεδικτίνων ήταν άκρως αριστοκρατικοί και υπήρχαν μακροσκελείς λίστες αναμονής για να γίνει κανείς δεκτός. Πολλοί ηγούμενοι απουσίαζαν συστηματικά από το πόστο τους ενώ ορισμένα αβαεία ήταν επικερδείς αργομισθίες που ελάχιστη σχέση είχαν με τη φροντίδα των ψυχών. Ήδη τον 14ο αιώνα οι μοναχοί συνήθως κοιμούνταν σε ατομικά κελιά και συχνά λάβαιναν χρηματικό επίδομα. Ένα σημαντικό μέρος του εισοδήματος των αβαείων προοριζόταν για τακτικούς μισθούς που καταβάλλονταν σε ορισμένους ιερείς και κανονικούς. Τα περισσότερα μοναστήρια απαιτούσαν από τους νεοεισερχόμενους να διαθέτουν περιουσία που να αρκεί τουλάχιστον για τη συντήρησή τους. Ορισμένες δημοτικές αρχές απαγόρευαν τη μεταβίβαση κυριότητας φορολογήσιμης περιουσίας που ανήκε σε μέλη θρησκευτικών ταγμάτων. Στην Αγγλία ο Νόμος περί Εκκλησιαστικών Κληροδοτημάτων του 1279 απαγόρευσε την εκχώρηση γαιών στην Εκκλησία χωρίς βασιλική άδεια. Έτσι, οι πλούσιες οικογένειες έπρεπε να κάνουν κληροδοτήματα, και από τα εισοδήματα κεφαλαίου, το οποίο θα έμενε άθικτο, εξασφάλιζαν τη συντήρηση του νέου μοναχού.

Το τάγμα των Κιστερκιανών ήταν πιο ελκυστικό από τα παλαιότερα ιδρύματα των Βενεδικτίνων για τα άτομα που γύρευαν τον αυστηρό ασκητισμό, ενώ όσοι ήθελαν μια πιο δραστήρια ζωή με κηρύγματα ή διδασκαλία γίνονταν συνήθως μέλη επαιτικών ταγμάτων. Το κυριότερο όμως ήταν ότι τώρα υπήρχαν πολλές διέξοδοι για τους ευσεβείς, πέρα από τα παραδοσιακά μοναστικά τάγματα. Τα πτωχοκομεία που ιδρύονταν από τις επαγγελματικές συντεχνίες διεκδικούσαν και αυτά τη λήψη δωρεών, όπως και τα φιλανθρωπικά ιδρύματα. Την εποχή εκείνη ξεφύτρωσαν πολυάριθμα μικρά θρησκευτικά τάγματα, αλλά τα περισσότερα από αυτά ήταν περιορισμένα σε μια μικρή περιοχή και έτσι συγκέντρωναν μικρά κληροδοτήματα. Ωστόσο, ο απόλυτος αριθμός τους σημαίνει ότι προσείλκυαν αρκετές φιλανθρωπίες, που σε προηγούμενη εποχή θα τις απορροφούσαν τα μοναστήρια.

Μέχρι τον 12ο αιώνα οι περισσότερες δωρεές στους ναούς ήταν σε γη. Ελάχιστοι περιορισμοί συνόδευαν αυτές τις δωρεές· οι μοναχοί απλώς έπρεπε να προσεύχονται για τις ψυχές των δωρητών, και συνήθως των γυναικών και των παιδιών τους. Έκτοτε η φιλανθρωπία συχνά έπαιρνε τη μορφή κληροδοτήματος. Εκτός από την παροχή γης, συχνά συναντάμε την παροχή ενοικίων, που εξασφάλιζαν στον ευεργετούμενο ένα μόνιμο εισόδημα. Κατά τον ύστερο Μεσαίωνα πολλοί ναοί άρχισαν να εξασθενούν οικονομικά και να μη διαθέτουν τα απαραίτητα χρήματα για να συντηρήσουν τους πολυάριθμους κληρικούς. Με τις διαθήκες τους, οι ευσεβείς δωρητές χρηματοδοτούσαν λειτουργίες για τον εαυτό τους, τους συγγενείς και τους συνεταίρους τους. Κατά κανόνα, όριζαν τη σταθερή λήψη ενοικίων που το εισόδημά τους επέτρεπε σε έναν ιερέα να κάνει λειτουργίες σε τακτά χρονικά διαστήματα. Ορισμένοι δωρητές με ιδιαιτέρως μεγάλη περιουσία ίδρυαν παρεκκλήσια με μόνιμο εκκλησιαστικό προσωπικό. Συχνά όμως οι κληρονόμοι αγνοούσαν τα κληροδοτήματα, ιδίως αφού είχαν περάσει μια ή δυο γενιές από το θάνατο του δωρητή, και επομένως οι εκκλησίες έπρεπε να αναζητήσουν κάποιο άλλο μέσο για τη συντήρηση των ιερέων.

Ορισμένοι ευσεβείς δωρητές εφάρμοζαν το «κοινωνικό ευαγγέλιο» παρέχοντας εισοδήματα που επέτρεπαν τη σίτιση των απόρων μιας ενορίας ή και μιας ολόκληρης πόλης, συνήθως την ημέρα της επετείου του θανάτου του ευεργέτη ή, άλλοτε, σε ένα μεγάλο εκκλησιαστικό πανηγύρι. Μερικές φορές οι φτωχοί έρχονταν από χιλιόμετρα μακριά προκειμένου να εξασφαλίσουν λίγο κρασί, κρέας και ψωμί. Η επιλογή των δικαιούχων συνήθως γινόταν από τις αρχές της τοπικής ενορίας, που συχνά έδιναν κάποια βεβαίωση απορίας στους φτωχούς. Ωστόσο, οι περισσότεροι ευεργέτες που χρηματοδοτούσαν τέτοια συσσίτια δεν είχαν στενούς συγγενείς ώστε να τους αφήσουν την περιουσία τους. Ο αριθμός αυτών που χρηματοδοτούσαν συσσίτια για τους φτωχούς ήταν πολύ μικρότερος από εκείνους που έλπιζαν να κερδίσουν τη βασιλεία των ουρανών χρηματοδοτώντας

λειτουργίες. Για τους περισσότερους, το επίκεντρο της ευεργεσίας παρέμενε η λειτουργία και όχι η ανακούφιση των απόρων.

Ωστόσο, υπήρξαν κάποιες αξιοσημείωτες εξαιρέσεις. Ο Γεράρδος ο Μέγας (1340-1384) σπούδασε ελευθέριες τέχνες στο πανεπιστήμιο του Παρισιού και έζησε από το εισόδημα που του παρείχαν προσοδοφόρες εκκλησιαστικές θέσεις στο Άαχεν και την Ουτρέχτη. Μετά από μια σύντομη παραμονή του σε ένα μοναστήρι Καρθουσιανών, ο Γεράρδος πέρασε την υπόλοιπη ζωή του ως περιπλανώμενος ιεροκήρυκας, καυτηριάζοντας την ανηθικότητα του κλήρου. Αν και ο ίδιος ήταν μορφωμένος, προσέγγιζε τη θρησκεία με πρακτικό, μη θεολογικό τρόπο, προβάλλοντας τις αξίες της προσωπικής αφοσίωσης και της ενόρασης. Φαίνεται ότι είχε επιφυλάξεις γύρω από την αοριστία των θεολογικών θεωριών που πρέσβευαν οι μυστικιστές της Ρηνανίας και της Φλάνδρας, φοβούμενος ότι μπορούσαν να οδηγήσουν σε αιρετικές αποκλίσεις. Οι Αδελφές του Κοινού Βίου πρωτοεμφανίστηκαν στην κατοικία του Γεράρδου στο Ντέβεντερ, στην ανατολική Ολλανδία, ως ελεύθερη ένωση λαϊκών και κληρικών, που δεν υποτάσσονταν σε κανέναν κανόνα. Ο μαθητής του Γεράρδου Φλωρέντιος Ράντεβενς (1350-1400) ίδρυσε την Αδελφότητα του Κοινού Βίου υπό την καθοδήγησή του. Η έλλειψη κανόνα προκάλεσε επικρίσεις, και το 1387 μια ομάδα Αδελφών του Κοινού Βίου, που είχαν αποφασίσει να δώσουν μοναστικό όρκο, ίδρυσαν στο Βίντεσχαϊμ έναν οίκο αυγουστινιανών κανονικών. Στη συνέχεια το Βίντεσχαϊμ έγινε ο μητρικός οίκος ενός τάγματος κανονικών που το 1500 περιλάμβανε ογδόντα επτά οίκους. Το κίνημα αυτό ήταν πιο ισχυρό στις Κάτω Χώρες και τη δυτική Γερμανία. Ο Θωμάς ο εκ Κέμπης ήταν κανονικός στο Βίντεσχαϊμ και εκεί έγραψε το δημοφιλέστατο θρησκευτικό έργο του *Μίμηση του Χριστού.*

Οι αιρέσεις κατά τον ύστερο Μεσαίωνα

Ενώ οι Αδελφοί του Κοινού Βίου απέρριπταν εμμέσως πολλά στοιχεία της συμβατικής θρησκευτικής ζωής της εποχής τους, ωστόσο ποτέ δεν διάλεξαν το δρόμο της μαχητικής δράσης και είχαν βαθιά επίγνωση των κινδύνων της δογματικής παρέκκλισης. Άλλοι, ωστόσο, πέρασαν το κατώφλι της αίρεσης. Αρκετές φορές ο μυστικισμός του ύστερου Μεσαίωνα έπαιρνε τη μορφή σφοδρής κοινωνικής κριτικής, καυτηριάζοντας τη σύγχρονη Εκκλησία με προφητικούς χαρακτηρισμούς διαφθοράς και καταδίκης, παρμένους από τα προφητικά κείμενα της Παλαιάς Διαθήκης. Μάλιστα, ορισμένοι ταύτιζαν τους ηγεμόνες της κοσμικής Εκκλησίας με τον Σατανά. Τα αιρετικά κηρύγματα πήραν έναν βίαιο αποκαλυπτικό χαρακτήρα. Το τέλος της χιλιετίας πλησίαζε και επικρατούσε η άποψη ότι οι γνήσιοι πιστοί δεν δεσμεύονταν από τους κανόνες συμπεριφοράς που ήταν υποχρεωτικοί για τους άλλους. Οι ιεροκήρυκες πρόβαλλαν την οργή και όχι τη μεγαλοψυχία του Θεού και ελαχιστοποιούσαν τη διαφορά μεταξύ κλήρου και λαϊκών.

Ο Ιωάννης Ουίκλιφ στην Αγγλία και ο Ιωάννης Ούσιος στη Βοημία είχαν κάποια εμφανή κοινά στοιχεία. Και οι δύο είχαν σπουδάσει θεολογία, στα πανεπιστήμια της Οξφόρδης και της Πράγας αντίστοιχα. Και οι δύο άρχισαν επικρίνοντας τις θεσμικές καταχρήσεις στην Εκκλησία και μετά προχώρησαν σε ζητήματα δογματικά. Αν και ο Ουίκλιφ (περί το 1330-1384) είχε σπουδάσει στην Οξφόρδη, έβλεπε με καχυποψία τη μη κληρική εκπαίδευση. Μετά το 1376 οι ιδέες του έγιναν πολύ πιο ριζοσπαστικές και έχει υποστηριχτεί ότι οι προσωπικές και οι επαγγελματικές του αποτυχίες τον απογοήτευσαν και τον έκαναν πικρόχολο αντίπαλο του παπισμού. Ήταν φανατικός θιασώτης του θείου προκαθορισμού, ξεπερνώντας μάλιστα και τον Ούσιο. Ο Ουίκλιφ υποστήριζε ότι η θεία χάρη παρέχεται άμεσα στον πιστό και όχι μέσω του ιερέα. Η Βίβλος ήταν η μοναδική αυθεντία, ενώ η εκκλησιαστική παράδοση δεν ήταν παρά ένα περιττό πρόσφυμα. Οι κοσμικοί ήταν εξίσου ικανοί με τους κληρικούς να ερμηνεύουν τη Βίβλο, και ο ίδιος ο Ουίκλιφ μετέφρασε ένα μεγάλο μέρος της στα αγγλικά. Απέρριπτε τη μετουσίωση, υποστηρίζοντας ότι ο άρτος και ο οίνος δεν μεταλλάσσονται στη διάρκεια της λειτουργίας και ότι τα μυστήρια που τελούνται από ανάξιο ιερέα δεν έχουν ισχύ. Οι ιερείς δεν πρέπει να έχουν περιουσία, η οποία ήταν υπόθεση του κοσμικού κράτους. Αντίστοιχα, το

κράτος όφειλε να μεταρρυθμίσει την Εκκλησία.

Ο πάπας καταδίκασε ορισμένες απόψεις του Ουίκλιφ, που όμως διαδόθηκαν ταχύτατα στην Οξφόρδη και υιοθετήθηκαν από την ομάδα των «Λολλαρδών» (*lollards* [από το *lollaert* των βόρειων ολλανδικών], αυτοί που μουρμουρίζουν), στους οποίους ανήκαν και μερικοί ευγενείς. Ο Ουίκλιφ κατάφερε να πεθάνει ειρηνικά, αν και τον υποψιάζονταν για αιρετικό. Αξιοποίησε το σύστημα των απόντων κληρικών, το οποίο επισήμως καταδίκαζε αφού, αν και ο ίδιος ήταν εφημέριος στο χωριό Λούτεργουερθ, περνούσε τον περισσότερο χρόνο του στην Οξφόρδη, όπου απολάμβανε την προστασία που του παρείχε ο πανίσχυρος Ιωάννης της Γάνδης. Μετά το θάνατο του Ουίκλιφ, οι Λολλαρδοί υιοθέτησαν πολύ πιο ριζοσπαστικές θέσεις. Ήταν αρκετά πολυάριθμοι ώστε να θεωρούνται σοβαρή απειλή και μάλιστα, το 1401, ένα διάταγμα του Κοινοβουλίου όρισε ότι οποιοδήποτε άτομο είχε καταδικαστεί ως αιρετικό από κάποιο εκκλησιαστικό δικαστήριο έπρεπε να καίγεται στην πυρά.

Στη Βοημία το μεταρρυθμιστικό κήρυγμα είχε αρχίσει να διαδίδεται από τη δεκαετία του 1360, αλλά στη συνέχεια συνδέθηκε με τους οπαδούς που είχε αποκτήσει ο Ουίκλιφ στο πανεπιστήμιο της Πράγας. Πολυάριθμοι Τσέχοι φοιτητές πήγαν από το Παρίσι στην Οξφόρδη μετά την έναρξη του Μεγάλου Σχίσματος το 1378, ενώ ο γάμος της Άννας της Βοημίας με τον Ριχάρδο Β' το 1382 επιτάχυνε την ανταλλαγή διανοουμένων ανάμεσα στις δύο χώρες. Το 1402, ο Ιωάννης Ούσιος άρχισε την ανοδική του πορεία διδάσκοντας μια λιγότερο ριζοσπαστική εκδοχή των δογμάτων του Ουίκλιφ. Αρχικά ο Βεγκέσλαος ενθάρρυνε τον Ούσιο υιοθετώντας μια ακραία συνοδική θέση, επειδή ήταν δυσαρεστημένος με την παπική επικύρωση της εκθρόνισής του από τους Γερμανούς βαρόνους. Το 1409 το πανεπιστήμιο εξέλεξε ρέκτορα τον Ούσιο. Το 1411 ο Ούσιος αφορίστηκε από τον πάπα Ιωάννη ΚΓ' ενώ τον επόμενο χρόνο έχασε την εύνοια του Βεγκέσλαου και αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την Πράγα. Ο αδελφός του Βεγκέσλαου, ο νέος αυτοκράτορας Σιγισμούνδος της Ουγγαρίας, που είχε εκλεγεί το 1410, τέθηκε επικεφαλής της συνόδου της Κωνσταντίας. Ο Βεγκέσλαος εγγυήθηκε την ασφάλεια της ζωής του Ουσίου για να έρθει να παρουσιάσει τις απόψεις του στη σύνοδο, αμέσως όμως φυλακίστηκε ως αιρετικός και στις 6 Ιουλίου 1415 κάηκε στην πυρά.

Στη συνέχεια οι μεταρρυθμιστές της Βοημίας ίδρυσαν το κίνημα των Ουτρακβιτών, που υποστήριζαν τη λήψη και άρτου και οίνου στη μετάληψη [*sub utraque,* «υπ' αμφότερα»]. Παραδόξως, στο ζήτημα αυτό υιοθέτησαν πιο ακραίες θέσεις από τον Ούσιο, ο οποίος όσον αφορά τη θεία ευχαριστία —και σε αντίθεση με τον Ουίκλιφ— είχε εντελώς παραδοσιακές απόψεις. Το κίνημα άρχισε να ριζοσπαστικοποιείται ολοένα και περισσότερο, καθώς οι ιεροκήρυκες διατείνονταν ότι δεν έπρεπε να τελείται καμία τελετουργία που δεν μνημονεύεται στη Βίβλο και ότι οι λαϊκοί είχαν δικαίωμα να κηρύττουν. Ιδιαίτερα ισχυρή ήταν η απήχηση των ριζοσπαστών στους αγρότες της νότιας Βοημίας. Πήραν το όνομα Θαβωρίτες από ένα λόφο όπου είχε διεξαχθεί μια μαζική συγκέντρωση και στον οποίο έδωσαν το βιβλικό όνομα Θαβώρ. Προέβλεπαν την άμεση Δευτέρα Παρουσία και την ανατροπή της υπάρχουσας κοινωνικής τάξης.

Η ηγεσία του κινήματος των Ουσιτών πέρασε στον γαιοκάτοχο Ιωάννη Τσίσκα. Η εχθρότητα που ένωνε τους ριζοσπάστες και τους μετριοπαθείς Ουσσίτες στρεφόταν, σε μεγάλο βαθμό, ενάντια στην αναγνώριση του Σιγισμούνδου ως νέου Βοημού βασιλιά μετά το θάνατο του Βεγκέσλαου το 1419. Οι περισσότεροι Θαβωρίτες δεν δέχονταν τη μετουσίωση κατά τη θεία κοινωνία, αλλά μια ριζοσπαστική ομάδα έτεινε προς τον αντινομισμό και τον χιλιασμό. Από το 1420 ως το 1434 ο εμφύλιος πόλεμος συγκλόνιζε τη Βοημία, καθώς οι ριζοσπάστες Θαβωρίτες κυριαρχούσαν στις νότιες και τις ανατολικές αγροτικές περιοχές ενώ οι μετριοπαθείς είχαν ισχυρή παρουσία στην Πράγα και τις βόρειες και δυτικές περιοχές.

Αφού και η τελευταία από τις διάφορες σταυροφορίες του πάπα κατά των Ουσιτών έληξε άδοξα, οι Βοημοί δέχτηκαν πρόσκληση να παρουσιάσουν τις απόψεις τους στη σύνοδο της Βασιλείας. Η

σύνοδος αυτή διέσπασε τους Ουσίτες καθώς δέχτηκε να γίνεται μετάληψη και των δύο τύπων στη Βοημία και τη Μοράβια, εφόσον οι επαναστάτες θα δέχονταν τα υπόλοιπα δόγματα της Εκκλησίας. Στην πραγματικότητα έκτοτε συνυπήρχαν δύο Εκκλησίες στη Βοημία, των καθολικών και των Ουτρακβιτών. Το 1434 ένας συνασπισμός ευγενών, στον οποίο προσχώρησε η πολιτοφυλακή της Πράγας, νίκησε τους Θαβωρίτες και έδωσε τέλος στο ριζοσπαστικό κίνημα.

Ο ορθόδοξος νους

Συχνά δίδεται έμφαση στην αναίρεση της θεωρίας του Ακινάτη για τη σύνθεση πίστης και λογικής την οποία πραγματοποίησε η υστερομεσαιωνική σκέψη. Στην πραγματικότητα όμως, οι απώλειες σε συμμετρία αντισταθμίζονται από τα κέρδη σε πρωτοτυπία. Ο Καταλανός Δομινικανός Ραϊμόνδος Λούλλος (περί το 1232-περί το 1316) υπερασπίστηκε τον χριστιανισμό τόσο στην Ισπανία όσο και στη βόρειο Αφρική, συχνά σε δημόσιες συζητήσεις με μουσουλμάνους θεολόγους. Ο Λούλλος, που πολλοί τον υποτιμούσαν θεωρώντας τον εκκεντρικό, απέρριπτε τον αβερροϊκό διαχωρισμό σε σφαίρες πίστης και λογικής και, όπως ο Ακινάτης, ισχυριζόταν ότι τα δόγματα της πίστης μπορούσαν να αποδειχθούν μέσω της λογικής. Μάλιστα, κατασκεύασε γεωμετρικά μοντέλα που αναπαρίσταναν τις επτά αρετές, τα επτά αμαρτήματα και τους επτά πλανήτες (τους πέντε ορατούς πλανήτες, με τον Ήλιο και τη Σελήνη). Πίστευε ότι μπορούσε να κατακτήσει τη γνώση του σύμπαντος και να συμπληρώσει την αλήθεια μελετώντας τις περιστροφές και τους συνδυασμούς τους.

Ο Ιωάννης Ντανς Σκότος (περί το 1266-1308) ήταν ένας Σκοτσέζος Φραγκισκανός που δίδαξε στην Οξφόρδη, το Παρίσι και την Κολονία και ίδρυσε μία από τις δύο πιο σημαντικές φιλοσοφικές σχολές του ύστερου Μεσαίωνα. Ο Ντανς Σκότος ήταν ο πρώτος που επέκρινε συστηματικά τη σύνθεση πίστης και λογικής του Ακινάτη. Επονομάστηκε Doctor Subtilis (δάσκαλος με λεπτή διάνοια) επειδή με τον πρόωρο θάνατό του άφησε τις ιδέες του σε κάπως διφορούμενη μορφή. Τόνιζε την ολότητα του Είναι και αρνιόταν ότι η ύλη είναι μια εξατομικεύουσα αρχή. Αντίθετα, κάθε οντότητα διακρίνεται από την ατομική της μορφή, την «οποιότητα» (*quidditas,* «οποίον τι είναι κάθε πράγμα»). Επομένως, ο Σκότος ήταν ένας ακραίος «ρεαλιστής», αφού η υπέρτατη πραγματικότητα έγκειται στη μορφή του ατόμου, που καθορίζεται η ίδια από τη θεία βούληση. Η πιο επαναστατική απόκλιση του Σκότου ήταν η έμφαση που έδωσε στη βούληση του Θεού, που είναι υπεύθυνη για τη δημιουργία. Μάλιστα, μερικές φορές η βούληση εμφανίζεται ως αυτοτελής δύναμη που προσδιορίζει τις πράξεις του Θεού. Αν και η γνώση μας στηρίζεται στην εμπειρία που προέρχεται από τις αισθήσεις, η ικανότητά της να ανιχνεύσει τη θεία δημιουργία είναι περιορισμένη. Και τούτο επειδή όταν εφαρμόζουμε τη λογική μας, όπως έκαναν οι αριστοτελικοί Θωμιστές, υποθέτουμε ότι η φυσική τάξη των πραγμάτων είναι αμετάβλητη. Ωστόσο η θεία βούληση, καθώς είναι απεριόριστη, μπορεί να ανατρέψει αυτή την τάξη και να απορρίψει καταρχήν οποιαδήποτε συμπεράσματα βασίζονται στην ανθρώπινη λογική.

Ο Άγγλος Πνευματικός Φραγκισκανός Γουλιέλμος του Όκαμ (περί το 1280-1349) άσκησε την πιο προωθημένη κριτική στη θωμαϊστική σύνθεση. Ο Όκαμ συγκρούστηκε με τον πάπα Ιωάννη ΚΒ' με αφορμή το ζήτημα της αποστολικής πενίας, γεγονός που, σε συνδυασμό με τις επιπτώσεις της επιστημολογίας του, οδήγησε στον αφορισμό του. Ο Όκαμ ήταν ο πρώτος ακραίος νομιναλιστής που επηρέασε βαθιά τη μεσαιωνική σκέψη. Δίδαξε ότι η πραγματικότητα των μορφών βρίσκεται αποκλειστικά στο νου και τη γλώσσα. Απέρριψε θεμελιακά αριστοτελικά αξιώματα, όπως το τελικό αίτιο και τις θέσεις περί του απείρου και του συνεχούς. Συμφωνούσε με τον Σκότο στο ότι θεωρούσε τη δημιουργία του σύμπαντος περισσότερο προϊόν της βούλησης του Θεού παρά αναγκαία απόρροια του θείου νου. Έτσι, διαχώρισε την πίστη και τη λογική σε διακριτές σφαίρες και θεώρησε τη λογική άχρηστη για την εξέταση των πνευματικών ζητημάτων. Η ύπαρξη του Θεού μπορεί να συλληφθεί μόνο με την πίστη και δεν αποδεικνύεται μέσω της λογικής, καθώς η αισθητηριακή αντίληψη, αν και δεν είναι το μοναδικό μας μέσο για την απόκτηση γνώσης, είναι

ατελής εφόσον δεν υπάρχουν δύο πρόσωπα που να βιώνουν την ίδια αντίληψη, ενώ η πρόταση ότι οι φυσικοί νόμοι είναι αμετάβλητοι αποτελεί παραβίαση της κυριαρχίας της θεϊκής βούλησης. Αν και οι πανεπιστημιακές σχολές του ύστερου Μεσαίωνα διασπάστηκαν σε αντίπαλες ομάδες οπαδών του Όκαμ και του Σκότου οι οποίες επιδίδονταν σε σχοινοτενείς συζητήσεις γύρω από ζητήματα λιγότερο υπερβατικής σημασίας, στην πράξη οι δύο φιλόσοφοι βρίσκονταν πολύ κοντά, τόσο ως προς τις απόψεις τους περί της θείας βούλησης όσο και ως προς την κριτική τους στην επάρκεια της λογικής. Ενώ όμως ο Σκότος έβλεπε τις μορφές ως την υπέρτατη πραγματικότητα, ο Όκαμ αρνιόταν ότι υπάρχουν ανεξάρτητα από την ύλη.

Ο ίδιος ο Όκαμ έβλεπε ότι η μόνη διέξοδος από την κριτική του κατά της λογικής βρισκόταν στην πλήρη αποδοχή της πίστης στη θεία βούληση. Εντούτοις άλλοι θεολόγοι, όπως ο Νικόλαος του Ωτρκούρ, οικοδόμησαν τη θεωρία τους πάνω στις πιο ριζοσπαστικές επιπτώσεις του νομιναλισμού του, φτάνοντας ακόμα και στο σημείο να αρνηθούν το ενδεχόμενο της πραγματικής γνώσης. Ο Ιωάννης Μπυριντάν (πέθανε περί το 1358), που είναι κυρίως γνωστός για τις θεωρίες του περί βούλησης, υποστηρίζει ότι ο ιδιόμορφος χαρακτήρας του ανθρώπου έγκειται στην ικανότητά του να αναβάλει την κρίση και να σκέφτεται ξανά προτού δράσει. Έτσι γεννήθηκε η αλληγορική φράση «ο γάιδαρος του Μπυριντάν» (αν και μάλλον δεν τη χρησιμοποίησε ο ίδιος), η οποία αναφέρεται στο γάιδαρο που πεθαίνει από την πείνα επειδή δεν μπορεί να αποφασίσει ποιο από τα δύο ίσα δεμάτια άχυρο να φάει. Ο ριζοσπαστισμός των οπαδών του Όκαμ, σε συνδυασμό με την πολιτική του σκέψη και την αντίθεσή του προς τον πάπα, τον κατέστησαν αμφιλεγόμενη φυσιογνωμία. Ωστόσο, πολλοί πανεπιστημιακοί οκαμιστές χρησιμοποίησαν την εμπειριοκρατία του για την προώθηση της επιστημονικής έρευνας. Ο νομιναλισμός του Όκαμ κυριάρχησε στη σχολή τεχνών του Παρισιού μέχρι που ο συνοδικός Ιωάννης της Ζερσόν, που έβλεπε με περισσότερη συμπάθεια τον ρεαλισμό, έγινε πρύτανης το 1395.

Η ιταλική Αναγέννηση και το τέλος του Μεσαίωνα

Κατά τον 14ο αιώνα το επίκεντρο της πνευματικής ζωής μετατοπίστηκε από τη Γαλλία στην Ιταλία. Οι Ιταλοί διανοούμενοι του ύστερου Μεσαίωνα επέδειξαν ξεχωριστό ενδιαφέρον για τις γλώσσες και τα επιτεύγματα της κλασικής Αρχαιότητας. Ίσως τούτο να οφείλεται στο γεγονός ότι στην Ιταλία καθυστέρησε η ανάπτυξη μιας λογοτεχνίας στην καθομιλουμένη —μόνο η δημοτικότητα της *Θείας Κωμωδίας* του Δάντη εξασφάλισε τη θέση της τοσκανικής διαλέκτου ως βάσης της ιταλικής γλώσσας— καθώς και στις ρευστές συνθήκες που επικρατούσαν στη χώρα και την απουσία ενός αναγνωρισμένου «εθνικού» ηγεμόνα. Ορισμένοι Ιταλοί συγγραφείς έλπιζαν ότι οι πάπες θα αποκαθιστούσαν την αλλοτινή δόξα της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Ο Πετράρχης έκανε έκκληση στους ποντίφηκες να επιστρέψουν από την Αβινιόν στη Ρώμη γι' αυτό το λόγο. Άλλοι ονειρεύονταν την αναβίωση της πολιτειακής ζωής μέσω της πόλης κράτους, εμπνεόμενοι από το παράδειγμα της Ρωμαϊκής δημοκρατίας, της πόλης κράτους που θεμελίωσε μια αυτοκρατορία.

Ο όρος «ουμανισμός» συχνά χρησιμοποιείται αποσπασμένος από την ιστορική του διάσταση για να υποδηλώσει τη μέριμνα για το ανθρώπινο και όχι για το επουράνιο στοιχείο. Στην πραγματικότητα όμως αναφέρεται στη μελέτη των «ανθρωπιστικών κλάδων» —της ζωγραφικής, της γλυπτικής και της λογοτεχνίας— που όμως την εποχή εκείνη περιλάμβανε μόνο τη φιλολογία της κλασικής Αρχαιότητας. Η εκτίμηση για τους κλασικούς δεν ήταν νέο, αναγεννησιακό φαινόμενο, καθώς από τον 8ο αιώνα οι κλασικοί βρίσκονταν στον πυρήνα των μαθημάτων των ελευθέριων τεχνών. Αλλά ενώ μέχρι τότε οι κλασικοί θεωρούνταν προσθήκη σε ένα αντιληπτικό πλαίσιο που είχε κυρίως διαμορφωθεί από θεολογικά ερωτήματα, τώρα οι λόγιοι εκτιμούσαν την ελληνική, και ιδίως τη ρωμαϊκή, φιλολογία, συχνά χωρίς κριτική διάθεση, για τη δική της αξία.

Οι περισσότεροι Ιταλοί ουμανιστές περιφρονούσαν τόσο τις λαϊκές γλώσσες όσο και τα

«υποβαθμισμένα» λατινικά που είχαν αναπτυχθεί στη διάρκεια της προηγούμενης χιλιετίας. Επέμεναν να εκφράζουν τις σκέψεις τους με το λεξιλόγιο και τους συντακτικούς κανόνες της αρχαίας ρωμαϊκής γλώσσας, αλλά δεν ήταν Ρωμαίοι, και καθώς προσπαθούσαν να αρνηθούν τη φυσική εξέλιξη της γλώσσας, στρέφονταν σε έναν πολιτιστικό αταβισμό. Ο Λεονάρντο Μπρούνι, ένας μαθητής του Σαλουτάτι που έγινε παπικός γραμματέας και τελικά καγκελάριος της Φλωρεντίας, έγραψε την *Ιστορία του Φλωρεντινού λόγου,* ένα έργο που είχε αρκετή απήχηση. Η ανάπτυξή του είναι θεματική και προβάλλονται όχι μόνο τα πολιτικά αλλά και τα πολιτιστικά επιτεύγματα της πόλης. Ωστόσο, ήταν γραμμένο με τη λατινική φρασεολογία που χρησιμοποιούνταν στη Ρώμη στην περίοδο της Δημοκρατίας. Καθώς κατά τον 15ο και ιδίως τον 16ο αιώνα, οι ουμανιστικές ιδέες κυριάρχησαν στα προγράμματα σπουδών τόσο στη βόρεια όσο και στη νότια Ευρώπη, επιταχύνθηκε ο θάνατος των λατινικών ως μέσου ζωντανής έκφρασης στον ακαδημαϊκό και τον διπλωματικό χώρο.

Το ενδιαφέρον για τα λατινικά γράμματα οδήγησε τους ουμανιστές στην αναζήτηση αρχαίων χειρογράφων. Τότε ανακαλύφθηκαν αρκετά ξεχασμένα έργα της ρωμαϊκής λογοτεχνίας, συνήθως χάρη σε αντίγραφα της καρολίγγειας περιόδου. Η εμμονή όμως των ουμανιστών στα «ορθά» λατινικά στάθηκε η αιτία που πολλοί από αυτούς παραμέλησαν την αυθόρμητη έκφραση και στράφηκαν στη μίμηση της κλασικής ρητορικής. Με ελάχιστες εξαιρέσεις —η πιο αξιοσημείωτη είναι η *Δημηγορία υπέρ της αξιοπρέπειας του ανθρώπου* (*De Dignitate Hominis,* 1486) του Πίκο ντέλλα Μιράντολα, τα έργα των Ιταλών ουμανιστών που και σήμερα εξακολουθούν να διαβάζονται ευρέως είναι όσα είχαν γραφτεί στην καθομιλουμένη. Ο Ιωάννης Βοκκάκιος (1313-1375) συνέβαλε σημαντικά στην επανεισαγωγή της μελέτης των ελληνικών στη Δύση, αν και είναι περισσότερο γνωστός από το *Δεκαήμερο,* μια συλλογή λαϊκών ιστοριών γραμμένων στα ιταλικά. Αφηγητές αυτών των ιστοριών, που καλύπτουν ένα χρονικό διάστημα δέκα ημερών, είναι δέκα νέοι και νέες που είχαν εγκαταλείψει τη Φλωρεντία για να γλιτώσουν από το λοιμό. Αν και μερικές ιστορίες ήταν γνωστές, και ο Βοκκάκιος προσέθεσε μόνο μερικές λεπτομέρειες, άλλες ήταν πρωτότυπες συνθέσεις. Το έργο του Βοκκακίου επηρέασε άλλους λογοτέχνες, όπως τον Τσώσερ. Ο Φραγκίσκος Πετράρχης (1304-1374) φημιζόταν για τη λογιοσύνη του και θεωρούσε τον εαυτό του κήρυκα του φωτός ύστερα από μια χιλιετία σκότους. Οι επιστολές του, όπου διατυπώνει τις ουμανιστικές αρχές του για την παιδεία και τα γράμματα και είναι γραμμένες σε πολυποίκιλτο λατινικό υφός, βασισμένο στην πραγματεία του Κικέρωνα *Περί ρήτορος* (*De oratore*)*,* άσκησαν τεράστια επίδραση τόσο λόγω της λογοτεχνικής τους αξίας όσο και λόγω του περιεχομένου τους. Ο ίδιος ο Πετράρχης πίστευε ότι το σημαντικότερο έργο του ήταν η *Αφρική* (*Africa*)*,* ένα έπος στο ύφος του Βιργιλίου. Ωστόσο, τα μόνα έργα του Πετράρχη που διαβάζονται ευρέως ακόμα και σήμερα είναι τα σονέτα του για τη Λάουρα, μια γυναίκα αδιευκρίνιστης ταυτότητας που είχε γνωρίσει στα νιάτα του, και τα οποία είναι γραμμένα στη λαϊκή γλώσσα. Ο Πετράρχης εξιδανικεύει τη Λάουρα και της απευθύνει όμορφα ερωτικά ποιήματα, στο πλαίσιο της παράδοσης των τροβαδούρων.

Τα κείμενα του Κικέρωνα ήταν ελάχιστα γνωστά ή διαβασμένα πριν από τον 14ο αιώνα, αλλά αργότερα τα σημαντικότερα έργα του ανακαλύφθηκαν εκ νέου και επηρέασαν τη λογοτεχνική παραγωγή στην Ιταλία. Ο Κικέρων είναι ιδιαίτερα σημαντικός όχι μόνο ως πρότυπο πεζού ύφους και ρητορικής, αλλά ως το αρχέτυπο του «πολιτειακού ουμανιστή», της λογοτεχνικής φυσιογνωμίας που μοχθεί για την προαγωγή των συμφερόντων της πόλης. Ο Κικέρων ήταν «δημόσιο πρόσωπο» και οι δημηγορίες του υπέρ των δημοκρατικών ελευθεριών της Ρώμης κατά την εποχή της ανόδου του Ιουλίου Καίσαρα στην εξουσία άγγιξαν μια ευαίσθητη χορδή, ιδίως στη Φλωρεντία. Όταν, στη στροφή του 15ου αιώνα, η πόλη απειλούνταν από τον Τζανγκαλεάτσο Βισκόντι, ο Κολούτσο Σαλουτάτι, ο καγκελάριος της Φλωρεντίας, και άλλοι αντίπαλοι του Μιλάνου κατέφυγαν στις ιδέες του Κικέρωνα για να υπερασπιστούν την ανεξαρτησία της πόλης και την αξία της δημοκρατικής διακυβέρνησης όπου δεν υπάρχει ένας και μόνο κυρίαρχος. Δεν είναι συμπτωματικό το γεγονός ότι οι Μιλανέζοι ουμανιστές προτιμούσαν τους Ρωμαίους συγγραφείς της περιόδου της αυτοκρατορίας που υμνούσαν το κράτος και τον ηγεμόνα.

Η οικογένεια των Μεδίκων, που κυριάρχησαν στη Φλωρεντία από το 1434 ως το 1494 και ήταν οι πιο διάσημοι προστάτες των γραμμάτων και των τεχνών της εποχής τους, συνέχισε να προωθεί τα έργα του Κικέρωνα. Η περιφρόνηση του Κικέρωνα για το εμπόριο μικρής κλίμακας (αν και θεωρούσε το μεγάλης κλίμακας εμπόριο ευγενή ενασχόληση) επίσης άγγιξε τις ευαίσθητες χορδές των αριστοκρατών της πόλης που είχαν κλασική παιδεία στην υστερομεσαιωνική Ιταλία. Αν και η ιδέα ότι το οικονομικό κέρδος δεν ήταν αξιόμεμπτο πρωτοδιατυπώθηκε από τους σχολαστικούς του Μεσαίωνα και όχι από τους ουμανιστές, στη διάρκεια της Αναγέννησης συναντάμε λιγότερη προθυμία για επίδειξη πλούτου απ' ό,τι πριν. Αντί να ελεεί τους φτωχούς, η αριστοκρατία των πόλεων προστάτευε συγγραφείς και καλλιτέχνες και αναλάμβανε μεγάλης κλίμακας οικοδομικά προγράμματα.

Ο «πολιτειακός» ουμανισμός είναι η μοναδική σημαντική τάση της ουμανιστικής σκέψης που ασχολείται με το ρόλο του ανθρώπου στον κόσμο. Οι λόγιοι της Αναγέννησης ήταν άνθρωποι των γραμμάτων, όχι των επιστημών. Ο Λεονάρντο ντα Βίντσι, που τα σημειωματάριά του αποκαλύπτουν τεράστια επιστημονική πολυμάθεια, ήταν αναγκασμένος να διεξάγει τα περισσότερα πειράματά του κρυφά. Κληρικοί και λαϊκοί αδιακρίτως τον θεωρούσαν μάγο, ενώ δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι δεν άφησε μαθητές που θα συνέχιζαν το έργο του. Οι περισσότεροι ουμανιστές δεν έδειχναν ενδιαφέρον για τον Αριστοτέλη, που τα έργα του στη λογική και την επιστήμη κυριαρχούσαν από τον 13ο αιώνα στο πανεπιστημιακό πρόγραμμα σπουδών. Στην αναγεννησιακή Ιταλία η αριστοτελική παράδοση συνεχίστηκε μόνο στο πανεπιστήμιο της Πάδουας, αν και εξακολουθούσε να παίζει σημαντικό ρόλο στη βόρεια Ευρώπη. Οι ουμανιστές σατίριζαν τις ατέλειωτες συζητήσεις περί ορολογίας που διεξάγονταν στις πανεπιστημιακές σχολές, αλλά και πολλοί μορφωμένοι Ιταλοί που δεν είχαν λατινική παιδεία λοιδωρούσαν την αρχαιοπληξία ορισμένων ουμανιστών.

Οι περισσότεροι λόγιοι της Αναγέννησης έστρεφαν την προσοχή τους σε μια υπερβατική σφαίρα ιδεών. Ελάχιστα πράγματα ήταν γνωστά για το έργο του Πλάτωνα πριν από τον 14ο αιώνα, αν και η σκέψη του, φιλτραρισμένη από τους νεοπλατωνιστές και τον ιερό Αυγουστίνο, άσκησε βαθιά επίδραση. Με την ανάκτηση των πλατωνικών διαλόγων κατά τη δεκαετία του 1440, δημιουργήθηκε ένα ζωηρό ενδιαφέρον για το πλατωνικό έργο. Ο Κοσμάς των Μεδίκων ίδρυσε στη Φλωρεντία την «Πλατωνική Ακαδημία» και παρήγγειλε στον Μαρσίλιο Φιτσίνο να μεταφράσει τα έργα του Πλάτωνα στα λατινικά, ένα εγχείρημα που ολοκληρώθηκε το 1482. Στα πανεπιστήμια οι λόγιοι συζητούσαν περί ύλης, κατηγοριών και Θεού. Στην ακαδημία οι διανοούμενοι πραγματεύονταν την αλήθεια, το κάλλος και τη μορφή.

Η ιδέα ότι μέλημα του ουμανισμού είναι ο άνθρωπος ίσως αντλείται από τον ρεαλισμό που κερδίζει ολοένα και περισσότερο έδαφος στις πλαστικές τέχνες στην υστερομεσαιωνική Ιταλία. Τα θρησκευτικά θέματα συνέχισαν να κυριαρχούν στην τέχνη, ιδίως στη ζωγραφική, καθώς πάμπολλα έργα ζωγραφικής ήταν παραγγελίες για παρεκκλήσια και καθεδρικούς ναούς. Επίσης συναντάμε τη μίμηση των κλασικών προτύπων, κυρίως λόγω της ρεαλιστικής τους απεικόνισης της ανθρώπινης μορφής. Η αλλαγή σε μεγάλο βαθμό ήταν τεχνικής φύσης. Οι ζωγράφοι των Κάτω Χωρών αρχίζουν να φιλοτεχνούν ελαιογραφίες στη δεκαετία του 1420, μια πρακτική που γρήγορα διαδόθηκε στην Ιταλία. Ωστόσο, οι ζωγράφοι της φλαμανδικής Αναγέννησης δεν κατέκτησαν το επίπεδο του ρεαλισμού που συνδέεται με την Ιταλία, καθώς στα έργα τους κυριαρχούν οι δύο διαστάσεις. Ο Φλωρεντινός Φίλιππο Μπρουνελλέσκι επινόησε τη χρήση της μαθηματικής προοπτικής γύρω στο 1420. Σύντομα και άλλοι Ιταλοί ζωγράφοι υιοθέτησαν αυτή την τεχνική, αλλά χρειάστηκε κάποιος χρόνος για τη διάδοσή της στον Βορρά.

Ενώ ελάχιστα δείγματα ελληνικής και ρωμαϊκής ζωγραφικής είχαν γλιτώσει τις καταστροφές του χρόνου, πολυάριθμα γλυπτά είχαν διασωθεί και μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως πρότυπα. Η κλασική γλυπτική πρόβαλλε το ανθρώπινο ον, τόσο μεμονωμένα όσο και σε ομαδικές απεικονίσεις. Ενώ ο Μπρουνελλέσκι ήταν ο μεγάλος καινοτόμος στη ζωγραφική, ο Ντονατέλλο (1386-1466), που

προφανώς είχε μελετήσει τα αρχαία αγάλματα, επινόησε νέες τεχνικές στη γλυπτική. Επίσης σημειώθηκαν καινοτομίες στην αρχιτεκτονική καθώς τα δημόσια κτίρια έγιναν μεγαλύτερα και απέκτησαν πλουσιότερη διακόσμηση. Στην αρχιτεκτονική κατοικιών εμφανίζονται ξεχωριστά διαμερίσματα για τα μέλη της οικογένειας, τα οποία διασφαλίζουν την ιδιωτική ζωή. Ωστόσο, δεν παρατηρούμε δομικές τροποποιήσεις στον κατά βάση νεορωμαϊκο ρυθμό που ανέκαθεν κυριαρχούσε στην Ιταλία.

Επομένως, η κλασική παράδοση ήταν μια ορατή πραγματικότητα. Στη λογοτεχνία και τη φιλοσοφία, καθώς και στις εικαστικές τέχνες, τα πρότυπα ενός εξιδανικευμένου παρελθόντος καθοδηγούσαν το παρόν και σφυρηλατούσαν το μέλλον. Τον 16ο αιώνα τα εκπαιδευτικά ιδεώδη των ουμανιστών είχαν πια εξαπλωθεί στη βόρεια Ευρώπη. Μέχρι τον 19ο αιώνα οι πολιτικοί και πνευματικοί ηγέτες της Δύσης σπούδαζαν τη λατινική και ελληνική φιλοσοφία και λογοτεχνία, αφήνοντας την επιστήμη στους λιγότερο εμβριθείς που δεν είχαν λόγους να μιμούνται τους ευγενείς. Το μεγαλύτερο μέρος της λογοτεχνικής παραγωγής, αν και γραμμένο στις λαϊκές γλώσσες, ξεχειλίζει από σεβασμό για τους αρχαίους. Η μεσαιωνική περίοδος μπορεί να μην άρχισε με το θάνατο της Ρώμης, εντούτοις έληξε με την αναγέννησή της.

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

C. M. D. Crowder, *Unity, Heresy and Reform, 1378-1460: The Conciliar Response to the Great Schism,* Νέα Υόρκη, St. Martin's Press, 1977.

Wallace K. Ferguson, *The Renaissance in Historical Thought,* Βοστόνη, Houghton Mifflin, 1948.

Edward Grant, *Physical Science in the Middle Ages,* Νέα Υόρκη, John Wiley, 1971.

Bernard Hamilton, *Religion in the Medieval West*, Λονδίνο, Edward Arnold, 1986.

Denis Hays, *The Renaissance, Debate,* Νέα Υόρκη, Holt, Rinehart and Winston, 1965.

George Holmes, *Florence, Rome and the Origins of the Renaissance,* Οξφόρδη, Clarendon Press, 1986.

Donald R. Howard, *Chauser: His Life. His Works. His World,* Νέα Υόρκη, E. P. Dutton, 1987.

Johan Huizinga, *The Waning of the Middle Ages,* Λονδίνο, Edward Arnold, 1924 και συχνές ανατυπώσεις.

Jeanne Krochalis/Edward Peters (επιμ.), *The World of Piers Plowman,* Φιλαδέλφεια, University of Pennsylvania Press, 1975.

Gordon Leff, *The Dissolution of the Medieval Outlook: An Essay on Intellectual and Spiritual Change in the Fourteenth Century,* Νέα Υόρκη, Harper & Row, 1976.

Marsilius of Padua, *The Defender of Peace: The Defensor Pacts,* μτφρ. και εισαγωγή Alan Gewirth, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 1956.

Laura Martines, *The Social World of the Florentine Humanists, 1390-1460,* Princeton, Princeton University Press, 1963.

Millard Meiss, *Painting in Florence and Siena after the Black Death. The Arts, Religion and Society in the Mid-Fourteenth Century,* Princeton, Princeton University Press, 1951.

Michel Mollat, *The Popes at Avignon: The «Babylonian Captivity» of the Medieval Church,* Λονδίνο, Thomas Nelson, 1963.

John B. Morrall, *Political Thought in Medieval Times,* ανατύπωση, Τορόντο, University of Toronto Press, 1980.

Francis Oakley, *The Western Church in the Later Middle Ages,* Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 1979.

Glending Olson, *Literature as Recreation in the Later Middle Ages,* Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 1982.

Nicholas Orme, *From Childhood to Chivalry: The Education of the English Kings and Aristocracy, 1066-1530,* Λονδίνο/Νέα Υόρκη, Methuen, 1984.

Erwin Panofsky, *Early Netherlandish Painting: Its Origin and Character, 1* τόμοι, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1953.

Yves Renouard, *The Avignon Papacy, 1305-1403,* Λονδίνο, Faber & Faber, 1970.

Wim Swaan, *The Late Middle Ages: Art and Architecture from 1350 to the Advent of the Renaissance,* Ithaca, N. Y., Cornell University Press, 1977.

Brian Tierney (επιμ.), *The Crisis of Church and State, 1050-1300,* Englewood Cliffs, Prentice-Hall, 1964.

—*Foundations of the Counciliar Theory,* Cambridge, Cambridge University Press, 1955.

Walter Ullmann, A *History of Political Thought: The Middle Ages,* Harmonds worth, Penguin Books, 1965.

—*Medieval Foundation of Renaissance Humanism,* Ithaca, N. Y., Cornell University Press, 1977.

---

[1] Αυτή η εκδοχή των γεγονότων στηρίχτηκε στον E. A. Thompson, *Romans and Barbarians. The Decline of the Western Empire,* Madison, University of Wisconsin Press, 1982, σσ. 61-71.

[2] *The Heliand.* Μετάφραση από τα παλαιά σαξονικά Mariana Scott, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1966, σ. 102.

[3] Philip K. Hitti, *The Arabs: A Short History,* Princeton, Princeton University Press, 1943, ανατύπωση Σικάγο, Gateway edn, Henry Regnery Co., 1964, σ. 120.

[4] D. Whitelock (επιμ.), *English Historical Documents,* τόμος 1, Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 1955, σ. 786.

[5] Peter Godman (επιμ.), *Poetry of the Carolingian Renaissance,* Norman, University of Oklahoma Press, 1985, σ. 287.

[6] *Monumenta Germaniae Historica, Poetae*, 4, 267, μτφρ. D. Nicholas.

[7] G. G. Coulton, *From St Francis to Dante: Translations from the Chronicle of the Franciscan Salimbene* (*1221-1288*), Φιλαδέλφεια, University of Pennsylvania Press, [2]1972, σσ. 241-242 (α' έκδοση 1907).

[8] *The Anglo-Saxon Chronicle, μτφρ.* και εισαγωγή G. N. Garmonsway, Νέα Υόρκη, E. P. Dutton & Co., 1953, σσ. 219-221.

[9] Thomas Wright, *The Historical Works of Giraldus Cambrensis, Λονδίνο*, H. G. Bohn, 1863· Νέα Υόρκη, AMS Press, 1968, σσ. 249-253.

[10] J. A. Giles (μτφρ.), *Roger of Wendover's Flowers of History,* 2 τόμοι, Λονδίνο, Henry G. Bohn, 1849, 2: 206. Ανατύπωση Νέα Υόρκη, AMS Press.

[11] James J. Wilhem (επιμ. και μτφρ.), *Medieval Song: An Antholoby of Hymns and Lyrics,* Νέα Υόρκη, E. P. Dutton & Co., 1971, σσ. 164-165.

[12] *The Murder of Charles the Good, Count of Flanders, by Galbert of Bruges,* μτφρ., εισαγωγή και σημειώσεις James Bruce Ross, αναθεωρημένη έκδοση, Νέα Υόρκη, Harper & Row, 1967, σσ. 206-207.

[13] «The Latin Report», Robert Chazan (επιμ.), *Church, State, and Jew in the Middle Ages,* Νέα Υόρκη, Behrmann House, 1980, σσ. 140-141.

[14] Fulcher of Chartres, *A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127,* μτφρ. Frances Rita Ryan, επιμ. και εισαγωγή Harold S. Fink, Noxville, University of Tennessee Press, 1969, ανατύπωση Νέα Υόρκη, W. W. Norton, 1973, σσ. 121-122.

[15] W. O. Ault (επιμ.), *Court Rolls of the Abbey of Ramsey and of the Honour of Clare,* New Haven, Yale Historical Publications 9 (1928), σσ. 242-243. Παρατίθεται από τον George Duby, *Rural Economy and Country Life in the Medieval West,* μτφρ. Cynthia Postan, Columbia SC, University of South Carolina Press, 1968, σσ. 510-511.

[16] *Self and Society in Medieval France: The Memoirs of Abbot Guibert of Nogent* (*1064-c. 1125*), επιμ., εισαγωγή και σημειώσεις John F. Benton, Νέα Υόρκη, Harper & Row, 1970, σ. 167.

[17] Robert S. Lopez/Irving W. Raymond, *Medieval Trade in the Mediterranean World: Illustrative Documents Translated with Introduction and Notes,* Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 1955, σσ. 62-65.

[18] *English Historical Documents 1042-1189,* David C. Douglas/George W. Greenaway, Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 1953, σσ. 957-959.

[19] John T. Appleby (επιμ.), *The Chronicle of Richard of Devizes of the Time of King Richard the First,* Λονδίνο, Thomas Nelson & Sons, 1963, σ. 65.

[20] Bertran de Born, «Half-A-Sirventes», στο *Medieval Song: An Anthology of Hymns and Lyrics,* μτφρ. και επιμ. James J. Wilhelm, Νέα Υόρκη, E. P. Dutton & Co., 1971, σ. 158.

[21] Wilhelm, *Lyrics, σσ.* 156-157.

[22] Wilhelm, *Lyrics,* σ. 174.

[23] Meg Bogin (επιμ. και μτφρ.), *The Women Troubadours,* Νέα Υόρκη, W. W. Norton, 1980, σ. 139.

[24] Wilhelm, *Lyrics*, σσ. 130-131.

[25] Charles W. Dunn, Εισαγωγή στο Guillaume de Lorris/Jean de Meun, *The Romance of the Rose*, μτφ. Harry W. Robbins, Νέα Υόρκη, E. P. Dutton & Co., 1962, σ. xxv.

[26] S. J. Eales, μτφρ., *Life and Work of Saint Bernard,* Λονδίνο, John Hodges, 1989, 2, 414.

[27] C. H. Haskins, «The Life of Mediaeval Students as Illustrated by their Letters», ανατύπωση στο *Studies in Medieval Culture,* Οξφόρδη, Clarendon Press, 1929, σσ. 15-16.

[28] Jan Morris (επιμ.), *The Oxford Book of Oxford,* Oxford University Press, 1978, σ. 12.

[29] Lynn Thorndike (επιμ.), *University Records and Life in the Middle Ages,* Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 1944, σσ. 241-242.

[30] Décima L. Douie/Dom Hugh Farmer (επιμ.), *The Life of St Hugh of Lincoln* 2 τόμοι, Λονδίνο /Νέα Υόρκη, Thomas Nelson & Sons, 1962, 2: 169-170.

[31] *The Letters of John of Salisbury, II: The Later Letters* (*1163-1180*)*,* επιμ. W. J. Millor/C. N. L. Brooke, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1979, αρ. 305, σ. 737.

[32] G. G. Goulton, *Life in the Middle Ages,* Cambridge, Cambridge University Press, 1910, ανατύπωση 1954, σσ. 33-34.

[33] *The Little Flowers of Saint Francis of Assisi,* στην πρώτη αγγλική μετάφραση, έκδοση αναθεωρημένη και διορθωμένη από τον Dom Roger Huddleston, εισαγωγή Arthur Livingston, Νέα Υόρκη, Limited Editions Club, 1930, σσ. 56-59.

[34] G. G. Goulton, *From St Francis to Dante: Translations from the Chronicle of the Franciscan Salimbene* (*1221-1288*)*.* Πρώτη έκδοση 1907, β' έκδοση, αναθεωρημένη και επαυξημένη, Φιλαδέλφεια University of Pennsylvania Press, 1972, σσ. 190-191.

[35] Jan Boendale, *Brabantsche Yeesten,* μτφρ. D. Nicholas, σσ. 442-443.

[36] *The Chronicle of Jean de Venette,* μτφρ. Jean Birdsall, επιμέλεια, εισαγωγή και σημειώσεις Richard A. Newhall, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 1953, σσ. 49-50.

[37] «Anonimalle Chronicle», μτφρ. R. B. Dobson, *The Peasants' Revolt of 1381,* Λονδίνο, Macmillan, 1970, σσ. 157-158.

[38] *Two Memoires of Renaissance Florence: The Diaries of Buonaccorso Pitti and Gregorio Datti,* αγγλική μετάφραση Julia Martines, επιμ. Gene Brucker, Νέα Υόρκη, Harper & Row, 1967, σσ. 19, 21.

[39] *Στο ίδιο, σ.* 114.

13. Ἡ Εὐρώπη τὸν 15ο αἰώνα

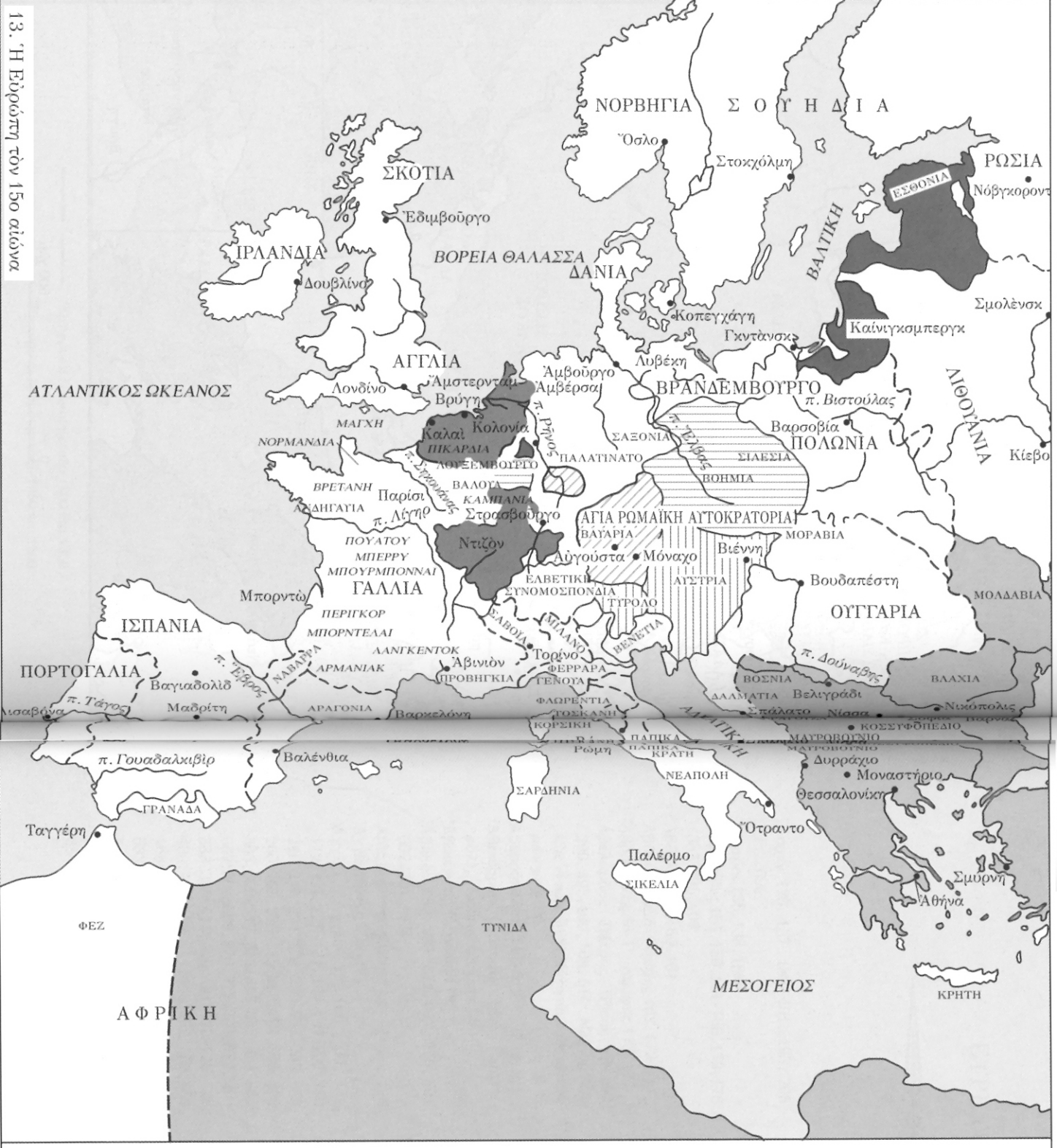

12. Ἡ οἰκονομία τῆς κεντρικῆς καὶ βόρειας Εὐρώπης κατὰ τὸν 14ο καὶ τὸν 15ο αἰώνα

(*Πηγή*: Guy Fourquin, *Histoire économique de l'Occident médiéval*, Παρίσι 1969)

11. Ἐμπόριο καὶ βιοτεχνία κατὰ τὰ μέσα τοῦ Μεσαίωνα
(*Πηγή*: Robert S. Lopez, *The Birth of Europe*, Φιλαδέλφεια 1966)

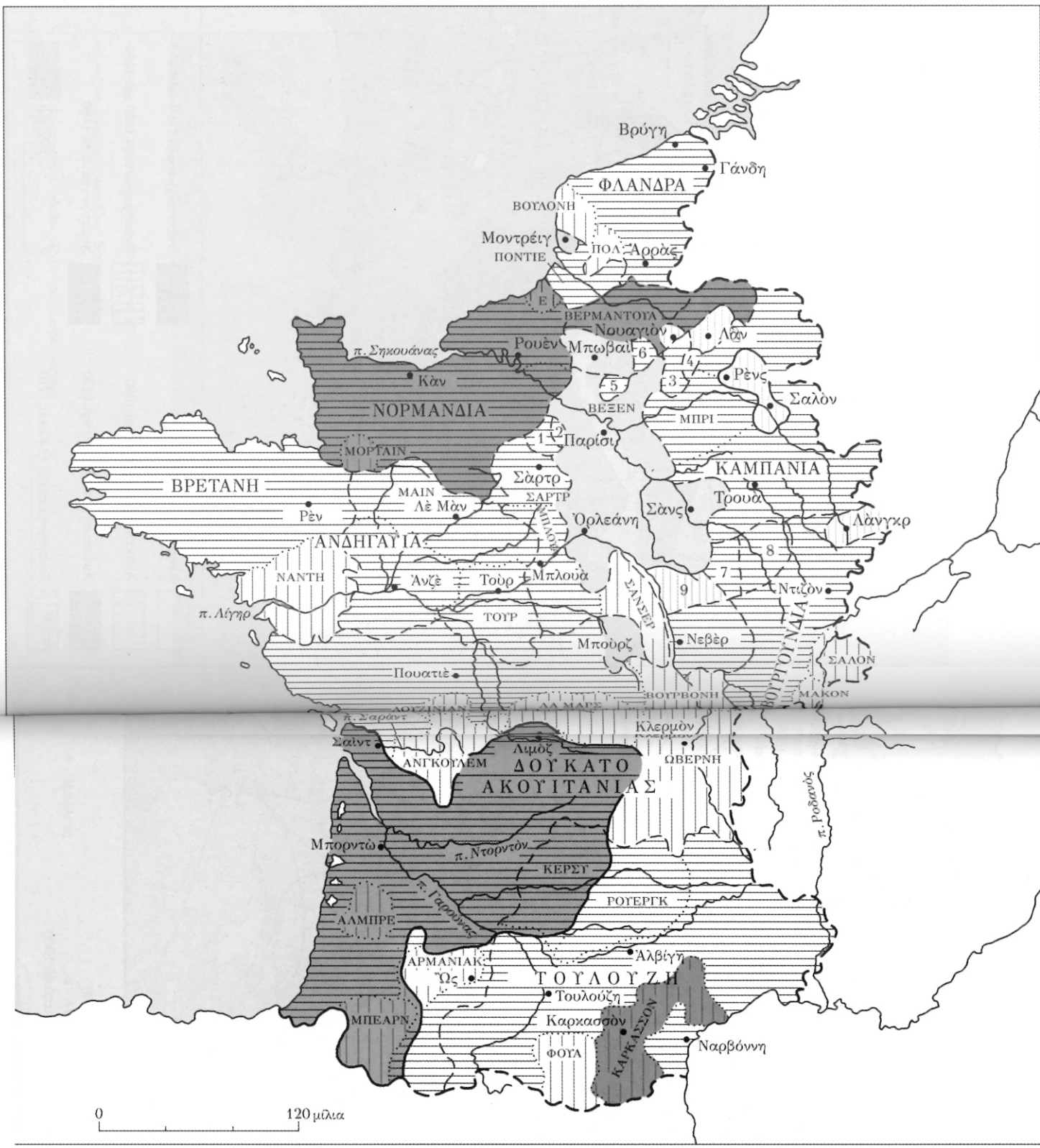

Βασιλικὰ ἐδάφη, 1130

Περιοχὴ τοῦ Ἑρρίκου Γ΄ τῆς Ἀγγλίας μὲ τὴ συνθήκη τῶν Παρισίων (1259)

Προσθῆκες στὰ βασιλικὰ ἐδάφη ὡς τὸ 1259

Ἐπισκοπικὴ κομητεία

Δουκάτο ἢ κομητεία ποὺ κατέχεται ὡς βασιλικὸ φέουδο

Σημαντικὸ φέουδο

— — — Σύνορα τοῦ γαλλικοῦ βασιλείου

Ἀριθμημένες περιοχὲς

1 ΝΤΡΕ
2 ΜΟΝΦΟΡ
3 ΒΑΛΟΥΑ
4 ΣΟΥΑΣΣΟΝ
5 ΜΠΩΜΟΝ
6 ΚΛΕΡΜΟΝ
7 ΩΣΕΡ
8 ΤΟΝΝΕΡ
9 Ἐπισκοπὴ Ὠσὲρ

10. Ἡ Γαλλία, περὶ τὸ 1130 ὡς τὸ 1259

(*Πηγή*: Robert Fawtier, *The Capitan Kings of France*, Λονδίνο 1960)

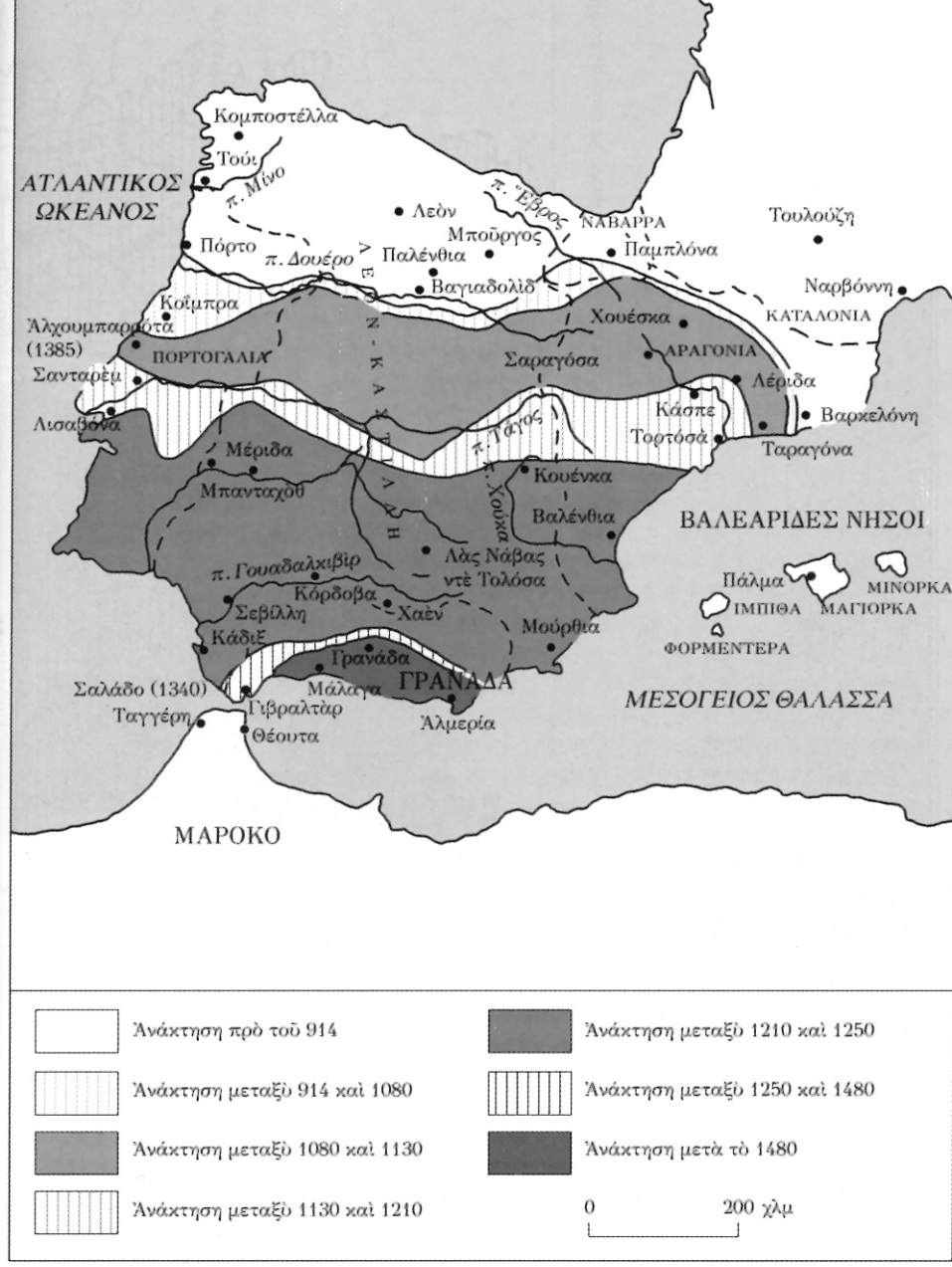

9. Ἡ Ἰβηρικὴ χερσόνησος κατὰ τὸν Μεσαίωνα (τὰ στάδια τῆς ἀνάκτησης μουσουλμανικῶν ἐδαφῶν ἀπὸ τοὺς χριστιανούς)

8. Ἀγγλία, 800-1066

7. Ἡ Ἰταλία στὰ τέλη τοῦ 11ου αἰώνα

6. Ἡ Γερμανία ἀπὸ τὸν 10 ὡς τὸν 13ο αἰώνα

(*Πηγή*: Robert S. Lopez, *The Birth of Europe*, Φιλαδέλφεια 1966)

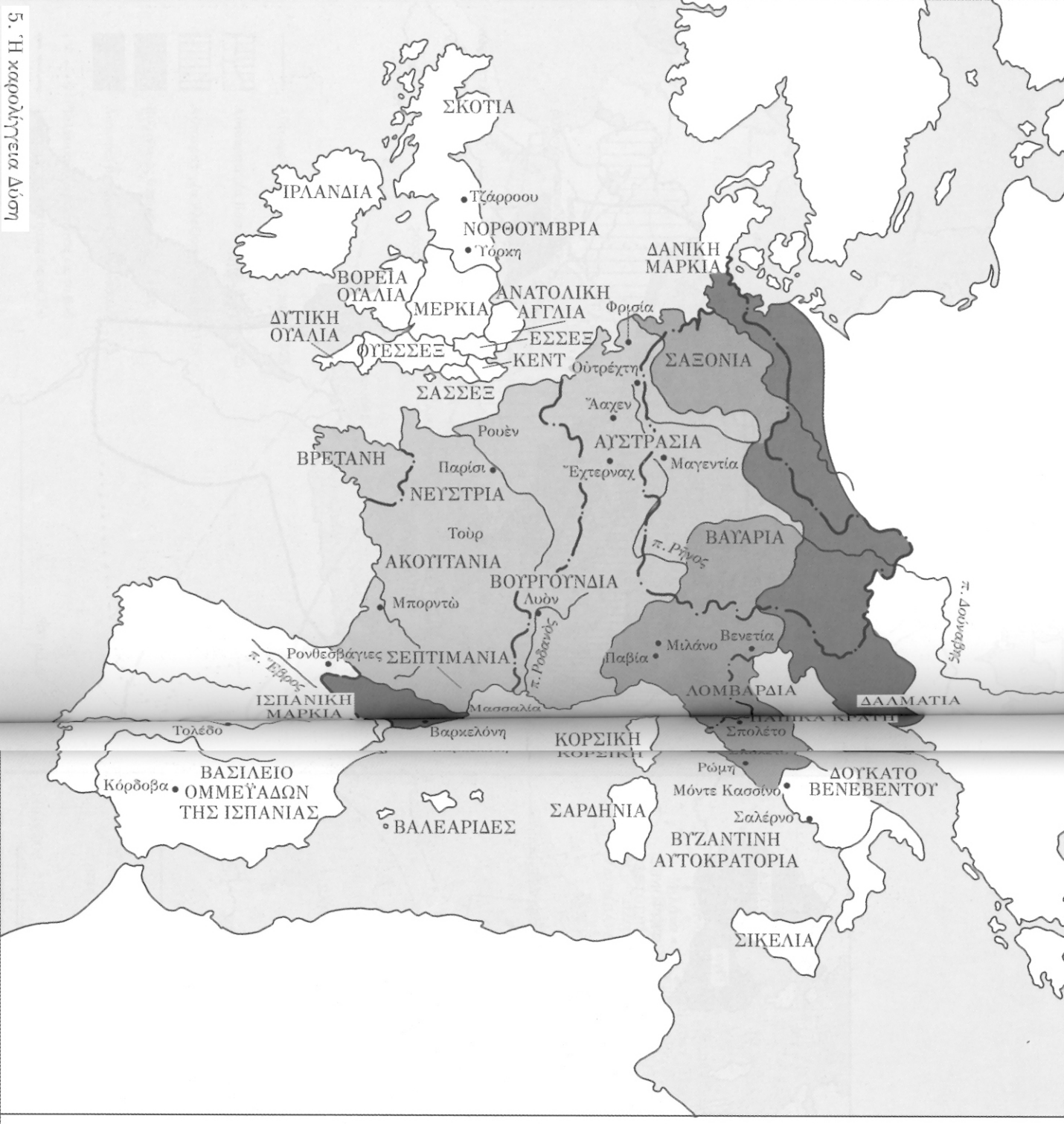

Φραγκικὸ βασίλειο, 768

Περιοχὲς ποὺ κατέκτησε ὁ Καρλομάγνος

Μαρκίες (παραμεθόριες περιοχὲς)

Διαίρεση τοῦ 843: περιοχὲς ὑπὸ τὸν Κάρολο τὸν Φαλακρὸ στὴ Δύση, τὸν Λοθάριο στὴν κεντρικὴ Εὐρώπη καὶ τὸν Λουδοβίκο τὸν Γερμανικὸ στὴν Ἀνατολὴ

0 500 χλμ

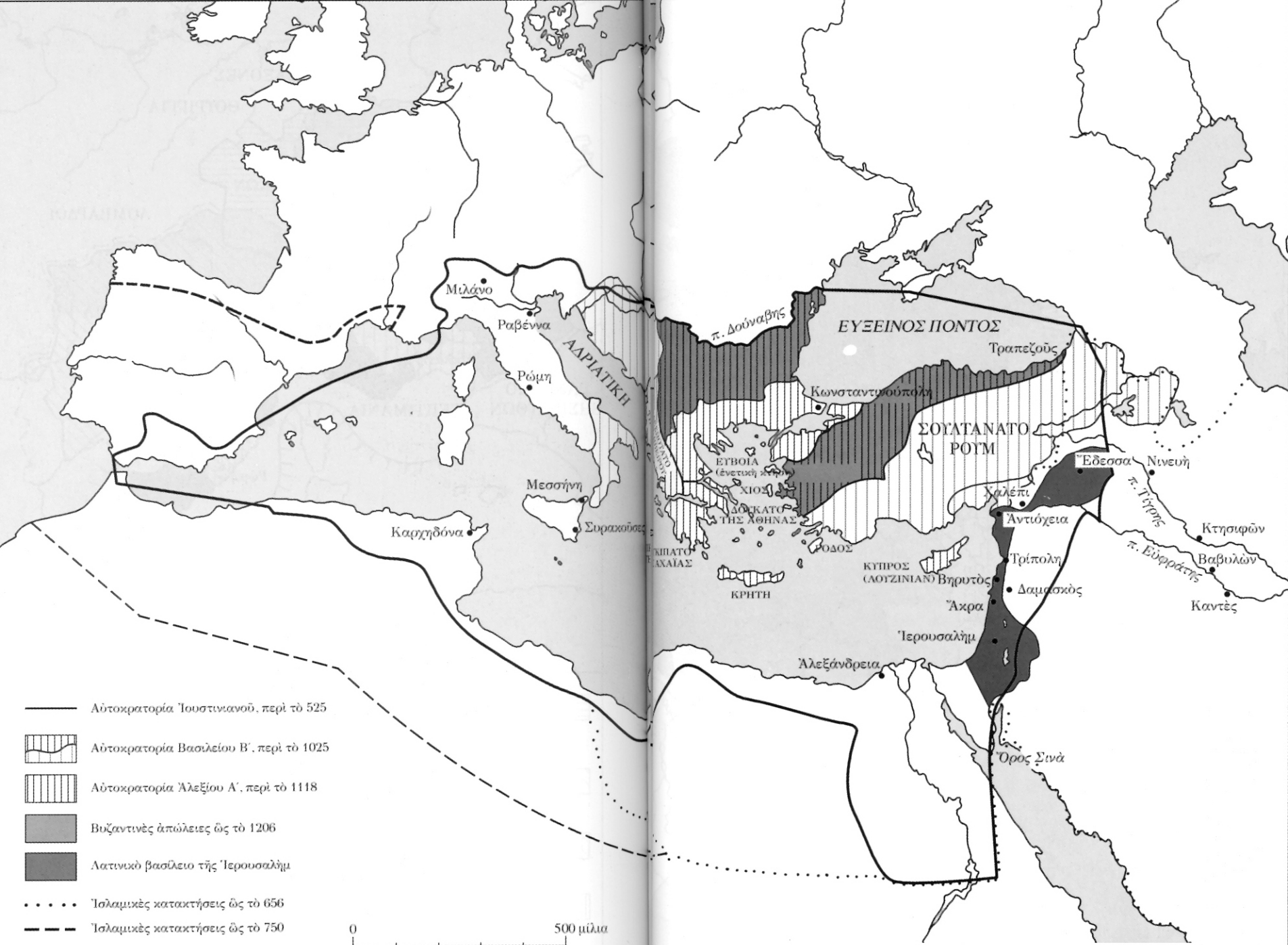

4. Βυζάντιο, Ἰσλὰμ καὶ σταυροφορικὰ κράτη τοῦ 12ου αἰώνα

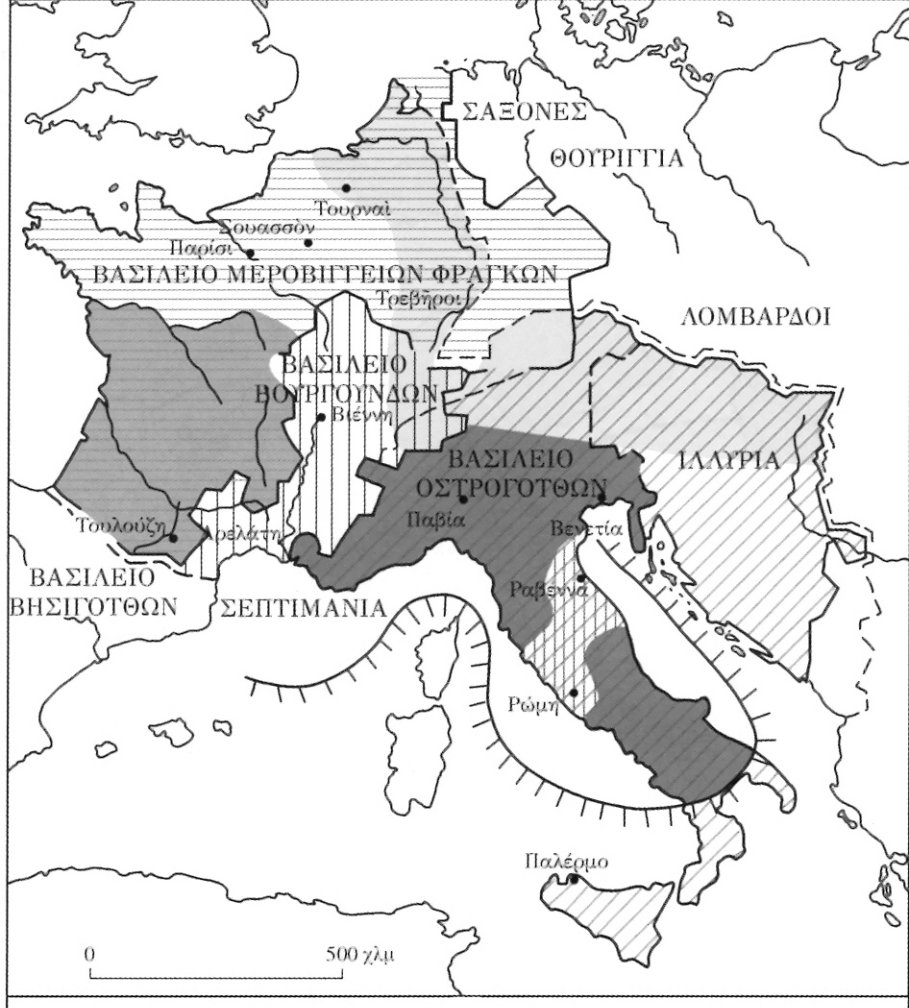

3. Γερμανικὰ βασίλεια τῶν φυλῶν ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 6ου ὡς τὰ μέσα τοῦ 8ου αἰώνα

2. Ἡ διάδοση του χριστιανισμοῦ, 325-814

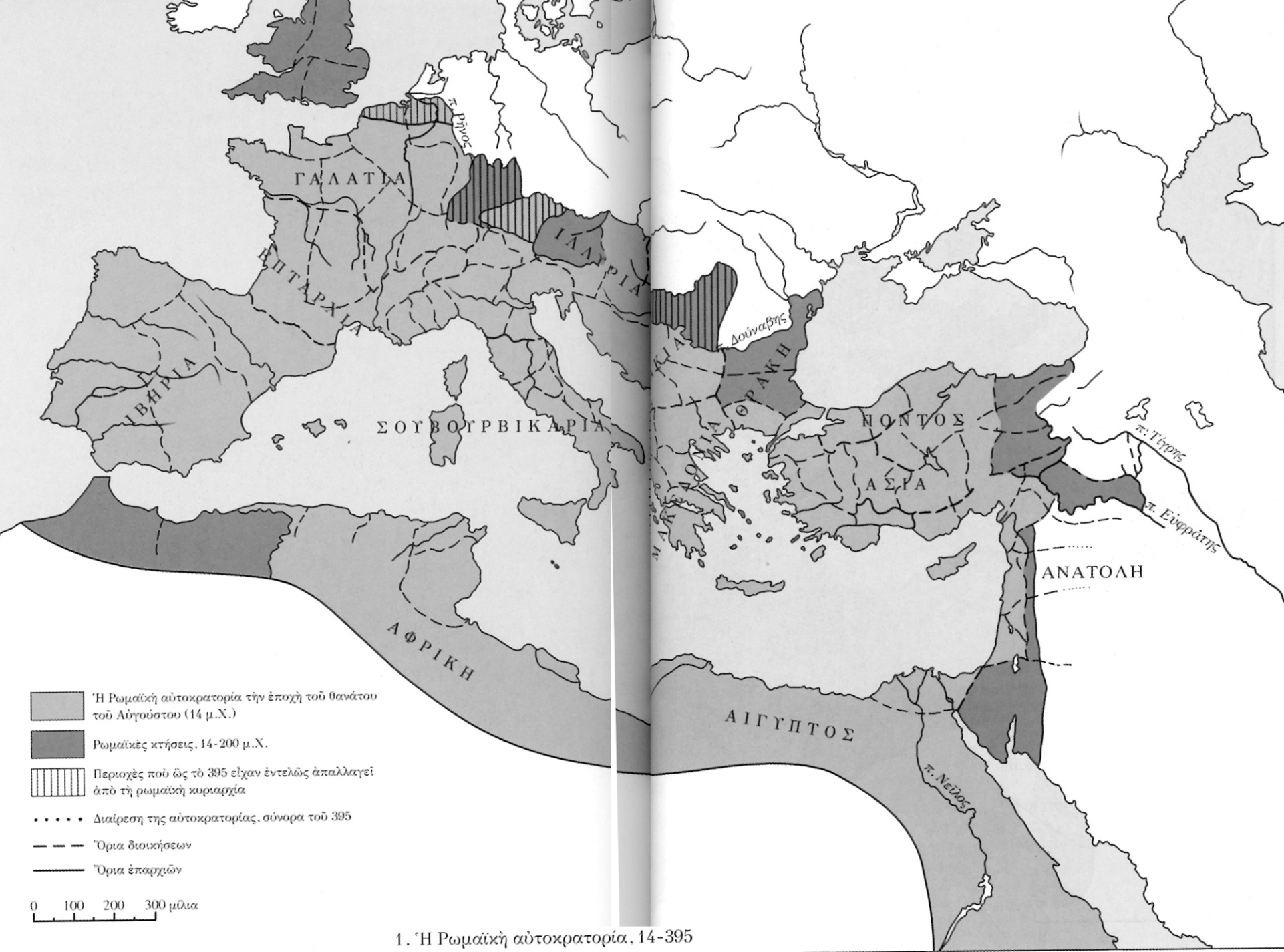

1. Ἡ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία, 14-395